

3 1761 07466752 8

Digitized by the Internet Archive
in 2010 with funding from
University of Toronto

BENARES SANSKRIT SERIES;

A
COLLECTION OF SANSKRIT WORKS

EDITED BY THE
PANDITS OF THE BENARES SANSKRIT COLLEGE,
UNDER THE SUPERINTENDENCE OF
R. T. H. GRIFFITH, M. A., C. I. E.

AND
G. THIBAUT, PH. D.
No. 102

श्रीविश्वनाथो विजयते ।

वाक्यपदीयं ।

वैयाकरणसिद्धान्तनिरूपणं श्रीभर्तृहरिमहावैयाकरणविरचितं

श्रीहेलाराजकृतप्रकाशाख्यटीकायुतम् ।

VĀKYAPADĪYA,

A TREATISE ON THE PHILOSOPHY OF SANSKRIT

GRAMMAR BY BHARTRIHARI,

With a Commentary by Helârāja.

EDITED BY

Pandit Râmachandra Sâstri Kōṭibhâskara,

Vyākaranâchârya,

Pandit Central Hindû Callege, Benares.

Volume II. Fasciculus II.

BENARES.

Published by the Proprietors Messrs. Braj B. Das & Co.,

AND SOLD BY H. D. GUPTA,

Secretary, Chowkhamba Sanskrit Book Depot.

Printed at the Vidyâ Vilâs Press

BENARES.

1905.

PK
54/
B46
1887
v. 2

सूचीपत्रम् ।

गणपाठः	०	४
मोलप्रकाशः	२	८
मंगलहरी	०	५
पुस्तकसंरणी	०	४
जातकतत्त्वम्	०	१२
तत्त्वदीप	०	१
तर्कसंग्रहः	०	१
दत्तकमीमांसा	०	८
धर्मशास्त्रसंग्रहः	०	१
धातुपाठः (शिला -)	०	२
धातुरूपावली	०	२
नैषध चरित नारायणी टीका टाइप	०	२
परिभाषापाठः	०	२
पाणिनीयशिक्षा भाष्यसहिता	०	२
प्रथम परीक्षा	०	१
प्रथमपुस्तक हिन्दी	०	१
पणम् (प्रश्न विचार का बहुत उत्तम ग्रन्थ)	०	१
गणितम् (म० म० पं० सुधाकरकृतटिप्पणीसहित)	१	१
रिमा शब्दरत्नसहिता (टाइप)	१	१
लघुकौमुदी टिप्पणीसहिता	०	४
लघुकौमुदीभाषाटीका	४	०
लक्षणावली	०	२
लीलावती (म० म० पं० सुधाकरकृतटिप्पणीसहित)	१	०
वसिष्ठसिद्धान्तः	०	१
विष्णुसहस्रनाम	०	१
शब्दरूपावली	०	२
शृङ्गार सप्तशती	०	२
समासचक्रम्	०	१
समासचन्द्रिका	०	१
सरस्वतीकण्ठाभरणम्	०	०
साङ्ख्यचन्द्रिका टिप्पणीसहिता	०	२
साङ्ख्यतत्त्वकौमुदी	०	६
सिद्धान्तकौमुदी	०	०
सिद्धान्तमुक्तावली दिनकरीटिप्पणीसहिता	०	०
उपसर्गवृत्ति	०	२
उपसर्गवृत्ति	०	२
उपसर्गवृत्ति	०	२

भूमिर्न व्यवहारदशा । अत्रापि चायमिति शब्दात्तद् यदा गौरित्यु-
च्यते तदा ऽयं सास्नादिमानर्थो बोद्धव्य इति अर्थभेदेनैव परामर्शो
सङ्केतप्रवृत्तिः । व्यवहारफलो हि सङ्केतः । यथा च लौकिके व्यवहारे
प्रतीतिः तथासौ न्यायः । अभेदेन च तत्र प्रतीतिः । प्रतीतौ हि किं
चित्तटस्थमेव तामननुप्रविशदेवोपायमात्रं दृष्टं यथेन्द्रिये, किं चित्पुन-
श्चानुप्रविशदेव प्रतीतिं जनयदप्यधिकरणं भवति, दहन इव यथा धू-
मादि लिङ्गम् । शब्दस्तु जनकमात्रेण नार्थप्रतीतौ सम्बन्धमनुभवति
अपि तु तत्रार्थः शब्दमानः शब्दरूप एव चाभाति, तादृश एव प्रती-
तिस्त्वभावः । रूढत्वाच्च न क्रमः । ननु न वर्णमालाऽर्थे समुपलभ्यते दर्श-
नानभिज्ञो देवानां प्रियः । इह शब्दो नाम वाचकः स उच्यते, यो ऽयं चि-
च्छक्तेर्वागात्मा व्यापारः शब्दनापरपर्यायो ऽश्रूयमाणो ऽप्युपांशुप्रयोगे
शब्द इति व्यवह्रियते । यतः तस्य च प्रथममुद्भिद्यमानावस्थस्याधिभा-
गो ऽयं न शब्दार्थमयस्त्वभावस्य परिवागात्मना स्वरूपेणावस्थानम् । परत-
स्तु प्राणवृत्त्यनुप्राणितमनोभूमिसमवलम्बितनिजस्वभावस्य दाच्य-
वाचकरूपभिन्नशाखाद्वयावलम्बिनः समवस्थानम् । अस्यां च मध्यमा-
वस्थायां परामर्शानात्मा वाचकः शब्दो भिन्नचैतन्योद्वेकात्मिकां प-
रवागवस्थामभजन्तेव स्वरूपवाच्यमुखेन तत्सम्भिन्नमर्थं परामृश-
ति सामानाधिकरण्येन, गौरयमर्थ इति । तथा च स वाच्यो ऽर्थो
वाचकाभ्यासवानुच्यते । ननु च स एव परामर्शकः शब्दः पूर्वाव-
स्थावष्टम्भेनैव करणीति हननान्मनस्युपाकृढः श्रवणविषयतायोगे-
नात्मना विभिन्नवाच्यवाचकरूपतया व्यक्तिमासादयन् श्रव्यो भव-
तीत्येतावती शब्दव्याप्तिः । ततश्च परवागुपनिष्पन्दात्मकस्यास्मच्छब्द-
स्य तद्रूपानुगमात् शब्दनात्मनैकव्यापाररूपस्य स्वसामानाधिकरण्ये-
नार्थरूपशब्दनाभेदेनैकैकया वृत्त्या स्वरूपविशेषेण विशिष्टमर्थभिधा-
नमवतिष्ठते । तद्यथा शुक्लः पटो ऽयमिति । शुक्लगुणच्छुरणया सकृदेव
विशेष्यपरप्रत्यवमर्शः । न ह्यस्य शुक्लगुणस्य पृथक् परामर्शः । एवं घटो
ऽयमिति प्रधानभूतविशेष्यानुप्रवेशेनैव घटस्य रूपपरामर्शशब्दस्यै-
कैवेयं शब्दनात्मिका प्रतीतिः । शब्दार्थयोः क चित्तु स्वरूप एव विश्रा-
न्तिः । तद्यथा अग्निमन्तोदात्तमधीष्व, अग्नेर्दमित्यादौ । अत्र न ह्यनुकार्यं
स्वरूपमेव प्राधान्येनावस्थितम् । बाह्यार्थप्रतिपिपादयिषायां तु स्वरूपा-
र्थयोः सम्भेदो नावभासत इति न पृथक्त्वरूपं विमर्शः अपि तु स एव

तत्स्थायिपदस्तदभेदभाजो ऽर्थस्य घटक इति हि घटशब्देनार्थवत्स्वरूपमभिधायैव विषयीक्रियते । ज्ञानशब्दप्रदीपास्त्रयो हि प्रकाशा येनैव प्रकारेण परंप्रकाशयन्ति तेनैवात्मानमपि । तथा च ज्ञानमर्थः प्रकाशयति प्रथयति तथैवात्मानमपि प्रकाशयति । एवं प्रदीपां रूपमाभासयन् आत्मानमप्याभासविषयभावोपगमनेन प्रकाशयति । तथा शब्दो ऽपि वाचको ऽर्थमभिधीयमानतया प्रकाशयन्नात्मानमभिधेयतयैव प्रकाशयतीत्युच्यते । न तु श्रोत्रेन्द्रियविषयभावोपगमनेन । अर्थसामानाधिकरण्यापन्नं च स्वभावरूपमर्थमर्थवत्यपरामृश्य मनःशब्दस्याभिधानविषयो ऽभिधेयम् । नतु वाचकतायामभिधीयमानतास्ति, परामर्शस्य परवागात्मनः कर्तृमत्युपाकृतस्य प्रकाशस्य वाचकत्वात्तत्र च परामृश्यमानतात्मकवाच्यताविरोधात्तथा चाह । न च वाचकरूपेण प्रवृत्तस्यास्ति वाच्यतेति । एवं च कृत्वा सर्वघटशब्दसाधारणं सामान्यरूपमर्थपक्षनिक्षिप्तमर्थसामानाधिकरणं स्वरूपमस्य वाच्यम् । अर्थवत्तत्सामानाधिकरण्यात्तत्रापि तथा प्रतीतेः । सामान्यरूप एव च सङ्केतोपपत्तेः । तेनैवार्थस्य सामानाधिकरण्यात्तथैव च व्यवहारे श्रोत्रा प्रतीतेः । तदनुसारेणैव प्रतिपाद्यप्रतिपादकभावार्थमेकपरामर्शवस्थितौ सङ्केतोपपत्तेः । अत एव च स्वाभिप्रायानुसारेण श्रोत्रा वक्तृज्ञानस्यानुमानात्स्वयं शब्दस्वरूपाध्यस्तमर्थमवबुध्य तथैव वक्तृर्यनुमानमुचितमित्यभेदेनैव घटशब्दाध्यस्तप्रयोक्तृज्ञानमवसीयते । तथा ज्ञानमप्यध्यासेनैव शब्दः प्रतिपादयति वक्रवगतमिति तत्रापि परमार्थदशाध्यास एव सम्बन्धः । लोलीभूतानि शब्दार्थज्ञानानि घट इत्येवमवगम्यन्तोयथोक्तम् । न सो ऽस्ति प्रत्यय इत्यादि । अत एव गौरित्यत्र कः शब्द इति प्रश्नः । तदहर्जातस्याप्ययमस्यैव शब्दसम्भेदः । सङ्केतसहत्वात् । एवं च कृत्वा तात्पर्याध्यास एव योग्यतायाः कार्यकारणभावे फलनः सम्बन्धो ऽवतिष्ठत इति । एवं च मुख्यो ज्ञानस्यैव च परस्परसङ्क्रान्तव्यवहार इति शब्देन स्वरूपाध्यस्तं ज्ञानमपि प्रतिपाद्यते । परत्रैतदपि तस्याभिधेयतयैव प्रतिपाद्यमुपपद्यते । घटमानयेति नियुक्तो घटानयने ऽहमनेन प्रेषित इति शब्दपूर्वकमेव प्रतिपद्यते । तदाह वार्त्तिककारः । न वा शब्दपूर्वो ह्यर्थे सम्प्रत्यय इति । तदेव शब्दनात्मकेन व्यापारेण परवागात्मनो व्यवहारे प्रवृत्ते प्रकाशस्य तज्जीवित्वादेकशब्दानुप्रवेशाच्छब्दार्थयोः सामानाधिकरण्याद

भेदाध्यासाख्यः सम्बन्धो विषयता सिद्धा । अविभागदशायां तु प-
श्यन्त्यभिधानायां वाच्यवाचकभेदानुल्लासान्नाध्यासं विना काचित् ।
इत्थं च कृत्वा शब्दैकजीवितत्वाद्यवहारं ऽप्यर्थस्य तदवियोगात्तद्विवर्त्त-
रूपं विश्वं सिद्धमित्यास्तामेतत्पूर्वमेव सप्रपञ्चमस्यार्थस्य निरूपितत्वात् ।
तत्रान्तरङ्गत्वादहेयत्वादस्माधारणत्वाच्च स्वरूपं मुख्यमभिधेयम् । तत्र
हि शब्दस्य सङ्केतात् शब्दानपेक्षा शब्दस्य वृत्तिः । तच्च जात्यादिभेदेन
ब्रह्मकाण्डे निरूपितम् । अभिधानाभिधेयनिमित्तभेदाच्च भिन्नरूपाम-
नि स्वरूपेणित्याह । तथा हि कारणसन्निवेश वाचकस्वरूप, मर्थपक्ष-
निक्षिप्तं वाग्भेदेन सञ्चेत्यमानं वाच्यं, सम्बन्धसम्भेदनसमयानुभूतम-
भिन्नश्रुतिविषयं नियामकत्वादर्थप्रवृत्तिनिमित्तमिति त्रितयं सर्वत्राव्य-
भिचारि । व्यवहाराध्यासाच्छ्रुतिसाम्याच्च नैतद्वितयं विवेकेनावधार्य-
ते । श्रुत्यविशेषाच्च तत्स्वरूपमिति व्यवहियते । न तु सर्वथैवापि भेदाद-
प्रवृत्तसङ्केतस्यार्थः । तद्विषये च ज्ञाने सन्देहो जायते न तु श्रुते स्वरूपे
अर्थापरिज्ञानाच्च किमयं चेदवक्तव्यमपि वक्तृज्ञानविषयः सन्देहो
जायत एव । प्रवृत्तसङ्केतस्याप्यक्षादिसामान्यशब्दादेव चाक्षादौ सन्दे-
हो न तु स्वरूप इति सिद्धम् ॥ २ ॥

सम्बन्धः समवस्थितः स्वभावत एव निरूढः न तु सामवा-
यिक इत्युक्तं तस्य सद्भावे लिङ्गमाह ॥

अस्यायं वाचको वाच्य इति षष्ठ्या प्रतीयते ।

योगः शब्दार्थयोस्तत्त्वमप्यतो व्यपदिश्यते ॥ ३ ॥

अस्यार्थस्यायं शब्दो वाचको ऽस्य शब्दस्यायमर्थो वाच्य
इति षष्ठ्यन्यथानुपपत्त्या ऽस्त्येव स्वाभाविकः शब्दार्थयोर्योग इत्यव-
सीयते । असम्बन्धानां घटपटादीनां एवमन्योन्यपारतन्त्र्येण व्यवहा-
रायोगात् । अत एव स्वाभाविकात्सम्बन्धाच्छब्दार्थयोस्तत्त्वं गौर-
वमर्थ इत्यभेदेन व्यवहियत इत्यर्थः ॥ ३ ॥

यदि वात्र षष्ठ्याः सकाशात्तत्त्वं स्वरूपसम्बन्धस्योच्यते
न तु षष्ठीसम्बन्धस्य कार्यत्वं, स्वरूपनिवेशि तु लक्षणमुच्यतामित्या-
शङ्क्याह ॥

नाभिधानं स्वधर्मेण सम्बन्धस्यास्ति वाचकम् ।

असन्तपरतन्त्रत्वादूपं नास्यापदिश्यते ॥ ४ ॥

इह पदार्थानां स्वरूपमवधार्य तदनुगामिशब्दनिवेशेन लक्षणं क्रियते । तत्र स्वेनासाधारणेन धर्मेण स्वभावेनोपलक्षितस्य सम्बन्धस्य वाचकं प्रत्यायनमभिधानं षष्ठीव्यतिरिक्तं नास्ति । इदंतया स्वरूपानवधारणात् । गुणा द्रव्याधीना अपि प्राधान्येन शुक्लादिशब्देन कदा चिदुच्यन्ते नैवं सम्बन्ध इत्यत्यन्तग्रहणम् । नित्यपरतन्त्रो हि सम्बन्धः परोपाधिस्वरूपसम्बन्धिनोः परस्परौन्मुख्यस्वभावो धर्ममात्रलक्षणः । ततो निष्कृष्य सम्बन्धशब्देन स्वप्रधानः सम्बन्धिरूपतया ऽभिधीयमानो न साक्षात्स्पष्टं शक्यते इत्यसंविज्ञातपदः कार्यैकगम्यः ॥ ४ ॥

तदाह ॥

उपकारः स यत्रास्ति धर्मस्तत्रानुगम्यते ।

शक्तीनामपि सा शक्तिर्गुणानामप्यसौ गुणः ॥ ५ ॥

उपकार्योपकारकयोरुपकारकः स्वभावतः सम्बन्धो ऽसम्बन्धानामुपकाराभावात् । धर्म इति तु नित्यपारतन्त्र्यमाह । धर्मत्वे स्वातन्त्र्याद्धर्मान्तरप्राप्तेरनवस्थापातात् । न च शक्तिरेव सम्बन्धः शक्तीनामप्याधारपारतन्त्र्ये नियतकार्यजनने च सम्बन्ध एव नियामको यतः गुणानामपि च द्रव्याश्रितत्वावस्थापकः सम्बन्ध एवेति परतन्त्राणामप्युपकारकत्वात्सर्वत्रानुमानस्वरूपो नित्यपरतन्त्रः ॥ ५ ॥

ननूक्त एव संयोगसमवायलक्षणः सम्बन्धः परैरिति को ऽतिशयस्तत्प्रतिपादन इत्याशङ्क्याह ॥

तद्धर्मणोस्तु ताच्छब्दं संयोगसमवाययोः ।

तयोरप्युपकारार्था नियतास्तदुपाधयः ॥ ६ ॥

पारतन्त्र्यं संयोगलक्षणमिति संयोगसमवाययोर्द्रव्यगुणादिषु तत्त्वात्सम्बन्धिशब्दप्रवृत्तिः । तस्य सम्बन्धस्यैव धर्मः पारतन्त्र्यलक्षणो ययोस्तौ तद्धर्माणौ । स्वरूपमात्रेण हि तौ सम्बन्धमनुकुरुतः । तथा च तत्सम्बन्धस्यैव धर्मशब्दः । तयोर्गौणः सम्बन्धशब्दः संयोगसमवाययोर्न तु मुख्यतस्तावेव सम्बन्धः । तथा हि यदा स्वतन्त्रपदार्थान्तरवत्तयोरपि स्वगतौपाधिविवक्षा तदा तदुपक्रियमाणत्वात्स्वातन्त्र्ये सति पारतन्त्र्याभावात्स्वतन्त्रपदार्थवत्सम्बन्धरूपतात्वा-

पत्तिः । उपकारार्था उपकारप्रयोजनाः । नियता असाधारणाः । तदु-
पाधय इति । सम्बन्धस्य उपर्येषां सम्बन्धानां नियामकत्वात् । इत्थं
चोपाधिमन्तौ स्वतन्त्रौ चोभयोश्चोपाध्यवच्छेदे सम्बन्ध उपयोगी ।
तेन संयोगसमवायौ कथमुपाधिरूपेण पारतन्त्र्येण सम्बन्धेनैकात्म्यं
भजेनामिति स्वाश्रये सम्बन्धप्रतीतिहेतुत्वात्सम्बन्धसधर्माणौ तौ ॥ ६ ॥

तत्र संयोगस्य तावदुपाधयः ॥

का चिदेव हि सावस्थ्या कार्यप्रसवसूचिता ।

कस्य चित्केन चिद्यस्यां संयोग उपजायते ॥ ७ ॥

परस्परसंयोगेनावयवानामुपसर्पणप्रत्ययाहितेनावयवि द्रव्यं
जायते इत्यसमवायिकारणं संयोगो ऽवयव्यन्यथानुपपत्त्या ऽवसीयते ।
तथा च द्रव्यैकनियतत्वं गुणत्वेन सत्तासम्बन्धः संयोगस्योपाधि-
रिति तत्रोपकारः सम्बन्धेन तस्यावच्छिद्यते । यत्परतन्त्रः संयोगः तेनो-
पाधिना सम्बन्धानुगृहीतेनावच्छिद्यत इति पारतन्त्र्यं नाम सम्बन्ध-
सामान्यरूपमस्यान्वयि न तु तदेकजीवितं पारतन्त्र्यम् । अस्य गुणक-
र्मसामान्यादावपि भावादस्य च द्रव्यैकनियतत्वात् । किं च संयो-
गस्य गुणत्वात्सत्तासम्बन्धो गुणत्वसंयोगत्वं सम्बन्धश्च, न पदार्थ-
सम्बन्धस्य सर्वपदार्थसम्बन्धावधर्मस्य सर्वपदार्थोपकारस्य तद्यो-
गो द्रव्यगुणकर्मभ्यो ऽन्यत्वाद्वस्तुभूतकार्यकारित्वं च संयोगस्य ।
योजनामात्रहेतुस्तु सम्बन्ध इति भेदः ॥ ७ ॥

समवायादपि सम्बन्धस्य भेदे नियतोपाधिनियमितसमवायं
स्वरूपानुवादेनाह ॥

निरात्मकानामुत्पत्तौ नियमः क चिदेव यः ।

तेनैवाव्यपवर्गश्च प्राप्त्यभेदे स यत्कृतः ॥ ८ ॥

आत्मान्तरस्य येनात्मा तदात्मेवावधार्यते ।

यतश्चैकस्य नानात्वं तत्त्वं नाध्यवसीयते ॥ ९ ॥

तां शक्तिं समवायाख्यां शक्तीनामुपकारिणीम् ।

भेदाभेदावतिक्रान्तामन्यथैव व्यवस्थिताम् ॥ १० ॥

धर्मः सर्वपदार्थानामतीतः सर्वलक्षणः ।

अनुगृह्णाति सम्बन्ध इति पूर्वोभ्य आगमः ॥ ११ ॥

सत्कार्यवादे कारणमेवकार्यं भवतीति प्रतिनियतैः शब्दैस्तज्जन्यत इति तत्रैव तदुपलम्भो युक्तः । असत्कार्यनये तु नियतेष्वेव कारणेषु कार्यं, तन्तुष्वेव पटः, कपालेष्वेव घट इत्यादिबुद्धिहेतुः समवायाऽऽयुपगन्तव्यः । सत्यपि च भेदे कार्यकारणयोस्तेनैव नियमविषयेण कारणेनैव कार्यस्यावियोगो, देशकालभेदात्प्राप्ते सम्बन्धरूपतायाः संयोगेन सहाविशेषोऽपि समवायकृतः । तथा च संयोगात्समवायस्य भेदः । अत एव च कार्यकारणयोरवयवावयविनोर्धर्मधर्मिणोश्चैकत्वं केचिदच्छन्ति केचिन्नानात्वमिति समवायव्यामोहादपि परमार्थतो न व्यवतिष्ठते । अनेनायुतसिद्धिः समवायस्योपाधिरुक्तः । एव मयुतसिद्धानामिह प्रत्ययहेतुः समवायो नान्येषामित्ययं नियमः सम्बन्धेन समवायस्यावेद्यते । यत्रैव हि पारतन्त्र्यस्य तत्रैव बुद्धिमभेदात्मव च प्रकल्पयति । द्रव्यगुणकर्मसामान्येषु शक्तयोऽपि बाधारपारतन्त्र्येण न नियम्यन्ते । समवायिष्विव च समवायस्यापि भेदः, तेऽप्यो नावधार्यते । संमूर्च्छितरूपत्वेनावभासात् । इह प्रत्ययकार्यवशात्त्वनुमितसत्त्वतः सम्बन्धिव्यतिरेकेणेत्येवं परप्रसिद्धम् । येनेति समवायमनूद्य तां शक्तिमिति शक्तित्वमस्य विधत्ते । अनुग्राहकत्वेन पदानामस्य तैस्तुल्यकक्षतया निर्देशानुपपत्तिरित्यर्थः । शक्तित्वादेव च भेदाभेदावतिक्रान्तत्वम् । तत्त्वान्यत्वाभ्यामनिर्वाच्या हि शक्तयः । तथोक्तं “शक्तीनां वस्तुरूपत्वे तत्त्वान्यत्त्वविचारणा । युज्यते कल्पितानां तु युक्ताद्वयविकल्पितेति” । तथा हि समवायिसम्मूर्च्छितत्वेनावभासाच्च ततो भिन्नाप्यभिन्ना । आश्रयासमवायिसम्भविनः कार्यस्येह प्रत्ययलक्षणस्य जननादिति तत्त्वान्यत्वाभ्यामनिर्वाच्यता । अतश्चान्यथैव पदार्थवैलक्षण्येनेयमवस्थिता । यदि चेह प्रत्ययस्याभेदात्स्वतोऽभिन्ना तस्यैव तु समवायिप्रकल्पितभेदत्वाद्विभ्रंतेत्येवमेकापि सती सम्बन्धनानात्वात्कल्पितभेदेऽन्वयान्यथानवस्थिता साधनादिशक्तीनां चैयमत्रोपस्थाने योपकारिणी । तदेवंभूतानामपि समवायाख्यां शक्तिं सर्वपदार्थगतस्वाधीनत्वलक्षणीं धर्ममतिक्रान्तो नित्यपारतन्त्र्यलक्षणतयैवोपकारापेक्षत्वं सर्ववस्तुलक्षणं ज्ञापकमस्य न समवायस्यैव प्रतिनियतसम्बन्धिरूपमेवेत्येकं रूपसम्बन्धोऽनुगृह्णाति । नियमितपरतन्त्रे एवायुतसिद्धं वस्थापयति पारतन्त्र्यसामान्यात् व्यपदेशं च निवेदयतीत्यागमज्ञाः । सम्बन्धलक्षणं पारतन्त्र्यमाह । एवं वि-

धकार्यकारी सम्बन्धो नाम पदार्थलक्षण इत्यागमेन द्रढयति ॥ ११ ॥
एवं च कृत्वा संयागसमवायाविव नेह सम्बन्धो यथान्येषां च दर्श-
नमित्याह ॥

अपदार्थीकृत एवान्यैः सर्वत्राभ्युपगम्यते ।

सम्बन्धस्तेन शब्दार्थः प्रविभक्तुं न शक्यते ॥ १२ ॥

षट्पदार्थवादिभिर्वैशेषिकैर्गुणपदार्थे संयोगः प्रक्षिप्तः । समवायस्तु
स्वतन्त्रः पदार्थ इत्युक्तेन नयेन पारतन्त्र्याच्छाक्तरूपो ऽप्यर्थो ऽपि
पदार्थः कृत एव तद्रूपसमारोपान् सम्बन्धः । नचंहास्य शब्दस्यायमर्थ
इत्यतिनियमेन प्रविभागं शब्दार्थयोः सो ऽभ्युपगन्तुं पार्यत इति तद्व्य-
तिरिक्तस्तयोरस्ति सम्बन्ध इत्यव्याप्तिपदार्थसंग्रहे वैशेषिकाणाम् । तथा
हि । समवायात्स्व आधारः सा च जातिः प्रतीयते । एकार्थसमवा-
यात्तु गुणाः स्वाधार एव ते । ये वा ऽऽकाशगगनादयः शब्दाः स्वार्थमा-
काशाख्यं तत्र समवायात्प्रतिपादयन्ति स्वसमवेतां जातिं स्वरूपलक्ष-
णां सर्वे शब्दाः समवायसम्बन्धात्प्रत्याययन्ति तस्याः शब्दव्यक्ति-
षु समवायात् । ये त्वाकाशगुणाः महत्वादयः तानेकार्थसमवा-
याच्छब्दाः प्रत्यापयन्ति, महत्वादिशब्दानामसाधारणानां मह-
त्वादिविशेषगुणानां वाकाशे एकत्र समवायात् । एवं शब्दव्यक्तिलक्ष-
णा गर्जितकूजतभणितहंषितादयो गगनस्यासाधारणाः तदभिधाय-
का अपि गर्जितादयः शब्दाः तदेकार्थसमवायादेव ॥ १२ ॥

तथा ॥

द्रव्यत्वसत्तासंयोगाः स्वाधारोपनिबन्धनाः ।

तत्प्रदेशविभागश्च गुणा द्वित्वादयश्च ये ॥ १३ ॥

द्रव्यत्वमपरसामान्यमेकार्थसमवायाद् द्रव्यत्वादिशब्दैः प्रत्या-
य्येत । सत्ताद्रव्यत्वे हि द्रव्यत्वादिशब्दस्य यः स्व आधार आकाशः
तत्रान्यत्र पृथिव्यादौ वर्नेत इति स्वान्याधाराभ्यामुपबध्यते स्वा-
त्मनि नियम्येते । तथा च स्वान्याधारवर्तिनी, स्वाश्रयपरिसमाप्त-
त्वात्सामान्यानामाश्रयान्तरसमवाये ऽप्येकैकत्र समवायाविरोधात्त-
था चाकाशेन पदार्थान्तराणां ये प्रदेशशब्दे त्रयः संयोगविभागद्वित्व-
पृथक्वादयश्च ते ऽपि संयोगादिशब्दैरेकार्थसमवायादेव प्रमाप्य-
न्ते द्विष्टत्वात्, संयोगादीनामाकाशे ऽपि समवायात् । तथा ।

“केचित्स्वाश्रयसंयुक्ताः केचिच्च समवायिनः । संयुक्तसमवेतेषु समवेतास्तथा परं” । स्वः शब्दानामाश्रय आकाशः तेन संयुक्ता रथघटादयो रथघटादिशब्दैः समवेतसंयोगात्प्रत्याग्यन्ते। घटादिसमवेतरूपादिसमवेतास्तु रूपत्वादयो रूपादयो गुणा उत्क्षेपणादयश्च कर्मविशेषाः स्वाश्रयसंयुक्तसमवायाद्रूपादिशब्दैः प्रत्याग्यन्ते। घटादिसमवेतरूपादिसमवेतास्तु रूपत्वादयो रूपत्वादिशब्दैः स्वाश्रयसंयुक्तसमवेतसमवायादभिधीयन्ते ॥ १ ॥

तथा ॥

स्वाश्रयेण तु संयुक्तैः संयुक्तं विभु गम्यते ।

समवायस्य सम्बन्धो नापरस्तत्र दृश्यते ॥ १३ ॥

दिक्कालात्मनां विभुत्वमाकाशेन सहाप्राप्तिपूर्विकायाः प्राप्तेरसम्भवात्साक्षात्सम्बन्धाभावाद्विक्कालादिशब्दैः स्वाश्रयसंयुक्तसंयोगात्ते प्रतिपाद्यन्ते । आकाशेन हि संयुक्ताः पृथिव्यादयः । तैः संयुक्ता हि दिक्कालात्मानः । एवं पूर्वानुसारेण विभुद्रव्यसमवेताः गुणाः तत्समवेताश्च सामान्याविशेषाः स्वशब्दैः स्वाश्रयसंयुक्तसमवायात्स्वाश्रयसंयुक्तसमवेतस्य स्वाश्रयसंयुक्तसमवायात्स्वशब्देनाभिधानम् । आकाशसमवेतस्य वेदार्थसमवायाद्विक्कालात्मसमवेतस्य स्वाश्रयसंयुक्तसमवायापेक्षया प्रतीतिरुक्ता । एवमत्र यथायोगं विभजनेऽपि समवायशब्दस्य स्वार्थस्य प्रतिपादनेन क्वचित्सम्बन्धः स्यात्समवायस्याद्रव्यत्वात् केन चित्संयोगाभावात्स्वरूपवृत्तित्वात् समवायान्तराभावाच्चा स्यादेतत्समवायशब्द आकाशे समवेतो घटादयश्चाकाशेन संयुक्तास्तेषु च समवायास्थितिरिति स्वाश्रयसंयुक्तसम्बन्धात्तमभिधास्यति । नैतद्युक्तम् । समवायान्तराभावात्समवायस्य घटादिषु कालकल्पना न युज्यते ॥ १३ ॥

तथा हि ॥

सम्बन्धस्याविशिष्टत्वान्न चात्र नियमो भवेत् ।

तस्माच्छब्दार्थयोर्नैव सम्बन्धः परिकल्पते ॥ १४ ॥

यदाऽयमर्थो विशिष्टसम्बन्धस्याभावादिति तदा तस्य सम्बन्धस्याविशिष्टत्वात्सर्वमर्थं प्रत्यापयेत् । यदा तु सम्बन्धस्याविशिष्टत्वात्तुल्यत्वाद्नेन साधारणत्वादित्यर्थस्तदेयं व्याख्या । आकाशशब्देन

समवायात्स्वाश्रयाभिधाने घटादयो ऽपि शब्दा गगनाभिधायिनः स्युः,
आकाशसमवायस्याविशेषात् । एवं स्वसमवेतजात्यभिधाने शब्दस्य
गुणत्वं सत्ता च प्रतिपाद्या स्यात् । घटादिशब्दैश्च स्वाश्रयसंयोगाविशे-
षाद् घटादयो ऽपि प्रत्याख्येरन्निति समव्याप्त्यभिव्याप्तिभ्यां व्यव-
स्था शब्दार्थसम्बन्धे विशीर्यते यतः, तस्मात्संयोगसमवायरूपतया
नात्र सम्बन्धपदार्थपरिकल्पनम् ॥ १७ ॥

प्रौढवादितया वैशेषिकदर्शने समर्थयितुमेतदाह ॥

अदृष्टवृत्तिलाभेन यथा संयोग आत्मनः ।

क्व चित्स्वस्वामियोगारूपो भेदे ऽन्यत्रापि सङ्क्रमः ॥ १८ ॥

व्यापकस्यात्मनः सर्वद्रव्यैः संयोगस्याविशेषे ऽपि धर्माधर्मव-
शाच्छरीरादावेव स्वस्वामिभावलक्षणः सम्बन्धो यथा, एवमिहाप्यवि-
शिष्टस्यापि स्वाश्रयसमवाये स्वाश्रयसंयोगे चादृष्टवशादेव प्रतिनि-
यतः शब्दार्थो व्यवस्थास्यतीत्यतिव्याप्त्यभावः । अदृष्टस्य धर्माधर्मल-
क्षणस्यात्मगुणस्य वृत्तिः फलदानं प्रति व्यापारः, तस्या लाभो देशका-
लादिसहकारिवशात्प्राप्तिः । तुच्छो ऽयं परिहारो हेयत्वादस्य पक्ष-
स्याभिहितः । भोगस्य स्वसुखदुःखसाधनभूतस्य युक्तं कर्माक्षिप्तत्वं, न तु
सर्वस्य तथा भावो युक्तः । अथ शब्देनार्थप्रतिपादननियमे सति, तस्य
भोगत्वमित्येतदपि कर्माक्षिप्तमेवेत्युच्यते, तदा सर्वस्य जगतः तथा-
भावाददृष्टहेतुप्रत्याख्यानं सर्वत्रायातम् । अथायमत्राशयः । यथा संयोगे
संयोगे समाने ऽपि न सर्वस्वमात्मनः, नापि सर्वेषामात्मनां प्रत्यात्मग-
ता, दृष्टनियमात्तथा सम्बन्धाभेदे ऽपि न सर्वे सर्ववाच्यम्, प्रयोगदर्श-
नाभ्यासजसंस्कारपारतन्त्र्यादिति तदा सर्व एव प्रतिनियतविषयः
प्रयोगदर्शनाभ्यासात्सङ्केतादवसीयमानस्वरूपः संस्कारो योग्यता-
रूपः सम्बन्धो ऽस्तु, किमन्येन निबन्धनेन संयोगसमवायलक्षणेन
नान्तरीयकेण कृत्यम् ॥ १८ ॥

समवायस्य त्ववाच्यत्वमेवाभ्युपैति ॥

प्राप्तिं तु समवायाख्यां वाच्यधर्मातिवर्तिनीम् ।

प्रयोक्ता प्रतिपत्ता वा न शब्दैरनुगच्छति ॥ १९ ॥

शब्दप्रतिपाद्यानां वाच्यानां गवादीनामर्थानां धर्मसंसर्गिरूपा-

चलुरितत्वं, निरुपाधीनां शब्दविषयतायोगात् । समवायस्तु, निरुपा-
धिर्न हि तस्य गुणाः सामान्यादिश्च कश्चिदुपाधिः परैरङ्गीक्रियत इति
वाच्यधर्ममतिक्रान्तः । तथेदं तदिति प्रत्यवमर्शयोग्यत्वं वाच्यधर्मम-
तिक्रान्तः नित्यपरतन्त्ररूपत्वाच्चासौ समवायशब्दादपि अवधार्यते प्रयो-
क्तृप्रतिपत्तृभ्यामिति न तत्स्वरूपनिवेशिसंविज्ञानं पदं किं चनास्ति ।
एवं भावतो ऽयं, सम्बन्धिरूपतया तु स्त्रतन्त्रः समवायशब्दादवगम्यते ।
तथा च धर्मितया प्रतीते धर्मान्तरयोगसहत्वादस्त्येव स्वाश्रयसंयोगः,
तदभिधानसमवायशब्दस्य सम्बन्ध इति न कश्चिदोषः । अर्थान्तरे स-
मानादौ च प्रयोगदर्शनात्समवायशब्दो नाम साधारणं संविज्ञानप-
दमस्य । लौकिकं किं तर्हि वैशेषिकसमवाय एव रूढम् । वाच्यमर्थं प्रयो-
क्ता विवक्षितत्वायोग्यं शब्दं प्रयुङ्क्ते । समवायस्य तु पारतन्त्र्यात्मनो
वाच्यत्वाभावात्प्रयोक्तुर्यो ऽयं शब्दोदाहारे व्यापाराभावः तदभा-
वात् प्रतिपत्तापि न तत्र कश्चिदित्युभयोपादानम् ॥ १९ ॥

अत्रावाच्यत्वे समवायस्योक्ते तथापि को वा कं छलमुद्भावयति ॥

अवाच्यमिति यद्वाच्यं तदवाच्यतया पदा ।

वाच्यमित्यवसीयेत वाच्यमेव तदा भवेत् ॥ २० ॥

अवाच्यमित्यनेन शब्देन यद्वाच्यं वक्तुमभिप्रेतं तद्यदैवावा-
च्यतया अवाच्यशब्दे वाच्यं व्यवहर्त्तव्यं इति प्रतीयते तदैव वाच्यं
भवति प्रतिपादनकाले एव वाच्यतामुपैति इत्यर्थः । तथा च वाच्य-
मित्युक्ते ऽवाच्यशब्दस्यैव वाच्यमित्यवाच्यत्वं विरुध्यते ॥ २० ॥

अथाप्यवाच्यमिसेवं न तद्वाच्यं प्रतीयते ।

विवक्षितास्य यावस्था सेयं नाध्यवसीयते ॥ २१ ॥

अवाच्यशब्दस्याप्यवाच्यत्वे प्रतिपिपादयिषितं शब्दानभिधेयत्वं
समवायस्य न, गम्यते त्वस्य वाच्यत्व एव तथा च विरोध इत्यर्थः ॥ २१ ॥

अथ पारतन्त्र्यात्मना वाच्यो न सर्वथेत्याशङ्क्याह ।

अथान्यथा सर्वथा च यस्यावाच्यत्वमुच्यते ।

तत्रापि नैव सावस्था तैः शब्दैः प्रतिषिध्यते ॥ २२ ॥

पारतन्त्र्यात्मना न वाच्य इत्यपि प्रकारप्रतिषेधे प्रकारवत्

एव प्रतिषेधः कृतो भवति । न हि तेनान्येनान्येन सर्वेण वा प्रकारेणा-
वाच्य इति प्रकारमात्रस्यावस्थालक्षणस्यैतैः शब्दैः प्रतिषेधः । धर्म्यप्र-
तिषेधे तदाश्रितधर्मप्रतिषेधानुपपत्तेः । तस्माद्विशिष्टनिषेधे ऽपि प्रति-
षिद्धमेव वाच्यत्वं समवायस्येति कथमवाच्यशब्दस्यायं वाच्यः स्या-
दिति चोद्यमेव यदि वा, तथा ऽपीहान्यथेत्यादिना निषेधे ऽपि तथै-
वावस्था निषेद्धं शक्या यावदवस्था ता न निषिध्यत इति नान्तरीयको
ऽस्य निषेधः । शब्दविषयताप्रत्यवमर्शमन्तरेणाकारविशेषः प्रतिषेद्धं न
शक्यत इति शब्दविषयत्वेन तस्य वाच्यत्वोपपत्तेरवाच्यत्वेन न वि-
रोध इति ॥ २२ ॥

पूर्वं व्याचक्षते अस्य वक्तुरभिप्रेतादर्थादर्थान्तराध्यारोपेण
षाक्यच्छलस्योत्तरं वक्तुमेतत्सदृशं निदर्शनमाह ॥

न हि संशयरूपे ऽर्थे शेषत्वेन व्यवस्थिते ।

अव्युदासे स्वरूपस्य संशयो ऽन्यः प्रवर्तते ॥ २३ ॥

समानधर्मोपलम्भाद्विशेषानवधारणात् विशेषस्य तेष्वर्थै
संशयिते स्थाण्वादौ स्थाणुर्वा स्यात्पुरुषो वेति, यदिदं संशयज्ञानं न
जायते तत्र संशयरूपे ज्ञाने संशयिते ऽर्थे स्वविषये शेषत्वेन तद्विषय-
व्यवस्थापनाङ्गत्वेन स्थितम् । तदुपरि तदैवान्यसंशयज्ञानं नोत्पद्यते,
अस्यार्थपरतन्त्रस्यापरित्यक्तपारतन्त्र्यस्वरूपस्य स्वविषयविज्ञानं प्र-
ति विषयभावोपगमविरोधाद्यदि हि स्वविषयस्य संशयरूपस्य ज्ञा-
नस्येदं विषयाभावमुपेयात्, तदा स्वरूपेणैव सन्दिग्धत्वादलब्धप्र-
तिष्ठः स्वस्मिन्यो ह्यविनिश्चयं स्वभावे स संशयात्मनि स्वरूपे नाव-
तिष्ठते । तथा च बाह्यार्थस्य प्रडोलायमानत्वान्न परिच्छेद्यते, युगप-
द्विषयविषयिभावस्यानुपपत्तेः । नैव चार्थप्रवृत्तेन संशयेन विषयव-
स्तुरूपस्यापि संशय्यमानतायोगो व्यापारस्यैकत्वात् । तदेवं यथा-
संशयमात्मरूपं वर्जयत् विषयं सन्देहयति तथा अवाच्यशब्द-
आत्मानं वर्जयन् विषयीकृतं वाचयतीति साधर्म्यसंशयरूपे ऽर्थ-
संशयाभिधाने स ज्ञानवस्तुनि वेत्यर्थः, शेषत्वेन व्यवस्थितिरर्था-
वस्तुविषया ॥ २३ ॥

उदाहरणान्तरमप्याह ॥

यदा च निर्णयज्ञाने निर्णयत्वेन निर्णयः ।

प्रक्रम्यते तदा ज्ञानं स्वधर्मेणावतिष्ठते ॥ २४ ॥

विशेषावधारणरूपे निर्णयमानार्थस्य विषये निर्णयज्ञाने तदैवार्थपरिच्छेदे व्यापृते अपरस्वगतो निर्णयो न प्रवर्तते । ज्ञानस्य ह्यर्थपारतन्त्र्यं धर्मः । ततस्तु निष्कृष्टस्वरूपविचारे स्वधर्माद्विप्रकृष्येत स्वातन्त्र्येण विषय एव । अत एव ज्ञानान्तरग्राह्यत्वं न भवतीति घटज्ञानमिति प्रागेव प्रतिपादितम् । ज्ञानान्तरविषयित्वत्यागात्स्वधर्मस्याहानिः । तदेवमन्यत्र व्यापृतस्य तदैव स्वविषयव्यापाराभावाद्यथा ज्ञानस्य ज्ञेयत्वं नास्त्येकस्यां संवितौ तथा वाचकस्य वाच्यत्वं नास्तीत्यवाच्यशब्दः प्रतिपादनावस्थो नात्मन एव वाच्यतामर्थस्य निषेधति, स्वात्मनि क्रियाविरोधात् । न च शब्दान्तरं तदानीं तद्वाच्यतानिषेधकमस्तीत्यवाच्यशब्दस्याभिधाविषयभाव अत्रोपपन्न इत्यर्थः । तथा हि शब्दान्तरस्य समवायशब्दस्य समवायस्वरूपेण वाच्य इत्येतद्वक्तुर्विवक्षितं प्रतीयत एव ॥ २४ ॥

तद्यथा ॥

सर्वं मिथ्या ब्रवीमीति नैतद्वाक्यं विवक्ष्यते ।

तस्य मिथ्याभिधाने हि प्रक्रान्तो ऽर्थो न गम्यते ॥ २५ ॥

स्ववाक्यानामसत्यार्थताप्रतिपादनाय सर्वमहं मिथ्या ब्रवीमीत्युक्ते ऽस्यापि वाक्यत्वान्मिथ्याभिधाने व्यर्थता न प्रसञ्जनीया । एवं हि प्रक्रान्तं विवक्षितस्ववाक्यान्तराणि मिथ्यात्वं न प्रतीयेरन् । अथ सत्यमपि मिथ्यार्थप्रतिपादकत्वे सत्यवाक्यस्य, वाक्यान्तराणामपि तथैव स्यादिति तेषां मिथ्यार्थप्रतिपादकै प्रक्रान्तमफलीमित्यपरो ऽन्वयार्थः ॥ २५ ॥

अत्रैव युक्तिमाह ॥

न च वाचकरूपेण प्रवृत्तस्यास्ति वाच्यता ।

प्रतिपाद्यं न तत्तत्र येनान्यत्प्रतिपाद्यते ॥ २६ ॥

करणासन्निवेशिनस्तदैवाभिधेयान्ता विरुद्धा अन्यप्रतिपादनप्रवृत्तस्य तदेव प्रत्युदाहृत्यात्मनि व्यापाराभावात् । वस्तुस्वभावो ऽयं यत्कर्तृशक्तियुक्तं न तत्कर्मशक्तेरधिकरणं तदैव भवति, स्वातन्त्र्यपारतन्त्र्ये व्यापारे एकत्रैकदा विरोधादित्यर्थः । प्रतिपाद्यं न तत्त

त्रेत्यादिना सर्वदर्शनसाध्यमन्ते निगमितत्वाद्यप्रतिपादकं न तत्प्र-
तिपाद्यम् । यथा संशयज्ञानं वा प्रतिपादकं वाभिधानमतो नैतत्प्रतिपा-
द्यमिति प्रयोगः ॥ २६ ॥

ननु मा भूद्वाचकावाच्यं विरोधादात्मकर्तृकसामान्यानुप्रवे-
शत्वस्य मिथ्यात्मता केन वार्यते इत्येतदाशङ्क्यतदेव निदर्शनान्तरे-
णोपपादयति ॥

असाधिका प्रतिज्ञेति नेयमेवाभिधीयते ।

यथा तथा ऽस्य धर्मो ऽपि नैव कश्चित्प्रतीयते ॥ २७ ॥

व्यापारस्यापरो यस्मान्न व्यापारो ऽस्ति कश्चन ।

विरोधमनवस्थां वा तस्मात्सर्वत्र नाश्रयेत् ॥ २८ ॥

साध्यनिर्देशः प्रतिज्ञा साधनाङ्गं न भवतीत्युक्ते नेयमेव सौ-
गतस्य प्रतिज्ञात्वाविशेषात्तथा भवति, अनर्थकत्वे विवक्षितार्थासि-
द्धेः । अपि त्वेतद्वर्जप्रतिज्ञान्तराणां सत्ता । एवं सर्वं मिथ्या ब्रवीमीत्य-
स्यायथार्थताप्रतिपादने यो व्यापारो ऽभिधालक्षणः, तस्यान्यो व्या-
पारः, स्वविषयस्तदानीमेव नास्ति येनैकेन व्यापारेण शब्दान्तरा-
भिधेयतां निषेधत्यपरेणान्यतो ऽप्यभिधेयतामित्यवाच्यशब्दस्याप्य-
सावर्थो न वाच्यः स्यादिति विवक्षितं शब्दान्तराणामवाच्यत्वं प्रती-
येतेति विरोधः स्यात् । निमित्ते व्यापारान्तरानुगमे वा ऽनवस्था स्यात् ।
तथा हि, यद्यवाच्यशब्दस्यापि विषयभावनिषेधाद्यापारान्तरं सम्भ-
वेत्, तदा तस्यापि व्यापारान्तरस्य स्वविषये प्रवृत्तिनिषेधाय व्या-
पारान्तरं तदेवेत्यवस्थानादप्रतिपत्तिः स्यादित्यर्थः । व्यापारान्तर्भा-
वात्तु नैष प्रसङ्गः सर्वत्रेति । तन्न केवलं वाच्यतायामेव, अपि तु स-
म्बन्धिभ्यां सहान्वस्य सम्बन्धस्याभावे तयोरपि सम्बन्धिनोः शब्दा-
र्थयोः सम्बन्धो मा भूत् । न सम्बन्धान्तराकल्पने वानवस्थेत्येषान-
वस्था भासयितव्या । सम्बन्धस्य स्वयं सम्बन्धरूपत्वादन्यस्यापि दोष-
स्यायोगादित्यर्थः । अथ वा सर्वत्रेति । सर्वमिदं मिथ्याब्रवीमीत्यसा-
धिका प्रतिज्ञेत्यादावित्यर्थः । तदेवं परप्रसिद्धसंयोगसमवायलक्ष-
णसम्बन्धाश्रयेण शब्दार्थप्रविभागे ऽतिव्याप्तिरदृष्टवशात्परिहृता अ-
व्याप्तिरपि । साक्षात्समवायस्यावाच्यत्वे विकल्पितेन रूपेण सम्ब-
न्धितया वाच्यत्वेन तदस्य समवायशब्देनामुखीकृतस्य समवा-

यस्यावाच्यत्वाविधानं विरोधीभावादिति प्रौढवादितया शास्त्रान्तर-
सिद्धसम्बन्धाश्रयेणापि शब्दार्थनियमो व्यवस्थापितः ॥ २७ ॥ २८ ॥

इदानीं स्वनिकायसिद्धं सम्बन्धमुपपादयितुमाह ॥

इन्द्रियाणां स्वविषयेष्वनादिर्योग्यता यथा ।

अनादिरर्थः शब्दानां सम्बन्धो योग्यता तथा ॥ २९ ॥

समवायादिनिमित्तानपेक्षयैवोच्चरितमात्राच्छब्दार्थप्रत्ययोत्प-
त्तेरकृत्रिमा शक्तिरवसीयते । अर्थभङ्गीत्वेन हि शब्दमात्रस्यापि यो-
गमप्रवृत्तसत्ता अपि प्रतिपद्यन्ते । तथा योग्यता स्वाभाविकी सिद्धा,
सङ्केतास्तु तामेव द्योतयन्ति । तद्यथा चक्षुरादीनां रूपादिविषये पुरु-
षप्रयत्नानपेक्षा ग्राहकता । न हि यत्नेनापि रूपे रसननिवेशः शक्य-
क्रियः । एवं गवार्थे घटशब्दनिवेशो ऽसाधुः । तथा हि भाष्यम् । यो हि
गामश्व इति ब्रूयान्न जातु चित्सम्प्रत्ययः स्यादिति । यथारुचि सङ्केते
हि न वाचकशक्तिपुरःसरीकारेणान्यविषये शब्दाः प्रवर्तन्ते । प्र-
सिद्धा अपि समयमात्रं तत् । संज्ञाशब्दानां तु सर्वसंज्ञिप्रत्यापनश-
क्तियुक्तत्वे ऽपि विसृष्टे संज्ञिनि शक्त्यवच्छेदः सामयिकः । इयं च
योग्यता शब्दानामर्थप्रतीत्यनुसारेणैव व्यवस्थापयितव्ये अभेदे, न
शब्दार्थयोः प्रत्ययादध्यासफले वावस्थितेति स एव मुख्यसम्बन्धः ।
अत एव प्रतीतावर्थस्यापि विषयभावेनापेक्षणात्पारन्तव्यसामान्या-
त्सम्बन्ध इति व्यपदिश्यते । यद्यपि चेन्द्रियाणि कारकत्वादज्ञातान्ये
व ज्ञानं जनयन्ति, शब्दस्तु ज्ञापकत्वात्स्वज्ञानेनान्यधीहेतुः, तथा ऽपि
पुरुषप्रयत्नानपेक्षा शक्तिः साधारणीति साम्यम् ॥ २६ ॥

इहार्थगत्यर्थः शब्दप्रयोगः । साधीयश्चार्थगतिरपशब्देभ्य
इति तेषामपि सम्बन्धो ऽर्थेन प्रसक्त इत्याशङ्क्याह ॥

असाधुरनुमानेन वाचकः कैश्चिदिष्यते ।

वाचकत्वाविशेषे वा नियमः पुण्यपापयोः ॥ ३० ॥

पुण्यपापयोः । विवागशक्तव्यक्तीनां बालवदन्धादिवदनु-
मिता कृतिर्विदुषां वाचिका । न हि विद्वांसो ऽर्थमपशब्दात्साक्षादेव
पश्यन्तीति नापशब्दानामर्थेन कश्चित्सम्बन्धः । अत एव हि पुरा कल्पे
ऽमृतादिभिरिव शब्दैरपि रक्षितासीदिति ब्रह्मकाण्डे उक्तम् । अवाचका-

एवापभ्रंशः । ते तु सादृश्यात् साधुशब्दमनुमापयन्ति । तेभ्यो ऽर्थसम्प्रत्यय इति । तथा च संग्रहकारकः शब्दप्रकृतिरपभ्रंश इति । अद्यत्वे त्वधर्मबाहुल्यादनृतादिवद् बालानां रूढिः । तथा चावाच्यावधानेनैवापशब्देभ्यो ऽर्थप्रतीतौ न श्लेच्छित्तवै नापभाषितवै साधुभिर्भाषितव्यमिति शास्त्रप्रामाण्यात्साधूनामेव धर्माङ्गत्वमिति तदनुसृतिः शास्त्रेण । तथा च भेदस्याभेदपूर्वकत्वात्पुरुषविकल्पो नियमेनान्तत्वादपशब्दानामभिन्नसाधुशब्दपूर्वकत्वमेव निश्चीयत इति शब्दप्रकृतिरपशब्दः सिद्ध इति शब्द एव विद्या । तदेवम् । यथा विद्यावस्था भिन्नब्रह्मात्मिका तथा साधुशब्दावस्था विद्या । यथा वा विद्याया भेदो वितथः, तथा ऽपभ्रंशावस्था वाप्यलंरूपेति परमार्थत इति तदितरापेक्षो विकल्पः । अविद्यादशापेक्षमेव च समानायामर्थगतौ शब्देन चेति भाष्यम् । अर्थगताविति वचनात् । अर्थभिधानमिति शब्दानामेव कर्मपतित (?) विद्यायां भूयसा ऽपशब्दैर्व्यवहारादर्थप्रतीतिमात्रं भवत्येवेत्यर्थः । रूढत्वात्तु व्यवहारस्याविशेषं ग्रन्थकार आह । तत्र च शास्त्रं नियामकं साधुशब्दैरेवार्थो वक्तव्यो नापशब्दैरेवं क्रियमाणमभ्युदयकारि भवतीति । पुण्यपापयोः, पुण्यं पापानिमित्तम् । नियमः क्रियते । साधूनामज्ञानाच्छास्त्रपूर्वकत्वात्प्रयोगाभ्युदय इति । असाधुप्रयोगे तु धर्माभाव एव पापत्वेनोपचर्यते । न श्लेच्छित्तवै इत्येतस्य निषेधस्यापि क्रमात्पापत्वमेव के चिदिच्छन्ति ॥ ३० ॥

समवाये सम्बन्धान्तराभावः पूर्वमुक्तः अस्मिन्स्तु दर्शने स न प्रसजतीत्याह ॥

सम्बन्धशब्दे सम्बन्धो योग्यतां प्रति योग्यता

सम्बन्धशब्दो योग्यतालक्षणं सम्बन्धं योग्यतयैव प्रतिपादयति । एवं समवायशब्दो ऽपि योग्यतयैवानादिसिद्धया स्वार्थप्रतिपादकः । तथा योग्यता सिद्धापीति सर्वत्रास्य सम्बन्धस्य व्याप्तिः ॥

सङ्केतस्य तर्हि नोपयोग इत्याह ॥

समयात् योग्यता सम्बन्धात्तापुत्रादियोगवत् ॥ ३१ ॥

अनादिसिद्धार्थविषयव्यापारस्य शब्दस्य वृद्धव्यवहारस्य परम्परापरपर्यायात्समयात्स्वाभाविक्येव योग्यता निश्चीयते न तु स-

मयमात्रादतथाभूते तथाभावः समुचितः । न हीयमस्य पुत्रस्य मातेति जन्यजनकभावः सामयिको वस्तुसिद्धस्यैवं प्रतिपादनात् । अथ प्रत्यक्षपूर्वकं संज्ञाकर्मत्यस्मद्विशिष्टानामर्थं शब्दनियोगः सामयिक एव । नैतत् । तैरपि योग्यतानुसारेण पूर्वाभ्यासाद्यनिवेशात् । तदुक्तम् । अन्यगतः साभ्यासः समयः कैश्चिदिष्यत इति । किं भवानाहेति वार्थमत्राविनाभावमवगत्य विशेषप्रश्नादवधार्यते । कैश्चिदिति नकेनापि प्रतिशब्दस्य योग्यता पुरुषेणान्यत्र सङ्केतेपि प्ररूढेऽर्थे गवादिशब्दादिति प्रतिपत्तिः । न च पुरुषे नियोगः शक्यक्रिय इति वक्ष्यति ॥ ३१ ॥

इदानीं कार्यकारणभावं शब्दार्थयोः सम्बन्धमाह ॥

शब्दः कारणमर्थस्य स हि तेनोपजन्यते ।

तथा च बुद्धिविषयादर्थोच्छब्दः प्रतीयते ॥ ३२ ॥

श्रोतृबुद्ध्युपाख्यस्यार्थस्य शब्दः कारणं जनकत्वात् । शब्दार्थो ह्यर्थो बहीरूपतया ऽवस्थीयमानः । तथा चान्यद्वक्तृबुद्धितिवेशिनो ऽर्थत्वात्कारणभूताच्छब्दः श्रुतिविषयमनुप्राप्तः प्रतीयते इत्यर्थो ऽपि शब्दकारण एवोभयथा कार्यकारणभाववर्णसाधुतादिर्वैलक्षण्येन शब्दार्थयोरभेदेन सम्बन्धो ऽध्यासलक्षणः प्रतिपादितो भवति । यथा हि बुद्धौ शब्दार्थयोः पूर्वमभेदेनात्रस्थानम् । न हि विवक्षितो ऽर्थः शब्दसम्भेदशून्यः सङ्कल्परूपस्य तस्य प्रतिभानादनादिशब्दभावनमनु विद्यते हि तिरश्चामपि च ज्ञानम् । अत एव स्थानकरणव्यापारादीभिरव्यक्तो ऽर्थरूपः शब्द इति शब्दश्रोतृभिरवधारितः, तथैव स्वरूपाच्छ्रुणयार्थमेव गमयति । प्रतिपाद्यप्रतिपादकयोर्हि परस्पराभिप्रायसंक्रान्तिर्व्यवहार इति अन्तःस्थितमर्थं मूलावस्थायामप्यपरित्यक्तं वक्तृबुद्धिसमाविष्टं श्रोतृनर्पयति । शब्दश्रोतापि च तथैव स्वाभाविकानुसारेण प्रतिपद्यते समाविष्टभावनः, तेन चोद्बोधितशब्दभावनः प्रवर्तत इति निर्णीतं वाक्यपदीये । एतदेवमकीभावपक्षीभाव एवैकवाक्यतया सम्बन्धः स्थितः सिद्धान्तानुगुणः । यथाविवक्षं च शब्दार्थमवगमयति नियतस्वरवर्णानुपूर्वीक इति स्वरविपर्ययविवक्षान्तरमिदं शब्दशब्दे न मन्तव्यम् । परस्परभेदेनान्यत्वादस्य कारणमेव गमयति शब्द इत्यन्तरा विवक्षान्तरं लाघवाद्स्फुटप्रतिभासम् । प्रथमवर्णाच्चारणान-

न्तरं द्वितीयवर्णोच्चारणवदनुमीयते ॥ ३२ ॥

ननु बुद्ध्युपाकृते शब्दार्थे कथमोदनं भुङ्क्त इत्यादिव्यवहार इत्याशङ्काह ॥

भोजनाद्यभिमन्यन्ते बुद्ध्यर्थे यदसम्भवि ।

बुद्ध्यर्थादेव बुद्ध्यर्थे जाते तदपि दृश्यते ॥ ३३ ॥

बुद्धिपरिवर्त्तनं क्रियाकारकयोर्विज्ञाननये साध्यसाधकभाव-
सिद्धः प्रतिभासभावः तथा हि बुद्ध्यर्थे बुद्ध्यै शब्दार्थो भोजनं भोक्ता त-
त्सम्बन्धश्च । यदसम्भावित्वेनाभिमतं तदपि सम्भवत्येव । कदेत्याह,
बुद्ध्यर्थादेवौदनादिप्रतिभासादपरस्मिन्ननुयुज्यमानाकारज्ञानसंवेदने
जाते सति वाक्यवादिनः पदमात्रात्प्रतीतेरपरिसमाप्तेः । अयुपगमवा-
दश्चायम्बाह्यनये ऽपि हि शब्दार्थस्य बुद्धिपरिवर्त्तिनः प्रतीतेः । क्रिया-
कारकभावे दृश्यविकल्पयोरभेदाध्यवसायाद्व्यवहारसिद्धिर्भवत्येव ।
तथा हि बाह्यार्थे सति दर्शनं, दर्शनादर्थनिर्भासः, तस्मिन्सति वक्तुमी-
हा, ततः प्रतिभादेः शब्दोच्चारणमिति परम्परया बाह्य एव वाच्यं तत्र
प्रवृत्तिरिति विनापि तु बाह्यार्थे, शक्यते विज्ञानमात्रदर्शने ऽपि तन्नि-
र्भासवशेन क्रियाकारकसम्बन्धो मेलयितुमित्येवोपन्यस्तम् ॥ ३३ ॥

इतश्च बुद्धिपरिवर्ती शब्दार्थः, ततः शब्दार्थसम्बन्धो नित्य-
उपपद्यत इत्याह ॥

अनित्येष्वपि नित्यत्वमभिधेयात्मना स्थितम् ।

घटादिशब्दाबुच्चरितादर्थकारत्वग्रहस्य प्रत्ययस्य सदैवोपजन-
नात्, बाह्येन रूपेण प्रध्वंसित्वे ऽप्यभिधेयत्वेन शब्दार्थस्य नित्यत्वा-
न्नित्यो ह्यर्थवतामर्थैरभिसम्बन्ध इति प्रवाहनित्यताश्रयेण पस्पशा-
यामुक्तम् ॥

कूटस्थनित्यताश्रयेणाप्याह ॥

अनित्यत्वं स्वशक्तिर्वा सा च नित्यान्न भिद्यते ॥ ३४ ॥

पदार्थानां सतामसत्वविरोधादतीतानागतयोरर्थयोर्नास्ति प्रत्य-
यजननमद्वयस्य तत्त्वस्य सर्वस्यात्मनो ब्रह्मणो द्रव्यलक्षणस्य सामर्थ्य-
मेव तन्नानित्यत्वमिति, तस्य नित्यादद्वयरूपात्तस्माद्भेदाभावादनित्यश-
ब्देनोपाधिभेदभिन्नस्य सामर्थ्यं, पूर्वोक्तं नैव न्यायेन तस्यैव प्रतिपादना-

त्रास्य (भावानामभावो भावेषु) ? कश्चिदित्यर्थः । ततश्च घटादिशब्दैः
सर्वत्रस्यमुपाधिविशिष्टं ब्रह्मद्रव्यमेव नित्यं प्रतिपाद्यत इति नित्यः
शब्दार्थसम्बन्धः सिद्धः । तदुक्तं द्रव्ये ऽपि पदार्थे एष एवविग्रहोऽन्या-
यः, सिद्धे शब्दे ऽर्थे सम्बन्धे चेतीति ॥ ३४ ॥

एवं सम्बन्धं स्वाभाविकमवस्थाप्य तत्रैवोपोद्वलकं परमतेनाह ॥

शब्देनार्थस्य संस्कारो दृष्टादृष्टप्रयोजनः ।

क्रियते सो ऽभिसम्बन्धमन्तरेण कथं भवेत् ॥ ३५ ॥

इहार्थं कं चनाप्यनभिदधनीनां शाबरादिविद्यानां विषादिश-
मने सामर्थ्यं दृष्टं, प्रतितन्त्रं प्रसिद्धानां च बीजाक्षराणां जप्यमानाना-
मदृष्टहेतुत्वमत एवोन्नीयत इति ॥ ३५ ॥

अवाचकेष्वपि शब्देषु, अर्थेन सह संस्कारान्यथानुपपत्त्या स-
म्बन्धभावात्सर्वत्र सम्बन्धोऽवश्य इति कश्चित्तं निवारयति ॥

नावश्यमभिधेयेषु संस्कारः स तथाविधः ।

दृश्यते न च सम्बन्धस्तथाभूतो विवक्षितः ॥ ३६ ॥

घटादिशब्देभ्यो ऽर्थस्य घटादेर्दृष्टादृष्टप्रयोजनस्य संस्कारस्य
च दर्शनादत्र सम्बन्धो न स्यादिति नेदशसंस्कारनिमित्तमसौ विव-
क्षितः ॥ ३६ ॥

अपि तु ॥

सति प्रत्ययहेतुत्वे सम्बन्ध उपपद्यते ।

शब्दस्यार्थे यतस्तत्र सम्बन्धो ऽस्तीति गम्यते ॥ ३७ ॥

प्रतिनियतार्थप्रत्यायनान्यथानुपपत्त्या शब्दार्थयोः सम्बन्धो-
योग्यतालक्षणश्चक्षुरूपादिकमिवेत्य(कादुपक्षमेव) ? ज्याय इत्यर्थः ।
अर्थे नियते नियतस्य प्रतीतिहेतुत्वं सम्बन्धे युज्यते नान्यथेति
यतस्तस्मादर्थप्रत्यायनात्कार्यादस्ति सम्बन्धः शब्दार्थयोरिति नि-
श्चीयते, नार्थविशेषरूपः संस्कारो ऽत्र सम्बन्धावेदकः । तत्रानुपूर्वी-
मात्राद्विशिष्टेन प्रभावनाविनानोदयादपरतः प्रत्यायकत्वानपेक्षणादि-
त्यर्थः । प्रतीतिनियमहेतुः शब्दार्थयोः सम्बन्धः प्रतीतिकृतो न प्रतिल-
क्षणानुपकारात्तत्सिद्धिः । यदपि मीमांसकैः कार्याच्छब्दं विज्ञाते

ऽर्थो विज्ञायते सम्बन्ध इत्युक्तं, तदप्यनेनैव दर्शनेन व्याख्याने । ततः
कारणाच्छब्दश्रवणानन्तरमर्थज्ञानं भवति । सम्बन्ध इति सति । प्रत्य
ये हेतुत्वमित्येवोक्तं भवति, अन्यथा शब्दार्थयोः कार्यकारणभावव-
र्णननिमित्तं नियमोक्तं स्यात् ॥ ३७ ॥

सामयिकस्तु सम्बन्धो न युज्यत इत्याह ॥

नित्ये ऽनित्ये ऽपि बाह्ये ऽर्थे पुरुषेण कथं चन ।

सम्बन्धो ऽकृतसम्बन्धैः शब्दैः कर्तुं न शक्यते ॥ ३८ ॥

नित्ये तावदर्थे ज्ञात्यादौ नित्यशब्दार्थदर्शने वा सर्वस्मिन्पु-
रुषेणेदम्भ्रमनया शब्दस्य सङ्केतः कर्तुं न पार्यते । नित्यत्वादेवेदानीमुक्तं-
ज्ञानस्य पुरुषस्य तत्राव्यापारात्पूर्वमपि । तस्मादाकाशकालदिगादि-
दर्शने वा ब्रह्मणः शब्दवाच्यत्वात्सर्वेषामर्थानां दिसम्बन्धादादिपु-
रुषेणापि कुतौ अशक्त्यनुसारं ऽणास्य प्रतिपादितत्वादादिशब्दार्था-
त्प्रभृति च प्रकृतवृत्तौ किमन्यन्तिनित्यत्वात्स्यात् । अनित्ये ऽप्यर्थे
घटादौ कार्यशब्ददर्शने वा प्रत्यक्षेण सर्वग्रहणायां गजानिद्वारेणापि
ग्रहणे जानीनमेकास्मन्नर्थे भूयसीनां भवे क्विचेचनानुपपत्तेरनुमाने-
नापि शब्दामेदेनार्थस्य प्रतिपत्तेः, शब्दार्थासिद्धौ तस्यायोगात् । पारिश-
याच्छब्दैरेव निरूप्य धियार्थसङ्केतः क्रियते । तथा च निरूपकाणामपि
शब्दानां सङ्केतः सैवशक्तिरिति तत्रापि शब्दान्ते निरूपणे ऽनवस्था, प्र-
कृतसमयैर्निरूपणस्यानुपपत्तेरिति सुदूरमपि गत्वा कस्य चिच्छब्दस्य
स्वाभाविकी योग्यतैषणीया । तथा चाविशेषात्सर्वेषामपि तत्प्रसङ्ग इति
सिद्धः स्वाभाविकः शब्दार्थयोः सम्बन्धः समयवशादभित्यज्यमान
स्वरूपः ॥ ३८ ॥

इदानीं यत्तन्मतुवार्त्तिके भाष्ये ऽभिहितं सम्प्रतिसत्तायां
यथा स्यात् भूतभविष्यत्सत्तायां मा भूदिति । तत्र भूतभविष्यतोः
सत्ताव्याख्यानमिषेण प्रकृतसम्बन्धनित्यत्वं निर्वाहयितुमाह ॥

व्यपदेशे पदार्थानामन्या सत्तौपचारिकी ।

सर्वावस्थ सु सर्वेषामात्मरूपस्य दर्शिका ॥ ३९ ॥

व्यपदेशे व्यपदेशनिमित्ते शब्देन प्रत्यायने पदप्रत्यायनानामर्थो-
क्तं बाह्यानां वस्तूनां बाह्यविलक्षणा सत्ता बुद्ध्योपचरिता, बाह्यार्थस-

त्ताया ह्यन्या । प्राक् तत्संविदो ऽप्रामाणिकत्वात्सत्तामात्रगम्या सा ।
नत्र च प्रवृत्तसत्ताभिमान इति तदनुरोधेनोपचारसत्ता वाचोयुक्तिः
सुतरां व्यवहार इति शब्देष्वव्यवहार इतीयमपि व्याख्या । तत्र
चेयमेव शरणमस्यापि बाह्यार्थानामात्मनाम इव शब्दपरामर्शमन्त-
रेणैव रूपसंस्पर्शस्याभावात् ॥ ३९ ॥

एवं चानयैव सत्तया पूरिते व्यवहारे यद्यत्क्रियाकारणादिना
(काष्ठनुसप्राष्ठणकेन चिलिबन्धनेन) ? न्यासत्वात्कल्प्यते तद्विर्यतां
सा, न तत्र विनास्माकं व्यवहारे तस्यात्तास्यनुप्रवेशो, यदि परम-
स्यामेव सा प्रतिबिम्बिता व्यवह्रियत इत्येतत्प्रतिपादयितुं निदर्शनो-
पक्रममाह ॥

स्फटिकादि यथा द्रव्यं भिन्नरूपैरुपाश्रयैः ।

स्वशक्तियोगात्सम्बन्धस्ताद्रूप्यमुपगच्छति ॥ ४० ॥

तद्रच्छब्दोऽपि सत्तायामस्यां पूर्वं व्यवस्थितः ।

धर्मैरुपैति सम्बन्धमविरोधिविरोधिभिः ॥ ४१ ॥

बाह्यस्य वस्तुनो नियतरूपत्वाद्भावाभावसाधारण्यानुपपत्तेर्घट
इत्युक्ते ऽस्ति नास्तीति शब्दान्तरोपधीयमानरूपसंसर्गविरोधः स्यादिति
उपचारसत्तासमाविष्टः शब्दार्थः । तथा हि । सर्वसाधारण्यात्पदान्तरो-
पधीयमानरूपविशेषसहः कालाभ्रस्फटिकादिवत्सो ऽर्थ इति यथायथ-
मस्ति नास्तीति भावाभावसमन्वयवशेन नियतः प्रतीयते । तथा हि । स्वच्छ-
त्वात् स्फटिकादिद्रव्यतो वा ऽऽदिसंसर्गो ऽपरित्यक्तस्वरूपं तद्रूपमिवा-
भासते । नथोपचारसत्तापि स्फटिकमणिस्थानीया सद्रूपमत्यजन्ती प्रति-
षेधादिभिरुपादानैरभिस्त्वध्यमाना ताद्रूप्यमिवायति प्रतिषेधात्मि-
केवाभाति । स्वशक्तिरच्छत्वं स्फटिकादेर्नानाकारेण ग्रहणयोग्यत्वं स-
र्वविषये स्वीकारयोग्यत्वं । सामान्यात्मकत्वाच्छब्दो ऽपीति शब्दार्थः,
शब्दत इति कृत्वा । यद्वा शब्दोऽस्याः प्रत्यायकत्वेनावस्थितो ऽर्थद्वारेण
स शब्दान्तरवाच्यैर्धर्मैः सम्बध्यते । विरोधिवचनं साकल्यप्रतिपाद-
नार्थम् । सत्तायामस्यामिति । ज्ञानाकाररूपायां, पूर्वमित्याभासावस्थायां
पदात्प्रतीत्यवसरे सम्बन्धं याति । व्यवहारकाले वाक्यावस्थायामा-
दिग्रहणे कालाद्यविरोधः । अविरोधिनो धर्माभावात्मकः । ते चोपचा-
रसत्तायामनुगुणाः । यथा स्फटिकस्य मल्लिकाकुसुमादय इति न ते

रूपनिरस्क्रियाहेतवः । अत एव तत्सन्निधीयते तदात्मनोपचारसत्ताया
विश्रान्तिवत्तद्विरुद्धा हि बाह्या सत्ता तस्य पूर्वरूपतया प्रत्यासन्ना ।
तथा चोच्यते यन्नान्यक्रियापदं न श्रूयते तत्रास्ति भवन्तीपर इ-
त्यादि । वर्तमानावस्था वर्णपूर्णत्वात्करणीति भवन्तीपर इत्युक्तं । सत्ता
वा विरुद्धधर्मसामान्यमिति यथायथविशेषैस्तस्यास्सत्त्वपरिपूरणं ।
कृतविरोधिनस्तु धर्मो अभावात्मकाः । ते हि प्रतिषेधात्मकाः रूप-
तिरोधानमुपचारसत्ताया जपाकुसुमादय इव स्फटिकस्य कुर्वन्ति ।
यद्यपि चापचारसत्तायामुभयेषामपि समन्वयाद्विरोधाभावः । त-
थापि बाह्यापेक्षयात्रैतदुक्तम् । बाह्यस्य नीलोत्पलादेरभिन्नस्य विशिष्ट-
त्वान्नीलमुत्पलमित्युपचारसत्तायामेकविवेकाद्रव्यात्मा गुणसंसर्गभे-
दादाश्रीयते । पृथगित्यादिविशेषणविशेष्यभावे च वक्ष्यमाणा प्रतिक्रि-
योपपद्यते । स्फटिकं विमलं द्रव्यैर्यथा युक्तं पृथक् पृथक् । नील-
लोहितपीताद्यैस्तर्ज्ज्वणमुपलभ्यत इति अपरोऽन्नागमपाठः ॥ ४१ ॥

तमेव विरोध्याविरोधिधर्मसम्बन्धं क्रमेण व्याचष्टे ॥

एवं च प्रतिषेधेषु प्रतिषेधप्रकलृप्तये ।

आश्रितेषूपचारेण प्रतिषेधः प्रवर्तते ॥ ४२ ॥

बुद्ध्याकारस्य नानाविधधर्मसमन्वययोग्यत्वे अब्राह्मणादिषु
यथोपपत्तिः । तथा हि । सत्ताविरोधान्निषेधायोगान्न ब्राह्मणो ऽत्र सन् ।
असत्त्वे तु कथं तत्र शब्दप्रवृत्तिर्बाह्यशब्दार्थवादिनाम् । तथा च पुनरपि
निषेधो ऽनुपपन्नः । तदुक्तं, न सतां च निषेधो ऽस्ति सो ऽसत्सु च न
विद्यते । जगत्यनेन न्यायेन नञर्थः प्रलयं गत इति । यदा तूप-
चारसत्तासमाविष्टः शब्दार्थः तदा सामान्येन भावाभावसाधारणत-
या ब्राह्मणशब्देन क्षत्रियादिषु सादृश्याधारोपितो ब्राह्मणार्थः समु-
ल्लिखित इति प्रतिषेधविषये दर्शिते नेति निषेधः प्रवर्तते । निर्विषयस्य
निषेधस्याप्रवृत्तः । तस्यापि च बुद्ध्याकारभावस्य भावैकनियतत्वा-
द् बुद्धिसत्तयैव सत्ता, नास्ति साधारणत्वेन योग इति । तस्य येयं ब-
हिरूपता व्यावहारिकैर्दृश्यविकल्पैराकारादध्यवसिता तत्रैव नि-
षेधः फलति । तथा हि यो ऽयं ब्राह्मणार्थः स बहिरसन् केवलं-
भ्रान्त्या क्षत्रिये ऽध्यवसित इति स्वाभाविकं, ब्राह्मणार्थनिवृत्तिर-
व च द्योत्यते । तदुक्तं भाष्ये, यदि पुनरयं निवृत्तपदार्थको ब्राह्म-

णशब्दः किमर्थं प्रयुज्यते, एवं यथा विज्ञायेत, नेति ह्युक्ते सन्देहः
स्यात् कस्य पदार्थो निवर्तत इति । अत्र सर्वथा निवृत्तपदार्थकत्वे
प्रयोग एव न स्यादिति बाह्यापेक्षयैव निवृत्तपदार्थकत्वम् । उपचार-
सत्तापेक्षया तु प्रयोग इति स्फुटमुक्तं भवति । प्रतिषेधविषयप्रकल्पना
च प्रयोग इति तदेवोपचारफलम् ॥ ४२ ॥

अविरोधिधर्मसम्बन्धमुपचारसत्ताविशिष्टस्यैव प्रतिपादयितुं
मुख्यसत्तायां तावदसम्भवमाह ॥

आत्मलाभस्य जन्माख्या सत्ता लभ्या च लभ्यते ।

यदि सज्जायते कस्मादथा ऽसज्जायते कथम् ॥ ४३ ॥

आत्मलाभो वस्तुस्वरूपप्राप्तिः जन्म कथ्यते । तत्र च त्रित-
यमन्वयि, लब्धा कर्त्ता, लभ्यं कर्म, लाभश्च क्रिया. एतच्च त्रितयम् ।
तथा च जन्मविरोधः सत आत्मलाभायोगात् । लब्धात्मा हि स उ-
च्यते । कारणे शक्तिरूपतया ऽवस्थाने ऽपि सर्वथा ऽजन्मतो जन्मायोगा-
दवश्यं कस्य चिदंशस्य लाभो ऽप्युपगन्तव्य इति येन रूपेण
सत् न तेन जन्म, येन च जन्म न तेनासदिति जायते ऽदुर इति
प्रयोगानुपपत्तिः । जन्मानुरोधादसत्त्वाभ्युपगमे धात्वर्थे कर्तृत्वानु-
पपत्तेः प्रत्ययार्थविरोधः । तदनुरोधात्सत्त्वाभ्युपगमे जन्मलक्षणधा-
त्वर्थविरोध इत्यर्थः ॥ ४३ ॥

अत्रैवार्थे सदृशं दृष्टान्तमाह ॥

सतो हि गन्तुर्गमनं सति गम्ये प्रवर्तते ।

गन्तृवच्चेन्न जन्मार्थो न चेत्तद्वच्च जायते ॥ ४४ ॥

स्वरूपप्रसारणलक्षणा गमिक्रिया जनिक्रियासदृशी । तत्र च
सत एव गमनं गन्तुर्दृश्यते व्यतिरिक्तसद्रूपकर्मविषयं । एवमिहा-
पि प्रादुर्भावितृगन्तृवत्सत्त्वे जन्मानुपपत्तिः । अथ जन्मानुरोधः तदा
सत्त्वाज्जायते क इति कर्तृत्वायोगः । गम्यवच्च लब्धव्यां ऽप्यन्वय-
व्यतिरिक्तो नास्तीति बाह्यशब्दार्थाभ्युपगमेऽनुपपत्तिः ॥ ४० ॥

उपचारसत्ताश्रयेण तूपपत्तिरित्याह ॥

उपचर्य तु कर्त्तारमभिधानप्रवृत्ताये ।

पुनश्च कर्मभावेन तां क्रियां च तदाश्रयाम् ॥ ४५ ॥

अथोपचारसत्तैवं विधेयास्त्रतलादयः ।

जन्मना तु विरोधित्वात् मुख्या सत्ता न विद्यते ॥४६॥

तु शब्दो (वाह्यसत्तादयो विशेष) ? मुपचारसत्तायाः सर्वसत्त्वेन सम्बन्धं द्योतयति । इह सर्वात्मना परिनिष्ठितं जायत इति न व्य-
पदिश्यते । नापि सर्वात्मना ऽसद्रूपमाश्रितपूर्वापरावस्थं सत्ता-
सादनोन्मुखे वस्तु जायते शब्दविषयः । तथा च तत्रोत्तरसद्रूपमव-
स्थाविशेषं पूर्वावस्थाकारणानां कार्योन्मुखलक्षणायामुपचर्याऽङ्कुर इति
अभिधानस्य प्रवृत्तौ जायत इति कर्तृत्वोपपत्तिः । आश्रितपूर्वाव-
स्थत्वाच्च जन्मार्थोपपत्तिः । एवं च कृत्वा ऽऽश्रितपूर्वावस्थ उपचरि-
तोत्तरावस्थश्च सम्मूर्च्छितार्थात्मा जायत इत्यभिधानस्य विषयः ।
पूर्वावस्थाश्रयणावलम्ब्यत्वेन कर्त्तृत्वोपचरितः कर्म नान्यर्दाति बुद्ध्या-
विबचनमाश्रित्य तदाश्रयतया साधनयोः कर्तृकर्मणोराश्रयमास्पदं
क्रियापेक्षत्वात्साधनभावस्य तन्निबन्धनं, तेनाकर्तृकर्मणी आश्र-
यो यस्याः साधनाधीनजन्मत्वादित्युभयथा ऽपि पाठे तां जनिक्रियां
पूर्वापरीभूतावयवसमाहारात्मिकामध्यारोप्य जायते ऽङ्कुर इति
प्रयोगसमर्थने अथेत्यभ्युपगमद्योतनाय । एवं च सत्युपचारसत्तैव-
माश्रिता भवन्ति । तथा च तत्रैव कर्त्तर्यं जायत इति लकारो जा-
यत इति चोक्तम् । जातवानिति च क्तवतुः, जन्गाङ्कुरस्येति षष्ठी ।
यद्वा कर्तृकल्पनया लकारः कर्त्तरि प्रत्ययः, क्रियाकल्पनया धातुः
प्रकृतिः, कर्मकल्पनया कर्मकर्तृव्याख्याने वाक्यमङ्कुर आत्मानं ल-
भत इति द्वितीया कर्मणि । एवमात्मानमात्मना विभ्रदस्तीत्यादावपि
वाच्यमेवं विधौ वा सर्वः परिकर उपचारसत्तेति निबन्धनत्वाद्-
वमभेदेन व्यपदेशः । मुख्या तु सत्ता पूर्वोक्तादिविधा पूर्वोक्ताद्वि-
रोधान्न सङ्गच्छते । अत आत्मलाभस्य जन्माख्येति पूर्वपक्षीय-
सिद्धान्त आत्मलाभोन्मुखताजन्यः । तथा च वक्ष्यति । पूर्वस्मा-
त्प्रच्युता धर्मादप्राप्ता चोत्तरं पदम् । तदन्तराले भेदानामाश्रयाज्ज-
न्म कथ्यत इति । यथा पूर्वमवस्थामजहत्संसृशन्धर्ममुत्तरम् । सम्मू-
र्च्छित इवार्थात्मा जायमानो ऽभिधीयते इति । पुनश्च कर्मभावेन त-
मिति क्वचित्पाठः । तत्र तं कर्त्तारमेव पुनः कर्मभावेनोपचर्येति
योजना ॥ ४६ ॥

इदानीं जन्मोत्तरकालभाविनमस्तित्वं भावधिवशमङ्कुरोऽ-
स्तीत्ययं शब्द उपचारसत्तासमाविष्टमेव प्रतिपादयति अन्यथा ऽयां-
गादित्याह ॥

आत्मानमात्मना विभ्रदस्तीति व्यपदिश्यते ।

अन्तर्भावाच्च तेनासौ कर्मणा न सकर्मकः ॥ ४७ ॥

आत्मनात्मानं धारयतीत्यस्तेरर्थः । तथा च निरुक्तकारः । अ-
स्तीत्युत्पन्नस्यात्मधारणमुच्यते इति । व्यतिरिक्तकर्तृप्रतिषेधार्थमात्म-
नेति वचनम् । तथा च वास्तवस्य कर्तृकर्मक्रियाभेदस्याभावो भिन्न-
रूपत्वाद्वास्तुन इत्यर्थः । आत्मना सकर्मकत्वात्तर्ह्यस्तेः प्रतिषिद्धक-
र्मत्वमपावृत्तमित्यत्राह । अन्तर्भावादित्यादि । असावित्यसिधातुः त-
दर्थो वा । धात्वर्थेन कर्मणा उपसंग्रहादकर्मको ऽयं धात्वर्थ इति
प्रसङ्गाद्वास्तुत्पादयति । जीवतावपि प्राणानामप्यात्मलक्षणस्य कर्मणो
धातुवाच्यत्वात्क्रियान्तरमेवेदमात्मानं धारयतीति व्याख्यायते । तत्र
भावतः कर्मयोग इत्यर्थः । यथा वक्ष्यति । न तत्र (धारिणि) ? प्राणा
जीवतिस्तु क्रियान्तरमिति । एवं जायत इत्यत्राप्यात्मानं लभत इ-
त्यर्थः । निर्वचनेन भूतत्वकर्मत्वं द्रष्टव्यम् । यो हि धात्वर्थाद् बहिर्भूतः
कर्मार्थः स कर्मव्यपदेशहेतुः । धातोरर्थपूरणे हि सम्पन्ने ऽस्माद् बाह्यस्य
तेन सम्बन्धभेदाधिष्ठाने सति या कर्मता गामानयेति शब्दात्, प्र-
विशपिण्डीमित्यादौ च सामर्थ्यलब्धा, सा च सकर्मकव्यपदेशनिव-
न्धनमिह तु क्रियाकारकसंसर्गपर्यन्तो दीर्घो धात्वर्थ इति भे-
दाभावः ॥ ४३ ॥

एवं भेदाभावात् अयं वस्तुनो व्यवहारो युज्यत इति प्रति-
पाद्याधुना जायत इति वत्कर्तृयोगात्स्वरूपाभावादप्यसंमुक्तोपचा-
रसत्तायामेवोपपत्तिं प्रतिपादयति ॥

प्राक्च सत्ताभिसम्बन्धान्मुखा सत्ता कथं भवेत् ।

असंश्च नास्तेः कर्त्तास्यादुपचारस्तु पूर्ववत् ॥ ४८ ॥

अस्तीति पूर्वापरीभूता साध्यमनावस्था प्रतीयते । अन्यस्यां
चावस्थायां निष्पन्नरूपः कर्त्ता नास्ति । साधनसम्बन्धात्पूर्वमपि सङ्गा-
वा नास्ति । न चान्यस्तद्व्यतिरिक्तो ऽर्थसाधनमात्रप्रज्ञापन इति सैव
सत्ता साध्यं च मुख्यतो न सम्भवति । तथा हि सिद्धरूपेण सा-

धनेन भवितव्यम् । न च सत्तामनुभवश्चेव सिद्धतया प्रज्ञायते, अनुभूत-
सत्तासबन्धश्च न साध्य इति, लब्धात्मलाभस्यात्मधारणलक्षणा सत्ता,
बुद्ध्या पूर्वापरीभूतयैवाभिधीयते । तत्र चापचारसत्तारूढस्य पूर्व-
भागः कर्त्ता, अपरस्तु साध्यः कर्मेत्युभयाश्रयक्रियास्वरूपान्तर्भाव-
पूर्व जायत इति बहुपचारसत्तायाः कर्तृत्वमाश्रित्यास्तीति प्रयोगोपप-
त्तिः । तदेवमस्ति, नास्ति, जायत इति प्रयोगत्रयमुपचारसत्तास-
माश्रयेण समर्थितम् । एते च त्रयो भावविकाराः । एतेष्वेव चान्ये
त्रयो ऽन्तर्भवन्ति । तथा हि, जन्मनि वृद्धिरवयवोपचयात्मिका ऽन्तर्भूत-
ति पूर्व जायत इति वद्वर्धत इत्ययमपि प्रयोगः समर्थनीयः । एवं परि-
णामो धर्मान्तराविर्भावलक्षणो ऽत्रैवान्तर्भूत इति परिणमत इत्यनेनैव
न्यायेन प्रयोग इति सार्वत्रिकमवगन्तव्यम् । परिक्षयस्तु नास्ती-
ति विनाशे ऽन्तर्भवति, तत्राप्युपचारसत्ताश्रयेण परिक्षीयत इति
प्रयोगः समर्थनीय इति षड्भावविकारयोनित्वात्सर्वस्य क्रियाप्रप-
ञ्चस्य वस्तुसत्ताश्रयेण (अ) प्रयोगः ॥ ४८ ॥

क्रियाभिः साधनानामाक्षेपात्तद्वाचिनामपि तथैव प्रयोग इति
सार्वत्रिकीमुपचारसत्तायाः शब्दार्थत्वे व्याप्तिं निगमयितुमाह ॥

तस्माद्भिन्नेषु धर्मेषु विरोधिष्वविरोधिनीम् ।

विरोधिख्यापनायैव शब्दैस्तैस्तेरुपाश्रिताम् ॥ ४९ ॥

अभिन्नकालामर्थेषु भिन्नकालेष्ववस्थिताम् ।

प्रवृत्तिहेतुं सर्वेषां शब्दानामौपचारिकीम् ॥ ५० ॥

एतां सत्तां पदार्थो हि न कश्चिदतिवर्त्तते ।

सा च सम्प्रति सत्तायाः पृथग्भाष्ये निदर्शिता ॥ ५१ ॥

बाह्यो येषां विरोधो भावनादीनां धर्माणां तैरुपचारस-
त्ताया अविरोधो यथोक्तन्यायेन अन्तराकाङ्क्षया । विरोधिख्यापनायैवे-
ति । विरोधिनां प्रकाशनाय तैस्तैर्ब्राह्मणादिशब्दैरुपगृहीता । एतैर्हि श-
ब्दैर्विषय उपदर्श्यते धर्माणाम् । न च धर्मवाह्याद्वस्तुनो भिन्ना, शब्दैर्नैव
भेदस्य परिकल्पनात्तानीलात्पलादौ विरोधाधानं विरोधिनी वा भिन्ना
घर्तमानाद्वस्तुनो ऽतीतानागतादयः । विशेषणविशेष्यभावविषयनीलो-
त्पलादिशब्दैरप्युपाश्रितामित्याह । तत्रापि प्रविभज्य मेलनमुपचार-

सत्तायां युज्यते । अन्यथा संसक्तवस्तुनि नेयं कल्पना घटत इत्युक्त-
म् । अतीतानागतकालव्याप्तत्वाच्च नियतकालेष्वपि बाह्येष्वर्थेषु इय-
मभिन्नकाला सार्वत्रिकी । अत एव सर्वेषामपि शब्दानां प्रवृत्तिहेतु-
रयं चैत्रोऽभूद्विष्यतीति बुद्ध्यर्थं निरूप्य तत्र शब्दप्रवृत्तेरर्थेऽनिरू-
पिते ऽर्थे तदयोगात् । तथा हि, विद्यमानो ऽपि वर्तमानो ऽपि वर्त्तमा-
नकालोऽपि संऽर्थो यावद् बुद्ध्या नावधृतस्तावद्विषयः । शब्दानामपि
सर्वत्रोपचारसत्तारूढ एव शब्दार्थ इत्युक्तं भवति । क्रियाकारण-
भाव इत्यपि चार्थानां निरूपणं बौद्धमेव । तथा हि, भाव्यमानत्वादेव
क्रिया सम्प्रति नास्ति । तदभावात्तदपेक्षं साधनत्वमपि कुत इति
आख्यातशब्दस्य क्रियावाचिनः सुवन्तस्य च कारकवाचिनः
सर्वस्यैव बुद्धिपरिगृहीत उपचारसत्तासमाविष्टो वाच्यो ऽर्थो ऽव-
तिष्ठत इति सर्वेषां मिति व्याप्तिसिद्धिः । अभावस्य च जायमानत्वेन
सत्त्वादेतामुपचारसत्तां सर्वे एव पदार्था नातिक्रामन्तीति सर्वेषामे-
व तद्विषयत्वादभावादिशब्दानामप्यर्थे नित्यमपि (अ) वियोगः सिद्धः ।
अस्याश्चोपचारसत्ताया न निर्मूलत्वमपि तु भाष्यकाराभ्युपगत-
त्वमेव । मनुवार्तिके न सत्तां पदार्थो व्यभिचरतीति अस्ति श-
ब्दाक्षिप्तमर्थनाय, सम्प्रति सत्तायां यथा स्यात् भूतभविष्यत्सत्ता-
यां माभूत्, गावो ऽस्यासन्, गावोऽस्य भवितार इति भाष्यवचना-
नुपचारसत्ता ऽस्तीति गम्यते । प्रमाणभूतत्वादस्य वचनस्य । न हि भू-
ता भविष्यन्ती वा काचित्सत्ता या अस्तीत्यनेन निवार्येत । भूतभविष्यदु-
पाख्यत्वान्न काचिन्मुख्या सत्ता, अतीतस्यानुभूतत्वाद्नागतस्य प्रगु-
णकारकासामुख्यात् । बुद्ध्या तु परामर्शे, प्रत्ययपरिवर्त्ते व्यर्थे, शब्दप्र-
योग इत्युपचारसत्ता भूतभविष्यतोरुपपद्यते । तथा च तद्व्युदा-
साय वाक्यसत्तापरिग्रहार्थमस्तीति विशेषणं युक्तम् । बाह्यादिसत्ता
सम्प्रति वर्त्तमाने काले भवतीत्यन्या ततो भूतभविष्यतोः प्रत्यया-
त्मना सत्तेयम् । यद्यपि वर्त्तमानावस्था ऽद्यापि बाह्यस्य प्रतीतिग्राह्यत्वे-
नैव व्यवहार्या सत्ता, तथापि सैव बहिरभावादस्तीत्यनेन विशेष-
णेन विवक्षितवर्त्तमानकालेन गृह्यते । प्रतीतिमात्रशरणान्वितं त-
द्व्युदस्यते । तदेवमुपचारसत्तायां समर्पितस्वभावानां बाह्यानामेवा-
र्थानामतीतादिभावेन प्रत्यायनाद्यर्थ एव शाब्दो व्यवहार इति स-
म्बन्धनित्यत्वमुपपादितम् ॥ ५१ ॥

इदानीं सर्वस्वैव शब्दस्य व्यवहारस्य यथातत्त्वमप्रवृत्तेर्विप्लु-
तत्वे गवादिशब्दानामविचारसिद्धाः ऽर्थवत्ता ऽभ्युपगन्तव्या । तथा
च सत्तातीताद्यभावविषयाणामपि शब्दानां भावाभिमतवस्तुविष-
यैर्घटादिशब्दैः तुल्यतां प्रतिपादयितुमुपक्रमते ॥

प्रदेशस्यैकदेशं वा परतो वा निरूपणम् ।

विपर्ययमभावं वा व्यवहारो ऽनुवर्तते ॥ ५२ ॥

इह शब्दो व्यवहारो यथातत्त्वमप्रवृत्तो ऽवर्गिहशाम् । तथा हि
पूर्णस्य तत्त्वस्य साक्षाच्छब्दैर्द्रष्टुमशक्यत्वादविद्यापरिकल्पितप्रतिनिय-
तघटादिप्रदेशगतः शब्दो व्यवहारः । प्रदेशशब्देन घटादेर्ब्रह्मैकदेशत्वो-
दमिधानं कृत्स्नार्थपरिग्रहासामर्थ्यं शब्दानां प्रतिपादयितुम् । तत्रापि
च मात्राकालात्मको न प्रदेशः समस्तः शब्देनाभिधीयते अपि
तु तदेकदेशघटशब्देन हि घटत्वजातिरुच्यते । तत्रैव रक्तश-
ब्देन गुणः । एवं शब्दान्तरैरपि प्रतिनियतभावाभिधान-
मुदाहार्यं परेण जात्यादिभावनिरुपायम् । संसर्गदर्शने स्वतो
गौर्न गौः गोत्वादिसम्बन्धाद् गौरिति ब्रह्मकल्पं साक्षाद्व्यव-
हार्यमेव द्रव्यं परोपधीयमानरूपविशेषं व्यवहारमनुपतति । विषय-
योर्भिन्नस्य ब्रह्मणो नानोपाधिवशेन भेदः । विज्ञाननये वा ? (श्रवणभू-
तस्य) बहीरूपस्य बहीरूपतया भानविपरीताव्याप्तिभावः । शून्यवादि-
मते व्यावहारिकबाह्यस्य सर्वथैव निषेधात्, विज्ञानभावस्थमाकारा-
न्यतात्वयोगादसंवेदं गन्धर्वनगरतुल्यमाभासत इत्यसत्ख्यातिः ।
ब्रह्मण एव वा सत्यस्य वाक्पथातीतत्वादविद्याया असदेवेदम्भेदजातं
शब्दविषयः । तदेषु वपुषु दर्शनेषु शब्दानामर्थसम्बन्धो न भाविकः ।
तथा हि, आद्ये दर्शने ऽर्थो ऽस्ति गवादिशब्दानां, तत्रोपपद्यते सम्बन्धो,
यदि सोऽर्थभावादेव सम्बन्धासिद्धिः । तथा हि परतो निरूपणे धीय-
मानरूपमेव निरूप्यते ऽभिधीयते चेति असत्यवस्तुविषयः सम्बन्धः ।
एवं विपर्ययाभावपक्षयोरपि वाच्यम् ॥ ५२ ॥

एतदेव दृष्टान्तेन साधयति ॥

यथेन्द्रियस्य वैगुण्यात्सत्ताधारोपवानिव ।

जायते प्रत्ययो ऽर्थेभ्यः, तथैवोद्देशजा मतिः ॥ ५३ ॥

तिमिरोपहतनयनश्चन्द्रमेकमनेकं पश्यति, कामिली च शुक्लमपीतं
शङ्खं पीतमिति, इन्द्रियदोषादाकारान्तररूपितार्थावयासी प्रत्ययो ऽर्थे-
भ्यो जायते । अर्थानां तत्राभावकत्वान्नियतविषयत्वाद्विस्तीर्णां प्रत्य-
यधर्माधारोपो न, वस्तुप्रविमोषीति च शब्दः एवमुद्दिश्यते प्रतिपद्यते
येनेत्युद्देशशब्दः । तत्प्रत्यन्ता च बुद्धिरसदाकाराध्यारोपवती भवति ॥ ५३ ॥

इन्द्रियवर्तिक शब्दवैगुण्यमित्याह ॥

अकृत्स्नविषयाभासं शब्दः प्रत्ययमाश्रितः ।

अर्थमाहात्म्यरूपेण स्वरूपेणानिरूपितम् ॥ ५४ ॥

इह कारणानुरूपं कार्यं भवति । शब्दस्य च निरूपितार्थविषय-
त्वान्निरूपणाप्रत्ययः कारणम् । तदुक्तम् । यदा च बुद्धिविषयादर्थोच्छब्दः
प्रतीयत इति । निरूपणाप्रत्ययश्च विषयैकैकव्यावृत्तिनिष्ठत्वाद्विक-
ल्पतामकृत्स्नविषयाभासः । न हि विकल्पेन यथातत्त्वं वस्तु स्पृश्यते,
प्रदेशैकदेशादिना संस्पर्शादित्युक्तम् । अतश्चाकृत्स्नमेवार्थमध्यारोपि-
तरूपभेदं शब्दः प्रतिपादयति । कार्यकारणसम्बन्धवशाद्विकल्पात्मको
हि प्रत्ययः शब्दाज्जायते । तदुक्तम् । “विकल्पयोनयः शब्दा विकल्पाः
शब्दयोनय” इति । तथा कार्योपादानविकल्पपरिगृहीतः शब्दार्थ इति ।
एवमविद्याद्या विकल्पानामिति । यथातत्त्वमवसायपाटवात्समारोपितरू-
पेणावसायस्य सर्ववादिभिरभ्युपगतत्वात्त्वदुपदर्शितविषयिविषयाः
प्रत्ययोपारूढरूपाभिधायिनः सिद्धा इत्यतीताद्यभावादिशब्दानामप्य-
र्थसम्बन्धे न विप्रतिपत्तव्यमिति स्थितम् ॥ ५४ ॥

तत्रैतत्स्यात् निरावरणख्यातानां भावतत्त्वसादृश्यं यथार्थ एव
शाब्दो व्यवहारः, ते चाऽस्माकमुपदेष्टार इति नायथार्थः स इत्या-
शङ्क्याह ॥

रूपणव्यपदेशाभ्यां लौकिके वर्त्मनि स्थितौ ।

ज्ञानं प्रत्यभिलाषश्च सदृशौ बालपाण्डितौ ॥ ५५ ॥

परस्पराभिप्रायमेलनामयत्वाद्द्वयव्यवहारस्याविदितदर्शनाभा-
वत्वदृशोऽपि व्यवहरन्ति लोके यथा वनम् । सदृशैरन्यै रतादृशं
रूपणम् । वनमालोप्तलशब्देन यद्रूपणं स व्यपदेशः भाष्यां व्यव-
हरन्तो लौकिकमार्गे तुल्याः । क्व विषय इत्याह । ज्ञानं प्रतीत्यादि ।

बालस्य विपर्यासितमतेरर्थज्ञानमर्थसंविकल्पं, अभिलाषो व्यपदेश-
रूपं च । तं प्रति ताद्विषयं यथा बालो विकल्पयति अर्थमभि-
धत्ते च एवं परमार्थदर्शनाविद्वांसोऽपि । तथा विद्वांसोऽपि निरूप्य
विवक्षितत्वाविषयं यथाविवक्षमेव व्यपदिशन्तः पराभिप्रायमलनमा-
रभन्त इति यथा पराभिप्रायमेव पूर्वं निरूपयन्ति । तथा विनिरूप्य-
च तेषामपि रूपणाज्ञानं विकल्पः तत्पूर्वकश्चाभिधायाः शब्दो लौकि-
कसदृशः ॥ ५५ ॥

या तु तेषां व्यवहारातीता दया तस्यां शुद्धज्ञानं पारमा-
र्थमनिरूपकं, प्रतिनियताविषयग्राहकमेव ज्ञानं सदैवेति कास्य
शुद्धिरित्याह ॥

सर्वार्थरूपता शुद्धिः ज्ञानस्य निरुपाश्रया ।

ततोऽप्यस्य परां शुद्धिमेके प्रादुरूपिकाम् ॥ ५६ ॥

द्वे दशे शुद्धेरूपक्रमपरिसमाप्तिरूपे । इन्द्रियसन्निकर्षा-
दिरूपोपाश्रयनिरपेक्षतायामपेक्षार्थाविभासखचितं सर्वजज्ञानमुपक्र-
मे शुद्धमित्युच्यते । इन्द्रियाद्यपेक्षारूपाया अविषयग्रहणे शुद्धेरवगमा
न्निष्ठायां चाकारकालुष्यापगमात् प्रभास्वरं प्रशान्तकल्लोलसंवि-
न्मात्रमेकघनं शुद्धग्राह्यग्राहकशून्यं परं ब्रह्म ॥ ५६ ॥

नियताकारावग्रहोहा शुद्धिरित्याह ॥

उपप्लवो हि ज्ञानस्य बाह्याकारानुपातिना ।

कालुष्यमिव तत्रास्य संसर्गे व्यतिभेदजम् ॥ ५७ ॥

स्वच्छज्ञानस्यार्थेन संसर्गे सति यस्तेनैवार्थेन व्यतिभेदः प्र-
तिबिम्बवशादभेदो व्यामिश्रीभावः, ततो जातोऽयमुपप्लवो बाह्यवि-
षयप्रावण्यं उदकस्येव सरजस्कत्वम् । एवं वशादभिधीभावात्तदपगमे
क्रमेण स्वस्मिंश्च च्छेदरूपे स्थानं परा शुद्धिः सर्वदर्शनाभ्युपगता ।
तदुक्तम् । तदा द्रष्टुः स्वरूपं स्वस्थानमिति । इवशब्देनार्थरूपसम्भेदे
ऽपि स्वप्रकाशं ज्ञानरूपमनवगन्मित्याह ॥ ५७ ॥

अर्थस्यापि व्यवहारे शुद्धिमाह ॥

यथा च ज्ञानमालेखादशुद्धौ व्यवतिष्ठते ।

तथोपाश्रयवानर्थः स्वरूपाद्विप्रकृष्यते ॥ ५८ ॥

आलेखो विषयरूपोपरागः । ततो ऽशुद्धं ज्ञानमिति प्रसाधि-
तमर्थमर्थाशुद्धौ साध्यायाम् तत्तु दृष्टान्तयति । उपाश्रयो जात्यादि-
रूपाधानं, तेन च द्वारेण यथादर्शनमार्थो व्यवहारः प्रथममवतरति ।
निरुपाधेस्तस्याव्यवहार्यत्वादुपाधिसंसर्गश्चातत्त्वमित्यर्थः । सेयमशु-
द्धिर्जात्याद्युपाधिरूपेण समवेतेन शवलितमर्थवस्तु प्रतीयते ऽभि-
धीयते चेति तथा तद्व्यवहारमवतरति । ननु सर्वथा अव्यपदेश्यं
द्रव्यं एव । बहिस्तस्यरूपं यदुपाधिसंसृष्टं सदैव तत्संसृष्टस्य प्र-
त्ययात् ॥ ५८ ॥

उक्तमर्थं प्रकृते योजयति ॥

एवमर्थस्य शब्दस्य ज्ञानस्य च विपर्यये ।

भावाभावावभेदेन व्यवहारानुपातिनौ ॥ ५९ ॥

जात्यादिसंसर्गरूपोपरागो ऽर्थस्याशुद्धिः शब्दस्याप्याकृत्यार्था-
भिधानं तदुपाधिरूपेणाभिधानमशुद्धिर्ज्ञानस्य बाह्याकारोपरागः । एवं
त्रितयमपि पर्यस्तम् । तथा च भावस्यापि शब्देनाभिधीयमानस्य ज्ञा-
यमानस्य वा परोपाधिरूपतया अभावसकक्षता । अभावो ऽपि हि
घटाभावः पटाभाव इति परोपाधिरेव शब्दप्रत्ययावनुपतीति साम्य-
म् । बुद्ध्या निरूप्यमाणो ह्यभावो भावस्वरूपेणावच्छिद्यते । यत्तु पर-
मं रूपं तन्नैव व्यवहारास्पदम् । तत्तु च विपर्यस्तः प्रतिपन्नधर्मः । तेन
प्रतिपन्ने च विपर्यस्तः कथ्यतां, अर्थस्तु कथं विपर्यस्तः उच्यते ।
विपर्यासविषयत्वात्स्वरूपेण चाप्रतिभासनादर्थो ऽपि तथा शब्दो-
ऽपि विपर्यासहेतुत्वात्तथोच्यते । कथमभेदेन व्यवहारानुपात इ-
त्याह । यथाभावमुपाश्रित्य तद्भावो ऽप्यनुगम्यते । निरुपाधेरभाव-
स्याविशिष्टत्वात् भावोपाधेर्व्यवहारावतारः । भावस्यापि मध्याव-
स्थायामेव सत्त्वात् प्रागभावावच्छिन्नमेव व्यवहारे तत्त्वम् । नि-
त्यानामप्यभिव्यञ्जककालात्प्रागनभिव्यक्तेरसत्तया व्यवहारो न वि-
शिष्यते ॥ ५९ ॥

एव मन्यापेक्षित्वे भावाभावयोर्व्यवहारे साम्यं, भेदमभ्यु-
पगम्य प्रतिपादितं, इदानीं भावव्यतिरिक्तमभावं निगमयितुमाह ॥

नाभावो जायते भावो नैति भावो ऽनुपाख्यताम् ।

एकस्मादात्मनो ऽनन्यौ भावाभावौ विकल्पितौ ॥ ६० ॥

द्वैतनये प्रागभावोपमर्देन भावनिष्पत्तिः । भावोपमर्देन प्रध्वंससम्भवः । द्वयमपि चैतदयुक्तम् । भावाभावयोरन्योन्यस्वभावोपगमसम्भवात् स्वभावस्यानपायात् । अतश्चात्यन्तविवेके भावोपाधितया अभावस्याभावोपाधितया च भावस्य प्रतीतिर्न स्यात्तस्मादेकमेवाद्वयं तत्त्वमात्मशब्दवाच्यं व्यवहारे विकल्पदृश्यां भावाभावोपाधिरूपप्रविभक्तं चकास्ति । प्रकाशरूपस्य हि परस्य तत्त्वस्य सर्वत्राविभिन्नस्वभावस्य महासत्तात्मनो भावप्रतियोगिनो विद्यावशात्सावृत्तलोकयात्रानिर्वर्त्तनसमर्थस्य बहिरिदन्तया प्रतिभाने वर्त्तमानकालोपाधितया ऽर्धक्रियाकारिणो भावरूपता अतीतानागतकालोपपादितनिर्वर्त्तनसमर्थनान्तरे च संस्काररूपतया ऽनुवर्त्तनात्वबाह्येन्द्रियविषयतानुपगमात्सर्वत्र मातृसाधारणार्थक्रियाकरणदभावरूपतया व्यवहारः । न च सर्वथा तदानीमसन्, स्मर्यमाणत्वादुत्प्रेक्ष्यमाणत्वाच्च । तथा च यदास्य संस्काररूपास्ते भावास्त्यस्मदुत्प्रेक्षागताः कल्पयन्त्येव काममर्थक्रियाम् । अत एव च मध्यावस्थास्य भावस्यैव प्रागभावः स्फुटेन रूपेणेन्द्रियापरिच्छेद्यावस्था प्रध्वंसश्चोत्तरकालमभावो व्यवहियते ॥ ६० ॥

ननु सर्वथा भावसंस्कारनिवृत्तावभावः कश्चित् सर्वशक्तिविरहलक्षणश्चकास्ति चेतसि । अत एव त्रय्यधिकाः पदार्थाः समुद्घोष्यन्त इति वा भावो नाम कश्चित्तत्रैतत्स्यात्कथं भावाभावौ विकल्पावित्युच्येते, कारणभेदात्सत्यभूतौ यथाऽवभासं कस्मान्न भवत इत्याशङ्क्य सदसत्पक्षभेदेन कार्यकारणभावानुपपत्तिप्रतिपादनपूर्वकम् द्वैतदर्शनमर्थोपनिवर्त्ताश्रयेणाद्वैतनयं स्वमतेन सिद्धान्तयितुमुपक्रमते ॥

अभावस्यानुपाख्यत्वात्कारणं न प्रसाधकम् ।

सोपाख्यस्य तु भावस्य कारणं किं करिष्यति ॥ ६१ ॥

आह, कार्यस्यात्मलाभमुद्दिश्य कारणानि प्रवर्त्तन्ते । तत्रासत्स्वभावस्योद्देशत्वायोगात्किमवलम्ब्य कारणस्य पदसम्बन्धः स्याज्जा-

त्यात्मना सत्त्वेनास्य नित्यत्वात्कार्यतानुपपत्तेः । पुन रपि कारणं क्व
वर्त्तते । कथं चिद्भेदो जानिव्यक्त्योरिति चेत् । व्यक्त्यात्मना तर्हि
कार्यतेति तदवस्थो दोषः । नियतकारणपरिग्रहश्च न स्यात् । असत्त्व-
स्याविशेषात्सिन्नाभ्यो ऽपि तैलं स्रवेत् । नियतशक्ति कारणमिति चेत्
कुतो ऽवसितमेतस्मिन्सति सद्भावादिति चेत् तदैवेदं पर्यनुयु-
ज्यते, कथमन्यन्तासनस्तस्मिन्सति प्रतीतत्वात् अदोष इति चेत् ।
प्रतीतिमात्रमस्तु किमयुक्तिजनककार्यकारणभावोपवर्णनेन । तथा
च सिद्धान्तयिष्यति । “भावानां प्रागभूतानामात्मतत्त्वं प्रकाशयेत् ।”
अथ सत्कार्य कारण इति नैते दोषाः । अत्रापि कृतस्य कारणा-
योगादकिञ्चित्कारणं कारणम् । नत्वेतद्युज्यते । न चापूर्वं किं चित्प्राप्यत
इति । अथापि व्यक्तिः कारणेन कार्यस्य क्रियते सा ऽपि ततोऽन्या-
ऽनन्या वा । अन्यत्वे सती वा स्यादसती वा । सत्त्वे प्रागिव कर-
णानुपपत्तिः । अभिव्यक्त्यन्तरकरणे त्वेतदेव पुनरावर्त्तते ऽन-
वस्था च । असत्त्वे प्राप्तमसतो जन्म । तथा च कार्ये को विद्वेषः । अ-
भिव्यक्तौ च कारणव्यापारात्कार्यस्य कार्यता न स्यात् । वस्त्वन्त-
रात्पत्तौ च किं तस्य येनासावशङ्कितमेवाद्भवो भवेत् । सत्सम्बन्धा-
भिव्यक्तिकारणादिति चेत्, को ऽयमजन्यजनकयोः सम्बन्धः । तत्त्वे
ऽप्यभिव्यक्तौ तज्जन्यायां तद्विषयः कारणव्यापारो न स्यात् । कारणेनै-
वास्यजननात्तया कार्यस्य जनने तद्विषयो ऽपि कारणव्यापारो न
स्यात् । तथा च तस्यासतो भवने असत्कार्यप्रसङ्गात्सतो ह्यभिव्यक्तौ
पुनरप्येतदेव चावर्त्तते । उपकार्योपकारकभावः सम्बन्धो ऽभिव्यक्ति-
कार्ययोरिति चेत्, केन कस्योपकारः । स च किं व्यतिरिक्तः उताव्य-
तिरिक्तः । व्यतिरेके तस्येति कः षष्ठ्यर्थः । उपकारान्तरकल्पने ऽप्येतदे-
व चादनीयमनवस्था च । व्यतिरेकं तु जन्यजनकभाव एव पर्यवस्यति ।
तत्र चोक्तो दोषः । अनन्यत्वे ऽभिव्यक्तेः कार्यात्तदेव कृतं स्यादित्यस-
त्कार्यतयाश्रयः । तत्र चाऽनुपपत्तिरावेदितेति सङ्कुटो ऽयं पन्थाः ॥६१॥

इत्थं च कार्यतानिबन्धात् प्रागभावप्रध्वंसाभावावपि कृतव-
स्तुविषयौ न स्त इति पूर्वोक्तमेवावस्थाभेदेन विकल्पितत्वं भावाभा-
वयोर्निगमयति ॥

तस्मात्सर्वमभावो वा भावो वा सर्वमिष्यते ।

न त्ववस्थान्तरं किं चिदेकस्मात्सत्पतः स्थितम् ॥६२॥

कार्यकारणभावाभावान्मध्ये जातो ऽभिव्यक्तो वा सन्, पूर्वो-
त्तरयोरवस्थयोरजातो ऽनभिव्यक्तो विनाशकारणायोगात् विनष्टश्च
भावो नोपपद्यत इति भावाभावौ नैकस्यावस्थातुः परिणामदर्श-
नाश्रयेण सत्यभूतावस्थात्मकौ, अपि तु व्यवहारदशायामविद्याप्र-
वृत्तिरूपायाम् । सत्यस्याभिन्नसच्चिन्मात्रस्य तत्त्वस्य यथायथमनवभा-
सात् परमार्थतः सर्वं प्रपञ्चजातमभाव एवापरमार्थ एव । स च
नीरूपो न कश्चिदिति भावाव्यतिरेकं न सहते । किञ्चायं हि न कु-
तश्चिद्व्यतिरिच्यते । भेदमात्रस्य चाभिन्नतत्त्वाग्रहणरूपस्य शून्यत्वात् ।
भावत्वेन तु रूपेण सर्वभावात्मकत्वम् । प्रथमानस्य वस्तुत्वादवस्तुतः
प्रथा ऽयोगात् । भावानां हि ज्ञायमानत्वेन ज्ञानोपरूप्यतया सत्त्वमेव ।
भावादेरध्यवसानाच्चापि सत्त्वम् । केवलं यो ऽयं भेदो ऽवच्छेदो ग्रहण-
मसौ न किं चिदविद्या । तत्र वा मनःप्रकाशो ऽनुगत इति विद्याऽव-
स्थितैव । तथा च विद्याऽविद्याप्रविभागमप्रविभागं ब्रह्मेति ब्रह्मकाण्ड
उक्तम् ॥ ६२ ॥

यतश्चैवं सर्वं संवृतिमत्ततः प्रचारिता दर्शनविकल्पाः, तत्रा-
भिमानमात्रमित्याह ॥

तस्मान्नाभावगिच्छन्ति ये लोके भाववादिनः ।

अभाववादिनो वापि न भावं तत्त्वलक्षणम् ॥ ६३ ॥

आविर्भावतिरोभावमात्रं जन्मनाशौ सत एवेति वदन्तो भाव-
वादिनः परमर्षयः । तेषामभावो नाम भावपृथग्भूतो न कश्चिद्भावस्यैव
पूर्वोत्तरयोरवस्थयोरभावव्यवहारात् । तथा हि । मृदवस्था घटस्य
प्रागभावः, कपालावस्था च प्रध्वंसाभाव इति वाच्यम् । सर्वं शून्यं
जगदित्यभाववादिनामभावः पारमार्थिको न भावः कश्चिदिति ते भावं
तत्त्वलक्षणं परमार्थरूपं नेच्छन्ति । एवमपि ब्रजन्तो व्यवहारे भा-
वोच्चावचभेदमर्थक्रियाकरण(मार्थिकोरक) ? निमित्तं नापन्हुवन्ति ।
ततश्च संवृत्या सर्वमुपपद्यते । साम्येत्यभिनिवेशो न त्याज्यः ॥ ६३ ॥

अभावप्रतिक्षेपे तर्हि निर्विबन्धनो भावावभेद इत्यत आह ॥

अद्वये चैव सर्वस्मिन् स्वभावादेकलक्षणे ।

परिकल्पेषु मर्यादा विचित्रैवोपलभ्यते ॥ ६४ ॥

सर्वस्मिन्परिदृश्यमानभेदजाते स्वभावात्परमार्थरूपात् सामान्य-
समावेशवशादेकस्वभावे ब्रह्ममये चित्रेषु विकल्पेषु भाववादिनाना-
त्वेनानादिनियतिशक्तिनियमितेयमविद्यावशान्मर्यादा व्यवस्था नाना-
रूपा दृश्यते । अस्त्यपि वास्तवे भेदे ऽविद्यानिमित्तोऽयं भेदो व्यक्-
हारे रूढ इत्यविचारितसिद्धो ऽवगन्तव्य इत्यर्थः ॥ ६४ ॥

ननु सत्पथोत्पन्नो भावाभेद इति निदर्शनेन व्युत्पादयति ॥

चतस्रापि यथा ऽवस्था नीरूपारूपे प्रकल्पिताः ।

एवं द्वैविध्यमप्येतद्भावाभावव्यपाश्रयम् ॥ ६५ ॥

प्राक्प्रध्वंसात्यन्तेतरेतरलक्षणोपाधिवशेन नीरूपस्य रूपभेदायो-
गाद्यथा ऽभावस्य चतुर्धा भेदः काल्पनिकः, तथैव भावाभावलक्षणो
ऽपि भेदः काल्पनिक एवावगन्तव्य इत्यर्थः । बहिरिन्द्रियगोचरार्थ-
क्रियोपाधिर्ब्रह्मण एव कल्पितो भावः, बहिरर्थक्रियाशून्यस्त्वभाव
इति सङ्केतः ॥ ६५ ॥

वस्तुतः सर्वव्यवहारातीतौ न पृथक् भावाभावावात्मतत्त्वमुद्द-
र्शयत इत्याह ॥

अविरोधी विरोधी वा सन्नसन्वापि तत्त्वतः ।

क्रमवानक्रमो वापि नाभाव उपपद्यते ॥ ६६ ॥

नीरूपत्वादभावस्य भावेन सह विरोधाविरोधौ युक्त्या न
सङ्गच्छेते । न हि भावमभावः समुच्छिनत्ति अनुगृह्णाति वा येन तद्वि-
रोधी अविरोधी वा यथासंख्यं भवेत्सतोऽसत्त्वायोगाल्लब्धरूपस्याति-
शयायोगाच्च सत्त्वमभावस्यात्मविरुद्धम् । असत्त्वमस्यातद्रूपत्वादेव
व्यतिरिक्ताभाववशोपपद्यते । एवं हि तावन्नाप्रसङ्गः । क्रमो ऽपि भा-
वधर्मो नाभावस्य युज्यते ऽभावस्योच्छेत्तुमशक्यत्वात् । भिन्नतदपेक्षो
भावस्य क्रमो नाप्यभावनिरपेक्षः । तस्यैवासिद्धत्वान्नीरूपस्य भेदाभा-
वादेवाक्रमो ऽपि । यौगपद्यमर्थान्तरापेक्षत्वादस्य अस्ति, अन्येन स-
हासमानकालत्वादिति युक्तितो नोपपद्यते । अभावो नामैवधर्मो
यत्, एवं अविरोधी विरोधी वा, सन्नसन्नपि तत्त्वतः, क्रमवानक्र-

मो घापि । तेन भावेन सह विरोधिना च न युक्ता । एवं क्रमाक्रमावपि ।
अथाभावान्तरेण सह विरोधितादि विचिन्त्यते तत्रापि स्वतो ऽनुच्छे-
द्यस्य निरतिशयं केन चिदुच्छेत्तुमनुगृहीतुं वा शक्तेस्तदनुपपत्तिरेवं
क्रमाक्रमावपि भेदाभावान्न । पारमार्थिकासत्त्वमपि नियतार्थक्रियानि-
मित्तमर्थक्रियान्तराकरणात् न तत्त्वतो व्यवतिष्ठते । सत्तासम्बन्धस्य चा-
नुपलब्धेर्न तन्निमित्तप्रतिभासनाद्यसत्त्वमप्यपारमार्थिकम् । इत्थं स-
र्वव्यवहारा विकल्पपरिघाटना एवेति भावाभावावपि तथा विज्ञेयौ ।
कल्पना वा अविद्याशक्तिः । सा च विद्यातत्त्वान्यत्वाभ्यामनिर्वाच्येति
ब्रह्मकाण्डे निर्णीतम् ॥ ६६ ॥

कालानिमित्तो ऽप्यत्र भेदो न पारमार्थिक इत्याह ॥

अभावे त्रिषु कालेषु न भेदस्यास्ति सम्भवः ।

तस्मिन्नस्ति भावे ऽपि त्रैकाल्यं नावतिष्ठते ॥ ६७ ॥

त्रिषु कालेष्विति । कालत्रयनिमित्तको ऽप्यभेदो भावविषयो
नास्ति । तथा हि नीरूपत्वादभावस्य वर्तमानकृतस्तावत्परिच्छेदो
नास्ति । तदभावान्तदपेक्षो ऽतीतानागतकालयोगो ऽपि न भाविकः ।
एवं च भावस्याप्यभावाद्वर्तमानत्वमपि नास्ति । नापि स्वापेक्षं, पूर्वा-
परकोट्योरभावात् । भावस्य कालत्रयमुक्तम् । भावे तु संख्यानां पूर्वा-
परकोट्योर्भावस्यैकत्वमेवाभिन्नरसमिति पुनरपि कालत्रयायोगः । अ-
वस्थास्ततो न व्यतिरिच्यन्त इति तासामपि तदभावः । व्यतिरेके
ऽपि वा तदबहुलः कालभेदो न भावस्य शक्यते कल्पयितुमित्यस-
त्यो भेदः ॥ ६७ ॥

भवतीति भावो न भावो ऽभाव इति लक्षणमनयोर्नोपप-
द्यत इत्याह ॥

आत्मतत्त्वपरित्यागः परतो नोपपद्यते ।

आत्मतत्त्वन्तु परतः स्वतो वा नोपकल्पते ॥ ६८ ॥

कारणाद्भावस्य सतो विनाशो नोपपद्यते । नीरूपस्य कारण-
सामर्थ्येन जन्यमानतायां नाशस्य रूपवत्त्वं, प्राप्तेर्भावेन सम्बन्धे
प्रागिव तस्योपलब्धिः स्यात् । तेन तस्य विनाशो तत्रापि तथैवेत्य-
नवस्थापातात् । भावनस्वभावस्य भावनावरोधाच्च स्वतो ऽपि

विनाशाभाव इत्यभावशब्दार्थो न कश्चिद्वनिष्ठते । गतनमपि भा-
वस्वभावस्य परिनिष्ठितस्य कारणाशोपपद्यते । स्वतो ऽपि भवनो
भवनायोगः । अभवे न खल्वस्य भावना विरुद्धेति भाववाच्योऽपि
न कश्चित् ॥ ६८ ॥

न चैवमपि भावाभावादेकं तत्त्वत इत्याह ॥

तत्त्वे विरोधनानात्व उपकारो न कश्चन ।

तत्त्वान्यत्वपरित्यागे व्यवहारो निवर्त्तते ॥ ६९ ॥

विधिप्रतिषेधयोरेकत्वं विरुद्धम् । नानात्वे तु भावाभावयोः
परस्परापेक्षया निरुपकारिणोः व्यवहारो न स्यात्तदैतद्व्यतिरेकेण
विकल्पासम्भवो राश्यन्तराभावादिति सर्वव्यवहारातीतत्वं भा-
वाभावादिरूपतया प्रतिभासमानं जडात्सांघातेन रूपाविचारित-
सिद्धमिति स्थितम् ॥ ६९ ॥

परमार्थस्त्वयमत्रेत्याह ॥

यत्र द्रष्टा च दृश्यं च दर्शनं वा विकल्पितम् ।

तस्यैवार्थस्य सत्यत्वं श्रितास्त्वयन्तत्रेदिनः ॥ ७० ॥

ग्राह्यग्राहकादिप्रपञ्चस्य विकल्पपरिघटितस्यासत्यत्वात्सर्व-
प्रपञ्चसमानिक्रान्तं वाङ्मनसानीतं तत्त्वमविकल्पं परं ब्रह्मानादिनि-
धनं सत्यमिति ब्रह्मविदः प्राहुः । ऋग्यजुःसामात्मको वेदस्त्वयी तस्या
अन्नः सारभूतार्थनिर्णयमय उपनिषद्भागः । तत्र हि भागे संक्षिप्य-
शास्त्रार्थसतत्त्वमाख्याय, तज्जायते तत्तच्छीलायते, एवमभेदं परमा-
र्थरूपमाहुः । नाकर्मानुष्ठानाश्रितो भेदोऽविद्यापरिकल्पितो ऽक्षिभेदा-
वितथो वैकल्पिकः । अविद्या ऽपि सतत्त्वान्यतः ऽयां परस्याविनिर्वा-
च्या ऽनादिसिद्धजीवात्मगतभेदप्रतिभासकारिणीत्युपपादितं ब्रह्म-
काण्डे विस्तरत इति तत्र एवावधार्यम् ॥ ७० ॥

तत्तदेव यथावभासमसत्यार्थानिष्ठः शब्दो व्यवहार इत्यल-
ब्धाभिधानतत्त्वविश्रान्तिर्भेदेष्वत्रोपप्लवत इत्याह ॥

सामान्यं वा विशेषं वा यस्मादाहुर्बिशेषवत् ।

शब्दास्तस्मादसत्तेषु भेदेष्वेव व्यवस्थिताः ॥ ७१ ॥

सामान्यमपि सामान्यान्तराद्व्यावृत्तं शब्दैरुच्यते । तथा

विशेषो विशेषान्तराद्व्यावृत्त इत्यस्येषु भेदेष्वेव शब्दाः कृतस-
म्बन्धाः, नाभिन्नमद्रूपं तत्त्वं स्पष्टं शक्ता इति वितथ एव शब्दो
व्यवहारः । सदित्यपि व्यवहारो भावप्रतियोगी । एवं ज्ञेयः प्रमेय
इत्यादयो ऽपि शब्दास्तत्परिकलिता ज्ञेयादिव्यावृत्तविषया इति सर्वे
भेदोपनिपाति शब्दजातम् । तदुक्तं भाष्ये । सामान्यमपि यथा, विशे-
षस्तद्वदिति । विशेषवदित्यर्हार्थेति । विशेषमर्हति यदभिधानं तद्वि-
शेषो वा यत्रास्तीति मत्वर्थीयः । सामान्योपहितस्य विशेषस्तद्वदिति ।
विशेषवदित्यर्हार्थस्याभिधानं सम्भाव्येतेति तन्निवृत्तये विशेषणमेत-
दिति विशेषेणापि सम्बन्ध्यते ॥ ७१ ॥

एवं तावन्निरूपमवस्त्वभावमाश्रित्य भावाभावयोर्विरोधाद्युक्तम् ।

इदानीं वैशेषिकनयेन सप्तमं पदार्थमभावमाश्रित्याह ॥

नह्यभावस्य सद्भावे भावस्यात्मा प्रहीयते ।

न वाऽभावस्य नास्तित्वे भावस्यात्मा प्रमूयते ॥ ७२ ॥

भावादर्थान्तरमभाव इति प्रध्वंसस्योपजने किमिति भावो
विनश्यति । प्रागभावस्य च व्यावृत्तौ किमिति भावो जायते ॥ ७२ ॥

एतदेव दृष्टान्तेन द्रढयति ॥

न शावलेयस्यास्तित्वं बाहुलेयस्य बाधकम् ।

न शावलेयो नास्तीति बाहुलेयः प्रकल्प्यते ॥ ७३ ॥

पृथक् सूतयोर्भावयोरसम्बन्धयोर्यथा परस्परस्य सत्तामत्ते न
प्रयोजिके तथा भावाभावयोरपि तथाभूतयोः स्यादित्यर्थः ॥ ७३ ॥

तदेतद्भावादर्थान्तरस्याभावस्यावस्तुत्वे ऽभ्युपगम्यमाने दाप-
जातमित्युपसंहरति ॥

अभावो यदि वस्तु स्यात्तत्रेयं स्याद्विचारणा ।

ततश्च तदभावे ऽपि स्याद्विचार्यमिदं पुनः ॥ ७४ ॥

सप्तमपदार्थरूपे भावस्य वस्तुत्वे ऽभ्युपगम्यमाने तत्सन्निधाना-
सन्निधानाभ्यां भावस्य सन्निधानासन्निधाने न युज्येते इतीयं चिन्ता
युज्यते । तथा च वस्तुत्वे भावस्य, तत्राप्यभावान्तरस्य व्यतिरिक्तस्यो-
दयात्तमयोरभावस्य यथायोगं तौ न स्यातां, तत्राप्यभावान्तर-
मित्यवस्था च स्यादित्यपि वाच्यम् ॥ ७४ ॥

यदा पुनर्भावप्रच्युतीनां रूपमेवाभावो बौद्धदृष्ट्याऽऽयुपगम्यते ॥

अवस्तुत्वादतीति यद्व्यवहारस्य गोचरम् ।

तत्र वस्तुगतो भेदो न निर्वचनमर्हति ॥ ७५ ॥

भवति भावो न त्वभावो नाम कश्चिद्व्यतिरिक्तो ज्ञायत इति नये नेदं विचारिणीयम् । न ह्यभावस्य सद्भाव इत्यादि भावप्रच्युति-रूपत्वादभावस्य कथमवतिष्ठते । न भावत इति भेदो दूषणमवतरति । प्रागभाववृत्तौ न भावो जायते, अपि तु भवितृरूपत्वादिति तुच्छरूपा-भावो वास्तवनानात्वं नार्हति । इत्थं च सर्वव्यवहारातीतो ऽसत्वाश्रीरू-पत्वादभावो वास्तवभेदादिनिरूपणासह इति प्रागेवोक्तमुपसंहृतम् ॥ ७५ ॥

इदानीं कार्यकारणभावानुपपत्तिं पूर्वोक्ताद्यमनूय स्वरक्षणे विवर्त्तं सिद्धान्तयितुमाह ॥

अपदे ऽर्थे पदन्यासः कारणस्य न विद्यते ।

अथ च प्रागसद्भावः कारणे सति दृश्यते ॥ ७६ ॥

उत्पत्तेः पूर्वं कार्यलक्षणो ऽर्थो ऽपदोऽविद्यमानप्रत्यायको ऽस-त्त्वादिति तत्र कारणस्य पदन्यासो व्यापारो नोपपद्यते । जननक्रियाने-शयोग्यवस्तुभूतकार्यनिष्ठो हि कारणानां व्यापारः पदन्यासः । स चा-सति कार्ये नास्ति । न ह्यकिञ्चिद्रूपमुद्दिश्य कारणानि प्रवर्तितुमुत्सह-न्ते । असन् उद्देश्यायोगात्सत्त्वे तु कारणानुपपत्तिरित्युक्तम् । अथ नियोक्तृबुद्ध्यनुसन्धानकार्यस्य पदन्यासः सोऽप्यसत्यसम्भवी । जड-स्य च कारणस्य सुतरां कार्ये पदन्यासो ऽयं नास्ति । दृश्यते कस्मि-श्चिद्धेतौ सति कार्यमिति । तत्र (यदेव) ? तत्त्वमेव प्रतिभासमानं न तु वास्तवो हेतुफलभावः कश्चिदित्यर्थः ॥ ७६ ॥

अथोत्पत्तेः पूर्वं प्रागवस्था भावस्येति नापदस्तदानीमसावर्थ इत्युच्यते तत्राप्याह ॥

कालस्य प्रागवस्थेति वस्त्वाश्रितमिदं पुनः ।

प्रागवस्थेति न हेतद् द्वयमप्यस्यवस्तुनि ॥ ७७ ॥

उत्पत्तेः पूर्वम्, कार्यस्य का प्रागवस्थेति इदं चोद्यं वस्त्वाश्रितं वस्त्वालम्बनमेतत्पर्यनुयोगरूपमित्यर्थः । तथा हि प्रागिति चावस्थेति

चैतद्वयमत्र पर्यनुयोगे । न चैतद्वयमप्यवस्तुन्यस्ति । देशतः कालतो
वा युतत्वस्याभावे नीरूपे देशकालयोगयोगिन्यसम्भवादवस्थेति वा-
वस्थात्रये ऽत्र । न चावस्थानां कश्चिदन्वयो विद्यते पूर्वमित्यसत्य-
तैव । तत एवमसत्कार्यनये प्रागसत्त्वादेतन्न युज्यते । सत्कार्यनये ऽपि
प्रागर्थानुपपत्तिः इदानीमपिसत्त्वाद्भावस्य । अत एव च जन्मायोगा-
दवस्थातृरूपो भावः । केन चिद्रूपेण जननेनापेक्षया प्राप्तप्रसवो जन्म ।
तथा चात्राप्यपदो ऽर्थः ॥ ७७ ॥

विनाशे ऽप्यसत्त्वमेव नीरूपमगोचरो वाचो भावस्येत्याह ॥

नचोर्ध्वमस्ति नास्तीति वचनायानिबन्धनम् ।

अलं स्यादपदस्थानमेतद्वाचः प्रचक्षते ॥ ७८ ॥

प्रच्युतैरूर्ध्वम् निरन्वयध्वंसादसति भावमार्गे ऽस्ति नास्तीत्यभि-
धानाय न समर्थं वस्तु संख्यादि तदानीमप्यस्तीति व्यवहरन्ति । तच्च
न युक्तम् । कुत अनिबन्धनं यतः । वचने निबन्धनमुपलभ्यमानता ।
सा च तस्य नास्ति । शब्दागोचरमनिबन्धनमसत्यमिति पूर्वापराव-
स्थयोरव्यवहार्यम् ॥ ७८ ॥

भावो मध्यावस्थायामेव केवलं दृश्यत इत्याह ॥

अत्यद्भुता त्वियं वृत्तिः, यदभागं यदक्रमम् ।

भावानां प्रागभूतानामात्मतत्त्वं प्रकाशते ॥ ७९ ॥

सदसत्पक्षभेदेन वासु तस्य कार्यकारणभावस्य निराकृत-
त्वादुपपत्तिशून्यया ऽऽश्चर्यभूतया वृत्त्या व्यापारेण कार्यं प्रागदृष्टं नि-
रंशं सदित्येवाक्रमम् । कस्मिंश्चिन्नियमे सति दृश्यत इति प्रतिभास-
मात्रसारः कार्यकारणभावो ऽपि तथा वैकल्पिको ऽविद्यानेत्रैर्यथा-
यथं विकल्पनादेकस्य तत्त्वादप्रच्युतस्य भेदानुकारेणासत्यविभक्ता-
न्यरूपोपग्राहितो रूपविवर्त्तः परमार्थ इत्यर्थः । अत्यद्भुतेयं वृत्तिः ।
का ऽसावित्याह । यदभागमित्यादि । इत्येवं पदसमन्वयः । यद्वा
यस्यां वृत्तौ सत्यामभागं निरंशमत् एवाक्रमं तत्त्वं भावानां प्र-
काशत इति सम्बन्धः । सांशत्वे सति क्रमणोपजनो विवर्त्तव्यावृत्तः ।
कारणसामर्थ्यावधारणान्नाश्चर्यमिदं भवेद्यतस्तु तदित्यपदक्रममेव
सर्ववादिमते ऽपि कार्यमाजायते । अतः कारणव्यापारस्य विचार्यता-

नुपपत्तेः, तथा प्रकाशो विद्यावशादाश्चर्यभूतो रूढः ॥ ७९ ॥

तथापि ॥

विकल्पोत्थापितेनैव सर्वो भावेन लौकिकः ।

मुख्येनैव पदार्थेन व्यवहारो विधीयते ॥ ८० ॥

मध्यावस्थाभावि दृश्यमानं रूपमपेक्ष्य पूर्वापरावस्थापरिकल्पनया क्रमिकत्वम् । सति कार्यकारणाभावे न भावाभावरूपनया वा ऽविचारितमिद्धो लोकव्यवहारो रूढः । एवमन्यो ऽपि यः कश्चित् व्यवहारः स सर्वो वास्तवतो बहिर्विद्यमानस्य वस्तुनो भिन्नस्य तावदनादिमिथ्याभ्यासवासनावशोपजात एव सांवृतस्तथाध्यवसायादसांवृत इवाविद्याप्रवृत्तिरूपे जगति प्ररूढः ॥ ८० ॥

परमार्थतस्तु न भेदो नाम परिदृश्यमानः सत्यः, अपि त्वद्वयमेव तत्त्वं अविद्यानेत्रैरेवमविद्याख्यतच्छक्तिवशादवधार्यते इत्याह ॥

भावशक्तिमतश्चैनां मन्यन्ते नित्यवादिनः ।

भावमेव क्रमं प्राहुः, न भावादपरः क्रमः ॥ ८१ ॥

नित्यमद्वयं ब्रह्मतत्त्वं ये वदन्ति ते भावस्याद्वयस्य ब्रह्मण एवैवंविधानादिजीवात्मगतां शक्तिं मन्यन्ते । यद्वशात्तिरोधाय तत्त्वमभेदेन व्यवहारः क्रमिकः । क्रमे ऽपि ब्रह्मणा भेदावभासनमविद्याकृतम् । तत्रैव क्रमाभासनं कालाख्यस्वातन्त्र्यशक्तिकृतमेव । शक्तिः न ब्रह्मणो भावात्परमार्थसतो भिन्नति सैव तदुत एव वा चकास्ति । जन्यस्य तदतिरेकिणो भासमाननानुपपत्तेः । भासमानस्य च प्रकाशाव्यतिरेकादप्रकाशस्य तदयोगादित्यन्यत्र निर्णीतम् । तथा च ब्रह्ममयभावोपधानेन क्रमस्यावभासनात् व्यवहारे भावव्यतिरिक्तम् । तस्य च किंक्रममिति हेतुहेतुमद्भावेन योजनादपौनरुक्त्यम् ॥ ८१ ॥

अत्र क्रमप्रतियोगियौगपद्यमिति तथा प्रतिभासनमात्रमित्याह ॥

क्रमान्न यौगपद्यस्य काश्चिद्भेदो ऽस्ति तत्त्वतः ।

यथैव भावान्नाभावः कश्चिदन्यो ऽवसीयते ॥ ८२ ॥

एकमेव तत्त्वमविद्यानेत्राणामपारमनवच्छिन्नमशक्यप्रतिभासमिति स्वगतदेशकालपौर्वापर्याध्यासोपेण सक्रममाभाति । पदा-

र्थान्तरसाहित्येन चाक्रममिति भावनः क्रमाक्रमौ न स्तः । यथा
भावाभावावित्युक्तम् । क्रमाभावां यौगपद्यम् । क्रमश्चोक्तदशा नान्या
भावादित्यभावस्य पूर्वं भावाद्भेदस्य वस्तुतत्त्वस्य च निषेधाद्यौगप-
द्यमपि तदात्मकं न किञ्चिदित्यभावहृष्टान्तेन ध्वनयति । भावोपधानेन
च प्रतीयमानत्वाद्भावान्तरसाहित्यं भावस्यात्मैव, तन्न्याय्यम् । न
हि साहित्यं नाम सहितादन्यद्विनेकेनावधार्यते ॥ ८२ ॥

ननु च क्रमेण कृतं युगपत्कृतमिति भेदं प्रतीयते क्रमाक्रमा-
वित्याशङ्काह ॥

कालस्याप्यपरं कालं निर्दिशन्त्येव लौकिकाः

न च निर्देशमात्रेण व्यतिरेको ऽनुगम्यते ॥ ८३ ॥

अद्य भवो ऽद्यतनः कालः, श्वो भवश्चस्तनः काल इति
लोके भेदव्यपदेशाद्विद्यमानोऽद्यतनो ऽनद्यतनो ऽस्तीति तद्विधौ भावो
वचनादित्येवं समुदायावयवभेदे, परिकल्पनया कालतत्त्वस्यैकस्यै-
वाधाराधेयभेदेन निर्देशो दृष्टः । न चैतावता वस्तुतः कालो भिद्यते,
वैकल्पिकत्वाद्भेदस्य । एवं क्रमाक्रमयोर्व्यतिरेकेण निर्देशे ऽपि न त-
द्वतो भावात्परस्परतश्च भेद इत्यर्थः ॥ ८३ ॥

एतदेव योजयति ॥

आधारं कल्पयन्बुद्ध्या नाभावे व्यवतिष्ठते ।

अवस्तुष्वपि नोत्प्रेक्षा कस्य चित्प्रतिबध्यते ॥ ८४ ॥

शत्रोरभावे सुखं, सुहृदभावे दुःखमरानिर्वर्गस्य, रागादिकले-
शराशाबुत्साहः, आत्मभावे निर्वाणं मोक्ष इत्येवमादौ व्यवहारे स-
प्तम्यन्यथानुपपत्त्या ऽभावे परिकल्प्याऽऽधारशक्तिं सुखाद्युपेयम् । न
कश्चिदवतिष्ठते । अन्तर्भावितव्यर्थत्वात् न कश्चिदवस्थापयितुमुत्सहत
इत्यर्थः । कल्पयन्नपि वाऽऽधारभावं न कश्चिदभावे ऽधिकरणभूते स्थि-
तिमानाधेयत्वं लभते । न तत्रास्य पदबन्धं वस्तुतो ऽवकल्पयतीत्यर्थः ।
नीरूपस्य सर्वसामर्थ्यविरहलक्षणस्याभावस्याधेयं प्रति स्थित्याधारभा-
वायोगात् । उत्प्रेक्ष्य त्वाधारभावं व्यपदेशः प्रवर्तते । एवं अङ्गुल्यग्रे
करियूथशतमास्त इत्यादि नोत्प्रेक्षयाभिधानं दृश्यत इति नास्ति
विकल्पानामभूमिरित्यत एवं सामर्थ्यम् ॥ ८४ ॥

तस्माच्छक्तिविभागेन नित्यः सदसदात्मकः ।

एको ऽर्थः शब्दवाच्यत्वे बहुरूपः प्रकाशते ॥ ८५ ॥

सर्वपरिकल्पातीतं तत्त्वं समाविष्टं सर्वाभिः शक्तिभिर्ब्रह्म यथायथं व्यवहारे भावाभावरूपतया तत्तदुपाधिसबिम्बशब्दाः प्रतिपादयन्तीत्यभावाभिधायिनामपि भावशब्दैस्तुल्यः सम्बन्धो ऽविशेषाच्छब्दानामिति प्रकरणतात्पर्यमुपसंहरन् । एक इति । भेदस्य भाव नरसंन प्रतिषिद्धत्वादत एव नित्यो भावाभावात्कार्यकारणभावस्य निषेधात् । शब्दवाच्य इति । शब्दव्यवहारार्थं निर्मितसप्तम्या प्रयोजनकथनात् । बहुरूप इति । क्रमाक्रमादिरूपतया प्रागुक्तश्चाद्वयस्यैव तत्त्वस्य प्रकाशनात् । इत्थं च सांवृतो ऽयं लोकयात्रासु पदार्थो योंगरूढ इति तथैवास्मिञ्छास्त्रे ऽनुगम्यत इत्यविषयाज्ञानेन किम् ॥ ८५ ॥
को विकल्प इत्याह ॥

व्यवहारश्च लोकस्य पदार्थैः परिकल्पितैः ।

शास्त्रे पदार्थः कार्यार्थं लौकिकः प्रविभज्यते ॥ ८६ ॥

विचारितमपि तर्कविकल्पैर्भावतत्त्वं न यथाविचारं लोके व्यवहारमवतरति । तर्हि दर्शनान्तरव्यवस्थितविरुद्धभावरूपतानुगमां व्यवहारः । यद्वा विचारेण यथातत्त्वं पार्थक्यं, निश्चयः कर्तुः । रूपणव्यपदेशाभ्यां च सदृशौ बालपण्डितौ परस्पराभिप्रायमेलने प्रवर्त्तन्ते इति गर्जनिमीलितेनावधार्य पदार्थेयाथातथ्यं व्यवहरन्तो लौकिका दृश्यन्ते । इदं च लौकिकानामेव शब्दानामनुशासनं शास्त्रं तदर्थं लोकप्रसिद्धैव पदार्थक्रिया समाश्रयणीयेत्यखण्डाद्वाक्यार्थात् क्रियावचनो धातुः, सत्त्वप्रधानानि नामानि, प्रत्याययतीति प्रत्यय इत्यादिशास्त्रकार्यप्रतिसिद्ध्यर्थं लौकिक एव क्रियाद्रव्यगुणादिलक्षणोऽपोद्धारपदार्थः प्रविभज्यत इति लोकयात्रायामेकयोगक्षेमाः सर्वे शब्दाभावाभिमतार्थविषया इत्यर्थस्य प्रवाहनित्यत्वाच्छब्दोदाहरणमात्राच्च प्रतीतेर्नित्यः शब्दार्थसम्बन्ध इति सिद्धम् ॥ ८६ ॥

इति भूतिराजतनयहेनाराजकृते प्रकीर्णप्रकाशे

सम्बन्धसमुद्देशस्तृतीयः ।

तदेवं ब्रह्मशब्दार्थयोः सम्बन्धमुक्त्वा व्याख्यानोपयोगी पदार्थः शास्त्रे कार्यार्थं लौकिकः प्रविभज्यत इत्युपक्षिप्तः । जानि द्रव्ये हि सर्वशब्दानामर्थ इति सिद्धे शब्दार्थसम्बन्ध इत्यवार्थ-
नित्यतासमर्थनार्थं पूर्वमुक्तः । इदानीमन्धाख्यानाङ्गमपोद्धारपदार्थो-
द्भव्यगुणादिकः समुद्देष्टव्य इति प्रविभज्यत इत्युक्ते तस्य कुतः
प्रविभाग इत्याह ॥

संसर्गरूपात्मम्भूताः संविद्रूपादपोद्भूताः ।

शास्त्रे विभक्ता वाक्यार्थात्पि कृतिप्रत्ययार्थवत् ॥ १ ॥

निमित्तभूताः साधुत्वे शास्त्रादनुमितात्मकाः ।

केचित्पदार्था वक्ष्यन्ते संक्षेपेण यथागमम् ॥ २ ॥

निरंशस्य वाक्यस्यैव वाचकत्वात्तदर्थान्पृथक्त्वेन पदार्था व्य-
वस्थाप्यन्ते । स च वाक्यार्थसंसर्ग एव रूपमात्मा यस्य । तथा
क्रियाकारकतद्विशेषणं संसर्गो वाक्यार्थः । एतेन च प्रविभाग-
बीजमाह । सर्वथा निरंशे वाक्यार्थे प्रविभजनीयरूपाभावसंसर्गे
तु युक्तं संसृष्टार्थप्रविभजनम् । अत एव सम्भूता इत्याह । संस-
र्गवस्थायां सम्भवतो विद्यमाना इत्यर्थः । तेन संसृष्टा विद्यमा-
ना अपोद्धर्तुं शक्यन्ते । अस्तामियं शलाकाकल्पानां च परस्परा-
न्वयेनापोद्धाराभावात्संवित्संवेदनम् । अयोद्धारबुद्धिस्त्वस्या रूप-
मात्मा । ततो हेतोरपोद्भूताः पृथक् कृताः । एतदुक्तं भवति । यद्यपि
वाक्यार्थे पदार्थाः कदा चिदपि विवेकेन नावधार्यन्ते, तथा च की-
दृशः संसर्गः, तस्य भेदपूर्वकत्वादिति । तथापि प्रतिपत्तुभिरनंशस्य
युगपत्प्रत्येतुमशक्यत्वात्कमेणांशशिकया संवेदने भेदपूर्वकं संसर्ग-
व्यवहारात्तदभिप्रायेण तथैवापोद्धारबुद्ध्या हि विविच्यन्ते ऽर्थाः । त-
द्यथा पानकद्रव्ये गुणादिमात्रं विवेकशून्या । अथास्वादयितृभी र-
सनविज्ञानं विवेकेन पृथक्कृत्य व्यवहियते । यदा ऽनुरूपशब्दा
आकारपर्यायाः तदेयं लब्ध्यापेया । लब्ध्यापेया च सा संविद् कल्पना-
बुद्धं रूपमाकारमाश्रयतीत्यर्थः । वाक्यार्थस्यानंशस्य झटिति प्रत्येतु-
मशक्तेरन्तरा पदार्थाकारबुद्धयो भ्रमास्तत्र दशाच्छतरीनिः, इति
तदबुद्धिनिविष्ट एव त्वाकारो द्वारमित्यध्यवसायात्पदार्थत्वं परि-

कल्प्यते पूर्वकक्षायामुपायभूतायां । प्रतिपन्ने तु समस्ते वाक्यार्थे
सामान्यमात्रस्य भिन्नेन सत्यभूतेन बाधः । किमपोद्गारे प्रयोजनमि-
त्याह । शास्त्रे विभक्ता इति । प्रत्यासस्या व्याकरणशास्त्र इत्यव-
गन्तव्यम् । अत्र हि लक्षणवाक्यानामुपायभावेन द्रव्यगुणादेर्येऽर्थो
विषयभागेनोपात्ता इति । वाक्यार्थादपोद्गार एतत्प्रयोजनम् । लक्षणं
यथाविभागं नियतविषयमवनिष्ठमिति । तथा ह्युपलक्षणत्वेनार्था-
नामङ्गभावः शास्त्रे समाप्तातो न विधेयत्वेनार्थानादेशादिति लोकप्र-
सिद्धमर्थमनूद्य स्वरादिसंस्कारायोपदेशः । प्रकृतिप्रत्ययार्थवदिति ।
प्रकृतिप्रत्यययोर्नामाख्यातविषययोः स्वार्थोऽत्र काल्पनिकः । तेन यथा
निरंशात्पदार्थात् प्रकृत्यर्थः प्रत्ययश्चान्वयव्यतिरेकाभ्यां पदवादिभिर-
षोद्ध्रियते तथा वाक्यवादिभिरखण्डाद्वाक्यार्थात्पदार्थ इत्युभयाश-
क्यपोद्गारः समान इत्यर्थः । निमित्तभूता इति । यत्तेषां निमित्तभा-
वः शब्दसाधुत्वविषयोऽतो विभक्ता इत्यर्थः । ते चार्था द्विविधा लो-
कप्रसिद्धा वैशेषिकादिशास्त्रपरिभाषिताश्च । तत्र लोकप्रसिद्धाः पशु-
रपत्यं देवतेत्यादयः । ते चेह प्रसिद्धत्वादेव न परिभाष्यन्ते । ये तु
शास्त्रान्तरे परिभाषिताः तेऽपि कार्यव्यवस्थया लक्ष्यन्त इत्याह ।
कं चिदेव शास्त्रादनुमितात्मका इति । शास्त्रादस्मादेव । प्रत्यासत्तेः
व्याकरणाख्यायै वैशेषिकादेः । अनुमानेनाभिगत आत्मा स्वभावो
लक्षणं येषामित्यर्थः । तथा लोकशेषारम्भाद्भेद्यत्वं द्रव्यलक्षणमनु-
मितं द्रव्याणाम् । प्राधान्येन वाच्यत्वे शब्दभेदप्रसक्तेस्तदारम्भस्यार्थ-
त्वाद्यस्य गुणस्य हि भावात् द्रव्यं शब्दनिवेशस्तदभिधाने त्वतलावि-
ति वाक्यकारवचनादश्रितत्वं गुणलक्षणमनुमितम् । जातिरपि भाव-
प्रत्ययाभिधेयेति गुणाऽस्मावेवमुपपद्यते । तथा वोतो गुणवचनादिति ।
गुणयुक्तवान्गुणवचन इति गुणस्य भूतपूर्वत्वेन द्रव्ये प्रत्यार्था-
भिधानं विशेषणत्वं सति कल्पने । कालस्यापि क्रियात्मकत्वलक्षणं
भूते वर्तमाने भविष्यतीति त्रैषां धात्वर्थोपाधित्वेन विज्ञायते ।
संख्यायाश्च भेदानात्मकत्वं जात्याख्यायामेकस्मिन्निति वचनाद-
वसीयते । वैशेषिकप्रसिद्धाया गुणत्वेन द्रव्यं प्रति नियमात्त्रिधाः पूर्वे
स नपुंसकमिति सामान्येन शब्दाख्याने ऽर्थस्याङ्गभावोपादानात्सं-
ज्ञाविशेषणयोर्लिङ्गलक्षणमनुमीयते । न हि स्वाद्धादीनां लौकिकं
स्त्रीत्वं गण्डादीनां च पुंस्त्वं कुण्डादीनां च नपुंसकत्वं सम्भ-

वेति । शक्तिः साधनं द्रव्यमिति शेषव्यवहारात्कर्मकर्तृत्वोपगमाद्वि-
भक्त्यर्थे ऽव्ययीभाववचनाच्चानुमीयते । द्रव्यस्य ह्येकस्वभावत्वा-
त्साधनत्वे शेषभावः कर्तृभावश्च नोपपद्यते । विभक्त्यर्थे च द्रव्यस्यैव
वृत्तेरधिस्त्रीति स्त्रीशब्दप्रयोगाभावात्कस्य केन समासः । उपसर्गा-
च्छन्दसि धात्वर्थ इत्यत्रार्थग्रहणं लिङ्गसंख्यावतो द्रव्यस्य प्रतिपत्त्य-
र्थम् । तस्यावेदने तत्त्वमावेद्यते । अन्यथा स धन इत्येवोच्येत किमनेन ।
धातुकृतो ऽर्थो धात्वर्थ इति । पुरुषोपग्रहयांस्तु पूर्वाचार्यव्यवहारादेव
लक्षणप्रसिद्धिश्च । क्रिये तु लोकप्रसिद्धे एव । शास्त्रे ऽपि पूर्वादीनां
व्यवस्थायामिति विशेषणात्पदार्थोपाधिस्त्व तल्लक्षणमनुमीयते । क्रि-
याभिर्भूवादिवार्तिके भाष्ये पूर्वापरीभूता साध्यस्वभावानुमानगम्या
आलक्षिताः पदार्था इति यद्यपि संसृष्टानामेव सर्वथा भावस्तथा-
प्यपोद्धृताः । अथैकैकस्य पदस्य गुणप्रधानभूता एवार्थाः । तद्यथा
ख्यातस्य क्रियाकालसाधनसंख्यापुरुषोपग्रहा नामपदस्यापि द्रव्य-
लिङ्गसंख्याः साधनानि क्रिया काल इत्यादिपदवाच्यत्वेन वा
पदार्थतोपपत्तिः । केवलानां पचत्यादिपदवाच्यत्वाभावात् । यथा
गममिति । यादृशो वैय्याकरणानामागमः तमनुल्लेख्य । व्याख्यातृ-
णामुपदेशपारम्पर्यातिक्रमेण यस्य पदार्थस्य यस्मिन् व्याख्याने ऽङ्ग-
भावः स कथ्यत इत्यर्थः ॥ १ ॥ २ ॥

तत्र गुणादीनां द्रव्यपरनन्त्रत्वात्प्रथमं तदाश्रयं द्रव्यं लक्षयति ॥

वस्तूपलक्षणं यत्र सर्वनाम प्रयुज्यते ।

द्रव्यमित्युच्यते सो ऽर्थो भेद्यत्वेन विवक्षितः ॥ ३ ॥

इह सर्वनाम्नां द्वयी गतिः । वस्तुमात्रमिधायिनः के चिद्य-
था सर्वादयः । विशिष्टवस्तुवाचकाश्चान्ये यथाऽन्यतरादयः । तत्र
पूर्वेर्द्रव्यं लक्ष्यते । तथा हीदं तदिति सर्वनामप्रत्यक्षमशयोग्यं द्रव्यम् ।
इदमिति प्रत्यक्षार्थवाचकं, तदिति प्रमाणान्तरावगतपरोक्षार्थाभिधानं,
तेन प्रत्यक्षपरोक्षार्थाकारपरामर्शेन वस्तुमात्रवाचित्वं इदन्तदोरुपा-
दानेन सर्वनाम्नामुक्तं भवति । तथा च प्रत्यक्षपरोक्षकारभेदावधार-
णेन वस्तुमात्रं तद्वाच्यं द्रव्यं लक्षितं भवति । प्रतिपिण्डस्वभावरूपतया
स्वभावो द्रव्याणामशक्यो लक्षयितुमिति सर्वद्रव्यसाधारणलक्षणा-
मेवमुच्यते वस्तुरूपतायाः सर्वत्र भावादेतदेव निरुक्तकारेणाप्युक्तम् ।

अन इति यत्प्रतीयते तद् द्रव्यमिति । द्वितीयमपि विशेषलक्षणमाह ।
 भेद्यत्वेन विवक्षित इति । सामान्यादिभिरुपाधिभिरवच्छेद्यत्वेन विशेष्यत्वेन वस्तु अभिप्रेतं इत्यर्थः । विवक्षितग्रहणेन च नार्थस्येदं लक्षणमपि तु शब्दार्थस्येत्याह । तथा च जात्यादिरपि विशेष्यत्वेन चेद्विवक्षितः तदा द्रव्यमिति तीर्थान्तरीयद्रव्यलक्षणानादराद्याप्तिदर्शनेन सार्वत्रिकी द्रव्यपदार्थव्यवस्था सिद्ध्यति । यथा वाजप्यायनदर्शने जातिरन्वितप्रत्ययनिमित्तमपशब्दानामप्यर्थः । क्रियास्वप्यन्वितावभासप्रत्ययान्यथानुपपत्त्या जातिसिद्धिः । कथमन्यथा प्राप्त्यवस्थायां पचत्यर्थाभिन्नः प्रत्ययः स्याद्विक्लेदस्यैव पचत्यर्थत्वे ऽधिश्रयणादीनां सामर्थ्यं गम्यते । शब्दार्थत्वाभावाद्देवदत्तकर्तृत्वं न स्यान्न हि तद्यापारो ऽधिश्रयणादिर्धातुवाच्यः । सामर्थ्यगम्ये च लकारवाच्यस्य कर्तृव्यापारे समन्वयाभावः । इत्थं विकल्पक्षेत्रेव धातुवाच्यत्वात्तत्रादनः कर्मकर्तृवत्कर्त्ता स्यान्न कदा चिदपि कर्म । स चापि विक्लेदो ऽन्यलक्षणरूपो ऽक्रमो नापि । निराश्रितपौर्वापर्यस्यैवार्थस्य क्रियात्वादित्यमधिश्रयणादिरपि तत्रानुप्रविश्येव । तावन्मात्रे ऽपि च पचतीति प्रत्ययोत्पत्तेरिति प्रतिलक्षणं भिन्नप्रत्ययावसेया क्रियाजातिरङ्गीकार्या । एवं भ्रम्यादिक्रियालक्षणव्यङ्ग्या भ्रमणत्वादिजातिरपि ग्राह्या । तत्राप्युपक्रम एव विशिष्टेच्छादि कारणजन्यकर्मक्षणवैलक्षण्यात्सादृश्याद् दुरवधारामिति तत्सामान्याभिव्यक्तिः । तथा हि, क्रमवतामपि लक्षणानां स्पष्टास्पष्टत्वेन जातेरभिषङ्गकत्वम् । व्यक्तिद्वारकश्च साधनसम्बन्धः । तस्याः साध्यत्वाज्जातेर्नित्यत्वे ऽपि क्रियाजातेर्देहाभावे व्यक्तिद्वारः क्रियासम्बन्धो गौर्बुद्ध्यतामिति । अस्तिक्रियायाश्च साधनभेदात्कालभेदाच्च भेदभिन्नप्रत्ययनिमित्तमपरं सामान्यं न विरुध्यते । नित्यत्वे ऽपि च सामान्यस्य प्रतिव्यक्ति निष्पत्तौ फलदानसामर्थ्यमिति, यजेतेति व्यक्तिनिष्पादनार्था चोदनार्थवती । विनश्यत्यपक्षीयत इत्यत्र तिरोधानमपक्षयश्च क्रियाजातेराश्रयो ऽस्तु । तथैव शब्दनात्तस्य वाच्यत्वापगमादन्यथा किमपेक्षं प्राधान्यं स्यात्तथा च व्यापाराविष्टं तदेव वाच्यमस्तु । दर्शनान्तरे ऽपि हि न सर्वथा गुणभूतत्वेन तिरोभावां ऽस्य वृत्तावपि चोपसर्जनपदार्थस्यादेवदत्तः भवतीति सामानाधिकारण्याभावप्रसङ्गादिति परं प्राधान्यमेव सामानाधिकारण्यान्यथानुपपत्त्या ऽस्तु । सर्वनामप्रत्ययमर्शयोग्यत्वं च संशयः पचतीत्येवं दृश्यत एव । भेद्यत्वमपि

(साङ्गत्वा)?दिश्वविशेषेणापेक्षया सममस्त्येव । लक्षणानां च साम्प्रतिक-
 कथापारानपेक्षणाद्भेदयोग्यता भेद्यत्वमत्र । एवमास्त्येन स्वीयत इति,
 किमादिभिः परामर्शान्मुखमित्येवमादिभिश्च विशेष्यत्वात् द्रव्यमित्या-
 र्थात्तार्थोऽपि व्याडिदर्शने द्रव्यम् । ननु च क्रियारूपस्यैव भाव्यमानस्य
 प्रतीतेर्निष्पन्नानिष्पन्नयोश्च विरोधान्भावनावचनात्तिवर्थसामर्थ्याद् द्र-
 व्यप्रतिपत्तिः सामर्थ्यलक्ष्या, न शब्दार्थ इति मीमांसकाः । असदेतदन्व-
 यव्यतिरेकाभ्यां धातोरेव भावनावचनत्वात्प्रत्ययस्य च साधनाभिधा-
 यित्वात्साध्यसाधनभावेन च सिद्धासिद्धयोरप्यस्ति समन्वयः । तथा
 च प्रकृतिप्रत्यययोः समभिव्याहारः । अन्यथा सामर्थ्येन लक्ष्ये कः सम-
 न्वयः । प्रतीयने च क्रियाविशिष्टः कर्त्तृति कथं सामर्थ्यलक्ष्य इति वैयाक-
 रणानां साधनाभिधानं पर्यवसितविवादमेव । साधनं च शक्तं द्रव्यं न
 केवला शक्तिरिति द्रव्यार्थतासिद्धौ वादयो ऽपि द्रव्यक्रियात्मभूतस-
 मुच्चयादिद्योतना द्रव्यवचनाः क्रियावचना वा । तेन पदार्थस्यापि तथैव
 व्यक्ताव्यक्तनिर्विकल्पः गुणो ऽपि सामान्यविशिष्ट उच्यमानो द्रव्य-
 पदार्थ इत्येकशेषरूपादयो लक्ष्यन्ते । तथा समानाधिकरणेन समानेन
 द्रव्येणेति व्याख्यातम् । समानेन गुणेनापि समासो भवति सर्वगन्ध
 एकरस इति । नन्वेवं विप्रतिषिद्धं चानधिकरणवाचीत्यत्राप्यधिकरणं
 द्रव्यामिति शीतोष्णं सुखदुःखमित्येकवद्भावः कथमुदाहृतः । शीतादी-
 नामनेन लक्षणेन द्रव्यवचनत्वादनधिकरणवाचीति पर्युदासो न प्रा-
 प्नोति । अत्रोच्यते सुबन्तावयवस्य द्वन्द्वस्यैव विधानात्सुबन्तस्य च
 सर्वस्य जात्युपहितद्रव्यवचनत्वेन अधिकरणवाचीति प्रतिषेधः सा-
 धनत्रिकः स्यादिति विधेर्निर्विषयत्वमायातमिति विधिसामर्थ्यात्प्रतिषे-
 धः प्रसिद्धद्रव्यविषयो विज्ञायते । शीतोष्णे उदके स्त इति । प्रसिद्धं हि
 लोके क्रियावद् गुणवत्समवायिकारणं द्रव्यमिति तद्वाच्ये च पर्युद-
 स्येते । तथा च शीतोष्णादेरुदकादिद्रव्यवाचित्वे न भवत्येकवद्भावः ।
 शैत्यादिगुणवाचित्व एव भवति । एवं समर्थवार्तिके, अथ हि गुणः
 पदार्थो भवति । सामर्थ्यं हि वीरत्वं गुणो ऽन्यः पुरुषत्वमिति धीर-
 शब्दस्यानेन लक्षणेन द्रव्याभिधायित्वे ऽपि द्रव्योपसर्जनभूतस्य परत-
 न्त्रस्य स्वार्थस्य सामर्थ्यविषयस्याभिधानात्संसर्गादिलक्षणलक्षितगु-
 णाश्रयेणाभिधा । तथा हि पुरुषत्वमप्येवम् । तत्र गुणमाह । लौकिकप्र-
 क्रियया जातिरूपमपि, तस्य भाव इत्यत्राभिप्रायाद्भावतिप्रसङ्गपरिहा-

रार्थे यस्य गुणस्य हि भावाद् द्रव्ये शब्दनिवेश इत्युक्तं द्रव्यगुणयोर-
 वगतिरेकं मन्यमानः प्रकृतिप्रत्ययार्थयोर्भेदं नावगच्छेदित्यन्यच्छब्दा-
 दिभ्यो न भवतीति भ्रमितव्यम् । तथा ह्यस्मिन् द्रव्यलक्षणे रूपादीना-
 मपि द्रव्यत्वाद् द्रव्यप्रकृत्य इत्यामुप्रत्ययभावः, समयातरं शीतं उपा-
 नुनरः शब्द उच्चैस्तरां ध्व निरिति ॥ ३ ॥

इति भूतिराजतनयहेलाराजकृते प्रकीर्णप्रकाशे
 द्रव्यसमुद्देशश्चतुर्थः ॥

इदानीं गुणस्य शास्त्रीयलिङ्गानुमितं लक्षणमाह ॥

संसर्गि भेदकं यद्यत्सव्यापारं प्रतीयते ।

गुणत्वं परतन्त्रत्वात्तस्य शास्त्र उदाहृतम् ॥ १ ॥

संसर्गि, आधारेण संसृष्टरूपसम्भेदेन वर्तमानं न सम्बन्धिमात्रेण ।
अन एवाश्रयान्तरावच्छेदमाधारस्य करोति शुक्लो ऽयं नील इति ।
एवं गौरयं नाश्व इत्यत्राश्रयान्तराद्यवच्छेदे गोत्वमपि गुणो भवति । तथा
यद्यदिति वीप्सापदेन सर्वस्यैवं प्रकारस्य सामान्यादंरपि गुणत्वमिति
परिभाषां कथयन्, नेदं वस्तुरूपावस्थितमिति सूचयति । अनेन चावच्छे-
दकस्य गुणस्य विशेषमाह । सव्यापारम् । अवच्छेदकरूपेण प्रतीयमान-
गुणव्यपदेश्यं न रूपान्तरेणोत्तर्यः । यदेवंगुणं तस्य गुणत्वमिति सम्ब-
न्धः । ननु किमयं परिभाषैव गुण इति, अथ निबन्धनमात्रास्तीत्याह ।
परतन्त्रत्वादिति । लोके हि परतन्त्रो गुण इत्युच्यते । प्रतीतिरियं न
परिभाषामात्रमित्यर्थः । तथा च लौकिकस्यैवायं लक्षणस्य वैशेषिक-
प्रसिद्ध्यपकरणाया अनुवाद इत्युक्तं भवति । इत्थं च वीप्सा सफला । शा-
स्त्र उदाहृतमिति । व्याकरणे व्याख्यानवाक्यानां लौकिक एव गुणो
गृहीत इत्यर्थः । तथा हि, समर्थवार्तिकं समानाधिकरणेषूपसङ्ख्यानम् ।
समर्थत्वाद् द्रव्यं पदार्थ इति वदन्ति, वीरपुरुषः । द्रव्ययोरत्यन्तभेदा-
त्सामर्थ्याभावे द्रव्यपदार्थपक्षे समासाभावश्चोदितः । अथ हि गुणः प-
दार्थो, भवति सामर्थ्यम् । अन्यो हि वीरत्वं गुणः, अन्यः पुरुषत्वमिति ।
जानेरपि पारतन्त्र्याद् द्रव्ये समवायाद् गुणत्वमुक्तम् । तथा च गुणभेदा-
त्प्रतीयमानद्रव्यैकावाश्रयं सामर्थ्यमिति सिद्धः समासस्तथा यस्य गु-
णस्य भावाद् द्रव्ये निवेश इति भेदको गुणो भेद्यं द्रव्यमित्येतदे-
व लक्षणमनुसृतम् । तथा हि । विशेष्यमात्रवचनाद्विशेषणमात्रवचने
गुणे भावप्रत्ययः । गोशब्दस्य जात्यवच्छिन्नद्रव्यवाचित्वे जातौ गोत्व-
मिति, जातिमात्रवचनत्वे तु शब्दस्वरूपे व्यभिचारिणि प्रवृत्तिनिमित्ते,
तस्य च वाच्यत्वं च सर्वमवोपपादितम् । स्वरूपेण हि परमुपरञ्जयद्वि-
शेषणमात्राया जात्यादिगुणः । तथा स्वरूपावेशेनार्थं प्रत्याययतः शब्दस्य
स्वरूपमुपरञ्जकत्वाद् गुणः प्रवृत्तिनिमित्तमर्थं तत्र रूपाध्यासेन चार्थ-
प्रतीतिः । अभिधाव्यापारविशिष्टस्यैव न वाच्यत्वमपि तु साधारणस्य
प्रयोगगतस्य । यथा रक्ते गुणे तत्त्वमित्यादिना च सम्बन्ध उपपा-

दिनः । शुक्लादीनां गुणावच्छिन्नद्रव्यवाचित्वे शुक्लत्वमिति गुणे भाव-
प्रत्ययः । गुणाभिधायित्वे जातौ, तद्वाचित्वे पूर्ववत्स्वरूपे । एवं चाद्यायां
शब्दप्रवृत्तौ डित्थादीनामपि स्वरूप एव भावप्रत्ययः । स्वरूपाध्यासेन
संज्ञया संज्ञिप्रत्यायनात्तदेव तत्र प्रवृत्तिनिमित्तम् । तदेतत्स्याडि-
त्थत्वमिति तु क्रियागुणाध्यासादन्यत्र प्रवृत्तौ डित्थत्वसहचरि-
तयोः क्रियागुणयोर्भावप्रत्ययः । तथा क्रियागुणयोरभेदाध्यासाभिप्रायं
डित्थत्वम् । तदेतदिति भाष्यं यद्वोत्पत्तिप्रभृत्याविनाशात्पिण्डस्या-
वस्थान्तरे ऽपि । प्रत्यभिज्ञाप्रत्ययनिमित्तं जातिरेव भावप्रत्ययवाच्या,
आद्यायां शब्दप्रवृत्तौ । राजपुरुषत्वं पाचकत्वमौपगत्वमित्यादौ तु स-
म्बन्धो यथायथं स्वरूपेणोपरञ्जकं प्रवृत्तिनिमित्तं भावप्रत्ययाभिधेयम् ।
विशिष्टसम्बन्धावच्छिन्नो हि सम्बन्धी प्रतीयते । तन्नेति । सम्बन्धस्यै-
वोपरञ्जकत्वाद् गुणत्वे भावप्रत्ययवाच्यता । न हि राजादिसम्बन्धा-
नवच्छिन्नः पुरुषादिः प्रतीयते, अपि तु तत्सम्बन्धावच्छिन्नः । भेदस्य
चोद्भूतत्वाद्भेदाधिष्ठानः सम्बन्ध एव प्रवृत्तिनिमित्तमभिहितो ऽन्त-
र्भूतः । यत्र तु सम्बन्धानुरक्ता प्रतीतिः भेदस्य च तिरोधानं तत्र
सम्बन्ध एव जात्यादिप्रवृत्तिनिमित्तं गुणो, गोत्वं शुक्लत्वमित्यादौ भा-
वप्रत्ययवाच्यः । अत्र हि न समवायोपरक्ता प्रतीतिः, अपि तु जाति
गु गोच्छ्रिता । द्रव्ये समवायवशात्तिरोहितभेदे, सम्बन्धस्तु जाति-
गुणयोराधारावच्छेदकः । हस्तित्वमित्यादौ रूढिविषये जाति-
रेव वाच्या । एवं कुम्भकारत्वमित्यादौ । अत्र हि शब्दव्युत्पत्तिनि-
बन्धनं सम्बन्धो जातिरेव शब्दवाच्या । सत्तेत्यत्रापि सतासतोः स-
म्बन्धस्याव्यभिचारादनवच्छेदकत्वे जातिरेव भावप्रत्ययवाच्या । त-
दुक्तम् । समासकृत्तद्धितेषु सम्बन्धाभिधानमन्यत्र रूढ्यभिन्नयो-
गाव्यभिचरितसम्बन्धेभ्य इति । इत्थमत्र विशेषणं स्वरूपेण
परमुपरञ्जयत्सूत्रे भावशब्देन प्रतिपादितम् । भवत्यस्मात्तेनाकारेण
द्रव्यमिति भावः । तथा हि यित्वङ्गवाक्येण द्रव्यं प्रतीयते शुक्ला-
दिगुणात्तदाकारेणेति परोपाधिमन्तरेणार्थानामव्यवहार्यत्वेनासत्क-
ल्पत्वात्ततश्च विशेषेण भेदमापादितं शब्दो ऽभिधत्त इति शब्दप्र-
वृत्तिकारणमपि भवत्यर्थरूपसम्बन्धि । तेन यस्य गुणस्य भावादित्यत्र
पक्षे ऽर्थवाचिनी प्रकृतिः, गोर्भावो गोत्वमिति । यस्मात् सर्वे भावाः स्वेन
भावेन भवन्ति स तेषां भाव इत्यत्र पक्षे शब्दवाचिनी प्रकृतिः, गो-

शब्दस्य भावो गोत्वमिति । तथा हि सर्वे भावाः सर्वे शब्दाः स्वेन भा-
वेन भवन्त्यस्मादिति व्युत्पत्त्या प्रवृत्तिनिमित्तलक्षणेनार्थेन भवन्ति ।
अनेकार्थत्वाद्धातूनां भवतेः प्रयोगवचनत्वान्प्रयुज्यते इति । स प्रवृत्ति-
निमित्तलक्षणो भावस्तेषां शब्दानां प्रत्ययवाच्य इति तच्छब्दवाच्या
शब्दात्मिका प्रकृतिरत्र पक्षे भवति । तदेवं गुणलक्षणमात्रं शास्त्र उ-
दाहृतम् । यत्र त्वस्य गुणस्य न ग्रहणं शास्त्रे, तत्र युक्तिर्वक्तव्या । तथा
हि । वोतो गुणवचनादित्यत्र नायं गुणः प्रातिपदिकाधिकारात् । स्त्री-
त्वस्य च धर्मत्वाद् द्रव्याभिधाययेव किं चित्प्रातिपदिकं गुणवच-
नाद् गृह्यते । गुणयुक्तवान्गुणवचन इति पट्वादिभ्यो गुणोपसर्जनद्र-
व्यवचनेभ्यः प्रत्ययः । गुणश्चात्रोपसर्जनभूतो न संसर्गादिलक्षणो,
जातिशब्देभ्यो ऽपि प्रसङ्गादिति परिभाषितो ऽसौ गृह्यते सत्त्वे नि-
विशते चेतीत्यादिः । नन्वेवं वैशेषिकप्रणीतस्यैव गुणस्य ग्रहणं स्या-
दिति पट्वा मृद्धीत्यादावीकारो न स्यान्नैष दोषः । पाट्वादीनामप्य-
स्य लक्षणस्य सम्भवादेतदर्थमेव हीयं परिभाषा ऽऽरब्धा । अन्यथा प्र-
तीतिबलादेव रूपादीनां गुणत्वमितीयमनर्थिका स्यात् । गुणवचनब्रा-
ह्मणादिभ्य इत्यत्रापि पारिभाषिक एव गुणो गृह्यते । तथा हि
वाक्यकारेण अर्थवत्प्रातिपदिकगुणवचनसंज्ञाया हि बाधिकाः स-
मासकृत्तद्धिताव्ययसर्वनामासर्वलिङ्गा जातिरेकद्रव्योपदेशिनीसं-
ज्ञादिरिति समासादिसंज्ञाः समारब्धाः । तथा च समासाविविक्तं
प्रातिपदिकं ण्यतमुत्पादयति । अत एव च ब्राह्मणादिग्रहणमप्युपप-
द्यते । ब्राह्मणशब्दस्य तद्धितान्तत्वाद् गुणवचनसंज्ञाभावान्माणव-
शब्दो ऽपि तद्धितान्तो मनोरपत्यमिति । तथा वाडवशब्दोऽपि वडवाया
वृषे वाच्य इति । अर्हतां नुमिति तु, कृदन्तत्वात् । एवमन्यदपि ब्राह्मणा-
दिगणे गुणवचनसंज्ञासाधकं योज्यमिति । तत्रापि ण्यद्यथास्यादिति
ब्राह्मणादिग्रहणम् । ये चाप्यमी बाधकाः प्रत्ययाः तानपि बाधित्वा
ण्यद्यथास्यादित्यपि ब्राह्मणादिग्रहणमुपपद्यते । तथा हि ब्राह्मणशब्द-
स्याव्युत्पत्तिपक्षे प्राणभृज्जातीयण् प्राप्तः । माणववाडवयोगोत्रत्वाद्
गोत्रचरणादिति बुष् प्राप्नोतीत्येवमन्यत्राप्युह्यम् । येषां तु च तद्धितादि-
समावायी कश्चिदपवादः तेषामत्र प्रपञ्चार्थः पाठः । सूत्रकारमते तु
गुणमुक्तवान्गुणवचन इति गुणोपसर्जनद्रव्यवचनो वचनग्रहणाद्ब्र
गृह्यते । तृतीया तत्कृतार्थेन गुणवचनेनेत्यत्रापि खण्डादिस्तृतीया-

र्थकृतः कश्चिदेव गुणोपसर्जनो द्रव्यविशेषो गृह्यते । खण्डनगुण-
 योगादि द्रव्यं खण्डशब्दवाच्यम् । संख्याया गुणस्य निमान इत्यत्र
 समभागो गुणो ग्राह्यः । न यथोक्तलक्षणः नापि सत्त्वे निविशत इ-
 त्यादिलक्षणः । द्विमयमुदश्विदिनि द्वौ समौ भागौ यवानां निमा-
 नमेकस्योदश्वितः क्रीयमाणस्येत्यर्थः । साऽपेक्षत्वे ऽपि गमकत्वाद्
 वृत्तिः । दृष्टश्च समवायवचनो गुणशब्दः । यथा त्रिगुणा रज्जुरिति ।
 गुणवचनेभ्यो मतुपो लुगित्यत्र मत्वभिन्नरूपो गुणमभिधाय तद्वति
 धर्तरे शब्दशक्तिस्त्राभाव्यात् । गृह्यन्ते शुक्लादयः । तथा चाव्यतिरेकात्
 सिद्धमिति प्रकृत्याख्यानमभेदादाचारयोग्यताश्रयेण । तेन रूपादयः
 स्तदयोग्या निवर्त्तिता भवन्तीति मत्वर्थीयोपात्ता एव तद्वतिते साधवो
 रूपवान् घट इत्यादि । प्रकारे गुणवचनस्येत्यत्र सर्वस्यैव पदस्य द्वि-
 र्वचनमिति स्वतन्त्राङ्गुणोपसर्जनं द्रव्यं पट्वादि गृह्यते । पूरणगुणेत्यत्र
 गुणशब्देनार्थग्रहणाभिसम्बन्धादेतेषां तावत्प्रत्ययनं नास्ति । आश्रितः
 मात्रस्या ऽपि धर्मस्य संसर्गादिलक्षणस्य परिग्रहे द्रव्यसामर्थ्याद्य-
 सिद्धिः । तस्मात्सत्त्वे निविशत इत्यादिलक्षणो गुणो गृह्यते । स च वै-
 शेषिकशास्त्रप्रसिद्धः । तथा हि पार्थिवादीनां रूपादीनामपि संयोगादु-
 पजनापायौ द्रव्ये स्तः । कालाकाशात्मसु परममहत्त्वादीनां चाक्रिया-
 जन्यत्वमपीति, व्याप्यते तेन लक्षणपदार्थः । तथा च रूपादिभिरपि प्र-
 तिषेधः प्राप्तः, तत्स्यैश्च गुणैरिति प्रतिप्रसव आरभ्यते । तन्नार्थेन सह
 विधेरसम्भवादभेदेनायं शब्दस्य व्यपदेशः । तस्मिन्गुणात्मनि ये गुणा
 व्यवस्थिताः तद्वाचिभिरिति । द्रव्यपारतन्त्र्याच्च गुणानां वास्तवस्वा-
 त्मन्यवच्छिन्नत्वं नोपपद्यते इत्यभिधाव्यापाराश्रयो ऽयं व्यवहारः ।
 शब्देन केषां चिद् गुणानां स्वात्मप्रतिनिष्ठानां प्रत्यायनात् । स चायं
 रूपादिशब्दानां द्रव्यशब्दैरसमानाधिकरणानां प्रकारो घटते, द्रव्यं
 प्रति गुणभावाप्रतिपत्तेः । इत्थं घटरूपं कपित्थरसः चन्दनगन्धः यव-
 नस्पृशः कन्यास्वन इत्यादिसमासः साधुः । ये तद्द्रव्योपसर्जनत्वेनो-
 च्यमाना दृष्टाः ते तत्स्थविशेषणेन व्यवच्छिद्यन्ते शुक्लादयः । शुक्लः पट
 इति हि द्रव्यसामानाधिकरण्येन प्रयोगो ऽस्ति । ततश्च ते प्रतिषेधविष-
 याः । पटस्य शुक्ल इति पष्ठ्या विशेष्यमाणस्य सर्वस्यैव गुणस्य स्वा-
 त्मनावस्थितत्वेन ग्राह्यान्वात्सर्वावस्थासु न समाश्रयणीयम् । शुक्लाद-
 यश्च क चिदतस्या इति विधेरपाकृताः प्रतिषेधभाजः । एवं शौकल्यादयो

अपि शुक्लशब्दाद् गुणे भावप्रत्ययोत्पादाद् द्रव्योपसर्जनशुक्लगुणाभिधानात् । यो हि कस्यां चिदप्यवस्थायां द्रव्योपसर्जनो गुणः सोऽत्र तत्स्थविशेषणनापक्रियते । तथा च शुक्लगुण इति शौक्ल्यशब्देनापि तस्य प्रत्यायने व्यवच्छेद एवमुपलक्षणे शब्दभेदस्यानङ्गत्वाद्येवं रूपवान्धट इत्यापि द्रव्यसामानाधिकरण्यात् । रूपादयो न तत्स्थाः । नैतदास्ति । न रूपमात्राद् द्रव्यविशेषणं किं तु सम्बन्धो भेदविवक्षायां मत्वर्थसम्भवाद्विशेषं नयन्नपि चावैयर्थ्याधिकरण्येन गुणो, द्रव्यात्मनि अनध्यासात् न स्वात्मनि स्थितिं संहरति । न हि राजपुरुष इति राजपुरुषमवच्छिन्दन्नपि तन्मयतां भजते । तस्मात्तदस्य रूपमस्यास्तीति प्रतीत्योरभेदात्सर्वदैव तत्स्था रूपादयः । सूत्रेण वचनशब्दस्यानुपादानात् ये गुणमुक्त्वा तद्वति न वर्तन्ते अपि तु गुणमात्रमभिदधति ते सम्प्रति स्वातन्त्र्यादगुणा अपि वृत्त्यन्तरे दृष्टगुणाभावा गृह्यन्ते इति । शुक्लादय एवैवंप्रकारा गृह्यन्ते न रूपादय इति सूत्रार्थः एवं वाक्यनानन व्याख्यानः । अत एव ब्राह्मणस्य शुक्ला इति प्रकरणापेक्षस्यैव निर्ज्ञातत्वात्सति सामर्थ्ये समासप्राप्तौ नेदं साम्प्रतिकगुणरूपं प्रतिषेधोदाहरणमागुणमात्रवृत्तेर्गृहीतत्वात्तत्र भूतपूर्वगत्याश्रयणमेव युक्तमाघृतस्य तीव्रश्चन्दनस्य मृदुरिति प्रकरणादिवशात्तीव्रादेर्गन्धादिविशेषणत्वे निर्ज्ञाते गन्धादेर्विशेष्यस्य तत्त्वात्तत्र तद्विशेषणस्यापि तथात्वाशङ्काम् । ननु तद्विशेषणैरित्यपरं वाक्यं तीव्रादयस्तीव्रं घृतमित्यादौ वृत्त्यन्तरे द्रव्यसामानाधिकरण्यात्तत्त्वत्वाभावस्फुटीकरणाः । तेन शुक्लादि तीव्रादि सौत्रप्रतिषेधविषय एवेति स्फुटीकृतं । ईषदकृते त्यत्र वाक्यमीषद् गुणवचनेनेति । तत्र प्रसिद्ध एव गुणो ग्राह्यः सूत्रार्थप्रदर्शनं हीदम् । तथा हि ईषच्छब्दोऽपहासवचन इति तद्वदभिधायिना तस्य समासः । अपहासयोगी च क्रियागुणलक्षणोऽर्थः । ज्ञातद्रव्ययोस्तदभावाज्जातेर्नित्यत्वाद् द्रव्यस्य सिद्धस्वभावत्वात्तत्राकृतेति पर्युदासात् क्रियावाचिनां ग्रहणमिति गुणवचनपरिग्रहः सूत्रार्थ एव । यद्येवमीषद्गार्ग्य इत्यत्र नैवास्ति प्रसङ्गोऽपत्यजातेरपहासायोगादितीह मा भूदीषद् गार्ग्य इति भाष्ये व्यवच्छेद्यं कथमुक्तम् । यथा कथं चिरसमर्थनीयमेतत्तथा हि । यथा गार्ग्यतर इति प्रकर्षस्य जातेरयोगादेकार्थसमवेतक्रियागुणनिमित्तत्वमवस्थाप्यते तथाऽपहासोऽपि सम्भाव्येतेति युक्तमेतत् व्यवच्छेद्यम् । एतत्तु न सम्भक् प्रकर्षस्य

धूयमाणार्थगन्तव्येनासम्भवाद्युक्तं, यत्प्रतीयमानक्रियागुणनिमित्तत्वं-
 म् । समासस्त्वपि पङ्क्तल इत्यादौ सावकाश इति कथमत्र प्रसजेत । यद-
 पि भाष्यम्, अकृतेति ह्युच्यमाने इह न स्यात्समासः ईषत्कडार इति
 तदापि कथम् । मात्रभावाच्चैवात्र क्रियाकारकसम्बन्धः प्रतीयत इत्यव्यु-
 त्पन्न एवायमांकवलं स्वरवर्णानुपूर्वीज्ञापनाय गडेः कडचेत्येवमसत्येव
 व्युत्पात्तराश्रिता । तस्मात्सूत्रार्थदर्शनपरत्वेनैवैतद् भाष्यं व्याख्येयम् ।
 गुणवचनत्वादत्र समास इति । अजादीगुणवचनादेवेत्यत्र सत्त्वं नि-
 विशत इत्येवं लक्षणो गुणो गृह्यते न तु संसर्गादिलक्षणः । एवं
 हि सर्वस्य उपाधिविशिष्टार्थाभिधायकत्वात्प्रातिपदिकमात्रात्प्रत्यये
 गुणवचनग्रहणमनर्थकं स्यात् । नञो गुणप्रतिषेधे सम्पाद्यर्हहितालम-
 र्थास्तद्धिता इत्यत्र संसर्गादिरूप एव गुण आश्रीयते । तथा हि नञ-
 उत्तराणि सम्पाद्यर्हाद्यर्थतद्धितप्रत्ययान्तानि गुणप्रतिषेधे नोदात्तानि
 भवन्तीति सूत्रार्थः । अत्र प्रतिषेधभाजश्चत्वारः, प्रकृत्यर्थः, प्रत्य-
 यार्थः, तदुपाधिः सम्बन्धो, वाक्यार्थरूप इति । तत्र गुणप्रतिषेध इति
 वचनादकार्णवेष्टिकिकं मुखमित्यत्र कर्णवेष्टिकादन्यदाश्रीयते नापि
 तदभावः किं तर्हि कर्णवेष्टिकाभ्यां न सम्पद्यते मुखमित्येवं रू-
 पस्य प्रतिषेधो नञा क्रियत इत्यस्य वाक्यार्थतया सौमुख्यस्य सम्प-
 द्यमानस्यावच्छेदिका सम्पत्तिरुपसर्जनमुपाधिभूता सा प्रतिषेध्यते ।
 तदा च प्रकृत्या कर्णवेष्टिकशब्देन तस्यासम्बन्धादसमर्थसमासो
 ऽस्मादेव ज्ञापकादवसेयः । सत्यपि च प्रतिषेधे आद्यविधिपदोपा-
 त्तार्थनिबन्धनत्वात्तद्धितो भवत्येव । तदुत्तरकालं तु पदान्तरेण नञा-
 प्रतिषेधो बहिरबाधकः शब्दसंस्कारस्यान्तर्गतस्य । तथा च ग्रामं न
 गच्छतीत्यादौ क्रियाप्रतिषेधे ऽपि कर्मादौ द्वितीयादयो भवन्त्येव । वा-
 क्यार्थस्य कर्णवेष्टिकाभ्यां सम्पद्यते मुखमित्येवं रूपस्य प्रतिषेधो
 नञा क्रियत इत्यन्यं । वाक्यार्थश्च सामान्ये वर्त्तमानानां पदानां वि-
 शेषे ऽवस्थापकः सम्बन्धः । स च पदार्थविच्छेदकत्वादुपसर्जनं गुण
 इत्युच्यते । सम्बन्धेन निवर्त्तमाने प्रकृतिप्रत्ययार्थे ऽपि सम्बन्धिनो
 निवृत्तिप्रतीतिः । अत्रापि पक्षे प्रकृत्यर्थासम्बन्धेन न समासो ऽस्मा-
 देव ज्ञापकाद्विज्ञेयः । असामर्थ्यं च प्रकृतेः प्रत्ययार्थसापेक्षतया । सापेक्ष-
 स्यामामर्थ्यान्प्रत्ययार्थसम्बन्धेत्यनेन दोषः । प्रधानं हि तदा प्रत्ययार्थः
 प्रधानस्य सापेक्षस्यापि भवत्येव वृत्तिः । अन्ये त्वाहुः । प्रकृत्यर्थो ऽत्र

प्रत्ययार्थं प्रत्युपसर्जनत्वाद् गुण इति भाष्यकारमतमुच्यते । तथा हि, न नञ्पूर्वात्तत्पुरुषादित्यत्र भाष्यकारेणोक्तम् । आचार्यप्रवृत्ति-
ज्ञापयति सर्व एव तद्धितः सापेक्षाद्भवतीति यदयं नञो गुणप्रतिषेधे
सम्पाद्यहेत्यादिकमाहेति । तथा हि, न पृथोर्भावो ऽतिथिवमप्रथिमिति
प्रकृत्यर्थः प्रतिषेध्यते तत्र । तथा चासामर्थ्यात्तद्धितो नैव स्यात्सम-
र्थानां प्रथमाद्वेति वचनात् । अतो ज्ञापकोनायमर्थ उक्तः । तत्र च यथा
प्रातिपदस्य पृथोर्भावः पृथोर्वाऽन्यस्य भावः इत्ययमर्थः । तथा प्रातिप-
दज्ञायां कर्णवेष्टकाभ्यां संपादि मुखं ततो वान्येन सम्पादीत्येवं प्रकृत्य-
र्थेन नञः सम्बन्धादिदमवसीयते प्रकृत्यर्थो गुणत्वेन भाष्यकारस्या-
भिमत इति । एतच्च न युक्तम् । प्रधानाप्रधानसंज्ञयौ प्रधान एव कार्य-
योग इति संपद्यमानार्थविषयः प्रतिषेधः सम्पत्तेर्युक्तो नाप्रधाने प्रकृ-
त्यर्थे । एक पदोपात्तो नार्थो ऽन्तरङ्गः संसर्गिभवतीत्यतो ऽपि सम्पात्ति-
रेव गुणो युक्तो न पदान्तरोपात्तः प्रकृत्यर्थो विप्रकृष्टः ज्ञापकं च न्या-
यानुवर्तकं न ज्ञापनकारकम् । ततश्च प्रधानाभिसम्बन्धे प्रकृत्या न स्या-
त्समासो ऽसामर्थ्यादिति ज्ञापकेन प्रकृतेः श्रितसमासायाः प्रत्ययो ज्ञा-
पितो भाष्यकारेण । तदेवं पूर्वदर्शित एव सूत्रार्थो युक्तः । अद्वैतिक-
मित्यत्रार्थतद्धितो बोधाहार्यः । अवसीयते ईदृशार्थे । अस्मात्परायिक
मित्यत्र मत्वर्थे सम्परायाच्च प्रभवतीति तद्धितः । अनया दिशा अन्य-
त्रापि गुणप्रदेशे सूत्रवार्तिकेषु गुणस्वरूपं व्याख्येयमिदं मात्रमिह
प्रदर्शितम् । अतिशयनसूत्रे भाष्यं, प्रातिपदिकार्थो वै द्रव्यं न च
द्रव्यस्य प्रकर्षोऽस्ति । एवं तर्हि गुणः प्रातिपदिकार्थः ॥ १ ॥

ननु पद्वयमपि प्रकृत्यर्थस्तत्र कुतः । एतस्य गुण-
स्य प्रकर्ष इति तत्रैतदुक्तम् । यस्यास्ति प्रकर्षः तत्प्रतिकर्षे भ-
विष्यतीति भयं वै प्रातिपदिकार्थ इति यल्लिङ्गसंसर्गादिलक्षणो
गुणो गृह्यते स हि द्रव्योपसर्जनभूतः शुक्लादिप्रातिपदिकेन प्रत्याख्य-
तोतत्र च गुणस्यैव प्रकर्षो ऽस्ति न द्रव्यस्येत्यत्र कारणं च वक्तव्यम् ।
शब्देन निष्पन्नरूपस्य द्रव्यवद् गुणस्यापि प्रातिपदनात्करणापन्नगुणा-
वयवगुणवत्कार्यद्रव्यमपि कथं न प्रकृत्येत तथा गुणतः प्रतीयमानः
कश्चिदभिधीयगुणानपेक्ष एव द्रव्यस्य प्रकर्ष इत्यत्रापि कारणं वक्त-
व्यम् । एकस्मिन्नप्यर्थे बहुनरोपाधीनां सम्भवान्नियमेनैकस्योपादान-
मयुक्तम् । सर्वत्र द्रव्यातिशयनास्पन्दं स गुणः सम्बन्धिनियत इत्ये-

तत्कथम् । न हि गुणो निर्गुण इति वचनात्सामान्येषु वा अवच्छेदको नास्ति । निः सामान्यानीनि सिद्धान्तात्तथा कर्मादिष्वपि नास्ति गुण इति तत्र किंनिबन्धनः प्रकर्षो भवेत्कथं चाऽन्यस्मिन्प्रकृत्यमाणोऽन्यस्य प्रकर्षो युक्त इत्यतदपि वक्तव्यम् । न अर्जुने शौर्येणेव चैत्रः । तथा द्रव्यं च प्रकृत्यमाणां लोकः प्रत्येति शब्दादित्येतान्विकल्पान् क्रमेण निवारयितुमाह ॥

द्रव्यस्याऽव्यपदेशस्य य उपादीयते गुणः ।

भेदको व्यपदेशाय तत्प्रकर्षोऽभिधीयते ॥ २ ॥

इहोपाधिविवेकेन निरूपयितुमेव न पार्यते द्रव्यं । न हि सामान्यदिपदार्थं विनाध्यक्षयितुमिदन्तया शक्यते । यद्वस्त्वेतेन रूपेण निरूपायतुमपि न शक्यते तत्कथं स्वतः प्रकर्षेण युज्यते अतोऽव्यपदेशस्येति । स्वतः प्रकर्षाभावे सामानाधिकरण्यच्छलेन हेतुरूपात्तु । तदित्यं संसर्गिर्वर्मा निर्मितः प्रकर्षः । गुणादिभिरेव संसर्गिभिर्विशेष्यमाणं द्रव्यं जातीयात्प्रकृत्यते । तत्र संसर्गिणो गुणादयो बहुषः सन्निहिता इति किङ्करोऽतिशय इत्याह । य उपादीयते गुणो भेदको व्यपदेशायेति । द्रव्यं व्यपदिष्टं व्यवच्छेदकोऽन्यस्माद्यो गुणादुपादीयते शब्देन गृह्यते तत्कृतः प्रकर्षः प्रत्ययवाच्यः । न त्वनभिधीयमानापरसन्निहितगुणादिनिमित्तः । तस्य प्रतीयमानस्यानेकत्वाश्रियमकारणाभावत्प्रतीतिरूपप्लवमानत्वाद् बहिरङ्गत्वादभिधीयमानस्तु गुणोऽन्तर्गो नियतप्रतीतिः । यदावेशेन हि द्रव्यमभिधीयते तदात्मन एवातिशयमानता नान्यायाः प्रकृत्यर्थत्वोपाधित्वादतिशयस्य । अभिधीयमानस्यैव च प्रकृत्यर्थत्वाद् गुणो भेदक इति स्वशास्त्रलक्षितं गुणरूपमत्र गृह्यते इत्याह । संसर्गि भेदकं यद्यदिति हि लक्षणम् । भेदकत्वं चात्र मुख्यं गुणलक्षणम् । असमवेतस्यापि दण्डस्य दण्डव्यवच्छेदेन । तदेवं शुक्लेतरः पट इति शुक्लगुणनिमित्तो गन्धरसादिप्रतीयमानगुणनिमित्तः ॥ २ ॥

यथा च निरुपाधिता द्रव्यस्य प्रकर्षो नास्ति तथा द्रव्याश्रित्यस्य स्वतन्त्रस्य गुणस्यापि शुक्लतरं रूपमिति स्वतः प्रकर्षो नास्ति अपि तु तदवस्थायां द्रव्यायमाणत्वाद् गुणस्यापरसम्बन्धनिमित्त एव प्रकर्ष इत्याह ॥

सर्वस्यैव प्रधानस्य न विना भेदहेतुना ।

प्रकर्षो विद्यते नापि शब्दस्योपैति वाच्यताम् ॥ ३ ॥

गुणो ऽपि प्रधानेन शब्देनाभिधीयमानो द्रव्यलक्षणमिदं त-
दिति सर्वनामप्रत्यवमशयोग्यस्वभावमनुपतनीति तस्य निरुपाधेर्व्य-
पदेशाविषयत्वाद्यदुपाधिव्यपदेशः, तन्निमित्त एव प्रकर्षः । तत्र जाति-
व्यपदेशहेतुरपि नूनं तत्प्रकर्षे स व्यापारसमानजातीयाधिप्रकर्षः ।
तत्र जातेरभेदः । अत एवाक्ते भाष्ये जननेन प्राप्यत इति जातिः ।
न चैतस्यार्थस्य प्रतिकर्षापकर्षो स्त इति जन्मकालसम्ब-
न्धः । जातिशून्ये ऽतिजन्मकालेऽपि तेनैव रूपेणासावस्थिता व्यक्ते-
रवियोगेन प्रवर्त्तमानतजातीयादेव व्यवच्छेदं प्रापयितुं शक्नोती-
त्यर्थः । अतश्च जातेरतिशायकत्वासम्भवात्तदेकार्थसमवायि भासुरत्वं
वैमल्यं रागान्तराव्यतिभिन्नतेत्येवमादयो विशेषाः प्रकर्षवृत्तिनिब-
न्धनम् । यद्यपि चाग्निसंयोगेन स्वत एव गुणस्य प्रकर्षो भवति । तथा
च व्यपदेशः परोपाधरेवेति तत्तन्निमित्त एव प्रकर्षो न्याय्यः । न हि
स्वगतो विशेषः शब्देन सर्वः शक्यते ऽभिधातुं, रूपादिशब्देन रूप-
त्वादिजातीयस्याविशेषेण सर्वस्याभिधानात् । एवं शुक्लादिविशेषशब्दे
नापि शुक्लत्वादिजातीयस्याविशेषेण प्रतिपादनात् । अत एव च यदा
भास्वरादयो ऽपि प्राधान्येन व्यपदिश्यन्ते तदा तदाश्रितधर्मद्वारैक
एव प्रकर्षो विज्ञेयो भासुरतर इति । तत्रापि धर्मान्तरस्य प्राधान्येन
तद्वपुराश्रितनिमित्त एव प्रकर्ष इति यावत् सम्भवति शब्दव्यापारः
तावदपर्यवसानमेव धर्माणामिति “गुणः प्रकर्षहेतुर्यः स्वातन्त्र्ये-
णोपदिश्यते । तस्याश्रितगुणादेव प्रकृष्टत्वं प्रतीयत” इत्युक्तमेव ।
अत एवात्र सर्वस्यैव प्रधानस्येति व्याप्तिरुक्ता सर्वग्रहणेन । यदा
तु शब्दव्यापारोपरमः तदा धर्मान्तरपर्येषणा पर्यवस्यति ॥३॥

ननु च भासुरत्वादयः शुक्लशब्दस्य न वाच्या इत्यशब्दवाच्य-
प्रतीयमानधर्मद्वारकः सान्निधानादनियमः प्रसज्यत एवेत्याशङ्क्याह ।

विद्यमानाः प्रधानेषु न सर्वे भेदहेतवः ।

विशेषशब्दैरुच्यन्ते व्यावृत्तार्थाभिधायिभिः ॥ ४ ॥

इह प्रधानेषु द्रव्येषु वस्तुसन्तो बहवो ऽस्मात्सजातीयविजाती-

याव्यवच्छेदादयोधर्माः । चैते न सर्वज्ञेनावच्छेदेन शक्यन्ते ऽभिधातुम् ।
अनेकव्यावृत्तिनिवृत्त्यैकस्य शब्दस्याभावात् । एकैकव्यावृत्तिनिष्ठा हि
बहवः शब्दा वस्तुनि प्रवर्तन्ते । तथा च तेऽप्रविशेषशब्दा इत्युच्यन्ते
प्रतिनियतविशेषाभिधायित्वात् । यदि सर्वविशेषविशिष्टं द्रव्यमेकेन
शब्देनाभिधीयेत, स्यादसावेकः शब्दः साधारणः । नचैवम् । तस्मात्प्र-
तिनियतव्यावृत्तिविशिष्टार्थाभिधायिभिः शब्दैः सर्वविशेषाणामसं-
स्पर्शादुपात्तावशेषहेतुक एव प्रकर्षः । सूक्ष्माणां च विशेषणामसं-
विज्ञातपदानां भासुरत्वादीनामस्त्येवं शुक्लादिशब्दैर्वाच्यता तदुपा-
धिविविक्तस्य शुक्लस्य प्रधानस्य शब्दविषयाभावोपगमायोगात् । संस-
र्गिरूपोषहितत्वाच्छब्दवाच्यस्य जातिहेतुकप्रकर्षासम्भवात् शुक्लतरं
रूपमित्यादिप्रयोगदर्शनाच्चात्र भासुरत्वाहिहेतुकः प्रकर्षो निश्चीयते ।
न चाशब्दवाच्यधर्मनिमित्तं सः, अतिप्रसङ्गादिति भासुरत्वादीना-
मपि प्रयोगप्रामाण्यादत्र शब्दवाच्यत्वं निश्चीयताम् ॥ ४ ॥

ननु भवतु स्वतो ऽव्यपदेशस्य द्रव्यस्य संसर्गिधर्मनिमित्ता
व्यपदेशप्रवृत्तिः । तत्रैव तु व्यपदेशे संसर्गिण उपक्षयापकर्षे ऽपि
कथं तस्य व्यापारः कल्प्यते इत्याह ॥

वस्तूपलक्षणे तत्र विशेषे व्यापृतो यदि ।

प्रकर्षो नियमाभावात्स्यादविज्ञानहेतुकः ॥ ५ ॥

वस्तुनिर्देशमात्रचरितार्थत्वे विशेषस्योपाधिभूतस्य यः शु-
क्लो हृष्टः स गरिमादिना प्रकृष्टः शुक्लतर इति प्रतीयते । तथा
च विशेषः प्रकर्षस्य निबन्धनं न ज्ञायेत । न चैवं प्रसिद्धिः शुक्लगु-
णानिमित्तस्यैव प्रकर्षस्यातो ऽवगमात्ततश्च यथा प्रतीतिः यथा च
युक्तिः प्रकृत्यास्तत्तरत्वाच्छब्दवाच्यस्येति । तथा प्रकर्षे व्यपदेश-
हेतोरेव विशेषस्य व्यापारः कल्पयितुं न्याय्य इत्यर्थः ॥ ६ ॥

इह कथं प्रकर्षप्रत्ययः निकृष्टतरः प्रकृष्टतर इत्याशङ्क्याह ॥

सर्वं च सर्वतो ऽवश्यं नियमेन प्रकृष्यते ।

संसर्गिणा निमित्तेन निकृष्टेनाधिकेन वा ॥ ६ ॥

व्यपदेशहेतुप्रकर्षे ऽर्थप्रकर्षप्रत्यय इति निकृष्टोपाधेरभिधाने

निकर्षापेक्ष एव प्रकर्षो वाच्यः प्रकर्षोपाधेष्वाभिधाने प्रकर्षापेक्ष
इति सजानीयापेक्षायां सर्वस्य प्रकर्षसम्भवादेतदुपपद्यते । निकृष्टस्य
निकृष्टत्वादेव प्रकृष्टस्य प्रकृष्टत्वादेवातिशयः सम्भवत्येव । एवं गुण-
प्राधान्येऽप्यपरधर्मनिमित्तः प्रकर्ष इत्यनवस्थां पूर्वप्रदर्शितामप्यने-
नाह । इह गौतरेति प्रयोगो दृश्यते तत्र च न ज्ञातिनिमित्तः प्रकर्ष-
इत्युक्तम् ॥ ७ ॥

न चान्यत्र निमित्तान्तरमत्र सव्यापारं प्रतीयत इति निमित्त
प्रकर्षाद् द्रव्यस्य । एवं शुक्लतरादावपि भविष्यतीति किमिति गुण-
हेतुकः प्रकर्षः समुद्धास्यत इत्याशङ्क्याह ॥

नापेक्षते निमित्तं च प्रकर्षे व्यापृतं यदि ।

द्रव्यस्य स्यादुपादानं प्रकर्षे प्रत्यनर्थकम् ॥ ७ ॥

द्रव्यं निर्हासोपचयसम्बन्धायोग्यं स्वत इति न स्वनिमित्तं प्र-
कर्षमनुभवति । तद्यदुपाधिरूपनिमित्तं प्रकर्षे सव्यापारं नाङ्गीकरोति
तदा प्रकर्षे प्रतिपाद्ये तस्योपादानं निःप्रयोजनम् । युक्ततर इत्यादिः
प्रयोग एव न स्यादित्यर्थः । तस्मात्प्रयोगप्रामाण्याद्ययो-
पपत्तिः प्रकर्षोऽनुविधेय इति व्यपदेशहेतुः स्वसंसर्गधर्मनिमित्तः
स व्यवस्थाप्यः । सर्वत्र जातेश्च व्यपदेशहेतुभूतायास्तदसम्भवे यथा
शुक्लतरं रूपमित्यत्रैकार्थसमवेतभासुरत्वादिधर्मद्वारकत्वात्प्रकर्षो
व्यवस्थाप्यते तथा गौतरेत्यत्राप्येकार्थसमवेताद्वाहदोहादेर्धर्मादसौ
व्यवस्थाप्यः । भासुरत्वादेरेव चात्र प्रयोगप्रामाण्याद्वाहदोहादेरपि
शब्दार्थत्वमवसेयम् । ततश्च प्रकृष्टत्वाद्वाहदोहा गौर्गौतरेति भण्यते इति
सर्वं सुखम् ॥ ७ ॥

प्रकरणार्थं समापयितुमाह ॥

सव्यापारो गुणस्तस्मात्स्वप्रकर्षनिबन्धनः ।

द्रव्यात्मानं भिनत्त्येव स्वप्रकर्षे निवेशयन् ॥ ८ ॥

द्रव्यस्य स्वतो निरतिशयत्वात्स्वनिमित्तभूः प्रकर्षः नोद्युक्तः ।
स सगुणः स्वातिशयहेतुकेन विशेषेणाश्रयान्तराद्व्यवच्छेदं विदधा-
ति, कथमन्यस्य प्रकर्षोऽन्यत्प्रकर्षमित्याशङ्क्याह ॥ ८ ॥

अरूपं गुणरूपेण द्रव्यमाख्यायते यथा ।

अप्रकर्षं प्रकर्षेण गुणस्याविश्यते तथा ॥ ९ ॥

निरूपस्य निरुपाधिनो द्रव्यस्य शाब्दव्यवहारोपगमायो-
गावुपाधिरूपावर्तितस्य तदुपगमे सर्वशब्दार्थपृष्ठपार्ती व्यवहारः
स्त्रोपाधिनियमितशरीर इत्यर्थः । उपाध्युपाधिमनोश्च विवेकस्य कु-
रवधारत्वात्सङ्कुर इति व्यवहारेण गुणप्रकर्षो गुणिनि विश्राम्यति, न
गुणात्मन्येव निष्कृष्टगुणिनि व्यवतिष्ठते नापि गुण्यात्मन्येव नि-
ष्कृष्टगुण इति सिद्धम् । इति ॥ ९ ॥

इति भूतिराजतनयहेलाराजकृते प्रकीर्णप्रकाशे
गुणसमुद्देशः पञ्चमः ॥

सम्प्रत्येकयोगक्षेमात्पदार्थान् तन्त्रेणादिश्य क्रमेण विचार-
यितुमाह ।

शक्तिरूपे पदार्थानामत्यन्तमनवस्थिताः ॥ १ ॥

दिक् साधनं क्रिया काल इति वस्त्वभिधायिनः ।

दिगादिशब्दा अर्थसिद्धस्वभावद्रव्यधर्मतया स्वार्थं प्रति-
पादयन्तो यथा तं लक्षितादिगाद्यर्थसंस्पर्शविकल्पाः तथा
हि परोपाधिरूपाः शक्तयो दिगाद्याः पारतन्त्र्यं च शक्तिलक्षण-
मिति क्रिया ऽपि द्रव्यपरतन्त्रा शक्तिरिति व्यपदिश्यते । वै-
शेषिकनये च दिक् द्रव्यं नोपपद्यते । कार्यानुमेयत्वेन पदार्थोपका-
ररूपस्य शक्तित्वस्य न्याय्यत्वात् । एवं विधं शक्तिरूपं सिद्धस्व-
भाव एव वस्तुवाचकैः शब्दैः साक्षान्न स्पृश्यत इत्यसाधारणमेत-
त्पदार्थरूपं लक्षणेनावस्थापयितव्यम् । अस्ति ह्येषां शास्त्रं, ऽस्मिन्व्य-
वहारो दिक्शब्देभ्यो दिग्देशकालेत्यादिः ॥ १ ॥

तत्र साधनादीनां शास्त्रादनुमितमेव लक्षणं विभजनीयम् ।
दिक्कालादीनां तु स्वरूपं वक्तव्यम् । तत्र दिशस्तावत्स्वरूपं
लक्षयति ।

व्यतिरेकस्य यो हेतुरवधिप्रतिपाद्ययोः ।

ऋज्वित्येव यतोऽन्येन विना बुद्धिः प्रवर्तते ॥ २ ॥

कर्मणो जातिभेदानामभिव्यक्तिर्यदाश्रया ।

सा स्वरूपाधिभिर्भिन्ना शक्तिर्दिगिति कथ्यते ॥ ३ ॥

इदमस्मापूर्वं पश्चाद्वेत्येवमस्मादित्यवधेरिदमिति प्रतिपाद्या-
वधिमतो व्यतिरेकः प्रातिपदिकार्थे भेदो ऽवध्यवधिमत्सम्बन्धो
पलक्षणः स पदार्थस्वरूपादनुपपद्यमानो निमित्तान्तरमावेदयते । त-
न्निमित्तान्तरं दिगित्युच्यते । न हि जात्यादिनिमित्तो ऽयं प्रत्ययः ।
तदनुरागाप्रतीतेः । परिशेषादिनिमित्तः । यदाहुर्वैशेषिकाः । इत इ-
दमिति यतस्तद्विशो लिङ्गमिति । कार्यकल्प्यत्वे च सदैव पदार्थो-
पाधितया प्रतीतेः । स्वतन्त्रा द्रव्यरूपता चास्ति विदिशः । न हि पृ-
थिव्यादिवदिगुपलक्ष्यते । अत एव कालो ऽपि शक्तिरिति वक्ष्यते ।
समवायश्च तां शक्तिमिति समवायाख्यो ऽप्युक्तः । तथा ऋजुपृष्ठयोः ऽ

वंश इति प्रत्ययोऽन्येन विनाऽवधेरप्यनपेक्षणात्पृथिव्यादिनिमित्तान्त-
 रोपकारमन्तरेण जायते । स चैकदिक्समवयवानां प्रसरणादिदिङ्-
 निमित्तरूढार्थस्यापलक्षणत्वाद् । वक्रादिवुद्धिरपि दिङ्निमित्ता व्या-
 ख्येया । तथा कर्मलक्षिका निर्यगूर्ध्वमधश्च जायमानानां कर्मत्वमहासा-
 मान्यव्यातिरेकेण भ्रमणात्वोत्क्षेपणत्वाद्यपरजातिव्यक्तिर्दिङ्निमित्ता ।
 तथा ह्यूर्ध्वादिदिक्संयोगविभागकार्याः कर्मलक्षणाविशिष्टाः सन्तो
 नियतजातिव्यञ्जने समर्था भवन्ति । कर्मण इति कर्मसामान्यस्यावा-
 न्तरजातिभेदादुत्क्षेपणत्वादयः । जातावेकवचनं भ्रमणादिक्षणानां ये
 जातिभेदा इत्यर्थः । दिग्लिङ्गाविशेषाद्विशेषलिङ्गाभावाच्चैका दिगिति
 काणादाः । एकाऽपि च दिक् निमित्तोपाधिप्रकल्पितत्वाद्दश-
 धा व्यवह्रियते । तथा च एवमाहुः । आदित्यसम्प्रयोगाद् भूतपूर्-
 वार्द्धविष्यतो भूताश्च प्राचीनि । सवितुरहरादौ येन प्रकल्पनादिक्-
 प्रदेशेन संयोगोऽभूद्भवति भविष्यति वा तस्मादादित्यसम्प्रयोगात्प्रा-
 चीति व्यपदेशः । प्राच्युच्यत इति कृत्वा तथा दक्षिणाप्रतीच्युदीचीनां
 चेति सूत्रम् । तस्मादेवादित्यसंयोगाद्दक्षिणादिव्यपदेशः । तथा हि
 यत्र प्रतीपमञ्चत्यस्तगमनाद्द्विः सा प्रतीची । मूर्त्तिपरिच्छिन्नेन ह्यादि-
 त्यमण्डलेन यः संयोगः स परिमितदशव्यापातेन चातीतेन भविष्यता
 वर्त्तमानेन वावच्छिन्नो नियतदिशामव्यवस्थापको भवतीत्यदृश्य-
 मानगमिक्रिया या परिहरति पृष्ठकरणेन सा दक्षिणा । या न परिहरति
 सा उत्तरा । मध्यान्हे रविविम्बमुदङ्मुखमञ्चत्यनोऽसावुदीचीत्यपि
 भण्यते । अनेनैव च प्रकारेण पूर्वदक्षिणादीन्यन्तरालरूपाण्यपि दि-
 गन्तराणि व्याख्यातव्यानीत्युक्तं सूत्रम् । एतेन दिगन्तराणि व्याख्या-
 तव्यानीत्युक्तम् । तथा हि मेरुं प्रदक्षिणमावर्त्तमानस्य सवितुर्लोक-
 पालपरिगृहीतप्रदेशसंयोगापेक्षो दशधा विभाग इति शास्त्रान्तरे
 विस्तरेण निर्णीतं तत एवावधार्यम् । इह त्वद्य ते परं दिगिति न विभ-
 ज्य कथ्यते । न चायमस्मादुपचरितो भेद एतदुपचारस्य प्रत्यय-
 धर्मत्वाद्दर्शेन समाविशेत्सूर्यसंयोगादिविशेषं तु सहकारिमपेक्ष्य
 विचित्रकार्यं प्रभावयतीति कल्पनया मेरावपि दिशो व्यपदिश्यन्ते ।
 अत एव वास्तवेऽपि भेदेऽवश्यं सहकारिणोऽभिव्यञ्जकत्वेनापेक्षा ।
 अत एव कार्यभेदादपेक्षिष्यन्त इति तस्यान्यथोपपत्त्या दिश एकत्वमु-
 पेयते । एको हि प्रामाणिकः स कार्यस्य भेदमुपगच्छन् कारणनानात्वं

प्रत्याचक्षीत । वास्तवे च दिशो मानात्वे सर्वत्र कार्यदर्शनात्तात्मां
विभुत्वात् पूर्वापरादिप्रत्ययाः सङ्कीर्णान् तस्माद्भावत एका दि-
क्कार्यवैचित्र्यं तु सहकारिभेदादित्येवमुक्तम् ॥ ३ ॥

न च सहकारिण एव दिगनपेक्षाकार्यं युक्तं तस्य स्वतो
ऽपूर्वापरादिरूपस्य तद्भावस्य दिक्सम्बन्धकत्वान्न च तदनुरूपका-
रणमिति दिगेव प्रत्याख्येया पूर्वापरादिप्रत्ययालिङ्गं कालश्चेति त-
यो रन्यत्वे लिङ्गस्य विशेषमाह ॥

परापरत्वे मूर्त्तानां देशभेदनिबन्धने ।

तत एव प्रकल्प्येते क्रमरूपेऽनुकल्पतः ॥ ४ ॥

मूर्त्तिः सर्वगतद्रव्यपरिमाणम् । अभेदाध्यवसायाच्च धर्मिणो ऽत्र
निर्दिष्टाः । व्यापकादीनामाकाशादीनां परत्वापरत्वे न स्तः । पूर्वः
पर इति भावेष्वव्यापकेषु पूर्वापरदेशसम्बन्धनिमित्तो व्यवहारः ।
देशस्यापि पूर्वापरत्वं दिङ्निर्नामत्तमिति तत एव दिशः परत्वापर-
त्वे देशनिमित्ते तात्पर्यतः । पूर्वमभूद्भविष्यति परमिति तु क्रियापौ
र्वापर्ये कालशक्तिकृतप्रतिबन्धाभ्यनुज्ञावशाद्व्यवतिष्ठत इति नास्ति
दिक्कालयोर्लिङ्गसंस्कार इत्याशयः ॥ ४ ॥

अमूर्त्तानामपि कालपानिके परत्वापरत्वे स्त इत्याह ॥

आकाशस्य प्रवेशेन भागैश्चान्यैः पृथक् पृथक् ।

सा संयोगविभागानामुपाधित्वाय कल्पते ॥ ५ ॥

संयोगिधर्मिभेदेनाकाशस्य तेन सह मूर्त्तद्रव्यगतैर्भागैरव्या-
वृत्तत्वात् यथायथं ये संयोगविभागाः तेषां दिगवच्छेदाय पूर्वा-
परादिभिन्ना प्रभवतीति तदुपाधिः प्रदेशानामाकाशस्य कल्पितानां
पूर्वापरादिव्यवहारस्तथा च पूर्वाकाशसंयुक्तः पर इत्यादिमूर्त्तेषु
व्यवहारः सिध्यतीत्यमूर्त्तपूर्वको ऽसावित्यर्थः । इह देशानां दिक्कृता
पूर्वापरादिव्यवस्था, दिशस्तु किंकृता अर्थान्तरनिमित्तत्वे तस्यापि कुत
इत्यनवस्था दिशः ॥ ५ ॥

अत एव पूर्वादित्वे देशैरपि किमपराद्धमित्याशङ्क्याह ॥

दिशो व्यवस्था देशानां दिग्व्यवस्था न विद्यते ।

शक्तयः खलु भावानामुपकारप्रभाविताः ॥ ६ ॥

देशनास्वनन्त्रं रूपमाधारादिस्वभावमर्प्यत इति तत्र पूर्वा-
परादिभावस्य स्वरूपादेवाभावादन्यत्रिमित्तं दिगाख्यं कल्प्यते नै-
वोपकारेण । तत्र परतन्त्रस्वभावाकल्पनानापरं पूर्वादि परादि ताव-
त्स्वभावमवलम्बितुमुत्सहते । येन तत्रावस्थितस्वभावे देशवत्पूर्वा-
परादिभावार्थं निमित्तान्तरमेषणीयं स्यात् । यादृक् भावा हि सा कार्य-
परिकल्प्या तावदेव तत्त्वं नापरं तत्र शक्तीनां पारतन्त्र्यस्यैवोपपत्तेः ।
शक्त्यन्तरकल्पने शक्तिमत्त्वापत्तेः । शक्तिमतो ऽतिप्रसङ्गान्सूर्यसंयो-
गस्तु पूर्वापरादित्वं नापूर्वं तत्र धत्ते अपि तु स्वभाव एव शक्तिरित्य-
भिप्रायः ॥ ६ ॥

शक्तित्वमेवास्याः स्वतन्त्रं भावरूपतायाः कारणाय पोषयितुमाह ॥

प्रत्यस्तरूपा भावेषु दिक् पूर्वैत्यभिधीयते ।

पूर्वबुद्धिर्यतो दिक् सा समाख्यामात्रमन्यथा ॥ ७ ॥

प्रत्यस्तमुपाधित्वेन भावेषु समारोपितं रूपमस्याः तथाभूता
पूर्वा दिगिति व्यवहियते । तथा यस्याः सकाशात्पूर्वबुद्धिः पूर्वो ऽय-
मर्थ इति ज्ञानं, पूर्वत्वमुपलक्षणं परत्वादिरपि गृह्यते दिक् सा परो-
पाधिरूपेत्यर्थः । अन्यथा उपाधिरूपानपेक्षा अस्वातन्त्र्याश्रयणे भा-
वतो दिग् भवति अपि तु सा तदानीं समाख्यामात्रं दिगिति । नयति
स्वतन्त्रद्रव्यं विषयं शब्दमात्रवस्तुसंस्पर्शः । तथा ह्युक्तं “ दिक् सा-
धनं क्रिया काल इति वस्त्वभिधायिनः । शक्तिरूपे पदार्थानामत्यन्त-
मनवस्थिता ” इति । तदेवं नित्यपारतन्त्र्याया दिशः कार्यैककल्प्यायाः
स्वतन्त्रपदार्थगतविकल्पानवसर इति स्वतो नानास्वभावे सहका-
रिसूर्यसञ्चाराविशेषेण किमेकस्वभावं सेवासहकारिभेदो ऽपि न
विचित्रे कार्यं कुर्यादित्येतदशक्यं वक्तुम् । यथा पूर्वापरादिप्रत्ययल-
क्षणेन कार्येणानुमितसत्त्वा तथाऽप्युपगन्तव्या शक्तिरूपा दिक् ॥ ७ ॥

ननु च पूर्वापरादिप्रत्ययः सम्मुखादिनिमित्तो भविष्यति
तथा चोक्तं भारते यया ऽभिमुखं भक्ता ताः प्रविशन्ति सा पूर्वा
दिङ्मन्तव्यति तथा लोके ऽप्यभिमुखः पुरावर्त्ती भण्यते पृष्ठतः

स्थितः पश्चात्स्थित इत्युच्यते । तथेह हस्तदक्षिणः पन्था, इह हस्तवाम
इत्यादिव्यवहारः स्वाङ्गनिमित्त, इति नास्ति दिक्कल्पनानिमित्तमि-
त्याशङ्क्याह ॥

स्वाङ्गाद् व्यवस्था या लोके न तस्यां नियता दिशः ।

प्रसङ्गमुखस्य यत्पश्चात्तत्पुरस्ताद्विपर्यये ॥ ८ ॥

स्वाङ्गं मुखादि इति, वा स्वमवधिमपेक्ष्य या पूर्वादिव्यवस्था तत्र
दिशो नियता न व्यवतिष्ठन्ते । पश्चान्मुखस्य यद्वस्तु हि पश्चादभू-
त्तदेव प्राङ्मुखत्वे तस्य पूर्वस्मिन्देसं भवतीति प्राङ्मुख उदङ्मुखो
वा भुञ्जीतेति व्यवस्था न स्यात् । तस्मादनादिरूढदिङ्निमित्तपूर्वा-
परादिव्यवस्था ऽङ्गीकार्या ॥ ८ ॥

का चित्तु दिगनपेक्षयाऽपि पूर्वापरादिता देशानां रूढेत्याह ॥

देशव्यवस्थानियमो दिक्षु न व्यवतिष्ठते ।

रूढमप्यपरत्वेन पूर्वमिसंभिधीयते ॥ ९ ॥

दिक्षु दिङ्निमित्तं, पूर्वदेशदक्षिणापथोत्तरापथादीनां निय-
मो न व्यवस्थितः । तथा हि दिगपेक्षया पाश्चात्योऽपि पूर्वदेश इति
व्यवहियते । तथा च दक्षिणापथात्पूर्वदेशं गच्छन् पूर्वप्रदेशं गच्छामी-
ति ब्रूते । दिग्व्यवस्थायां तु स न भवति । तस्मात्पूर्वत्वादि दिगनपेक्षं सं-
रूढम् । दिगनपेक्षया तु यथाद्रव्यं व्यवहारो ऽत्राप्युपपद्यते । तथा
चेह कस्मान्नभवति पूर्वस्मिन्देसे वसतीति भाष्ये चोदयित्वा, नैष दोषो
देशविशेषणमेतदिति परिहृतम् । नायं पूर्वशब्दो रूढित्वादवध्यपेक्षः
प्रवृत्तः, तेन दिक्शब्दः सन् देशे वर्तते । देशसामान्यं तु देशशब्दाद-
वगम्यमानं विशिनष्टि । नतो दिक्शब्दाद्देशवृत्तेर्विधीयमानः प्रत्ययो
जातो, रूढात् शब्दाद्भवतीति भाष्यार्थः । के विद्वद्याचक्षते नायं पूर्वश-
ब्दो देशं देशरूपेण कथयति देशशब्देनैव तस्याभिहितत्वात् । दे-
शाधिकरणस्तु कश्चिद्विशेषो देशशब्दादप्रतीयमानः पूर्वशब्देनाभि-
धीयते विशेषावच्छेदनिबन्धन इति । एतदयुक्तम् । देशसामानाधिक-
रण्याद्देशवृत्तिभ्यः प्रत्ययस्येष्टेः । अवश्यं दिक्कालयोर्व्यवच्छेदार्थं देश-
शब्द उपादातव्य इति तत्र प्रत्ययाभावे को विषयः स्यात् । तदेवं
पूर्वदेशो दक्षिणापथ इत्यादावनन्यापेक्षरूढे ऽपि पूर्वादित्वे

सहजे, दिङ्निमित्तमपरं रूपान्तरमपि भवति । यथा स्वाङ्गनिमित्तो
ऽन्यथा व्यवहारो दिङ्निमित्तो ऽन्यथा व्यवहार इति मुख्यदिङ्नि-
मित्तमेव पूर्वादित्वमित्युपपादितम्, यथा च दिश्यपरोपाधका पू-
र्वादीनां वृत्तिः देशे तद्विक्सम्बन्धादिति भाष्येण ॥ ९ ॥

सम्पादयति ॥

अतो भाषितपुंस्कत्वात्पुंवद्भावो न सिद्ध्यति ।

अस्मिन्नर्थे न शब्देन प्रसवः क्वचिदुच्यते ॥ १० ॥

दक्षिणोत्तराभ्यामतसुजित्यत्र भाष्यम् । अकारः किमर्थः । तसु-
रेव क्रियताम् । एवं च स्वरार्थश्चकारो न करिष्यते प्रत्ययस्वरेणैव
सिद्धेः । तत्र उक्तं लिङ्गविशिष्टपरिभाषया दक्षिणाशब्दादप्ययं भवति ।
तत्रासत्यकारे यस्येति लोपो न स्यादिति । अत्र प्रत्ययस्याकारमादिश्य
लिङ्गविशिष्टपरिभाषया टावन्ताभ्यां विधावसत्यकारे यस्येति लो-
पाभावाद्दक्षिणत उत्तरत इति रूपं न सिद्ध्यदिति । असत्यकारे आका-
रलोपो न । तयोरकारस्तु श्रूयत इति । ननुक्तम् । समानायामाकृतौ
भाषितपुंस्कस्य पुंवद्भावः । आकृत्यन्तरे चैतौ भाषितपुंस्कौ । दक्षि-
णोत्तरा इति दिक्शब्दा, दक्षिण उत्तर इति व्यवस्थाशब्दाविति । त-
देतद्भाष्यं रूढशब्दत्वे दिशि पूर्वादीनां युज्यते नान्यथा । तथा हि अ-
यमर्थः । भाषितः पुमान्यस्मिन्नित्यर्थे ऽन्यपदार्थः समाश्रीयते, स स
र्वाभिधेयो नोपपद्यते । तस्य पदार्थ आत्मा स्वभाव इत्यन्ततो व्य-
पदेशेन भाषितपुंस्कं नाव्यभिचारात्किमनेन व्यवच्छिद्येत । तत्तस्मा-
त्प्रवृत्तिनिमित्तलक्षणो ऽर्थो ऽन्यपदार्थः । तत्रापि भिन्ने प्रवृत्तिनिमि-
त्ते सर्वत्रैवं भाषितपुंस्कता । ततो ऽर्थस्वभावादिशब्देनेत्येकस्मि-
न्प्रवृत्तिनिमित्ते सामर्थ्याद्भाषितपुंस्कता समाश्रीयते । अर्थे च कार्य-
स्यासम्भवादभिधेयधर्मेण तद्वचनः शब्दो भाषितपुंस्क इत्युच्यते,-
इति प्रवृत्तिनिमित्तस्यान्यपदार्थत्वे समानायामाकृतौ यो भाषित
पुंस्कः शब्दस्तस्य पुंवद्भाव इत्यर्थो ऽवतिष्ठते । दिशिच दक्षिणोत्त-
रेति स्वाभाविकत्वादाभिधानस्य, अस्मिन्दिग्लक्षणे ऽर्थे प्रसवः पुं-
स्त्वमाभ्यां शब्दाभ्यां न क्वचिद्विषयो ऽभिधीयते ऽपि तु दिङ्नि-
मित्ता यदादेशे तयोर्वृत्तिस्तदा व्यवस्थाशब्दौ प्रसवमभिधत्तः । परस्प-

रापेक्षत्वास्थितिर्व्यवस्था । यथा दक्षिणशैलाभोग इत्युक्ते कुत इत्य-
वधिप्रतीतिः । तत्रैव तौ भाषितपुंस्कावित्याकृत्यन्तरं भाषितपुंस्क-
त्वादेकस्मिन्प्रवृत्तिनिमित्ते तदभावात्पुंवद्भावो न भवत्यत्रासौ । म-
र्षनाम्नो वृत्तिमात्रे पुंवद्भाव इत्यौपसंख्यानिकं पुंवद्भावमाश्रित्य भ-
वतीत्यमिति दक्षिणोत्तरशब्दाभ्यामतसुत्रांऽकारं विनापि सिद्धेः । श-
श्वत् सर्वप्रत्ययो नेति विशेषणार्थो ऽकारो व्यवस्थापितः । अत्र तु
चोदितम् । ननु च दक्षिणोत्तरेत्येतावपि व्यवस्थाशब्दाविनि । अयम-
र्थः । उत्तरा पूर्वेति चोक्ते कुतश्चोत्तरेत्यवश्यमत्राधरपेक्षणीयः । विना
तेन स्वार्थासम्भवात्तथा च दिश्यप्यवध्यपेक्षत्वात्पूर्वादिशब्दानां प्र-
वृत्तेस्तत्रापि व्यवस्थाशब्दत्वमित्यस्यां व्यवस्थापकताऽस्त्येवंति भा-
षितपुंस्कत्वम् । केवलं च परांपाश्रयत्वाद्विशिष्टवृत्तेर्देशशब्देभ्यो दिक्-
शब्दा भिद्यन्ते । अतः परमुक्तम् । दिक्शब्दकार्याण्येव न प्राप्नुवन्तीति
नामधेयत्वेन दिशामप्रवृत्तेस्ते ते दिक्शब्दाः स्युरित्याशयः । तत्रोत्तरं
दिशो यदा व्यवस्थां वक्ष्यन्ति ॥ १० ॥

यदि तर्हि यो यो दिशि वर्तन्ते स स दिक्शब्दो रमणीया-
दिभ्यतिप्रसङ्ग इति । यथा हि पूर्वादयः शब्दा व्यवस्थानिमित्ता
देशकालसाधारणा अपि यदा दिशि वर्तन्ते तदा दिक्शब्दा इत्यु-
च्यन्ते । तथा रमणीयादयो ऽपि गुणानिमित्ता दिशि वर्तमाना दिक्-
शब्दाः स्युः । अत्र परिहार उक्तः । दिशि दृष्टः शब्दो दिक्शब्दः । दिशं
यो न व्यभिचरतीति । तत्र देशकालयोर्नाप व्यवस्थाशब्दाः पूर्वादयो
वर्तन्ते । तथा चाभेदेन दिक्शब्देभ्यो दिग्देशकालेषु वर्तमानेभ्य इत्यु-
च्यत इति, कथं दिशं यो न व्यभिचरतीत्युक्तमित्येतद्भाष्यं समर्थ-
यितुमाह ।

दिक्शक्तेरभिधानेन नियतं दिशि दर्शनम् ।

पूर्वादीनां यथा षष्ठेर्जीवितस्यावधारणे ॥ ११ ॥

शक्तिग्रहणेन तत्रार्थान्तरानपेक्षरूढानां पूर्वादिशब्दानां प्रवृ-
त्तिर्देशकालयोस्तु तदुपाधित्वाद्यवस्थानिमित्तेति सूचयति । तथा च नि-
यतमव्यभिचारी दिशि शब्दानां प्रयोगः । देशकालयोस्तु व्यवस्थानिमि-
त्तत्वेन रूढः प्रयोगः । पूर्वा दिगित्युक्ते नामधेयत्वेनानवधिरूढप्रतीतिः ।
पूर्वो घट इति, कुत इत्यवधिमपेक्षते । घटशब्दाच्च स्वार्थे ऽत्रगते तदुपरि

व्यवस्थां गमयति पूर्वशब्दो न तु तस्य नामधेयम् । तथा दिक्शब्देभ्यो देशकालशब्दानामेषां भवति भेद एव, सादृश्यात्त्वभेदाध्यवसायः । न हि रूढानां नैमित्तिकैः सह भेदः सम्भवति । तथा च दिक्शब्देभ्यो दिग्देशकालेष्वित्यत्र पूर्वादिशब्दानां कार्यभावेन विवक्षितत्वाद् शब्दग्रहणसामर्थ्याद् दिक्शब्द इव शब्दो येषामिति देशकालप्रवृत्तयो रूपसाम्याद्विशेष्यन्ते । सदृशानां च शब्दानां क्वचिद्विषये स्वभावानियतेव शक्तिर्दृश्यते । तद्यथा षष्टिभूतः षष्टिक इति जीवितपरिमाणे प्रतिपाद्ये कालवाचिनियमेन संख्याशब्दः षष्टिशब्दः । तथा च कालाधिकारविहितं प्रत्ययमुत्पादयति तमधीष्टो भूतो भूतो भावीति । वृत्तिविषये न षष्टिशब्दो वाक्यसङ्ख्याशब्देऽपि नियतं कालसङ्ख्येयमुपादत्ते शब्दशक्तिप्रतिनियमादतो हि शब्द- (द्विषरिव्ययं)? च कालो जन्मनः परिमाणं प्रतीयते । न च वृत्तौ कालवचनः प्रयुज्यते येन तत्सामानाधिकरण्यात्कालवृत्तित्वं सङ्ख्याशब्दस्यापि प्रक्रियेतेति, मासादिशब्दवत्पदान्तरानपेक्षः काले प्रपञ्चोऽयं रूढः । तथा च तदस्य परिमाणमित्यत्र जीवितपरिमाणे चेत्यनर्थकवचनं कालादिति सिद्धत्वादित्युक्तम् । यो हि षष्टिवर्षाणि भूतस्तस्य षष्टिर्जीवितपरिमाणं भवत्येवेत्युपसङ्ख्यानानेन नार्थः । नचैवं रमणीयादिष्वतिप्रसङ्गस्तेषाङ्गुले नियतत्वस्याप्रतीतेः । प्रयुक्तानां चेदमन्वाख्यानमिति लौकिकी प्रतीतिरनुसर्त्तव्या । तथा चोक्तं अनभिधानाद्रमणीयादिषूत्पत्तिर्न भविष्यतीति । तदेवं यथा षष्टिशब्दः सङ्ख्याशब्दः सङ्ख्येयविषयो व्यवस्थास्वभावात्काले सङ्ख्येये रूढः । तथा च पूर्वादिशब्दो यत्र देशे काले च व्यवस्थावचनोऽपि दिशि अभावानियमेन रूढ इति युक्तं उक्तं दिशं यो न व्यभिचरतीत्यर्थः । इत्थं च दिशि नियतत्वात्प्रयोगस्य, समानायामाकृतौ भाषितपुंस्कत्वाभावात्सर्ववृत्तिमात्र इत्युक्तम् । व्यवस्थायामसंज्ञायामिति तु सर्वनामसंज्ञायामवधिनियमानुगमादिग्देशकालवचना अपि पूर्वादयो विशेषणविशेष्यन्ते । तथा हि अवधिनाऽयं प्रतिपादितो रूपावच्छेदः पूर्वादित्वम् । तस्यानुगमोऽस्ति । देशकालयोरिव दिक्षु व्यवस्थितार्थाभिधानात्पूर्वशब्दादवधिभिन्नामेवावस्थितां दिशमाह । अवधिरूपाधित्वेन स्पृशति यथा शोणशब्दो लोहित एवार्थे वर्तते । अथ लौहित्यं प्रवृत्तिनिमित्तत्वेन चापेक्षते । कृष्णशब्दश्च भगवति वासुदेवे वर्तते । न च कृष्णं गुणं

निमित्तत्वेनोपादत्ते । तदिदं मन्तर्भावितावधयो दिक्शब्दाः पूर्वादयो
रूढाः । देशकालयोस्तु शब्दोपात्तावध्यपेक्षा, इत्येतावान् विशेषः ।
अवधिनियमस्तु समान इति व्यवस्थायामित्यपि विशेषणादिग्विचिनां
पूर्वादीनां सर्वनामसंज्ञाकार्यं प्रवर्त्तत एव ॥ ११ ॥

इदानीं कार्यान्तरमपि दिशः प्राह ॥

छायाभाभ्यां नगादीनां भागभेदः प्रकल्पते ।

अनद्धर्मस्वभावेषु भागभेदो न कल्पते ॥ १२ ॥

छाया निरालोकः । आभा आलोकः । दिनकरकरोत्तेजितः प-
र्वतशिखर एको, बहुलच्छायाच्छुरितश्चापर इत्यवयवविभागः, छाया-
तपाभ्यामुपक्षितोऽसत्यां दिशि न कल्पते पूर्वापरावधित्वाभावात्तदु-
पाधिकावयवनानात्वात् । तथा ह्यविषहमानः स दिगुपाधिको धर्मः
पूर्वापरादित्वं येषां मूर्त्तानामर्थान्तरेष्वेवंविधावयवभेदाभावात्तदुपा-
धिकावयवनात्वाभाव इति दिक्सम्बन्धनिमित्तोऽवयवभेदोऽपि
दिग्लिङ्गमित्यर्थः ॥ १२ ॥

तथा हि मूर्त्तानां प्रथमत एव भागभेदः प्रकल्पते दिगायत्त
इत्याह ॥

परमाणोरभागस्य दिशा भागो विधीयते ।

भागप्रकल्पनाशक्तिं प्रथमान्तां प्रवक्षते ॥ १३ ॥

अकृतक्षतानां नित्यानां निरवयवानामपि परमाणूनां पार्श्वचतु-
ष्टयमूर्ध्वाधोभागरूपं च दिशा परिकल्प्यते । न हि परमाणोरभागस्य
वास्तवो भागभेद इति दिगाहित एव सः । तथा च तत्रस्थैः षड्भिः
परमाणुभिर्योगो भवति । सति च योगे द्व्यणुकादिक्रमेण कार्यमाजा-
यते । ततश्च तत्रापि पूर्वापरादिव्यवहारः । असत्यां तु दिशि षड्भिर्यो-
गेऽपि निरवयवस्यापि तस्याणुमात्रक इति स्थूलावयवस्य व्युत्पत्तिर्न
स्यात्तस्मादुत्पत्तिप्रकृतिभागसमारोपे प्रथमा दिशामेव शक्तिरिति
दिग्भिः सर्वे पदार्था मूर्त्ता भागभेदप्रकल्पनेनोपक्रियन्ते । अन्ये नगा-
दीनां सावयवानां छायातपाभ्यां भागभेदः प्रकल्पते । येषां तु निरव-
यवानां छायातपनिमित्तः स न भवति तेषां परमाणूनां दिङ्निमित्त
इति व्याचक्षते । तथा हि यत्र निमित्तान्तरं नास्ति तत्रातद्धर्मसु निर-

वयवेषु दिशां व्यापारो, यत्र त्वन्यन्निमित्तमस्ति भागभेदस्य ज्ञापकं छायातपादिकं सावयवादीनां पर्वतादीनां, तत्र तदेव भागभेदव्यवहारप्रवर्त्तकं, एतस्मिन्प्रथमश्लोकेनोक्तम्। दिग्व्यापारस्तु द्वितीयश्लोकेन कथितः। तथा हि यतो निरवयवत्वाच्छायाभादिको भागभेदप्रकल्पको ऽतोऽत्र परमाणौ दिक्पदार्थेन भागो ऽभिधीयते । भागव्यवहारः पूर्वादिकः प्रवर्त्तत इत्यर्थः । यदि वा यथा हेत्वन्तरकृतो भागभेदव्यवहारः पर्वतादिषु, परमाणुष्वपि छायातपाभ्यां संयोगविभक्तेषु निमित्तान्तरमेपणीयम्। तद्यदिति दृष्टान्तो ऽयमुपन्यासो ऽयमहमहमिकया कृत इत्यपरे व्याचक्षते । तदेतत्सर्वमनुपपन्नम्। तथा हि ये घटस्यैकस्मिन् पार्श्वे सूर्यरश्मयः पतन्ति ते तद्द्वैशैः कपालैरेव सम्बध्यन्ते । तदन्यपार्श्वे च छायाया कपालानामेव संयोग इति घटस्य च्छायातपाभ्यामसम्बन्धः। अथ तद्देशत्वात्सन्निहितमवयवि द्रव्यमपि सम्बध्यते। तदभिन्नदेशत्वमवयविनो न स्यादातपेन संयुक्तत्वात्संयुक्तश्चेदवयवो ऽपि वावयवीति तत्रापि छायादिसम्बन्धो ऽवयवानामेवानेन न्यायेन। तत्राप्यवयवान्तराणामिति परमाणुपर्यन्तं न । ततश्च दिव्यसम्बन्धादेव परमाणुवत्स्थूलो ऽपि पदार्थः पूर्वापरादिभागमुच्चनीचत्वादित्वं च प्रतिपद्यते। तथा च निर्भागात्मकता तुल्या परमाणोर्घटस्य चेत्यादि वक्ष्येव ॥ १३ ॥

ननु स्वत एव पदार्था विशिष्टसंस्थानाः प्रभवन्ति, क एषां दिक्कृत एकाक र इत्याशङ्क्याह ॥

अदेशाश्चाप्यभागाश्च निष्क्रमा निरुपाश्रयाः।

भावाः संसर्गिरूपात्तु शक्तिभेदः प्रकल्पते ॥ १४ ॥

प्रकल्पते, विभूनामाकाशादीनां नास्ति देशः पृथिव्यादीनां तु मूर्त्तानामवयविनामात्मभूतदेशाभावः । उभयेषामपि च कल्पिता देशाः संयोगिनः समवायिनश्च । एवं स्वतः पदार्थानामवयवा न सन्ति, कल्पितास्त्वर्थान्तरभूताः संसर्गिणः। अवयवभेदाभावाच्च क्रमो ऽप्यमुख्यभेदाधिष्ठानत्वात् क्रमस्य । तथा अविद्यमान उपाश्रय उपाधित्वाभावान्यथात्वापादको येषां ते निरुपाश्रयाः । एवं भूता अपि च भावाः संसर्गिरूपोपहितेन शक्तिभेदेनासत्यपि स्वरूपान्यथात्वे न प्रतीयन्ते। तथा ह्यपरया दिशा योगासम्बन्धाविशेषे ऽपि कश्चिदाधा-

रतां च प्रदिश इति दिङ्निमित्तो देशव्यवहारश्च । एवं च देशः सम-
वायवशेन तिरोहितभेद इति भागे ऽवयवभेदश्च व्यवहियते । तद्वशेन
च क्रमेण चोत्पत्तेः । क्रमावभासो गुणादिभिश्च समवायाद्भेदापोहे
विशिष्टावसाय इति संसर्गिनिमित्तो भावानां व्यवहारः । आत्मा तु
तेषां तत्र योगास्वभावः ॥ १४ ॥

तदेवं यथादेशादिकार्यमदेशाद्या अपि भावाः । संसर्गिभेदभि-
न्नः प्रतीयमानावयवो महापरिमाणो घटादिरवयवी दृश्यत इति कथं
तत्रादेश इहाप्युपपद्यत इत्याशङ्क्याह ॥

निर्भागात्मकता तुल्या परमाणोर्घटस्य च ।

भागः शक्त्यन्तरन्तत्र परिमाणं च यत्तयोः ॥ १५ ॥

स्वभावभूता ऽवयवशून्यता घटपरमाण्वोः समाना । दिग्लक्षणो न
शक्तिविशेषेण तु प्रकल्पितपौर्वापर्याः स्वाधारभूता एव समवायव-
शादविवेकेन भासमानाः शक्तिनिमित्तत्वाच्छक्तिव्यपदेशस्याभागा
इति व्यवहियन्ते । स्वतो भागवत्त्व एकत्वायोगादर्थान्तरसम्बन्धनि-
मित्ता च भागवत्ता न मुख्या, परमाणोरपि प्रसङ्गात्तत्रापि परिणाम-
कृतो मुख्यो भागभेदः परिमाणस्यापि तयोर्घटाण्वोर्महत्वाणुत्वलक्ष-
णस्य भावादर्थान्तरत्वान्महदणुप्रत्ययहेतुर्हि शक्तिविशेषः परिमा-
णम् । अत एव परिमाणविशेषात् घटाण्वोर्विशेषः ॥ १५ ॥

नन्ववयवसम्बन्धासम्बन्धाभ्यामित्युपाधिसम्बन्धानपेक्षायाम-
व्यपदेशं वस्तु ब्रह्मकल्पं सर्वं समानम् । न चापि वस्तूनामुपाधिनि-
हितो भेदः स्वरूपसमवायीत्याह ॥

यतः प्रकल्प्यते भेदो ऽभेदस्तत्रापि दृश्यते ।

अदृष्टोपरतिं भेदमतो युक्ततरं विदुः ॥ १६ ॥

अवयवैरवयविनां भेदः अवयवानामपि स्वावयवैः तेषामपि
स्वावयवैरिति यावत्परमाणुपर्यन्तं प्राप्तिः । तत्रापि दिशा भागभेद-
प्रकल्पनमादिगाद्यनाश्रितभेदः कथं भेदायोपकल्पेत । दिग्भेदो ऽपि सू-
र्यसंयोगादाहितः । ते ऽपि सूर्यसंयोगा मेरुप्रदेशभेदात्तत्राप्यवयवभे-
दाभेदः । तत्राप्यवयवभेदाभेदः तत्राप्यवयव इति पुनर्दिश्येवावस्था-
नम् । तत्राप्येवमिति चक्रतुल्यमिदमित्यदृष्टा उरपरतिर्निष्ठा यस्य

भेदस्य नमनवस्थादोषादतिशयेनानुपपन्नं मन्यन्ते । न केवलं घनो भेदो युक्तो भावानां यावदुपाधीनामप्यन्यापेक्षणादपर्यवसितो भेदः सुग्राह्यो भावभेदेन नालमिति प्रकर्षः । तदेवं तु देशादिभेदस्य भावेषु स्वतः उपाधिवशादप्ययोगाद्यवधारमात्रं सांवृतेन रूपेण प्रकृतमशक्यापह्नवमिति निगमयिष्यति चैतन्यवदित्यादिना ॥ १६ ॥

सम्प्राप्त व्यापकत्वामूर्तत्वे दिशः प्राह ।

सर्वत्र तस्य कार्यस्य दर्शनाद्विभुरिष्यते ।

विभुत्वमेतदेवाहुरन्यः कार्यवतां विधिः ॥ १७ ॥

अतिरेकादेशे पूर्वोदितस्य कार्यस्य सार्वत्रिकत्वाद्यापिनी दिग्निभुस्वभावा । अमूर्त्तानां तु शरीरिणामवयवैर्विततदेशव्याप्तिर्विभुत्वम् ॥ १७ ॥

इदानीं पूर्वोक्तं निगमयति ।

चैतन्यवत् स्थिता लोके दिक्कालपरिकल्पना ।

प्रकृतिं प्राणिनां तां हि कोऽन्यथा स्थापयिष्यति ॥ १८ ॥

सन्नपि हि पदार्थो यावन्न संवेद्यते तावदप्राप्तत्वादेव नार्थक्रियायां प्रयुज्यते इति चैतन्यं ज्ञानं सर्ववादिभिरशक्यापह्नवम् । आत्मा चैतन्यम् । यथाहुः सांख्याः, चैतन्यं पुरुषस्य स्वरूपमिति । तच्चाशक्यापह्नवम् । तद्वदनुपपद्यमानभेदापि दिक्कालयोः परिकल्पना यथाप्रतीतिरूढा । भावानां हि परमार्थतः पूर्वोक्तभेदभयेन भेदाभेदभावादिरूपैरयोगादनादिप्रकृताविद्यावशाद्विन्नो व्यवहारो रूढः प्रवृत्तिः स्वभावमिव व्यवहर्तृणां प्राप्त इति तद्विद्भिरपि तथा तत्त्ववेदिभिरन्यथा व्यवस्थापयितुं न पार्यते । तथा हि चैतन्यं स्वभावभूतम् । एवं सर्वव्यवहाराणां पूर्वापरादित्वेन दिक्कालावपि रूढौ भावान्तरेणार्थक्रियानिष्पत्तेः । प्राणित्वमेव विघट्यतेति प्राणिग्रहणमेव सूचयति । (यनियति)? व्यवहारे च यथाप्रतीतिं पदार्थप्रत्याख्यानं न युज्यते ॥ १८ ॥

यस्मात् ॥

सङ्करो व्यवहाराणां प्रकृतेः स्याद्विपर्यये ।

तस्मात्तज्जनिमान्भावान्पुनरेवावलम्बते ॥ १९ ॥

दृष्टादृष्टफला व्यवहाराः प्राङ्मुखोऽन्नानि भुञ्जीत, अपराहे भ्रातृ-
कुर्यादित्यादयः, प्रत्याख्याने दिक्कालयोर्न कल्पेन् । प्रकृतं स्वा-
भावरूपरूपतां प्राप्ताया दिक्कालकल्पनाया विपर्यये, वैपरीत्ये, अपूर्वा-
परादिनिमित्तत्वेऽङ्गीक्रियमाणे मिथीभावोऽनवस्थितत्वं प्रत्यक्षागमरू-
ढानां सन्ध्योपासनादिरूपाणां व्यवहाराणां स्यात्तस्माद्यद्यप्यपूर्वापरं
हीदं विश्वं, मूर्तिनः क्रिया न तश्च, तथाऽपि विद्वान् व्यवहारपतितः व्य-
क्तप्रपञ्चावभासोऽपि प्रपञ्चमवलम्बत एव, इमान् दिक्कालप्रकारा-
नर्थान्वोधकानां सोपन्यासेन निराकुर्वन्नप्यवलम्बते । तदुपाधिप्रत्य-
यस्यानिवार्यत्वात् ॥ वृद्धवचनेन नावयव्यादिरप्यर्थोऽशक्यपरित्या-
गो व्यवहारे इति दर्शयति । त्यजन्नवलम्बत इति । समानकालत्वेन
त्यागावलम्बनयोरतिशयोक्त्या युगपद्विरुद्धाख्यायांऽयुपगमात्परस्य
स्ववचनविरोधं ध्वनयति ॥ १९ ॥

यथा च कालो ब्रह्मणः शक्तिभावेषु प्रतिबन्धाभ्यनुज्ञाव्यापा-
रोऽध्यस्तनानात्वात्तथा दिगपि स्वोपाधिभिन्ना पूर्वापरादिभावभे-
दव्यवहारनिबन्धनीत्याह ॥

तस्यास्तु शक्तेः पूर्वादिभेदो भावान्तराश्रयः ।

भिन्ना दिक्तेन भेदेन भेदायैवोपकल्पते ॥ २० ॥

सा स्वरूपाधिभिर्भिन्नेति सामान्येनोक्तेऽपि पूर्वार्धितया वि-
शेषरूपेण भेदः पुनरिहोपात्तः । सूर्यसंयोगश्च भावान्तराव्याख्यातः ।
भेदायैव तत्तद्विशेषणोपरक्तविशेष्यप्रत्ययजननायेत्यर्थः । अवध्या-
रणेन भिन्नविशेष्यप्रत्ययकाल एवोपाधिकं भेदं समवलम्बते ना-
म्बदा स्वतो भिन्नादिमित्याह ॥ २० ॥

इदानीं दिङ्निमित्तं शास्त्रे कार्यमाह ॥

अवधित्वेन वापेक्षायोगे दिग्लक्षणो विधिः ।

पूर्वमस्योत षष्ठ्येव दृष्टा धर्मान्तराश्रये ॥ २१ ॥

इदमस्मात्पूर्वं परमिति मर्यादारूपेणापेक्षणं लौकिकं कार्यं,
तत्रैव शाब्दीयं दिग्योगलक्षणपञ्चमी विशेषविषया । कथं तर्ह्यत्र वि-
षये षष्ठी दृश्यत इत्याह । पूर्वमस्येति षष्ठ्येव दृष्टेत्यादि । अवध्यव-

धिमत्सम्बन्धे ऽपेक्षिते पञ्चमीति तथा षष्ठी तत्रैवापवादत्वाद् बाध्य-
ते । धर्मान्तरस्यावयवत्वस्य त्वपेक्षायामवयविनि षष्ठ्येव भवति पूर्वं
कायस्येति । न ह्यत्रावधित्वेनावयविनो ऽपेक्षेति दिग्योगपञ्चम्या अवि-
षयो ऽयम् । अवयवावयविसम्बन्धे तु न पञ्चमी किं त्ववध्यवधिम-
त्सम्बन्धे । अत एव चावयवान्तरापेक्षा । अवयवान्तरस्य तु पूर्वतति-
सम्बन्धिभेदादविरोधे विभक्तिद्वयोपपत्तिः । समासस्थिधौ एकदेशि-
नेत्यवयविपरिग्रहे हि पूर्वता नाश्रीयते ॥ २१ ॥

शब्दव्यवहारे त्वपूर्वादिभावः पूर्वादिदिङ्निमित्तो ऽर्थानां,
न स्थाननिमित्त इति नानर्वास्थित इत्याह ॥

पूर्वादीनां विपर्यासो दृष्टश्चावध्यसङ्करे ।

ऋज्वेतदस्येत्येतच्च लिङ्गं न व्यतिकीर्यते ॥ २२ ॥

अवधेरपेक्षणीयस्यासङ्करे अमा नियताभावे पूर्वादीनां विप-
र्यासो दृष्ट इति, व्यवस्थित एवायं व्यवहारस्तथा हि, यदपेक्ष्य पूर्वत्वं
व्यवहियते तदेवापेक्ष्य तस्यैवापरत्वमिति परत्वापरत्वे दि-
क्कृते अनियते एव । अस्य वंशस्य ऋजु स्पष्टं मूलं इत्येतदपि दिशो
लिङ्गं न व्यतिकीर्यते । अवधेरिवानपेक्षणादवध्यपेक्षार्या हि सा-
ङ्कर्यं सम्भाव्येतापि । अवधेरनर्वास्थितत्वान्न चात्र लिङ्गे अवध्यपे-
क्षेत्यव्यतिकीर्णा एव दिक्कः । इत्थं च स्वाङ्गादपि व्यवस्थाने ऽवधि-
नियमासाङ्कर्यमेव । दृष्टादृष्टप्रयोजनस्तु व्यवहारो ऽनादिसिद्धादित्य-
सम्प्रयोगाख्यावधिनिबन्धनदिग्व्यवस्थानियत एवैषणीय इति न यः
कश्चनावधिराश्रयणीयः ॥ २३ ॥

एवं तावद्बाह्यार्थनयेन दिक्समर्थिता । इदानीमन्तः क्षेपनये-
नाह ॥

अन्तःकरणधर्मो वा बहिरेवं प्रकाशते ।

अस्यां त्वन्तर्बहिर्भावः प्रक्रियायां न विद्यते ॥ २३ ॥

अन्तरवस्थितं करणं व्यापारो यस्येति चैतन्यमेवेत्युच्यते ।
तस्य ह्यनाद्यविद्यावशात्स्वरूपनिष्कर्षेणोदमिति बहिराकारावभासे
ऽपि परमार्थतो बाह्यस्यायोगात्स्वभावे च जगत्प्रत्यवभासते इत्य-

न्तरवस्थितस्यैव व्यापारस्तथा च वक्ष्यति “द्यौः क्षमा वायुरादित्यः
सागराः सरितो दिशः । अन्तः करणतत्त्वस्य भागा बहिरवस्थिताः ”।
इति। तस्यान्तः करणतत्त्वस्यायं धर्मो बाह्यार्थानपेक्षो ऽविद्यावशात्स्व-
भावभूतो ऽवभासः, एवं पूर्वाद्याकारेण बहिरध्यवसीयते। असति बाह्ये
कथं बहिरित्युच्यते इति चेदाह । अस्यामविद्यावशादवभासस्यैव बा-
ह्यत्वावभासरूपायां कल्पनायामन्तारूपता बहीरूपता वचनमुख्या ।
परानुरोधेन प्रतिभासवशेनैव मुच्यत इत्यर्थः । असति हि बाह्ये तद-
पेक्षमान्तरत्वमपि मुख्यमिति काल्पनिको ऽन्तर्बहिर्भावः। एवं च पूर्वाप-
रत्वमविद्याध्यस्तं भावेषु अन्तारूपेषु अनादिमिथ्याभासवासनालक्ष-
णान्तःकरणधर्मरूपं च कास्तीति न बाह्या का चिद्दिगस्ति ॥ २३ ॥

अतश्चैकत्वनानात्वाविचारो ऽपि निष्फल एवेत्याह ।

एकत्वमासां शक्तीनां नानात्वं वेति कल्पने ।

अवस्तुपतिते ज्ञात्वा सत्यतो न परामृशेत् ॥ २४ ॥

नानोपाधिरूपाणां पूर्वादित्वेन भिन्नानां दिक्शक्तीनां मुख्यमेकत्वं,
उपाधिभेदात् नानात्वमा मुख्यमेव चानादिसिद्धमेकत्वं, नानात्वं भि-
न्नकार्यानुमेयमित्येते द्वे कल्पने अवस्तुपतितो। दिशः परमार्थतो ऽवस्तु-
त्वाद्धिज्ञाननये व्यतिरिक्तवस्त्वभावादित्यवस्तुविषये, बुद्ध्या परमार्थ-
तो न विचारणीये इत्यर्थः । यथाप्रतीति व्यवहारसिद्धेः । अत
एव सम्बेद्यमानत्वम् । प्रतीतिभेदात्तत्त्वं अभिप्रेत्यासामिति बहुत्वेन
निर्देशः ॥ २४ ॥

न च पदार्थाविचारे किं चित्प्रयोजनमस्ति । तथा हि ॥

विकल्पातीततत्त्वेषु सङ्केतोपनिबन्धनाः ।

भावेषु व्यवहारा ये लोकस्तत्रानुगम्यते ॥ २५ ॥

इह पदार्थास्तीर्थिकपरिकल्पितनियतसङ्केतपरिघटितशरीरा-
स्ते तीर्थिकपरिकल्पितान्विकल्पानतिक्रम्य भावतो वर्तन्ते । न हि प्र-
तिदर्शनदर्शितविरुद्धरूपयोगवत्त्वं भावानाम् । तस्मादविचारितरमणी-
या लोकसिद्धाः पदार्थाः समाश्रयणीया विद्वद्भिरपि । अतोऽलं
प्रतिष्ठितनिमित्तैः तर्कविकल्पैस्तथा च लोके प्रसिद्धा दश दिशः
सिद्धाः ॥ २५ ॥

तर्कविकल्पैस्तु भेदाभेदो ऽपि न व्यवतिष्ठत इत्याह ॥

नैकत्वमस्ति नानात्वं विनैकत्वेन नेतरत् ।

परमार्थे तयोरेष भेदो ऽस्यन्तं न विद्यते ॥ २६ ॥

अन्योन्याश्रयश्च रूपस्यैकासिद्धावितरासिद्धप्रसङ्ग इति दि-
शामेकत्वनानात्वे न व्यवतिष्ठेते । व्यवहारे गजानिमिलतेन तु यथाव
भासं लौकिको व्यवहारो रूढः । परमार्थविचारे तु परस्परप्रतियो-
गिनोर्भेदाभेदयोरप्यसत्यता, मुख्याभिन्नस्य परस्यैव तत्त्वरूपत्वा-
दित्यर्थः । किं च परोपाधितया शक्तिर्दिगित्युक्तम् ॥ २६ ॥

शक्तेश्च भेदाभेदविचारा न सन्तीत्याह ॥

न शक्तीनां तथा भेदो यथा शक्तिमतां स्थितिः ।

न च लौकिकमेकत्वं तासामात्मसु विद्यते ॥ २७ ॥

शक्तिमतां स्वतन्त्राणां पदार्थानां पृथगेवावधारणाद्भेदो नि-
श्चीयते न शक्तीनामाधारपारतन्त्र्येणावभासमानानामस्मादाधारात्प-
रतश्च भेदः प्रत्यक्षसिद्धः । न चापि स्वतन्त्रस्याशक्तिमतो यथा भेदो,
घटादरेकत्वं लोकप्रसिद्धं भेदावभासात्तथा शक्तिमतां कार्यनाना-
त्वोन्नीयमानभेदानां स्वत आधागच्छाभेदो ऽस्तीत्यनिर्वाच्या एव
भेदाभेदाभ्यां सर्वाः शक्तयः । अत एवाविद्याशक्तिब्रह्मणोर्भेदे न
द्वैतापत्तिः ॥ २७ ॥

यदुक्तं नैकत्वमस्ति नानात्वमित्यादि तदेवाव्यवस्थितत्वेन, नि-
गमयँस्तार्किकाणामेकवत्तावलम्बनं न युक्तमित्याह ॥

नैकत्वं व्यवतिष्ठेत नानात्वं चेन्न कल्पयेत् ।

नानात्वं चावहीयेत यद्येकत्वं न कल्पयेत् ॥ २८ ॥

प्रतियोगिभूतं नानात्वं यदि बुद्ध्या न कल्पयेत् नाश्रयेत्
एकत्वं कर्तुं, तदा न स्वरूपमनियतं लभेत । एवं नानात्वमपि यदि
प्रतियोगिभूतं नाश्रयेत् तदा तदपि नावतिष्ठेतेति परस्परापेक्षत्वा-
दनयोर्नैकत्वाद्यवस्थातुं पार्यते इत्यविचारितरमणीया दिगाश्रयणी
या लौकिकीति सिद्धम् ॥ २८ ॥

इति श्रीभूतिराजतनयहेलाराजकृते प्रकीर्णप्रकाशे

दिक्समुद्देशः षष्ठः ॥

निरन्तराऽथस्तात् दिक् साधनमिति दिशोऽनन्तरं साधनमु-
द्दिष्टं लक्षयितुमाह ॥

स्वाश्रये समवेतानां तद्वदेवाश्रयान्तरे ।

क्रियाणामभिनिष्पत्तौ सामर्थ्यं साधनं विदुः ॥ १ ॥

क्रियानिर्वृत्तौ द्रव्यस्य शक्तिः, साधनं साध्यतेऽनेन क्रियेति
भाष्यकारप्रभृतयो विदुः । तथा हि गुणः साधनमिति भाष्य उक्तम् ।
शक्तिरेवात्राधारपारतन्त्र्यादन्यस्माच्च स्वाश्रयस्य भेदकत्वाद् गुण-
शब्देनोक्ता कदाख्याताभिहितयोर्भावयोर्भेदाभिधानप्रसङ्गहेतुः । य-
द्भाष्यं क्रियाभिनिर्वृत्तिं प्रति साधनभावमुपैतीति तदन्यत्राह । नित्य-
द्रव्यस्य साधनत्वे (कदा सा)?च्छक्तिव्यधानाश्रयेण भवितव्यम् । शक्यं
हि द्रव्यं साधनं, न तु निराधारा शक्तिः सम्भवति । परोक्षे लिङित्य-
त्रापि यदि गुणसमुदायः साधनं, साधनमप्यनुमानगम्यम् । अथान्य-
द् गुणेश्वरः साधनं, भवति प्रत्यक्षपरोक्षतायाः सम्भव इति यद्भाष्यं
तदेवं नेतव्यं, शक्तेर्नित्यपरोक्षत्वात् । क्रियावद्विशेषणमव्यभिचारादयु-
क्तमिति परोक्षताविशेषणसामर्थ्यात् शक्त्या विशिष्टद्रव्यं साधनमु-
पन्यस्तम् । एवमुपसर्गाच्छन्दसि धात्वर्थ इति साधने यद्भवलिङ्गस-
ङ्ख्याभ्यां शोभत इति भाष्ये साधनशक्तिविशिष्टं द्रव्य इति व्याख्ये-
यम् । तथा हि धातावित्येवोक्ते शब्दे वृत्त्यसम्भवात् क्रियाप्रतिपत्तौ
सिद्धायामर्थग्रहणाद्धातुकृतोऽर्थ इति समासप्रतिपत्त्यर्थं द्रव्य-
माश्रितम् । वस्तुपर्यायोऽर्थशब्दः । द्रव्यस्य च स्वरूपेण सिद्धस्वभा-
वत्वात् क्रियायाः करणानुपपत्तेः, कर्मादिकारकरूपेणैव तस्य करण-
त्वम् । क्रिया हि कारकाणि करोति तदपेक्षत्वात्तद्व्यवहारस्येति साध-
नात्मना, द्रव्यस्य क्रियया करणादेवमुक्तम् । धातुरर्थः प्रयोजनमस्येत-
त्तु भाष्यव्याख्यानमयुक्तम् । एवं हि शक्तेरेव क्रियासाध्यत्वेन प्रयोजनमि-
ति द्रव्यं न प्रत्याख्येत । यत्त साधनं वै द्रव्यं, न च द्रव्यस्य प्रकर्षापकर्षौ
स्तः । द्रव्यं द्रव्यप्रकर्षव्याख्यानम् । भाष्ये द्रव्यस्य साधनत्वाभिधानं त-
च्छक्तिशक्तिमतोर्भेदाविवक्षयेत्यवगन्तव्यम् । तथा हि तिङन्तक्रिया-
साधनाभिधायिनः प्रकर्षं प्रत्यय इति, शक्तिः क्रियालक्षणकार्यानुमे-
या कार्यद्वारणेवै प्रकर्षकार्यम् । प्रकर्षं प्रत्ययस्य स्पष्टसङ्गहे द्र-

व्याधारत्वशक्तेः कार्यमुखवत्कारणभूतद्रव्यमुखेनापि कथं न प्रकर्ष
इत्याशङ्क्य द्रव्यस्य तदभाव इत्येतदभिधातुमेतदुक्तमिति व्यतिरेको
ऽनादृतः । तत्र कर्तृकर्मणोः क्रिया समवैतीति स्वाश्रयसमवेतक्रिया-
निष्पत्तौ तयोः, कादिकृतां करणादीनां तु पराश्रयसमवेतायां क्रियायां
साधनभावः । न हि करणादिषु क्रिया समवैति । क्रियाणामिति व्य-
क्तिभेदापेक्षं बहुवचनम् । गुणक्रियापेक्षया वा सर्वेषां स्वाश्रयसमवेत-
क्रियापेक्षं साधनत्वम् । गुणक्रियायां हि कर्त्तारः सर्वे । अकिञ्चित्करस्य
साधनत्वानुपपत्तेः । अत एव करणं कारकमित्यादिसाधनसामा-
नाधिकरण्योपपत्तिः । इत्थं च क्रियाणामिति बहुवचनं सुष्ठु गमितं
भवति । कर्तृकर्मस्था तु प्रधानक्रिया करणादीनामाश्रयान्तरसमवेता ॥१॥

कथं पुनरेतदवगम्यते शक्तिः साधनं न पुनर्द्रव्यमित्याश-
ङ्काह ।

शक्तिमात्रासमूहस्य विश्वस्यानेकधर्मणः

सर्वदा सर्वथाभावात्क चित्किं चिद्विवक्ष्यते ॥ २ ॥

घटादयो भावा विश्वशब्दवाच्याः ते च तत्तदुदकाहरणादि-
कार्यसाधिकानां शक्तीनां समूहरूपाः । अत एव ताः शक्तयः तत्र मा-
त्राभागा इति शक्तिसमाहारमात्रं घटादयः । ताश्च शक्तयो ऽनेकवि-
धाः । काश्चित् स्वहेतोरेव दैवात् भवन्ति, आश्रयादिनाशं मत्वेव न च
विनश्यन्ति । यथा बोधप्रदीपानां प्रकाशशक्तयः । काश्चित्पौरुषे ऽप्य-
न्तःस्थिता एवाश्रये निरुध्यन्ते । यथा बाधादिशक्तयः । ता हि सम-
भ्यासेन दृष्टद्रव्योपयोगेन जायन्ते । अन्याः सत्यो वा अपरपुरुषप्रयत्नेन
विध्वंस्यन्ते । यथा विषस्य मारणशक्तिः । बीजस्याङ्कुरजननशक्तिः । अ-
न्याः प्रभावातिशयवता विपरिवर्त्यन्ते । यथा योगिना सर्वभावानां रूप-
परिवृत्तिराधीयते । काश्चित्कालपरिवासेन व्यज्यन्ते । यथा धर्माध-
र्मशक्तिः फलदान इत्याद्यनेकविधमुन्नेयम् । एवमनेकस्वभावत्वे शक्ति-
समुदायस्य विचित्रे कार्ये यथाशक्ति भेदविवक्षायां प्रतिनियतसाधन-
भावोपपत्तिः । द्रव्यस्य तु साधनत्वे तस्यैकरूपत्वात् कार्यवैचित्र्यं न
स्यादित्यर्थः । तदुक्तं भाष्ये गुणसमुदायः साधनमिति । प्रधानक्रिया-
या एकैकशक्तिसाध्यत्वाभावात् समुदायग्रहणम् । गुणक्रियापेक्षया तु

प्रत्येकं शक्तेः साधनता । तस्याश्च प्रधानक्रियापेक्षया वैचित्र्यात् । कर्माकर्मादिविरूपताया वा प्रत्येकं साधनत्वेऽपि समुदायग्रहणं शक्तीनां साधनत्वेनासां भेदादेकस्य कार्यभेदोपपत्तिव्याख्यापनार्थम् । तेनानेकशक्तेरपि पदार्थस्य सत्येव तथा स्थानेऽपि काचिच्छक्तिः क्वचिदुद्भूता विवक्ष्यत इति घटं पश्य घटेनोदकमानय घटे उदकं निधेहीत्यादिकर्मकरणादिभावो नियमेनोपपद्यत इति न कारकसाङ्ख्यप्रसङ्गः । द्रव्यस्य त्वेकस्वभावत्वात् कर्मकरणादित्वं नोपपद्यत इति गर्भीकृतेयमत्र शक्तिः शक्तेः साधनत्वे बोद्धव्या ॥ २ ॥

ननु च यत्र सन्ति शक्तयः तत्र युक्तं यत् नियमेन विवक्षा । दृश्यन्ते पुनरसत्यस्तत्र कथं तासां विवक्षा । तद्यथा शक्तिमादधाति शक्त्या साधयति शक्त्या वर्तते शक्तेर्व्यभ्येतीति । न हि शक्तेः शक्त्यन्तरयोगः अनवस्थापातात् । तथा धनविनाशं करोति धनाभावो न युक्त इति निरूपाख्ये भावे का शक्तिः । स्थाल्यां पचति स्थाल्या पचति स्थाल्याः पचतीति च सम्भवनधारणोपकारा स्थाली करणाधिकरणभिन्ना कथमित्याशङ्क्याह ।

साधनव्यवहारश्च बुध्यवस्थानिवन्धनः ।

सन्नसन्वार्थरूपेषु भेदो बुध्या प्रकल्पते ॥ ३ ॥

विवक्षारूपाया बुद्धेः शब्दनिमित्ता येऽवस्थाविशेषाः प्रतिनियतशब्दनिबन्धनाः तदाश्रयः कर्त्रादिकारकव्यवहारस्तथा हि । निरूपितेऽर्थे शब्दप्रयोगाद्यथानिरूपणं शब्दोपपत्तिः । निरूपणं चानपेक्ष्यापि बाह्यार्थं स्वातन्त्र्यपरिकल्पापत्तिनम् । जनार्थविशेषात् । तथा हि सत्यपि वस्तुनि यावद् बुध्या निरूपणं नास्ति तत्रावदविषयः शब्दानामव्यवहार्य इति व्यवहारेषु बुद्धिरेव प्रभवतीति । सन्निति दर्शनगर्भमभिधानम् । तत्र शक्तेर्द्रव्यायमाणाया बुद्ध्याः स्वातन्त्र्येणानिरूपणाच्छब्देनाभिधाने शक्त्यन्तरयोगो विरुद्धः । न हि तदा शक्यवस्थायामेव तस्या योगो येनानवस्था स्यात् । अपि तु द्रव्यावस्थायामभावोऽपि बुध्या निरूपिताकारो द्रव्यायमाण एव शब्दापवाच्यः । एवं तनुनरकपालत्वात् स्थालीपाकोऽनपेक्षितकर्तृविनियोगास्वातन्त्र्येण विवक्षित इति कर्त्रा इन्धनोपकारानपेक्षया तस्या एव

साधकनमत्वविवक्षायां तु करणं, वास्तवाधारविवक्षायां त्वधि-
 करणमिति सर्वमुपपद्यते । अत एव हन्त्यात्मानमात्माना, आत्मनः
 स्वात्मनि व्यवस्थितमित्यादयो ऽपि प्रयोगाः प्रथितसाधनाः । वक्ष्यति
 चैतत् । बुध्यैकं भिद्यते भिन्नमेकत्वं चापगच्छतीत्यादि । दृश्यविक-
 योरभेदाध्यवसायेन व्यवहारोपपत्तेः बहिरन्याव्यावृत्तिपरतया सम-
 न्वयो ऽत्र समर्थनीयः । स्वात्मनि नान्यस्मिन् । स्वात्मन एव नापरस्या-
 वस्थानमित्यादि । यथा शिलापुत्रकस्य शरीरमिति । इत्थं वाक्यादपो-
 दृतस्यापि पदस्य संस्कारे प्रथमत एवाप्रयुक्तपदान्तरे विवक्षितस्या-
 पि विशेषस्य रूपसामान्यादनवधारणे सम्भवत्येव, पदावधिकमन्वा-
 ख्यानम् । सन्निबन्धिसामान्यापेक्षितोऽन्यथा बुद्ध्या नियतमर्थरूपं
 क्रियादिसम्बन्धपेक्षं कथं निरूप्येत । अनपेक्षितसम्बन्धरूपस्यार्थ-
 सामान्यस्याभावादभ्युपगमने च पदावधिकमन्वाख्यानम् । शास्त्रे धा-
 तुसम्बन्धे प्रत्यया इत्येवमादीनामप्रत्याख्यानान् । यत्न च सर्वथा
 ऽसङ्गतिः स्थालीमोदनेन काष्ठे पचतीत्यादौ, तद्वाक्यमेव न भवतीति
 कथं वाक्यादपोदधृतानां पदानामन्वाख्यानप्रसङ्गः । अव एव चा-
 क्षिणीमेदर्शनायेत्यादेर्विप्रयोगस्य निवृत्तये शास्त्रं सामर्थ्यवदेव । सा-
 मान्यमपि हि पदार्थरूपमर्थान्तरसंसर्गयोग्यमेव । संस्क्रियत्वेन त्वङ्गु-
 ल्यग्रे करिशतमास्त इत्याद्यसमुचितमेव । एवं च कृत्वा छन्दसि, च
 षालं ये अश्वयूपाय तक्षतीत्यादावसावेकत्वशङ्का । यत्तु तत्र व्यत्ययो
 ऽर्थवानेव नियतानुपूर्वीकस्य च्छन्दोवाक्यस्यासम्भवात्तत्तत्तथैव
 पदापोद्धारस्य न्याय्यत्वात् । लोके नावस्थितं नियतानुपूर्वीकमस-
 ङ्गतं वाक्यमिति न ततो ऽपोद्धारप्रसङ्गः । तस्माद्वाक्यादपोदधृत्य
 पदानुशासने ऽपि निर्दोषमेव पदावधिकमन्वाख्यानम् । तत्र च सम-
 स्तविशेषणविशिष्टस्यार्थस्य निरन्तरत्वादपोद्दारे सामान्यमात्राधि-
 कल्पितशरीरैव । उपक्रमे एव तु विशेषापेक्षायां वाक्यावधिकमन्वा-
 ख्यानं कथ्यते । न तु वाक्यस्यानन्त्यात् साक्षादन्वाख्यानं युज्यते ।
 प्रकृतिप्रकृत्ययादिविभागकल्पनया हि पदस्यैवानुशासनमुपपद्यते ।
 तस्य च केवलस्य च सम्भवाद्वाक्यस्थत्वे सम्बन्धिसामान्यापेक्षायां
 पदावधिकं तद्वाक्योपात्तसम्बन्धविशेषापेक्षायां तु वाक्यावधिकम-
 न्वाख्यानमितीयाननयोः पक्षयोः विशेषः ॥ ३ ॥

बौद्धे साधनव्यवहारे भाष्यकाराभ्युपगमं संवादकमाह ।

बुद्ध्या समाहितैकत्वान्पञ्चालान् कुरुभिर्यदा ।

पुनर्विभजते वक्ता तदा ऽपायः प्रतीयते ॥ ४ ॥

कुरुभ्यः पञ्चाला अभिरूपतरा इति पञ्चमी विभक्त इति पञ्चम्यर्थे
तुं भाष्ये प्रत्याख्यातं, बौद्धस्यापायस्य सम्भवादपादान इत्येव सि-
द्धेः । तथाह्याभिरूप्येण समानगुणेन कुरुभिः सह पञ्चालान् बुद्ध्यैक-
त्वं समुदायभावमापाद्य अतिशयाभिरूपतावशात् कुरुभ्यः पञ्चालाः
तद्वत् क्रियन्त इत्यस्ति संश्लेषपूर्वको विश्लेषो ऽपायः । तदुक्तं भाष्ये
सैः साम्यं गतवान् एवं प्रयुङ्क्त इति । तैः कुरुभिः पञ्चालानां सा-
म्यसम्प्रधारणमर्थादाभिरूप्येण प्रथमं यो गतवानित्यर्थः । अनेन
एकबुद्धिनिवेशित्वेन कुरुपञ्चालानां देशप्रत्यासत्तिमाह भाष्यकारः ।
तत्पूर्ववस्तुनः सातिशयस्य निरतिशयाद्विभागात्पञ्चमीशब्दोऽपादा-
संज्ञात्वान्नोक्तो भाष्यकृता । सूत्रारम्भवादिनामपि निर्धारणाश्रय-
वेनैषां बुद्ध्यैव समुदायभावो ऽसमानगुणात्वादाश्रयणीयः । अन्यथा
निर्धारणाधिकारादेव विभागे लब्धे विभक्तग्रहणादत्यन्तविभागप्रती-
तिरिति न वास्तवः समुदायभावो युज्येत । तदेवं बौद्धः साधनभावो
समादवसीयते, कारकप्रकरणे च तमग्रहणात् प्रकर्षो न विवक्ष्यत
इति गौणे ऽप्यत्रान्वये ऽपादानसंज्ञा भवति ॥ ४ ॥

अन्यमपि भाष्योक्तं संवादमाह ।

शब्दोपहितरूपांश्च बुद्धेर्विषयतां गतान् ।

प्रत्यक्षमिव कंसादीन् साधनत्वेन मन्यते ॥ ५ ॥

हेतुमति चेत्यत्राख्यानात्कृतस्तदाचष्ट इत्येवमाद्युपसङ्ख्यानानेन वा
सामान्यतोणिचः कृतत्वाद्धेतुमतीत्यविशिष्टमित्येवं प्रत्याख्यातम् । चि-
त्तगुरित्यादौ हि प्रकृतिरूपस्य प्रयोज्यप्रयोजकभावाध्यवसायात्, कंसं
गतयति, बलिं बन्धयतीति सिद्धम् । एवं कृतानुकरणेनाद्ये ऽपि (महान-
नां)? कंसवासुदेवानुकारेण सादृश्यात्तद्रूपतोपपत्तिः । तत्र ग्रन्थिकेषु
कथमिति चोदितम् । तत्र ग्रन्थिकाः कथकायत इति वृत्तिरूपेणैव कं-
सवधाद्याचक्षते । तत्र च प्रकृतिरूपस्याभावात् कथं प्रयोज्यप्रयो-
जकत्वमिति पर्यनुयोगः । तत्र परिहार उक्तः । ते ऽपि हि तेषामुत्पत्ति-
भूत्याविनाशाद् बुद्धीर्व्याचक्षाणाः सन्तो बुद्धिविषयान्प्रकाशयन्ती-

ति चिरकालातीतत्वात् कंसादीनां बहिरस्तत्वात् बुद्धिगोचरतया
सतो विद्यमानांस्तान्प्रकाशयन्ति, शब्देनावभासयन्ति । बुद्धिप्रतिभा-
स्येव ह्याकारः शब्दार्थो न वस्त्वर्थः । तथा च कथकः श्रोतरि कंसा-
द्याकारप्रत्ययजननात् बुद्धिवासुदेवेन बुद्धिकंसं धातयतीति प्रयोज-
कत्वसमारोपात् प्रयोगोपपत्तिः । तथा हि कथको ऽतीतशब्दसामर्थ्यो-
पक्षयात् रूपविशेषान् श्रोत्रबुद्धिगोचरमापतितान् सव्यापाररूपान्
कंसादीन् कर्मादिसाधनतया भाष्यकारो मन्यत इति बुद्ध्यवस्था-
निबन्धनः साधनव्यवहारः सिद्धः । गौणे ऽपि च प्रयोजके कारक-
प्रकरणे प्रकर्षानाश्रयाद्धेतुसंज्ञायां तद्व्यापारे ऽत्र णिचि सूत्राप्रत्यक्ष-
मित्यव्ययीभावः । तत्र क्रियाविशेषणं चैतत् । इन्द्रियनिमित्तेन ज्ञानेन
परिस्फुटार्थं नावधारयतीत्यर्थः । एतच्च वृद्धीर्व्याचक्षाणा इति भा-
ष्यस्याभिप्रायाद्व्याख्यानम् । प्रभावातिशययुक्ते हि वस्तुन्यादरव-
शात् स्पष्टरूपः प्रत्ययः प्रस्तूयते । स्पष्टे च ज्ञाने ऽवभासमान आकारो
बाह्यात्मको ऽवसीयते ॥ ५ ॥

तदेवं बुद्ध्या साधनव्यवहारोपपत्तावेकस्यापि वस्तुनः श-
क्तिनानात्वं बौद्धं उपपद्यत इति निगमयति ।

बुद्धिप्रवृत्तिरूपं च समारोप्याभिधातृभिः ।

अर्थेषु शक्तेर्भेदानां क्रियते परिकल्पना ॥ ६ ॥

बुद्धेः प्रवृत्तिर्व्यापारः परिच्छेदलक्षणः तस्या रूपमाकारो विषय
आभासमानस्तमर्थेषु बाह्येष्वध्यस्य तेषां शक्तिनानात्वं परिकल्प्यते व-
क्तृभिः । अयमर्थः । दृश्यविकल्पयोरभेदाध्यवसायात् बौद्धः शक्तिभेदो
बाह्य एवेत्यभिमानः । तत्र चित्रं साधानभावमभिमन्यते । बुद्धिप्र-
तिभासस्य स्वप्रतिष्ठत्वेनानवगमात्तत्तद्विक्रियाभेदं प्रतिवक्तृव्यपेक्षां
क्षानुवर्त्य वस्त्वेव नानाशक्तिकमवगम्यत इति बहिरर्थे शब्दः प्रमा-
णम् । क्रियाकारकसंसर्गस्य बाधकाभावात् सति संवादे च वाक्यस्य
प्रामाण्यमुपयन्ति व्यवहर्तारः । सौगतानां तु विकल्पप्रतिविम्बस्य भे-
दानध्यवसायात् बहिष्प्रवृत्तिः । माष्यं तु वक्त्रभिप्राय एव । शब्दानां तु
बाह्ये व्यभिचारशङ्कनादन्यव्यावृत्तिमात्रनिष्ठता तु बहिः । वैय्याक-
रणानां तु व्यावृत्तवस्तुविषयता तथाध्यवसायात्तत्रैव च प्रामाण्य-
मिति निदर्शनभेदः । नियतोपाधिनियमत्वाच्च न सार्ङ्ग्यम् । उपका-

रिकाश्च शक्तयः प्रत्युपाधिभिः समूर्च्छितशरीरत्वाद्बस्तुनस्तत्त्वान्यत्वाभ्यामनिर्वाच्या इति नानोपाध्युपकाराद्भत्वादेरप्रसङ्गः ॥ ६ ॥

बुद्ध्यवस्थासमाश्रये च साधनभावे सतीदमपि सिद्धं भवतीत्याह ।

व्यक्तौ पदार्थे शब्दादेर्जन्यमानस्य कर्मणः ।

सानन्तत्वं तथा सिद्धं बुद्धिरूपप्रकल्पितम् ॥ ७ ॥

जातौ पदार्थे तज्जातीयाभेदेनानागतं निरूप्य योग्यसाधनविनियोगाज्जातिद्वारेण क्रियासिद्धावङ्गता, व्यक्तिद्वारेण तु निर्वर्त्यमानता कर्मणो युज्यत इत्युक्तं, निर्वर्त्यमानं यत्कर्म जातिस्तत्रापि साधनमिति । व्यक्तौ तु पदेन प्रत्याय्यायां शब्दं जनयति संयोगं करोतीत्यादौ जन्यमानस्य निर्वर्त्यस्य शब्दादेरेतत्कर्मणो ज्ञागतस्यापि वर्त्तमानत्वम् । व्यक्तिसारूप्यादसत्यपि जातेः प्रत्यायने भेदाध्यवसायो बुद्ध्याकारमुल्लिख्य योग्यसाधनविनियोगात् । बौद्धस्यैव बहीरूपता चाध्यवसायात् । बाह्येन तु रूपेण निर्वर्त्यमानता । बौद्धो न तु साधनभावो युज्यत इत्यर्थः । जन्यमानस्येत्येतेन विकार्यप्राप्ययोर्व्यवच्छेदः ॥ ७ ॥

विकार्यं हि प्रकृतिरूपेण स्थितमेव । प्राप्यमपि स्थान एव क्रियाद्वारा बुद्ध्याऽन्वारोप्यत इति व्याप्तिमाह ।

स्वतन्त्रपरतन्त्रत्वे क्रमरूपं च दर्शितम् ।

निरीहेष्वपि भावेषु कल्पनोपनिबन्धनम् ॥ ८ ॥

सदसत्पक्षभेदेन कार्यकारणभावस्य निराकृतत्वात् सर्वभावाः क्रियारहिताश्चेष्टा अन्यास्तत्र क्रियायां स्वातन्त्र्यपारतन्त्र्यलक्षणं कर्तृकरणादिरूपं कारकत्वं, क्रियारूपमेव च क्रमवत्त्वं यथाभासमनादि मिथ्याभ्यासवासनावशेन कल्पनाबुद्ध्युपचरितसत्त्वम् । अपूर्वादस्यापि भावतो विश्वरूपपरतया स्वातन्त्र्यादिना स्वभासनादिति मिथ्यावभासो ऽयमर्थेषु क्रियाकारकभाव इत्यर्थः । अत्र द्वैतनये हि सर्वमुपप्लवते असत्यत्वादिति विकल्पपरिघटितः शाब्दो व्यवहारो यथाप्रतीत्यविचारितसिद्धो ऽप्युपगन्तव्य इति दिगादिपदार्थवत् साधनपदार्थसिद्धिः । दर्शितमित्यद्वैतनयावलम्बिभिर्भाष्यकारप्रभू-

तिभिः कूलं पिपतिपतीत्यादिप्रयोगप्रसिद्ध्यर्थमाख्यातमित्यर्थः ॥८॥
 एवं तावद् द्रव्यव्यतिरिक्तशक्तिदर्शनेन साधनं लक्षितं,
 अव्यतिरिक्तशक्तिदर्शनेनाप्याह ।

शक्तयः शक्तिमन्तश्च सर्वे संसर्गवादिनाम् ।

भावास्तेष्वस्वशब्देषु साधनत्वं निरूप्यते ॥ ९ ॥

समवायवशाद्धर्मधर्मिणोरभेदमिव भेदमपि ये वदन्ति सं-
 सर्गवादिनो वैशेषिकास्ते च स्वरूपं सहकारिणश्च भावनां स्वकार्य-
 जनने शक्तिरिति प्रतिपद्यन्त इत्यसहकारिणः शक्तिः पदार्थव्यतिरि-
 क्ता विद्यते। एवमपि साधनत्वं भावानामपादानादिशब्दैर्न प्रत्याय्यते,
 अपि तु विभक्तिभिरेव । तथा च प्रत्यायनयोग्यतामात्रेण त्वपादाना-
 दिशब्दप्रवृत्तिः। घटं पश्यतीत्यादावेव द्वितीयादिभिर्महत्वाधारनियतं
 प्रत्याय्यमानं शक्तिसाधनं भवति आधारानवच्छिन्नम्। स्वमहत्वादिः
 कर्मत्वादिशब्दवाच्यो न किं तव । नापि साधयतीति तद्भावो विभ-
 क्त्येकसमाधिगम्यः । प्रातिपदिकादाधारवाच्यस्य उत्पत्तेः । आधार-
 समवाये साधनत्वस्य संस्पर्शदुपकारावस्थायां च शक्तित्वं च
 उपकार्यावस्थायां तु शक्तिमत्त्वं प्रमाणदृष्टमिति न काचिदनुपपत्तिः।
 सत एव शक्त्यवस्थायां शक्त्यन्तरेण योगादनवस्थाऽपि नास्ति । अ-
 भावस्यास्मिन्दर्शने सप्तमपदार्थरूपत्वेन भाव्यत्वात् अशक्तियोगो
 विरुद्धः ॥ ९ ॥

तत्र को भावः कस्य क शक्तिरित्युदाहरणमाह ।

घटस्य दृशिकर्मत्वे महत्वादीनि साधनम् ।

रूपस्य दृशिकर्मत्वे रूपत्वादीनि साधनम् ॥ १० ॥

घटं पश्यतीति दर्शनक्रियाकर्मभावापन्नस्य घटस्य द्रव्यत्वरूपाणि-
 शक्तिस्वसमवेतानि साधनं कर्मकारकं । तथा हि कणादसूत्रं । मह-
 त्यनेकद्रव्यवत्त्वाद्व्याघोपलब्धिरिति। अस्यार्थः । अनेकद्रव्यं समवायि
 कारणं यस्य तदनेकद्रव्यं द्व्यणुकादि । तद्यस्यास्ति तदारब्धस्य
 तदनेकद्रव्यवत् तद्भावस्तत्त्वं तस्माद्धेतोरुपलब्धिर्महति द्रव्ये । तेन
 बहुव्रीहिणा मतुपा च द्वौ मत्वर्थोयुक्तौ, तत्रैकेन परमाणोर्व्यवच्छेदा-
 त्महारूपवानप्यनेकस्य द्रव्यस्यारम्भकाभावान्नोपलभ्यते । अपरेण

तु मत्वर्थेन द्व्यणुकादेर्व्यवच्छेदः । अत एव सूत्रान्तरमुक्तं, द्रव्यत्वा-
त्परमाणावनुपलब्धिरिति । परमाणुग्रहणमत्र दृश्यमानस्योपलक्ष-
णार्थम् । महति दृश्यमाने चानेकद्रव्यवत्त्वं दर्शनहेतुरिति त्र्यणुकस्य
कारणबहुत्वप्रचयेभ्यो महत्वस्योत्पत्तिरिति त्रिभिर्द्व्यणुकैरारम्भा-
न्महतोऽनेकद्रव्यवत्त्वेऽपि तदभावः । महतां हि दृश्यमानस्यानुवादे-
नेदं विधीयत इत्यदृश्येना(पवेरस्मौनास्या)? दृश्यताक्षतिः । न हि मत्व-
र्थेन दर्शने कारणं विधीयते । एवं हेकस्या आकृतेश्चरितः प्रयोग
इति न्यायप्रक्रमाभेदार्थं पञ्चम्येव क्रियते । अनेकद्रव्यवतश्च म-
हत्वाव्यभिचारान्महतीति न हेतुनिर्देशः, अपि तु विषयोपलक्षणमेव ।
रूपादिति च द्वितीयो दर्शनहेतुः । नीरूपस्य वायोर्महतोऽनेकद्रव्य-
वतश्चाप्यनुपलम्भात्तदुक्तं सूत्रं, रूपसंस्काराभावात् वायावनुपल-
ब्धिरिति, हेतुत्वं न महत्त्वस्यापि । ततो द्वयोरेव व्यतिरेकाप्रदर्शनम् ।
महत्त्वस्याकारणत्वेऽपि च तद्विषयत्वाददर्शनस्य पारम्पर्येणोपयो-
गान्महत्त्वादीनि साधनमिति बहुवचनम् । यत्त्वद्रव्यत्वादीनां सामान्य-
विशेषाणामप्यादिशब्देन सद्ग्रहणात् बहुवचनमत्र सामान्यम्, विशे-
षादि प्रधानं दर्शननिबन्धनं, तदुपाधिकत्वेनार्थानां, पररूपव्यावृत्त-
स्यात्मन उपलम्भात् । महतीत्येव तूक्ते व्यभिचार आकाशादिनेत्यने-
कद्रव्यवत्त्वादिति मतुपाऽवयविद्रव्ये प्रतीतिरभिव्यज्यते । अनेकद्रव्य-
वत्त्वादिति पुनरुच्यमाने तत्पुरुषसम्भावनया द्रव्यप्रचयमात्रं गम्यते ।
तत् रूपं पश्यतीत्यत्र रूपस्य दर्शनक्रियायां रूपत्वं स्वसमवेतं सामा-
न्यमनेकद्रव्ये च समवायः साधनं च । तथा सूत्रे अनेकद्रव्ये रोगस-
मवायाद्रूपविशेषाच्च रूपोपलब्धिरिति । अनेके यस्यावयवा अवयवि
द्रव्यस्य तदनेकद्रव्यं तेन समवायात् तत्र समवेतत्वाद्रूपस्य वि-
शेषतद्भूतत्वम् । अतो न्यायेन अस्मिन् रूपं तेन सद्रव्येणाभि-
भूतमपोह्यते । अन्ये तु रूपं विशेष्यते व्यावर्त्यतेऽनेनान्यस्माद्र-
सादेरिति रूपत्वमेव सामान्यविशेष एवमपरिदृष्टं, इति वर्णयन्ति ।
अनेकद्रव्यत्वाभावाच्च परमाणोस्तद्रूपस्यादृश्यतया योग्यदेश-
त्वादयोऽपि सामर्थ्यात्साधनमिति बहुवचननिर्देशः ॥ १० ॥

स्वैः सामान्यविशेषैश्च शक्तिमन्तो रसादयः ।

नियतग्रहणा लोके शक्तयस्तास्तथाश्रयैः ॥ ११ ॥

सामान्यविशेषाः समवेता रसादीनां रसनादिक्रियासाधनं ।
 तथा हि ते स्वैर्नियतग्रहणाः । नियतं स्वजातिबलादेव दृश्यन्ते न तु
 द्रव्यत्वादनियतग्रहणाः । द्रव्यं हि कदाचित्सामान्योपाधिना गृह्यते ।
 द्रव्यमिति, कदा चिद् गुणेन शुक्लमिति, कदा चित्कर्मणा गच्छती-
 ति । रसत्वादीनां तु शक्तीनां स्वाधारा एवावच्छेदकाः स्वरूपग्रहणे
 शक्तिः । यथा हि रसोपलम्भे रसत्वमप्युपलभ्यते तद्विशिष्टस्य
 तस्योपलम्भादित्याश्रिताक्षेपः । तथा रसत्वोपलम्भे ऽपि स्वाश्रय-
 क्षेपः । तथा रसस्योपलम्भे तदाश्रयद्रव्यमपि शक्तिरित्यपि ज्ञेयं ।
 पूर्ववत्त्वेनेकद्रव्ये समवायो गृह्यते परमाणुगतस्य रसादेरनुपल-
 म्भात् । एवं शेषेष्वपि वाच्यं । इत्थं परस्परशक्तिमन्तो भावाः । तथा
 च न का चिन्नियता शक्तिः । संसर्गिणां परस्परं तत्त्वात् अन्यस्य
 च योग्यदेशादेः सहकारिणः ॥ ११ ॥

तथा चादितम ॥

इन्द्रियार्थमनः कर्तृसम्बन्धः साधनं क्व चिद् ।

यद्यदा यदनुग्राहि तत्तदा तस्य साधनम ॥ १२ ॥

आत्मेन्द्रियमनोऽर्थसन्निकर्षात् ज्ञानं निष्पद्यते रूपादविति
 संयोग एव साधनम । सुखादौ त्वात्मान्तःकरणसंयोगादिति क्व
 चिदित्याह । किं च तत्र परिगणनया यद्यत्रोपकरोति तत्तत्र स्ना-
 धनमिति यथायोगं सर्वे भावाः शक्तिमन्तः । तथा हि । संख्याः परि-
 माणानि पृथक् संयोगविभागौ कर्म च रूपिद्रव्यसमवायात्ताद्रू-
 पाण्युक्तानि । अवयवानामवयविनिष्पत्तौ संयोगशक्तिगुणानिष्पन्नो
 ऽवयविसमवायः शक्तिरिति परोपकारिपरतन्त्रं सर्वं शक्तिलक्ष-
 णमनुपतति ॥ १२ ॥

सा च स्वकीयपरतन्त्रावस्था साधनादिना सिद्धस्वभावार्था-
 भिधायिना शब्देन नाभिधातुं शक्यते, अपि तु यथायथं वि-
 भक्त्यादिरस्याः प्रख्यायने समर्थ इत्याह ॥

स्वशब्दैरभिधाने तु स धर्मो नाभिधीयते ।

विभक्त्यादिभिरेवासावुपकारः प्रतीयते ॥ १३ ॥

स धर्मः क्रियां प्रति शेषभावः । कारक साधनमपादानमित्या-

दिशब्दैः क्रियोपकारोपलक्षितं द्रव्यमभिधीयते । सामान्येन क्रियोप-
पकारलक्षणसाधनभावः समुद्भूतोऽस्मात्प्रतीयते । तथा ऽन्यत्रापि
द्रव्यरूपतया साधनममुखीकरोति । क्रियोपकारलक्षणो धर्मो द्वितीयां
प्रातिपद्यत इति परिगृहीतक्रियोपकारद्वितीयादिविभक्तिप्रतिपा-
द्यमस्त्विति शक्तिर्विभक्तिवाच्या । क चित्ताद्धतवाच्या । शक्तेन क्रीतः
शक्त्यः शक्तिक इति क्रये साधकतमत्वं प्रत्ययवाच्यं । यत्र तत्रेत्याधा-
रभावो वाच्यः । पयः पयो जरयति, मधु निरीक्षते, दधि अश्नातीति
प्रातिपदिकादेव शक्तिं प्रतीयते । अन्तरा त्वां च मां च कण्डलु-
रित्यन्तराशब्दो व्यपोधिकरणमाहेत्यादिग्रहणम् ॥ १३ ॥

कः पुनरासामुपकारलक्षणो धर्मः, साधनमित्याह ॥

निमित्तभावो भावानामुपकारार्थमाश्रितः ।

नतिरात्रर्जनेत्येवं सिद्धः साधनमिष्यते ॥ १४ ॥

साध्यस्वभावानां क्रियाणामुपकाराय सिद्धस्वभावानां
भावानां निमित्तभावो हेतुभावः । नतिर्नमनमुपकाराभिमुख्यं, आवर्ज-
नमङ्गभावेन स्वात्मनः प्रत्यर्पणं क्रियोपजननमतात्पर्यत, इति शब्दः
प्रकार इत्येवमादिभिः शब्दैरभिधीयमानो ऽन्यो ऽपि सिद्धो निष्पन्नः
तथा प्रतीयमानेन एवम्भूतेन वा धर्मेण निश्चितवस्तुसम्भवमा-
श्रेण साधनमित्युच्यते ॥ १४ ॥

एवं मीमांसकवैशेषिकदर्शनेन शक्तिः साधनमित्युपपाद्य व्यति-
रेकाव्यतिरेकग्रहं त्यजति ॥

स तेभ्यो व्यतिरिक्तो वा तेषामात्मैव वा तथा ।

व्यतिरिक्तमुपाश्रित्य साधनत्वेन कल्प्यते ॥ १५ ॥

स इति हेतुभावः शक्त्यपरपर्यायः । शक्तयः सर्वभावानां का-
र्यापत्तिगोचरा इत्यतीन्द्रियाः । पदार्थाव्यतिरिक्ताः शक्तयः केषां
चिद्भवन्तु । सहकारिसमवधानोपकृतो भावः स्वरूपेणैव कार्यजन-
कः, किमदृष्टशक्तिपरिकल्पनेनेत्यात्मैव भावानां शक्तिः । संसर्गिणः
सहकारिणो वा ऽर्थान्तरभूताः । स्वकारणपरम्परया हि पदार्थः
समुपजायते विशिष्टो, यस्तत्सहकारिसम्पर्के तत्तत्कार्यजननशक्ति-
रिति किमदृष्टव्यतिरिक्तया शक्त्या । तत्कल्पने तस्या नियमहेतुर्भा-

वस्वभाव एव वक्तव्य इति परं स एवास्तु । तदत्राव्यतिरेकवादो वा ऽस्तु व्यतिरिक्तो वा शक्तयः सन्तु, नास्माकमत्र कश्चिद्ब्रह्म व्यतिरेकवादेशब्दप्रमाणका हि वयं यच्छब्द आह तदस्माकं प्रमाणम् । शब्दश्च पदार्थानां व्यतिरिक्तमेव साधनभावं प्रत्याययति । घटस्य हाशिक्रियायां कर्मभाव इत्यादाविति, व्यतिरेकोपाश्रयः शब्दनिबन्धनो व्यवहारः । तथा च प्रातिपदिकेन द्रव्ये ऽभिहिते शक्तौ कृतपदवन्धा विभक्तिः प्रवर्तते ॥ १६ ॥

यद्यदा यदनुगृहीतन्तदा तत्र तत् साधनमिति (व्यपिमुक्तां)? क्रियाया अपि साधनत्वं भाष्यकारमिमतेन संवादयितुमाह ।

संदर्शनं प्रार्थनायां व्यवहारे त्वनन्तरा ।

व्यवसायस्तथारम्भे साधनत्वाय कल्पते ॥ १६ ॥

पूर्वस्मिन् या क्रिया सैव परस्मिन्साधनं मता ।

सन्दर्शने तु चैतन्यं विशिष्टं साधनं विदुः ॥ १७ ॥

सम्प्रदानसंज्ञायां क्रियाग्रहणं कर्तव्यमित्युक्तम् । इह कश्चित्कंचिदर्थं सम्पश्यति । स दृष्ट्वा प्रार्थयमानः, व्यवसायं करोति । अध्यवसाये प्रारम्भः प्रारम्भे फलप्राप्तिरिति सन्दर्शनादिभि-
राप्यमानत्वात् क्रिया ऽपि कृत्रिमं कर्मेति भाष्य उक्तम् । तत्र साध्यस्वभा-
वाया अपि सन्दर्शनादिक्रियायाः साधनत्वमापेक्षिकम् । सम्यक् सम-
न्ताद्वा दर्शनफलविषयः सङ्कुलः, तत्प्रार्थनायां फलोपायविषये ऽभिला-
षे साधनत्वाय कल्पते साधनं भवति । (अथ दर्शमाह सत्यकिपि भा-
षोत्पत्तिः)? । व्यवसायात् दृढमाहितक्रियाविशेषस्य फलसाधनत्वेन निश्चयः । तत्रानन्तरा प्रार्थना साधनं अभिलाषे सति निश्चयकरणात् ।
व्यवसायश्चारम्भक्रियायां (मानस्यां)? प्रवृत्तौ साधनं, व्यवसायभाव-
भेदार्थं क्रियाकरणारम्भात् । तथा च क्रियायाऽऽप्यमानत्वात् भौतिकी
क्रिया कर्म भवति सङ्क्षेपतः । पूर्वस्मिन् या परापेक्षिता या कर्त्र-
र्थत्वात्, सैव पूर्वस्मान्निवृत्ता पूर्वकालभाविता क्रिया परस्मिन्नुत्तरो-
त्तरभाविनि साध्ये साधनं भवति । तदात्मलाभे सिद्धत्वोपयोगात् । त-
दयमर्थः । पूर्वस्मिन् दर्शने क्रिया या प्रार्थनादिका सैवोत्तरां प्रति
साधनं मता । अथ दर्शनक्रियायां क्रिया साधनमित्याह । सन्दर्शनं तु चै-
तन्यमिति । तुविशेषद्योतकः । चिन्मयं अन्यायो भक्षभावान्विशेषोऽस्य

लाभिलाषयोग्यता । यद्यपि च क्रिया साध्यस्वभावां निष्पत्ता, तथा-
पि निष्ठावस्थायां सिद्धत्वात्साधनशब्देन च शक्तेस्तत्रासमवायो ऽपि
व्यतिरेकेणाश्रयाद्युक्तः । साधनं निष्पादकं भवति । तदा हि कर्तुः क्रिया-
निष्पत्तौ कारणान्तरं नास्ति । भावानां नांशो, न तेनांशेनाप्यमानत्वात्कर्म
भवति । कर्त्रा हि क्रियादीप्सितं, तत्कर्म विक्रियान्तर एवेप्स्यते । अपरेण
सिद्धेर्न क्रियांशेनेत्यारम्भेण मानसव्यापारेणाप्यमानत्वात् भौतिकी
क्रिया कर्मेति तेनाभिप्रेयमाणस्य सम्प्रदानत्वं सिद्धम् । शुद्धाय संज्ञय-
त, श्रद्धाय निगलभत इति । गत्यर्थधातुविषये सन्दर्शनादीनां भेदाभे-
दविवक्षा, पच्यादावभेदविवक्षैव, श्रद्धाय निगलभत इत्यादौ भेदवि-
वक्षैवेति च वक्ष्यते । तदेवम् “व्यतिरेकमुपाश्रित्य साधनत्वेन कल्प-
य” इति क्रियाया अपि साध्यसाधनभावो व्यतिरेकाश्रयेणोपकार्यो-
पकारकभावेन भाष्योक्त उदाहृत इति स्थितमेतत् ॥ शक्तिव्यतिरेका क्रि-
योपकारार्थमाश्रिता साधनमिति सामान्येनोच्यत इति वार्त्तिकका-
मतमिति, संज्ञा संज्ञिनिर्देशेन कर्तव्या । अन्वर्थसंज्ञाविज्ञानात्साधकस्य
शब्द इति ॥ १७ ॥

नन्वन्वर्थमिति चेदकर्तरि कर्तृशब्दानुपपत्तिरित्युक्तम् । तत्राक-
र्तरि करणादिकर्तृशब्दस्य कारक इत्यस्य चोपपत्तिं समर्थयितुमाह ।

निष्पत्तिमात्रे कर्तृत्वं सर्वत्रैवास्ति कारके ।

व्यापारभेदापेक्षायां करणादित्वसम्भवः ॥ १८ ॥

सामग्रीसाध्यत्वात् सर्व एव कारकत्वं क्रियानिष्पत्तिविषयमभे-
देन प्रतिपद्यन्ते इति । यदा तु कः कथं पचतीति विवक्षा तदा
साधनक्रियानिष्पादनात् विचित्रव्यापाराणि यथास्वं व्यापारातिशयव-
शेन करणादिसंज्ञाः प्रतिलभन्ते । तथा हि । साधनान्तरवियोगव्यापारः
कर्ता निवृत्तिविकारप्राप्त्याहितसंस्कारः । कर्तुः क्रिययेप्सिततमं कर्म ।
हेतुतामनुभवत् कारकान्तरव्यापारैरव्यवहितव्यापारं करणम् । प्रेर-
णानुमननानिराकरणव्यापारकर्मणा सम्बन्ध्यमानं सम्प्रदानम् । अपाय-
मवधिभावोपगमनेन साध्यदपादनम् । कर्तृकर्मव्यवहितक्रियाऽऽधारक-
मधिकरणम् । स्वतन्त्रः प्रेषयन्हेतुरिति । सामान्यपूर्वकत्वाच्च विशेषस्या-
वान्तरव्यापारे ऽपि कारकत्वमनुवृत्तिकरणं कारकमिति करणं का-
रकमित्यादिसामानाधिकरण्योपपत्तिः । अकारकस्य च विशेषसं-

ज्ञाभावः । वृक्षस्य पर्णं पततीति । अनपेक्षिते च कर्तृव्यापारे, स्थाली प-
चति, पद्माः पचन्ति, असिश्छिनत्तीनि, प्रधानक्रियायामेवैषां कर्तृत्वम् ।
सम्प्रदानापादानयोः स्वव्यापारे स्वातन्त्र्यविवक्षा नास्ति । द्वितीय-
स्याऽऽदातुरपगन्तुश्चापेक्षणात् । अत एव सिद्धं तु पचादीनां प्रतिकारक-
क्रियाभेदादिति प्रधानक्रियार्थेषु यथास्वं कारकव्यापारेषु पचादीनामेव
निवृत्तिर्वर्णिता । तदेतद्भाष्य उक्तं, “सामान्यभूता क्रिया या वर्तते तस्या-
निवर्तकं कारकमिति” ॥ १८ ॥

अत्रैव दृष्टान्तमाह ॥

पुत्रस्य जन्मनि यथा पित्रोः कर्तृत्वमुच्यते ।

अयमस्यामियं त्वस्मादिति भेदो विवक्षया ॥ १९ ॥

पितरौ पुत्रं जनयत इत्यविवक्षिते जननव्यापारभेदे जनक्रि-
याकर्तृत्वमुभयोः प्रसिद्धं । कः कथं जनयतीति भेदविवक्षायामपि
पिता बीजमाधदस्यां मातरि गर्भमाधत्ते । इयं तु माता ऽस्मा-
त्पितुः पतद् बीजं धारयतीति क्रियाकर्तृत्वमनुभवतीत्यधिक-
रणत्वं मातुः, पितुः कर्तृत्वमपादानत्वं च पितुः कर्तृत्वं मातुरिति-
भिद्यते प्रवृत्तिः । सामान्यपूर्वकत्वाच्च विशेषस्य, जनिः सामान्येना-
त्मलाभवचनो विशेषविषये पोषणबीजधारणबीजच्युतिवचनः
यद्वा प्रकृत्यर्थो ऽशिष्टः प्रत्ययार्थस्तु लर्थो जनयतीति प्रेषणा-
यत्रायं विभागः । साध्यपक्षक्षिप्तमपीदं प्रसिद्धत्वादिदर्शनम् ॥ १९ ॥

तदेवं प्रधानक्रियायामेव सामान्यविशेषभावेन कारकं कर-
णमित्यादि सामानाधिकरण्यमुपपादितम् । इदानीं गुणक्रियापेक्षया
स्वातन्त्र्यं प्रधानक्रियापेक्षया पारतन्त्र्ये सत्यनपगतमिति प्रकारा-
न्तरेण सामान्यभूता क्रिया वर्तते इत्येतद्भाष्यं गमयितुमाह ॥

गुणक्रियाणां कर्तारः कर्त्रा न्यक्कृतशक्तयः ।

त्यक्तायामपि सम्पूर्णैः स्वैर्व्यापारैः समन्विताः ॥ २० ॥

करणत्वादिभिर्ज्ञाताः क्रियाभेदानुपातिभिः ।

स्वातन्त्र्यमुत्तरं लब्ध्वा प्रधाने यान्ति कर्तृताम् ॥ २१ ॥

ज्वलनाद्यवान्तरव्यापाररूपाणां गुणक्रियाणां स्वातन्त्र्या

त्सर्वे कर्त्तारः, प्रधानक्रियाविषये तु कर्त्रा, स्वतन्त्रेण विनियो-
 क्त्वा न्यक्कृता तिरस्कृता शक्तिः स्वातन्त्र्यमेषामिति । तेन यथायथं
 न्यग्भावमस्वातन्त्र्यमापादिताः सन्तः, त्यक्तायां न्यग्भावेऽपि स्वव्या-
 पारे स्वातन्त्र्यानपगमादकिञ्चित्करस्य क्रियासिद्धौ हेतुभावानुपप-
 त्तेर्यथास्वं व्यापारानुष्ठानेन स्वभावक्रियाङ्गभावागमनात्कर्तृविनियो-
 गेऽपि यथायथमात्मीयैः सर्वैरेव ज्वलनादिव्यापौररवियुक्तास्तक्रिया-
 विशेषविषयैः करणादिसंज्ञारूपैरधिगताः सहाय्यं जनयन्ति । योगो-
 त्तरकालमपि स्वव्यापारानुष्ठानलक्षणं स्वाधीनत्वमासाद्य यस्मिन् क्रि-
 याभेदे स्वतन्त्राः प्रधानक्रियायामेव कर्तृनां कारकत्वं भजन्त इति करणं
 कारकमित्याद्युपपत्तिरित्यर्थः । करणानि हि कर्तृप्रैषेऽन्यसूतानि स्व-
 व्यापारमनुतिष्ठन्ति, तथा भवन्तीति, कर्त्रा स्वव्यापारे कर्तृत्वाथंमेवै-
 षां नियोगानां नियुक्तानां सतां स्वव्यापारे स्वातन्त्र्यमनुभवतां करणा-
 दित्वे प्रधानक्रियानिष्पत्तिरिति, विरोधात् स्वातन्त्र्यपारतन्त्र्ययोः, यदेव
 हि स्वव्यापारे स्वातन्त्र्यं तदेव प्रधानक्रियायां पारतन्त्र्यं नान्यत्किञ्चित् ।
 तच्च कर्तृविनियोगे सत्युत्तरकालमेव भवति। पूर्वतः कर्तृविनियोग्यता-
 मात्रेण स्वातन्त्र्यमुच्यते । इत्थं च करणं कारकमिति विषयभेदोऽपि
 नास्ति । स्वव्यापारे स्वातन्त्र्यस्यैव प्रधानक्रियायां करणादित्वात् । न-
 देतदुक्तम् । सिद्धं प्रति कारकं क्रियाभेदात्पचादीनां करणाधिकर-
 णयोः कर्तृभाव इति “तत्राधिश्रयणादिकाले च ने”त्यादिना । कर्तृकर-
 णाधिकरणादीनां गुणक्रियामुक्त्वाऽपादानानां त्वप्रसिद्धमिति पुनश्चो-
 दितेन वा स्वतन्त्रपरतन्त्रात्तयोः पर्यायेण वचनं, वचनाश्रयात्, संज्ञेति
 पुनः सिद्धान्तितम् । तथा हि बलाहको विद्योतत इति विद्युदभेदविच-
 क्षायां प्रयोगात् स्वव्यापारेऽस्त्येवापादनस्य स्वातन्त्र्यमित्याहुः ॥ ग्रा-
 म आगच्छतीत्युक्तेऽर्थान्तरावगमादपादानव्यापारानवसायात्प्रयो-
 गाभावः । अस्ति तु ग्रामस्यापादानस्य क्रियासिद्धौ कश्चिद्व्यापारोऽ-
 वधिभावापत्तिलक्षणः । अन्यथा ग्रामस्य समीपादागच्छतीति-
 वत् ग्रामादागच्छतीत्यत्रापि किं ग्रामस्य कारकत्वं स्यात् ।
 सम्प्रदानस्याप्यनिराकरणात् कर्तुः प्रेरणानुमतिभ्यां च तत्त्व-
 मित्यस्यैव स्वव्यापारः । ब्राह्मणो ददातीति तु प्रयोगाभावः । सम्प्रदा-
 नत्वे ब्राह्मणस्यास्माद्विवक्षितार्थानवसायात् । अत एवापादानमासम्प्र-
 दानव्यापारे धातोर्न वृत्तिः, अपि तु कर्मकरणादिव्यापार एव, पच्यते

भोदनः स्वयमेव, असिश्छिनत्ति, स्थाली पचतीत्यादौ। तदेवं सर्वत्र क्रियाभेदसम्भव इति तत्र स्वातन्त्र्यात्करणादित्वेऽपि कर्तृशब्दः प्रवर्तते । यद्येवं करणादित्वेऽपि स्वातन्त्र्यात्कर्तृसंज्ञा स्यात् । नैतदस्ति । कारकाधिकाराल्लब्धे स्वातन्त्र्ये स्वतन्त्रः कर्त्तेति पुनश्चुतिः पारतन्त्र्यानाच्छुरितस्वातन्त्र्यप्रतिपत्त्यर्थेति, मुख्य एव स्वतन्त्रे कर्तृसंज्ञा ऽवतिष्ठते। एवमपि परत्वात् करणादीनां करणादिसंज्ञाबाधितत्वात् कर्तृसंज्ञा प्राप्नोति। नैष दोषः। करणादिसंज्ञानामनवकाशत्वात्, ताभिः कर्तृसंज्ञाया अत्र बाधनात्। कारकाव्यपदेशस्त्वनुवृत्तिसामर्थ्यादेवेति। अथ वा स्वातन्त्र्यनिमित्ता कारकसंज्ञेति नात्र बाध्यबाधकभावो निमित्तनिमित्तिनोः । अत्र हि स्वातन्त्र्यनिमित्तं पारतन्त्र्यमिति करणादिभावेऽप्यनुमितस्वातन्त्र्यं निविशत एव । कारकसंज्ञेत्यपादानादिसंज्ञाभिः समावेश एवास्याः। अत्र तु पारतन्त्र्यविवक्षानान्तरायिका स्वातन्त्र्यविवक्षायाः तत्र करणं पराणि बाधन्त इत्युच्यते। तद्यथा धनुर्विध्यतीति । तत्र हि धनुषः साधकतमत्वाविनाभाविनी भाविनी स्वातन्त्र्यविवक्षा । स्वतन्त्रः कर्त्तेत्यत्र च नैवमवधार्यते यत्सर्वास्त्वस्यासुं स्वतन्त्रमिति, अपि तु यत्स्वतन्त्रमेवेति स्थाली पचतीत्यादावपि कर्तृसंज्ञासिद्धिः । अधिकारसामर्थ्याच्च करणाद्यवस्थायामप्यनुमितस्वातन्त्र्यहेतुककारकशब्दप्रवृत्तिरविरुद्धेति सर्वं सुस्पष्टम् । तदेवं पूर्वक्रियाया अभेदमाश्रित्य निष्पत्तिमात्रे कर्तृत्वमिति सामान्यभूता क्रिया निष्पत्तिमात्रस्वभावा ॥ २० ॥ २१ ॥

व्यापारे पारतन्त्र्ये दृष्टान्तमाह ॥

यथा राज्ञा नियुक्तेषु योद्धृत्वं योद्धृषु स्थितम् ।

तेषु वृत्तौ तु लभते राजा जयपराजयौ ॥ २२ ॥

तथा कर्तृनियुक्तेषु सर्वेष्वेकार्थकारिषु ।

कर्तृत्वं करणादित्वैरुत्तरं न विरुध्यते ॥ २३ ॥

यथा राज्ञा स्वामिना नियुक्तेषु प्रेषितेषु योद्धृत्वं व्यवस्थाविभागादिना योद्धृषु स्थितम् । तेषु युध्यमानेषु च या वृत्तिः शत्रुभङ्गदेशोत्सादनादिका, तस्यां कृतायां, राजा जयं पराजयं वाऽपि पर्यायेण लभते । एतदाह । योद्धारो योद्धृत्वे कर्त्तारः । पूर्वं तद्व्यापारस्य

तत्र सत्त्वात् । पुनः जनियोगादस्वतन्त्राः । पुनश्च तन्नियोगनि-
रपेक्षाः स्वतन्त्रा एव कर्मा नियुक्तेषु सम्भूयार्थं पाकादिकं कुर्वन्सु
भृत्येष्विव करणादिषु यत्स्वातन्त्र्यं ज्ञायते नियोगादुत्तरकालभवं
तत्कारणत्वादिभिर्नियोगादुत्तरकालभावि निगमनं विद्यत इत्यर्थः । त-
देवं कारक इति संज्ञानिर्देशस्येव संज्ञिनो ऽपि निर्देशः । इतरथा ह्य-
तिष्ठप्रसङ्गो ग्रामस्य समीपादागच्छतीत्यकारकस्येत्यादिना साधकं
वा निवर्तकं बोध्यम् । निर्देष्टव्यमिति चोदितं इत्यन्वर्थसंज्ञाविज्ञाना-
द्विशिष्टसंज्ञिसिद्ध्या परिहृते ऽधिकारेणोत्तरत्रानुवृत्तेः कारकसंज्ञायाः
करणादिष्वनुपपन्नत्वात्तद्भावितायां निष्पत्तिमात्रापेक्षया कर्तृत्वा-
श्रयणेन प्रतिकारकं क्रियाभेदेन गुणक्रियाणां स्वातन्त्र्याश्रयणेन च
परिहृतमिति प्रकरणार्थः ॥ २३ ॥

यत्त्वन्वर्थसंज्ञाश्रयेण क्रियानिर्वर्तकस्य साधकत्वे ऽभिहिते हे-
तुरपि क्रियानिर्वर्तक इति करण इत्येव सिद्धायां तृतीयस्यां किम-
र्थं हेताविति पुनर्विधानमित्याशङ्क्य हेतोः साधनाद्व्यतिरेकं द-
र्शयति ॥

अनाश्रितै तु व्यापारे निमित्तं हेतुरिष्यते ।

आश्रितावधिभावं तु लक्षणे लक्षणं विदुः ॥ २४ ॥

व्यापारमनाश्रित्य विवक्षितत्वार्थसिद्धौ योग्यतामात्रेण नि-
मित्तत्वेनाश्रीयते यः स हेतुः । स च कारकविभक्तेः शेषलक्षणाया
विषयः, तृतीयस्याः सम्बन्धषष्ठावाधिकायाः । तद्यथा अध्यय-
नेन वसतीति । अध्ययनहेतुर्वासो हेतुमान् । तयोः सम्बन्धे शेषषष्ठ्यां
प्राप्तायां हेतौ तृतीया । नैयायिकास्त्वाचक्षते । गुणद्रव्ययोर्यन्नि-
मित्तं स हेतुः । स च कारकविभक्तेर्विषयः । यत्तु क्रियापदोपात्तायाः
क्रियाया निमित्तं तत्कारकमेव । यथा विद्यया वसतीत्यादाविति ।
अनुलक्षण इत्यत्र हेतोरपि लक्षणशब्देनाख्यानादविशेषमनयोः स-
म्भाव्यापाकरोत्याश्रितेत्यादिना । लक्षण इत्यत्र लक्षणशब्दो भावसा-
धनः । लक्षणं विदुरित्यत्र तु करणसाधनः । लक्षणे लक्ष्यमाणवस्तुप्र-
काशने हेतुः । आश्रितावधिभावम्, आश्रितो ऽवधिभावो मर्यादा-
रूपं यत्र, लक्ष्यते तेनेति लक्षणं ज्ञापकं विदुर्जानन्ति तज्ज्ञाः । यत्रा-

वधिर्न प्रज्ञायते तावपि तल्लक्षणं । अत एव तुर्विशेषावद्योतकः । अन्ये
 त्वाहुः । कार्योत्पत्तावुपयोगो हेतोः प्रत्ययोत्पत्तौ तु लक्षणस्येति तद-
 सत् । हेतोरपि प्रत्ययोत्पत्तौ व्यापारदर्शनाद्विद्यादेरपि हि वासादि-
 निश्चयो व्यापारालक्षणे वस्तूपजने योग्यतामनाहत्यावधित्वेनाश्रितो
 जनको भवतु मा वा भूदिति लक्षणम् । तद्यथा वृक्षमनु विद्योतते वि-
 द्युदिति विद्युतो वृक्षो लक्षणं विद्योतनस्य । वृक्षं प्राप्य विद्योतत इत्यर्थः
 कथं तर्ह्यनुर्लक्षण इत्यत्र शाकल्यस्य संहितामनु प्रावर्षदित्युदाहरणम् ।
 यावता संहिता नावधिमात्रेण वर्षणस्य परिच्छेदिका प्रतीयते । अपि
 तु जनकत्वेन । जनकश्च हेतुर्न लक्षणमिति हेतुरेवान्न ज्ञेयत्वसा-
 मान्याल्लक्षणाशब्देनोक्तव्यविशेषः । ननु च धूमो ऽग्निना प्रसिद्ध-
 साहचर्यो ऽसकृद्दर्शनावधृतः । केवलो ऽप्यदृश्यमानमग्निं कारणान्त-
 रप्रभवं लक्षयतीत्येव लक्षणं स्यात् । संहिता तु प्रथममेव दृश्यमा-
 ना, न तस्या असकृद्दर्शनं दर्शनावृत्तिरस्तीति कथमसौ लक्षणं
 स्यात् । अत्रोच्यते । यद्यप्येतदस्ति लोके । येनासकृल्लक्ष्यते तल्लक्षणमिति
 तथापि प्रवर्तते कार्योदये शक्तिर्यस्य कारकस्य तथाविधमपि कारणं
 लक्षणं भवति । कार्यस्य हि यः परिच्छेदः तत्र हेतुभावेन कारणमपि
 लक्षणं कार्यपरिच्छेदकत्वात् । तथैव हि भूयो दर्शनेन गृहीताविना-
 भावो ऽन्यं गमयति । तथा हेतुरपि परानपेक्षो जननकार्यस्याव्यभि-
 चारात् परिच्छेदकत्वेन भवति लक्षणमायथा मेघोदयो वृष्टेः कारण-
 त्वेन नियतो ऽतो ऽसत्यामपि वृष्टौ तत्परिच्छेदक इति लक्षणं भवति ।
 लोको मेघं दृष्ट्वा वृष्टिमनुमिनोति । एवं अन्वयव्यतिरेकबलाद्धेतुत्वं
 निश्चीयते यस्मिन्सति यद्भवति । अन्यस्मिन्स्तु सत्यपि, विना वा तेन
 भवति स तस्य हेतुः । अन्वयव्यतिरेकौ सकृद्दर्शनाद्भवतः । सकृद्दर्शने
 अन्वयव्यतिरेकयोरनिश्चयात् । संहिताऽपि यद्यपि कारणं प्रवर्षणस्य
 तथा ऽपि सकृत्प्रधानैः निश्चीयते तत्र कारणम् । तत्काले संहि-
 तार्थान्तरादपि कदाचित्कार्योत्पत्तेः सद्भावात् । एवं च मेघोदय-
 वल्लक्षणमसौ युज्यते । अत्र ब्रूमः । सकृद्दर्शनादपि हेतुभावो ग-
 म्यते । यस्य हि यज्जनकं भवति तस्मात्सकृदपि तत् न दृश्यते ।
 यथा शाल्यङुरो यवानाम् । न च तत्कालभावो ऽन्यो जनको
 ऽन्यदा तस्माददृष्टेः । तथा चाहुः । यस्मिन्सति भवत्येव यत्तेभ्यो ऽन्य-
 स्य कल्पने । तद्धेतुत्वेन सर्वत्र हेतूनामनवस्थितिरिति । न च काकताली-

न्यायेन नदुत्पत्तिः । अतः स्वभावस्य सकृदप्यजननात् । संहिता च
 त्यक्षेण दृश्यते वर्षे जनयन्तीति सकृदज्ञानादपि हेतुभावो ऽत्र नि-
 र्णीयते । किं चागमादपि हेतुत्वमत्र निश्चीयते संहितायाः प्रवर्षण इति
 हेतुरेवान्न ज्ञापकत्वसामान्याल्लक्षणमित्युक्तः । तदुक्तं भाष्ये लक्षणेन
 हेतुमपि व्याप्नोति । लक्षणस्य व्यापकत्वात् । कारणमपि हि कार्यं
 लक्षयति लक्षणं भवति यथा मेघोदयो वृष्टेः । न च व्यभिचारः । समग्र-
 व्याविकलस्य जनकत्वात् । तथा विवेचने वा व्यभिचारात् । प्रायेण श-
 क्तेश्च प्रामाण्यं न प्रमैवेति न्यायः । यदि तर्हि लक्षणशब्देन पदार्थान्त-
 परिच्छेदहेतुभावो वर्ण्यते तदा श्रितावधिभावमित्येतत्कथम् । आश्रि-
 तावधिभावेन लक्षणे परिच्छेदहेतुत्वमेव लक्षणमन्यथा कथमलक्षय-
 लक्षणं स्यात् । इयांस्तु विशेषः । यद्बृक्षो ऽवधिभावेन परिच्छेदहेतुः, सं-
 हितादेस्त्ववधित्वस्यानाश्रये ऽपि ज्ञानत्वसामान्याल्लक्षणत्वमावहुधा
 हि लक्षणं भवति क्व चिदवधिभावेन । यथा विद्योतमानायां विद्युता ।
 (वनस्पतिसवसाय निबन्धने) ? । क्व चित्करणविच्छेदेन, यथा धूमो
 ग्रन्थेः । क्व चित्कार्यपरिच्छेदहेतुतया यथा मेघोदयो वृष्टेः । सं-
 हिता ऽपि चोक्तेन प्रकारेण लक्षणं हेतुश्चेति । यद्येवं लक्षणेत्थम्भू-
 ताख्यानेत्यादिना सामान्यलक्षणेनैव सिद्धायां कर्मप्रवचनीयसंज्ञा-
 ग्रामनुर्लक्षण इति पुनर्विधानमनर्थकं वः, सामान्यकृतत्वादिति । अ-
 प्रोत्तरं हेत्वर्थं तु वचनमित्युक्तम् । नायमभिधापर्यायो ऽर्थशब्दः किं
 तु निवृत्तिवचनः कार्यं तु कारणशब्दमुपचर्य हेतुशब्देन हेतुतृतीयो-
 क्ता बाध्या ऽपि बाध्या नान्येति हेतुरेवार्थो निवर्त्यो यस्येति स-
 मासः । तेन हेतुतृतीयाबाधनार्थं पुनः संज्ञाविधानमित्युक्तं भवति । ननु
 च पुनः संज्ञाविधानात् प्रदर्शेषु संज्ञिप्रत्ययास्थिरत्वे भवेत्तृतीया तु
 कथं बाध्येत । परत्वेन हि बाधिका ऽसौ । नैतत् । असकृद्विधीय-
 माना संज्ञा कर्मप्रवचनीययुक्ते द्वितीयेत्यादिप्रदेशे द्विरुपतिष्ठते ।
 तद्वैकमुपस्थानं द्वितीयार्थं । यत्तु द्वितीयमुपस्थानमनुर्लक्षण इति तद-
 नर्थकं माभूदिति हेतुतृतीयां बाधित्वा द्वितीयामेव स्थिरयति । ननु
 च द्विरुपस्थानात् संज्ञिप्रत्ययो द्विर्भवेत् । न तु द्वितीयाविधिः (प्रचय-
 मनुधिः) ? । भवति कार्यार्था संज्ञा गुणभूता । कार्यं द्वितीयाख्यं प्रधानम् ।
 ननु च गुणभेदे प्रधानभेदः किमर्थम् । न हि गुणो द्विरुक्तो निरर्थको
 भवति न द्वितीयां प्रधानमावर्त्तते । यद्यपि च प्रधानमात्मसंस्का-

रार्थं गुणदेशं गच्छति । यत्तां गत्वा तृतीयां बाधेत । ननु च प्रधान-
 मन्तरेण गुणानां स्वरूपावहानप्रसङ्गाद् गुणान्तरमेकतार्थं प्रधानान्तर-
 माविर्भाव्येत । यथा ऽमात्या राजाभावे स्वात्मनो गुणरूपमीहमाना रा-
 जान्तरं स्थापयन्ति । तत्स्थापने तेषामात्मरूपं सम्पद्यते । राजानमन्त-
 रेण अमात्यादैर्भावात् । नैतत्समानं, राजांमात्ययोः परस्परपकारक-
 भावात् । गुणप्रधानभावादिप्रपञ्चस्यैव निश्चयात् । तथा हि राजा प्रकृतिं
 धर्मशास्त्रोक्तायां मर्यादायां स्थापयति । स्वयं ता अनुवर्तते ताः प्रकृतयो
 ऽपि राजानं विनयन्तीति प्रधानभेदादेव तत्र गुणभेदः । एवं तर्ह्युपा-
 यविधिरेवोपेयविधिर्भवति । तद्यथा अनीकस्था भवेत्युक्ते अनीकस्थ-
 ता हस्तिरात्रयवसरक्षासम्पादनेन कृतेति अनीकस्थताविधानवदेव
 कार्यं भवति । एवं कर्मप्रवचनीयसंज्ञाविधानद्वारेण तत्कार्यं द्विती-
 याख्यमेव विहितं भवति । तथा च पुनर्द्वितीया विधीयमाना बाध-
 कबाधनार्था जायते, येन नाप्राप्तिन्यायेन । सम्बन्धेन षष्ठी प्राप्ता
 तस्या बाधिका कर्मप्रवचनीयद्वितीया तस्या अपि हेतुतृतीया तस्यां
 प्राप्तायामनुर्लक्षण इति कर्मप्रवचनीयसंज्ञाविधानद्वारेण द्वितीया ये-
 न नाप्राप्तिन्यायेन । चतुर्थसंस्थानप्राप्तौ कष्टबला बाधिका । अत्र प्रवच-
 नसामर्थ्यं निबन्धनम् । अन्यथा पुनः संज्ञाविधानमेव द्वितीयाविधानार्थं
 कथमुपपद्यते । इत्थं च कृत्वा कल्पनान्तरमप्युपपद्यते । गुणभेदे प्र-
 धानभेद इति वचने न्यायस्य बाधनात् । तथा च भाष्यम् । दृष्टा-
 न्तस्यापि पुरुषारम्भो निवर्त्तको भवति । यद्वा संज्ञाभेदादनुशब्दः संज्ञा
 भिद्यते । ननु द्वितीयाविधिः प्रधानभूतः येनान्याख्यो गुणभेदात्प्रधा-
 नभेदो भवेत् । संज्ञिभेदाच्च बलातिशयो द्वितीयाविधिस्तृतीयाविधिं
 बाधते । यथोद्देशपक्षे च गुणदेशं गच्छत्प्रधानमेकेन गुणेन कृतार्थं
 भवति । तत्प्रकरणगतेन सर्वेणार्थित्वात् सम्बन्धस्य विशेषात् । अतः
 एव प्रधानान्तरं गुणो ऽकृतार्थः कल्पयतु राजान्तरं यथा प्रकृतयः । न च
 वै सादृश्यं, प्रकृतीनां राजकृतोपकारापेक्षित्वे ऽपि सर्वथा गुणत्वात्
 तदङ्गभावपरिपोषार्थमेव हि तत्र कृतोपकारापेक्षणम् । ननु स्वप्रधा-
 नार्थं कार्यकालपक्षे ऽपि कार्यवाक्ये संज्ञाद्वयं, भेदेन च संज्ञिद्वयमुप-
 स्थापयति । तस्मात्पुनः संज्ञाविधानलक्षणाद्वचनसामर्थ्यात् प्राप्ताति-
 शयः कक्ष्यान्तरप्राप्तौ द्वितीयाविधिः परमपि तृतीयाविधिमपसारय-
 तीत्येवमुक्तम् । तथा च वक्ष्यति । हेतुमतोर्योगपरिच्छेदे ऽनुना कृते भार-

वनारससंस्कृतसीरीजनाम्नी वाराणससंस्कृतपुस्तकावली ।

इयं पुस्तकावली खण्डशो मुद्रिता भवति । अस्यां संस्कृतभाषा-
निबद्धा बहवः प्राचीना दुर्लभा उत्तमोत्तमाः केचिदङ्गलभाषानुवा-
दसहिताश्च ग्रन्था मुद्रिता भवन्ति । तांश्च ग्रन्थान् काशिकराजकी-
यसंस्कृतपाठशालीयपण्डिता अन्ये अपि विद्वांसः शोधयन्ति । यैर्ग्रा-
हकमहाशयैरियं पुस्तकावली नियमेनाविच्छेदेन संग्राह्या तैस्तदे-
कैकस्य खण्डस्य ॥१॥ मूल्यं प्रापणव्ययश्च =) देयः । अन्यैर्म-
हाशयैर्यैः कानिचित् खण्डानि संग्राह्याणि तैश्च प्रत्येकं खण्डानां
१) मूल्यं प्रापणव्ययश्च =) देय इति ॥

तत्र मुद्रिता ग्रन्थाः ।

ख० आ०

सिद्धान्ततत्त्वविवेकः खण्डानि ३	५ ०
अर्थसङ्ग्रह अंग्रेजीभाषानुवादसहितः	१ ०
तन्त्रवार्त्तिकम् खण्डानि १३	१३ ०
कात्यायनमहर्षिप्रणीतं शुक्लयजुःप्रातिशाख्यम् सभाष्यं ख० ६ ६ ०	६ ६ ०
सांख्यकारिका चन्द्रिकाटीकागौडपादभाष्यसहिता	१ ०
वाक्यपदीयम् खण्डानि ४ (प्रथमभागः प्रथमद्वितीयखण्डे	
पुण्यराजटीकासहित खण्ड ३ । द्वितीयभागः तृतीयाका-	
ण्डम् हेलाराजटीकासहित खण्ड २)	५ ०
रसगङ्गाधरः खण्डानि ९	९ ०
परिभाषावृत्तिः खण्डे २	२ ०
वैशेषिकदर्शनं किरणावलीटीकासंवलितप्रशस्तपादप्रणीत-	
भाष्यसहितम् खण्डे २	२ ०
शिक्षासङ्ग्रहः खण्डानि ५	५ ०
नैष्कर्म्यसिद्धिः खण्डानि ४	४ ०
महर्षिकात्यायनप्रणीतं शुक्लयजुस्सर्वानुक्रमसूत्रम् सभाष्यम्	३ ०
ऋग्वेददर्शनकप्रातिशाख्यं सभाष्यम् खण्डानि ४	४ ०
(वृत्तः) व्याकरणभूषणम् पदार्थदीपिकासहितम् खण्डानि ४ ४ ०	४ ४ ०
निवरणपण्यासः सटीकवाक्यसुधासहितः खण्डे २	२ ०
तत्त्वदीपनम् (पञ्चपादिकाविवरणस्य व्याख्यानम्) ख० ८ ८ ०	८ ८ ०
वेदान्तदीपः (श्रीभगवद्रामानुजाचार्यविरचितः) खण्डानि ३ ३ ०	३ ३ ०
सूरीटीका खण्डानि ४	४ ०

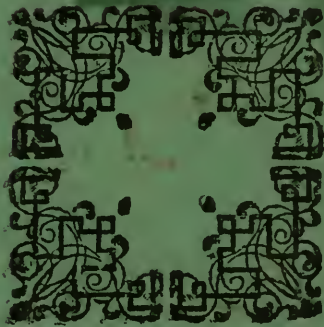

यातञ्जलदर्शनम् । श्रीरामानन्दयतिकृतमणिप्रभाऽऽख्यवृत्ति स० १
 व्याकरणमिताक्षरा । श्रीमद्वैभट्टप्रणीता खण्डानि ६ ६ ०
 रसमञ्जरी । व्यङ्ग्यार्थकौमुद्या प्रकाशेन च सहिता ख० ३ ३ ०
 भेदधिकारः व्याख्यासहितः श्रीमदप्पयदीक्षितकृत उपक्रमप-
 राक्रमसहितः खण्डे २ २ ०
 बोधसारो नरहरिकृतः तच्छिष्यदिवाकरकृतटीकया स० ख० ५ ५ ०
 ब्रह्मसूत्रदीपिका श्रीमच्छङ्करानन्दभगवद्विरचिता । १ ०
 दैवज्ञकामधेनुः अर्थात् प्राचीनज्योतिषग्रन्थः । १ ०
 श्रीमदणुभाष्यम् । श्रीश्रीवल्लभाचार्यविरचितम् ।
 गोस्वामिश्रीपुरुषोत्तमजी महाराजविरचितभाष्यप्रकाशाख्य-
 व्याख्या संमतम् । २ ०

ब्रजभूषण दास और कम्पनी

छांदनीचौक के उत्तर नई सड़क बनारस

बाध

Vakya-padīyam
BENARES SANSKRIT SERIES;
A
COLLECTION OF SANSKRIT WORKS

EDITED BY THE
PANDITS OF THE BENARES SANSKRIT COLLEGE,
UNDER THE SUPERINTENDENCE OF
R. T. H. GRIFFITH, M. A., C. I. E.
AND
G. THIBAUT, PH. D.
No. 130.

श्रीविश्वनाथो विजयते ।

वाक्यपदीयं ।

साङ्गवैयाकरणसिद्धान्तनिरूपणं श्रीभर्तृहरिमहावैयाकरणविरचितं
श्रीहेलाराजकृतप्रकाशाख्यटीकायुतम् ।

VĀKYAPADĪYA,

A TREATISE ON THE PHILOSOPHY OF SANSKRIT
GRAMMAR BY BHARTRIHARI,

With a Commentary by Helârâja.

EDITED BY

Pandit Râmachandra Śâstrî Kotibhâskara,
Vyākaranâchârya,

Pandit Central Hindû College, Benares.

Volume II Fasciculus III.

BENARES:

Published by the Proprietors Messrs. Braj B. Das & Co.

AND SOLD BY H. D. GUPTA,

Secretary, Chowkhamba Sanskrit Book Depot.

Printed at the Vidyâ Vilâs Press,

BENARES.

1907.

सूचीपत्रम् ।

गणपाठः	०
गोलप्रकाशः	२
गंगालहरी	०
गुरसारणी	०
जातकतत्त्वम्	० १
तत्त्वदीप	०
तर्कसंग्रहः	०
दत्तकमीमांसा	०
धर्मशास्त्रसंग्रहः	०
धातुपाठः (शिला -)	०
धातुरूपावली	०
परिभाषापाठः	०
पाणिनीयशिक्षा भाष्यसहिता	०
प्रथम परीक्षा	०
प्रथमपुस्तक हिन्दी	०
प्रश्नभूषणम् (प्रश्न विचार का बहुत उत्तम ग्रन्थ)	०
बीजगणितम् (म० म० पं० सुभाकरकृतटिप्पणीसहित)	१
मनोरमा शब्दरत्नसहिता (टाइप)	२
लघुकौमुदी टिप्पणीसहिता	०
लघुकौमुदीभाषाटीका (पं० मथुराप्रसादमिश्र कृत)	४
(टिप्पणीसहित)	
लक्षणावली	०
लीलावती (म० म० पं० सुभाकरकृतटिप्पणीसहित)	१
वसिष्ठसिद्धान्तः	०
विष्णु सहस्रनाम	०
शब्दरूपावली	०
शृङ्गार सप्तशती	१
समासचक्रम्	०
समासचन्द्रिका	०
सरस्वतीकण्ठाभरणम्	३
साङ्ख्यचन्द्रिका टिप्पणीसहिता	०
साङ्ख्यतत्त्वकौमुदी	०
सिद्धान्तकौमुदी	३
सिद्धान्तमुक्तावली दिनकरीटिप्पणीसहिता	३
उपसर्गवृत्ति	०
क्षेत्रकौमुदी	०
क्षेत्रसंहिता	२

माद् बाध्यते प्राप्ता हेतुलक्षणा तृतीयेति । तदित्थमनुलक्षण इत्यत्र
तुरेय लक्षणव्यापकत्वं कथयितुं लक्षणान्तरोपात्तः सत्यप्यवान्त-
भेदे तयोः । तथाहि लक्षणहेत्वोः क्रियाया इत्यत्र लक्षणाद्भेदं न
नक्तृत्वविवक्षया हेतुरूपादेरत्र तदेव निमित्तसामान्यं त्रिधा विभ-
ज्यम् । स्वरूपपदेन क्रियानिर्वर्तकं कारकं, सामान्येन जनको हेतुः,
पदं लक्षणमिति ॥ २४ ॥

जनकत्वसाम्येऽपि हेतुसाधनयोर्विषयभेदात् भेदमाह ।

द्रव्यादिविषयो हेतुः कारकं नियतक्रियम् । १९९

व्यगुणक्रियासाधनमर्थवस्तु द्रव्यादीनां हेतुः । तद्यथा घीजेनाङ्कुरः,
नेन कुलं, कन्यया शोकः, विद्यया यशः, शिल्पाभ्यासेन नैपुण्यं, अ-
ना पाकक्रियासाधनमर्थवस्त्वनाश्रितव्यापारं हेतुरेवेति । पाकादयो
यपि क्रियाः, तथा ऽप्यत्रोपरतव्यापाराणां सन्निधानमात्रोपकारितया
जःप्रभृतीनां विवक्षितत्वादविद्यमानकरणभावा पते तु तृतीयया
स्वध्यन्ताधनेन सह सम्प्राप्तक्रियाप्रभावितः कुलस्य सम्बन्धः, कुलस्य
धनेन प्रसिद्धिरुपज्ज्यते । तत्र चोपरतव्यापारं धनं योग्यतामाह
लस्य । हेतुरिति शेषषष्ठीबाधिकया हेतुतृतीयया संयुज्यते । कन्यापि
नयितुः शोकस्य हेतुरिति प्राप्तिक्रियाजनितोऽत्र शेषसम्बन्धः ।
मन्यत्रापि यथायोगमभ्यूह्यम् । शिल्पाभ्यासेन नैपुण्यमध्ययनेन
सतीति गुणक्रियाविषयता हेतोः । क्रियासाधननियतं तु कारकम् ।
अ हि क्रियैव विषयभूता । विषयता व्यापाराविष्टत्वं च स्वरूपभेदः ।
कस्य चित्तु व्यापारविशिष्टस्यापि क्रियाविषयस्य शास्त्रियं
तुत्वमुक्तमित्याह ॥

कर्त्ता कर्त्रन्तरापेक्षः क्रियायां हेतुरिष्यते ॥ २५ ॥

कर्त्ता प्रयोजकः प्रयोज्ये कर्तृशक्तिव्यवधाने क्रियायामुपयुज्य-
तः प्रयोज्यकर्त्तारं प्रषयंस्तत्प्रयोजको हेतुरिति शास्त्रे हेतुत्वेनेष्यते ।
चनात्कारकविशेषो ऽपि न त्वयं रूढो हेतुरित्यर्थः ॥ २५ ॥

इदानीं क्रियाविषयत्वे समाने ऽपि हेतुकारणयोर्विशेषमाह ।

क्रियायै करणन्तस्य दृष्टः प्रतिनिधिस्तथा ।

हेत्वर्था तु क्रिया तस्मान्न स प्रतिविधीयते ॥ २६ ॥

क्रियासाधनाय प्रकृष्टोपकारकं करणमप्रधानं क्रिया तु साध्यस्व-
भावा प्रधानम् । अत एव प्रधानानुरोधित्वाद् गुणानां, मसति श्रुते करणे
शिष्टैः प्रतिनिधिराचरितः । प्रधानभूता हि क्रिया साध्यत्वात् योग्यसा-
धनापेक्षासमर्थेति साधनसामान्यस्याक्षेपेऽध्यवसायार्थं श्रुतसाधनवि-
योग इति । तदसम्भवेऽपि प्रधानेन क्रियास्वरूपेण यदाक्षिप्तं साधन-
सामान्यं तद्विशेषान्तरेणापि परिपोष्यमाणं न श्रौतार्थत्यागाय प्रभ-
वति । सामान्यस्यापि श्रुतत्वात् तस्य च सर्वविशेषेषु स्वीकारयोग्य-
त्वादिति प्रतिनिध्युपपत्तिः । पूर्वमेष चर्वितो विस्तरः । अङ्गभ्रेषोऽपि
प्रधानानुच्छेदान्न प्रधानक्रियास्वरूपसंरक्षणाय । शिष्टैः सम्प्रदायपा-
रम्पर्यावगतं सदृशमङ्गं मुख्यबुद्धैवोपाधीयत इति क्रियायाः प्राधान्य-
स्यैतत्फलम् । अत एव केचित्करणशब्दोऽत्र सर्वकारकवचनो, जातौ
वैकवचनमिति सर्वाणि कारकाणि गुणभूतानीति तस्य प्रतिनिधिरुप-
पद्यत इति व्याचक्षते । अध्ययनेन वसतीति तु वसतिक्रियाऽऽख्यातात्त-
था प्राधान्येनापि प्रतीयमाना वस्तुसामर्थ्यादध्ययनाख्यहेतुपरतन्त्रा ।
तथा ह्यध्ययनार्थो ममात्र वास इति वक्तारो भवन्ति । न च गुणान्तरोऽप्र-
धानमित्यध्ययनाभावे वा समर्थमन्यत्किं चिदत्र प्रतिविधातुं युक्तम् ।
अन्यस्याप्युपादाने तादर्थ्यं क्रियायाः प्रतीयते, इदानीं स एव मुख्यो हेतुः
स्यात् । तस्मादध्ययनमेव सम्पाद्य प्रधानमिति निर्व्यापारं योग्यता-
मात्रेणोद्देश्यमध्ययनं वासस्य हेतुस्तेन वासो न निर्वर्त्यते अपि तु वास-
स्याध्ययनमेव हेतुः । व्यापाराविशिष्टत्वेऽध्ययनस्य, वासं प्रत्यानुकूल्य-
विवक्षायां भिक्षादिवत्तत्समर्थाचरणात् प्रयोजककर्तृत्वं, अध्ययनं वा-
सयतीति । तदेव कारकविषये क्रियाप्रधानं कार्यपरकं गुणभूतम् ।
हेतुविषये तु स विपर्यय इत्यनेनापि विशेषेण कारकाद्धेतोर्व्यतिरेक-
उक्तः ॥ २६ ॥

इदानीं चतुर्थीविषये तादर्थ्यं तृतीयविषयाद्धेतोर्व्यतिरेचयितु-
माह ।

प्रातिलोभ्यानुकूल्याभ्यां हेतुरर्थस्य साधकम् ।

तादर्थ्यमानुलोभ्येन हेतुत्वानुगतं तु तत्र ॥ २७ ॥

अपचीयमानावस्थो हेतुरविततमेव कार्यं जनयत्यप्रातिलोभ्यो
पलक्षितः । तद्यथा जलमानय संसर्गवशोपजनाय पचतिरूपमुत्तरो-

त्तरं पचतितरां, पचनितमाम् । लक्षणावस्थापरम्परासादनानुगुणमर्थान्तरसंसर्गोपचीयमानरूपविशेषं तु कार्यमुपचिततरमेव जनयत् कारणमानुकूल्योपलक्षितो हेतुः । तद्यथा बीजमुदकातपसंयोगाहितविशेषमुच्छूनतरतमावस्थमङ्कुरप्रसवसमर्थम् । इत्थं द्विप्रकारो हेतुः । तद्विशेषस्तु तादर्थ्यम् । आनुकूल्यैकनियतमर्थसिद्धिनिमित्तमानुकूल्ये यद्धेतुजनकत्वं तदनुगतहेतुविशेषरूपम् । तादर्थ्यं कार्यकारणसम्बन्धस्याद्भुतं रूपमित्यर्थः । अत्र चतुर्थी कुण्डलाय हिरण्यमिति । तस्माद् इदं तदर्थमिति इदमोपकारस्य निर्देशः । तच्छब्देनोपकार्यस्य समासाद्भावप्रत्ययेन सम्बन्धस्याद्भुतरूपमभिधानम् । तत्र चोत्तरपदार्थस्य कारणरूपस्य प्रज्ञापनीयत्वेन प्राधान्यात्तच्छब्दवाच्ये गुणो ऽसम्बन्धः पदं बध्नाति । तत्र ह्यसाद्भुद्भूत इति तादर्थ्यकारणस्योपकारित्वे गम्यमाने कार्यकारणसम्बन्धोद्भवे चतुर्थी विधीयमाना कार्यवाचिन एव भवति । तथैव कारणागतस्यापि सम्बन्धस्य निर्भागात् । कारणवचनात्तृतीया न भवति कार्यमेव प्रयोजकतया परिणतं तदर्थमित्युच्यत इत्युक्तमभिधानम् । उत्तरपदार्थप्रधानत्वात्तदर्थशब्दस्य कारणचवनतान्याय्या यतः, अत एव हेतुत्वानुगतं तादर्थ्यम् । कारणविशेषो न कार्यम् । यदर्थमस्य गमनं तदनेन साधितमित्यत्र उपसर्जनस्यैतच्छब्देनोच्छिष्टस्य सामानाधिकरण्ये शब्देन निर्देशात् सर्वनामार्थः कार्ययोगीत्युक्तः ॥ नत्वेतावतेदं सर्वनामार्थस्य प्राधान्यमुत्तरपदार्थे गुणत्वात् ॥ २७ ॥

एवं कारकं हेतुत्वालक्षणं तादर्थ्यमिति निमित्तसाम्ये ऽपि प्रविभक्तस्वरूपविषयाः पदार्था इति न तत्र लक्षणसाङ्कर्यप्रसङ्ग इत्यानुषङ्गिकेऽर्थे निर्णीते प्रस्तुतमेव कारकविषयं विचारं प्रस्तावयति ॥

सर्वत्र सहजा शक्तिर्यावद्द्रव्यमवस्थिता ।

क्रियाकाले त्वभिव्यक्तेराश्रयादुपकारिणी ॥ २८ ॥

अनित्यानां पदार्थानां स्वतनोरेव शक्तानामुद्भव इति सहजता शक्तेः । न ह्यनाधेयातिशयत्वात् भावानामशक्तस्योत्पत्त्यनन्तरमाधातुं शक्यते शक्तिः । नित्यानां तु स्वाभाविकी शक्तिः । आश्रयसमवेतास्तु शक्तयः, तदपाये निराधारा नावस्थातुं पारयन्तीति यावद्द्रव्यभाविन्यः । एवमपि सहकारिसन्निधाने कार्योद्युक्ताः शक्त्यभिव्यक्तिमाश्रयन्ते भावा इत्यभिव्यक्तिकाः । त एव कार्यो-

पकारित्वात् साधनमित्युच्यन्ते नान्यदा सत्त्वे ऽपि ॥ २८ ॥

तथा हि

कुड्यस्यावरणे शक्तिरस्त्रादीनां विदारणे ।

सर्वदा स तु सन् धर्मः क्रियाकाले निरूप्यते ॥ २९ ॥

आवारकं कुड्यं विदारकं च शस्त्रं, छेद्यावरीतव्यवस्तुसन्निधाने ज्ञाप्यत इति विद्यमानशक्तिविषयांपपन्नाऽभिध्यक्तिः । परिच्छिद्यते त्रिकाला ऽप्यर्वाग्दर्शने ऽपादाननियमाधिकार्यात् पूर्वमपि शक्ति(रतस्तं) ? पुनरपि कार्यकरणादुत्तरकालमपि ॥ २९ ॥

आगमेनाप्येतत्सम्वादयति ।

स्वाङ्गसंयोगिनः पाशा दैत्यानां वारुणा यथा ।

व्यज्यन्ते विजिगीषूणां द्रव्याणां शक्तयस्तथा ॥ ३० ॥

दैत्यानां स्वकर्मनिर्माणा वारुणाः पाशाः स्वहस्ततलाञ्चलिताः सदा सन्निहिताः शक्तिरूपेणेत्यागमहेतुपरसैन्यायत्तजयवेलायामभिव्यज्यन्त इति श्रूयते । एवं द्रव्याणां सदा सन्निहिताः शक्तयः स्वकार्यनिष्पादनकाले प्रकाशन्त इत्यपि युक्तम् ॥ ३० ॥

यदुक्तमस्त्रादीनां विदारणे शक्तिरिति तदेव प्रतन्यते ।

तैक्ष्ण्यगौरवकाठिन्यसंस्थानैः स्वैरसिर्यदा ।

छेद्यं प्रति व्याप्रियते शक्तिमान्गृह्यते तदा ॥ ३१ ॥

निबिडतरं संहननानामवयवानां क्रमेणाग्रे सूक्ष्मीभवनं तनुत्व-प्रकर्षस्तैक्ष्ण्यं छेदनिमित्तो धर्मः, भिन्नजातीयावयवसंभेदविच्छेदे विच्छिन्नान्तराधीनामवयवानामुपचयात् गौरवं नियतं न हेतुधर्मः । पावकोत्तेजितानां लोहावयवानां निबिडत्वं काठिन्यं नाम धर्मो यतः प्रहारविशेषो निष्पद्यते । संनिवेशविशेषो मण्डलाग्रादिव्यपदेशनिबन्धनमस्यन्तराद्विभागहेतुः संस्थानम्, यतः प्रहारविचित्रता जायते । तदेतैर्धर्मैरसियष्टिश्छेद्यविपाटवमारभमाणा शक्तिमती निगद्यते । व्यापारशून्या तु सत्यप्येतेषु धर्मेषु न तथा व्यवर्त्तीयते । एवमन्येषामपि पदार्थानां यथायोगं वाच्यम् । असेरूपलक्षणात्वात् ॥ ३१ ॥

पक्षान्तरायत्र साधने सम्भवन्तीत्याह ।

प्राङ् निमित्तान्तरोद्भूतं क्रियायाः कैश्चिदिष्यते ।

साधनं सहजं कैश्चित् क्रियान्यैः पूर्वमिष्यते ॥ ३२ ॥

सिद्धिसत्त्वे व्यक्तिप्रतीक्षा साधनम् । सत्त्वमेव तु शक्तीनामर्था-
नुमेयत्वात् क्रियानः पूर्वमसिद्धमिति क्रियायाः पूर्वमपेक्षणीयनिमि-
त्ताच्छक्तयो द्रव्याणां क्रियानुगुणा जायन्त एव । सत्त्वे ऽप्याभिव्य-
क्तिनिमित्तमपेक्षणीयमिति तदेव जनकम् । तथा हि सहकारिसव्य-
पेक्षाणां भावानां जनकत्वात् परस्पराहितशक्तयस्ते स्वकार्ये हंतव्य-
इत्युपनीयन्तं केवलानामजनकत्वात् । न तदा निःशक्ता इति न स्वाधा-
रजनकादेव शक्तिजन्म अपि तु निमित्तान्तरादेव । प्रत्यभिज्ञायमान-
त्वाच्च शक्ताशक्तत्वे ऽपि न वस्तुभेद इति केचित् । अत एवापादाननि-
यमो ऽपि योग्यतावधारणात्सिद्धः । अन्ये तु शार्कर्वस्तुनो ऽनन्यत्वात्
स्वभावभेद एव । शक्तत्वे ह्यन्यैः सहजं कैश्चित्साधनं शक्तिद्रव्या-
णामिष्यत इति पूर्वप्रतिपादितपक्षानुवादः । के चित्तु येनैव कारणेन
क्रिया जन्यते न तेनैव साधनं, अपि त्वन्येनैवेति क्रियापेक्षया निमि-
त्तान्तरत्वं मन्यमानाः सहजत्वमपि क्रियापेक्षयैव व्याचक्षते । तथा च
येष्व एव क्रिया ज्ञायन्ते तेष्व एव शक्तय इति सहजत्वम् । तदुप-
जानशक्तयस्तु लक्षणान्तरे निवर्तका इति साध्यसाधनभावे नास्ति
क्षतिः । न हि साध्यसाधनयोः सदसम्भवः प्रमाणोपपन्नः ॥ ३२ ॥

अभेदे तु साधनात्पूर्वप्रभाविनी क्रिया इत्याह ।

प्रवृत्तिरेव प्रथमं कचिदप्यनपाश्रिता ।

शक्तिरेकाधिकरणे स्रोतोवदपकर्षति ॥ ३३ ॥

अनपेक्षितत्वे तु सा क्रियाऽनपाश्रिता क चिदपि भण्यते । स्वा-
श्रये तु समवेतैव । अत एव तत्राश्रयं सा न शक्तिराविर्भावयति प्रति-
नियतस्वकार्यसम्पादिका । अन्ये त्वनाश्रितैवेत्याहुः । स्रोतोव्यापारप्रव-
हद्रूपा नदी प्रवाहवत्तृणपर्णलतादीन् साधनाशक्तीः प्रवृत्तिलक्षणी
क्रियाऽपकर्षति वहन्तीति केषां चिज्जरन्मीमांसकानामागमः । इतो
लक्षणा वा प्रवृत्तिर्नित्या सर्वभावेष्वनुयायिनी स्वकार्यप्रसवमर्था का-
र्याणि जनयतीति साङ्ख्यनयः । व्यापाराविष्टस्य सर्वस्य कार्यजनक-
त्वाद्वापारः पूर्वभावी समवस्थितः, तेनैव च शक्त्याक्षेप इति युक्तम् ।

केयं प्रवृत्तिरनपाश्रया नित्येत्याह । ॥ ३३ ॥

इतो ग्रन्थपातसन्धानाय फुल्लराजकृतिर्लिख्यते । इदानीं मत्तान्तरानुसारेण साधनस्वरूपं वर्णयितुमाह ।

अपूर्वं कालशक्तिं वा क्रियां वा कालमेव वा ।

तमेव लक्षणं भावं केचिदाहुः कथंचन ॥ ३४ ॥

अपूर्वं धर्माधर्माख्यमदृष्टसंज्ञकं केचिदेवंरूपं सामर्थ्यलक्षणं भावमाहुः । अदृष्टवशाद्धि सर्वं भवति वा न वेत्यदृष्टमेव सर्वकार्याणां निमित्तं बोद्धव्यम् । केचित्तु वादिनः कालशक्तिमेव भगवतो ब्रह्मणः सम्बन्धिनः साधनमाहुः । कालशक्त्यनुप्राणितं हि सर्वं क्रियायै प्रभवति । क्रियां वा राजसीमन्तरापवर्णितस्वरूपां साधनमाहुः । नतूत्तरकालभावि किं चन साधनं नाम शक्यं निरूपयितुमासर्वक्रियामूलं साधनं व्याख्यातम् । अधुना क्रियैव साधनमिति विशेषः । सैव हि स्वयं प्रतिभानाविशेषा भवतीति कालमेव वा नित्यमेकमित्यादिलक्षणलक्षितं द्रव्यकालवादिनः साधनमाहुः । कालवशाद्धि सर्वे भावाः प्रभवन्ति कार्यसम्पत्तये इति काल एव साधनम् । यदावश्यति, यदि न प्रतिबध्नीयादिति ॥ ३४ ॥

अथ शक्तेः सामर्थ्यादिलक्षणायाः साधनत्वेन पूर्वं निरूपितायाः सङ्ख्याविचारं कर्तुमाह ।

नित्याः षट् शक्तयोऽन्येषां भेदाभेदसमन्विताः ।

क्रियासंसिद्धयेऽर्थेषु जातिवत्समवस्थिताः ॥ ३५ ॥

अन्येषां मते चार्थेषु नित्याः षट् शक्तयः पृथग्लक्षणलक्षिनाः कर्माद्या व्यवस्थिता इति । ताः कीदृशो भेदाभेदसमन्विताः, एकान्तेन योऽर्थस्तद्भेदसमन्विताः अभिधीयेरन् । अर्थस्य शक्तिवैकल्यान्निरूपता स्यात् । अथाभिन्नाः कथ्यन्ते तर्हि विभिन्नकार्योदया नावतिष्ठन्ते । तस्मात्कथं चित् भेदेनेति भेदाभेदाभ्यां समन्विताः शक्तयोऽर्थजातिवदवस्थिताः यथा सद्रव्यत्वगोशावलेहत्वादिजातयः सततं भेदाभेदसमन्वयेनार्थेष्वित्येके मन्यन्ते ॥ ३५ ॥

तासां च द्रव्यभेदेनान्त्येऽपि षट्त्वमेव षड्विधत्वमेव तत्त्वं नाभिवर्त इत्याह ।

द्रव्याकारादिभेदेन ताश्चापरिमिता इव ।

दृश्यन्ते तत्त्वमासां तु षट् शक्तीर्नातिवर्तते ॥ ३६ ॥

द्रव्यभेदेन भिन्ना शक्तिः । यथा दाप्रमन्यार्थं छिनत्ति खण्डो-
ऽन्यथेति।आकारभेदेन खण्डोऽन्यथाऽवयवी ह्यन्यथेति।आदिग्रह-
णादेशकालभेदेन सैव दहनशक्तिरग्निवैचित्र्यमुपपादयन्ती वस्तुत-
त्त्वरूपं नातिक्रामति ॥ ३६ ॥

अथैकैव शक्तिर्निमित्तभेदाद्विशेषरूपतया षोढात्वमापन्ना वा
साधनमित्याह ।

निमित्तभेदादेकैव भिन्ना शक्तिः प्रतीयते ।

षोढा कर्तृत्वमेवादुस्तत्प्रवृत्तेर्निवन्धनम् ॥ ३७ ॥

यस्मात्कर्तृत्वमेव निमित्तभेदेनेष्टतमत्वादिना, ज्वलनत्वादिभा-
गः षोढाऽवस्थितः सन् तत्प्रवृत्तेः शक्तिभेदप्रवृत्तेः कारकव्यवहा-
रभेदस्य निवन्धनं निमित्तभूतं बोद्धव्यम्।यथोक्तं यथा पच्यन्तां वि-
लूत्यै, एधा ज्वलिष्यन्तीति ज्वलने क्रियाकरणस्य पाक इत्यादि-
प्रायेण कर्तृत्वमेवावान्तरव्यापारविवक्षया करणादिव्यपदेशरूपतां
प्राप्नोति ॥ ३७ ॥

तदेवमेकानेका वा शक्तिरुपपादिता । अथासौ व्यतिरिक्ता-
व्यतिरिक्ता वेत्याशङ्क्याह ।

तत्त्वे वा व्यतिरेके वा व्यतिरिक्तं तदुच्यते ।

शब्दप्रमाणको लोकः स शास्त्रेणानुगम्यते ॥ ३८ ॥

भेदाभेदाभ्यां तावदनिर्वाच्यासौ केवलं भेदाभेदसमन्विते त्र्यु-
क्तम्।अथात्र (निष्टेणिकां)? करोषि तत्त्वया सहास्माकं किं प्रयोजनम् ।
तर्था शक्तिमतोरेकान्तेन तत्त्वमव्यतिरेको वा भेदः । एवं च वैश्या-
करणयानुसारिभिरस्माभिस्तत्सामर्थ्यं व्यतिरिक्तमेवोच्यते । य-
स्मात् शब्दप्रमाणको लोकः।शास्त्रेण चानेन स एवानुगम्यत इत्याह।
शास्त्रेणानुगम्यते । लोकप्रतीत्यनुसारेण हि शब्दस्यार्थो वितन्यते ।
लोकश्च शब्दक्रियानिमित्तायाः शक्तेर्व्यतिरेकमेवानुगच्छति । अव्यति-
रेके हि सततं क्रियानिष्पत्तिप्रसङ्ग इत्युक्तम् ॥ ३८ ॥

अथ परमार्थपर्यालोचनां विना निर्वृतिमुपलभन्ते ते तदोच्य-
ते किं चिदित्याह ।

परमार्थे तु नैकत्वं पृथक्त्वाद्विभक्तलक्षणम् ।

पृथक्त्वैकत्वरूपेण तत्त्वमेव प्रकाशते ॥ ३९ ॥

पृथक्त्वाद्विभक्तलक्षणं पृथक्त्वव्यतिरिक्तं नैकत्वमस्ति पृथक्त्वे-
कत्वरूपेण हि तत्त्वमेव प्रकाशते । अविद्याव्यवहारदशायां पृथ-
क्त्वेन प्रकाशते । अविद्याविलये त्वेकत्वेन प्रकाशत इति बोद्ध-
व्यम् ॥ ३९ ॥

एतदेव व्याख्यातुमाह ।

यत्पृथक्त्वमसन्दिग्धं तदेकत्वान्न भिद्यते ।

यदेकत्वमसन्दिग्धं तत्पृथक्त्वान्न भिद्यते ॥ ४० ॥

असन्दिग्धं यथा तथाऽवगमात् सन्देहं विना कृतं पृथक्त्वं तदे-
कत्वान्न भिद्यते । यच्चैकत्वमसन्दिग्धं विगतभ्रमं तत् पृथक्त्वान्नाना-
त्वान्न भिद्यते ॥ ४० ॥

तथा च यदैकत्वं काष्ठामनुप्राप्तं तदा सर्वत्र तदेव प्र-
कार इत्याह ।

द्यौः क्षमावायुरादिसः सागराः सरितो दिशः ।

अन्तःकरणतत्त्वस्य भागा बहिरवास्थिताः ॥ ४१ ॥

अथवाऽऽत्मां कनिष्यवस्तुविषय एकत्वाधिकत्वविचारः ।
चरमे द्यौश्चाकाशं पृथिवी च द्यावापृथिव्यौ महत्यौ महाभूत-
संज्ञके जलद्युती तदन्तरे च वायुरपि तृतीयः । यदादित्यल-
क्षणमपि सकलतेजसां प्रधानं दिव्यतेजः, आपः सरितः समुद्रः गौर्वा-
धिततरा, सर्वाण्येवैतानि महाभूतानि सकलजगज्जीवितभूतानि दिशो
वा, लोकव्यवहारनियमनिमित्तभूतः कालश्च वक्ष्यमाणः तदेतत्सर्व-
मन्तःकरणतत्त्वस्येति । अन्तःकरणत्वेनान्तररूपतया प्रतिभासमानं यत्र
तस्यैवैते भावाः प्रतिबिम्बकाः, आभासा बहिरवास्थिताः । परमार्थे तु
कीदृशोऽन्तर्बहिर्भावः । एकमेव सच्चिन्मयं परं शब्दब्रह्म यथातथाव-
स्थितमिति कारिकार्थः ॥ ४१ ॥

महाभूतरूपत्वं दिशूपताश्चाभिधाय कालरूपतां तस्यैव प्रति-
पद्यन्नाह ।

कालविच्छेदरूपेण तदेवैकमवस्थितम् ।

स ह्यपूर्वापरो भागः पररूपेण लक्ष्यते ॥ ४२ ॥

ह्यपूर्वापरः परमार्थतः । अथ वा कालशक्तिवशात् चिरक्षिप्रादिक्रमेण
क्षितं तदेव पदार्थसामर्थ्यलोकप्रसिद्धं वैय्याकरणमतेन साधनम् । अथ
बुद्धिप्रकल्पनारूपं विज्ञानवादाभिप्रायेण, संसर्गिरूपं वा पदार्थान्तर-
तुल्यं संसर्गवादानुसारेण, अदृष्टलक्षणमपूर्वशब्दवाच्यं वा मीमांसकह-
त्या, ब्रह्मसम्बन्धिनी वा कालशक्तिरद्वैतदर्शनेन, क्रिया राजसी प्रकृ-
तिरूपा वा साङ्ख्यदर्शनानुसारेण, नित्यमेकं द्रव्यलक्षणं वा कालरूपं
व्यकालवादिनां मतेन विज्ञेयम् । साधनप्रस्तावेन च कारकशब्दवि-
चारस्तत्प्रसङ्गेन च हेतुलक्षणकारककरणतादृश्यानां भेदपूर्वनिरूपण-
म् । पूर्वकाले कृतः स्वरूपमुक्तम् । ततः शक्तेः किं सह प्रागुत्तरकालं
भाव इति कालविकल्पः । सा च किं कर्मादिभेदेन भिन्नैवाहोस्त्रि-
कैव सैव तथा परिकल्प्यत इति सङ्ख्याविकल्पः । सा च किं पदार्थ-
रूपाद्व्यतिरिक्ताऽव्यतिरिक्ता वेति व्यतिरेकाव्यतिरेकौ । व्यतिरेकं
धना तत्प्रस्तावे तु ब्रह्मस्वरूपानिरूपणमिति प्रकरणसमुदायार्थः ॥ ४२ ॥

इदानीं प्रकृतं वैय्याकरणमतमेवानुबन्धयञ्छक्तेः व्यतिरेक-
वान्वयव्यतिरेकमुखेन परिघटयन् सद्भावमुपपादयितुमाह ।

दृष्टो ह्यव्यतिरेकेऽपि व्यतिरेकोऽन्वये सति ।

वृक्षाद्यर्थान्वयस्तस्माद्विभक्त्यर्थोऽन्य इष्यते ॥ ४३ ॥

अव्यतिरेके अभेदेऽपि प्रकृत्यर्थस्य वृक्षे वृक्षायेत्यादौ विभ-
क्त्यर्थस्य साधनलक्षणस्य व्यतिरेकः । तथा तत्र च विभक्त्यर्थस्यास-
त्त्वम् । येन प्रातिपदिकार्थेऽस्यान्वयेऽनुगमो दृष्टः, ततो मन्यामहे
स्ति कश्चिद्व्यतिरिक्तः प्रत्ययार्थभूतोऽनपह्वनीयः साधनलक्षणश-
क्तशब्दवाच्योऽर्थ इति साधनसिद्धिः ॥ ४३ ॥

इदानीं व्याख्यातस्योपसंहाराय व्याख्येयस्योपक्रमाय कारि-
णमाह ।

सामान्यं कारकं तस्य सप्ताद्या भेदयोनयः ।

षट् कर्माख्यादिभेदेन शेषभेदस्तु सप्तमी ॥ ४४ ॥

सामान्यं कारकमिति व्याख्यातार्थोपसंहारः । तस्य सप्ताद्या इत्यादिना व्याख्येयार्थोपोद्घातः । तत्राद्याः प्रधानभूताः सामान्यसाधनापेक्षया । भेदरूपाश्च ता योनयः स्वकानां भेदानामिति भेदयोनयः । अथान्याः सप्त भेदानां च स्वकानां योनयः कारणानि । कथमित्याह । षट् कर्माख्यादिभेदेनेत्यादि । कर्मादिव्यपदेशभेदेन सप्तप्रकारकशक्तयो लक्ष्यन्ते ऽधुनेति साधनसमुद्देशसङ्गतिः ॥ ४४ ॥

कर्मादिभेदेन सप्तभेदभिन्नं तावत्कारकमुद्दिष्टम् । अथ तदनुक्रमेण कर्म तावत् संख्याभेदप्रदर्शनपूर्वकं व्याख्यातुमाह ।

निर्वर्त्यं च विकार्यं च प्राप्यं च त्रिविधं मतम् ।

तत्रेप्सिततमं कर्म चतुर्धा ऽन्यत्तु कल्पितम् ॥ ४५ ॥

कारकविशेषनिर्देशश्च विभक्त्यनुक्रमानुसारेणोह प्रदर्शितः । सूत्रेषु तु विप्रतिषेधपरिभाषामनुरुध्यापादानादिक्रमेणोक्तम् । तत्र विभक्तयः स्वौजसमाद्याः । कारकमभिहितमनभिहितं च भवति । तत्र प्रथमा ऽभिहितकारकविभक्तिः प्रातिपदिकार्थमात्र एव विधीयते । द्वितीयाद्यश्च सर्वा अनभिहितकारकविभक्तय इत्येकप्रक्रमत्वाद्वितीयाद्यर्थानुसारेणैवोपक्रमन्ते । द्वितीयाद्यर्थश्च कर्मादिः । यदुक्तं कर्मणि द्वितीयेत्यादि । अतः कर्मण एवादौ व्याख्यावसरे सूत्राद्यनुसारेणावकर्तुः क्रियया यदीप्सिततममाप्तुमिष्यमाणतमं तदेव लक्षणम् प्रथमसूत्रनिर्दिष्टम् । कर्म त्रिभिः प्रकारैः निर्वर्त्यविकार्यप्राप्यरूपैर्भिन्नमनेकन्तावन्निर्दिष्टं वीक्ष्यम् । अथान्यत् सूत्रान्तरनिर्दिष्टमपि भेदमिममाह । चतुर्धा ऽन्यत्तु कल्पितमिति ॥ ४५ ॥

कथमित्याह ।

औदासीन्येन यत् प्राप्तं यच्च कर्तुरनीप्सितम् ।

संज्ञान्तरैरनाख्यातं यद्यच्चाप्यन्यपूर्वकम् ॥ ४६ ॥

औदासीन्येन तात्स्थ्येन यत्प्राप्तम् । यथा ग्रामं गच्छन् वृक्षं स्पृशति

तथा यच्च कर्तुरनीप्सितम् । चोरविषादि । एतत्तथायुक्तं चानीप्सित-
मिति द्वितीयसूत्रनिर्दिष्टम् । तच्च द्विविधम् । तथा च येनैव प्रकारेण क-
र्तुरीप्सितमेव चेदनीप्सितमीप्सितादन्यद्यथा विषादि । इतरच्च यदा-
दामीन्येन प्राप्तं वृक्षमूलाद्युक्तम् । तथा संज्ञान्तरैरपादानादिसंज्ञाभि-
रनाख्यातमपि क्रियानिमित्तमेतदकथितमिति तृतीयसूत्रनिर्दिष्टं वे-
दितव्यम् । तथा यच्चाप्यन्यपूर्वकमिति । अन्यत्कारकं पूर्वं यस्य । यथा
देवदत्तमभिकुध्यति देवदत्तमभिद्रुह्यतीति । अत्र हि क्रुधद्रुहोरुपसृष्ट-
योः उपसर्गसम्बद्धयोः यं प्रतिकोपः, तत्कारकं पूर्वसूत्रेण संप्रदा-
नसंज्ञमपि कर्मसंज्ञमेव भवति । तथा ऽक्षान्दीव्यति इत्यत्र दिवः कर्म
चेत्यनेन दिवः साधकतमं यत् पूर्वसूत्रेण तत्करणसंज्ञमपि कर्मसंज्ञं
भवति ॥ ४६ ॥

अथ निर्वर्त्यं द्विविधमुद्दिष्टं व्याख्यातुमाह ॥

सती वा विद्यमाना वा प्रकृतिः परिणामिनी

यस्य नाश्रीयते तस्य निर्वर्त्यत्वं प्रचक्षते ॥ ४७ ॥

यस्य निर्वर्त्यस्य घटादेः प्रकृतिः सती वा यथा मृदादि-
का अविद्यमाना वा यथा शब्दसंयोगादेः ॥ परिणाममापादिता
अभेदेन नाश्रीयते मृदो घटं करोतीत्याद्येवंरूपतया न विवक्षिता
किं तर्हि मृदा घटं करोति इत्यादिभेदेनैव ॥ यदा प्रकृतेस्तु विव-
क्षायां विकार्यं प्रकृतिः । कारणस्य परिमाणामित्वेन यदा विवक्षा
क्रियते मृदा घटं करोति, काशैः कटं करोति, अङ्गारान् भस्म करो-
तीत्यादि । तदा विकार्यं कर्म प्रचक्षते ॥ ४७ ॥

अथापरथा मतान्तरोपन्यासच्छलेन प्रकारभेदकथनवाञ्छया
निर्वर्त्यविकार्यं निरूपयितुमाह ।

प्रकृतेस्तु विवक्षायां विकार्यं कैश्चिदन्यथा ।

निर्वर्त्यं च विकार्यं च कर्म शास्त्रे प्रदर्शितम् ॥ ४८ ॥

कथमित्याह ॥

यदसज्जायते सद्वा जन्मना यत्प्रकाशयते ।

तन्निर्वर्त्यं विकार्यं च कर्म द्वेधा व्यवस्थितम् ॥ ४९ ॥

यदसद् वैशेषिकाद्यनुसारेण जायते साङ्ख्यमतेन सदेव वा जायते तदुभयथापि जन्मना प्रकाश्यमानत्वात् निर्वर्त्य कथ्यते । एतदुक्तं भवति सत्कार्यवादिनामस्माकं निर्वर्त्य कर्मास्तीति वक्तव्यं पार्यते । सतीत्यस्य प्रकृतिर्भवत्वसती वा । सर्वथा जन्मना प्रकाश्यमाना । न वै निर्वर्त्यस्य न काचित् क्षतिः । सदसद्वा जन्मना यत्प्रकाश्यते तन्निर्वर्त्य । असज्जायत इत्यविद्यमानप्रकृतेः कर्मणा निर्वर्त्यमानमित्यतः पूर्वोक्तेनैवान्तरितो ऽसज्जन्मना प्रकाश्यत इति । अयमत्र विशेषः । तद्यथा पुत्रं प्रसूते शब्दं प्रयुङ्क्ते इत्यत्र कुक्षिस्थस्य सत एव पुत्रस्य विवक्षितस्य च शब्दस्य प्रसवयोगाभ्यां प्रकाशनम् । सतः प्रकाशनाद्धि जन्मात्र विवक्षितम् । जन्मग्रहणेन प्रकृतिविवक्षायां विकार्यतामाह । अन्यथा ऽभिव्यज्यमानस्य निर्वर्त्यकर्मता स्यात् । तदभावमपि जन्मग्रहणेनाह । तेन वेदमधीत इत्यादौ वेदादेरध्ययनेन प्रकाश्यमानस्य निर्वर्त्यकर्मताभावात् कर्मणि निर्वर्त्यमानो विक्रियमाण इति चेद्वेदाध्ययनादीनामुपसङ्ख्यानमित्युच्यते । इत्थं च प्रकृत्यर्थविवक्षायामेवैतन्निर्वर्त्य कर्मोक्तमिति कैश्चित् अन्यथेत्यसङ्गतम् । तस्मात्सदसत्कार्यवादिमतभेदेनैतद्व्याख्येयम् । पूर्वं लोकप्रतीत्यनुसारेणोक्तम् । इह तु तीर्थिकमताश्रयेणापीति विशेषः । विकार्यं तु कर्म द्वेधा व्यवस्थितम् । प्रतिव्यक्ति लक्षणं प्रतिलक्षणं व्यक्तिभेदः ॥ ४९ ॥

पूर्वमुक्तं लक्षणमाह ।

प्रकृत्युच्छेदसम्भूतं किं चित्काष्ठादिभस्मवत् ।

किं चिद् गुणान्तरोत्पत्त्या सुवर्णादिविकारवत् ॥ ५० ॥

निरन्वयविनाशात्प्रकृतेरुच्छेदः । यथा काष्ठादेर्भस्मादि । काष्ठानि भस्म करोति । पूर्ववत् प्रकृतिविकारयोः क्रियासम्बन्धो योज्यः । पूर्वेण तु लक्षणेन निर्वर्त्यमेतत्कर्म प्रकृतेरविवक्षया । विवक्षायां तु विकार्यम् । इह त्वविवक्षितायामपि प्रकृतौ भस्मादिकार्यं रूपविशेषादेव काष्ठादिकमुपमृद्योपजातमिति प्रतीतेर्विकार्यम् । पूर्ववत् प्रकृतिः साक्षाद्विकार्यकर्म, तदभेदे अविकारो ऽपि । इह तु साक्षाद्विकार एवेति विशेषः । काष्ठानि दहन्तीति तु प्रकृतिरेव शब्दवती सामर्थ्यगम्यस्तु विकारो भस्म । एवं काण्डानि लुनाति कर्म करोतीत्यादौ वेदितव्यम् । का चित् प्रकृतिरत्यजन्ती स्वरूपं संस्थानान्तरांपत्त्या विकृतेत्युच्यते

इति गुणान्तरसन्निवेशादेर्धर्मस्योत्पत्त्योपलक्षितमपरं विकार्यं कर्म ।
तद्यथा सुवर्णं कुण्डले भवत इति । असत्कार्यतया यद्यप्यत्रापूर्वोत्प-
त्तिः तथापि प्रत्यभिज्ञानालोके तत्त्वाध्यवसायात् गुणान्तरमात्रा-
पत्तिरुच्यते । एतच्च प्रकृतिविवक्षायां पूर्वलक्षणेनापि सङ्गृही-
तम् ॥ ५० ॥

इदानीं प्राप्यकर्मलक्षणमाह ।

क्रियाकृतविशेषाणां सिद्धिर्यत्र न गम्यते ।

दर्शनादनुमानाद्वा तत्प्राप्यमिति कथ्यते ॥ ५१ ॥

निर्वर्त्यकर्मणि निर्वृत्तिरात्मलाभ एव क्रियाकृतो विशेषो दर्-
शनात्प्रत्यक्षादेवावधार्यते । विकार्येतु भस्मकुण्डलादौ विकारः क्रि-
याकृतो विशेषो ऽवधार्यते प्रत्यक्षेण । क्वचित्पुनरनुमानाद्विशेषाव-
सायो यथा प्रजनितानां सुखादीनां मुखप्रसादादिना लिङ्गेनाव-
सायः । जलावसेकादिक्रियावेशितश्च वनस्पतीनां विशेषः प्रतिजल-
मवाप्य जन्मसूक्ष्मत्वादुत्पत्त्यनन्तरमवसीयमानश्चरमावस्थायां प्रचि-
तततरविशेषदर्शनादवधार्यते । न ह्ययं प्रचिततरो विशेषो न वे-
क्षितक्रमो ज्ञातित्यशङ्कित एवोहितुं प्रभवतीति प्रतिक्षणमनुमीयमानः
सूक्ष्मरूपस्तस्य हि सूक्ष्मरूपस्य दुःखाधारत्वम् । तथा षट्जादिस्वरवि-
शेषयोरुपधोरातितारयोः । तदेवं विधो विशेष एव क्रियाकृतो न सं-
दृश्यते । कर्तुः क्रियाविषयभावमात्रेणोप्सिततमत्वात्प्राप्यं कर्म । तद्यथा
आदित्यं पश्यति, नगरमुपश्रयति, वेदमधीत इत्यादावादित्यादीनां
हि सन्दर्शनक्रियया कश्चिदाहितो विशेषो नावधार्यते । प्रमाणाभ्यां
क्रियासम्बन्धमात्रं तु लक्ष्यते । न च स एव विशेषः । धृते क्रियासम्ब-
न्धे वस्तुगतस्य भेदस्य निर्वर्त्यविकार्ययोर्दृष्टत्वात् । नगरे तु गमनक्रिया
जनितः संयोगो द्विष्टो विशेष्यो भवन्नपि । नगरस्य महापरिमाणत्वात्
अल्पपरिमाणेन वैवदत्तेन हि भवदंगुलिसम्बन्धवदलक्ष्यः पृथिव्यक-
देशश्च स्वावयवापेक्षया कल्पितो विशिष्टस्वाधाराधेयरूपो न प्राप्य-
शब्दवाच्यः प्रसिद्ध एव वेति न कदाचिदनुपपत्तिः ॥ ५१ ॥

नास्त्येव प्राप्यकर्म सर्वत्र क्रियाकृतविशेषावधारणादिति के-
चित् । तथा हि ।

विशेषलाभः सर्वत्र विद्यते दर्शनादिभिः ।

केषां चित्तदभिव्यक्तिसिद्धिर्दृष्टिर्विषादिषु ॥ ५२ ॥

दर्शनादिक्रियाहितविशेषाद्यो विकारः सर्वत्र विद्यते सौक्ष्म्यात्तु जावधार्यते । सर्वेति । केषां चिन्मतम् । तस्य विशेषस्य दृष्टौ विषं येषा-
न्तेषु तद्विषये ऽभिव्यक्तेर्निश्चयस्य सिद्धिः । दृष्टिविषैराहिभिर्निरीक्षितो
विषयो ज्वलनज्वालालीढो लक्ष्यते तत्साधर्म्यादन्यत्रापि दर्शनादिना
हितः कश्चिद्विशेषो विषये समुन्नेयः । तेजसं हि चक्षुः प्राप्यकारीति
तेन युक्तो विषयो ऽवश्यं क्रियते यथा दृष्टिविषदर्शनेन । इयांस्तु विशे-
षो दर्ष्टव्यविशेषः, तेजस्वदुत्कटविषसम्पर्काद्विषयं दहति अन्यत्र तनुत-
रस्थितिः । आदिशब्देनायस्कान्तादीनां ग्रहणं । तत्सन्निधौ लोहं भ्रमात् ।
कतकफलसन्निधौ हि जलं प्रस्त्रवतीयांस्त्वेव क्रियाकृतो विकारः ।
एतच्च शास्त्रकारकस्य मतम् । केषां चिदभ्यन्तमत्वेनोपन्यासात् कचि-
द्विशेषदर्शनेऽपि हि न सर्वत्र तथाभावो दृश्यमानविशेषोऽपि युक्तः ।
किं च क्रियाफले ऽत्र विकारो ऽभिप्रेतः । परिदृश्यमानस्तु विषयो दृशि-
क्रियाया हेतुर्न फलम् । दृष्टिविषादावपि तेजः संयोगाद्विषये विकारो
न क्रियाबलात् । एवमयस्कान्तादेर्वस्तुस्वभावो ऽयं न तु क्रियाकृतो
विकारः कश्चित् (समादयेस्त्येवं) ? प्राप्यं कर्म क्रियाकृतोपकारा-
नपेक्षम् ॥ ५२ ॥

न चेद्विकारयोगः प्राप्यकर्मणः कथमस्य क्रियासिद्धावङ्गभा-
वः साधनतासम्पत्त्यर्थः । उच्यते ॥

आभासोपगमो व्यक्तिः सोढत्वमिति कर्मणः ।

विशेषाः प्राप्यमाणस्य क्रियासिद्धौ व्यवस्थिताः ॥ ५३ ॥

योग्यदेशावस्थानेन दर्शनपथमवतरति विषय इति योग्य-
देशतापत्तिराभासोपगमः । स्वभावदेशस्य दर्शनादुपकारः यो ऽन्य-
देशस्थितस्यापि नीहारादिप्रकाशप्रतिबन्धकभानुप्रदीपादिनिमित्ता
व्यक्तिरङ्गं विषयस्य । प्रकाशयोग्यदेशस्थितस्य सत्यव्यापारको ऽदृश्य-
स्वभावः पिशाचादिरिति सोढत्वम् । बाधक्षमतामदृश्यस्वभावताङ्गं
एतैरतिशयैर्दर्शनसाधनभावमनुभवति प्राप्यकर्म । एते च दर्शनक्रि-
याहेतवो न कृताः । ग्रामं गच्छतात्यादावपि यथायोगं सोढत्वा-

यो ग्रामादेर्वाच्याः । समोदा विषयीकृता हि रामादयो ऽवभासमा-
गमनादिसहाः साधयन्ति गमनादिक्रियामेवमधीयमानं वेदादि-
ध्ययनसहम् । मातरं स्मरतीत्यपि माता कृतोपकारा क्रूरहृदयस्या-
स्मृतिपथमनुपतन्ती साधयति स्मृतिम् । ईप्सिततमत्त्वानपेक्षा-
तु सम्बन्धित्वसामान्यविवक्षायां शेषपृष्ठी मातुः स्मरतीति ॥६३॥
एवं तावद्यथाविभागं कर्म लक्षितम् । इदं तु वक्तव्यं, पूर्वमु-
गुणक्रियाणां कर्त्तारः सर्वे साधनविशेषा इति तत्कथं कर्म
सम्भव इति कर्मकर्तृविचारपातनिकां करोति ॥

निर्वर्त्यादिषु तत्पूर्वमनुभूय स्वतन्त्रताम् ।

कर्त्तन्तराणां व्यापारे कर्म सम्पद्यते ततः ॥ ५४ ॥

निवृत्तिः विक्रियाभासापत्तिः । क्रियासु यथासंख्यं निर्वर्त्य-
प्यलक्षणं कर्म स्वातन्त्र्यकर्तृत्वमाश्रित्य तदपेक्षया त्वेषां निर्व-
र्त्तादिकर्मविषयत्वात् बहूनां कर्तृणां निर्वर्त्तनादिव्यापारे प्रैषलक्षणे
कर्म जायते तेनाप्यमानत्वात्तथा हि निवर्त्तते विकुरुते आभा-
मुपैति प्रकाशत इति कर्त्तरि स्वव्यापारे कथं भेदाः प्रधानकर्तृ-
व्यापारे विवक्षिते निवर्त्तयति विकारयति आभासादिविषयभावमा-
दयतीति कर्तृप्रैषे स्वामिसन्निधाविव भृत्या न्यग्भवन्तः कर्मभा-
मनुभवन्ति ॥ ५४ ॥

एवं तर्हि कर्माभूत् कर्त्ता कथं भवतीति येन कर्मकर्तृसम्भव
त्यत आह ॥

तद्व्यापारविवेके ऽपि स्वव्यापारे व्यवस्थितम् ।

कर्मापदिष्टान् लभते क चिच्छास्त्राश्रयान्विधीन् ॥ ५५ ॥

भिद्यते कुसूलमित्यादौ यदा कर्तृप्रैषस्य निवृत्तिः कुसूलादे-
र्वाणरूपतया स्वयमेव भिदा तु भवति । लूयते केदार इत्या-
वापि शुष्कतरत्वात् कर्तृप्रयत्नानपेक्षणात् । पच्यते ओदनः स्वय-
वेत्यादावपि सौकर्यातिशयवशात् कर्तुरनपेक्षणात्तदा स्वव्यापार-
वातन्त्र्याश्रये कर्तृत्वे शास्त्रेण यत् कर्मकार्यप्राप्त्यर्थं कर्मवद्भावो
वेधीयत इति कर्मणि अपदिष्टान् विहितान्विधीन् कार्याणि कर्त्ता
पि सन् प्राप्नोति । कर्मवत्तत्र व्यापारफलनेन हि स्वव्यापारे कर्तृ-

त्वात् कर्मकार्याणि न स्युरिति शास्त्रारम्भः । क चिदिति । कर्मस्व-
भावानां कर्मस्थक्रियाणां च धातूनां विषय इत्यर्थः ॥ ५५ ॥

ननु च कर्तृप्रेषे निवृत्ते तदायत्तं कर्मत्वमत्र माभूत् कर्तृत्व-
न्तु कथं येन कर्मकर्त्तृति व्यपदेशः । तथा हि सति प्रधानकर्त्तरि
कर्मणः स्वक्रियायां व्यापारो दृष्ट इति तदभावे कर्मत्ववत्ता । कर्तृ-
त्वमपि कुत इत्याशङ्क्याह ॥

निवृत्तप्रेषणं कर्म स्वक्रियावयवे स्थितम् ।

निवर्तमाने कर्मत्वे स्वे कर्तृत्वे ऽवतिष्ठते ॥ ५६ ॥

धात्वर्थानुकूल्येन चेष्टनं कर्तुः प्रेषणं स्वव्यापारः । कर्त्ता
कारकविनियोगलक्षणः, तदनभिधीयमानकर्त्तरि पच्यते ओदनः
स्वयमेवेत्यादौ निवर्तते । कर्त्ताश्रयस्य व्यापारस्य कर्त्तरि प्रत्य-
येनाभिधीयमाने धातुना ऽभिधीयमानत्वात् । प्रतीयमानत्वं तु तस्य
द्वयर्थः पचिरिति भाष्यविरोधादसङ्गतमेवाख्यातान्तानि धात्वन्त-
राणीति वक्ष्यमाणत्वाद्विषयविभागेन धात्वर्थता कर्तृव्यापारस्य ग्रन्थ-
कृतो ऽभिप्रेता । तस्मिन्निवृत्ते स्वस्मिन् क्रियावयवे प्रधानक्रियापेक्षया
गुणभूते स्वव्यापारे कर्म स्थितं, कर्तृभूतया भूतपूर्वगत्या तस्य कर्म-
व्यपदेशः । यद्यपि च कर्तृव्यापारे विवक्षिते स्वक्रियायामेवाव-
स्थानं तद्वारेण प्रधानक्रियानिवर्तनात् कारकं कर्मेति सामानाधिक-
रण्याच्च तथापि सामर्थ्यादत्र प्राधान्येनावस्थानं बोद्धव्यम् । अत एव
कर्तृव्यापारापेक्षस्य कर्मत्वस्य (निमित्तावात्मीये)? सर्वत्र भवति स्वक्रि-
याविषये कर्तृत्वे ऽवतिष्ठते इति कर्तृव्यापारापेक्षया पूर्वकर्म भूत्वा
सौकर्यादिप्रतिपादनपरतया तदविवक्षायां कर्त्ता सम्पद्यत इति
भवति कर्मकर्त्ता । अयं भावः । न केवलं कर्तृव्यापारस्याविवक्षाभावे
कर्मकर्तृता, अपि तु तस्य स्वव्यापारे स्वातन्त्र्यविवक्षायामपि
सत्यम् । ततश्चाप्राप्तानि यगदीनि कर्मकार्याणि कर्मवत्तुल्यक्रिय इति
शास्त्रेण प्राच्यन्ते । तदुक्तं वार्तिककृता कर्मकर्त्तरि कर्तृत्वं स्वात-
न्त्र्यस्य विवक्षितत्वादिति । तत्र यदा यतो यजेरपि भिदादौ कुसूलादे-
परानपेक्षा प्रतिपादिता भाष्ये । यदयं निवाते निरभिवर्षे चिरकृ-
तः कुसूलो भिद्यत इति । निवात इति समीरसम्पातनाप्येति
कर्तृव्यापारो व्युदस्तनिरभिवर्ष इति सलिलकलासंस्पर्शोऽव्युदस्त

अचिरकृत इति कालान्तरपरिवासाधीयमानविशेषव्युदासः । एते हि
 तातहेतवः कुसूलस्य सम्भाव्येरन्निति व्युदस्ताः । एवं चाहदसन्नि-
 यशत्वात् स्वयमेव शीर्यत इति कर्तृत्वोपपत्तिः । यत्रापि, अत्र हस्ते
 देवदत्तः परिपतन् दृश्यते, लूयते केदारः स्वयमेवेति, अत्रापि तीव्र-
 करकिरणसम्पर्कसमुत्सारितस्नेहः परिजर्जरभुवनालेः स्वयमेव
 वेधीर्यमाणः केदारः तात्स्थ्याद् ब्रीहिरूपो लवने सुकरतामेति । सा-
 मग्रीसाध्यत्वाच्च क्रियाणां प्रत्येकव्यापारोत्कर्षणार्थं स्वातन्त्र्या-
 व्यापारोपेणाप्युपपन्नः प्रयोगः, देवदत्तः छिनत्ति, असिः छिनत्ति,
 शाली पचतीत्यादिः । अत्र कर्मण एव कर्तुः कर्मवद्भावो नान्यस्य
 च्छेद्यते रज्जुः, पच्यते ओदनः स्वयमेवेति । तदेतदुक्तं भाष्ये । तत्रा-
 पे यासौ सुकरता नाम तस्या अपि नान्यः कर्तेति सौकर्यातिशयव-
 ताद्व्यापारे केदारे समीहिते, न देवदत्तश्छेदस्य कर्तृव्यपदेशं प्र-
 तेपत्तुं योग्यो ऽपि तु केदार एवेत्यर्थः । ओदनविभक्तौ तु, छे-
 दनकर्तृव्यापारोऽपि नावश्यमपेक्ष्यः । अनपेक्षितकर्तृप्रयत्ना एव हि
 ण्डुला विक्लियन्ति । करणादिकारकविनियोग एव ह्यत्र मुख्यक-
 र्तृव्यापारो लक्ष्यते ॥ ५६ ॥

ननु चैक एव पच्यादिधातुः क्वचित्कर्तृव्यापारे गुणभूतमर्थ-
 माह, पचत्योदनं, भिनत्ति कुसूलं, लुनाति केदारं देवदत्त इति ।
 क्वचित्तु कर्तृव्यापारे प्रतिपन्नगुणभावं स्वप्रतिष्ठार्थमाह, पच्यत ओद-
 नः स्वयमेवेत्यादाविव रूपभेदे धातूनां विवेको दुर्लभ इति कर्तृप्र-
 ययवाच्यैव भावना भवत्वित्याशङ्क्याह ॥

तानि धात्वन्तराण्येव पचिसिद्ध्यतिवद्विदुः ।

भेदे ऽपि तुल्यरूपत्वादेकत्वपरिकल्पना ॥ ५७ ॥

कर्मकर्तृविषयाणि पच्यादीनि विक्लृप्त्यादिमात्रवचनानि, त-
 त्तूपसर्जनविक्लेदनादिव्यापारवाचिपच्यादिधातुभ्यो धात्वन्तराणि
 सिद्ध्यन्ति । अर्थभेदेन शब्दभेदात् । प्रधानं हि शब्दानां प्रतिपाद्योऽर्थः ।
 प्रधानानुयायी च गुण इति न्यायात् प्रत्यर्थं भिद्यते शब्दः । तद्यथा
 अचेर्विक्लेदनवचनत्वात् सिद्ध्यतिरन्यो धातुर्विकलृप्तिवचनः । धात्व-
 न्तरत्वे हि चैकत्वेन रूपाभेदादुपदेशो धातुपाठे दुपचष्पाक इत्या-
 देभिन्नरूपो ह्येकत्वकल्पनासहस्तु । यत्र तूपदेशभेदे फलभेदो ऽस्ति

तत्र द्वित्रिरुपदेशः । तद्यथा हि पद्यादीनां विकरणभेदात् क्षि क्षये भूवादौ, क्षि निवासगत्योरिति तुदादौ दिवादौ च, क्षि हिंसायामिति च कयादौ ॥ ५७ ॥

इदानीमेकमाहुरनेकार्थं शब्दमन्ये परीक्षका इति नयेनाह ॥

एकदेशे समूहे च व्यापाराणां पचादयः ।

स्वभावतः प्रवर्तन्ते तुल्यरूपसमान्विताः ॥ ५८ ॥

तुल्येनाभिन्नेन रूपेण स्वभावेन युक्ता एते धातवो भिन्नाः । अत्राध्यमानस्यैकाकारप्रत्ययस्याभेदादेकत्वादनैकार्थत्वमेव वाधकमिति चेन्न । शक्तिभेदेन तदुपपत्तेः । अनेकार्थप्रतिपादनशक्तिर्हेकोऽपि शब्दो दृष्टः । यथा ग्रामशब्दः शालासमुदायवाटपरिक्षिप्तदेशजनस्य वचनः । यथा चाक्षादिशब्दाः । तत्र कर्मकर्तृविषये विकल्पितमात्रवचनः परिपच्यते ओदनः स्वयमेवेति । देवत्तस्य कर्तुः प्रत्ययेनानभिधानात्तद्व्यापारस्यात्र धातुवाच्यत्वाभावः । प्रधानभूतो हि धात्वर्थो विकल्पितः सर्वत्र सम्भवात् । अपेक्षितेऽपि हि कर्तृव्यापारे देवदत्तः पचतीत्यत्र विकल्पर्यथत्वाद्विक्लेदस्य कर्तृव्यापारस्यार्थेन रूपेण विकल्पितरेव । प्राधान्यात्समूहे वृत्तित्वम् । अत्रैव वृत्तिरुक्ता । कर्मकर्तृविषये तु कर्तृप्रत्ययस्याभावात् तद्व्यापारो भावना नाभिधीयते । कर्मैव कर्ता, तद्व्यापारश्च विकल्पितरेवेति सैवाभिधीयते । तद्यथा विक्लिद्यन्ति सिद्ध्यन्ति तण्डुला इति विकल्पितरेव कर्तृव्यापारस्याभिधानम् । एवं भिद्यते कुसूलं स्वयमेवेति द्विधाभावनं धात्वर्थः । भिनत्ति कुसूलं देवदत्त इति तदुपसर्जनं द्विधा भावनमित्याद्युदाहार्यम् ॥ ५८ ॥

तदेवं विचित्रशक्तिवशाच्छब्दानां विषयभेदेनार्थविवेकः समुदितः । इदानीं कर्मकर्तृप्रसङ्गेन णेरणौ यत्कर्मैत्यत्र कर्मकर्तृत्वात्सिद्धमित्युक्तत्वात् विचारयति ।

न्यग्भावना न्यग्भवनं रुहौ शुद्धे प्रतीयते ।

न्यग्भावना न्यग्भवनं ण्यन्तेऽपि प्रतिपाद्यते ॥ ५९ ॥

अवस्थां पञ्चमीमाहुर्यन्ते तां कर्मकर्त्तरि ।

निवृत्तप्रेषणाद् धातोः प्राकृतेऽर्थे णिजुच्यते ॥ ६० ॥

इहारोहयते हस्ती स्वयमेवेत्ययं हस्तिव्यापाराभिधायी प्रयो-
गोऽस्ति कर्मकर्तृविषयः । तस्य च व्याख्यातोपायपारिकल्पना कर्तव्या ।
तत्र रूपसामान्यानुगमप्रवृत्तिः । तेन रेखापचयादवयवभावापोद्धारेण
तदर्थश्रयणेन च आख्यानं प्रवर्त्तते । तथा च, यावतीषु सोपानस्थानी-
यास्वर्थविभागभूमिषु पदं विन्यस्य इयं प्रयोजिका पर्यन्तभूमिः प्राप्य-
ते ता अन्तरा न भाविन्यो गण्यमाना भूमयो ऽवस्थाशब्दाख्याः । त-
त्राद्ये भागे रुहिधातुः प्रत्याभिज्ञायते । तस्य चान्यत्रावस्थाद्वयरूपोऽर्थः
प्रसिद्धः स एवेहाङ्गीक्रियते । तदेतदाह । न्यग्भवनं रुहौ शुद्धं प्रतीयते ।
शुद्धं केवले णिज्जहित इत्यर्थः । आरोहन्ति हस्तिनं हस्तिपका इत्यत्र
न्यग्भवन्तं न्यग्भावयन्तीत्यर्थः । अत्र च धात्वर्थमात्रप्रदर्शनं तात्पर्यम् ।
विकरणप्रत्ययाद्युपादानं तु नान्तरीयकम् । नान्यथा प्रयोगार्हः प्रद-
र्शकः शब्द उपपद्यते, इत्यारोहयते हस्ती स्वयमेवेत्यस्यैव धातोरयम-
र्थः प्रदर्शितो भवति । एवं च कृत्वा एकेन शब्देन धातुना ना-
न्तरीयकतयोपात्तप्रत्ययसहायेनावस्थाद्वयं न्यग्भवनन्यग्भावनालक्ष-
णमुपात्तम् । धातुभागादूर्ध्वं चात्र गुणायदेशलक्षणकृतविकारो णिच्
प्रत्यभिज्ञायेत । स यदि यथास्थितप्रकृत्यर्थनिष्ठप्रयोजकव्यापारं व्या-
ख्यायते तदा न्यग्भावाविष्टापरप्रयोजकव्यापारप्रतीतिप्रसङ्गात्
प्रकृतवैगुण्यं स्यात् । तेन रुहिधात्वर्थसङ्कोचलभ्यं मध्ये
ऽवस्थान्तरं प्रकृत्यर्थत्वेन णिच् आश्रीयते हस्तिव्यापारमात्ररू-
पम् । तत्पर्यन्ते पूर्वशङ्कापरिहाराय दर्शितम् । निवृत्तप्रेषणादित्यादि-
ना । ततस्तन्निष्ठे प्रयोजकव्यापारे प्रागवस्थापचयकारिणो णिज्जुत्पा-
दितः केवलरुहिवुध्यर्थतां सम्पादयति । तदाह । न्यग्भावना न्य-
ग्भवनं ण्यन्ते ऽपि प्रतिपाद्यत इति । आरुह्यते हस्ती स्वयमेव । आरो-
हन्ति हस्तिपका इत्युदाहरणद्वयमत्र । एकेन प्रयोज्यव्यापारेणात्र प्र-
कृत्यर्थरूपो दर्शितः । स च नान्यथा शक्यदर्शन इति यगान्मनेपद-
कर्मवद्भावाप्राप्तेः । नान्तरीयकतयोपात्ते द्वितीयेन, णिज्जर्थो हस्ति-
पकाव्यापारः प्रदर्शितः । स च प्रयोज्यव्यापारपृष्ठपातित्वेन शक्यदर्-
शन इति रुहिरुपात्तः । प्रत्ययाद्युपादानं तु नान्तरीयकतया पूर्ववत् । तदेता-
श्चतस्रो ऽवस्थाः । तत ऊर्ध्वमात्मनेपदसरूपो भागो दृश्यते हस्तिव्या-
पारमात्रप्रतीतिश्च । एतच्च कर्मकर्तृवस्थामन्तरेणाशक्यमिति पूर्वाव-
स्थां सम्बन्धलभ्यामाश्रयते । तदाह । अवस्थां पञ्चमीमित्यादि । तदेवं

कर्मकर्तृत्वादारोहयत इत्यात्मनेपदे सिद्धे णेरणावित्यत्र कर्मकर्तृत्वा-
त्सिद्धमिति चेद्यकिचणोः निवृत्त्यर्थं वचनमिति वार्त्तिककारेणोक्तम् ।
तत्र न वा यकिचणोः प्रतिषेधादित्यादिना कर्मवद्भावेनैवात्रात्मनेपदमि-
ति सिद्धान्तितम् । गणयति गणः स्वयमेवेत्यत्र तु आत्मनेपदनिवृत्त्यर्थं
नियमार्थतया णेरणावितिसूत्रं वार्त्तिककारेण स्थापितम् । न्यग्भावनं
न विकल्पित्वत् कर्मस्थमिति रुहिः कर्मस्था क्रिया वाक्यकारस्य
कर्मवद्भावः । दृश्यते च धातूनां प्रकृत्यन्तरम् ॥ ५९ ॥ ॥ ६० ॥

प्यन्तानां केषां चित्समानो ऽर्थ इत्यत्र दृष्टान्तमाह ।

ब्रवीतिपचतेरर्थं सिद्धयतिर्न विना णिचम् ।

स प्यन्तः पचतेरर्थं प्रकृते व्यतिष्ठते ॥ ६१ ॥

सिद्ध्यत्योदन इति विकल्पित्तिमात्रवचनो धातुः । पचत्यो-
दनमिति विकल्पित्युपसर्जनं विकलेदनलक्षणं पचत्यर्थं णिच्सहितो
ऽभिधत्ते साधयत्योदनमिति । एवमाहुर्हि गयन्तो ऽपि क्वचित्तदर्थं व-
र्त्तत इति । इदमत्र तात्पर्यमाभिन्नावेव रुही प्रकृत्यन्तप्यन्तरूपौ पचति
साधयतिवदेकार्थौ गयन्ते तु प्रैषस्य निवृत्तावारोहयते हस्ती स्वय-
मेवेत्यपि न्यग्भवनवचनो ऽन्य एव धातुरेवमुपायपरिकल्पनया व्यु-
त्पाद्येत । नन्वयमत्र परमार्थतो णिच् येनार्थनिवृत्तौ कथमवतिष्ठते
इति चोद्यते । अन्वाख्येयं हि लौकिकं शब्दमुद्दिश्य प्रतिपादकशब्दनि-
ष्ठमुपायपरिकल्पनया प्रकृतिप्रत्ययविभागेनासत्येन सर्वत्रानुशासनं
लौकिकार्थानुसारेण नैवं क्रियते । नन्वेवमप्यसत्यस्यापोद्धारपदार्थ-
स्यासम्भवे कथं तच्छब्दः । एवं तर्हि कर्मव्यापारातिशयस्य णिच्प्र-
त्याय्यस्यास्ति सम्भव इत्यशेषः ॥ ६१ ॥

तदेवं प्रैषस्य निवृत्त्या कर्मणः कर्तृत्वमुपपाद्य प्रैषाध्यारोपे-
णाप्युपपादयितुमाह ॥

केषां चिद्देवदत्तादौ व्यापारो यः सकर्मके ।

स यदा देवदत्तादेः कटादिषु विवक्ष्यते ॥ ६२ ॥

कटं करोतीत्यादौ सकर्मके धात्वर्थे देवदत्तादिप्रधानकर्तृ-
विषये प्रधानकर्तुः प्रयोजकस्य यः प्रैषलक्षणो व्यापारः, असौ यदा

सौकर्यातिशयविवक्षया कर्मणः, तदा कर्तारमन्तरेण तत्र कर्माणि
विवक्ष्यन्ते । यथा हि देवदत्तः प्रयुङ्क्तः एवं करोति देवदत्त इति
भवति विवक्षणात् ॥ ६२ ॥

एतत् सामान्येनोक्तं प्रकृते योजयति ॥

निवृत्तप्रेषणं कर्म स्वस्य कर्तुः प्रयोजकम् ।

प्रेषणान्तरसम्बन्धे ण्यन्तत्वेनाभिधीयते ॥ ६३ ॥

कर्तृव्यापारः प्रैषः कर्मणोऽध्यारोपित इति निवृत्तप्रेषणं तद्विव-
क्षितप्रयोजकव्यापारं स्वातन्त्र्यापेक्षायामात्मीयस्य प्रयोजकतासौक-
र्यातिशयवशात्प्रतिपाद्यमानम् । तच्च कटादिकर्मसम्बन्धानि देवदत्ता-
दिकर्तृविषये प्रेषणान्तरे प्रयोजकव्यापारान्तरे णिचि सति कार्यते
कटः स्वयमेवेति ण्यन्ताद्याकारेण कर्मकर्तृविषयेणाभिधीयत इति
णिजभिधेयः प्रैषोऽस्तीति भावः । अत्र चोपायपरिकल्पना, प्रैषो णिचो
न तु अण्यन्ते तत्संभव इति प्रयोज्याक्षेपाभावः । तथा च प्रयोज्यकर्मस-
म्भवादविद्यमानकर्मन्तरसम्बन्धाद्धातोर्विधीयमानं शेरणावित्यात्म-
नेपदं कथमिति न चोदनीयम् । तथा हि सौकर्यातिशयप्रतिपादनात्कर्म-
णो वास्तवः प्रैषाध्यारोपोऽपि न, इति प्रतीयते । तस्मिन् प्रयोजकत्वस्यावि-
वक्षणात् । कर्मकर्तृत्वप्रतीतिसामर्थ्यात्तु भूतपूर्वप्रेषणावस्थाऽवगम्यत
इति तद्विषयो णिच् स्वयं निवर्त्तते । एवं कर्मकर्तृप्रसङ्गेन णेरणावित्यत्र
विचारितं त्यदादिषु दृशो नालोचने कञ् चेत्यत्र वार्त्तिके कृदर्थानु-
पपत्तिरिति चोदितम् । कर्त्तरि कृदिति वचनात् कर्त्तरि प्रत्ययार्थेन
भाव्यम् । स चात्र नोपपद्यते । सदृशलक्षणं ह्यर्थं तादृशादयः शब्दाः
प्राहुः ॥ ननु दर्शनक्रियायां कर्त्तारमिति वार्त्तिकार्थः । तत्रोक्तं, इवार्थे
चायं तद्धित इति इवे प्रतिकृतावित्यत्र प्रकरणेऽयं तद्धितसंज्ञः प्र-
त्ययो वक्तव्यः । तथा च स इव तादृश इत्याद्यर्थसिद्धिरित्यर्थः । तच्च
वार्त्तिककारेण सिद्धान्तितम् । भाष्यकारस्तु कृदर्थानुपपत्तिरिति
बोध्यम् । यथान्यासमेव परिहर्तुमाह । कर्मकर्तृत्वासिद्धेरिति । तत्र
दृशोः कर्तृत्वभावकत्वात् कर्तृव्यापारदर्शनमात्रवाच्यतया प्रैषस्या-
भावेन कथं कर्मकर्तृत्वसम्भवः । प्रेषणाध्यारोपे तु णिच् स्यात् । अ-
ण्यन्तश्चसूत्रे दृशिरुपात्तः ॥ ६३ ॥

अत्र निवृत्तप्रेषणं कर्म स्वक्रियावयवे स्थितं । निवर्त्तमाने कर्मत्वे स्वे कर्तृत्वे ऽवतिष्ठत इति, अनेन न्यायेन कर्मकर्तृत्वं के चित्समर्थयमानाः प्राहुः ।

सदृशादिषु यत्कर्म कर्तृत्वं प्रतिपद्यते ।

आपत्त्यापादने तत्र विषयत्वं प्रतिक्रिये ॥ ६४ ॥

सदृशतादृशादिशब्देषु व्युत्पाद्येषु यत्कर्म कर्तृत्वं प्रतिपद्यते यत्कर्मणः कर्तृत्वमुक्तं तत्र दृशेर्विषयाभावाविषयेच्छापत्त्यापादने क्रिये ते इति वाच्ये इति तदाश्रयेण कर्मकर्तृत्वसमर्थना । तथा हि पश्यतीति को ऽर्थः । विषयं घटादिकं दर्शनविषयभावमापाद्यमानमापादयतीति । तत्र विषयस्य परिच्छेद्यत्वेन व्यापार आपत्तिः कर्मभूतस्य तद्विषयमापादने कर्तृव्यापारो दृश्यर्थो न केवलः । तत्र च कर्तृव्यापारे आपत्तिलक्षणो विषयव्यापारो न्यग्भवतीति तत्सन्निधौ स्वव्यापारे स्वातन्त्र्यं विषयस्य तिरोभवति । यदा तु योग्यदेशावस्थितः स्पष्टतरो लोकमध्यपरिवर्त्ती विषयः तदा सुदर्शनो भवत् स्वयं दर्शनकर्तृविनियोगमुपकरोतीति स्वव्यापारे स्वातन्त्र्यविवक्षायां कर्म भूत्वा कर्त्ता सम्पद्यत इति भवति कर्मकर्तृविषयः ॥

इह दृशेः कर्तृत्वं दर्शनमात्रं वाच्यं पश्यतीति । न ह्यतो विषयभावापत्तिरवगम्यते । किं तु विषयज्ञानमेव धात्वर्थः । विषयभावापत्तिर्हि सर्वस्य धात्वर्थो ऽस्तीति विशिष्टमेव दर्शनं दृशेरभिधेयं न्याय्यमात्रं दर्शनं विषयप्रतिष्ठमित्यस्मात् कुतश्चित्सामर्थ्याद्विषयाक्षेपद्वारेण विषये भावोत्पादिपदाध्याहारेण विषयगतव्यापारप्रत्यायनात्तदुपसर्जनकर्तृव्यापारवाचित्वकल्पने दर्शनासनाद्यभिधायिनामपि कर्मस्थभावकत्वमेव स्यादिति न कश्चिद्धातुः कर्तृस्थभावक्रियो नाम स्यात् ॥ ६४ ॥

इहापि पतितग्रन्थो हेलराजकृतिः फुलराजकृत्या सन्धीयते ॥

अथैतदयुक्तमिति प्रतिपादयितुमाह ।

कुतश्चिदाहृत्य पदमेवं च परिकल्पने ।

कर्मस्थभावकत्वं स्यादर्शनाद्यभिधायिनाम् ॥ ६५ ॥

आपाद्यमानमापादयतीत्येवं विचक्षणतया यतः कुतश्चिदध्या-

त्य भवतेदमुपकल्प्यते । तदेवं सति दर्शनाद्यभिधायिनां दृश्यादीनां
तूनां कर्मस्थभावकत्वं स्यात् । आदिग्रहणादासनाद्यभिधायिनामा-
प्रभृतीनामपि न चैतदुपपन्नं कर्तृस्थभावकत्वादृश्यादीनामिति । अत्र
कर्मस्थभावकत्वं स्यादित्यभिदधता कर्तृस्थभावकत्वं यदुपपन्नमेवां त-
व विघटते इत्युक्तं भवति ॥ ६५ ॥

अथ कथं कर्तृस्थभावकत्वं विज्ञापेतेत्याशङ्क्य तद्व्याख्यातुमाह ॥

विशेषदर्शनं यत्र क्रिया तत्र व्यवस्थिता । ५५

यत्र कर्त्तरि कर्मणि वा विशेषः कश्चित्परिदृश्यते तत्रैव क्रिया-
व्यवस्थितेति बोद्धव्यम् । सपरिस्पन्दसाधनसाध्या क्रिया अपरिस्प-
न्दाधनसाध्यो भाव इति विशेषमनपेक्ष्य सूत्रकाराभिप्रायेण क्रियया
भावो ऽभिधीयत इति टीकाकारस्याभिप्रायस्तथा च लक्षणहेत्वोः
व्याख्याः, यस्य च भावेन भावलक्षणमित्यादावभेद एव सूत्रका-
य क्रियाभावयोश्चेतसि वर्त्तते ॥ ५५

अन्ये त्वेवं नेच्छन्तीत्याह ॥

क्रियाव्यवस्था त्वन्येषां शब्दैरेव प्रकाश्यते ॥ ६६ ॥

एतदुक्तमभवति । ये ऽपि कर्मस्थभावकाः पच्यादयः तथा ऽपि
कर्त्तर्यपि परिश्रमादिको विशेषः परिदृश्यते ततो नैतद्व्यवस्थापकम्,
विशेषदर्शनं यत्र क्रिया तत्रेति । तस्माच्छब्दैरेव च यत्र विशेषः प्रका-
श्यते प्रतिपाद्यते तत्रैव क्रिया स्थितेति वक्तुं युक्तं । शब्दप्रमाणकानां
शब्द एव हि यथार्थमभिधत्ते तथैव तस्याभिधानमुपपन्नम् । न तु
स्तुमुखप्रेक्षितया शब्दश्च पश्यति घटमित्यादिदृशिक्रियाविषयं वि-
घटमेव प्रत्याययति । काष्ठं भिनत्तीत्यादौ तु भिदिक्रियाविषयं स-
र्वविशेषमभिधत्त इति तद्वशेनैव कर्तृस्थभावकत्वं चाभिधानीयम् ।
यं च दृश्यते स्वयमेवेति न भवत्येवेति मन्तव्यम् । यत्त्वपरिस्पन्द-
साधनसाध्यो भाव इत्यादि लक्षणमभिधाय, कर्मस्थः पचतेर्भाव-
यादिकमभिदधति तदप्यव्यवस्थितमिव लक्ष्यते । तथा च पीलुपाके
पचतीति घटस्यानलसम्पर्कादवयवक्रियाद्वारेणावयवसंयोगो वि-
घटः शपूर्वकम् । पूर्वकार्यविनाशे उत्तरांतरकार्यद्रव्यविनाशात् परि-
स्पन्दपरमाणुविषयपरिक्रिया ऽपि । ततश्चाव्यवस्थितमेवैतत् ॥ ६६ ॥

एवं तावत्प्रथमसूत्रलक्षितं निर्वर्त्यविकार्यप्राप्यभेदेन त्रिधा मि-
त्रं कर्म व्याख्याय तत्प्रसङ्गेन च निर्वर्त्यविषयं मतभेदेन निवृत्त-
प्रेषणण्यन्तधातुविषयमध्यारोपितप्रेषणं च कर्मकर्तारं प्रदर्श-
प्राप्यविषयस्य प्रदर्शनपूर्वकं प्रत्याख्यानमुक्त्वा तत्प्रसङ्गेनापि कर्म-
स्वभावकत्वकर्तृस्वभावकत्वे मतभेदेनैव व्यवस्थाप्य, इदानीं स-
न्नान्तरनिर्दिष्टान्यापि कर्माणि व्याख्यातुमुपक्रमते । तत्राकथितसू-
कालभावाध्वगन्तव्याः कर्मसंज्ञा ह्यकर्मणां देशश्चेत्युक्तं तावदन-
रम्भणीयमिति प्रतिपादयितुमाह ॥

कालभावाध्वदेशानामन्तर्भूतक्रियान्तरैः ।

सर्वैरर्काकैर्योगे कर्मत्वमुपजायते ॥ ६७ ॥

अकर्मकाणां कथं कर्मणा योगः स्यादिति कालादीनां तत्प्रयो-
कर्मत्वं वक्तव्यमुपजायते । अत्रोच्यते । नात्र कर्मसंज्ञा वक्तव्य-
यस्मात्कालादीनामकर्मकैर्धातुभिर्योगे कर्मत्वमुपजायत एव । कथं
मिति विशेषयितुमाह । अन्तर्भूतक्रियान्तरैरेति । अन्तर्भूतं प्रधानक्रि-
यापेक्षया क्रियान्तरं येषामिति ते तथातै र्योगे सम्बन्धे सति । अ-
थ क्रियान्तरापेक्षया तेषां कर्मत्वं सिद्धमेवेति किमुपसंख्यानं
तथा च मासमासं, गोदोहमासं, क्रोशं स्वपिति, कुरु स्वपितीत्यादौ
मासादीन्व्याप्यास्त इति व्याप्त्यङ्गायामासनादिक्रियायां धातुवृत्तः
व्याप्त्यादिक्रिययाप्तुमिष्यमाणत्वात् कालादीनां स्फुटमेव कर्मत्व-
मिति यत्नान्तरेण नार्थः । यद्येवमिदानीमासिप्रभृतयः कालभावा-
ध्वभिः कर्मभिः सकर्मकाः सम्पन्नाः, ततश्च तेष्वयः कालादिष्वे-
कर्मसु लक्ष्यक्तखलार्थाः प्राप्नुवन्ति न भावे । तत्र मासमास्यते दे-
वदत्तेनेति भावे लकारो न स्यात् । मासमासितव्यं, मासमासित-
स्वासं मासमिति च कृत्यक्तखलार्था भावे न स्युः । भावे चाकर्मकेष्व-
इति वचनात्तत्रापि इष्यते । तस्मात्कालादिकर्मसङ्गावादकर्मकत्वं क-
थं मासकर्मकत्वे भावे लकारः कथामिति । उच्यते । द्विविधं कर्म अन्त-
रङ्गं बहिरङ्गं च तत्र द्रव्यकर्मान्तरङ्गं तेनैव च पूर्वं सम्बन्धः । बहिरङ्गं
कालादिलक्षणां कर्म । यद्वक्ष्यते शक्तिप्रमाणेत्यादिश्लोकेन । तत्र सकर्मकत्व-
व्यपदेशोऽन्तरङ्गैव न्याय्यः । तथा चोक्तमकर्मकाणामित्युच्यत इत्या-
दिना भाष्येण । एवं च लादिभिरप्यन्तरङ्गतामेवाह । आधारेति । इत-

काश एवा॥गोदोहं स्वापिति। यावता कालेन गवां दोहः समाप्यते इति
शलादिः पुनः स्वकालपरिमाणेन क्रियान्तरं परिच्छिनत्तीति ।
शोऽपि कुर्ताश्चद्वधेः प्राप्यमाणतया परिच्छिनत्ति इति कालादीनां
वैरेवाकर्मकैः सकर्मकैश्चापि धातुभिर्योगे प्राकृतमेव कर्मत्वमु-
च्यते इति नैषा कर्मसंज्ञापसङ्गचेत्यर्थः । तथा हि । न द्वितीयावि-
नश्यमेव कर्मसंज्ञाऽत्र, अपि तु लाघर्थाऽपि । तथा च कालाध्वनो-
यन्तसंयोग इत्यत्र वार्तिकम् । अत्यन्तसंयोगे कर्म च लाघर्यमिति ।
कृत्यक्तखलर्था अपि संज्ञाफलमिष्यन्त इत्यर्थः । अत्र क्रियान्तरस्य
सितिलक्षणस्याप्यास्यादधातुभिरङ्गीकृतत्वाद्व्याप्तिक्रियाविषयभा-
गमनेन मासादिः प्राप्यं कर्मेप्सिततममेवेति प्राकृतमेवैतत् कर्म
या घटं करोति, शकटं करोतीति भाष्य उक्तम् । तथा हि । मास-
स्ते, गोदोहमास्ते, कोयं स्वापिति, कुरुन् स्वपितीति व्यापितां गोदो-
हमासनादिधातुभिरभिधत्ते मासं व्याप्यास्ते, मासमासनया
प्राप्नोतीत्यर्थः । एवमन्यत्र यथायोगं योज्यम् । यथा बलाहका द्विद्यो-
तं विद्युदिति निःसरणाङ्गे विद्योतनं धातुर्वर्तते तथा ऽत्र प्राप्यङ्गे
धातुर्वृत्तिः । क्रियान्तरमेवेदमन्तर्भूतव्याप्तिकं कालादिविषयम् ।
उदत्तः किं करोति, आस्त इत्यत्र तु व्याप्तिरहिते धातुरासनमात्रे
वर्तते । तदेतदाह ॥ एकदेशे समूहे च व्यापाराणां पचादयः । स्वभाव-
प्रवर्तन्ते तुल्यरूपसमाश्रिताः । पचति, पच्यते स्वयमेवेति तथा
बोध्यम् । एवं चोपसंख्यानस्य प्रत्याख्यानादकर्मकग्रहणमनर्थकं,
कर्मकाणामपि मासमोदनं पचतीत्यादौ मासादेर्व्याप्तिविषयत्वेन
कर्मतासिद्धिः । मासमोदनपाकेन व्याप्नोतीत्यत्रार्थः । एतदर्थं चात्र
ग्रहणं व्याख्यातम् । कालादिकर्मणा पचतीत्यादीनां द्विकर्मकत्वेऽपि
धाने द्रव्यकर्मणि लादिविधिरुक्तः, प्रधानकर्मण्याख्येये लादीनाहु-
कर्मतामिति । सत्यपि वास्यादीनां व्याप्तिक्रियान्तर्भावे कट आस्त
यदौ कटादेरासनया व्याप्तिर्नास्ति, अपि तु मासादिरेवासनादिक्रि-
यापरिच्छेदायोपादीयमानो व्याप्त इति तस्यैव कर्मता न तु कटादेरु-
ल्लेष्टमात्रस्याधिकरणस्येति सर्वं सुस्पष्टम् ॥ ६७ ॥

कथं पुनः कालादिकर्माप्रधानं द्रव्यकर्म तु प्रधानमित्याह ।

आधारत्वमिव प्राप्तास्ते पुनर्द्रव्यकर्मसु ।

कालादयो भिन्नकक्ष्यं यान्ति कर्मत्वमुत्तरम् ॥ ६८ ॥

कर्तृकर्मव्यवधानेनाधारः क्रियां धारयति यथा, एवं मास
दिरपीत्याधारच्छायां लभते । तथा ह्युदिते जुहोति, रात्रौ भुङ्क्त
प्रयोगः । क्रोशं शेते कुरुन् स्वपितीति च स्फुटमेवाधिकरणत्वम
ध्वदेशयोः कर्तृधारणात् । मासमोदनं पचतीत्यादौ द्रव्यविषये
द्रव्यकर्मधारणं स्फुटमेव । व्याप्तिविवक्षायां तु कर्मत्वमाधारभा
स्यावगमादनीव शब्दः । यद्वा कर्तृकर्मव्यवधानेन यथाधारः क्रियायो
भजते तथा द्रव्यकर्मव्यवधानेन कालादीत्युपमार्थः । द्रव्यकर्म
च पूर्वं क्रियायोगः । तद्द्वारेण तु कालादिकर्मणेति भिन्ना कक्ष्यावस्थ
स्य कर्मत्वस्य । तथा हि । शक्तिः प्रमाणं संख्यादेर्द्रव्यधर्माद्विशिष्यते
क्रियासु कालयोगास्तु प्राग्योगो द्रव्यकर्मणोऽत्युक्तमाकठिनपाकस्य द्र
व्यस्य चिरेण निष्पत्तिः, महापरिमाणस्य बहुसंख्याकस्य च विपरीत
त्वचिरं गच्छति द्रव्यकर्मापेक्षः कालादिनिवेशः । एवं गोदोहं स्वपिति,
षुपातं पचतीत्यत्रापि वाच्यम् । क्रोशमधीते स्वाध्यायं, कुरुन् पञ्चाल
नधीते इत्यर्थेन प्रचयापचयोपपत्तावध्वदेशयोर्वृद्धिहासाविति वि
प्रकृष्यते कालादिक्रियासम्बन्धं प्रति द्रव्यकर्मापेक्षया । अत एव
त्तरकालभवमेतेषां कर्मत्वमासमस्तसाधनसम्बन्धे हि वृत्तेः क्रियाय
परिच्छेदकाः कालादयो ऽपेक्ष्यन्ते इति भिन्नकक्ष्यास्ते ऽकथितं चेत्
त्तरं योगेन कर्मसंज्ञां लभन्ते नेप्सिततमत्वेन ईप्साप्रकर्षाभावात्
दुह्यादिपरिगणने चाकथितसूत्रे कालभावाध्वगन्तव्याः कर्मसंज्ञा ह
कर्मणां देशश्चेत्यत्रैवोक्तम् । गुणप्रधानसन्निधौ च प्रधानमेव कार्यं
युज्यत इति द्रव्यकर्मणि लादिनिवेशः । मासमोदनः पच्यते, पक्
पक्तव्यः, सुपचः, क्रोशमधीयतेऽनुवाक इत्याद्युदाहार्य । द्वितीया
भिन्नशब्दोपादाना कालादिकर्मण्यपि भवति । एको हि लादिगुण
धानभूतं कर्माऽयमशक्तो ऽभिधातुमिति प्रधानकार्यसम्प्रत्ययः । भिन्न
पप्रातर्पादिकद्वयात्तु विभक्तिरुत्पद्यमाना कर्मद्वयमपि प्रत्याययति ॥

यतश्च कालादीनां संबन्धातुविषयं भिन्नकक्ष्यं च कर्मत्वम्,

अतस्तैः कर्मभिर्धातुर्युक्तो द्रव्यैरकर्मकः ।

लस्य कर्मणि भावे च निमित्तत्वाय कल्पते ॥ ६९ ॥

यत्रास्ति द्रव्यकर्म तत्र तदपेक्षया कालादिकर्मणोऽप्राधान्या-
ल्लादिस्तत्र न भवति । यत्र तु द्रव्यकर्म नास्ति तत्र कालादानेव कर्मणि
लादिः । लग्रहणस्योपलक्षणार्थत्वाच्च लकृत्यक्तस्य लर्थाः । आस्यत मा-
सः, आसितव्यः, स्वास इत्यादि । अकर्मकत्वव्यपदेशश्च धातूनां द्रव्यक-
र्माभावनिमित्तः । कालादिकर्मणः सर्वत्र सम्भवात् । सम्भवव्यामत्ता-
राभ्यां विशेषणयोगादिति कालादिकर्मसम्भवेऽप्यकर्मकव्यपदेशाय
द्रव्यकर्माभावनिमित्तस्याव्यावृत्तेर्भावे लकारः सिध्यति । मासमास्यते
भवतेत्यादि । मासमाश्रितो देवदत्त इति चाकर्मकत्वात् कर्तरि क्तः । ग-
त्यादिसूत्रे चाकर्मकत्वाश्रया प्रयोज्यस्य कर्मसंज्ञा सिध्यति मास-
मासयति देवदत्तमित्यादौ । अत एव न चात्राकर्मकग्रहणे कालकर्म-
णामुपसंख्यानम् । सिद्धं तु कालकर्मणामकर्मकवद्भवचनादिति वार्त्ति-
कार्थो न्यायसिद्धः । तथा च भाष्ये, न केचित्कालभावाध्वभिरक-
र्मका अत एव विश्वास्यामः क्वचिद्येऽकर्मका इति अथ वायेन कर्म-
णा सकर्मकाश्चाकर्मकाश्च भवन्ति तेन कर्मणा । न चैतेन कर्मणा कश्चि-
दप्यकर्मकः । अथ वा यत्कर्म भवति च न भवति, तेन कर्मणाऽकर्मका-
णाम् । न चैतत्कर्म क्वचिदपि न भवति इति परिहारत्रये को विशेषः ।
उच्यते शब्दकर्माकर्मकाणामित्यत्र अविवक्षितकर्मका अकर्मका
आश्रीयन्ते । एवं ह्यास्ते शेते इति क्रियामात्रविवक्षायां कालादि-
भिरप्यकर्मकत्वं सम्भवति । तथैव पचादीनामप्यविवक्षया कर्मस-
म्बन्धेऽपाकृते अपि कर्तुर्णो कर्मसंज्ञाप्रसङ्गात्तस्माद्यस्यान्यन्तम-
सम्बन्धः कर्मणा सोऽकर्मकः । स च यदि धात्वर्थ आश्रीयते तदा
तस्य क्रियात्मनो विवक्षावशेन कर्मसम्बन्ध्यासम्बन्धयोर्भेद काला-
दिभिरप्यकर्मकत्वे च तस्य चरितार्थत्वं भवेत् । तस्माद्विद्यमानं
कर्मास्येति धातुरन्यपदार्थत्वेनाश्रीयते । गत्यर्थत्वेनागौ णाविति
सैव, विशेषणीयत्वेन प्रक्रमात् । अथ पाके पच् धातोः कर्म-
योगे च रूपस्याविशेषात् अकर्मकत्वं नोपपद्यते, कालादिकर्मभिः
सर्वेषां धातूनामवियोगात् । एवं च विशेषणसामर्थ्याद्विशिष्टा
एव धातवो द्रव्यकर्मसम्बन्धरहिताः समाश्रीयन्ते । द्रव्यकर्मवि-
षये येऽकर्मका इति पूर्वपरिहारार्थः । द्वितीये तु परिहारे वर्त्तिप-
दार्थस्य कर्मणः साक्षात् क्रियोपकारकत्वेनान्तरङ्गत्वविशेषमा-
श्रितः । तृतीये तु परिहारे भवति न भवतीत्यभिनिषिध्यमानस्य

सम्बन्धस्य विशेष आश्रीयते न कर्मणा कदा चित्सम्बन्धो भवति ।
तेनैव द्रव्यकर्मणा नित्यसम्बन्धो न कालादिकर्मणेत्यर्थः । द्रव्यकर्मो-
पेक्षितत्वाच्च सकर्मकाकर्मकव्यपदेशस्य, उदश्चरः सकर्मकादित्य-
नेन मासमुच्चरति धूम इत्यात्मनेपदं न भवतीत्याहुः ॥ ६९ ॥

न च कालादिकर्मैव भिन्नकक्ष्यमपीहोत ॥

सर्वं वा ऽकथितं कर्म भिन्नकक्ष्यं प्रतीयते ।

धात्वर्थोद्देशभेदेन तन्नेप्सिततमं किल ॥ ७० ॥

गां दोग्धि पयः, पौरवं गां याचते, गामवरुणाद्धि व्रजं, माणवकं
पन्थानं पृच्छति, वृक्षमवचिनोति फलानीत्यादि सर्वमेवापादानादि-
विशेषकथाभिरकथितं द्रव्यकर्मापि गवादि पयःप्रभृतिप्रधानक-
र्मोपेक्षयोपायभूतं नान्तरीयकम् । धात्वर्थस्य हि दोहोद्देश एव भेदो
विशेषस्तेन हेतुना गवादीप्साप्रकर्षराहितम् । पयः प्रभृति किलोद्दिश्य
धात्वर्थः प्रवृत्तः । तत्र तृपायभूता गवादयो नान्तरीयकाः । धात्वर्थेन
चोद्देशो विषयीकरणं तस्य भेदः पूर्वापरकालत्वं । पूर्वं हि धात्वर्थेन
प्रधानं पयःप्रभृति विषयीकृतं पश्चान्निमित्तभूतं गवादीन्यन्वर्थं
वा दोहादिकमुद्दिश्य यस्माद् गवादयो भेदेनोपायत्वेन प्रवर्तन्ते, अ-
तस्ते भिन्नकक्ष्याः । किलेत्यस्मिन्पक्षे ऽरुचिं सूचयति । तथा भिन्नमेव
मिति सिद्धान्तयिष्यति । ननु कालादीनां द्रव्यकर्मायत्तत्वात् भवतु
भिन्नकक्ष्यत्वं तदादौ तु विपर्ययात् कथमेतत् । तथा हि गवाद्यपेक्षा-
विषयः पयःप्रभृतीति कर्मणि । तथा चोक्तं गुणकर्मणि लादिविधिः पूर्वं
गुणकर्मणा भवतियोगात् ॥ मुख्यकर्मप्रेप्सुर्यः स्याद् गव्येव यतंत प्राक् ।
तस्माच्छुद्धस्य दुहेर्भवति गवा पूर्वमेव सम्बन्धः । गोर्दुहिना पयसस्तु
प्राक्तस्माद्दुह्यादयस्तस्मिन् इति सत्यमेतत् ॥ प्रधानाप्रधानकृतः क-
क्ष्याभेदः ॥ ७० ॥

तथाहि ।

प्रधानकर्म कथितं यत्क्रियायाः प्रयोजकम् ।

तत्सिद्धये क्रियायुक्तमन्यत्त्वकथितं स्मृतम् ॥ ७१ ॥

यदुद्दिश्य फलभूतक्रियाप्रवर्तने साधनानि सज्जीभवन्ति यदा वा
तान्युदासते तदीप्साप्रकर्षगृहीतं प्रधानं कर्तुरीप्सिततमं कर्मसंज्ञायाः

प्रथममेव कथितमायतश्च पयः प्रभृति तदर्थं तु यदनीप्सितमपि नान्तरीयकं क्रियया समन्वेति, तदेवाप्तविशेषं कर्म कथितं कर्म प्रधानत्वात् भिन्नकक्ष्यमित्यर्थः । नद्यथा गवादिः पूर्वं प्राधान्येऽपि चोपायत्वात् प्रथमं क्रियायांगं लादिविधौ निमित्तत्वाय कल्पते । अनपेक्षिते तु पयसि गौरेव प्रधानं क्षीराविच्छेदस्तु तस्या मा भूदित्येवमनर्थ्यपि क्षीरेण सम्प्रति गोसंस्कारार्थं दोहे प्रवर्तत इत्यपादानमुत्तराणि गां दोग्धीत्युदाहरणमुपपद्यते । विप्रतिषेधे अन्यथा अकथितकर्मत्वे अपादानसंज्ञाभावात् कथं विप्रतिषेधोदाहरणमेतत् । अपादानादिविशेषकथाभरसंस्पृष्टं ह्यकथितं कर्म तदेव निमित्तभावेनावस्थितत्वात् । भिन्नकक्ष्यत्वे ऽकथितयोः कर्मणोरभेदाद्राप्ता गवादीनां कर्मसंज्ञा अकथितश्चेत्येतेनारभ्यत इति स्थितम् ॥ ७१ ॥

इदानीं नीविह्योर्हरतेश्चापि गत्यर्थानां तथैव च । द्विकर्मकेषु ग्रहणं द्रष्टव्यमिति निश्चय, इति भाष्याक्तं व्याचष्टे ।

दुह्यादिवन्नयत्पादौ कर्मत्वमकथाश्रयम् ।

आख्यातमुपयोगे तु नियमाच्छेष इष्यते ॥ ७२ ॥

अजा नयति ग्रामं, पश्वान्वहति नगरं, हरति भारं सुवाहं । गत्यर्थग्रहणेन गतिवत्तद् गुणकर्म गवादि तदेव नान्तरीयकत्वादकथितकर्मेव द्रव्यं, परिगणने । नतु नियमेनाख्यातानुपयोगे कर्मसंज्ञायां व्यावर्त्ततेनटस्य शृणोतीत्यादौ च यदि उपयोगे विशेषकथानाक्रान्तत्वात् भवेदकथितं कर्मेति परिगणनलक्षणात् नियमाच्छेषो ऽयं षष्ठीविषयः ॥ ७२ ॥

तदेवं प्रधानेतरभावेन कर्मभेद उक्तः । केचित्तु प्रधानमेवेदं कर्मेत्याहुः ॥

तथा हि ।

अन्तर्भूतणिजर्थानां दुह्यादीनां णिजन्तवत् ।

सिद्धं पूर्वेण कर्मत्वं णिजन्तनियमास्तथा ॥ ७३ ॥

अन्तर्भूतो वाच्यतया णिचो ऽर्थः प्रयोजकव्यापारः प्रेरणा येषां दुह्यादिप्रभृतीनां तेषां प्रयागे गां दोग्धि पय इत्यादौ कर्तुरीप्सिततममित्यनेनैव गवादीनामपि सिद्धा कर्मसंज्ञा । तथा गमयः

ति ग्रामं देवदत्तो यज्ञदत्तं, इत्यत्र णिजन्तविषये प्रयोज्यस्य प्रयोजक-
 व्यापारेणाप्यमानत्वादिति नियमार्थं सूत्रं गम्यादीनामेव ण्यन्तानां
 प्रयोज्यः कर्म नान्येषां पच्यादीनामित्यण्यन्तविषये न प्रवर्त्तते। तथा हि
 गौः पयः क्षरति । तद्देवदत्तः तां क्षरन्तीं क्षारयतीति दुहेरर्थः । तत्र
 क्षरणोपसर्जनस्य क्षारणस्य शब्दार्थत्वात् गौरेव प्रधानं कर्मेति तत्रैव
 लादयः । क्षरणेनाप्यमानत्वात्पयः कर्म क्षारणेनाप्यमानत्वात् गौः। य-
 द्यपि चार्णेन रूपेण पयः प्रधानभूतं तदुपायभूतस्तु गौः, तथा व्यभि-
 धायनेन गौः पयः दोग्धव्या, दुग्धा, सुदोहेति । अप्रधाने दुहादीना-
 मित्यर्थेन रूपेणाप्रधानमुच्यते । यद्यपि चापायविवक्षया विनाका-
 रेण नोपपद्यते तथा व्यपादानमुत्तराणीति कर्मसंज्ञा वा ऽत्र भवति
 परत्वात् । यदि ह्यकथितसूत्रे कापि संज्ञा नाच्यते तदा ऽपादानमुत्तरा-
 णीति कर्मसंज्ञैवाकथितत्वात्कथितत्वेनासौ न स्यात् । पूर्वसूत्रेण तु
 कर्मसंज्ञायामुभयसम्भवे परत्वादपादानमुत्तराणि गां दांश्चीत्युक्तम् ।
 तथा चापादानविभावेनेति समीचीनं । एवं पौरवं गां याचते दापय-
 तीत्यर्थः । पौरवं गां ददाति तं प्रयुङ्क्तं। याचकश्चोत्पादनेनेति याचे-
 र्यर्थः । प्रैषो वाच्यतान्तभूतः । तत्र दानस्य गौः कर्म प्रैषस्य पौरवः ।
 गामवरुणश्च व्रजमिति प्रविशन्तीं प्रवेशयतीत्यर्थः । प्रवेशस्य तु
 गौः ॥ यदा तु स्थापयतीत्यर्थः तदा व्रजस्याधिकरणत्वादुभयसंज्ञाप्रसङ्गे
 तु परत्वात्कर्मसंज्ञा उक्ता, अधिकरणं कर्म । गेहं प्रविशतीति प्रवेशो-
 पसर्जनमत्र स्थानमर्थः । गेहप्रवेशनेन व्यापृत एतीति निमित्तनिमित्ति-
 भावेन प्रवेशस्थानं प्रतीयते । तत्र प्रवेशापेक्षया ऽधिकरणमित्युभयप्राप्तौ
 परत्वात्कर्मोद्दिष्टत्वं। माणवकं पन्थानं पृच्छति । माणवकः प्रयुङ्क्तं तमा-
 ख्यापयतीत्यर्थः । आचिख्यासति माणवकः तं प्रयुङ्क्तं आचिख्यापय-
 तीत्यर्थः । एवं यो गां दित्सति तं प्रयुङ्क्ते याचक इत्यर्था ऽवगम्यते। एवं
 भिक्षुरप्यर्थो वेदितव्यः । वृक्षमवचिनोति फलानीति । मुञ्चति फलानि
 वृक्षः न मोचयतीत्यर्थः । अगायविवक्षायामपि अपादानमुत्तराणीति क-
 र्मसंज्ञा ऽत्र । माणवकं धर्मं ब्रूते प्रतिपादयतीत्यर्थः । तत्र प्रतिपत्तधर्मः
 कर्म, प्रेषणस्य तु माणवकः। माणवकमनुशास्ति धर्ममिति। शिक्षते धर्मं
 माणवकः तं शिक्षयतीत्यर्थः । कर्मणा ऽभिप्रेयमाणस्य तु माणवकस्या-
 त्र सम्प्रदानसंज्ञा न भवति । तदानीं कर्मत्वाभावात् सामान्ये । न तु
 भाष्यकारमतेन सम्प्रदानसंज्ञायां प्रधानव्यापारविवक्षया कर्मसंज्ञ-

चात्र बाध्यत इति वक्तव्यम् । यद्वा कर्तुरीप्सिततमं कर्म तेनाभिप्रेय-
माणस्य सम्प्रदानत्वम् । यथोपाध्यायाय गां ददातीति गौर्हि दातुर्व-
द्भूमा तत एव गुणवत्ते दीयते धर्मस्तु कर्तुर्नाभिमतः पूर्वमेव सिद्धः ।
न तु माणवको ऽनुग्रहीतुमभिप्रेत इति प्रयोज्यस्याग्नेप्सिततमं कर्म
प्रयोजकस्येति न सम्प्रदानसंज्ञाविषयो ऽयमित्यन्ये । एवं नयत्या-
दावपि पूर्वैवैव कर्मत्वम् । अजां नयति ग्रामं प्रापयतीत्यर्थः । प्रापणेन
प्रधानेन सम्बन्धादजा प्रधानं कर्मेति प्रधानकर्मण्याख्येये लादीनाहुर्द्वि-
कर्मणामिति न्यायमिच्छम् । अजा नीयते ग्रामं, नेतव्या, नीता, सुनयेति ।
एवमन्यत्रापि यथायोगमुदाहार्यम् । सत्यपि चात्र ण्यर्थान्तर्भावे ग-
यादिनियमेन प्रयोज्यस्य कर्मसंज्ञा न व्यावर्त्यते सजानीयापेक्षत्व-
नेयमस्यान्यत्र ण्यन्ते एव तेन निवारणात् । अत्र प्रैषो ण्यर्थो धातु-
व स्वीकृत इति णिच् न भवति । ननु वास्तवेन रूपेण पयआदेः
प्राधान्यात्तस्यैवेप्सिततमत्वं न्याय्यं, न तु गवादेः प्रतीयमानोपसर्जन-
प्राप्तक्रियापेक्षमीप्सिततमत्वं युज्यते प्रधानसन्निधाने गुणस्येप्साप्रक-
विषयत्वाभावात् ॥ ७३ ॥

न च कारकप्रकरणं साधकतमं करणमिति तमवग्रहणात्
प्रकर्षो न विवक्ष्यत इति गक्यते तत्र वक्तु, इप्सिततममिति सा-
त्प्रकर्षविवक्षार्थं तमप उपादानात् । लिङ्गस्य त्वन्यत्र कृतार्थत्वं च ।
ज्जायां घोष इत्यादावधिकरणसंज्ञा यथा स्यादिति । श्रुत्या हि लिङ्ग-
प्राधा । श्रुतिलिङ्गवाक्यप्रकरणस्थानसमाख्यानां पूर्वं पूर्वं बलीयो
र्थविप्रकर्षादिति न्यायविद्विहृक्तत्वात्कथं गवादेः पूर्वेण कर्मसंज्ञे-
याशङ्काह ।

करणस्य स्वकक्ष्यायां न प्रकर्षाश्रयो यथा ।

कर्मणो ऽपि स्वकक्ष्यायां न स्यादतिशयस्तथा ॥ ७४ ॥

यथा कारकान्तरापेक्षया लब्धप्रकर्षस्य करणसंज्ञायां सजा-
योगकरणान्तरापेक्षया प्रकर्षो नाश्रीयते येन सर्वस्यैव कार्यं प्रवर्तते ।
प्रनेन यथा दीपिकया याति, पादाभ्यां व्रजति वलेन पादेनादत्त
ति । अन्यथा स्वादेरेव प्रकृष्टतमस्य भवेदिति । तथा कर्मणो ऽपि क-
णादीनामपि क्रियायामुपयोगादीप्सिततममिति कारकान्तरापेक्ष-

या सादितेप्साप्रकर्षविषयभावस्य कर्मान्तरे ऽपेक्षयात् अतिशयो
नाश्रीयत इति सिद्धा निर्मत्तनिमित्तिभावास्थितस्यापि सर्वस्यैव
कर्मणः पूर्वैषैव योगेन कर्मसंज्ञेति मास्त्वकथितकर्मेत्येकीयमते ना-
स्योपन्यासः ॥ ७४ ॥

एतत्तु न युक्तमित्याह ।

कर्मणस्त्वाप्तुमिष्टत्वे आश्रितो ऽतिशयो यतः ।

आश्रीयते ततो ऽन्यन्तभेदं पूर्वेण कर्मणा ॥ ७४ ॥

इह साधनभावस्य सर्वकारकविषयत्वाद्युक्तं यत्कारकान्तरापेक्षया
लब्धातिशयसाधनभावकरणं स्वकक्ष्यागतं प्रकर्षं नाद्रियेत । कर्म-
त्वीप्साप्रकर्षविषयभावं कारकान्तरापेक्षया प्रतिपत्तुमसमर्थम् । न हि
कारकाणामीप्सितानि । कर्त्रा क्रियया यदाप्तव्यं तदीप्सितं । कारका-
न्तराणि तु क्रिययै करणादीन्याप्तव्यानि । न तु क्रियया तस्मात्तुल्य-
जातीयापेक्षत्वादतिशयस्य कर्मण आप्तुमिष्टत्वे ईप्सित इत्येवमा-
प्तुमभिप्रेतत्वं आश्रीयते । तमप उपादानादतिशयो यस्मादङ्गीक्रियते
तस्मादीप्सितार्थान्तरापेक्ष एवासौ प्रकर्षो ऽभ्युपगन्तव्य इति स्वक-
क्ष्याकृत एव सः । तथा च पयः प्रभृति गवादीप्सितापेक्षया प्रकृष्ट-
मीप्सितं पूर्वयोगस्य विषयो, गवादेस्तु पूर्वेणासिद्धायां कर्मसंज्ञाया
मकथित इत्यनेन सिद्धिरित्येष एव पक्षो व्याप्यः । ततश्च भिन्नकक्ष्यं
कर्मद्वयमेतत् । स्वकक्ष्यापेक्षेऽनाश्रितं तु कर्मणः प्रकर्षं तमव्वचन-
मनर्थकं स्यात् । तथा चेप्सितमात्रस्य कर्मसंज्ञायां वारणार्थानामीप्सित
इत्यत्र यवेऽयो गां वारयति, कूपादमुं वारयति, अग्नेर्माणवकं वारय-
तीत्युदाहरणं । तस्मात् गवादेरपि कर्मसंज्ञाप्रसङ्गात् । ततश्चैतत्सूत्रं
निर्विषयं भवेदिति विषयविभागार्थः कर्मापादानयोः स्वकक्ष्यागतः
कर्मणो ऽतिशयः सिद्धान्तितः । तथा च वार्त्तिकं, वारणार्थानां कर्म-
ग्रहणानर्थक्यं कर्तुरीप्सिततमं कर्मेति वचनात् । भाष्यमपि । यत्तु कथितं
पुरस्तादीप्सितयुक्तं च तस्य सिद्धचर्यं ईप्सिततममिति । वारणार्था-
नामित्यनेनाधारादेरीप्सितेन कूपादिना युक्तस्य कर्मसंज्ञा न सिद्ध्य-
तीति ईप्सितामित्यनेन सिद्धचर्यनित्यर्थः । यत्पुनरीप्सितमात्रमपादान-
संज्ञाभिरकथितं तस्याकथितसूत्रेण गवादेः कर्मसंज्ञेत्यपि भाष्ये ऽभि-
हितम् । ईप्सितमेव तु यत्स्यात् तस्य भविष्यत्यकथितेनेति ॥ ७४ ॥

यत्पुनरेतदुक्तं नयत्यादीनां णिजन्तवत्सिद्धं पूर्वेण कर्मत्वमिति
ब्रूयाद् ।

णिजन्ते च यथा कर्त्ता सक्रियः सम्प्रयुज्यते ।

नयत्यादौ तथा कर्त्ता निष्क्रियो ऽपि प्रयुज्यते ॥ ७५ ॥

गमयति ग्रामं देवदत्तमित्यादौ णिजन्ते प्रकृतिप्रत्ययवाच्ये द्वे
नये भिन्ने प्रतीयेते इति तदपेक्षं द्वयोः कर्मत्वं युज्यते । गां दोग्धि
य इत्यादौ तु प्रकृतिवाच्यैकैव क्रियेति कथं कर्मद्वययोगः । न चा-
नन्तर्भूतणिजर्थत्वेन तदुपपत्तिः । णिजर्थस्यायोगात् । प्रैषो हि
जर्थः, स च प्रवृत्तिक्रियस्य स्वव्यापारस्य कर्तुरूपलभ्यते । तथा
तस्य स्वतन्त्रस्य प्रयोजको यो हेतुः तद्व्यापारे णिजुक्तः । अत ए-
प्रवृत्तिक्रियाणां करणादीनां प्रयोजकस्य स्वतन्त्रस्य कर्तुर्हेतुसंज्ञा
भवति । तदेवं गवादेर्निष्क्रियत्वान्न तद्व्यापारेणाप्यमानत्वं पय-
देः कर्मणः अपि तु दोहेन देवदत्तव्यापारेणैव गोपयसोर्द्वयोरपि
प्यमानत्वमित्यतिशयायोगात् पयआदेरेव पूर्वेण कर्मत्वं, गवादे-
वकथितमिति अनेनैवारभ्यते ॥ ७५ ॥

ननु च यथा गच्छन्तं सम्प्रयुङ्क्ते गमयतीति प्रयोगः, तथा
रन्ती क्षारयति दोग्धीत्यर्थ इत्याशङ्क्याह ॥

भेदवाक्यं तु यत् ण्यन्ते नीदुहिप्रकृतौ च यत् ।

शब्दान्तरत्वान्नैवास्ति संस्पर्शस्तस्य धातुना ॥ ७६ ॥

गच्छन्तं प्रयुङ्क्ते इत्यादिना गमयतीत्यादौ ण्यन्ते प्रकृतिप्र-
यार्थयोर्विभागप्रदर्शनाय यद्वाक्यं ग्रामं प्राप्नुवन्तीमजां प्रयुङ्क्ते,
रन्ती गां प्रयुङ्क्त इत्यादि च नयति दोग्धीत्यादौ प्रकृतिविषये
कृत्यर्थप्रदर्शकवाक्यं, तत्सर्वं गमयतीत्यादेर्ण्यतान्नयति दोग्धीत्या-
द्य प्रयोगाच्छब्दान्तरं भिन्नार्थमेव । नह्येषो ऽत्र धात्वर्थः । आदरवि-
र्क्षेण च धात्वर्थमात्रकथनमेतत् । यथा राजपुरुषादौ राज्ञः पुरुष
रादि । तथा हि गच्छन्तं प्रयुङ्क्त इत्यादौ वाक्ये प्रयोगकर्त्तु-
दर्शनं गमयतीत्यादौ ण्यन्ते प्रयोज्यक्रियामात्रं प्रतीयेते । प्रयोज्य-
स्वशब्दोपादानो देवदत्तमिति ॥ यत्र चैतद्भेदकवाक्यं विदूरण्यन्ते,
नयत्यादीनां सुतरां विदूरता । न ह्यत्र वाक्यार्थो धातूपादानः क-

श्चित् । अतस्तस्य वाक्यस्य वाक्यार्थस्य वा बुहादिधातुना नास्ति सम्प्र-
न्धः । तस्मान्नात्र ण्यन्तान्तर्भाव इति क्रियाद्वयाश्रयेणापि कर्मविशेष-
समर्थनं समीचीनम् । तदेतदेकैवयं विलक्षणा कर्मद्वयविषया क्रियेति
सर्वं चाकथितं कर्म भिन्नकक्ष्यं प्रतीयते । धात्वर्थोद्देशभेदेन तच्चे-
प्सिततमं किलेत्येष पक्षो ऽवस्थापितः । अप्राधान्ये ऽपि चाकथित-
कर्मणो वास्तवे ऽन्तरङ्गत्वात्प्रथमं क्रियायोगाल्लादिविधिरुक्तः । नय-
त्यादौ तु प्राधान्यमजादरिति तत्रैव लादयः । ण्यन्ते तु ण्यर्थस्य प्रा-
धान्यात्तेनाप्यमानत्वात् प्रयोज्यकर्तव्यं प्रधानं कर्मेति तत्रैव ला-
दयः । ततश्च प्रधानकर्मण्याख्येये लादीनाहुर्विकर्मणां । अप्रधाने तु
हादीनां ण्यन्ते कर्तुंश्च कर्मण इति न्यायसिद्धमुदाहृतम् ॥ ७६ ॥

इदानीं सिद्धान्तमुद्घाटयति ॥

यथा चैकमपादानं शास्त्रे भेदेन दर्शितम् ।

तथैकमेव कर्मापि भेदेन प्रतिपादितम् ॥ ७७ ॥

ध्रुवमपाय इत्यनेनैव सर्वत्रापादानसंज्ञा भाष्येऽपि प्रतिपा-
दिता । भीत्रार्थादिविषये ऽपि बौद्धस्यापायस्य भावात् । अबुधबो-
धनार्थं हि भीत्रार्थानामित्यादिना भेदेन कथनम् ॥ तथा च वक्ष्यति
निर्धारणे विभक्ते यो भीत्रार्थानां च यो विधिः । उपात्तापेक्षि-
तापायः सोऽबुधप्रतिपत्तय इति । एवं कर्मापीप्सिततममेकमेव
कर्तुः क्रियायाऽऽप्यमानत्वस्य सर्वत्र भावात् । मन्दबुद्ध्यनुग्रहाय त-
त्तरसूत्रप्रपञ्च इति कारिकार्थः । यद्यपि च पयःप्रभृत्यर्थं गवादेरु-
पादानं तथाप्यस्येव धात्वर्थेन तस्याप्यमानत्वं । तद्यथा तण्डुलानोद-
पचतीत्यत्र । तण्डुलानां हि विकल्पितिविशिष्टा विक्लेदना पचेरर्थः ।
हि विकल्पित्याख्यगुणद्वारेण तण्डुला अपि कर्म विक्लेदनस्य, साक्षा-
त्त्वोदनम् । तण्डुलान्विकलेद्यन्नोदनं निर्वर्त्तयतीत्यर्थः । इत्थं च गुण-
प्रधानभूतैकधातुवाच्यक्रियाभेदाश्रयेणात्र यथा कर्मभेदः, तथा क्षर-
णोपसर्जनक्षारणार्थतायां दुहेर्गोपयसी सममेककर्मभावमनुभवतः
तथा च ण्यर्थान्तर्भावो ऽपि युक्तः । ण्यन्ते ऽपि प्रकृत्यर्थविशिष्टस्य
प्रत्ययार्थस्य प्राधान्यान्निष्क्रियत्वं स्वतन्त्रस्य ॥ न ह्यत्र णिच् क्रिय-
येन सक्रियप्रयोगस्तु यदा स विषयो णिच् इति न्यायो ऽनुवर्ण्येत
धातुवाच्यस्तु ण्यर्थः । तद्यथा साधयतीति ण्यर्थः पचतिवाच्य-

भेदवाक्यं तु भवत्यदूरविप्रकृष्टं भिन्नार्थमत्यन्तविशेषापेक्षया त्वे-
कार्थमेव राजपुरुषवृत्तिवाक्यवत् । तथा च प्रतीयत एवैकत्र तद्वा-
क्यार्थो ऽत्र प्रयोगे ॥ न चापि गवादीनां निष्क्रियत्वं न्याय्यं क्रिया-
समवायाभावे कारकत्वाभावात् । आरभ्यमाणे ऽप्यकथितयोगे
कर्मसंज्ञा न स्यात् । प्राक्प्रयोगाभिष्क्रियत्वमिति चेत् ष्यन्ते
ऽपि समानमेतत् । यथा च तत्र सम्भावितक्रियस्य कर्तुः प्रयोजकः
इति तद्व्यापारोपपत्तिः, तथा ऽत्रेति न किं चिदवद्यम् । तमग्रहणस्य च
प्रत्याख्यानादीप्साप्रकर्षानाश्रयणम् । यत्तु तमग्रहणस्योदाहरणं दध्ना
भुञ्जीयेति, तत्र समक्ष्यतया दध्नौदनस्येप्सितत्वे तमग्रहणमकि-
ञ्चित्करमभ्यर्हितत्वे हि दध्नस्तस्कृतस्यौदनस्यैवेप्सितत्वमिति नास्त्येतद्
दाहरणमातथा च भाष्यम् । तस्याप्यौदन एवंप्सितः न तु गुणेष्वस्या-
दर इत्यादिपि कर्मापादनयोर्विषयविभागदर्शनार्थं तमग्रहणमित्युक्त-
म् । नत्रापि वारणार्थानां वारयितव्यानां वारणमर्थयन्त इति वारणयो-
ग्यानां यदीप्सितं तदपादानमित्येवं व्याख्यानाददोषः । तथा हि वा-
रयितव्याः प्रतिषेधयितव्याः गवादयः तेषामीप्सिता यवादय एवा-
पादानं तदेवैवमीप्सितमेवं सर्वं कर्म । इत्थं च दुह्याद्युदाहरणार्थं न
परिगणनमेतद् । नटश्च शृणोतिक्रियाया निमित्तमात्रं न त्वीप्सित-
त्वेन विवक्ष्यत इति कर्मसंज्ञाभावः । शृणोतिक्रियायां च सव्यापारो
नटः कारकमुपयोगग्रहणादपादानसंज्ञया व्युदस्यते । न चान्या सं-
ज्ञा ऽस्यविहितेति शेषो ऽयं षष्ठीविषयः । हेतुतृतीयायास्त्वयमविषयः,
अनाश्रिते तु व्यापारे निमित्तं हेतुरिष्यते । द्रव्यादिविषयो हेतुः का-
रकं नियतक्रियमिति वचनात् ॥ ७७ ॥

ननु निर्वर्त्यादिभेदेन कर्म भिद्यत इति कथमेकमेव कर्म-
त्याशङ्क्याह ।

निर्वर्त्यो वा विकार्यो वा प्राप्यो वा साधनाश्रयः ।

क्रियाणामेव साध्यत्वात्सिद्धरूपो ऽभिधीयते ॥ ७८ ॥

इह साधनाश्रयशक्त्याधारो निष्पन्नरूपो नामपदैरुच्यते ।
आख्यातपदैस्तु साध्यस्वभावः क्रियात्मार्थो ऽभिधीयत इति क्रिया-
द्रव्ययोः सिद्धसाध्यस्वभावरूपं शब्दप्रतिपाद्यं तद्रूपेण कथ्यते ।
यद्भाष्ये, क्रियाचेद्यदि भाष्यते स्वभावसिद्धं द्रव्यत्वमिति । तथाच कटं

करोति तण्डुलानोदनं पचति सूर्यं पश्यतीति नामपदैः कर्म शक्त्याधारमविलक्षणं सिद्धतया प्रत्याख्यत इति नास्ति तस्य स्वरूपभेदः। स्वतः क्रियार्थत्वाच्च वस्तुतः साधनानां क्रियाधर्मेण व्यपदेशः । निवृत्तिविपरिणतिप्राप्तिलक्षणा हि क्रियाः स्वग्रामव्यावृत्तमुपकारकं कर्म निदर्शयन्त्यो विभिन्नव्यपदेशनिमित्ततामापादयन्ति । एवं च कृत्वा शब्देन रूपेण सिद्धत्वात् कर्मणः साधनभावो ऽप्युपपद्यते । क्रियाविशेषावेशितव्यपदेशभेदानाश्रये तु क्रियाविषयकारकनिमित्ततयेप्सितमित्येव सामान्याख्यया सर्वं कर्म कथ्यत इति सिद्धम् ॥७८॥

गतमदः, इह कथमीप्सितत्वं, विषं भक्षयति चोरान्पश्यतीत्याशङ्क्याह ।

अहितेषु यथा लौल्यात् कर्तुरिच्छोपजायते ।

विषादिषु भयादिभ्यस्तथैवासौ प्रवर्तते ॥ ७९ ॥

वाय्वादिधातुवैषम्यनिमित्तेषु यथा ऽऽतुरस्य हितमिति भोजननियमासहिष्णोरभिलाषो भवति तथा स्वाभ्यादिभयपरिपीडितस्य क्षत्रियस्य व्याधितुःखार्त्तस्य वा वरं विषभक्षणमेव ज्याय इति मन्यमानस्य भवति विषं भक्षणेनेप्सितमिति तथा युक्तं चानीप्सितमित्येतदपि कर्म पूर्वेणैव सिद्धं । तदाह भाष्यकारः । य एष मनुष्यो दुःखात्तो भवति सो ऽन्यानि दुःखान्यनुनिशम्य विषभक्षणमेव ज्यायो मन्यते । लौल्यादिति । न प्रेक्षापूर्वकारिताघाटिता सर्वत्रेप्सा अपि तु प्रकारान्तरेणापि सम्भवतीत्यर्थः । भक्षणक्रियाविषयभावापत्तिरेवात्रेप्सितत्वं तथायुक्तग्रहणादेवावसीयते । सुत्रारम्भेऽपि परोपहितं चाविज्ञातविषभावं भक्ष्यमाणमीप्सितमेव । प्रवृत्त्यनुमेया वेप्सा सर्वत्र समानैव । भयादपि च पराशयानुवर्त्तनार्थं भक्ष्यमाणमीप्सितमेव विषमाएवं दृशिक्रियया वा चोराः । ईप्सितादन्यत्रैवेप्सितं नानीप्सितं वृक्षमूलादि तदपि पूर्वमनभिसंहितमपि तदानीमुपसर्पणवेलायामीप्सितमेवान्यथोपसर्पणक्रियाविषयभावतामेव नोपेयात् । तमग्रहणं च प्रत्याख्यातमिति श्रमापनोदार्थं ग्रामगमने ऽप्यन्तरा वृक्षमूलोपसर्पणमभिसन्निहितमिति सिद्ध्यतीप्सितमात्रस्य कर्मसंज्ञा पूर्वण्वैवासंज्ञान्तरपूर्वकमपि कर्मेप्सितमित्येव सामान्यलक्षणेन सिद्धम् । ग्राममभिशेते नगरमुपतिष्ठतीत्यादावुपसर्गसम्बन्धे सकर्मकत्वा-

धातूनां परत्वात्कर्मसंज्ञायामधिकरणं कर्मगेहं प्रविशतीत्युक्तम् । अनुपसर्गत्वे अधिकरणसंज्ञा भवति । अक्षान् दीव्यतीति, विजिगीषो-
पसर्जनपातनवचने दीव्यतावीप्सितत्वेनाक्षाणां, क्रियार्थत्वे त्वक्षैर्दी-
व्यतीति करणता ऽक्षाणामित्युभयसिद्धौ समावेशार्थं कर्मसंज्ञायामव-
काशो मनसा दीव्यतीत्यादि मनसादेव इति कर्मण्यप्रत्ययः । करण-
संज्ञायां तु देवनो ऽक्ष इति करणे ल्युङिति परत्वाद् द्वितीयां बाधित्वा
तृतीयैव स्यात् । मनसस्तृतीयाया इत्यलुकि करणसंज्ञाया अवकाशो
मनसादेव इत्येतदेवोदाहरणम् । सूत्रारम्भे तु चकारसहिते संज्ञाद्व-
यसमावेशान्यथानुपपत्त्या द्वितीया तृतीयापि हि सिध्यति । एवं कु-
धद्रुहोरप्यनुपसर्गयोः सम्प्रदानता, उपसृष्टयोस्तु परत्वात्कर्मतेत्येवं
जातीयमेव कर्म प्रागेव प्रतिपादितमस्माभिः पुनरपि स्मारितम् ॥७९॥
गतमतेत् । इदानीं चिन्त्यते इह कर्मद्वययोगे प्रधानमर्थमाश्रित्य प्रधाने
लादिरुक्तः । द्वितीया तु प्रातिपदिकादिद्वयादप्युत्पद्यत इति तत्र गुणप्र-
धानभूतक्रियाद्वयविषयायामपि शक्तावेकस्यां लादिनोक्तायां परश-
क्त्यभिधानाय द्वितीया कस्मान्नोत्पद्यत इत्याशङ्गाह ॥

प्रधानेतरयोर्यत्र द्रव्यस्य क्रिययोः पृथक् ।

शक्तिर्गुणाश्रया तत्र प्रधानमनुरुध्यते ॥ ८० ॥

इहार्थानामेकवाक्योपात्तानां समन्वयो भवति । द्वयोः प्रधानयोः समत्वा-
त् मिथो ऽङ्गाङ्गिभावो नोपपद्यते नापि द्वयोर्गुणयोर्गुणानां च परार्थ-
त्वादसम्बन्धः समत्वात्स्यादिति । गुणप्रधानभावेन तु समन्वयोपप-
त्तावेकवाक्यता भवतीत्याह । प्रधानेतरयोर्यत्रेति ॥ ८० ॥

तत्र प्रधानानुयायित्वाद् गुणानाम्प्रधानक्रियाविषयकर्मशक्त्य-
भिधाने द्रव्यस्य गुणस्य क्रियाप्यभिहितवत्प्रकाशत इति प्रधाना-
नुरोधं सामान्येनोक्तं व्याख्यातुमाह ।

प्रधानविषया शक्तिः प्रत्ययेनाभिधीयते ।

यदा गुणे तदा तद्गदनुक्ता ऽपि प्रकाशते ॥ ८१ ॥

प्रधानक्रियावाचिनो धातोरुत्पन्नेन प्रत्ययेन लादिना यदा
प्रधानक्रियाविषया कर्मशक्तिः प्रतीयते तदा गुणक्रियाविषया

साक्षादनुक्ता ऽपि तद्वत्प्रकाशत इतीयमनुक्तिः व्याख्याता ॥ ८१ ॥
अत्रोदाहरणमाह ॥

पचावनुक्तं यत्कर्म त्कान्ते भावाभिधायिनि ।

भुजौ शक्त्यन्तरं प्युक्ते तत्तद्धर्मः प्रकाशते ॥ ८२ ॥

पत्कौदनो भुज्यत इत्युदाहरणम् । अत्र, त्काप्रत्ययस्य तुमर्थग्रहणानुवृत्त्या भाष्यकारमतेन भावे विधानम् । वार्त्तिककारोक्त्या च तुमुनः समानाधिकरणा इति यथावकाशं शक्यवेत्यादि विधीयमानादातुमुन्प्रत्ययादनुप्रयोगधातुना समानाभिधेया णमुलादयः प्रत्यया वक्तव्या इति वार्त्तिकार्थः । तेन स्वावुङ्कारं भुज्यते यवागूर्देवदत्तेनेति णमुला कर्माभिधानाद्यवागूशब्दात् द्वितीया न भवति । देवदत्तशब्दाच्च तृतीया भवति । अन्यथा कृत्वात्कर्त्तरि णमुलापत्तौ देवदत्ते तृतीया न स्यात् । अनेनैव न्यायेन पत्कौदनो भुज्यत इत्यत्रापि त्काप्रत्ययो भुज्यत इत्यनुप्रयोगधातुना समानाभिधेय एककर्मण्येवोत्पद्यत इति नास्ति कस्याश्चिदपि शक्तेरनभिधानं इति वार्त्तिककारमतेनेदमुच्यते । भाष्यकारस्तु पत्कौदनं गम्यते ग्राम इत्यत्रानेन न्यायेन द्वितीया न स्यादिति वार्त्तिकं व्याचष्टे । तुमर्थग्रहणानुवृत्त्या णमुलादीनां भावे विधानं गम्यते । तुमर्थो हि भावः । कृत्वात्कर्त्तरि सिद्धे त्काप्रभृतीनां तुमर्थ इति वचनात् कर्त्तुरपकर्षो न वाच्यस्तुमुनोऽर्थो ऽनिर्दिष्ट इत्यनिर्दिष्टार्थाः प्रत्ययाः स्वार्थे भवन्तीति स्वस्याः प्रकृतेरर्थो भावः सिद्धः । एवं त्कान्ते पत्केत्यस्मिन्भाववाचिनि पचिक्रियाविषयौदनस्य कर्मशक्तिरनुक्ता । भुजिक्रियाविषयायां कर्मशक्तौ लेनाभिहितायां तथैव तद्धर्मः तस्य प्रधानस्यैव धर्मः प्रत्यायितत्वलक्षणो यस्य तद्धर्मः प्रकाशत इति द्वितीया न भवत्योदनात् । पत्कौदनं भुङ्क्त इत्यत्र पचिक्रियापेक्षादेव देवदत्तात्कर्त्तुस्तृतीयापि न भवति । पत्कौदनं गम्यते ग्राम इत्यत्र तु गमिप्रत्ययेनौदनगता कर्मशक्तिर्नाभिहितेति भवति द्वितीया । यद्यपि च साधनैकार्थसमवेतायां सङ्ख्यायां भुज्यत इति विभक्तिरुत्पद्यते, तथापि पचिविषयकर्मोपाधिसङ्ख्यानभिधानात् भवेत् द्वितीयेति न्यायो ऽयमुद्घोष्यते । एकत्वादिष्वपि हि विभक्त्यर्थेष्ववश्यं कर्मादयो गत्वा नापेक्षणीया इति ॥ ८२ ॥

उदाहरणान्तरमप्याह ।

इषेश्व गमिमंस्पशाद् ग्रामे यो लो विधीयते ।

तत्रेषिणैव निर्भोगः क्रियते गमिकर्मणः ॥ ८३ ॥

इष्यते ग्रामो गन्तुं इत्युदाहरणम् । अत्रेपरुभे कर्मणी गमेग्रामे
इति ग्रामस्येषिविषयायां कर्मशक्तावाभिहितायां गमिविषया ऽपि त-
प्रकाशतोतत्र गमनार्थमेषणम् । तथा च क्रियायां क्रियार्थायामुपपदे
मुनिति फलभूतावगमः प्रधानं नेषिरिति शङ्कायामुदाहरणान्तरमिद-
आख्यातपदवाच्ये ह्यर्थे ऽनियतत्वात् प्रधानता सर्वत्रापक्त्वा भुज्यत
यत्र त्वार्थमपि प्राधान्यमस्ति । पाकस्य भोजनार्थत्वात् । गमिसंस्प
दिता । इषेर्द्रव्याभिसम्बन्धः क्रियान्तरमुखेनैव सर्वदा भवति । तदिह
दर्शनादिमुखेन ग्रामे इच्छा, अपि त्वेकवाक्योपात्तगमिद्वारेणेत्य-
। निर्भोगश्चर्वणमाख्यानमिति यावत् । इषिणै वेति । इषिप्रत्ययेण
कारेण कर्मणि विहितेन तन्त्रेण शक्तिद्वयमप्यभिदधाति प्रत्यय इति
क्यपदीये निर्णीतम् ॥ ८३ ॥

मतान्तरेणाप्यत्रोपपत्तिमाह ।

पक्त्वा भुज्यत इत्यत्र केषां चिन्नव्यपेक्षते ।

ओदनं पचतिः सो ऽसावनुमानात्प्रतीयते ॥ ८४ ॥

केषाश्चिन्मते ऽत्र वाक्ये पचिक्रियौदनं नापेक्षते । प्रथमान्तस्यौ-
तस्य पक्वेति सम्बन्धाभावात् । भुज्यते इत्यनेनैव तु सम्बन्धो
वत्योदनस्येत्येकैव कर्मशक्तिः सा चाभिहितेति केदमुपतिष्ठ
प्रधानशक्त्यभिधाने गुणक्रियाशक्तिरभिहितवत्प्रकाशत इति ॥
दि तर्हि पचिनौदनस्यासम्बन्धः पक्कान्यत् किञ्चिदोदनो भुज्यत
पर्यः स्यात् । तथा च विवक्षितमोदनपाकस्य भुज्यङ्गत्वं न प्रती-
त इत्याशङ्क्याह । सो ऽसावनुमानात्प्रतीयते इति । स इति परामृ-
स्यौदनबुद्ध्या साक्षात् कृतस्यासाविति प्रत्यक्षानुकारेण प्रतिनिर्दे-
ः । साक्षात्पचिसमन्वययोग्यौदनः सामर्थ्यात्पचैरर्थापेक्षणीयत्वेन
तीयते । किं सामर्थ्यमिति चेत् एकवाक्यत्वमिति ब्रूमः । श्रुतसम्बन्धो
श्रुतसम्बन्धपरिकल्पनाल्लघुः । एतच्च सत्येन गुणप्रधानभावेनान्य-
ति पूर्वोक्त एव न्यायो ऽत्राश्रयणीय इति पूर्वोक्तमेव न्याय्यम् ।
त एवान्यमतत्वेनास्योपन्यासः । किल भूमिः पाकमपेक्षत इति स-

निहितेनैवाकाङ्क्षा पूरयितव्या । पाकस्य भुज्यपेक्षया पूर्वकालस्येति
गुणप्रधानभावोपपत्तावेकवाक्यतोपपत्तिः ॥ ८४ ॥

न केवलं कर्मण्ययं कारकविषयो न्यायः यावत्कारकान्तरे
ऽपीति व्याप्यर्थमुदाहरणान्तरमाह ॥

तथा ऽभिनिविशौ कर्म यत्तिङन्ते ऽभिधीयते ।

त्कान्तेऽधिकरणत्वेऽपि न तत्रेच्छन्ति सप्तमीम् ॥ ८५ ॥

भुक्त्वा नगरमभिनिविशत इत्यत्राभिनिविशश्चेति नगरस्या-
भिनिविशेराधारस्य कर्मसंज्ञायां तिङन्ते ऽभिनिविश्यत इत्यत्र प्रधान-
भूते विषये ऽभिहिता कर्मशक्तिः । भुक्तेति त्कान्तविषये ऽधिकरण-
शक्तिरपि गुणत्वात् स्वकार्यं सप्तमीविभक्तिलक्षणं न प्रयुङ्क्ते । सप्त-
म्या चात्र प्रधानक्रियाविषया कर्मशक्तिर्न प्रतीयत इति प्रधानोपरोधो
गुणेन कृतः स्यात् । न चैष न्यायः प्रधानानुयायित्वाद् गुणानां प्रधानवि-
रोधिनि कार्ये उदासते एव ॥ प्राधान्यं च सर्वत्र तिङन्तार्थस्य शाब्दव्य-
वहारविवक्षितस्य वाक्यार्थभूतस्य । अनेनैव न्यायेन नगरे ऽभिनिविश्य
भुङ्क्ते इत्यत्र भुज्याश्रयेणाधिकरणत्वेन नगरस्याभिनिविशिकर्म-
त्वमापाद्यते । गतमेतत् । इह कथं कर्मत्वं गुडं भक्षयतीति गुडो ऽभिनिर्वृ-
त्तः, भक्षणक्रियाकृतं न केचन विशेषमाकाङ्क्षतीति तथेप्सितम् । अपि
तु भक्षणक्रियाया आश्रयविशेषदर्शनार्थमुपादीयत इति क्रियार्थमेतत् ।
द्रव्यसंस्कारार्था क्रिया दन्तावचूर्णनादिना लक्षणक्रियाफलत्वं
अपि त्वन्नादिना रूपात् । एवं भावलक्षणस्य भक्षणस्य प्रीतिस्तृप्तिलक्ष-
णा फलमिति नास्ति क्रियाकृतो ऽत्र कश्चनोत्पत्त्यादिविशेषः ।
एतदुक्तं वार्तिके । ईप्सितस्य कर्मसंज्ञायां निर्वृत्तस्य कारकत्वे कर्म-
संज्ञाप्रसङ्गात् क्रियोप्सितत्वादिति । निर्वृत्तस्य निर्वर्त्यकर्मतां प्रतिक्षि-
पति । उपलक्षणं चैतत् । विकाराद्यभावात् कर्मन्तरतापि नास्ति ।
निराकाङ्क्षस्य चेत्यर्थः । कारकं च, इति क्रियासिद्धौ निमित्तभाव-
माह । लक्षणक्रियानिष्पत्त्यर्थं गुडस्योपादानात् । अत एव भक्षणाय
गुड इति क्रियासन्दर्शनादिभिराप्यमानत्वादीप्सितं कर्म न तु ॥
द्रव्यभक्षणमात्रं हि गुडस्येप्सितं न तु भक्षणप्रत्याख्यानेनान्यस्तत्क-
तो विशेषः । अत्र वार्तिकपरिहार उक्तः, न बोभयेप्सितत्वादिति ॥ ८५ ॥

अथ कथं गुडादेरीप्सितत्वमित्येतद्व्याख्यातुमाह ॥

यन्निवृत्ताश्रयं कर्म प्राप्तेरप्रचितं पुनः ।

भक्ष्यादिविषयापत्त्या भिद्यमानं तदीप्सितम् ॥ ८६ ॥

निवृत्ता निष्पन्नो ऽत एव निराकाङ्क्षः आश्रयो गुडादिद्रव्यं यस्य
कर्मणः कर्मशक्तेरिति निर्वर्त्यकर्मताव्युदासः।विकारादीनामा काङ्क्षणा
विकार्यता ऽपि व्युदस्ता । प्राप्तेरप्रचितमिति । प्राप्तेर्भक्षणक्रियासम्ब-
न्धाद्यो ऽपि प्रचयापचययोः विशेषः तेनाप्ययुक्तमप्रचितमिति प्राप्यक-
ता व्युदस्ता। पूर्वपक्षे आद्येन हि कारिकार्धेन पूर्वपक्षवार्त्तिकार्थः संगृ-
हीतः । द्वितीयेनार्धेनोत्तरवार्त्तिकव्याख्यानम्। भक्षिभुज्यादिक्रियाविष-
योभावापत्त्या भिद्यमानं विशेष्यमाणं गुडादीप्सितं प्राप्यमेतत् कर्म-
वर्धः । तथा हि, न भक्षणादिक्रियैवात्रेप्सिता।एवं लोष्टमपि भक्षयि-
षा कृती भवेत् । नापि गुडः क्रियान्तरत्वेनेप्सितः, अपि तु भक्षणाश्र-
त्वेनेत्युभयभावमाश्रयाश्रयिभावेन समुदितमीप्सितम्। यस्य हि गु-
डभक्षणमीप्सितं तस्य गुडो ऽपीप्सितः।भक्षणक्रियासम्बन्ध एव चात्र
क्रियाकृतो विशेषः प्राप्यकर्मणो विशेषान्तरस्यानापेक्षणात्। अन्यथा
नेर्वर्त्याविकार्याङ्ग्यां को विशेषः स्यात् । भक्षणस्य प्रीत्यतिशयो ऽत्र
फलमास च गुडस्य तत्सम्बन्धे सति घटत इत्ययमेव विशेषः।क्रियाकृ-
त्स्वानुरूपफलप्रभवयोग्यता हि संस्कारः।ननु च तृप्तिलक्षणायां प्राप्तौ
गुडो ऽयमिति कथं, प्रधानकारकरूपं कर्मत्वं अस्याउच्यते।तृप्तौ जातायां
गुडस्यासत्य इतिकर्तव्यताविशेषः यद्भक्षिक्रियाविषयीकरणे तां
ति प्राधान्यं, नान्यथा तृप्तिः सम्पादयितुं शक्या।तदस्य तृप्यङ्गभावे
यं प्राथमकल्पिको व्यापारः। तद्यथा गुरुः सेव्यमानो धर्मोत्पत्तावङ्ग-
माप्तेति तच्चास्य परिचरणक्रियाविषयभावगमनमन्तरेण न घटनामे-
वेति गुरुं शुश्रूषत इति प्राधान्योपपत्तिः।तदेवमत्र पूर्वपक्षे द्रव्येप्सा-
दहित्येन क्रियामात्रस्येप्सा दर्शिता। यदि तर्हि क्रियाविषयभावमात्र-
मनेन कर्मतासिद्धिः । तथा सति सर्वत्र क्रियामात्रे ऽपि सकर्मकता
यात्।ततश्चाकर्मकव्यपदेशाः शास्त्रे विरुध्येरन्।न च विरुध्यन्ते।न ह्यव-
यं क्रियामात्रे बाह्यविषयसम्भवः । का चिद्धि क्रिया कर्त्तर्येव वि-
राज्यते। न तु बाह्यभावमपेक्षते। तद्यथा आस्त शेते इत्यादि । द्वयर्थः
चिरिति वचनात् सर्वधातुविषये ऽपि भावनालक्षणे व्यापारे धात्वर्थ
कत्र भावनापर्यवसानात् स एव भाव्यः।आसनं करोति शयनं करो-
ति। अत एवात्र बाह्यभावविषयः प्रश्नो नास्ति किमिति।यत्र बाह्य-

जानिष्ठा भावना तत्र तेन बाह्येन भाव्येन कर्मणा सकर्मकत्वमातत्र
च किमित्यनुयुज्यते। पचति, किमोदनमित्यादि। धात्वर्थस्य हि सर्वत्रा-
व्यभिचारात् भाव्यत्वेऽपि न तेन सकर्मकाकर्मकविभागः शक्यक्रियः।
कालादिकर्मणोव बाह्यं कर्म । अत एव बाह्यनिष्ठायां भावनायां धा-
त्वर्थः करणमिति न्यायविद्ः । तेनौदनं भावयतीति वाक्यार्थः । य-
द्यपीह दर्शने भावना धात्वर्थ एव, तथापि फलपर्यन्ताऽसौ कर्तृव्या-
पाररूपा दीर्घतरावयवक्रियामात्रात् पृथग्व्यवहारसंज्ञा । एवं सर्वत्र
योज्यम् ॥ ८६ ॥

कचित्पुनर्वस्तुतो बाह्यकर्मसद्भावेऽप्यकर्मकव्यपदेशो भवतीत्याह ।

धातोरर्थान्तरे वृत्तेर्धात्वर्थेनोपसंग्रहात् ।

प्रसिद्धेरविवक्षातः कर्मणोऽकर्मिका क्रिया ॥ ८७ ॥

प्रसिद्धादर्थान्यत्रार्थे यदा धातुर्वर्तते तदाऽस्य कर्मसमन्व-
यरहिता क्रिया वाच्या प्रतीयते । तद्यथा वहतिदेशान्तरप्रापणवचनः
सकर्मकः प्रसिद्धो, भारं वहतीति, स यदा नदी वहतीत्यत्र स्यन्दन-
क्रियामभिधत्ते तदा स्यन्दनस्य जलसहतिरूपस्य नद्यात्मभूतत्वात्
किमित्यनुयोगाभावादकर्मक इति धात्वर्थमात्रोपेक्ष्येऽयं भावना, व-
हति स्यन्दनं करोतीति । यदापि धात्वर्थक्रियायां कर्मान्तर्भवति तदा
ऽप्यकर्मकत्वमातद्यथा जीवति प्राणान् धारयतीति ह्यत्रार्थ इति प्राण-
लक्षस्य कर्मणोऽत्रान्तर्भावः। एवं म्रियते, प्राणान् जहातीति। तथाऽस्ति
आत्मानं विभर्त्तीति । यत्राप्यव्यभिचारेण प्रतिनियतस्य कर्मणः प्रती-
तिः, तत्राप्यकर्मका क्रियेति व्यवहारः । तद्यथा वर्षतीति । अत्र हि
यथा वर्षणक्रियायामव्यभिचाराद्देवः कर्त्ता प्रतीयते तथा कर्माणि
जललक्षणमिति प्रसिद्धेः अकर्मकत्वाश्रयः कर्तरि क्त उदाहृतम्
वृष्टो देव इति। यत्त्वप्रसिद्धं कर्म तेन सकर्मकत्वमेवास्याः क्रियाय-
रुधिरं वर्षतीति लाजान्वर्षति। उपलो वृष्ट इति कर्मणि क्तः। विद्यमानं
ऽपि वा यत्र कर्मसम्बन्धः क्रियामात्रप्रतिपादनतात्पर्यान्न विवक्ष्यते
तत्राप्यकर्मकत्वं सम्भवति। तद्यथा नेह पच्यते, नेह भुज्यत इति। क्रि-
याप्रतिषेधतात्पर्याद्भावे लकारः । दीक्षितो न ददाति, न पचति,
जुहोतीति । कर्मणो विवक्षाऽत्र किमिति नापेक्ष्यते । क्रियाप्रतिषे-
धात्तात्पर्यात् ॥ ८७ ॥

तदेवं चतुर्भिरपि प्रकारैरकर्मकव्यपदेशाः शास्त्रे भवन्ति । ए-
षामन्ये ऽपि प्रकाराः सम्भवन्तीत्याह ।

भेदा य एते चत्वारः सामान्येन प्रदर्शिताः ।

ते निमित्तादिभेदेन भिद्यन्ते बहुधा पुनः ॥ ८८ ॥

य एते कर्मण्यपि धातूनामकर्मकत्वनिबन्धनभूता भेदाश्चत्वारो
विहिताः ते निमित्तादिभेदेनानेकप्रकारा जायन्ते । निमित्तं सहाय उ-
पसर्गादिः । आदिशब्देन कालादयः । तद्यथा चरतिः देशान्तरगमनव-
चनः सकर्मक उदोर्ध्वगतिवृत्तिलक्षणे ऽर्थान्तरे प्रयुक्तो ऽकर्मका निमि-
त्तस्य शब्दान्तरप्रयोगस्य सामर्थ्याद्भवति । वाष्प उच्चरति धूम उच्च-
रतीति । उच्छब्दवशाद्वातुरयमूदूर्ध्वप्रवृत्तावकर्मकः । आदिग्रहणात्क
चिदात्मनेपदप्रयोगादकर्मकत्वाभिव्यक्तिः । उत्तवत् इति । भासत इत्य-
र्थः । यावद्भुक्तमुपतिष्ठते, भोजनकालं यावदुदीक्षत इत्यर्थः । अकर्मका-
च्चेत्यात्मनेपदम् । सर्पिषो जानीते मधुनो जानीत इति । तेनोपायं प्रव-
र्त्तत इति ज्ञानपूर्विकायां प्रवृत्तौ अत्र धातुर्वर्तते । अपहृवे ज्ञ इत्यनुवृत्ता-
वकर्मकाच्चेत्यात्मनेपदम् । वाक्यसामर्थ्यात्कचिदकर्मकत्वाभिव्यक्तिः ।
तद्यथा नदी वहतीति । नदीलक्षणकर्तृविशेषसामर्थ्यात् स्यन्दनवच-
नतायामकर्मकत्वम् । एवं वायुर्वहतीति । तथा कर्मकर्तृविषयकर्मणः
कर्तृत्वप्रतीतिवशादेकदेशवचनतायान्धातोरकर्मकत्वं, पच्यने ओदनः
स्वयमेवेति । एवं च कृत्वा ऽकर्मकव्यपदेशनिमित्तं शास्त्रमत्र विषये
प्रवर्त्तते मुचो ऽकर्मकस्य गुणो वेति । मोक्षयते वत्सः स्वयमेवेति । एव-
मर्थान्तरे वृत्तेर्धातोरकर्मकत्वनिबन्धनं निमित्तादिभेदेन भिद्यन्ते ।
धात्वर्थेनोपसंग्रहे ऽपि निमित्तादिभेदेन भेदः । तद्यथा क चित्क्रिया
स्वरूपसामर्थ्यलक्षणानिमित्तातिरोहितभेदत्वेन कर्मणो ऽन्तर्भावे ऽक-
र्मकव्यपदेशो जीवत्यादौ । क चिदन्वाख्यानव्यवस्थया निर्धार्यमाणरू-
पभेदस्याप्यन्तर्भावः । तद्यथा पुत्रीयतौ पुत्रकर्मणः । परमार्थतो ऽत्र
पुत्रलक्षणं कर्म क्रियाशरीरानुप्रविष्टं भेदेनासत्येन प्रक्रियायामन्वा-
ख्यानिमित्तमाश्रीयते । तथा च वक्ष्यति । पुत्रीयतौ न पुत्रो ऽस्ति विशेषे
च्छा तु तादृशी । विनैव पुत्रानुगमादपुत्रे व्यवतिष्ठत इति । क चित्पु-
त्रोपमा न कर्मान्तभूतम् । उपकार्यकर्मणा तु सकर्मत्वम् । पुत्रीयति-
च्छात्रमिति मुण्डयति माणवकमिति । सामान्यकर्मान्तभूतं, विशेषक-

मणा तु सकर्मकत्वमाएवं मिश्रयति तिलानित्यादौ । वाष्पायते धूमायते
 रोमन्थायन इत्यादौ विशेषकर्मण एव निर्द्धारितरूपस्यान्तर्भावः । पचेः
 पार्थिवं भिदेश्च सावयवं कर्म प्रसिद्धं, न त्वन्तर्भूतमातस्य स्वशब्देनापि
 वचनात् । पचति पाक्यं, भिनत्ति भेद्यमिति । अन्तर्भावे तु स्वशब्देन नि-
 र्देशो न स्यात् । न च भवति जीवति प्राणानिति, जलं वर्षतीति तु
 भवति । अन्तर्भावाच्च कर्मणो नमस्यति देवानित्यत्र नमःशब्दयोगे
 चतुर्थी न भवति । तथा वार्त्तिकान्तररीत्या चोदयित्वा प्रकृत्यन्तरत्वा-
 त्सिद्धमिति परिहृतं । अनेनैवाशयेन धात्वन्तरमेव नमस्यतिशब्दः, पू-
 जार्थो न सम्भवत्येवात्र नमः शब्दो यावत् कल्पनाद्वारेणेत्येवं व्युत्पा-
 द्यत इत्यर्थः । भाष्यकारस्त्वस्यान्वाख्यानवेलायां नमसः प्रकृतित्वेन
 परिग्रहात् सम्भवं मन्यमानः पुनश्चोदयति । ननु नमस्यतिशब्दे नमः
 शब्दो ऽस्ति तेन योगे चतुर्थी प्राप्नोतीति । परिहरति । वार्थवतो नमः
 शब्दस्य ग्रहणं, न च नमस्यति शब्दे नमः शब्दो ऽर्थवानिति । श्रुत्यानु-
 वृत्तिरियं । अत्र चोपसर्जनार्थः प्रत्ययार्थे गुणभूत इति नमो देवेभ्य
 इत्यत्र प्रधानभूतनमःशब्दयोगे सावकाशत्वात् चतुर्थी न भवतीति
 भाष्यार्थः । प्रसिद्धेरपि यत्राकर्मकत्वं तत्राप्यवान्तरो भेदो देशका-
 लवशात् जायते । तद्यथा, दक्षिणापथे पूर्वाह्णे पचयतामित्युक्ते यवागूक-
 र्मकः पाको ऽवगम्यते । अपराह्णे पुनरोदनसाधनमांसासभूयिष्ठे देशे-
 मांसासाधनः पाकः प्रसिद्धः । क्रियास्वरूपसामर्थ्यात् क चित्प्रसि-
 द्धन्नियतं कर्म, वर्षति, जलं प्रतीयते । कर्तृसामर्थ्यादपि कर्म प्रसिद्धं ।
 यथा दुर्जनः करोतीत्युक्ते उपघातलक्षणं कर्म गम्यते । सज्जनः करो-
 तीति उपकारो ऽवगम्यते । गोष्ठीभेदेन देशभेदेन चापरिमिता प्रसिद्धि-
 रनुगन्तव्या यदुदाह्रियते । अविवक्षापि क चित्सादृश्यमात्रप्रति-
 पादनपरतया वाक्यस्य कर्मणो दृश्यते । तद्यथा ऽनुवदते कठः
 कलापस्येत्यत्र कठकलापयोर्भाषणसादृश्यं प्रतिपाद्यमिति कर्म
 न विवक्षितमातथा कर्मविशेषप्रतिपादने देवदत्तः किं करोतीति प्रश्ने
 पचति ब्रवीति इति कर्मसम्बन्धो न विवक्ष्यते । क्रियाप्रबन्धाव्यु-
 परमप्रतिपादने ऽपि न विवक्ष्यते कर्म, पचत्येव ददात्येवेति यथा-
 योगमनुसरणीयं प्रयोगजातमिष्टम् ॥ ८८ ॥

इति भूतिराजतनयहेलाराजकृते प्रकीर्णप्रकाशे

साधनसमुद्देशे कर्माधिकारः

इह स्वादिविधिवाक्ये यथा ऽऽनुपूर्व्या विभक्तिप्रत्ययाः सन्निविष्टाः तदनुसारं तदर्थानां कारकाणां विचारः । तत्र द्वितीयार्थे कर्मणि विचारिते तृतीयार्थः करणं पूर्वं विचार्यते । कर्त्ता तु पृथ्या अप्यर्थ इति साधारणत्वात् । न त्वेतस्य स्वं निरूपयिष्येत । तत्र क्रियासंसिद्धौ सामग्र्याः साधनत्वात्कोऽतिशयः करणस्य येन तत्साधकतमं स्यादित्याशङ्क्य लक्षणमाह ॥

क्रियायाः परिनिष्पत्तिर्यद्वापारादनन्तरम् ।

विवक्ष्यते यदा तत्र करणत्वं तदा स्मृतम् ॥ ८९ ॥

सन्निपत्योपकारिषु सर्वेष्वपि साधनेषु यद्व्यापारानन्तरभाविनी क्रिया लक्ष्यते तदेव सातिशयं साधकतमं करणम् । तथा च्छेदने दात्रमनुप्रविश्य च्छेद्यावयवविभागं साधयत् प्रकृष्टामुपकारकतामासाधयत्यधिकरणादिकारकान्तरेभ्यः । एवं दर्शने चक्षुः प्रणिधीयमानं, इत्युदाहर्तव्यं । साधनव्यवहारस्य च बाह्यवस्तुसमाश्रयत्वाद्विवक्ष्यत इत्याह । विवक्षोपाकृता एव ह्यप्येता व्याकरणो ऽङ्गं न बाह्यवस्तुसत्ये इत्यर्थः ! तथा च बलेन आलोकेन पश्यतीत्यादावनाहत्य दात्रादिकं बलादि साधकतमत्वेन विवक्षितं करणम् । तत्र साधनान्तराणां वास्तवेऽप्याधारादिभावे बुद्ध्या ऽन्यथात्वं, यथा स्थाल्या पच्यत इत्यादौ । करणस्य तु रूपमेव विवक्षाधीनमिति । साधनव्यवहारश्च बुद्ध्यवस्थानिवन्धन इत्युक्तेऽपि विवक्ष्यते इति पुनरुक्तम् ॥ ८९ ॥

एतदेवाह ॥

वस्तुतस्तदनिर्देश्यं न हि वस्तु व्यवस्थितम् ।

स्थाल्या पच्यत इत्येषा विवक्षा दृश्यते यतः ॥ ९० ॥

इदमेव नियतजातीयं उक्तं करणमित्येवं निरूपयितुं न शक्यते । यस्मान्न वस्तु व्यवस्थितं करणतयाभीष्टतममस्ति । प्रज्ञाताधिकरणभावा ऽपि हि स्थाली तनुतरकणालत्वाच्छीघ्रतरपाकार्यसाधनतया ऽनुभवत्येव वैवक्षिकं करणभावम् । तथा हि प्रयोगः करणतृतीयान्तस्थाल्या पच्यते इति लोके प्रसिद्धः । आर्देन्वनापेक्ष-

या हि सुसन्निवेशा ञ्जाली क्रियासिद्धौ प्रत्यासीदति ॥ ९० ॥

यतश्च क्रियासिद्धौ प्रकृष्टोपकारकं करणम् । अतस्तत्र कर्तृणां
संरम्भ इत्याह ॥

करणेषु तु संस्कारमारभन्ते पुनः पुनः ।

विनियोगविशेषाश्च प्रधानस्य प्रसिद्धये ॥ ९१ ॥

प्रधानस्य क्रियालक्षणस्यार्थस्य प्रसिद्धये प्रकृष्टोपकारकस्य क-
रणस्यैव फलार्थिनः संस्कारमुत्तेजनादिकमसकृद्व्यापारेण चारभन्ते ।
उपायद्वारेणोपेये प्रवृत्तेऽत्र काष्ठानामुपधानं संस्कारः । पुनः पुनश्चोप-
पस्थानं विनियोगः । दाढ्यस्य तीक्ष्णताधानं संस्कारः । उद्यमाननिपतने
विनियोगः । चक्षुषोऽञ्जनादिः संस्कारः, प्रणिधानं विनियोगः, इत्याद्य-
न्यत्रापि यथायोगं वक्तव्यम् ॥ ९१ ॥

इह कथमुपकारप्रकर्षो दीपिकादिकैः यातीति बहूना मेकः क-
रणं विवक्ष्यत इत्याह ॥

स्वकक्ष्यासु प्रकर्षश्च करणानां न विद्यते ।

आश्रितातिशयत्वं तु परतस्तत्र लक्षणम् ॥ ९२ ॥

स्वस्यां कक्ष्यायां करणभावावस्थायां सजातीयापेक्षः प्रकर्षो
ऽत्र तमप्रत्ययवाच्यो नाभीयते, अपि तु साधनसामान्यस्यानुगतस्य
कारकान्तरापेक्ष एव प्रकर्षस्तमप्रत्ययवाच्यः कारणत्वमावेदयते ।
साधकशब्दाद्धि कारकसामान्यवाचिनः तमबुत्पन्नस्तत एव प्रकर्ष
गमयति । परत इति साधनान्तरात् । एवं कारणजात्यपेक्षस्यातिश-
यस्यानाश्रयणादश्वादीनां सर्वेषामपि साधनान्तरापेक्षया प्रतिलब्ध-
प्रकर्षाणां करणत्वमविरुद्धम् । तथा चाश्वो देशान्तरप्राप्तौ कर्त्राद्य-
पेक्षया प्रकृष्टोपकारकः पन्था अपि साधुश्चोरद्वयुपद्रवरहितः । दीपिका
ऽपि तमः संहतिमालोकेन निर्भत्सयन्ती प्रतिपद्यते साधनान्तरेभ्यो
ऽतिशयेन ॥ ९२ ॥

ननु च कर्तृविनियोगोत्तरकालं साधनानां प्रवृत्तेस्तदपेक्षया
कर्तुरेव साधकतमत्वं न्याय्यमित्याह ॥

स्वातन्त्र्ये ऽपि प्रयोक्तारमारादेवोपकुर्वते ।

करणेन हि सर्वेषां व्यापारो व्यवधीयते ॥ ९३ ॥

यद्व्यापारानन्तरं क्रियानिष्पत्तिः तत्करणमित्युक्ते कर्तुः कर-
वप्रसङ्गः । न हि कर्तृव्यापारानन्तरमेव क्रियासिद्धिः । साधनवि-
योगो हि कर्तृव्यापारः । विनियुक्तेषु तु साधनेषु स्वव्यापाराविष्टेषु
तस्य क्रिया निष्पद्यते । तत्र चापि करणादीनामिव कर्त्तरि व्यापा-
विप्रकृष्यते क्रियासिद्धौ प्रकृष्टतरप्रयोगाभावात् । पारतन्त्र्यायोगे
साधनान्तराणां प्रयोक्तारः कर्त्तारः विनियुक्तसाधनान्तरव्या-
रव्यवधानेन क्रियां दूरादेव साधयन्ति । करणव्यापारसमनन्तर-
व तु क्रियासिद्धिः ॥ ९२ ॥

अथ वा कर्त्ता सहातिशयचिन्ता सम्भवतीत्याह ।

त्रियासिद्धौ प्रकर्षो वा न्यग्भावस्त्वेव कर्त्तरि ।

सिद्धौ सत्यां हि सामान्यं साधकत्वं प्रकृष्यते ॥ ९३ ॥

इह क्रियासिद्धिविषये साधनान्तरेभ्यो ऽतिशयः करणस्य
वक्षितः । यदा च निवृत्तानि गृहीतव्यापाराणि कारकाणि तदा
क्रियासिद्धिर्विषयीभवति । कर्तृविनियोगे त्वपेक्षिते कर्त्तरि न्यग्भ-
ति । साधनान्यनाविष्टव्यापाराणि स्वातन्त्र्यनिबन्धनसामान्यभूतं
साधनव्यपदेशादिव नासादयन्तीति कृतः तदपेक्षया कर्तुरतिशयः
भात । तदाह । सिद्धौ सत्यां हि सामान्यं साधकत्वं प्रकृष्यत इति ।
तिसिद्धौ सामान्यं साधनं तत्सिद्धौ निष्पत्तौ सत्यां प्रकर्षमा-
दायति । निष्पत्तिश्च तस्य कर्तृविनियोगादुत्तरकालं स्वव्यापारा-
ये सति । तथा च तस्यां दशायामतिशयश्चिन्त्यमानो ऽधिकरणादे-
तुल्यकक्ष्यात् करणस्यैवावतिष्ठते । ननु कर्तुः सद्भिः स्वामात्राक्
वृत्तिः । स्वतन्त्रो न नृपैः सह स्पर्शं धत्ते सजातीयापेक्षो हि प्रकर्षः
कर्त्ता तु विजातीय एव, कारकान्तराणां स्वातन्त्र्यपारतन्त्र्यरूपत्वात् ।
त्वं च कृत्वा कर्त्तरि परार्थिनस्यापि करणस्य साधनत्वातिशयः
कारकान्तरापेक्षो युज्यते भिन्नाविषयत्वादिति कथमस्वाधीनं प्रक-
वत् साधनं स्यादिति न चोदनीयम् ॥ ९३ ॥

यदि तर्हि कर्तुः करणस्य च रूपविप्रकर्षः । कथमिदानीं
करणस्यापि कर्तृत्वं असिद्ध्यनन्तीत्यादावित्याशङ्क्याह ।

अस्यादीनां तु कर्तृत्वे तैक्षण्यादि करणं विदुः ।

तैक्षण्यादीनां स्वतन्त्रत्वे द्वेधात्मा व्यवतिष्ठते ॥ ९४ ॥

यदा छिदिं प्रति सुतीक्ष्णधारत्वात् कर्तृविनियोगतिरस्कारेणासिः स्वातन्त्र्येण विवक्ष्यते तदा सौकर्यमेव न भवति अपि तु यदनन्तरभाविनी क्रिया तस्यैव करणत्वं तैक्ष्ण्यगौरवकाठिन्यसंस्थानादेः । तस्यापि कर्तृत्वविवक्षायां विवक्षाप्रापितरूपभेदाय करणभावः । तथा हि तैक्ष्ण्यं छिनत्ति स्वसामर्थ्येनेति शब्दभेदोपाहितरूपभेदादेकमपि तैक्ष्ण्यं भेदेनैव कर्तृकरणते प्रतिपद्यते । स्वाधीनत्वेनाश्रितमात्मा कर्ता साधकतमत्वेनाश्रितः करणमिति द्वे वावस्थाने क्रियायाः करणाविनाभावात् करणान्नव्यावृत्तिपर्येयं चादना । तैक्ष्ण्यमेव च्छिदौ साधकतमं नान्यदिति तस्यातिशयपरिपोषे तात्पर्यं, तदेवं कर्तृकरणं भिन्ने एव ॥ ९४ ॥

यद्येवमेकदा प्राप्तौ संज्ञयोः करणं परमिति विप्रतिषेधः कथमुपन्यस्त इत्याह ।

आत्मभेदे ऽपि सत्येवमेको ऽर्थः प्राप्यते यदा ।

तदाश्रयत्वाद्भेदे ऽपि कर्तृत्वं बाधकं ततः ॥ ९५ ॥

विवक्षाप्रापिते सत्यपि कर्तृकरणतया रूपभेदे स एको ऽर्थः शक्त्याधारस्थितो न प्रच्यवलेपादिरित्यर्थः । अत्रोपपत्तिः । तदाश्रयत्वादिति । कल्पनाश्रयत्वात् । काल्पनिको हि भेदो न वास्तवमेकत्वं सहत इत्यर्थः । यद्वा तदाश्रयत्वादिति तदेकार्थाधारत्वात् । कर्तृकरणसंज्ञाया इति के चिद् व्याचक्षते । शक्तिभेदे ऽपि तदाधारद्रव्यैकत्वाविवेकः संज्ञयोर्विप्रतिषेधविषय उपपद्यते । संज्ञा हि शक्तिविष्टस्य द्रव्यस्यैव । तदेवं वस्तुविद्यमानमेकत्वं यदा विवक्षोपादत्ते तदैक्यविषयत्वे विप्रतिषेधे परत्वात् कर्तृसंज्ञा करणसंज्ञां बाधत इत्युदाहृतमसि शिच्छनत्तीति । अत्र हि साधकतमत्वविवक्षायां भाविस्वातन्त्र्यविवक्षासेरित्येकविषयत्वे ऽनुभयसंज्ञाप्रसङ्गे परत्वात् कर्तृसंज्ञा । साधकतमत्वे हि सत्यसेः स्वातन्त्र्यमारोप्यते । यथा धनुषा विध्यतीत्यपायभावे सत्येव साधकतमेन धनुषा तत्क्रियां प्रति प्रकृष्टोपकारकं करणमिति स्थितम् ॥ ९५ ॥

उपकारश्च भवताऽयं क्रियते, न त्वविद्यमानेनेत्येतामाशङ्का-
प्यपाकरोति ॥

यथा च सन्निधानेन करणत्वं प्रतीयते ।

तथैवासन्निधानेऽपि क्रियासिद्धिः प्रतीयते ॥ ९६ ॥

दात्रादयः सन्निहिताः क्रियोपकारानि शयमापादयन्तः कर-
णतया यथा प्रज्ञायन्ते, तथैव धनाभावेन मुक्त इत्यादावसन्निहित-
निधनं मुक्तिं साधयत् करणमेव प्रसिद्धम् ॥ ९६ ॥

अत्रैव सूत्रकारमतं संवादकमाह ॥

स्तोकस्य बाभिनिवृत्तेरनिवृत्तेश्च तस्य वा ।

प्रसिद्धिं करणत्वस्य स्तोकादीनां प्रचक्षते ॥ ९७ ॥

करणे च स्तोकात्पेत्यत्रोदाहरणं, स्तोकेन मुक्त इति । अत्र
त्ववचनानामपि स्तोकादीनां धर्ममात्राभिधानतात्पर्येण प्रयो-
दासत्ववचनतः । तत्र धर्ममात्रं स्तोकलक्षणं सदसद्वा मुक्तिक्रियाया-
तिशयेनोपकारकं करणमित्युक्तम् । यस्मात्स्तोकं देयं वस्तु नो निष्पन्नं,
चान्यत्सम्भवति निष्क्रियत्वात् । अतो मुक्तप्रायत्वात् स्तोकं तदेयं
स्तु नो विशिष्टमवसितं ततो मुक्तः । यदि च बहु देयं स्यात्, न मु-
येतेति स्तोकेनाभवता मुक्तः । एवमेकेन न विंशतिरेकान् विंशति-
ति एकाभावां विंशतिानपेक्षस्य करणम् ॥ ९७ ॥

तदेवं विवक्षाधीनस्य साधनव्यवहारस्य, यद्यत्साधकतमत्वेन
ववक्ष्यते तत्तत्करणम् । तथा च ॥

धर्माणां तद्वता भेदादभेदाच्च विशिष्यते ।

क्रियाऽवधेरवच्छेदाविशेषाद्भिद्यते यथा ॥ ९८ ॥

आश्रितमात्रं धर्मशब्देनाह । तद्वता आश्रयेण । तथा हि, देव-
त्तः काष्ठैः पचतीति इन्धनगतस्य तेजसस्तदभेदविवक्षया प्रयोगः ।
यथा च देवदत्तकर्तृकेन्धनकरणिका चयं पचिक्रिया । यदा तु
जा भेदेनेन्धनाद्विवक्ष्यते तदा एधाः पश्यन्ति तेजसेति तेजः
रणिकेन्धनकर्तृका च पचिक्रिया । यदा वौष्ण्यं तेजसो भेदेन

क्रियामिद्वानुयोगवद्विवक्ष्यते तदा तेजः पचत्यौष्ण्येनेति, भिद्यते
 साधनविशेषा क्रिया । तद्यथा ऽवधेर्ग्रामादेरवच्छेदविशेषाद्भेदवि-
 शेषा क्रिया भिद्यते विशेष्यते । ग्रामादागच्छति ग्रामस्य समीपादा-
 गच्छतीत्यादौ तद्वदत्रापि बोद्धव्यमित्यर्थः । सारण्यके समीपके
 सस्थण्डिलके, ग्रामशब्दाभिधेये भेदेन ग्रामादागच्छतीति प्रयोगः ।
 घाटपरिक्षिप्ते तु ग्रामशब्दाभिधेये सीमादीनां भेदविवक्षेति ग्राम-
 स्य समीपादागच्छतीति भिद्यते ऽवधिः । तद्वेदाच्च क्रिया विशि-
 ष्यते । एवं चैव हि करणभेदाद्यपि यथाविवक्षमेव । तदेवं प्रधान-
 करणं तृतीयावद्वातुप्रत्ययेन स्फुटं घटादावभिधीयते । पचनमे-
 धः, पचनं तेजः, पचनं स्थाली, पचनं औष्ण्यमित्यादि यथाविवक्षमु-
 दाहार्यं प्रयोगजातमिष्टम् ॥ ९८ ॥

इति भूतिराजतनयहेलाराजकृते प्रकीर्णकप्रकाशे
 साधनसमुद्देशे करणाधिकारः ।

तृतीयार्थे करणे विचारिते सम्प्रति तदर्थः कर्त्ता विचार्यते ॥
स्य लक्षणं स्वतन्त्रः कर्त्तेति । स्व आत्मा तन्त्रं प्रधानमस्य । करणा-
दीनां हि परः कर्त्तेव तन्त्रं प्रधानम् । क्रियासिद्धौ तेन प्रयोज्यत्वात् ।
कर्त्ता त्वनन्यप्रयोज्यः स्वतन्त्र इत्युच्यते । तत्र करणादीनामपि स्व-
व्यापारे स्वातन्त्र्यात् को ऽतिशयः कर्त्तुरित्याशङ्क्यापपादयति ॥

प्रागन्यतः शक्तिलाभान्न्यग्भावापादनादपि ।

तदधीनप्रवृत्तित्वात्प्रवृत्तानां निवर्त्तनात् ॥ ९९ ॥

अदृष्टत्वात्प्रतिनिधेः प्रविवेके च दर्शनात् ।

आरादप्युपकारित्वे स्वातन्त्र्यं कर्त्तुरुच्यते ॥ १०० ॥

करणादिप्रवृत्तेः प्रागेवार्थितादेरन्यस्मान्निमित्तात्, न तु सह-
कारिभ्य एव सामर्थ्यमासादयति । फलकामो हि कर्त्ता करणादी-
न्युपार्जयते । तथा च पूर्वमेव शक्तिमान्स्वतन्त्रः । करणादीनां तु
कर्तृविनियोगादेव स्वव्यापारे स्वातन्त्र्यं, तत्त्वन्वयतः । अत एव कर्त्ता
न्यग्भावमात्माधीनतामापादयति ॥ तदायत्तव्यापाराश्च कर्त्रा तु फल-
सामर्थ्यानेन स्वयं व्यापारावेशात् अतिशयवृत्तानि च करणादीनि निव-
र्त्तयन्ते । कर्त्ता तु फलप्राप्तौ स्वयमेव निवर्त्तते । चोदितासम्भवे
करणादीनां प्रतिनिधिरुक्तः । कर्त्तुः स नास्ति । कर्त्रन्तरं हि क्रियां
निवर्त्तयता प्रतिनिहितं नोच्यते । तस्याप्यर्थिनः समर्थस्यापर्युद्-
सस्याधिकारात् । प्रविवेके च कारकान्तराणामभावे, दृश्यते कर्त्तरि
क्रियाः, अस्ति भवति विद्यत इत्यादौ । यद्यप्यत्राधिकरणादयः स-
म्भवन्ति तथा ऽपि नान्तरीयकास्ते शब्दव्यापारादप्रतीयमानाः । त-
श्चाकर्तृकायां क्रियायां मानाभावात् सम्भूयकारिभ्यो विशिष्यते
कर्त्ता । एतेन हेतुकलापेन कर्त्तुः करणापेक्षया क्रियासिद्धौ विप्रकृ-
तुपकारकत्वे ऽपि स्वातन्त्र्यं प्राधान्यनिबन्धनमुच्यत इति तस्यैव
कर्तृसंज्ञा न तु करणादेः स्वव्यापारे स्वतन्त्रस्यापीत्यर्थः । एतेन चेदं
भाष्यं व्याख्यातं, “यत्सर्वेषु साधनेषु कर्त्ता प्रवर्त्तयिता भवतीति” ।
तच्च भाष्यं गर्भीकृतनान्तरीयकार्यसहं संक्षिप्योक्तमिति गर्भीकृता-
व्यक्तीकारेणात्र व्याख्यातम् । तथा हि तदधीनप्रवृत्तित्वादित्यनेन
प्राज्ञात्प्रवर्तकत्वं व्याख्यातम् । सामर्थ्याक्षिप्तं च न्यग्भावनादि नि-

विष्टम् । तथा हि प्रयोक्तृधीनत्वात्प्रवृत्तेर्न्यग्भावः करणादीनां तत्रार्थोक्तः । प्रवर्त्तना तु फलार्थमिति वत् प्राप्तावप्रतिप्रवृत्तौ निवर्त्तनाप्याक्षिप्ता । प्रवर्त्तयिता तावत्प्रवर्त्तन्यः प्राग्भन इति मदपि, व्याख्यातम् । असम्भवे च प्रवर्त्तयितुरेवाभाव इति प्रतिनिध्यभावः सामर्थ्योक्तोऽविकृतः साक्षादसमर्थस्य च कचिदनपेक्षणात् । प्रविवेके च दर्शनसामर्थ्यलब्धं व्याख्यातमिति समस्याभिहितं भाष्यं च व्याख्यातम् ॥ १०० ॥

अचेतनविषये तर्ह्येवंविधधर्मकलापात् कर्तृता न प्राप्नोतीत्याह ।

धर्मैरभ्युदितैः शब्दे नियमो न तु वस्तुनि ।

कर्तुर्धर्मविवक्षायां शब्दात्कर्त्ता प्रतीयते ॥ १०१ ॥

अभ्युदितैरुक्तैरेतैः प्रागन्यतः शक्तिलाभादिभिः प्रवर्त्तयितृभ्यादिभिः प्रवर्त्तयितृत्वादिलक्षणैर्धर्मैः स्वभावैरुपलक्षितः कर्त्ता, इत्येवंलक्षणो नियमोऽवश्यंभावः शब्दविषये समाश्रयणीयः । शब्देन यस्यैते धर्मा प्रत्याग्यन्ते स कर्त्ता बोद्धव्यः । न तु वस्तुविषयतया धर्माणामेषां सम्भवोऽन्वेषणीयः । येनाचेतनविषये, अग्निर्दहति, पद्मा पञ्चन्ति, स्थाली पचतीत्यादौ, कूलं पतति नदी वहतीत्यादौ च कर्तृत्वं न स्यात् । एते धर्मा यदा कर्तृलक्षणाय विवक्ष्यन्ते शब्देन च यथाविवक्षं प्रत्याग्यन्ते तदा शब्दात् कर्त्ता सुप्रतिष्ठितलक्षणः प्रतीयत इति करणमिव कर्त्ताऽपि वैवक्षिकः प्रतिपादिनः । एवं च कृत्वा चेतनेषूपचरितमपि न भवति कर्तृत्वम् । सर्वशास्त्रवृत्तित्वात्प्रयोगस्य मुख्यतासम्भवात् । व्याकरणो हि शब्दार्थोऽर्थः । न च स्वार्थः ततश्च व्याकरणात् अर्थो कर्त्ता, तथायुक्तश्चेति लक्षणद्वयं चेतनाचेतनविषयतया तत्प्रणीतं तेन कौशलमित्युक्तं भवति ॥ १०१ ॥

यदा च विवक्षाधीनं स्वातन्त्र्यं तदेदमपि सिद्धम्भवतीत्याह ।

एकस्य बुद्ध्यवस्थाभिर्भेदे च पारिकल्पिते ।

कर्मत्वं करणत्वं वा कर्तृत्वं वोपजायते ॥ १०२ ॥

हन्त्यात्मानमात्मनस्त्येकस्यैवात्मनो विवक्षाप्रापितरूपभेदाद्धेतोः काकारव्ययोगो दृश्यते । स वास्तवैकाकारव्यवहारं न घटते । न ह्येकस्य वस्तुनो युगपद्विज्ञानेकरूपता शक्याऽवस्थातुम् । नचामूर्त्तस्यात्मनः

शस्त्रादिव्यापारजन्यवधमम्भवविवक्षा तु शब्दनिबन्धना न विहं
यते। तत्र तयोर्हिबुद्धेरवस्था प्रतिहामे नानात्वं तदनुसारेण विवक्षया
पदं परिकल्प्य शस्त्राद्युद्यमननिपतनव्यापारं द्रव्याणि हन्तीति हि
सतोमैवात्र विषयभावापनितस्तत्रैव कर्मसौकर्यान्तशयविवक्षायां
शस्त्रादिव्यापारनिरामं करणत्वमात्मनः । कर्मकरणे ह्यत्र भेदेन दृष्टे
ति तन्निरामाय कर्त्तैवात्र तथाच्यते भेदेन। अत एव वार्त्तिके कर्म-
सद्भावोऽनेन न्यायेन प्रत्याख्यातः । सिद्धं तु प्राकृतकर्मत्वादात्मसं-
योगे कर्मकर्तुः कर्मदशनादित्यात्मानमात्मना हन्तीति ॥ १०२ ॥

अन्यदपि शब्दऽकर्मकत्वं सिध्यतीत्याह ।

उत्पत्तेः प्रागसद्भावो बुध्यवस्थानिवन्धनः ।

अविशिष्टः सताऽन्येन कर्त्ता भवति जन्मनः ॥ १०३ ॥

अङ्कुरो जायत इति जानिकर्तृत्वं सतोऽसतो वा । तत्र “यदि स-
जायते कस्मादधामजायते कथं”मित्यादिना पूर्वं वास्तवरूपाश्रयेण
पदसत्पक्षभेदेनापि जानिकर्तृत्वमुक्तमित्युक्तम् । उपचारसत्ताश्रयेण
उत्पत्तिः सिध्यति उपचर्य तु कर्त्तारमित्यादिना । अत्र वैवक्षिके
कर्तृत्वे उपचारार्थोऽपि न कश्चिदित्युच्यते। तथा हि विवक्षारूपाया
बुद्धेः शब्दनिमित्ताया येऽवस्थाविशेषाः प्रतिनियतशब्दनिबन्धनाः,
पदाश्रयेणात्र क्रियान्तरकर्तृकत्वतुल्यं जानिकर्तृत्वं सिद्धम् । विवक्षा-
पितसन्निधाने ह्यर्थे ऽङ्कुर इति शब्दः प्रयुज्यते । स च सदेव वस्तु
दर्शयति । ततो जायत इति पदसमवधानावधारितजन्मनाऽस्य कुतः
सत्त्वमिति बुध्या निश्चितसत्त्वस्य क्रियासिद्धावुपगृहीतसामर्थ्यस्य
साहच्येन रूपेण जन्मेति वाक्यार्थोऽवतिष्ठते । ततश्च येन रूपेण सत्त्वं
तेन कर्तृत्वं येन कर्तृत्वं न तेन सत्त्वमिति नेयं वास्तवी व्यव-
स्था अपि तु शाब्दवेत्यर्थः । शब्दार्थ एव चार्थ इत्यसकृदुक्त-
त्वात् प्रयोगस्य मुख्यतैव सर्वत्र, नोपचारार्थः कश्चित् ॥ १०३ ॥

वृत्तचर्यायामपि चाङ्कुरो जायत इति प्रयोग उपपन्न-
इत्याह ॥

कारणं कार्यभावेन यदा वा व्यवतिष्ठते ।

कार्यशब्दं तदा लब्ध्वा कार्यत्वेनाथ जायते ॥ १०४ ॥

कार्यमुखेन कर्तृता जन्म च सदसत्पक्षभेदेन नोपपद्य
इति बुद्ध्यवस्थासमाश्रयेण पूर्वमुपपादितम् । इदानीं कारणमुखेन प्र
तिपाद्यते । अत एव पक्षान्तरसूचको वा शब्दः । तत्र कारणात्प
थगेव कार्यमाजायते इति पूर्वपक्ष उक्तम् । परिणामदर्शने त्वभेदपर
इदं कथ्यते । कार्यकारणयोः प्रकृतिविकाररूपतया क्षीरं दधि स
म्पद्यते, बीजमद्भुरो जायत इत्यभेदेन व्यवहारादेकस्यावस्थातुरव
स्थाविशेषस्वीकरणमात्रं सत्तन्त्रमिति कार्योन्मुखतायां विशिष्टविकार
राभिनिर्वृत्तिप्रक्रमे विशिष्टोत्तरावस्था विशेषगतवाचकाध्यासात् । क
रणमेव सदुपकर्तृ भवदुत्तरावस्थासाधनलक्षणं जन्म प्रतिपद्य
इति युज्यते जायते ऽद्भुर इति प्रयोग इत्यर्थः ॥ १०४ ॥

युक्तं चैतद्यदुत्तरकारणमेव कार्यभावेनावतिष्ठत इति स्व
सिद्धान्तेनैतदुपपादयितुमाह ॥

यथाऽहेः कुण्डलीभावो व्यग्राणां वा समग्रता ।

तथैव जन्मरूपत्वं सतामेके प्रचक्षते ॥ १०५ ॥

पूर्वं सदसत्पक्षभेदेन कार्यकारणभावासम्भवं प्रतिपाद्य [त्व
द्भूतात्वियं चति]?रित्यादिना विवर्त्तनयेन सिद्धान्तितम् । तत्र त
षामेव जन्मार्थो विचार्यमाणो ऽवतिष्ठते । यदुत तथा तथा सांश
वेशमात्रम् । तद्यथा सर्पस्य कौटिल्यमनर्थान्तरभूतम् । पृथग्भूतान
चाङ्गुल्यादीनां सङ्घातो मुष्ट्यादिरित्यवस्थाविशेषमात्रसारः कार्य
कारणभाव इत्यवस्थातुरभेदादवस्थास्वनुगमात्सत्त्वे जनिकर्तृतासि
द्धिः ॥ १०५ ॥

इदानीं कार्यकारणयोर्भेदवादे ऽपि वास्तवेन रूपेण जनिकर्तृ
त्वं प्रतिपादयितुमाह ।

विभक्तयोनि यत्कापि कारणेभ्यः प्रवर्त्तते ।

स्वा जातिर्व्यक्तिरूपेण तस्यापि व्यवतिष्ठते ॥ १०६ ॥

विभक्ता व्यतिरिक्ता योनिः कारणमस्य तस्यासतो ऽपि
कार्यमात्रस्य कारणेभ्यः सकाशाद्व्यतिरिक्तस्यात्पत्तेः । पूर्वं व्य
क्तिरूपेणासत्त्वे ऽपि जात्यात्मना सत्त्वात् सज्जायत । या निरूप्य सा
धनविनियोगात् जातिरेव कारणानां स्त्राभिषङ्गकसम्पत्त्यर्थं प्रयो

केति सैव व्यक्त्वात्मना जायत इति व्यवहाराज्जातिरूपेण कर्तृ-
व्यक्तिरूपेण जन्यत्वमिति अत्यन्तं व्यतिरेकाभावाज्जातिव्यक्त्योः
मानाधिकरण्यावुपपद्यत इत्यर्थः ॥ १०६ ॥

इदानीं शब्दार्थो ऽर्थ इति स्वसिद्धान्तं निगमयितुमाह ॥

भावेष्वेव पदन्यासः प्रज्ञाया वाच एव वा ।

नास्तीत्यप्यपदे नास्ति न चासद्विद्यते सतः ॥ १०७ ॥

आकारावग्रहेण ज्ञानशब्दयोः प्रवृत्तेः, निरालम्बनतायोगात्प्र-
मान एवाकारो भावशब्दवाच्यः सदैव विषय, पदविन्यासस्थानं
। तथा हि नास्तीत्यनालम्बनैकत्वे परपरिकल्पितं स्वयमु-
क्षितं वाक्यमवलम्ब्य जायते येन सदाकारावलम्बनाभ्यां ज्ञानश-
ब्दयामनयोर्विशेषाभावः स्वाकारग्रहसाम्यादिति व्यवहारे सर्वमे-
भावाभावजातं समानम् । वहिर्वस्तुचर्चा तु नाङ्गं इत्यत एव व्यव-
प्रतिसमाप्तेरिति सदाकारावग्रहप्रवृत्तौ जायते ऽङ्कुर इति प्रयोगः
पदाद इत्यर्थः ॥ १०७ ॥

बुद्धिशब्दविषयभावाव्यतिरेकेण व्यवहारे वस्तूनां बाह्या स-
त काचन विद्यत इत्याह ॥

बुद्धिशब्दौ प्रवर्त्तते यथा भूतेषु वस्तुषु ॥

तेषामन्येन तत्त्वेन व्यवहारो न विद्यते ॥ १०८ ॥

अभिधानप्रत्ययावेव व्यवहार इति । तत्र यथाप्रत्ययं यथा-
धानं च पदार्थतत्त्वमेषणीयं, नान्यपदार्थस्वरूपमप्रतीयमानम-
भिधीयमानं चाश्रित्य प्रत्यवस्थेयमित्यर्थः । तथा चार्थोल्लेखरहिताया-
द्वययोगात्तत्सिद्धेन सत्त्वेन जायमानः कर्त्ता निरूपितश्चाभिधी-
यते । यद्वा नास्तीति प्रत्यये बहिरसन्नपि पदार्थो ऽनियतदेशकाल-
निषिध्यमानो देशकालान्नरोपलब्धेन नानाकारेणावभासमानः क-
प्रत्ययेनाभिधीयते । तथा कार्योन्मुखतायामभिगतमपि वस्तु तज्जा-
यानुभववासनया बुद्धावभिमुखीभवत्समर्थहेतुवशाज्जायत इति
मनः कर्तृत्वेनाभिधीयत इति प्रकरणार्थः ॥ १०८ ॥

इदानीं सम्बन्धसमुद्देशोक्तं न्यायं चेत्तसि सन्निवेश्याद्वैतनये-
जन्मनाशासम्भवं प्रतिपादयति ॥

आकाशस्य यथा भेदश्छायायाश्चलनं यथा ।

जन्मनाशावभेदे ऽपि तथा कैश्चित्प्रकल्पितौ ॥ १०९ ॥

निष्प्रदेशस्याप्याकाशस्य नित्यसंयोगिपदार्थप्रविभागेन देशे
दाधारोपो न भेदपरिकल्पनेत्युक्तम् । तासामभावरूपायाः छायाया
निष्क्रियत्वे ऽपि वारकद्रव्यक्रियानुगामितर्साक्रियत्वाधारोपः
एवमभावस्य पूर्वं निराकृतत्वात् जन्मनि कारणव्यापारस्य च नि
धात् विनाशे ऽपि तदनुपपत्तेरावेदितत्वात् । निर्हेतुकविनाशप्रति
धाच्चाभिन्नस्याद्वयस्य तत्त्वस्य नित्यस्य जन्मनाशयोगादविद्यावश
त् प्रतिभासमात्रनिष्ठजन्मनाशवशेन परिकल्पितभावाभावरू
तथा व्यवहार इति सम्बन्धममुद्देश एव विस्तरतो निर्णीतम् । य
च्च भावाभावव्यवहारवज्जायत इत्यर्थो ऽविचारितरमणीयः सिद्ध
इत्यर्थः ॥ १०९ ॥

तत्र कल्पितत्वमुपपादयितुमाह ॥

यथैवाकाशनास्तित्वमसन्मूर्तिनिरूपितम् ।

तथैवमूर्तिनास्तित्वमसदाकाशनिश्चयम् ॥ ११० ॥

व्यापकस्याकाशस्य सर्वत्र भवतो वस्तुनो न क्वचिदभ
वः । ततश्चासदप्याकाशनास्तित्वं परिमितदेशघटादिमूर्तिवत्सम्भ
तो न कल्प्यते । यत्र हि घटादयस्तत्रासदाकाशमिति व्यवहार
एवं मूर्त्तीनामपि पटादीनां क्वचित् नास्तित्वं भावतो विद्यमानमपि
स्वस्वभावस्य स्वरूपविनाशयोगादसत्त्वभावनत्वे कदा चिदप्यभावादि
ति आपादकाकाशस्यान्तराले दर्शनादध्यवसीयने । अन्तराले हि म
ूर्त्तीनां सत्तायास्तिरोधाने गगनमेव, तद्रहितमवधायन्तो ऽर्वाग्दर्श
नास्तीत्यध्यवस्यन्तीति । आविर्भावसत्तायाः स्वदेशे ऽवश्यं ते जन्म
प्रतिपद्यन्ते इत्येतत् प्रकरणादवगन्तव्यम् । तथा च द्वयोरपि जन्म
नाशयोः कल्पितत्वमुपापादितं भवति । यथाध्यवसायं च व्यवह
रजन्मनिरोधा एव पदार्थाः सिद्धाः । न ह्याकाशमभावो वस्तु
पदार्थानामभावभावे च सदैवावस्थानाज्जन्मार्थो ऽपि न कश्चित् ॥ ११० ॥

इदानीं वास्तवे ऽपि जन्मनि, प्रकारान्तरेण जायत इति प्रयोज
समर्थयितुमाह ॥

यथा तदर्थैर्व्यापारैः क्रियात्मा व्यपदिश्यते ।

अभेदग्रहणादेव कार्यकारणयोः क्रमः ॥ १११ ॥

कारणं कार्यभावेनेत्यादिना कार्यकारणयोर्व्यावहारिकमभेदमा-
त्य समर्थितम् । अधुनातूपचरिताभेदाश्रयेणोच्यते । यथा हि पचे-
कलुत्तिः प्रधान्या इति तदर्थे गुणव्यापारे ऽधिश्रयणोदकासेचना-
भिः कर्त्तादिगतैस्तदभेदमध्यारोप्य प्रधानक्रियारूपमुच्यते ।
धिश्रयणोदकासेचनतण्डुलावपनैधोपकर्षणाः क्रियाः प्रधानस्य
र्तुः । पाकः, काष्ठानि पचन्ति, आविक्लिद्यन्ते ज्वलन्तीति करणस्य
क इत्यादिना । तथा कार्यार्थत्वात् कारणस्यैवानुपूर्विकमेऽभेदेन
वहारे । तथा च कारणमेवादुरशब्दाभिधेयं सत्कर्तृ कार्यात्मना
यत इति युज्यते व्यपदेष्टुमित्यर्थः ॥ १११ ॥

ननु च कार्यकारणयोरभेदाध्यारोपे ऽपि जन्मतः कर्तृत्वं कार्य-
व युज्यते न तु कारणस्य सिद्धत्वादित्याशङ्क्य प्रकृतिविकार-
व्यपर्यायतः कर्तृत्वं कार्यकारणयोः प्रयोगभेदेनावस्थापयितु-
मक्रमते ॥

विकारो जन्मतः कर्त्ता प्रकृतिर्वेति संशये ।

भिद्यते प्रतिपत्तृणां दर्शनं लिङ्गदर्शनैः ॥ ११२ ॥

इह प्रकृतिविकारविषयसामानाधिकरण्यं दृश्यते क्षीरं
धे सम्पद्यत इत्यादौ । अत्र सन्देहः । तथा हि । गुणप्रधा-
नावस्य समन्वयान्यथानुपपत्त्यवश्यंभावात् किमत्र प्रकृतिः
मानं विकारोऽङ्गं, उत विपर्ययः । तत्र प्रधानस्य कर्तृत्वं जनिं प्रति ।
इस्य तु प्रधानद्वारको जनिस्संस्पर्श इति सामानाधिकरण्यमायदा
भेदेन निर्देशो बीजादङ्कुरो जायत इति तदा ऽसंशयमेव विकारस्य
कर्तृत्वम् । अपादानतया प्रकृतेर्निर्देशात् । जनिकर्तुः प्रकृतिरिति । तत्र
कारकर्तृणामाशयः । आत्मलाभस्य जन्माख्या असत्ता वात्मा ल-
ब्धः । तथा च विकार इति स एवात्र कर्त्ता युक्तः । प्रकृतिकर्तृका-
मन्यते । असतो विकारस्यात्मलाभं प्रत्याभिमुख्यायोगात्तल्ल-
जन्मनि कर्तृतानुपपत्तिः । आत्मलाभोन्मुखतो हि जन्म सिद्धा-
यिष्यते । प्रकृतिरूपेण चात्मनो लब्धत्वादुत्तरावस्थालक्षणात्मला-

भौन्मुख्यमवातेष्टत इति तत्र प्रकृतेरेव कर्तृत्वमुचिनमिति ॥ ११२ ॥
तदेतद्दर्शनद्वयं लिङ्गदर्शनैः प्रयोगभेदस्वभावैर्विषयविभागे
नावस्थापयितुमाह ॥

कल्पिसम्पद्यमाने या चतुर्थी सा विकारतः ।

सुवर्णपिण्डप्रकृतौ वचनं कुण्डलाश्रयम् ॥ ११३ ॥

कल्पिसम्पद्यमाने चतुर्थी वक्तव्येति वार्त्तिकस्यायमर्थः
सम्पादनक्रियाकर्तरि चतुर्थी विधेयेति प्रयोगमूलत्वात् स्मृतेर्विकार
वचनाच्च चतुर्थी श्रूयमाणाविकारस्यैव सम्पत्तिक्रियाकर्तृत्वमावे
दयते । मूत्राय सम्पद्यते यवागूर्मूत्रं जायत इत्यर्थः । प्रकृतेरेव
विकारद्वारेण क्रियासमन्वयो न साक्षात् । भेदविवक्षायां तु जनिक
र्तुः प्रकृतिरित्यपादानपञ्चम्येवात्र कारकविभक्तिः । यवाग्वा मूत्रं जा
यत इति अभेदविवक्षायां तु चतुर्थ्या अवकाशः । अत एव तत्र सन्देहो
स्त्ययं निर्णयो व्यवास्थापि । तथा पुनरावृत्तः सुवर्णपिण्डः पुनरप
रया ऽऽकृत्या युक्तः खदिराङ्गारसवर्णे कुण्डले भवत इत्यत्र भाष्यप्रयोगो
सुवर्णपिण्डस्य प्रकृतित्वे ऽपि न तद्गतमेकत्वं दृश्यते, अपि तु वि
काररूपकुण्डलद्वित्वाश्रयं भवत इति द्विवचनं कर्तृप्रत्ययरूपं दृ
श्यत इत्यस्मादपि लिङ्गाद्विकारस्य कर्तृत्वावसायः ॥ ११ ॥

लिङ्गान्तरं विषयभेदेन प्रकृतिविकारयोः कर्तृत्वानुमाप
कमाह ॥

वाक्ये सम्पद्यतेः कर्त्ता सङ्गश्चव्यन्तस्य कथ्यते ।

वृत्तौ सङ्गीभवन्तीति ब्राह्मणानां स्वतन्त्रता ॥ ११४ ॥

अभूततद्भावे कृश्वस्तिविवक्षायां सम्पद्यकर्त्तरि चिर्विधीय
तस्यार्थप्रदर्शनाय यद्वाक्यं क्रियते तत्र विकारस्य सम्पद्यकर्तृत्वं दृश्यते
तथा हि असङ्गो ब्राह्मणाः सङ्गो भवतीति सङ्गतैकत्वप्रत्ययस्य
वचनस्य च दर्शनात् सङ्ग एव कर्त्ता । वृत्तौ तूच्यते सङ्गीभवन्ति
ब्राह्मणा इत्यत्र प्रकृतिभूतब्राह्मणगतबहुवचनदर्शनात् प्रकृतेः कर्तृ
त्वावसायः । तदेवं प्रयोगभेदेन प्रकृतं प्रकृतिविकारयोः कर्तृत्व
मुच्येयम् ॥ ११४ ॥

इदानीं प्रकृतेः कर्तृत्वे भाष्यकारोक्तं लिङ्गमाह ॥

स त्वं सम्पद्यते यस्त्वं न तस्मिन् युष्मदाश्रया ।

प्रकृतिः पुरुषस्यास्ति प्रकृतेः स विधीयते ॥ ११५ ॥

अत्वं त्वं सम्पद्यते त्वद्भवतीति भाष्य उदाहृतम् । अत्र युष्मदर्थो
कारणः च तदाश्रयो मध्यमः पुरुषो हृदयते अपि तु भवतीत्ययुष्म-
दर्थप्रकृतप्रकृतिगतप्रथमपुरुषदर्शनात्, प्रकृतेरेव कर्तृत्वावसायः ११५
तदेतद्विषयभेदेन प्रयोगश्रामाण्यादवस्थितं कथं युज्यत इत्य-
पेक्षपत्तिमाह ॥

पूर्वामवस्थामजहत्संस्पृशन् धर्ममुत्तरम् ।

सम्मूर्च्छित इवार्थात्मा जायमानोऽभिधीयते ॥ ११६ ॥

इह न स्वयैव निष्पत्त्या जायत इत्यभिधीयते ऽपि तु पूर्वा
वस्थावस्थामविजहदत्यजर्दिता प्रकृतेरेव कर्तृत्वसम्भावना नापि
वर्त्तमानोदासीनोऽपि तूत्तरावस्थाविशेषं संस्पृशन्नासादयन्निति
कारस्यापि कर्तृत्वसम्भावना । एवं पूर्वावस्थावस्थावच्छिन्नमेकं
वर्त्तमानगुण्येनोत्तरावस्थासादनोन्मुखं प्रचीयमानरूपमिवाध्यव-
र्त्तमानं जायत इति धात्वर्थप्रत्ययोपजनगुणमासादयति । तथा च
प्रकृतिविकारयोः सामानाधिकरण्यं, उभयोरपि च कर्तृत्वमु-
पद्यते ॥ ११६ ॥

यथैवं सर्वत्रैवोभयोः कर्तृत्वं स्यादित्याशङ्क्याह ॥

सव्यापारतरः कश्चित्कचिद्धर्मः प्रतीयते ।

संयुज्यन्ते च भावानां भेदवत्यो ऽपि शक्तयः ॥ ११७ ॥

द्वयोरपि प्रकृतिविकृत्योरुक्तेन न्यायेनाभेदापत्त्या जनिस-
वयसहत्वे ऽपि कर्तृप्रत्ययोत्पत्तौ कचिद्विकारः सव्यापारः कचि-
प्रकृतिरित्युक्तमप्येवमपि च विषयविभागो न जायत इत्यत्र
योक्तेन प्रकारेण द्वयोरपि कर्तृत्वमुपादितम् । यतो भावानामन्यत्र
अपि शक्तयः कचिद्विषयसर्गमपि प्राप्नुवन्तीत्यर्थः । यद्वा
सर्वत्रैव द्वयोरपि कर्तृत्वमेकस्य तु साक्षादिति प्रकर्षः सव्यापारतर-
युक्तः प्रकृतिविकृत्योर्हि सामानाधिकरण्यान्यथानुपपत्त्या एकस्य ज-

निकर्तृत्वे नान्तरीयकं अपरस्यापि तद्वेदितव्यम् । यो हि विधेयः स प्रधानभूतः प्रकर्षेण जनिव्यापारवान् अन्यस्त्वनूद्यमानो गुणोऽप्रकृष्ट-
व्यापारः ॥ ११७ ॥

तथा च संसर्गः कर्तृशक्त्योर्यदि तर्हि संसर्गः त्वद्भवतीत्यत्र
विकारावस्थाश्रयः पुरुषः कस्मान्न भवतीत्याशङ्क्याह ।

विपरीतार्थवृत्तित्वं पुरुषस्य विपर्यये ।

गम्येत साधनं ह्यत्र सव्यापारं प्रतीयते ॥ ११८ ॥

अत्वं त्वं सम्पद्यसे त्वद्भवसीत्येवं युष्मदर्थश्रयेण मध्यमे पुरुषे
विवक्षितेऽर्थो न प्रतीयते। अयुष्मदर्थः प्रकृतिः युष्मदर्थो विकृतिरि-
ति । युष्मदर्थः प्रकृतिः सव्यापारा प्रत्ययोत्पत्ताविति तस्यान्या वि-
कृतिः प्रतीयते। सम्पद्यत इति हि साधनं युष्मदर्थः, सव्यापारं प्रती-
यत इति तस्य फलवत्तायाः विकारान्तरमनुपज्यते। तथा च युष्मदर्थ
स्तद्विपरीतमस्मदर्थभावमापद्यत इति विज्ञायेत । तस्मादयुष्मदर्थस्य
प्रकृतेः सम्पद्यमानत्वसंप्रत्ययार्थं प्रथम एवात्र पुरुषो न्याय्यः ॥ ११८ ॥

विपरीतार्थवृत्तित्वं मेव व्याचष्टे

त्वमन्यो भवसीत्येषा तत्र स्यात्परिकल्पना ।

राज्ञो भृत्यत्वमापन्ने यथा तद्वद्वतिर्भवेत् ॥ ११९ ॥

यथा राजा सम्पद्यस इत्युक्ते राजार्थस्य प्रकृते युष्मदर्थस्या-
ख्यातपदेन प्रत्यायनात् सव्यापारस्य स्वार्थविपरीतभृत्यभावेन सम्प-
त्तिक्रियाकर्तृत्वं प्रतीयते । तथा त्वद्भवसीत्युक्तेऽन्यावस्थासाधने यु-
ष्मदर्थस्य कर्तृत्वावसायात् विवक्षितोऽर्थोऽयुष्मदर्थस्य युष्मदर्थता-
पत्तिलक्षणो न प्रतीयेतेति तत्सम्प्रत्ययार्थं प्रथमपुरुषो ज्यायान् ।
न ह्यन्यदभिधित्सन्नन्यदभिदधातीत्यम्, सुवर्णपिण्डः कुण्डले भव-
त इत्यत्र तु विकारस्यापि कर्तृत्वम् । कुण्डले सुवर्णापिण्डात्मतया
परिणमेते इति विपरीतार्थवृत्तित्वं न भवति । भवतौ कर्तुरवश्यं वि-
कारापेक्षाभावात् । चिद्विषय एव हि कर्तुरवश्यं विकारान्तरावेशः
कथ्यते । यस्मात्प्रकृतिविवक्षायां द्विविधीयते तेनात्मना च सिद्धा
प्रकृतिरिति विकाररूपा साध्यमाना सव्यापारा विशिष्टविकार-
निवृत्तिप्रतिपत्तये विकारशब्दाभिधेया कर्त्ता न्याय्या । च्यवन्तस्य
क्रियायोगे गतिसंज्ञाविधानात् । गतेः क्रियाविशेषणत्वात् । असत्त्वव

नेन कर्तृत्वायोगात् प्रकृतेरेव कर्तृत्वमुचितं विकाररूपगतिसंज्ञ-
वान्ताख्यविशेषणविशिष्टायां क्रियायाम् । त्वद्भवति सङ्गीभवन्ति
ब्राह्मणा इति वाक्ये तु तस्य प्रकृतिविकृत्योः स्वशब्देनोपादानाद्य-
भाविवक्षं गुणप्रधानभावात् उभयोः कर्तृत्वनियमः । तथा हि
कदाचित्प्रकृतेर्निजमेव तत्त्वं सम्पदौ व्यापृतं प्राधान्येन विवक्षितं
भवति । कदाचित् समारोपितविकाररूपम् । तद्यथा महद्भूतश्चन्द्रमा-
स्यत्रामहर्दर्थप्रकृतिरूपस्य कर्तृत्वात् स एव महत्शब्देन विकार-
वाचिना विधीयत इति गौणत्वान्महर्दर्थस्यात्वं न भवतीत्युक्तम् । म-
हद्भूता ब्राह्मणेत्यत्र तु विकारस्यैव महर्दर्थस्य भावित्वेन कर्तृत्वा-
त् विवक्षितत्वात् समानाधिकरणलक्षणो भवत्येव पुंस्त्वभाव-
इत्युक्तम् ॥ ११९ ॥

गतमानुषाङ्गिकम् । इदमिदानीं वक्तव्यम् । प्रागन्यतः शक्ति-
शब्दादित्यादिना स्वातन्त्र्यं व्याख्यातं तच्च प्रयोज्यकर्तुर्नोपपद्यते ।
न हि करणादिषु प्रयोजकव्यापारे न्यग्भवन्न स्वतन्त्रः सत्यपि स्व-
व्यापारे स्वातन्त्र्ये । ततश्च स्वातन्त्र्यनिबन्धना कर्तृसंज्ञा न स्यादस्येति
वाच्यतयोदनं देवदत्तेन यज्ञदत्त इत्यत्र देवत्तात्प्रयोज्यकर्तुस्तृतीया
स्यात् । तथा च वार्तिकम् । स्वतन्त्रस्य कर्तृसंज्ञायां हेतुमत्युपस-
रूपानमस्वतन्त्रत्वादिति । हेतुः प्रयोजकः तद्वति प्रयोज्य इत्यर्थः । हेतु-
संज्ञायास्त्वध्वेषणे स्याद्विषयो यत्र नियुज्यमानस्यापि स्वातन्त्र्या-
पपायात् तत्प्रयोजकत्वं न विरुध्यते इति हेतुमतीत्युपलक्षणं युक्तम् ।
तत्र परिहारवाक्यं, न वा स्वातन्त्र्यादिति । स्वव्यापारे ऽस्त्येव
प्रयोज्यस्य स्वातन्त्र्यमिति सिद्धा कर्तृसंज्ञा । न न्वेवदुरणादीना-
पि स्यात् । नैतदस्ति । तेषां यथास्वं करणादिसंज्ञाविधाना-
त् । प्रयोज्यस्य तु न कदा चिदन्या संज्ञोक्तेति कर्तृसंज्ञैव ।
एवं स्थिते प्रयोजकायत्तत्वात् प्रयोज्यप्रवृत्तेः कथं स्वातन्त्र्यमि-
त्याशङ्क्योपपादयति ।

सम्भावना क्रियासिद्धौ कर्तृत्वेन समाश्रितः ।

क्रियायामात्मसाध्यायां साधनानां प्रयोजकः ॥ १२० ॥

प्रयोगमात्रे न्यग्भावं स्वातन्त्र्यादेव निश्चितः ।

अविशिष्टो भवत्यन्यैः स्वतन्त्रैर्मुक्तसंज्ञैः ॥ १२१ ॥

यस्तावदप्रवृत्तक्रियः प्रयोज्यः सो ऽनुमितक्रियासामर्थ्ये
एव प्रयुज्यते । अन्यथा प्रयोग एव न स्यात् । न ह्यशक्तः कस्यां चि-
क्रियायां केन चिद्विनियुज्यते सचेतसा । ततश्चावधूतशक्तिः स-
म्भावितक्रियः कर्तैव स्वतन्त्रो विनियुज्यते । यो ऽप्यात्मसाध्यायां
क्रियायां प्रवृत्तः, स्वव्यापारः करणादिकारककार्यप्रयोजनमन्तरैव
प्रवृत्तक्रियः सन् प्रयुज्यते विरामाशङ्कायां मा धिरंसीदिति बुध्या,
सो ऽपि स्वतन्त्रः कर्तैव प्रयोज्यः, स्वव्यापारस्वातन्त्र्यादेव च प्रयो-
गमात्रे प्रयोजकप्रैषात् न्यग्भावमायत्ततां विनिश्चितः प्राप्तः । क्रिया-
सिद्धये हि प्रैषः । एवं च क्रिया सिध्यति । यदि साधनान्तरविनि-
योगलक्षणं स्वातन्त्र्यं प्रयोज्यः प्रतिपद्यते नान्यथेति न प्रयोगेण
स्वातन्त्र्यं विरुध्यते । विषयभेदाच्च प्रयोगे पारतन्त्र्यं स्वव्यापारे
स्वातन्त्र्यमिति । उपाये एव च स्वव्यापारे स्वतन्त्र्यः प्रयोगे पार-
तन्त्र्यस्य । एवमन्यप्रयोज्यतया स्वाधीनतया निश्चितैरपरैः समानः
स्वतन्त्रः प्रयोज्यः सिद्धः । तदुक्तं वार्तिके । इतरथा ह्यकुर्वत्यपि
कारयतीति स्यान्न कुर्वन्तीति चेत् स्वतन्त्र इति । उद्दसनित्याप्यस्या-
शक्तस्य प्रयोगानुपपत्तेः । सम्भावितस्वातन्त्र्य एव प्रयोज्य इत्यर्थः ।
यद्येवं स्वतन्त्रस्य प्रयोजको हेतुरित्येव स्वव्यापारे स्वतन्त्राणां क-
रणादीनामपि प्रयोजकस्य प्रयोज्यस्य कर्तुः हेतुसंज्ञाप्रसङ्गः । भवतु
को दोष इति, हेतुविषय एव प्रैषो धात्वर्थे ऽन्तर्भवेत् फलार्थत्वात्
कर्तृभावनाया धात्वर्थस्य कर्मणश्च तथा संस्पर्शात् । अकर्मकत्वात्
विषयेषु कारणादिविषयो नियोगो वस्तुतः सन्नप्यनवधारित इ-
ति तत्प्रत्यायनाय णिजुत्पद्यते । शब्दाद्विशिष्टसाधनक्रियाभावना-
भावो गम्यते । न तु करणादीनां प्रवणत्वम् । किं च प्रयोज्यस्यापि
हेतुसंज्ञायां तत्प्रयोजक इति तच्छब्देन स्वतन्त्रस्य प्रत्यवमर्शो ऽन-
र्थकः । करणादिप्रयोजकव्यावृत्तये हि सः । तस्यापि तु करणादेः
स्वव्यापारस्वातन्त्र्याश्रयेण प्रयोजकस्य हेतुसंज्ञायामनर्थकः प्रत्य-
वमर्शः । किं च हेतुसंज्ञैवानर्थिका । कर्तृमात्रस्यैव तस्य
कर्तृमति णिजित्येवास्तु । तथा च भीष्म्योर्हेतुभये भियो हेतुभये
षुक् विभेतेर्हेतुभय इति अत्र कर्तृभय इति वचने ऽनिष्टं स्यात् ।
तस्मात्स्वतन्त्रस्य प्रयोजक इति करणादिप्रयोजकस्य हेतुसंज्ञाव्यु-
दासे प्रयतनीयम् । अत्रोच्यते । तस्य प्रयोजक इति सर्वनाम्नानुभवा-

कर्तृसंज्ञस्य स्वतन्त्रस्य परामर्शादप्रतिलब्धकर्तृसंज्ञानां कर-
ादीनां प्रयोजकस्य हेतुसंज्ञा न । तथा हि स्वव्यापारे स्वतन्त्र-
ऽपि करणादेः प्रधानव्यापारे पारतन्त्र्यात् कर्तृसंज्ञा न भव-
। स्वतन्त्रश्रुतिसामर्थ्यात्तु विप्रकृष्टं सामर्थ्यं विवक्षितम् । करणा-
नां त्वनुपकुर्वाणानां कारकत्वायोगात् तदन्यथानुपपत्त्यानुमीयमा-
स्वव्यापारे स्वातन्त्र्यं यदि परं कारकसंज्ञायामुपयुज्येत । न तु
र्तृसंज्ञायां, प्रधानविनियोगेनाभिभूतत्वात् प्रकृष्टस्य स्वातन्त्र्यस्या-
त्वात् । नतश्च न ते कर्तारः सन्तः प्रेष्यन्ते । प्रयोज्यस्तु प्रयुक्तो ऽपि
ाधनान्तरविनियोकतृत्वलक्षणं प्रकृष्टसाधनत्वं नैव त्यजतीति
था ऽसौ कर्तैव प्रयुज्यते । अत एवोक्तं कर्तृत्वेन समश्रित इति ।
तेन भाविना वा सम्भाव्यमानेन बुद्ध्याभिसंहतेन कर्तृत्वेनेति सि-
मिष्टम् ॥ १२० ॥ १२१ ॥

उक्तमिदं प्रयोगमात्रे न्यग्भावः स्वातन्त्र्यादेव निश्चित इति तदपि
नास्तीत्याह ।

निमित्तेभ्यः प्रवर्तन्ते सर्व एव स्वभूतये ।

अभिप्रायानुरोधे ऽपि स्वार्थस्यैव प्रसिद्धये ॥ १२२ ॥

स्वार्थलिप्सया सर्वः प्रवर्त्तमानः परार्थीनतां प्रवृत्तौ नापा-
यति । केवलं कस्य चित्प्रवृत्तिः कस्य चिदर्थसिद्धये ऽप्यङ्गमित्ये-
वता भृत्यादिः स्वाम्याद्याशया न प्रवर्त्तते इति न प्रयोज्यता कथ्यते ।
र्वेशनिमित्ता हि भृत्यानां प्रवृत्तिः स्वार्थसाधना । वीतरागाणा-
पि परोपकारात्प्रवृत्तेः । परार्थसम्पादनमेव स्वार्थः फलदृष्टलक्ष-
त्वात्तस्य । तदेतद्भाष्ये ऽभिहितं सर्वं इमे स्वभूत्यर्थं यतन्ते नेह
श्चित्परो ऽनुगृहीतव्य इति । स्वभूत्यर्थं प्रवर्त्तमानेषु कः प्रयोज्यार्थ
ति बोधे समाधानमप्युक्तं यदभिप्रायेषु सज्जत इति प्रयोजका-
प्राया क्रिया सम्पादनान्तस्तदर्थः । फलाभिसन्धानेन प्रवर्त्तमानो
पे प्रयोज्यः साधयत्येव । एवं च कृत्वा हेतुमति चेत्यत्रोपसङ्ख्या-
नि प्रत्याख्यातानि । न वा सामान्यकृद्धेतुतो ह्यविशिष्टमितिस्वर-
प्रवृत्तित्वात् । सूर्यस्य माहिष्मत्यामुद्गमनं कस्याभिप्रेतं काकतालीया
सम्पन्नमित्यभिप्रायानुवर्णनात् सूर्यः प्रयोज्यो भवतीत्यादिना पूर्व
व समर्थितम् । अचेतनविषये ऽपि तर्हि भिक्षा वासयतीत्यादौ दासा-

द्यानु कल्याभिप्रायाधारोपात् प्रयोजकत्वसमर्थनाय एवं योग्यतामा-
त्रेण निमित्तमात्रहेतुप्रयोजक इत्युक्तम् । निमित्तेभ्य इति वार्तिके-
ऽप्युक्तं हेतुनिर्देशश्च निमित्तमात्रं भिक्षाविषदर्शनादित्येवं सति
न विचारः कर्त्तव्यः ॥ १२२ ॥

इति भूतिराजतनयहेलाराजकृते प्रकीर्ण-
प्रकाशे कर्त्रधिकारः ।

कर्तैव प्रयोजकः सन् हेतुरिति कर्तृविचारानन्तरं हेतुं वि-
रयति ।

प्रेषणाध्येषणे कुर्वस्तत्समर्थानि वाचरन् ।

कर्तैव विहितां शास्त्रे हेतुसंज्ञां प्रपद्यते ॥ १ ॥

ज्ञापुरःसरा व्यापारणा प्रेषणं, निरूप्यविषयो नियोग इत्यर्थः । यत्पु-
रुष्यर्हितं व्यापारयति तदध्येषणं, अरुष्यर्हिताविषयं प्रबोधनमित्य-
। तत्समर्थानि प्रयोज्यक्रियासम्पत्त्यनुकूलानि चांष्टतानि । अयमेव
मुख्यः प्रयोजकव्यापारः, यत्प्रयोज्यक्रियासम्पत्तिसमर्थाचरणं
पकत्वाद् भिक्षादिष्वपि भवति । अस्यैव निरूप्योत्कृष्टविषयतया
णाध्येषणरूपेण प्रविभागः । तथा च गोबलीवर्हन्यायेन तद्विलक्षणं
समर्थाचरणं भिक्षाविषयमत्राभिप्रेतम् । व्यवहारभेदाभेदेनैषामुपा-
नमायथा त्वभिप्रायानुविधानं प्रयोज्यत्वमुक्तं, तथा स्वाभिप्रायप्रका-
नं प्रयोजकत्वमिति तत्समर्थाचरणमेव । सर्वत्र प्रयोजकव्यापारः
नैवेति तत्प्रयोजको हेतुश्चेति संज्ञासमावेशार्थं चकारं व्याचष्टे । अ-
तिचकारे तदत्रैकसंज्ञाधिकारात् कर्तृसंज्ञा न स्यादिति समावेशार्थो
गौतमुक्तं वार्त्तिके, कर्तृसंज्ञायां प्रयोज्यस्य ग्रहणमिति । विहितां शा-
स्त्रे इति । प्रदेशे स्वस्यैव ग्रहणं कृत्रिमतया तथा स्यादित्यर्थः ।
लसाधनयोग्याः पदार्था हि लौकिको हेतुर्द्रव्यादिविषयः । तस्या-
यं विशेषः । क्रियाविषयत्वेन कारकं हेतुः प्रयोज्यप्रयोजकः । अन-
व कारकत्वनिबन्धनः प्रेषणादिः स्वव्यापारोऽस्य निर्दिष्टः । तत्र हे-
मति च, भियो हेतुभय, इत्यत्र कृत्रिमस्य हेतोर्ग्रहणमातृतीयाविधौ
हेतावित्यत्र प्रयोजके कर्तृत्वादेव तृतीयासिद्धेलौकिकस्य हेतोर्ग्र-
णमापञ्चमीविधावप्यकर्त्तरीति परिभाषितः पर्युदस्यते । लक्षणहेत्वाः
न्याया इत्यत्रापि प्रयोज्यस्य कारकत्वात् क्रियायोगाव्याभिचारात्
प्रेषणसामर्थ्यात् द्रव्यगुणक्रियाविषयत्वेन सम्भवव्याभिचाराभ्यां
लौकिक एव हेतुर्गृह्यते । तथा धात्वधिकाराच्चान हि धातुः साधनरूपे
तौ वर्त्तते । एवं हेतुहेतुमतोर्लिङ्गित्यत्रापि हेतोर्धात्वर्थविशेषात् साध-
स्य च धात्वर्थत्वाभावात् लौकिक एव हेतुः । कुत्रो हेतु ताच्छील्यानुलो-
पेष्टित्यत्रापि न प्रयोजको हेतुः । तत्र णिज्जिधानात् । कुत्र इति च
गज्रहितनिर्देशात्तत्र कृत्वा प्राप्तस्य कर्तृलौकिको हेतुर्विशेषणम् ।

तेन च विरोधाभावात् निवर्त्यते कर्त्ता ॥ योग्यतारूपेणैव च कृद्भिः
कर्त्तुरभिधानाशिमित्तमात्रं हेतुरुपादीयमानो विशेषणं पुनः श्रुते-
रवधारणं प्रकल्पयति, हेतुरेवेति । तेनाव्याभिचारकारणं विद्यायशः
प्रभृतिषु प्रतिपादितं भवति । एते चात्र हेत्वादयः कर्तृविशेषप्रतीतिः ।
सामर्थ्यात् गम्यमानाः परम्परया पदार्था एव । अन्यथा वाक्याव-
स्थायां प्रतीयमानाः पदार्थाधिकस्य व्याख्याङ्गस्य निमित्तभावं नोपे-
युः । इह प्रैषातिसर्गेत्यादिसूत्रकारेण समुच्चितां लोडिति प्रैषे णिल्लो-
टोर्विधानाद्विकल्पप्रसङ्ग इति भाष्ये चोदितम् । पृच्छतु मा भवान्
अनुयुङ्क्तां मा भवानित्यत्र णिच् कस्माच्च भवतीति । आत्मनिर्देशन-
प्रयोजकाश्रितं प्रैषं दर्शयन् णिच्ः प्राप्तिं परिपुष्णातीति । अत्र प-
रिहारो भाष्ये ऽभिहितः, अकर्तृत्वात् इति स्वतन्त्रस्य कर्तुः प्रयोजको
हेतुरिति तस्य कर्तृत्वाभावात्तत्प्रयोजकस्य हेतुसंज्ञाभावात्त-
द्व्यापारं प्रैषे णिज् न भवतीत्यर्थः । चोदकस्तु कालादेः प्रश्नाद्य-
शक्तस्य प्रयोज्यत्वात्प्रवृत्तस्य च नियोगानर्थक्यात्सम्भावितक्रियत्वेन
कर्तुः प्रेषणमिदमित्याशङ्क्यः । किं च भोर्वर्तमानाया एव क्रि-
यायाः कर्त्ता भवितव्यं न भूतगविष्यत्कालाया इति । अत्रोत्त-
रमभिसम्बन्धस्तत्र क्रियते इति । सामर्थ्यं सम्भावितो भूतगविष्य-
क्रियाविषये क्रियाकारकभावः । तत्र च लाङ्घविषये प्रयोज्यक्रियैवैका-
सम्भाव्यते इति क्रियायां कर्त्ता भवति प्रयुज्यते । न त्वपरः प्रयोज्य-
व्यापारविषयः प्रयोजकव्यापारोऽस्ति । अनन्तरं भाष्यम् । यद्यकर्त्ता
कथं प्रत्ययेनोच्यते इति । अस्योत्तरं कथमस्ति न पृच्छति वर्तते
इति । तदुक्तं, अभिसम्बन्धस्तत्र क्रियते इमां क्रियां कुर्विति । अनन्त-
रमुक्तं कर्त्तापि तर्ह्यभिसम्बन्धः क्रियते । अस्यां क्रियायां कर्त्ता भवे-
ति । तथा च यथात्र सम्प्रत्यपृच्छत्यपि पृच्छिक्रियाभिसन्धानेन पृच्छि-
धांतुर्वर्तते, तथा तत्कर्त्राप्यभिसम्बन्धात्कर्तृप्रत्ययो लोटि क्रियते इति
कर्त्तापि तर्ह्यभिसम्बन्धः क्रियते इत्युक्तम् । एवं वदता भाष्यकारेण
सम्प्रत्यकर्तृत्वाच्च णिज् न भवति इत्युक्तं भवति । तथा हि नवमेवा-
स्याधीयमानकर्तृत्वं न तु विद्यमानम् । क्रियायां कर्त्ता भवेति प्रेष्य-
ते न तु कर्तव्यं सन् । तेन कर्तुः सतः प्रैषः । प्रयोजकसमवायात् णि-
ज्विषयो लाङ्प्रत्ययस्तु कर्त्तादिषु विधीयते । धात्वर्थोपाधिस्तु तस्य
प्रेष्यः । स च न धातुप्रत्ययवाच्यः, अपि तु सामर्थ्यात्कर्तव्यं प्रयोजको

प्रतिष्ठत इति तद्धर्मः प्रैषोऽवनिष्ठमानो धातुप्रत्ययेन नियतकालतया-
वतिष्ठते । तथा च सम्प्रत्यपृच्छत्यपि पृच्छतिर्वाति प्रयोगः । णिचस्तु
प्रैषो वाच्य इति शब्दोपादानत्वादभिधेयधर्मो भवन् नियतकालाभि-
धायिनां प्रत्ययेन लडादिना कालनियमेनावच्छिद्यते । शब्देन हि ण्य-
धातुत्पन्नेन कर्तृवाचिना लकारेण तृजादिनोपात्ता यः कर्त्ता प्रयो-
क्तस्य सम्बन्धी प्रतीयतेऽसावत्यभिधेयधर्मः । द्विविधो ह्यर्थः
। स्रे व्याख्यानाङ्गभावनोपाधीयते । कश्चित्प्रयोक्तृधर्मो यथा दी-
प्ताद्रोहेर्ष्यासूयाकुत्सनादिः । अन्यः प्रतिपाद्यधर्मः । तत्रायं लो-
विषयः प्रैष आवाधादिवत् प्रयोक्तृधर्म इत्यभिधेयधर्मत्वाद् व्या-
क्तः ॥ १ ॥

तदेतत्तात्पर्येण प्रतिपादयति ।

द्रव्यमात्रस्य तु प्रैषे पृच्छ्यादेर्लोङ् विधीयते ।

सक्रियस्य प्रयोगस्तु यदा स विषयो णिचः ॥ २ ॥

प्रवृत्तक्रियस्य द्रव्यमात्रस्याप्रतिलब्धकर्तृभावस्य कर्तृत्वार्थ-
प्रैषे द्योत्ये लोडुपदिश्यते । पृच्छयनुयुज्यादेर्धातोः परः प्रत्ययः
र्त्रादिकारके वाच्यः । प्रवृत्तक्रियस्य तु विरामाशङ्कयां मा विरं-
तिरित्यभिसन्धाय कर्त्तुरेव स्वतन्त्रस्य प्रयोजकहेतुव्यापारे णि-
चक उपदिश्यते । प्रत्ययार्थविशेषणपक्षो हि हेतुमति चेत्यत्र
व्याज्ज्ञान्तितः । तथा च वार्त्तिकं हेतुमतीति कारकोपादानं प्रत्य-
यग्रिहार्थमिति । तदेवं णिजलोङ्वाच्यतया धर्मभेदालोङ् विषय-
द्योतकत्वेन प्रयोक्तृधर्मत्वेन च भेदादन एव तु शब्दद्वयेन पर-
स्य शब्दः पूर्वस्मादपकृष्य सक्रियस्येत्यनेन सम्बन्धीयः । पृच्छ-
मा भवानित्यादौ न प्रैषकर्तृवाचकः कश्चिद्विद्यते । केवलमुच्चा-
येतैव कर्त्ता सामर्थ्यात्प्रतीयते इत्यभिधेयमात्रप्रैषात् प्रयोक्तृ-
धर्मत्वेनावाधादिवत् प्रतीयते प्रैषो न त्वस्य वाचकः कश्चिदस्ति ।
दे तर्ह्येवमनयोः प्रैषयोः स्फुटो भेदः कथं भाष्ये चादिनं इह-
स्मान्न णिज् भवति पृच्छतु मा भवानिति । लोकव्यवहारमाध्रिग-
ाऽयं विभागः कृत इति प्रैषमात्रं समानं मत्वा पूर्वपक्षः ॥ २ ॥

गतमेतत्, इह प्रयोज्यस्य प्रेषणाध्येषणादिना सर्वस्य प्रयो-
क्तव्यापारेणाप्यमानत्वात् कर्मसंज्ञाप्रसङ्ग इत्याशङ्क्याह ।

गुणक्रियायां स्वातन्त्र्यात्प्रेषणे कर्मतां गतः ।

नियमात्कर्मसंज्ञायाः स्वधर्मेणाभिधीयते ॥ ३ ॥

स्वतन्त्रं नाम परित्यजन्नेव प्रयोज्यः प्रयोजकव्यापारे पा-
राधीन्यं प्रतिपद्यते । न ह्यस्य प्रयोजकेन स्वातन्त्र्यखण्डना क्रियत
इत्युक्तम् । इतरथा ह्यकुर्वन्नपि कारयतीति स्यादिति । तथा च प्रैषे
ऽपि स्वव्यापारे स्वातन्त्र्यात्कर्तृसंज्ञा भवत्येव । कर्मसंज्ञा तु प्रैषेणा-
प्यमानत्वात् गतिबुद्धित्यादिना नियमिता । गत्यादिधातुविषय एव
प्रयोज्यः कर्मसंज्ञो नान्यत्रेति पाचयत्योदनं देवदत्तो यद्देवदत्ते-
नेत्यादौ स्वधर्मेण कर्तृत्वेन प्रयोज्योऽभिधीयते इत्यर्थः ॥

ननु च प्रैष एव कार्यं प्रयुङ्क्ते न तु गुणशक्तिरिति प्रागेव प्र-
तिपादितम् । तत्र धातुवाच्यः प्रयोज्यव्यापारो ण्यर्थविशेषणत्वाद्प्र-
धानं, प्रयोजकव्यापारस्तु णिज्वाच्यः प्रधानम् । प्रकृत्यर्थावच्छिन्नत्वा-
द्धिप्रत्ययार्थः सर्वत्रैव प्रधानं, प्रकृतिप्रत्ययौ प्रत्ययार्थं सह ब्रूत इति ।
अतश्चात्र प्रयोजकव्यापारस्य प्राधान्यात्तदपेक्ष्यकर्मशक्तिरेव स्वकार्यं
प्रापयति । न तु स्वव्यापारविषया कर्तृशक्तिस्तथौदनस्य विकल्पात्तौ
स्वातन्त्र्ये ऽपि न कर्तृसंज्ञा अपि तु विक्लेदनेन देवदत्तव्यापारेणे-
प्सिततमत्वात् कर्मसंज्ञैव पचत्योदनमिति । तदेवमत्रोभयप्रसङ्गा-
भावे विप्रतिषेधाभावात् कर्तृसंज्ञाप्राप्त्या सिद्धैव गत्यादिविषयेऽपि
कर्मसंज्ञेति नियमार्थं आरम्भः । तथा च पचत्यादिविषये नियमेन
प्रधानकार्यं प्रसारिते निःप्रतिपक्षं गुणक्रियायाः स्वातन्त्र्यं स्वकार्यं
कर्तृसंज्ञां प्रवर्तयत्येवेति सिद्धम् ॥ ३ ॥

प्रयोजको हेतुरित्युक्तं कर्मणश्चापि फलभूतस्य क्रियां प्रत्य-
स्त्येव प्रयोजकत्वमिति तस्यापि हेतुत्वप्रसङ्ग इत्याशङ्क्य हेतुकर्म-
णोर्भेदं दर्शयति ॥

क्रियायाः प्रेरकं कर्म हेतुः कर्तुः प्रयोजकः ॥

कर्मार्था च क्रियोत्पत्तिः संस्कारप्रतिपत्तिभिः ॥ ४ ॥

निर्वृतिविकारप्रतिपत्तिभिर्यथाक्रमं निर्वर्त्यादि त्रिविधं कर्म
सम्पादकत्वात् क्रियाफलम् । कर्मात्मसम्पत्त्यर्थं क्रियां प्रयुङ्क्ते हेतुः
पुनः क्रियार्था साधनविनियोगे कर्तारं प्रयुङ्क्ते न तु साक्षात् क्रिया
तत्परिशेषाय हि कर्तुः प्रवृत्तिः । तस्य कर्तुः प्रयोजक इति वचना-

द्विप्रविषयत्वाद्धेतुर्मणोः प्रयोजकत्वस्य स्वरूपभेदः स्फुट इ-
त्यर्थः । स्रशब्दो हेतौ यस्मादुत्पत्त्यादिभिरुपकारात् क्रिया
कर्मार्था ततः कर्म क्रियायाः प्रयोजकम् । यद् यदर्थं तन्नस्य प्रयोज-
कमिति व्यपदिश्यते । तदुद्देशेन तत्प्रवृत्तेः । कारकान्तराणि तु क्रि-
यार्थानि न तु तदर्थं क्रियेति न तानि तस्याः प्रयोजकानि । न हि
करणार्थत्वमवसितविचारो हेतुः ॥ ४ ॥

इति भूतिराजतनयहेलाराजकृते प्रकीर्णप्रकाशे
साधनसमुद्देशे हेत्वधिकारः ।

विभक्तिविधानक्रमेण साधनानां विचारे तृतीयार्थं कर्त्तरि
निर्णीते चतुर्थ्यर्थं सम्प्रदानं विचारयितुमाह ।

अनिराकरणात्कर्तुस्त्यागाङ्गं कर्मणेप्सितम् ।

प्रेरणानुमतिभ्यां वा लभते सम्प्रदानताम् ॥ १ ॥

अन्वर्थत्वात्सम्प्रदानशब्दस्य त्यागाङ्गमिति लक्षणलाभः
त्यागो दानं दीयमानस्य स्वत्वनिवृत्त्या परस्वत्वापादनं । तत्र चाङ्गं
निमित्तकारणमित्यर्थः । तथा च कर्मणा यमभिप्रेतीति लक्षणात्
परिग्रह एव त्यागः कथं कारकविशेषरूपं लभते इत्याशङ्क्य कारक-
त्वनिबन्धनं व्यापारं क्रियासिद्धौ निर्दिशति । अनिराकरणादित्यादि-
ना । उच्यते । तदभिप्रायेणैव त्यागात्तदेवं विधत्त्यागाङ्गं, स चोपाध्या-
यः तदभिसम्बन्ध्यमानं न निराकरोति, नापि तस्यक्तुर्मा त्याक्षीरि-
ति निराकरणं क्रियते । यदि हि निराकुर्यात् त्याग एव सम्पद्ये-
त । परस्वत्वापत्तिपर्यंतत्वात्तस्यानुमन्यते च दीयमानं तथा दीय-
मानं न निराकरोति । बल्यादिदेवतादीनि तद्विक्रियायां वा पूर्वकं
ऽवदाने प्रेरणमभ्यर्थतया दाने प्रवर्तमानमपि सम्प्रदानव्यापारः । तत्र
च त्यागोपकारित्वात् त्यागाङ्गं भवत्येव कारके सम्प्रदानम् । न
तु च दानस्य तदर्थत्वात्तादर्थ्यं चतुर्थीप्रयोगात् किमर्थं सम्प्रदानसं-
ज्ञा । नैतन्याय्यम् । दानक्रियार्थं हि सम्प्रदानं न तु दानक्रिया तदर्थं
कारकाणां क्रियार्थत्वात्सम्प्रदानार्थं तु दीयमानं कर्मेति वाक्या-
र्थभूताया दानक्रियाया अतादर्थ्यात्तादर्थ्यं चतुर्थ्या अप्राप्तौ त-
दर्थ्या संज्ञा न्याय्या । रजकस्य वस्त्रं ददाति, घृतः पृष्ठं ददातीत्या-
दौ तु तदर्थो नास्ति । यो हिंसते न च हानात्मकेन ममताविर्हेदस्या-
क्षेपादेव परोपकारत्वोपयोगाभिसम्बन्धेन परस्वत्वापादनमपि स्वीकृ-
तं अत्र च तदभाव इति गौणौऽयं ददातेः प्रयोगः । तत् देवताविषये
तु दाने दातुः अस्वामिकत्वसङ्कुलपो विद्यते एव । एवमरोचकित्ते
ऽन्नं ददातीत्यादौ । उपयोगाभावस्तु शानच् । शूद्राय मर्तिं ददानी-
त्यत्रापि मतिसन्तानस्यापक्रामनोऽस्त्येव परोपयोगः । तथा चो-
पाध्यायादागमयतीत्यध्ययनसन्तानस्यापक्रामनो भवत्यपादानमुपा-
ध्यायः । मतिसन्तानस्य चैकदेशस्त्यज्यमान इति स्वत्वनिवृत्त्यपर-
स्वत्वापादनलक्षणो मुख्य एव ददात्यर्थः । अन्ये तु मतेः दानस-

स्वन्धानवगमाद्गौण इत्याहुः । कन्यां ददातीति जन्यजनकभावा-
व्यापकत्वादपि स्वस्वामिसम्बन्धस्य निवृत्तेर्मुख्य एव ददात्यर्थः । ख-
ण्डिकोपाध्यायस्तस्मै चपेटां ददातीत्यादौ वस्तुनो ऽसत्यपि च-
पेटादिस्वाम्ये तदुपकारितया दातुः स्वामित्वाभिसन्धिरस्त्येव । य-
द्याप्य प्रतिकूलरूपत्वाच्चपेटायास्तदानीमुपयोगो नास्ति तथा ऽपि फ-
लाद्वारेणास्त्येव परोपयोगित्वम् । चपेटासहत्वे शास्त्राभ्यासयोग-
त्वात् फलाव्याप्तेः । मृजिरस्माद्यविशेषेणोपदिष्ट इति तु तादर्थ्यं
चतुर्थी । अविशेषेण गणपठितो मृजिर्माजकशब्दार्थो ऽपि भविष्यती-
त्यर्थः ॥ १ ॥

तदेवं प्रथमं सम्प्रदानं व्याख्यातम् । इदानीमुत्तरं व्याख्या-
तुमाह ।

हेतुत्वे कर्मसंज्ञायां शेषत्वे वापि कारकम् ।

रुच्यर्थादिषु शास्त्रेण सम्प्रदानाख्यमुच्यते ॥ २ ॥

यथा संज्ञान्तरपूर्वकं कर्म प्रागुक्तं तथेदमपि सम्प्रदानम-
न्यपूर्वकं शास्त्रेण रुच्यर्थानां प्रीयमाण इत्यादिना व्याख्यातम् । तथा
हि देवदात्ताय रोचते मोदक इत्यत्रान्यकर्तृकार्भलापो रुच्यर्थ इत्य-
मलापविषयभावमापद्यमानं मोदकं देवदत्तः प्रयुङ्क्तं लौल्यात्त-
दानुगुण्यमाचरंतीति हेतुसंज्ञायां प्रयोजकस्य देवदत्तस्य प्राप्तायां स-
म्प्रदानसंज्ञा कथ्यते । तथा हि हेतुसंज्ञाभावे णिचोऽभावाद्धेतुसम-
प्रायिन्या द्वितीयस्याः क्रियायाश्च प्रतीतमोदकः स्वक्रियायां धातु-
वाच्यायां कर्त्ता भवति न कर्म । रोचते मोदकः । हेतुसंज्ञासन्नियुक्ता-
याः कर्तृसंज्ञाया अपि देवदत्तस्य बाधनात्कर्त्तुः क्रिययेप्सिततमत्वा-
भावात् । स्वातन्त्र्योपलक्षणायां यामपि कर्तृश्रुतौ सार्थाद्धीयत इति
प्रतीयते, तत्र भवेत्तदाश्रयं कर्मत्वं, यथा ह्रीयत इति ज्ञानं शब्दोपात्तं
नो ऽर्थस्येति तदाश्रयावधिकस्य कर्मसंज्ञा । इह तु शब्दोपात्तायां मो-
दकक्रियायां रोचत इत्यस्मान्न देवदत्तस्य स्वातन्त्र्यं प्रतीयते । स्वा-
तन्त्र्यस्य कारकमात्रविषयत्वात् कर्तृश्रुतिरनर्थिका स्यात् । यदा
तु देवदात्ताय रोचते मोदक इत्ययमर्थो देवदत्तं मोदकः प्रीण-
यति तथा च प्रीयमाण इति संज्ञविशेषणं तदा कर्मसंज्ञायां प्राप्ता-
यां सम्प्रदानसंज्ञारम्भः । धातोरर्थान्तरे हि वृत्तौ सकर्मकत्वम् । एवं

देवदत्ताय श्लाघते इति गुणोत्कर्षेण देवदत्तः शंस्यमानगुणवत्तया
तत्समर्थाचरणादध्यारोपितप्रयोजकभावो हेतुसंज्ञः प्राप्तो गुणा-
ख्याने वा ज्ञापयितुमिष्टो ज्ञानेनाप्यमानत्वात् कर्मसंज्ञ इति श्लाघ-
न्हुङित्यादिना सम्प्रदानसंज्ञः कथ्यते । एवं ह्येतिप्रभृतीनां यथायोगं
वाच्यम् । ह्येतिप्रभृतयो ह्यत्र स्वार्थोपसर्जनज्ञापनवचनत्वात्सक-
र्मकाः । तथा च क्षीप्स्यमान इति संज्ञिविशेषणमुपात्तम् । देवदत्ताय
शतं धारयतीति स्वरूपे ऽवतिष्ठमानं शतमवस्थापयत्यधमर्णो धा-
रयति । अत्रोत्तमर्णो देवदत्तो दानक्रियाद्वारेण निमित्तं धारणस्य ।
यतो ऽमौ ददाति शतं न च तत्र ददातिक्रिया श्रूयत इत्यश्रूय-
माणाक्रियाविषये ऽत्र कारकशेषं षष्ठ्यां प्राप्तायां धारेरुत्तमर्ण-
इति सम्प्रदानसंज्ञा । यथासम्भवमिति हेतुत्वादित्रयं प्राप्तमुच्यते न
तु प्रत्येकं । पुष्येभ्यःस्पृहयतीति पुष्पाणामीप्सिततमत्वात्कर्मसंज्ञाप्र-
सङ्ग उक्तः । बुद्ध्यादौ तु कर्मसंज्ञाप्रसङ्गः । द्रोहस्यापकारत्वात्तदर्थः
सकर्मकाः । एवमीर्ष्यासूयार्था अपि । देवदत्ताय राध्यतीक्षते इति
तु दैवं पर्यालोचयन्तं गणकं देवदत्तः प्रयुङ्क्ते इति हेतुसंज्ञायां प्रा-
प्तायां राधीक्ष्योरिति सम्प्रदानता । देवदत्ताय गां प्रतिशृणोतीत्यत्र
तु देवदत्तो याश्चया गां प्रतिज्ञानात् प्रयुङ्क्त इति हेतुसंज्ञायां प्रा-
प्तायां प्रत्याङ्भ्यां श्रुव इति सम्प्रदानता । पूर्वस्य हि धात्वर्थस्य
याचनलफस्य देवदत्तः कर्त्ता भवन् प्रतिश्रवे ऽङ्गीकारे प्रयोजको भ-
वति । हांत्रे ऽनुगृणाति प्रतिगृणातीत्यत्रा ऽपि होतारं शंसिता प्रोत्सा-
हयतीति हेतुकर्मसंज्ञाप्रसङ्गे ऽनुप्रतिगृणश्चेति सम्प्रदानता । शताय
परिक्रीतो ऽनुब्रूहीति साधकतमस्य परिक्रयणे नियतकालस्वीकारे
सम्प्रदानता विकल्पेनोक्ता । तत्र रुच्यादिष्वित्यादिशब्दोपात्तस्य
सुज्ञानत्वात् कर्मसंज्ञाप्रसङ्गो नोक्तः । विशेषाविवक्षाया अभावे चात्र
सर्वत्रैव क्रियानिमित्तत्वाश्रयेण शेषत्वे प्राप्ते सम्प्रदानतोदाहा-
र्या । बुद्ध्यादिपारगणनादकथितकर्मतात्र नास्ति । ननु च पूर्व-
मपि सम्प्रदानशास्त्रेणैवोक्तं कर्मणाभिप्रैतीति, तत्कथमत्र शास्त्रे
णैतीति विशेष्यमणितिरुच्यते । अन्वर्थत्वात्सम्प्रदानशब्दस्य लौ-
किक एव सम्प्रदानार्थः पूर्वमुक्तः । इह तु रुच्यर्थविषये तद-
र्थाभावाच्च शब्दसंस्कारमात्रप्रतिपादनाय शास्त्रारम्भसामर्थ्यात्स-
म्प्रदानमुच्यते इति शास्त्राय लौकिकभेदेन द्विविधं व्याख्यातम् ।

ह साध्याय निगृह्यते, युद्धाय संनह्यते, पत्ये शेते इत्यकर्मकधातु-
वेपये कर्मणो ऽभावात्तेनाभिप्रेयमाणस्य सम्प्रदानता न सिध्यती-
ने क्रियाग्रहणमपि कर्त्तव्यमिति धार्ष्टिकं ऽभिहितम् । क्रिययाभिप्रे-
माणस्य स्यात्सम्प्रदानसंज्ञा । एतद्भाष्ये प्रत्याख्यातं, क्रिया ऽपि क्रि-
याप्यमानत्वात्कृत्रिमं कर्म । साध्याय निगृह्यते इत्यादौ च कया क्रि-
या क्रियाप्यमानेत्युक्तं संदर्शनादिक्रियाधीनभेदेन धातुनाभि-
मानात् ॥ २ ॥

कथमभेदाश्रयः क्रियाकारकभावो युज्यते इति समर्थयि-
माह ।

भेदस्य च विवक्षायां पूर्वा पूर्वा क्रियां प्रति ।

परस्याङ्गस्य कर्मत्वान्न क्रियाग्रहणं कृतम् ॥ ३ ॥

संदर्शनप्रार्थनाध्यवसायैराप्यमानत्वात् क्रियाभेदापेक्षयोत्तरोत्तर
याङ्गस्य प्रधानक्रियार्थस्य कर्मत्वमविरुद्धं पूर्वपूर्वक्रियाप्यमा-
त्वादिति क्रियाया अपि कर्मतायां तथापि अभिसम्बध्यमानस्य
त्रेणैव सम्प्रदानता सिद्धेति क्रियाग्रहणं प्रत्याख्यातमाददाति कर्म-
त्वमयं तु विशेषो नाङ्गीक्रियते । तदत्र धातुना प्रधानक्रियैवोच्यते ।
सामर्थ्यप्राप्तास्तु संदर्शनादयः, ततो भिन्ना इति क्रियाकारकभावोप-
पत्तिः । तद्यथा । सार्थाद्धीयते इति प्रतीयमानं सार्थस्य स्वात-
न्त्र्यं कर्मत्वनिमित्तम् । यदि वा तादर्थ्यात्प्रधानक्रियाणां प्राप्ताभेदा-
न् धातुभिरभिधाने ऽपि न सर्वथैव भेदतिरस्कार इत्यभेदाख्यका-
नुमितप्रतीत्या कर्मतोपपत्तिः ॥ ३ ॥

यद्येवमोदनं पचतीत्यादावपि क्रियाकर्मणाऽभिप्रेयमाणस्य स-
म्प्रदानसंज्ञा स्यात् । ओदनादेः कर्मसंज्ञा तु क्रियाकर्मसु सावकाशे-
न आह ॥

क्रियाणां समुदाये तु यदैकत्वं विवक्षितम् ।

तदा कर्म क्रियायोगात्स्वाख्यैवोपचर्यते ॥ ४ ॥

सन्दर्शनादिक्रियासमुदायः परस्परमङ्गाङ्गिभावमनापन्नः स-
त्कक्षयया समुच्छ्रीयमाणरूपो यदैकफलत्वादभेदेन धातुनाङ्गीक्रियते
ऽभेदनिबन्धनस्य क्रियाकारकभावस्याप्रतीतेरप्रतिबद्धकर्मभावया

क्रियया सम्बध्यमानमोदनादिकर्म स्थाय्ययैव क्रिययेत्सिततमं निमिन-
भूतया कर्मसंज्ञयैव व्यवहियते न तु सम्प्रदानसंज्ञयेत्यर्थः । समुच्चये-
नाभिधानादङ्गाङ्गिभावाभावात् क्रियाकर्मरूपता नास्त्यत्र पक्षे ॥ ४ ॥

भेदविवक्षायां तर्हि सम्प्रदानता स्यादित्याशङ्क्याह ।

भेदाभेदविवक्षा च स्वभावेन व्यवस्थिता ।

तस्माद् गत्यर्थकर्मत्वे व्यभिचारो न दृश्यते ॥ ५ ॥

लौकिकप्रयोगः प्रसिद्ध इति तमुद्दिष्ट्यान्वाख्यानं यथाप्रयोग-
मुपायपरिकल्पनादानीयते भेदाभेदविवक्षेत्यर्थः । एवं च गत्यर्थक-
र्मणि द्वितीयाचतुर्थ्यावपि उभयविवक्षाश्रयेण सिद्धे इति
नार्थस्तदाशम्भेण । अन्यत्र भेदविवक्षानियमाद्व्यभिचारो ऽतिप्रसङ्गो
नास्ति ॥ ५ ॥

एतदेवागमेन द्रढयति ।

विकल्पेनैव सर्वत्र संज्ञे स्यातामुभे यदि ।

आरम्भेण न योगस्य प्रत्याख्यानं समं भवेत् ॥ ६ ॥

भेदाभेदविवक्षानियमानाश्रयेण सर्वत्र कर्मसम्प्रदानसंज्ञयो-
र्भावान्नियमार्थं गत्यर्थकर्मणीत्यादि सूत्रं भाष्यकारो न प्रत्याचक्षीत ।
प्रत्याख्याने ह्यतिप्रसङ्गः स्यात् । यदा तु विवक्षानियमश्चेतसि भाष्य-
कारस्य स्फुरति तदारम्भप्रत्याख्यानयोरविशेषं मन्यमानो युक्तं यत्प्र-
त्याचक्षीत । तदेवं गत्यर्थविषये विवक्षेयम् । शास्त्रे निगदत इत्येवमादौ
तु भेदविवक्षैव । पचत्योदनमित्यादावभेदविवक्षैव । चेष्टायामनध्वनी-
त्येतत् प्रत्युदाहरणयोरपि वा ऽभेदविवक्षैव । मनसा पाटलिपुत्रं
गच्छत्यध्वानं गच्छतीति । सूत्रारम्भे स्त्रियं गच्छत्यजानयतीत्यातिप्रस-
ङ्गे, सिद्धं त्वप्राप्तावचनादित्युक्तम् । असङ्गगमनेनासम्बन्धात् क्रमात्तत्र
द्वितीयाचतुर्थ्यौ वक्तव्ये । अजास्त्रियोस्तु सम्प्राप्तं कर्मणीत्यतिप्रसङ्गो
न भवति । एवं च विशेषसूत्रारम्भे प्रतिषेधो न वक्तव्यः । अजा हि
सम्प्राप्तकर्मात्र प्रतिषेद्धुमभिप्रेतं, तस्य चासम्प्राप्तवचनादेव
व्युदासः सिद्धः । अत एव भाष्ये ऽभिहितं, आस्त्रितप्रतिषेधो वक्तव्य-
इति ॥ ६ ॥

त्यागरूपं प्रहातव्ये प्राप्ये संसर्गदर्शनम् ।

आस्थितं कर्म यत्तत्र द्वैरूप्यं भजते क्रिया ॥ ७ ॥

अध्वन्यर्थप्रहणमिति वचनादध्वपर्यायेभ्योऽपि प्रतिषेधः
पन्थानं गच्छतीत्यादौ । आस्थितः आक्रान्तो गमिक्रियया अध्वा । उदाह-
रणप्रवृत्ता गमिक्रिया सा द्विरूपाभावमतिक्रान्तस्य पर्यायो भवति ।
क्रमाणां यो भागः तत्र त्यागरूपं हीनरूपं, क्रियायाः प्राप्ये त्वासा-
दनीये भागे संसर्गरूपं प्राप्तोरूपमिति त्यागोपादानलक्षणावयवभेदात्
क्रिया द्विविधा । तथा च त्यागोपादानरूपाविच्छिन्नप्रवाहगमिक्रि-
याक्रान्तोऽध्वा क्रियाविषयभावमात्रविधीयमानकर्मसंज्ञागोचरो न तु
क्रियया कर्मभूतया ऽभिसम्बध्यते क्रियाभेदाभावादिति सम्प्रदानसं-
ज्ञाभावः । ग्रामादेरेव तदुपायप्राप्यसाधनाध्वरूपस्य तद्योगः । यस्तु
नास्थितो ऽध्वा तत्र विभक्तिर्भवति । कथं वा नास्थितो,
ऽध्वा भवति यथोत्पथेन प्राप्नोति पन्थानं, पथे गच्छतीति ।
तदैव सूत्रारम्भे विशेषो वक्तव्यः प्रत्याख्याने त्वविवक्षानियमेनैवेष्टं
सिद्धम् ॥

इति भूतिराजतनयहेलाराजकृते प्रकीर्णप्रकाशे

सम्प्रदानाधिकारः ।

इदानीं विभक्तिविधानक्रमेण तदर्थविचारे चतुर्थ्यर्थे निष्णीते प्राप्तावसरं पञ्चम्यर्थमपादानं विचारयितुमाह ।

निर्दिष्टविषयं किञ्चिदुपात्तविषयं तथा ।

अपेक्षितक्रियं चेति त्रिधा ऽपादानमुच्यते ॥ १ ॥

अपाये साध्ये यद् भुवमेकरूपमनाविष्टापायलक्षणक्रियम-
स्मिन्नपायेनाविष्टेऽपि तत्साधनमपादानमित्यवधिविशेषापेक्षत्वात्
संरब्धोदासीनं भवतु, को ऽपादानोपादनस्य विषयः । कथ्यते । स निर्दि-
ष्टः स्वशब्दः तस्य तदेकमपादानं । यथा ग्रामादागच्छति पर्वतादवरोह-
तीत्यादि । उपात्तः क्रियान्तरस्य गणभावेन प्रधानभावेन वा
यत्रापायलक्षणो विषयः तदन्यदुपात्तविषयमपादानम् ।
तद्यथा बलाहकाद्विद्योतते, कुसूलात् पचति, ब्राह्मणात् । शंस-
तीति । अत्र हि निःसरणाङ्गे विद्योतने विद्योतनाङ्गे च निःसरणे
विद्युतिर्वर्त्तते इति निःसरणलक्षणोऽपायो विद्यते तस्य गुणप्रधानभा-
वेनोपात्तः । बलाहकात् निःसृत्य ज्योतिर्विद्योतते, बलाहकाद्वा विद्यो-
तमानं निःसरतीत्यर्थः । कुसूलादादाय पचतीत्यपादानाङ्गे पाके पचिः ।
ब्राह्मणात् गृहीत्वा शंसतीति ग्रहणाङ्गे शंसने शंसिर्वर्त्तते । पञ्चमीप्रक-
रणे ब्राह्मणाच्छंसिन उपसंख्यानमित्यलुक् । तत्र वार्तिककारस्य द्वि-
तीयार्थे पञ्चम्येषामभिमतम् । यदाहान्यथैतानि ब्राह्मणानि ग्रन्थवि-
शेषरूपाणि यः शंसति स कथ्यते ब्राह्मणाच्छंसीति वृत्तिविषये ऽत्र
द्वितीयार्थे पञ्चमी वक्तव्या । भाष्यकारस्तु ब्राह्मणाद् गृहीत्वा आहत्य
शंसतीत्याहरणाङ्गे शंसने शंसिर्वर्त्तते इति उपात्तविषयमेवापा-
दानं मन्यते । अपेक्षितक्रियं त्वपादानं, यत्र सर्वथैव क्रियाशब्दस्या-
नुपलब्धेरश्रुता क्रियाऽनुमीयमाना, सम्बन्धिषु द्रव्येषु संज्ञाविशेषहे-
तूनां शक्तिभेदानामाविर्भावनिमित्तत्वाय कल्प्यते । तद्यथा माथुराः
पाटलिपुत्रकेभ्य आढ्यतरा इति । अत्र हि प्रकर्षप्रत्ययसामर्थ्यात्
विभागहेतुरनुमीयमानापकर्षक्रिया ऽपायलक्षणेऽपेक्षिता । मेघत उ-
पात्ततः चैत्रतः पाकनिरसनयोः शंसतीत्यादौ विद्योतनादिमात्रव-
चनत्वे ऽपि अन्यत्र निःसरणाद्यङ्गवृत्तेरविरोधात् पञ्चमीश्रुतिसाम-
र्थ्यात् अपायोऽत्र प्रतीयते । स च निःसरणाद्यङ्गत्वे धात्वर्थस्योपपद्यते

नान्यथेति तदर्थतानिश्चयः ॥ १ ॥

किं ध्रुवमपाये, किमङ्गमात्रं नेत्याह ।

संयोगिभेदाद्भिन्नात्मा गमिरेव भ्रमिर्यथा ।

ध्रुवावधिरपायो ऽपि समवेतस्तथा ध्रुवम् ॥ ॥

ध्रुवे संयोगेन साहचर्याद्विभागो ऽप्यवधिः स्वीकृतः । तेन दि-
ग्विशेषावच्छिन्नसंयोगविभागकार्यम् । यथा गमनमेव भ्रमणमिति व्य-
पदिश्यते यथा च गमनग्रहणाद् भ्रमणरेचनस्पन्दनादयो गृह्यन्ते न
जात्यन्तराणीति काणादाः, एवं ध्रुवमचलमनाविष्टापायमवधि-
र्यस्याध्रुवे चले समवेतोऽसौ संरब्धोदासीनसाधनसाध्यस्याग-
स्तदुभयकारकगतिविभागलक्षणफलोपायाख्यो गतिविशेषो बो-
द्धव्यः । गन्तरि समवेतापीयं क्रिया ऽवध्यपेक्षणादपायाख्यां लभत
इति तत् ध्रुवस्य क्रियासिद्धौ निमित्तत्वकारकत्वमुपपद्यत इत्याशयः ।
स चापादानसंज्ञाया विषयभावेनावस्थितोऽपायो धातुना ऽभिधीय-
मानानुमीयमानो वा ध्रुवमपादानसंज्ञमपाये साध्यत इति तत्र-
निमित्तत्वं ध्रुवस्य कारकस्य । एवमपायो व्याख्यातः । ध्रुवं तु
स्थिरमचलं लोके प्रसिद्धम् । ततश्च वार्तिके चोदितङ्गतियुक्तेष्वपादा-
नसंज्ञा नोपपद्यते ध्रुवत्वादिति । धावतो ऽश्वात्पतितः सार्थाद्गच्छतो
हीन इत्यादौ गतियुक्तेष्वपादानसंज्ञिषु ध्रुवत्वस्य स्थिरत्वस्याच-
लत्वस्याभावात् संज्ञा न प्राप्नोतीत्यर्थः । अत्र परिहारो हि उदितः, न
चाध्रौव्यस्याविवक्षितत्वादिति ॥ २ ॥

तद्व्याख्यातुमाह ।

द्रव्यस्वभावो न ध्रौव्यमिति सूत्रे प्रतीयते ।

अपायविषयं ध्रौव्यं यत्तु तावद्विवक्षितम् ॥ ३ ॥

ध्रुवं कूटस्थं निष्क्रियमिति द्रव्यस्वभावो ध्रौव्यं सूत्रे न प्रत्येतव्यं
अपि त्वसंसृष्टवचनो ऽत्र ध्रुवशब्दः । तथा ह्यपाये साध्ये यद्ध्रुवं
नापायेनासंसृष्टमित्येषो ऽर्थः । एवं च कृत्वा धावतो ऽश्वात्पततीत्यत्र
तने स्वकर्तृकत्वाभावादेवानाविष्टधावनस्याश्वस्य तत्रास्त्येव
संरब्धोदासीनसाधनसाध्यो ह्यपायः । तत्राश्व उदासीनः अपायानु-

संबद्धः । ग्रामादागच्छति यथा पर्वतमितिरूपः । करणस्य पर्वतस्य कर्मणोऽपायेनावेशाद् ध्रुवतायां सत्यामपि परत्वात् करणादिसंज्ञाभिर्वाधनादपादान संज्ञा न भवति । तथा च वार्त्तिकं अपादानमुत्तराणि । धनुषा विध्यति, कंसपाश्यां भुङ्क्ते, गांदोग्धि, धनुषा विध्यतीति । तदेवमपायाविषयस्य ध्रौव्यस्याश्रयणात् अश्वस्यापायेनावेशादस्तु तद्विषमध्रौव्यं भवदेवाविवक्षितमिति वार्त्तिकार्थः ॥ ३ ॥

तथा हि ॥

सरणे देवदत्तस्य ध्रौव्ये पाते तु वाजिनः ।

आविष्टं यदपायेन तस्याध्रौव्यं प्रचक्षते ॥ ४ ॥

सरणेऽश्वसमवायिन्यां वेगितायां गतौ यथा देवदत्तस्य ध्रौव्यं तस्य सरणेनानावेशात् तथा देवदत्तसमवेते पाते पतनक्रियायां वाजिनोऽश्वस्य तयानावेशात् ध्रौव्यामिति दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकाभावेन दमुदाहरणं । हेतुत्वेन त्वपायोऽनावेशात् व्यतिरेकमुखेनोभयत्रापि ध्रौव्य उपात्तः । यद्यपि गतिं विना त्वविधिना नापाय इति गम्यत इति वक्ष्यमाणत्वादविभागेन देवदत्तस्यानुपादानात्तत्राप्यपादाने भवत्येव समानो देवदत्तः ॥ ४ ॥

उभावप्यध्रुवो मेषौ यद्यप्युभयकर्मजे ।

विभागे प्रविभक्ते तु क्रिये तत्र विवक्षिते ॥ ५ ॥

ततश्च ॥ ५ ॥

मेषान्तरक्रियापेक्षमवधित्वं पृथक् पृथक् ।

मेषयोः स्वाक्रियापेक्षं कर्तृत्वं च पृथक् पृथक् ॥ ६ ॥

इतरेतरक्रिययेतरेतरस्यानावेशात् अन्यक्रियायामन्यस्य ध्रौव्यं स्वाक्रियायां तु कर्तृत्वं द्वयोरपि । यदा तु परस्परमवधिभावो न विवक्ष्यते अपि त्वेकशब्दोपादाने द्विगते अपि क्रिये विवक्ष्यते ॥ ६ ॥

तदा ॥

अभेदेन क्रियैका तु द्विसाध्या चेद्विवक्षिता ।

मेषावपाये कर्त्तारौ यद्यन्यो विद्यते ऽवधिः ॥ ७ ॥

मेषावपसर्पत इत्याख्यातपदने कर्तृद्वये निर्वर्त्यक्रियापेक्षेण प्रत्यायि-
तद्वयोरपि मेषयोः क्रियाविशेषकर्तृत्वमपायेन त्वकस्यावधित्वमित्य-
पादानता न भवति । एवं च कृत्वा ऽपायकर्तृत्वं मेषयोर्भवति । यद्य-
न्यः पर्वतादिरवधिः ध्रुवलक्षणो ऽत्र भवति । तथा च तस्यापादान-
वहा । पर्वतादपावर्त्तत इति परस्परतो मेषावपसर्पत इत्येवमभिधाने
अन्तरक्रियापेक्षमवधित्वं द्वयोरेव क्रियापेक्षं सर्वं कर्तृत्वमुक्तम् ।
कर्तृभेदाद्यत्र क्रियाभेदानुमानमाख्यातादेकेनापि प्रतीयते ॥ ७ ॥

यद्यन्यो विद्यते ऽवधिः तदा तेषामपायकर्त्तरि नान्यथेत्येतद-
भाष्यं ग्रन्थसंवादेनोपपादयितुमाह ॥

गतिर्विना त्ववधिना नापाय इति गम्यते ।

वृक्षस्य पर्णं पततीत्येवं भाष्ये निर्दिशितम् ॥ ८ ॥

कारकसूत्रे संज्ञिनिर्देशः कर्त्तव्यस्तथा चोदितं साधकं का-
रकमिति वक्तव्यम् । अन्यथा अक्रियानिमित्तस्यापि कारकसंज्ञाप्रसङ्ग-
त्यनिष्टप्रसङ्गोपादानं च । वृक्षस्य पर्णं पततीत्याद्युदाहृतं वार्त्तिकं च
भाष्यमिति । भाष्य इत्याह । एतच्च ततः साधिकाया अपायत्वे न
लेङ्गं अपि त्वस्य परिहाराया तत्रापायस्याविवक्षितत्वादिति । यदुक्त-
मेत्यनेन भाष्यप्रबन्धो ऽत्र निर्दिष्टः प्रपञ्चार्थः । वृक्षसम्बन्धिनः
पर्णस्य पातो वाक्यार्थो विवक्षितः, इति वृक्षस्यावधिना विवक्षात्र ना-
स्ति । तथा चापायो ऽयं न भवति । अपायत्वेनाबध्यपेक्षारूपेणाविवक्षि-
तत्वादित्यत्रापादानता वृक्षस्य न भवति । यदि त्वपायो ऽत्र विव-
क्ष्यते तदा वृक्षस्यावधित्वात् वृक्षात्पर्णं पततीति भवति । ततश्च न
पायेत कस्य सम्बन्धि पर्णकं वृक्षस्य वान्यस्य वेत्युक्तम् । तस्मा-
त्पर्णविशेषणत्वेन वृक्षस्य विवक्षितत्वात् वृक्षमत्यजदपि पर्णमा-
त्रं भूमिं स्पृशति इति प्रयोगो भवत्येवेत्यपायाविवक्षोक्ता । तस्माच्चाव-
शिष्यतं सावधिकगतिरपायो न श्रद्धाजन्यया ऽवध्यविवक्षया
अत्रापायसम्भवादपादानत्वं स्यादेवेति ज्ञापकमेतत् । एतच्चापायेनैवा-
धिराशेषात्तस्यैव विशेषणम् । शब्दवत्संज्ञिप्रतिपत्त्यर्थं ध्रुवग्रहणं संर-
धोदासीनोभयसाध्यतामपायस्य दर्शयितुमिति व्याख्यातम् ॥ ८ ॥

गतमदः इदमिदानीं वक्तव्यं अपादानमुत्तराणीति विप्रति-
पत्तिः कात्ययनेनोक्तः तथाचोक्तैः कारकैरपादानस्य वाधितत्वात्,

बलाहकाद्विद्योतते बलाहको विद्योतते बलाहके विद्योतत इति भाष्ये
संज्ञासमावेशो दर्शितो विरुद्ध इत्याशङ्क्य भाष्यं समर्थयितुमाह ।

भेदाभेदौ पृथक्भावः स्थितिश्चेति विरोधिनः ।

युगपन्नविवक्ष्यन्ते सर्वे धर्मा बलाहके ॥ ९ ॥

धूमज्योतिःसलिलमरुतां सङ्घातो बलाहकः, तत्रावयवस्य
ज्योतिषो विद्योतनं । तच्च ज्योतिर्यदा तस्मात्समुदायात्मनो बलाह-
कात् भेदेन विवक्ष्यते तदा भेदविवक्षायां पृथग्भावेनैव वा विवक्ष्यते
तत्रावस्थानेनैव वा ॥ यदा पृथग्भावेन विवक्ष्यते तदा बलाहको
ऽवधिः पृथग्भावलक्षणस्यापायस्येत्युपात्तविषयमिदमपादानं व्याख्या-
तम् । बलाहकाद्विद्योतते विद्युज्ज्योतीरूपेति बलाहकात्पृथग्भूय नि-
सृत्येति निःसरणाङ्गे विद्योतने धातुः । यदा तु निराधारस्य तेज-
सो ऽवस्थानाभावाद् बलाहकः स्थितिहेतुत्वादाधारभावेन विवक्ष्यते
तदाधिकरणसंज्ञो ऽसौ जायते बलाहके विद्योतत इति, बलाहके स्थि-
त्वा प्रकाशत इत्यर्थः । अविन्धनत्वाद्विद्युतस्य जातवेदसो बलाहको जल-
पूर्णो ऽप्याधारो युज्यते । खस्योदकसम्भेदात् पार्थिवेन धूमेन वा
विलीकारात् बलाहकाद्भेदो नास्ति । नास्ति तावत्तेजसः प्रकाशकर्तृ-
त्वाभाव इति भेदविवक्षायां शक्तिद्वयाविर्भावो बलाहके दर्शितः
पृथग्भावे स्थितौ च भिन्नविषये एव । यदा तु स्वच्छत्वाद्बलाहकद्र-
व्यस्य तत्रत्यात्रत्यमुदकादितेजसः प्रकाशे प्रतिबन्धकं न भवतीत्य-
भेदेन बलाहकाख्यः समुदायस्तेजोवयववशाद्विद्योतनसमर्थो विव-
क्ष्यते तदात्र कर्तृशक्तिरेवोज्जृम्भते बलाहको विद्योतत इति अवय-
वनिबन्धनाहि समुदायमनुगतमिति व्यपदेशाः । तद्यथा किसलयि-
तमुपवनमिति वृक्षसमुदायस्योपवनशब्दवाच्यत्वेन तदवयवानां स-
ञ्जातकिसलयत्वे समुदायस्तथा व्यपदेशार्हः । तदेवं विवक्षाभेदात्प-
र्यायेण भिन्नशक्तिबलाद्भाष्य उदाहृतः । ननुयुगपच्छक्तिविवक्षाया
मिति भवति प्रतिषेधे वचनेनास्य विरोधः कश्चित् ॥ ८ ॥

यत् विप्रतिषेधोदाहरणं तत्र युगपदेव शक्त्यो विवक्षेत्याह ।

धनुषा विध्यतीत्यत्र विनापायविवक्षया ।

करणत्वं यतो नास्ति तस्मात्तदुभयं सह ॥ १० ॥

धनुषा विध्यतीति परत्वात्करणसंज्ञाऽपादानसंज्ञां बाधत
 तद्युदाहृतम् । तत्र युगपत्प्राप्तिरेव नैकस्य संज्ञयोरिति तद्व्ययं साधक-
 त्वमपायश्च सहैकस्मिन् द्रव्ये वर्त्तते । यतोऽपायविवक्षामन्तरेण
 साधकत्वमव्यधने धनुषो नास्ति । न हि दण्डेनेव धनुषा विध्यते
 अपि तूत्सर्पच्छरस्यावधिभावमुपयद्मनुर्व्यधननिमित्ततां प्रतिपद्यत इति
 युगपदुभयविवक्षायां भिन्नविषययोरपि शक्त्योः निमित्तनिमित्तिभा-
 वेनावस्थानादेकत्र द्रव्ये समावेशात् सनिमित्तसंज्ञाद्वयहेतुत्वे युगप-
 देकस्मात्प्रातिपदिकात् तत्कार्यविभक्तिद्वयोत्पत्त्ययंगात् एकसंज्ञा-
 धिकारोपनीते विरोधे परत्वात्करणसंज्ञानिमित्ता विभक्ति-
 भवति । शक्त्योर्हि नास्ति अत्र विरोधः भिन्नविषयत्वात् । शरणिः सरणे
 युवादानं व्यधने तु करणं धनुः, आविष्टशक्ति द्रव्यमेव संज्ञावि-
 षय इति तदपेक्षयैव च प्राप्तिः । तथा हि विभक्तिविधाने अपादाने
 करण इत्यादिसंज्ञाविशेषण द्रव्यत्वमेव विशिष्यते । एकस्यानेकसं-
 ज्ञाप्रवृत्तावपि नास्ति विरोध इति संज्ञाकार्यविभक्तिमुखेन विरोधो
 ऽत्र व्याख्येयः । एतच्चोदाहरणमुपलक्षणार्थमुपात्तमन्यत्रा-
 पि विप्रतिषेधोदाहरणमुभयविवक्षा योज्येति । यथा हि कंस-
 पात्र्यां भुङ्क्ते इत्यत्रास्वादनादिरूपाया भुजेः कंसपात्री धारयन्त्यन्न
 मत्राधारः । स चाप्याधारभावस्तावन्नोपपद्यते यावदपादानता ना-
 स्ति कंसपात्र्यामन्नमुद्धृत्य भुज्यत इत्यपादानम् । न हि पर्णपुटेन
 (संहानमभ्यवहारोतोद्धृत्यादस्तत्र) ? भुङ्क्ते इति भवत्याधारसम्प्रत्य-
 यः । यदि च कंसपात्री न भवेदन्नादस्यावाधिस्तदा भुजिर्नैव निष्पद्ये-
 तेत्यपायविवक्षां विना ऽत्र करणत्वाभावः । उभयोर्युगपद्विवक्षायां
 संज्ञाद्वयप्रसङ्गे ऽपादानमुत्तराणीति अधिकरणसंज्ञया परया पू-
 र्वाऽपादानसंज्ञा बाध्यते एव । गां दोग्धीति क्षारणवचने दुहौ ना-
 न्तरीयकोपायः । न हि गोस्तनपतितपयसः क्षारणं संपद्यत इति
 अपादाननान्तरीयका कर्मशक्तिः गोः परत्वात् कार्यं प्रयुङ्क्ते ।
 एवं धनुर्विध्यतीत्यपायविवक्षां विना व्यधने धनुषः स्वातन्त्र्यं ना-
 स्तीत्युभयसंनिधौ चापादानमुत्तराणीति परा कर्तृसंज्ञैव भवति ।
 एवमत्र विषये द्वे शक्ती अभ्युपगम्ये ॥ १० ॥

नान्तरीयकत्वादेकत्र द्रव्ये समावेशे संज्ञाद्वयप्राप्तौ विभक्त्या-
 ध्यकार्यद्वारेण विरोधे सति परत्वेन व्यवस्योक्ता ॥ सम्प्रति शक्त्य-

भेदमाश्रित्य संज्ञयोरभिन्नविषयोपनिपातमाह ।

एकैव सा सती शक्तिर्द्विरूपा व्यवतिष्ठते ।

निमित्तसंज्ञयोस्तत्र परया बाध्यते ऽपरा ॥ ११ ॥

परा भिन्नाक्रियाविषया ऽपि द्रव्यस्यैकैव शक्तिः । तथा हि न द्रव्यं क्रियाद्वयं सम्पादयतीति तत्र क्रियाद्वयविषये अपादानकरणादिसंज्ञाद्वयं लभत इति एकत्र शक्तौ संज्ञाद्वयप्राप्तौ परसंज्ञया न परा अपरा पूर्वा संज्ञा बाध्यते विरोधादेकसंज्ञाधिकारानिमित्तादित्यर्थः । शरानस्सरणे ऽवधिभावां धनुषः साधकत्वशक्तावन्तर्भावितः । तेन विनापायो ऽपीति तावत्यैकैव शक्तिर्भेदात् परस्परनिरपेक्षस्य कार्यद्वयस्य प्राविभक्तरूपशक्तिद्वयपरिकल्पकस्याभावात् । व्यधनक्रियया हि शरापगमक्रिया ऽत्र गुणभूते ऽपि पृथगात्मानि शक्त्यन्तरं नाक्षिपति । केवलमेकैव शक्तिग्रहणप्रधानभूतक्रियाद्वयविषयतया भिन्नरूपेण च कांस्त । द्रव्यमेव तर्ह्येकं क्रियाद्वयाद् द्वयं सम्पादयत् साधनमस्तु किं शक्तिपरिकल्पनेनेति । नैतदुपपद्यते । अभिन्नस्वभावत्वादस्या नानाक्रियाविषयतायां गात् । शक्तिस्तु सामर्थ्यमनेके कार्यमपि भवति । तद्यथोक्तं, न शक्तीनां तथा भेदो यथा शक्तिमतां स्थितिरिति । यद्येवं पक्त्वौदनो भुज्यतामित्यत्राप्येकैव शक्तिरस्तु नैवमुपपद्यते । अन्तर्भूतेनापायेन पृथगात्मानमलभमानेन ह्यनिमित्तशक्तिभेदस्यानाक्षेपादिति स्थितम् ॥ ११ ॥

पूर्वं तु गुणप्रधानभावानाश्रयेण क्रियाद्वयमात्रविषयं शक्तिद्वयमुक्तम् । तदेतदिदानीं ध्रुवमपाये ऽपादानामत्यनेनैव लक्षितं सर्वमपादानमस्यैवामी विषया अपरस्तु ॥

निर्धारणे विभक्तेऽयो भीत्रार्थानां च यो विधिः ।

उपात्तापेक्षितापायः सो ऽबुधप्रतिपत्तये ॥ १२ ॥

पञ्चमी विभक्त इति विभक्तविशिष्टे निर्धारणे नम्यमाने पञ्चमीलक्षणो यो विधिरुक्तः सो ऽपेक्षितापायः । अपास्यानुमीयमानस्यापेक्षणादित्यपादानसंज्ञयैव सिद्धः । तस्य

हि माथुराः पाटलिपुत्रकेभ्य अढ्यतरा इत्येतदु-
दाहरणम् । अत्र निन्दारणस्य विभक्तविषयत्वादित्येन विभक्त-
नाप्रतिपत्त्यर्थं विभक्तग्रहणमिति पृथग्भूता एव प्रतिपाद्यमाना
एतस्य विषयः । ननु गवां कृष्णा समर्पितकरिनेमत्यादि गोत्वेनापृ-
थग्भावात् तन्नात्मनि विभागेऽपि विवक्षिते पूर्वमाढ्यत्वेन बुद्ध्या सा-
म्यगवस्थापेक्षम् । तथा ह्याढ्यत्वेन समानेन गुणेन बुद्ध्यैकत्वमागच्छानि-
शयविशिष्टाढ्यत्ववशात् पृथक्क्रियेत्यास्ते बुद्धिसंश्लेषपूर्वको वि-
श्लेषोऽपायाख्य इत्येव सिद्धाऽत्र पञ्चमी अपाक्षतक्रियं च ह्येतदपा-
दानम् । तदुक्तं भाष्ये, यस्तैः सत्यं गतवान् स एवं प्रयुङ्क्त इति ।
कारकाधिकारे तमग्रहणमतिशयत्वेन विवक्ष्यत इति गौणेऽप्यत्र
बौद्धेऽपाये अपादानता विरुद्धा । तेष्वप्यादिकारकव्यवहारो बुध्य-
वस्थानिवन्धन एव सर्वः । उक्तं प्राक् । बुद्ध्या समीहितैकत्वा-
त् पञ्चालान् कुरुभिर्भेदा । पुनर्विभजते वक्ता तदापायः
प्रतीयत इति । एवं सामान्येनैव सिद्धं सूत्रारम्भे बौद्धमपाये प्रति-
पाद्यमानं प्रति विवक्षानियमायं अपायविवक्षैवात्र कर्त्तव्येत्यर्थः ।
तथा भीढार्थानां भयहेतुः, पराजंरसोढ इत्यादिश्च यो विधिरपा-
दानसंज्ञालक्षणः सोऽप्युपात्तां गुणभावेन विषयोऽप्यलक्षणीक्रिया येन
स एवं विध्य इति उपात्तविषयोपादानभेदोदाहरणरूपः पूर्ववादो
ऽबुधवोधनार्थ एव । तथा हि वृत्तेभ्यो भयं चोपादू विभेतीति य एष
मनुष्यः प्रेक्षापूर्वकारी भवति स तु बुद्ध्या चिन्तयति यदि मां वृकाः
प्राप्नुयुः ध्रुवमनिष्टापात इति इत्येवं बुद्ध्या वृकान् प्राप्य बुध्यन्तरेण
ततो विभागं प्रतिपद्यत इति भयपूर्विकायां निवृत्तौ विभेतेर्वर्तनाद-
स्येवापायः । एवं चोरेभ्यस्त्रायत इत्यत्राप्यनर्थप्रतिघातवचने
त्रायतावनर्थचोदकत्वं बुद्ध्या निश्चित्य ततः स्वमपनयति सह
इति सम्भाव्योपायः । अध्ययनात्पराजयत इत्यध्ययनाभ्यासपरि-
श्रान्तो गुरुपर्युपासनायां (स नायासनीरूपः प्राग्विध्ययनं) ? ततो
निवर्त्तत इत्यस्येवापायः । पराजयतिश्चाऽत्र खेदपूर्वके निवर्त्तने
वर्त्तते खिन्नः सन्निवर्त्तत इत्यर्थः । पूर्वमेवाप्रवृत्तौ तु खेदो बुद्ध्या
समीहितः । एके (घतयसानित्यं) ? दृष्टोपचरतो गुरुन् । यवेभ्यो गां-
वारयतीति यवमुख्य एवापायः । कूपादन्धं वारयति अग्नेर्माणवकं
वारयतीति बुद्ध्या कूपाग्निसम्प्राप्तिमनिष्टहेतुभूतां मन्यमानोऽनु-

कम्पया ततो निवर्तयतीति बुद्धिसंश्लेषको ऽपायः । उपाध्याया-
दन्तर्हित इत्युपाध्यायसमीपप्राप्तौ प्रेषणोपालम्भादि दुःखं मन-
सि निश्चित्य ततो ऽपैतीत्यपायः । उपाध्यायादधीत आगमयती-
ति च ग्रन्थम्, इत्युपाध्यायमुखोदीरिता हि शब्दाः सन्तानेन
वर्त्तमानाः शिष्यमनुप्रविशन्तीत्युपाध्यायादवाधिस्थानीयात्तेषामपक्र-
मो ऽवसीयते । तदुक्तं भाष्ये संचादिन्यनुपयोगे तु नटस्य शृ-
णोतीत्यपायो न विवक्ष्यते । न हि नटादयमादत्ते, अपि तु
नटसम्बन्धिः शृणोयेतावदत्रार्थसतत्त्वम् । शृङ्गाच्छरो जायत इति
निःसरतीत्येवं लोकस्य प्रतिपत्तेरित्यस्येवापायः । शास्त्रे च पदा-
र्थौ लौकिकः प्रविभज्यत इत्युक्तमिति निर्विकल्पिते प्रक्रियानादरः ।
तीर्थिको नहि केषाञ्चित्कार्यकारणयोः परिमाणाश्रयेण भेद इति
विभागभावः । हिमवतो गङ्गा प्रभवतीति स्रोतोरूपा गङ्गा ततः प्र-
सर्पतीति मुख्य एवापायः । गौणं चापायमाश्रित्य जुगुप्साविराम-
प्रमादार्थानामुपसंख्यानं प्रत्याख्यातम् । तथा हि अधर्माज्जुगुप्सते
विरमतीत्यास्तिकः । परत्र दुःखानुबन्धिनमधर्ममवगत्य जुगुप्सापूर्व-
कतया ऽपैतीत्यस्यपायः । नास्तिकः पुनरिहैककलेशफलं धर्म-
मवगत्य ततः प्रमादेन निवर्त्तत इति प्रमाद्यतीत्युच्यत इति सर्वत्र
पूर्वेणैवापादानसंज्ञायामुत्तरो विधिः प्रपञ्चार्थः । लक्षणप्रपञ्चाभ्यां
हि व्याकरणं यथोक्तं त एव विधय इत्यादीति सिद्धम् ॥ २२ ॥

इति भूतिराजतनयहेलाराजकृते प्रकीर्णप्रकाशे
साधनसमुद्देशे ऽपादानाधिकारः ।

इदानीं विभक्तिविधानक्रमायां षष्ठ्यर्थे शेषलक्षणमतिक्रम्य
रक्तविशेषप्रक्रमायां तदधिकरणे सप्तम्यर्थे विचारयानि ॥

कर्तृकर्मव्यवहितामसाक्षद्वारयत् क्रियाम् ।

उपकुर्वत् क्रियासिद्धौ शास्त्रे ऽधिकरणं स्मृतम् ॥ १ ॥

लोके ऽधिकरणमविशेषेण द्रव्यगुणक्रियाविषयमभिधीयते ।
शास्त्रे त्वस्मिन् कारकप्रकरणात् क्रियामेवोपकारविशेषेणाधारेण
क्षणेनाधिकरणसंज्ञा अवतिष्ठते । तत्र क्रिया कर्तरि कर्मणा वा-
तिष्ठत इति तयोः क्रियाधारणादधिकरणसंज्ञा वचनात्पर्यायेण
नात्माकर्मस्यक्रियाविषया वा कर्तृसंज्ञा कर्तृस्यक्रियाविषया वा कर्मसं-
ज्ञा स्यादिति तत्र यथायोगं कर्तृकर्मसंज्ञा नाधिकरणसंज्ञा प्रस-
ज्यते इत्याशङ्क्योक्तं कर्तृकर्मव्यवहितामित्यादि ॥ कटे आस्ते स्था-
यां पचतीति कर्तृकर्मधारणात् तत्समवेतायां क्रियायामुपकारकम-
धिकरणं पारम्पर्येण । असतीत्याधारे कर्तृकर्मणी क्रियोपकारं न
प्रतिपद्येतामिति तद्योगो नास्तीत्याधारोपकारपरत्वात्कर्तृकर्मसं-
ज्ञा एव । कारकाणां च क्रियानिमित्तत्वं, यथा ऽपि तावदाश्री-
त इति व्यवधानात् क्रियोपकारकत्वमविरुद्धम् । व्यवहिता-
त्युक्ते ऽप्यसाक्षादिति वचनं लोकानुसारेणापि पदार्थव्यव-
हारायामधिकरणस्य क्रियाधारणं प्रति व्यवधानपरिपोषणार्थम् ।
यथा हि शब्दात्प्रतीयमानो ऽर्थो लौकिकः संस्कारनिमित्तमुच्य-
ते । पृथिव्यां शेते, स्थाल्यां पच्यत इत्यादौ साक्षात् शब्दात् क्रि-
याविशिष्टे कर्तृकर्मणी प्रतिपद्येते नाक्रियामात्रं ततो निवृत्त-
मिति क्रियाश्रयधारणादेव लोके ऽधिकरणस्य क्रियोपकारः
धीयते न साक्षात् ॥ १ ॥

इदानीमौपश्लेषिकादिभेदो ऽप्यधिकरणस्य । सामान्यगेतल्ल-
णमनुगतमित्याह ॥

उपश्लेषस्य चाभेदीस्तलाकाशकटादिषु ।

उपकारास्तु भिद्यन्ते संयोगिसमवायिनाम् ॥ २ ॥

उपश्लेष आधारस्याधेयेन सम्बन्धः । यद्वशादसावाधारः ।

तस्य त्रिष्वधिकरणेषु भेदः । अन्यथा तु संयोगिन्याधारे
सम्बन्धः । अन्यथा तु समवायिनीति सम्बन्धभेदात्त्रित्वेन व्यप-
देशः । तथा हि कटे आस्ते देवदत्त इति संयोगिनः कटस्य
सकलावयवव्याप्त्या देवदत्तोपश्लेषो न दृश्यते ऽपि तु कतिप-
यावयवव्याप्त्येत्यविशेषादौपश्लेषिक इति सामान्यसंज्ञाया आधारे
ऽयमुच्यते । तिलेषु तैलमिति तु समवायिना तैलग्रसेन तिला-
नां समस्तावयवव्याप्त्या लोकप्रसिद्ध्या सम्बन्धाद्यापकमधिकरणमू-
खे शकुनय इत्यत्र चाकाशस्य तात्त्विकावयवाभावात्कल्पितप्रदेशत-
या सम्बन्धाद्वैषयिकमेतदधिकरणमनन्यभावश्चात्र विषयार्थः एवं
(स्थमत्स्या)? इति आधारप्रदेशापेक्षया चैतदौपश्लेषिकमधिकरणम् ।
गुरौ वसतीति शिष्याणां गुर्वधिपानां नावृत्तौ देशिकमधिकरणं
गुरुः । उपश्लेषो ऽप्यत्र बौद्धः । युद्धं सन्नह्यतीति युद्धाभिसम्बन्धिनः
सन्नहनस्य तनुत्रादिबन्धनरूपस्य प्रवृत्तेः युद्धं विषयाधिकरणम् ।
गङ्गायां गात्र इति गङ्गाशब्दः । सामीप्यात् प्रदेशवृत्तिरित्यौपश्लेषिक-
मधिकरणम् । शत्रोरभावे सुखमित्यादावस्य बौद्धं कारकत्वमिति
प्रागेव निर्णीतम् ॥ २ ॥

के पुनरुपकारा इत्याह ।

अविनाशो गुरुत्वस्य प्रतिबन्धे स्वतन्त्रता ।

दिग्विशेषादवच्छेद इत्याद्या भेदहेतवः ॥ ३ ॥

अविनाशस्तैलस्य तिलकृत उपकारः । तिलविनाशे हि तैलं
विकीर्णं नश्येत् । पर्यङ्के शेत इति शयितुर्गुरुत्वप्रतिबन्धे स्वतन्त्रः
कर्त्ता आधारः । अन्यथा गुरुत्वात्पन्नो भवेत् । खं शकुन्तादय इत्यादौ
खेन शकुन्तादे(र्वनावारदिशा) ? सम्बन्धस्याप्यवर्त्तनमित्ययमेव त-
स्याधेयोपयोगः । आदिशब्दाच्छकटादिनाधारेण देशविशेषसमा-
प्तिः । गुरुणा शिष्याणां संस्कारातिशयः पर्यङ्कादिना चैकस्थित्य-
मित्येवमादय उपकाराः प्रतिपाद्यन्ते । प्राच्यामादित्य उदेति प्रती-
च्यामस्तमेति दक्षिणस्यामगस्त्य उत्तरस्यां ध्रुव इति दिग्विशेष-
सम्बन्धप्रतिपादनमात्रोपयोगमेतदधिकरणम् ॥ ३ ॥

मूर्त्तानां सर्वेषामन्याधीनायां स्थितौ मूर्त्तस्याधारस्याप्यपर-
मधिकरणमिति पर्यन्तवर्ति मुख्यमधिकरणं किमित्याह ॥

आकाशमिव केषां चिद्देशभेदप्रकल्पनात् ।

आधारशक्तिः प्रथमा सर्वसंयोगिनां मता ॥ ४ ॥

ग्रहनक्षत्रविमानादीनां तावदाकाशमेवाधिकरणां प्रसिद्धमेव
यत्रापि पृथिव्येकदेशो रथादीनामधिकरणां तेषामपि तस्य
व्येकदेशस्याकाशाधारत्वात्पारंपर्येणाकाशमेवाधार इति स-
हेणाह । समवायिनां तु स्वावयवे आधार इति मुख्याधा-
रित्वाकाशाश्रया । भावानां चैकदेशतया संकरः संयोगि-
रपरिमितदेशमुख्यभागकल्पने भिन्नतयाकाशदेशभावं प्रतिप-
द्यतस्तदुक्तं देशभेदप्रकल्पनादिति । संयोगिनां देशतया व्यव-
रमाणस्याकाशभेदस्य तैरेव संयोगिभिरव्यापकैः पारिकल्पनादा-
शं सर्वेषामसङ्करेणाधिकरणमित्यर्थः । केषां चित्, ये ह्याकाश-
युपयन्ति संसर्गवादिनां तेषां मते इत्यर्थः । तत्रैतत्स्यात् किमि-
तन्ध्यक्षमाण आकाशे नामशब्देन गुणेन गुण्यंशो ऽनुमीयत
चेदाकाशगुणत्वस्यैवासिद्धेः । शब्दस्थानमप्येतत् न स्पर्शचद्वि-
गुणः शब्दः । अथावद्द्रव्यभावित्वादाश्रयादन्यत्रोपलम्भादित्या-
हेतूपन्यासां वायं न्यायरूपादीनामपि ॥ ४ ॥ (सत्यप्याश्रये नि-
तान्तराप्रवृत्तिदर्शनादाकाशस्य च द्रव्यत्वात्सिद्धौ शब्दाश्रयत्वस्य
वादास्पदत्वादयावद्द्रव्यभावित्वं शब्दे असिद्धं कर्णशकुल्यव-
हनाकाशदेश एवोपपन्नोपलभ्यमानत्वामपिद्वसमा-
द्वयग्राह्यलाक्षणिकानेकविशेषगुणयोगित्वमपि स्पर्शवभावस्वरू-
तनिर्यामत्याशङ्क्याकाशसदृभावे लोके प्रसिद्धं लिङ्गमाह ॥) ?

इदमत्रेति भावानामभावान्न प्रकल्पते ।

व्यपदेशस्तमाकाशनिमित्तं संप्रचक्षते ॥ ५ ॥

इहाधारशक्तिरेवान्यथानुपपत्तेराकाशसद्भावं गमयति । तथा
शब्दप्रमाणकानां शब्दार्थो ऽर्थः अस्ति चायं शब्दः इदं नक्षत्रमत्र-
गुतीति । (अत्रेति यं निर्दिष्टमस्ति न वस्तु भवत्पृथि-
व्यदन्यत्वादाकाशमवलवता नेघावस्त्वेतत् सर्वसामर्थ्याविरहल-
भादवस्तु न सर्वविधव्यपदेशाभावान्निरूप्य हि व्यपदेशो निरू-

पणवस्तुनि वद्वान्नहानिरूपितस्यैव वस्तुत्वादत एव शत्रोरभा
सुखमित्यादौ निरूप्यमाणस्याभावस्याप्याधारभाव इत्यस्ति ल
कप्रसिद्धव्यवहारनिमित्तमाकाशमाधारापन्नमत्र) ? । परमार्थविच
प्रपञ्चरूपमसद्व्ययस्यैव सत्वादित्यविचारितरमणीयलौकिकपद
र्थाश्रयलक्षणप्रवृत्तिरेव विरुद्धेत्याशयः ॥ ५ ॥

आकाशस्य सर्वभावाधारत्वं यदुक्तं तत्सिद्धस्वभावविष
साध्यस्वभावविषयं तु कालस्याधारत्वमित्याह ।

कालात्क्रिया विभज्यन्ते आकाशात्सर्वमूर्तयः ।

एतावांश्चैव भेदाऽयमभेदोपनिबन्धनः ॥ ६ ॥

प्रतिबन्धाभ्यनुज्ञाभ्यां ते न विभज्यन्त इति वक्ष्यमाणनयेन
नास्थितिविरोधप्रविभागेन आरादप्युपकुर्वन्कालः क्रियास्वाधारभावं
पगमनेन प्रविभागमवस्थापयति । आकाशत्वं सर्वगतद्रव्यपरिमा
पदार्थे संयोगादि तु प्रविभागमसङ्कुरेणाधारभाव(मुपपमियतदेशे त
तपदार्थव्यक्तिर्विभज्यते) ? मूर्तिाक्रियाविवर्त्तरूपश्चैवं विश्वं भेदावम
सबहुलं (लक्षतेत्यबहारे) ? (यथायथमाद्यायां दशायामभिनमतीतं
दपेक्षणकालाकाशाख्याभेदनिमित्तकालाकाशयोरभेद उपनिबन्ध
निमित्तमस्य मुक्तियाविधस्तस्येत्यर्थव्याक्तिः । दशायामभिनमतीतं
व्येपोदये क्षयाकालकाशाख्याभेदनिमित्तः । तस्याधिनेषक्ती
था क्रियेने इत्युपपादितं प्रथमकाण्डे ।) ? उपान्वध्याङ्वस इत्य
पादिपूर्वस्य वसतेराधारः कर्मसहः । तत्र वार्त्तिककार आह
वसतेरित्यर्थस्य प्रतिषेध इति ग्राममुपवसतीति य
तिष्ठतिर्गातनिवृत्तिविशिष्टमवस्थानमाह । एवं भोजननिवृत्ति
शिष्टवाममुपवसिरिति वार्त्तिककारो मन्यते । तथा च
वसेस्तु तिष्ठति वत्तु (ग्रामेजास्ति सवधि) ? इति प्रा
कर्मसंज्ञा निवर्त्तवते विचक्षणैः । (अनेन वार्त्तिकेना अवेस्यवमप्र
मो धिकरणां किं तर्ह्यप तु पूर्वस्य ग्रामे सौ वासेस्त्रिरात्रमुप
सतीति तत्रायमाशयो भाष्यककारस्य) ? इह कालविशेषो ऽतरङ्ग प्र

तमेव कर्म । प्रभुञ्जानस्य चावस्था न निश्चयेनोपपद्यते इत्याधारोऽपेक्षितो नियतः । तत्रोपपूर्वस्य वसेन ग्रामस्याधिकरणत्वाभावात् कर्मसंज्ञा ॥ ६ ॥

नह्येवमपि यदाकाशवद्देशोऽपि नियतोऽपेक्षितः, तीर्थे उपवसन्तीत्यादौ तदास्त्येवोपवसेर्देश इति न कुतः कर्मसंज्ञेत्याशङ्क्य भाष्यं समर्थयितुमाह ॥

यद्यप्युपवसिर्देशविशेषमनुरुध्यते ।

शब्दप्रवृत्तिधर्मात्तु कालमेवावलम्बते ॥ ७ ॥

तीर्थादिदेशविशेषमवलम्ब्य भोजननिवृत्तावभिसंहितायां देशविशेषेण सम्बन्धो यद्यप्युपपूर्वस्य वसेरस्ति तथापि नासौ शब्दसामर्थ्येऽपि निपतितो देशसम्बन्धः । भोजननिवृत्तिमात्रं ह्युपवासार्थः । स चानियतकालो नोपपद्यत इति कालविशेषोत्तरं योग(भीयुतः)? । शब्द एव शब्दस्य वृत्तिरभिधानव्यापारः शब्दस्य धर्मस्वभावः शब्दशक्तिरिति यावत् । देशस्तु देवदत्तसत्तायाः निराधाराया अनुपपत्तेरपि संहितोऽपि तीर्थादिभिः शब्दार्थे नान्तर्भवति, भोजननिवृत्त्या देशस्य सम्बन्धाभावात् । तत्र त्वङ्गभूतो यो वासः तेनैव देशस्याभिसम्बन्धः । यथा (वाग्भूतवसति)? क्रियाद्वारेणोपवासेऽधिकरणतां देशः प्रतिपद्यते साक्षात्कालेनैव तथास्या योगः । भोजननिवृत्तेर्नियतकालत्वाकालव्यवधाने भोजनरूपत्वात्तस्यास्तदन्तेवासो नियतदेश इति तद्वद्वारेणात्र देशोऽधिकरणम् । अत एव भाष्ये ग्रामे यास्त्रिरात्रमुपवसतीति उपवासाङ्गस्य वासरेण ग्रामस्य सम्बन्धो दर्शितो न रूपत्वात्स्वस्यैव साक्षात्तासा चात्र वसतिक्रियाङ्गभूतत्वादाक्षिप्तैवेति तद्वद्वारेणेष्यते क्रियाकारकसम्बन्धः । वसत्यादेर्भोजननिवृत्तिर्नियतकाला उपवसेरर्थः । अतश्च ग्राम उपवसतीति उक्ते गम्यते वसति क्रियापेक्षया देशस्याधिकरणता ॥ ७ ॥

प्रधानभूतभोजननिवृत्त्यपेक्षया च कालस्याप्रयुज्यमानस्यापि कर्मता प्रतीयत इत्याह ॥

वसतौ च प्रयुक्तेऽपि देशोऽधिकरणं ततः ।

अप्रयुक्तं त्रिरात्रादि कर्मोपवसतौ स्मृतम् ॥ ८ ॥

भाष्य इति शेषः । श्रूयमाणोपवासक्रिया सा चानहंत्वाद् ग्रामादिसा-

मर्त्यप्राप्तायां प्रयुज्यमानायामपि वसतिक्रियायामधिकरणं साधनं
 ह्यश्रूयमाणामन्वययोग्यां क्रियामाक्षिपति । प्रविश पिण्डमिति भ-
 क्षिक्रियाकर्म । अत्र च विशेषप्रतिपत्तिनिवन्धनाभावादव्यभिचरि-
 तसम्बन्धसामान्यरूपेण सत्ता प्रतीयते । यस्य चेष्टा अधिकर-
 णसत्ता ग्रामे ऽसौ वसतीति वासं प्रत्यधिकरणं ग्रामादिदेशो
 ऽवतिष्ठते । श्रूयमाणाया उपवसतीति क्रियायाः काल एवान्त-
 रङ्गो ऽधिकरणमित्यप्रयुज्यमानमप्येतद्योगादाक्षिप्यते प्रवेशनक्रि-
 ययेव गृहं । तत्र च सा उपवसत्याधार(वृत्तायो)? कर्मसंज्ञाअङ्गभू-
 तसतिक्रियाद्वारा यात्वा आचारग्रामाधिदेशलक्षणां (निविमाह)? ।
 प्रधानाप्रधानयोः प्रधाने कार्यसम्प्रत्ययात् कारकाधिकारे च कार-
 कात्साक्षात्कारकाणां(प्रवर्जो)? नाद्रियते । ननु क्रियासम्बन्धनिमित्ता-
 न्तरङ्गबहिरङ्गभावो न देशे ऽन्यथा स्वव्यापारे स्वातन्त्र्यात्कर्मणःकर्तृ-
 संज्ञा स्यात् । कर्मसंज्ञा सन्दर्शनादिभिरीप्सिततमायां क्रियायां
 सावकाशा यदावा विशेषस्य उपादिशब्देन द्योतनादास्त एव
 विशिष्ट उपवसत्यर्थः, तदा कर्मसंज्ञा देशे ऽपि चरितार्था ग्राम-
 मुपवसतीति अधितिष्ठतीत्यर्थः । अतश्च भोजननिवृत्त्यर्थतायामुप-
 वसतेःसाक्षात्काल आधारः, कर्मसंज्ञादेस्त्वभिसंहितो ऽसौ वासद्वा-
 रेणैवाधारो न साक्षादिति स्थितम् । यस्तु निवृत्तिरूपत्वादुपवसे-
 राधारे सम्बन्ध इति व्याचष्टे तस्य कालेनाधारेण सम्बन्धोऽत्र-
 स्यात् । अस्ति च निवृत्तिवचनस्यापि उपवसेराधारेण सम्बन्धः ।
 सर्वव्यापारोपरमलक्षणश्च वासः । ग्रामे तिष्ठति ग्रामक्रिया सह-
 भेदावभासकद्वय आस्त इति नियतकालभोजननिवृत्तेश्च क्रियात्वमु-
 पवर्त्तन्त्याः क्रियात्वमविरुद्धमेव । कारकाणां हि प्रवृत्तिविशेषः फ-
 लानुमेयः । क्रियासत्ता च नियतकालभोजननिवृत्तिरूपस्फुटवचना-
 पिसंकल्पविशेष एव । स चात्र व्यापारो निवृत्तिःसन्दर्शनादीनां
 प्रधानक्रियाया सह भेदाभावाद् युद्धाय संनह्यते इत्यादावेव भेदवि-
 वक्षेयुक्तम् । तथा चात्र सङ्कल्पपूर्वककर्तृव्यापारो नियतकालव्यव-
 धिमाह, भोजनादिरूपापादानादिति नान्तरीयककालाख्याधारस-
 म्बन्ध एव कर्मसंज्ञाविधिरिति सिद्धम् ॥ ८ ॥

इति भूतिराजतनयहेलाराजकृते प्रकीर्णप्रकाशे

साधनसमुद्देशेऽधिकरणाधिकारः ॥

इदानीं षष्ठ्यर्थः कारकभेदो विचार्यते सच शेषलक्षणाः
सम्बन्धः । तस्य कथं कारकभेदत्वं कथं च शेषत्वमित्ये-
तदुपपादयितुमाह ।

सम्बन्धः कारकेभ्यो ऽन्यः क्रियाकारकपूर्वकः ।

श्रुतायामश्रुतायां वा क्रियायां सो ऽभिधीयते ॥ १ ॥

कारकेभ्यो ऽन्यः कर्मादिविशेषलक्षणेभ्यः षड्भ्यो ऽन्यो ऽयं
सम्बन्धः स शेष इत्युपयुक्तेर्भिन्नवचनशेषशब्दाश्रयेण कारकाणा-
मविवक्षा शेष इति भाष्यं व्याख्यातम् । क्रियाकारकपूर्वं इत्यनेन
कारकत्वं व्याचष्टे शेषस्य । तथा हि राज्ञः पुरुषो वृक्षस्य शाखा प-
तोः पादः पितुः पुत्र इत्यादावश्रूयमाणक्रियाविषये स्वस्वामि-
भावावयवावयविभावजन्यजनकभावादौ सम्बन्धः (इदं ददाति चिच्छ-
नेजनादि क्रियाप्रविभोत)? पूर्वभावि कारकत्वं उत्तरावस्थायामप्यनु-
वर्तमानमिति भवत्येव शेषः । कारके राजादिपुरुषाय ददाति । अत्र
राज्ञः पुरुष इति स्वस्वामिभावो ऽवतिष्ठते । तत्र क्रियाकारकस-
म्बन्धः कारणभूतः । शेषसम्बन्धस्तु फलभूतः । क्रियाकारक-
सम्बन्धो हि वृत्तः स्वाश्रये शेषसम्बन्धफलं निवेश्योपसमते ।
तत्र पूर्वं कर्तृसम्प्रदानरूपौ राजपुरुषावभूतां, शेषसम्बन्धकाले
कर्त्रादिविशेषरूपतानवगम इति तच्छेषभूतं सामान्यकारकत्वमव-
तिष्ठत्येव । करणादिसाधनभेदोपाख्यानिमित्ताभावात् कारकेभ्यो
न कारकाणां अविवक्षा शेषः । कारकपूर्वं इत्यत्र च कारकत्वैकार्य-
मवायिनः करणादयः साधनभेदाः कारकशब्देनोच्यन्ते । न तु
कारकसामान्यमपि । द्रव्याणां हि सिद्धस्वभावानामयः शलाकाक-
पानां परस्परसम्बन्धाभावात् क्रियाकर एव सः । क्रिया हि निःश्र-
णीव द्रव्याण्युपश्लेषयति । तथा च भाष्यम् । प्रातिपदिकार्थानां क्रिया-
जन विशेषा उद्भवन्ति, कर्म, करणमित्यादि । तत्र कर्मादिरूपव्यति-
केणान्यविशेषस्य दृष्टेः शेषाख्यः सम्बन्धः कर्मादिरूपो ऽवतिष्ठमा-
नो ऽनुभूतकर्मादिविशेषे स्वाधारे पदमुपनिघ्नन्नापि विवक्षितकर्मा-
भेदरूपमात्मानमुपदर्शयति । ततश्च राजपुरुषयोर्वर्तमानत्वसंप्र-
दानत्वे एकफलावस्थायामनुद्विक्तस्वस्वरूपसामान्यरूपे सम्बन्ध इति
यपदेशमर्हतः । तथा चानुल्लिङ्गितविशेषरूपा सप्तमीयं कारकयो

निःपरिगण्यते शब्दार्थसम्प्रत्ययभेदात् । अन्यो हि सम्प्रत्ययो राजा
 पुरुषाय ददातीति । न ह्यस्मान्नियमेन स्वस्वामिभावनिमित्तं दानं
 प्रतीयते । करणादिनापि निमित्तेन दानसंभवात् । अन्यस्तु राज्ञः
 पुरुष इति स्वस्वामिभावावयवमान्नूनम् । अतश्च प्रतीतिभेदानन्य
 त्वे सिद्धे कर्मादिविशेषेणैव शेषाख्येनाप्यनेनैव प्रातिपदिकार्थो-
 भिद्यमानो ऽभिधीयते । तदयं श्रूयमाणक्रियाविषयः सम्बन्धः स्व-
 स्वामिभावादिनिमित्तानां दानादिक्रियाणामश्रुतेः । सम्बन्धलक्षण
 कार्यान्यथानुपपत्त्याऽनुमीयमाना स्वादानादिक्रिया संनिहिता एवेति
 सर्वमुपपद्यते । ग्रामस्य समीपादागच्छति वृक्षस्य पर्णं पतनीत्या-
 दौ आगमनादिक्रियां प्रति तु ग्रामादेरप्यस्त्येव समीपभावा-
 दौ सम्बन्धे क्रियाकारकपूर्वत्वम् । समीपस्य हि ग्राम आश्रयः । ए-
 वं पर्णस्य वृक्ष इत्ययमेव सर्वत्र न्यायः । आगमनादिक्रियां प्रति
 तु ग्रामादेरकारकत्वमुच्यते । श्रूयमाणक्रियाविषयस्तु सम्बन्धः कार-
 कभेद एवावक्षितकर्मादिविशेषः सम्बन्धसामान्यस्वभावः क्रिया-
 कारकसम्बन्ध एव स इति नैतत्पूर्वकः । तद्यथा नटस्य शृ-
 णोतीत्यादि । करणादिसंज्ञानामत्र निमित्ताभावादप्रवृत्तेः । दुह्यादिप-
 रिगणनादकथितकर्मत्वाभावात् । कारकेऽन्योऽन्योऽयं शेषः कारकएव ।
 तथा चोपयोगग्रहणमर्थवदित्युक्तं । एवं मातुः स्मरति न माषाणा-
 मश्नीयात् सर्पिषो जानीत इत्यादौ कर्मादिकारकभेद एवा-
 विवक्षितरूपः शेष इत्युक्तः । अत्र च शेषषष्ठीप्रसङ्गे
 प्रतिषेधः कार्य इत्यर्थविभक्तिरुक्ता । सम्बन्धस्य द्विष्टत्वा-
 च्छ द्वाङ्ग्यामपि सम्बन्धिङ्यां षष्ठीप्रसङ्गे इति चोदितं, षष्ठी-
 शेष इति चेत् विशेष्ये प्रतिषेध इति । राज्ञः पुरुष इति पुरु-
 षशब्दादपि षष्ठीप्रसङ्गे प्रतिषेधः कार्य इत्यर्थः । सम्बन्धस्य
 चोद्भूतत्वात् विशेष्ये प्रथमानं प्राप्नोतीति सा विधेयेत्युक्तं, तत्प्रथ-
 माविधिरिति । अत्रोभयत्रापि परिहारायोक्तं पूर्वेणेत्यभिहितमाप्राति-
 पदिकार्थसूत्रे पदसामानाधिकरण्य उपसंख्यानमधिकत्वादिति चो-
 दिते, न वा वाक्यार्थत्वादिति उक्तमातदेवात्रातिदेशायानूदितमागच्छ
 इत्येतत्सम्बन्धसमन्वयवशेन पुरुषस्य सम्बन्धित्वं अवगम्यत इति
 वाक्यार्थो ऽत्र सम्बन्धोऽन्तरङ्गे पदार्थभावाश्रये संस्कारे निमित्तं भव-
 तिनबहिरङ्ग इति वीरः पुरुषो नीलमुत्पलमित्यादिवत् अत्र षष्ठ्यभा-

षः प्रधानसिद्ध इत्यर्थः । यद्येवं राजशब्दादपि वीरादिशब्दादिवान-
नेन न्यायेन षष्ठी न स्यात् । नैतदास्ति विशेष्यगतस्यैवाधिक्यस्य
वाक्यार्थत्वात् । तद्धि प्रधानं प्रथममजहत्स्वरूपमेव उपकार्यतामा-
क्षिपति गुणे समापद्यत इति तस्यैवाधिक्यं वाक्यार्थः कथ्यते । गुणस्य
तु प्रधानोपकाराय प्रवर्तमानस्य स्वात्मप्रतिष्ठस्योपकारकत्वासम्भवा-
दुपक्रम एव प्रधानोपयोगक्षमं सम्बन्धिसामान्यापेक्षया रूपान्तरं-
विपरिवर्तते । तदुक्तं अर्थरूपमेवैतज्जातीयकमिति । तथा च गु-
णाच्छेषे षष्ठी न्याय्या । समानाधिकरणं तु विशेषणं नालादि प्रधाने-
नोत्पलादिना सहैकात्म्यमिवापाद्यमानं न व्यतिरेकं भजत इति न
तत्र षष्ठी भवति ॥ १ ॥

एतद्वस्तु सतत्त्वं प्रतिपादयति ।

द्विष्टो ऽप्यसौ परार्थत्वाद् गुणेषु व्यतिरिच्यते ।

तत्राभिधीयमानश्च प्रधाने ऽप्युपयुज्यते ॥ २ ॥

द्विष्टः एकः सम्बन्धः तत्र एकैव षष्ठी न्याय्या । षष्ठीद्वये
सम्बन्धिद्वयं प्रतीयते । तथाचैका षष्ठी भवन्ती गुणादेव भ-
वति न प्रधानात् । यस्मादसौ सम्बन्धो द्वयोरपि सम्बन्धिनोः
स्थितः तयोर्गुणप्रधानभावेनेकवाक्यत्वात्, प्रधानानुरोधित्वाद् गुणा-
नामेव रूपपरिवर्तनस्यौचित्यात् । तत्रैव फलतीति गुणादेव सम्ब-
न्धकार्या षष्ठी न्याय्या । तथाच गुणेषु व्यतिरिक्तमाधिक्यं दर्शयति ।
सम्बन्धस्वरूपं प्रधानं तु स्वरूपादप्रच्यवमानमेव सम्बन्धमनुभवति ।
इदं हि तस्य प्रधान्यं भवति । यदि गुणानुरोधेन रूपपरिवर्तनं
नासादयति गुणाश्रयतया च सम्बन्धस्याभिधाने षष्ठ्याः प्रधान-
तमपि रूपमुपभुक्तं स्पष्टमेवाभिहितमेवेत्यर्थः । एतत्तदुच्यते
प्रधानगतस्याधिक्यस्य वाक्यार्थत्वं गुणसम्बन्धेन प्रतीयते । परस्पर-
साकाङ्क्षस्य वाक्यत्वाद्वाज्ञ इति हि स्वामित्वमवगम्यमानमन्य-
यानुपपत्त्यैव गमितत्वात्प्रातिपदिकार्थमेवाधिक्यं सा । ननु प्रवेशात्
त्या पुरुषे ऽपि स्वत्वलक्षणमतिरेकमावेदयते । तथा च पुरुषा-
न्तरङ्गात् प्रथमैव भवतीति बहिरङ्गस्य सम्बन्धस्य पदान्तरसम-
वयान्यथानुपपत्त्यैव गमितत्वात् प्रातिपदिकार्थ एवाधिक्यं सा न तु
प्रवेशात् । यदा तु विशेषणविशेष्यभावे कामचारात्पुरुषस्य राज्ञे-

त्युच्यते तदा गुणात्पुरुषादेव पृष्ठीति न व्यभिचरति लक्षणम् ॥ २ ॥

उक्तमिदं क्रियाकारकपूर्वकः सम्बन्ध इति, तत्र क्रियाकारकसम्बन्धोऽस्य निमित्तं । स च फलभूतात्सम्बन्धादनुमीयमानो विशेषेणानुमातुं पार्यते, अपि तु सामान्येन एवंस्वभावत्वादनुमानस्येति कुतो ऽयं विशेषावसाय इत्याह ॥

निमित्तनियमः शब्दात् सम्बन्धस्य न गृह्यते ।

कर्मप्रवचनीयैस्तु स विशेषे ऽनुरुध्यते ॥ ३ ॥

पितुः पुत्रः, पशोः पदं, इत्यादौ सम्बन्धिस्वरूपविशेषावधारणादेव नियतस्थितिजननादिक्रियाभावान्वितत्वं सम्बन्धस्य प्रतीयते । राज्ञः पुरुष इत्यादौ तु (अन्वादिभि मपापहारप्रभृतिभिरपि) स्वस्वामिभावस्य सम्भवाद्यदपि नियतनिमित्तत्वं नावधार्यते, तथापि दातादीनामन्यतमाविनाभावात् क्रियानुमितस्वसम्बन्धिस्वरूपादिति नायं कर्मप्रवचनीयविषयः । क्वचित्तु शब्दसामर्थ्यान्नामित्तविशेषो नावधार्यते । निमित्तसामान्यावधारणं तु सोऽयमेवंविधो विषयः कर्मप्रवचनीयानां तैरन्वादिभिर्निवृत्तनियमएव च क्रियते सम्बन्धः । तथाहि शाकल्यस्य संहितामनु प्रावर्षदित्यत्र संहिताप्रवर्षणयोः हेतुहेतुमद्भावो निशामयतिक्रियाजनित इति अनुना वेद्यते तथा क्रियान्यत्रानुनिशम्येत्यादौ साहचर्योपलब्धेः कर्म प्रोक्तवन्त इति कर्मप्रवचनीयेष्वतिक्रान्तक्रियाप्रकाशतां (प्रीयकारान्) सम्प्रति क्रियामयं नह्येव भवति । नापि तद्वाचकक्रियापदस्याश्रुतिस्तेऽङ्गो ऽभिधायकत्वाभावात् नियमद्योतकत्वाभावात् । स्वरूपेण तु सम्बन्धो विभक्त्यैव प्रतिपाद्यत इति नापि तद्वाचकक्रियापदक्षेपे ऽनुशब्दस्य सामर्थ्यं कारकविभक्त्यभावादिति सम्बन्धविशेषावद्योतकत्वं स्थापितं कर्मप्रवचनीयानान्तदुक्तमनन्तरकाण्डे । क्रियाद्योतको न सम्बन्धस्य वाचकः । नापि क्रिया पराक्षेपात् सम्बन्धस्य तु भेद इति । एवमपि ब्रह्मदत्ते पञ्चाला इति परिपालनादिक्रियाया निमित्तत्वं स्वस्वामिभावस्याऽधिना वेद्यते । अभितः पुरजनेऽङ्गः प्रतीति परपराजयनादिक्रियावृत्तेरनुकार्यानुकरणभावो जनाभिन्नः सम्बन्ध इति प्रतिना प्रकाशयते । एवमन्यत्रापि यथायोगमनुगन्तव्यम् । तद्यमश्रुतक्रियाविषयसम्बन्धे कर्मप्रवचनीयानां महिमा

कृयाविषये तु श्रूयमाणैव क्रिया नियतनिमित्तमवधार्यत इति ॥ ३ ॥
नन्विदं विचार्यते। शेष इत्येवं सिद्धायां षष्ठ्यां अधीगर्थेत्यादिना
नविधानं किमर्थं, कर्मणि शेषे इति च सामानाधिकरण्येन विशेष-
णानुपपत्तिः, कर्मत्वाविवक्षायां हि न शेषः कारकाणामविवक्षा शेष-
त्युक्तफलभूतः शेषविवक्षा अतिरोहितत्वात् कर्मत्वस्येत्याशङ्क्याह ।

साधनैर्व्यपदिष्टे च श्रूयमाणक्रिये पुनः ।

प्रोक्ता प्रतिपदं षष्ठी समासस्य निवृत्तये ॥ ४ ॥

कर्मादीनि साधनानि शेषस्य व्यपदेशार्थान्यत्रोपादीयन्ते
तु स्वार्थशेषे षष्ठी । कस्मिन् शेषे, कर्मणि, करण इति वा भूताव-
गतागतकर्मत्वादिरूपाश्रयेण शेषस्य विशेषणात् कर्माद्येकार्थस-
न्वायेति फलभूते शेष इत्यर्थो ऽवतिष्ठते। तथा च विशेषणोपपत्तिः ।
षष्ठी तु सिद्धापि प्रतिपदमधीगर्थेत्यादिना नियतविषया पुनः
धीयते, समासो यथा निवर्त्ततेति पुनः प्रवृत्तिर्हि नियमार्था ।
तथा च षष्ठ्येव भवतीति वाक्यार्थः । नियमे चान्यनिवृत्तिः प्रधानं
न्यथा प्रतियोगं व्यवच्छेद्यः । स चात्र षष्ठ्यभावः स चासमासे
भवतीति सामर्थ्यात् समासनिषेधो भवति षष्ठ्याः । तदुक्तं प्रतिपद-
धाना च षष्ठी न समस्यत इति सूत्रव्यापार एवानेन वार्त्तिकेन च
शितो नापूर्वार्थः।क्व पुनरयं समासप्रतिषेधो यत्र समासस्य प्राप्तिः।
व च प्राप्तिः सुवन्तेषु मातुः स्मृतमिति ॥ ४ ॥

तथा च ।

निष्ठायां कर्मविषया षष्ठी च प्रतिषिध्यते ।

शेषलक्षणया षष्ठ्या समासस्तत्र नेष्यते ॥ ५ ॥

कृद्योगा च षष्ठी समस्यत इत्युक्तं । तथा च कर्तृकर्मणोः कृतीति
षष्ठी तत्र भवत्येव समासः । धर्मस्मरणं मनुस्मरणमित्यादौ न
षष्ठ्यनियमः । कर्तृकर्मणोः कृतीति पुनः कर्तृकर्मग्रहणाच्छेष-
हणनिवृत्तेरित्यपूर्वविधानमिदं। तेन षष्ठ्येवेति षष्ठी नियमद्वारेण स-
मसप्रतिषेधमावेदयते । मातुः स्मृतमित्यादौ तु निष्ठाप्रयोगे न लो-
पाव्ययेत्यादिना कर्तृकर्मणोः कृतीति षष्ठी निषिद्धस्यधीगर्थद-

येषां कर्मणीत्यनेन कर्मणि शेषत्वेन विवक्षिते षष्ठीति सामान्ये
 सिद्धायां पुनर्विधानात् समासप्रतिषेधार्थं विज्ञायते । ननु च त
 स्य च वर्तमाने, नपुंसके भाव उपसंख्यानमित्यनेनात्र षष्ठी ॥ नैतत्
 शेषविज्ञानात् सिद्धमित्यस्य प्रत्याख्यानान्च्छेषपष्ठ्येवेयं पुनर्विधाने
 समासाभावं ज्ञापयति । एवमपि मातुः स्मृतमिति प्रयोगानुपपत्तिः
 स्मृतेः सकर्मकत्वात् कर्मणि निष्ठाप्रसङ्गान्मातृसामानाधिकरण्य
 न्माता स्मृतेति स्यात् । सम्बन्धन्तरापेक्षायां तु मातुःस्मृताया आ
 इति प्रयोगो न्याय्यः । सत्यमेतत् । कर्मादिष्वकर्मबद्धचनमिति तूक्तम्
 तथा चात्रकर्मवद्भावे प्रत्यये तेन कर्मणो ऽनभिधानान्च्छेषविवक्ष
 या तत्र षष्ठी पुनर्विधानाभावात् समासप्रतिषेधाय सम्पद्यत इति
 स्थितमेतत् । एवं ज्ञोऽविदर्थस्य करण इत्यादौ प्रतिपदविधाने सर्पिष
 ज्ञानं, मधुगो ज्ञानमित्यादिः समासप्रतिषेध उदाहार्यः । ननु चा
 समासे कृते सम्बन्धमात्रं प्रतीयते, न तु करणपूर्वकः सम्बन्ध इति
 ग्रहवाक्यार्थाभिधाने सामर्थ्याभावात् समासो न भविष्यतीति
 किमन्येन यत्नेन । स्ववाक्ये ऽपि नाशाब्दः सम्बन्धविशेषावसाय
 सादृश्यात् । तथा हि कर्मषष्ठ्यामपीदृशमेव वाक्यम् । तत्र यथाप्रक
 णादिना जानातेर्विदर्थस्य च सम्प्रत्यये कर्मषष्ठ्या अपि भवे
 त्समासः सत्त्वज्ञानं, वणंज्ञानमित्यादौ, तथा सर्पिषां ज्ञानमित्यत्र
 पि करणादरविदर्थत्वसम्प्रत्यये करणषष्ठ्या अपि नान्मा
 इति शेषग्रहणानुवृत्त्या ऽत्रापि षष्ठ्याः पुर्विधानमाश्रित्य परि
 हरणीय इति स्थितम् । विभक्तिविधानस्य च स्वादिविधिनैकव
 क्यत्वे ऽप्यवयववाक्यानां स्वव्यापारस्य निवृत्तेः प्रतिपदविधानं
 का चिदनुपपत्तिः । द्विष्टः सम्बन्धो गुणे व्यतिरिच्यत इत्युक्तम्
 गुणप्रधानभावस्य चैकत्र विरोधात् भाष्य उक्तम्, न हीदानीं भवति
 राज्ञः पुरुषस्येति तत्र प्रतिसमाधानमुक्तं भवति बाह्यमर्थमपेक्ष्येति ॥
 एतद्भाष्यं व्याचष्टे ।

अन्येन व्यपदिष्टस्य यत्रान्यत्रोपजायते ।

व्यतिरेकः स धर्मौ द्वौ लभते विषयान्तरे ॥ ६ ॥

राज्ञः पुरुषस्य कम्बल इत्यादौ राज्ञो विशेषणेन व्यपदिष्टस्य
 विशेष्यत्वं तथापि तस्य प्रधानभूतस्य नात्र कम्बलादौ प्रतियोगि

विज्ञापनम् ।

वनारससंस्कृतसीरीजनाम्नी वाराणसेयसंस्कृतपुस्तकावली ।

इयं पुस्तकावली खण्डशो मुद्रिता भवति । अस्यां संस्कृतभाषा-
निबद्धा बहवः प्राचीना दुर्लभा उत्तमोत्तमाः केचिदङ्गलभाषानुवा-
दसहिताश्च ग्रन्था मुद्रिता भवन्ति । तांश्च ग्रन्थान् काशिकराजकी-
यसंस्कृतपाठशालीयपण्डिता अन्येऽपि विद्वांसः शोधयन्ति । यैर्ग्रा-
हकमहाशयैरियं पुस्तकावली नियमनाविच्छेदेन संग्राह्या तैस्तदे-
कैकस्य खण्डस्य कृते ॥१॥ मूल्यं प्रापणव्ययश्च =) देयः । अन्यैर्म-
हाशयैर्यैः कानिचित् खण्डानि संग्राह्याणि तैश्च प्रत्येकं खण्डानां कृते
१) मूल्यं प्रापणव्ययश्च =) देय इति ॥

तत्र मुद्रिता ग्रन्थाः ।

रु० भा०

सिद्धान्ततत्त्वविवेकः खण्डानि ५	५	०
अर्थसङ्ग्रह अंग्रेजीभाषानुवादसहितः	१	०
तन्त्रवार्त्तिकम् खण्डानि १३	१३	०
कात्यायनमहर्षिप्रणीतं शुक्लयजुःप्रातिशाख्यम् सभाष्यं ख०	६६	०
सांख्यकारिका चान्द्रिकाटीकागोडपादभाष्यसहिता	१	०
वाक्यपदीयम् खण्डानि ६ (प्रथमभागः प्रथमद्वितीयकाण्डे		
पण्ण गजटीकासहित खण्डानि ३ । द्वितीयभागः तृतीयाका-		
ण्डम् हलाराजटीकासहित खण्डानि ३)	६	०
रसगङ्गाधरः खण्डानि ९	९	०
परिभाषावृत्तिः खण्डे २	२	०
वैशेषिकदर्शनं किरणावलीटीकासंवलितप्रशस्तपादप्रणीत-		
भाष्यसहितम् खण्डे २	२	०
शिक्षासङ्ग्रहः खण्डानि ५	५	०
नैष्कर्म्यसिद्धिः खण्डानि ४	४	०
महर्षिकात्यायनप्रणीतं शुक्लयजुस्सर्वानुक्रमसूत्रम् सभाष्यम्	३	०
ऋग्वेदीयशौनकप्रातिशाख्यं सभाष्यम् खण्डानि ४	४	०
(बृहत्) वैयाकरणभूषणम् पदार्थदीपिकासहितम् खण्डानि ४	४	०
विवरणोपन्यासः सटीकवाक्यसुधासहितः खण्डे २	२	०
तत्त्वदीपनम् (पञ्चपादिकाविवरणस्य व्याख्यानम्) ख०	८	०
वेदान्तदीपः (श्रीभगवद्रामानुजाचार्यविरचितः) खण्डानि ३	३	०
दृष्टीका खण्डानि ४	४	०

पातञ्जलदर्शनम् । श्रीरामानन्दयतिकृतमणिप्रभाऽख्यवृत्ति स० १ ०
 व्याकरण मिताक्षरा । श्रीमदन्नभट्टप्रणीता खण्डानि १० १०
 रसमञ्जरी । व्यङ्ग्यार्थकौमुद्या प्रकाशेन च सहिता ख० ३ ३ ०
 भेदधिकारः व्याख्यासहितः श्रीमदप्पयदीक्षितकृत उपक्रमप
 राक्रमसहितः खण्डे २ २ ०
 बोधसारो नरहरिकृतः तच्छिष्यदिवाकरकृतटीकया स० ख० १० ०
 ब्रह्मसूत्रदीपिका श्रीमच्छङ्करानन्दभगवद्विरचिता खण्डे २ २ ०
 दैवज्ञकामधेनुः अर्थात् प्राचीनज्योतिषग्रन्थः खण्डानि ३ ३ ०
 श्रीमदणुभाष्यम् । श्रीश्रीवल्लभाचार्यविरचितम् ।
 गोस्वामिश्रीपुरुषोत्तमजी महाराजविरचितभाष्यप्रकाशाख्य-
 व्याख्या समेतम् खण्डानि १५ १५ ०
 तत्त्वशेखरः । श्रीभगवल्लोकाचार्यप्रणीतः । तथा-तत्त्वत्रयचुलुक-
 संग्रहः । कुमारवेदान्ताचार्यश्रीमद्वरदगुरुविरचितः । १ ०
 श्रीभाष्यवार्तिकम् । श्रीमद्रामानुजाचार्यविशिष्टाद्वैतसिद्धान्तप्र-
 तिपादनपरम् । १ ०

ब्रजभूषण दास और कम्पनी

चांदनीचौक के उत्तर नई सड़क बनारस

Vakya Padiyam

BENARES SANSKRIT SERIES;

A

COLLECTION OF SANSKRIT WORKS

EDITED BY THE

PANDITS OF THE BENARES SANSKRIT COLLEGE.

No. 160.

श्रीविश्वनाथो विजयते ।

वाक्यपदीयम् ।

साङ्गवैयाकरणसिद्धान्तनिरूपणं श्रीभर्तृहरिमहावैयाकरणविरचितं

श्रीहेलाराजकृतप्रकाशाख्यटीकायुतम् ।

VĀKYAPADĪYA.

A TREATISE ON THE PHILOSOPHY OF SANSKRIT GRAMMAR

BY

BHARTRIHARI,

With a Commentary by Helârāja.

EDITED BY

Sāhityāchārya, Tarkaratna, Nyāyaratna,

Gosvāmī Dāmodara S'āstrī of Brindaban.

Volume II-Fasciculus IV.

BENARES:

PUBLISHED BY Krishna Das Gupta, Proprietor,

BRAJ BHUSHAN DAS & Co.,

G. K. 40/5, Thatheri Bazar, Near the Chauk.

Printed by Jai Krishna Das Gupta

at the Vidya Vibas Press,

Gopalmandir Lane, Benares.

1928.

धाने व्यतिरेक आधिक्यं सम्बन्धो जायत इति भिन्नविषयी गुणप्र-
धानभावलक्षणौ द्वौ धर्मौ प्रतिपद्येते । व्यपदिष्टस्येति भूतकालोपा-
दानेन स्वसम्बन्धिद्वययोगे भिन्नकालगुणप्रधानभावो न विरुध्यत
त्याह ॥ ६ ॥

ततश्च ।

प्राधान्यं स्वगुणे लब्ध्वा प्रधाने याति शेषताम् ।

सहयोगे ततस्तस्य प्रधानत्वं न हीयते ॥ ७ ॥

अतो विषयभेदाद्वितीः पुरुषस्य राजानं सम्बन्धिनं प्रति प्राधान्यं
निवर्त्तते । स्वस्मिन् हि तत्र गुणे अप्रधाने राजलक्षणे प्राधान्यं
वैमेष । तेन लब्धकम्बलादौ च परस्मिन् प्रधाने शेषभावं गुणत्वं
गच्छतीति, तत्र स्वस्य कम्बलादेर्योगे पूर्वं प्रतीतं प्राधान्यं नापगच्छति,
वषयभेदात् गुणप्रधानभावस्यैकत्राविरोधादित्यर्थः । सहयोग इति ।
योग इति प्रसङ्गान्निर्दर्शनमिव योगक्षेममाह । सहयुक्ते ऽप्रधान इत्य-
नाप्रधानात्तृतीया विधीयते । पुत्रेण सहागत इति । तत्र पुत्री
वदत्तस्येति यथा विशिष्टमाणस्तदपेक्षया प्रधानमप्यागमने सहा-
सामर्थ्यादागतसम्बन्धादनुमीयमानागमनसम्बन्धेऽप्रधानमिति भ-
ति ततोऽप्रधानलक्षणा तृतीया । तथा पुरुषो राजापेक्षयाऽप्रधान-
पि स्वविशेषापेक्षया प्रधानत्वाद्वाङ्मनः पुरुषस्य धनमिति षष्ठीं
तिपद्यत इति सिद्धम् ॥ ७ ॥

इति श्रीभूतिराजतनयहेलाराजकृते प्रकीर्णप्रकाशे

साधनसमुद्देशे शेषाधिकारः ॥

एवं तावत्कारकात्मा विभक्त्यर्थो विचारितः । प्रथमा त्वभिहिते
 प्रथमेत्येवं कैश्चिद्विहिता । तिङादिभिरभिहिते कर्मादौ कारके प्रथमा,
 पच्यते ओदनः, मांसपचनो वह्निः, गोघ्नोऽतिथिः, प्रस्कन्दनःस्तम्भः, नि-
 शानी शाय्या, पचति देवदत्त इति यथाक्रमं कर्मादिकर्तृपर्यन्तकार-
 काभिधानं तिङादिनोदाहृतं । कृतः इति कृता कर्माभिधानं, औप-
 गव इति तद्धितेन सम्बन्धाभिधानं, द्विगुरिति समासेन तत् । राज्ञः पु-
 रुष इत्यत्र परस्मैरापेक्षयोः सम्बन्धमात्रे वाक्यपर्यवसाने सतीतरनिब-
 न्धनया षष्ठ्या द्विष्टसम्बन्धाभिधाने परस्मादभिहितलक्षणेव प्रथमा ।
 अत्र तु लक्षणे चोदितं अभिहितलक्षणमनभिहिते प्रथमाविधिरिति,
 वृत्तः पचते इत्यादौ तिङादिभिरनभिहिते कस्मिंश्चित्कारके प्रथमा
 प्राप्नोतीति विधेयस्यार्थः । अत्र परिहारोऽस्ति भवन्तीपरः प्रथमपुरुषेऽ-
 प्रयुज्यमानो ऽप्यास्त इत्युक्तः । क्रियानुषङ्गमन्तरेण हार्यः पदार्थः
 इति सामान्यरूपाव्यभिचरितसम्बन्धा सर्वत्रा ऽस्तिक्रिया संविधीयत
 इति वृत्तौ ऽस्तीति वाक्यप्रयोगादभिहिते तिङा कर्त्तरीयं प्रथमा ।
 तदुक्तं भाष्ये । न सत्तां पदार्थो व्यभिचरतीति । अवधृतपदार्थाधि-
 करणत्वात्प्रयोगस्यावधारणस्य च सत्तापेक्षत्वादुपचारसत्तासमावि-
 ष्टः सर्वः पदवाच्यो ऽर्थः शब्दार्थ इत्यर्थः । तथा च प्रागुक्तम्
 प्रवृत्तिहेतुः सर्वेषां शब्दानामनपायिनीम् । एतां सत्तां पदार्थो च
 न कश्चिदतिवर्त्तत इति, नास्ति बध्यते नीयत इत्याद्यनुषङ्गो ऽपि
 निरूपितस्य सती भवतीत्यौक्त्वगर्गिकीयं सर्वत्रैवेयं सत्ता । तथा
 चाभाव इति चोदितम् । प्रासाद आस्त इत्यादावासिक्रियापेक्ष-
 याधिकरणशक्तिर्नाभिहिता । सा च क्रियापेक्षा त्वभिहिता । तत-
 स्त्राभिहितलक्षणा प्रथमा प्राप्नोति । तथा फलिता वनस्य तरव-
 स्वराः परभृता इत्यादौ समानाधिकरणसम्बन्धप्रातिपदिकार्थव्यति-
 रेकाभावात् न किञ्चिदभिहितमिति अनभिहितलक्षणा प्रथमा ।

तात् । नीचैरुच्चैरिति चास्तिपदाध्याहारेणाधिकरणशक्तिप्रधानस्या-
यस्यासम्बन्धाच्च केन चिदभिधानमिति कथं प्रथमा । तिङ्समाना-
धिकरणा प्रथमेत्येतदप्यास्ताम् । न च दृष्टान्तेन लक्षणमलक्षणम् । अप-
रूप्यत्र दूषणमुक्तं शब्दभावस्तयोरपवादत्वादिति । पदविभक्त्यान्वा-
नपक्षे देवदत्तः पचत इति स्थिते यावत्तिङ् उत्पत्तिर्नास्ति तावत्ति-
समानाधिकरणत्वाभावात् प्रथमा न प्राप्नोति । तथा च देवदत्तश-
दविशेषे विहिताः सर्वे स्वादयः स्थिता इति लटः स्थाने द्वितीया-
न्तपदसमानाधिकरणे विधीयमानो शब्दशानचो प्राप्नुतोऽपवा-
भूतो न तु तिङः । तेषां तु तिङादिरवकाशो भवेत् स एव
प्रथमाया अप्यस्तीति पचति देवदत्त इत्यादौ तिङ्समानाधिकरणः
योगः प्रथमान्तो न स्यात् । तदेवं लक्षणन्तश्च च प्रत्याख्याने
तिपदिकार्थलिङ्गपरिमाणेत्याचार्योक्तमेव लक्षणं न्याय्यं अवस्थापि-
म् । तत्र विचार्यते । उच्चाणप्रातिपदिकस्य स्वादिप्रकृतित्वेन विज्ञात-
त् प्रातिपदिकस्यैवार्थ इति प्रकृतेर्विशेषणं प्रातिपदिकग्रहणं नोप-
न्यते । तथा च तदसंयुक्तमेवार्थशब्देनानर्थकात् प्रथमां विधातुम् ।
ध्यागकृति पर्यागकृतीति अनर्थकस्यापि निपातस्य प्रातिपदिक-
नोपसंख्याता । यद्येवमसम्भवात्सामर्थ्यात् प्रथमा भविष्यति । न हि
भक्तिविधानादन्यप्रातिपदिककार्यस्यात्र सम्भवः । किं च अधिपरी-
नर्थकाविति गतिसंज्ञाबाधनार्थात् कर्मप्रवचनीयसंज्ञाविधानलि-
पार्थवत्वमेषां भवतीत्यनुमीयते । अन्यथा क्रियाविशेषद्योतकत्वा-
त्वे गतिसंज्ञाप्राप्तिरेव न स्यात् । स्वादिविधाने च भिन्नवाक्यतापक्षे
विशेषणीत्यद्यमानाः स्वादयः सिद्धा एवात्र । एकवाक्यतापक्षे ऽपि
यथाविषमे प्रकृत्यपेक्षत्वान्नियमस्य कर्मण्येव द्वितीया न तु करण-
सर्थः । स्वादिव्यावृत्तेरेव अर्थनियमो नाश्रयणीयः कर्मणि द्वितीयै-
त्यादि । एवं च तत्त्वस्येभ्यो ऽपि निःसंख्येभ्यो विधीयत एव

इत्युच्चै रित्यत्र नोदाहृतम् । अन्यथा लुग्वचनमप्यत्र ज्ञापकमस्ति । क्रम-
 व्यतिक्रमे च प्रयोजनाभावात् पाठक्रमायाता प्रथमैवात्र । तस्मादप्य-
 विशेषणमेव प्रातिपदिकग्रहणं सामर्थ्यलक्षणमपि अर्थपदं प्राति-
 दिकमात्रार्थेऽवधत्ते नाव्ययादेव । तत्र प्रातिपदिकसामान्येन विशे-
 ष्यमाणोऽर्थः सत्तेति केचिदाहुः । सा हि सर्वार्थः व्यभिचरितसम्बन्ध-
 प्रथमं प्रतीयमाना विभक्त्या विसम्बन्धनिरपेक्षस्य प्रातिपदिकमात्र-
 स्यार्थ इति व्यवस्थाप्यते । कल्पितान्वयव्यतिरेके च शास्त्रीयार्थानि र-
 यः । तत्र शुद्धस्य प्रातिपदिकस्य वृत्तं वृत्तेणेत्यादौ विभक्त्यर्थाननुग-
 ऽपि सत्तामात्रानुगमात्तदर्थश्च निश्चयः । निरधिकरणा च सत्ता न-
 भवतीति द्रव्याधिकरणैव तदर्थः । भवति हि निरपेक्षः शब्दलिङ्गात्
 प्रत्ययापेक्षणात् मात्रग्रहणापेक्षयाऽर्थो व्यवस्थाप्यते ततश्च पञ्चकप-
 नास्याविशेषः । येनाप्युक्तं प्रातिपदिकार्थः सिद्धतेति नापि नामपद-
 नामाख्यातपदावैलक्ष्येन सिद्धस्त्वार्थाभिधायित्वमुक्तं न तु सा-
 धनसंपातीति सिद्धता ऽस्याभिप्रेता । येन शब्दान्तरप्रयोगसमधि-
 गम्यत्वात्तस्याः प्रातिपदिकसन्नार्थत्वान्न भवेदिति । त्रयो च धर्ममा-
 शब्दस्य विश्रान्त्यभावान्निमित्तैर्नात्मरूपतामिवापादितो निमित्तं प्र-
 तिपदिकार्थ इति केचित् स्फुटमेव चक्षते । निमित्तं जातिगुणवि-
 यानिमित्ता सत्ता तदाश्रया समाविष्टः समयवशात्तिरोहितरूप एव
 अत एव निमित्तैर्नात्मरूपतामिवापादित इत्युच्यते न तु भावन-
 रूपान्तरापत्तिरविवक्षिता । तदा च्छुरणमात्रे तु तथा तथैवाध्य-
 सायात् । न चात्र विरम्य व्यापारः । उपाध्यपरिमितशुद्धस्यैव द्रव्य-
 शब्दाव्यतीतिः । ननु प्रतिपाद्यप्रातिपदिकाच्छुद्धं द्रव्यं पञ्चकेऽपि प्रत्यय-
 दुद्भूतलिङ्गादिविशेषं प्रतीयते इत्येकपदोपात्तेनापि तेन मानादिप-
 नेव प्रातिपदिकार्थो व्यतिरिच्येत । न चैवम् तस्माद्विशिष्टस्यैवास्य प्र-
 तिपदिकवाच्यत्वे लिङ्गोपरत्तस्यापि प्रातिपदिकार्थत्वान्मात्रग्रहणा-

कव्यदासेन कुमारी वृत्तः कुण्डमिति लिङ्गग्रहणस्योदाहरणं दत्तम् ।
 या हि कर्माद्याधिक्यपदिकार्थं प्रथमा न भवति मात्रग्रहणात्
 स्वीधने प्रथमाविधानलिङ्गाच्च तथा लिङ्गाधिक्ये ऽपि न स्यादिति
 लिङ्गग्रहणं क्रियते । परिमाणग्रहणं प्रस्थादीनां परिच्छेदनिमित्त
 ह्यभेदेन प्रयोगः साधुर्यथा स्यादिति प्रस्थः परिमाणमेषां ब्रौहिणां
 यो ब्रौहयः, खारी आढकमिति औपश्लेषिकाभेदे पदकार्यमात्रे इयं
 स्वन्धनिमित्ताभेदोपचाराभिव्यक्त्यर्थं प्रथमा विधीयते । असति तु प्र-
 माविधाने ऽस्मिन् तदस्य परिमाणमिति योगविभागात्तद्धितः पक्षे
 क्यं स्यात् । इदानीं वचनसामर्थ्याद्वयमपि न भवति । तदेतद्व्यक्त-
 मानमेयादिसम्बन्धविशेषीं गीश्वने थ तथा प्रसादी नधुत्वम् । तद्धितेन
 नाभावेन तद्धिते घोरिङ्गभेदेन वाक्यं वा स्याद्विभाषितम् । परि-
 णाधिके तत्र प्रथमा शेतुमनुष्योपात्तवति) ? वृत्तावभेदविवक्षाया-
 व प्रातिपदिकार्थग्रहणादेव प्रथमासिद्धिः । एवं विंशत्यादीनां
 णिवृत्तौ वचनशब्दे चार्थप्रतिसिद्ध्या संख्या । तेन संख्यायामभि-
 तायामपि प्रथमाऽनेन विधीयते । तद्यथा एको हौ बहवः । द्विती-
 दयस्तु यथायथं कर्मादिभ्य एव । सिद्धकर्मादिविशिष्टानामेक-
 दीनामेकैरप्राप्यमाणो मात्रशब्दोऽवधारणार्थमिति कर्मादिषु
 मान भवति । तत्र तावद्वितीयादयो बाधिकाः सम्बोधनविशिष्टप्र-
 माविधानाद्वा लिङ्गात् कर्माद्यधिके तदभावसिद्धिर्न व्यतिरेकवति
 तपदिकार्थं प्रथमाया भावे सम्बोधने विधिरूपपद्यते, अनेनैव
 इत्यादिति मात्रग्रहणं व्याख्यातम् । मीयते ऽनयेति मात्रा
 या तस्याः समाहारद्वन्द्वेन निर्देशः । तत्र संख्यायामभिहिताया-
 र्थिभ्यो यथा स्यादिति मात्रग्रहणस्य प्रयोजनं वचनग्रहणेनैव
 समित्यन्यतरच्छक्यमवक्तुमित्युक्तं भाष्ये । साकल्यार्थं तु मात्रग्रहणम् ।
 मात्रशब्दस्य रुढित्वाशङ्का नोदेति तेनोक्तानादिग्रहणार्थमिति के

चित् । अवधारणार्थत्वेन तु स्थिते मात्रशब्दे पदसामानाधिकरण्य
स्थोपसंख्यानमधिकत्वादित्युक्तम् । न वा वाक्यार्थत्वादिति चात्र परि
हारो ऽभिहितः । अनपेक्षितेतरतरपदार्थसमन्वयव्यतिरिक्त एव प्रा
तिपदिकार्थः प्रथमाविहितो वीरः पुरुष इत्यादावित्यर्थः ॥

तदेवं यद्यान्यासमेव प्रथमाविधिर्युक्तः । सम्बोधने ऽपि प्रथमो
क्ता तत्र सम्बोधनं स्वयं व्याचष्टे ॥

सिद्धस्याभिमुखीभावमात्रं सम्बोधनं विदुः ।

प्राप्ताभिमुख्यो ह्यर्थात्मा क्रियासु विनियुज्यते ॥ १ ।

परिसमाप्तरूपस्य पदस्य क्रियायां विनियोगार्थं यदभिमुखी
करणं तावन्मात्रं सम्बोधनं प्रातिपदिकार्थाधिकरूपम् । मात्रग्रहणेन
कर्मादिसाधनरूपतां सम्बोधनस्यापावर्त्तयति । य एव हि गमना
दौ नियुज्यते कर्त्ता सर्वाभिमुखी जातः सम्बोधनाभिमुखाधिक
अभिमुखीनः तस्य च गमनीत्तरकालं क्रियासाधनं परम्परया क्रियो
पकारतामनुभवति सम्बोधनं न तु साक्षात्कारकम् ॥ १ ॥

विशेषणे ऽपि च सम्बोधने विशेषणविशेष्यभावाद्वाक्यार्थता नास्ति
अपि तु कर्मादिसाधनमेव तत्पदार्थत्वमित्याह ॥

सम्बोधनं न वाक्यार्थं इति वृद्धेभ्य आगमः ।

निश्चायकं प्रमाणमागमः । इतरपदनैरपेक्ष्येण सम्बोधनतावगतं
पदार्थ एव सम्बोधनं क्रिया काङ्क्षितोऽपि । तद्यथा कर्मादीनां ना
पेक्षिता क्रिया साधनमवकल्पत इति समापयितव्या क्रिया ।
वा नो वाक्यार्थत्वम् । एवं सम्बोधनस्यापि सम्बोध्यमानतावगतं
पदार्थ एव सम्बोधनम् । क्रियाकाङ्क्षितस्यापि गम्यमानक्रियात्व एव
पदत्वमपि वाक्यम् वृत्त इत्यादिवाक्यार्थो ऽपि सम्बोधनं भवत्येव ।

इदानीं प्रवृत्तिं निगमयति ।

उद्देशेन विभक्त्यर्थो वाक्यार्थात्समुपोद्धृताः ॥ २ ॥

संचेपवचनमुद्देशः तेन हेतुना विभक्त्यैवार्थाः कर्मादिकारकस्व-
त्वाः पारमार्थिकादखण्डाद्वाक्यार्थात् अनेककारकविशेषणविशि-
क्रियास्वभावात् पृथगपोद्धारबुद्ध्या तदन्वयव्यतिरेकाभ्यामपोद्धृताः ।
या हि वाक्यार्थादखण्डात् पदापोद्धारः तथा वाक्यार्थात्पदापोद्धा-
। विभक्त्यर्थश्चापि पदार्थ एव । तत्रापि अपोद्धारो पदार्थविभक्त्यर्थो
पोद्धारो व्याख्येयः । वाक्यार्थ एव तु स्थितलक्षणो ऽसत्यस्तु पदार्थ
ते वाक्यार्थादित्याह । अन्येत्वाहुः । उद्देशेन वाक्यार्थावयवेनोपल-
ताद्वाक्यार्थादिति वाक्यार्थैकदेशात् पदार्थादेव विशिष्ट इत्यय-
क्तः स्पष्टोऽर्थ इति ॥ २ ॥

इदानीं विभक्त्यर्थस्य प्रातिपदिकार्थादभिन्नत्वे स्वीयं निगमयति ॥

विभक्त्यर्थे ऽव्ययीभाववचनादवसीयताम् ।

अन्यो द्रव्याद्विभक्त्यर्थः सो ऽव्ययेनाभिधीयते ॥ ३ ॥

अव्ययं विभक्तीति विभक्त्यर्थे वचनमव्ययं सामर्थ्येनोत्तरपदेन
मस्यत इत्युक्तम् । अविस्त्रीति । तत्र यद्द्रव्यमेव विभक्त्यर्थोऽशब्देनैव
स्योक्तत्वाद्द्रव्यमप्रयोगार्हमेव । तदस्याप्रयुज्यमानस्य कुतः समासः ।
स्माद्विभक्त्यर्थं व्ययीभावशासनादवसीयते । प्रातिपदिकमेव कर्मा-
नि साधनान्यभिधत्त इति । तथा हि अधिकरणशक्तिमबाधदितर-
नानुभवति समास, इष्टो ऽस्य व्यतिरेके ऽपि व्यतिरेको ऽन्वये सती-
दिना पूर्वमन्वयव्यतिरेकाभ्यामयमर्थः साधितः । सम्यति लि-
र्ह्यनेनोपाद्वलितः । अपि च पञ्चकप्रातिपदिकार्थपक्षे विशिष्टस्य
र्भागस्य द्रव्यस्य (क्तत्ताद्विदोषद्योतनम्) ? । सविभक्तपदवाच्यमपि
योगार्हं स्यात् । द्योतकानां नियमाभावादिति कथमेतत्सिद्धं युज्यते ।

सत्यमेतत् । किं तु विकपत्रे लिङ्गमिदमुपन्यस्यते । तथा चाव्ययं विभक्त्यर्थं उपलक्षितः । पञ्चात्मभूतस्य विशेषस्य विभक्तिभिः प्रकाशनात् पदेनैवार्थं उपलक्ष्यते समुदायवाच्यत्वात्तस्य न विभक्त्या । पञ्चकपत्रे पि वा निर्भागस्य शक्त्यात्मनो विशेषस्य प्रातिपदिकमात्रादप्रतीते विभक्तीनामेवासौ विषयः । प्रातिपदिकवाच्यादनियतशक्तेर्द्रव्यादन्यो नियतशक्तिर्विभक्त्यर्थ इति युक्तमुच्यते । एवं च तत्त्वादन्वयव्यतिरेकी-
तेनैव यथायोगं पक्षद्वये व्याप्रियेते ॥ ३ ॥

ननु च समानकर्तृकयोः पशौ कर्त्तरीत्यस्य तत्त्वावगमात् द्रव्यादन्यो विभक्त्यर्थ इत्याशङ्क्य शक्तेः साधनत्वमुपपादयितुमाह ॥

द्रव्यं तु यद्यथाभूतं तदन्यन्न तथा भवेत् ।

क्रियाभेदे ऽपि तस्यासौ द्रव्यात्मा नापह्नीयते ॥ ४ ॥

सर्वावस्थास्वनपाधादेकस्वभावं द्रव्यं सदैवाभिन्नमिति वृत्तं वृत्ते-
णेत्यादौ साधनवैचित्र्यं निर्निबन्धनं स्यात् । वृत्तं पश्य वृत्तेण
फलितमित्यादिक्रियानानात्वनिमित्तो द्रव्यस्यैव भेद इत्यपि मि-
थ्याक्रियानानात्वमपि ध्रुवं द्रव्यस्वरूपान्न प्रच्यवते सम्बन्धिभेद
मात्रादस्तुनो ऽन्यथात्वायोगात् ॥ ४ ॥

एवं ज्ञात्वा ।

तस्माद्यत् करणं द्रव्यं न तत्कर्म पुनर्भवेत् ।

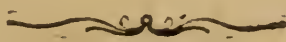
सर्वस्यैवान्यथाभावः तस्य द्रव्यात्मनो भवेत् ॥ ५ ॥

करणभावेन धृतं द्रव्यं कर्मतया न प्रस्थाप्यते । तदुपलक्षणं
चेत्कारकान्तरेषु कर्मतया चावगतं शेषतया न विज्ञायेत एकत्वा-
त्साधनस्य । प्रासाद आस्ति शेत इति ल्युटाभिधानादधिकरणसप्तमी
स्यात् । शक्तेस्तु कारकत्वे क्रियाभेदेन तद्भेदात्सादिक्रियापेक्षया ऽधि-
करणशक्तावभिहितायामपि आसिक्रियापेक्षया सानभिहिता इति

पर्युदासाश्रयणा सप्तमी सिध्यति । तथा च वार्त्तिकमनभिहिते
हे विधानमिति । अथ क्रियान्तरयोगे करणस्य कर्मात्मतया परि-
णामः । सदा सकलस्यैव द्रव्यस्वभावस्य वस्त्वन्तरापत्तिः स्यात् ।
न करणांशवत्वात् । शक्तेस्तु साधनत्वे क्रियाभेदेन तद्भेदे ऽपि तदा-
धारस्य द्रव्यस्यान्वयितावस्थानाच्छक्त्यन्तरत्यागोपादानयोगे युक्तः
करणादिरूपतया सम्भवः । असमर्थस्य च द्रव्यस्य क्रियासिद्ध्यनन्तर-
ण्यस्यात् सामर्थ्यमेव तदाधारम् । साधकवती द्रव्यस्यापि साध-
नाधारत्वात् साधनाभावः कल्पयितुं न्याय्यः । न हि देवदत्तस्य भव-
याधारत्वे तदाधारस्य पटस्यापि तत्कल्प्यत इति शक्तिरेव साधनं न
तु शक्तिमद्रव्यम् । समानकर्तृकयोरिति तु शक्त्याधारद्रव्यगतैकत्वा-
धारोपनिमित्तं समानत्वं कर्तृशक्त्या । पशौ कर्त्तरि, हस्तिस्त्वचकयोः
कर्त्तोरिति पशौ द्रव्ये यः कर्त्ता, हस्तिस्त्वचकयोर्धौ कर्त्ताराविति
प्राख्येयम् । अथ वा कर्तृशक्त्याश्रयः पशुरेव कर्त्तेति सामानाधिक-
रण्यम् । कर्मणि द्वितीयेत्यादावपि शक्तीनां सङ्ख्यायोगात्तदाधारं
द्रव्यमेव दृश्यते । तेन कर्मकार्यसमवेतायां सङ्ख्यायां विभक्तय-
त्यर्थः । निराधारायाश्च शक्तेरनुपपत्तेः द्रव्यमेव शक्त्याविष्टं साधनं
कारवाच्यम् । तत्तु विशेषात्मकमेव क्रियाकारि नियतेन त्वात्मना
नभिहितं पदान्तरेऽभिव्यज्यत इति देवदत्तः पवतीत्यादिसामा-
नधिकरण्येन प्रयोगोपपत्तिरिति सर्वं सुस्थम् ॥ ५ ॥

इति श्रीभूतिराजतनयहेलाराजकृते प्रकीर्णप्रकाशे

साधनसमुद्देशः सप्तमः ।

इदानीं साध्यापेक्षत्वाद् साधनस्य साधनानन्तरमादिष्टायाः
क्रियायाः शास्त्रीयं लक्षणमाह ॥

यावत्सिद्धमसिद्धं वा साध्यत्वेनाभिधीयते ।

आश्रितक्रमरूपत्वात्सा क्रियेति प्रतीयते ॥

इह क्रियावचनो धातुरिति पूर्वाचार्यलक्षणे ऽस्तिभवतिविद्य-
तीनां धातुत्वं वक्तव्यमिति चोदितम् । तथा हि । किं करोति पच-
तीति पचादीनां करोतिना सामानाधिकरण्यात् क्रियाविशेषवाचक-
त्वाध्यवसायो न तथा भवत्यादीनाम् । न हि भवति किं करोति भवती-
त्यादीति न ते क्रियावचनाः स्युः । किं च परिस्पन्दस्वभावा लोके
क्रिया प्रसिद्धा । अस्तिभवतिविद्यतीनां च न परिस्पन्दस्वभावो ऽर्थः
इति सकलधातुव्यापकं क्रियालक्षणं भाष्ये प्रणीतम् । कारकाणां
प्रवृत्तिविशेषः क्रियते । तत्र विचार्यते । सर्वेषां कारकाणामेकः
प्रवृत्तिविशेषः प्रतिकारकं भिन्ना वा प्रवृत्तिरिति । आद्ये पक्षे
कारकाणां फलभूता भूतिः संपद्या पद्यादिरेका वा प्रवृत्तिः
स्यात्, अन्या वेति द्वैतम् । तत्र न तावत्सर्वेषामेकः प्रवृत्तिविशेषो
ऽसम्भवात् । न हि यैव कारणस्य प्रवृत्तिः सैव कर्तुः, यैवाधिकरणस्य
सैव कर्तुः सम्प्रदानस्येत्यादि । अनेकाश्रयाया एकस्याः क्रियाया
अदर्शनात्तस्मात् प्रतिकारकं भिन्ना प्रवृत्तिः क्रिया । इत्थं च क्रि-
यावाची धातुरिति सकलकारकव्यापाराभिधायी धातुः (प्राप्तवि-
मतः इवमतः)? सर्वकारकाभिधायी (लकाराभिधायी)? लकारः ।
स च धातूक्तव्यापारेण (धने दिनो)? धातोः परः प्रयुज्यमानो न्या-
यः । नैतदस्ति कर्तृकर्मणोः यस्यानुशासनं तद्व्यापार एव लान्ता-
व्रतीयते । न तु शब्दनिमित्तेन नामार्थेन भवितव्यम् । अपि त्वर्थनि-
मित्तेन शब्देनेति साधनमात्रे (तो नुशिष्यतां भवेत्वेवेतद्यदि)?

साधनमात्रव्यापारो लान्तादवगम्येत । कर्तृकर्मव्यापार एव तु प्रतीयत
 रति शब्दशक्त्यनुसारेणानुशासनं युक्तम् । तत्तर्हि साधनमात्रव्यापारा-
 भिधायी धातुः । अन्वयव्यतिरेकेभ्यस्तदनवगमादुपायान्तराभावाच्च
 प्रकृतिप्रत्ययार्थानुसरणस्य । सत्यमेतत् । किं तु देवदत्तः काष्ठैः स्थाव्या-
 भोदनं पचतीत्यादावविशेषेण पचतेर्धातोः सर्वकारकव्यापारस्वी-
 तारोपपत्तेरखिलकारकव्यापाराभिधायी धातुरित्युपगमात् । प्राधा-
 येन तु कर्तृकर्मणोरर्थे लकारोत्पत्तेः, तद्व्यापार एव लाप्रतीयत
 रत्येकीयं मतम् । अन्ये मन्यन्ते । सम्प्रदानादिव्यापारे धातोर्न वृत्तिः ।
 तरणादिव्यापारे एव तु वृत्तिः । तथा च करणादाविव स्वातन्त्र्यविव-
 ञायामपादानादौ । इत्थं चाधिश्रयणोदकासेचनमित्यादि कर्त्रादीना-
 मेव व्यापारः पचिक्रियेति वा (किरेण)? दर्शितम् । अतश्च कारकाणां
 प्रवृत्तिविशेषः क्रियास्वरूपमात्रं कथितं न तु धातुवाच्यत्वे यस्य
 तारकस्य या प्रवृत्तिः सा क्रिया । ततो बहुकारकविषयत्वेन
 तस्य एव प्राकक्रिया का चिदेव तु धातुनाभिधीयते कर्मगता
 कर्तृगता व पचते पचतीति । अत एव कर्तृकर्मणोरिवोत्पद्यते
 तकारस्तद्व्यापारस्यैव धातुना ऽभिधानात् । अन्ये तु विशेषपदे
 न्तरङ्गत्वात्प्रवृत्तीनां विशेषः प्रवृत्तिविशेष इति सकलकारकजन्या
 वेकृत्त्यादिरूपा भूतिः फलभूता कारकप्रवृत्तेः क्रियेति व्याच-
 रति । अपरे पुनः कारकमत्र प्रधानं विवक्षितं कर्तृकर्मरूपं न
 नरप्रधानं करणादि । बहुवचनं त्वनेकक्रियाभेदकर्तृकर्मभेदात् ।
 कर्तृग्रहणमेव तु तत्र न कर्मणि लकारदर्शनात् तस्य व्युदासो
 ऽभा भूदिति । तेव यत्र सम्भवति कर्म तत्र तद्व्यापारो ऽपि क्रिया ।
 येवं तत्तदपेक्षयैव बहुवचनं व्याख्येयम् । (कर्मायत्वाच्च प्रदात्तसू-
 पि प्रधानम् ।)? नैतदस्ति कर्मणो ऽसर्वविषयत्वात् । स एवात्र
 प्रधानं कारकं विवक्षितम् । अत्र च अन्यथा शुष्कौदने कारकाणि प्रव-

र्तन्ते, अन्यथा मांसौदन इति भाष्यमेव लिङ्गमाह । तथा हि मांसौ-
 दने संरम्भेण प्रवर्तते कर्त्ता, शुष्कौदने च मन्दतया प्रवृत्तिं दर्श-
 यत्यतो ऽवसीयते कर्त्तैवात्र कारकशब्देनाभीक्षित इति । तथापि हि
 चेतनत्वात् स एव तथा प्रवर्तते । तदेवंप्रकारा ससंरम्भा तद्विपरीभूता
 प्रवृत्तिविशेषरूपा क्रियेति भाष्यकारेण स्वयमेवोदाहृतम् । अत्र के-
 चिच्चोदयन्ति । चेतनस्यैव प्रवृत्तिसम्भवादचेतनो न गृहीतः स्यादिति
 तत्प्रवृत्तिः क्रियेति नोक्तं स्यात् । मांसौदनादौ च करणादीनामपि
 सम्भवात् कथं कर्त्तैवात्र निर्दिष्ट इति । अत्रोच्यते । सामान्येन संरम्भा
 संरम्भाभ्यां यस्य च कर्त्तुरेव सम्भवेन (द्विकंस्तथा) ? आदिकमधिकर-
 णमन्यद्वा कारकसंरम्भेण मन्दतया वा प्रवर्तते । सामान्येन च
 कर्तृकर्मणोर्ग्रहणादचेतनप्रवृत्तिरपि गृहीतैव । अन्यथा मांसौदन
 इत्यादीनि तु संरम्भेण मन्दतया च प्रवृत्तिविशेष उपलक्षितो
 न पुनः पूर्वोक्ता कर्तृकर्मप्रवृत्तिर्निश्च्यते ऽतः कर्तुर्या विशिष्टा-
 प्रवृत्तिः सा क्रियेत्यर्थः । एवं च प्रवृत्तिरेव विशेष इति समासः ।
 कर्मणो ऽपि च सूचितत्वात् कारकशब्देन तद्व्यापारो ऽपि क्रियेति
 प्रतीयते । अन्यथा कर्तृपदमेवाकरिष्यदित्युक्तम् । अस्मिन् (मथकः) ?
 एव प्रधानार्थो यासौ तण्डुलानां विकृतिरिति भाष्यं कथं व्यापारोपि
 क्रिया धातुवाच्या सा च विक्लेदना न तु विकृतिः । नास्ति वि-
 रोधः । नात्र शब्दार्थो निरूप्यते अपि तु वस्त्वर्थं इत्यर्थेन रूपेण
 विकृतेः प्राधान्यादेव युक्तम् । शाब्देन तु रूपेण विकल्प्युपसर्जनं
 विक्लेदनमर्थः । कर्मणि लकारोत्पत्तौ तु विकृतिरेवार्थ इति के-
 चिद्विक्लेदनोपसर्जना विकृतिरित्यत्र तेन कर्तृकर्मव्यापार एव स-
 र्वत्र धात्वर्थ इतीदं दर्शनम् । अन्ये तु सामान्यभूता क्रिया वर्तत इत्ये-
 तद्व्यानुसारेण प्रवृत्तिः नात्र गृहीतविशेषसकलकारकानुया-
 यिनो क्रियेति मन्यन्ते । नव्या हि फलजननेनैव साधारणा-

क्रिया प्रवृत्तिविशेष इत्युच्यते । प्रवृत्तिवार्थविशेषेति विशेषो-
 ऽस्याः फलजनकत्वादिरूपेण न पुनरधिग्रहणादिरूपेणैव । तेन जन-
 कत्वरूपा विशेषप्रकृतीनां क्रिया । सर्वेषां हि कारकाणामेका प्रवृत्तिः
 फलजननालक्षणा । सर्वाणि हि फलजननाय प्रवर्तन्ते । एवं
 च, फलजननारूपं तत्सर्वकारकेष्वविशिष्टम् । किञ्चित् खलु कारकं
 केन चिदेव रूपेण जनयतीति फलजनना सर्वसाधारणरूपैव ।
 स्वगतभेदेन तु जनकत्वात् कर्तृकरणादिव्यपदेशः । करणादिदर्शने-
 नैका क्रिया एकत्र भवतीति व्यतिरेकदर्शनं चेह नाश्रीयते । अत एव
 परिस्पन्दलक्षण एव व्यापारो न क्रिया । प्रवृत्तिरित्येतावत्युच्यमाने
 हि लोकप्रसिद्धा परिस्पन्दलक्षण एव व्यापारः प्रतीयेत । विशेष-
 ग्रहणात्तु प्रवृत्तिमात्रमवगम्यत इति के विद्वयाचक्षते । तथा हि
 सर्वा प्रवृत्तिः प्रवृत्त्यन्तराद्भिद्यमाना विशेषरूपतामापद्यत इति सक-
 लक्रियायां तल्लक्षणम् । विशेषश्च सजातीयाद्विजातीयाच्च । तत्र
 सजातीयाद्भेदो ऽन्यथा कारकाणि शुष्कौदने प्रवर्तन्ते ऽन्यथा
 मांसौदन इति प्रतिपादितः । भुजिक्रिया हि कारकभेदाद्भिद्य-
 माना ऽत्रोक्तौदासीन्येन तु शुष्कौदने कारकाणां प्रवृत्तिः संरम्भ-
 रूपेण मांसौदन इति विशेष्यते । यदि च संरम्भरूपेणैव साधनं
 क्रिया स्यात् तदा शुष्कौदने भुजिः क्रियारूपतां न प्रतिपद्येतेति
 प्रवृत्तिविशेष इति क्रियासामान्यलक्षणम् । विजातीयाद्भेदस्तु गच्छति
 पठतीत्यादिः स्पष्ट एव । नष्टद्रव्यादन्यत्वमेव तावत् कथं क्रियायाः
 भवति । तच्च वक्तव्यम् । तत्राप्युक्तम् । इह सर्वेषु साधनेषु सन्नि-
 हितेषु कदा चित्पचतीत्येतद्भवति कदाचिन्नेत्यादि अन्वयव्यति-
 रेकाभ्यां पचत्यादिशब्दवाच्या क्रिया । (द्रव्यात्कारकशक्तियुक्तां
 दत्त्वा) ? । तथा हि । ओदासीन्यावस्थायां सत्सन्नि साधनेषु

पचतीत्यादिप्रख्योपाख्ययोरभावादर्थान्तरविषयत्वं तयोः । तद्यथा
घटसन्निधाने तूत्पद्यमानानां त्यागजानामग्निसंयोगापेक्षत्वम् । अथ
वा यथा देवदत्त इह भूत्वा पाटलिपुत्रे भवति । साधनं क्रिये-
त्यपरमात्रोक्तं पूर्वेण अंशेन कदाचित्कस्य चिद्व्याख्याविशेषो हेतुः
क्रियायाः प्रवृत्तावेकैरभिहितः । स च सत्यपि विषये (मरीकानलाय-
सवथ) ? न स्यादिति दमपरं लिङ्गमुपन्यस्तम् । नव्या हि प्रीतिलक्षणं
फलं द्रव्यमात्रादभवद्व्यापारं ततो ऽन्यमावेदयते । मिथ्याप्रत्यये विप-
यस्याभावात् फलानुत्पत्तिप्रसङ्गात् । न च साधनादेव शक्त्यात्मनः
फलोपजनः । शक्तित्वे ऽपि व्यापाराभावे फलादर्शनादिति नास्ति
कश्चित्सौ ऽर्थो यः क्रमविशेषापेक्षः कार्यमभिनिवेत्तयति । सा च
क्रिया न शक्या पिण्डीभूता निदर्शयितुमित्यनुमानगम्योक्ता । ननु च
पचतीति प्रख्याया निरालम्बनत्वे नित्यस्य द्रव्यस्य कथं स्वाभा-
विकी सिद्धिः स्यात् । शब्देन रूपेण वस्तु भाव्यमानात्मकमत-
स्तस्य यातत्वादनुमापकत्वमयुक्तम् । निरालम्बनत्वे तु प्रत्यक्षैव क्रिया
प्रख्याविशेषा या नानुमाने ऽपि प्रतीता ऽसौ शब्देना ऽभिधीयते
फलमुपजनयतीति न तस्या वर्तमानाभिधानं विरुध्यते । अत्रोच्यते
इह व्याकरणे न वस्त्वर्थो ऽर्थः, अपि तु शब्दार्थोऽर्थः । तच्चान्व-
यव्यतिरेकाभ्यां धातुभागस्य योऽर्थोऽवस्थाप्यते नासौ साक्षादुप-
लब्धुं शक्यते । समाश्रितक्रमो ह्यर्थाव्याख्यातात् प्राधान्येन प्रतीय-
मानः क्रियेति धातुभ्योऽशब्देन रूपेण क्रिया चैव हि भाष्यते ।
(स्वाभान्) ? सिद्धं तु द्रव्यमित्युक्तम् । वास्तवेन रूपेण साधनाधीन-
साधनमपि प्रातिपदिकैः सिद्धरूपमुच्यते । तथा हि द्रव्यशब्दमानाः
प्रवर्तना घटः क्रियत इत्यादि साध्यमानावस्थेष्वपि सत्त्वात्काराव-
लम्बनं प्रत्यक्षं जनयन्ति । क्रियाशब्दप्रयोगो घटस्य हि भाव्यमानाव-

धावाचकोऽत एव एकादीनामवस्थानां क्रमेण प्रादुर्भावः । यद्वासी
 षट्शब्दात् प्रतीयते क्रियत इति क्रियाशब्दप्रयोगादेव तदवगमे
 न्वयः । पदान्ते निरपेक्षाच्छब्दादन्वयव्यतिरेकाभ्यामर्थोऽवगम्यते । स
 षट्शब्द इति क्रियाशब्दप्रयोगादेव षट् इत्यस्मात्केवलात् सतः
 तत्प्रत्ययस्यैवार्थस्यावगमात् प्रातिपदिकार्थः सत्तेति निर्णीतम् । क्रि-
 यापदप्रयोगात्त्वाश्रितक्रमरूपतावगमात्तिङन्तानां भाव्यमानो ऽर्थो
 यवस्थाप्यते । षटः क्रियत इति च षट् इत्येवं बुद्ध्या गृह्यमाणो यो
 र्थः स निर्वर्त्यत इत्येवं पदसमन्वयः । षटो भूतः, भविष्यतीत्यादौ
 षट्पि सदाकारप्रत्ययादभिधेयात्मना नित्यत्वमर्थात्मनामनित्येष्वपि
 नित्यत्वमभिधेयात्मना स्थितमित्युक्तम् । तस्माच्छब्देन रूपेण भाव्य-
 माना क्रियेति ध्वनतीत्यादावपि क्रियात्वमिति वक्ष्यते । एवं
 पूर्वापरीभूतस्य सक्रमस्यार्थस्यागमापायित्वाङ्गागानामवर्तमानत्वात्
 त्यक्तत्वाभाव इत्यपि वक्ष्यते । तदेवमन्वयव्यतिरेकाभ्यां द्रव्यानु-
 मता क्रिया । नन्वेवमप्यस्यादीनां क्रियात्वं न स्यात् । न हि
 वैषु साधनेषु सन्निहितेषु कदा चिदस्ति भवति विद्यते चेति
 वन्ति । सर्वदा भावात् । पचतितरामित्यादाविव चास्तितरामि-
 तादौ प्रकर्षाभावात् किं करोति पचतीतित्यादिवच्च किं करो-
 स्तीत्यादिप्रश्नप्रतिवचनाभावात् सत्तायाश्च निर्विशीर्षत्वात् भेदा-
 तः । अत्र ब्रूमः । इहान्यथा साधनान्यस्तौ प्रवर्तन्तेऽन्यथा च
 रोताविति प्रवृत्तिरूपत्वं तावदस्ति । असौ ह्यात्मीयग्रहरूपेण
 धनानां प्रवृत्तिः । एवं च भवती विद्यती च । म्रियती त्वात्मप-
 त्यागरूपेण व्यवसिता तद्विजातीयाद्भेदः । संरब्धसाधनसाध्या
 ससत्त्वा नियतमेव साधनानां सन्निहितेति प्रख्याव्याख्ययोः
 दाचित्कभावः प्रकर्षप्रत्ययाश्चापि दृश्यन्ते । तरतमपोरिह विधाः

मात् । अनियतसन्निहितादि नित्यसन्निहितस्य सत्तादिः शिष्यते
तेन साधनान्यत्वादभिगमानाह । नापि प्रकर्षेण राज्यते । किं
करोतीति च किं गतित्वविशेषप्रश्नेऽस्ति का चित् पचत्यादिका
क्रिया तामनुतिष्ठतीत्यस्ति प्रतिवचनम् । सामान्येन स्ववगतायामस्य
प्रश्नस्योपपत्तेर्नास्ति क्रियाविषय एवायम् । प्रत्यासन्नविनाशे च किं
करोति देवदत्तः अस्ति तावद्विद्यते तावदिति भवत एव प्रति-
वचने । किं च सर्वासां क्रियाणामनन्तरफलजनकत्वमिहाप्येतदस्ति ।
किमत्र फलमिति चेदात्मनोऽक्षरूपेणेति ब्रूमः । षडङ्गविकारा इति
निरुक्तवचनात् भावशब्दाभिधेयायाः समग्रक्रियाया नित्यत्वे
मूलभूतायाः क्रियात्वप्रत्याख्याने भवितादः । यद्यपि च भाववि-
कारेषु तिष्ठतिर्नोपसंख्यातः तथाप्यस्यैव क्रियाधर्मानूयः । तथा
हि क्रियायाः क्रिया निर्वर्त्तिका भवति, द्रव्यं द्रव्यस्य, तत्र चावध्य-
पेक्षयोर्निवृत्तिः प्रतीयत इति क्रियैषां कारकाणां वृत्तिरूपा ।
असंरब्धविवृद्धावपक्षये चात्र कारकाण्यौदासीन्येनावतिष्ठन्ते । तथा
हि यावत्कारकाणि प्रवर्त्तन्ते तावत्पूर्वापरीभूतावयवः साध्यमान
स्वभावः प्रवृत्तिविशेषस्तेषामवधार्यते । तदधीना फलनिष्पत्तिः
शब्दार्थ इति चेत्तल्लक्षणमिति वस्तुनः सिद्धेः सापि साध्यत्वेनाभि-
धीयमाना क्रिया । तद्यथा ध्वनतीति एवं सत्तादीनामपि साध्य-
त्वेनाख्यातेनाभिधानात् क्रियानुमितमस्यादीनां साधुत्वं सिद्धं न
व्यवतिष्ठते । (परिक्रियां) ? चरमविनिवृत्तिवचनादेतदेव क्रियालक्षण
मनुगमि । तथा हि । तिष्ठतीत्युक्ते ऽनबाधितपदायते चेति गम्यते ।
तथा च क्रियान्तरपारक्येण कारकप्रवृत्तिविशेषत्वात् क्रियात्वे
साधनसंसर्गदर्शनाच्च भूमौ तिष्ठन्ति बलेन (निजलेन) ? तिष्ठति ।
एवमुपवसतीति भोजननिवृत्त्या कारकप्रवृत्तिः क्रिया विनश्यत्यप-

धीयत इत्यसदवस्था सर्वभावा कारकप्रवृत्तिविशेषः समाश्रित
क्रमः क्रियेति भावविकारेषु प्रपञ्चयिष्यते । तदेवं साधनेभ्यो भिन्ना
क्रिया साधनेभ्यश्चान्य एव धातुरिति किमन्यत्साध्यात्सान्तादिति
साध्यस्वभावा क्रियाधातुवाच्या । न हि संयोगविभागात्मकः सिद्ध-
स्वभावोऽर्थो धातुवाच्यः साध्यमानतया पूर्वापरीभूतत्वेनावगमात् ।
समग्रधात्वर्थसामान्यरूपस्य करोत्यर्थ इति पचत्यादिसामानाधिक-
रण्यं प्रतीयते । पाकः पचतीति च कृदाख्यातानां हि द्वयोर्भावयोः
सिद्धसाध्यतो रूपभेदात् बुद्धिभेदः । पाकं करोति पचतीति च धात्वर्थे
एव (विभक्तेदमाख्याः) ? शब्दात्प्रतीयमाना वस्तुतश्च कर्मगतविकृ-
त्तिनिष्ठतया व्याक्रियन्ते । विक्लिद्येस्तण्डुलान्विक्लेदयेत्यर्थः । अत
एव विक्लिद्यन्ति पचतीति च कर्मकर्तृमत् व्यापाराभिधानात् प्रतीति-
भेदः । इयर्थः पचिरिति कर्मकर्तृमत् व्यापारस्य धात्वर्थतायामुपपद्यते ।
तस्मान्न भावना का चिदितियागेन भावयेत्स्वर्गमिति तत्र वाक्यार्थो
यजेतेति । अपि तु यजिः साध्यमानशरीरे विधीयते पदानुष्ठा-
नात् । फलतस्तु सामर्थ्याद्भवति क्रियाविवेके क्रियैव प्रधानभूता
वाक्यार्थ इति निर्णीतं तत एवावधार्यम् । अलमिष्ट विस्तरेण ॥

इदानीमेतदेव क्रियालक्षणमुदाहरणेन स्फुटीकरोति ॥

कार्यकारणभावेन ध्वनतीत्याश्रितक्रमः ।

ध्वनिः क्रमनिवृत्तौ तु ध्वनिरित्येव कथ्यते ॥

घण्टा ध्वनतीति ध्वनिराख्यातेनोपात्तः पौर्वापर्यात्तथात्व-
मनुप्राप्तो विधीयते । तथा हि घण्टा ध्वनेः कारणं, कार्यं ध्वनिः,
तयोः सम्बन्धेन हेतुना कार्येष्वव्यापारा घण्टा ध्वनतीत्यत एवमुच्यते ।
ध्वनेरेव वा प्रबन्धनतया तस्यापि विसन्तानवद्बुद्धिप्रसूतावयवत्वात्
सर्वभागः कारणमुत्तरस्तु कार्यम् । यदा रूपान्तरं (तव्यापाराद्यं) ॥

वा तदा पूर्वापरभावस्य निवृत्तौ घण्टाया ध्वनिरित्येवं सिद्धतया-
व्यवसायो न स्वशब्दादिति क्रियात्वभावः । प्रातिपदिकं न हि सिद्ध-
स्वभावजं यतोऽर्थो ऽभिधीयते तत्र करोत्याख्या । ज्ञानसाध्यरूप-
तावसायः शब्दान्तरसम्बन्धात् प्रतीयमानो वाक्यार्थो न पदार्थः ।
एवं पाकं करोतीत्यादावपि द्रष्टव्यम् । (आख्यात्येनेके) ? साध्यस्वभावः
क्रियारूपो ऽर्थाप्रत्यायनेन नामपदेन । शब्दश्च स्वार्थे यथाभिधानं
प्रमाणमिति निश्चितमेतत् । तथा हि शब्दार्थयोर्न वस्तुर्थ इत्यस-
द्वदुक्तः ॥

अत्रैवोदाहरणान्तरमाह ॥

श्वेते श्वेतत इत्येतत् श्वेतत्वेन प्रकाशते ।

आश्रितक्रमरूपत्वादभिधानं प्रवर्तते ॥

श्वेते गुणे श्वेतत इत्येतत्तिङन्तमभिधानं क्रमरूपाश्रयेण वर्त्त-
मानं क्रियारूपतामावेदयते । तत्रैव च श्वेतशब्देन सिद्धवदच्छो गुणः
कर्तृत्वेनोच्यते । श्वेतः श्वेतत इति । तदाह श्वेतत्वेन प्रकाशत
इति । श्लोकेयन गुणेनोपलक्षितः प्रतिभास इति श्वेत इत्यस्यार्थः
कारिकायामिव व्याख्यातः ।

तदेवं शब्देन साध्यतया ऽभिधीयमानः समाश्रितक्रमः
पौर्वापर्यवानर्थः क्रियेति लक्षितम् । पूर्वापरीभूतस्य लक्षणप्रवाहस्य
युगपदसन्निधानादेकक्रियालक्षणानुपपत्तिरित्याशङ्क्याह ॥

गुणभूतैरवयवैः समूहः क्रमजन्मनाम् ।

बुद्ध्या प्रकल्पिताभेदः क्रियेति व्यपदिश्यते ॥

क्रमवतां चणानामेकफलोद्देशेन प्रवृत्तानां सङ्कलनावुद्ध्या समा-
सादितैक्यानां क्रियात्वव्यवहारः । तत्रावयवानां समुदायगुण-

तानापत्तेः शब्दभेदप्रयोजकत्वाभावादेकधातूपादाना क्रियैका
समुदायस्वभावाऽवतिष्ठते । तस्याश्चावयवाश्रयः क्रमः पौर्वापर्यं
व व्यवह्रियते । समुदायश्चैकत्वमध्यारोपितम् । उत्पत्तिः समन-
तरनिरुद्धानामवयवानां वाच्या । समुदायादेव च फलं निष्पद्यते
तावद्यवमात्रात् । अधिश्रयणादिवेद्यर्थप्रसङ्गादिति व्यवहिते ऽधिश्र-
यणादिभिः समाहितफलानुगुणैः (पणास्वविशेषः) ? । (आधातयप्र-
यनेकापेक्षं) ? । कार्येणानन्तर्येण मात्रेण कस्य चिद्विशेष इति फल-
विशेषसम्प्रादकत्वेन पक्षादीनामर्थः प्रतीयमानः फलैक्यादेकत्वे
तावद्यवसीयमानः क्रिया ॥

यदि तर्हि समुदायः क्रिया अधिश्रयणादीनां पचिक्रियात्वं
न स्यात् । तथा च सर्वास्वधिश्रयणावस्थासु पचतीति प्रत्यक्षो
न प्राप्नोतीति केषु चित्कणेष्वतीतताङ्गतेषु तावन्मात्रस्य पचि-
रूपत्वाभावात् भूतभविष्यदवयवहारो न स्यादित्याशङ्क्याह ॥

समूहः स तथाभूतः प्रतिभेदं समूहिषु ।

समाप्यते ततो भेदे कालभेदस्य सम्भवः ॥

अधिश्रयणारम्भ एव फलाभिसन्धेः समस्तः क्रियाकलापस्तत्रैवा-
वस्यते । तथा च पचतीति वर्तमानकालतायां प्रयोगः । तावन्मा-
त्रस्य फलोपयोगिनो रूपस्यातीतत्वादपाक्षीदित्यपि प्रयुज्यते । लक्ष-
णान्तरस्य भाविनो ऽध्यारोपितभावरूपस्याभिसन्धाने पच्यतीति ।
तथाभूत इति गुणभूतक्रमजन्मावयवः । तथाभूतस्य हि समु-
दायस्य प्रत्येकमवयवे ऽध्यासात्तत्प्रत्ययोपपत्तिः । अध्यासश्च सर्वत्र
पचतीति प्रत्ययस्यानुपपत्तेरेव ज्ञायते । प्रत्यवयवपरिसमाप्तत्वात्
समुदायस्यावयवानां तस्याध्यारोप उपपद्यत एवमप्येकत्वस्यैव समु-
दायरूपतारोपात्ताध्यताप्रत्ययः । कथं एकत्रैव ह्यङ्गीकृते समुदायेऽ

वयवान्तराभावात् किमपि इदमवशिष्टं यत्काध्यं प्रतीयेत । अत्रोच्यते
समुदायबुध्यैकत्वेनाप्यवयवबुद्ध्या अयं चायं चेति समुच्चयेन
प्रत्येकं समुदायस्य व्यपगमादपाक्षीदिति भूतकालना भाविनी
च पच्यतीति भविष्यत्कालना वर्त्तमाने तु पचतीति तत्कालना ।

यदि तर्हि प्रत्यवयवं समुदायाध्यारोपात् क्रियात्वं तदा
तस्यावयवस्य वर्त्तमानस्य प्रत्यक्षात्कथमिदमुक्तं भाष्ये क्रिया ना-
मेयमत्यन्तापरिदृष्टा न शक्या पिण्डीभूता निदर्शयितुं (तद्यथाङ्गभो-
निलुठितः सम्भावनमानगम्येत्याशङ्काह) ? ॥

क्रमात्सम्भविनां तेषां आत्मानो न समूहिनाम् ।

सद्वस्तुविषयैर्यान्ति सम्बन्धं चक्षुरादिभिः ॥

समसमूहिनां क्रियाक्षणानां क्रमेण भवतां सदसद्रूपत्वात्
तदेकवस्तुविषयैरिन्द्रियैः सम्बन्धाभावादिन्द्रियाथेसन्निकर्षज्ञानविष-
यभावादप्रतीयमाना अत्यन्तापरिदृष्टा साधनेभ्योऽन्या ऽनुमानगम्य
क्रिया भाष्ये ऽभिहिता । एकस्मिन्नपि हिते क्षणे समूहोऽध्यस्यमान
समाश्रितपौर्वापर्य एवावस्यते । (तव्यारूपस्यैवात्र) ? क्रियात्वा-
(यरन्त) ? रूपेणेन्द्रियाविषयत्वात् ॥

एतदेव दृष्टान्तेनोपपादयति ॥

यथा गौरिति सङ्घातः सर्वो नेन्द्रियगोचरः ।

भागशस्तूपलब्धस्य बुद्धौ रूपं निरूप्यते ॥

इन्द्रियैरन्यथा प्राप्तौ भेदांशोपनिपातिभिः ।

अलातचक्रवद्द्रूपं क्रियाणां परिकल्पयते ॥

न गौरश्च इत्यादि वर्णसमुदायो युगपद्भावावयवो ऽप्यव्यव-
मानावयवद्वारेण ओत्रेन्द्रियपरिच्छेद्ये ऽपि संस्कारे क्रमायातान्य

बुद्धिनिर्ग्राह्यः । तथा क्षणसमयात्मिका ऽपि वर्तमानक्षणगतेन्द्रियस-
म्बन्धाध्यारोपेण प्रत्यक्षा वा समुदायरूपतया फलानुमेया । तत्र
स्फुटः प्रत्ययो वेति गोदृष्टान्तो क्रमो भिन्नश्च । समुदायस्तु वर्णाना-
मुच्चरितप्रध्वंसिनामयुगपत्कालाभावादप्रत्यक्षो बुद्ध्या निरूपितैकत्वो
दृष्टान्तो वर्णसमाहारमात्रदर्शानाश्रयेणात्र क्रियाया अवयवपरत्वा-
दवयवसमुदायात्मकत्वात् । अत एव अलातचक्रवदित्याह ।
भ्राम्यमाणोल्लुकराजीनां चक्राकारतया भ्रान्त्याध्यवसायवत्-
क्रियाक्षणानामेकत्वकल्पना प्रत्यक्षेणाभिमानश्च । क्रियाप्रत्यक्षत्व-
मध्यवसायतया सह गृहीतसम्बन्धमाख्यातं पदं प्रयुज्यते ।
एकपदोपात्ताङ्गाकृतका एकभेदावधारणानि ज्ञानभेदा धातु-
निरभेदेन प्रत्याख्यन्त इति शब्दार्थत्वमाश्रित्योच्यते एका क्रियेति ।
तथा च साधनस्येति लकारेणानभिधाने क्रियैकत्वेन व्यवह्रियते ।
आस्यते भवद्भिरिति ॥

भवत्वेवमधिश्रयणाद्यवयवानां पचादिक्रियाणाम् । अधिश्रयणा-
दीनां तत्र च क्रियाणां प्रत्यक्षतैव कथमित्याशङ्गाह ।

यथा च भागाः पचतेरुदकासेचनादयः ।

उदकासेचनादीनां ज्ञेया भागास्तथा परे ।

अधिश्रयणादीनामपि संस्कारकाः स्वावयवा विद्यन्त इति
ते ऽपि पूर्वापरीभूताः क्रमवन्त एव क्रियाविशेषाः प्रत्यक्षभाव-
मतिवर्तन्त एव । तथा हि स्वावयवपरिकल्पनया पूर्वापरीभू-
तसमुदायात्मका एवैते (हतद्वयाथा)? हस्तप्रसारणस्वामिविन्धासे-
ष्टकावियोजनादयोऽध्यारोपे ऽपि न समुदायरूपाः । का तत्र
क्रिया या भिदायिनामप्यधिश्रयदधिश्रयतीति शब्देन प्रत्याख्यते

इत्यवयवसमुदायात्मकत्वात् पचिक्रियावदप्रत्यक्षा एवान्तपर्यन्तवन्तो
भागाः ॥

तर्हि निरंशा प्रत्यक्षा स्यादित्याशङ्क्याह ॥

यस्यापकर्षपर्यन्तमनुप्राप्तः प्रतीयते ।

तत्रैकस्मिन् क्रियाशब्दः केवले न प्रयुज्यते ॥

अन्यापसारपरमाणुप्रत्यक्षांशाद्यवयवविभागस्य क्रियाक्षणस्य
क्रियात्वं नास्ति आश्रितक्रमरूपत्वात्क्रियाया इति न तैः क्रियाया
अप्रत्यक्षताव्यभिचार उद्भावनीय इत्यर्थः । क्रियात्वाभावादेव च
क्रियाशब्दः क्रियाशब्दस्याप्रयोगे शब्दार्थो ऽर्थ इति च न्यायात्
क्रियात्वाभावमाह । साध्यमानरूपतया हि तिङन्तेनाभिधीय-
मानो ऽर्थः क्रिया । केवलो वा निरंशः क्षणमात्रे क्रियाशब्दाप्रयोग
अपमात्रार्थः । नेह वास्तवो भागो विद्यते ऽपि तु शब्दात्
प्रतीयमानः । शब्दाच्च लक्षणमात्रस्वभावा ऽपि प्रकीर्णावयवा
समूहात्मनैव सर्वा क्रिया प्रतीयत इति सिद्धान्तशब्दवाच्यतया
क्रियायाः सक्रमत्वमतीन्द्रियत्वं च । क्रमरूपतानध्यासे तु प्रत्यक्षः
क्रमः तिङन्ताख्याताभिधेयः ॥

यदा तु प्रयोगः तदा ।

पूर्वोत्तरैस्तथा भागैः समवस्थापितक्रमः ।

एकः सो ऽप्यसदध्यासादाख्यातैरभिधीयते ॥

सो ऽप्यपकर्षपर्यन्तमनुप्राप्तो भागः समूहान्तरं प्राप्तः पूर्वोत्त-
रभागगतपौर्वापर्याध्यारोपितक्रमः क्रियालक्षणमुपयात्येवेति क्रमा-
त्सदसतां तेषां समूहिनां प्रत्यक्षतैवेति सर्वत्रात्यन्तापरिदृष्टा
क्रियेति सिद्धम् । अनेनैवाशयेन निरुक्तकारः प्राह । पूर्वापरीभृतं

मात्रमाख्यातेनाचष्टे व्रजति पचतीत्युपक्रमप्रभृत्यपवर्गपर्यन्तमिति-
तत्त्वणानां पूर्वापरीभूतोऽत्यन्तभेदात् । स हि यः सर्वलक्षणः
एव परः सम्पद्यते । नचैकस्यार्थस्य रूपान्तरेणापरिणामे-
त्यय उपपद्यते । अवयवेषु तु समुदायस्याध्यासात् तस्य
वामेदात् पूर्वापरीभावो युज्यते । पूर्वावयवानुस्यूतत्वरूपान्तरेणा-
स्यास्वध्यवसायात् अर्थोऽपि च सङ्गच्छते । भागशः प्रत्यक्षत्वाच्चैव
न शक्या पिण्डीभूता क्रिया निदर्शयितुमित्युक्तम् ॥

एवं साध्यस्वभावः सक्रमोऽर्थः क्रियेति लक्षणे सत्तायानित्यत्वा-
दसाध्यत्वादक्रमत्वात् कथमस्तीति क्रिया तिङन्तवाच्येत्याशङ्गाह ॥

कालानुपाति यद्रूपं तदस्तीत्यनुगम्य ।

परितस्तु परिच्छिन्नं भाव इत्येव कथ्यते ॥

इह साध्यत्वेनाभिधीयमानापि सिद्धाऽपि क्रियेति लक्षणे
सत्ताया नित्यत्वादसाध्यत्वादक्रमत्वात्कथमस्तीति क्रिया । क्रिया चैव
हि भाष्यते । स्वभावसिद्धं तु द्रव्यमिति शाब्देन रूपेण क्रियालक्षणा-
ख्यानात् सत्ताव्याख्यानात् साध्यतया प्रतीयमाना क्रिया । तथा चा
काला क्रियाऽभिव्यज्यत इति सिद्धान्तानुपातिनां यथावयवमुपप-
द्यते । आसीदस्ति भविष्यतीति क्रियाधर्मत्वस्य कालाभिव्यङ्ग्यत्वस्य
दर्शनादस्यादीनां क्रियात्वसिद्धस्य कालेनायोगात् । न हि घट इत्युक्ते
काले विशेषावगतिरस्ति । भिन्नायां च सत्तायां किं करोतीति प्रश्ना-
संभवादस्तीति प्रतिवचनाभावेन तु क्रियात्वाभावात् । विनाशश-
ब्दायां किं करोति देवदत्त इति प्रश्नेऽस्ति तावदिति प्रतिवचनो
पपत्तेः । कृत्वस्तयां हि क्रियासामान्यवचनाः पचत्यादयः क्रिया
विशेषवचनाः । करोतिभवतिपचत्यादीनां सामानाधिकरण्यात्त्ववि-
शेषाध्यवसायः । ब्राह्मणो गार्ग्य इति यथा । यथा हि ब्राह्मणं सामान्यं

तद्विशेषो गान्यः । तथा करणं सामान्यं पाकादयः तद्विशेषा इति किं करोति पचतीत्यादिसामानाधिकरण्योपपत्तिः । इत्थं च करोत्यर्थः प्रश्नः पचत्याभिव्यक्तीभवति । अथभेदे तु न प्रश्नसामानाधिकरण्यनिर्णयो भवेत् । अत एव च विशेषसामानाधिकरण्यम् । विशेषवचना अपि कृभ्वस्तय इत्युक्तम् । अभिन्नां चैव भिन्नां च आहुः कृभ्वस्तयः क्रियाम् । एकानेकविशेषस्था प्रवृत्तिः सार्वनामिका इति । अनेकव्यक्तिसमवेता सामान्यात्मिका ऽभिन्ना नियतव्यक्तिनिष्ठा भिन्ना । सामान्यशब्दो ऽपि योगार्ह एव । तद्यथा सर्वनामशब्दाः सर्वार्थावमर्शयोग्या एव नियते ऽर्थे प्रयुज्यन्ते तं ब्राह्मणमानयेति । अत एव सर्वस्मिन् प्रातिपदिकार्थे प्रवृत्तिः सार्वनामिका, इत्युक्तम् । ननु च करोत्यर्थाविशेषादसर्वधात्वर्थानामसत्यमपि करणमिति किं करोतीति प्रश्ने न करात्यास्त इति करोत्यर्थनिषेधेनोत्तरं कथं सङ्गच्छते । उच्यते । नात्र क्रियासामान्यं पृच्छति । अपि तु लोकप्रसिद्ध एव गमनाद्विशेषः । तत्रैव लौकिकानां क्रियात्वाभिमानादिति युक्त एव गमनाद्विश्वपरमे करोतिप्रतिषेधो यदा तु यां कां चित्क्रियां कुर्वन्नास्ते तदा आस्ते ऽत्रेत्युत्तरमपि प्रतिवचनं भवत्येव । नन्वासनादेरपि क्रियात्वं कथम्परिस्पन्दरूपस्य तस्य तथात्वमिति चेत् । नन्वेवं न कारकव्यापार एव क्रियालक्षणं अपि तु साधनानां प्रवृत्तिविषय इति प्रक्रान्तसर्वप्रवृत्तिविशेषः सर्वत्रैवानुभवसिद्धः प्रवर्तते । तिष्ठतीत्यादावप्याश्रितक्रमरूपस्यार्थस्यावगमात् । न हि सर्वेषां साधनानामेकरूपो व्यापारः केनचिदुपपादयितुं शक्यते । तस्मात्पर्वतादेरप्येकदेशपरित्यागलक्षणस्तिष्ठती व्यापारी ऽस्त्येव । न चैवमाख्यातान्नियतकालास्ति क्रिया प्रतीयते । तत्रैव च द्यन्तादीनामुपादानात् सिद्धतया प्रतीयते ।

भाव इति । अत्रापि च धातुभागेन साध्यमानावस्यैव क्रिया ऽभिधीयते ।
एतावांस्तु विशेषः । आख्याते प्राधान्येनोच्यते पूर्वापरीभृता क्रिया
कृत्तु प्रत्ययार्थगुणभूतेति । तथा चौदनस्य पाक इति प्रकृत्यर्थद्वारकः
साधनयोग उपपद्यते । साधने च प्रत्ययः । अन्यथा कस्य साधनं
प्रत्ययार्थः स्यात् कस्य च सिद्धताख्यो धर्मो घञादिभिरुच्येत । तत्र-
त्ययार्थस्य च (सिद्धेताख्याः) ? । स च भूतस्य प्राधान्यात्तस्याभ्यावृ-
त्त्ययोगात् । पञ्चकृत्वः पाक इति प्रयोगायोगात् । क्रियोपपदाश्रयस्तु
प्रत्ययः प्रकृत्यर्थाश्रयो भोक्तुं पाक इति भवतीत्यनन्तरकाण्डे निर्णी-
तम् । इहां ऽप्यग्रे निर्णीयते ॥

तदेवं पूर्वोत्तरभागानां क्रमाश्रयेणाख्याताभिधेया सर्वेव क्रिया
ऽधारोपितक्रमेति न सत्ताया अपि काचित् क्रियात्वे विचिकित्सा ।
यद्येवं क्रमस्यासतो ऽधारोपादमुख्यत्वं क्रियायाः प्राप्नोतीत्याशङ्क्याह ॥

व्यवहारस्य सिद्धत्वान्न चयं गुणकल्पना ।

उपचारो हि मुख्यस्य सम्भवादवतिष्ठते ॥

गोशब्दस्य सास्त्रादिमति मुख्यत्वात् तत्समानगुणे वाहीकादावु-
पचरितार्थवृत्तिरित्युच्यते । क्रियायास्तु समानकालाश्रिते पौर्वापर्याव-
यवाया अभावान्न मुख्यता क्वचित् । सर्वत्र पूर्वोत्तरसमया-
वयवानां प्रक्रमरूपाधारोपादिति नापचारार्थः कश्चित् एवंविध
एव क्रियाव्यवहारः प्रसिद्धस्तथा चैको ऽपि क्षणः समाश्रितक्रमः
क्रियेत्युक्तम् ॥

अत्र पूर्वं प्रतिभेदं समूहः समूहिषु समाप्यत इति क्रमकल्प-
नोक्ता अधुना प्रकारान्तरेणाह ।

आहितोत्तरशक्तित्वात् प्रत्येकं वा समूहिनः ।

अनेकरूपा लक्ष्यन्ते क्रमवन्त इवाऽक्रमाः ॥

आहितेन समूहगतभेदक्रमाध्यारोपादनैः (कर्त्तृतत्पक्रमत्वेन) ? चाध्यवसीयत इति प्रत्येकं ते क्रियालक्षणमनुपतन्ति यथा च च सर्वत्राधिश्रयणादौ पचतिशब्दप्रवृत्तिः अतीतानागतवर्त्तमानता-सिद्धिश्च पचत्यपाक्षीत् पच्यतीति । पूर्वं समूहस्यैव प्रत्येकमध्यास उक्तः । इह (कत्ररूपस्य समे पूनतपूर्वस्य परेद्यु) ? तस्यानुभववासनावशेनैव एतद्विशिष्टोत्तरप्रति (यत्रे स्यात्र) ? सिद्धत्वादिति विशेषः ॥

अथवा प्रधानभूतैव पचत्यादिक्रिया फलं प्रत्यनन्तरा । अधिश्रयणादीनां तु तादर्थ्यात्तथात्वमित्याह ।

अनन्तरं फलं यस्याः कल्पते तां क्रियां विदुः ।

प्रधानभूतां तादर्थ्यादन्यासां तु तदाख्यता ॥

यत्समनन्तरमोदनादिफलनिष्पत्तिः सा क्रिया फलोपायत्वेनानुष्ठीयमाना तथाहि यद्विचटनं तण्डुलानामवयवान्तरेभ्यो विभागस्तदनन्तरमोदनादयो निष्पद्यन्ते तद्यस्याधिश्रयणादिषु प्रत्यस्तत्रयं भवति तदा पचतीत्याख्यातशब्दाभिधेयं क्रियारूपमिति यतो ह्यनन्तरं फलनिष्पत्तिः सा क्रिया विचटनानन्तरमेव चौदननिष्पत्तिः । विचटनमेव पाकः पूर्वं तु व्यापारास्तदुपकारिणो न कार्यजन्मनि साक्षादुपयुज्यन्ते न हि साक्षादजननयात्किंचित् कारकं नाम । यस्त्वधिश्रयणकाले पचतीति प्रत्ययः स विचटनोपकारत्वादधिश्रयणादीनां प्रधानभूतविचटनक्रियाध्यासवेशात् । नन्वेवमपि विचटनस्य सिद्धस्योपकारकत्वाभावत् तत्र पचिरूपाध्यासश्चेदप्रत्यक्षः पाकः प्राप्तः । नैतदेवं सिद्धस्वभावस्यार्थस्य

धातुवाच्यत्वाभावादधिश्रयणं सिद्धेन रूपेण न पचिः अपि तु सा-
 ध्येन विचटनरूपेण धातुवाच्यं तदध्यासा पचिः सिद्धसाध्यो हि
 निष्पन्नानिष्पन्नयोरधिश्रयणविचटनयोरिकात्मापत्तौ पचत्यादिशब्द-
 प्रयोगः । विचटनस्य तर्हि नियतकालत्वात् पूर्वापरीभावः कथ-
 मुच्यते विचटनं पाकशब्दवाच्यभेदाभावादपि न पूर्वं न परं तथापि
 गुणक्रियाश्रितक्रमारोपप्रयुक्तक्रियाणां पौर्वापर्यात् पूर्वापरीभूत-
 मित्युच्यते अन्ये तु विचटनस्येव पूर्वरूपाध्यासादधिश्रयणादिरूपं
 न रूपशून्यानधिश्रयणादीन् प्रत्यस्तरूपानिति सर्वत्र गतेऽधिश्र-
 यणादिषु विचटनरूपाध्यासात् परिप्रत्यय उक्तः संप्रति तु विच-
 टनस्यवानेकरूपत्वादिति मतिविकल्पः । अत्र चायमाशयः । शब्द-
 रमाणा वयं शब्दाश्चाधिश्रयणादयः पाकात्मना स्वगम्यन्ते न च पच-
 तिप्रत्ययस्य सर्वावस्थासु विशेषमुपलभामहे येनाधिश्रयणादिषु
 पचिरूपाध्यासाज्ञौणमाश्रियेत तस्मादनेकरूपविचटनमेव शब्दाद्य-
 इति केचित् यथा तु कारिकार्थः तथा विचटनमेव मुख्यं
 पचिरूपं पूर्वापररूपानुसन्धाने समाश्रितक्रमं साध्यमानावस्थम् । तत्स-
 मर्थानां तु व्यापारामुचरितं न क्रियार्थत्वं तथा चायकः पचेः प्रधा-
 नाथः याऽसौ तण्डुलानां विक्लित्तिरित्युक्तं तत्रैव च कर्मकर्तृविषये धा-
 तुर्वर्त्तते पच्यते ओदनः स्वयमेवेति । तादर्थ्याद्धि गुणक्रियाणां प्रधान-
 क्रियाद्युपचारे द्वयर्थः पचिर्भवति अधिश्रयणोदकासेचनतण्डुलावपनै-
 वोपकर्षणक्रियाः प्रधानक्रियस्य कर्तुः पाक इति चोच्यते ततस्तदभि-
 सन्धिपूर्वकं (प्रेणवायुक्तषड्वर्थ) ? स्यादिति च भाष्ये कर्तृव्यापारस्य प-
 चेरुपलक्षणार्थत्वात् सर्वधात्वर्थविषयस्याभिधानं तादर्थ्यादवधातुरि-
 यस्मिन् दर्शने युज्यते सर्वत्रैव हि कर्तृभावतोपसर्जनमर्थमभिदधति
 वातवः तथा च कर्तृस्थक्रियायामपि बुध्यते द्वेष्टि इच्छतीत्यादौ

बोधनं (तिनिवृत्तेपौनीत्याद्यर्थः)? कर्तृव्यापाराद्ययथा करणप्रणि-
धानादयः । अस्तीत्यत्राप्यात्मानं विभर्तीत्यर्थः तथा चात्मभरणा-
र्था व्यापारास्तादर्थ्यादभिधीयन्त एव । एवं च कृत्वा द्वयर्थः पश्चिरिति
पश्चिग्रहणं सर्वधातूपलक्षणार्थं वेदितव्यम् । उदाहरणमात्रार्थत्वाद्वा
यस्य तदेवं प्रत्येकं व्यापारभेदाः समारोपितसमूहरूपाः समारोपि-
तानन्तरक्षणभेदा वा क्रमिकाः क्रियारूढत्वाच्च व्यवहारस्य समा-
नसङ्केताः समारोपं प्रतिपद्यन्ते एवं फलप्रत्यवयोग्यो वा भागः
क्रिया तदर्थास्त्वन्वे व्यापारा इति दर्शनभेदेनोपपादितम् ॥

क्रियाप्रवृत्तौ यो हेतुस्तदर्थं यद्विचेष्टितम् ।

अनपेक्ष्य प्रयुञ्जीत गच्छतीत्यवधारयन् ॥

इदानीं क्रियायाः क्रमरूपाध्यासे ऽपि साध्यता कथमित्याह ।

सत्सु प्रत्ययरूपी ऽसौ भावो यावन्न जायते ।

तावत् परेषां रूपेण साध्यः सन्नभिधीयते ॥

सत्सु हेतुषु प्रत्ययरूपी हेतुस्वभावो ऽसौ पदार्थः कारणात्मना
सत्ता वाच जायते कार्यात्मना सत्त्वेन प्रतिपद्यते प्रत्यय आवि-
र्भूतस्वभावो वा यावन्न सम्पद्यते तावत्(दशनाराले)? परेषां हेतूनां
रूपेणोपलक्षितः सिद्धत्वात् कर्तृभावमनुभवन्(स्वः मना)? साध्यो भ-
वन् व्याख्यानेन पूर्वापरीभूतः साध्यमानावस्थो ऽभिधीयते समुद्युक्तका-
रकव्यापारः प्रतिष्ठामासादयति तिष्ठन्तगोचरः पदार्थ इत्यर्थः तत्र
पूर्वभागो जायतेशब्दगोचरः । यथा वक्ष्यति पूर्वभागसु यतस्तज्ज-
न्मेत्यपदिश्यत इति । उत्तरसु भागो ऽस्तिशब्दगोचरः सत्ताप्रतिलम्भादि-
मुख्यं हि जन्म तत्र च व्यावृत्तवसु व्यापारो वसाने सत्तामासा-
द्यास्तीति पूर्वव्यापाराध्यारोपेणाभिधीयते । अस्ति आत्मानं विभर्ति

सत्तां भावयतीति यावत् । एवं समाश्रिते साधनव्यापारे साध्यता
तदभावे पुनः ॥

सिद्धे तु साधनाकाङ्क्षा कृतार्थत्वान्निवर्तते ।

न क्रियावाचिनां तस्मात् प्रयोगस्तत्र विद्यते ॥

परिसमाप्तरूपे भावे (फलभावां)? निरपेक्षकारकाणां व्या-
पारे परीष्टहीतक्रमार्थवचनानि तिङन्तपदानि प्रयोगे नासाद-
यन्तीत्यर्थः ॥

तथा च तत्र भाव इति सिद्ध्यर्थवाचकं नामपदं प्रवर्तत
इत्युक्तं तदेवं सर्वस्यैव क्रिया क्रमवतीति निगमयितुमाह ॥

स च पूर्वापरीभूत एकत्वादक्रियात्मकः ।

पूर्वापराणां धर्मेण तदर्थेनानुगम्यते ॥

सोऽनन्तरप्रतिपादितः क्रियास्यार्थ एकत्वात् पूर्वापरीभाव-
रहितो ऽतएव स पूर्वापरीभावगतानुपूर्वीरहितोऽपि तद्व्यतिरिक्त
तदर्थपूर्वापरक्षणगतानुपूर्वीसमारोपादाश्रितक्रमं क्रियाक्षणं
पुष्पातीत्यर्थः ॥

तदर्थेनेति तादर्थ्याद्गुणक्रियागतो धर्मः प्रधानक्रियायामुपच-
र्यत इत्याह यतः फलैक्यादभेदाध्यवसायो ऽनेत्याह ॥

असन्निवर्तते यस्माद्यत्सत उपलभ्यते ।

तयोः सदसतीश्चासावात्मैक इव गृह्यते ॥

एकफलोद्देशेन प्रवृत्तानां क्रमवतां क्षणानां पूर्वी व्यपगतः
सन् वर्तमानोऽपलभ्यते क्षणसन्निहितयोर्भिन्नयोरप्येकमध्यवसाय
पूर्वापरीभूता क्रमवती क्रियैका व्यवस्थाम्यते (रवंनीवत्)? पदार्थाना-

मपोडरे (जातिर्भाव्यक्रिमेभूवेति)? व्यक्तिवादिमतेन क्रियालक्षणं
पोडारपदार्थे निर्णीतम् ॥

इदानीं जातिवादिमतेनाह ॥

जातिमन्ये क्रियामाहुरनेकव्यक्तिवर्त्तिनीम् ।

असाध्या व्यक्तिरूपेण ससाध्येवोपलभ्यते ॥

सर्वत्र प्रत्ययानुवृत्तिप्रमाणसाधिता जातिरिति पचतीति-
प्रत्ययस्य कर्तृकर्मादिभेदेऽप्यनुवृत्तक्रियासमवेता जातिरवस्थाभ्युप-
गन्तव्या । असौ पचधातुवाच्या स्फोटवाच्या वा (असमपराविरत्वपि?
क्रियाचक्षुरभिव्यनक्ति अत एवानेकव्यक्तिवर्त्तिनीमित्याह । जातित्वा-
देवानेकव्यक्तिवृत्तित्वे लब्धे सदसद्व्यक्तिव्यङ्ग्यत्वमावेदयितुमिदमुक्तं
भ्रमणत्वादिजातिवदयव्यञ्जनावृत्तिच तेन क्रियाजातिरभिव्यक्तिमा-
सादयति तथा च स्वतो नित्यत्वेऽप्यस्याः स्वाश्रयमुखेन साध्यत्वं सक-
मत्वं च क्रियालक्षणमवतिष्ठते अतश्च स्वाश्रयद्वारेणैवास्याः साधना-
काङ्क्षा यथा व्यक्तिदर्शनेऽनन्तरं फलं यस्या इति मतान्तरमुपदर्शितं
तथा जातिदर्शनेऽप्याह ॥

अन्ते यस्याः क्रिया भागे जातिः सैव क्रिया स्मृता ।

सा व्यक्तेरनुनिष्पादे जायमानेव गम्यते ॥

यस्याः क्रियाव्यक्तेरनन्तरं फलं निर्वर्तते तत्समवेता या
जातिः सैव क्रिया पूर्वास्तु तादर्थ्यात् क्रियेति पूर्वानुसारेण गम्यमा-
नत्वात् पुनरिह नोक्तम् । आश्रयानिष्पादनद्वारेण वास्या अपि साध-
नयोगः साध्यत्वं च ॥

एवमपराजातिदर्शनभेदेन क्रियेत्युक्तमिदानीं परा सत्ताख्या
महासामान्यरूपा जातिः क्रियेत्युपपादयति ॥

सव्यापारविशिष्टानां सत्ता वा कर्तृकर्मणाम् ।

क्रिया व्यापारभेदेषु सत्ता वा समवायिनी ॥

सम्बन्धिभेदात् सत्तैव भिद्यमाना गवादिषु । जातिरित्युच्यते
स्यां सर्वे शब्दा व्यवस्थिता इत्युक्तत्वात् क्रियाजातित्वं सम्बन्धि-
दावधानेन सत्तायाः समर्थयितुं कर्तृकर्मसमवेतव्यापारावच्छि-
न्नात्र क्रिया जातिरित्याह । व्यतिरेकिणोऽपि हि भावः सत्ताया
दोषाधय इत्युक्तं कर्तृकर्मणामिति । तत्रैव क्रियासमवायात् तत्सम-
वेतक्रियोचितव्यापारसमवेता वा सत्ता स्वाश्रयोपहिताभेदस्तु क्रि-
या किमनेन कर्तृकर्मगता सत्तेति ॥

अत्रैव सत्ताजातिदर्शने मतान्तरमाह ॥

अन्तरात्मनि या सत्ता सा क्रिया कैश्चिदिष्यते ।

भाव एव हि धात्वर्थ इत्यवच्छिन्न आगमः ॥

यदनन्तरं फलं तत्र व्यापारभागे या सत्ता सा क्रिया पूर्वास्तु
तदर्थ्यात् । व्यापारविशिष्टा चेत्सत्ता क्रिया अलमनया व्यापार एवास्तु
क्रियेत्यशङ्कागमेनैव तदप्युपगमयति भाव एव इत्यादिना ।
इह भावविकारा भवन्तीति स्माह वार्थायणिरिति भाष्यकारेणै-
व आगमोऽनुसृतः । तथाच तां प्रतिपादिकार्थं च धात्वर्थं च प्रचक्षते
सत्तैव भावशब्दवाच्या (गुरवः क्रियेनमर्त्यते)? सैव दिविसम्बन्धि-
धानमात्रेण विद्यमाना शब्दार्थश्चैदित्यमुपपादयति तथाहि
सम्बन्धिनोऽप्यस्याः तत्त्वतः स्वशक्तिविसारा एवेति सत्ताद्वैतमता-
मप्रायेणेति गमयति सत्ता शक्तियोगिनेत्यादि ॥
दानीं बुद्धिः शब्दार्थ इति बोधपक्षे क्रियाव्यवस्थामाह ॥

बुद्धितज्जातिमन्ये तु बुद्धिसत्ता तथा परे ।

प्रत्यस्तरूपां भावेषु क्रियेति प्रतिजानते ॥

बुद्धिरिह भाव्याकारोऽत्र विवक्षितः तस्यैव हि भावेष्वध्यारोप
दृश्यविकल्पयोरभेदाध्यवसायात् मतभेदेन चात्र जातिव्यक्ती क्रि
महासामान्यं वा सत्ता बुद्ध्याकारसमवायिनी क्रिया भावेष्वध्यारो
पितावसेयामिति तदाश्रयणे साधनाकाङ्क्षा साध्यत्वं च सर्वमुपपद्य
एव तद्यपचारसत्ताशब्दार्थ इति नये कथ्यते सत्तायाः क्रियात्वे ये ए
भावविकारेषु षडवस्थाः प्रत्यय इत्युक्तम् । तत्र भावस्य सत्ताय
विकारा विकारविशेषाः षडेव क्रियाणां योनयः षट् तमपि नात्य
न्ता(यनेदवा लिनयन)? ॥

अविर्भावतिरोभावौ जन्मनाशौ तथा परे ।

षट्सु भावविकारेषु कल्पितौ व्यावहारिकौ ॥

सत्कार्यनये पदार्थानामाविर्भावोऽभिव्यक्तिरेवोत्पत्तिः । तिरोभा
वश्च नाशः । असत्कार्यनये तु जन्म अपूर्वोत्पत्तिः विनाशश्च प्रध्वंस इत्ये
तौ दर्शनभेदेन भिन्नौ द्वौ भावविकारौ षट्सु मध्ये कल्पितौ व्यवहार
प्रतिध्याऽऽरोपितौ । तथाहि सत्तालक्षणस्य भावस्य नित्यत्वादुत्पत्ति
प्रध्वंसायोगः सदैकरूपभावाच्चाविर्भावतिरोभावावपि न स्तः । धर्मान्त
रस्त्वन्यगतत्वेन व्यवहृतौ ऽसतो विनाशविरोधो सतश्च जन्मा
योगो धर्मान्तरस्यापि एवं जन्मनाशाविव कल्पितौ क्रियाव्यवहार
सर्वव्यापृत इत्याह ॥

ताभ्यां सर्वप्रवृत्तीनामभेदेनोपसंग्रहः ।

जन्मैवाश्रितसारूप्यं स्थितिरित्यभिधीयते ॥

सर्वक्रियाकलापोऽयं (चायोगं) जन्मनाशभिन्नावुपचयापचा

रूपौ हि विकारावजस्रवृत्तिषु भावेषु तौ च तात्पर्यतो धर्मान्तरा-
विर्भावतिरोभावलक्षणौ ॥

तथाहि जन्म केनचिद्धर्मेणाविर्भावतन्त्रं सव्यापारं पूर्वोक्ता-
वस्थाविशेषयोरन्तराले वर्तमानं जायत इत्यभिधीयते यस्त्वात्म-
लाभोन्मुखमासादितरूपं तु सव्यापारमिवास्तीत्याख्यातपदेना-
भिधीयत इत्यस्तित्वमात्मलाभपर्यायमाविर्भावरूपस्य जन्मन एव-
भिव्यक्त्यन्तरावस्थाविशेषः । तथाच निरुक्तकारः । जायत इति पूर्व-
भावस्यादिमाचष्ट इति उत्पन्नस्य भावः पूर्व एवस्य विपरिणामा-
देव व्यावहारिकात् प्रथमस्यास्तित्वस्यादिजन्मेत्यर्थः । तथास्तीत्युत्प-
न्नस्य सत्वस्यावधारणमाचष्ट इति उत्पन्नस्य सत्वस्येति जन्मात्र-
विकालतामेवाभिव्यनक्ति अवधारणं निश्चयः । अस्यात्मानं भावयति
अस्य च भाव्यांशः सत्तायां सन्तानेन वृत्तेः पूर्वोत्तरक्षणनिरोधो-
पजनानां संग्रहः यच्च सदृशसन्तानप्रवहनादलक्षितभेदैको-
भावोऽस्तीत्यवधारणार्थमभिधत्ते अस्यात्मानं विभर्ति न ध्वंसत
इत्यर्थः । विसदृशसन्तानोपजने तु भेदेन विपरिणमत इति व्यपदि-
श्यते तत्त्वादप्रच्युतम् । यदाह निरुक्तकारः । विपरिणमत इत्यप्रच्यव्य-
मानस्य तत्त्वादिकारमाचष्ट इति । अत्रैवोपचयविवक्षायां वर्द्धन्त इति ।
यदाह निरुक्तकारः । वर्द्धत इति स्वाङ्गाभ्युच्चयं सांयौगिकानां वार्थानां
वर्द्धत इति पूर्वभावोऽस्तित्वमुक्तं तदेवं हाभ्यां (पक्षाप्रामैः) ? तत्राव्या-
प्तिर्भाष्यकृतोद्गाविता सर्वथास्ति इत्यत्र धातुसंज्ञा व प्राप्नोति बाह्या-
ह्येतैरस्तिगतिरित्याशङ्क्य तिष्ठतेरपि क्रियात्वं वक्तुं जन्मैवाश्रितसारूप्यं
स्थितिरित्यभिधीयत इति सदृशप्रवाहरूपतया निर्धार्यमाण(वि-
नातंपजने) ? रेवमभिधीयतेतीत्यपि सिद्धं क्रियान्तरनिवर्त्तकत्वेन चै-
वमभिधानात् व्यापारविशेषसाध्यस्वभावो धातूनामभिधीयते ॥

एवं हि किं बहुना जन्मनाशावपि नार्थान्तरभूतावपि तु
सत्तैव धात्वर्थः सर्वत्रेत्याह ॥

जायमानाश्च जन्मान्यद्विनाशे ऽप्यपदार्थता ।

अतो भाविकारेषु सत्तैका व्यवतिष्ठते ॥

धर्माणां धर्मिपारतन्त्र्येणावभासात्ततो व्यतिरेको न सिद्धः अतो
धर्म्यवानुगतो व्यावहारिकैः सर्वावस्थायां व्यवहर्तुं सकृदशक्य एवमभि-
धीयते जायतेऽस्ति विपरिणमते वर्धत इति अत आविर्भावविरो-
धादसतोऽपि निरीक्षस्याप्रसादनादनासर्थात्वात् जन्मार्थोऽपि
वस्तुतो न कश्चित्सतो निरन्वयध्वंसविरोधात् विनाशोऽपि न व्यति-
रिक्तः पदार्थ एव कश्चित् तस्योपजने भावस्य प्रागिवोपलम्भ-
प्रसङ्गात् तेन तस्य विनाशे तस्यापि व्यतिरिक्तस्योदये पूर्ववत्प्रस-
ङ्गात् उत्पद्यमानस्य च भावानाप्रसङ्गादित्यादिदूषणमन्यैरेवा-
भिहितमनुसन्धयन्नेव षड्भावविकारेषु सत्यभूता सत्तैव महासा-
मान्यस्वभावा तस्याश्च नित्यताया आख्यातवाच्यत्वं न क्रम-
रूपो ग्रहवंशजसाध्यस्वभावलक्षणं क्रियात्वमुक्तं नामपदप्रत्याय्यत्वे
न तु साधनमसत्यपि च वस्तुतो जन्मादिभेदव्यवहारस्तत्तद्रूपतया
प्रसिद्धः तथाहि । पूर्वभावस्तु तज्जातस्तज्जन्मेत्यपदिश्यते । आश्रि-
तक्रमरूपेण निमित्तत्वे विवक्षिते । परिनिष्ठितरूपो भावो जात
इति व्यपदिश्यते ऽस्मात् पूर्वोऽवस्थाविशेषो जन्म यद्वशादसौ जात
इति व्यपदेशमासादयते तज्जन्म निमित्तत्वे साधनानां सव्यापारत्वे
विवक्षिते पूर्वापरीभूतज्जायते शब्दगोचरः क्रिया भवति यतः ॥

आख्यातशब्दैरर्थोऽसावेवं भूतोऽभिधीयते ॥

नामशब्दाः प्रवर्तन्ते संहरन्त इव क्रमाः ॥

असौ (नातान्व) ? सुनः पूर्वो भागः कारणात्मनाऽवस्थानत्वात्

क्षणो वस्तुतो विद्यमान क्रमोपाख्यानशब्दा जायत इत्यस्मादेवंभूतः
समाश्रितक्रमः प्रतीयत इति क्रियालक्षणमनुपतत्वेव तथा हि
सर्वस्मात्प्रत्युमाधर्मादिप्राचीत्तरं यदन्तराले भेदानामाश्रयाज्ज-
म कथ्यत इति पूर्वोक्त एवमवभेदानुपूर्वासमाश्रयेणो (चजन्यर्थां) ?
पाख्यातः स एव च पूर्वभागे जन्मनामपदेन सङ्गतरूपक्रमः तथा
द्व्यायमाणः सिद्धरूपोऽभिधीयते आख्यातवाच्येन चाभीनध्वसा-
याच्च तत्र दृष्टस्यात्र क्रमस्यापसंहरणाभिमान इति संहरन्त इवे-
तीवशब्दः तदेवं सर्वत्र नामाख्यातयोः सिद्धसाध्यरूपार्थाभिधा-
नमनुसरणीयम् ॥

यथा च जन्म पूर्वभागस्वभावस्तथा विनाशोऽप्युत्तरभागस्वभावा
इति केषांचिन्मतमित्याह ॥

फलं फलापदेशो वा वस्तु वा तद्विरोधि यत् ।

तदन्यदेव पूर्वेषां नाश इत्यभिधीयते ॥

फलं कार्यरूपं कारणविरुद्धं विनाशाख्यां लभते तद्यथा
संयोगः कर्मणो ज्ञानानान्तरस्य धर्माधर्मयोः सुखदुःखसंवेदनमि-
यादिवाच्यं फलापदेशो यः फलमिति भाव्यापरमपदिश्यते
वस्तुतोऽफलमपि तद्यथा घटस्य कपालादयो मुञ्जराभिवाताज्जा-
यमानः पटस्य तन्त्रोऽस्यानन्तर्यात् फलत्वेनाभिधीयमाना विनाश-
पदेशमासादयन्ति तदिति बुद्धिस्यविनाशरूपप्रत्यवमर्शः तस्य यो
विरोधोऽभावो ऽकार्यभूतो सोऽपि विनाश इति व्यवह्रियते तद्य-
था संयोगस्य विभागः सुखदुःखमित्यादीति तदेवमन्यदेव वस्तु
विनाशो न पदार्थो भावरूपस्तु तस्यावस्तुत्वादभाव्यत्वं भाव्यत्वे
वातुच्छतायोग इति चिरन्तनवैशेषिकाणां मतं स चाख्यातेन कि-

यारूपतयाऽभिधीयते स क्रमो विनश्यतीति नामपदेन तु सदभू-
तक्रमो विनाश इति ॥

ननु न च वस्त्वन्तरं कथं वस्तुनो विनाश इत्याशङ्कोपपादयति ॥

नैवास्ति नैव नास्तीति वस्तुनो ग्रहणाद्विना ।

कल्पते पररूपेण वस्त्वन्यदनुगम्यते ॥

यथा कस्यचिद्रूपस्यानुभवं विनाऽस्तीति व्यवहारो न कल्पते
तथा नास्तीत्यपीति दृष्टान्तगर्भमभिधानम् । तदयमत्रार्थः संसर्गिरू-
पाविवेकेन न कश्चिदपि वस्तुनो व्यवहार इति यथा सत्त्वाभिसन्धाना-
न्नास्तीति व्यवह्रियते तथा फलाद्युपजने नास्तिताव्यवहारो-
पि युज्यते भावप्रतियोगी ह्यभावः स च शून्यतारूपो न युज्यते
अकिञ्चिद्रूपस्य प्रत्येतुमशक्यत्वात् नहि प्रत्ययश्च जायते प्रत्येतव्यं च
नास्तीति युज्यते तस्माद्वस्त्वन्तरं फलार्दनं विनाश इति सुव्यक्तमुच्यते
पररूपेणैव हि वस्तुनो ब्रह्मकल्पस्यान्यरूपतया व्यवहारावतरणात् ॥
ननु च वस्तुनो ग्रहणं विनाऽन्यतमसे स्पर्शनेन्द्रियेण शून्यतारूपानु-
भवोऽवसीयत इत्याशङ्काह ॥

भावाभावौ घटादीनामस्पृशन्तपि पाणिना ।

कश्चिद्देहाप्रकाशेऽपि प्रकाशेत स एव वा ॥

पाणिना संस्पर्शमन्तरेणाऽप्यप्रकाशे तत एव वस्तुनो ग्रहणात्
प्रकाश एवं वस्तुनां भावाभावौ केत्येव कश्चित् प्रतिपत्ता तथाहि
सत्यप्यालोके तदभावे वा प्रमाणान्तरात् पुरोऽवस्थितं वस्तु सम्भाव-
यत् भावमवेति तद्विरोधिनं चार्थं निश्चित्याभावमिति वस्तुग्रहणात्
त्तावेव भावाभावव्यवहारौ सर्वस्यामपि दशायां अन्यकारेपि पूर्वप्रवृ-
त्तवस्तुग्रहणानुस्मरणनिमित्तत्वात् पाणिसंचारेणापि वा भावाभा(सां-
ख्योक्त्या) वस्तु ग्रहणादेव हस्तव्याचष्टवानुभवात्तु हस्तगतं दिस्यष्टव्य

रूपमर्थान्तरं विविक्तमनुभूय स्पर्शनदर्शनेन्द्रियाणां तदतस्याभावो
निश्चीयते तदेवं स्थितमेतत् वस्त्वन्तरं फलाद्यन्यभाव इति ॥

इदानीं दर्शनान्तराश्रयेण जन्मनाशौ विभजति ॥

व्यापि सौक्ष्म्यात् क्वचिद्याति क्वचित् संहन्यते पुनः ।

अकुर्वाणो ऽथवा किञ्चित् स्वशक्त्यैवं प्रकाशते ॥

व्यापकं प्रधानं क्वचिद्देशे काले वा सौक्ष्म्यात्तनुतामापद्यत
इति साऽवस्था तिरोभावात्मिका नाशो नास्तीति च नामाख्या-
ताभ्यां सिद्धसाध्यरूपतयाऽभिधीयते । तदुक्तम् ॥

तिरोभावाभ्युपगमो भावानां सैव नास्तिता ।

लब्धक्रमे तिरोभावे नश्यतीति प्रतीयते ॥ इति ।

क्वचित् पुनस्तदेव व्यापि वस्तु स्वनिमित्तवशात् संहन्यते संघा-
तरूपतामाप्नोति इति सावस्थाऽऽविर्भावात्मिका । जन्म जायत इति
च पुनर्यवक्रियते एतच्च प्रधानस्यावस्थाद्वयमेकतरप्रवृत्तिशीलरक्षागु-
णवशात् भवतीति क्रियारूपमनुपतति । तदेवं निरुक्तकारमताश्र-
येण च भावविकारः क्रिया सामान्यभूता व्याख्याता । यद्वा निष्क्रिय
एवैको व्यापकः परब्रह्माभिधानोऽभिभावो ऽचिन्त्यप्रभावशक्तियुक्
यतो जन्मनाशव्यवहारमविद्यादशायां विवर्तप्रतीतिमनुभावतो
जन्मनाशकौचित् तथापि ॥

सर्वरूपस्य न त्वस्य यत्क्रमेणैव दर्शनम् ।

भागैरिव प्रकृप्तिश्च तां क्रियामपरे विदुः ॥

सर्वरूपविकल्पातीतत्वमपि ब्रह्म समाविष्टसर्वशक्तित्वात् सर्व-
रूपेण च भासमानं कालाख्यस्वातन्त्र्यशक्तिप्रवहदात्मिका क्रिया
प्रतीतिमुपजनयति साध्यस्वभावविषयां सिद्धस्वभावविषयेत्यदिका
क्रिया प्रकल्पितभागाभेदप्रकल्पनां मूर्तिप्रविभागमारचयति । त-

याचाप्रविभागमपि देशकालाभ्यां प्रविभक्तमिव चकास्तीति तत्प्रवि-
भागानुसारेण जन्मनाशौ समस्तक्रियाभेदानुयायिनी व्यावहारिकी
प्रसिद्धौ तदेवमियं विवर्त्तदर्शनेन क्रियाऽऽख्याता पूर्वं तु परि-
माणादर्शनेनोक्ता अत एव क्रमेणैवेतीवशब्दः एकस्य हि तत्वा-
दप्रच्युतस्य निष्क्रियस्य समक्रमस्यैव प्रकाशनं विवर्त्ती ज्योतितः ॥

इदानीं सत्ताद्वैतदर्शनेन षड् भावविकारा भवन्तीति निरुक्त-
कारमतमेव निगमयितुमाह ॥

सत्ता स्वशक्तियोगेन सर्वरूपा व्यवस्थिता ।

साध्या च साधनं चैव फलं भोक्ता फलस्य च ॥

तां प्रातिपदिकार्थञ्च धात्वर्थञ्च प्रचक्षते सैव भावविकारेषु षड-
वस्थाः प्रपद्यत इति जातिसमुद्देशे सर्वभावानुपातिनी सत्ता इति
प्रत्ययहेतुः सन्मात्ररूपस्य सर्वत्रानुगमः स्यात् महासामान्यस्वभावा
सत्ता सर्वशब्दानां विषय इति प्रतिपादितम् । तथाच स्वशक्तिरूपो-
पाधिनियमितसत्ता सर्वात्मकमनुभवदपि सिद्धसाध्यरूपतया नामा-
ख्यातपदवाच्यतामनुभवति तद्व्यतिरेकेण पदार्थान्तराभावात् । सैव
विचित्रशक्तित्वात् भोग्यभोक्तृत्वात् साधनरूपतया विवर्तयात्रामुद्ब-
हति सर्वत्र भोक्तादिषु सत्तात्वस्यानुगमात्तस्यैव सत्यता विकल्प-
(परिद्यत)? वस्तुतात्वव्यवहार इति सर्वाद्वैतवादिषु समानमेतत् ॥
अधुना यत्साधनसमुद्देशे “ प्रवृत्तिरेव प्रथमं क्वचिदप्यनपाश्रिता ।
शक्तिरेकाधिकरणे श्रोतोवदपकर्षतीति ” क्रियालक्षणमुक्तं तदनु-
स्मारयति ॥

क्रियामन्ये तु मन्यन्ते क्वचिदप्यनपाश्रिताम् ।

साधनैकार्थकारित्वे प्रवृत्तिमनपायिनीम् ॥

प्रवृत्तिलक्षणेयं क्रिया नित्या आश्रिता ऽपूर्वकालशक्तिनेत्या-

दिना पूर्वमेव व्याख्याता । साधनशक्तिभिः सह साध्यमेकं फलं साध-
यतीति सा शक्तिर्द्रव्याणां प्रवहद्रूपा सती समाकर्षति ॥
कथमस्या नित्यायाः साध्यत्वमिति चेदाह ॥

सामान्यभूता सा पूर्वं भागशः प्रविभज्यते ।

ततो व्यापाररूपेण साध्ये च व्यवतिष्ठते ॥

प्रथमावस्थायामपूर्वादिरूपतया क्रियेति व्यवहियत इति तथा-
च (तुभिर्न)? विशेषरूपे दशायां कारकशक्तीनां प्रवर्तिका ततो
निष्क्रियत्वादिव्यवहारं प्रवर्तयति अत एव कारकाणां प्रवृत्तिवि-
शेषः क्रियेति लक्षणमुपदिष्टम् ॥

प्रकृतिः साधनानां सा प्रथमं तत्र कारकम् ।

व्यापाराणां ततोऽन्यत्वमपरे उपचर्यते ॥

अपूर्वादिस्वभावाऽसौ सामान्यभूतप्रकृतिर्द्रव्याणां कारक-
शक्तिरादधाना प्रकृतिरिति भरायते अत एव प्रवर्तकत्वात् स्रोतसा
तुल्या कथिता । एवंभूताऽपि च नित्यत्वादन्यसाधनसाध्या न भव-
तीति तदेव प्रथममापद्यं कारकं कारकाणामपि साधकमित्यर्थः ।
तदेव च प्रवृत्तिरूपसाधनभेदेषु प्रविभक्तशरीरं विशिष्टक्रियास्वभाव-
मित्येकेषां मतम् । अन्ये तु ततः सामान्यभूतात् प्रकृत्तिलक्षणात् साध-
नभेदसमवेतानां विशिष्टक्रियास्वभावानां व्यापाराणां अन्यत्वं भेदस-
भ्युपयन्तीति दर्शनविकल्पः सामान्यविशेषयोर्व्यतिरेकामनावनोक्तः ॥

तदेवं चित्शक्तिलक्षणा क्रिया ऽऽख्यातशब्दैरभिधीयते
इत्युक्तं तत्रोच्यते साधनं संख्याच (कालपुरुषोयग्रहीता)? ख्या-
तपदात् प्रतीयन्त इति कथं क्रिया च विनियमेन तदित्या-
शङ्कोपपादयति ॥

बहूनां सम्भवेऽर्थानां केचिदेवोपकारिणः ।

संसर्गे कश्चिदेवन्तु प्राधान्येन प्रतीयते ॥

बहूनामर्थानां सम्भवेऽपि सम्भवोवश्यम्भावात्तत्र च सम्बन्ध-
नातः केचिदेवोपकारिणोऽङ्गभूता ततोऽन्यः कश्चिदुपकार्यङ्गीति
प्रतीयते तथाच प्रधानोपसर्जनभावे सति सम्बन्धप्रतिष्ठाभासाद-
यति ॥

ततः किमित्याह ॥

साध्यत्वात्तत्र चाख्यातैर्व्यापाराः सिद्धसाधनाः ।

प्राधान्येनाभिधीयन्ते फलेनापि प्रवर्तिताः ॥

व्यापाराः क्रियारूपाः साध्यभावाऽस्तिस्वभावास्तिङन्तेनैव प्र-
धानभावेनाभिधीयन्त इति साधनादभिधाने आख्यातस्य क्रिया-
वाचित्वमुपपद्यते क्रियाप्रधानं ह्याख्यातं प्रधानेन च व्यपदेशो भवति
सिद्धसाधना इति सिद्धं निर्वृत्तं साधनं कारकमेवानिति कारकापे-
क्षायां व्यापाराणां प्राधान्यं द्योतयति भाष्यं हि निर्वर्त्य प्रधानं
भूतापेक्षया यद्येवं क्रियापेक्षयाऽपि फलं प्रधानं तदर्थं प्रवृत्तेरित्या-
शङ्क्याह फलेनापि प्रवर्तिता इति । वस्तुवृत्तेन भवतु फलं प्रधानं
आख्यातात्तु क्रियार्थ एव प्राधान्यमाह । पचतीति न फलं शब्दे-
नोपादीयते अपि तु पदान्तरनिबन्धनं तत् एकपदनिबन्धनेषु चा-
र्थेषु गुणप्रधानभावो विद्यते पच्यते इत्यपि (यंमपि)? प्रयोगे
शब्दात् पाकस्यैव साध्यतया प्राधान्यं प्रतीयते पाको निर्वर्त्यत-
इतिह्यस्यार्थः स तु पाकफलसाधनायेति सामर्थ्यात् प्रतीयते फलं
प्रत्यङ्गभावः क्रियायाः साक्षात् शब्दाव्यापारेण प्राधान्यमेवाक्रिया-
स्याः क्रियैव हि प्रधानभूता चोदिता (सत्यमुदीयते)? फलप्रत्यङ्गता च

क्रिया वस्तुसामर्थ्यात्तु फलं भवति न तु फलाय क्रिया चोदिता प्राधान्येन चोदनाद्यजेतेत्यादेशः । अत एव प्राधान्याद्वाक्यार्थो वैयाकरणानामिति क्रियाविवेकेऽस्माभिर्विवेचितं तत एवावधार्यम् । साधनानां सिद्धानां परमनुपकुर्वतामभिधाने प्रयोजनाभावा(निन्द्रं)? तेन गुणभूतान्येव क्रियाणां नाभिधीयन्ते कर्मणोऽपि साधनसाधारणत्वस्य कारकत्वस्य भावात् क्रियां प्रति गुणता एव यत्र तु तत्र फलरूपानुप्रवेशात् अस्य वास्तवं प्राधान्ये तु शाब्दं एतच्च क्रियाविवेकादेव विस्तरतोऽवगन्तव्यम् । संख्यापुरुषौ साधनाधारद्रव्यधर्मत्वात् साधनद्वारेण क्रियामुपकुर्वन्तौ गुणभूतौ तत्र कालोपग्रहं साक्षादेव क्रियोपकारितया गुणभूतौ । यत्र च भावे लकारस्तत्र संख्याद्यपेक्षमेव प्राधान्यं क्रियाया एव (दांपात्रस्य)? साधनत्वाभावात् संख्यायाः साक्षात्संबन्धाप्राधान्यादेव न भवतिक्रियायाः साध्यत्वादसौ प्रधानं हि निर्वृत्तपरस्याङ्गभावमुपगन्तुमर्हति । तथाचास्या(मसत्याक्षा)?भेदाभाव इत्येका क्रियेति भाष्यम् । एकशब्दश्चाभेदप्रदर्शनपरो न संख्यावचनो सत्वभूतत्वेन निःसंख्यत्वात् क्रियायाः यद्येवं संख्यावाचिभ्यः क्रियागणनादौ कृत्वसुजादयः कथं पञ्चकृत्वः पचतीत्याशङ्कोपपादयति ॥

एकत्वावृत्तिभावाभ्यां भेदाभेदसमन्वये ।

संख्यास्तत्रोपलभ्यन्ते संख्येयावयवक्रिया ॥

या सा एकफलत्वादेककर्तृकत्वाच्च क्रियैका पुनः पुनः प्रवृत्तिलक्षणां चावृत्तिमनुभवति तत्राख्यातेन सकलः क्रियाप्रवाहो भेदो नाभिधीयते प्रवृत्तिनिबन्धनं तु भेदमवयवाधिकरणं संख्यापदमनुचरति तथाच कृत्वासुजाद्युत्पत्तिः न ह्यत्यन्ताभेदे वाऽऽवृत्तिः सम्भवति अपि तु भेदाभेदाभ्यां स एव तावत् क्रियायाः स्वतः संख्यायोगो नास्ति

पचति पचतः पचन्तीति साधनगतसंख्यासंप्रत्ययः । इह तर्हि
कथं संख्याभेदावगमः पाकः पाकौ पाका इति तथाच साधन-
मस्ति कदन्तैः सिद्धतयाभिधीयमानत्वात् क्रियायाः संख्यायोगो
न विरुध्यते यत्र यदि तर्हि सिद्धतयाऽभिधानं तदा ॥

सिद्धस्यार्थस्य पाकादेः कथं साधनयोगिता ।

साध्यत्वे वा तिङन्तेन कृतां भेदो न कश्चन ॥

परिनिष्ठितरूपः पदार्थः साधनसम्बन्धाननुभवति । तथा च
पाकादिभिरिति तत्रापि साधनयोगाभावात् प्रयोगे कर्तृकर्मणोः
षष्ठीविधानेऽपि (प्येतद्व्यव्य?) कृदभिहिते पाकादौ साध्यत्वे च तदा
भाष्य(कामिनिमः कृत्य)? तिङन्तेन न विरुध्येत तत्रापि हि पञ्चकृत्वः
पचतीति च न पञ्चकृत्वः पाक इति प्रयोगं नेच्छति अथ पाकादेः
सिद्धत्वेऽपि षष्ठ्या साध्यतया (नियानम्भ्राख्याततेस्तु)? विषय
इत्याशङ्क्य व्युदस्यति ॥

तत्र कारकयोगाया यद्याख्यातं निबन्धनम् ।

प्यष्ठ्याः सा लेन सम्बन्धे व्युदस्ता कर्तृकर्मणोः ॥

कर्तृकर्मणोः कृतीति वचनादारावानमविषय एवास्याः षष्ठ्याः
अभ्युपगम्याऽपि तूच्यते न लोकाव्ययेति लकारप्रयोगे प्रतिषिद्धा
षष्ठीति नायमस्यापि विषयः अत एव नदग्रणस्येनद्वयावर्त्तते तुपयो-
गात्तदनादरेणैतदुक्तं अतोऽनादिव्यावृत्त्यर्थन्तु तत्र मृदग्रहणं एवं
तर्हि पाकादौ साधनसम्बन्धकर्तृकाले साध्यत्वं संख्याभेदप्रतिवेला-
यान्तु सिद्धत्वं भविष्यतीत्याशङ्काह ॥

एकाभिधान एकार्थो युगपच्च द्विधर्मभाक् ।

न सम्भवति सिद्धत्वे स साध्यः स्यात् कथं पुनः ॥

एकोऽर्थो युगपद्विरुद्धधर्मद्वययोगी न सम्भवतीति सिद्धसाध्य-

तोभयरूपता पाकादेरेकपदे पादोनस्तु धर्मद्वययोगी भवत्येव पचति
पाचकः पाक इत्यादि ॥

इदानीमेकाभिधानत्वमिति पाकादौ शब्दद्वयेन धातुप्रत्य-
यरूपेण सिद्धसाध्यरूपोभयार्थप्रतिपादनमविरुद्धमित्येतदुपादयितु-
मुपक्रमते ॥

एतावत् साधनं साध्यमेतावदिति कल्पना ।

शास्त्र एव न वाक्येऽस्ति विभागः परमार्थतः ॥

एकशब्दोपादाने ह्यर्थेऽन्वयव्यतिरेकवशेन शास्त्रे ऽप्योद्धारकल्पना-
यां प्रकृतिप्रत्ययविभागेनार्थविभागः शक्त्यक्रियः लोके ऽत्र खण्ड एव
शब्देऽखण्डस्यार्थस्य वाचक इति न तत्रार्थप्रविभागो नापि शब्द-
प्रविभागः सत्यरूपं वाक्ये तत्तत्र व्यवहाराच्च वाक्य इत्याह तत्रेति
क्रियत्साध्यं कथं कल्पते शास्त्र इत्याह ॥

आख्यातशब्दे भागाभ्यां साध्यसाधनवर्तिता ।

प्रकल्पिता यथा शास्त्रे स घञादिष्वपि क्रमः ॥

पचतीत्याद्यन्वयव्यतिरेकवशेन धातुभागः क्रियायां प्रत्ययभा-
गस्तु कारकादौ वर्तते इति शास्त्रे पचिः कल्पते (पवाक्यकार)? प्रत्य-
यार्थस्याद्वयतिरेकात् प्रकृत्यन्तरे च धाताञ्चार्थभेदात् प्रत्ययान्तरेष्व-
न्वयव्यतिरेकाभ्यामिति एव पाकादावपि तथाहि ॥

साध्यत्वेन क्रिया तत्र धातुरूपनिबन्धना ।

सत्वभावस्तु यस्तस्याः स घञादिनिबन्धनः ॥

प्रकृतिप्रत्ययानां शास्त्रे सकृदुपदेशादभेदाध्यवसायेनान्वयव्यति-
रेकाभ्यां प्रक्रियासिद्ध्यर्थमर्थवत्ता इति ज्ञानाद्येव धातु(स्थोरोत्ते)? स
एवात्र कृदन्त इति सन्निबन्धनोप्यभिन्नसाध्यरूपावः तथा चात्र

धातुभागवाच्यसाध्यार्थापेक्षितानि साधनानि स्वनिमित्तं संस्कारं
 विभक्तिलक्षणं प्रयुज्यत एव धातोः परसु प्रत्ययो घञादिः तस्य प्रकृ-
 त्यर्थस्य सत्वभावं दर्शयति येन लिङ्गकारकाभ्यां योगः अतश्च तिङ्-
 न्तेन कृता भेदोऽप्युपपद्यते एकाभिधानत्वे धर्मद्वययोगे निदर्शनम-
 नाह ॥

बन्धुता भेदरूपेण बन्धुशब्दे व्यवस्थिता ।

समूहो बन्ध्ववस्था तु प्रत्ययेनाभिधीयते ॥

बन्धुशब्दे बन्धुतारूपे भेदेन व्यवस्थिता बन्धूनां समूहो
 बन्धुतेति समूहप्रत्ययो भेदेन बन्ध्ववस्था वाच्या नहि समूहो
 बन्धुभ्योऽन्यः कश्चित् एवं च यथा प्रकृतिप्रत्ययावर्थभेदाभेदा-
 भ्यामर्थमभिन्नः तथा सिद्धसाध्यताभ्यां पाकादौ धातुप्रत्यया-
 भ्यामर्थाभिधानशब्दभेदाच्चात्र विषयभेदेनाविरोध इत्याह ॥

तत्र यं प्रति साध्यत्वमसिद्धा तं प्रति क्रिया ।

सिद्धा तु यस्मिन् साध्यत्वं न तमेव पुनः प्रति ॥

साधनान्यपेक्ष्य साध्यत्वादनिवृत्ता क्रिया धातुना भानात्प्र-
 त्ययापेक्षया तु सिद्धेति अतः साध्यत्वं तं प्रति तथा च तत्र न साध-
 नयोग इत्यर्थः अपेक्ष्यते तदा तु स्वभावद्वयवियोगे दृष्टान्तमाह ॥

राज्ञः पुत्रस्य नप्तेति न राज्ञो व्यतिरिच्यते ।

पुत्रस्यार्थः प्रधानत्वं न चास्य विनिवर्त्तते ॥

राज्ञः पुत्रस्य नप्ता विजयतामित्यत्र न (ह्यनुया)?पुत्रस्याप्रा-
 धान्ये व्यतिरेकोऽपि राजापेक्षया व्यतिरेको न भवति तथाच
 तदपेक्षया प्राधान्यं न निवर्त्तते यथा एवं पाकार्थस्यापि शब्दद्वया-
 पेक्षे सिद्धसाध्यते ते इत्यर्थः ॥

सदृशतरं दृष्टान्तमाह ॥

मृगो धावति पश्येति साध्यसाधनरूपता ।

तथा विषयभेदेन सरणस्योपपद्यते ॥

धावतीति उपात्तकर्तृपेक्षया सरणक्रिया साध्या दर्शनापेक्षया साध्यत्वं कर्मतामनुभवति न ह्यत्र मृगः कर्म द्वितीयाप्रसङ्गादिति सरणक्रियैव कर्म तस्याश्च साधनप्रत्यक्षतायां प्रत्यक्षताभिमानात् खे यदि दर्शनक्रियाकर्मतोपपत्तिः साध्यत्वं च साध्यावस्थायामेव अनिष्पन्नस्य परमनुपकुर्वतः साधनः साधनत्वायोगात् उत्तरकालन्तु साधनत्वं निर्वृत्तक्रियायाः क्रियान्तरं प्रत्युपपद्यते । एवं घञादिविषयेऽपि धातुना साध्यत्वेनाभिहितायां क्रियायां प्रत्ययेन सिद्धताभिधानम् । प्रकृतिप्रत्ययौ च प्रत्ययार्थं सह ब्रूत इति सिद्धतायाः प्राधान्यात् साध्यतागतावृत्त्यभावात् कृत्वल्-जादयो न भवन्ति । कृदादयस्तु लकारवत् साध्यावस्थं भावादि विचते केवलं तु शब्दान्तरोपादानमेषां साधनमिति कृत्वर्थ-प्रत्ययसंबन्धो भवत्येषां द्विः शयितव्यं भवता त्रिर्भुक्तं देवदत्तेन द्विर्भुक्ता गता द्विर्दत्तवान् तदेव ॥

लक्षत्यक्तखलर्थानां तथाऽव्ययकृतामपि ।

रूढिनिष्ठाघञादीनां धातुः साध्यस्य वाचकः ॥

सर्वत्रैवान्वयव्यतिरेकाभ्यां साध्यस्वभावार्थाभिधायित्वं धातोः संज्ञानामपि व्युत्पत्तिकर्मणि क्रियाया उपयोगः तत्र लकारे क्रिया प्राधान्येनाभिधीयते कृत्यार्थे खल्वर्थेष्वपि तथैव निष्ठातो भेदेन क्तो नपुंसकविषय उक्तः एवं साध्यताभिधानात् साधनवि-रूध्यते साधनसम्बन्धादेव (नखसायोतु)?प्रातिपदिकाभ्यां हि स्वर्थस्य

सिसाध्यते न विद्येते अपि तु साधनसम्बन्धाय(त्वात्वर्थस्य)? साध्य-
ताप्रतीतिः साधनविभक्तयश्च प्रातिपदिकादुत्पद्यमानास्तदर्थस्य
सिद्धतामावेदयन्ते ॥

गतमेतत् परिदेवने श्वस्तनीभविष्यत्यर्थ इत्युपसंख्यानं का-
लविप्रकर्षात्तूपमानमिति प्रत्याख्यातं तत्र भाष्ये उक्तं न तिङ-
न्तेनोपमानमस्तीति तत्कथं तिङन्तेनोपमानं भवतीत्येतदुपपा-
दयति ॥

साध्यस्यापरिनिष्पत्तेः सोऽयमित्यनुपग्रहः ।

तिङन्तैरन्तरेणैवमुपमानं ततो न तैः ॥

इह तिङन्तार्थस्वभावो परिनिष्पन्नरूपः सोपमैत्युपमेयेन
सहायेनेदंकल्पेनोपगृहीतुं न पार्यते तिङन्तपदैः सिद्धरू-
पस्यैव प्रत्यायनासम्भवात् । अतश्चेत्यन्तु कदा गन्तेत्यादौ
क्रिया क्रियायां नोपमीयते तद्यथा सिंहो माणवक इति सोऽय-
मित्यभेदेनाध्यवसायादिवार्थेगर्भः सम्बन्धो नैवमत्र असिद्धत्वादेव
सोऽयमिति सम्बन्धस्यैवाभावात् ततश्च इवशब्दमन्तरेण सिंहो
माणवक इतिवदत्राभेदेनोपमानोपमेयभावो नास्ति इवशब्दप्रयोगे
तु भेदेनोपमानोपमेयभावः प्रतीयते । क्रन्दतीव गायतीति तत्र च
साध्यत्वादेव न क्रियातः साधनगतस्तु यो गायति स क्रन्दतीवेति
न क्रिययोः सारूप्यमपि तु सर्वनान्ना व्यापारेण गुणभू-
तमपि साधनं प्राधान्येन प्रत्यवमृश्य संबध्यते तद्यथा यः पच-
ति तस्यापत्यमिति न तिङन्तार्थस्यापत्यम् । लिम्पतीव तमोऽङ्गानि
वर्षतीवाञ्जनं नभ इति तूत्प्रेक्षा नोपमा उपमेयानिर्देश्यात् ॥

ननु स्वतोऽसिद्धत्वात् मा भूत् क्रियाया उपमानोपमेयभावः
साधनद्वारेण तु भविष्यतीत्याशङ्गाह ॥

साधनत्वं प्रसिद्धं च भिक्षुसम्बन्धिनां यतः ।

तेनाध्यारोप एव स्यादुपमा तु न विद्यते ॥

तिङन्तवाच्ये विषये ये सम्बन्धिन उपादीयन्ते तेषां साध्यर्था-
पेक्षया कारकत्वं निश्चितम् । अन्यथा सम्बन्धाभावात् । अन्तः
पर्वतश्चलति नभश्चलतीत्यादौ पर्वतादीनां श्रुत्या तावत् साध-
नभावः प्रत्याख्यते स तु यदि साधनाय कल्पत इत्यध्यारोपित-
सामर्थ्याच्चलने साधनभावमुपयन्यगादयो न तत्त्वतो वाक्याच्चल-
तीवेत्युपमानोपमेयभावः प्रतीयते तद्यथा शक्त्यभिधायस्या-
यनाय कश्चिदभिधत्ते पर्वतं भिनत्ति महोदधिं प्रतरतीति
न तस्माद्भिन्नत्तीवेत्यादिप्रतिपत्तिः अपि तु संभावि सामर्थ्यं साध-
नमपि सम्बध्यते क्रियया । एवं विभेद्यन्यश्रुताहेइत्यादावध्यारोपै-
णैव समन्वयो नोपमेति कारकमुखेनापि क्रियायामुपमानोपमेय-
भावाभावः । (इत्थंवेयतु) ? न कदा गन्तेत्यादावध्यारोपेणैवोपपत्ति-
व्याख्येया भविष्यत्सामान्ये भविष्यदनद्यनतत्वेन दीर्घकालतया गम-
नस्य विवक्षिते तत्र गन्तृत्वाध्यारोप इति ॥

इतश्च क्रिययोरुपमानोपमेयभावो नास्तीत्याह ॥

न्यूनेषु च समानार्थमुपमानं विधीयते ।

क्रिया चैवाश्रये सर्वा तत्र तत्र समाप्यते ॥

चन्द्र इव दृश्यते मुखमस्या इत्यादावुपमानं परिपूर्णगुणप्रसिद्धः
उपमेयं तु न्यूनगुणमिति क्रिया तु साधनसाध्या स्वाधारे परिस-
माप्ता सर्वा च समेति नोपमाविषयः ॥

अत्रोदाहरणार्थमाह ॥

येनैव हेतुना हंसः पततीत्यभिधीयते ।

आतौ तस्य समाप्तत्वादुपमार्थो न विद्यते ॥

गमिक्रियां साधयन् पक्षाभ्यां हंसः पततीत्युच्यते आति-
रपि पक्षिविशेषा ताभ्यामेव स्वपक्षाभ्यां तथैव गमिक्रियां निष्पा-
दयन्ती पततीत्यभिधीयत इति प्रत्याश्रयपरिसमाप्तत्वात् क्रि-
यात्मनाधिकभावाभावात् सजातीयत्वे(मतिगवय)? इति उपमानो-
पमेयभावो नास्तीत्यर्थः । आतिः पतति हंस इवेति तु साधनयोरु-
पमानोपमेयभावो न तिङन्तवाच्योः क्रिययोः ॥

मा भूदेवमुपमानोपमेयभावो विजातीययोस्तु स्यादपीत्याशङ्क्य
तत्रापि निषेधति ॥

क्रियाणां जातिभिन्नानां सादृश्यं नावधार्यते ।

सिद्धेश्च प्रक्रमे साध्यमुपमातुं न शक्यते ॥

भिन्नजातीयाः पक्षिगच्छतीत्यादयः क्रियाः परस्परम-
तीव व्यावर्त्तमानाः सादृश्यमुपमानोपमेयभावं नासादयन्ति (नदि-
विव)?सिद्धतया परामृष्टमुपमानं रूपमन्यत्र साध्यस्वभावे क्रियारूपे
सम्बन्धमुपमातुमशक्यम् । आख्यातात् प्रतीयमानायाः क्रियायाः
सिद्धत्वेनामोगात् । तदेवं तिङर्थस्योपमानोपमेयभावाभावात् क्रि-
या कालविप्रकर्षात्तूपमानमित्यस्य वार्त्तिकस्यायमर्थः गमनाध्यय-
नयोरत्र सविषयतया संभावनायां भविष्यत्सामान्यमपि दीर्घ-
कालतयोपमाया नद्यतनकालविवक्षायां प्रत्ययः सिद्धः अन-
द्यतन इवायं भविष्यत्काल इत्यर्थः । लक्षणहेत्वीः क्रियाया इति
तुल्यस्य लक्षणभावस्य शृङ्गानप्रत्यययोगेन प्रतीतेर्भवतिक्रियाया
स्तद्योगः । हेतुहेतुमद्भावस्य लिङ्गप्रत्ययादप्यवगतेः इतिशब्दप्र

योगादपि हन्तीति पलायते वर्षतीति धावतीति विशेषण-
विशेष्यभावोऽपि न तिङन्तवाच्यावस्थायामपि तु स्वातन्त्र्येण परा-
मर्शे सति क्रियाया उपपद्यते तथैवोपमानोपमेयभावस्तु न सम्भ-
वति न्यूनाधिकभावाभावात् । पचतिकल्पं पचतितरामिति क्रिया-
सम्बन्धिना न्यूनाधिकभाव इत्याहुः ॥

गतमेतदिदमिदानीं विचार्यते इह धातुवाच्योऽर्थः साध्यस्व-
भावो घञादिवाच्यस्तु सिद्धस्वभाव इति भाष्ये तयोर्भावयोर्बाह्या-
भ्यन्तरयोर्भेदोऽभिहितस्तमेव दृष्टान्तप्रदर्शनेन व्युत्पादयितुमाह ॥

वनं वृक्षा इति यथा भेदाभेदव्यपाश्रयात् ।

अर्थात्मा भिद्यते भावे स बाह्याभ्यन्तरे क्रमः ॥

वृक्षसमुदाये वनमित्यभेदेन कथ्यते वृक्षा इति तु भेदेन
नानात्वेन तथा च भिद्यते ह्यर्थभावो न शब्दशक्तिमात्रकृतोऽत्र भेद-
इत्यात्मग्रहणम् । भेदाभेदयोरन्यत्वात् समुदायावयवौ भिन्नावेव
धात्वर्थी भावोऽभ्यन्तरे प्रकृतिरूपे च वाच्यतया भावः (प्राप्यन)?क-
ल्पिकत्वात् अभ्यन्तरः साध्यमानावस्थतया घञादिप्रत्ययवाच्याह-
ह्यात् सिद्धरूपाद्भावात् भिद्यते प्रकृतिवाच्यो हि भावो भेदेन
प्रतीयते । साध्यमानावस्थस्य सिद्धधर्मसंख्यायोगाभावात् । साधनभे-
दप्रतीत्यैव चाख्याते भेदप्रतीतेर्धातुरभेदेनैव क्रियामाचष्टे । घञा-
दिप्रत्ययवाच्यस्तु भावः सिद्धतयाऽभिधानास्तिङ्गतयासंख्याकारक-
योगेनैव प्रत्याख्यायते पाकः पाकौ पाका इति । आख्याते च
साध्यमानावस्थस्य भावस्य प्राधान्यात् स्वधर्मेण कालेन साधन-
धर्मेण च (प्रत्यस्कादिना)? प्ररूपेण योगः फलत्वाच्च क्रियाया
कर्तृभिश्चयादिनात्वान्मेपदादिद्योत्येन फलधर्मेणोपग्रहेण योगः
पदादिविषये तु सिद्धत्वा (द्रयामामात्वौनैवं)? कालादियोगः केवलं

द्रव्यधर्मेण लिङ्गेन संख्यया तदेवमनयोः प्रकृतिप्रत्ययार्थयोः
भावयोर्बाह्याभ्यन्तरयोर्भेदः । यस्तु कारकत्वाचोमभावः दृश्यते
स्थीयत इत्यादौ असौ धात्वभिधयामेव साध्यतामनुवर्त्तते न
तु घञादाविव सिद्धस्वरूपं स्वात्मावस्थो हि भावः साधनात्मना
सिद्धतया चासंसृष्टो लकारवाच्यः । धातुवाच्यस्तु साध्यतया
युक्त इति नायं लकारः स्वार्थिकः । तद्यथा स्वात्मप्रतिष्ठे प्राति-
पदिकार्थे विधीयमाना प्रथमा न स्वार्थिकत्वेन व्यवह्रियते धात्वभि-
धेयसाध्यतया वर्त्तनाच्चास्य कालादिना योगः भाव्यत्वाच्च कर्त्तृ-
दिनापि युज्यते ऽयमिति द्विविधो बाह्योऽपि भावो व्यवह्रियते
तिङ्भिहित एकः कृदभिहिताऽपर इति । तुमुनादिविधौ
च क्रियासामान्येन सिद्धसाध्यरूपोभयधर्मानाश्रयेणोपपदमुपादी-
यते तेन भोक्तुं पाकः कारको व्रजतीत्यादिसिद्धिः । साध्यमानाव-
स्थमन्यतेपलक्षित (नत्वात्वर्थ) ? माश्रित्य तुमुनादिविधिरित्यदोषः ।
भ्यावृत्तिस्तु साध्यमानधर्म इति सिद्धताविषये तदभावात् कृत्वो-
र्थप्रत्ययाः पाकादिप्रयोगे न भवन्ति । तदेवं घञादिवाच्ये विलक्षणो
भावः तत्र कर्त्तरि कृदिति वचनात् कर्त्तरि घञादीनां प्राप्ते भाव
इत्यर्थो निर्दिश्यते स च प्रत्ययविधेः प्राधान्यात् गुणभूतोऽवेति
गुणसंख्याविवक्षायां यथास्तु तस्य च त्रिलिङ्गस्य विवक्षायां
वचनान्तरे लिङ्गान्तरे च प्रत्यया न स्युरिति वार्त्तिककारेण भावे
सर्वलिङ्गनिर्देशः कर्त्तव्यतया चोदितः लिङ्गग्रहणस्योपलणा-
र्थत्वात् संख्याऽपि गृह्यते तेन भूतो भावेन भावे भावयोरित्या-
दिनिर्देशः कर्त्तव्यः तथा च पक्तिः पचनं पाचकः पाकावि-
त्यादिसिद्धिरित्यर्थः । अत्र भाष्यकारेण निर्देशेनान्तरीयकत्वा
लिङ्गसंख्यमतन्त्रमिति सर्वत्र सिद्धिरुपपादिता ॥

तत्र कथं नान्तरीयकत्वेनातन्त्रत्वमित्युपसम्पादयति ॥

सामान्यं भाव इत्यत्र यल्लिङ्गमुपलभ्यते ।

भेदानामुपमेयत्वं न तत्त्वेषु प्रतीयते ॥

(विवक्षितो)? क्रियासामान्यवचनाः कृत्वस्तय इति भवतिनार्थ-
निर्देशः क्रियमाणः सर्वधात्वर्थविषयः कृतो भवति भाव इति
भावः । सामान्यचोदनायां भावशब्दार्थे सामान्यरूपेभिनार्थप्रकृ-
तीनां प्रत्ययान्यथानुपपत्त्या प्रधानस्य प्रत्ययार्थभावानुग्रहानुरोधा-
न्नियतव्यक्तिगतलिङ्गसंख्योपादानमतन्त्रमविवक्षितमित्यर्थः । सर्व-
व्यक्त्यनुपादानमिव भवत्यर्थसामान्यमत्र निर्दिष्टम् । तत्र निराश्रयं
निर्द्दुमशक्यमिति नान्तरीयकव्यक्त्युपादानमन्येषां तु व्यक्तिवि-
शेषाणां सामर्थ्यात् संनिधानात् यथाविशेषं सर्वलिङ्गसंख्यपरिग्रहः
सकलविशेषपरिग्रहाय सामान्यचोदनाया नान्तरीयकनियतोपा-
त्तविशेषनिष्ठतायोगात् । तद्यथा ऽयं गौः पदा न स्पष्टव्य इति
सामान्यचोदनायां नेदं नानिर्दिष्टनियतव्यक्तिनिष्ठितौ न तु
च सामान्यचोदनायां विशेषपर्यवसानात् ॥

ननु चतुःपाकादौ बहुप्रकारेऽपि प्रत्ययः प्रातिपदिकात्तु पाक इति
पुंस्त्वं कथं श्रुतं युज्यत इत्याशङ्गाह ॥

निर्देशे चरितार्थत्वाल्लिङ्गं भावे विवक्षितम् ।

उपमाने विधित्वाच्च भावादन्यत् पचादिषु ॥

प्रातिपदिकार्थस्य सत्वभूतस्य लिङ्गरहितस्यासम्भवान्निर्देशेना-
न्तरीयकं लिङ्गोपादानं न तस्य तन्नैर्देशिकमपि विवक्षितं कार्यं
निरूपाधिभावार्थे एवं विधावङ्गं सं चात्रोपमानसदृशः धातुसामा-
न्यविधेः यथा भवतेर्भावः तथा पचतेः पाचकः त्वजतेख्यायः
धात्वश्च प्रत्ययार्थत्वेन बोधव्य इत्यर्थः । अतश्च भावाद्भवत्यर्थाद-

न्यदर्थरूपमिश्रिष्टे पचादिधातुविषये पाकादिरूपप्रत्ययार्थः तथा
भावादपरः पक्तिरित्यादौ यद्यपि लिङ्गं भिन्नं तथापि भिन्नलिङ्ग-
योरुपमानोपमेयभावो न विरुध्यत इत्यर्थः । पचेर्भवतीयत निहि-
श्यत इत्यत्रैव परिहारान्तरमभिहितं व्याचष्टे ॥

भवतौ यत्पचादीनां तावत्तन्नोपदिश्यते ।

न च लिङ्गं पचादीनां भवतौ समवस्थितम् ॥

सर्वसामान्यचोदनायाः सर्वव्यक्तितात्पर्यादतन्त्रे लिङ्गसंख्ये
(रत्यूत्तरदानीये) ? एते पुंस्त्वैकत्वे तु पत्रिते विवक्षितैव सामान्यगते
सामान्यं ह्येकव्यक्तिभेदेऽप्यनुवर्तमानमेकत्वं न जहात्येव अन्यथा
सामान्यमेव न भवेत् अतश्च व्यक्तिविशेषाणां लिङ्गसंख्यान्तरयो-
गेऽपि पचादीनां भवतौ वर्तमानानां यद्रूपं सन्मात्रं पुंस्त्वैकत्वा-
नुगततावन्मात्रं सामान्यमत्र निर्दिश्यते न च विशिष्टं लिङ्गं
संख्या वा सन्मात्रे रूपेऽस्तीति पक्तिः पचनं पाकौ पाका इत्यादौ
सन्मात्रस्य रूपस्याजलखलिङ्गसंख्यायानुवृत्तौ तदाश्रयो विधिः
सर्वत्रोपपद्यत इत्यर्थः ॥

ननु च सामान्यस्य विशेषात्मकत्वादिशेषगतलिङ्गं सामान्यसम्ब-
न्धविचेति नियतलिङ्गोपादानेऽन्यत्र कथं विधिरित्याशङ्क्याह ॥

एकश्च सोऽर्थः सत्तारव्यः कथंचित् कैश्चिदुच्यते ।

लिङ्गानि चास्या भिद्यन्ते पचिरूपादिभेदवत् ॥

स एकोऽर्थो भावशब्दाभिधीयः सकलधात्वर्थविषयसिद्धत्वात्
तत्समवेतसामान्यरूपो घञादिप्रत्ययवाच्यः सत्तारव्यः सा सत्ता
कैश्चिच्छब्दैः केनचित् प्रकारेणाभिधीयते भावः सत्तैवमादिभिः
सामान्यशब्दैः सामान्यरूपः । पाकस्याग इत्यादिविशेषशब्दैर्विशे-

स्वरूपः तत्र च यथा पचैरूपं पठैरूपं स्वभाव इति व्यक्तिविशेषो
वाश्रयवशात् सत्ताख्योऽर्थो भिद्यते तथा शब्दभेदेन पक्तिः पचन-
मित्यादिना लिङ्गानि स्त्रीत्वादीन्यस्य विशिष्यन्ते ते एवमपि च
विशेषे सर्वशक्त्यनुपापिना पाकरूपमखण्डितमिति तदाश्रयेण सर्वत्र
स्वकार्यं संपादयति न तु नियतशक्तिगतेन लिङ्गसंख्यादिना
धर्मेण नियम्यते महाविषयत्वात् सामान्यस्य विशेषस्वाकारसामर्थ्या-
स्वलिङ्गेन भिन्ने लिङ्गान्तरे विधिप्रापयित्वमशक्तिः । तथा च भाष्य-
म् । यच्चात्र पचतेर्भवति न तद्भवतेः पचतिर्भवति । यच्चात्र भवतेः
पचतिर्भवति न तत् पचतेर्भवतिर्भवति । किञ्च पचतेर्भवतिर्भवति-
सामान्यम् । किञ्च भवतेः पचतिर्भवतिविशेषः । सामान्यविशेषभावे-
नान्योन्यस्वीकारसामर्थ्यमुक्तं भवतिर्हि सामान्यं भावः स्वक्रिया-
निमित्ते पचिर्विशेषो भवतिरित्यर्थः ॥

सम्बन्धिभेदेनैक एवार्थो ऽनेकरूपत्वेन प्रतिभासत इत्यत्र भाष्ये
निर्दर्शनमुपन्यस्तं व्याचष्टे ॥

आचार्यो मातुलश्चेति यथैको व्यपदिश्यते ।

सम्बन्धिभेदादर्थान्मा स विधिः पक्तिभावयोः ॥

उक्तमिदं भाष्ये उपाध्यायस्य शिष्यो मातुलस्य भागिनेयं गत्वाह
उपाध्यायं भवानभिवादयतामिति । स गत्वा मातुलमभिवादयते ।
तथा मातुलस्य भागिनेयः उपाध्यायस्य शिष्यं गत्वाह मातुलं भवा-
नभिवादयतामिति स गत्वा उपाध्यायमभिवादयत इति । अत्र च यथै-
कोऽर्थः कञ्चित्प्रत्युपाध्यायः कञ्चित्प्रति मातुलो भवति तथा स
कारः पक्तिभावयोर्विधि च । स्वगतविशेषापेक्षया सामान्यस्वभावो-
पि पचिर्भावं प्रति विशेषः भावः पुनः पचिं प्रति सामान्यमेव तत्-
त यथोपाध्यायशब्देन मातुलरूपतयानभिधीयमानोऽपि मातुलो

वस्तुवृत्तेन सत्वात् स्वकार्यं प्रतिपद्यते तथा भावशब्देन सामान्यवाचिना साक्षादनभिधीयमानोऽपि विशेषः सामर्थ्यादनुमीयमानसंनिधिरिति सामान्यप्रयुक्तं कार्यं प्रतिपद्यते यथा हि नोपाध्यायरूपादन्यत् मातुलत्वं तथा न भावादन्यत् पक्षिरूपं सामान्यविशेषयोरत्यन्तभेदाभावादतः सकलविशेषपरिहारेण सामान्यरूपानुपपत्तेरिति सर्वत्र सिद्धिः ॥

इति श्रीभूतिराजतनयहेलाराजकृते प्रकीर्णप्रकाशेऽष्टमः ॥

क्रियानन्तरं कालमुद्दिशति क्रियायाः परिच्छेदकस्तत्र सदृश-
नान्तरलक्षितं कालस्वरूपमाह ॥

व्यापारव्यतिरेकेण कालमेके प्रचक्षते ।

नित्यमेकं विभु द्रव्यं परिमाणं क्रियावताम् ॥

परापरादिप्रत्ययलिङ्गो व्यापको मूर्त्तोऽतएवाकृतकत्वान्नित्यः
कालः क्रियाव्यतिरिक्तः जन्मादिक्रियाद्वारेण भावपरिच्छेदको (वैशेषि-
राहन्नामः) ? सविस्तरस्तु तत एवावगन्तव्यः । कालस्य परिच्छेद-
क्रान्तरेभ्यः परिच्छेदे भेदेवदेदाह ॥

दिष्टिप्रस्थसुवर्णादि मूर्त्तभेदाय कल्पते ।

क्रियाभेदाय कालस्तु संख्या सर्वस्य भेदिका ॥

मूर्त्तारसद्रव्यगतद्रव्यपरिमाणतत्परिच्छिद्यते दिष्ट्या आयाम-
त्वेन तथा च मूर्त्तिमहस्तु गतमेवदितिदिष्टिरित्यादिप्रकरदिष्टि-
भागावच्छेदेन वस्तुपरिच्छेद एतच्च प्रमाणं प्रस्थादिना तु सर्वतोऽ-
वच्छेदनमारोहपरिणाहाभ्यां व्रीह्यादेः परिच्छेदः प्रस्थः द्रोणः आढ-
कमिति एतच्च परिमाणं परिः सर्वतो भावे सुवर्णादि तन्मानङ्गुल-

स्वविशेषेण वस्तु परिच्छिनत्ति सुवर्णं कृष्णलमित्यादि एभ्यो व्यति-
रिक्तः कालः मूर्त्तिक्रियापरिच्छेदहेतुः सूर्यादिसंचारो हि
विनानुमीयते मासः संवत्सर इत्यादि संख्या तु (स्तवकमूकस्य)?
परिच्छेद(नादवतिप्रमादेश)? द्वौ घटीवाहश्चात्मानः द्वे क्रिये एकापि
तत्र द्वौ हस्तौ चत्वारः प्रस्था पञ्चविधासंख्यायामीयते । द्वाविं-
शतिः पञ्चाशदिति ॥

कालेन कथं क्रिया परिच्छिद्यत इत्याह ॥

उत्पत्तौ च स्थितौ चापि विनाशे चापि तद्वताम् ।

निमित्तं कालमेवाहुर्विभक्तेनात्मना स्थितम् ॥

जन्मस्थितिविनाशीसमक्रियाकलापातर्भागत इति जन्म-
नादितां (पदायांमा)? निमित्तकारणं कालमाहुः तदपेक्षोऽपि
पदार्थानामुरपादधविष्टतेप्रविभक्तशरीरतया हि केचिन्मतेसूच्यते
अपरिशन्नूपाकृष्णलइत्यादि वाच्यं एवस्विननाशवीरष्टयादिभेदाच्च
भिद्यमानः कालः कालसङ्गिषु भेदावालंबतश्चोत्पत्यभावो कालो
निमित्तं मतः ॥

तमस्य लोकयन्त्रस्य सूत्रधारं प्रचक्षते ।

प्रतिबन्धाभ्यनुज्ञाभ्यां तेन विश्वं विभज्यते ॥

यत्र पुरुषप्रत्यविश्वसूत्रधारगुरुषकालकाप्रवधवेष्टकालेन हि
लक्षक्या भावानां स्थितानोऽजनेनाशपर्याये विभजता सूत्रधा-
रेण वयञ्च पुरुषस्य यन्त्रसारवशेनोन्मेषादिक्रियाकारिणा विश्वव्या-
प्तपौर्वापर्यप्रतिभामं विभागलक्षणा चेष्टा कार्यते तथाहि ॥

यदि न प्रतिबन्धीयात् प्रतिवृद्धं च नोत्सृजेत् ।

अवस्था व्यतिकीर्येरन् पौर्वापर्यं विना कृताः ॥

कालकृतः प्रसिद्धापूर्वाण्युपरान्तं तदभावानामुत्पत्तिः स्यात्

दिति बीजाङ्कुरनालकाण्डादिनाम(मुनुवो)?नियमाभावात् सङ्करः
स्यादिति कारणादुदयतामपि भावानामेवाकाले परिवासदर्शना-
दवश्यमपेक्षणीयः कालो निमित्तकारणमेष्टव्यः ॥

इदानीमेकत्वेऽपि विभाविते नानात्वमुपाधिभेदनिहितमाह ॥

तस्यात्मा बहुधा भिन्नो भेदैर्धर्मान्तराश्रयैः ।

न हि भिन्नमभिन्नं वा वस्तु किञ्चन विद्यते ॥

धर्मान्तराणि वक्ष्यमाणानि संसर्गीणि क्रियारूपाणि तदु-
पहितैर्भेदैरैकोऽपि कालो नार्थेन व्यवह्रियते । तथावननापि कार्य-
जनकं सर्वत्रैव च न पदार्थानां परोपाधिक एव भेदः स्वतो
भेदाभेदास्वात्मनिर्वाच्यत्वात्तथाचोक्तं भिन्न इति परोपाधिरिति-
वदिति वा पुनर्भावात्मरूपं चोयंसष्टेऽवजायत इति न भिन्नः
भिन्नञ्चेत्येतदुदाहरणेनेहाख्यायते ॥

नैको न चाप्यनेकोऽस्ति न शुक्लो नापि चासितः ।

द्रव्यात्मा स तु संसर्गादेवंरूपः प्रकाशते ॥

तेत्युसूर्यादिक्रियासम्बन्धिवशादुत्पत्तिकालस्थितिकालविनाश-
काल इत्यादिव्यवहार इत्यर्थः अतश्च ॥

संसर्गिणां तु यो भेदो विशेषास्तस्य ते मताः ।

संभिन्नसौरवस्थानां कालो भेदाय कल्पते ॥

संसर्गिणः कालस्य सम्बन्धिनः सूर्यादियहप्रचारादिरूपा क्रिया
विशेषास्तेषां भेदोपहितात्मातिशयोऽसावहोरात्रपञ्चमासर्तुसंव-
त्सरमन्वन्तरादिव्यवस्थामासादयति । यथा हि दिवसकरोदया-
स्तमयावधिपरिक्लिन्नः कालोऽहरिति व्यपदेश्यं तदुदयविकेदोप-
हितभेदस्तु निशा प्रावर्त्तमानखाहोरात्राभ्यां पक्षादिव्यपदेश्यं

यथायोगमासादयति, अक्षिपक्षमगतनिमेषोन्मेषादिक्रियोपहितभेदस्तु क्षणलवकाष्ठाऽऽदिव्यवहारं प्रवर्त्तयति, तदेवमुपाधिभेदाहितविशेषा-
सङ्करणे निमित्तभावमुपजननादिक्रियाव्यवच्छेदेन भावेषु कालः
प्रतिपद्यते ॥ ८ ॥

तथा हि—

विशिष्टकालसम्बन्धो वृत्तिलाभाय कल्पते ॥

शक्तीनां संप्रयोगस्य हेतुत्वेनावतिष्ठते ॥ ९ ॥

वसन्तादिकाले सकलशक्तीनां प्रवृत्तिदर्शनात्तासां प्रयोजको-
हेतुर्निमित्तकारणं काल उन्नीयते, येन कालेन प्रेरिता हि शक्तयो जन्मा-
दिक्रिया भावानां साधयन्ति ॥ ९ ॥

तथा च—

जन्माभिव्यक्तिनियमाः प्रयोगोपनिबन्धनाः ॥

निस्वार्थीनस्थितित्वाच्च स्थितिर्नियमपूर्विका ॥ १० ॥

कालेन प्रयुक्ताः कारणशक्तयो ह्यनुज्ञाताः सत्योजनयन्ति कार्यम्;
अभिव्यञ्जन्ति च, तत्कार्यदर्शने नियमो जातस्याभिव्यक्तस्य च नियत-
कालमवस्थानम्, अत एव स्थितिर्नियमपूर्विकेत्याह, साऽपि च शा-
श्वतरूपकोलायत्ता विनाशोऽपि च विनाशकानां कालकृतशक्तिप्रयो-
गाणां सामर्थ्याद् भावानां कालायत्त इत्युत्पत्तौ च स्थितौ चेत्यादि पू-
र्वोक्तमेवानेन प्रपञ्चितम् ॥ १० ॥

अन्यदपि कालकृतमाह—

स्थितस्यानुग्रहस्तैस्तैर्धर्मैः संसर्गिभिस्ततः ॥

प्रतिबन्धस्तिरोभावः प्रहाणमिति चात्मनः ॥ ११ ॥

ततः=कालाद् अवस्थितस्यापि वस्तुनो वर्धकैर्विनाशकैश्चापरैः
सम्बन्धिभिर्भावैः क्रमेणानुग्रहो वृद्धिलक्षणो भावात्मनश्च प्रतिबन्धः
स्वकार्यासामर्थ्यं तिरोभावोऽदर्शनं प्रहाणं विनश्यत्तेत्यादयः सर्व एव
विकाराः कालाधीनाः नियतसमयत्वात् ॥ ११ ॥

एवं च कृत्वा ये क्रमवन्तः क्रियाविशेषा भावानां ते कालाधीनत्वा-

तृथगवभासमानाः काल एवेति व्यवहियन्त इत्याह—

प्रत्यवस्थं तु कालस्य व्यवहारो व्यवस्थितः ॥

काल एव च विश्वात्मा व्यापार इति कथ्यते ॥१२॥

अनुग्राहकत्वादिभेदेन नियतस्थितिप्रसवनिरोधावस्थासु कालस्य व्यवहारोऽविनाभावीति विश्वस्यैव तदायत्तत्वादात्मा सूत्रस्थानीयश्चेष्टाहेतुत्वाद्यापार एवाभेदेनासौ व्यवहियते ॥ १२ ॥

विश्वात्मत्वमेवास्य प्रतिपादयितुमाह—

मूर्त्तीनां तेन भिन्नानामाचयापचयाः पृथक् ॥

लक्ष्यन्ते परिणामेन सर्वासां भेदयोगिना ॥ १३ ॥

प्राण्यप्राणिरूपाणां भावानां तेन कालेन परिणामकरणादानुपूर्व्याद्बृद्धिहासा विवेकेन लक्ष्यन्ते यौवनस्थाविरावस्थासु भेदयोगिनेति संसर्गिक्रियाविशेषोपहितनानात्वेनेत्यर्थः, मूर्त्तिग्रहणेन नित्येषु कृतोपकाराभावमाह प्रतिबन्धाभ्यनुज्ञाभ्यां हि जन्मविनाशवत्यो मात्राः काले समायतन्ते ॥ १३ ॥

अन्वर्थेन नाम्नैव कालो विश्ववैचित्र्यहेतुरित्याह—

जलयन्त्रभ्रमावेशसदृशीभिः प्रवृत्तिभिः ॥

सकलाः कलयन् सर्वाः कालाख्यां लभते विभुः ॥१४॥

जलस्योद्धरणार्थं यन्त्रमरघट्टप्रायं तस्य भ्रमः आवर्त्तनं तेनावेशस्तस्यैव क्षोभः तत्तुल्याः परावर्त्तमानस्य कालस्य पुनः पुनर्वसन्तादिभावेनावृत्तयस्ताभिरयं विभुर्व्यापको नित्यो विकलयति विक्षिपति कालभावपर्यायं समुत्सृजति स्वकारणेभ्यः प्रवर्त्तयतीति कालाख्यामन्वर्थां लभते, अनेनैतत्सूचयति-विश्वात्मैक एव परं ब्रह्माभिधानं सत्या भावः स एव नानाविधकार्यकारितयाऽनन्तशक्तित्वेन व्यवहियते, तथा च क्रमिकांश्चक्रभ्रमिवत् परावर्त्तमानान् भावान् प्रकाशयन् कालयति भूतानीति काल इत्युच्यते स विभुः स्वतन्त्रः अत एव स्वातन्त्र्यशक्तिः काल इतिवाक्यपदीये सिद्धान्तितम्—

अध्याहितकलां यस्य कालशक्तिमुपाश्रिताः ।

इत्यत्र, इहापि च सिद्धान्तयिष्यति--

शक्त्यात्मदेवतापक्षैर्भिन्नं कालस्य दर्शनमिति,

यथा हि भ्रमको बाहुना जलयन्त्रं परिवर्तयति तथा काल-
शक्त्या विभुर्भावानिति प्रतिबन्धलक्षणाऽपि कालप्रवृत्तिरभ्यनुज्ञयैवा-
क्षिप्तेति ॥ १४ ॥

सर्वथा कालपारतन्त्र्यं निदर्शनोपन्यासेनाह—

प्रतिबद्धाश्च यास्तेन चित्रा विश्वस्य वृत्तयः ॥

ताः स एवानुजानाति यथा तन्तुः शकुन्तिनः ॥१५॥

हेमन्तादिकालभेदापन्नेन कालेन साधनशक्तयः प्रतिबद्धास्ता-
एव वसन्तादिभावमनुप्राप्ताः स एवानुजानाति सृजति कलयतीत्यु-
च्यते यथा बृहत्पक्षिग्रहणोपायभूतान् सूक्ष्मपक्षिणस्तन्तुर्वन्धनसूत्रमेव
प्रसारितं प्रवर्तयत्युत्सृजति पुनस्तदेव सङ्कोचितं प्रतिबध्नाति; धी-
वरा हि पश्यन्तराणां ग्रहणाय सूत्रप्रतिबद्धान् पक्षिणः चेष्टयन्ते तथा
च ते सूत्रप्रतिबन्धादस्वतन्त्रा भवन्ति, न तूच्छृङ्खला इव गन्तुं प्रभवन्ति,
तथेच्छायां तन्तुनाऽऽकर्षणाद्, एवं कालसूत्रप्रतिबन्धात् पदार्थाः सं-
कोचविकासलक्षणावुत्पत्तिर्ध्वंसावनवरतमनुभवन्तीत्यर्थः, अतश्च का-
लसूत्रान्तर्गतं विश्वं प्राप्तकालं प्रसूयते; प्रसूतमवतिष्ठते; अवस्थितं कृत-
करणीयं विनश्यति ॥ १५ ॥

कथमित्यत्रैव क्रममाह—

विशिष्टकालसम्बन्धाल्लब्धपाकासु शक्तिषु ॥

क्रियाऽभिव्यज्यते नित्या प्रयोगाख्येन कर्मणा ॥ १६ ॥

इह प्राणिनामुपभोगाय विश्वरचनाप्रपञ्च इति प्रलयपर्यव-
सानसमयेऽद्वैष्टवशात् परमाणुषु यथास्वं कार्यजनिकाः शक्त-
योऽभिमुखीभवन्ति, दर्शनान्तरे-प्रधाने वा मूलकारणे कार्योन्मुखश-
क्तिषु च नित्येषु मूलकारणेषु परस्परसंश्लेषाय प्रयोगः प्रेरणाख्यः क-
र्मविशेषो जायते येन सामान्यभूता प्रकृतिरिति पूर्वव्याख्याततत्त्वा
सर्वभावगता नित्या क्रिया प्रकटीक्रियते तथा च सव्यापाराणि कार-
णानि परस्परं संयुज्यन्ते ॥ १६ ॥

ततश्च—

जातिप्रयुक्ता तस्यां तु फलव्यक्तिः प्रजायते ॥

कुतोऽप्यद्भुतया वृत्त्या शक्तिभिः सा नियम्यते ॥ १७ ॥

तस्यां नित्यायां क्रियायामभिव्यक्तायां सत्यां कारणेषु फलव्यक्तिः
कार्यव्यक्तिः प्रजायते,

स्वाश्रयस्याभिनिष्पत्त्यै सा क्रियायाः प्रयोजिकेति

जातेः प्रयोजकत्वमुक्तम्,

नियतजातीयाभिसंधानेन कारकाणां व्यापारोत्पत्तेः जातिः
प्रयोजककर्त्री, सदसत्पक्षभेदेन दर्शनद्वयस्य पूर्वं प्रत्याख्यानादोह—कुतो-
ऽप्यद्भुतया वृत्त्येति,

“अच्युद्भूता त्वियं वृत्तिः यदभावं यदक्रमम् ।

भावानां प्रागभूतानामात्मतत्त्वं प्रकाशते” ॥

इत्यत्र निर्णीतमेतत्, सा च जाता कार्यव्यक्तिः कारणशक्तिभिर्नि-
यम्यते येन तत्रैव तिष्ठति तत्सम्बन्धितया च व्यवह्रियते, सदसत्पक्ष-
योरपि च कारणानां व्यापाराणां पराकरणात् स्वात्मनि कार्यस्य
प्रतिष्ठापननियमेऽत्यद्भुताऽऽश्चर्यरूपा वृत्तिः ॥ १७ ॥

अनन्तरं किं भवतीत्याह—

ततस्तु समवायाख्या शक्तिभेदस्य साधिका ॥

एकत्वमिव ता व्यक्तीरापादयति कारणैः ॥ १८ ॥

इह तन्तुषु पट इत्यादीह प्रत्ययहेतुः समवायः पारतन्त्र्यसाम्यात्
पूर्वं शक्तित्वेन व्यवस्थापितः स नियमानन्तरं कार्यकारणयोर्भेदं तिरो-
धापयति यत एकत्वमिवावभासते, तथा च केचित् कारणव्यतिरिक्तं-
कार्यं नेच्छन्ति भेदप्रत्ययविषयेभ्यो भेदप्रत्ययविषयस्यावयविनोऽव-
यवेभ्यो वस्तुतो भेदाभेदवत्त्वमिवेतीवशब्दः ॥ १८ ॥

एवं प्रतिष्ठितायां कार्यव्यक्तौ—

अथास्मान्नियमादूर्ध्वं जातयो याः प्रयोजिकाः ॥

ताः सर्वा व्यक्तिमायान्ति स्वच्छे छाया इवाम्भसि ॥ १९ ॥

अथेति समुच्चये, ऊर्ध्वशब्देनानन्तर्यस्योक्तत्वात् कारणशक्तिभिर्यद-
यक्तिः स्वात्मनि नियमिता तदनन्तरं निष्ठासम्बन्धयोरेककालत्वात्
कार्यव्यक्तिः जातैव स्वजात्या सम्बध्यते प्रयोजिकया; निष्ठोत्तरका-
क्षणांतरे तु रूपादिगुणोपजननादिन्द्रियार्थसंनिकर्षात् संयुक्तसम-
वायेन रूपिद्रव्यसमवायाज्जातयः प्रकाशन्ते तद्यथा निर्मले जले वृक्षा-
तीनां छाया प्रतिबिम्बं जलाभेदेन, एवं व्यक्तेरैकात्म्यमिव प्राप्ता जा-
त्योऽपि गृह्यन्ते इति दृष्टान्तसाम्यं, सर्वा इति सत्ताद्रव्यत्वपृथिवी-
वाद्यः ॥ १९ ॥

अतोऽनन्तरं गुणानामुत्पत्तिमाह—

कारणानुविधायित्वादथ कारणपूर्वकाः ॥

गुणास्तत्रोपलभ्यन्ते स्वजातिव्यक्तिहेतवः ॥ २० ॥

कारणानुविधायित्वेन पूर्वं कारणोत्पत्तेः पश्चात् कार्योत्पत्तिमाह—
नैकस्मिन् क्षणे निर्गुणैव कार्यव्यक्तिः ततोऽवयवगुणेभ्योऽसमवायि-
कारणेभ्यः स्वावयविसमवायिकारणसहितेभ्योऽवयविनि रूपाद्युत्प-
त्तेः, उत्पन्नाश्च रूपादयः स्वा जातीः रूपत्वाद्काः समभिव्यञ्जन्ति
मदृष्टवशात् परमाणुषु क्रियोत्पन्ना पूर्वदेशसंयोगविभागविनाशपूर्वकं-
रूपरोपश्लेषेण द्व्यणुकादिप्रक्रमेण भोगसाधनान् पदार्थानुत्पादयती-
ते पिण्डितार्थः । अत्र सर्वत्र क्रमाख्या कालशक्तिः सव्यापारेत्य-
यनुज्ञेयम् ॥ २० ॥

कालकृता जन्मपर्याया भावानां व्याख्याता, इदानीं स्थितिं व्याचष्टे—

आश्रयाणां त्वनित्यत्वमाश्रितानां च नित्यता ॥

ता व्यक्तीरनुगृह्णाति स्थितिस्तेन प्रकल्पते ॥ २१ ॥

यासां तावत्कार्यव्यक्तीनां नित्या ह्याश्रयाः कारणानि तासां कार-
विनाशपूर्वकस्य विनाशस्याभावादवस्थितत्वं; परमाणूनां कारणा-
नित्यत्वं कर्तृ ताः कार्यव्यक्तीरुपकरोति स्थापकत्वेनावस्थापनाद्
न्यथाऽऽधारविनाशान्नावतिष्ठेरन्, अनित्याश्रयाणामपि कार्यव्यक्ती-
माश्रितानां नित्यत्वादविनाशकारणमवस्थानं स्वजातिभिरेवानुगृह्य-
तावन्तं कालं नियतजातीयतयाऽवस्थानसम्भवाद्वन्यथाऽऽधेयानां
मामान्यानामाश्रयद्रव्याभावेऽवस्थितिर्न स्याद् ॥ २१ ॥

इदानीं कार्याणामुत्पत्तिरिवानित्यानामवस्थितिरपि पराधी-
नेत्याह—

अनित्यस्य यथोत्पादे पारन्तव्यं तथा स्थितौ ॥

विनाशायैव तत् सृष्टमर्थाभावादिदं स्थितम् ॥ २२ ॥

कारणं विनोत्पत्त्यभावाद् यथाऽसौ परतन्त्रा तथा कारणाव-
ष्टम्भमन्तरेणावस्थित्यभावात् कृतकमुत्पन्नमेव प्रध्वंसमियादिति वि-
नाशायैव तत्सृष्टं स्याद् नार्थक्रियाऽर्थमित्यर्थः, तन्मा भूतस्यापार्थक-
ञ्जमेति कारणावस्थितिं मन्यन्ते वैशेषिकाः ॥ २२ ॥

ननु क्रमयौगपद्याभ्यामर्थाक्रियाऽनुपपत्तेरेतेषां विनाशदर्शनात्
तत्रापेक्षाऽभावात् कृतकः सन्नेव विनश्यतीति स्थित्यभाव इत्या-
शङ्क्याह—

स्थितः संसर्गिभिर्भावैः स क्रियास्वनुगृह्यते ॥

नैषां सतामनुग्राह्या वृत्तिर्जन्मवतां स्मृता ॥ २३ ॥

संसर्गिभिः सहकारिभिरनुगृहीतो भावोऽर्थक्रियासु योग्यो न ह्येकं-
किञ्चन जनकं सामग्रीतः क्रियासिद्धिरित्येषां संसागणां सहकारिणां-
सत्त्वमस्वीकृत्य कारणवृत्तिव्यापारो नास्ति जातानां भावानां, तदेवं-
क्रमभाव्यनेककार्यकर्तृत्वं तत्सहकारिप्राप्तौ स्थितिलक्षणमुपपद्यते, तथा
च स्थितिपर्यन्ताभ्यनुज्ञोपपत्तिः । यत्तु-सहकारिणः किं कुर्वन्तीति
चोद्यते ? तत्र सहकरणमेव सहकारार्थोऽतिशयादेरन्यत्र विचारितत्वा-
द्यथाप्रतीति स्थिरत्वं समर्थितं तद्वादिभिः ॥ २३ ॥

इदानीं प्रतिबन्धलक्षणां कालवृत्तिं व्याचष्टे—

जराख्या कालशक्तिर्या शक्त्यन्तरविरोधिनी ॥

सा शक्तीः प्रतिबध्नाति जायन्ते च विरोधिनीः ॥ २४ ॥

जीर्यते भावोऽनयेति जराऽऽख्या कालशक्तिः प्राण्यप्राणिसाधार-
ण्येवानादिः यौवनादिशक्त्यन्तरप्रतिद्वन्द्विनी कार्यव्यक्तीनां कालान्त-
रपरिपाकावधृतार्थक्रियासु सामर्थ्यं विधनयति ततश्च सामर्थ्यविरो-
धिनोऽवस्थाविशेषाः प्राण्यप्राणिषु प्रज्ञामान्द्यशोषादयः, यतः प्रध्वंसः
प्रत्यासन्न इति लक्ष्यते ॥ २४ ॥

एवं जरसाऽधिष्ठिते भावे—

प्रयोजकास्तु ये भावा स्थितिभागस्य हेतवः ॥

तिरोभवन्ति ते सर्वे यतआत्मा प्रहीयते ॥ २५ ॥

यैः प्रवर्त्तिताः स्वकार्ये भावाः संसर्गिभिः सहकारिभिः स्थित्यंश-
स्य हेतवस्ते सर्वेऽस्य जरसाऽधिष्ठितस्यैककल्पना इव सहोषिता-
अपि निवर्त्तन्ते तेषु निवृत्तेषु कृतकरणीयस्यास्य भावस्य स्वरूपं-
च्यवते ॥ २५ ॥

न त्वस्य विनाशकारणैः किञ्चित् क्रियत इत्याह—

यथैवाद्भुतया वृत्त्या निष्क्रमं निर्निबन्धनम् ॥

अपदं जायते सर्वं तथाऽस्यात्मा प्रहीयते ॥ २६ ॥

जन्मनि सदसत्पक्षभेदेन पूर्वं कारणव्यापारस्य व्युदासादविभा-
विततत्त्वमविद्यमानकारणं भूतनिबन्धनमत एव कारणव्यापाराभा-
वात् पौर्वापर्येणांशांशितया निष्पत्तेरक्रमं विश्वमजायमानमुपलक्ष्यत-
इति पूर्वमेव विवर्त्तचिन्तायां निर्णीतमेतद्, एवं विनाशेऽपि क्रियमाण-
तायां भावताऽऽपत्तेर्निर्निबन्धनमेव प्रहाणं कालपरिपाकाधीनं भावा-
नामित्यर्थः ।

एवं सर्गस्थितिप्रलयानां कालकृतप्रतिबन्धाभ्यनुज्ञावशेन संभव-
इति विश्वात्मनः कालस्य व्यापारोऽत्र सर्वत्रेति निर्णीतम् । तदुक्तं—
प्रत्यवस्थं तु कालस्य व्यापारोऽत्र व्यवस्थित इति ॥ २६ ॥

इदानीमपरमपि कालानुमानहेतुमाह—

क्रिययोरपवर्गिण्योर्नानाऽर्थसमवेतयोः ॥

सम्बन्धिना विनैकेन परिच्छेदः कथं भवेत् ॥ २७ ॥

इह क्रिया तावदनेकक्षणसमाश्रयात्मिका युगपत् क्षणानामभा-
वात् सक्रमेति कालशक्त्यनुगृहीतैव सर्वा, क्रमो हि कालधर्मः, द्वयो-
श्च क्रिययोरुदयानन्तरं ध्वंसित्वे हि समानेऽपि; चिरेण कृतं क्षिप्रं कृत-
मिति विलक्षणः परिच्छेदो विनैकं सम्बन्धिनमुपाधिभूतं नावकल्पते,
नानाऽर्थसमवेतयोरित्यनेनाश्रययोर्भेदमाह, ततश्च नैव क्रियाप्रयुक्तो-
पदेशः, पटश्चिरेण कृतो घटश्चिरेण कृत इत्याद्यनुवृत्तेः क्रियाया भि-

नाश्रयसमवेतायां भेदे सति तदनुपपत्तेः, अत एव न कार्यद्रव्यनिमित्तोऽयं व्यपदेशः कार्यद्रव्यस्य भेदादभिन्नव्यपदेशहेतुत्वानुपपत्तेः,

न च कारणद्रव्यप्रयुक्तोऽयं; तस्यापि भेदस्यानुवृत्तेः, तस्माद्यदनिमित्तं स कालः सोऽपि चेद्भिन्नो नासावनुवृत्तः प्रत्ययः स्यादित्युक्तम्—एकेनेति, एको हि साधारण्यात् कालोऽनुवृत्तं प्रत्ययं जनयति ॥ २७ ॥

यद्येवं विलक्षणचिरक्षिप्रादिव्यपदेशः कुत इत्याशङ्क्याह—

यथा तुलायां हस्ते वा नाना द्रव्यं व्यवस्थितम् ॥

गुरुत्वं परिमीयेत कालादेवं क्रियागतिः ॥ २८ ॥

सुवर्णरजतादिद्रव्यसमवेतं गुरुत्वमेक एव तुलादण्डो रेखासूत्रसम्बन्धोपहितभेदो यथा पलादिभावेन परिच्छिनत्ति; तथा कालोऽपि स्वशक्तियोगाद् वैश्वरूप्यमनुभवन् निमेषादिक्रियोपहितनानात्वं क्रियासंतानं चिराचिरादिभावेन परिमिमीते, अभ्यासातिशयवतां वणिजां हस्तो द्रव्याणां गुरुत्वविशेषं परिच्छिनत्तीति, एवं निरुपाधिरेक एव कालः स्वसामर्थ्यात् क्रियागतभेदं परिच्छिनत्ति ॥ २८ ॥

एवञ्चैकः स कालः—

जहाति सहवृत्ताश्च क्रियाः स समवस्थितः ॥

ब्रीहिर्यथोदकं तेन हायनाख्यां प्रपद्यते ॥ २९ ॥

अवस्थिते चैकस्मिन्नेव काले नानाविधाः क्रियास्तत्सहचारिण्यो जायन्ते अतः स कालो हायनाख्यां संवत्सरपर्यायां प्रतिपद्यते जहाति क्रिया इति हायनः, तद्यथा ब्रीहिवीजं सहावस्थितमुदकमवजहद् हायन इति व्यपदिश्यते अत एव “हश्च ब्रीहिकालयोरिति सूत्रकारेणोपमागर्भं सहैव व्युत्पत्तिरनुशिष्टा, यथा जलैर्ब्रीहिः सहावस्थितैरुपक्रियते तथा कालोऽपि क्रियाभिः सहचारिणीभिर्भावानामुपकरोतीति ॥ २९ ॥

औपाधिकोऽस्य भेदो मुख्यस्त्वभेदो यदि; तर्ह्यवस्थित एकः कालः कथमस्य क्रमरूपतेत्याह—

प्रतिबन्धाभ्यनुज्ञाभ्यां वृत्तिर्या तस्य शाश्वती ॥

तथा विभज्यमानोऽसौ भजते क्रमरूपताम् ॥ ३० ॥

कस्याश्चित् क्रियायाः साधनशक्तीनां व्यापारविघाते प्रतिबन्धस्तद्विपर्ययोऽभ्यनुज्ञा ताभ्यामुपलक्षिता कालस्य नित्या प्रवृत्तिर्भावेषु सततपरिणामिषु हि किञ्चित् प्रजायते किं चिदपक्षीयत इति नियतमेतत्, तथा च कार्यनिवेशिक्रमः काले समारोप्यते न त्वसौ तत्र भाविक इत्यर्थः, क्रियाधर्मो हि मुख्यतः क्रमः सोऽन्यत्रोपचरितः पौर्वापर्यं हि पूर्वापरेषु वस्तुपूर्णाधिभूतं लक्ष्यते न तु स्वतन्त्रम्, एवं-यौगपद्यमपि क्रमविक्रमविरोधो धर्मः कार्यगतः काले समारोप्यते ॥३०॥

समविषमरूपताऽपि कालस्यापचरितेत्याह—

कर्तृभेदात्तदर्थेषु प्रचयायचयौ गतः ॥

समत्वं विषमत्वं वा स एकः प्रतिपद्यते ॥ ३१ ॥

इह यदाऽनुष्ठातारः श्रुतिस्मृतिनिबन्धनमाचारमनुतिष्ठन्ति तदा प्रकर्षमासादयन् कालः सम एवैकः कृतादिव्यपदिश्यते शुभसमाचाराधिकारिबाहुल्यादिभिरित्यर्थः, तदर्थः=कर्तृसाध्यः समाचारः, यदा तु कर्तारो विशृङ्खला यथावत्समाचारमुलङ्घयन्ति तस्मादाचारादपकर्षादपचयप्राप्तेः कलिप्रभृतिविषमः कालोऽभिधीयते, तदेवमेकोऽप्यनुष्ठानभेदाद्विभागमासादयति कालः ॥ ३१ ॥

अन्यमप्यध्यारोपितं कालस्य विभागमाह—

क्रियाभेदाद्यथैकस्मिन् तक्षाद्याख्या प्रवर्तते ॥

क्रियाभेदात्तथैकस्मिन्नृत्वाद्याख्योपजायते ॥ ३२ ॥

तक्षणादयोविकरणात् क्रियाविशेषादुपकल्पिता तक्षायस्कारादिसंज्ञा यथैकस्यैव कर्तुर्वर्तते; तथा विशिष्टपुष्पादिप्रसवलक्षणक्रियाभेदादेकस्यापि कालस्य वसन्तादिसमाख्या भेदेन जायते, आदिग्रहणात् सितासितादिपक्षव्यपदेशोऽहोरात्रव्यपदेशः प्रदोषप्रत्यूषव्यपदेशो यथा-यथं क्रियाभेदोपहितो गृह्यते ॥ ३२ ॥

अन्योऽपि कालभेदोऽध्यारोपितो भवतीत्याह—

आरम्भश्च क्रिया चैव निष्ठा चेत्यभिधीयते ॥

धर्मान्तराणामध्यासभेदात् सदसदात्मनः ॥ ३३ ॥

उत्पत्तेः पूर्वमसदात्मा पदार्थ उत्पन्नस्तु सदात्मा तस्य बुद्ध्यैकत्वेन

वस्तरूपतया स्वीकारे सति विलक्षणधर्मभेदवशादारम्भादिकालो भेदेन व्यवह्रियते, तथा हि-बुद्धिरभिसन्धानं, पदार्था रूपादयः, तेषां यावत्साधनोपार्जनमारम्भः कालः, कर्तव्यस्य समाप्तिर्निष्ठाकालः तदेवं यथाकालं धर्मभेदकल्पनयाऽऽरम्भादिकालप्रविभागः ॥ ३३ ॥

स च सर्वत्र समान इत्याह—

यावाँश्च व्युत्पत्त्यादीनां तावान् हिमवतोऽप्यसौ ॥

न ह्यात्मा कस्य चिद्धर्तुं प्रचेतुं वाऽपि शक्यते ॥ ३४ ॥

अवयविनां निरंशत्वादारम्भादिकालः सर्वेषां समानोऽवयवास्तु ततोऽर्थान्तरपरिमाणादिगुणा अन्य एवावयविन इति तदर्थं तत्स्वरूपं हर्तुं प्रचेतुं वा न शक्यते; तस्मादवयविमात्रस्य कार्यद्रव्यस्य समानत्वान्न तद्वशेनाल्पपरिमाणानां महापरिमाणानां चारम्भादिकालो विशिष्यतेऽवयवव्यतिरिक्तिधर्मान्तरवशेनेत्यर्थः ॥ ३४ ॥

तदाह—

अन्यैस्तु भावैरन्येषां प्रचयः परिकल्प्यते ॥

शनैरिदमिदं क्षिप्रमिति तेन प्रतीयते ॥ ३५ ॥

अल्पपरिमाणमहापरिमाणानामवयविनामन्यैर्व्यतिरिक्तैरेवावयवैर्बहुभिः प्रचयोऽल्पैरपचयः परिकल्प्यतेऽध्यारोप्यते, तथा च बह्ववयवोऽवयवी शनैर्निष्पाद्यतेऽल्यावयवस्तु क्षिप्रमित्यारम्भादिः कालवस्तुविलक्षणोऽवधार्यते समवायतिरोहितभेदत्वादवयवधर्मैरवयविनो व्यपदेशो; न तु भावतः कालो भिद्यतेऽवयविनाम् ॥ ३५ ॥

यतः—

असत्तश्च क्रमो नास्ति स हि भेत्तुं न शक्यते ॥

सतोऽपि चात्मतत्त्वं यत्तत्तथैवावतिष्ठते ॥ ३६ ॥

उत्पत्तेः पूर्वमसन् भावस्तस्य निःस्वभावत्वात् पौर्वापर्येण विभागाभावात् क्रमो नास्ति, उत्पन्नस्यापि विद्यमानस्य तेनैव प्रकारेणाशक्यभेदत्वेन स्वरूपस्य व्यवस्थानादविद्यमानः क्रम इति बुद्ध्याऽभिसन्धानेन क्रमव्यवहारः सदसतोरित्यर्थादभिहितो भवति भेदाश्रयो हि क्रमः, स च भेदः पदार्थस्यैवोत्पद्यमानावस्थस्य तत्त्वतः सदसदव

स्थाद्वयरूपस्य प्रत्यवस्थमसम्भवीति तस्य कल्पनया पूर्वापररूप-
ताऽध्यारोपः ॥ ३६ ॥

एवं प्रथम एव क्रमः कालपनिक इति सर्वस्तथारूपो न मुख्यः, न
केवलं क्रियाभेदनिमित्ताः काल एकस्मिन्नृत्वाद्याख्याः प्रवर्तन्ते याव-
द्भूतादिव्यपदेशा अपोत्याह—

क्रियोपाधिश्च सन् भूतभविष्यद्वर्तमानताम् ॥

एकादशभिराकारैर्विभक्तां प्रतिपद्यते ॥ ३७ ॥

उत्पन्नप्रध्वस्ता यदा क्रिया भवन्ति तदा तदुपाधिकालो भूत इति
व्यपदिश्यते, यदा तु संनिहितसाधनाः संभाव्यमानोदयाः क्रियास्तदा
तदुपाधिः कालो भविष्यत्तां प्रतिपद्यते, प्रारब्धापरिसमाप्तक्रियोपा-
धिस्तु वर्तमानसंज्ञः कालः, ते च भूतादयः कालविभागाः पुनरवा-
न्तरविभागेनैकादशधा भवन्ति ॥ ३७ ॥

कथमित्याह—

भूतः पञ्चविधस्तेषां भविष्यंस्तु चतुर्विधः ॥

वर्तमानो द्विधा ख्यात इत्येकादशकल्पना ॥ ३८ ॥

भूतसामान्यविशेषेभ्यो व्यावृत्तेरेको भूतभेद इति गण्यते, तथा
चोक्तं—“सामान्यमपि यथा विशेषस्तद्वदि”ति, अद्यतनो द्वितीयो भूतभे-
दः, अनद्यतनस्तृतीयः, अद्यतनानद्यतनसमुदायस्ताभ्यामन्यत्वाच्चतुर्थः,
परोक्षस्त्वनद्यतनभेदो न भूतभेद इति न पृथग्गण्यते, यस्तु भविष्यन्न-
प्यतिदेशाद् भूतकार्याणि लभते स पञ्चमो भूतभेदोऽध्यारोपितभूतभावो-
गौणः, भविष्यत्सामान्यमद्यतनोऽनद्यतनस्तत्समुदायश्चेति चत्वारो-
भविष्यद्भेदाः,

यस्त्वनद्यतनवत्प्रतिषेधाद् भविष्यत्सामान्यकार्याणि प्रतिपद्यते
सोऽनद्यतनोऽपि शास्त्रस्य व्यवहारे भविष्यत्सामान्यमेव, मुख्यो वर्त-
मान एकः, तत्समीपभूतस्त्वतिदिष्टवर्तमानभावो वर्तमानसामीप्य इति
भूतो भविष्यंश्च स द्वितीयः, तदेते शास्त्रकार्यप्रविभागार्थं कालस्य
भेदाः कल्पिता न तु भाविकेयत्संख्याः, एवमनन्तरभेदत्वात् क्रिया-
भेदाः क्रियाभेदाद् भूतादिभेद उक्तः ॥ ३८ ॥

क्रिया चातीताऽविद्यमाना कथं भूतव्यपदेशं काले समर्पयेदित्या-
शङ्क्याह—

काले निधाय स्वं रूपं प्रज्ञया यन्निगृह्यते ॥

भावास्ततो निवर्तन्ते तत्र सङ्क्रान्तशक्तयः ॥ ३९ ॥

क्रियया निवर्त्तिताः पदार्था अतीता इति भण्यन्ते, अतीतस्वरूपा-
स्ते वर्त्तमानावस्थायां बुद्ध्या यत् स्वरूपं गृहीतं तत्स्थायिनि काले
स्वाधारे समर्प्य व्ययन्ते, यतोऽनुभूताः स्मर्यमाणावस्थास्तस्य भूत-
व्यपदेशं कल्पयन्ति, तेन चातीतेऽध्वनि संक्रान्तशक्तयो व्यवहारं स्मा-
र्त्तमनुपतन्ति, एतदुक्तं भवति भावोपाधितया कालतत्त्वं प्रख्यायते,
भावाश्च स्वोपाधितया तद्व्यपदेशं कल्पयन्ति, तथा चाभूद् घट इत्या-
दिव्यवहारः, अतश्चतदेव कालसद्भावावेदकं लिङ्गम्, यदसत्यर्थे त-
द्व्यवहारः स्मार्त्तमनुपतति, कालसंक्रान्तरूपत्वादभूदिति व्यवहा-
रात् कालसिद्धिः ॥ ३९ ॥

तर्हि तद्व्यपदेशोऽपि कथमित्याह—

भाविनां चैव यद्रूपं तस्य च प्रतिबिम्बकम् ॥

सुनिर्मृष्ट इवादर्शे काल एवोपपद्यते ॥ ४० ॥

समर्थहेतुसन्निधानसमये संभावितोत्पत्तीनां पदार्थानां यद्रूपं-
बाह्यं, यच्च तस्य बाह्यस्वरूपस्य बुद्धौ निश्चितं प्रतिबिम्बरूपं तदाकार-
स्तयोर्द्वयोर्दृश्यविकल्पयोरेकत्वाध्यवसायात् स्थायिनि काले समारो-
हतस्तत्र संक्रान्तशक्तित्वमिति तदध्यारोपात्काले भविष्यत्त्वमध्यव-
साय बाह्येषु भावेषु तदुपाधिषु तद्व्यवहिते; यथा निर्मलतले दर्पणे
रूपप्रतिबिम्बवत् सर्वानयतरूपनिश्चय इत्यर्थः, कालप्रसेवकान्तर्गता-
हि पदार्थाश्चकासतीत्यादर्शसाम्यम् ॥ ४० ॥

एवं च कालसङ्क्रान्तरूपत्वाद् भावानामजस्रपरिणाम इत्याह—

तृणपर्णलताऽऽदीनि यथा स्रोतोऽनुकर्षति ॥

प्रवर्तयति कालोऽपि मात्रा मात्रावतां तथा ॥ ४१ ॥

नदीप्रवाहो यथा तृणादीनि कानि चित्प्रेरयति स्वस्थानात्प्रचया-
यति कानि चित्पुनराक्षिप्य तत्स्थाने निवेशयति; एवमजस्रवृत्तिः

कालो भावानाक्षिप्याक्षिप्योत्सृजति; उत्सृष्टानां च धर्मपरिणाम-
मावर्तयति ॥ ४१ ॥

दृष्टान्तान्तरेण तदेव द्रढयति—

आविश्येवानुसन्धत्ते यथा गतिमतां गतिः ॥

वायुस्तथैव कालात्मा विधत्ते क्रमरूपताम् ॥ ४२ ॥

यथा प्राणाख्यो वायुः शरीरिणामन्तरवयवसन्धिष्ववस्थितो गम-
नागमनादिवेष्टास्साधयति तथा कालात्माऽपि भावानामात्मानमनु-
प्रविश्य प्रतिबन्धाभ्यनुज्ञाभ्यां निमज्जनोन्मज्जने कुर्वन् क्रमं पौर्वाप-
र्यलक्षणं प्रकल्पयति ॥ ४२ ॥

ततश्चेदं सिध्यतीत्याह—

अयनप्रविभागश्च गतिश्च ज्योतिषां ध्रुवा ॥

निवृत्तिप्रभवाश्चैव भूतानां तन्निबन्धनाः ॥ ४३ ॥

दक्षिणायनमुत्तरायणमिति कालकृतमर्यादायत्तः प्रविभागः, नक्ष-
त्राणां च नियता गतिरुदयास्तादिरूपा कालमनुपतति, महाभूतानां च
सर्गप्रलयसमये जन्मविनाशावाविर्भावतिरोभावलक्षणौ कालायत्ता-
विति सर्वोपकारी कालो विश्वात्मेत्युच्यते ॥ ४३ ॥

ज्योतींषि नक्षत्रपर्यायाणि कालप्रविभागरूपाणि नान्यत्तत्त्व-
मित्याह—

मात्राणां परिणामा ये कालवृत्त्यनुपातिनः ॥

नक्षत्राख्याः पृथक्तेषु चिह्नमात्रं तु तारकाः ॥ ४४ ॥

विशिष्टकालसम्बन्धवशेन ये भावानां विशिष्टाः परिणामाः पृथक्
पृथक् प्रविभक्ताः, कृत्तिकाऽऽदिनक्षत्रसंज्ञाः प्रतिपद्यन्ते; तथाऽपि चन्द्र-
मसा योगे पुष्यादीनां यो भागो जातः स तद्व्यपदेशं लभते, तिष्यः
पुनर्वसुर्वा माणवक इति, अत एवात्र जातप्रत्ययस्यादर्शनमन्वा-
ख्यायते स्वाभाविकं ह्यर्थाभिधानं शब्दानां व्युत्पाद्यते तेन विशि-
ष्टकालोपजातः पदार्थस्तिष्यादिव्यपदेश्य इति भावतो मात्रापरि-
णाम एव नक्षत्रोपाधिः कालः, पृथग्रहणात् कालस्यापि नक्षत्रसमा-
ख्या गम्यन्त इति, कालो रोहिणीत्यादिः स हि कालभागो भावेषूपपाधि-

र्जनिक्रियामुखेन; तस्यैव तु ज्ञापकानि ज्योतीषि न तु तावदेव नक्ष-
त्रस्य रूपं चन्द्रमसा योगात्तदुपपत्तेः ॥ ४४ ॥

यथो च नियतः कालविशेषो ज्योतीरूपोऽश्विन्यदिनक्षत्ररूपैर्ज्ञा-
प्यते तथाऽन्यैरपीत्याह—

रुतैर्मृगशकुन्तानां स्थावराणां च वृत्तिभिः ॥

छायादिपरिणामैश्च ऋतुधामा निरूप्यते ॥ ४५ ॥

ऋतवो धाम स्थानं यस्य तदात्मकस्तेन प्रतिभासात्, काला-
ख्या हि स्वातन्त्र्यशक्तिः ब्रह्मणो वसन्तादिभेदेन प्रविभक्ता च कास्ति;
तथा चासौ नियतर्त्तभेदपुंस्कोकिलकूजितनवनवकिसलययोगेन
सूर्यादिसञ्चारविशेषोपलक्ष्यमाणच्छायाऽऽतपादिभेदेन तरुलताप्रसून-
विशेषेण चावधार्यते,

तथा हि—

सुगन्धिकुसुमामोदमत्तषट्पदनिर्भरः

पुंस्कोकिलरवाकीर्णो वनोद्देशो विभाव्यते ॥

मधुर्मधुकरामोदी सुखमारुतसङ्गमः ।

प्रबोधितप्रियाबाहुमञ्जरीसक्तवल्लभः ॥

मल्लिकामोदरुविरो घर्माक्तगजकम्पितः ।

प्रकम्पितवनः शुष्कलताकुसुमसञ्चयः ॥

शुष्यदास्यपिपासाऽऽर्त्तप्राणिसङ्करगह्वरः ।

प्रतप्तपांसुनिचयो ग्रीष्मस्सोष्मा विभाव्यते ॥

प्रशान्तातपसञ्चारा नीरदाच्छादिताम्बराः ।

जलाप्लावितभूभागास्सञ्चारविषमाः क चित् ॥

मयूरकैकारवपूरिताशा—

लतागृहान्तस्स्थितकामिसङ्घाः ।

उत्कण्ठितप्रोषितदत्तकम्पा—

वर्षा विभाव्यन्त इह क्रमेण ॥

हंसानां निनदेन पद्मनिचयैर्लाक्षाद्बोद्धासिभि-

नैर्मलयेन दिशां विशुद्धधवलैरभ्रैर्नभोलाञ्छनैः ।

शालीनां परिपाकशोभिवपुषा हृद्यैर्मृगाणां गतैः

संभाव्या शरदभ्रमुक्तविमलैर्व्योमस्फुरत्तारका ॥

प्रसूमेस्तत्रत्यैर्दिशि दिशि चकासद्भिरमलै-

र्जडिम्ना सन्नाङ्गैः पशुभिरथ काकैर्वनगर्तः ।

निशाना विस्तारैरभिमततमैः कान्तमनसां-

हिमैर्हेमन्ताख्यस्समय इव लक्ष्यस्फुटवपुः ॥

हिमप्रपातस्थगितोरुमार्मो-

विशीर्णपर्णशिशरोऽपि लक्ष्यः ।

शीतार्तसोदच्छकुनिप्रकाण्डो-

नीहारधारावृतभूमिपृष्ठः ॥

प्रफुल्लकुन्दप्रकरप्रचार-

स्तुषारसङ्घातविभेददक्षः ।

वहत्यजस्रं शिशिरा नभस्वा-

न्यत्राहितस्कीततरुप्रकम्पः ॥ इति ॥ ४५ ॥

इदानीमद्वैतवादेऽपि कालोपयोगं भावानामाह—

निर्भासोपगमो योऽयं क्रमवानिव दृश्यते ।

अक्रमस्यापि विश्वस्य तत्कालस्य विचेष्टितम् ॥ ४६ ॥

सम्बन्धसमुद्देशप्रदर्शितदिशाऽक्रमं ब्रह्मविवर्तरूपं विश्वं; तस्य यदिदं क्रमेणैवावभासनं तत्कालशक्तिकृतप्रतिबन्धाभ्यनुज्ञासामर्थ्यं, कालाख्या हि ब्रह्मशक्तिरविद्यैव क्रमावभासकारितया जीवात्मसु सफलेति ब्रह्मकाण्ड एव निर्णीतम्, एष तावत्प्रथमः कालव्यापारोऽत्र क्रमावभासः ॥ ४६ ॥

तदनन्तरोऽपि कालभेद औपाधिक इत्याह—

दूरान्तिकव्यवस्थानमध्वाधिकरणं यथा ॥

चिरक्षिप्रव्यवस्थानं कालादिकरणं तथा ॥ ४७ ॥

दूरोऽयमध्वा निकटोऽयमिति कर्तृगतिभेदेनाध्वनि व्यवस्था, न तु मार्गभेदोऽत्र कश्चिद्, य एव हि मन्दगतीनां दूरः स एव चतुरचेष्टानामासन्नोऽध्वा, एवमेव स्थायिन्यपि काले प्रचितसन्तानक्रियोपाधिश्चिरमिति व्यवस्थानम्, अपचितसन्तानक्रियोपाधिः क्षिप्रमिति ॥ ४७ ॥

इदानीं पूर्वमुक्तोऽपि भूतादिभेदः कालस्य क्रियोपाधिविशेषमात्रं-
वक्तुं पुनः प्रतिपाद्यते—

तस्याभिन्नस्य कालस्य व्यवहारे क्रियाकृताः ॥

भेदा इव त्रयस्सिद्धा यान् लोको नातिवर्तते ॥ ४८ ॥

अभिन्नेन कालेन व्यवहर्तुमशक्यत्वाल् लोके त्रयो भेदा इव परमा-
र्थत एकत्वात् क्रियोपाधयः प्रसिद्धाः, तस्य भूतभविष्यद्वर्तमानाख्याः,
क्रियाव्युत्तरमे भूतः, संभावितायां क्रियायां भविष्यन्, क्षणप्रवाहरूपेण
वर्तमानरूपायां तस्यां मुख्य एवायम् ॥ ४८ ॥

कथमस्य भेदो न भवतीत्याह—

एकस्य शक्तयस्तिष्ठः कालस्य समवस्थिताः ॥

यत्संबन्धेन भावानां दर्शनादर्शने सताम् ॥ ४९ ॥

कार्यभेदेन कारणभेदानुमानं, शक्तिभेदादेव च कार्यभेदोपपत्तेः
कालाख्यस्य जगत्कारणस्य न मुख्यो भेदोऽस्ति, तथा हि-वर्तमानश-
क्तिसंबन्धेन भावानां सतामेवाभिव्यक्तिर्जन्म, अतीतानागतकालश-
क्तिसंबन्धेन तु सतामेव तिरोभावोऽदर्शनमनभिव्यक्तिर्विनाशः प्राक्प्र-
ध्वंसाभावरूप इति शक्तिभेदात्कार्यभेदोपपत्तौ कालभेदकल्पना निर्नि-
मित्ता ॥ ४९ ॥

दर्शनादर्शने एव शक्तिप्रविभागेन विभजति—

द्वाभ्यां स किल शक्तिभ्यां भावानां वरणात्मकः ॥

शक्तिस्तु वर्तमानाख्या भावरूपप्रकाशिनी ॥ ५० ॥

अतीतानागतशक्तिभ्यां वरणं तिरोधानं भावानां सतां कालः
करोति, वर्तमानशक्त्या दर्शनं भावरूपप्रकाशनम् ॥ ५० ॥

ननु यथाऽनागतशक्तिकृतावरणानां पुनरभिव्यक्तिर्वर्तमानशक्तिर्वा
संबन्धो दृश्यते तथाऽतीतशक्तिकृतावरणानामपि कथं न भवतीत्याह—

अनागता जन्मशक्तेः शक्तिरप्रतिबन्धिका ॥

अतीताख्या तु या शक्तिस्तया जन्म निरुध्यते ॥ ५१ ॥

जन्मसहचरिताया वर्तमानशक्तेरनागतशक्तिरविरोधिनी प्रतिबन्ध-

न करोति; उदये स्वकाले हि तथा सा प्रतिबद्धा, समर्थहेतुसम्पाते तु वर्तमानशक्तेरुदयानुकूल्यमनागतशक्तिर्भजते, यस्य हि कालान्तरे वर्तमानता स एवानागतः कथ्यते, अतोतशक्त्या तु जन्मशक्तिर्वर्तमानाख्या निरुध्यत एव, न हि मृतस्य पुनर्जन्मेति नातीतेऽध्वनि पतितमाविर्भवति वस्तु ॥ ५१ ॥

ननु शक्तिमदाश्रयाः शक्तयः शक्तिमानिव सदा संनिहिता इति सदैव तद्योगे भावानां युगपद्विरुद्धरूपदर्शनादर्शनप्रसङ्ग इत्याशङ्क्याह-

तमःप्रकाशवच्चेते त्रयोऽध्वानो व्यवस्थिताः ॥

अक्रमास्तेषु भावानां क्रमस्समुपलभ्यते ॥ ५२ ॥

भूतभविष्यद्वर्तमानाख्यास्त्रयः कालविभागा अध्वान इवाध्वानो-
यथा ह्यध्वसु गन्तारो गमनागमनादिप्रबन्धं वर्तयन्ति तथैतेषु भावाः
परिणाममनुभवन्तो गतागतप्रपञ्चमुपरचयन्ति, भविष्यदध्वनि हि य-
एव स्थितः स एव वर्तमानाध्वनि पतितोऽतीतेऽध्वनि पुनः पतति,
तथा च त्रैयध्विकाः पदार्थाः परिणामवादिभिरभ्युपगम्यन्ते, यदुक्तं-
“पातञ्जले धर्मास्त्रयध्वान” इति, यद्यपि चैते त्रयः शक्तिविशेषाः काला-
त्मन्यक्रमा एवावस्थिताः तथाऽपि तमःप्रकाशरूपत्वादाधेयेषु भावेषु
प्रवृत्तिं वर्तयन्तो दर्शनादर्शनाभ्यां सदसद्रूपोपकल्पनया पौर्वापर्य-
विदधति, तद्यथा त्रयः सत्त्वरजस्तमोलक्षणा गुणो नित्यत्वाद्युगपदव-
स्थाना अपि अङ्गाङ्गिभावोपगमनेन यथायथं स्ववृत्त्युल्लासे विचित्र-
परिणामान् भावानामुपरचयन्ति; तथेमे कालभेदाः स्वशक्तिमाहात्म्या-
द्भावभेदेषु क्रमोपरचनचतुरा इत्यर्थः ॥ ५२ ॥

तमःप्रकाशरूपमेव विभजति—

द्वौ तु तत्र तमोरूपावेकस्यानेकवत् स्थितिः ॥

अतीतमपि केषां चित्पुनर्विपरिवर्तते ॥ ५३ ॥

अतीतानागतावध्वानौ भावावरणहेतुत्वात् तमस्स्वभावौ वरण-
हि तमोधर्मो “गुरु वरणकमेव तम” इत्युक्तं, वर्तमानोऽध्वा प्रकाशतुल्यः
सत्त्वसद्रूपः “सत्त्वं लघु प्रकाशकमिष्टमि”ति, रजस्तु प्रवृत्तिसामान्य-
कालस्वरूपं सर्वत्रान्वयि प्रतिबन्धाभ्यनुज्ञाभ्यां प्रवर्तमानं प्रेरणारूपं-
रजःकालात्प्रकमेव, त्रैगुण्यपरिणामात्मकत्वं च ब्रह्मदर्शनेऽपि काल-

स्योपपन्नमेव, शक्तिरूपस्यापि ज्ञानक्रियाशक्तिर्हि जीवात्मनि गुणत्रयं,—
तत्रैव च कालशक्तिस्तद्रूपातीतशक्तिर्जन्मशक्तेः प्रतिबन्धिकेति पूर्व-
मुक्तम् ।

के चित्तु मन्यन्ते—अतीताध्वपतितमपि पुनः कालान्तरे जगत्परि-
वर्तेषून्मज्जति कृतपरिनिष्ठिता हि भावाः प्रधानसेवकान्तर्गता यथा
कालमुद्दर्शयन्त्यात्मानं पुनः प्रलये तत्रैव तिरो भवन्तीति पञ्चाधिकर-
णदर्शनस्थानां साङ्ख्यानामागमः, इत्थं चात्र दर्शने सुतरां त्रैयध्व-
कत्वमुपपद्यते, सर्वेषामपि त्रिष्वप्यध्वसु सञ्चारप्रबन्धप्रवृत्ते जगति
पूर्वमतीतानां वर्तमानता नास्ति; जगत्परिवर्तेऽपि न तदेवावर्ततेऽपि
तु तत्सद्दर्शमित्यतीतशक्तेर्वर्तमानशक्तिविरोधः पूर्वमुक्तः, इह तु “ना-
भावो विद्यते सत” इति तिरो भूतं पुनस्तदेवावर्तत इति दर्शनान्तरं-
कथ्यते ॥ ५३ ॥

तदेवं धर्मधर्मिणोः कथं चिद्व्यतिरेकमभ्युपगम्य स्थायी धर्मी वर्त-
मानो धर्मास्तु व्यध्वान इतीदं दर्शनमुक्तम्, इदानीं धर्मधर्मिणोरव्यति-
रेकं भाविकमाश्रित्य धर्मिणो युगपदपि व्यपदेशत्रयं धर्मद्वारकं प्रवर्तत-
इति मतान्तरमाह—

युगपद्वर्तमानत्वं तद्धर्मा प्रतिपद्यते ।

केषां चिद्वर्तमानत्वाच्चैति तद्वदतीतताम् ॥ ५४ ॥

ते=अतीतवर्तमानानागततारूपा धर्मा यस्यासौ तद्धर्मा धर्मी युगप-
देकवारमेव वर्तमानत्वं सांप्रतिकत्वं प्रतिपद्यते धर्मस्य वर्तमानत्वात्तदव्य-
तिरिक्तो धर्मी तथा वर्तमानत्वाच्चानन्तरमप्यतीतत्वं तद्वद्वर्तमानत्ववदेवै-
ति युगपदेवातीततामप्यासादयति कस्य चिद्धर्मस्यातीतत्वात्तदव्यति-
रिक्तो धर्मीत्यर्थः, एवं कस्य चिद्धर्मस्यानागतत्वादनागततामप्येति,

तदेवं धर्मी स्थायी तावत् सदैव वर्तमानोऽपि धर्मत्रैविध्यात्सकृ-
दपि व्यध्वा व्यवहियते, अव्यतिरिक्ताश्च सन्निवेशवद्धर्मा इत्यन्यत्र
स्थापितम् ॥ ५४ ॥

नन्वतीतवर्तमानयोर्विरोधात् कथमेकत्र समावेश इत्याशङ्क्याह—

हेतूपकारादाक्षिप्तो वर्तमानत्वमागतः ।

शान्तहेतूपकारस्सन्पुनर्नोपैति दर्शनम् ॥ ५५ ॥

यदा संरब्धा हेतवः कार्योपकारमारभन्ते तदा तत्सामर्थ्याज्जा-

यमानो भावो दर्शनपथमवतरन्नर्थक्रियास्सम्पादयन् वर्तमान इति व्यपदिश्यते, उपकृतपरिसमाप्तकरणीयो दर्शनमननुपतन्नतीतः, यदा तु हेतवो नोपकाराय संरब्धास्तदाऽनागत इत्येकस्यापि परोपाधिप्रकल्पितो व्यपदेशभेदोऽविरुद्ध इत्यर्थः, अर्थक्रियासदसत्त्वनिमित्तो व्यपदेशभेदः ।

ननु यदेवार्थक्रियाकारि तदेव परमार्थसदित्यतीतेऽध्वनि तदभावात्कथं सत्त्वं? न वयमर्थक्रियानिमित्तं सत्त्वं ब्रूमोऽपि तु स्वरूपेण सन्तः पदार्थाः, स्वरूपं चैषां गुणत्रयमयं, तस्य च सत्यस्य नास्ति विनाशः सर्वत्र सर्वदाऽनुगमाद् वोतपञ्चकेन साधितत्वात्, तदुक्तं—“तदेतत्त्रैलोक्यं न व्यक्तेरपैति सत्त्वादि”ति ॥ ५५ ॥

अतीतानागतयोरध्वनोर्भावस्यादर्शनं समानमभिप्रेत्य के चित्संक्षेपरुचयः कालस्य शक्तिद्वयमेव प्रतिबन्धाभ्यनुज्ञाप्यायमभ्युपयन्तीत्याह—

द्वे एव कालस्य विभोः केषां चिच्छक्तित्वमर्त्तनी ।

करोति याभ्यां भावानामुन्मीलननिमीलने ॥ ५६ ॥

प्राक्प्रध्वंसाभावतो भावस्यादर्शनमविशिष्टमिति; एकैव तत्कारिणी कालस्य सर्वभावसहिष्णुरूपस्य शक्तिः प्रतिबन्धलक्षणा, द्वितीया त्वभ्यनुज्ञालक्षणा भावाभासविधायिनी सर्वभावप्रभविष्णुरूपस्य, तदेव—कालतत्त्वं व्याख्यातम् ॥ ५६ ॥

अत्रके चिद्विप्रतिपद्यन्ते—अभिन्नेन कालेन व्यवहर्त्तुमशक्यत्वाद् य-एव तद्भेदोपाधिः क्रियाऽऽदिः परिकल्प्यते; स एवास्तु व्यवहारनिमित्तं किमदृश्यमानेनानुपपन्नेन कालात्मना कृत्यमित्यादि वदन्तः स्वमतिपरिकल्पितरूपेण कालेन विना व्यवहारदौस्थ्यं तदीदृशमस्तु कालतत्त्वमिति दर्शनेनाह—

कलाभिः पृथगर्थाभिः प्रविभक्तं स्वभावतः ।

के चिद् बुद्ध्यनुसंहारलक्षणं तं प्रचक्षते ॥ ५७ ॥

भिन्नाः क्रियास्सङ्कलनावुद्ध्याऽनुसंहियमाणाः सङ्कल्यमानाश्चिरक्षिप्रादिव्यपदेशस्य निमित्तं भवन्ति; एवमहोरात्रादिव्यपदेशस्य, तथा च बुद्ध्या सङ्कलनं क्रमो वा बहिस्तत्त्वं चिरादिकालरूपं विलक्षणमेव व्यघतिष्ठते, तथा हि चिरकालस्यावान्तरप्रविभागेन भिन्ना एव

कालास्त्वांशाः परिकल्प्यन्ते, एवं क्षिप्रकालस्याहरादिकालस्य च, न तु क्रियोपाधिवशादयं चिरादिभेदः, पूर्वोक्तनयेन बुद्धेः स्वयं भेदात्स-
एव च स्वविषये सङ्कल्यमाने क्रियासन्ताने समारोप्यते, बुद्धिधर्मो हि विषयस्वरूपानुपातीति दृष्टमेतद् विषयभूतक्षणगतालपमहत्त्ववशेन चिरादिभावो बुद्धिसङ्कलनस्य कालरूपस्य व्यवहियत इत्येतावत् कालतत्त्वं, नास्त्यन्यो बाह्यः कश्चित्काल इति बौद्धप्रायाः ॥ ५७ ॥

भवत्वेवं नास्माकं विप्रतिपत्तिरत्रेत्याह—

ज्ञानानुगतशक्तिं वा बाह्यं वा सत्यतः स्थितम् ।

कालात्मानमनाश्रित्य व्यवहर्तुं न शक्यते ॥ ५८ ॥

ज्ञाने बुद्ध्यावनुगताः तथाऽऽकाराः शक्तयश्चिरक्षिप्रवर्तमानादिभेद-
रूपा यस्यासावेवंविधो बुद्ध्यनुसंहारमात्रस्वभावो वस्तुकालो बाह्यो-
वा कश्चित्प्रविभक्तवर्तमानादिशक्तिः पारमार्थिको द्रव्यपदार्थो, ना-
स्माभिर्दर्शनविवेकः प्रारब्धः किन्तु शाब्दे व्यवहारे यदङ्गं तत्परीक्ष्यम्,
अस्ति च भिन्नकालशब्दो व्यवहारोऽभूदस्ति भविष्यतीति, तत्र
यथायोगमत्रिचारितरमणीयः कालोऽभ्युपगन्तव्य इत्यर्थः ॥ ५८ ॥

तथा हि कैश्चिद् भावेभ्यो व्यतिरिक्त एव कालोऽभ्युपगत इत्याह—

तिस्रोऽभावस्य भावस्य केषां चिद्भावशक्तयः ।

ताभिस्त्वशक्तिभिस्सर्वं सदैवास्ति च नास्ति च ॥ ५९ ॥

पारमर्षनये सततपरिणामिषु सत्त्वरजस्तमसां शक्तिमात्रमतीता-
दिकालभेदसमाख्यं, तथा च सर्वेषां भावानां गुणत्रयरूपत्वाच्छक्तित्र-
ययोगित्वे यथायथं शक्त्युद्भवानुद्भवाभ्यां सदसत्त्वेन व्यवहारः ॥ ५९ ॥

तथा हि—

सत्त्वादिव्यतिरेकेण तास्तिस्रोऽपि व्यवस्थिताः ।

क्रमस्तास्तदभेदाच्च सदसत्त्वं न भिद्यते ॥ ६० ॥

भावादव्यतिरिक्तास्ता एव शक्तयः क्रम इत्युच्यते, आविर्भावतिरोभावौ
हि वर्तमानादिशक्तिसमन्वयवशाद्भावाः प्रतिपद्यमानाः क्रमरूपमात्मनि
दर्शयन्तीति शक्तय एव तात्पर्यतः क्रमः, अव्यतिरेकेऽपि च भावाच्छ-
क्तीनां सहभावाभावरूपवृत्तिवैचित्र्यात्सङ्करो न भवति, दर्शनादर्शने हि
तत्रासां व्यापारः, स च विलक्षणः तद्वशादेव च सदसत्त्वव्यवहार इति

सोऽपि भावतो न भिद्यते. अतीतानागतावस्थस्य हि दर्शनमपवृत्तं न सत्त्वमिति दर्शनाभाव एवासत्त्वव्यवहारात्सत्त्वस्य च तदानीमपि विद्यमानत्वात्सदसत्त्वं न भिद्यते ॥ ६० ॥

यतः—

दर्शनादर्शने नैकं दृष्टादृष्टं तदेव तु ।

अध्वनामेकता नास्ति न च किञ्चिन्निवर्तते ॥ ६१ ॥

वर्तमानशक्त्या प्रकाशनं दर्शनं संवेदनमतीतानागतशक्तिभ्यां तु तिरोधानमदर्शनमसंवेदनं तयोः परस्परपरिहारेणावस्थानान्नेकत्वमिति कार्यभेदादध्वभेद एव न सङ्करः, यत्पुनस्तद्वस्तु दृष्टमदृष्टमतीतं च तदेकरूपमेव धर्माणामागमापायाभ्यामपि धर्मिणस्तत्त्वाद्प्रच्युतेः, अतश्चात्र भावादभिन्नानामप्यध्वनां वर्तमानादिरूपाणां कार्यसाङ्कर्याभावादेकत्वसङ्करो नास्ति यतश्च तद्रूपमत्यन्तं निरन्वयध्वंसि नोपपद्यते तिरोभावमात्रात्तु ततः सदसत्त्वं न भिद्यते सत्त्वादसत्त्वस्य भेदो नास्ति सत्त्वमेव तिरोभूतमसत्त्वमिति व्यवहियते न त्वभावोनाम कश्चिन्निरूप्य इत्यर्थः, तदुक्तं पातञ्जले धर्मी व्यध्वा धर्मास्त्यध्वानस्ते तल्लक्षितास्तां तामवस्थां प्राप्नुवन्तोऽन्यत्वेन प्रतिनिर्दिश्यन्तेऽवस्थान्तरतो न द्रव्यान्तरत इति तथा चानागतं लक्षणं हित्वा वर्तमानलक्षणं प्रतिपन्नो न चातीतानागताभ्यां वियुक्त इति ॥ ६१ ॥

इदानीं यथासंभवं कालतत्त्वे मतान्तराण्युपसंहरति—

शक्त्यात्मदेवतापक्षैर्भिन्नं कालस्य दर्शनम् ।

प्रथमं तद्विद्यायां यद्विद्यायां न विद्यते ॥ ६२ ॥

कालाख्या स्वातन्त्र्यशक्तिर्ब्रह्मण इति; तत्र भर्तृहरेरभिप्रायव्याख्यातारस्तु कारणशक्तिरेव काल इति व्याचक्षते, तथा हि बीजशक्तिरङ्कुरोपजनमभ्यनुजानाति; काण्डप्रसवं च तदानीं प्रतिबध्नाति कार्यकरणाद्, एवमङ्कुरादिशक्तावपि यथोत्तरमनन्तरकार्यजननाद्व्यवहितकार्यप्रतिबन्धाच्च कालत्वं बोद्धव्यम्, एतच्चायुक्तमिव लक्ष्यते नियतकारणा—हि भावाः स्वकारणसन्निधाने भवन्ति नान्यथेति कारणसामर्थ्यमेवेदं—तत्र तु नियतकालत्वात् सहकारिकालस्तदन्य एव युक्तः, कारणपरम्परया भावानामुत्पद्यमानानां च क्रमदर्शनात्क्रमाख्या कालशक्तिर्भावोपाधिरूपाऽवगन्तव्या, ततश्च य एव भावभेदाभासने प्रभुः स एव तु

तदनुयायिक्रमावभासनेऽपीति स्वतन्त्रस्य चिदात्मन एव जीवात्म-
गतेयं शक्तिः कालाख्या युक्ता; तथा प्रागुक्तं वाक्यपदीयेऽस्माभिः, अ-
तएवैतद्दर्शनानुगुणं दशनान्तरमाह—आत्मा पुरुषो जीव एव कालस्त-
स्यैव क्रमावभासात् स हि यथातत्त्वमर्थान्प्रत्येतुमसमर्थः स्वाभासका-
लानुसारेण तत्र क्रममध्यवस्यति ततश्च ततः कालभेदप्रकलृप्तः स ए-
वोपचारेण कालाख्यां प्रतिपद्यते स एव च कालशक्तेरविद्याशक्तिसह-
चारिण्याः फलभूमिः तददृष्टादिवशेनैव भावेषु प्रतिबन्धाभ्यनुज्ञे ।

अन्ये तु विग्रहवर्ती महाप्रभावां देवतां कालत्वेन प्रतिपन्नाः, अत्रा-
पि चिदूपस्य ब्रह्मणः शक्तिर्देवतैव सकलजगद्भासघस्मरेत्येतदानुगुण्य-
मेवेति; इदमेवात्र सिद्धान्तरूपं दर्शनम्, अत एवैतत् कालदर्शनमविद्यायां
संसारहेतुभूतायां प्रथमं, भेदावभासमयो हि संसारः भेदश्च देशका-
लाभ्यां तत्र च कालभेदो जगत्सृष्टेराद्यः, अक्रमा हि पश्यन्तीरूपा संवि-
त्प्राणप्रवृत्तिमुपारूढा कालात्मना परिगृहीतक्रमेव चकास्तीति कृतनिर्ण-
यं वाक्यपदीये शाद्वप्रमायामस्माभिस्तत एवावगमनीयम्, निष्क्रमं हि
ब्रह्मतत्त्वं विद्यामयं कालकलितमविद्यावशात्क्रमरूपोपग्रहेण यथायथं-
विवर्तत इति कालानुवेधात् पदार्थानां क्रमेण प्रत्यवभासोऽनादिसिद्ध-
जीवात्मगतः सर्वस्य च भेदजातस्याविद्यामयत्वात् कालेऽपि दर्शनभे-
देन योऽयं विभागः सोऽप्यविद्याविजृम्भित एव, आविर्भूतायां तु वि-
द्यायां सर्वस्य भेदप्रपञ्चस्यानवगमादयमप्यपैति, अतश्चात्र युक्तायुक्त-
तया विचारणं प्रयासमात्रफलमेव व्यवहारे सर्वस्यैव सत्यतया तत्त्व-
व्यवस्थाऽनुपपत्तेरिति तत्र तात्पर्यार्थः ॥ ६२ ॥

तदेवं जन्मवतां पदार्थानां व्यवहारे काल उपयोगीति स्थितं, कथं-
तर्हि नित्यानां शब्दानां कालकृतो ह्रस्वत्वादिभेदः कल्पित ? इति ब्रूमः
तद्यथा चिरमिदं कृतं क्षिप्रमिदं कृतमिति ज्ञानयोः स्वतस्समानकाल-
त्वेऽपि विषयगतप्रचयापचयाभ्यां काललेदप्रतिभास इव स्वात्मनि ल-
क्ष्यते तथा ह्रस्वादावपि शब्दतत्त्वस्य पक्षेऽपि समुत्पादितः कालभेदः,

यद्येवम्—

अभेदे यदि कालस्य ह्रस्वदीर्घप्लुतादिषु ।

दृश्यते भेदनिर्भासस्स चिरक्षिप्रबुद्धिवत् ॥ ६३ ॥

ह्रस्वदीर्घप्लुतावृत्त्या नालिकामलिलादिषु ।

कथं प्रचययोगः स्यात्कल्पनामात्रहेतुकः ॥ ६४ ॥

वास्तवे ह्रस्वादौ कालस्य विभेदेऽपि चिरश्चिप्रज्ञानवदुपचरिते कालभेदे समाश्रीयमाणे ह्रस्वस्य पुनःपुनरुच्चारणे नालिकायाः— पानीयस्रुतिरल्पा ततस्त्रिभागाधिका दीर्घस्योच्चारणावृत्त्या ततोऽपि प्लुतस्य त्रिभागाधिकेति योऽयं प्रकर्षसंबन्धः सलिलस्रुतेः स— कथं कल्पनामात्रकृतकालभेदात् स्वतः कालविभागशून्याद्भ्रस्वादिभेदात् भवेद्, ह्रस्वादीनां तद्विन्नकालता पारमार्थिकी कल्पिता तु भिन्नकालता न च कल्पनाऽर्पितोऽर्थः क्रियास्वन्वयीति ह्रस्वादिसमुच्चारणे सलिलस्रुतिरेकरूपैव स्याद्, आदिग्रहणादन्येषां भावानां— निष्पत्तिभावो ह्रस्वादिसमुच्चारणे दृश्यमान उदाहार्यः, तस्मात्तत्त्वत— एव भिन्नकाला ह्रस्वादयः शब्दा इति कालवृत्त्यनुरोधान्नित्यत्वव्याघात इत्यर्थः ॥ ६३-६४ ॥

अत्र समाधिः—

अभिव्यक्तिनिमित्तस्य प्रचयेन प्रचीयते ।

अभिन्नमपि शब्दस्य तत्त्वमप्रचयात्मकम् ॥ ६५ ॥

शब्दस्य ह्रस्वादिभेदभिन्नस्यापि नित्यत्वात्कालावच्छेदाभावेऽपि तदभिव्यञ्जकध्वनिग्रामस्योपचयापचयाभ्यां कालभेदाद्व्यङ्ग्यव्यञ्जकयोर्भेदानवधारणाच्छब्देऽपि कालभेदावधारणं, प्राकृता हि ध्वनयः शब्दस्वरूपसंभेदेनेव श्रूयमाणाः स्वगतं कालभेदं तत्रावभासयन्ति न हि व्यञ्जकध्वनिविवेकेन शब्दतत्त्वग्रहणम्, अन्त्येन ध्वनिना सह बुद्धौ शब्दोऽवभासत इत्युक्तं, ततश्च व्यञ्जकाधीनत्वाच्छब्दतत्त्वोपलम्भस्य यथाव्यञ्जकं तद्धर्मः स्वरूपनिवेश्येति भिद्यते नालिकासलिलस्रुतिः, अत एव च “तपरस्तत्कालस्ये”ति ध्वनिगतकालाध्यासादुपपद्यते वि— कृतध्वनिजनितस्तु वृत्तिभेदक इति निर्णीतमेव पूर्वकाण्डे, वक्ष्यते चाग्रे, सर्वश्च ह्रस्वदीर्घानुनासिकत्वादिधर्मव्रातः शब्दात्मनि व्यञ्जकाधीन— इति ब्रह्मकाण्ड एव विस्तरेणोक्तम्,

नादस्य क्रमजन्मत्वान्न पूर्वो नापरश्च सः ।

अक्रमः क्रमरूपेण भेदवानिव जायते ॥

इत्यादि, तदत्र चिरश्चिप्रज्ञानवन्नायमस्वरूपसमवायिकालभेदो—

येनाभेदस्य भाविकस्य भावात् कार्यभेदो न स्यादित्युच्येत, अनुव्यङ्ग्यव्यञ्जकयोः शब्दनादयोरविवेकेन श्रोतृभिरभेदो व्यवसायाद्व्यञ्जकमन्तरेण शब्दस्वरूपाव्यवस्थानादन्तरङ्गध्वनिनिहितः कालभेदो व्यवहाराङ्गमेवेत्यर्थः, न हि यथा ज्ञानस्य विषयस्तथा शब्दस्य ध्वनयः विषयाकारस्य शब्दाद्यात्मकस्य ज्ञानाकाराद्विवेकेन संवेदनाच्छब्दध्वनीनां त्वविवेकात्, पूर्वपक्षे तु स्वरूपानिवेशी गजनिमीलितेन स्वरूपभेदावभासः शङ्कितः तथा च कार्यभेदानुपपत्तिश्चोदिता ॥ ६५ ॥

न केवलं ह्रस्वदीर्घादावेव शब्दतत्त्वमभिन्नं यावत्सर्वत्रैव पदवाक्यविषय इत्याह—

एवं मात्रा तुरीयस्य भेदे दाशतयस्य वा ।

परिमाणविकल्पेन शब्दात्मनि न विद्यते ॥ ६६ ॥

मात्रायाश्चतुर्थस्य भागस्यापचिततरध्वनिव्यङ्ग्यस्य दशावयवा-
येषां ते दशतया ऋगात्मानस्तेषां समूहस्य दाशतयस्य चतुष्पष्ट्या-
त्मकस्य वेदराशेः प्रचिततरध्वनिव्यङ्ग्यस्य कालपरिमाणभेदेन
विशेषो नास्ति द्वयोरपि शब्दयोर्नित्यत्वेन समानत्वाद् व्यञ्जकगतः
केवलं कालभेद इत्यर्थः, तद्यथा हस्तिमशकज्ञाने स्वरूपेणैकरूपे-
ऽप्याकारोपप्लवाद्विलक्षणे इवानुभूयेते, एवं शब्दात्मा स्फोटस्वभावः
सर्वत्र पदवाक्यविषये विलक्षणोऽभिव्यञ्जकभेदाद्विलक्षण इव
चकास्ति ॥ ६६ ॥

यदि तर्हि ध्वनिभेदाध्रस्वादिभेदः कार्यभेदाधायी वृत्तिभेदोऽपि
तथा स्यात् ततश्च द्रतायां तपरकरणे मध्यमविलम्बितयोरुपसङ्-
ख्यानं कर्त्तव्यं स्यादित्याशङ्क्याह—

अनुनिष्पादितत्वेन येऽन्तराल इव स्थिताः ।

शब्दास्ते प्रतिपत्तृणामुपायाः प्रतिपत्तये ॥ ६७ ॥

प्राकृतध्वनिभिरभिव्यक्ते शब्दतत्त्वेऽनुरणनरूपा ये पश्चात्कालभा-
विनो ध्वनयः सन्तानेन वर्तन्ते श्रोत्रान्तराल इव स्थित्वा शीघ्रसन्ता-
नवर्तनात्ते श्रोत्रदेशमनुप्ताप्ताः शब्दप्रचयग्रहणहेतुतां श्रोत्रदेशं प्रतिपद्य-
माना द्रतादिप्रतीतिभेदं रचयन्ति, ततश्च ते शब्दतत्त्वाद् बहुभूनाञ्च
मिन्दन्ति तं, तदुक्तं—

शब्दस्यार्धमभिव्यक्तेर्वृत्तिभेदात्तु वै कुतः ।

ध्वनयस्समुपोहन्ते स्फोटात्मा तैर्न भिद्यत, इति ।

वात्तिकेऽप्युक्तं “सिद्धं त्ववस्थिता वर्णा वक्तुश्चिराचिरवचनाद्
वृत्तयो विशिष्यन्तः” इति, तदेवं जन्मवतां कालेनानवच्छेदान्नित्यानां-
शब्दानां तदनुपपत्तिं चोदयित्वा व्यञ्जकगतत्वेन समर्थितम् ॥६७॥

इदानीं प्रकृतमेव कालस्य परोपाधिकं भेदव्यवहारं दर्शयति—

विशिष्टमवधिं तं तमुपादाय प्रकल्पते ।

कालः कलावतामेकः क्षणमासर्तुभेदभाक् ॥ ६८ ॥

कलावतां सावयवानामनित्यानां भावानामवच्छेदकः कालो नि-
यतपदार्थोदयाद्यवधिपरिग्रहेण क्षणलवमुहूर्त्तादिविभागव्यवस्थामा-
सादयति ॥ ६८ ॥

तथाऽपि नैषा व्यवस्था भाविकीत्याह--

बुद्ध्यवग्रहभेदाच्च व्यवहारात्मानि स्थितेः ।

तावानेव क्षणः कालो युगमन्वन्तराणि वा ॥ ६९ ॥

क्षणसन्तानो यावान् सङ्कलनाबुद्ध्यैकत्वेन गृह्यते तावा-
नेकः कालो मासादिरूपो व्यवस्थाप्यते, अपचयकाष्ठागतस्तु क्षण-
त्युपचयकाष्ठाप्राप्तो मन्वन्तरमित्यादि भावतो द्रव्यभूतस्यैकत्वेऽपि
कालस्य कल्पनेयं बौद्धी बुद्ध्यनुसंहारकालपक्षे तु मुख्यैवेयम् ॥ ६९ ॥

ननु च नालिकास्रुत्या क्षणाहोरात्रादिकालव्यवहार इति सैवा-
स्त कालः किमपरेण तेन कल्पितेनेत्याशङ्क्याह—

प्रतिबन्धाभ्यनुज्ञाभ्यां नालिकाविवराश्रिते ।

यदम्भासि प्रक्षरणं तत्कालस्यैव चेष्टितम् ॥ ७० ॥

घटिकोदरवर्तिनः पयसच्छिद्रान्निस्सरतो यत्कस्य चिद्भागस्य पूर्व-
निस्सरणमपरस्य तदैवानिस्सरणं तत्कालकृतशक्तिप्रतिबन्धाभ्यनुज्ञा-
मर्थम्, अन्यथा गुरुत्वाद्मभोऽवयवि समस्तावयवव्यापि युगपन्निर्ग-
च्छेत्, क्रमेण तु निस्सरणात् कालोऽत्र सव्यापारो व्यतिरिक्त इति नाम्भ-
स्रुतिरेव कालः; तत्परिच्छेदिका त्वसौ, सा हि निमेषक्रियया प्राणप्रवा-
ण बुद्धिक्षणसन्तानेन वाऽपरिच्छिन्नतदपरकालपरिच्छेदायात्, निमे-
षादिरपि सूक्ष्मेण रूपेण कालेन परिच्छिन्न इति क्रमाख्या कालशक्तिः
क्षमरूपानुस्यूता सर्वभावेष्वशक्यप्रतिक्षेपा; अनुभूयमानत्वात्सर्वा हि
वित्कमरूपाच्छ्रुतिरेति, अक्रमं परं तत्त्वमग्नीषोमस्वभावं सोम-

सूर्यादिरूपविवर्तदशालम्बनेनाविरतपरिवर्त्तप्राणिनामनुग्रहोपघाताया-
जंगदन्तमावृत्तिमातनुते, एतच्च वाक्यपदीये विस्तरेणास्माभिर्नि-
र्णीतम् ॥ ७० ॥

कालस्य तर्ह्येकरूपत्वाच्छिद्रापचयोपचयोभ्यामम्भस्स्रुतेस्तद्भेदः
कथमवधार्यत इत्याशङ्क्याह—

अल्पे महति वा च्छिद्रे तत्सम्बन्धे न भिद्यते

कालस्य वृत्तिरात्माऽपि तमेवास्यानुवर्तते ॥ ७१ ॥

अल्पेन नालिकाच्छिद्रेणाम्भस्सम्बन्धे सति कालस्य व्यापारः
प्रतिबन्धाभ्यनुज्ञालक्षणो न भिद्यते नापि महता छिद्रेणाम्भस्सम्बन्धे
सति कालस्य व्यापारः प्रतिबन्धाभ्यनुज्ञाने कालस्य वृत्तिरात्मापि
तमेवास्यानुवर्तते, अल्पेन छिद्रेण न भिद्यते नापि महता च्छि-
द्रेणाम्भस्सम्बन्धे, एवमपि च कोलात्माऽभिन्नरूपोऽपि तमेवोप-
च्छिद्रसम्बन्धमनुवर्तते तदनुवर्तनाच्चायमल्पच्छिद्रे प्रतिबन्ध-
बाहुल्याद्दीर्घकालोऽवधार्यते, अयमर्थः—अभेदेऽप्यत्र कालस्य च्छिद्रवि-
शेषसम्बन्धादवधीयमानो भेदोऽवधार्यत इति, अत एव घटिकाऽवरुद्ध-
मम्भो न पतति च्छिद्रमुक्तं तु पततीति किं कालेन कार्यमिति न
वाच्यम्? मूलभूतस्य कालव्यापारस्याप्रत्याख्येयत्वाद्, ये एव हि
प्रतिबन्धाभ्यनुज्ञे कालकृते ते एव घटिकाऽवयवच्छिद्राभ्यामनुवि-
धीयेते, यथा बीजस्याङ्कुरजनने प्रतिबन्धाभ्यनुज्ञे कुसूलक्षेत्राभ्यां-
पोष्येते, अत एवात्माऽपि तमेवास्यानुवर्तत इत्युक्तं, द्रष्टव्यं हि कार-
णस्य काण्डशक्तेश्च परस्परमानुगुण्यात् सहभावादेकतराव-
लम्बनेन नेतरप्रतिक्षेपो न्याय्यः ॥ ७१ ॥

किं बहुना स्वशक्तिवैचित्र्यादभिन्नोऽपि कालात्मा सर्वत्र भावेषु
भेदमादर्शयतीत्याह—

आक्रीड इव कालस्य दृश्यते यः स्वशक्तिभिः ।

बहुरूपस्य भावेषु बहुधा तेन भिद्यते ॥ ७२ ॥

कालमुखप्रेक्षित्वाद्भावानामसौ प्रभुरेतैराक्रीडैरुन्मज्जननिमज्जन-
भेदादिक्रीडाः सम्पादयन् वर्तमानादिरूपवैचित्र्येण स्वसामर्थ्याध्या-
सितमात्मभेदमुपदर्शयति ॥ ७२ ॥

तथा हि —

त्वचि सारस्य वा वृद्धिं तृणराजस्य वा दधत् ।

तावत्तद्वृद्धियोगेन कालतत्त्वं विकल्पते ॥ ७३ ॥

तावदेव तत्परिमाणमेव कालतत्त्वं प्रतिबन्धाभ्यनुज्ञामात्रहेत्व-
भिन्नं वंशस्य वेणोः फलप्रसवपर्यन्तां वृद्धिमुपचयं सम्पादयत्
ततोऽधिकतरां कालस्य वृद्धिं जनयत्तेन वृद्धिसम्बन्धभेदेन भावेष्वा-
क्रीडभूतेन भिद्यते, तथा च वंशस्य वृद्धिपर्यन्तः कालोऽल्पकालस्य
तु भूयानवतिष्ठते, एवमन्यत्रापि भावेषु जन्मस्थितिविनाशावस्था-
भेदे सम्बन्धेन कालविभाग उदाहार्यः ॥ ७३ ॥

यद्यवस्थाभेदात् कालभेदस्तर्ह्यवस्थानाशादपि तस्य विनाशे
नित्यत्वं न स्यादित्याशङ्क्याह—

व्यतिक्रमेऽपि मात्राणां तस्य नास्ति व्यतिक्रमः ।

न गन्तृगतिभेदेन मार्गभेदोऽस्ति कश्चन ॥ ७४ ॥

कालाधिकरणत्वाद्भावानां तदवस्थानां चापगमेऽपि नाधा-
रापगमः, यथा गन्तृणां तद्गमनानां चोपरमेऽपि मार्गोऽध्वा नापैति
क्रियाव्युपरमादेव वसन्तादिकालोपरमो व्यवहियते परं; न तु
वस्तुतः कालोऽपैति नित्यत्वात् ॥ ७४ ॥

तथा हि--

उदयास्तमयावृत्त्या ज्योतिषां लोकसिद्धया ।

कालस्य व्यतिपातेऽपि तादृर्मर्यामिव लक्ष्यते ॥ ७५ ॥

सूर्यादिसञ्चारोपनीतविभागः कालात्मेति तदपगमादेवानपयन्न-
पि ह्यपगत इत्यवधार्यते, गतमहो; व्युष्टा रजनी; निर्गतशिशिर-
इति ॥ ७५ ॥

यतश्च ज्योतिर्गत्या कालनानात्वव्यवहारः ततस्सैव काल इत्य-
र्गदर्शिनः के चिन्मन्यन्त इत्याह—

आदित्यग्रहनक्षत्रपरिस्पन्दमथापरे ।

भिन्नमावृत्तिभेदेन कालं कालविदो विदुः ॥ ७६ ॥

उदयावधिरस्तमयावसानः सूर्यसञ्चारो दिवसः, अस्तमयादि-
दिवसपर्यवसानो रात्रिः कालः, स पञ्चदशावृत्तिः पक्षः, त्रिंशत्कृत्वो-

मासः, चन्द्रमसस्सकलनक्षत्रातिक्रमो मास इत्येवं वा कल्पना, बृह-
स्पतेरेकराशिसञ्चरणं संवत्सरः, एवमन्येषामपि ग्रहनक्षत्राणां ज्यौ-
तिषशास्त्रप्रसिद्धेन गतिप्रचारभेदेन युगमन्वन्तरकल्पमहाकल्पादि-
प्रविभागः कालोऽनुसर्तव्यः ॥ ७६ ॥

तदेवमेषां क्रिया कालप्रसिद्धा सती क्रियाऽन्तरमप्रसिद्धं परि-
मापयतीत्याह—

क्रियाऽन्तरपरिच्छेदप्रवृत्ता या क्रियां प्रति ।

निर्ज्ञातपरिमाणा सा काल इत्यभिधीयते ॥ ७७ ॥

सूर्यादीनां गतिप्रचारो दिवसादिशब्दवाच्यो गोदोहादिक्रिया-
विशेषश्च परिच्छिन्नपरिमाणत्वात् तदपराप्रसिद्धपरिमाणा स्यादिति
क्रिया विशेषपरिच्छेदहेतुत्वात् कालोख्यामासादयति दिवसमधीते
रात्रिमधीते गोदोहमास्ते, क्रियान्तरपरिच्छेदप्रवृत्तेत्यनेनैव गतत्वात्
क्रियां प्रतीति पुनर्वचनमपेक्षाभेदेन क्रियायाः कालत्वानियमख्या-
पनार्थं, तथा चान्यतः प्रसिद्धपरिमाणो गोदोहादिरपि देवदत्तादिगता-
स्त्यादिक्रियाः परिच्छिन्दन्भवत्येव कालः ॥ ७७ ॥

अन्तर्मुखोऽपवरकान्तर्गतः सूर्यादिसञ्चारनालिकास्रुतिं चानवधा-
रयन् कथं कालप्रविभागमवैतीत्याह—

ज्ञाने रूपस्य संक्रान्तिर्ज्ञानेनैवानुसंहतिः ।

अतः क्रियाऽन्तराभावे सा क्रिया काल इष्यते ॥ ७८ ॥

अन्तर्मुखोऽपि तत्कृतां कां चिदेव प्राणप्रवाहारूपं क्रियां बुद्धौ
संक्रान्ताकारामवैति बुद्ध्यन्तरैश्च तां बुद्धिनिवेशिनः क्रियाक्षणान् सङ्क-
लयति तथा च बाह्यक्रियाऽभावेऽपि बुद्धिनिवेशिनीयं क्रिया बाह्य-
परक्रिया परक्रियापरिच्छेदकत्वात् काल इत्युच्यते, तथा हि-भूय-
सीनां बुद्धीनामुदये बाह्ये चिरकालत्वमवैति; अलगीयसीनामुदये
क्षिप्रकालत्वमिति प्राणप्रचारेण च कलयन्त्येवार्थान्योगिनः ।

अन्येऽपि प्राणनक्षणगणनयेति प्रसिद्धमेतत्, तथा हि-षष्ठ्यत्त-
रशतत्रयावधि प्राणप्रचारनालिकाकलनया सहस्राण्येकविंशतिः षट्
छतानि चाहोरात्रगणनानामाहुः ॥ ७८ ॥

क्रियाऽतिरिक्तो नास्ति कालो यदा सत्ताऽऽख्यायाः क्रियायाः
सत्ताऽन्तरेण क्रियाभूतेन योगाभावाद् भूता सत्तेति कथमुच्यत-

इत्याशङ्क्याह—

भूतो घट इतीयं च सत्ताया एव भूतता ।

भूता सत्तेति सत्तायाः सत्ता भूताऽभिधीयते ॥ ७९ ॥

भूतो घट इत्यत्र भूतत्वं न तावद् घटस्य; तस्य द्रव्यत्वात् कालेना-
संस्पर्शात् क्रियाणां साध्यस्वभावानामधिकरणभूतेन कालेन संब-
न्धाद्, धातुवाच्या तु सत्ताऽऽख्या क्रिया भूतेति निष्ठाप्रत्ययेनावेद्यते
धातुसत्ता तु घटसमवायिनीति पारम्पर्येण घटेन संबन्धो न तु सा-
क्षाद् द्रव्यकालयोः, व्यतिरिक्तकालदर्शनेऽप्यस्ति संबन्धः क्रियामुख-
स्तु सः, एवं च भूता सत्तेत्यत्रापि भूशब्देन धातुवाच्याऽत्रान्या सत्ता;
क्रियारूपा चान्या प्रतिपदिकवाच्या द्रव्यायमाणेति सत्ताऽन्तर-
योगे धातुवाच्यसत्ताभूतत्वद्वारेणैव द्रव्यायमाणसत्ताभूतत्वसम्प्रत्यय-
इति न का चिदनुपपत्तिरित्यर्थः, नित्याया अपि च सत्तायाः स्वाश्रयो-
पधानेन भेदे सति तद्द्वारेणाऽस्तिकालयोगोऽविरुद्धः, गतमेतत् । इ-
दानीं कालस्वरूपे निर्णयिते तदाश्रयः शास्त्रे व्यवहारो निर्धार्यते—“वर्तमाने
लङि”त्यत्रोक्तं “नित्यप्रवृत्ते च कालाविभागादि”ति, नित्येष्वर्थेषु काल-
विभागाभावाद्वर्तमानानुपपत्तेः शासितव्या भवन्ती ।

ननु च सम्प्रतितनत्वं वर्तमानत्वं भूतभविष्यत्प्रतियोगिनित्येषु
वाविच्छेदेन प्रवर्तमानेषु भूतभविष्यतोरभावात्सुतरां तदुपपत्तिः ?
उच्यते—इहमे कालनिमित्ता व्यपदेशाः परस्परव्यावृत्तशरीराः
हालकृतोपकाराणामेव भावानां युक्ताः, ते च जन्मवन्तः; तत्र हि
नेयतावधिजन्मपरिग्रहे नैतदुपपत्तिः, तथा हि—साधनसंनिधानेऽ-
भेमुखोत्पत्तयो भाविनः साधनादवाप्तजन्मानो यावदवस्थानं वर्तमा-
नाः व्यपगतशरीरा भूताः, तदयं वर्तमानव्यपदेशो भूतभविष्य-
वधिमध्यवर्ती यत्र भूतभविष्यन्तौ न स्तः तत्र नैव सम्भवति,
दुक्तं—भाष्ये “भूतभविष्यत्प्रतिद्वन्द्वी वर्तमानः काल” इति, यत्र हि
भूतभविष्यन्तौ तत्र तत्प्रतियोगी वर्तमान इत्यर्थः, नित्येषु च भूत-
भविष्यतोरभावात् तदभावः, क्रमापेक्षया च भवन्ती शिष्येत्युक्तं,—
एव एव तु कालप्रत्यया शिष्या अत एव कालाविभागादिति, एवं-
कृत्वाऽत्र कालावच्छेदाभावात्कालोपाधिरूपा क्रियैव नास्ति; सा हि
कालोपाधिः सक्रमा साध्यमानस्वभावा तदभावश्चात्रेति क्रियाकार-

कोपाधिनिबन्धना सर्वैव व्यवस्था वक्तव्येत्युक्तं भवति, अत्र परिहार उक्तः—“सन्ति च कालविभागा” इति, स्थास्यन्ति पर्वतास्तिष्ठन्त्यस्थुरिति, पुनश्चोदितं—“किं शक्यन्त एते शब्दाः प्रयोक्तुमिति सन्ति कालविभागा” इति, अयमभिप्रायः—कालविभागादेवैषां शब्दानां प्रयोगोऽसिद्ध इति चोद्ये; कथमेष एव निश्चायकः कथ्यत इति, तत उक्तं “नावश्यं प्रयोगादेवे”ति, पूर्वापरीभूतस्याख्याप्रतीतेः शब्दप्रमाणकानां तत एवार्थव्यवस्थानाद् भवेदपि शब्दप्रयोगः कालविभागप्रमाणं; किन्त्ववधीर्यापि तमत्रार्थ एव कालप्रविभागः प्रतिपाद्यत इत्यर्थः, तदाह—“भूतभविष्यद्वर्तमानानां राज्ञां याः क्रियास्तास्तिष्ठते रधिकरणमि”ति ॥ ७९ ॥

एतद्भाष्यं व्याचष्टे—

परतो भिद्यते सर्वमात्मा तु न विकल्पते ।

पर्वतादिस्थितिस्तस्मात्पररूपेण भिद्यते ॥ ८० ॥

पर्वतनद्यादीनामपि नित्यानामपरतत्सहचरितपदार्थगतसत्त्वोपाश्रयेण सत्ताभेदात् कालभेदोपपत्तिः, सर्वमेव हि भावजातमेव मुपाधिसंसर्गवशेन भिद्यते न तु स्वरूपेणेति ॥ ८० ॥

भिन्न इति परोपाधिरित्युक्तमेव, राज्ञां विक्रिया पर्वतादिस्थितेर्भेदकत्वादाश्रयत्वेन व्यवहियते राजक्रियाणां त्रैकाल्यं क्रमिकत्वं साध्यमनता च तथा तत्सहचरितानामपि पर्वतानां स्थितेस्तदध्यारोपादिगौणस्त्रिकालविषयः प्रयोगोऽत्रोपपन्न इति न्याय्या भवन्ती, अथ राजक्रियासाहचर्येण वर्तमाना स्थितिः प्रत्यवस्थमाश्रयोपकारम्भवन्ती पर्वतादीनां तत्सहचरितानां भेदेन तु सत्यास्तस्यास्सरूप्यादनधिगतं ज्ञाप्यत इत्याशङ्क्याह—

प्रसिद्धभेदा व्यापारा विरूपावयवक्रियाः ।

साहचर्येण भिद्यन्ते सरूपावयवक्रियाः ॥ ८१ ॥

विसदृशस्वभावा अवयवक्रिया येषां व्यापाराणां ते पञ्चभिर्विक्रियारूपाः प्रसिद्धभेदाः कालविलक्षणा एव प्रतीताः, अधिश्रयणद्वयो हि पञ्चवयवा विलक्षणाः, एवमुद्यमनादयो भिद्यवयवाः, ये सदृशावयवक्रियाव्यापाराः पर्वतादेरात्मभरणलक्षणस्थितिरूपाः सादृश्यादेव दुरवधारभेदा राजक्रियाविसदृशसन्तानाभिरवधृताः

गाभिस्सहचरिताभिः कालभिन्ना ज्ञाप्यन्ते, अतश्च ता राजक्रियाः
 रिच्छेदकत्वादाधारभूतपर्वतादिस्थितेः कालत्वेन व्यहियन्ते, सूर्या-
 देसञ्चारविशेषोपलक्ष्यमाणभेदाश्चापि पर्वतादिस्थितयः; राजक्रिया-
 ामुपलक्षणत्वात्, प्रसिद्धतरा हि राज्ञां क्रिया भाष्ये उक्ताः, आधारा-
 ष्मिन्नेन स्थितेः प्रतिक्षणमुपजननात् समाश्रितक्रमत्वे क्रियात्वमविरुद्धं,
 तथा हि “जन्मैवाश्रितसारूप्यं स्थितिरित्युक्तं, नित्यानामपि चाधारेण
 तित्क्षणं ध्रियमाणत्वमवकल्पितपौर्वापर्यमेव जन्मसमाख्यां प्रतिपद्यते,
 ाब्दे च व्यवहारे शब्दार्थोऽर्थ इत्याख्यातोत् सक्रमः प्रतीयमानोऽर्थः
 क्रियालक्षणमनुपतत्येव, गतमेतद्, उक्तमिदं वार्त्तिके-“प्रवृत्तस्या-
 विरामे शिष्या भवन्त्यवर्तमानत्वादि”ति, प्रवृत्तफलानवाप्तेर्यदाऽवि-
 रामो भवति, अथ च क्रियाऽन्तराभावात्सा प्रवृत्ता क्रियाऽती-
 ता; तदा वर्तमानप्रत्ययो वक्तव्यः, इह वसाम; इह पुष्यमित्रं
 राजयाम इति; क्रियाऽन्तरे प्रवृत्तो याजयन्नप्येवं प्रयुङ्क्ते दक्षि-
 णाऽऽदिमुख्यफलानवाप्तेश्च याजनादिसम्बन्धादविरतः, अत्र समा-
 धेरुक्तो “न्याय्या त्वारम्भानपवर्गादि”ति, मुख्यफलस्यान्तपर्यन्त-
 वाच्च क्रियायाः क्रियाऽन्तरव्यवधानेऽप्यनपवृत्तैव क्रियेति वर्तमाने
 प्रत्ययो भवन्ती न्याय्या, अथान्तरा क्रियान्तरैर्विच्छेदादवर्तमान-
 त्वमभिमतमत्र नास्ति; तदाऽस्ति च मुक्तसंशयो विराम इत्युक्तं, भुङ्क्ते
 त्यादावपि हि वर्तमाने निस्संशयोऽस्त्येवावान्तरक्रियाव्यवधिः,
 तथा हि सोऽप्यवश्यं भुञ्जानो हसति जल्पति पानीयं वा पिबतीति
 भाष्य उक्तम् ॥ ८१ ॥

तदेतद्व्याचष्टे—

व्यवधानमिवोपैति निवृत्त इव दृश्यते ।

क्रियासमूहो भुज्यादिरन्तरालप्रवृत्तिभिः ॥ ८२ ॥

न च विच्छिन्नरूपोऽपि सोऽविरामान्निवर्तते सर्वैव हि क्रियाऽ-
 न सङ्कीर्णोपलभ्यते पूर्वापरीभूतसमावयवसमाहारात्मको भुज्या-
 क्रियासमूहोऽन्तरालपतिताभिर्हाससङ्कथनादिक्रियाभिरतीतानाग-
 तलक्षणानां व्यवधानमिव प्राप्नोति तृप्तिफलत्वाच्च भुजरेकस्सन्तानो-
 तस्थित एवेति; इवशब्दो न हि समूहस्य व्यवधानेऽपि तु क्षणानां, न
 तावन्मात्रं क्रियारूपमनागतावयवभावं चाभिप्रेत्य; अतीतावयव-

कल्पनया निवृत्त इव स क्रियासमूहो दृश्यते, एवमपि चान्तरालक्रिया-
भिरवयवद्वारेण विच्छिन्नस्वभावोऽसावाफलप्राप्तेरनुवर्तनादविरतोप-
स्थित एव वर्तमानस्वभावः, न केवलं भुज्यादिरेव, यावद्भाससङ्कथ-
नादिरपि क्रियाऽन्तरैर्व्यवधीयत एव, अक्षिनिमेषादेरपि व्यवधानाद्,
अन्ततः प्रश्वासोच्छ्वासादेरपि भावाद् विश्रम्य विश्रम्य क्रियाऽन्तरा-
त्सङ्कीर्णैव; न तु सर्वथा सङ्कीर्णा, आफलप्राप्तेर्विरामाभावाद्, अन्तरा-
लक्रियाणामवश्यं भाविनीनां सङ्करकारित्वस्यायोगात् सन्दर्शनादिहि
फलपर्यन्तः क्षणसमूहः क्रिया, तत्र च भौतिकव्यापारोपरमेऽप्यन्त-
रालदर्शनप्रार्थनादेर्मानसस्य व्यापारस्य यावत्फलावगमस्तावदवि-
राम एव, एवं भोजनादेरप्यविरतत्वाद् वर्तमानता सिद्धा ॥ ८२ ॥

एवं तावत्फलावसानस्समूहः क्रियेति फलान्तहेतुक्रियाऽन्तरव्यव-
धानमुपेत्यापि वर्तमानत्वं समर्थितं, यद्वाऽन्तरालप्रवृत्तं क्रियाऽन्तरं
भिन्नजातीयमेव न भवतीत्याह—

तदन्तरालदृष्टा वा सर्वैवावयवक्रिया ।

सादृश्यात्सति भेदे तु तदङ्गत्वेन गृह्यते ॥ ८३ ॥

तस्या भुज्यादिक्रियाया मध्यवर्तिनो ये क्रियाभेदा हसिता-
यस्ते भुज्यादेरवयवा एव गुणव्यापाररूपा आचमनादिवदुपकारव-
त्वात्, ततश्चाचमनादिभिः सादृश्यात्सत्यपि हासादीनां क्व चिद-
संनिधानेऽपि भुजिनिवृत्तेः प्रसिद्धतरैर्दध्युपसेचनादिभिरङ्गैर्भेदे भुज्य-
ङ्गत्वेन ग्रहणं, यथा द्विपुरुषबाह्ये भा अस्योपनिपतति, तुशब्दोऽप्य-
सुहृदो हि निवृत्तचेतसः परस्परं हाससङ्कथनादि कुर्वाणा एव भुजि-
प्रतिपद्यन्ते, तदेवमत्र प्रत्यवयवं क्रियासमाप्तिराचमनादिकर्मणि “न्य-
य्या त्वारम्भानपवर्गादि”ति, निष्ठासमर्थनेन न्याय्येत्यभिप्रेत्य पूर्वपक्ष-
प्रवृत्तः, फलपर्यन्तक्रियासमूहाश्रयेण तु सिद्धान्त इति स्थितम् ॥ ८४ ॥

इदानीं सर्वत्रैव वर्तमानत्वं क्रियाया अनुपपन्नमित्याक्षिपति—

सदसद्वाऽपि वस्तु स्यात्तृतीयं नास्ति किञ्चन ।

तेन भूतभविष्यन्तौ मुक्ता मध्यं न विद्यते ॥ ८४ ॥

साध्यमानावस्था क्रिया भण्यते, तत्र च यः क्षणोऽतीतः स
सिद्धस्वभाव इति क्रिया तत्रातीता, यश्चायाससाध्यः स भावी क्ष-
ण इति तत्र भविष्यदुपाधिका क्रियाऽतो नान्योऽस्ति क्षणः सदसदुभ-

रूपो; विरुद्धस्वभावस्यैकत्वविरोधात् , ततश्च वर्तमानता धात्वर्थ-
विशेषणं नोपपद्यते, तदुक्तं भाष्ये—

अनागते न पतसि अतिक्रान्ते च का कथा ।

यदि सम्प्रति पतसि सर्वो लोकः पतत्ययम् ॥

हिमवानपि चलतीति परोक्षा क्रिया फलेनानुमीयमानाऽ-
तीतत्वात् कथं वर्तमानप्रत्ययेनोच्यते, एवं हिमवानपारद्वृष्टसंयो-
गविभागक्रियाकार्यः तस्मान्न चलतीति वर्तमानप्रत्ययेन व्यपदि-
श्येतेत्यर्थः ॥ ८४ ॥

साध्यमानावस्थत्वमेव क्रियायाः स्वेन रूपेण सत्त्वं वर्तमानत्व-
मिति चेदाह—

निवृत्तिरूपमेकस्य भेदाभावान्न कल्पते ।

सदसद्वाऽपि तेनैकं कर्मरूपं कथं भवेत् ॥ ८५ ॥

एकस्यार्थात्मनो विभागाभावान्निवृत्तिरूपं क्रमरूपत्वं क्रियाल-
क्षणं नास्ति, तथा हि सद्वा वस्तु स्यादसद्वा तत्र सद्भिद्यमानत्वादेवा-
निर्वर्त्यमानाश्रितक्रमरूपं, असदप्यसत्त्वादेव तदवस्थायामनाश्रितनि-
वृत्तिरूपं कथं क्रमिकं स्याद् , न ह्यसतः सर्वधर्मशून्यस्य कश्चित्क्र-
मः, तृतीयराश्यभावाच्च निवर्त्यमानं क्रमिकं क्रियारूपं नास्तीति कथं-
तद्वर्तमानं स्याद् ॥ ८५ ॥

अथोच्यते बहवः क्षणाः समाश्रितपौर्वापर्याः क्रियेति सा फलो-
पजनात्प्राग्वर्तमानतामासादयेदिति तदपि न, यतः—

बहूनां चानवस्थानादेकमेवोपलभ्यते ।

यथोपलब्धि स्मरणं तत्र चाप्युपपद्यते ॥ ८६ ॥

क्रमजन्मानोऽवयवा विप्रकीर्यमाणस्वभावा न युगपत्कालभा-
विनः, ततश्च संनिहित एक एव क्षणस्समुपलभ्यत इति तस्य
भेदाभावात् क्रमाभावः, अथ बहवः क्रमिका युगपत्स्मर्यन्त इत्युच्यते;
तदपि न, यस्मादनुभवपूर्वकं स्मरणमेकस्य च क्रमानुभवो न वृत्त-
इति कथं स्मरणमपि तत्र क्रमावेदकं स्याद् ॥ ८६ ॥

न चापि बहूनामेकक्रियाऽऽत्मत्वं युज्यत इत्याह—

सदसद्रूपमेकं स्यात्सर्वत्रैकत्वकल्पने ।

निर्वृत्तिरूपं निर्वृत्तेस्सामान्यमथ वा भवेत् ॥ ८७ ॥

अतीतानागतानां सदसद्रूपाणां क्षणानामेकक्रियाऽऽत्मत्वाभ्युपगमे सर्वस्य वस्तुनः सदसद्रूपमयं विरुद्धमेकत्वं प्रसज्येत, न चैतद्युक्तं विरुद्धानामनुभवेनैकत्वबाधाद्, यद्वा बहूनां भिन्नानामेकत्वविरोधात् कश्चिदन्वयी स्वभाव एकः कल्पयितव्यः, तथा च निर्वृत्तेर्निष्पद्यमानायाः साध्यस्वभावायाः क्रियाया निर्वृत्तिरूपं निष्पत्तियोग्यत्वं—प्रत्येकक्षणानामेकक्रियाऽऽत्मकत्वरूपं सामान्यं भवेत् तथा चैका क्रिया न सिध्येदित्यभिप्रायः, बहूनां ह्यन्वयी कश्चित्स्वभावोऽङ्गीकृतः क्रियाऽऽत्मा न तु बहव एका क्रियेति क्रियाव्यक्तेर्भाव एव, भिन्नानामेव हि क्षणानां निर्वृत्तिरूपान्वयो न तु प्रत्येकं क्रियाव्यक्तिस्वभावता तेषां सिध्यति, ततश्च कथं वर्तमानाः क्रियाः? ॥ ८७ ॥

अत्र समाधिमाह—

कार्योत्पत्तौ समर्थं वा स्वेन धर्मेण तत्तथा ।

आत्मतत्त्वेन गृह्येत सा चास्मिन्वर्तमानता ॥ ८८ ॥

इहैकत्वं क्रियायाः क्षणसमुदायरूपायाः कल्पितं, तथा हि—एकफलोद्देशेन प्रवर्त्तमाना नियतपौर्वापर्यक्षणा क्रियेति फलाभेदादसावेकैव यथायथं फलभेदेन भिद्यते क्रिया, अत्र च सदसत्त्वेऽपि क्षणानां वर्तमानतोपपद्यत एव, न हि सत्त्वं वर्तमानलक्षणं किन्तु प्रारब्धापरिसमाप्तार्थत्वं, तच्च यावतः क्षणसमूहस्य फलावधिप्रवृत्तिकालतः कालोपजननादभेदेनाध्यवसितस्यास्त्येव, कार्योत्पत्तौ च स एव समर्थः, स च मनोव्यापारपूर्वभावी कायव्यापारपर्यन्तः साधनसंरम्भफलानुमेयः तत्र च स्वेन क्रमात्मकेन धर्मेण युक्तं तत्समूहरूपं यदात्मकेनात्मीयेन विद्यमानेन स्वभावेन गृह्येत; ज्ञातस्यैवंविधस्य येयं विद्यमानता सा वर्त्तमानता, वाशब्दो बक्ष्यमाणपेक्षया विकल्पद्योतकः, अयमर्थः—नियतपौर्वापर्यसमूहः क्रमिकस्तावत् सर्वस्य सदसद्रूपत्वेऽपि फलावधि परस्परमध्यस्तक्रमः स्वकाले संनिहित एकैकोऽपि क्षणो वर्त्तमानतामनुभवति, यद्यपि च नासावेकक्रमिक इति न क्रिया, तथा-

ऽप्यपरक्षणगतः क्रमः तदनुभववासनयानिश्चीयत एवेति न काश्चि-
द्दोषः, तदुक्तं भाष्ये—

“क्रियाप्रवृत्तौ यो हेतुस्तदर्थं यद्विचेष्टितम् ।

तदपेक्ष्य प्रयुञ्जीत गच्छतीत्यभिलापयन्” इति,

फलकामना मानसव्यापारो भौतिकक्रियाप्रवृत्तौ हेतुः, क्रियात्वं-
विचेष्टितं साधनानां सामान्यविशेषभावः, न च तदर्थता, एवं च मनो-
व्यापारपूर्वकः कायव्यापारः फलावसानो भेदेनाध्यवसितो वर्तमान-
क्रियास्वभावः स्वभावकशब्दप्रतिपाद्य इति स्फुटमुक्तम् ॥ ८८ ॥

वाशब्दसूचितं पक्षान्तरमाह—

क्रियाप्रबन्धरूपं यदध्यात्मं विनिगृह्यते ।

संक्रान्तविम्बमेकत्र तामाहुर्वर्त्तमानताम् ॥ ८९ ॥

पूर्वं क्षणसमूहस्यैकत्वमेकफलोद्देशेन समर्थितम्, इदानीं तु सङ्कुल-
नावुद्ध्युपारूढस्य बुद्ध्याकाररूपत्वेन भाविकमेकत्वमुच्यते, तथा हि
विप्रसृतावयवः क्रियाकलापो ज्ञानस्वभावे सङ्क्रान्ताकारक एक-
स्मिन्यदाऽवधार्यते तदा तस्मादेकज्ञानाद्भेदात्तद्वर्त्तमान एकश्च निश्ची-
यते, क्रमेणानुभूतानामपि च सङ्कुलता भवत्येव, अनुभववासनायाः
प्रत्यासन्नत्वाद्, अन्यथा समुच्चयादिज्ञानाभावः, अनुभवपूर्वकत्वं हि
स्मरणस्य नियतं, न तु क्रमेणोपलब्धं युगपन्न स्मर्यते; शतादिप्रत्यया-
भावप्रसङ्गाद्, बुद्ध्याकारस्य च बुद्धिरूपतयाऽध्यवसायाद् बाह्यमेकं-
वर्त्तमानक्रियारूपं व्यवहियते तत्सिद्धौ च तदपेक्षयाऽतीतानागतसि-
द्धिर्नान्यथेति सिद्धं क्रियायां कालत्रयमपि विशेषणं, गतमदः ॥ ८९ ॥

इह क्रियाऽतिपत्तौ लृङ्विधाने भूतभविष्यन्तावुपादीयेते तयोरनुप-
पत्तिं चोदयति—

क्रियाऽतिपत्तिरत्यन्तं क्रियाऽनुत्पत्तिलक्षणा ।

न चाभूतमनुत्पन्नं न भविष्यत्तथाविधम् ॥ ९० ॥

यदि कमलकमाहास्यन्न शकटं पर्याभविष्यदिति कमलकाहानश-
कटापरिभावनलक्षणायाः क्रियाया अतिपत्तिः साधनशक्तिवैकल्या-
न्नयतानुत्पत्तिः, न चानुत्पन्नं क्रियास्वरूपं भूतं भविष्यद्वा शङ्क्यते
व्यवस्थापयितुम्, उत्पन्नस्य हि सत्ताऽतिक्रमो भूतः, समर्थसाधनसंनि-

धाने संभावितोत्पत्तिश्च भविष्यन्, अत्र च साधनाभावात् संभाविताऽपि नोत्पत्तिरत एवात्यन्तग्रहणेनानुत्पत्तिर्विशेषिता ॥ ९० ॥

अत्र भूतभविष्यद्व्यवहारं समर्थयते--

प्राग्भिरुद्धक्रियोत्पादान्निवृत्ते वा विरोधिनि ।

व्यापारे विधिभेदेन विषयस्तत्र भिद्यते ॥ ९१ ॥

यदि कमलकमाह्लास्यन्न शकटं पर्याभविष्यदित्यत्र परिभवस्य निमित्तं समर्थसाधनाह्वानं भविष्यदसंभावयन्नेवमभिधत्ते, एवं चाह्वानविरोधिनः शकटगुरुतरभारारोपाः पूर्वमप्रतिद्वन्द्विनो भविष्यत्त्वे कालस्यापेक्ष्यस्य भेदात् क्रियाऽतिपत्तेरपि भविष्यद्विषयो विभज्यते शकटापरिभवस्य क्रियारूपस्य निष्पत्तिः कमलकाह्वानाभावात् तदाह्वानं च देशान्तरगमनान्न संपत्स्यत इति तस्य भविष्यतोऽसंभवा-
न्नायमत्यन्तानुत्पत्तिलक्षणस्य क्रियाऽतिपत्तिरूपस्यापि भविष्यत्ता, यदि हि समर्थसाधनाह्वानं भविष्यति तदा क्रिया संपत्स्यत इति तस्या भविष्यत्त्वे तदत्यन्ताभावोऽपि भविष्यन् तथा यदि स तेन ब्राह्मणार्थिनः द्रष्टोऽभविष्यत्तदाऽभोक्ष्यत न तु भुक्तवानित्यत्राभोजन-
स्य भोजनप्रतिद्वन्द्विनो व्यापारस्यातीतत्वात्क्रियाऽतिपत्तेरप्यवधिभे-
दादतीतविषयतया भूतत्वेन व्यवहारः, गतमेतत् ॥ ९१ ॥

इदानीं कालप्रसङ्गेनायथाकालप्रत्ययविधानार्थं “धातुसंबन्धे प्रत्यया” इति सूत्रं विचारयति—

व्यभिचारो निमित्तस्य साधुत्वे न प्रकल्पते ।

भाव्यासीदिति सूत्रेण तत्कालेऽन्यत्र शिष्यते ॥ ९२ ॥

इह यथास्वं नियत एव काले प्रत्यया विहिता इति स्वकालव्य-
भिचारे कालान्तरे तेषां साधुत्वं न स्यात्, तद्यथा भाव्यासीदग्निष्टो-
मयाज्यस्य पुत्रो जनितेत्यादौ भावीति भविष्यत्काले प्रत्ययोऽन्वाख्या-
तआसीदिति भूतकालेन संबद्धो न स्यात् तथेष्टवानिति भूते प्रत्य-
येऽन्वाख्याते जनितेति भविष्यत्कालेन संबन्धो न स्यादिति सूत्रारम्भः,
धातूनां स्वतः संबन्धाभावात् तदर्थोऽत्र धातुरित्युक्तः भेदाधिष्ठान-
त्वाच्च संबन्धस्य वृत्तावनेकसङ्ख्याऽन्तर्भावः साधनद्वारेण च धात्व-
र्थानां विशेषणविशेष्यलक्षणः संबन्धः प्रत्ययस्य ततः प्रत्ययाधिकाराच्च

प्रत्ययपरिग्रहसिद्धेः धात्वधिकारविहितस्यापि वर्तमानकालसत्तोपा-
धेपरित्यागे कालान्तरेऽपि सति धातुसंबन्धे साधुत्वं यथा स्यादिति
पुनः प्रत्ययग्रहणस्य प्रयोजनमुक्तं भाष्ये, गोमानासीद्गोमान् भवितेति,
इदेतत्सूत्रं वार्त्तिके प्रत्याख्यातं “धातुसंबन्धप्रत्ययस्य यथाकालविधा-
यात्सिद्धमि”ति यथास्वं कालेषु प्रत्ययाः पदसंस्कारदर्शने विहिता-
त्यन्तरेणाप्येतत्सूत्रं सिद्धमिष्टमित्यर्थः ॥ ९२ ॥

अत्रोच्यते—

स्वकाल एव साधुश्चेत्कालभेदे गतिः कथम् ।

भाव्यादिशब्दस्य स्वकाले संस्कारेऽङ्गीक्रियमाणे सत्यासीदिति
योगसंबन्धे कालान्तरप्रतीतिः कुतस्त्या, अत्राभ्युक्तं वार्त्तिके “पदस्य
विशेषणस्य विशेष्यसंबन्धात् तत्कालत्वं वाक्यादवसीयत” इति वा-
क्यार्थोऽसौ पदसंस्कारवेलायामसंनिहितो नाङ्गमेतद् व्याचष्टे—

वाक्यार्थादतदर्थेषु विशिष्टत्वं न सिध्यति ॥ ९३ ॥

सोऽर्थो वाक्यार्थपर्यालोचनागम्यो येषां पदानां न भवति तेष्वे-
तदर्थेषु वाक्यार्थयोगार्थेषु सत्सु वाक्यार्थस्य तैरवच्छेदाद्विशिष्ट-
त्वं न भवति तथा च भावीत्यस्य भूतकालानुपादानादासीदित्यनेन
संबन्धाभावाद्वाक्यार्थो विशिष्टो नावतिष्ठेत तस्मादेकवाक्यतावशा-
द्देशेऽप्यकालानुवृत्तौ विशेषणस्य सिद्धायां नार्थः सूत्रेणेति तदर्थः ॥ ९३ ॥
प्रत्युत सूत्रारम्भे विवक्षितोऽर्थो न प्रतीयेतेत्याह—

तदर्थश्चेदवयवो भाविनो भूततागतिः ।

न स्यादत्यन्तभूतत्वमेवैकं तत्र संभवेत् ॥ ९४ ॥

यद्यस्माद्वचनाद्भावि कृत्यमासीदित्यादौ वाक्येऽवयवो भावीत्या-
दे विशेषणभूतं प्रधानभूताख्यातविषयभूताभिधायी व्यवस्थाप्यते तदा
विषयतः कृत्यस्य या भूतकालता प्रतिपिपादयिषिता सा न विज्ञायेत
अवलमासीदित्यनेन भूतताया गमिताया अपि भावीत्यनेन पुनः श्रुति-
त्येनावधारणं प्रतीयते तथा च यदिदं कृत्यं कर्तव्यरूपं वस्तु त-
मासीदेव भूतमेवेति वाक्यार्थोऽवतिष्ठेत न चैष विवक्षितः, तस्मात्
स्वकाल एवान्वाख्यानाद्वाक्यार्थपर्यालोचनाद् भाविनो भूततागतिः
सिध्यति, विवक्षिता भाव्यवस्था ह्यस्य कृत्यस्यातीता सम्प्रति सा

वर्तमाना जाता, त्रैयध्विका हि पदार्थाः पूर्वमुपपादिताः, तथा च भविष्यदध्वनोऽतीताध्वप्रवेशो न्याय्यः, यथोक्तं भगवता व्यासमुनिना-

“अवश्यं भाविनो नाशं भावित्वाद्भिध्युपस्थितम् ।

अयमेव हि ते कालः पूर्वमासीदनोगत” इति ॥ ९४ ॥

नन्वेवं स्वकालेऽन्वाख्यातस्य वाक्यार्थात्कालान्तरगतावप्युपात्त कालत्यागप्रसङ्गः; न प्रसङ्ग इत्याह—

विशिष्टकालता पूर्वं तथाऽपि न विशेषणे ।

आश्रयात्सोऽन्तरङ्गत्वात्तत्र साधुर्भविष्यति ॥ ९५ ॥

पदान्तरसम्बन्धात् पूर्वं भाव्यादिशब्दस्य विशिष्ट एव स्वकालं व्युत्पादितत्वात् साधुत्वं विशेषणेऽपि च तस्य पदान्तरसम्बन्धं तथैव विशिष्टकालता यस्मादजहदेव स्वकालयोगं तत्र विशेष्यकालमनुवर्तते, भाविनो हि भूतता, अतश्च योऽसावाश्रितः स्वकालः संस्कारनिमित्तत्वे तस्य पूर्वमाश्रयणादन्तरङ्गत्वे सति तत्रैव साधुशब्दो भाव्यादिः पदान्तरयोगेऽपि न तु स्वकालत्यागः तद्गतत्वेनैव वाक्यार्थाद् विशिष्टतागतेः, एवमग्निष्टोमयाज्यस्य पुत्रो जनितेत्यत्र भूतस्यैव भाविता वाक्यार्थात्, सूत्रारम्भे त्वत्यन्तं भविष्यत्तैव गम्यत इति प्रत्याख्यातं सूत्रं वार्त्तिकाभिप्रायेण ॥ ९५ ॥

के चित्तु समर्थयन्ते कथमित्याह—

आमिश्र एव प्रक्रान्तः स पदार्थस्तथाविधः ।

केवलस्य विमिश्रत्वं नित्यत्वे नोपपद्यते ॥ ९६ ॥

इह प्रयुक्तानां शब्दानामन्वाख्यानाद्यवहाराय शब्दप्रयोगाद्वाक्यमेव तदङ्गमन्वाख्येयं; तथा च पदान्तरार्थसमन्वययोग्यपदार्थापोद्धारपूर्वकपदानामनुशासनाद्व्यावधिकेऽन्वाख्याने प्रथमत एव सर्वः पदार्थो विशिष्ट आमिश्र एवोपात्तः यादृशो वा तत्प्रयोगादवसीयते इतरपदार्थसमन्वयं निरपेक्षं तु पदानुशासने पूर्वमवस्थितस्य पश्चादितरपदसमन्वये विशिष्टतायां नित्यः शब्दसम्बन्धो विरुध्येत,

“सामान्यार्थस्तिरोभूतो न विशेषेऽवतिष्ठते ।

उपात्तस्य कुतस्त्यागो निवृत्तेः क्वावतिष्ठताम्” ॥

इत्यादि चात्र दूषणमुक्तम् ॥ ९६ ॥

एवं सामान्येनाभिधायैतदेव प्रकृते योजयति--

शुद्धे च काले व्याख्यातमामिश्रे न प्रसिध्यति ।

साधुत्वमयथाकालस्तत्सूत्रेणोपदिश्यते ॥ ९७ ॥

भावीति भविष्यति; तेन संसृष्टे प्रत्ययः साधूक्तः स भूतसंसृष्टे प्राप्नोति, तस्मात् सूत्रेण व्यामिश्रे काले प्रत्ययविधानमुपपद्यते ॥९७॥

विशेषाभावात्तर्हि भूतकालोऽप्यासीदिति भावीत्येतद्भविष्यत्का-
संमिश्रस्तस्मात्साधुर्न भवतीत्यत आह--

आख्यातपदवाच्येऽर्थे निर्वर्त्यत्वात् प्रधानता ।

विशेषणं तदाक्षेपात्तत्काले व्यवतिष्ठते ॥ ९८ ॥

“भूतं भव्यायोपदिश्यत” इत्याख्यातवाच्या क्रिया साध्यमानस्व-
वा सर्वत्रैव वाक्यार्थभूता प्रधानं, नामपदवाच्यं तु सिद्धस्वभावं-
रकं गुणभूतं, प्रधानानुयायिनश्च गुणा; न तु गुणानुयायि प्रधान-
त्याख्यातवाच्येनार्थेन स्वोपकारायाक्षिप्तो नामपदवाच्योऽर्थो गुण-
स्तत्कालमनुविधत्ते ॥ ९८ ॥

एवं च न्यायेनैव समन्वयान्यथाऽनुपपत्त्या गुणप्रधानसंनिधावेक-
मन्वाक्ये प्रधानानुयायित्वाद्गुणानां प्रधानानुग्रहाय तत्कालस्यापि
कालपरित्यागेनैवानुवर्तनाद् भाव्यासीदिति प्रयोगे सिद्धे नार्थः
नेत्येतदुक्तं भवति, आमिश्रत्वं हि सर्वत्र सस्वन्धे सति पदा-
नां यथायोगं विशिष्टमस्त्येव; केवलं पदान्तरप्रयोगं विना न
प्रीयते तदित्येतावता सामान्येऽर्थे पदं वर्तते विशेषार्थे वाक्यमि-
ष्यते; न तु त्यागग्रहौ कौचित्, तथाविधे चार्थे पदसंस्कारादा-
येऽपि प्रक्रम एव वृत्तः संस्कारो, न हि कालान्तरभिन्ने स्वकाले
धोऽस्ति प्रत्ययस्य तस्मान्नार्थोऽत्र यत्नेनेत्याह--

सम्प्रत्ययानुकारो वा शब्दव्यापार एव वा ।

अध्यस्यते विरुद्धेऽर्थे न च तेन विरुध्यते ॥ ९९ ॥

इह वचनानां स्वभावातिक्रमाभावात् कालान्तरे साधुशंसनमात्रा-
प्रतीतिर्नोपपद्यत इत्यकिञ्चित्करं सूत्रं, संगतिस्तु गुणप्रधान-

भावेन समन्वयोपपत्तेः, प्रधानकालानुरोधेनैकवाक्यतावशेनादिति
 अथ वा यथास्वं कालेष्वेव सम्बन्धेऽप्येते प्रत्ययाः, अध्यारोपेण
 समन्वयः, तथा हि-अग्निष्टोमयाजीत्यनेन भूतविशिष्ट एवार्थः प्रत्य-
 यते जनितेत्येतत्सम्बन्धे तु स भूतकालावच्छिन्नो ज्ञानाकारोऽनु-
 पद्यमानो विरुद्धे तस्मिन् भविष्यति कालेऽध्यस्यते समारोप्यते
 योऽयं भविष्यन् कालो जनितुः तत्र जन्मोत्तरकालमग्निष्टोमकरणय-
 गसमाप्तिमाश्रित्याधुनैव भूतकालोऽयमुपात्तः, तेनायमर्थः-सोऽस्य
 पुत्रो जनिता योऽग्निष्टोमेव यष्टेति, यद्वा शब्दस्याग्निष्टोमयाजीत्यस्य
 स्वार्थाभिधानलक्षणो व्यापारो भविष्यति कालेऽध्यस्यते; उत्पत्तस्य म-
 नस्यार्थस्यानेन प्रतिपादनानुपपत्तेर्भावी व्यापारोऽस्य; सोऽस्य पुत्रो
 जनिता यो जातोऽभिवृद्धोऽग्निष्टोमयाजीति; इमं व्यपदेशं लप्स्यते
 इत्यर्थः, तदेतदुक्तं भाष्ये-कदा चैवं व्यपदेश्यते यदाऽनेनेष्टं भवतीति
 तदित्थं तेन संप्रत्ययानुकारेण शब्दव्यापारेण वाऽध्यस्यमानेन सोऽयं
 विरुद्धत्वाभिमतो न विरुध्यते नास्त्यत्र समन्वयविरोध इत्यर्थः ॥२९॥
 एतदेव निदर्शनेन व्युत्पादयति—

भूतं भविष्यदित्येतौ प्रत्ययौ वर्तमानताम् ।

अत्यजन्तौ प्रपद्येते विरुद्धाश्रयरूपताम् ॥ १०० ॥

तद्वस्तु भूतं; भविष्यदन्यदित्येतौ प्रत्ययौ ज्ञानेन समुत्पाद्यमा-
 स्वतो वर्तमानकालावपि विषययोः स्वकालविरुद्धयोर्भूतभविष्य-
 र्वाकारं धारयतो यथा, एवं स्वकाले विषयापरित्यागेन कालान्त-
 र्ध्यारोपोऽत्र युक्त इत्यर्थः, स्वगृहीतसाध्यान्वयिभूतभविष्यदाव-
 रौ हि प्रत्ययौ भूतभविष्यद्रूपतया स्वाकारमध्यवस्यतोऽपरित्यक्तव-
 मानस्वसंवेदनरूपेण, एवमग्निष्टोमयाजीति सम्प्रत्ययानुकारो-
 स्वकालमजहदध्यारोपविषयस्य विरुद्धस्य भविष्यत आश्रीयमाण-
 रूपं प्रतिपद्यते, न ह्यध्यवस्यमानं स्वरूपं जहाति गोत्वमिव बाहीके ॥१॥
 इदानीं कालप्रसङ्गवशेन वर्तमानसामीप्यं विचारयति—

अध्वनो वर्तमानस्य यः शेषो य उपक्रमः ।

तद्वर्तमानसामीप्यं शास्त्रे भेदेन दर्शितम् ॥ १०१ ॥

आफलसमाप्तेः क्रियाप्रबन्धोऽनुपरतो वर्तमानः काल इत्युक्तं, त

सूचीपत्रम् ।

मूल्यम् रु० आ०

१	वाक्यपदीयम्--खण्डानि ७ (प्रथम भागे प्रथम द्वितीय काण्डे पुण्य राज'टीका सहिते खण्डानि ३। द्वितीय भागे तृतीय काण्डम् हेलाराज टीका सहितं खण्डानि ४)	...	...	...	७	४
२	परिभाषावृत्तिः--अर्थात् परिभाषेन्दुशेखरादि व्या- करणपरिभाषाविषयग्रन्थानां मूल भूतो ग्रन्थवि- शेषः । महापाठ्याय-श्रीसीरदेव विरचितः ।	...	...	...	२	०
३	वृहद्वैयाकरणभूषणम् । पदार्थदीपिका सहितं ख० ४	...	...	...	६	०
४	व्याकरणमिताक्षरा--श्रीमदन्नभट्ट प्रणीता । ख० १०	...	...	...	१५	०
५	मनोरमा--शब्दरत्नसहिता--सम्पूर्णा	...	...	...	१२	०
६	मनोरमा--शब्दरत्न तथा भैरवी व्याख्या सहिता-- अव्ययीभावान्ता	...	...	...	५	०
७	लघुशब्देन्दुशेखरः--अव्ययीभावान्तः--श्रीनित्यान- न्दकृतटिप्पणीसहितः	...	...	...	४	८
८	लघुशब्देन्दुशेखरः (भैरवी) चन्द्रकलाटीका सहितः-- अव्ययीभावः	...	...	...	५	०
९	लघुशब्देन्दुशेखरः (भैरवी) चन्द्रकलाटीका सहितः-- तत्पुरुषादि समाप्तिपर्यन्तः	...	...	...	८	०
१०	गणरत्नमहोदधिः	...	...	...	३	०
११	श्रैधरी--लघुशब्देन्दुशेखरव्याख्या	...	...	...	०	१२
१२	शब्दरूपावली	...	...	...	०	१
१३	धातुरूपावली	...	...	...	०	२
१४	परिभाषापाठः	...	...	...	०	॥
१५	समासचन्द्रिका	...	...	...	०	१
१६	समासकुसुमावली	...	...	...	०	१
१७	प्राकृतप्रकाशः--महामुनिवररुचिविरचितः वसन्त- राजकृतया सञ्जीवन्याख्यया तथा सदानन्दविर- चितया सुबोधिन्याख्यया च टीकया सहितः-- (इदं टीकाद्वयमतिदुर्लभं बहुप्रयत्नेन प्रभूतपरि- श्रमेण च कथमपि लब्धम्) काशीस्थद्विद्विष्व- विद्यालयाध्यापकाभ्यां एम्० ए० इत्यु धर्मा- ताभ्यां सहित्योपाध्यायेन श्रीबटुकनाथशर्मणा	...	...	...	...	...

तथा साहित्यशास्त्रिणा श्रीबलदेवोपाध्यायेन च		
भूमिकादिभिः समलंकृत्य सम्पादितः ...	...	५ ०
१८ उपसर्गवृत्तिर्नाम प्राद्युपसर्गार्थोदाहरणसङ्ग्रहः ...	...	० १
१९ व्याकरणकौमुदी-(उपक्रमणिका का दूसरा भाग)	...	० १२
२० सारस्वत पूर्वार्ध-माधवी टीका ...	...	१ ०
२१ आशुबोध व्याकरणम् ...	...	२ ०
२२ कारकोलासः ...	...	० २
२३ परिभाषेन्दुशेखरः-विजयाख्यतिलकेन विभूषितः ...	...	५ ८
२४ शास्त्रार्थरत्नावली-पूर्वार्धम्-म० म० जयदेवस्योक्तं	...	...
संगृहीतम् ...	...	३ ५
२५ कशिकावृत्तिः-ससूत्रा ...	...	६ ०
२६ काशिकाविवरणपञ्जिका-श्रीजिनेन्द्रबुद्धिविभूषिता-	...	...
सम्पूर्णा ...	...	२३ ०
२७ धातुप्रदीपः-मैत्रेयरक्षितप्रणीतः ...	...	१ ८
२८ लघुजुटिका-अर्थात् अभिनवा परिभाषेन्दुशेखर	...	...
परिष्कृतिनिर्मितिः ...	...	० ८
२९ वैयाकरणभूषणसारः-सपरिष्कृत-दर्पणसहितः ...	...	४ ०
३० फक्किकाप्रकाशः-टिप्पणीसहितः ...	...	१ ४
३१ विभक्त्यर्थनिर्णयः-खण्डानि ५ ...	...	७ ८
३२ आख्यातचन्द्रिका नाम क्रिया कोशः ...	...	१ ८
३३ विषयतावादः-टिप्पणीसहितः ...	...	० ६
३४ नञर्थवादः ...	...	० ४
३५ जातिवाधकपरिष्कारः-जातिलक्षणपरिष्कारश्च ...	...	० २
३६ उभयाभावादिवाधकपरिष्कारः ...	...	० ३
३७ विवस्वत्षष्ठीव्रत कथा ...	...	० १
३८ उपदेशरत्नम् ...	...	० ४
३९ महाभाष्यम्-सम्पूर्णम्-कैयटकृतप्रदीपटीकासहितम्	...	२५ ०
४० पूर्वपक्षावली ...	...	० १
४१ उत्तरपक्षावली ...	...	० ३

एतदतिरिक्तानि सर्वविषयकाणि पुस्तकान्यस्मत्कार्यालये समुपलभ्यन्ते ग्राह्यैर्निम्नलिखितस्थाने पत्रव्यवहारः कर्तव्यः ।

कृष्णदास गुप्त,

४०/५ ठठेरी बाजार,

बनारस सिटी ।

Va Kya padiyam

BENARES SANSKRIT SERIES;

A

COLLECTION OF SANSKRIT WORKS

EDITED BY THE

PANDITS OF THE BENARES SANSKRIT COLLEGE.

No. 161.

श्रीविश्वनाथो विजयते ।

वाक्यपदीयम् ।

साङ्गवैयाकरणसिद्धान्तनिरूपणं श्रीभर्तृहरिमहावैयाकरणविरचितं

श्रीहेलाराजकृतप्रकाशाख्यटीकायुतम् ।

VĀKYAPADĪYA,

A TREATISE ON THE PHILOSOPHY OF SANSKRIT GRAMMAR

BY

BHARTRIHARI,

With a Commentary by Helârâja.

EDITED BY

Sāhityāchārya, Tarkaratna, Nyāyaratna,

Gosvāmī Dāmodara S'āstrī of Brindaban.

Volume II—Fasciculus V.

BENARES

PUBLISHED BY Krishna Das Gupta, Proprietor,

BRAJ BHUSHAN DAS & Co.,

C. K. 40/5, Thatheri Bazar, Near the Chauk.

Printed by Jai Krishna Das Gupta

at the Vidya Vilas Press,

Gopalmandir Lane, Benares.

1930.

यश्शेषः समाप्तत्वेऽपि संस्कारानुवृत्तिलक्षणः तद् भूतविषयं वर्तमानसामीप्यं, यश्च प्रारम्भो मानससङ्कल्पो द्वितीयं तद् भविष्य-
विषयं वर्तमानसामीप्यं, तत्र कायव्यापारदर्शनाद्वर्तमानताऽनवसाये
भविष्यत्स्वभावे वर्तमानमेव सद् भेदेनोपादीयते, अत्रापि स्वकाल-
च्छामीत्यादिपदस्य संस्कारः, अतो हि वर्तमानस्यैव प्रतीतिः
अन्तरप्रयोगे तु तत्कालेऽध्यारोपः, “वा”वचनात्पक्षेऽनध्यारोपि-
तरूपाश्रयाद् भूतभविष्यत्प्रत्यया भवन्तीति नार्थो यत्नेन ॥ १०१ ॥

प्रार्थनास्वभावाऽऽशंसा प्रतीतिविशेषत्वाद्वर्तमाना प्रत्युपस्थिता;
तत्कथं “भविष्यत्काले”ति भाष्येऽभिहितेत्यत आह—

आशंसा वर्तमानाऽपि विषयेण भविष्यता ।

भाष्ये भविष्यत्कालेति कार्यार्थं व्यपदिश्यते ॥ १०२ ॥

ज्ञानस्वभावत्वाद्वर्तमानकालाऽपि प्रार्थ्यमानस्य विषयस्यानाग-
तत्वाद्विषयधर्मेण भविष्यत्कालाऽऽशंसा व्यपदिष्टा, तथा च भूत-
प्रत्ययलक्षणं कार्यं भविष्यति विषयेऽतिदिष्टयति यद् विषयधर्मेण
व्यपदेशो भवति तस्येष्यमाणस्यानागतत्वादिच्छाऽपि भविष्यत्काला
स्यादिति ॥ १०२ ॥

तत्र चिकीर्षतीति वर्तमानकालप्रत्ययोऽतिदेष्टव्य इत्याशङ्क्याह—

इच्छा चिकीर्षतीत्यत्र स्वकालमनुरुध्यते ।

भविष्यति प्रकृत्यर्थे तत्कालं नानुरुध्यते ॥ १०३ ॥

चिकीर्षतीत्यत्र येयमिच्छा सन्नन्तधातुवाच्या सा प्रधानं, तदुप-
सर्जनभूता करोतिक्रिया तद्विषयः, तस्योपसर्जनस्य भविष्यत्काल-
वेऽपि सनः प्रकृतिभूतधातुवाच्यस्य; प्रकृतिप्रत्ययौ प्रत्ययार्थं सह
इति सन्नन्तधातुवाच्याया इच्छाया वर्तमानत्वात् स एव कालो-
नुपाल्य इति सिद्धो वर्तमानप्रत्ययः, न हि प्रधानं गुणाननुविधत्त-
ति गुणभूतकरोतिक्रियाकालानुवृत्तिरत्र नास्ति ॥ १०३ ॥

आशंसायामपि स्वकालानुवृत्तिः कथं न भवतीत्याह—

आशंस्यमानतन्त्रत्वादाशंसायां विपर्ययः ।

प्रयोक्तृधर्मशब्दार्थे शब्दैरेवानुषज्यते ॥ १०४ ॥

यथेच्छा प्रत्ययार्थत्वात् प्रधानं नैवमाशंसा, न हि सा प्रत्यय-
वाच्या; अपि तु तद्विषय एवाशंस्यमानः प्रत्ययाभिधेयः, प्रयोक्तृधर्मो
ह्याशंसा न शब्दार्थः, तथा हि-उपाध्यायश्चेदागतो व्याकरणमधीत-
मेवेत्याशंस्यमानमुपाध्यायागमनं व्याकरणाध्ययनं च प्रत्ययवाच्यं
तत्र प्रधानमिति तत्कालानुवृत्तिरेवात्र न्याय्या, एतदाशंसिना तु
प्रयोक्त्रा वाक्यमिदं प्रयुक्तमिति गम्यमानत्वमाशंसायाः, कथं तर्हि
प्रयोक्तृधर्म आशंसा शब्दसंस्कारनिमित्तं? शब्दार्थो हि संस्कार-
निमित्तं न्याय्य इत्याशङ्क्योक्तम्—

प्रयोक्तृधर्मश्शब्दार्थे शब्दैरेवानुपज्यत इति,

अध्यारोप्यते प्रयोक्तृधर्मः प्रयोज्यस्य शब्दस्याभिधेये शब्देनैव,
तस्मिन् हि प्रयुक्ते गम्यते स धर्मः प्रयोक्तरीति गम्यमानत्वादाधारादि-
वद्युक्तं शब्दसंस्कारनिमित्तत्वमस्य, पुरुषधर्मेऽपि हि शास्त्रमधिकृत-
मिति विचारितं वाक्यपदीये, गतमेतत् ॥ १०४ ॥

इह वार्तिककारः पपाठ “अनिष्पन्ने निष्पन्नशब्दः शिष्योऽनिष्प-
न्नत्वादि”ति, अनिवृत्ते च कार्ये भूतप्रत्यया वक्तव्या इत्यर्थः, तद्यथा
देवश्चेद्वृष्टः सम्पन्नाः शालय इति निष्पन्नसदृशोऽर्थो निष्पन्न इति पर्यु-
दासेन योग्यहेतूपनिपाते सम्भाव्यमाना निष्पत्तिरुच्यते, तेनानागत-
मात्रे भूतप्रत्यया न भवन्ति, अनिष्पन्न इत्युक्तेऽपि चानिष्पन्नत्वादिति
हेतूपदर्शनमुपचारेणायं प्रयोगो न वेदितव्य इत्यर्थः, अनागतरूपेणै-
वानुपचरितातीतावस्थेन कार्यमत्र प्रतीयत इत्युपसंख्येयो भूतप्रत्यय-
इत्यर्थः, अत एव भाष्यं—“तत्र भवितव्यं निष्पत्स्यन्ते शालय इति”
भविष्यत्प्रत्ययस्यैव युक्तनामाह, अस्य प्रत्याख्यानं “सिद्धं तु भविष्य-
त्प्रतिषेधादि”ति, “देवश्चेद्वृष्टः सम्पत्स्यन्ते शालय इति” केन चिदुक्ते;
“मैवं वोचः सम्पन्नाः शालय इत्येवं ब्रूही”ति भविष्यद्वाचिनश्शब्दस्य
लोके प्रतिषेधो दृश्यते भूतवाचिन एव त्वभ्यनुज्ञानमिति वार्तिकार्थः,
तदेतत् कथं भवतीति वार्त्तिकाभिप्रायं व्याचष्टे—

अप्लालिबीजसंयोगे वर्तते निष्पदिर्द्यदा ।

तत्रावयववृत्तित्वाद् भविष्यत्प्रतिषेधनम् ॥ १०५ ॥

इह निष्पत्तिर्धात्वर्थः समग्रसाधनसम्पत्तौ फलोपधानेन मुख्येना-
वयवमात्रे जलशालिसम्बन्धमात्रेऽध्यारोप्यते; तदा तावन्मात्रस्य वर्ष-

मात्रेण सम्पत्तेरतीतो धात्वर्थः; सिद्धे धात्वर्थे त्वर्थसिद्धा भूतता भविष्यत्प्रत्ययानामयमविषय एव जलशालिसंयोगस्य निष्पत्तेरिति भविष्यत्वप्रतिषेधो युक्तः ॥ १०५ ॥

यदा तु मुख्य एव निष्पत्त्यर्थस्तदाऽत्र कथं भूतकालतेत्याह—

फलप्रसवरूपे तु निष्पदो भूतकालता ।

धर्मान्तरेषु तद्रूपमध्यस्य परिकल्प्यते ॥ १०६ ॥

समग्रसाधनसंनिधानसाध्ये यदा निष्पत्तिलक्षणे धात्वर्थे फलजन्मपर्यन्ते निषेधोऽनुवर्तते तदा पूर्वेषु कार्यनिष्पत्तेरन्येषु कारणाश्रितेषु बीजोदकसंयोगाहितातिशयेषु धर्मेषु तत्कार्यनिष्पत्तिरूपमध्यस्य तेषामतीतत्वात् फलप्रसवस्याप्यतीतता परिकल्प्यत इति सिद्धा भूतप्रत्ययाः ॥ १०६ ॥

प्रकारान्तरेणोपचारमाह—

उपयुक्ते निमित्तानां व्यापारे फलसिद्धये ।

तत्र रूपं यदध्यस्तं तत्कालं तत्प्रतीयते ॥ १०७ ॥

सामग्रीसाध्यत्वात् कार्यस्य बहूनि निमित्तानि सापेक्षाणि जनकानि तेषां फलजन्मनि यो व्यापार उपकारस्तस्योपयुक्तत्वात् फलस्य यद्रूपं भाव्यपि तत्र तस्मिन् हेतूपकाररूपं तदध्यस्तं तस्य हेतुव्यापारस्यातीतत्वादतीतकालत्वे तदभेदापन्नं तस्याः फलमपि तत्कालमतीतकालमवसीयते, पूर्वं कारणधर्मेषु फलत्वस्यारोपः, इह तु फले कारणधर्माणामिति विशेषः, उपचारप्रयोजनं तु कारणानामत्र समर्थतरत्वप्रतिपादनम्, एतेन च “हेतुभूतकालसम्प्रेक्षितत्वाद्दे”ति द्वितीयप्रत्याख्यानवार्त्तिकं विवृतम्; निमित्तस्य वर्षस्य योऽतीतः कालः स कार्योऽध्यस्यते कारणान्तराभावप्रतिपादनाय प्रतीयत इत्यर्थः ॥ १०७ ॥

निष्पन्नत्वे; निष्पन्नकार्याणि शालयः कथं तदानीमेव न कुर्वन्तीति चोदयित्वोक्तम्,—“अन्यदिदानीमुच्यत”इत्यादि, यद्यर्थक्रियाकारणशालीनां निष्पत्तिस्तदा कोष्ठस्था अपि न निष्पन्नाः स्युः; अर्थक्रियायाम्भुजिलक्षणायामवहननाद्यपेक्षणाद्; अथ हेतूपकारसमाप्तिमात्राधीना निष्पत्तिः; तदा यथायथं हेतूयोगनिष्पत्तौ भूतप्रयोगनिष्पत्तिव्य-

वहारः सिद्ध इत्याह—

निष्पत्तावधिः कश्चित् कश्चित् प्रतिविवक्षितः ।

हेतुजन्मव्यपेक्षातः फलजन्मेति चोच्यते ॥ १०८ ॥

इह कश्चिद्वीजसलिलसंयोगमात्राधीनां निष्पत्तिं शालीनां मन्यते, कश्चिदुत्तरकालभवातपादिसंयोगजनितोपकारपरम्पराऽधीनामिति निष्पत्तिहेतुरनवस्थितः कारणस्य ह्यपकारविशेषख्यापनायैवमुच्यते तत्र च प्रथमतरनिमित्तगतोपकाराधिक्यकल्पनायां निमित्तान्तरव्यापारापह्वेन तावत् एव हेतोर्जन्मनः फलजन्मव्यवहारः आतपादिसंयोगलक्षणहेतुजन्मनो वेति तस्यातीतत्वात् फलमप्यतीतताव्यवहारयोग्यम्, एष चोपचाराश्रय एव व्यवहारो हेतुभूतकालसम्प्रेक्षाया इति नर्तेऽध्यासाद्भवत्यसौ, जलवीजसंयोगमात्रं तु निष्पदिपरिहारमाश्रित्य पूर्वः परिहारः, अत्र निष्पत्त्यर्थो गौणः, उत्तरत्र तु परिहारे निष्पत्त्यर्थो मुख्यः, कारणकार्ययोरभेदाध्यास इति विकल्पउपपन्नः ॥ १०८ ॥

सामग्रीसाध्यत्वात् कार्यस्य कथमेकसाधनसंपत्तिमात्रे संपत्तिः स्यादेतच्चोद्यं निवारयितुमाह—

अन्यान्यसाधनाधीना सिद्धिर्यत्र विवक्षिता ।

तत्साधनान्तराभावनिमित्ता व्यपादिश्यते ॥ १०९ ॥

अन्तरङ्गे कस्मिंश्चित्साधने संनिहिते ततोऽन्यस्य बहिर्भूतस्य साधनस्यापेक्षातिरस्कारेण विवक्षितं साध्यं सङ्कल्पसिद्धमेवेति लोके व्यवहारः प्ररूढः, तदनुसारेणैव च शास्त्रे व्यवस्थोपपत्तिः ॥ १०९ ॥

लोकप्रसिद्धस्यैव शब्दार्थव्यवहारस्य शास्त्रेणानुगमात्तथा च यथावित्रक्षं कालत्रययोगेन व्यवहारः सिद्ध इति निगमयति—

तस्मादवाधिभेदेन सिद्धा मुख्यैव भूतता ।

अनागतत्वमस्तित्वं हेतुधर्मव्यपेक्षणे ॥ ११० ॥

निष्पत्तौ योऽवधिः कारणं तस्य भेदेन यथा भेदस्तत्र कार्यस्याध्यासात् तद्भेदतीतता मुख्या, कारणे हि कार्यस्यैवोपचारः, न तु भूतस्य कालस्य, यदा हेत्वन्तरस्य भाविकार्यजननव्यापारोऽपे-

क्ष्यते तदा मुख्येनैव रूपेणानागतत्वं भविष्यत्वं कार्यस्य, यदा तु तस्य हेत्वन्तरस्य प्रत्यासन्नकार्यजननव्यापारो विवक्ष्यते तदा व्यापारप्रबन्धस्य फलावधेरेकत्वेन पूर्वोक्तसदसदवयवात्मकस्यापि सत्त्वाद्वर्तमानत्वमिति प्रयोगत्रयं सिद्धं, निष्पन्ना निष्पत्स्यन्ते निष्पद्यन्ते शालय इति, गतमेतत् ॥ ११० ॥

अपरमपि वार्त्तिककारः पपाठ “अस्त्यर्थानां भवन्त्यर्थे सर्वा विभक्तयः कर्तुर्विद्यमानत्वादिति” भवन्त्या लङ्विभक्तेरर्थे वर्तमाने काले भूतभविष्यदार्थास्तिङ्विभक्तयो वक्तव्याः, वर्तमाने हि लङेव स्यात् तत्र भवन्त्यर्थे त्यक्तेऽपि कर्तुर्विद्यमानत्वादिति हेतूपादाने प्रयोगकालावधृतं सत्त्वं शब्दनिबन्धनं; न तु वास्तवमेवेत्येतत्प्रतिपादनार्थम्, कूपोऽभूद् अभवद् बभूव भविष्यति भवितेति प्रयोगकालेऽपि कूपस्य कर्तुरवगतस्यैवोपलम्भादित्यर्थः, एतद्व्याख्यानं भाष्यं—“कूपोऽनेन कदा चिदवधृतो न चास्य किञ्चिदप्यपायं पश्यति, स तु तत्र बुद्ध्या सत्तामध्यवस्यति,” धिया ध्रियमाणत्वमेव व्याचष्टेऽत्र प्रत्याख्यानेन “सिद्धं तु यथास्वकालं समुच्चारणादि”ति, आत्मीयेष्वेव कारणेषु यथायोगं तिङ्विभक्तीनां प्रयोगोऽयं न तु वर्तमान एवेति नार्थ उपसंख्याननेत्यर्थः, एतदेव साधयितुमुक्तम्, “अवात्वादि”ति निर्विकल्पत्वाद्देषां प्रयोगागामात्मीय एव काले समुच्चारणं वर्तमाने द्वेषां साधुत्वोपसङ्ख्याने; अत्रैव सर्वास्तिङ्विभक्तयः पर्यायेण दृश्ये-
न् न च दृश्यन्त इत्युक्तम्, “असिद्धविपर्यासश्च” असिद्धं च वैपरी-
यमित्यनेन हि कश्चित्कूपोऽभूदिति प्रयुयुक्षिते कूपो भविष्यतीति प्रयुङ्क्ते तस्मादविकल्पितात् प्रयोगादसङ्करेण च प्रयोगाद्यथास्व-
काले तिङ्विभक्तीनामुच्चारणं सिद्धं तदेतत्कथमुपपद्यत इति वार्त्तिक-
तामप्रायं व्याचष्टे—

सतामिन्द्रियसम्बन्धात् सैव सत्ता विशिष्यते ।

भेदेन व्यवहारो हि वस्त्वन्तरानिबन्धनः ॥ १११ ॥

इह पदार्थानां सर्वो व्यवहारः संसर्गिध रन्तिराच्छुरणेनेत्युक्तमेव,
तश्चात्र येयं कूपसत्ता सा गृहीता सती शब्दप्रयोगस्य निमित्त-
तावमापद्यते, अगृहीताया असत्कल्पत्वादिति ग्रहणोपाधिव्यवहार-
वतरति, ग्रहणं चेन्द्रियार्थसन्निकर्षनिमित्तमिति पथि कूपस्येन्द्रि-

येण सन्निकर्षो यत्र भावी तत्र भविष्यन्ती सत्ता व्यवह्रियते, यत्र तु भूतः स तत्र भूता, यत्र सम्प्रतितनस्तत्र वर्तमानेति त्रिकाल-विषयाः प्रयोगाः सामान्यविशेषभूता अपि सिद्धाः, विप्रकृष्टे हीन्द्रियसम्बन्धेऽतीते भूतविशेषविषया लुडादयः, विप्रकृष्टे चागामिनि भविष्यद्विशेषविषया लुडादयः ॥ १११ ॥

ननु च यथा भूतभविष्यद्विभक्तयो वर्तमानविभक्तेर्विषयं नावगाहन्ते तथा साऽपि तद्विषयं नावगाहेतेति कूपोऽस्तीति प्रयोगा भूते भविष्यति चेन्द्रियसम्बन्धे न स्यादित्याशङ्क्याह—

अस्तित्वं वस्तुमात्रस्य बुद्ध्या तु परिगृह्यते ।

यस्समासदनाद्भेदस्य तत्र न विवक्षितः ॥ ११२ ॥

इन्द्रियसंबन्धासंबन्धनिमित्तस्य भूतभविष्यलक्षणस्य भेदस्याविवक्षायामाभासमात्रं कूपमभिसन्धायास्तीति प्रयोगः सामान्येनोपपद्यत इत्यर्थः ॥ ११२ ॥

विशेषास्तु परस्परविरोधिनो न सङ्कीर्यन्ते; किं वाऽत्रौपाधिके सत्तया भेदे तु न तात्त्विक एव सत्ताया भेदः प्रत्यवस्थमित्याह—

योगाद्वा स्त्रीत्वपुंस्त्वाभ्यां न किञ्चिदवतिष्ठते ।

स्वस्मिन्नात्मनि तत्रान्यद् भूतं भावि च तन्यते ॥ ११३ ॥

“न कश्चित्स्वस्मिन्नात्मनि मुहूर्तमप्यवतिष्ठते वर्धते वा यावदनेन वर्धितव्यमपायेन वा युज्यत” इति “स्त्रियाम्” इति सूत्रे भाष्यं, तत्रोपचयः पुंस्त्वमपचयः स्त्रीत्वमिति लिङ्गसमुद्देशे वक्ष्यति—

उत्पत्तिः प्रसवोऽन्येषां नाशः संस्त्योनमिष्यत इति

एवं च स्त्रीत्वपुंस्त्वाभ्यामपचयोपचयाभ्यामजस्रवृत्तिभ्यां सर्वभावानां सम्बन्ध इति प्रतिकलमन्योन्यरूपसदृशप्रबन्धरूपभावमध्येऽवस्थाभेदगतस्त्रिकालयोग उपपद्यत एव तात्त्विकः, अतश्चान्यदेवातिक्रान्तेन्द्रियसंबन्धं भूतम्, अन्यदेव च भविष्यदिन्द्रियसम्बन्धं भावि, अन्यदेव च वर्तमानेन्द्रियसम्बन्धम् अभेदेन तु बुद्ध्या समीक्ष्य रूपसामान्यमस्तीति वर्तमानं प्रत्ययवाच्यं सिद्धम् ॥ ११३ ॥

इति भूतिराजतनयहेलाराजकृते प्रकीर्णकप्रकाशे कालसमुद्देशो नवमः ।

दशमः पुरुषसमुद्देशः

तिङ्भिहितेन भावेन कालपुरुषोपग्रहसङ्ख्या अभिव्यज्यन्त इति स्थिते कालं परीक्ष्य पुरुषं परीक्षते —

प्रत्यक्ता परभावश्चाप्युपाधी कर्तृकर्मणोः ।

तयोः श्रुतिविशेषेण वाचकौ मध्यमोत्तमौ ॥ १ ॥

पुरुषं प्रतिनियतं वाऽश्रुति चेष्टत इति प्रत्यङ् अन्तर्यामी जीवामा, स हि प्रतिदेहं नियतो वर्तते, तद्भावादुत्तमपुरुषाच्येऽर्थेऽहङ्कारसमानाश्रयत्वं यदाख्यातात्प्रतीयते क्रियायाः स-
त्तमपुरुषविषय इत्यर्थः, तथा चाहङ्काराश्रयस्य कर्तृस्तिङन्तवाच्यक-
र्मणश्च स उपाधिभूतः प्रज्ञायते तद्वाचकादात्मनेपदपरस्मैपदरूपात्तु
भेन्नः, तद्यथा-पचामीति कर्तृरूपोपाधिः, कर्मोपाधिस्त्वात्मनेपदा-
व प्रतीयते कर्मण्यात्मनेपदस्यैव भावात् पचयत इति, तदयं कर्त्ताऽपि
साधनविशेषणं पुरुष इत्युच्यते; स तु मध्यमः पुरुषः परस्तु मध्यमे
वाच्यः, स हि कर्तृकर्मविशेषणभूतः प्रश्नादिविषयभावोपगमनयोग्यः
वात्मनः परस्य वचनात् पूर्वतो भिन्नः प्रतीयत इति, तदेवं श्रुतिविशेषेण
वदविशेषेणोपलक्षितौ मध्यमोत्तमौ यथायोगं स्वार्थमाचक्षाते,
ततः कर्तृकर्मविशेषणभूतः पुरुष इति पूर्वाचार्याः प्राहुः, अत एव
कर्तृकर्मविशेषणत्वात्पुरुषस्य भावविषयता नास्तीति तत्र लकारे
मध्यमोत्तमयोरप्रयोगः प्रथम एव शेषत्वात्तत्र प्रयुज्यते, प्रतीयमानभावौ
शब्दान्तरप्रयोगावसेयौ, आस्यते मया शप्यते त्वयेति ॥ १ ॥

यदि प्रत्यक्ताऽहङ्कारेण समानाधिकरणता ततोऽन्या परभावेन
मानाधिकरणता चानयोः पुरुषयोर्यथायोगं वाच्या तदा चेतने चा-
हङ्कारपरभावयोरुपपत्तेरचेतनविषये शृणोत ग्रावाण इत्यादावनयोः
योगो न प्राप्नोतीत्याशङ्क्याह—

सदसद्वाऽपि चैतन्यमेताभ्यामवगम्यते ।

चैतन्यभागे प्रथमः पुरुषो न तु वर्तते ॥ २ ॥

स्वपराधिष्ठानं चैतन्यं भावितमध्यारोपितमाभ्यामध्यवसीयते कर्तृकर्मोपाधिभूतं शब्दादवगम्यमानस्येहार्थस्यान्वाख्याननिमित्तत्वात् शाब्दं चैतन्यं सर्वत्रास्ति पदान्तरसंबन्धादनवधृतचैतन्यस्य तु समारोपकल्पना, यदि समारोपितचैतन्योऽप्यनयोविषयस्तदा प्रथमपुरुषस्य को विषय इत्याह-चैतन्यभाग इति, अध्यारोपितचैतन्योऽपि प्रथमपुरुषस्य न विषयः तस्य शेषे विधानात् ततश्चानध्यारोपितचैतन्योऽचेतनोऽस्य विषयः पतति कूलं शुष्यन्ति व्रीहय इत्यादि भावग्रहणंसमानाधिकरणाभ्यां स्थानित्वोपाधिकाभ्यां युष्मदस्मदभ्यामन्यश्चेतनो विषयस्तत्र प्रथमस्य प्रवृत्तेः, भवान् पचति, आस्यते त्वया, शय्यते मयेति, अत्रापि पदान्तरगम्यं चैतन्यमिति चैतन्यांशांस्पर्शं साध्यसाधनभावमात्रमवगमयति प्रथमः पुरुष इति युक्तं चैतन्यमात्मपरवर्त्ति द्वौ पुरुषावुत्तममध्यमौ चैतन्यरहितत्वं प्रथमपुरुष इत्यत्र तात्पर्यार्थः ॥ २ ॥

बुध्यते जानाति चेतयत इत्यादौ चैतन्योपाधेः कर्तुरवगमात् कथंचैतन्यभागे प्रथमः पुरुषो न प्रवर्तत इत्यत आह—

बुद्धिजानातिचितिभिः प्रथमे पुरुषे सति ।

संज्ञानार्थैर्न चैतन्यस्योपयोगः प्रकाश्यते ॥ ३ ॥

संवेदनार्थैर्बुद्ध्यादिधातुभिर्ज्ञानलक्षणेन वाऽर्थेन वाच्येन करणभूतेन प्रथमपुरुषोत्पत्तौ सत्यामपि न चैतन्यस्य व्यापारो व्यज्यते धात्वर्थोऽत्र चैतन्यलक्षणः स च कर्तृकर्मणोश्चावच्छेदक इति तद्वशाच्चैतन्यप्रकाशो न तु प्रथमपुरुषप्रयोगाद्; अन्यत्राज्ञानार्थधातुविषये प्रथमपुरुषान्नियमेन चैतन्यानभिव्यक्तेः यथा मध्यमोत्तमाभ्याम्युष्मदस्मदर्थविषययोर्विधानाच्चैतन्योपाधिकयोः कर्तृकर्मणोरवगतिस्तथा प्रथमाच्छेषो विधीयमानत्वेन चैतन्योपाधिनियमाभावात्, युष्मदिति विधीयमानो मध्यमो नियमेन चैतन्यमभिद्योतयति युष्मदश्चेतनेष्वेव प्रयोगात् ॥ ३ ॥

परभावे मध्यमे विधीयमाने मतान्तरेण विशेषमाह—

सम्बोधनार्थस्सर्वत्र मध्यमे कैश्चिदिष्यते ।

तथा सम्बोधने सर्वा प्रथमां युष्मदो विदुः ॥ ४ ॥

यत्र प्रैषो विवक्षितस्तत्र क्रियासु विनियोगावस्थापनार्थं सम्बो-
धनमस्त्येव सर्वेषामपि मते; तद्यथा-गच्छ भुङ्क्ष्वेत्येवमादौ, त्वं पच-
सीत्यादावपि तु प्रैषाभावे के चित्संबोधनमिच्छन्ति य आभिमुख्य-
करणमात्रलक्षणं संबोधनमुपयन्ति, अतश्च युष्मदो विधीयमाना
प्रथमाऽपि सर्वैव वचनत्रयरूपाऽपि सम्बोधनविभक्तिरेतेषां मते ॥ ४ ॥

यद्येवं मध्यमप्रथमयोः सम्बोधनार्थत्वाद् यथा स्वाहेन्द्रशत्रुर्व-
र्धस्व तथा राजा भव युध्यस्वेत्यादावपि मध्यमसमानाधिकरणं प्रथ-
माऽन्तं पदं सम्बुद्ध्यन्तं स्याद् ? नैवं दृश्यत इति कथमेतदित्याशङ्क्याह-

सम्बोधनं न लोकेऽस्ति विधातव्येन वस्तुना ।

स्वाहेन्द्रशत्रुर्वर्धस्व यथा राजा भवेति च ॥ ५ ॥

“सिद्धस्याभिमुखीभावमात्रे सम्बोधनं विदुरि”ति;

साध्यस्य विधीयमानस्य सम्बोधनं नास्ति, न ह्यपूर्वो-
ऽर्थ-उपदिश्यमानोऽनवाप्तसत्त्वोऽप्रतीयमाननियतरूपोऽभिमुखीभावम-
र्हत्युपगन्तुम्, इह चेन्द्रशत्रुत्वं विधीयमानमिति सत्यपि प्रैषे सम्बो-
धनाभावः, तथा च गुणनलोपप्रतिषेधौ न भवतः, तदत्र मध्यमे सम्बो-
धनं नास्तीति कैश्चिदत्रैतदिष्यत इत्युक्तम् ॥ ५ ॥

यदा च युष्मदः प्रथमा सम्बोधनविभक्तिस्तदा शास्त्रकार्यं सि-
द्धमित्याह—

युष्मदः प्रथमाऽन्तस्य परश्चेन्न पदादसौ ।

युष्मदर्थस्य सिद्धत्वान्नियता चाद्युदात्तता ॥ ६ ॥

सिद्धत्वादिति सम्बोधनविषयत्वं पुष्णाति, तथा चामन्त्रितस्या-
दिरुदात्तो भवतीति प्रथमाऽन्तस्य युष्मदो नियमेनाद्युदात्तत्वं भवति
यदा पदाद्युत्तरोऽसौ न भवति, तद्यथा—“त्वमग्ने ! प्रयाजानुयाजानां-
पुरस्तात् त्वमग्ने द्युभिस्त्वमाशुशुक्षणि” रित्यादौ, पदात्परत्वे त्वाम-
न्त्रितमनुदात्तं भवति तत्र हि निघातविधानाद्, यथा—“देवीरापः
शुद्धा यूयमि”ति ॥ ६ ॥

यदि च पुरुषप्रत्ययानामर्थनियमस्तदा “तेन दीव्यती”त्यादौ
प्रथमपुरुषेणार्थं निर्दिश्यमाने शालाकिकोऽस्याक्षिकोऽसि; शालाकि-
कोऽस्माक्षिकोऽस्मीत्यादौ मध्यमोत्तमविषये तद्धितो न स्यादित्या-

शङ्क्याह—

गुणप्रधानताभेदः पुरुषादिविपर्ययः ।

निर्दिष्टस्यान्यथा शास्त्रे नित्यत्वान्न विरुध्यते ॥ ७ ॥

नित्याशब्दाः शास्त्रेणानुविधीयन्ते तत्र चापोद्धारार्थोऽन्वाख्या-
नेऽङ्गभावेनोपादीयमानो नान्तरीयकपुरुषादिनियमानादरेण निमित्तभा-
वमुपैति, ततश्च लक्षणे क्रियाप्रधानाख्यातपदोपादानेऽपि लक्ष्ये तद्धि-
तान्तं सत्त्वं प्रधानं भवति, येन लिङ्गादिना तद्धर्मेण युज्यते, एवमन्य-
त्राऽपि लक्षणे पुरुषसङ्ख्याकालोपादाने सर्वत्र नित्यशब्दानुगमः कृतो-
भवति ॥ ७ ॥

एतदेवोपोद्धृत्यमाह—

यथानिर्देशमर्थास्स्युक्तेषां शास्त्रं विधायकम् ।

किञ्चित्सामान्यमाश्रित्य स्थिते तु प्रतिपादनम् ॥ ८ ॥

यदि शास्त्रं शब्दानां जनकं स्यात्तदा यथाशास्त्रं शब्दानामर्थो-
ऽवतिष्ठेत, न चैवं “कार्ये युगपदन्वाचययोर्द्वेधाऽप्रतिपत्तेरि” त्युक्त-
त्वाद्, नित्याः शब्दाः शास्त्रेण ज्ञाप्यन्ते तथा चार्थानां देशनात् कि-
ञ्चिदर्थरूपमदूरविप्रकर्षेण समानत्वमंशभावेनाश्रित्यावस्थितमेव श-
ब्दरूपं नियतार्थमन्वाख्यायत इति सिद्धमिष्टम् ॥ ८ ॥

तत्रैव भाष्यकारीयं निदर्शनमाह—

योऽश्वे यः पीठ इत्यत्र भूतयोरश्वपीठयोः ।

यथोपलक्षणार्थत्वं तथाऽर्थेष्वनुशासनम् ॥ ९ ॥

बहुष्ववस्थितेषु क इदं देवदत्त ? इति प्रश्ने; कथ्यते योऽश्वे पीठे
वा तिष्ठतीति, अत्र यथाऽश्वपीठयोः सिद्धयोरेव देवदत्तज्ञापनाय भूत-
त्वेनोपादीयमानयोर्यथाऽवस्थितयोरेवोपयोगो भवति; एवमर्थानाम-
पि यथास्वभावं शब्देषूपयोगः, यथा चात्राश्वपीठयोर्विधीयमानेन
देवदत्तसंज्ञारूपेण योगः; तथाऽर्थानामपि प्रत्ययादिना विधीयमानेनेति
न ते तत्र वाक्यभेदेन विधीयन्ते; अपि तु तेषु सप्तम्या भूतविभक्त्या
निर्दिश्यमानेषु सिद्धेषु निमित्तेषु प्रत्ययादेरेव कार्यस्य विधिरिति
यथायोगं सर्वत्रेष्टसिद्धिः ॥ ९ ॥

इति भूतिराजतनयहेलाराजकृते प्रकीर्णकप्रकाशे पुरुषसमुद्देशो दशमः ।

एकादशः संख्यासमुद्देशः

इदानीं सङ्ख्यां विचारयति—

सङ्ख्यावान् सत्त्वभूतोऽर्थः सर्व एवाभिधीयते ।

भेदाभेदविभागो हि लोके सङ्ख्यानिबन्धनः ॥ १ ॥

भेदापोद्धारलक्षणा सङ्ख्या=एकादिका परार्धपर्यवसाना, भेदश्चेदं-
तदिति सर्वनामप्रत्ययमर्शयोग्यवस्तुगतः, तथा च सर्व एव द्रव्या-
त्माऽर्थो भिन्न एको द्वौ बहव इत्यादिसंख्यायुक्तो व्यवहियते, द्वित्वा-
दिकया सङ्ख्यया भेदम्; एकत्वसंख्यया चाभेदमाश्रये व्यवहारयति,
तथा च कार्यादस्माद् द्रव्ये सङ्ख्या निश्चीयते, पृथक्त्ववशाद्धि द्रव्या-
णां पृथक्त्वेन व्यवहारः, एकादिव्यवहारस्तु सङ्ख्यावशात् संसर्गवादि-
भिरभ्युपगम्यते, वृत्तावपि च सत्त्वभूत उपसर्जनार्थः सङ्ख्यावानेवाव-
धार्यते निस्सङ्ख्याव्ययार्थभेदेन सैव संख्याऽप्युपन्यस्यते विशेषप्रती-
तिनिबन्धनाभावाच्च संख्याभेदो नावधार्यते, यत्र त्वस्ति निबन्धनं स्वा-
र्थिकादौ तत्र भवत्येव विशेषावसाय इति वक्ष्यत एवेति सर्व एव स-
त्त्वभूतोऽर्थः सङ्ख्यावानभिधीयत इति तद्व्याप्तिसिद्धिः, यत्रापि तद्विता-
र्थनिर्देशादावनङ्गं सङ्ख्या तत्रापि नान्तरीयकतया सत्त्वभूतस्यार्थ-
स्य सङ्ख्योपादानं भवत्येवेत्यस्ति व्याप्तिः, तदित्थं सत्त्वभूतस्यार्थस्य
एकत्वानेकत्वभेदः सङ्ख्यानिबन्धन इति । वैशेषिकाणां द्रव्याश्रिता
गुणात्मिका सङ्ख्या, न च पदार्थ एवासहाय एकत्वं; ससहायश्च
यथायोगं द्वित्वादीति सहायविरहतद्योगयोर्धर्मान्तरत्वाभावान्न
कश्चिदन्यो द्रव्यात्सङ्ख्यालक्षणो गुण इति व्यतिरिक्तसंख्याऽभाव-
इति वाच्यम् ? प्रत्ययभेदाद्, अन्यो हि ससहायताप्रत्ययः; अन्य-
श्च द्वौ त्रय इत्यादिप्रत्ययः, ससहायेष्वपि चैकत्वप्रत्ययोऽस्तीति
न तद्विरह एवैकत्वसङ्ख्या; अबाध्यमानविलक्षणप्रत्ययावेदितस-
द्भावा हि पदार्था यथायथं भिन्नस्वभावा एव न्याय्याः, अनेक-
सङ्ख्या च शतादिकाऽनेकस्मिन् द्रव्ये समवेताऽपेक्षाबुद्धिभाविता-
वधार्यत एव व्यासज्यवृत्तिः संयोगविभागादिवद्, न ह्यने-

कद्रव्यं नास्ति तत्र चानेकप्रतीतिः शतादिका केवलमनेकाश्रयत्वेऽपि सामान्याद्भिद्यते सङ्ख्या, सामान्यस्य प्रत्याश्रयपरिसमाप्तत्वाद् अर्थान्तरापेक्षत्वात्तु सङ्ख्याया इत्यादिवैशेषिकोक्तयुक्तयोऽनुसरणीयाः ।

अव्यतिरिक्तधर्मवादिनस्तु-अव्यतिरिक्तामाश्रयात्सङ्ख्यां मन्यन्ते समवायेन तिरोहितभेदत्वाद्, व्यतिरेकानवधारणाच्चेदं मतम्, अत्रापि तद्वर्णिता युक्तयो वाच्याः, तथा ह्यत्यन्तभेदे तद्विशिष्टप्रत्ययानुदय इति काल्पनिक एव भेद इति मन्यन्ते ॥ १ ॥

अस्माकं तु शब्दप्रमाणकानां पदार्थविचारानादराद्यथायथं पदार्थकल्पना तैत्थिकैः कृता, तामाश्रित्य लक्षणाङ्गाः पदार्था व्यवस्थाप्या- इत्याह—

स धर्मो व्यतिरिक्तो वा तेषामात्मैव वा तथा ।

भेदहेतुत्वमाश्रित्य सङ्ख्येति व्यपादिश्यते ॥ २ ॥

सङ्ख्यालक्षणो धर्मस्तेषां सत्त्वभूतानां सङ्ख्येयानामात्मैवाभिन्न- एव वाऽस्तु तेभ्यो व्यतिरिक्तो वाऽस्तु किमनेन निष्प्रयोजनेनास्माभिर्विचारेण, शब्दार्थस्येह विचारयितुं प्रक्रमात् शब्दाच्चैको द्वौ बहव- इत्यादिभेदे व्यवहारहेतुः कश्चिद्धर्मोऽवधार्यते, न हि पदार्थमात्रादनुपाधेरेष व्यवहारो घटते, स च धर्मः सञ्चष्ट इति सङ्ख्येत्यन्वर्थेन नाम्ना व्यवहियते ॥ २ ॥

यदि द्रव्याश्रया सङ्ख्या कथं गुणादीनां तन्निमित्तो व्यवहार- इत्याशङ्क्याह—

समवेता परिच्छेद्ये क्व चिदन्यत्र सा स्थिता ।

प्रकल्पयति भावानां सङ्ख्याभेदं तथाऽऽत्मनः ॥ ३ ॥

या द्रव्ये परिच्छेद्ये भेदहेतुः सङ्ख्या सा तत्रैव समवेता गुण-त्वाद्, या तु गुणादीनां परिच्छेदिका सा तेभ्योऽन्यत्र द्रव्येऽपि स्थिता तत्रैव तस्य समवायात् स्वनिमित्तं व्यवहारं प्रवर्तयति, आत्म-नोऽपि च सङ्ख्या द्रव्येऽपि स्थिता भेदं व्यवहारयति, तद्यथा-शतं-शते शतानीत्यादि, न हि शतसङ्ख्यायामेकत्वद्वित्वबहुत्वानि सम-वेतानि, विरोधाद्द्रव्यत्वान्निर्गुणत्वाच्च, एवं द्रव्यगता सङ्ख्या रूपादिषु समारोप्यत इति चतुर्विंशतिर्गुणा इति व्यवहारः,

तथैव पञ्च कर्मजातयो द्वे सामान्ये तथा चत्वारोऽभावा इत्यादि,
निरुपाख्यस्याभावस्य वस्तुधर्मयोगादौपाधिको भेदव्यवहारः,
एवं च गौणमुख्यभेदेन व्यवहारोपपत्तेस्तावन्मात्रस्य चेहोपयोगात्
तैत्थिकपरिकल्पितप्रक्रियाऽनादरेण भेदगणनमात्रलक्षणा सङ्ख्या स-
र्वत्र विशेषणं वर्ण्यते ॥ ३ ॥

द्रव्यसमवायेऽपि गुणादिषु सङ्ख्याया भेदव्यवहारनिमित्तत्वे
दृष्टान्तमाह—

परत्वे चापरत्वे च भेदे तुल्या श्रुतिर्यथा ।

सङ्ख्याशब्दाभिधेयत्वं भेदहेतोस्तथा गुणे ॥ ४ ॥

इह देशसम्बद्धपरत्वापरत्वलक्षणौ गुणावपेक्षाबुद्धिप्रभावितौ
द्रव्ये समवेतावुत्पाद्येते; ताभ्यां च द्रव्यं परमपरमिति व्यवहि-
यते, तद्वदेव गुणादयोऽपि परापरशब्दाभ्यामभिधीयन्ते, ततश्च
यथाऽत्र गुणविषये भेदव्यवहारे तावेव द्रव्यगुणव्यापाराविति परो-
ऽपर इत्यभिन्नमभिधानं तथा भेदहेतोर्द्रव्यसमवेताया एव सङ्-
ख्याया गुणादिविषयेऽपि तथैवैकादिशब्देन व्यवहारो न त्वपरा
गुणादावेकत्वादिसङ्ख्या विद्यत इत्यर्थः ॥ ४ ॥

देशेन सम्बन्धः साक्षाद् द्रव्यस्यैवेति तन्निमित्तयोः परत्वापर-
त्वयोर्द्रव्य एव समवायो निश्चित इति दृष्टान्ततोपपत्तिः, किं बहुना
स्वाश्रयधर्मेणाश्रितानां व्यवहारस्सर्वत्र दृष्ट इत्याह—

अस्वतन्त्रे स्वतन्त्रत्वं परधर्मो यथा गुणे ।

अभेद्ये भेद्यभावोऽपि द्रव्यधर्मस्तथा गुणे ॥ ५ ॥

द्रव्याश्रये नित्यपरतन्त्रे गुणे परस्य रूपमिति द्रव्यधर्मस्वात-
न्त्र्यं यथा व्यपदिश्यते; तथा सङ्ख्याया व्यवच्छेत्तुमनर्हेऽपि तदव-
च्छेद्यत्वं स्वातन्त्र्याविनाभावी द्रव्यधर्मो योज्यते, पदस्य रूपमेक-
दे त्रीणीत्यादि, अयमत्र भावः—इह यदा शुक्लः पट इत्यादि
द्रव्योपसर्जनभावमापन्नो गुणोऽभिधीयते तदाऽसौ द्रव्यसामानाधि-
करण्याद्धर्मेण समन्वयं सहत एव; द्रव्यान्निष्कृष्य तु पदस्य शुक्ल-
त्याद्यभिधाने स्वातन्त्र्यमात्मीयं द्रव्यरूपेऽसम्भवीति स्वाश्रयाया-
ं तद्व्यवस्थापनीयं, तदेव च शब्दशक्त्याऽनुवर्तते ॥ ५ ॥

तथा हि—

स्वबुद्ध्या तमपोद्भृत्य लोकोऽप्यागममाश्रितः ।

स्वधर्मादन्यधर्मेण व्याचष्टे प्रतिपत्तये ॥ ६ ॥

न केवलं वैशेषिको गुणस्य द्रव्यधर्मेण व्यवहारं वर्णयति, यावद् द्रव्यादन्यो द्रव्ये समवेतो गुण इत्येवंभूतं वैशेषिकागममनुवर्तमानो-
लोकोऽपि, तस्मात् द्रव्यादपोद्धारबुद्ध्या तं गुणं भिन्नं स्वतन्त्रं निश्चि-
त्य द्रव्यधर्मेण सङ्ख्यावत्त्वादिना गुणविलक्षणेन परं प्रतिपादयति
शब्दशक्तिमनुसृत्य, तद्यथा-पटस्येदमेकं चित्रं रूपं, तदभावपक्षे तु
प्रत्यवयवमनेकं भिन्नरूपमेव रूपमित्यवयविनि बहूनि रूपाणि ॥६॥

यदि वा शब्देन संसर्गिधर्माच्छुरितस्य वस्तुनोऽभिधाने द्रव्य-
गुणादयस्तत्र समाना इत्याह—

परोपकारतत्त्वानां स्वातन्त्र्येणाभिधायकः ।

शब्दस्सर्वपदार्थानां स्वधर्माद्विप्रकृष्यते ॥ ७ ॥

परेणान्येन धर्मेणोपक्रियमाणमवच्छिद्यमानं तत्त्वं स्वरूपं येषां-
ते परोपहितोपकाराः पदार्थाः शब्देनाभिधीयन्त इति व्यवहारे सर्वा-
र्थानां द्रव्यगुणादीनामनुगृहीतस्वरूपं शब्देन स्पृश्यते, न हि संस-
र्गिधर्मविविक्ता निजेन शुद्धेन वास्तवेन रूपेण व्यवहारमवतरन्त्य-
र्थाः, तथा च द्रव्यवद् गुणोऽपि घटस्य रूपमिति स्वान्तन्त्र्येणाभि-
धीयमानः सङ्ख्याऽऽदिकृतोपकार एवाभिधीयते, शब्दो हि न गुणा-
नामेवापि तु द्रव्याणामप्यपरोपाधिकेन रूपेणोपलक्षितानां स्वधर्मा-
द्वाचकत्वाद्विप्रकृष्यते दूरीभवति सामान्याद्यसंस्पृष्टे तस्य सम्बन्धव्यु-
त्पत्तेः कर्तुमशक्यत्वादिति ॥ ७ ॥

सर्वत्र शब्दः परोपदर्शितविषय एवमर्थोऽपि परोपकाराहितवि-
षय एवेत्यत्र दृष्टान्तमाह—

यथैवाविषयं ज्ञानं न किञ्चिदवभासते ।

तथा भावोऽप्यसंस्पृष्टो न कश्चिदुपलभ्यते ॥ ८ ॥

ज्ञानं बोधमात्रस्वभावं नियमेन व्यवहारयोग्यं विषयपारतन्त्र्यो-
त्तकृतोपरागविवेकेन शक्यव्यवहारं यथा, एवं ज्ञेयमपि संस्पृष्ट-

प्रमोपरागरहितं वस्तुमात्ररूपतयाऽपि ज्ञेयतामभिधेयतां च नासाद-
पतीत्यत्र परोपकारतन्त्रमेवैतत् ॥ ८ ॥

यद्येवमिदं सामान्यं भिन्नेष्वभिन्नाभिधायिप्रत्ययनिमित्तम्, अयं-
विशेषो व्यावृत्तिप्रत्ययहेतुरित्येवं द्रव्यसंसर्गविधितः कथं व्यवहार-
सामान्यादिष्वपरोपाधेस्तस्याभावादित्याशङ्क्याह—

भेदेन तु समाख्यानं यल्लोकोऽप्यनुवर्तते ।

आगमाच्छास्त्रसदृशो व्यवहारः स वर्ण्यते ॥ ९ ॥

सामान्यविशेषाभ्यां द्रव्येष्वभिन्नभिन्नप्रत्ययाविति विप्रकृष्टस्वभावा-
नामुपाधीनां नित्यपरतन्त्राणामपि भेदेन स्वतन्त्रतया प्रतिपादनं शास्त्रे
तावदपोद्धाराश्रयेण युक्तं; लोकोऽपि शास्त्रवासनया तदनुगच्छतीति
वैशेषिकागमानुसारेणायं व्यवहारो लौकिकैः प्रतन्यते ॥ ९ ॥

तथा च प्रसिद्धेरत्रापि संसर्गधर्मपरिकल्पना न्याय्येत्याह—

बुद्धौ स्थितेषु तेष्वेवमध्यारोपो न दुर्लभः ।

परधर्मस्य न ह्यत्र सदसत्त्वं प्रयोजकम् ॥ १० ॥

द्रव्यान्निष्कृष्यापोद्धारबुद्ध्यैवं भेदेन सामान्यादिषु समाख्या-
निबन्धनधर्मस्य स्वातन्त्र्यविषयस्योपाधिमत्वस्याध्यारोपो न दुर्ल-
भः, बुद्ध्या सर्वनामप्रत्ययवर्णयोग्यताऽऽपादनादुपाधिमद्रूपताया-
मुपाधिसंसर्गस्य न्याय्यत्वाद्, अध्यारोपे च वास्तवे सत्त्वासत्त्वे न
प्रयोजके येनोपाधिभूते वस्तुनि सति सामान्ये विशेषे च स्वातन्त्र्या-
भावात्कथमुपाधियोगोऽयं कल्प्यत इति चोद्येत, अत्यन्ताविद्यमानेऽ-
पि हि बहिरर्थे बुद्ध्या समावेशो दृश्यते—समुद्रः कुण्डिकेति,
तथा कथं चिद्बहिस्सत्त्वे धर्ममात्रारोपो न विरुध्यते, अत एवात्रा-
सत्त्वमपि यावन्नाध्यारोप उपयुज्यते सत्त्वेऽप्यसत्त्वारोपादपुत्रो-
पमित्यतिशयख्यापनार्थमत्र सत्त्वमप्यप्रयोजकमित्युक्तम् ॥ १० ॥

तत्र स्वातन्त्र्येणाध्यारोपस्ततः—

सामान्येष्वपि सामान्यं विशेषेषु विशिष्टता ।

सङ्ख्यासु सङ्ख्या लिङ्गेषु लिङ्गमेवं प्रकल्पते ॥ ११ ॥

गोत्वादिसामान्यभेदेषु बुद्ध्यवसितेष्वन्वयिरूपपरिकल्पनायां सा-

मान्यान्तरयोगोऽत्रापि कल्प्यते द्रव्यायमाणाया बुद्ध्या निरू-
पणाद्, एवं विशेषेषु तथैव बुद्ध्या वा द्रव्यायमाणेष्ववसितेषु वि-
शेषो विशेष इत्यभिन्नाभिधानप्रत्ययहेतुः सामान्यं परस्परव्यावृ-
त्तप्रत्ययहेतुश्च विशेषो युज्यते द्रव्यवदुपाधिमत्त्वेनावसायात्, शता-
दिसङ्ख्यायां च शतं शते शतानीत्यादिप्रातिपदिकेन द्रव्यायमा-
णायामभिधीयमानायामन्या सङ्ख्या द्रव्यधर्म एवारोप्यते, स्त्रीत्वा-
दिषु च लिङ्गेषु तथैव द्रव्यायमाणेषु शब्देनाभिहितेषु द्रव्यधर्मलि-
ङ्गान्तरयोगः पुमान् पौंसं पुंस्त्वमिति गार्ग्यायणी कारीषगन्ध्येति
च स्त्रीत्वेऽपि स्त्रीत्वाश्रयो द्वितीयः स्त्रीप्रत्ययः, तथा च भाष्यकारः—
“भावोऽपि भावेन युज्यते स्त्रीत्वं स्त्रीत्वेने”त्याह ॥ ११ ॥

तदेवं प्रासङ्गिकमभिधाय प्रकृतं निगमयति—

अतो द्रव्याश्रितां सङ्ख्यामाहुस्संसर्गवादिनः ।

भेदाभेदव्यतीतेषु भेदाभेदविधायिनाम् ॥ १२ ॥

यतो द्रव्यगतयैव सङ्ख्ययोक्तेन न्यायेन गुणादीनामपि तन्नि-
मित्तो व्यवहारः सिध्यत्यतो धर्माणां संसर्गमेकत्र द्रव्येऽभ्युपयन्ति
ये काणादास्ते द्रव्यसमवेतामेव सङ्ख्यां ब्रुवते, निरूपाधिषु भेदाभे-
दव्यतिक्रान्तेषु द्रव्येषु गुणादिषु च भेदाभेदप्रत्ययनिमित्तभूतामेकत्व-
संख्यामभेदप्रत्ययनिमित्तं द्वित्वादिकां भेदप्रत्ययनिमित्तमित्यर्थः ॥ १३ ॥

यदि स्वयं भेदाभेदव्यतीताः पदार्थाः कथं तेभ्योऽन्या सङ्ख्या
तांस्तथा व्यवहारयेदित्यत आह—

आत्मान्तराणां येनात्मा तद्रूपं तूपलक्ष्यते ।

अतद्रूपेण संसर्गात्सा निमित्तस्वरूपता ॥ १३ ॥

इह परस्परविविक्ताः पदार्था द्रव्यादयो यथालक्षणं प्रमाणेन
प्रतीतास्तत्र चान्येषामपि द्रव्याणामतद्रूपेण गुणादिना येन संसर्गात्
समवायाख्यात् संबन्धाद् रूप इव गुणादिरूप इवात्मा लक्ष्यते सम-
वायेन भेदतिरोधानात् स्वाभासमात्रं परनिमित्तस्य गुणादेस्सरू-
पता तस्यैव रूपं स्वभावोऽस्येति तत्स्वभावता न तु परमार्थतया
तत्स्वभावत्वमेव यथायथं स्वप्रमाणतो भिन्नत्वावेदनादिति परो-
पधानेन व्यवहारेऽपि न पदार्थास्सङ्कीर्णन्त इत्यर्थः ॥ १३ ॥

कथं न सङ्कीर्यन्ते ? यावता तथैव सर्वदैवामाभास इत्याशङ्क्य;
कार्यभेदाद् भेदमाह—

संसृष्टेष्वपि निर्भागभूतेष्वर्थक्रिया यथा ।

सत्त्वादिषु च मात्रासु सर्वास्वेवं प्रतीयते ॥ १४ ॥

पृथिव्यादिषु भूतेष्वपृथग्भावेन संसर्गं प्राप्तेषु प्रतिष्ठासङ्ग्रहपक्ति-
व्यूहावकाशदानलक्षणाऽर्थक्रिया यथा प्रत्येकं भिन्ना सत्त्वरजस्त-
मोलक्षणेष्ु च सर्वभावेष्वपि निर्भक्तेषु प्रकाशप्रवृत्तिनियमलक्षणाऽर्थ-
क्रिया विलक्षणा; तथा द्रव्यगुणकर्मसामान्यविशेषलक्षणास्वपि मात्रा-
स्वन्योन्यसाहचर्येणापि निर्भक्तासु वस्तुभागरूपास्ववस्थितासु भि-
न्नैवार्थक्रियाः, तथा हि-द्रव्यं गुणानामाश्रयभावेनार्थक्रियाकारि,
गुणास्तु द्रव्यस्य स्वरूपसमर्पणेन यथायथमुपयोगिनः, एवं शेषेष्वपि
यथायोगं वाच्यमिति निमित्तिनोरर्थक्रियाभेदाद् भेदसिद्धिः स्वरूप-
संदेहेऽपि, गतमेतद् ॥ १४ ॥

इदानीं संख्या स्वरूपेण परीक्ष्यते-तत्र द्वित्वादिका संख्या; एक-
त्वादन्याऽनन्या वा; अन्यत्वे द्वित्वादीनामेकत्वापेक्षोत्पत्तिर्न स्याद्,
अनन्यत्वेऽपि तु भेदो निर्निवन्धन इत्यत आह—

द्वित्वादियोनिरेकत्वं भेदास्तत्पूर्वका यतः ।

विना तेन न सङ्ख्यानामन्यासामस्ति सम्भवः ॥ १५ ॥

तेनैकत्वेन विनाऽन्यासां द्वित्वादीनां सङ्ख्यानां यतस्सम्भव-
उत्पत्तिर्नास्ति ततो द्वित्वादीनामेकत्वं योनिः कारणमिति तदपे-
क्ष्य द्वित्वाद्युत्पत्तिर्न तु तदभिन्ना द्वित्वादिकास्सङ्ख्याः, कथं तेन
विनाऽन्यासामसम्भव इत्यत्र युक्तिः—‘भेदास्तत्पूर्वका यत’ इति अभेद-
पूर्वका भेदा इति सहजमेकत्वं भावानामाद्यं, द्वित्वादयस्तु तत्पूर्वकाः
पदार्थान्तरसन्निधौ जायन्त इति दृष्टम् ॥ १५ ॥

तथा हि—

एकत्वे बुद्धिसहिते निमित्तं द्वित्वजन्मनि ।

एकत्वाम्यां समुत्पन्नमेवं वा तत्प्रतीयते ॥ १६ ॥

प्रथममिन्द्रियसंयुक्तयोर्द्रव्ययोरेकत्वे समवेते तदाश्रितं यत्सा-

मान्यं तत्संयुक्तसमवेतसमवायादिन्द्रियार्थसन्निकर्षात्प्रतीयते ततस्तद्विशेषणावच्छिन्नयोरेकत्वगुणयोर्ज्ञानं तदपेक्षे ते एकत्वे स्वाश्रयद्रव्यसमवेते द्वित्वं जनयतो द्रव्ये, तथा हि-द्रव्यं समवायि, एकत्वगुणावसमवायिकारणं कार्यकार्यसमवायलक्षणया लब्ध्या प्रत्यासत्त्या, अपेक्षाबुद्धिनिमित्तकारणं, न ह्यपश्यत एकत्वे द्वित्वबुद्धिरित्यन्वयव्यतिरेकाभ्यां बुद्धेः कारणत्वनिश्चयः, समवायित्वं च द्रव्यस्यैव प्रत्यासत्त्यभावाच्चासमवायित्वमपि नास्तीति निमित्तकारणं बुद्धिरवस्थाप्यते, समवाय्यसमवायिव्यतिरिक्तं हि कारणं सामान्यसमाख्यया निमित्तमित्युच्यते, तदेवं कारणत्रितयाज्जाते द्वित्वे प्रथमं तत्सामान्यज्ञानं ततस्तद्गुणज्ञानं ततस्तद्विशिष्टे द्वे द्रव्ये इति ज्ञानमिति काणादादयः, नांगृहीतविशेषणा हि विशेष्यबुद्धिरिति तेषामाभ्यायः ।

अन्ये त्वेकत्वबुद्ध्या द्वित्वपरिच्छेद एवान्वयव्यतिरेकाभ्यां व्यापारावधारणादेकत्वे बुद्धिनिरपेक्षे एव द्वित्वं जनयतः, तथा च ज्ञानमेकत्वबुद्धिपूर्वकं गृह्यत इति मन्यन्ते, प्रक्रियाभेदोऽत्र ग्रन्थगौरवमयान्न प्रदर्श्यते प्रथमकारण एव तु कथितः ॥ १६ ॥

द्वित्वस्वरूपेऽपि मतभेद इत्याह—

एकत्वसमुदायो वा सापेक्षे वा पृथक्पृथक् ।

एकत्वे द्वित्वमित्येवं तयोर्द्विवचनं भवेत् ॥ १७ ॥

एकत्वाभ्यां नापूर्वं द्वित्वं जन्यते; अपि तु तयोस्समुदायो वनयूथवदवयवाभिन्नो द्वित्वं; तथाऽवयवाश्रयस्तत्र भिन्नाकारावभासः सङ्घाश्रयश्चैकाकारावभासः प्रत्यय उपपद्यते, वृक्षसमुदायश्च यथा वनमित्यनेन विलक्षणेन शब्देनोच्यते तथैकत्वसमुदायोऽपि द्वित्वमिति, एवं समुदायप्राधान्यं, यदा त्ववयवप्राधान्यविवक्षा तदैकत्वे एव परस्परापेक्षे द्वित्वमिति व्यवह्रियते नातोऽन्यः कश्चिद् गुण इति दर्शनद्वयमव्यतिरेकपक्षे, अत्र च पक्षे तयोरेकत्वयोर्द्विवचनं भवेद् अवयवप्राधान्याद्, एकवचनं त्वेकाकारावभासपूर्वकं द्वित्वमिति दृश्यत इति नैष पक्षो न्याय्य इत्यर्थः, तथा हि-द्व्येकयोरिति द्वित्वं द्वित्वे विधीयमानं द्वित्वस्यैकत्वाभ्यामव्यतिरेकादेकत्वयोरेव तत्स्यात् तथा च द्व्येकयोरित्यत्रैकत्वत्रयस्य द्वन्द्वविषयत्वाद् बहुवचनं स्यादिति भावः, तस्मादेकाकारावभासप्रत्ययावषयमेकत्वाभ्यां जनितमन्यदेव द्वित्व-

मित्येव न्याय्यम् , एवं त्रित्वादयोऽपि दशसङ्ख्यापर्ययसामाना वेदित-
व्याः, विंशत्यादिसङ्ख्यायां तु विचारो भविष्यति ॥ १७ ॥

नन्वेवं द्वित्वबहुत्वादेः सङ्ख्याभेदस्यैकत्वात् कथं द्वयोर्द्विवचनं-
बहुषु बहुवचनमिति व्यवहार इत्यत आह—

एकोऽपि गुणभेदेन सङ्ख्यो भेदं प्रकल्पयेत् ।

आश्रयाश्रयिभेदो हि तदाश्रयनिबन्धनः ॥ १८ ॥

द्वित्वबहुत्वादिलक्षणस्सङ्ख्यः समुदायो व्यतिरिक्तः कल्पितो वेति
द्वैतं, तत्रोत्पत्तिपक्षे जन्यपरवशत्वाज्जनका गुणाः, कल्पितपक्षे त्वव-
यवाः समुदायपारतन्त्र्याद् गुणाः, तेषां भेदेन द्वित्वबहुत्वादेर्भेदः स्वा-
त्मनएकस्यापि, तथा च द्वयोर्बहुष्विति च व्यवहारोपपत्तिः, तस्मा-
दाधाराधेययोर्यो भेदो भेदव्यवहारस्स तदाश्रयाश्रयेण संबन्धेन
हेतुना भवति, तथा ह्याश्रितस्य भेदेन क्वचिदाश्रयस्य भेदो व्यव-
हियते, तद्यथा—पाटवस्य भेदेनैकोऽप्यर्थात्मा भवान् पटुरा-
सीत् पटुतरश्चैषमोऽन्य एवास्ति संवृत्त इति भिन्नो व्यवहियते; तथैहै-
कत्वानां तज्जनकत्वेनाश्रयमाणत्वादाश्रयाणां भेदे तदाश्रितं यज्जन्यं-
बहुत्वादिभेदेन व्यवहियत इत्यर्थः, ह्येकयोरित्यत्र तु द्वित्वं स्वगते-
नैवाभेदेन निर्दिश्यते ।

तदेवं दशसङ्ख्यापर्यवसाना सङ्ख्या विचारिता, इदानीं विंश-
त्यादिः सङ्ख्याभेदो विचार्यते—

तत्र चोत्पत्तिरेकत्वैरपेक्षाबुद्धिसहितैरिति समानं पूर्वेण, किन्तु
तदभिधायी शब्दः सङ्ख्यासङ्ख्येयोभयवचनो दृश्यते—गवां विंश-
तिविंशतिर्गाव इत्यादि, तत्र यदि प्रकृतमर्थनिर्देशमनपेक्ष्य द्वौ
दशतौ विंशतिरिति स्वार्थे निपातनं वर्ण्यते तदा विंशतिर्गव-
त्रिंशत्पूलीति समासो न स्याद्, द्वौ हि दशद्वर्गौ विंशतिः त्रयो-
दशद्वर्गास्त्रिंशदिति सङ्ख्येयेन सामानाधिकरण्याभाव एकवचनं-
च न स्याद्, विंशतिस्त्रिंशदिति यथायथं वर्गभेदनिबन्धनस्य
वचनभेदस्य प्रसङ्गात्, तदुक्तं वार्तिके—“विंशत्यादयो दशदर्थे
चेत्समासवचनानुपपत्तिरिति दशवर्गाभिधायिनो द्विशब्दात् स्वार्थे
शतिप्रत्ययो द्विशब्दस्य च विन्भाव इतीष्टः समासो वचनं च न स्याद्,
गवां विंशतिरिति समासो भवत्येव, “क्रोशशतयोजनशतयोरिति”-

त्यादिज्ञापकाच्चात्र “गुणेन ने”ति निषेधो न भवति, यदि गुणात्मन्य-
वस्थितत्वाद्विंशत्यादीनां तत्स्थैर्गुणैरिति प्रतिप्रसवस्समासस्य गुणे
नेति निषिद्धस्य; अथ सङ्घ इत्यनुवृत्तेः परिमाणोपाधित्वाद् न
परिमाणिनि सङ्घे प्रत्ययो द्वौ दशतौ परिमाणमस्य सङ्घस्य विंश-
तिस्सङ्घ इति, तदा सङ्घस्यैकत्वादेकवचनं सिध्यति समासानुप-
पत्तिस्तु तदवस्था विंशतिर्गोसङ्घ इति चानिष्टः स्याद् विंशको गो-
सङ्घ इति हीष्यते, तथा च वार्त्तिकम्—“परिमाणिनि चेत्युनः स्वार्थे
प्रत्ययविधान”मिति द्वौ दशतौ परिमाणं यस्य स गोसङ्घो विंशतिरि-
त्यभिधीयते तत्र विंशतिः परिमाणमस्य सङ्घस्येति सङ्घान्तरस्य
परिमाणिनोऽसम्भवाद्विंशकस्सङ्घ इति सिद्धये “विंशतिर्विंशद्भ्यां-
ङ्बुनसंज्ञायामि”ति ङ्बुनप्रत्ययः स्वार्थे वक्तव्य इत्यर्थः, तथा “षष्ठीव-
चनविधिश्चे”त्युक्तम्, इह सङ्घे परिमाणिनि विंशत्यादीनां केवलानां-
प्रयोगो नेष्यते; भिन्नेषु तु द्रव्येषु परिमाणेषु प्रत्ययोत्पत्ता-
वाश्रीयमाणायां विंशतिशब्देन द्रव्याणामभिधानाद् व्यतिरेकाभा-
वाद् गवां विंशतिरिति षष्ठी न प्राप्नोति द्रव्यसामानाधिकरण्याद्
बहुवचनप्रसङ्गश्च ।

तदेवं व्युत्पत्तिपक्षे दूषणान्यभिधायाव्युत्पत्तिपक्षं निर्दोषमा-
श्रित्यारम्भं प्रत्याख्यातुमाह—“अनारम्भो वा प्रातिपदिकविज्ञानाद्यथा
सहस्रादिष्वि”ति वाशब्दस्तर्ह्यर्थे सहस्रादिवद्व्युत्पन्ना एव विंशत्या-
दयोऽर्थवदधातुरितिलब्धप्रातिपदिकसंज्ञा अर्थवत्सूत्रेणानुज्ञातसाधि-
मानस्सङ्ख्यायां सङ्ख्येये च प्रयोगभेदेनाक्षादिपदवदनेकार्थतया
स्वभावतो वर्तमाना निरूढशब्दत्वाच्च नियतलिङ्गसङ्ख्याः, यथाऽऽपो-
दारा इत्यर्थः ॥ १८ ॥

एवं वार्त्तिककारेणामिहिते भाष्यकारो व्युत्पत्तिपक्षं समर्थयते-
सङ्घे परिमाणिनि प्रत्ययो निपात्यते सङ्घश्च समुदायोऽत्र सामा-
न्येन गृह्यते न तु प्राणिसमूह एव तेन वृक्षाणां विंशतिरित्यपि भवति
तत्र स्वार्थे प्रत्ययविधानस्य परिहारभाष्यं “संहनने वृत्तः संहनने
वर्त्तिष्यत” इति, एतद् व्याचष्टे—

सङ्ख्येयसङ्घसङ्ख्यानसङ्घस्सङ्ख्येय इति कथ्यते ।

विंशत्यादिषु साऽऽन्यस्य द्रव्यसङ्घस्य भेदिका ॥ १९ ॥

अयमर्थः—गवादीनां सङ्ख्येयानामेकस्सङ्घो द्रव्यसङ्घ-
उच्यते तयोर्द्वयोर्द्रव्यसङ्घयोर्विंशतिशब्दो निपात्यते, स च सङ्ख्या-
नसङ्घ उच्यते, दशद्वर्गयोः सङ्ख्यानयोः समुदायस्स च विंशतिशब्द-
वाच्य इति सा विंशतिशब्दवाच्याऽन्या सङ्ख्याऽन्यस्य गवादिद्रव्यस-
ङ्घस्य भेदिका परिमाणोपाधिविशेषणमिति तस्मात्संख्यानसङ्घवच-
नाद्विंशतिशब्दाद् गवादिसङ्घपरिमाणिनि ड्बुन्प्रत्ययो भवति विंशको-
गोसङ्घ इत्यादि, तथा च दशतोस्संहनने सङ्घे वृत्तो विंशतिशब्दो-
गवादिद्रव्यसङ्घे परिमाणिनि वर्त्तिष्यते परार्थाभिधानं वृत्तिरिति
प्रत्ययमुत्पादयिष्यतीति भाष्यार्थः, द्रव्याणां द्रव्यसङ्घस्य दशतां-
दशसङ्घस्य च पारमार्थिको भेदो नास्ति बुद्ध्याऽसौ परिकल्प्यते, व्य-
वस्थापितार्थनिबन्धनाश्च शब्दो बुद्धिमेवार्थाकारामुपजनयन्तोऽस-
त्यपि वास्तवे भेदे भेदमवगमयन्ति, निपातनसामर्थ्याच्च विशिष्टे दा-
शते सङ्घे वर्तन्तेऽमी शब्दाः, तथा चोक्तं गुरुभिः—

“द्वेविनः परिमाणाख्याद् दशदर्थान्तदित्यतः ।

शतिरस्येति सङ्घाते दाशते तु निपातनाद्” ॥ इति

अस्यार्थः—द्वेरिति द्विशब्दाद् विनइति विभाविनो विशब्दादेशा-
दित्यर्थः, स्थान्यादेशयोर्ह्यभेदविवक्षया द्विशब्द एव विन्शब्द उक्तः, प-
रिमाणाख्यादिति परिमाणोपाधिकात् सङ्ख्याशब्दो हि सङ्ख्येयामि-
धायी न परिमाणाभिधायी परिमाणोपाधिस्तु भवत्येव, यद्वा द्वौ दश-
तौ परिमाणमस्येति दशदर्थान् दशद्वर्गसंख्येयवृत्तेरित्यर्थः, तदिति प्रथ-
मासमर्थाच्छतिप्रत्ययो भवति, अस्येति परिमाणवत्यर्थः, तदित्यभिधेये
सङ्घे गवां सङ्घस्य दाशतस्य च परिमाणित्वाविशेषाद् दाशत एव
सङ्घे प्रत्ययो निपातनसामर्थ्यात्, तथा च धर्ममात्रवचनाः शुक्लादि-
वद् गुणसामानाधिकरण्येनापि कदा चित्प्रयुज्यन्ते भेदोपचाराद् विंश-
तिर्गावः कुण्डानि ब्राह्म गा इति आविष्टलिङ्गसङ्ख्यत्वाच्चान्यलिङ्गसंख्ये
च, सङ्ख्येये सामानाधिकरण्याभावविरोधः समासश्चोपपन्नः, अत-
एव विंशतिगवं त्रिंशत्पूलीति, विंशतिसङ्ख्या हि समुदितद्रव्य-
समवायिनी न तु प्रत्येकं शुक्लादिवत्परिसमाप्तेति द्रव्यगतलिङ्गसङ्ख्ये
नानुवर्तते, पञ्चादयस्तु नित्यं संख्येयवचना इति तत्र लिङ्गसंख्याऽभि-
धायिनो युक्ताः, यदा तु गुणगुणिनोर्भेदेन व्यवहारस्तदा षष्ठी सिद्धा
गवां विंशतिरिति ।

ननु दाशतसङ्घो विंशतिशब्दवाच्यस्तस्य च संख्यायां गुणी-
भावादिर्न भवति दशतौ हि तस्य गुणिनौ तत्कथं गोभिस्स विशे-
ष्यते ? उच्यते-गवां दशतोश्च तात्त्विकभेदाभावाद् गावोऽपि गुणिन-
स्तत्र दशतोर्व्यभिचाराभावाद्विंशतिर्न विशेष्यते दशतोर्विंशतिरिति
न हि भवति कृष्णस्य काष्ण्यमिति; अपि तु काकस्य काष्ण्यमिति
एवमव्यभिचाराद्गौर्विशेष्यतेऽश्वव्यावृत्तये विंशतिसङ्ख्यया गवां विं-
शतिरिति, दाशतसङ्घरूपायाश्च विंशतेः पारम्पर्येण गावः सम्बन्धि-
नो भवन्त्येव भारानयने द्रव्यानयनाय गोविंशतिमानयेत्युक्ते गाव-
आनीयन्ते ॥ १९ ॥

तदेवं व्युत्पत्तिपक्षस्समर्थितः सहस्रादयस्तु पृषोदरादित्वादननु-
ज्ञातसाधिमानोऽनयैव दिशा तेऽपि व्युत्पाद्याः; उपलक्षणत्वाद्
विंशत्यादीनामेकविंशतिरेकत्रिंशदित्यादयोऽपि संख्याशब्दा एव न
ह्यत्रावयवौ संख्यावचनौ न समुदायो यतः—

एकविंशतिसङ्ख्यायां सङ्ख्यान्तरसरूपयोः ।

एकस्यां बुद्ध्यनावृत्त्या भागयोरिव कल्पना ॥ २० ॥

एकादीनां दशादिभिर्द्वन्द्व इति चेद्विंशत्यादिषु वचनप्रसङ्ग इति
चोदयित्वा “सिद्धन्त्वधिकान्ता संख्या संख्यया समानाधिकरणाधि-
कारेऽधिकलोपश्चे”त्येकेनाधिका विंशतिरेकविंशतिरिति वार्तिके त-
त्पुरुषवृत्तिमुक्त्वा स्वरदोषमुपेक्ष्यैकं च विंशतिश्चेत्येकविंशतिरित्येव
भाष्ये व्याख्यानमङ्गीकृतं, तथा चावयवौ संख्या सा न समुदाय इति
वचनप्रसङ्गपरिहाराय कथ्यते, अवयवार्थपरिकल्पनया व्युत्पत्तिमोत्र-
मिदं क्रियते न त्वत्रावयव एकसंख्या विंशतिसंख्या वा परमार्थतः
नरसिंहवन्निरस्तावयवभागा ह्यन्यैवेयं संख्या भिन्नबुद्धिग्राह्या, न हि
प्रत्यवयवमावर्तते तत्र बुद्धिः, संख्यान्तरस्यैवाभेदेन परिच्छेदाद्
उपायपरिकल्पना तु विलक्षणा कश्चित् किल नव द्वादश चेति सङ्कलय्य
एकविंशतिरित्येवेति, अन्यो दश चैकादश चेत्यादि, अन्यः पुनरेकश्च
विंशतिश्चेति, अन्वाख्यानानां भागयोरिव परमार्थत एकस्यामस्यां-
संख्यायामियं कल्पना यथा जातिविशेषप्रतिपत्त्यर्थं नर इति सिंह-
इति चांशापोद्धारः, न ह्यंशयोरत्र बुद्धिरावर्ततेऽखण्डत्वात् ॥ २० ॥

भवतु संख्याद्वयारब्धेयं संख्या किं निरस्तावयवविभागया-

न्यया संख्ययेत्याशङ्क्य शास्त्रकार्यानुपपत्तिप्रसङ्गेनैतन्निवारयितुमाह—
असङ्ख्यासमुदायत्वात्सङ्ख्याकार्यं विधीयते ।

समूहत्वे तु तन्न स्यात् स्वाङ्गादिसमुदायवत् ॥ २१ ॥

किं निरस्तावयवविभागा सरूपावयवाऽखण्डश्रुतिगोचरा दशादि-
दन्यैव यतो भवतीयं संख्या ततस्संख्यायां विहितं कार्यं प्रवर्तते एक-
विंशतिरधिकाऽस्मिञ्छते एकविंशं शतम्, एवमेकत्रिंशं “शदन्तविंशते-
चे”ति डः, तत्र हि शदग्रहणेऽन्तग्रहणम् प्रत्ययग्रहणे यस्मात्स तदादेर-
धकार्यमित्युक्त्वा; अतिप्रसङ्गनिवारणाय “संख्याग्रहणं चे”त्युक्तम्,
तथा च शदन्तो विंशत्यन्तश्च संख्यावाची गृह्यते न तु गोत्रिशद्
गोविंशतिरित्यादि, एकविंशतितयमिति संख्याकार्यमवयविनि तयव्,
एकविंशतितममेकविंशमिति च पूरणे डट्, तत्र च “विंशत्या
दभ्यस्तमडन्यतरस्यामि”ति तमड्, एकविंशतिकृत्व इति “संख्यायाः
क्याऽभ्यावृत्तिगणने कृत्वसुच्” एकविंशतिरुदश्विद्यवानामिति
संख्याया गुणस्य निमाने मयड्” इति निमाने विद्यमानात् संख्या-
वृद्धान्निमेये मयट्, एकविंशतिक इति परिमाणिनि “संख्याया-
तिशदन्ताया” इति कन्; त्यन्तशदन्तप्रतिषेध इति च, “संख्य-
ऽव्ययासन्ने”ति बहुव्रीहिरपि संख्याकार्यम्, अवयवसंख्याया-
वस्यां समूहरूपायामेकविंशतिसंख्याकार्यं न स्यात्, तद्यथा पाणि-
पादेन स्वाङ्गसमुदायेन भिन्नकार्यस्य स्वाङ्गान्तरस्यानारम्भात्
स्वाङ्गसमुदायोऽस्वाङ्गमिति कल्याणपाणिपादेति स्वाङ्गादिति डीप् न
भवति, तथा जनपदाभ्यां जनपदान्तरस्यानारम्भाज्जनपदसमुदायो-
नपदग्रहणेन न गृह्यत इति जनपदलक्षणोऽञ् न भवति, काशिकोस-
योया इति भवार्थे “वृद्धाच्छ” एव भवति, एवमत्र संख्याभ्यां संख्या-
रस्य भिन्नप्रदेशस्य विलक्षणस्यानारम्भात् समूहमात्ररूपत्वे सं-
ख्याकार्याभाव इति संख्यान्तरमेकविंशतिसंख्या यथा कथं चिदवय-
विकल्पनया व्युत्पाद्येति द्विवचनप्रसङ्गाभावः ॥ २१ ॥

इह कथं संख्यया समासः द्विदशा त्रिदशा इत्यादौ दशसंख्यया
द्यादिसंख्या सम्बध्यमाना किं सञ्चष्टइत्याह—

सङ्ख्येयान्तरतन्त्रासु या सङ्ख्यासु प्रवर्तते ।

आवृत्तिवर्गसङ्ख्येयां तां सङ्ख्यां तादृशीं विदुः ॥ २२ ॥

द्विदशास्त्रिदशा इति सङ्ख्ययाऽव्ययासन्नेत्यादिना बहुव्रीहिरयं-
समासः, तत्र संख्येयाद् द्वादिसंख्याविषयात् संख्येयादन्यत्संख्येयं-
परिच्छेद्यं तन्त्रं यासां दशादिसङ्ख्यानां तासु सङ्ख्येयप्रधानासु
दशादिसङ्ख्यासु याऽन्या द्वित्वादिका सङ्ख्या प्रवर्तते संबन्धमनु-
भवति समासार्थं तस्या दशादिसङ्ख्याया आवृत्तिः पुनः पुनः प्रवृत्तिः
दशादिसङ्ख्यापरिच्छेद्यो वा वर्गो दशावयवः सङ्ख्येयः परिच्छेद्य
इति तां द्वित्वादिकां सङ्ख्यां तादृशीमावृत्तिवर्गसङ्ख्येयप्रधानां विदुः
जानन्ति शाब्दिकाः किल, सङ्ख्या न परिच्छेद्या सा हि दशसु
सङ्ख्येयेषु गुणभूतेति न द्वित्वेन योगं भजते; अत एव सङ्ख्येया-
न्तरतन्त्रास्वित्यनेनासंबन्धे हेतुरुक्तः, दशसङ्ख्या सङ्ख्येयेनापि
विरोधाद् द्वित्वेन न संबध्यते, न हि दश द्वाविति युज्यते, तस्माद्दशस-
ङ्ख्याया आवृत्तिर्द्वित्वपरिच्छेद्या द्विवारा हीयं दशसङ्ख्या द्विर्दशेति
अत एवाभ्यां वृत्तिविषयः सुचप्रत्ययो वाक्ये दशावयवो वर्गः परि-
च्छेद्यो द्वौ दशतावित्यस्ति समन्वयः ॥ २२ ॥

इत्येवं दशसङ्ख्या तत्सङ्ख्येया वा दश कथं द्विसङ्ख्यया न
परिच्छेद्या इत्याशङ्क्य; व्याख्यातामेव युक्तिमुपन्यस्यति—

न सङ्ख्यायां न सङ्ख्येये द्वौ दशेत्यस्ति सम्भवः ।

भेदाभावान्न सङ्ख्याया विरोधान्न तदाश्रये ॥ २३ ॥

दशसङ्ख्या तावत्सङ्ख्येयोपसर्जत्वान्नार्हति द्वित्वसङ्ख्यासंबन्ध-
मत्रेत्युक्तम्, उपसर्जनत्वेऽपि च बुद्ध्या प्रत्यवमृश्य संबन्धे प्रधानेन स-
ङ्ख्येयेन योगो भवेद् यद्युपसर्जनमर्हेत् संबन्धः यावता दशसङ्ख्याया-
एकत्वाद् द्वित्वेनासम्बन्धः, तत्संख्येया अपि दश विरोधाद् द्वित्वेन
नाबच्छिद्यन्ते, न हि दश द्वौ भवन्तीत्युक्तमेव ॥ २३ ॥

उत्तरा हि सङ्ख्या पूर्वसङ्ख्याकृतं व्यपदेशं बाधते, तस्मात्—

सङ्ख्यायेते दशद्वर्गौ द्विदशा इति सङ्ख्यया ।

तद्रूपे वाऽपि सङ्ख्येय आवृत्तिः परिभण्यते ॥ २४ ॥

दशसङ्ख्यापरिच्छिन्न एको वर्गस्तादृशमपरमाख्यातुं द्वित्वमुपादी-
यते न द्वयोर्दशद्वर्गयो द्वित्वमत्रावेद्यते, द्वौ दशतौ द्विदशाः संबन्धान्यथा-
ऽनुपपत्त्या दशशब्दोऽत्र वृत्तिविषये दशद्वर्गे वर्तते, वर्गश्च वर्ग्यभेदापन्नो-

विवक्ष्यत इत्यवयवगतभेदाश्रयं बहुवचनम्, वर्गवाची चात्र इतिप्रत्ययो वृत्तावत एव दशदिति न प्रयुज्यते वर्गिप्राधान्यात् तद्रूपे दशसङ्ख्य एव सङ्ख्येये सति दशसङ्ख्याया आवृत्तिः पुनः प्रवृत्तिर्वा भण्यते द्वित्वेन, द्वौ वारौ द्विः, द्विर्दश द्विदश, दशशब्दोऽत्र सङ्ख्येयमेवाचष्टे, गुणभूतसङ्ख्याद्वारेण तु द्वित्वेन युज्यतेः दशसङ्ख्येया दशसङ्ख्या तु गुणभूता वृत्तिद्वारेण द्वित्वसङ्ख्यायोगमनुभवति, दशसङ्ख्येयेषु दशत्वमावर्तमानं द्वित्वेन परिच्छिद्यते, तथा च संबन्धसम्बन्धात् सङ्ख्येयेषु दशस्वपि द्वित्वमन्वयीति तदाश्रयं बहुवचनं भवति, आवृत्तिगणनविषयस्य च सुचस्त्वमासेन गतार्थत्वात्प्रयोगो न भवति, तदुक्तं वार्तिके-‘सुजभावोऽभिहितार्थत्वात् समास’ इति, गतमेतत् ॥ २४ ॥

“सङ्ख्याया अवयवे तयवि’तिः अत्र कस्मान्न भवति, बहवोऽवयवा अस्यास्सङ्ख्याया इति” भाष्ये चोदितेऽभिहितम्-‘अवयवे या सङ्ख्येत्युच्यते; न च का चित्सङ्ख्याऽस्ति यस्या बहुशब्दोऽवयवः स्यादिति,

अयमर्थः—‘अवयवविधानेऽवयविनि प्रत्यय’ इत्युक्तं, न च सा शब्दवाच्या का चिद्विशिष्टावयविनि सङ्ख्याऽस्ति,

ननु कथं नास्ति यावता प्रयुज्यत एव वाक्ये बहवोऽवयवा अस्यास्सङ्ख्याया इत्याह—

‘ननु चेयमस्ति सङ्ख्येत्येवे’ति भाष्यम्, अस्योत्तरं-‘नैषा सङ्ख्या किन्तहि संज्ञैवेति, एकत्वादिसङ्ख्याविशेषाणामविशिष्टा संख्या नामधेयमेतत्संज्ञेति; न त्वस्य वाच्यः कश्चिदवयवी, ततश्च सङ्ख्यासामान्यनिवेशिनीयं प्रतिभेदमनुवर्तते संज्ञा, न च सामान्यविशेषयोरवयवावयविभावः, कल्पितत्वेऽपि चावयविनः कार्यभेदो रूपा भेदः समाख्याभेदश्च भिद्यते, तद्यथा-वनादेर्विविक्तवृक्षकार्याद्वि समुदितवनकार्यमन्यद्, अत एव रूपभेदः, समाख्या च वृक्षा वनमिति भिन्ना, इह तु परिच्छेदलक्षणं कार्यमेकत्वादिव्यतिरिक्तं सङ्ख्याया नास्ति किञ्चित्, रूपमपि विविक्तमेकादिव्यतिरिक्तमवधार्यते; शुक्लादिव्यतिरेकेणैव रूपस्य, समाख्या त्वर्थाभावादेव न भिन्ना, अपि तु सामान्यविशेषविषयगोचरेयं संज्ञा सङ्ख्येति, बहुत्वमपि चैवं त्रित्वादीनां सामान्यमिति बहवोऽवयवा अस्यां विंशतौ विंशतिर्वे-

त्यप्यवयवावयविभावेन योगो न भवति; अपि तु सामान्यविशेष-
भावेनैव, तथा च यथा बहुतयं रूपमिति शुक्लादिव्यतिरेकेण रूपा-
वयविनोऽभावान्न भवति; तथा बहुतयी विंशतिस्त्रिंशदित्यपि न
भवति, न हि परिच्छिन्नरूपाया विंशत्यादिसङ्ख्यायाः सामान्य
रूपमनवधारितविशेषं बहुत्वमुपपद्यते विशेषणं, तदेतद्भाष्योपक्षिप्तम-
नुवदति—

सङ्ख्या नाम न सङ्ख्यास्ति संज्ञेति यथोच्यते ।

रूपं न रूपमित्येवं संज्ञा सा हि सितादिषु ॥ २५ ॥

सितपीतनीलादिवर्णव्यतिरेकेण यथा विलक्षणकार्यस्वभावं रूपं-
नाम वर्णान्तरं नास्ति सितादिना रूपसामान्यनिमित्ता तु संज्ञा रूप-
मित्येषा; तथैकत्वादिसंज्ञाभेदव्यवहारेण सङ्ख्यायामवयवी न विद्य-
तेऽन्या, समाख्यामात्रमेषा सर्वेषां सामान्यभूतमित्युक्तोऽर्थः ॥ २५ ॥

सामान्यसमाख्यात्वमेवोपपादयति--

सङ्ख्यात्वजातियोगात्तु सङ्ख्या सङ्ख्येति कथ्यते ।

रूपत्वजातियोगाच्च रूपे रूपमिति स्मृतम् ॥ २६ ॥

जातिनिमित्तोऽयमुभयरूपोऽपि व्यपदेशो भाष्यकारेण स्मृतो न
व्यतिरिक्तार्थनिबन्धन इति बहुतयी सङ्ख्या बहुतयं रूपमिति प्रयोगा-
भावः, न तर्हि भवति बहुतयं चित्रं रूपमिति ? भवति; चित्ररूपस्या-
वयविन एकत्वान्नीलाद्यवयवयोगोपपत्तेः, एकं चित्रं चेति चित्रतर-
मिति चेति भेदसंविदावेदिततत्त्वाः पदार्थाः प्रत्याख्यातुमशक्या एवा-
वयविसामान्याद्, इत्यद्वयसिद्धावस्माभिर्विचारिता ग्रन्थगौरव-
भयान्नेह प्रतन्यन्ते तत एवावधार्यम्, तथा च चित्रमपि रूपमे-
कमवयविसमवेतमित्यवयवबहुत्वेनावच्छेदमर्हत्येव, किञ्चित्च चित्रं-
पीतनीलाख्यं द्वावययं किञ्चित्पुनः सितरक्तपीतादिबहुविधावय-
वारब्धमित्यस्ति साफल्यं विशेषणस्य, गतमदः ॥ २५ ॥

सङ्ख्याविषयमन्यद्विचार्यते—इह 'बहुषु बहुवचनमि'त्यादिना
सङ्ख्या विभक्तिवाच्या विहिता, तत्र स्वशब्देनाभिहितायामस्यामेका-
दिभ्यो वचनग्रहणात् प्रथमा तु भवति; द्वितीयादयस्तु कथं ? तथा
हि—कर्मादिष्वपि विभक्त्यर्थेऽवश्यमेकत्वादयो निमित्तत्वेनोपादेया-

इत्युक्तत्वात् कर्मणि यदेकत्वमेकत्वावच्छिन्ने वा कर्मणीत्याश्रयणाद-
नभिहितकर्माद्याश्रयेष्वेकत्वादिषु विभक्तय इत्यभिहितविषये तदभा-
वादेकं द्वौ बहूनीत्यादि कथमित्याशङ्क्याह—

निमित्तमेकमित्यत्र विभक्त्या नाभिधीयते ।

तद्वतस्तु यदेकत्वं विभक्तिस्तत्र वर्तते ॥ २६ ॥

प्रथमासाधारणमिदं प्रतिसमाधानं, तथा हि—प्रातिपदिकार्थसम-
वेतायां सङ्ख्यायां प्रातिपदिकार्थे वा सङ्ख्यासम्बन्धिनि पश्चान्तरा-
श्रयेण प्रथमायां विधीयमानायामेकादिशब्दस्य प्रवृत्तिनिमित्तमेक-
त्वादि न तयाऽभिधीयते, प्रातिपदिकेनैकादिशब्देन तदभिधानात्,
तद्वत्त्वप्रवृत्तिनिमित्तभूतैकत्वाद्यवच्छिन्नस्य प्रातिपदिकार्थस्य य-
दन्यदेकत्वादि तत्र वाच्ये प्राधान्येन प्रकृत्यर्थविशेषणत्वेन वा
विभक्तिः प्रथमा विधीयत इति प्रातिपदिकेन स्वनिमित्तभूतैकत्वाद्य-
भिधानेऽपि तदपरैकत्वाद्यभिधानाय प्रवर्तत एव एको द्वौ बहव इति;
एकशब्दस्योदाहरणार्थत्वात्, 'तद्वतस्तु यदेकत्वमि'त्याह—द्वित्वाद्यपि
गृह्यत इत्यादिशब्दविषयः, तथा विभक्तिग्रहणस्य द्वितीयाऽऽदिसा-
धारणस्योपादानाद् द्वितीयाऽऽद्यपि प्रातिपदिकेनानुक्तमेकत्वादि कथय-
तीत्युक्तं भवति; एवं द्वौ बहून्पश्येत्यादौ, न ह्यत्र प्रातिपदिकेन कर्मा-
दिगतमेकत्वादि स्पृष्टमिति तद्विषया द्वितीयाऽऽद्या विभक्तयः ॥ २६ ॥

ननु चात्र प्रकृतिप्रत्ययवाच्यं सङ्ख्याद्वयमवधार्यत इत्याह—

एकस्य प्रचयो द्रष्टुः समूहश्च द्वयोस्तथा ।

निमित्तव्यतिरेकेण सङ्ख्याऽन्या भेदिका ततः ॥ २७ ॥

इहैकस्य तदपरेण समुच्चीयमानस्य प्रचयो द्रष्टुः, तथा हि—सति
प्रचयेऽन्यसाहभाज्ये द्वित्वादिसङ्ख्या जायन्ते; द्वयोश्च समूहः
समुदायो द्रष्टुः, तद्यथा द्विषुत्र इत्यादौ निवृत्तेऽपि द्विवचने वृत्ता-
वसाववगम्यतेऽन्तरङ्गः; ततः प्रचयसमूहदर्शनाद् हेतोः प्रातिपदिका-
र्थस्य यन्निमित्तमेकत्वाद्येकादिशब्दविषयं तद्व्यतिरिक्ताऽन्या विभ-
क्तिवाच्यैकत्वादिसङ्ख्या विद्यते, बहूनामपि समूहो द्रष्टु इति
योजनीयम्, बहुषुत्र इत्यादौ तदीयविशेषावस्थापनेन प्रातिपदिका-
र्थस्य भेदिकाऽवच्छेदिका सङ्ख्या विभक्तिवाच्याऽनवधार्यैव, तथा

हि प्रातिपदिकात् प्रचिताप्रचितसाधारणमेकत्वमवगम्यते, विभ-
क्तेस्तु विशेषनिश्चयोऽर्थस्य परिसमाप्तेरेक इत्यप्रचितमेकत्वमिति,
एको द्वौ बहव इत्यसमूहरूपता, यद्येवं प्रचितविषय एकत्वे विभ-
क्तिर्न स्याद्, एकश्च एकश्चेति नैतन्न्याय्यम्, साधारण एकत्वे
प्रातिपदिकवाच्ये विभक्तिर्विशेषं द्योतयतीत्युच्यते, तथा च विभ-
क्त्याऽत्र द्वित्वाद्युपजनहेतुतामप्रतिपद्यमानं प्रचितमेकत्वमावेद्यते
पश्चात्तु पदार्थं पर्यवसिते चशब्दः प्रचयं द्योतयति पदार्थपृष्टपातिर्न;
न तु प्रातिपदिकार्थगतम्, प्रातिपदिकार्थप्रचयविवक्षायां हि सह-
विवक्षाविषय एकशब्दप्रयोग इति सङ्ख्याया अन्यपदार्थत्वादित्या-
दिनैकशेषप्रत्याख्याने तत्समानार्थद्व्यादिशब्दप्रयोगो द्वित्वाद्युपज-
नात् प्रातिपदिकार्थप्रचयविषये समयाद्विभक्तिर्भविष्यति, यदि साम-
यिकनियोगतोऽन्या अपि कस्मान्न भवन्ति कर्मादीनामभावादित्य-
परमत्र प्रतिविधानं भाष्य उक्तं, तथा हि-न केवला प्रकृतिः प्रयो-
क्तव्या नो विभक्तिरित्युपगतं भवति, स्वाभाविकत्वादर्थ्याभिधानस्य
विभक्त्या सह प्रकृतिः स्वार्थमभिधत्त इत्ययमेव नियमपरवचनेन
प्रतिपादयति ॥ २७ ॥

तदेतद्व्याचष्टे—

तदेकमपि चैकत्वं विभक्तिश्रवणाद्वते ।

नोच्यते तेन शब्देन विभक्त्या तु सहोच्यते ॥ २८ ॥

स्वाभाविकं सहाभिधानं यथायथं सर्वत्रैव विभक्तिरभिधाने प्रति-
पाद्यते, वृत्तौ तु लुका केवलेनाभिधानं ज्ञाप्यते; शक्तिविशेषो हि
शब्दानां वृत्तावुपजायत इति केवलस्याप्यभिधानं न विरुध्यते, एवं-
सम्बुद्धिलोपेऽपि केवलप्रयोगः स्वाभाविकः, अन्योऽप्यत्र परिहारो-
ऽभिहितो भाष्ये—‘सङ्ख्या नामेयं परप्रधाना सङ्ख्येयमनया विशे-
ष्यं यदि चात्र प्रथमा न स्यात् सङ्ख्येयमविशेषितं स्यादिति’ ॥ २८ ॥

एतद्व्याचष्टे—

अन्वयव्यतिरेकौ न यदि स्याद्वचनान्तरम् ।

स्यातामसति तस्मिंश्च प्रकृत्यर्थो न कल्प्यते ॥ २९ ॥

वृक्षः वृक्षौ वृक्षा इत्यादौ प्रकृतिप्रत्यययोरन्वयव्यतिरेकौ स्तः

तथा चोक्तं—

‘दृष्टो ह्यव्यतिरेकेऽपि व्यतिरेकोऽन्वये सति’

इत्यादि, ततश्च

‘तत्र योऽन्वेति यं शब्दमर्थस्तस्य भवत्यसौ’

इति भेदेनापोद्धारार्थकल्पना युक्ता, इह त्वेकशब्दादेकवचनमेव द्विशब्दाद् द्विवचनमेव बहुशब्दाद्बहुवचनमेव न वचनान्तरमित्यसति व्यतिरेकेऽन्वयस्यानिश्चयात् प्रकृत्यर्थो विवेकेन नावधार्यते; असति हि वचनान्तरेऽन्वयव्यतिरेकौ न स्त इत्येकादिशब्दलक्षणायाः प्रकृतेरभिधेयं प्रत्ययार्थव्यतिरिक्तं न सम्भवत्यत्र येन संख्येयमवच्छिन्धात्प्रकृतिः केवला, तथा च वृक्षादावेकवचनादीनामन्वयव्यतिरेकोक्तार्थनिर्धारणादिह तदभावे प्रकृतिप्रत्ययसमुदायवाच्योऽयमर्थः; तेन सङ्ख्येयो विशेष्यते संख्यालक्षणेन, तथा चानुक्तार्थत्वादेव विभक्तिरत्रेत्युक्तं भवति, वृत्तौ त्वेकस्या एव प्रकृतेरेका जात्याद्युपसर्जनार्थोऽवगम्यते, यथाऽन्यार्थे संभेदमापन्न इति विभक्तिश्चरितार्थत्वान्निवर्तते, यथा हि वृत्तौ विना विभक्तिप्रत्ययं तदर्थविगतिर्निराकुलस्तिष्ठति सधोरमुवाचेत्यादौ; एवमत्र विभक्तिमन्तरेणापि तत्सन्निधानद्वष्ट एकत्वाद्युपसर्जनार्थोऽवगम्यत एव, तदेवं पूर्वत्र परिहारे प्रकृत्यर्थानुवादकत्वमभिमतम्, सत्यपि प्रकृत्यर्थे यथायथं तदर्थानुवादकत्वेन वचनानामुक्तत्वाद्, इह तु साधारणार्थत्वमभिमतम् प्रकृतिप्रत्ययसमुदायवाच्येनार्थेन संख्येयविशेषणस्योक्तत्वादिति परिहारयोर्भाष्यकारोक्तयोर्विशेषः, अन्योऽप्यत्र भाष्ये परिहार उक्तः उभयवचना एवैते द्रव्यं चैवाहुर्गुणं च यत्स्थोऽसौ गुणस्तस्यानुक्ता एकत्वादय इति प्रथमा भविष्यतीति ॥ २९ ॥

एतद्व्याचष्टे—

एकत्वमेक इत्यत्र शुद्धद्रव्यविशेषणम् ।

सगुणस्तु प्रकृत्यर्थो विभक्त्यर्थेन भिद्यते ॥ ३० ॥

शुद्धस्य द्रव्यस्य पूर्वं विशेषणं बुद्ध्या निर्जातस्य विशेषणभावमापन्नमेक इति प्रातिपदिकेनाभिधीयते, एकशब्दो ह्येकत्वविशिष्टं द्रव्यमाह न सङ्ख्यानमात्रमपि विशत्यादिवद्; अत एवोभयवचनत्वं विशिष्टवचनत्वं विवक्षितं भाष्ये न तु केवलगुणाभिधानं शुक्लादिव-

देवामुपपद्यते, यदि वा द्व्येकयोरिति निर्देशात् संख्यानमात्रवचनत्वम-
पीत्युभयवचनत्वं स्पष्टं, द्रव्यस्यैकशब्दवाच्यस्य एकत्वविशिष्टस्य
द्रव्यस्य विभक्तिवाच्येनैकत्वेन विशेषणात्सगुणः प्रातिपदिकार्थो वि-
भक्त्यर्थे विशिष्टेऽवतिष्ठते; एकत्वविशिष्टोऽयमेकोऽर्थो न तु गुणान्त-
रविशिष्ट इति प्रकृतिवाच्यमन्तरङ्गं विभक्तिवाच्यं तु वरिङ्गमिति,
'द्यादीनां च द्विपुत्रादौ बाह्यो भेदो निवर्तते',
विभक्तिवाच्यो बाह्य इति वक्ष्यति ।

अन्ये तु-शुद्धं च द्रव्यविशेषणं चेति समाहारद्वन्द्वं मत्वा स-
ङ्ख्यानमात्रप्रधानं सङ्ख्येयोपसर्जनं चैकं सङ्ख्यासङ्ख्येयसामा-
न्यरूपं प्रातिपदिकेनोच्यते सह गुणेन सङ्ख्यानेन यो वर्तते प्रा-
तिपदिकार्थः स विभक्तिवाच्येन भिद्यतेऽवच्छिन्नं प्रकाशयत इति
विभक्त्यन्तवाच्यं सङ्ख्येयं प्रतीयत इति व्याचक्षते ।

यस्मिन्द्रव्ये स्थितो गुणः सङ्ख्यानं तस्यानुक्ता एकत्वादयो-
द्रव्यावच्छेदकतया नोक्ता इति चात्र भाष्यार्थः ॥ ३० ॥

ननु विभक्त्यन्तेन सङ्ख्येयप्रतिपादनात् केवलस्य च प्रयोगाभा-
वाद् गुणमात्रवृत्तित्वं कथमेकादीनामवधार्यत इत्याह—

द्व्येकयोरिति निर्देशात्संख्यामात्रेऽपि सम्भवः ।

एकादीनां प्रसिद्ध्या तु संख्येयार्थत्वमुच्यते ॥ ३१ ॥

द्रव्येकयोरिति द्विवचनेन निर्देशाद् द्वित्वाद्युपपद्यते सङ्ख्येयाच्च
निष्कृष्टयोर्द्वित्वैकत्वयोरभिधाने युक्तमिदम् अन्यथा नित्यसङ्ख्येयप्रा-
धान्ये द्वावेकश्च त्रय इति बहुवचनं स्याद् आदशभ्यः सङ्ख्याः संख्येये
वर्तन्त इति लौकिकीं प्रसिद्धिमाश्रित्य भाष्यादेतच्चत्र नियोगतस्स-
ङ्ख्या संख्येये वर्तत इति संख्येयाख्यायित्वमुच्यते, अयमत्रार्थः संख्या-
नमात्रे लौकिके प्रयोगे नैषां वृत्तिः, तथा हि-पदं प्रयुज्यते, विभक्त्यन्तं-
च पदं, विभक्तिश्च सङ्ख्यां प्रातिपदिकार्थसमवेतामाहेति नियतं तत्र
सङ्ख्येयावधारणं, शास्त्रे त्वगोद्धारबुद्ध्या सङ्ख्यानमात्रवृत्तित्वाद्
वृत्तावसति विभक्तिप्रत्यये कथमुपपद्यत इति ॥ ३१ ॥

इति भूतिराजतनयहेलाराजकृते प्रकीर्णप्रकाशे सङ्ख्यासमुद्देशे एकादशः ॥

द्वादश उपग्रहसमुद्देशः ।

इदानीमाख्यातार्थमुपग्रहं विचारयितुं स्वरूपमस्यालौकिकत्वात् प्रदर्शयति--

य आत्मनेपदाद्भेदः क चिदर्थस्य गम्यते ।

अन्यतश्चापि लादेशाद् गम्यते तमुपग्रहम् ॥ १ ॥

आत्मनेपदपरस्मैपदव्यङ्ग्यः कर्त्रभिप्रायतदितरादिरूपो विशेषो-
यः क्रियायास्साधनस्य वा स उपग्रह इति पूर्वाचार्यैरभ्युपगतः,
पूर्वाचार्यप्रसिद्धोपग्रहशब्दवाच्योऽयमर्थो व्यवहियते ॥ १ ॥

अत्र शास्त्रे कस्यार्थस्यासौ भेद इति सामान्येनोक्तमेव विभजति—

क चित् साधनमेवासौ क चित्तस्य विशेषणम् ।

साधनं तत्र कर्मादि व्यक्तिवाचां विशेषणम् ॥ २ ॥

साधनं कर्मोपग्रह आत्मनेपदादिव्यङ्ग्यः पद्यते गम्यत इति,
आदिशब्दात् कर्त्ता भावश्च, तत्र कर्त्ता लादेशद्वयव्यङ्ग्य एद्यते यातीति,
भाव आस्यते शस्यते इत्यादावात्मनेपदाभिव्यङ्ग्य एव, स च बाह्यो-
भावो लकारवाच्य आभ्यन्तरस्य धात्वर्थरूपस्य भावस्य क्रियायाः
स्वात्मन्यवस्थितमेकपदवाच्यसाधनावेद्यमावेद्यद् भवति साधनं;
व्यक्ता वाग्येषां व्यक्तं वाचि वा येषां ते व्यक्तवाचो धात्वर्थसमुच्चा-
रणात्मकं विशिषन्तोऽपि साधनस्य कर्तुर्विशेषणं सामर्थ्याद्भवन्तो-
भवन्त्युपग्रहशब्दवाच्याः, तद्यथा संप्रवदन्ते ब्राह्मणा इति ॥ २ ॥

कव चित्क्रियाविशेषणमुपग्रह इत्याह—

क्रियाविषयभेदेन जीवितादिषु भिद्यते ।

लादेशैस्स क्रियाभेदो वाक्येष्वपि नियम्यते ॥ ३ ॥

विषयविशेषाश्रयेण भिद्यते क्रिया, स च तस्या भेदो लादेशैः पर-
स्मैपदात्मनेपदलक्षणैरभिव्यज्यते, तद्यथा—जीवनोपायत्वेन पाकादिर-

नुष्ठीयमानः परस्मैपदेनाभिव्यज्यते पचति यजतीति, प्रधानं ह्यत्र क्रियाफलं न कर्तृगामि भूतिमात्रफलत्वाद् भृत्यानां, यजमानादीनां तु प्रधानफलोद्देशेन प्रवर्त्तमानत्वात् क्रियाऽऽत्मनेपदात्प्रतीयते यजते पचत इति, क्व चित्पुनः स एव क्रियाभेदो वाक्येष्वपि सत्स्ववधार्यत इति वाक्यगम्यः, तद्यथा-स्वं यज्ञं यजते, स्वं यज्ञं यजतीति, 'विभाषोपपदेन प्रतीयमाने' इति लादेशद्वयानुशासनात् स्वमिति पदान्तरसंसर्गरचितवाक्यावसेयं क्रियायाः प्रधानफलस्य कर्तृगामित्वमिति ॥ ३ ॥

विषयभेदं विनाऽपि क्व चित्साक्षात् क्रियाविशेष उपग्रह इत्याह—

धात्वर्थस्तद्विशेषश्चाप्युक्तः क्व चिदुपग्रहः ।

धात्वर्थो गन्धनादिस्स्याद्व्यतिहारो विशेषणम् ॥ ४ ॥

गन्धनावक्षेपणादयः क्रियाविशेषा धातुवाच्यास्सन्तोऽपि विनाऽऽत्मनेपदमनभिव्यक्ता इत्यात्मनेपदाभिव्यङ्ग्यत्वादुपग्रहशब्दवाच्या भवन्ति, उत्कुरुतेऽवकुरुत इत्यादि, व्यतिहारस्तु क्रियाया विशेषणमात्मनेपदाभिव्यङ्ग्यमुपग्रहः—व्यतिपुनत इति ॥ ४ ॥

कर्त्रभिप्राये क्रियाफल इति विशिष्य; कथमुच्यते ? यावता सर्वमेव फलं क्रियायाः कर्तारमभिप्रेतीत्यत आह—

क्रिया प्रवृत्ता व्याख्याता कैश्चित्स्वार्था परार्थता ।

असती वा सती वाऽपि विवक्षितनिबन्धना ॥ ५ ॥

सर्व इमे स्वभूत्यर्थं यतन्त इति सर्वस्य स्वाथ प्रवृत्तेः स्वार्थता पारमार्थिकी; परार्थता त्वसत्येव; सती तु लौकिकी बाचोयुक्तिः, तथा हि—विवक्षा विवक्षितं निबन्धनं हेतुरस्याः परार्थतायाः, स्वार्था तु मुख्यैवेति न तस्या विवक्षानिबन्धनत्वं, तदित्थं परार्थविवक्षायां सा भूदात्मनेपदमिति कर्त्रभिप्राये क्रियाफल इति फलं विशिष्यते,

अन्ये तु—प्रधानफलाभिप्रायेण तत एवं स्वार्थपरार्थता सा भूदिति कैश्चिदिति वचनान्मतान्तरमुपक्षिप्तं भवति—तथा हि—यः स्वगौंदनादिमुख्यफलार्थी स तत्रान्यान् व्यापारयति निर्व्वेशेन, प्रतिनिधानं चारभते ततश्च तस्य प्रतिनिधा न मुख्यफलार्था, न स्वार्थ

आरम्भ इति तत्रात्मनेपदं यजमानादौ, यस्तु तत् प्रयुङ्क्ते निर्वेशमात्र-
फलः; स स्वामिचित्तानुवर्तनादेव कृतार्थतां मन्यत इति तस्यासौ
परार्थ आरम्भ इति न भवति तत्रात्मनेपदम् ॥ ५ ॥

इत्थं च संविधान आत्मनेपदं तत्रैव णिजित्यनयोः सामाना-
धिकरण्यं विषय इत्याह—

केषां चित्कर्त्रभिप्राये णिचा सह विकल्प्यते ।

आत्मनेपदमन्येषां तदर्थं प्रकृतिर्यथा ॥ ६ ॥

णिचस्संविधानमात्रमर्थं मन्यन्ते के चित्, सर्व इमे स्वभूत्यर्थं यत-
न्त इति स्वार्थं स्ववर्तमानस्य प्रयोज्यस्य प्रयोजकस्तदनुकूलाचरणात्
संविधाता भण्यते; न ह्यननुविधेयवचनान् स्वार्थाय सम्भावयते
प्रकृतिरिति न प्रैषो णिजर्थोऽपि तु संविधानमात्रं तत्रैवात्मनेपद-
मिति तुल्यविषयत्वादनयोः पर्यायेण प्रयोगः; यजते याजयति पचते
पाचयतीति, आत्मनेपदामिधेयो हि नार्थसंविधानमपेक्षत इति णिच-
स्तुल्यविषयमात्मनेपदमिति विकल्प्यते तेन सह, यथा तदर्थो णिज
उत्पादनार्था प्रकृतिर्णिचा सह विकल्प्यते, ये धात्वर्थविशेषणतां-
हेतुमतीत्यस्य मन्यन्ते तेषामन्येषां मते हेतुमति व्यापारे वर्तमाना-
द्धातोर्द्योतको णिजिति कुतश्चिदर्थसामर्थ्याद्धेतुमतः संविधानविशि-
ष्टस्य व्यापारस्य कृणीष्वेत्यादिवदवगमाद् णिज्रहिता शुद्धा प्रकृतिः
प्रयोगमर्हत्येवेति मन्यन्ते,

यत्तुभयथा णिचमन्तरेण प्रैषस्याप्रतीतेर्हेतुमतीत्यस्य प्रत्य-
यार्थत्वं मन्यन्ते तेषां यथा णिच्प्रकृतिर्णिचा सह न विकल्प्यते तथाऽऽ-
त्मनेपदमपीति “केषां चिदिति”वदन्पक्षान्तरं सूचयति, तथा ह्यात्मने-
पदविषयस्य कर्तुरसंविधानं क्रियागतो धर्मो धातुवाच्यो भवेद्,
आत्मनेपदेन हि क्रियाफलं कर्तृगामि द्योतयता सामर्थ्यात् प्रधानफल
युक्तः कर्ताऽभिधीयते; न तु प्रैषः स्पृश्यते, न हि प्रयोज्यप्रयोज-
कव्यापारो ण्यन्तपदात्मनेपदान्तधातुविषयः प्रतीयते, अत एव शाब्दी
प्रतीतिर्भिद्यते यजत इति फलार्थी स्वतन्त्रो यागं भावयतीत्यर्थः, तत्र
चानन्यप्रयोज्यस्य स्वतन्त्रस्य भावनायामौचित्यात् संविधानं व्या-
पारः प्रतीयते; न त्वस्माच्छब्दव्यापारात्परं प्रयुङ्क्तेत्यवगतिः, याजय-
तीति तु यागे परं प्रयुङ्क्ते इति शाब्द एवावगमः तात्पर्यदृशा तु

वास्तवव्यापाराश्रये विषयसाम्यं भवेत् तस्माद्भिन्नविषयत्वान्नात्र विकल्प इत्येष सिद्धान्तोऽभिमतः, अन्यथैकविषयत्वाद्धातुसामान्यविहितस्य णिचो धातुविशेषात् स्वरितञितो विधीयमानमात्मनेपदं बाधकं स्यादिति न विकल्पो भवेत्, तस्य 'तिससि'त्यनेन विधानात्, 'स्वरितञित' इत्यादिर्न विधिरिति चेद् ? नियमस्तर्हि भविष्यति, स चैकवाक्यतया विधिषेण एव, अन्यथा परस्मैपदबाधकत्वमपि कथमात्मनेपदस्य स्यादिति, तदेवं भिन्नविषये णिजात्मनेपदे; संविधाने आत्मनेपदं तद्विशेषे तु प्रैषे णिजिति, यत्र तु पारार्थ्यं धात्वर्थस्यान्यतोऽवगम्यते तत्र न भवत्यात्मनेपदं, तद्यथा-उक्तः करोति प्रेषितः करोतीति प्रैषेण कर्तुः पारार्थ्यावगतेः स्वार्थतासम्प्रत्ययादात्मनेपदाभावोऽत्र, एवमोदनं पचतीति करणादिकारकान्तरप्रैषेऽपि प्रयोज्यकर्तुः प्रधानफलार्थत्वाभावादात्मनेपदाभावः, तथाऽजां नयति ग्राममित्यत्र धात्वर्थप्रैषमात्रविवक्षायां भृत्ये कर्तर्यात्मनेपदं न भवति; धात्वर्थाविषयपरप्रैषविवक्षायां तु स्वामिनि कर्तरि भवत्यात्मनेपदम् अजां नयते ग्राममिति ॥ ६ ॥

इदानीं ये णिचा सहात्मनेपदस्य विकल्पमिच्छन्ति तेषां विषयसाम्यावगमभ्रान्तिबीजमुपदर्शयति—

क्रीणीष्व वपते धत्ते चिनोति चिनुतेऽपि च ।

आप्तप्रयोगा दृश्यन्ते येषु ण्यर्थोऽभिधीयते ॥ ७ ॥

स्वात्मानं क्रीणीष्वेति विनताऽभिहिता पुत्रानाह—'क्रीणीत मामि'ति शिष्टप्रयोगोऽस्ति, अत्र क्रीणीष्वेत्यात्मनेपदान्तस्य प्रयोगस्य ण्यर्थः प्रैषोऽवधार्यते, दास्यप्राप्ता हि विनता नागमात्राऽऽत्मानं क्रीणीष्वदास्यान्मोचयेति कद्वा क्रापणे स्वातन्त्र्ये नियुज्यत इति परप्रयोज्यत्वावगमाद् ण्यर्थतायामात्मनेपदमिदमिति समानपदत्वं णिजात्मनेपदयोरेकस्माद् प्रयोगाद् भ्रान्तिबीजं मन्यन्ते, तथा हि—सामर्थ्यादन्यत्र ण्यर्थोऽवगम्यते नात्मनेपदात्, क्रयणे हि नियुज्यते विनता क्रयणस्य चात्र विनिवृत्तिलक्षणं फलं केतुरात्मगामीति कर्त्रभिप्रायक्रियाफलगतमात्मनेपदं विहितम्, इत्येव शब्दार्थं पर्यवसिते परतोऽर्थसामर्थ्यात् क्रापयेति ण्यर्थोऽवधार्यते, तथा हि—सा विनताऽऽत्मानं कथं क्रीणाति= दास्यान्मोचयति ? यदि प्रत्युपकारं काद्रवेयाणामा

चरति, न च सा स्वयं प्रत्युपकर्तुं शक्तेति पुत्रानाह 'क्रीणीष्व मामि'ति
तथा च पुत्रैरात्मानं दास्यान् मोचयति क्रापयतीत्ययमर्थोऽस्य क्रीणी-
ष्वेति पदस्य प्रकरणसामर्थ्यपर्यालोचनया लभ्यत इति न पदार्थविष-
येणात्मनेपदेनात्र णिच् समानविषय इति, एवं केशश्मश्रु वपत इति
प्रयोगो भ्रान्तिबीजं दृश्यते, तथा हि-वपत वपनं मुण्डनमन्येन कारय-
तीत्यर्थ इति णिजात्मनेपदे समानविषयेइति मन्यन्ते, अत्र च तिङन्तात्
कर्तृगामि क्रियाफलं प्रतीयत इत्यात्मनेपदं सामर्थ्यात्तु स्वयमशक्तो-
ऽन्यं प्रयुङ्क्त इत्यवगम्यते, तथा 'भर्त्रेणा पत्नी रेतो धत्त' इति प्रयोगो-
दृश्यते शिष्टानां; रेतो धापयतीत्यत्र चार्थः सामर्थ्यादवगम्यते
न हि पत्न्याः पौंसं रेतः संभवति; ततो धारणयोग्यं पुत्रं येन तं-
धारयति, पत्न्या रेतोधारणयोग्यपुमिन्द्रियाभावादिति सामर्थ्यल-
भ्योऽत्र ण्यर्थो न तिङन्तवाच्यो येनात्मनेपदेन समानविषयको णिच्
स्याद् आत्मनेपदाद्धि धारणस्वातन्त्र्यमात्रमत्र गम्यते तत्र पत्नी-
सम्बन्धाद्वाक्यार्थपर्यालोचनया प्रयोजककर्तृविषयत्वमत्रावगम्यते, पदं-
हि पदान्तरनिरपेक्षं स्वार्थमात्रमावेदयते वाक्यसामर्थ्यात्तु विशिष्टा-
र्थावगतिः, सौषाऽत्र यज्ञस्य समृद्धिर्योऽग्निं चिनुत इत्यत्रापि चिनुत-
इति विशिष्टप्रयोगाङ्गसंविधानता चयने प्रतीयते, सामर्थ्यात्तु प्रेषण-
शब्दार्थोऽपि णिजविषयः प्रतीयते, यो हि स्वयं चयनमनुतिष्ठति पर-
प्रयुक्तः स चिनोतीत्येतस्मादेवावगम्यत इति प्रयोजकव्यापारविषयो-
ऽर्थाच्चिनुत इत्यर्थः प्रतीयते, तदेतेषु प्रयोगेष्वर्थसामर्थ्यादिनाऽवसि-
तमपि ण्यर्थमात्मनेपदान्तशब्दार्थ इति मत्वा कैश्चिद् णिजात्मनेपद-
योर्विषयो सर्वत्राश्रित्य विकल्पः प्रतिपादितः ॥ ७ ॥

इह संविधान आत्मनेपदमित्युक्तम्, पचादीनां तु प्रधानभूतवि-
क्लित्यादिवचनत्वात् कथं संविधानोपादानं येन तद्विशिष्टवचनाद्वा-
तोस्तत्रात्मनेपदं स्यादित्याशङ्क्याह—

संविधानं पचादीनां क्व चिदर्थः प्रतीयते ।

तन्निमित्ता यथाऽन्याऽपि क्रियाऽधिश्रवणादिका ॥ ८ ॥

'कः पचेः प्रधानार्थः योऽसौ तण्डुलानां विक्लित्तिः, अथेदानीं प्रे-
षणमध्येषणं वा युक्तं यदि सर्वं पच्यर्थः स्याद्? वाढं युक्तमि'ति भाष्ये
प्रयोजकव्यापारस्यापि धात्वर्थतोपन्यस्ता तथा चोदासीनोऽपि प्रयो

जकः सामग्रीं परिपोषयन् संविधाता कारक इति तद्व्यापारो धातुवा-
च्यः पचत इति चिकित्स्वर्थत्वाद्यथाऽधिश्रयणोदकासेचनादिः प्रयो-
ज्यकर्तृव्यापारः पचति देवदत्त इति; अधिश्रयति=उदकमासेचयतीत्य-
र्थः पचते देवदत्त इति संभारं ढौकयतीत्यर्थः, तस्यैव तु प्रयोज्यप्रेष-
णे विवक्षिते णिजभवति पाचयतीति, न हि संविधानमेव प्रैषोऽपि तु
तत्पूर्वकप्रेरणं, यत्कुर्वन् प्रयोजक इत्युच्यते तथाविधानि कुर्वन्नपि
यावत्प्रेषणं नाचरति न तावत्प्रयोजकः कथ्यते ॥ ८ ॥

कर्त्रभिप्राये क्रियाफले विधीयमानमात्मनेपदं कथं धातोस्संविधा-
नार्थमाक्षिपतीत्याह—

कर्त्रभिप्रायता सूत्रे क्रियाभेदोपलक्षणम् ।

तथाभूता क्रिया या हि तत्कर्ता फलभाष्यतः ॥ ९ ॥

कर्त्रभिप्रायक्रियाफलग्रहणेन संविधानविशिष्टा क्रिया निर्दिश्यते य-
स्मादेवंभूता क्रिया विशिष्टरूपा तस्याः कर्ता फलेन युज्यते न ह्यसंवि-
दध्याजकादिः क्रियाफलं स्वर्गादि लभते ततश्च कार्यभूतेन फलसम्ब-
न्धेन कारणभूतक्रियोपलक्षितेति तत्रात्मनेपदमित्युक्तं भवति ॥ ९ ॥

उपलक्षणे दृष्टान्तमाह—

यथोपलक्ष्यते कालस्तारकादर्शनादिभिः ।

तथा फलविशेषेण क्रियाभेदो निदर्श्यते ॥ १० ॥

‘नक्षत्रं दृष्ट्वा वाचं विसृजेदि’ति नक्षत्रदर्शनस्य सन्ध्याविगमकाल-
विशेषोपलक्षणार्थत्वाद् घनाघनैर्गगने तदभावेऽपि नाडिकादिभिस्स-
थाविधकालावधारणाद् वाग्विसर्गो भवत्येव यथा; तथा प्रधानफलसं-
बन्धस्य संविधानोपलक्षणार्थत्वादनादृत्यापि फलविशेषद्योतनमात्म-
नेपदं संविधानमात्रे भवति ॥ १० ॥

भाष्ये स्वरितजिद्वग्रहणं प्रत्याख्यातमिति यातिप्रभृतिभ्योऽपि तस्मा-
दात्मनेपदं न भवतीत्याह—

क्रियाविशेषवचने सामर्थ्यमुपरुध्यते ।

केषां चिदन्ये तु कृताः स्वरितेतो जितस्तथा ॥ ११ ॥

कर्त्रभिप्रायक्रियोपलक्षितसंविधानलक्षणे क्रियाविशेषे प्रत्याख्य या-

तिप्रभृतीनां धातूनां शक्तिः प्रतिहन्यते नियता हि शब्दशक्तिः ये तु संविधानाभिधानसमर्थाः स्वरितेत्संज्ञकाञ्कारेत्संज्ञकाश्च पठिता धातुपाठे संविधानविशिष्टक्रियावचनसामर्थ्यमवद्योतयितुमित्यर्थः, स्वाभाविकी हि धातूनां शक्तिर्नियतविषया दुरवसानेति अकाराद्यनुबन्धस्तदवगमाय कृतो गणकारेण ॥ ११ ॥

यद्येवं कथं स्वरितञिद्ग्रहणं प्रत्याख्यायते, असति हि तस्मिन्नुबन्धाः कथं पठ्यन्ते तद्धि तेषां कार्यम् असति हि तस्मिन्स्तदभावः, तथा च संविधानविशिष्टक्रियाऽभिधानशक्तिर्धातूनां कथमवगम्यत-इत्यत आह—

अनुबन्धश्च सिद्धेऽर्थे स्मृत्यर्थमनुषज्यते ।

तुल्यार्थेष्वपि चावश्यं न सर्वेष्वेकधर्मता ॥ १२ ॥

इह क्रियावचनत्वेन समानाभिधेयत्वेऽपि धातुषु न सर्वेषु क्रियामात्रवचनत्वस्वभावः, अपि तु शब्दव्यापारविशेषविशिष्टवचनत्वं, तथा हि—या प्रापणे णीञ् प्रापण इति तुल्येऽप्यर्थनिर्देशे यातेः प्राप्तिः प्रापणमर्थः; नयतेस्तु प्रापणा प्रापणमिति संविधानमर्थोऽवगम्यते एवमन्येषामपि संविधानार्थता स्वाभाविकी बोद्धव्या, इदमेव सूचयितुं अकाराद्यनुबन्धः स्मरणार्थं निवेश्यते, यो हि प्रयोगादेव स्वभावविशेषमवधारयितुं शक्तस्तं स्मृत्यर्थानुबन्धासङ्गप्रयोगज्ञं प्रति नार्थस्तेन, तथा च प्रयोगदर्शिनं प्रति स्वरितञिद्ग्रहणं शक्यमकर्तुमिति प्रत्याख्यायते, एतद्भाष्यवचनानुसारिणा तु प्रक्रियत एवैतत्, तथा च भाष्यं वृत्तज्ञो ह्याचार्यस्तुल्यमर्थमनेनानुबन्धिनाऽऽसञ्जयतीति, वर्तन्तेऽस्मिन् कार्याणीति वृत्तं प्रयोगो; वर्तनं वृत्तमिति शब्दव्यापारो वा तज्ज्ञः सूत्रकारो वचनानुसारिणमज्ञं प्रति अकाराद्यासञ्जयतीत्यर्थः ॥ १२ ॥

तुल्यार्थेष्वपि नैकधर्मितेत्यत्र द्रष्टान्तमाह—

दृशीक्ष्योस्सदृशेऽप्यर्थे नाभेदः प्रतिपूर्वयोः ।

प्यर्थोपादायिनस्तस्मान्न तुल्यार्थाः पचादिभिः ॥ १३ ॥

गणपरिपठितत्वे समानेऽपीक्षतेपश्यतीत्यनयोः प्रतिपूर्वयोः नाभेदो न समानार्थता; अपि तु प्रतीक्षत इत्यन्य एवार्थः प्रतिपालनं नाम; प्रतिपश्यतीति प्रतीपदर्शनमर्थः; दृशीक्षी उपलक्षणम्; रक्षतिपालयत्यारपि, प्रतिरक्षति प्रतिपालयतीत्यन्य एवार्थः, एवं हरतिनयत्योः संपूर्वयोः सं-

हरति संनयतीत्याद्यप्युदाहार्यम्, एवं ण्यर्थमपि भिन्नं संबन्धितया स्वी-
कुर्वन्ति ते संविधानाभिधायिभिः पचादिभिर्न समानवाच्याः, न हि
सर्वे धातवो ह्यर्थेन सङ्गच्छन्त इत्येतावता संविधानाभिधायिनः
स्युः; शक्तिभेदात् प्रैषोदिर्ण्यर्थः संविधानं तु ततोऽन्यत् तद्धेतुरपी-
त्युक्तमेव; अत एव संविधानमेव ण्यर्थोऽत्र नाभिमतः, एवं हि पचा-
दिभिस्तदभिधायिनां भिन्नार्थता न भवेदिति पचादीनामपि संविधा-
नाभिधानात् सामान्येन पचादिभिरित्युक्तत्वान्न परस्मैपदान्तैरात्म-
नेपदान्तानां भिन्नार्थतेति च लभ्यते ॥ १३ ॥

संविधानेन स्वरितजिद्व्यतिरिक्तानां न सर्वथैवोपयोगोऽपि तु
योगविकृते तदभिधानशक्तिर्विकलेत्याह—

उम्भ्यर्थे वर्तमानस्य करोतेर्भिन्नधर्मणः ।

ण्यर्थोपादायिता तस्मान्नियताः शब्दशक्तयः ॥ १४ ॥

उम्माश्चकारेत्यामन्तस्यानभिव्यक्तपदार्थस्याभिव्यक्त्यर्थं करोति
रनुप्रयुज्यते, स च क्रियासामान्यवाचीत्यत्रोम्भ्यर्थे वर्तते ततश्च
तस्य विशिष्टक्रियोपनिपाते भिन्नधर्मणो नानास्वभावस्य ण्यर्थ इव
संविधानं तदभिधायित्वं दृष्टं, तथा च जिद्व्यं पठितो यतएवं तस्मा-
च्छब्दानां शक्तयो नियता एकस्मिन्नपि ह्यर्थेऽतोऽत्रोम्भेः संविधाना-
भिधाने शक्तिर्नास्ति, इत्थं चास्तिसंविधानेनोम्भेः संबन्धेन तदर्थप्रवृत्तेः
करोतेस्तदभिधानशक्तिस्सत्यपि च तस्मिंस्तदभिधानसामर्थ्यमस्य
नास्ति वस्तुत एव तु संविधानेनोम्भेः संबन्धाभावे करोत्यर्थोऽपि
संविधाने विशेष्येत ॥ १४ ॥

कथमवसीयते करोत्यर्थोऽत्र संविधानविशिष्ट इति तदर्थसम्प्र-
त्यायकस्यात्मनेपदस्यादर्शनादित्याशङ्क्य भाष्यकाराभ्युपगममन्त्रार्थं
संवादकमाह—

तथा ह्यनुप्रयोगस्य करोतेरात्मनेपदे ।

पूर्ववद्ब्रह्मणं प्राप्ते स्वरितं सदुपस्थितम् ॥ १५ ॥

“इहाम्प्रत्ययवत्कृजोऽनुप्रयोगस्ये”त्यात्मनेपदविधानमकर्त्रभिप्राये
चरितार्थं, कर्त्रभिप्राये तु कृजोऽनुप्रयोगस्यात्मनेपदे “स्वरितजितः
कर्त्रभिप्राये क्रियाफल” इत्यनेन प्रसक्ते “पूर्ववत्सन” इत्यतस्सूत्रात्

स्वरितत्वलिङ्गयुक्तं पूर्ववद्ग्रहणमधिकृतमिति भाष्यकारेणोपगतं, तथा चानुप्रयोगस्य कृञो यदाऽऽप्रत्ययात्पूर्वस्य धातोरात्मनेपदं तदा कर्त्र-
भिप्रायेऽपि तद्भवति नान्यथेति नियमार्थात्पूर्वग्रहणादत्रात्मनेपदाभावः,
एतच्च कथमुपपद्यते यद्यनुप्रयोगस्य करोतेस्संविधानाभिधानसामर्थ्य-
स्याद्, अन्यथाऽऽत्मनेपदाप्रसङ्गात् किं पूर्ववद्ग्रहणेन ? णिज्योग्यार्था-
भिधानेऽपि न सर्वेषां धातूनां संविधानप्रत्यायनसामर्थ्यमप्यनुमेयमि-
त्येतन्निर्दर्शनोपन्यासेन स्थिरयति—

एकत्वेऽपि क्रियाऽऽख्याते साधनाश्रयसङ्ख्याया ।

भिद्यते न तु लिङ्गाख्यो भेदस्तत्र तदाश्रितः ॥ १६ ॥

साध्यस्वभावत्वात्क्रियायाः स्वतो नास्ति भेदः तिङन्तपदविषये
त्वेकपदोपात्तकर्तृकर्मलक्षणसाधनाधारगतद्वित्वबहुत्वाभ्यां पचतः
पचन्ति पच्येते पच्यन्त इति विशिष्यते द्विबहुसाधनसाध्यत्वं ह्यत्राव-
गम्यते क्रियायाः, यथा साधनाधारद्रव्यसङ्ख्यायोगात् तथा तद्वत-
लिङ्गविशेषयोगोऽपि कस्मान्न भवतीति शक्यते वक्तुम् ? आख्यातालि-
ङ्गविशेषस्याप्रतीतेः, एकपदोपादानसाधनाश्रयस्य द्वित्वादेरेवावगमो न
तु स्त्रीत्वपुंस्त्वविशिष्टेऽर्थे समवेतेयं क्रियेत्याख्यातादवगम्यते, स्वा-
भाविकं हि शब्दानामर्थप्रत्यायनं न युक्तिगम्यं, साधनसङ्ख्येत्येव
वक्तव्ये व्यापारविशिष्टद्रव्यात्मकमेव सङ्ख्याताभिधेयं न शक्तिमात्र-
मित्याश्रयग्रहणेन सूचयति, तथा च देवदत्तः पचतीति द्रव्येण सामाना-
धिकरण्यं दृश्यते, अत एव द्रव्यादीनामाख्यातार्थोऽपि द्रव्यमित्य-
भ्युपगमः ॥ १६ ॥

तदयं निदर्शनार्थः साध्येन योज्यते—

तस्मादवस्थितेऽप्यर्थे कस्य चित्प्रतिबध्यते ।

शब्दस्य शक्तिर्न त्वेष शास्त्रेऽन्वाख्यायते विधिः ॥ १७ ॥

यत एवं शब्दशक्तिभेदापेक्षमभिधानमन्यत्रापि तस्मात्संविधान-
संबन्धे सत्यपि धातूनां कस्य चिद्धात्वादेस्तु प्रत्यायनसामर्थ्यं प्रति-
हन्यत इत्युक्तम्, उभ्यादिसमानार्थस्य करोतेस्संविधानाभिधानसा-
मर्थ्यं नोभेरेति स चैष शब्दशक्तिनियमार्थप्रकारः स्वरितञिद्ग्रहणेन
शास्त्रेऽन्वाख्याते प्रकटीक्रियते, गतमेतत् ॥ १७ ॥

इह यजति याजकः पचति कर्मकर इत्येतत् कर्त्रभिप्रायक्रियाफलग्रहणस्य व्यावर्त्यमुदाहृत्य याजकानपि दक्षिणाफलमभिप्रैति कर्मकरानपि भृतिरित्याक्षिप्य सर्वत्रैव क्रियाफलं कर्तारमभिप्रैति तत्र प्रकर्षगतिर्विज्ञायते साधीयो यत्क्रियाफलमभिप्रैति; किञ्च साधीयो यदर्थं क्रियाऽऽरभ्यत इति भाष्ये समर्थितमित्येतद्व्याचष्टे—

यस्यार्थस्य प्रसिद्ध्यर्थमारभ्यन्ते पचादयः ।

तत्प्रधानं फलं तेषां न लाभादि प्रयोजकम् ॥ १८ ॥

इह कर्त्रभिप्रायक्रियाफलस्य विधानोपलक्षणत्वात्संविधानक्रियावचनाद्धातोरात्मनेपदमित्युक्तं भवति, तत्र च संविधाने यत्फलं तदेवोपलक्षणं युक्तम्, तच्च यदर्थं संविधानारम्भो यदुद्देशेन हि संविधानं साधनोपसर्जनयोग्यताऽनुसारेण च प्रवर्तनमारभते तत्स्वर्गादिप्रधानं फलं वेदितव्यं, संविधात्रा नियुक्तानि कारकाणि तदिच्छया प्रवर्तन्त इति तेषां दक्षिणा भृतिर्वाऽपि फलमप्रधानम्, तादर्थ्येन पूर्वमेव क्रियाप्रवृत्त्ययोगात्, संविधाता पुनः प्रधानक्रियार्थऽमुदासीनोऽपि बहुमुखमाचेष्टत इति मुख्यफलाभिसन्धानेन स एव क्रियाः पचयादिकाः प्रवर्तयति, तदयं फलस्य प्रकर्षः तादर्थ्यादपूर्वमेव प्रधानक्रियाऽऽरम्भाद्व्याख्यातः ॥ १८ ॥

संविधानमात्मनेपदमित्यस्मिन् सिद्धान्ते चोदितं भाष्ये—'इदं कथं भवितव्यं स्वामिदासौ पचेते ? इत्येतद्व्याचष्टे—

यदोभौ स्वामिदासौ तु प्रारभेते सह क्रियाम् ।

युगपद्धर्मेभेदेन धातुस्तत्र न वर्तते ॥ १९ ॥

प्रभुभृत्ययोः सम्भूय द्वन्द्वनिर्देशेनाभिधीयमानयोः क्रियाऽऽरम्भे तत्साध्यस्य व्यापारस्य भेदाद्युगपदेककाले धातुवाचकत्वं नासादयति, तथा हि—प्रभुसाध्यं संविधानं संभारघटनं; भृत्यसाध्यं तु प्रधानक्रियारूपमिति विलक्षणत्वाद्व्यापारस्यैकधातुवाच्यता नोपपद्यते तथा च किमात्मनेपदं संविधात्रपेक्षं क्रियतां; किं वा दासापेक्षं परस्मैपदमिति ? संशयो न व्यावर्तते ॥ १९ ॥

अथापि कथं चित्क्रियाद्वयं विलक्षणमप्यनेकार्थत्वाद्धातुभिरभिधीयते; तथा हि—

यत्र प्रतिविधानार्थः पचिस्तत्रात्मनेपदम् ।

परस्मैपदमन्यत्र संस्काराद्यभिधायिनि ॥ २० ॥

प्रतिविधानं संविधानं तद्वचनात् पचेरात्मनेपदमाभ्यातं, वाक्य-
गतविकृतिपर्यन्तसाधनविनियोगादिलक्षणसंस्कारादिवचनात् पर-
स्मैपदमिति धातुनाऽर्थद्वयस्वीकारेऽप्येकस्मिन् प्रयोगे सिद्धे विरुद्ध-
लादेशद्वयानुपपत्तिः ॥ २० ॥

अत्र समाधिः—

संविधातुश्च सांनिध्याभावे धर्मोऽनुषज्यते ।

प्लक्षशब्दस्य सांनिधान्यग्रोधे प्लक्षता यथा ॥ २१ ॥

अयमर्थः—अतुल्यकक्षयोरप्यनयोर्यद्येकशब्दवाच्यताऽभ्युपगम्यते त-
दा युगपदधिकरणवचनानां द्वन्द्वविधानाद् द्वन्द्वनिर्दिष्टौ स्वामिदा-
सावेकस्मिन्पच्यर्थे सह विवक्ष्येते तत्र चेतरेतरधर्माध्यासात्
साहचर्यमिति स्वामिसाहचर्यात् दासे संविधानं तद्व्यापारोऽध्यारोप्य-
ते तथा च स्वामिना तुल्यो दास इति स्वामिद्वयस्य कर्तृत्वे संवि-
धानवचनाद्धातोरात्मनेपदं क्रियते स्वामिदासौ पचेते इति; तद्यथा प्ल-
क्षन्यग्रोधाविति सहचरिते न्यग्रोधे प्लक्षत्वारोपः प्लक्षाणां न्यग्रोधः प्ल-
क्ष इति, तथा चानुस्यूतभेदस्य समुदायस्याभिधानादितरेतरापेक्षायां-
द्वन्द्ववचनं भवति, एतदग्रे द्वन्द्वविचारे निर्णेष्यामः ॥ २१ ॥

कथमतद्रूपसंविधानमात्रादन्यरूपारोप इति दृष्टान्तेन व्युत्पादयति—

पुरोडाशाभिधानं च धानादिषु यथा स्थितम् ।

छत्रिणा चाभिसम्बन्धाच्छत्रिशब्दाभिधेयता ॥ २२ ॥

प्रातस्सबने पुरोडाशैः प्रचरन्तीत्युच्यते तत्र चैकस्य पुरोडाशस्य
दहुत्वसङ्ख्याऽनुपपत्तेस्तत्सहचरितेष्वध्यारोपितपुरोडाशभावेषु स-
त्स्वयं प्रयोगः, तत्र पुरोडाशः धानाः करम्भः परिवापः पयश्चेति
पञ्च पुरोडाशाः कथ्यन्ते, छत्रिणो यान्तीतिवद्बहुवचनान्यथाऽनुपप-
त्या परमकृतच्छत्रसंबोधा अपि चछत्रिसाहचर्यात्तच्छब्देनाभिधीयन्ते,
एवं दासोऽपि स्वामिसाहचर्याद् द्वन्द्वनिर्देशान्यथाऽनुपपत्त्या स्वामि-
धर्मासङ्ग इत्यात्मनेपदं भवति स्वामित्वं दासस्याध्यस्य व्यापारस्य

भेदोऽत्र न विवक्ष्यत इत्यभिन्नधातुवाच्यक्रियारूपाश्रयप्रधानगत-
धर्मोपपत्तिः ॥ २२ ॥

यद्वा मतान्तरमत्रेत्याह—

अर्थात्प्रतीतमन्योन्यं पाराध्यमविवक्षितम् ।

इत्ययं शेषविषयः काश्चिदत्रानुवर्ण्यते ॥ २३ ॥

स्वामिदासयोः क्रियोपकारित्वं विलक्षणमेकस्य मुख्यफलाभिस-
न्धानादितरस्य तदनभिसंधानादित्येतदविवक्षित्वा सामान्येन माता-
पितरौ पुत्रं जनयत इतिवत् क्रियाजनकत्वमात्रविवक्षया शेषात्कर्तरि
परस्मैपदं भवति स्वामिपदसंनिधानादेव हि संविधानमवगतं दास-
पदार्थसामर्थ्याच्च तस्यान्यगामिनि क्रियाफले चरितार्थत्वादाख्यात-
स्य नात्र व्यापार इति क्रियासामान्यवचनाद् धातोरात्मनेपदविधाव-
नुपयोगाच्छेषात्कर्तरि परस्मैपदं स्वामिदासौ पचत इति, पञ्चभिर्हलैः
कृषतीति स्वामिनः प्रतिविधातुस्तथा संभवाणिचः प्राप्तिमावेदयितुं-
भाष्यकारेणोपन्यस्तम् ॥ २३ ॥

तत्र चोच्यते—

अथ प्रतिविधानाय हलैः कृषति पञ्चभिः ।

भाष्ये नोदाहृतं कस्मात्प्राप्तं तत्रात्मनेपदम् ॥ २४ ॥

युगपत्पञ्चभिर्हलैः कर्षणं स्वामिन उपपद्यते न कर्षकस्येति प्रति-
विधानायात्मनेपदं प्रतिविधानवचनाद्धातोः कुतः कारणाल्लक्षणेन
प्राप्तं न कृतं भाष्यकारेण ? ॥ २४ ॥

अत्र परिहारं शङ्कित्वा प्रतिक्षिपति—

प्रतीतत्वात्तदर्थस्य शेषत्वं यदि कथ्यते ।

न स्यात्प्राप्तविभाषाऽसौ स्वरिते तन्निवार्त्तिका ॥ २५ ॥

भृत्यस्य पञ्चभिर्हलैर्युगपद्विलेखनासंभवात् स्वाम्येव तथेति ग-
तार्थत्वात् संविधानस्यात्मनेपदविधावनुपयोगात् शेषत्वं परस्मैपद-
निमित्तं यद्यत्रावस्थाप्यते तदा प्रदेशान्तरविरोधः प्राप्नोति, तथा हि-
“न वेति विभाषे” इत्यत्र “विभाषोपपदेन प्रतीयमाने” इति यत् प्राप्तविभा-
षा गणिता कर्त्रभिप्राये क्रियाफले स्वरितेत्संज्ञकानां नित्य आत्मनेपदे

प्राप्ते पक्षे तन्निवृत्त्यर्था, यदि चात्रोपपदेन द्योतितेन स्यादात्मनेपदं तदा स्वयं यज्ञं यजतीत्यादावपि तदप्राप्तेर्विभाषोपपदेनेत्यप्राप्तविभाषा भवेद् विधिमुखेन प्रवृत्तेरिति विरोधः; तस्माद् द्वाभ्यामुपपदात्मनेपदाभ्यां संविधानं द्योत्यत इति प्राप्तविभाषावचनानुभूयत इति कथमत्रात्मनेपदं न भवेत् ? ॥ २५ ॥

अत्र केचिदाहुः--

शुद्धे तु संविधानार्थे कैश्चिदत्रेण्यते कृषिः ।

तद्धर्मा यजिरित्येवं न स्यात्तत्रात्मनेपदम् ॥ २६ ॥

ये णिच्चा समानविषयतामात्मनेपदस्य मन्यन्ते; त एवमिच्छन्ति संविधानमात्रेऽर्थे कृषिर्वर्तत इति न भवत्यात्मनेपदं णिज्वदिति, तथा हि णिच्परिहारायात्रोक्तं कृष्यादिषु चानुपपत्तिः नानाक्रियाणां कृष्यर्थत्वान्नावश्यं कृषिर्विलेखन एव वर्तते किं तर्हि प्रतिविधानेऽपीति, एव-शुद्धे विलेखनाद्यवकिञ्चने संविधानार्थे कृषिर्वर्तत इति विलेखनस्य प्रयोज्यव्यापारस्यासंभवाद् यथा णिज् नोत्पद्यते तथाऽऽत्मनेपदमिति संविधानेन विशेष्यमाणस्यान्यस्य धात्वर्थस्याभावात् संविधानविशिष्टार्थवाचिनो हि धातोरात्मनेपदं न शुद्धसंविधानवचनाद्, यद्यपि च विलेखनमत्र धात्वर्थस्तथाऽपि तद्विषयं प्रतिविधानं विशिष्टमेव शब्दशक्तिस्वाभाव्यात् कृषिरभिधत्ते; तद्यथा फले लुग्वचनानर्थक्यं प्रकृत्यन्तरादिति प्रत्याख्याते लुकि रूढिशब्दत्वेऽपि शब्दशक्तिस्वाभाव्या-दामलकादिभिर्वनस्पतिविशेषप्रभव एव फलविशेषोऽभिधीयते तदेतन्निवारयति तथा ह्येवमत्रोच्यमाने यजिरपि तस्य कृषेरिव धर्मोऽस्येति तद्धर्मा कृषिधर्मा स्यादिति ततोऽपि न भवेदात्मनेपदं, तथा हि कृषिः शुद्धे प्रतिविधाने वर्तते तथा यजिरपि वर्तते तथा च भाष्ये प्रतिविधाने यजेर्वृत्तिरुक्ता,

इदं हि चोद्यते-इह याजका यजन्तीतीष्यते हविः प्रक्षेपमात्रवचने तु याजका हविः प्रक्षिपन्ति तान् यजमानः प्रयोज्यान् याजयतीति विपरीताभिधानं स्यादिति,

अत्र परिहार उक्तः-यज्यादिष्वविपर्यासो नानाक्रियाणां यज्यर्थत्वान्नावश्यं यजिर्हविःप्रक्षेपमात्रे वर्तते किन्तर्हि त्यागेऽपि; यजमानः करोति याजकाः कारयन्तीति,

एवंच द्रव्यत्यागमात्ररूपो यजेरर्थ इति कृषिवत्ततोऽपि न स्यादात्मनेपदम् अथ त्यागविशिष्टः प्रतिविधानं यज्यर्थ इति भवत्यात्मनेपदं कृषेरपि विलेखनविशिष्टं संविधानमर्थ इति प्रसज्यत एवात्मनेपदम्, णिच् तु प्रैषस्य संप्रत्ययायात्र भवति; न हि संविधानमेव ण्यर्थ इति पूर्वमेव निर्णीतम् ॥ २७ ॥

कथं तर्ह्यत्रात्मनेपदं न भवतीति सिद्धान्तमाह--

अत्र तूपपदेनायमर्थभेदः प्रतीयते ।

प्राप्ते विभाषा क्रियते तस्मान्नास्त्यात्मनेपदम् ॥ २८ ॥

समीपे श्रयमाणेन पञ्चभिर्हलैरिति पदेनायं संविधानलक्षणोऽर्थविशेषो गम्यते यतस्ततोऽत्रे विभाषोपपदेन प्रतीयमान इति प्राप्ते एवात्मनेपदे विभाषाकरणात्पक्षे न भवतीति कृषतीति साधुः प्रयोगोभाष्ये व्यवस्थित इति सिद्धमिष्टम् ॥ २८ ॥

इति भूतिराजतनयहेलाराजकृते प्रकीर्णप्रकाश उपग्रह-

समुद्देशो द्वादशः समाप्तः ।

श्रीः ।

अथ लिङ्गसमुद्देशः

त्रयोदशः

तदेवं तिङन्तार्थो विचारितः; तत्र सङ्ख्यासाधने सुबन्तसाधारणे क्रियाकालपुरुषोपग्रहास्तिङन्तैकनियताः लिङ्गं तु नामपदानामधिकं वाच्यमिति तदिदानीं विचारयितुं यथासम्भवं दर्शनभेदेन तल्लक्षणमाह—

स्तनकेशादिसम्बन्धो विशिष्टा वा स्तनादयः ।

तदुपव्यञ्जना जातिगुणावस्था गुणास्तथा ॥ १ ॥

शब्दोपजनितोऽर्थात्मा शब्दसंस्कार इत्यपि ।

लिङ्गानां लिङ्गतत्त्वज्ञैर्विकल्पा सप्त दर्शिताः ॥ २ ॥

लोके यद्यलिङ्गं दृष्ट्वा; अयं पुमान्, इयं स्त्री इदं नपुंसकमिति प्रतीयते तदिह पक्षद्वयेन निर्दिष्टं प्रस्तावयोग्यं स्तनकेशकलापप्रजननादिरूपव्यञ्जनैरवयविनः सम्बन्धः संयोगसमवायलक्षणो लिङ्गः; वा तेन विशिष्टाः स्तनादय इति पक्षद्वयम् ,

तदुक्तं—

स्तनकेशवती स्त्री स्याल्लोमशः पुरुषस्समृतः ।

उभयोरन्तरं यच्च तदभावे नपुंसकम् ॥

इत्युभयव्यञ्जनाभावात्तदभावे व्यञ्जनवत्त्वसाम्याच्चात्रानेनैव नपुंसकत्वमपि लक्षितं, तदभावे नपुंसकमित्येवोक्तेऽव्ययानां तिङन्तानां च तत्प्रसङ्गः, उभयोरन्तरमित्युक्ते कुक्कुटमयूर्याविति लिङ्गसमुदायविषये नपुंसकत्वं स्यादित्युभयमुपात्तं, यत्र यत्र लिङ्गान्तराभावे तुल्यजातीयं स्त्रीपुंसव्यतिरेकेण लिङ्गान्तरं सोऽर्थो नपुंसकलिङ्गयुक्त इत्यर्थः, अत्र च मत्वर्थीयेन य एव सम्बन्धविशेष उक्तः स एवेहानूद्यते, स्तनकेशसम्बन्धस्य चोपलक्षणत्वात् प्रसवयोनिविशेषादि यथा-

स्वं द्रष्टो विशेष इहादिग्रहणाद् गृह्यते, एवं लोमसम्बन्धोऽपि विशिष्टो-
ऽन्यस्याप्युपलक्षणमिति प्रसवादयोऽपि गृह्यन्ते, तेन

“लिङ्गात् स्त्रीपुंसयोर्ज्ञाने भ्रकंसे टाप् प्रसज्यते;”

“नत्वं खरकुटीः पश्य”ति चोद्यं नाचतरति, विशिष्टस्य सम्ब-
न्ध्याश्रयणात्, लोके हि यो द्रष्टः सम्बन्धः तमनूद्य लक्षणे
क्रियमाणे नातिप्रसङ्गो भवति; अत एवादिग्रहणाद्यथास्वं स्यादिनि-
यतस्य भेदस्य ग्रहणम्, एतच्च दर्शनद्वयमचेतनानां स्तनादिरहितत्वा-
दव्यापकमित्युक्तं; “खट्वावृक्षौ न सिध्यत” इत्यतः पक्षान्तराश्रयणम्,
अत्र च तैर्थिकमतभेदेन पक्षभेदः--

वैशेषिकाः सर्वत्राभिन्नाभिधानप्रत्ययोन्नीतसद्भावां जातिं मन्य-
न्त इति स्तनाद्युपव्यञ्जनाभिव्यक्तविशेषां स्त्रीत्वपंस्त्वनपुंसकत्वरूपा
लिङ्गं जातिरित्याहुः,

सा चाचेतनस्थाऽपि यथास्वमुपव्यञ्जनाभिव्यक्ता विद्यत एवेति
वक्ष्यते,

ननु स्तनाद्युपव्यञ्जना जातिः कथमचेतने ? न हि तत्र स्तनाद-
यस्सन्ति; अथादिग्रहणाद् यथायथं विशिष्टमेवोपव्यञ्जनमेवं सति
पूर्वोक्तमपि पक्षद्वयं नाव्यापकम् अचेतनेष्वपि यथास्वमुपव्यञ्जनविशे-
षविशेषणस्य ग्रहणाद्, अस्ति हि खट्वाऽऽदीनामपि किञ्चिन्निमित्तं-
यद्वशात् स्याद्याकारप्रत्ययप्रसवः, सत्यमेतद्; अर्थव्यक्तिवस्तुशब्दानां
तु त्रिलिङ्गानां सर्वभावेष्वाहतप्रसरत्वास्त्रिलिङ्गयोगस्तदाकारप्र-
त्ययान्यथाऽनुपपत्त्याऽनुमीयते; तत्र च परस्परविरोधि नियतव्यञ्जन-
संबन्धरूपं लिङ्गत्रयं लौकिकं कथं स्यादिति ? तदवधोरणेन जातिपक्षा-
वलम्बनं जातीनां हि सर्वगतत्वादेकाश्रयसमवायित्वं बहूनामप्युपप-
द्यते, एवं गुणावस्थादीनामपि लिङ्गानां सर्वत्र विरोधः,

तथा हि साङ्ख्याः सत्त्वरजस्तमसां गुणानां सततपरिणामि-
नामुपचयापचयमाध्यस्थ्यलक्षणा अवस्थाविशेषा यथायोगं पुंस्त्वा-
दिलिङ्गमातिष्ठन्ते, तदेतद् भाष्यकाराऽभिमतं दर्शनं संस्त्यानप्रस-
वस्थितयोऽपि हि तस्य लिङ्गं —

तथा चाह—“संस्त्यानप्रसवौ लिङ्गं “सर्वाश्च पुनर्मूर्त्तय एव-
मात्मिकाः संस्त्यानप्रसवगुणा” इति वदता वृक्षादावपि लिङ्गयोग-
उपपादितः, त्रिलिङ्गता च समर्थिता, नियमे तु कारणं वक्ष्यते, तत्र

संस्त्यानं संहननं प्रतिलयस्तिरोधानमित्यवस्था स्त्रीत्वं, प्रसवः प्रवृत्तिराविर्भाव इति पुंस्त्वम्, न स्त्रीपुंसौ नपुंसकमिति स्थितिर्नपुंसकमर्थाल्लक्षितं,—

तथा हि संग्रहकारः पठति—संस्त्यानं संहननं लयशक्तिवृत्तिरूपाप्रवृत्तिप्रतिबन्धतिरोभावः स्त्रीत्वं, प्रसवोऽप्युद्भवशक्तिवृत्तिलाभः प्रवृत्तिराविर्भाव इति पुंस्त्वं, साम्यं स्थितिरौत्सुक्यनिवृत्तिरपरार्थत्वमङ्गाङ्गिभावनिवृत्तिः कैवल्यमिति नपुंसकत्वमिति,

अवस्थाविशिष्टा वा गुणा एव लिङ्गमत्रैव दर्शने पक्षान्तरम्, ते हि कार्यान्तरवत् स्याद्यवभासमपि प्रत्ययमुपजनयन्तो भवन्ति लिङ्गव्यपदेश्याः, एकस्यापि वस्तुनः शब्दभेदादर्थो व्यक्तिर्वस्त्विति लिङ्गभेदस्य दर्शनाद्,

बहिरसन्नेव शब्दैरुत्पादित इव बाह्ये वस्तुनि लिङ्गयोग इति शब्दाभिधेयस्वभावं लिङ्गमिति केचित्,

तटस्तटी तटमित्यभिन्नेनापि शब्देनाभिन्नं वस्तु त्रिलिङ्गं प्रत्याग्यत इति शब्दसंस्कारमात्रं लिङ्गमाश्रितं कश्चिद्,

एवमपि च बाह्यत्वेनावसायान्नोदात्तादिधर्मवच्छब्दधर्मत्वं लिङ्गस्य किन्तु स्त्रियां पुंसि नपुंसक इति शब्दान्वाख्याननिमित्तभावदर्शनाच्छब्दसंस्कारत्वमस्य, “तयोस्तु तत्कृतं दृष्ट्वा” “यथाऽऽकाशेन ज्योतिष” इति भाष्ये वर्णितम्,

तदेते मतभेदाश्रयाः सप्त पक्षा यथायथमुत्तरत्र विचारयिष्यन्ते ॥१-२॥

सम्प्रति शब्दशक्तिस्वभावानुसारेणापरं विकल्पसप्तकमाह—

उपादानविकल्पाश्च लिङ्गानां सप्त वर्णिताः ।

विकल्पसंनियोगाभ्यां ये शब्देषु व्यवस्थिताः ॥ ३ ॥

उपादानं शब्दैर्विशिष्टशक्तिभिरर्थोपाधित्वेन ग्रहणं लिङ्गानां तस्य सप्त भेदाः; लिङ्गाभिव्यञ्जकशब्दशक्तिप्रतिनियताध्यासकार्यलिङ्गानां गुणावस्थादिरूपाणां सर्वत्र सम्भविनामपि, तथा विकल्पे स्त्रीपुंनपुंसकानां शब्दैः प्रत्यायने चत्वारो भेदाः—केचित् पुंनपुंसकविषयाः शङ्खः पद्मः शङ्खं पद्ममित्यादयः “पद्मशङ्खौ निधौ पुंसि; स्थितौ पुंसि च तोयज” इति, केचित् स्त्रीनपुंसकनियता भागधेयं भागधेयी भेषजं भेषजी अर्चिरित्यादयः, अन्ये स्त्रीपुंससाधारणाः यथेष्वशनिति

य्यादयः, अपरे त्रिलिङ्गाः तटस्तटीतटमित्यादयः, संनियोगो = नियमः
तेन त्रयो विकल्पाः तद्यथा वृक्षादयः पुंस्येव नियताः, खट्वाऽऽदयः
स्त्रियामेव, दध्यादयो नपुंसक एवेति सप्त विकल्पाः ॥ ३ ॥

इदानीं जातिपक्षोऽत्र विचार्यते-लौकिकस्य लिङ्गलक्षणस्योपेक्ष-
णात्; तत्र गोत्वादीनामिव स्त्रीत्वादीनामेकत्र कथं न विरोध-
इत्याशङ्क्याह—

तिस्रो जातय एवैताः केषां चित्समवस्थिताः ।

अविरुद्धा विरुद्धाभिर्गोमहिष्यादिजातिभिः ॥ ४ ॥

स्त्रीत्वाद्यनुरक्तप्रत्ययजननात्सर्वत्राविरुद्धसमवायाः स्त्रीत्वादि-
जातयो विरुद्धैकार्थसमवायाभिर्गोत्वमहिषत्वादिजातिभिः सहैकस्मि-
न्नाश्रये वर्तन्ते प्रत्ययभेदो जातीनां लिङ्गं, स च गोत्वाश्वत्वादिनि-
मित्त एकस्मिन्नाश्रये न जायते; स्त्रीत्वादिनिमित्तस्तु गोत्वाद्याश्र-
ये जायत इति कथमासां जातीनां गोत्वादिभिरविरुद्धत्वं न स्यात् ॥४॥

तथा हि—

हस्तिन्यां बडबायां च स्त्रीतिबुद्धेस्समन्वयः ।

अतस्तां जातिमिच्छन्ति द्रव्यादिसमवायिनीम् ॥ ५ ॥

भिन्नजातीयेष्वपि स्त्र्याद्याकारबुद्धेरनुगमाज्जात्यन्तरैः स्त्रीत्वा-
दिजातीनामविरुद्ध एकार्थसमवायः, अयमत्र परमार्थः—इह शब्दा-
ल्लिङ्गोपाधेः प्रत्ययस्य भिन्नजातीयेष्वप्यनुगमस्य दर्शनात् शब्दप्रमा-
णकानां शब्दार्थोऽर्थ इति सर्वत्र द्रव्यगुणकर्मसामान्यादावपि लिङ्ग-
जातियोगः कल्प्यते, तथा च स एवार्थः केन चिच्छब्देन नियतलिङ्गो-
ऽभिधीयमानस्तलिङ्गजातियोगी; शब्दान्तरेण तु लिङ्गजात्यन्तरयोगी
प्रत्याख्यत इति न काचित् क्षतिः, तद्यथा भावशब्देन पुंस्त्वोपाधिस्स-
त्तोच्यते सत्ताशब्देन स्त्रीत्वोपाधिः साम्यशब्देन नपुंसकत्वोपाधिः,
एवं तटादौ वाच्यगोत्वादयोऽपि भावजातिसाम्यशब्दैस्त्रिलिङ्गोपा-
धयोऽभिधीयन्त इति शब्दशक्त्यनुसारेणैव सर्वत्र लिङ्गोपाधि-
व्यवस्थिताः शब्दा द्रव्यायमाणं वस्त्वाचक्षाणास्तद्धर्मलिङ्गोपाधि-
तयैव तत्र तत्र प्रवर्तन्ते, तथा च स्त्रीत्वं स्त्रीता स्त्रीभाव इति लिङ्गे-
ष्वपरो लिङ्गयोग इति वक्ष्यते ॥ ५ ॥

एतदेवोपपादयितुमाह—

परतन्त्रस्य यल्लिङ्गमपोद्गारे विवक्ष्यते ।

तत्रादौ शब्दसंस्कारः शब्दैरेव व्यवस्थितः ॥ ६ ॥

नामपदेन सत्त्वभूतस्यार्थस्याभिधीयमानत्वात्तस्य वृत्तावुपसर्जनभूतस्यापि प्रक्रियायामपोद्गारवाक्येऽभिधित्सिते प्रत्ययेन यल्लिङ्गमुपादीयते नान्तरीयकं तत्केवलं शब्दान्वाख्याननिमित्तमिति शब्दैरेवाङ्गीकृतं, प्रयोगे तु लौकिके तदविवक्षितमित्यर्थः,

तथा हि “कुक्कुट्यादीनामण्डादिषु पुंवद्वचनं” प्रत्याख्याने “चास्त्रीपूर्वपदविवक्षितत्वादि”ति कुक्कुटाण्डं मृगक्षीरमिति, कुक्कुटादेरण्डादिविशेषणस्य जातिमात्रविवक्षायां स्त्रीत्वस्याविवक्षितत्वाद्,

अतिदिष्टेऽपि हि पुंशब्दे पूर्वपदवाच्यं स्त्रीत्वमत्र नावगम्यत इति किमतिदेशेन, यत्र हि गम्यते स्त्रीत्वं तत्र पुंशब्दोऽतिदिश्यतां, यथा दर्शनीयभार्याऽऽदौ, अत्र ह्युत्तरपदेन स्त्रीलिङ्गेन सामानाधिकरण्यात् पूर्वपदस्य स्यर्थताऽवगम्यत इति पुंशब्दातिदेशो युक्तः,

कुक्कुटाण्डादौ स्त्रीलिङ्गताऽभावात् पूर्वपदस्य स्यर्थता नियमेन नावधार्यते; प्रक्रियावाक्ये तु शास्त्रीयापोद्गारे कुक्कुटस्याण्डं मृगस्य क्षीरमित्येवं पुलिगेन प्रदर्शनं सत्त्वभूतस्यार्थस्य लिङ्गनान्तरीयकत्वात्, ततश्चासौ सत्त्वाभिधायिनः शब्दस्य संस्कारः, अण्डक्षीरादीनां तु पुंसः संबन्धाभावादार्थात्प्रयोगे लौकिके स्त्रीत्वावगतिः, तदुक्तं “सर्वत्र जातयः समवस्थिता” इति ॥ ६ ॥

तामिदानीं व्याप्तिमुपपादयति—

बुद्ध्या कल्पितरूपेषु लिङ्गेष्वपि च सम्भवः ।

स्त्रीत्वादीनां व्यवस्था हि सा लिङ्गैर्व्यपदिश्यते ॥ ७ ॥

बहिर्वस्तूनां बुद्ध्या ज्ञानेन कल्पिताकारेषु समारोपितरूपेषूपधित्वेन वस्तुविषयेष्वभिधीयमानेषु स्त्रीत्वादिष्वपि लिङ्गेष्वपरलिङ्गयोगो यथास्वं शब्दप्रतिपाद्येष्विति सर्वशब्दविषयाणां लिङ्गानां व्याप्तिः सा व्यवस्था नियमः, स्त्रीत्वादीनां लिङ्गे लिङ्गीयाध्यासः शब्दैः प्रतिपाद्यते, तथा हि-भावप्रत्ययान्तैर्लिङ्गाभिधायिभिः शब्दैरर्थानां स्यादीनां लिङ्गनियमेन प्रत्यायने स्त्रीत्वं स्त्रीता स्त्रीभाव इति स्त्रीत्ववि-

शिष्टस्य द्रव्यस्य स्त्रीशब्देनाभिहितस्य भावप्रत्ययेन प्रवृत्तिनिमित्त-
नपुंसकत्वादियोगित्वं स्वभावात्प्रकाश्यते भावशब्देन च पुंस्त्वविशिष्ट-
मिति शब्दजेन प्रत्ययेन लिङ्गोऽप्यपरलिङ्गयोगो लक्ष्यते, तदुक्तं—
“प्राग्लिङ्गे लिङ्गमेव व्यवस्थितमिति” ॥ ७ ॥

“असत्तु मृगतृष्णावदि”ति अचेतनानां लिङ्गमवस्थापयितुं भा-
ष्येऽभिहितं व्याचष्टे—

यथा सलिलनिर्भासो मृगतृष्णासु जायते ।

जलोपलब्ध्यनुगुणाद्धीजाद्बुद्धिर्जलेऽसति ॥ ८ ॥

तथैवाव्यपदेश्येभ्यो हेतुभ्यस्तारकाऽऽदिषु ।

मुख्येभ्य इव लिङ्गेभ्यो भेदा लोके व्यवस्थिताः ॥ ९ ॥

मृगतृष्णा मरुमरीचिकाः प्रसिद्धाः, ता हि तरङ्गायमाणाः मृगाणां-
तत्तुल्यानां मुग्धानां च पिपासामुपजनयन्ति, दिनकरकरनिकराः
प्रसर्पन्तो देशमूर्ध्वाधरभावेन समाक्रामन्तस्तरङ्गाकारप्रत्ययमुपज-
नयन्ति पिपासूनाम्, अत एव तृष्णाकृताद् भावनावेशादुदकत्वेन
प्रतिभासमानास्तृष्णाशब्देनोच्यन्ते, यथा ह्यदकवासनालक्षणाद् बीजा-
दसत्यपि तत्र जले सन्तापसन्धुक्षितानां पिपासूनां जलाका-
रावगाहिनी बुद्धिरुपजायते, एवमेव तारका पुष्यो नक्षत्रमित्ये-
वमादिष्वचेतनेषु बहिरविद्यमानेभ्य एव लिङ्गेभ्योऽत एवाविद्य-
मानत्वादेवाव्यपदेश्येभ्यो लोके तारकाऽऽदिशब्दैर्भेदाः प्रतिनियत-
लिङ्गानुगताः प्रकाश्यन्ते, तथा बहिरविद्यमानलिङ्गनिमित्तमन्यत्राध्य-
स्तोदकभाववदिहाप्यन्यत्राध्यस्तस्त्रीत्वाद्यसदध्यारोपितं प्रतीयत-
इति दृष्टान्तेन साम्यं, व्यञ्जकाभावश्चात्र बाधकं प्रमाणम्, अयमर्थः—
शब्दानां शक्तिनियमादसदपि बाह्यं रूपमभिधातुं न व्याघातः सद्-
शश्च सदसतोस्ततः प्रत्ययः प्ररूढः, शब्दो हि सत्यमिथ्याज्ञानावेदित-
मर्थविशेषमभिधत्ते, मरुमरीचिषूदकं सादृश्यादध्यारोप्यते, न चाचेत-
नत्वेन खट्वावृक्षयोः स्त्रीपुंसाभिव्यञ्जकसदृशं किञ्चिद् दृश्यत इत्या-
शङ्क्य; विषयसादृश्यमनपेक्ष्याप्यनादिमिथ्यावासनावशाद् भ्रान्तयो-
भवन्तीति दर्शनान्तरमुक्तं भाष्ये, “गन्धर्वनगरं यथे”ति ॥ ८-९ ॥

अतोऽनन्तरमिदमुक्तं भाष्ये—“आदित्यगतिवत्सन्न” “वस्त्रान्तर्हि-

तवच्च तदि"त्येत्येतद्व्याचष्टे—

व्यक्तेषु व्यक्तरूपाणां स्तनादीनां तु दर्शनात् ।

अव्यक्तव्यञ्जना व्यक्तेर्जातिर्न परिकल्प्यते ॥ १० ॥

व्यक्तेषु चेतनगतेषु लिङ्गेषु स्तनकेशादीनां सदुपव्यञ्जनानां स्पष्ट-
रूपाणामुपलम्भादचेतनेषु खट्वाऽऽदिष्वनभिव्यक्तव्यञ्जना लिङ्गजाति-
र्न परिकल्प्यते न व्यवस्थाप्यते, सर्वथैव व्यक्तेरप्रतीतेः किन्तु प्रमा-
णेन प्रतीतौ तु तदवस्थापनमर्हति; यथाऽऽदित्यगतिर्दशान्तरप्राप्त्या-
ऽनुमीयते; वस्त्रान्तर्हितं च वस्तु वस्त्रापाये व्यवधाने निवृत्ते साक्षाद्
गृह्यते, नैवं लिङ्गजातिर्वृक्षादिषु न कदाऽप्युलक्षिष्यत इत्यसती
शब्देन पुंशक्तिवशात्प्रत्याख्यते, तथा च भाष्यं—“येऽप्येते रथकारा-
वासीवृक्षादनहस्ता” इत्यादि,

प्रमाणसिद्धस्य ह्यनुपलब्धिहेतवोऽतिदूरात्सामीप्यादिन्द्रियघा-
ताद् मनोऽनवस्थानादित्यादयो, न चेदं लिङ्गं प्रमाणसिद्धं किञ्च-
नास्ति वस्तु सत्यभूतो धर्मः, एवं च तदुपगमः प्रत्यक्षेण विरुध्यत-
इत्युक्तं भाष्ये ॥ १० ॥

तद्व्याचष्टे—

अस्तित्वं च प्रतिज्ञाय यदा दर्शनमिच्छतः ।

अत्यन्तादर्शनेन स्यादसत्त्वं प्रति निश्चयः ॥ ११ ॥

खट्वावृक्षादौ लिङ्गस्य सत्त्वमभ्युपगम्य व्यञ्जनानुपलब्धेर्नित्य-
मनुपलब्धिमभ्युपगच्छतो वादिनो दृश्यानुपलब्धिरप्रमाणभूताऽभावं
प्रति स्यादित्यभावे शशविषाणादौ संश्लेषसङ्गः, तत्रादर्शने सत्यपि-
निश्चयो न स्याद् यतस्तत्राप्येतच्छक्यते वक्तुम् अस्ति तदिन्द्रिय-
दौर्बल्यात्तु न दृश्यत इति, तदयं प्रत्यक्षविरोधाऽयं दृश्यस्वभावस्य
प्रत्यक्षेण कदा चिदप्यगृह्यमाणस्य सत्ताऽभ्युपगमः लिङ्गकार्यस्य
खट्वावृक्षादौ टाबादेर्दर्शनालिङ्गानुमानमित्युक्तं, “ययोस्तु तत्कृतं-
दृष्ट्वा” “यथाऽऽकाशेन ज्योतिष” इति, आकाशनमाकाशः प्रकाशः तेन
यथा तत्कारणस्य ज्योतिषोऽनुमानं; तथा लिङ्गकार्येण लिङ्गस्येति,
एतद् दूषितम्—“अन्योन्यसंश्रयं त्वेतदि”ति ॥ ११ ॥

तद्याचष्टे—

न चालमनुमानाय शब्दो दर्शनपूर्वकः ।

सिद्धे हि दर्शने किं स्यादनुमानप्रयोजनम् ॥ १२ ॥

इह सिद्धस्यार्थस्य स्त्रियां पुंसि नपुंसक इत्यनुवादः शब्दसं-
स्कारार्थः, तथा च यदि प्रत्यक्षादौ लिङ्गस्यास्ति प्रमाणसिद्धिः
तदा शब्दात्तदनुमानं व्यर्थम्; अथ नास्ति तदा प्रत्ययादेकार्थस्य वि-
धीयमानस्य निमित्तत्वेनोपादानमप्रमाणमनुपपन्नमित्यर्थः, अन्यतो-
ऽवगतस्य शब्दादेव प्रतीत्यभ्युपगमेऽन्योन्यसंश्रयमेतदितरेतराश्रयदू-
षणदुष्टमित्यर्थः, लिङ्गसिद्धौ निमित्तत्वेनोपादानमेतन्निबन्धनस्य
शब्दस्य; प्रयोगाभावात्तेन तत्सिद्ध्ययोगात्तदेवं लौकिकं लिङ्गमचे-
तनेष्वव्याप्तमुपेक्ष्य “संस्त्यानप्रसवौ लिङ्गमास्थेयावि”ति परिभाषि-
तं भाष्ये लिङ्गमुक्तं, तथा चाह—

“संस्त्याने स्त्यायतेर्डू स्त्री सूतेस्सप्रसवे पुमान्” इति,

स्त्यानं संहननं, प्रसव उपचयो; रूपादीनां सत्त्वादिगुणानां, स्त्या-
यति संहननमापद्यतेऽस्यां गर्भ इत्यधिकरणं स्त्री, सूतेर्धातोर्भावे प्रसव-
उपचये डुम्सुन्प्रत्यये परतस्सकारस्य पकारादेशे कृते पुमानिति, यदाह-
सविति । संकारस्य पकारादेश इत्यर्थः, अनेन च प्रकारेण विषये सूत्यर्थे
वृत्ति सूचयति, अत एव प्रत्ययं नोपन्यस्यति पातेर्डुम्सुन्नित्येवं तस्य प्र-
सिद्धेः, अर्थानां प्रसिद्धानामेव शास्त्रेऽनुवादाद् रुढ्यर्थबाधो विज्ञायते
तेन प्रसवः प्रवृत्तिराविर्भावो गुणानां शास्त्रे पुमान्, लोके तु पाति सन्त-
तिमिति पुमान्, यद्यपि चाविर्भावतिरोभावावपि लौकिकावेव लोकसि-
द्धस्यैव शास्त्रेऽनुवादस्योपपत्तेः, तथाऽपि प्रसिद्धतरस्तनादिसंबन्धो-
लौकिकस्त्यज्यते, अव्याप्तेः “सर्वाश्च पुनर्मूर्तय एवमात्मिकाः शब्दस्पर्-
शरूपरसगन्धवत्य” इति संस्त्यानप्रसवयोर्लिङ्गयोर्व्याप्तिरुपपादिता,
तथा चाचेतनेष्वपि सिद्धिः, मूर्त्तिशब्देन हि वस्तुमात्रं लक्षितम् आका-
शादीनामपि चास्मिन्दर्शने सत्त्वादिगुणत्रयमयत्वादाविर्भावतिरोभा-
वयोरपि प्रतिपत्तिः चैतन्यमात्मा चिदिति नित्यभूतेऽप्यात्मनि देहाश्र-
यत्वेन गुणमध्यव्यवस्थितत्वात् तद्धर्माविर्भावतिरोभावोपपत्तिः, तदे-
वं वैयाकरणैर्लौकिकं लिङ्गमाश्रयितुं न शक्यम् अवश्यं च कश्चित्
स्वकृतान्त आस्थेयइति, संस्त्यानप्रसवौ लिङ्गं स्त्रीपुंसलक्षणमुक्तम्,

उभयधर्मसाम्यरूपा स्थितिर्नपुंसकमर्थादुक्तं भवति ॥ १२ ॥

तथा हि भाष्यतात्पर्यं व्याचष्टे—

आविर्भावस्तिरोभावः स्थितिश्चेत्यनपायिनः ।

धर्मा मूर्तिषु सर्वासु लिङ्गत्वेनानुदर्शिताः ॥ १३ ॥

वर्धते यावदनेन वर्धितव्यम् अपायेन वा युज्यत इति भावानां-
सततपरिणामित्वाद्धर्मत्रयस्यानपायित्वम् ॥ १३ ॥

तथा हि—

सर्वमूर्त्यात्मभूतानां शब्दादीनां गुणे गुणे ।

त्रयः शब्दादिधर्मास्ते सर्वत्र समवस्थिताः ॥ १४ ॥

सर्वाश्च पुनर्मूर्तय एवमात्मिकाः शब्दस्पर्शरूपरसगन्धवत्यो यत्रा-
लपीयांसो गुणास्तत्रावरतस्त्रयः; रसगन्धौ न सर्वत्रेति भाष्यकारेणैव
सर्वभूतात्मकत्वं शब्दादीनामुक्तम्, शब्दादिगुणसमुदायात्मका हि
मूर्ताः शब्दः स्पर्शो रूपमिति पदार्थाः, एकैकगुणोत्कर्षेणाकाशादिषु
पृथिव्यन्तेषु शब्दादयः पञ्चगुणाः समुदायभावमापद्यन्त इति
शब्दादिगुणा मूर्तयो, व्यतिरेकेऽपि द्रव्यस्य समवायवशात्तदा-
त्मकत्वमिव, तत्र शब्दः स्पर्शो रूपमिति गुणत्रयमव्यभिचारि
रसगन्धौ तु तेजस्यभावाद्द्वयमिचारिणौ, ते च शब्दादयः सत्त्व-
रजस्तमोलक्षणगुणमया इति गुणे गुणे शब्दादौ सत्त्वादिगुणत्र-
यधर्मा व्यवस्थिताः, सर्वस्य सत्त्वादिसंनिवेशमात्ररूपस्यानाद्यवि-
द्याया गुणधर्माविनाभाव उक्तः, तत्र प्रकाशः प्रसव आविर्भावः
सत्त्वधर्मः, प्रवृत्तिः क्रिया रजोधर्मः, आवरणं तिरोभावः स्थिति-
स्तमोधर्मः, एत एव धर्मा लिङ्गः तथाऽप्याविर्भावप्रकाशनियम-
रूपसत्त्वतमोधर्मानुगतः प्रवृत्तेः क्रियाया रजोधर्मलक्षणाया विशेषः
पुंस्त्वम्, एवं तिरोभावः स्त्रीत्वं, सामान्यरूपा तु प्रवृत्तिस्तमोबहुला
स्थितिर्नपुंसकत्वमिति ॥ १४ ॥

लिङ्गत्रयं सार्वत्रिकं भवतु रूपादिसमुदायात्मनो वस्तुनो-
धर्मिणो यद् गन्धः स्पर्शो रूपं रसः शब्द इत्यादि तु कथं ? न हि-
रूपादीनां केवलानां रूपाद्यन्तराभावात् कस्य चिदाविर्भावादयः

सन्ति येन लिङ्गयोगः स्यादित्याशङ्क्याह—

रूपस्य चात्ममात्राणां शुक्लादीनां प्रतिक्षणम् ।

का चित्प्रचीयते का चित्कथं चिदपचीयते ॥ १५ ॥

रूपस्यावस्थाविशेषादात्ममात्राः साधनक्रमेण परिणमन्ते तस्यापि सत्त्वादिगुणात्मत्वाद्, यथोक्तं “शब्दादीनां गुणत्रयस्सत्त्वादिधर्मा”-इति, तथा च क्षणव्यतिरेकिणामात्ममात्राणामवस्थाविशेषाणां नव-नवानामासादनात् का चिदवस्थाऽऽविर्भवति का चित्केन चित् प्रकारेण बाह्यनिमित्तोपधानवशेनापचीयते प्रलीयत इत्याविर्भावति-रोभावानुयायिनः पुरुषार्था हि परिणामिनां गुणानां प्रतिकलमवस्था-विशेषा भावतत्त्वदृशाऽवसेयाः सौक्ष्म्यात्, स्थूलदृष्ट्या नावधार्यन्ते, यथोक्तम्—

“कलानां पृथगर्थानां प्रतिभेदः क्षणे क्षणे ।

विद्यते सर्वभावेषु सौक्ष्म्यात्तद् न विभाव्यते” ॥ इति,

प्रतिकलमन्तरा परिणामाभावे सूर्यादिगतिस्थलविशेषासादना-नुपपतिरत्यन्तविशेषदर्शनादनुमीयत एव सूक्ष्मः परिणामः, तथा हि फलादीनां पूर्वपूर्वश्यामादिरूपापगमेऽभिनवरक्तादिरूपोत्पत्तौ पाण्डु-रूपावसानसमयप्रभवपरिपाकाविर्भावः,

एवं रसादीनामपि प्रतिकलमवस्थाविशेषः परिणामपरम्परासा-दनेन स्वादिष्ठादिपरिणामावसायः ॥ १५ ॥

अत्रैवार्थे भाष्यकारीयं संवादमाह—

क्वथितोदककल्पेषामनवस्थितवृत्तिता ।

अजस्रं सर्वभावानां भाष्य एवोपवर्णिता ॥ १६ ॥

परिणामं विनेह न कश्चित्स्वस्मिन्नात्मनि मुहूर्तमप्यवतिष्ठते, वर्धते यावदनेन वर्धितव्यमपायेन वा युज्यत इति भाष्ये पच्यमानजलस-दृक्षा चञ्चलता मूर्तीनामाख्योता; तथा चाविर्भावतिरोभावयोः व्या-पकत्वात्सर्वत्र स्त्रीपुंसलिङ्गयोगः ॥ १६ ॥

यद्येवं; स्थितेः कोऽवसरो यत्र नपुंसकं स्यादित्यत आह—

प्रवृत्तेरेकरूपत्वं साम्यं वा स्थितिरुच्यते ।

आविर्भावतिरोभावप्रवृत्त्या व्यवतिष्ठते ॥ १७ ॥

उपचयापचयलक्षणे द्वे अवस्थे पदार्थानां, तत्रोपचयप्रवाहे या वृद्ध्याख्या प्रवृत्तिस्तस्या अभेदेनाध्यवसायात् स्थितिव्यवस्थाप्यते, एवमपचयप्रवाहे याऽपायलक्षणा प्रवृत्तिस्तस्या अभेदेनाध्यवसायात् स्थितिः कल्प्यते प्रतिकलं प्रवाहयोर्भेदे वा प्रवृत्तिरूपसाम्यात् स्थितिः वृद्धिपरिणामेऽपायपरिणामे च प्रवृत्तिरूपं तुल्यमिति तदेव साम्यं स्थितिः,

यद्वाऽऽविर्भावतिरोभावयोर्या निरन्तरा प्रवृत्तिस्तया हेतुभूतया स्थितिरवकल्पते,

तथा हि कस्याश्चित् कलायास्तिरोधानानन्तरमेव यदा कलाऽन्तराविर्भावस्तदा तिरोधानस्यानिश्चितत्वात् स्थितिरेवावसीयते,

तदेवं सततपरिणामिनां गुणानामध्यवसायवशेन स्वभावैक्यं साम्यं तिरोभावपर्यवसानं वेति प्रकारत्रयेण स्थितिरिह निरूपिता ॥१७॥ यद्वा किमध्यवसायापेक्षया वस्तुरूपेऽत्र स्थितिः ? इत्याह—

गुणइत्येव बुद्धेर्वा निमित्तत्वं स्थितिर्मता ।

स्थितेश्च सर्वलिङ्गानां सर्वनामत्वमुच्यते ॥ १८ ॥

इह सत्त्वादयो गुणा वैश्वरूप्यमापद्यमानाः स्वजात्यनतिक्रमेणैव वर्तन्ते, तथाऽपि प्रतिकलं प्रकाशप्रवृत्तिनियमानां सत्त्वादिधर्माणामनुवृत्तिः, इत्थं च गुणसामान्यानुगमादन्वयिप्रत्ययस्य सर्वावस्थास्वेते गुणाइत्यस्य हेतवो भवन्तः स्थितिलिङ्गतामासादयन्ति; सामान्यं हि गुणरूपं स्थितिः तत्र च सामान्ये सर्वविशेषान्तर्भावादाविर्भावतिरोभावयोरपि तदनुगमात् स्त्रोत्वादिलिङ्गभेदस्य नपुंसकलिङ्गस्थितिशब्दवाच्यं सर्वनामेव सर्वनाम व्यवह्रियते, तथा हि तदादिसर्वनाम वस्तुमात्रप्रत्ययमर्शजनकमविहतप्रवृत्ति सर्वत्र; तथा नपुंसकमपि विशेषाविवक्षायां भेदेन सर्वलिङ्गपरामर्शकं ज्ञानमित्यादावव्यक्ते गुणसन्देहे प्रयोगार्हमिति ॥ १८ ॥

तदेवं गुणावस्था लिङ्गमिति निर्णीते सर्वत्र तस्यासम्भवात्

ततो व्यवस्थेति भाष्ये चोदयित्वा; विवक्षातो व्यवस्थेति व्यक्तं—
तद् व्यवस्थापयितुमाह—

स्थितेषु त्रिषु लिङ्गेषु विवक्षानियमाश्रयः ।

कस्य चिच्छब्दसंस्कारे व्यापारः क्व चिदिष्यते ॥ १९ ॥

सत्त्वादिगुणत्रयमयेषु सर्वेष्वविर्भावादिरूपसम्भवेऽपि योग्यश-
ब्दनिबन्धनविवक्षानियमाश्रयेन कस्य चिदेव लिङ्गभेदस्य कस्मि-
श्चिच्छब्दे संस्कारार्थं व्यापारः स्त्रियां पुंसि नपुंसके चेत्येवमुपा-
त्तशब्दशक्तिनियमाद्धि नियतलिङ्गोपायैरर्थस्याभिधानं, प्रयुक्तानां-
चेदमन्वाख्यानमिति व्यवस्था सिद्धा ॥ १९ ॥

दृष्टान्तेनैतदेव साधयति--

संनिधाने निमित्तानां किञ्चिदेव प्रवर्तकम् ।

यथा तक्षादिशब्दानां लिङ्गेषु नियमस्तथा ॥ २० ॥

वस्तुन्यनेकनिमित्तसंनिधानेऽपि शब्दानां स्वशक्तिवैचित्र्यात्
किञ्चिदेव तत्र प्रवर्तकं, तद्यथा तक्षणच्छेदनाद्यनेकक्रियासंनिधानेऽपि
तक्षणमाश्रित्य तक्षाऽयमित्यभिधानमर्थस्य, शरावादिकरणावियुक्त-
भ्रमणनिमित्तः कुम्भकारशब्दः ॥ २० ॥

एवं स्त्रीत्वादिविशिष्टेष्वर्थेषु शब्दानां लिङ्गनियमे प्रवृत्तिरभिधान-
वैचित्र्यात्, तथा हि “तस्योक्तौ लोकतो नामे”ति लोकप्रसिद्धिर्नियतलि-
ङ्गादिद्योतनोपायः शब्दानामुक्तः, स यः कश्चित् लोकोऽत्र ग्राह्य इत्याह-

भावतच्चटशशिष्टाः शब्दार्थेषु व्यवस्थितम् ।

यद्यद्धर्मेऽङ्गतामेति लिङ्गं तत्तत्प्रचक्षते ॥ २१ ॥

इह लोकशब्देन शिष्टा विवक्षिताः, तेषां च वस्तुपरमार्थसाक्षा-
त्कारित्वं लक्षणं, ते हि निरावरणख्यातयोऽभिधेयेषु समवेतं स्त्रीत्वा-
दिलिङ्गमभ्युदये यद्यद् यस्य शब्दस्य साधनतामेति तत्तदेव तस्याच-
क्षते, ततश्च यल्लिङ्गस्य शब्दस्य धर्मसाधनत्वं शिष्टैरुपलब्धं तस्य
तथाभूतस्यैव प्रसिद्धस्य सतः साधुत्वमभ्युपगन्तव्यं, तथा च प्रयो-
क्तृविवक्षाऽत्र न लौकिकी स्वेच्छारूपेत्युक्तम् भवति; अत एव शिष्ट-
समाचारादेव सिद्धौ; शब्दानां लिङ्गविशेषाभिधानशक्तिप्रतिपादकं-

नपुंसकमित्येवमादि शास्त्रं प्रत्याख्यातम् ; “लिङ्गमशिष्यं लोकाश्रयत्वा-
लिङ्गस्ये”ति शिष्टप्रसिद्धेश्चापि प्रमाणभावतः शब्देषु लिङ्गव्यवस्था न
सङ्कीर्यते; यथायथं विषयभेदेन व्यवस्थापनात् ॥ २१ ॥

एतदेव निदर्शनोपक्रमं साधयति--

स्वरभेदाद्यथा शब्दाः साधवो विषयान्तरे ।

लिङ्गभेदात्तथा सिद्धात्साधुत्वमनुगम्यते ॥ २२ ॥

सूक्ष्मरूपस्योदात्तादेः स्वरस्य विशेषाद्यथा जातिरूपाभेदेऽपि
शब्दा विषयविशेषाश्रयणेन प्रतिनियतसाधिमावलम्बिनः; तथा “ह्यक्ष-
स्यादेवनस्ये”ति देवनाक्षव्यतिरेकिणोऽक्षशब्दस्याद्युदात्तत्वं देवना-
क्षस्य त्वन्तोदात्तत्वमिति, आद्युदात्तः शकटाक्षादावेव साधुर्न
देवनाक्षे, अन्तोदात्तश्च तत्रैव न शकटाक्षादाविति विषयान्तरगामि-
तया प्रतिनियतं साधुत्वं शब्दशक्तिनियमाच्छिष्टपरिदृष्टाद्,

एवं शिष्टप्रयोगादेव सिद्धान्निश्चितालिङ्गनानात्वात् साधुत्वमन-
पभ्रंशत्वं विषयविभागेन शब्दानामवस्थितमनुगम्यते व्यवहारे,

तथा हि समप्रविभागेऽर्धशब्दो नपुंसकलिङ्गे पिप्पल्या अर्धमर्धपि-
प्पलो; एकदेशमात्रे तु पुल्लिङ्गः, सारशब्दो न्यायादनपेते नपुंसकलिङ्ग-
नैतत्सारमिति; उत्कर्षे पुल्लिङ्गः चन्दनसारः खदिरसारः, “पद्मशङ्खौ
निधौ पुंसि स्थितौ पुंसि च तोयज” इत्युदाहार्यम् ॥ २२ ॥

यद्येवं स्वरसंस्कारनियमाद् यथाऽर्थः शिष्टप्रसिद्धः शास्त्रेऽनुगम्यते
तथा लिङ्गनियमोऽपि कस्मान्नानुविधीयते येन प्रत्याख्यायते ?
इत्यत आह—

प्रयोगो विप्रयोगश्च लोके यत्रोपलभ्यते ।

शास्त्रमारभ्यते तत्र न प्रयोगो विपर्यये ॥ २३ ॥

अक्षीणि मे दर्शनीयानि; पादा मे सुकुमातरा इति विपरीतस्यापि
प्रयोगस्य लोके दर्शनाद् “बहुषु बहुवचनमि”त्यादि शास्त्रमारभ्यते
विप्रयोगनिवृत्त्यर्थम्, यत्र तु विपरीतप्रयोगो न दृश्यत इति; अत्र
शास्त्रेण नियमार्थत्वाच्छास्त्रस्यानियमेनाप्रवृत्तेर्व्यवच्छेद्याभावे तदप्रव-
र्त्तनात् तथा च “ते प्राग्धातोः” “उपसर्जनं पूर्वम्” अत्रानिष्टादर्शना-
दिति प्रत्याख्यानम्, एवं लिङ्गशास्त्रमित्यपि,

तदेवं शब्दशक्त्यनुसारेण शिष्टप्रयोगा नियतलिङ्गास्सिद्धा इति शब्दधर्मस्तात्पर्यदृशा लिङ्गमवतिष्ठते वस्तुधर्मस्य नियतस्य शब्दे-
रावेदनात् तथा च वार्तिकम्-एकार्थे शब्दान्यत्वाद् दृष्टलिङ्गान्यत्वम-
वयवान्यत्वाच्चेति ॥ २३ ॥

तदेतद् गुणावस्था लिङ्गमित्यस्मिन्मते कथमुपपद्यते ? इति व्या-
चष्टे--

उपाधिभेदादर्थेषु गुणधर्मस्थ कस्य चित् ।

निमित्तभावस्साधुत्वे विवक्षा च व्यवस्थिता ॥ २४ ॥

गुणानां सत्त्वादिमयानां शब्दादीनां धर्मो लिङ्गं, सत्त्वादयो हि प्रधानशब्दवाच्याः सूक्ष्मतरा गुणा व्यवहारं न साक्षादवतरन्तीति तत्परिणामरूपाणां रूपादीनामाविर्भावाद्यवस्थारूपं लिङ्गमाख्यातं-
भाष्ये, तस्य लिङ्गस्य वस्तुन्यवस्थितत्वात् तस्यावच्छेदकत्वेन कस्य चिदेवान्वाख्यानहेतुत्वं व्यवस्थितं प्रतिनियतस्य शब्दस्य, तत्र निय-
ततदुपाधेरवच्छेदकस्य वस्तुगतस्य वक्ष्यमाणस्य महत्त्वादेर्भेदादन्य-
त्वात् त्रिष्वपि लिङ्गेषु गुणावस्थारूपेषु कस्य चित्प्रतिनियतस्य समाश्रयणमिति वाक्यकारेणाप्युक्तम् ॥ २४ ॥

तत्रैव निदर्शनमाह--

हिमारण्ये महत्त्वेन युक्ते स्त्रीत्वमवस्थितम् ।

ह्रस्वोपाधिविशिष्टायाः कुट्याः प्रसवयोग्यता ॥ २५ ॥

महत्त्वलक्षणेनोपाधिना सम्बद्धयोर्हिमारण्ययोः स्त्रीत्वमवस्थितं-
महद्धिमं हिमानी महदरण्यमरण्यानीति, तथा ह्रस्वत्वलक्षणेनोपाधि-
नाऽवच्छिन्नायाः कुट्याः प्रसवेन पुंस्त्वेन सम्बन्धः, कुटी चोपक्ष-
मेकयोगनिर्दिष्टयोः शमीशुण्डयोरपि, ह्रस्वा कुटी कुटीरः, एवं ह्रस्वा-
शुण्डा शुण्डारः, स्वार्थिकश्चायं प्रत्यय इति स एव शब्दोऽवयवान्य-
त्वाद्भिन्नलिङ्गः, एवं दुष्टो यवो यवानीत्यादिरुदाहार्यः ॥ २५ ॥

ननु चोपाधिभेदमात्रात्कथं स एव शब्दो लिङ्गान्तरयोगी स्यादि-
त्याशङ्क्याह--

शब्दान्तराणां भिन्नेऽर्थे उपायाः प्रतिपत्तये ।

एकतामिव निश्चित्य लघ्वर्थमुपदर्शिताः ॥ २६ ॥

इह लघुनोपायेन शब्दानामनुशासनं, तत्र यावदयं सामान्येन शक्नोत्युपदेष्टुं तत्तावदुपदिशतीत्युक्तत्वाद्, हिमादिशब्दसामान्यमाश्रित्यार्थान्तरविषयं शब्दानुशासनं क्रियते हिमानी कुटीर इत्यादि, एवं हि लाघवं सम्पद्यते; अन्यथा प्रतिविशेषं विशेषेऽनुशासने महद्गौरवं स्याद्, एवमपि चानुशासनेन भेदेऽर्थभेदादन्यत्वमेव शब्दानां भाविकमिति प्रतिनियतलिङ्गा विलक्षणा एव शब्दाः यथास्वमर्थविशेषनियता न त्ववयवोपचयः, लघ्वर्थमिति । लाघवार्थमित्यर्थः, वृत्तिविषये भावप्रधानो लघुशब्दो, तदिदमनेनैकार्थं शब्दान्यत्वमित्यादिना लिङ्गमिति सूचितं भवति वाक्यकारस्यापि तदेव दर्शनमिति वार्तिकोन्मेषे कथितमस्माभिः ॥ २६ ॥

मतान्तरेण संस्त्यानप्रसवादि लक्षयति--

उत्पत्तिः प्रसवोऽन्येषां नाशस्संस्त्यानमित्यपि ।

आत्मरूपं तु भावानां स्थितिरित्युपादिश्यते ॥ २७ ॥

पूर्वं साङ्ख्यदर्शनाश्रयेण संस्त्यानादि विभक्तम्, इदानीं वैशेषिकादिनयेनोच्यते-उत्पत्तिरपूर्वावयवोपजनः प्रसवः पुंस्त्वं, पूर्वदर्शने तु स एवाविर्भाव इति विशेषः, संस्त्यानं संहननमवयवानामपचयो निरन्वयो विनाशः स्त्रीत्वं, पूर्वं तु तिरोभावमात्रमुक्तं, नित्यानामनित्यानां च भावानामनौपाधिकं निजतत्त्वं स्थितिर्नपुंसकं, तत्र नित्यानां चैतन्यमाकाशमिति, शरीराद्युपाधिसंसर्गे तु यथापूर्वमाविर्भावतिरोभावावुक्तौ, तथाऽत्रापि पक्षे चैतन्यस्योत्पत्तिविनाशौ व्याख्येयाविति, एवमाकाशस्यापि संयोगधर्मोपचारात् प्रसवयोगः, अनित्यानामपि सर्वावस्थास्वनुवर्तमानेनैकत्वेन प्रत्यभिज्ञायमानं स्वरूपं स्थितिर्नपुंसकत्वमिति व्यवहारात्, प्रसवः प्रसूतिः प्रसवनं, संस्त्यायः संस्त्यानमित्यत्र प्रसवादीनामन्येषामभावान्मृगतृष्णावत् कल्पितं लिङ्गं कल्पितरूपेषु लिङ्गेष्वपि च सम्भवः स्त्रीत्वादीनामिति वा निर्णीतमेतत्,

तथा हि प्रकृतिः स्वरूपेणाभिधत्ते वस्तु प्रत्ययस्तु यथायथं स्त्रीत्वादिलिङ्गयुक्तमाहेति, वास्तवत्वेऽपि शब्दप्रकल्पितोऽत्र भेदः प्रकृतिप्रत्ययाभ्यां लिङ्गस्य स्वरूपेण विशेषणत्वेन च प्रतिपादनाद् अत एव 'भावस्य भावयुक्तत्वादि'त्युक्तं भाष्यमपि स्त्रीत्वेन युज्यत इति,

एवं जातिविनाश इति विनाशोपजनायोगेऽपि अर्थस्य लिङ्गयोगः
शाब्दः तथाऽभिव्यक्तदर्शनोऽप्यभिव्यङ्गोऽभिव्यक्तिरभिव्यञ्जनमिति श-
ब्दप्रमाणको लिङ्गभेदा भावयुक्तत्वादित्यत्र चार्तिकोन्मेषे विस्त-
रेण यथातत्त्वमस्माभिव्याख्यातमिति तत एवावधार्यम्, गतमे-
तत् ॥ २७ ॥

इदानीं शब्दोपजनितोऽर्थात्मा लिङ्गमित्येतद् दर्शनं मतान्तरेणा-
वस्थापयितुमाह—

दृष्टं निमित्तं केषां चिज्जात्यादिवदवस्थितम् ।

दृष्टवच्छब्दसंस्कारमात्रं तु परिकल्पितम् ॥ २८ ॥

केषां चिच्चेतनानामर्थानां समवेतमुपलब्धमेव स्तनकेशादि
निमित्तं स्रयाद्याकारस्य प्रत्ययास्स्युः, तथा हि तत्र प्रयोगात् किला-
वसितलिङ्गस्य चेतनविषयादन्यत्र समारोपाच्छब्दसंस्कारहेतुत्वमात्रं-
न तु वास्तवरूपतेत्यनेनापि नयेन व्याप्तिसिद्धिरित्यर्थः ॥ २८ ॥

अत्रैव निदर्शनमाह--

यथा प्रसिद्धेऽप्येकत्वे नानात्वाभिनिवेशिनः ।

नानात्वं जनयन्तीव शब्दा लिङ्गेऽपि स क्रमः ॥ २९ ॥

निश्चितेऽपि वस्तुन एकत्वे दाराः, आपः, गृहाः, सिकता इत्यादयः
शब्दाः धर्मभेदाश्रयबहुत्ववृत्तयस्तत्र बहुत्वं जनयन्तीव; तथा व्यव-
सायजननान्न तु परमार्थतः, तथा लिङ्गेऽपि स्त्रोत्वादौ स क्रमः परि-
पाटी, बहिरसतोऽपि तस्य तारकाऽऽदौ प्रकाशनात् ॥ २९ ॥

एवं च कृत्वा शब्दसंस्कारो लिङ्गमित्यन्तिममेव दर्शनं प्रमाण-
भूतमभ्युपगच्छन्ति—

इदमियमयं वेति शब्दसंस्कारमात्रकम् ।

निमित्तदर्शनादर्थः कैश्चित्सर्वत्र वर्ण्यते ॥ ३० ॥

इदं वस्तु, इयं व्यक्तिः, अयमर्थ इति त्रिलिङ्गानां शब्दानां सर्वत्र
वस्तुमात्रे निमित्तापेक्षा प्रवृत्तिर्न व्याहृत इत्यस्मान्निमित्तदर्शना-
च्छब्दान्वाख्यानमात्रं लिङ्गमभ्युपगन्तव्यम्, बाह्येऽर्थे तस्य लौकिकै-
रूपानवधारणात् शास्त्रसमयान्तःपातिनः परमुपकल्पयन्ति शब्दार्था-

निति बहीरूपत्वेनाध्यवसायानुपपत्त्याऽर्थविशेषसम्प्रत्ययो न विरु-
ध्यते; बहिस्सत्ताऽनपेक्षणाच्च शब्दार्थस्यानुशासनाङ्गस्य स्त्रियामि-
त्यादेरविशेषेण लिङ्गप्रत्ययमात्रेऽनुगमः युवतिः खट्वेत्यादौ स्त्रीप्रत्यय-
स्यासदाकारस्य वा विशेषाद्, वास्तवे तु शब्दान्वाख्याने निमित्तेऽ
ङ्गीक्रियमाणे राहोः शिरः स्वस्य स्वभाव इत्यादौ व्यतिरेकविभक्तिः
कथं; तस्मादसतोऽपि बाह्यत्वेनावसितस्य लिङ्गस्यान्वाख्याननिमि-
त्तत्वम्, अत एव “टावृची”ति ऋचोऽभिधेयत्वेनोपादानं युक्तं,
तदत्र शब्दोपजनितोऽर्थात्मेत्यस्माद्दर्शनात् सर्वत्रैव शब्दावधृतस्य
शब्दसाधुत्वनिमित्तभाव इत्ययं विशेषः, तत्र तु दर्शने विषयान्तरे
भूयसा द्रष्टृस्यान्यत्र समारोपोऽभिमत इति दर्शनभेदः, कैश्चिदिति व-
चनाद् ये गुणावस्थारूपं लिङ्गं वस्तूनां विवेकेन परिज्ञातुमशक्तास्तेषा-
मिदं दर्शनमिति प्रतिपादयति, सति तु विवेककौशले यथाप्रविभक्तमेव
लिङ्गं न्याय्यमिति ध्वनति ॥ ३० ॥

बहिरगृह्यमाणस्य कथं शब्दसंस्कारनिमित्तत्वमिति चेदाह—

नावश्यं विषयत्वेन निमित्तं व्यवतिष्ठते ।

इन्द्रियादि यथा दृष्टं भेदहेतुस्तदिष्यते ॥ ३१ ॥

यदन्यस्यावच्छेदनिबन्धनं तन्नियोगतो ज्ञानगोचरतया नाव-
तिष्ठते यस्मात्तद्भेदहेतुरिष्यतेऽवच्छेदकमभ्युपगम्यते, अवच्छे-
दकश्च नियमेन ग्रहणगोचरतां न भजते, तथा हि चक्षुरादीन्द्रियम-
गृह्यमाणमपि स्वज्ञानस्य यथायथं नियतविषयस्य विषयान्तरावच्छे-
दकत्वं विदधात्येव,

एवं कारणं कार्यावच्छेदकमद्रष्टृमपीति लिङ्गस्यापि शब्दसंस्कार-
कार्यकारणस्यागृह्यमाणस्य स्वकार्यशब्दसंस्कारनिमित्तमन्वाख्यानं-
समुपादीयमानं युक्तमेव, इन्द्रियादीत्यादिग्रहणाद् राजपुरुषइत्यादौ
वृत्तेः शब्दसंबन्धस्यागृह्यमाणस्यापि भेदहेतुत्वं गृह्यते, तथा हि राज-
पुरुषः नीलोत्पलमित्यादिशब्दाः सम्बन्धनिमित्ततयाऽन्वाख्याताः, स-
मासे संबन्धस्याप्रतीतावपि तदपरेभ्यो भिद्यमानं स्वार्थविशेषमर्प-
यन्ति, तथा व्यक्तौ पदार्थे जातेरप्रतीतावपि स्वाश्रयावच्छेदकत्वं येन
गवादिशदैः प्रतिनियतमेव द्रव्यमभिधीयते, तथा चेदं बाह्यं निमि-
त्तमगृह्यमाणमत्र सदृशं निदर्शनम्, इन्द्रियत्वबाह्यमगृह्यमाणत्वमात्र

साम्याद् दृष्टान्तः, तदेवं यथासम्भवं लिङ्गं विचारितम्,

सिद्धान्तस्तु यथाभाष्यं गुणावस्थारूपं लिङ्गमित्यस्माभिः वार्तिकोन्मेषे यथाऽऽगमं व्याख्यातं तत एवावधार्यम्; गुणधर्मरूपे हि लिङ्गे धर्मशून्यस्य सर्वथैवाव्यवहार्यत्वादवस्तुष्वपि वस्तुत्वाभिमानो लौकिकानां लौकिकसम्प्रत्ययसमारूढस्यैव शब्दार्थत्वादात्मादीनां रूपादीनां तमश्छायाप्रभृतीनां च सर्वेषां लिङ्गयोग उपपन्नः, अभावे शशविषाणादीनामपि वस्तुभूतोत्तरपदाश्रयं लिङ्गं, न चान्यथाभावो व्यवहियत इति व्यापकमिदं संस्त्यानप्रसवौ स्थितिश्चेति लिङ्गत्रयं सिद्धान्तितमवगन्तव्यमित्यसमस्तपदसंस्कारनिमित्तभूताः पदार्थाः पर्यवसितविचाराः ॥ ३१ ॥

इति भूतिराजतनयहेलाराजकृते प्रकीर्णप्रकाशे

लिङ्गसमुद्देशस्त्रयोदशः ।

॥ श्रीः ॥

अथ चतुर्दशो वृत्तिसमुद्देशः ।

असमस्तपदगतानर्थान् विचार्य समस्तपदविषयान् विचारयितुं-
पञ्चप्रकारवृत्तिपदविचारः प्रस्ताव्यते—

तत्र प्रथमं समानाधिकरणतद्धितवृत्तिपदविचारः, तथा हि—“कुत्सि-
तादीनामर्थे चेद्विद्भुवचनानुपपत्तिः” “कुत्सितादिसमानाधिकरणादिति
चेदिति प्रसङ्गो यथा टावादिष्वि”ति प्रत्ययार्थपक्षं च दोषवन्तमुद्भाव्य
“सिद्धं तु येन कुत्सितादिवचनं तद्युक्तात्स्वार्थे प्रत्ययविधानादि”ति
कृत्यर्थविशेषणपक्षोऽवस्थापितः, येन धर्मेण कुत्साऽऽदयः प्रतिपाद्य-
न्ते तद्धर्मयुक्तार्थाभिधायिनः प्रातिपदिकात्तेनैव कुत्साऽऽदेरुपादानात्
तद्व्योतनाय स्वार्थे कनादयः प्रत्यया विधेया इति बार्तिकार्थः,

एवं च प्रकृत्यर्थविशिष्टः प्रत्ययार्थो न तु कुत्साऽऽदिधर्ममात्रमिति
लिङ्गवचनोपपत्तिः, उपात्तकुत्साऽऽदेरेव च शब्दात् प्रत्यय इति तत्स-
मानाधिकरणादित्यादेः स्वयमनुपात्तकुत्साऽऽदेस्तदभावः,

एवं स्थिते केन धर्मेण कुत्साऽऽदयः? इत्युक्तं—“स्वार्थमभिधाय श-
ब्दो निरपेक्षः” इत्यादि, स्वार्थादिपञ्चकाभिधायिनः प्रातिपदिकात् स्वा-
र्थादिनिमित्तकुत्सनादिव्योतनाय कनादयः प्रत्यया इति प्रकृत्यर्थविशेष-
णपक्षः; “प्रियकुत्सनादिषु पुनः प्रवर्ततेऽसौ विभक्त्यन्तः” इति च, न
सुबन्तात् प्रत्ययविधानपरमेतद्वचनम्, अपि तु पञ्चकार्थनिमित्तत्वात्
कुत्सनादेर्देवदत्त इत्यादौ कुत्साऽऽदिमात्रे प्रत्ययेन व्योतिते प्रकरणादे-
स्तद्धेतुलिङ्गादीनामन्यतमोऽवधार्यते स च सुबन्तेन व्योत्य इति
वैशिष्ट्यकुत्साऽऽद्यर्थप्रतिपादनाय विभक्त्यन्तः प्रवर्तत इत्युच्यते,
तदेतद् व्याचष्टे—

कुत्साप्रशंसाऽतिशयैस्समासार्थः प्रयुज्यते ।

पदं स्वार्थादयस्सर्वे यस्मात्कुत्साऽऽदिहेतवः ॥ १ ॥

स्वार्थद्रव्यलिङ्गसङ्ख्याकर्मादिलक्षणेनार्थेन परिपूर्णाभिधेयं पदं-

स्वार्थादिनिमित्तेन विशिष्टेन कुत्साऽऽद्यर्थेन युक्तमवधार्यते, स्वार्थाद-
यश्चान्यत्र व्याख्याताः नेह प्रपञ्चयन्ते,

तदत्र प्रातिपदिकार्थनिमित्तत्वात् कुत्साऽऽदेस्तद्विशिष्टार्थाभिधा-
यिनः प्रातिपदिकादेवाधिकारात्प्रत्ययः प्रत्ययान्ताद्विभक्तिपराच्च कुत्सा-
ऽऽदिहेतोर्विशिष्टस्याभिव्यक्तिरिति समासाथः; तेन संबध्यत इत्युच्यते
तत्र स्वार्थनिमित्ता कुत्सा यथा पटुकः पण्डितकः मृदुक इति पट्वा-
देरपरिपूर्णत्वाद् दुष्टत्वाद्वा कुत्स्यतेऽर्थः,

एवं पटुरूपः पटुतर इत्यादिप्रशंसाऽतिशययोः स्वार्थनिमित्तयो-
रुदाहार्यं द्रव्यस्य विशेष्यत्वेन प्राधान्याद्धर्मान्तरमुखेनैव तन्निमित्तं
कुत्साऽऽदि बोद्धव्यम्,

लिङ्गनिमित्ता कुत्सा यथा पुरुषे क्लीबत्वप्रतिपादनार्थं स्त्रीत्वा-
रोपेण कुत्सा, निर्लज्जत्वाख्यानाय वा स्त्रियां पुंस्त्वारोपेण पुरुषोऽयं
स्त्री; स्त्रीयं पुरुष इति च, परार्थे शब्दप्रयोगादेव कुत्साऽवगतेः कप्रत्य-
यस्यायमविषयः, एवमेकत्रैव दुर्भरत्वाद् बहुत्वसमारोपादिदमेव ।
साहसमिति सङ्ख्यानिमित्तः कुत्साप्रत्ययोऽत्र पूर्ववन्न भवति, एवं
प्रशंसाऽऽदावपि यथायोगं प्रदर्शनीयम् ॥ १ ॥

तदत्र कुत्सितकोऽनुकम्पितक इति को न प्राप्नोति स्वशब्देना-
भिहितत्वादिति भाष्येऽभिचोदितं ? परिहर्तुमाह--

देवदत्तादिकुत्सायां वर्तते कुत्सितश्रुतिः ।

कुत्सितस्था तु या कुत्सा तदर्थः को विधीयते ॥ २ ॥

कुत्सां प्रवृत्तिनिमित्तमाश्रित्य देवदत्ते कुत्सितशब्दो वर्तते स
कुत्सासंबन्धोपलक्षितं लिङ्गसङ्ख्याकर्माद्युपाधिकं द्रव्यमभिधत्त इति
स्वार्थमात्रे विश्रान्त्यभावादर्थान्तरे लिङ्गादावपि तात्पर्याद् बाह्यबु-
त्साप्रतिपादने सामर्थ्याभावात् तत्र प्रत्ययानुत्पत्तेः स्वार्थभूता ।
प्रातिपदिकवाच्या देवदत्तादेः कुत्सा तद्वयतिरिक्ता तु बाह्या स्वाथ-
दिनिमित्ता प्रत्ययवाच्या,

तद्यथा देवदत्तशब्दात् प्रियकुत्सनादिसाधारणार्थाभिधायि-
कप्रत्ययः कुत्सासंबन्धं प्रकाशयति तथा कुत्सितशब्दादर्थान्तर-
निमित्तप्रवृत्तिनिमित्तभूतकुत्साऽभिधायिनः स्वार्थगतां बाह्यां कुत्स-
प्रकाशयितुं कप्रत्यय इत्यर्थः ॥ २ ॥

एवमतिशायनेऽपि स्वशब्देनाभिहिते तत्प्रत्ययाप्रसङ्ग इति समान-
न्यायत्वाच्चोदितं भवतीति तदपि प्रकृतसमाधानाय प्रतिविधत्ते--

प्रकृष्ट इति शुक्लादिप्रकर्षस्याभिधायकः ।

प्रकृष्टस्य प्रकर्षे तु तरवादिर्विधीयते ॥ ३ ॥

योऽतिशयेन शुक्लः शुक्लतरः स प्रकृष्टः शुक्ल इत्युच्यते, निर-
तिशयापेक्षया हि सातिशयः शुक्लः तरवन्तेन वा शुक्लशब्देनोच्यते केव-
लेन वा प्रकृष्टशब्देन, तथा च शुक्लादिगतस्य प्रकर्षस्य प्रकृष्टशब्दोऽभि-
धायक इति न तत्रैव ततस्तरप्रत्ययः,

यस्त्वपरः प्रकृष्टेभ्योऽपि तस्य प्रकर्षः स नाभिहित इति तद-
भिधानाय तरप् क्रियते प्रकृष्टतर इति यथा ज्येष्ठतमायेत्यतिशाय-
ने प्रत्ययान्तरम्, आदिग्रहणात् प्रशस्तरूपमिति प्रशंसोपाधेः प्रत्यया-
न्तरमुदाहार्यम् ॥ ३ ॥

एवं कुत्सितक इति कुत्सितस्थे कुत्साऽन्तरे कः, किं पुनः कुत्सि-
तस्य कुत्साऽन्तरम् ? इत्यत आह--

कुत्सितत्वेन कुत्स्ये वा न सम्यग्वाऽपि कुत्सितः ।

स्वशब्दाभिहिते केन विशिष्टोऽर्थः प्रतीयते ॥ ४ ॥

स्वशब्देन कुत्सित इत्यनेन सामान्यशब्देनाभिहितेऽर्थे विशेषो-
पावधार्यते किमस्याकार्यकरणान्निन्दाऽर्हत्वेनैव कुत्सितत्वमुत युक्त-
कार्येऽपि शत्रुणा दुष्टत्वारोपेण गर्ह्यत इति, उत्पन्ने तु प्रत्यये
विशेषावधारणम्,

तथा हि-कुत्सितमस्य कुत्सितत्वं न सम्यगिदं कुत्सितत्वं-
शत्रुणा तु द्वेषेणाध्यारोपितमिति प्रत्ययात्तावदवगम्यते कुत्सितकश-
ब्दात्, सा हि कुत्सितस्य कुत्सा या निर्दोषस्यैव क्रियते, यद्वा कुत्सा-
या अपि निन्द्यतरत्वेन कुत्साया विशेषः, तथा चानिर्धारितधर्मवि-
शेषनिबन्धनकुत्सा कुत्सितशब्दप्रवृत्तिनिमित्तं ब्रह्महत्याऽऽदिविशेषनि-
बन्धना तु कप्रत्ययहेतुरिति विशेषः ॥ ४ ॥

तदेवं कुत्सितार्थसमवेतां द्वितीयां कुत्सामाश्रित्य समर्थितं, यद्वा
नास्त्येवात्र द्वितीया कुत्सा, यैव तु प्रातिपदिकेनैवोपात्ता तत्रैव तु

प्रत्यय इत्याह—

न च साम्प्रतिकी कुत्सा भेदाभावात्प्रतीयते ।

पूज्यते कुत्सितत्वेन प्रशस्तत्वेन कुत्स्यते ॥ ५ ॥

कुत्सोपलक्षितस्य द्रव्यस्य कुत्सितशब्देन प्रियकुत्सनादिसाधारणस्याभिधानाद्वर्तमानकुत्साऽभिसम्बन्धो नावधार्यते, तस्मात् तथा हि तत्कुत्सयोपलक्षितं द्रव्यं कदा चित्पूज्यते प्रशस्यतेऽपि कुत्सित-इति यथा बृषलरूपो दस्युरूप इति,

तद्यथा प्रशस्तत्वेनोपलक्षितं निन्द्यते प्रशस्तक इति, अपरिपूर्ण-प्रशंसोऽध्यारोपितप्रशंसो वा, कस्य चिद्धि प्रशंसा न परिसमाप्ता; अंशेन खण्डितत्वात् कस्य चित्तु प्रशंसा न विद्यतेऽरिणाऽध्यारोपित-त्वात् कस्य चित्त्वरिणा प्रशस्तस्याप्रशस्तत्वमध्यारोप्यते,

एवं कुत्साव्यभिचारसंभवात् कुत्सितशब्दाद्वर्तमानं कुत्सा-संबन्धमनवगतं द्योतयितुमुपपद्यते कप्रत्ययः,

एवमनुकम्पितक इत्यनेनैव न्यायेनानुकम्पायां कप्रत्ययः समर्थनीय इति समानाधिकरणतद्धितवृत्तौ किञ्चिद्विचारितम् यथा कुत्साऽऽदिभिस्समासार्थं पदं संबध्यते; तथाऽवच्छेद्यावच्छेदकभावेनापीति ॥ ५ ॥

समानाधिकरणां सुबुद्धिं विचारयितुमाह—

विशेषणविशेष्यत्वं पदयोरुपजायते ।

न प्रातिपदिकार्थश्च तत्रैव ह्यतिरिच्यते ॥ ६ ॥

इह वीरपुरुष इति वीरादिशब्दोऽनपेक्षितेतरतरपदसमन्वयो व्यतिरिक्तः स्वार्थमात्रवचनः, तथा च पदान्तरसंनिधानेऽपि तस्य तावत्येवाभिधा निश्चीयते,

तत्र च संबन्धे गुणप्रधानभावस्यावश्यंभावाद्विशेषणविशेष्यभावो वाक्यार्थः पदयोस्समन्वितयोरधिको जायते न प्रातिपदिकार्थयोः यथा राज्ञः पुरुष इत्यत्र व्यधिकरणपदविषये राजप्रातिपदिकार्थस्यैव विशेषणत्वमिति ततः षष्ठी; न विशेष्याद्व्यपकार्यत्वेन स्वनिष्ठात्, तथा च षष्ठीशेष इत्यत्रोक्तम्—“अर्थरूपमेवैवजातीयकमिति” विशेष्यलक्षणमर्थरूपमव्यतिरिक्तं स्वार्थं स्वनिष्ठमित्यर्थः, यदा समानाधिकरणविषये विशेषणविशेष्यभावे पदार्थपृष्ठपातित्वेन च

कथार्थता तदा तत्र प्रातिपदिकार्थो न व्यतिरिच्यते रूपांतरेण न विपरिणमत इति प्रथमा नोपसङ्ख्येया,

तथा चोक्तं “न वा वाक्यार्थत्वाद्” यदत्राधिक्यं वाक्यार्थस्स इति, व्यधिकरणविषये तु विशेषणस्वरूपान्तरापत्तिमवसाय भेदमबुद्ध्वा चोदितं “प्रातिपदिकार्थमात्रे प्रथमाविधाने सामानाधिकरण्यउपसङ्ख्यानमधिकत्वादि”ति, अवच्छेद्यावच्छेदकभावस्य चानियमश्चोदितः “विशेषणविशेष्ययोरुभयविशेषणत्वादुभयविशेष्यत्वाच्चोपसर्जनाप्रसिद्धिरिति, विशेष्याभिमततनापि विशेषणाभिमतस्य स्वात्मनि नियमनात्तस्यापि तं प्रति विशेषणत्वमिति द्वयोरपि विशेषणत्वमिति समासशास्त्रे प्रथमानिर्देशादुपसर्जनसंज्ञायां पूर्वनिपातः पर्यायेण स्यात् ,

अत्र समाधिरुक्तो—“न वाऽन्यतरस्य प्रधानभावात्तद्विशेषकत्वाच्च परस्योपसर्जनप्रसिद्धिरिति ॥ ६ ॥

तत्र नियमेन गुणप्रधानभावः किंकृत इति व्याचष्टे—

विशेष्यं स्यादनिर्ज्ञातं निर्ज्ञातोऽर्थो विशेषणम् ।

परार्थत्वेन शेषत्वं सर्वेषामुपकारिणाम् ॥ ७ ॥

इह विशेषणविशेष्ययोर्लक्षणमन्वर्थेन नाम्नैवावेदितम् , भेद्यं विशेष्यम् भेदकं विशेषणमिति, इदं तु गुणप्रधानताज्ञापनार्थम् ,

तत्रोच्यते—नात्मभूतानि विशेषणानि संबन्धान्यथानुपपत्त्या च सिद्धो गुणप्रधानभावः द्वयोः समयाः सम्बन्धयोगादिति कुतस्सङ्करः प्रसिद्धयप्रसिद्धिभ्यां व्यवस्थापनात् ,

तथा हि सामान्यात्मना क्रियासंबन्धितायामुपक्रान्तं विशेष्यं ज्ञातमपि स्वगतेनात्मभूतेन विशेषेणानिश्चितमिति तन्निश्चयाय ज्ञापकत्वादेव निश्चितोऽर्थो गुणादिः प्रवर्तमानो विशेषणं ततश्च ज्ञाप्यं प्रधानं विशेष्यं; ज्ञापकं परोपकारायां पादोयमानं शेषभूतमप्रधानं विशेषणम् , द्रव्यस्य च साक्षात्क्रियासंबन्धात् तदेव तत्र प्रधानं, गुणस्तु तद्द्वारेण क्रियासंबन्धमनुभवन् द्रव्यावच्छेदकोऽप्रधानीभूतः, सत्रैव सगुणस्य द्रव्यस्य क्रियासंबन्धितया विधीयमानत्वम् आधारद्वारको वा गुणानां क्रियासंबन्धः, न तु द्रव्यमनूद्य गुणस्य पृथक् क्रियायां विधानमिति व्यवस्थितो गुणप्रधानभावः, तेन कृष्णाजिनमुलूखलस्याधस्तादुपस्तृणाति, कृष्णाजिनेन दीक्षयति, कृष्णविषाणया कण्डूयती-

त्यादौ सर्वत्र गुणविशिष्टस्य द्रव्यस्य विधानात् तस्यैव प्राधान्ये सति विशेष्यत्वम् इतरस्य तु कृष्णगुणस्य विशेषणत्वमित्युपसर्जनप्रसिद्ध्यर्थमवस्थितो गुणप्रधानयोर्नियमः स च समानाधिकरणसमासे षष्ठीसमासे च ॥ ७ ॥

तथा हि—

विभक्तिभेदनियमाद् गुणगुण्यभिधायिनोः ।

सामानाधिकरण्यस्य प्रसिद्धिर्द्रव्यशब्दयोः ॥ ८ ॥

पटस्य शुक्ल इति द्रव्यगुणाभिधायिपदप्रयोगे शाब्दो गुणप्रधानभावः, तथा हि—अत्रोपसर्जनं प्रधानोपकारारणितं स्वार्थमाचष्ट इति गुणविभक्तिं षष्ठीमुपादत्ते, प्रधानन्तु स्वात्मन्यवस्थितमपरोपकारीति प्रथमया युज्यत इति नियतो विभक्तिभेदो व्यधिकरणे विषये वीरः पुरुष इत्यादौ तु समानाधिकरणे विषये द्वावपि द्रव्यशब्दस्वनिष्ठं स्वार्थमाचक्षाते, तथा च तत्र प्रथमैव, सामर्थ्यनिबन्धनस्तु गुणप्रधानभाव उक्तो विशेष्यं स्यादनिर्ज्ञातमित्यादिना,

एवं च सत्यपि गुणप्रधानभावे शाब्दाशाब्दत्वकृतो विशेषः सामानाधिकरण्यवैयधिकरण्ययोरिति षष्ठीसमानाधिकरणयोः समसयोर्भेदः ॥ ८ ॥

यदि तर्हि समानाधिकरणविषये द्वावपि द्रव्यशब्दौ परस्परानुपकारकप्रधानार्थवाचकौ विशेषणविशेष्यभावाभावात् तदा कथमनयोः परस्परं संबन्ध इत्यत आह—

द्रव्ये निर्ज्ञातजातीये कृष्णशब्दः प्रयुज्यते ।

अनिर्ज्ञातगुणे चैव तिलशब्दः प्रवर्तते ॥ ९ ॥

अभेदोपचारान्मतुब्लोपाद्वा कृष्णशब्दो द्रव्ये वर्तते, स च गुणनिमित्तक इति तत्र नियतजातीयतया निश्चयस्ततो नास्ति, अविनभावात् जातिमात्रमवधार्यत एव,

एवं तिलशब्दोऽपि जातिनिमित्तो निश्चितनियतगुणसंबन्धे द्रव्यवर्तते तथा च द्वयोरपि विशेषाकाङ्क्षित्वम् ॥ ९ ॥

एवमपि कथं परस्परेण संबन्ध इत्याह—

सामान्यानामसंबन्धात्तौ विशेषे व्यवस्थितौ ।

रूपाभेदाद्विशेषं तमभिव्यङ्क्तुं न शक्नुतः ॥ १० ॥

अनिश्चितनियतजातिगुणानि कृष्णतिलशब्दाभिधेयानि द्रव्याणि सामान्यान्यत्र विवक्षितानि तेषामत्र स्वात्मन्यवस्थितानां परस्परोपकाराभावात् संबन्धो न स्यादित्येकवाक्यतावशात् संबन्धान्यथाऽनुपपत्त्यः प्रथमेवात्र विशेषे कृष्णतिलशब्दौ व्यवस्थितौ, कृष्णशब्देन ह्यत्र तिलजातीयमेवाभिधित्सितं तिलशब्देन च कृष्णगुणं द्रव्यं, स च विशेषः प्रतिपत्तृभिः परस्परसंबन्धात् प्रागवधारयितुं न शक्यते अन्यजातीयेऽपि कृष्णशब्दस्य प्रवृत्तेरन्यगुणेऽपि तिलशब्दस्यैव विधस्येति प्रतिपत्तृपक्षेया विशेषानभिव्यक्तिरुच्यते तदपेक्षयैव चान्विताभिधानपक्षे पदान्तरस्य विशिष्टार्थाभिव्यक्तिहेतुत्वं कथ्यते, वक्त्रभिप्रायात्तु विशिष्ट एवोपक्रान्तोऽर्थसंबन्धः ॥ १० ॥

स एव वाक्यैकवाक्यतावशादभिव्यज्यत इत्याह—

तावेवं संनिपतितौ भेदेन प्रतिपादने ।

अवच्छेदमिवाधाय संशयं व्यपकर्षतः ॥ ११ ॥

एवमिति । रूपाभेदाद्विवक्षितविशेषप्रतिपादने प्रतिपत्तारं प्रत्यशक्तत्वेन प्रवृत्तौ कृष्णतिलशब्दौ विशेषोपलक्षितस्य द्रव्यस्य प्रत्यायने प्रतिपत्तृगतं तिलातिलविषयं कृष्णाकृष्णविषयं च सन्देहं निवारयतः, कृष्णशब्दोऽन्यजातीयाद् व्यावृत्तिं तिलशब्देनान्यगुणावच्छेदमाधाय, कृष्णशब्दो हि तिलजातीयमेव तिलशब्दसंनिधानेऽर्थमाहेत्यन्यजातीयात्तस्या निवृत्तिः,

एवं तिलशब्दः कृष्णगुणमेवेत्यन्यगुणादस्यावच्छेदः, स चात्र पूर्वमेव स्वीकृत इति इवशब्दः, प्रतिपत्तौ हि सति संबन्धेऽवच्छेदमवैति, तदुक्तं—“भाष्ये कृष्णशब्दः तिलशब्देनाभिसंबध्यमानो विशेषणवचनः संपद्यते तथा तिलशब्दः कृष्णशब्देनाभिसंबध्यमानो विशेषणवचनः संपद्यते” इति, तदानो विशेषणवचनत्वस्याभिव्यक्तिरित्यर्थः,

तदेवं संबन्धः समर्थितः, स चात्र सामानाधिकरण्यस्वभावः सामानाधिकरण्यं च शब्दयोर्भिन्ननिमित्तप्रयुक्तयोरेकस्मिन्नर्थे वृत्तिरिति, यदि सामानाभिधेयत्वलक्षणं तदा विशेषणविशेष्यभावोऽर्थद्वारकस्तयोर्नोपपन्नो भेदाश्रयत्वात् तस्यार्थेक्ये तदभावात्,

अथार्थयोः सामानाश्रयत्वं सामानाधिकरण्यं तदा गुणद्रव्ययोरधिकरणान्तराभावात् कथमत्र तदुपपत्तिः विशेषणविशेष्यभावस्तु स्याद् द्रव्यगुणयोः,

अथ गुणस्य द्रव्यजातेश्चैकाधिकरण्यमाश्रीयते तदा विशेष-
णविशेष्यभावो न स्यात् तयोर्द्रव्यावच्छेदप्रवृत्तयोरन्योन्येनानभि-
संबन्धादिति ॥ ११ ॥

एतदाशङ्क्य समर्थयितुमाह—

द्रव्यात्मा गुणसंसर्गभेदादाश्रीयते पृथक् ।

जातिसंबन्धभेदाच्च द्वितीय इव गृह्यते ॥ १२ ॥

इह द्रव्यात्मा निरंशवस्तु तत्तदुपाधिभेदरूपितरूपं व्यवहारयो-
ग्यमिति कृष्णगुणसमवायोपहितभेदमन्यदिव कृष्णशब्दाभिधेयभेद-
माश्रीयते एकैकव्यावृत्तिनिष्ठत्वाच्छब्दानां तदभिधेयं भागशः ख-
ण्डरूपमेव नियतं प्रतीयते, ततश्च जातिसमवायोपलक्षितं तिलश-
ब्देन द्वितीयमिव द्रव्यं प्रत्याय्यते, एकस्यैव जातिगुणावच्छिन्नस्य प्रति-
पादनादेकैकशब्दव्यापारापेक्षया विच्छिद्येव सम्प्रत्ययादिवशद्वः ॥ १२ ॥

एतदेव समर्थयितुमाह—

निमित्तैरभिसंबन्धाद्या निमित्तस्वरूपता ।

तयैकस्यापि नानात्वं रूपभेदात्प्रकल्पते ॥ १३ ॥

निमित्ताद्गुणजात्यादेर्निमित्तवत्यर्थे द्रव्ये निमित्तसरूपः प्रत्ययो-
जायमानः स्वप्रत्येयं विभक्तमेव दर्शयति तथा च जातिगुणोपरा-
गाद्भिन्नं द्रव्यद्वयमाधेयम् ॥ १३ ॥

तस्य त्वाधारभूतं तृतीयं द्रव्यमभिसंबन्धकाले बुद्ध्या नियुज्यत-
इत्याह—

द्रव्यावस्था तृतीयं तु यस्यां संसृज्यते द्वयम् ।

तयोर्वस्थयोर्भेदादाश्रयत्वे नियुज्यते ॥ १४ ॥

जातिगुणोपाधिसंसर्गप्रविभक्तशरीरद्वयमाधेयं यत्र संसृज्यते
संभेदमापद्यते तत्तृतीयं द्रव्यरूपमाधारभूतमवच्छेद्यमवच्छेदकात्
तस्माद् द्वयादन्यदाश्रयत्वे तयोर्द्वयोर्नियुज्यते कल्प्यते ॥ १४ ॥

कथमेकस्य वस्तुनो द्रव्यस्य भेदकल्पनेत्याह—

बुद्ध्यैकं मिद्यते भिन्नमेकत्वं चोपगच्छति ।

बुद्ध्याऽवस्था विभज्यन्ते सा ह्यर्थस्य विधायिका ॥ १५ ॥

इह प्रत्ययारूढार्थाभिधायिनश्शदाः यथाप्रत्ययं भेदाभेदाभ्यां व्यव-
हारं वर्तयन्ति, प्रत्ययश्च स्वनिमित्तानुविधानेनार्थाकारान् बहिर्नि-
र्मिमीत इव; तथा च प्राक्समासादुपाधिभेदाच्छुरितस्य द्रव्यद्वयस्या-
भिधानं, समासे तु भेदस्तिरोहितोऽभिहितस्सोऽर्थोऽन्तर्भूत इति पद-
समुदायात्मकमेकं पदमभेदेन कृष्णतिला इत्यर्थमभिधत्ते तथा च नी-
लमञ्जरी मत्तमधुकरीति पुंवद्भावः समानाधिकरणलक्षणस्सिद्धः॥१५॥
बुद्धिप्रकल्पितश्च भेदाभेदव्यवहारः कात्यायनाचार्यस्याप्यभि-
मत इत्याह—

व्यपदेशिवदेकस्मिन्बुद्ध्या नानात्वकल्पना ।

तथा कल्पिभेदस्सन्नर्थात्मा व्यपदिश्यते ॥ १६ ॥

“तत्र व्यपदेशिवद्वचनम्”, “एकाचो द्वे प्रथमार्थमि”ति व्यपदेशि-
वद्भाववचनम् “अवचनाल्लोकविज्ञानात्सिद्धमि”ति प्रत्याचक्षाणो वा-
र्तिककारो बुद्धिप्रतिभासिनं शब्दार्थमभ्युपगच्छति,

तथा हि बुद्धिसमारोपितभेदाश्रयेण मुख्यवदेवैकस्मिन्नपि द्विवच-
नादिकार्यं सिद्धं, शब्दप्रयोगाच्च प्रत्ययस्य गौणमुख्ययोरविशेषः वा-
धकानुदयाद् अत एव “प्रमाणविपर्ययविकल्पनिद्रास्मृतय” इत्यत्र
विकल्पाद्विपर्ययो भेदेनोक्तः, विकल्पो हि पुरुषस्य चैतन्यं स्वरूपमि-
त्यत्राभिन्नस्यापि भेदप्रदर्शनं राज्ञः पुरुष इतिवत् प्रतीतिसाम्यं शि-
लापुत्रकस्य शरीरमित्यभेदेऽपि भेदो लौकिको व्यपदेशिवद्भावे दृष्टा-
न्तितः ॥ १६ ॥

तं व्याचष्टे--

क्रियाभेदेन दृष्टानामश्मादीनां पुनः पुनः ।

किञ्चिद्दर्शनमन्येन दर्शनेनापि दृश्यते ॥ १७ ॥

अनेकशः पेषणादिक्रियाभेदेऽवधारितभेदानां शिलापुत्रकादीनां-
विवक्षितैकक्रियासंबन्धित्वेन ज्ञानमनेकक्रियागतेन ज्ञानेन संबन्धित-
याऽवच्छिद्यते नानाक्रियासंबन्धिनः शिलापुत्रकस्येदमेकक्रियासंब-
न्धिप्रतिनियतं शरीरमिति ॥ १७ ॥

एवमिणादिधातुविषयेऽप्येकात्त्वं भेदकल्पनया भवतीत्याह—

प्रयोगभेदाद्धातूनां प्रकल्प्य बहुरूपताम् ।

भेदाभेदावुपादाय क चिदेकात्त्वमुच्यते ॥ १८ ॥

एकोऽज्यस्य सोऽयमेकाजिति बहुव्रीहावाश्रित एकवर्णेष्वन्यपदार्थस्य वर्तिपदार्थभिन्नस्याभावाद् द्विर्वचनाप्रसक्ता “वेकवर्णेषु च व्यपदेशिवद्वचनादि”त्युक्तं तत एव-अयनं इतः एता एतद्व्यम् आयनित्यादिबहुभेदभिन्नप्रयोगगतनानारूपाश्रयेणान्यपदार्थं प्रति नियतप्रयोगगताभेदाश्रयेण वर्तिपदार्थं च परिकल्पयेयायेत्यादौ द्विर्वचनसिद्धिरुक्ता ॥ १८ ॥

यद्वा—

अन्वयव्यतिरेकाभ्यामर्थवान्परिकल्पितः ।

एको धात्वर्थविगमाद्वर्णत्वेनोपचर्यते ॥ १९ ॥

इणो धातोरेतीत्यादौ पदे प्रत्ययरूपभिन्नेऽप्यनुगमाद्योऽनुगतोऽर्थः स वाच्योऽन्यत्र तस्मिन्नेव प्रत्यये धात्वन्तरप्रयोगे तदप्रतीतेरित्यर्थवतोऽस्य निरर्थकमिदं वर्णरूपमेकोऽजितिकल्पनया व्यवहियते, धातुशब्दो हि क्रियावचनस्य संज्ञेति तेनार्थवानसावुच्यते, अजिति त्वनपेक्षितार्थसंबन्धवर्णविशेषात्मकं रूपमभिधत्ते तथा च कल्प्यते व्यपदेशः, एकः अज्यस्य सोऽयमेकाजिति प्रथमत्वमप्यसत्यप्रथमेऽपेक्षणीयेऽपूर्वत्वात्समारोपितं, यथा प्रथमगर्भेण हतेति निर्णीतम् ॥ १९ ॥

तदेवं यथाबुद्धि प्रकल्पितभेदाश्रयेणात्र व्यपदेशसमर्थनं तथा सामानाधिकरण्यमपि बौद्धभेदाश्रयमिति प्रकृते निगमयति--

द्रव्यात्मगास्त्रयस्तस्माद्बुद्धौ नाना व्यवस्थिताः ।

आश्रयाश्रयिधर्मैणैस्यं पूर्वैभ्य आगमः ॥ २० ॥

जातिगुणाच्छुरितमाधेयं द्रव्यद्वयं तदाधारभूतं तु तृतीयं गुणजातिविशिष्टबुद्धिभेदाद्भिन्नमिति विभक्तमात्मग्रहणं सर्वत्र निरंशवस्तुवाचकमित्युपाधिभेदेनापि प्रतीतौ निरंशवस्तुविश्रान्तिस्सूचिता यथा सामानाधिकरण्यं वाक्येऽपि सिध्यति तथा च तत्तत्पुंवद्भावोपपत्तिः, एष च वृद्धानामाम्नाय आदरणीयः न स्वमनीषिकाश्चर्चिताः,

तदेवं “समानाधिकरणेषूपसङ्ख्यानमसमर्थत्वाद्” “द्रव्यं पदार्थ इति चेदि”ति द्रव्यपदार्थपक्षे वीरपुरुषशब्दाभ्यां द्वाभ्यामप्येकस्य द्रव्यस्य प्रतिपादनाद् भिन्नाभिधेयाभावे भेदाधिष्ठानस्य संसर्गस्याभावात् समाजाभावो यश्चोदितः स द्रव्येऽपि पदार्थं प्रतीयमानवीरत्वादिगुणभेदकृतं द्रव्यस्य भेदमाश्रित्य समर्थितः, जातावपि हि पदार्थे

प्रतीयमानैकद्रव्याश्रयं सामानाधिकरण्यं वोरत्वपुरुषत्वयोराश्रयणी-
यमन्यथाऽनुपपत्तेः ॥ २० ॥

एवमर्थयोः सामानाधिकरण्यमधिकरणान्तरविभजनात्समर्थितम्
अत एव विशेषणविशेष्यभावोऽपि सिद्धः, यो हि यमभेदेनोपश्रिप्यति
स स्वरूपेण नियोगतस्तदुपरञ्जयतीति दृष्टं, तदित्थमर्थयोः सामाना-
धिकरण्यमुपपाद्य शब्दयोरप्युपपादयितुमाह—

सामानाधिकरण्यं च शब्दयोः कैश्चिदिष्यते ।

विशेषणविशेष्यत्वं संज्ञासंज्ञित्वमेव वा ॥ २१ ॥

कृष्णतिलशब्दयोर्भिन्ननिमित्तप्रयुक्तयोरेकस्मिन् जातिगुणविशिष्टे
द्रव्ये प्रवर्तमानयोस्समानाभिधेयत्वं सामानाधिकरण्यमुच्यम् ,

एवं विशेषणविशेष्यभावोऽपि तयोरेव, कृष्णशब्दो हि तिलशब्द-
स्वार्थविशिष्टेऽर्थेऽवस्थापयति तिलशब्दोऽप्यन्यविशेषप्रतिपादनादपा-
वर्तमानोऽवच्छेद्यः, संज्ञासंज्ञिभावोऽपि तयोरेव, तथा हि—प्रदेश-
स्थो वृद्धिशब्दः संज्ञासंज्ञिवाक्यस्थेन वृद्धिशब्देन प्रत्यायितस्वरूपो-
पधानेन संज्ञिनं प्रतिपादयति आदैजित्यादैच्छब्दोपहितरूपम्, अतश्च
स्वरूपोपधानेन प्रत्यायनात्सोऽयमित्यभिसम्बन्धात् सामानाधिकर-
ण्यमेकविभक्तित्वं च विशेषणविशेष्ययोः संज्ञासंज्ञिनोश्च वृद्धिवाक्ये
वर्णितं, तदिह निदर्शनत्वमन्तर्भाव्य निर्दिष्टम् ॥ २१ ॥

प्रकारान्तरेणार्थयोः सामानाधिकरण्यमाह—

केषां चिज्जातिगुणयोरेकार्थसमवेतयोः ।

वृत्तिः कृष्णतिलेष्विष्टा शब्दे द्रव्याभिधायिनि ॥ २२ ॥

कृष्णतिलेषु प्रतिपाद्येषु वृत्तिरेकार्थीभाव इष्टा, तथा हि—सति वि-
शेषणविशेष्यभावे सा भवति, अस्ति चात्र सा; जातिगुणयोरेकत्राश्रये
वृत्तेः, यदेव द्रव्यं जातिविशिष्टं तिलशब्देन साकाङ्क्षमवगमितं तदेव कृ-
ष्णशब्देनावच्छिद्यते; अतस्तद्वाच्यो गुणो विशेषणं, गुणनिमित्तो हि कृ-
ष्णशब्दो द्रव्य इति तस्य तात्पर्यार्थो गुणः, द्रव्यस्य तिलशब्देनाप्या-
क्षेपात्, शब्दे द्रव्याभिधायिनीति सामानाधिकरण्यार्थमाह—कृष्णश-
ब्देन हि गुणमात्राभिधाने तिलस्य कृष्ण इति वैयधिकरण्यं स्यात् त-
था च वृत्तिर्न भवेत्, षष्ठीसमासस्यापि “गुणेन ने”ति निषेधाद्,

एवं तिलशब्देन जातिमात्राभिधान इति, जातिविशिष्टद्रव्याभिधानमत्रापि पक्षे, गुणप्रधानभावकृतस्तु पक्षभेदः, तथा च प्राधान्येन वाच्यस्य द्रव्यस्य वस्तुतोऽधिकरणान्तराभावाद्, द्रव्यपदार्थपक्षे पूर्वबौद्धभेदाश्रयेण समर्थितम्, इदं तु जातिपदार्थपक्षे कथ्यते, न च जातिगुणौ निराश्रयावत्र तिलकृष्णशब्दाभ्यां प्रत्याय्यौ येन तयोरेकाधिकरणत्वं सामानाधिकरण्यं न स्याद्, नापि तयोः स्वतो विशेषणविशेष्यत्वं द्रव्यावच्छेदप्रवृत्तयोरन्योन्यसमन्वयाभावात्, तस्माद् द्रव्यद्वारेणैवात्र विशेषणविशेष्यभावो विवक्षितः तिलशब्देन जातिनिष्ठस्य द्रव्यस्याभिधानात् कृष्णशब्दः प्रवृत्तिनिमित्तद्वारेण तत्र विशेषणमित्येव युक्तम् ॥ २२ ॥

यत्र तु द्रव्याभिधानं नास्ति केवलगुणाभिधानं तत्र नान्तरीयकद्रव्याक्षेपेऽपि विशेषणविशेष्यभावाभावात् सामानाधिकरणसमासाभाव इत्याह—

संस्तु रूपरसादीनामाश्रयो नाभिधीयते ।

द्रव्याभिधानेन विना ततस्ते द्वन्द्वभाविनः ॥ २३ ॥

रूपरसादिशब्दाः स्वभावत एव द्रव्यान्निष्कृष्टरूपं स्वार्थमाचक्षते निराश्रयस्य तु गुणस्याभावात् सामर्थ्याक्षिप्तमत्र द्रव्यं तथा चाभिधाद्वारेण द्रव्यस्याविषयीकरणाद्रूपरसयोः परस्परमसम्बन्धाद्विशेषणविशेष्यभावाभाव इति सामानाधिकरणसमासो न भवत्यत्र; अपि तु द्वन्द्वं भावयन्ते प्राप्नुवन्ति द्वन्द्वो वा भावो एषामिति द्वन्द्वपदवाच्या-रूपरसादयः ते वा रूपरसादिशब्दा द्वन्द्वभाजः,

तदेवं सामानाधिकरण्यं विशेषणविशेष्यभावश्चेत्युभयं विचारितम् ॥ २३ ॥

इदं तु वक्तव्यं कृष्णतिलशब्दयोर्द्वयोरपि द्रव्यशब्दत्वाद् गुणजातिनिमित्ताश्रयेण द्रव्ये प्रवृत्तेः समवायतिरोहितभेदत्वस्य समानत्वेन द्रव्याव्यवधिना क्रियायोगस्य तुल्यत्वाद्विशेषणविशेष्यत्वानियम इत्युपसर्जनाप्रसिद्धौ चोदितायां द्रव्यं प्रधानमिति परिहृतं भाष्ये तत्कथं जातिनिमित्तस्यैव द्रव्यशब्दत्वात्प्राधान्यं न गुणनिमित्तस्यापीत्याह—

द्रव्याभिधार्या कृष्णादिराकाङ्क्षावान् प्रवर्तते ।

निमित्तानुविधायित्वात् तत्तिलादौ न विद्यते ॥ २४ ॥

इह गुणगुणिनोरभेदोपचारात् कृष्णशब्दो द्रव्यमभिधरो क्रिया-
गुणो न साक्षात्सम्बन्धमुपैति; अपि तु द्रव्यद्वारेण द्रव्यस्यैव शक्त्य-
धिकरणत्वादिति द्रव्याकाङ्क्षो गुणः क्रियायां प्रवर्तते द्रव्येण च नित्य-
मपि योगाभावात् ततो भिन्नः स्वयमनर्ह एव सम्बन्धे,

तथा हि-कदा चिद् द्रव्यान्निष्कृत्यापि गुणो व्यवहियते, उपजना-
पायौ हि गुणस्य द्रव्ये, अत एव मतुप् षष्ठी च भवति, “अव्यतिरेका-
त्सिद्धमिति चेद् दृष्टो व्यतिरेकः” इति चोक्तं, जातिस्तूत्पत्तिप्रभृत्या-
विनाशाद् द्रव्येणाव्यभिचरितसम्बन्धा; अरूपकत्वाद् अतश्च निमित्ता-
जातिमुत्पत्तिकाल एव प्राप्तसम्बन्धामलक्षितविवेकामनुवर्तते योऽभि-
धेयमुखेन तिलादिशब्दः; तत्र तत्साकाङ्क्षप्रवृत्तित्वं नास्ति, यथा हि गु-
णो द्रव्याकाङ्क्षी भवन् क्रियाया द्रव्यव्यवधिना समन्वयमेति नैवं जा-
तिः; तद्रहितस्य द्रव्यस्याभावाद् आत्मकलपेव हि सा तस्येति साक्षा-
देव जातिमद् द्रव्यं क्रियायोगि, अतश्च जातिमद् द्रव्यं विशेष्यं प्रधान-
मुक्तं गुणो विशेषणमिति तदभिधायिनोरपि शब्दयोः परस्परावच्छेद-
कत्वेऽपि नियतो विशेषणविशेष्यभाव इत्यर्थः ॥ २५ ॥

तदेतदाह—

एवं जातिमति द्रव्ये प्रत्यासन्ने क्रियां प्रति ।

गुणधर्मगुणाविष्टं द्रव्यं भेदाय कल्पते ॥ २६ ॥

एवमिति । यथोचितान्निमित्तानुविधानात् तिलशब्देन जात्याच्छ्रु-
रितस्य द्रव्यस्य प्रतिपादनात् तस्यैव साक्षात् क्रियायोगः, कृष्णश-
ब्देन तु गुणाच्छ्रुरितं द्रव्यं न जात्याविष्टमिव; अपि तु गुणस्यैव स्व-
भावो यस्य तद्रव्यवहितक्रियासम्बन्धं गुणभूतमुच्यत इति तद्विशेषण-
विशेष्यावच्छेदादत्रेत्यर्थः; नीलोत्पलं पश्यति स्वादुफलमास्वादयति
सुरभि कुसुममाजिघ्रति कर्कशशिखामामृशतीति साक्षाद्योग्या अपि
रूपादयो न दर्शनादिक्रियाभिस्सम्बध्यन्ते समुदायार्थस्य द्रव्यस्यैव
विशेषणविशिष्टस्य श्रुत्यावेदितकर्मभावस्य क्रियासमन्वयावगमाद्, उ-
त्पलस्य रूपं पश्यति इत्यादावपि वास्तवेन रूपेण गुणस्य द्रव्यद्वारा-
रेणैव क्रियायोगः संयुक्तसमवायात् श्रौतेन तु रूपेण रूपादिभिरिदं त-
दिति सर्वनामप्रत्ययवमर्शयोग्यस्य द्रव्यस्यैव प्रतिपादनम् ,

एवं पटस्य रूपं जायत इत्यादावपि शाब्देन रूपेण द्रव्यमेव

क्रियायोगीति गुणस्य द्रव्यव्यवधानेन क्रियासमन्वये नास्ति
व्यभिचारः ॥ २५ ॥

एवं द्रव्याभिधायित्वेऽपि कृष्णादेर्गुणशब्दस्य विशेषणत्वमुपपा-
दितं; सम्प्रति तदभावेऽपि तत्प्रतिपादयितुमाह—

गुणमात्राभिधायित्वं के चिदिच्छन्ति वृत्तिषु ।

अजाश्वादिषु सम्बन्धाद्रूढीनामिव रूढिभिः ॥ २६ ॥

वाक्ये कृष्णशब्दो गुणावच्छिन्नद्रव्यवचनो वृत्तौ तु तिलशब्देनैव
द्रव्यस्याभिधानाद् गुणमात्रं तद्विशेषणभूतमाहेति युक्तं, गुणविशिष्टस्य
द्रव्यस्य प्रतीतेर्गुणो विशेषकोऽवस्थाप्यते यथा राजपुरुष इत्यत्र
षष्ठ्यभावेऽपि राजार्थः, द्रष्टुं च द्रव्यशब्दस्यापि वृत्तौ गुणमात्राभिधा-
यित्वं, यथाऽजाश्वो देवदत्त इत्यत्राजाश्वशब्दयो रूढ्या नियतजाती-
यद्रव्याभिधायित्वे विरोधात् सम्बन्धो न स्यादित्यविद्यमानजन्मानो-
ऽश्वा यस्येत्यजन्मलक्षणधर्ममात्रवचनत्वेऽजशब्दस्य संबन्धोपपत्तिः,

एवमिहापि भिन्नयोः कृष्णतिलद्रव्ययोः सम्बन्धाभावाज्जातिशब्दे-
न च द्रव्यस्याख्यानात्तस्यैव पुनरभिधाने प्रयोजनाभावाद् गुणमा-
त्रवचनः कृष्णशब्दः सामर्थ्याद्वृत्तौ व्यवतिष्ठते, एकार्थीभावकृतश्चायं-
वृत्तौ विशेष इति वृत्तिष्वित्याह, तथा च व्यतिरेकविभक्त्यभावेऽप्य-
व्यतिरिच्यमानशरीर एव गुणो द्रव्यमात्रं विशिनष्टि यथा राजपुरुष-
इत्यत्र पुरुषार्थैकीभावमापन्नो राजार्थः पुरुषम्,

मीमांसकास्तु राजशब्दो वृत्तौ लक्षणया पुरुषार्थमभिदधाती-
त्याहुः,

तच्चायुक्तं-मुख्यस्यैव राजार्थस्यैकार्थीभावाद्, विशेषकत्वेन
पुरुषार्थोपादानोपपत्तौ लक्षणया अभावाद्, मुख्यासम्भवे हि साऽभ्यु-
पगमनीया, लक्षणायां च राजानं पुरुषमुपास्त इत्यत्र वाक्येऽपि राज-
शब्दः पुरुषं लक्षयेत्, स्वामिसंबन्धश्च नियोगतो न प्रतीयेत लक्ष-
णायाः सामीप्यादिनिमित्ताया अपि भावात् पुरुषशब्देनैव च पुरुषा-
र्थस्य प्रतीतत्वान्न लक्षणा कार्या, कृष्णोत्तरासङ्गमाकर्षतीति च श्रुत्य-
र्थासम्भवे लक्षणा, न चेदं नोपसर्जनमिति शक्यते वक्तुम्? पूर्वपदप्रकृ-
तिस्वरावधारणाद् बहुव्रीहित्वावसायात् ॥ २६ ॥

प्रकारान्तरेणापि गुणवचनस्य कृष्णादेर्विशेषकत्वे नियममाह—

तिले पूर्वमुपात्ते वा तत्रैव मतुविध्यते ।

स च धर्मस्समासेषु गुणस्तस्माद्विशेषणम् ॥ २७ ॥

तिलजात्यवच्छिन्ने प्रथममुपात्ते विशेष्ये सामान्यस्वभावेनावसिते विशिष्टगुणतयाऽवसायार्थं कृष्णशब्दः प्रवर्तमानो गुणवचनो मतुब्लोपात् तत्रैव वर्तते, अत्र हि कृष्णोऽस्यातीति मतुप् तिलद्रव्य एव हि संबन्धिनि सामर्थ्याद् गुणशब्दात्कृतः “गुणवचनेभ्यो लुगि”ति लुक्सामर्थ्यालभ्यो नोक्तः, स च संबन्धाख्यो धर्मः मतुपः प्रक्रमात् तदर्थत्वेन प्रत्यासत्तेरवगम्यमानः समासेष्वन्तर्भवति, अभिहितः सोऽर्थोऽन्तर्भूतः प्रातिपदिकार्थस्सम्पन्न इति तस्मात्समासविषयात् संबन्धाख्याद्धर्माद्धेतोर्गुण एवावच्छेदकः संबन्धेन द्रव्ये स्वरूपसमर्पणात्, जातिस्तु न गुणशब्देन पूर्वमुपात्तं द्रव्यमवच्छिनत्ति गुणापेक्षया जातेरत्यासन्नत्वात् पूर्वं तदात्मनैव द्रव्यस्य निरूपणौचित्याद्, गतमेतत् ॥ २७ ॥

एवं समानाधिकरणतद्धितवृत्तिं विचार्य द्वन्द्वैकशेषवृत्तिं विचारयितुमाह—

अनुस्यूतेव भेदाभ्यामेका प्रख्योपजायते ।

तदा सहविवक्षां तामाहुर्द्वन्द्वैकशेषयोः ॥ २८ ॥

इहैकक्रियागुणनिवेशार्थमर्था बुद्ध्या निरूप्यमाणाः क्रियागुणद्वयोत्तरेतरस्यापेक्षया समुदायभावमापद्यमानाः साहभावेन वक्तुमभिप्रेता द्वन्द्वैकशेषलक्षणसमासपदवाच्या भवन्ति, समुदायश्चात्र आवयवव्यतिरिक्तः, अपि तु त एवावयवाः संहन्यन्ते यथा चात्रावयवभेदावभासानुविद्धा प्रतीतिर्नैयमिकी, अवयवावभासाच्च द्विवचनबहुवचने न विरुद्ध्यते, न हि यथा समासान्तरेष्वेक एवान्यावच्छिन्नोऽर्थः प्रधानं तथाऽत्र सर्वेषां पदार्थानां समकक्षत्वादवयवभेदानुगतैकप्रख्याशाच्चोद्भूतावयवभेदः समुदायो वृत्तिपदवाच्यः, स चावयवाव्यतिरिक्त इत्यवयवशब्दैरेव व्यपदिश्यते धवखदिरपलाशा इति,

यस्त्ववयवव्यतिरिक्तः स शब्दान्तरेणोच्यते समुदायो वनं यूयमेत्यादि, एकप्रख्याऽन्यथाऽनुपपत्तेश्चायं समुदायः परस्परापेक्षैः प्रत्येकमेव पदैरुच्यते तत्रावधार्यमाणेन समुदायेन भेदरूपस्य तिरोधानादि-

वशब्दः, एकसमुदायाभिधायित्वेऽपि च द्वन्द्वस्य पद्वीमृद्याविति समा-
नाधिकरणलक्षणः पुंवद्भावो न भवति वाक्ये व्यभिचारासम्भवात् तद्व-
तस्य समानाधिकरणत्वस्याश्रयणाद्, वृत्तौ त्वेकार्थीभावात् तदव्यभि-
चारः, पद्वी च मृद्वी चेति तु वाक्ये भेदप्रतीतिप्राधान्यम्, अत एव
भेदाधिष्ठानेन समुच्चयेन योग इति समानाभिधेयत्वाभावः, ॥२८॥

भेदानुवेधस्य सह विवक्षायामविशेषात् समाहारेतररेतरयोः को
भेद इत्यत आह—

इतरेतरयोगस्तु भिन्नसङ्घाभिधायिनाम् ।

प्रत्येकं च समूहोऽसौ समूहिषु समाप्यते ॥ २९ ॥

सह विवक्षायामनेकानुस्यूतैकप्रत्यारूपायां चैतदवयवप्राधान्यं
सङ्घप्राधान्यं च, तत्रावयवप्राधान्यमितरेतरयोगस्य विषयः, तथा हि
भिन्नमुद्भूतभेदं सङ्घं समूहं येऽभिदधति तेषामयं वाच्यो द्वन्द्वप-
दानां प्रतिभागं ह्यसौ समूहः पर्यवस्यति तत एकैकस्यापि वाच्यः प्र-
त्यवयवपरिसमाप्तो हि समुदाय एकावयवद्वष्टावपि गृह्यते; एवमेका-
वयववाचकेनाप्यभिधीयते, यथा च भूयोऽवयवद्वष्टौ स्फुटमवधार्यते
तथा समुदायादपि स्पष्टार्थाभिधायिनः स्फुटा प्रतीतिः, तथा च प्र-
त्यवयवं प्रतिपत्तावपि न शब्दान्तरवैयर्थ्यं, सङ्घप्राधान्ये तु समा-
हार इत्यर्थादुक्तम्, इत्थमनुस्यूतभेदत्वे समानेऽप्ययं विशेषस्तु श-
ब्दद्योत्योऽवयवप्राधान्यलक्षणः, अयमेव चैकशेषस्यापि द्वन्द्वापवादस्य
विषयः ॥ २९ ॥

उद्भूतावयवभेदस्समुदायः प्रत्यवयवसमाप्तोऽभिधीयत इत्य-
सदृशं निदर्शनमाह—

व्यापारसमुदायस्य यथाऽधिश्रयणादिषु ।

प्रत्येकं जातिवद्वृत्तिस्तथा द्वन्द्वपदेष्वपि ॥ ३० ॥

क्रमिकस्य पूर्वापरीभूतस्य क्रियाकलापस्य पच्यादेर्यथास्वमधि-
श्रयणादिव्यापाररूपे भागे जातेरिवाध्यासाद् वृत्तेस्स एको दृश्यमान-
वर्तमानः क्रियाऽवयवः पचतीति वर्तमानकालाभिधायी लट्प्रत्ययान-
पदवाच्यो यथा समर्थितः प्राक्,

एवं द्वन्द्वपदवाच्योऽपि समुदायः प्रत्यवयववृत्तिरिति प्रतिपदम्

भेदेयकमापद्यते, द्वन्द्वपदार्थेषु ह्येकैकस्यान्यापेक्षाप्रतीतिरवयवा-
न्तराश्रयणे परिसमाप्यते, इयमेव चात्रावयवानुविद्धसमुदायप्रतीतिः,
जातिरपि प्रतिव्यक्ति परिसमाप्तेत्येकैकव्यक्त्यभिधायिनाऽपि गवा-
देशब्देन प्रत्याख्यते; प्रथमव्यक्तिदर्शने यदि स्पष्टानवभासा; व्यक्त्य-
न्तरग्रहणे स्फुटीभवति, एवमन्योन्यापेक्षिणामधिश्रयणादीनां पचि-
त्ययः स्फुटः ॥ ३० ॥

स्यादेतत्-तादर्थ्यादधिश्रयणादिरपि पचिरिति युक्तं तत्राभिधानं,
जातावपि जातिशब्देन, इह पुनर्धवखदिरादिशब्दः पृथगर्थतया वा-
च्येषु ज्ञातः कथमेकार्थाभिधायी वृत्तौ स्यादित्याशङ्क्य द्रष्टान्तेन
युत्पादयति—

शौण्डार्धचर्चपुरोडाशच्छत्रिणोऽत्र हि दर्शनम् ।

ते विष्णुमित्रा इति च भिन्नेषु सहचारिषु ॥ ३१ ॥

“सप्तमी शौण्डैः,” “अर्धर्चाः पुंसि चे”त्यत्र गणपठितधूर्तादिशब्दभे-
दाश्रयं बहुवचनं, तच्चैवमुपपद्यते यदि धूर्तादयोऽपि शौण्डादिशब्दवा-
चाः कथं च ते तथा भवन्ति, यदि साहचर्यादध्यारोपितशौण्डादि-
वाचाः, एवं पुरोडाशा इति बहुवचनान्यथाऽनुपपत्तेः सहचरिता अपि
परम्भपरिवापधानापथस्या अभिधोयन्ते, तथा छत्रिणो यान्ति, ध्व-
जानो यान्ति ते विष्णुमित्रा इति साहचर्यादध्यारोपितान्यथारूपाः त-
च्छब्दवाच्या द्रष्टाः ॥ ३१ ॥

एवं द्वन्द्वैकशेषयोर्द्विवचनबहुवचनान्यथाऽनुपपत्त्या प्रतिपदमनेका-
त्ममवस्थाप्यते, एकक्रियागुणविषयत्वेन साहचर्यात् परस्पररूपापत्ते-
रितदाह—

अर्थान्तराभिधायित्वं तथाऽर्थान्तरवर्तिना ।

याभ्यां चैकमनेकार्थं ताभ्यामेवापरं पदम् ॥ ३२ ॥

यथा शौण्डादिषु साहचर्यादर्थान्तराभिधानं तथाऽत्रेति दार्ष्टान्तिके
जितं, सहचरितयोरेव परस्पररूपाध्यासेनाभिधानेऽन्यस्यासह-
चरितस्याभिधानाभावादुपात्ताभ्यामेव धवखदिरावित्यत्र प्रत्येकमने-
कार्थता, तथा च बहुवचनाभाव इत्याशयः, क्रिया चार्थान्तरेऽध्यास-
नुरत्रोक्ता, यदि प्रक्षरतीति प्लक्षो न्यग्रोधेऽप्येतत्तुल्यमिति, तदेवं वा-

तिक्कारोक्ता युगपदधिकरणता व्याख्याता, स हि चार्थे द्वन्द्ववचने-
ऽसमासेऽपि चार्थसम्प्रत्यय इति चोदयित्वा “सिद्धं तु युगपदधिक-
रणवचने द्वन्द्ववचनादि”ति न्यासान्तरं पपाठ, युगपदेकेन शब्देन यदा
ऽधिकरणमभिधेयं द्वन्द्वपदवाच्यमभिधीयते समुदायरूपं परस्परापि-
तस्वार्थं तदा द्वन्द्वो वक्तव्य इत्यर्थः,

एवं सहविवक्षायां द्वन्द्व इत्युक्तं भवति, तत्रैव युगपदधिकरण-
वचनतायाः समर्थितत्वाद् ,

ननु चाभिधानक्रमादभिधेयक्रमोऽवश्यं भावीति कथं हि युगप-
दधिकरणवचनता ? नैतत्-प्लक्षन्यग्रोधौ धवखदिरपलाशा इत्यत्र य-
दि न्यग्रोधार्थप्रतिपत्तिकाले प्लक्षार्थस्य नावगतिः पलाशार्थप्रतिपत्ति-
काले च यदि धवाद्यर्थस्य नावगतिः तदा न्यग्रोधपलाशशब्दयोरेका-
र्थत्वादेकवचनमेव स्याद्, न द्विवचनबहुवचने अतो द्विवचनबहुवच-
नान्यथाऽनुपपत्त्याऽत्रैकैकोऽपि शब्दोऽनेकार्थाभिधायीत्यनुमानाद्युगप-
द्वाचिता निश्चीयते, तदुक्तं-“शब्दपौर्वापर्यादर्थपौर्वापर्याभिधानमिति
चेद् द्विवचनबहुवचनानुपपत्तिरिति उद्धृतावयवभेदश्च समुदाय इति
समुदायाश्रयमेकवचनं न चोदनीयं, साहचर्यं चार्थान्तराभिधाने हेतुः
लोकप्रसिद्ध्यर्थान्तरत्वात् कथ्यते, प्रक्षरणं तु विस्तारेणावस्थानं न्य-
ग्रोधेऽप्यस्तीति तस्यासौ स्वार्थ एव, तदुक्तं “कारणाद् द्रव्ये शब्दनि-
वेश इति चेत् तुल्यकारणत्वात्सिद्धमिति न चैवमतिप्रसङ्गो वाक्येऽपि
व्यग्रोधशब्देन प्लक्षार्थस्य प्रतिपादनप्रसङ्गाद् यतस्तद्विषयश्चेत्युक्तं-
वृत्तिविषये शब्दानां शक्तिवैचित्र्यादर्थान्तराभिधानं न तु सर्वत्रेत्यर्थः,
अत एव तत्र साहचर्यादेतदिति इतरस्याप्रयोगे तदभाव उक्तः, एके-
नोक्तत्वादपरस्य प्रयोगोऽनुपपन्न इति चेदनुक्तत्वात् प्लक्षेण व्यग्रो-
धस्य न्यग्रोधप्रयोग इति,

एवं चेतरेतरसन्निधाने भारोद्यन्तृवत्परस्परशक्त्याविर्भावान्नि-
यतविषयमेव परस्परार्थाभिधानं शब्दानामित्युक्तम् अभिधानं पुनः
स्वाभाविकमिति,

तदेवं समर्थिता युगपदधिकरणवचनता, भाष्यकारेण तु दुःखा
दुरुपपादा चेयमित्युक्त्वा पाणिनीय एव सूत्रन्यासः समर्थितः किल
नेयं प्रतीतावुपारोहतीति दुःखा प्रमाणाभावाच्च दुरुपपादा ॥ ३२ ॥

तद् व्याचष्टे—

समुदायान्तरत्वाच्च तादृशोऽर्थो न लौकिकः ।

अन्वयव्यतिरेकाभ्यां शास्त्रार्थोऽपि न दृश्यते ॥ ३३ ॥

इह लोकाच्छब्दार्थावसायो, न चात्र स्थितलक्षणो लौकिकव्यवहा-
रोपयोगी प्रत्येकं पदवाच्योऽर्थो येनैकोऽवधार्यते, न हि शब्दान्तरस्य
शब्दान्तरार्थाभिधानं लोके दृश्यते; रूढत्वाच्च लौकिकस्यार्थस्य प्रक्षर-
णमात्राद् न्यग्रोधः प्लक्षो नोच्यते, न हि गमनाद् गौरिति पुरुषोऽपि
गच्छन् गौरित्यभिधीयते, तस्माद् द्वन्द्वलक्षणेन समुदायेनायमन्य-
रवावयववाच्यात् समुदायादभिधीयमानस्समुदायो विज्ञेयो लौकिकः,

अथ प्रकृतिप्रत्ययार्थपदापोद्धारिकोऽयमन्वयव्यतिरेकलभ्यः
शास्त्रीयोऽत्र प्रत्येकं द्वन्द्वपदवाच्योऽर्थः; तदपि न—यस्मादन्वयव्यति-
रेकाभ्यामत्र स्वार्थ एव प्रसिद्धः प्रत्येकं पदानामवधार्यते; न त्वर्था-
न्तराभिधानशक्तिरवधारयितुं पार्यते, प्लक्षशब्दसन्निधाने हि न्यग्रो-
धस्य प्लक्षोऽप्यर्थ इत्युच्यते, सा च प्रतीतिः तस्य स्वशब्दादेव सि-
द्धेति न स्तोऽन्वयव्यतिरेकौ काममेकशेषे शब्दान्तरस्याप्रयोगाद् भारो-
पन्तृन्यायेन परस्परशक्त्याविर्भावनादेकस्यानेकार्थप्रत्यायनशक्तत्वम-
नेन न्यायेन व्युत्पाद्यते,

स्ववाचकस्यैवानुपहतशक्तेस्तु द्वन्द्वे सम्भवात् कुतोऽप्रतीता श-
ब्दान्तरस्य तत्र शक्तिः कल्प्येत, उद्धृतावयवभेदस्य तु समुदायस्य
समासवाच्यत्वाद् द्विवचनबहुवचनोपपत्तिः, समासाद्धि द्विवचनबहु-
वचने जायेते नोत्तरपदमात्राद् येन तदर्थस्य द्वित्वादियोगसमर्थने
यस्येत,

एकक्रियागुणनिवेशापेक्षया चानैकोऽर्थो प्रत्ययैकया विषयीक्रियमा-
नोऽशक्योऽभिधातुमेकेन शब्देनेति पदसमूहाख्येन समासेनाभिधीयते,
तच्च समासशब्दोऽन्वाख्येयो निरंशोऽपि विभागकल्पनेन व्युत्पाद्यते,
ते च भागाः पृथक्पदान्तरसदृशा इति तदर्थं एवानुगम्यन्ते,
तथा च प्रविभागेनानुशासने साकाङ्क्षमपि पदं स्वार्थ एव पर्यव-
स्यति, अपेक्षामात्रप्रभावितश्चायं समुदायः क्रमवतामर्थानामात्मभूतः
कथं पदार्थमात्रप्रतीतौ प्रतिभासेत येनोत्तरपदार्थप्रतीतावेव वचनं-
क्येत; सङ्कुलनाप्रत्ययविषयत्वात् समुदायस्य भूयोऽवयवावधार-

णकालेऽवधारणाद्,

न च विशेषणविशेष्यभावायोगाद् द्वन्द्वपदार्था न संहन्यन्त इति शङ्कनीयम् ?

सर्वस्य नामपदार्थस्य क्रिययैव संसर्गात् . कस्य वित्तु साक्षा-
त्क्रियया संबन्धोऽन्यस्य तु तद्विशेषणत्वेनेत्येतावान् समासान्त-
रेषु भेदः, द्वन्द्वेषु तु समुदायविभक्त्या समुदायार्थस्य क्रियासंबन्ध-
द्योतनादवयवार्थाः क्रियाऽर्थिनः समुदायात्मतामापद्यन्ते,

एतच्च परस्यापि मतं, कथमन्यथैकैकोऽपि द्वयर्थस्म्याद् द्वयोरेवा-
र्थयोरपेक्षावतोः समुदायत्वाद्, अत एवान्योन्यापेक्षायाः समुदायादे-
वार्थानामवगतेश्चरितार्थत्वाच्च शब्दो निवर्तते, वाक्ये त्वर्थानां विच्छे-
दप्रतिभासात् समुच्चयावद्योतने चशब्दोऽपेक्ष्यते, तस्मात्समुदायादेवा-
न्योन्यामेक्षाप्रभावितद्वित्वादियोगिनोद्विवचनयहुवचनयोरुपपत्तौ न
का चिद्विप्रतिपत्तिः ॥ ३३ ॥

यत एवं—

दुःखा दुरूपपादा च तस्माद्भाष्येऽप्युदाहृता ।

युगपद् वाचिता सा तु व्यवहारार्थमाश्रिता ॥ ३४ ॥

दुःखयति न चेतः परितोषयतीति दुःखा प्रतीतावनुपारोहात् प्रयो-
जनस्य चान्यथासिद्धेः, अत एव प्रमाणामावात् परस्य सुखेन प्रतिपा-
दयितुं न पार्यत इति दुरूपपादा च, सङ्कलनाविषयाश्चार्थास्समासा-
न्तरेऽपि समुदायभावमापद्यन्त इत्यस्ति सहविवक्षा, एकजातीयविष-
याश्चार्था भवन्त्येकशब्दवाच्या एकशेष इति सहविवक्षायामियं
व्याहृता युगपदधिकरणवचनता, दुरूपपादेति वदता भाष्यका-
रेण कृच्छ्रोपपादनाय युक्तिर्गर्भीकृता ततश्चेयमङ्गीकृतैवेति ॥ ३४ ॥

तत्संभावनाबीजमाह—

समुदायमुपक्रम्य पदं तस्यां प्रयुज्यते ।

विभागेन समाख्याने ततस्तद् द्वर्थमुच्यते ॥ ३५ ॥

इह प्लक्षन्यग्रोधौ धवखदिरपलाशा इत्यादिस्समुदायो लौकिको-
ऽन्वाख्येयः शब्दोऽवयवविभागकल्पनया व्युत्पाद्यते, तत्र च या-

वानर्थस्तावानेव हि विभज्यमानस्यावयवस्यावस्थाप्यते, अत्र हि वि-
षये यः प्लक्षादिशब्दोऽवयवः स स्वार्थमात्रे न विश्रान्तोऽपि तु प-
रिसमाप्तार्थवचनः, तथा च समुदायोपक्रमे परस्परसंबन्धादन्विताभि-
धाननयेन प्रत्येकं पदमितरपदार्थानुगतार्थाभिधानादनेकार्थमेव तस्यां-
युगपद्विवक्षायां समुदायमभिधेयमुद्दिश्य प्रयुज्यत इति तथैव प्रक्रिया-
यां प्लक्षौ च न्यग्रोधौ चेति द्वयर्थस्यैवापोद्धारवाक्यम्,

एवं धवखदिरपलाशा इत्यत्र बह्वर्थस्यापीति बोद्धव्यं, विवक्षोपा-
रूढो ह्यर्थः शब्दानाम्, अत्र चैतावती विवक्षा परमार्थतत्त्वमिन्न एव
समाप्तोऽर्थसमुदायार्थाभिधायीति न वाक्येऽनेकार्थत्वं लौकिकेऽस्ति;
प्रक्रियावाक्ये त्ववयवधर्मेण समुदायाभिधानात् प्लक्षावयवत्वादुद्धू-
तावयवभेदोऽयं समुदायः प्लक्षौ न्यग्रोधावयवत्वाच्च न्यग्रोधावित्यु-
च्यते, तद्यथा समावयवत्वात् समं चूर्णमिति,

वृत्तौ त्वेकार्थीभावाद् भेदस्य विगलनात् तदधिष्ठानसमुच्चयद्योतनं-
चशब्दासङ्गात् समुदाये समप्राधान्येनावयवशब्दो वर्तते; अन्यथा स-
मप्राधान्याद् द्वन्द्वपदानां तदर्थस्य साक्षात् क्रियासंबन्धसंभवादितरेत-
रोपश्लेषाभावे वाक्य इव विभक्तार्थाभिधायित्वाद् द्विवचनाद्यनुपप-
त्तिरेव स्यात्,

समासान्तरेषु हि प्रधानमुखेनोपसर्जनं क्रियया युज्यत इति
तेन संसृज्यते न तु द्वन्द्वे सर्वेषां समप्रधानत्वात्, तस्मात्तत्रैकैकेन
पदेन समुदायार्थाभिधानमवश्याभ्युपगन्तव्यं येन परस्परार्थसम-
न्वयोपपत्तावुद्धूतभेदस्याभिधानाद् द्विवचनबहुवचनोपपत्तिः, आश्र-
यतो हि लिङ्गवचनान्यत्र प्रतिपादयिष्यति,

वृत्तिवाक्ययोश्च शब्दशक्तिवैचित्र्यं सुप्रसिद्धमिति वाक्ये लौकिके
दृष्टार्थान्तराभिधानशक्तिरपि शब्दो वृत्तौ तदभिधायो युज्यते, अत ए-
वोक्तं तद्विषयं चेति सिद्धा युगपदधिकरणवचनता द्वन्द्वैकशेषयोः॥३५॥

एकमेव शब्दशक्तिवैचित्र्यकृतं विशेषं वृत्तिवाक्ययोः प्रतिपादयति—

वाक्येऽपि नियता धर्माः के चिद् वृत्तौ द्वयोस्तथा ।

ते त्वभेदेन सामर्थ्यमात्र एवोपवर्णिताः ॥ ३६ ॥

वाक्ये व्यपेक्षायां के चिदर्थभेदान्नियताः के चिद् वृत्तावेकार्थीभावे

केचिद्वृत्तिवाक्ययोर्द्वयोस्साधारणा इति यद्यपि भेदस्तथाऽपि नासा-
विदन्तया विषयभेदेन शास्त्रे निर्दिष्टोऽपि तु “समर्थः पदविधिरिति
सामर्थ्यसामान्य एव निरूपिता भिन्ना धर्माः, अनाश्रितविशेषे सामर्थ्य
निर्दिष्टे सति यथायथं ते विभक्ताः, सामर्थ्यमात्रमेतन्नियतम् । ३६ ॥

एवं सामान्येनाभिधाय विशेषेण निर्णेतुमाह—

वृत्तौ विशेषवृत्तित्वाद्भेदे सामान्यवाचिता ।

उपमानसमासादौ श्यामादीनामुदाहृता ॥ ३७ ॥

“उपमानानि सामान्यवचनैरिति”त्यत्र शस्त्री श्यामेत्युदाहृतं, तत्र च
श्यामाशब्दो विशिष्टायां शस्यामुपमानभूतायां तदुपमितायां वा देव-
दत्तायां वर्तत इति विशेषवृत्तित्वात् कथं सामान्यवचन इति चोद्ये;
“प्रागभिसंबन्धाद्यः सामान्यवचन” इति भाष्ये समर्थितम्, आभिमु-
ख्येनस्वभावसंबन्धेन भेदेन यत्र पदार्थाः संबध्यन्तेऽसौ समासोऽभि-
संबन्धशब्देनात्रोक्तः, तस्मात्प्राग्भेदे वाक्ये पृथगर्थत्वात्सामान्यवचनाः
श्यामादयः, शस्त्रीव श्यामेत्यत्र हि श्यामत्वसामान्यमुपमानोपमेयगत-
माश्रित्य श्यामशब्दः प्रवृत्तः, वृत्तावेकार्थीभावादस्य विशेषावरोधः,
एवमन्यत्रापि बोद्धव्यमुपमितसमासादौ ॥ ३७ ॥

उदाहरणान्तरमाह—

वृत्तिरन्यपदार्थे या तस्या वाक्येष्वसंभवः ।

चार्थे द्वन्द्वपदानां च भेदे वृत्तिर्न विद्यते ॥ ३८ ॥

स्निग्धानि किसलयान्यस्येति वाक्ये पदानामन्यपदार्थे स्निग्ध-
किसलयो वनस्पतिरिति वृत्तिवृत्तिर्नास्ति; अस्येत्यन्यपदार्थस्य
स्वशब्देनैव वाक्येऽवगमितत्वाद्, वृत्तौ तु मत्वर्थस्य संबन्धस्यान्त-
र्भावात् पदान्येकार्थीभूय संबन्धिनं प्रतिपादयन्ति, तथा द्वन्द्व-
पदानां भेदे वाक्ये चार्थे समाहारेतरेतरयोगलक्षणे वृत्तिर्नास्तीति
तत्र चशब्दो वाचकः प्रयुज्यते, वृत्तौ त्वेकक्रियावशात् समुदि-
तार्थाभिधायोनि पदानीति तत्र समुच्चितप्रधाने चो न प्रयु-
ज्यते ॥ ३८ ॥

अन्यदप्याह—

भेदे सति निरादीनां क्रान्ताद्यर्थेष्वसंभवः ।

प्राग्वृत्तेर्जातिवाचित्वं न च गौरखरादिषु ॥ ३९ ॥

भिद्यन्तेऽस्मिन्नर्था इति भेदो वाक्यं तत्र निरादीनां निष्क्रान्तः
कौशाम्ब्या इत्यादौ क्रान्ताद्यर्थवाचित्वं नास्तीति क्रान्तादेः साक्षा-
त्तत्र प्रयोगः, वृत्तौ तु निष्कौशाम्बिरित्यादावस्ति क्रान्ताद्यर्थाभिधा-
नं, वाक्ये हि निरादीनामसत्त्ववाचिनां क्रियायोगिनि क्रान्तादौ द्र-
व्ये वृत्तिर्न संभवति, समासे तु पूर्वपदार्थस्य प्राधान्यादनेकक्रियायो-
गी द्रव्यभूतः तदर्थोऽभिधीयते, सोऽयमेकार्थीभावकृतो विशेषः, तथा
गौरखरः कृष्णसर्पः लोहितशालिरित्यादिवृत्तिपदात्प्राग्ववाक्ये जाति-
विशेषप्रत्यायनसामर्थ्यं नास्ति, न हि गौरः खरः कृष्णसर्पः लोहितः
शालिरित्यत्र जातिविशेषप्रतीतिः,

पदसमुदायाभिधेयत्वाज्जातेर्वर्णविशेषावच्छिन्नस्यार्थस्य प्रतीतेः,
जातिविशेषे तु वर्णविशेषानादरः, ऐकार्थ्यात्तु समासेनकपदत्वाद्विशि-
ष्टजातिरुच्यते, तथा चात्र जात्यभिसंबन्धे विवक्षिते कर्मधारयान्मत्व-
र्थो भवति गौरखरवदरण्यं कृष्णसर्पवान्वहमीकः लोहितशालिमान्
ग्राम इति, तेनात्र “कर्मधारयमत्वर्थीयाभ्यां बहुव्रीहिलघुत्वात् प्रकर्म-
ण्ये”त्येतन्नावतरति, लोहितशालिग्राम इति ह्युक्ते विशिष्टजातीयशालि-
ग्रामं विवक्षितो न गम्येत, एवमुदाहरणान्तरेऽपि योज्यं, तथा च
प्राग्यम्—“अस्त्यत्र विशेषो जात्याऽत्र संबन्धः क्रियत” इति ॥ ३६ ॥

तदेतस्मिन्वृत्तिवाक्ययोः स्वाभाविके विशेषे संवादकमाचार्यम-
माह—

क्रीडायां जीविकायां च वाक्येनावचनात्तथा ।

न नित्यग्रहणं युक्तं कौटिल्ये यद्विधौ यथा ॥ ४० ॥

वात्तिककारः पपाठ—“उत्तरयोर्विग्रहे विशेषासम्प्रत्ययान्नित्यग्रह-
णार्थक्यमिति, “नित्यं कौटिल्ये गतौ” “लुपसदे”त्यनयोर्योगयो-
ग्यनिवृत्त्यर्थं नित्यग्रहणं न कर्तव्यं; वाक्येन गतिकौटिल्यस्य भाव-
र्थायाश्चागमितत्वात्, कुटिलं क्रामतीति चेतःकौटिल्येनासदाचार-

स्यापि प्रतीतेः, चङ्क्रम्यत इति तु गतप्रत्यागतोपाधिः क्रियाविशेषः प्रतीयने,

एवं गहितं लुम्पतीनि धात्वर्थगर्हा नियोगतो न प्रतीयते; साधनगर्हाया अपि प्रतीतेः, लोलुप्यत इति तु वृत्तौ भावगर्हाप्रतिपत्तिः, अनेनैव न्यायेन “नित्यं क्रीडाजीविकयोरिति”त्यत्र नित्यग्रहणं प्रत्याख्येयमिति निदर्शनव्याजेन तदप्युदाहृतम्,

यदि वा यथा नित्यं कौटिल्य इत्यत्र साक्षान्नित्यग्रहणस्य वार्त्तिके प्रत्याख्यानं न तथा “नित्यं क्रीडाजीविकयोरिति”त्यस्येति साध्यतयाप-
न्यासः, तदितरस्य निदर्शनत्वेन, सिद्धस्य च निदर्शनत्वात्, तदेवा-
चार्यमतं संवादकमुपपद्यते, उद्दालपुष्पस्य भञ्जिका दन्तानां लेखक-
इति वाक्यात् क्रीडाजीविकयोरप्रतिपत्तिः क्रीडाऽनङ्गीभूतस्य जीव-
नानुपायरूपस्याप्यर्थस्य प्रतीतेः,

एवं क्रियासमभिहारस्यापि चङ्क्रम्यते लोलुप्यत इत्यतोऽप्र-
तीतेर्नैतेभ्यस्तत्र यङ् भवति, तथा चोक्तं “क्रियासमभिहारे च नै-
तेभ्यः” इति,

एतदर्थं के चिन्नित्यग्रहणं व्याचक्षते—कुटिलायां गतौ नि-
त्यं भावगर्हायां नित्यं न क्रियासमभिहारे विवक्षितार्थानवगमात्, क्रि-
यासमभिहारस्यापि चङ्क्रम्यते लोलुप्यत इत्यतोऽप्रतीतेर्नैतेभ्यः सम-
भिहारानवगमादेव तत्र प्रत्ययाभावाद् एतदर्थमपि न नित्यग्रहणम्,

वचनानुसारिणं तु प्रति वाक्यनिवृत्त्यर्थमपि तद्भवितुमर्हति यथा
चैते वृत्तिविषया विशेषाः तथा सङ्ख्याविशेष उपसर्जनविशेषणं च
योगो व्यक्ताभिधानमिति वाक्यैकनियता विशेषाः प्रोक्ताः विशेषण-
विशेष्यभावादयस्तु द्वयोरप्यनुसर्तव्याः ॥ ४० ॥

एवं वृत्तिवाक्यवैधर्म्ये सति—

निर्धारणादिविषये व्यपेक्षैव यतः स्थिता ।

समासप्रतिषेधानां ततो नास्ति प्रयोजनम् ॥ ४१ ॥

व्यपेक्षालक्षणसामर्थ्यं वाक्यैकनियतं निर्धारणविषये व्यवस्थितं-
स्वभावतो नियतमिति गवां कृष्णा सम्पन्नश्चोरतमेति “न निर्धारण”-
इति समासप्रतिषेधो नारम्भणोयः, न ह्यत्रैकार्थीभावे समासे कृते

वृत्तिरूपेणा सम्पन्नश्चोक्तमेति निर्धारणं प्रतीयते, निर्धारणहेतोर्बाह्यस्या-
पेक्षणीयस्य भावादसामर्थ्यादत्र समासाभाव इति तात्पर्यम् ॥ ४१ ॥

एवं पूरणेत्यादिरपि प्रतिषेधोऽशिष्य इत्यनुसरणीयं, ज्ञापक-
त्वात् तु शास्त्रस्य स्वभावसिद्धमेव शक्तिर्वैचित्र्यं शब्दानामनुगन्तुं-
शास्त्रारम्भ इत्याह—

विधिभिः प्रतिषेधैश्च भेदाभेदनिर्दर्शनम् ।

कृतद्वन्द्वैकवद्भावे सङ्घट्टच्युपदेशवत् ॥ ४२ ॥

समासविधिना भेदस्संसर्ग एकार्थीभावः स्वभावसिद्धो ज्ञाप्यते
प्रतिषेधेनाभेदोऽसंसर्गो व्यपेक्षालक्षणो मन्दमतीन्द्रप्रति, तद्यथा
इन्द्रस्य प्राणितूर्याङ्गादौ स्वाभाविकी सङ्घे समाहारे तिरोहितावय-
भेदे वृत्तिः प्राणितूर्यसेनाऽङ्गानामित्येकवद्भावशास्त्रेण समाहार एवे-
ते नियमेनान्वाख्यायते; दधिपयःप्रभृतीनां तु स्वाभाविकी प्रोद्भूता-
वयवभेद इतरेतरयोगे वृत्तिः प्रतिषेधेन, विभाषावचनेन वृक्षमृगा-
दीनामुभयत्रेति शास्त्रमनुवादकम्, न ह्यसती शब्दानां शक्तिर्वचनश-
ब्देनापि कर्तुं पार्यते न वा समाहारैकत्वादित्येकवद्भावप्रत्याख्या-
स्य साक्षादुक्तत्वात् सिद्धत्वे सति निर्दर्शनत्वेनात्रोपन्यासः, न्या-
सस्तु समानः ॥ ४२ ॥

तदेवं वृत्तिवाक्ययोः समर्थः पदविधिरित्यत्र सामान्येन यत्सा-
मर्थ्यं निर्दिष्टं तदेव व्यपेक्षैकार्थीभावलक्षणभेदेन शब्दशक्त्यनुसारि-
भेदविभक्तमित्याह—

सामर्थ्यमविशेषोक्तमपि लोकव्यवस्थया ।

वृत्त्यवृत्त्योः प्रयोगज्ञैर्विभक्तं प्रतिपत्तृभिः ॥ ४३ ॥

समर्थपदेन सामान्यवाचिना सङ्गतार्थत्वं वृत्तिवाक्यगतमविशि-
मुक्तं, लक्ष्यज्ञैस्तु लक्ष्यमूलत्वात्स्मृतेः सूत्रकाराशयमनुसृत्य वृ-
त्तावेकार्थीभावा वाक्ये व्यपेक्षेति विभागः कृतः, तथा च परि-
भाषापक्षे षत्वादिविधावपि व्यपेक्षासामर्थ्यसंभवादस्यैव व्यापारः,
नयतविषयत्वाच्च सामर्थ्यभेदस्य वावचनानर्थक्यं च स्वभावसिद्ध-

त्वादित्युक्तम् एकार्थीभावकृताश्च वृत्तौ क्रान्ताद्यर्थप्रतीत्यादयो विशेष-
णा उक्ताः, वाक्ये त्वेकार्थीभावाभावकृताः सङ्ख्याविशेषादयः ॥४३॥

कथमविशेषोक्तावयं प्रविभागो विपर्ययोऽप्यत्र कस्मान्न संभाव्यते ?
इत्याशङ्क्याह—

अर्थस्य विनिवृत्तत्वाल्लुगादि न विरुध्यते ।

एकार्थीभाव एवातस्समासाख्यो विधीयते ॥ ४४ ॥

इह द्विविधा वृत्तिः—जहत्स्वार्थाऽजहत्स्वार्था च, जहति स्वार्थ-
मुपसर्जनपदानि यस्यां सा जहत्स्वार्था, तद्विपरीताऽजहत्स्वार्थेति-
मतभेदाश्रयो विकल्पः,

तत्र जहत्स्वार्थायामसन्नेवोपसर्जनार्थः, अजहत्स्वार्थायामपि प्र-
धानेन संभेदापत्तेः पृथगसन्निति भेदाधिष्ठानस्य संबन्धस्य नि-
वृत्तत्वात् सङ्ख्याविशेषतिरोधानाच्च विभक्तेः स्वाभाविकम-
र्थभावाददर्शनमन्वाख्यायमानमुपपद्यते तथा च समास एकार्थी-
भावो युक्तः, व्यपेक्षायां तु भेदस्य सङ्ख्याविशेषाणां च संभ-
वाद्विभक्तिश्रवणे वाक्यमवतिष्ठते, लुगादीत्यादिग्रहणात् स्तो-
कान्मुक्त इत्यत्रालुग् एकवद्भाववचनो गृह्यते भेदतिरोधाना-
द्धि समासेऽभेदेनैकत्वसङ्ख्याप्रादुर्भावात् स्वाभाविकमेवैकार्था-
भिधानमनुगम्यते तथा चोक्तं 'मेकवचनग्रहणमनर्थकं द्विवहुष्व-
समास' इति ॥ ४४ ॥

तदेवमेकार्थीभावे समासविधानस्य लुगाद्यन्वाख्यानं लिङ्गमु-
क्तं, तथा च वाक्यसमासयोर्नियतविषयत्वात् परस्परविषयावरोधा-
सामर्थ्याद्विकल्पशासनमनुपपन्नम्,

के चित्तु वाचनिकमेव विषयनियममाहुः, तद् दर्शयति—

व्यवस्थितविभाषा च सामान्ये कैश्चिदिष्यते ।

तथा वाक्यं व्यपेक्षायां समासोऽन्यत्र शिष्यते ॥ ४५ ॥

व्यपेक्षैकार्थीभावयोर्यत्सामान्यं संबन्धमात्रं सामर्थ्यमित्यविशेषे-
णोक्तं तत्र विभाषाया वाक्यसमासावभ्यनुज्ञायेते व्यतस्थितविभाषा-

विज्ञानाच्च व्यपेक्षायां सामर्थ्यभेदे वाक्यमेव, एकार्थीभावे तु वृत्तिरे-
वेति शब्दशक्त्यनुसारी विषयनियमस्सूत्रकाराभिप्रायमनुसरदुभि-
रुक्तः ॥ ४५ ॥

वार्त्तिककारो वाचचनं प्रत्याचख्याविति पूर्वोक्तनयेन व्यवस्थामाह,
सूत्रकारस्य तु सामान्ये व्यवस्थितविभाषा स्थिता, तथा च सामा-
न्यार्थाश्रये समानशब्दत्वेऽप्येकार्थीभावकृतोऽयमपरो विशेष इत्याह—

तुल्यश्रुतित्वात्तत्त्वेऽपि राजादीनामुपाश्रिते ।

वृत्तौ विशेषणाकाङ्क्षाऽगमकत्वान्निवर्तते ॥ ४६ ॥

य एव राजादिशब्दा वाक्ये त एव वृत्ताविति रूपसादृश्यादभेदे
वृत्तिवाक्ययोस्समाश्रितेऽपि ऋद्धस्य राज्ञः पुरुष इति वाक्यवद् ऋ-
द्धस्य राजपुरुष इति वृत्तावपि विशेषणेनोपसर्जनार्थो न युज्यते गम-
काभावात्, प्रधानसंसृष्टेन ह्यस्वतन्त्रेण राज्ञा ऋद्धादेरभिसंबन्धायो-
गादेकार्थीभावाद्वि सम्बन्धस्यात्यन्ताभावे सति कथमुद्धृतव्यतिरेकेण
विशेषणेन योगः स्यादिति “सविशेषणानां वृत्तिर्न वृत्तस्य वा विशेषणं-
ने”ति वक्तव्यं, कृते हि समासे विशेषणयोगो न प्रतीयत उपसर्जनार्थ-
स्येत्यगमकत्वाद् प्रत्यायकत्वाभावात् तत्र विशेषणाकाङ्क्षा नास्ति,
वाक्ये त्वस्ति गमकत्वाद् अतश्च शब्दशक्तिभेदादर्थभेदे वृत्तिवाक्ययो-
रत्यन्तमेव भेदः, सारूप्यनिमित्तं त्वभेदाध्यवसानं भ्रान्तम्,

येनापि वृत्तावेकार्थीभावादुपसर्जनार्थस्य विवेकाभावाद् वृत्तस्य
विशेषणयोगो न भवतीत्यादिरत्र युक्तिरुपन्यस्यते; तेनाप्येकार्थीभाव-
कृताद्विशेषणाद् भेद एव शब्दशक्तिनिमित्तो वृत्तिवाक्ययोरुक्तो नापूर्वः
रुश्चित् ॥ ४६ ॥

तथा हि—यत्रास्ति गमकत्वं तत्रैकार्थीभावेऽपि भवति विशेषण-
योग इत्याह—

संबन्धिशब्दस्सापेक्षो नित्यं सर्वः प्रयुज्यते ।

स्वार्थवत्सा व्यपेक्षाऽस्य वृत्तावपि न हीयते ॥ ४७ ॥

इह के चिच्छब्दाः स्वार्थमितरापेक्षं नान्तरीयकमभिदधाना-
संबन्धिशब्दाः कथ्यन्ते, तद्यथा—गुरुशिष्यपितृपुत्रमातृभ्रात्रादयः, अ-

तश्च ते वृत्तावपि स्वार्थमर्थान्तरापेक्षायोगिनमेव प्रतिपादयन्ति गमकत्वात्, तत्र सविशेषणानामपि वृत्तिर्भवतीति सविशेषणानां-वृत्तिर्नैत्यत्रापि गुरुपुत्रादीनामित्यपि न वक्तव्यं देवदत्तस्य गुरुकुलं देवदत्तस्य गुरुपुत्र इत्यादि, अत्र हि प्रातिपदिकमात्रेणापेक्षितं विशेषणं नोद्भूतव्यतिरेकेणेत्येकार्थीभावाद्यतिरेकस्यान्तर्भावेऽप्युपसर्जनेन संबध्यते गुर्वादेर्हि वाच्यं शिष्याद्यपेक्षमित्येकार्थीभावेऽपि तदाकाङ्क्षा न निवर्तते स्वार्थस्य निवृत्त्यभावात् ॥ ४७ ॥

अत्रैव प्रकारान्तरमाह—

समुदायेन संबन्धो येषां गुरुकुलादिना ।

संपृश्यावयवास्ते च युज्यन्ते तद्वता सह ॥ ४८ ॥

दासीगृहवत्प्रसिद्धमेव गुरुकुलं देवदत्तेन प्रधानं विशेष्यते न त्वत्रोपसर्जनार्थस्य गुरोर्देवदत्तापेक्षेत्यपि समर्थने किं देवदत्तस्य समीपं गुरुकुलमुतान्यथेति सन्देहे; अवश्यमिदं वक्तव्यं देवदत्तस्य यो-गुरुस्तस्य कुलमित्येवमवयवान् गुर्वादीन् संबन्धेन स्वीकृत्य ते देवदत्तादयस्तद्वताऽवयविना समुदायेन संबध्यन्त इत्यवयवद्वारेणैव समुदायसंबन्धो द्विमयमुदश्विद्यवानामित्यादिवत्,

एवं च य एव देवदत्तेन साक्षात् गुरोर्योगेऽर्थः स एव सम्पन्न-इति नास्ति प्रकारान्तरत्वमित्यत्र तात्पर्यम् ॥ ४८ ॥

प्रक्रियायां वाक्योपमर्देन वृत्तेरन्वाख्यानात् कथमत्यन्तभेद इत्या-शङ्क्याह—

अबुधान्प्रत्युपायांश्च विचित्राः प्रतिपत्तये ।

शब्दान्तरत्वादत्यन्तं भेदो वाक्यसमासयोः ॥ ४९ ॥

इह रापुरुषादयो विशिष्टार्थवृत्तयः सङ्घाताः परमार्थतो निरंशाः, एवं परिकल्पितपूर्वोत्तरावयवप्रविभागेन व्युत्पाद्यन्त इति मन्दमतयोऽतिसारूप्यादुपायोपेययोरैक्यमध्यवस्यन्ति,

भावतस्तु यथा रेखागवयेन सत्यगवयप्रतिपत्तावन्य एव रेखा-गवयोऽन्यश्च सत्यगवयः; इतरथा धूलिप्रक्षेपमात्रं प्रक्रियावाक्यम-न्यदेव समासात् प्रयोगसमवायि किल वाक्यमनेनोपायेन प्रदर्श्यते

तच्च व्यपेक्षैकनियतमेकार्थीभावविषयात् समासादन्यदेव, अर्थभेदेन शब्दानां भेदात् सङ्ख्याविशेषादिश्रार्थभेदः प्रदर्शितः,

कव चित्समासान्तादेश्च सङ्गावाद् रूपभेदोऽप्यस्ति भेदसंसर्गलक्षणस्य प्रधानस्यार्थस्याभेदाददूरविप्रकर्षेण वाक्यप्रकृतिवृत्तिव्युत्पाद्यते तथा कव चिद्वाक्यार्थे पदवचनमित्येवं विचित्रा व्युत्पादनोपायाः प्रक्रियायां तत्र च वाक्ये विभक्तीनां दर्शनात् समासे लुगन्वाख्यानं न लोपादिप्रत्ययलक्षणकार्यसिद्ध्यर्थम् ॥ ४९ ॥

यद्येवं गोरथादिवृत्तिविषयेऽपि युक्तादीनां वाक्ये दृष्टानां कथं न लोपाख्यानमित्यत आह—

असमासे समासे च गोरथादिष्वदर्शनात् ।

युक्तादीनां न शास्त्रेण निवृत्त्याऽनुगमः कृतः ॥ ५० ॥

विभक्तयोऽसमासे वाक्ये समासे च दृष्टप्रयोगा इति प्रक्रियायां तदभेदेन वृत्त्यनुशासने तासां प्रसङ्गाद्युक्तं यदाचार्योऽर्थाभावात् स्वाभाविकीं निवृत्तिं प्रत्ययलक्षणां प्रार्थयमानोऽन्वाचक्षीत, गोरथो दधिघट इत्यादौ तु युक्तादयः प्रक्रियावाक्यगता न दृश्यन्ते नापि तल्लोपलभ्यम्,

किञ्च गवां रथो गोरथ इति द्रव्याणां क्रियामन्तरेणासामर्थ्यात् समासाभावे चोदिते “सिद्धं तु समानाधिकरणाधिकारे तृतीयापूर्वपद उत्तरपदलोपं च षष्ठीसमासश्च युक्तपूर्णान्त” इत्युक्ते; दध्नोपसिक्तो दध्युपसिक्तो दध्नो दध्योदनः, दध्नः पूर्णो दधिपूर्णो घटो दधिघटः गोभिर्युक्तो गोयुक्तः गोयुक्तो रथो गोरथ इत्येवं समास उत्तरपदलोपस्य वचने च चोदिते; “न वा समासो दर्शनाद्युक्तार्थसम्प्रत्ययाच्च तदर्थ्याध्यवसानमि”ति प्रत्याख्यातं लोपवचनम्, दध्योदनः गुडधानात्यन्तव्यञ्जनभावावगतेस्तद्धेतुभूतोपसेकमिश्रणक्रियासामर्थ्यात् प्रतीयते तेन दध्नोदन इत्याद्येव वाक्यं क्रियते नास्त्येवोपसिक्तादिरत्र शब्दः,

एवं गवां रथो दध्नो घट इत्येव वाक्यं, संबन्धिसामर्थ्यात्तु युक्तार्थप्रतीतिः, तथा हि गवां रथस्य बाह्यबाहकसंबन्धो युक्तार्थमन्तर्भावयति,

एवं दधिघटयोराधाराधेयसंबन्धः पूर्णार्थमिति यथायोगमनुसरणीयम् ॥ ५० ॥

ननु च गोयुक्तो रथो दध्युपसिक्त ओदनो दधिपूर्णो घट इति वाक्ये दृश्यन्त एव युक्तादयः, तथा प्रगतपर्णः प्रपतितपर्ण इत्यादौ च प्रपर्णादिवृत्तिविषये वाक्ये गतादिशब्दः श्रूयत इति लोपोऽन्वाख्यात एवेत्यत आह—

शब्दान्तरत्वाद्युक्तादिः क चिद्वाक्ये प्रयुज्यते ।

प्रपर्णप्रपलाशादौ गतशब्दश्च वृत्तिषु ॥ ५१ ॥

इह द्विविधं वाक्यं प्रयोगसमवायि लौकिकं नित्यं, प्रक्रियावाक्य-चानित्यमलौकिकं समासप्रकृतिरेखागवयस्थानीयं, तत्र च युक्तादिर्न दृश्यते लौकिके दृश्यते तच्चान्यदेव गोरथादेः समासस्य पर्यायरूपमिति न पर्यायाणां गजो मतङ्गजो वृषो वृषभ इत्यादीनां गुरुलाघवादरेण लोपान्वाख्यानमुपपद्यते प्रपर्णादिविषये वृत्तिष्वेकार्थोभावेषु सत्सु क्व त्रिलौकिके वाक्ये प्रगतपर्ण इत्यादौ गतशब्दः प्रयुज्यते शब्दान्तरभूत इति समन्वयः ॥ ५१ ॥

प्रयोगसमवायिना च लौकिकेन वाक्येन सत्यप्यवान्तरार्थभेदे प्रधानार्थापेक्षया वृत्तिरभिन्नार्थेत्याह—

विशेषणविशेष्यत्वं कैश्चिदेकस्तथाऽऽश्रयः ।

उपाये तत्त्वदर्शित्वादिष्यते वृत्तिवाक्ययोः ॥ ५२ ॥

निरंशस्य समासस्यान्वाख्यातुमशक्यत्वात् लौकिकवाक्यसदृश-प्रक्रियावाक्यमुपायः कल्प्यते, तत्र चान्वयव्यतिरेकाभ्यां प्रकृतिप्रत्ययवदार्थापोद्धारः, अबुधास्तूपायोपेययोरैक्यमध्यवस्यन्तोऽर्थान्तरभेदमत्रावयन्ति, तथा हि—य एव विशेषणविशेष्यभावो नीलमुत्पलमिति वाक्ये भेदनिष्ठं च सामानाधिकरण्यं तदविलक्षणमेव नीलोत्पलमित्यत्र वृत्तौ,

एवं व्यधिकरणविषयेऽपि राज्ञ इत्यादौ विशेषणविशेष्यभावः संसर्गात्मको राजपुरुष इति वृत्त्या समान इति वृत्तिवाक्येऽभिन्ने च परस्परव्यपेक्षासामर्थ्यमेक इत्येकीयं मतम्,

समासेऽव्यपेक्षैव सामर्थ्यं वाक्योपमर्देन कार्यदर्शने समा-
सप्रादुर्भावादर्थभेदायोगात् प्रातिपदिकेनैव च पञ्चकदर्शनाश्रयेण
विभक्त्यर्थाभिधानात् तल्लुगन्वाख्यानं न त्वर्थस्याभावात् ; त-
था च तावकीनादौ विशेषणप्रतिपत्तिनिवन्धने सति सङ्ख्यावि-
शेषोऽवधार्यत एव यथा त्वेकार्थीभावादभावेन स्यादत्र प्रतीतिः, उप-
सर्जनविशेषणायोगस्तु सविशेषणानां वृत्तिर्नेति वाचनिकः द्वन्द्वे चश-
ब्दस्याप्रयोश्च तदर्थ एव तस्यानुशासनाद् न तु भेदविगमनात् तन्नि-
ष्ठसमुच्चयाभावादिति कार्यशब्दवादिनो वृत्तिवाक्ययोः प्रधानार्थाभेदे-
न पर्याययोः सर्वथैक्यं भ्रान्त्याऽध्यवस्यन्ति नैकार्थीभावो नाम विशे-
षकरः कश्चिद्व्यपेक्षैव पत्वादिविषयेऽपि संभवात् सर्गत्र सामर्थ्यामिति
प्रतिपन्नाः,

इत्थं च भिन्ननिमित्ताभ्यां शब्दाभ्यामेकस्यैवार्थस्य प्रत्यायनात्
सामानाधिकरण्यमवच्छेद्यावच्छेदकभावश्च भेदाश्रयो वृत्तावपि
युज्यत इति न तत्प्रयत्नसाध्यम् ,

एषां च मते वावचनेन विकल्पो भिन्ने विषये क्रियत इति नान-
र्थकं तत् ॥ ५२ ॥

एतदेव दर्शनं निराकर्तुमाह—

पदं यथैव वृक्षादिविशिष्टेऽर्थे व्यवस्थितम् ।

नीलोत्पलाद्यपि तथा भागाभ्यां वर्तते विना ॥ ५३ ॥

वर्णानामानर्थक्यस्य वृक्षादौ प्रतिपादितत्वान्निरंशमविभक्तार्थप्र-
त्यायकं स्फोटस्वभावं पदं स्वशक्त्या नियतार्थं यथा; एवं नीलोत्पलं-
राजपुरुष इत्याद्यपि समासपदमविभक्तावयवमभिन्नसंवित्सिद्धैकार्थ-
प्रत्यायकं सदृशभागप्रकल्पनया प्रकृतिप्रत्ययादिवद् व्युत्पाद्यते अदू-
रविप्रकर्षेण वाक्येन, यथा वृक्षादावसन्नपि प्रकृतिप्रत्ययार्थविभा-
गोऽन्वाख्यानार्थं कल्पितो वृत्तावप्यवयवार्थभेदः; वाक्ये हि भेदोऽर्थ-
स्येति सम्बन्धविभक्तिः, वृत्तौ त्वविभागेन पांसूदकवदर्थस्याभेदा-
पर्या सम्बन्धविगलनात् स्वाभाविकी निवृत्तिर्विभक्तेः,

सङ्ख्याविशेषोऽपि नास्ति पञ्चके प्रातिपदिकार्थे द्योतकाभावाद-
प्रतीतेः, पयः पयो जरयतीत्यत्र क्रियासम्बन्धान्यथाऽनुपपत्त्या शक्ति-
प्रतीतिः, अभेदैकत्वसङ्ख्या च सर्वसङ्ख्याविशेषसामान्यभूता वृत्ता-

व्युपसर्जनार्थस्य द्रव्यस्य निस्सङ्ख्यत्वाभावादिति यथायोगं सति विशेषद्योतके तदवगमो न विरुध्यते, प्रधानार्थसंभेदादेव च स्वविशेषणेन न युज्यते, उपसर्जनार्थवचनेन तु शब्दानां शक्त्याधानयोगाद्विषयविवेको दुरवसानः,

द्वन्द्वेऽपि समुच्चितप्राधाज्याच्चशब्दनिवृत्तिः; न तु चार्थेऽनुशासनाद्, न ह्यर्था विधेयतया शब्देषु निर्दिश्यन्त आनन्त्येनाशक्यत्वात्, तदुक्तं—
“अर्थानादेशनात् तच्च लघ्वर्थमिति” सिद्धस्य तु लौकिकस्यार्थस्यानुवादः, सर्वत्र परस्परव्यपेक्षा सामर्थ्यमिति त्वेकीयं मतम्, एकार्थीभावस्सामर्थ्यं परिभाषा चेत्येवं सूत्रमभिन्नतरकं भवतीति सिद्धान्तव्यवस्थापनात् ॥ ५३ ॥

तदेवमेकार्थीभावविशेषदर्शनादत्यन्तमेव वृत्तिवाक्ययोर्भेदः, केन चिदंशेन तु सादृश्यात् तत्त्वाध्यवसायो भ्रमः, न चापि सर्वत्र वृत्तिवाक्ययोः सादृश्यानुगम इत्याह—

श्रोत्रियक्षेत्रियादीनां न च वासिष्ठगार्ग्यवत् ।

भेदेन प्रत्ययो लोके तुल्यरूपा समन्वयात् ॥ ५४ ॥

वासिष्ठगार्ग्यादौ तद्धितवृत्तिविषये तु यथाऽन्वाख्यानाय प्रकृतिप्रत्ययविभागेन प्रतिपत्तिः; नैवं श्रोत्रियक्षेत्रियपारशवादेः, न ह्यत्र प्रकृतिरूपानुगमो दृश्यते, छन्दश्शब्दपरक्षेत्रशब्दपरस्त्रीशब्दानामननुगमात्, तथा च वाक्यादन्यदेव वृत्तिपदं, तथा सर्वत्रैव बोद्धव्यम्, एतदेव हि सामान्यतो दृष्टमत्र लिङ्गमुपोद्बलकमर्थभेदादेव सिद्धम् ॥ ५४ ॥

वृत्तिवाक्ययोः शब्दभेदेऽर्थानुगमोऽपि क्व चिन्नास्तीत्याह—

सप्तपर्णादिवद्भेदो न वृत्तौ विद्यते क चित् ।

रूढ्यरूढिविभागोऽपि क्रियते प्रतिपत्तये ॥ ५५ ॥

पर्वणि पर्वणि सप्त पर्णान्यस्येत्येवं सप्तपर्णशब्दो व्युत्पाद्यते न च सर्व एवंविधो वृक्षः, अपि तु कश्चिदेव शीर्णपर्णोऽपि विशिष्टजातीयोऽभिधीयते, यद्येवं कथं सप्तपर्णादयो रूढिशब्दा इति प्रसिद्धा न राजपुरुषादय इत्यत आह—रूढ्यरूढीति । प्रतिपत्तये न्यायसिद्धाथ भेदे सम्प्रत्ययस्थिरीकरणार्थमयं विभागः प्रतिपादनोपायः प्रधानाथ

गमाद् राजपुरुषादौ यौगिकत्वं सप्तपर्णादौ तु वाक्यगतार्थानुगम-
भिचाराद्वृद्धित्वमिति विभागेन व्यवहारः; क्रमेण हि परोऽवबोध्यते
चार्थानुगममात्रं विना रूढित्वं सप्तपर्णादावपि रूढिविषये क्व
वत्तत्संभवात्, तथा हि रूढीनामपि क्वचित्सप्तपर्णादावर्थानुगमोऽस्ति
चैतावता यौगिकत्वमतिप्रसङ्गात् ॥ ५५ ॥

तदेवमनङ्गीकृतावयवार्था एव नीलोत्पलादयः समासाः प्रकल्पि-
यावयवभेदेन व्युत्पाद्यमाना भिन्ना एव तत्त्वतो वाक्येभ्य इत्यत्यन्त-
भेदो वृत्तिवाक्ययोः सिद्धः, यद्येकार्थीभावकृतो भेदो वृत्तिवाक्ययो-
स्तदा बहुव्रीहावनेकवर्तिपदसंभवादन्यपदार्थं तेषामेकार्थीभावान्य-
याऽनुपस्था परस्परसमन्वये समासान्तरं कस्मान्न भवतीत्याह—

या सामान्याश्रया संज्ञा विशेषविषया च या ।

बहुलग्रहणान्नास्ति प्रवृत्तिरुभयोस्तयोः ॥ ५६ ॥

सुसूक्ष्मजटकेशादौ समासोऽवयवे यदि ।

स्यात्, स्यात्तत्रान्तरङ्गत्वाद्धाधिकोऽवयवस्वरः ॥ ५७ ॥

अतिशयेन सूक्ष्मा जटारूपाः केशा यस्य सोऽयं सुसूक्ष्मजटकेशः,
अत्र सुसूक्ष्मजटशब्दयोः सति संबन्धे विशेषणसमासे समासान्तोदा-
त्तत्वं स्याद् बहुव्रीहिस्वरेण हि त्रिपदसमासगतं समासान्तोदात्तत्वं
धाधिकमेकविषयत्वाद् अवयवयोस्तु बहुव्रीह्यभावादप्रतिषिद्धं समा-
सान्तोदात्तत्वमेव स्याद्,

न च परत्वाद्बहुव्रीहिस्वरोऽन्तरङ्गत्वादवयवस्वरश्च पूर्वशाला-
प्रेय इतिवत् तस्मादत्रावयवस्वरनिवृत्त्यर्थं विशेषणं विशेष्येणेति या
धर्मधारयसमाससंज्ञा या च सुप्सुषेति योगविभागात् सामान्येन
समाससंज्ञा सा बहुलग्रहणान्न प्रवर्तत इति वाच्यम् ॥ ५७ ॥

ननु च प्रकृतयैव महाविभाषयाऽत्रावयवयोः समाससंज्ञा द्विविधा-
पि न प्रवर्तत इति कस्माद् नोच्यते किं बहुलग्रहणात्तदभावः कथ्यते ?
इत्याशङ्क्याह—

समुदायस्य वृत्तौ च नैकदेशे विभाष्यते ।

भेद एव विभाषायां नियतो विषयो यतः ॥ ५८ ॥

व्यवस्थितविभाषाविज्ञानादेकार्थीभावप्रक्रमे विकल्पो नास्ति तस्य व्यपेक्षैकनियतत्वादित्यन्यपदार्थे वृत्तिमनुभवतामवयवानामन्योन्यसंसर्गस्याविनाभावादेकार्थीभाव एव न्याय्य इति प्राप्ता समाससंज्ञा बहुलग्रहणेन निवार्यते, यदाह वृत्तिस्तदाऽवयवयोर्वृत्तिरेव तद्यथा पञ्चगवधनः वाक्त्वचप्रिय इत्यन्तरा तत्पुरुषो द्वन्द्वश्च प्रवर्तत इति तदाश्रयटच्छमासान्तसिद्धिः, तदेतद्भाष्ये “द्वन्द्वतत्पुरुषयोरुत्तरपदे नित्यसमासवचनमि”त्येतत् वार्तिककारवचनसमाधानार्थमुक्तं यदा वृत्तिस्सर्वेषां तदा वृत्तिरिति ॥ ५८ ॥

ननु चैकस्मिन्प्रयोगे बहुव्रीहिसंज्ञाया भावोऽवयवयोः तत्पुरुषसंज्ञायाश्चाभावो विभाषयाऽनया प्रतिपाद्यताम् अयमेव ह्यस्या मुख्यो विषय इत्यत्राप्रवृत्तावचरितार्थेयं स्यादित्याशङ्क्याह—

यतश्च विषयस्सोऽस्यास्तस्मान्नास्यकृतार्थता ।

अभेदप्रक्रमेऽत्यन्तं भेदानामपसारणात् ॥ ५९ ॥

एकार्थीभावविषये पृथगर्थताऽभावाद्विविधभाषणरूपाया व्यपेक्षानियताया विभाषाया नास्ति प्रवृत्तिरित्यविषये प्रवृत्तावस्याः कथमचरितार्थत्वमत्यन्तमिति न केवलं समुदायगतो भेदो नास्ति यावदवयवगतोऽपि प्रधानार्थपरवशत्वेन पांसूदकवदविभागापत्तेः अवयवार्थानां, तदेवमत्र प्राप्तस्समासो बहुलग्रहणेन निवार्यते अवयवयोरिष्टस्वरसिद्धयर्थं “सुसूक्ष्मजटुकेशान्तस्सुलभाजिनवाससा” इत्येवमादौ बहुव्रीहिस्वर एवेष्यते ॥ ५९ ॥

कव चित्त्ववयवस्वरेण समुदायस्वरो न भिद्यत इति भवत्येव तत्रावयवयोस्समास इत्याह—

महाकष्टश्रिते त्वेवं न स्याद्भेदः पदत्रये ।

वृत्तावयववस्यात्वं यस्मान्न प्रतिषिध्यते ॥ ६० ॥

एवमिति समुदायस्य वृत्तावयवयोरप्येकार्थीभावाभ्युपगमे सति महत्कष्टं श्रित इति त्रिपदसमासप्रक्रमेऽवयवयोस्सन्महदिति समासे विहिते भवत्यात्वमुत्तरपदे विधीयमाने त्रिपदे चात्र समासे न स्यादात्वमुत्तरपदे त्वस्य सर्वान्त्ये लोकविज्ञानान्मध्यमपदे तदभावा-

१ व्यवहार मंजूषा-श्री कुशेश्वर कुमार संगृहीता	...	०	३
२ कृत्य मंजरी	...	०	४
३ कृत्य मंजरी-भाषाटीका	...	०	८
४ व्यवहार दीपिका	...	०	८
५ पर्वमाला	...	०	१
६ रसिक विनोदिनी	...	०	१
७ स्त्रीकर्त्तव्य	...	०	५
८ ध्रुतबोधः-संस्कृत हिन्दी टोकया सहितः	...	०	३
९ विविध लग्न भ्रमणम्	...	०	१
१० प्रशस्ति माला-श्रीकुशेश्वर कुमार संशोधिता	...	०	२
११ कूपोत्सर्ग विधिः	...	०	२
१२ दुर्गा सप्तशती	...	०	६
१३ दुर्गा सप्तशती	...	०	७
१४ अमर कोश	...	०	८
१५ चित्रगुप्त पूजा विधिः	...	०	१
१६ हनुमद्भुज दान विधिः	...	०	१
१७ ज्योतिष शिशुबोधः	...	०	२॥
१८ नाह्निदत्त पंचविशतिका	...	०	११
१९ सूर्यादिद्वादशस्तवी	...	०	११
२० प्रतिहार षष्ठी कथा	...	०	१॥
२१ भ्रातृद्वितीया कथा	...	०	१
२२ वाजसनेयिनामुपनयन पद्धतिः	...	०	७
२३ हरितालिका व्रत कथा	...	०	२
२४ सोमवारी व्रत कथा	...	०	२
२५ वाजसनेयिनामेकोद्दिष्ट पद्धतिः	...	०	२
२६ छन्दोगानामेकोद्दिष्ट पद्धतिः	...	०	२
२७ छन्दोगानां पार्वणपद्धतिः	...	०	३
२८ वाजसनेयिनां पार्वणपद्धतिः	...	०	३
२९ सत्यनारायण व्रत कथा	...	०	३
३० अनन्त व्रत कथा	...	०	२
३१ वाजसनेयिनां विवाह पद्धतिः-महामहत्तक ठक्कुरराम- दत्त विरचिता	...	०	५
३२ वाजसनेयिनां छन्दोगानांश्च जूटिका बन्धनमातृकापूजा- भ्युदयिक श्राद्ध पद्धतिः	...	०	२
३३ भाद्र शुक्लचतुर्थी चन्द्र पूजाविधिः	...	०	२
३४ मिथिलादेशीय सटीकषडङ्ग शत रुद्रीयविधिः	...	१	०

३५ लघुसिद्धान्त कौमुदी-जीवनाथशमाकृताटप्पणा सहितः		
३६ भक्तानन्द तरङ्गिणी	...	० २
३७ व्युत्पत्तिवादः-म० म० जयदेव मिश्र कृतया जया		
नाम्नी टीका सहितः-द्वितीया विभक्ति पर्यन्तम्	...	२ ८
३८ वैद्यकौस्तुभः-श्री मेवाराम मिश्र विरचितश्चित्रकाव्यः	१	८
३९ रसाध्यायः-टीका सहितः	...	० १०
४० काव्य मोमांसा-श्री राजशेखर कवि विरचिता	...	२ ४
४१ सार्थ परिभाषा पाठ	...	० २
४२ पारस्करगृह्यसूत्र-शुकदेववर्मा प्रणीतभाषाभाष्यसहित	३	०
४३ सांख्य प्रवचन भाष्यम्	...	१ ८
४४ वैशेषिक दर्शनम्-उपस्कार व्याख्या सहितम्	...	१ ०
४५ ब्रह्मसूत्रम् शंकरानन्दी वृत्ति सहितम्	...	१ ४
४६ विशिष्टाद्वैताधिकरणमाला-पञ्चनदीय सुदर्शनाचार्य		
प्रणीता	...	१ ०
४७ अद्वैत चन्द्रिका	...	० ८
४८ श्री भगवद्भक्ति रसायनम् सटीकम्	...	० १२
४९ श्री भगवन्नाम कौमुदी सटीका	...	० १०
५० सांख्यदर्शनम्-महादेव वेदान्ति कृत वृत्ति सहितम्	१	०
५१ वाताह्वानम् सटीकम्	...	० २
५२ जन्म पत्रिका विधानं-पूर्वार्धम्-श्रीजीवनाथ शर्म कृतं	२	०
५३ त्रिशतिका-श्री श्रीधराचार्य विरचिता	...	० ८
५४ आयुर्वेदसूत्रम्-योगानन्द नाथ भाष्य समेतम्	...	२ ४
५५ स्वप्नवासवदत्तम् नाटकम् सटीकम्	...	१ ४
५६ रसमंजरी-व्यङ्ग्यार्थ कौमुदी समेता	...	१ ४
५७ शिष्य शिक्षा	...	० १
५८ सरयूपारीण सर्वस्व-अर्थात् सरयू पारीण ब्राह्मणों का		
संक्षिप्त इतिहास	...	० ३
५९ सोपसर्ग धात्वर्थ कारिका	...	० २
६० अव्ययार्थ कारिका	...	० १
६१ उपसर्गार्थ कारिका	...	० १
६२ अभिषेक चतुष्टयी-विश्वनाथाष्टकं-कृष्णाष्टकं विन्ध्य-		
वासिनीनवकं च	...	० २
एतदतिरिक्तानि सर्व विषयकाणि पुस्तकान्यस्मत्कार्यालये		
समुपलभ्यन्ते ग्राहकैर्निम्नलिखितस्थाने पत्रव्यवहारः कर्तव्यः ।		

कृष्ण दास गुप्त,

४०१५ ठठेरी बाजार,

बनारस सिटी ।

Vakya padhyam

BENARES SANSKRIT SERIES

A

COLLECTION OF SANSKRIT WORKS

EDITED BY THE

PANDITS OF THE BENARES SANSKRIT COLLEGE,

No. 162.

श्रीविश्वनाथो विजयते ।

वाक्यपदीयम् ।

साङ्गवैयाकरणसिद्धान्तनिरूपणं श्रीभट्टहरिमहावैयाकरणविरचितं

श्रीहेलाराजकृतप्रकाशाख्यटीकायुतम् ।

VĀKYAPADĪYA,

A TREATISE ON THE PHILOSOPHY OF SANSKRIT GRAMMAR

BY

BHARTRIHARI,

With a Commentary by Helârâja.

EDITED BY

Sāhityāchārya, Tarkaratna, Nyāyaratna,
Gosvāmī Dāmodara S'āstrī of Brindaban.

Volume II—Fasciculus VI.

BENARES:

PUBLISHED BY Krishna Das Gupta, Proprietor,

BRAJ BRUSHAN DAS & Co.,

C. K. 40|5, Thatheri Bazar, Near the Chauk.

Printed by Jai Krishna Das Gupta

at the Vidya Vilas Press,

Gopalmandir Lane, Benares.

1933.

दित्यवयवसमास आश्रयितव्यः, स्वरे त्वत्र भेदो नास्ति त्रिपदे समासे समासान्तोदात्तत्वस्य बाधकस्थाथादिस्वरः तस्यापि बाधको "हीने द्वितीये"ति पूर्वपदप्रकृतिस्वरः स एवावयवसमासान्तोदात्तः ॥ ६० ॥

क्व चित्तु स्वरेऽत्र भेद इत्याह—

महारण्यमतीते तु त्रिपदाद्भिद्यते स्वरः ।

यस्मात्तत्रान्तरङ्गत्वाद्बाधकोऽवयवस्वरः ॥ ६१ ॥

महदरण्यमतीत इति त्रिपदे द्वितीयात्तत्पुरुषे समासान्तोदात्तत्वस्य बाधकं थाथादिस्वरमवयवाश्रयोऽन्तरङ्गः समासान्तोदात्तो-बाधेनेत्यत्र त्रिपदाद् द्विपदे तत्पुरुषे भिद्यते स्वरः ॥ ६१ ॥

तथा हि—

सति शिष्टवर्णयस्त्वात्थाथादिस्वर एव तु ।

द्विपदे तेन युगपत्त्रितयं न समस्यते ॥ ६२ ॥

महदरण्यं महारण्यमिति पूर्वं सन्महदिति समासे पश्चान्महारण्यशब्दस्यातीतशब्देन द्वितीयासमासे; सति शिष्टस्वरवर्णीयस्त्वात् थाथादिस्वरोऽन्तोदात्तो भवति सत्यवयवान्तोदात्तत्वे शिष्टत्वात् कक्षाऽन्तरप्राप्त्या उत्कृष्टबलत्वेन बाधकत्वात्, तदेवमत्र त्रिपदे समासे मध्येोदात्तत्वं द्विपदे त्वन्तोदात्तत्वमिति भेदः, तथा च "सुप्सुपे"ति-सङ्ख्याविवक्षायां त्रिपदसमासो न भवति महाकष्टश्रिते तु स्वरभेदाभावात् सत्यपि त्रिपदे समासे नास्ति कश्चिद्दोषः ॥ ६२ ॥

ननु च श्रितार्थे समन्वयात् परस्परसंसर्गाभावे महत्कष्टशब्दयोः कथं समासः? तथा चोत्तरपदे विधीयमानमात्वं न स्यादित्यत आह—

येषामपूज्यमानत्वं परार्थानुगमात्मके ।

विशेषणविशेष्यत्वमपि तेषां न कल्प्यते ॥ ६३ ॥

कष्टार्थस्य श्रितार्थानुगमे महता संबन्धाभावात्पूज्यमानत्वं नास्तीति वदतामवयवानां विशेषणविशेष्यभावोऽपि न स्याद् असंबन्धात्, तथा च पञ्चगवधन इत्यादाववयवयोस्समासाभावात् समा-

सान्तो न स्यात् पूर्वशालाप्रिय इत्यादौ चावयवाश्रयोऽन्तरङ्गस्वरो न स्यात् स च सिद्धान्तिनः, न चावयवतत्पुरुषत्वात् तस्यान्तोदात्तत्वं विप्रतिषेधादिति खादिरेतरशम्य इत्यत्र चावयवसमासाश्रयः पुम्बद्भावाभावः प्रधानानुग्रहाय चावयवाः परस्परेण सम्बध्यन्ते,

एवं सगुणस्य हि द्रव्यस्य क्रियासमन्वयः श्रौतेऽपि समन्वये द्रव्याश्रयत्वात् तद्विशेषणद्वारेणैव क्रियायोगाद् गुणस्य तस्मादस्त्येव समुदायप्रक्रमेऽप्यवयवयोः परस्परसमन्वय इति महाकप्रश्रिते रूपस्वरविशेषाभावादभ्युपगम्यापि त्रिपदः समास उक्तः सुप्सुपेति, सङ्ख्याविशेषविवक्षैव तु सिद्धान्त इति त्रिपदो द्वितीयासमासो नास्ति तथा च महारण्यातीत इत्यत्र द्विपदे समासे सिध्यतीष्टस्वरः, बहुव्रीहौ द्वन्द्वे चानेकग्रहणादविशेषेण समासस्सिद्धान्तितः, तत्र च दिक्सङ्ख्यापूर्वं एवावयवतत्पुरुषः तद्धितार्थोत्तरपद इति उत्तरपदे विहितो भवति, तथा च तत्रैव तदाश्रयोऽन्तरङ्गस्वरः सुसूक्ष्मजटकेशादौ तु बहुलग्रहणादवयवयोर्विशेषणसमासाभावः समुदायपारतन्त्र्ये चावयवानां पृक्स्वकार्याप्रयोजकत्वात् समुदायसमासेनैकपद्यस्य सिद्धत्वात्, तद्यथा समुदायद्विर्वचने त्ववयवद्विर्वचनं न भवति पपाचेति, पूर्वशालाप्रिय इत्यादौ तूत्तरपदे स्वरसमासान्तसिद्धयर्थं द्विगुर्वाचनिको भवति खादिरेतरशम्य इति तु-इतरा शम्या; इतरशम्येति पूर्वं विशेषणसमासे कृते खादिरीतरशम्या यस्येति द्विपदो बहुव्रीहिरित्युत्तरदेषु पुम्बद्भावः सिध्यतीति सर्वेष्टसिद्धिः ॥ ६३ ॥

प्रस्तुतमेव वृत्तिवाक्ययोर्वैधर्म्यं विचारान्तरार्थं प्रतिपादयति—

विशेषः श्रयमाणोऽपि प्रधानेषु गुणेषु वा ।

शब्दान्तरत्वाद्वाक्ये तु वृत्तौ नित्यं न विद्यते ॥ ६४ ॥

ऋद्धस्य राज्ञः पुरुष इति वाक्ये गुणस्य राज्ञो विशेषः श्रयते समृद्धतालक्षणः, वृत्तौ तु राजपुरुष इत्यत्र ऋद्धस्येति विशेषणं राज्ञो नास्ति प्रधानेऽर्थे संभिन्नस्य स्वविशेषणायोगाद्, एतच्च वृत्तिवाक्ययोः शब्दान्तरत्वे सत्युपपद्यते वाक्यप्रकृतौ तु वृत्तौ वाक्यगतधर्मानुषङ्गः,

एवं चित्रा गावो यस्य देवदत्तस्येति प्रधानस्यान्यपदार्थस्य देवद-

त्तादेर्विशेषो वाक्ये श्रुतो विवक्षितोऽपि वृत्तौ चित्रगुरित्यत्र नान्तर्भव-
तीति पदार्थाभिधानादनुप्रयोगानुपपत्तौ बोदितायां “न वाऽनभिहित-
त्वादि”त्यनुप्रयोगस्समर्थितः, अन्यपदार्थसामान्यं ह्यन्तर्भवति न तु
तद्विशेषः ॥ ६४ ॥

ननु च वृत्तौ गुणस्य स्वविशेषणेनाभिसम्बन्धात् कृतपूर्वो कट-
स्य सामानाधिकरण्याभावाद् असति क्रियासम्बन्धे कर्मता न स्या-
दित्याशङ्क्याह—

विशेषकर्मसम्बन्धे निर्भुक्तेऽपि कृतादिति ।

विशेषनिरपेक्षोऽन्यः कृतशब्दः प्रवर्तते ॥ ६५ ॥

कृतः पूर्व कटोऽनेन भुक्तः पूर्वमोदनोऽनेनेति वाक्ये कटादी-
नां विशिष्टेन कर्मणा समन्वय इति निष्ठया तस्य विशिष्टस्य क-
र्मणो निर्भुक्तत्वादभिहितत्वाद् द्वितीया न भवति, वृत्तौ तु कृतपूर्वो-
कटमित्यत्र कृतार्थस्य प्रधानार्थानुगामित्वादसति स्वातन्त्र्ये स्वक-
र्मणा कटादिना सामानाधिकरण्यं न स्यात् तस्मादन्य एव वाक्य-
स्थात्सकर्मकात्कृतशब्दात् वृत्तौ कृतशब्दोऽयमकर्मक इति ॥ ६५ ॥

बाह्येन कर्मणा कटादिना सम्बध्यत इत्याह—

अकर्मकत्वे सत्येवं क्तान्तं भावाभिधायकम् ।

ततः क्रियावता कर्त्रा योगो भवति कर्मणाम् ॥ ६६ ॥

वृत्तिवाक्ययोरत्यन्तभेदाद्वाक्ये विशिष्टकर्मसमन्वययोगोऽपि कृत-
शब्दो वृत्तौ विशेषस्याभिधानासम्भवात् सामान्यकर्मैव प्रतीयते तच्च
नान्तरीयकत्वादविवक्षितमित्यकर्मकोऽयं कृतशब्दो भावाभिधायी
सम्पद्यते, प्रसिद्धं हि नान्तरीयकं सामान्यकर्मैति यथा दीक्षितो न द-
दातीति प्रसिद्धेरकर्मिका क्रिया तथेयमपीति भावेऽत्र निष्ठा कथ्यते
तथा च क्रियाऽवच्छिन्नस्तद्धितवाच्यः कर्ता कृतपूर्वो देवदत्त इति, त-
स्य च बाह्येन कटादिना सम्बन्धो दृश्यते कटमिति, कारकाणां च क्रि-
याव्यपेतः सम्बन्ध इत्यन्यस्या अत्र क्रियाया अभावात् तद्वितार्थवि-
शेषभूतयैव क्रियाया सम्बन्धो युक्त इति तदपेक्षमेव कटादेः कर्मत्वं
कृतपूर्वो कटम् ,

एवं भुक्तपूर्व्योदनमित्यादि, भावेऽत्र निष्ठेति क्रियैव तदन्तवा-
च्या, तदेतदुक्तं भाष्ये—“योऽसौ कृतकटयारभिसम्बन्धः स उत्पन्ने प्रत्यये
निवर्तते; अस्ति च करोतेः कटेन सामर्थ्यमिति द्वितीया भविष्यती”ति
वाक्ये यो विशिष्टेन कटादिना कृतशब्दस्याभिसम्बन्धः स उत्पन्ने त-
द्धिते वृत्तौ निवर्तते शब्दशक्तिस्वाभाव्याद्विशेषाभिधानं नास्ति वृत्तौ
सामान्यकर्मणैव सम्बन्धप्रतीतेः तथा च प्रसिद्धेः कर्मणोऽकर्मिकेयं-
क्रियेति भावभिधायी क्त इति तत्रत्यया क्रिययाऽऽप्यमानः कटादेः
कर्म भवतीति समन्वयोपपत्तिरित्यर्थः ॥ ६६ ॥

ननु च तद्धितार्थे कर्तरि गुणीभूता क्रिया वृत्तावभेदेन प्रतीयते
न तु कर्तृभेदेन स्वरूपप्राधान्येनेति कथं तथा कटादेः कर्मणा यांग इ-
त्याङ्क्य निदर्शनेनैतद् व्युत्पादयति—

अविग्रहा गतादिस्था यथा ग्रामादिकर्मभिः ।

सम्बध्यते क्रिया तद्वत्कृतपूर्व्यादिषु स्थिता ॥ ६७ ॥

ग्रामं गतो देवदत्तो ग्रामं गच्छति चेत्यादौ गतादिशब्देन यदि
गमिक्रियाकर्तुरभिधानाद् गमिक्रियायाः ततः कर्तुर्विविधं पृथक्त्वेन
ग्रहणं नास्तीत्यविग्रहा सा, प्रत्ययार्थं हि सर्वत्र गुणभूतः प्रकृत्यर्थः
व्यापाराविष्टस्य साधनस्याख्यातात्प्रतीतेः कारकमुखेनैव क्रिया प्राधा-
न्य भजते न तु स्वतः सर्वत्र प्रकृत्यर्थस्य गुणत्वाद्,

एवं च क्रिया सर्वत्र कारकाद् भेदेन नावगृह्यते, कारकाणां हि प्र-
वृत्तिविशेषरूपाऽसौ तत्समवतैव तदभिधायिप्रत्ययानुगप्रकृतिवाच्या
न्याय्या न च केवलस्य क्रियावाचिना धातोः प्रयागाऽस्ति इक्ष्तिवा-
दिना च सिद्धतया प्रत्याख्यते न तु साध्यमानावस्थेन स्वरूपेण, त-
स्मात्कारकसंसृष्टैव सर्वा क्रिया कमणा सम्बध्यत इति कृतपूर्व्यादा-
वपि तादृश्या एव समन्वयोपपत्तिः ॥ ६७ ॥

यदि कृतशब्दो वृत्तौ विशेषकर्मन्तर्भावयितुमसमर्थो; मुण्डं क-
रोति मुण्डयति सूत्रयति मिश्रयतीत्यादावपि वृत्तौ माणवकादेर्विशे-
षस्यानभिव्यक्तिः स्याद्, न च कृतशब्दवन्मुण्डादिशब्दः क्रियावाचा-
ति तस्य क्रियाविशेषेऽन्तर्भावामावात्कथमत्र बाह्येन माणवकादिक-

र्मणा योग इत्याह—

मुण्डिसूत्र्यादयोऽसाद्भिर्भागैरनुगता इव ।

विभक्ताः कल्पितात्मानो धातवः कुट्टिचर्चिवत् ॥ ६८ ॥

मुण्डं करोतीत्यादि वाक्यं प्रकृतिप्रत्ययपरिकल्पनेनान्वाख्या-
नोगयमात्रमिति तद्गतभेदवासनया भागानुगम इवात्र सत्यतः पुन-
निरस्तोद्देशविभागा विशिष्टवचना एव ते धातव इत्थं व्युत्पाद्यन्ते
समुदायप्रतीत्या अवयवप्रतीतेर्बाधनात्, ततश्च यथायथं स्वकर्मणा स-
म्बन्धो न विरुध्यते प्रकृतिवाच्यं हि मुण्डादिगुणकर्म प्रत्ययवाच्य-
स्तु करोत्यर्थ इत्यन्वाख्यानप्रविभागः, कल्पितः, केशच्छेदनवचनो हि
मुण्डयतिः; तस्य साक्षादेव माणवकः कर्म,

एवं सूत्रयत्यादौ व्याकरणादिगुणत्वेन, नित्यसापेक्षा वा मुण्डा-
दयो बाह्येन गुणिना माणवकादिना युज्यन्ते केशच्छेदनं वा क्रियावि-
शेषरूपं करोतेः कर्म तद्विशिष्टस्य तु माणवकादि कर्म कुट्टिचर्चिवदिति ।
साक्षाद्भातुषु पाठादनयोः निरंशत्वस्य प्रसिद्धेर्निर्दर्शनत्वं न्याय्यम् ॥ ६८ ॥

एवमन्यत्रापि प्रकृतिप्रत्ययभेदोऽन्वाख्यानोपाय इत्याह—

पुत्रीयतौ न पुत्रोऽस्ति विशेषेच्छा तु तादृशी ।

विनैव पुत्रानुगमाद्या पुत्रे व्यवतिष्ठते ॥ ६९ ॥

पुत्रशब्दोऽत्रासत्यः कल्पितोऽवयवः तथा च पुत्रविशिष्टेच्छा पु-
त्रीयतिनाऽभिधीयते ॥ ६९ ॥

यदि तर्हि पुत्रे व्यवतिष्ठते तदा बाह्यैः पुत्रविशेषैः सम्बध्येतेयमि-
च्छेत्याशङ्क्याह—

प्राणैर्विना यथा धारिर्जीवितौ प्राणकर्मकः ।

न चात्र धारिर्न प्राणा जीवतिस्तु क्रियान्तरम् ॥ ७० ॥

जीवतीत्यस्यार्थः प्राणान्धारयतीति, न चात्र जीवितौ प्राणशब्दोऽ-
स्ति नापि धारयतिर्धातुः, अथ च विशिष्टकर्मिकैवंप्रकारा क्रिया प्रती-
यते ॥ ७० ॥

एवमन्तर्भूतत्वात् कर्मणोऽकर्मव्यपदेशमासादयति यथा—

तथा विनैषिपुत्राभ्यां पुत्रीयायां क्रियान्तरम् ।

अन्वाख्यानाय भेदात्तु सदृशाः प्रतिपादिकाः ॥ ७१ ॥

इषिपुत्रानुगम उपायमात्रं परमार्थतस्तु पुत्रीयायां पुत्रीयाशब्दे क्रियान्तरमन्या विशिष्टा क्रिया प्रतीयते पुत्रीयायां वा क्रियायां क्रियान्तरमिति भावप्रधानो निर्देशः तेन क्रियान्तरत्वमित्यर्थः,

एवं च यथा जीवतेर्बाह्येन कर्मणा योगः तथा पुत्रीयतावित्यकर्मिकेयं क्रिया, तथा च भाष्यम्—“अथ क्यजन्तस्य कानि साधनानि भावः कर्ता अथ कर्म नास्ति कर्मेति सुवन्तात्कर्मण इच्छायां क्यजिति तु प्रतिपादनोपायोऽन्वाख्यानं भेदेनेति पृथग्भूतपुत्रादिशब्दसादृश्याद्विभागभ्रान्तिरत्र ॥ ७१ ॥

ननु मुण्डयति माणवकमिति वा पुत्रीयति माणवकमिति बाह्येन कर्मणा क्रियान्तरत्वेऽपि योगः कस्मान्न भवतीत्याशङ्क्याह—

आक्षेपाच्च प्रयोगेण विषयान्तरवर्तिना ।

सदपीच्छा क्यचः कर्म वाक्य एव प्रयुज्यते ॥ ७२ ॥

पुत्रविशेषलक्षणं माणवकादिकर्म पुत्रैषणाया विद्यमानमपि वृत्तावर्थान्तरप्रतीतेर्न प्रयुज्यते, पुत्रीयति माणवकमिति ह्युक्ते विषयान्तरमाचारलक्षणं तद्वाचिनोपमानक्यचः प्रयोगेणैच्छाविषयात् क्यजपहियत आचारार्थप्रतीतेः तस्मात्पुत्रमिच्छति माणवकमिति वाक्य एव विशेषकर्मप्रयोगः ॥ ७२ ॥

अनेन न्यायेनैतत्सदृशं प्रसङ्गेनान्यदप्युपपादयति—

प्रसिद्धेन कृतश्शब्दो भावगर्हाऽभिधायिना ।

अभ्यासे तुल्यरूपत्वान्न यङन्तः प्रयुज्यते ॥ ७३ ॥

लोलुप्यते चङ्क्रम्यते जङ्गम्यत इति यङि कृते गतिकौटिल्यस्य भावगर्हायाश्च प्रतीतेः क्रियासमभिहारे यङन्तोऽयं सदृशोऽपि न प्रयुज्यते यङन्तादतस्तदप्रतीतेः भावगर्हाऽभिधायिनेत्यस्योपलक्षणार्थत्वा-

त् कौटिल्याभिधायिनेत्यपि द्रष्टव्यम्, तदुक्तं “क्रियासमभिहारे च नैतेभ्यः” इति, तदर्थं च नित्यग्रहणं केचिद्व्याचक्षते, अभ्यासः पौनः-
पुन्यं क्रियासमभिहारः, इत्थं च वाक्यवाच्य एव क्रियासमभिहारोऽत्र
भृशं क्रामति पुनः पुनः क्रामतीत्यादि ॥ ७३ ॥

तदेवमन्वाख्यानोपायमात्रमवयवविभागपरिकल्पनं समुदायार्थप्र-
तीत्या त्ववयवार्थसंविदां बाधादसत्या अवयवाः, तथा हि—

शब्दा यथा विभज्यन्ते भागैरिव विकल्पितैः ।

अन्वाख्येयास्तथा शास्त्रमतिदूरे व्यवस्थितम् ॥ ७४ ॥

यथेति । वीप्साप्रधानं, यथा यथा विभज्यन्ते भागैरिव कल्पना-
कल्पितैर्निरंशत्वात् सत्यत इत्यन्वाख्येयास्तथाऽन्वाख्यानोपायो-
भागप्रकल्पनेति यावत्, परमार्थतस्तु शास्त्रमवयवविभागप्रकल्प-
नारूपमतिदूरे नित्यादन्वाख्येयान्निरंशाच्छब्दतत्त्वादवस्थितं, प्रतिपा-
दिकशब्दनिष्ठं ह्यन्वाख्यानं, तेन च रेखागवयस्थानीयेन सत्य-
गवयवदवस्थितशब्दप्रतिपत्तिः, अत एव चोपायानां प्रक्रियाभेदः, के
चित्किल भवतिशब्दं भवात्तिरिति व्युत्पादयन्ति, के चिद्विशब्दादति-
प्रत्ययेन, अन्ये मध्ये विकरणेन, एवमेकशब्दादैकागारिकद्, एकागा-
रिशब्दाङ् डिकञ्, छन्दसः श्रोत्रभावो घञश्च, तदधीते वाक्यार्थे पदव-
चनमित्यादिप्रक्रियाभेद उक्तः ॥ ७४ ॥

एवं पुत्रीयादिशब्देऽपि प्रक्रियाभेदोऽभ्यूह्यः, पुतो रीयेण वा पोस्त्री-
येण वा पुत्ताङ्गीयेण वा व्युत्पत्तिः, इत्थं च व्युत्पत्तावपि पुत्रीयशब्दो-
विशिष्टक्रियावचन इत्यकर्मकत्वं, यदा च व्युत्पत्तौ नियमाभावस्त-
दौणादिका अपि केचिदष्टाध्याय्यां व्युत्पाद्यन्ते, इत्थमवयवानामस-
त्यत्वं सार्वत्रिकं निगमयति—

अर्थस्यानुगमं कं चिद् दृष्ट्वैव परिकल्पितम् ।

पदे वाक्ये पदे धातुर्धातौ भागश्च मुण्डिवत् ॥ ७५ ॥

वाक्यार्थ एव स्थितलक्षणो वाक्यस्यैवाखण्डस्य वाचकत्वात्
तथा चापोद्धार्यसामान्यं वाक्यार्थं विशेषेऽनुरूपमुद्घृत्य तावदर्थः-

पदं नाम पृथगन्वाख्यातुमपोद्घ्रियते, निरंशस्य वाक्यस्यानेकरूप-
स्यान्वाख्यातुमशक्यत्वात्, पदं हि सर्ववाक्येषु समानरूपमित्यर्थसा-
मान्यवाचि शक्यते व्युत्पादयितुं, तच्च व्युत्पादितं यथायथं वाक्येषु
सन्निपतितं तद्वाक्यगतविशेषस्वीकाराद्विशिष्टार्थव्यवहारावसानं जा-
यते ॥ ७५ ॥

न च पूर्वं सामान्यार्थं भूत्वा विशेषं स्वीकर्तुं समर्थम्—

सामान्यार्थस्तिरोभूतो न विशेषेऽवतिष्ठते ।

उपात्तस्य कृतस्त्यागो निवृत्तः कावतिष्ठताम् ॥ ७६ ॥

इत्यादिदोषापातादिति सामान्यभूतमर्थरूपं परिकल्पितमुच्यते
यथैव हि पदेन व्यवहाराभावात् परिकल्पितरूपं तद्; एवं तदर्थो-
ऽपि, तदपि च पदं प्रकृतिप्रत्ययपरिकल्पनया व्युत्पाद्यत इति
तत्राप्यपोद्धाराश्रयेण परिकल्पितान्वयव्यतिरेकवशेनार्थमात्रं प्रवि-
भज्यते प्रकृतिप्रत्यययोः, धातुरित्युपलक्षणं प्रकृतिरूपस्य प्रत्ययो-
ऽपि च गृह्यते, तत्रापि च प्रकृतिरूपमुण्डिसूत्रिपुत्रीयाद्यवयवविभागेन
प्रकृतिप्रत्ययकल्पनया व्युत्पाद्यते, एवमस्ति सकारमातिष्ठन्ते; अकार-
स्त्वागमोऽत्रेति के चित्, तथाऽतिप्रत्ययस्तिप्रत्ययो विकरणश्चेति
वा, एवं स्यति स्यतः स्यन्ति प्रत्ययाः स्यो वा विकरण इत्येवमन्यद-
प्यूह्यम्,

एवं च भागपरिकल्पने वर्णेष्ववस्थानं तेषां तुरीयादिभागानाम-
व्यवहारार्थत्वात् तत्रापि वा परमाणुपर्यन्तभागपरिकल्पनेन कश्चि-
च्छब्दः स्यादित्यवश्यं भेदवादिना वर्णेष्वभिन्नत्वमभ्युपगन्तव्यम्
अभिन्नप्रतीतेः, इत्थं च प्रथममेव वाक्यगतयाऽभिन्नसंविदा भेदस्य
बाधनाद्वितथत्वं कस्मान्नोच्यते व्यवहारेऽपि हि वाक्यमेव प्रथमप्र-
तीतं तथा च तदेवाभिन्नबुद्धिप्रत्यायितमस्तु सत्यम्, एतच्च वाक्यका-
ण्डान्निश्चेतव्यम् ॥ ७६ ॥

तदेवं प्रक्रियाभेदेऽपि—

अविप्रयोगः साधुत्वे व्युत्पत्तिरनवस्थिता ।

उपायात्प्रतिपत्तृणां नाभिमन्येत तत्त्वतः ॥ ७७ ॥

साधुत्वे विषये विविधः प्रयोगो नानाविधं प्रतिपादनं नास्ति स्थितलक्षणस्य शब्दस्योपेयस्योपायभेदेऽप्येकरूपत्वाद्, उपाया हि प्रतिपादनाङ्गभूताः प्राप्तावुपेयस्य चरितार्थत्वात्तिरोभवन्तीति नैतेषु सत्यताऽभिमानः कार्यः, विचित्रत्वाच्च प्रतिपाद्यप्रतिपादकयोर्यथा-
चि प्रवृत्तौ व्युत्पत्तिः परं भिद्यते, सर्वत्र चायमेव क्रमः, अविद्यैव हि विद्योपायः प्रतिपत्तिकाले गत्यन्तराभावाद्यथा कथं चित्रप्रतिपादन-
संभवात् ॥ ७७ ॥

उपेयप्राप्तिश्च तथाऽऽविर्भवन्ती दृश्यते तदुक्तं—

शास्त्रेषु प्रक्रियाभेदैरविद्यैवोपवर्ण्यते ।

अनागमविकल्पा तु स्वयं विद्योपवर्ण्यते ॥ ७८ ॥

इति स 'त्रैव' चोपायानामसत्यत्वे यद्वृच्छाशब्दैरनैमित्तिकोऽपि शब्दो निरस्तावयवविभाग इति ॥ ७८ ॥

नास्ति तत्त्वतो भेदः शब्दानामित्याह—

यथैव डित्थे डयतिः पाचके पचतिस्तथा ।

डयतिश्च पचिश्चैव द्वावप्येतावलौकिकौ ॥ ७९ ॥

यथैवेत्यस्यैव स्पष्टीकरणं—द्वावप्येतावलौकिकौ लोकव्यवहारे-
ऽप्रसिद्धौ, प्रसिद्ध्यादिविभागस्य लोकेऽसम्प्रत्ययाद् निरंशस्य
डित्थपचतिरूपस्य समुदायस्य लोके प्रयोगादुपपत्तावपि समानैवार्थ-
गतिरभिन्ना समुदायात्कल्पनया तु डयतिधातुरसंभवदर्थो डित्थ-
स्यान्वाख्यानायापोद्भिद्यते पचतिस्तु सम्भवदर्थः पचतिशब्दस्यैता-
वान्भेदः, तथा च चतुष्टयी शब्दानां प्रवृत्तिरुद्घोष्यते साधुत्वस्य स-
म्यक्त्वे ॥ ७९ ॥

तस्मादभिन्नादभेदपूर्वकाः भेदाः कल्पिताश्शिष्टैरबुधान्प्रति व्यु-
त्पत्त्यर्थमित्याह—

प्रकृतिप्रत्ययावूह्यौ पदात्ताभ्यां पदं तथा ।

अनुबन्धस्वरादिभ्यश्शिष्टैः शास्त्रं न तान्प्रति ॥ ८० ॥

शब्दानां शिष्टाः प्रमाणं, ते हि भावतत्त्वदृशो यद्यद्धर्मेऽङ्गतामेति तत्तत्साधुत्वेनाभ्युपयन्तः प्रकृतिप्रत्ययावनुगुणावूहित्वा लौकिकं पद-
तावद्वाक्यादपोद्धृतं व्युत्पादयन्ति, तथा च ताभ्यां प्रतिपाद्यपद-
मूहितमवयन्ति डित्थादि वा पदं प्रत्यक्षकल्पनोपदिष्टमित्यनुगुण-
प्रकृतिप्रत्ययोहे कारणं; पचत्यादौ तु प्रकृतिप्रत्ययोपदेशेनानुमान-
कल्पने शब्दानुशासने सङ्घातस्योहाद्. द्विविधं हि शिष्टैरनुशास-
नं प्रारब्धं साक्षादुपेयनिर्देशेन यथा निपातनम्; उपायनिर्देशानुसारे-
ण वा यथा विधिः, तत्र च प्रकृतीनामनुबन्धो अकारादिरूपग्रहदर्शनाद्
नियतः कल्पितः, प्रत्ययानां तु स्वरवृद्ध्यादिदर्शनात् तथैवानुबन्धप्र-
कल्प्तिः शिष्टानां तु निरावरणख्यातित्वात् प्रतिभाऽऽत्मनि निवृत्ताना-
मेव यथावत्सर्वभावगतत्वप्रख्यानात् सम्प्रत्युपदेशेन न कृत्यमनादि-
शास्त्राभ्यासादेव सिद्धेः. तथा च क चिदुपायानपेक्षाऽपीत्यसत्या एव
ते, अत एवोद्घुष्यते शिष्टपरिज्ञानार्थाऽष्टाध्यायीति ॥ ८० ॥

यस्तु शिष्टस्मरणमनादृत्य शास्त्रमात्रशरणः सः—

शास्त्रदृष्टिस्तु शास्त्रस्य प्राप्तिमात्रेऽप्यनिश्चिते ।

युज्यते प्रत्यवायेन शास्त्रं चक्षुरपश्यताम् ॥ ८१ ॥

बहुलमन्यतरस्यामेकेषामित्यादिसामान्यलक्षणात् प्राप्तिमात्रे क-
स्य चिद्विधेर्विषयविभागेनानिश्चिते शिष्टप्रयोगमननुसृत्य स्वेच्छयैव
शब्दान्प्रयुञ्जानांऽसाधुशब्दप्रयोगादधर्मेण संबध्यते, प्रयोगमूलौ हि
धर्माधर्मौ तस्माच्छिष्टप्रयोगानुसारेण लक्षणं विषयविभागेनावस्था-
पयितव्यम् ,

यद्येवमस्तु शिष्टप्रयोग एव किमनर्थकेण शास्त्रेणेत्याह —अपश्यतां-
शिष्टप्रयोगं साक्षादकुर्वतां शास्त्रमेव चक्षुरिव चक्षुः शब्दतत्त्वदर्शन-
निबन्धनत्वाद् ,

एवं च शास्त्रेण लक्षितान् शब्दान् ज्ञात्वा लक्षणनिरपेक्षमेव सा-
धून् शिष्टान्प्रयुञ्जानाननुमिमते तेभ्यश्च सामान्यलक्षणे भ्रान्तिमपन-
यन्तीति शास्त्रमपि सुफलं, तथा च लक्ष्यलक्षणे व्याकरणमित्युक्तं
सैषा शिष्टपरिज्ञानार्थाऽष्टाध्यायीति च ॥ ८१ ॥

यदि तर्हि शास्त्रं चक्षुः किमिति तत् क्व चिन्नवानिष्टादर्शना-

च्छास्त्रमत्र प्रत्याख्यायत इत्याशङ्क्याह—

अर्थान्तराभिधानाच्च पौर्वापर्यं न भिद्यते ।

राजदन्ताहिताग्न्यादिराजाश्वादिषु सर्वथा ॥ ८२ ॥

राजदन्तादौ लौकिकं यन्नियतं पौर्वापर्यं तन्न भिद्यते नान्यथा कदा चिदपि भवतीति विप्रयोगादर्शनाच्छास्त्रमत्र प्रत्याख्यायते, प्रयोगः विप्रयोगश्च द्वयं यत्रैकस्मिन्नर्थे दृश्यते तत्र शास्त्रारम्भो विप्रयोगनिवारणेन सफलः, इह तु दन्तराजोऽश्वराज इति प्रयोगेविपर्यासे विवक्षितविपरीतोऽर्थो गम्येत न तु य एव राजदन्त इत्यादौ समाने चार्थे शास्त्रान्विताऽशास्त्रान्वितस्य निवर्तकः, आहिताग्न्यादौ तु प्रयोगानियमेऽप्यर्थाभेदो दृश्यत इति प्रत्याख्यानमेव युक्तम्, क्व चित्तु पाठः—पौर्वापर्यं न विद्यत इति पौर्वापर्यमुपदेश्यत्वेन नास्तीत्यर्थः ॥ ८२ ॥

यदि तर्हि विप्रयोगदर्शनाच्छास्त्रमत्र प्रत्याख्यायते तदा गर्गा इत्यादावपि लुक्शास्त्रेण किं कार्यमित्यत आह—

विनैव प्रत्ययैर्वृत्तौ ये भिन्नार्थाभिधायिनः ।

गर्गादयो लुका तेषां साधुत्वमनुगम्यते ॥ ८३ ॥

शब्दानां स्वाभाविकमर्थाभिधानमिति वृत्तावेकार्थ्यभावे गर्गावत्सा इत्यादयोऽपत्यप्रत्ययमन्तरेण प्रकृत्यर्थभिन्नं प्रत्ययार्थमपत्यलक्षणमाचक्षते, गार्ग्य इत्यादि च प्रत्ययसहितं तदभिधानं द्रष्टुं न केवला प्रकृतिः प्रयोक्तव्येति परश्चेति नियमेनावेदितम्, अतश्चात्र शास्त्रप्रक्रयाऽनुसारेण केवलस्य प्रकृतिरूपस्यासाधुत्वे प्राप्ते लुगन्वाख्यानमुपपद्यते ॥ ८३ ॥

नन्वेवमपि सोऽयमित्यभिसंबन्धादपत्ये गर्गादीनां प्रयोगस्सिध्यति तद्यथा भृगुश्चरति; अङ्गिराश्चरति; इत्यपत्यवतोऽपत्ये प्रयोग इति । क लुगन्वाख्यानेनेत्यत आह—

सोऽयमित्यभिसंबन्धात्प्रत्ययेन विना यदि ।

बभ्रादयः प्रयुज्येरन्नापत्ये नियमो भवेत् ॥ ८४ ॥

अपत्यापत्यवत्सम्बन्धपूर्वकः सोऽयमित्यभेदेनापचारादपत्यमित्युच्यते गर्गा इति सोऽयमित्यभेदसंबन्धः कथ्यते बहुवचनानुपपत्त्या हि गर्गापत्यान्युच्यन्ते मूलप्रकृतेरेकत्वाद् बहुवचनानुपपत्तेः, तत्र चाभेदेन संबन्धे भेदसंबन्धस्याविवक्षितत्वादपत्यप्रत्ययो नास्तीति शक्यते लुग्वक्तुं, किन्त्वभेदसंबन्धस्योपचरितस्य नियतभेदपूर्वकत्वाभावादन्तेवासिनोऽपि गर्गस्य समारोपितगर्गरूपा बहुवचनेन प्रत्याख्यन्त इत्यपि शक्यते वक्तुमिति नियमेनापत्यादीनामभिधानं न प्रतीयेत तस्मादपत्ये नियमार्थमपत्यप्रत्यस्य लुगुच्यते स्वभावादेव तु प्रत्ययरहिता प्रकृतिस्तदर्थं व्रते; अन्यत्र प्रत्ययलक्षणार्थं लुगु; इह त्वर्थनियमार्थं प्रष्टुस्येयमितीदमर्थं प्रत्ययस्य ॥ ८४ ॥

तर्हि लुगारम्भणीयोऽन्यथा नियमेन भार्या न प्रतीयेतेत्याशङ्क्याह—

सोऽयमित्यभिसंबन्धे लिङ्गोपव्यञ्जनादृते ।

प्रष्ठादिषु न जायैव नियमेन प्रतीयते ॥ ८५ ॥

सत्यमत्रापि यत्नं विना भार्यायामभेदोपचारान्नियमो न स्याद् अतस्तर्ह्यत्रापि यत्नः “पुंयोगादाख्यायामि”ति स्त्रीप्रत्ययो लिङ्गोपव्यञ्जनोऽस्ति, यत आख्याग्रहणाद्धि यादृशः पुंसि दृष्टप्रयोगश्शब्दः प्रयोगतद्रूपादेव स्त्रीवृत्तेरयं प्रत्ययोऽन्वाख्यायत इति, तद्धितान्तस्याख्यारूपत्वाभावात् तदनुपपत्तावनुमितायां सत्यप्यभेदसंबन्धे स्त्रीप्रत्ययसहायात् प्रष्ठादिशब्दाद्भार्याऽवगतिः ॥ ८५ ॥

ननु भगिन्यादावपि कथं न सम्प्रत्ययः ? मैवं—प्रस्थानकर्तृत्वासङ्गाद्धि स्त्रियामपि प्रस्थाने संविधानं सम्पादयन्त्यां पुंशब्दः प्रवर्तते संविधातृत्वं च भार्याया एवोपपद्यते नान्यस्याः, प्रस्थो ब्रीहिरित्यादौ प्रस्थेन प्रमित इति नियमप्रतिपत्त्यर्थं प्रत्ययस्य लुगन्वाख्येय इत्याशङ्क्याह—

मानमेयादिसंबन्धविशेषेऽङ्गीकृते तथा ।

प्रस्थादीनामसाधुत्वं तद्धितेन विना भवेत् ॥ ८६ ॥

तद्धितो योगभेदेन वाक्यं वा स्याद्विभाषितम् ।

परिमाणाधिके तत्र प्रथमा शिष्यते पुनः ॥ ८७ ॥

अत्राप्यध्यारोपेणाभेदसंबन्धे मानमेययोगो नियमेन न प्रतीयेत सामीप्यादेरपि सम्भवादिति “तदस्य परिमाणमि”ति योगविभागेन तद्धितस्स्याद्; वाक्यं वा महाविभाषया-प्रस्थः परिमाणमेषां ब्रौहीणामिति यत्नान्तरं परिमाणाधिके प्रातिपदिकार्थे प्रथमालक्षणमारब्धं-निमित्तरूपेण निमित्तिनः प्रस्थप्रमितस्य ब्रौह्मादेर्गौणस्याभिधाने प्राति-पादिकार्थग्रहणादेव सोऽयमिति संबन्धे सिद्धा प्रथमा, प्रस्थः परिमाणमेषां ब्रौहीणामिति परिमाणातिरिक्ते प्रमेये भूयः परिमाणग्रहणेनोप-दिश्यते तेन प्रथमाऽन्तात् परिमाणशब्दान् मुख्यतयैव प्रथमं मेयं प्र-तीयते तद्धितोऽपि विभाषितो वचनसामर्थ्यान्न बाध्यते प्रास्थिक इति वाक्यमपि भवति ॥ ८६-८७ ॥

ननु च परिमाणवाचि प्रातिपदिकं कथं परिमेये वर्तते ? इत्याह—

व्यतिरिक्तस्य साधुत्वे तदेव च निदर्शनम् ।

युज्यतेऽङ्गीकृताधिक्यं तत्सर्वाभिर्विभक्तिभिः ॥ ८८ ॥

तदेवं परिमाणात्पुनः प्रथमाविधानं ज्ञापकं मानमेयसंबन्धोपहि-तव्यतिरेकार्थाभिधाने प्रस्थादेः स्वाभाविकं ह्यर्थाभिधानं प्राप्यते तथा च तादृतेनेव भिन्नं प्रमेयं प्रथमयाऽभिधीयते तत्र चान्तरङ्गे मानमेय-संबन्धे चरितार्था प्रथमा बाह्यक्रियाविभाविते कर्मादिके भेद आधि-क्येऽपेक्षिते संबन्धे विभक्त्यन्तरैर्द्वितीयाऽऽदिभिर्बाध्यते, अतो बाह्यक्रि-यावभावितकर्मादिशक्तिभेदलक्षणं प्रातिपदिकार्थाधिक्यमङ्गीकृतं स्वी-कृतं येन तत् परिमेयवाचि पदं यथायथं सकलाभिर्द्वितीयाऽऽदिभिर्वि-भक्तिभिर्युज्यते संबध्यते प्रस्थं पचति प्रस्थेन क्रीतमित्यादि ॥ ८८ ॥

एवमभेदोपचारादभिधानेऽपि नियमार्थं लुगादियत्तारम्भः गुण-गुणितास्तु स्वभावादेव नियतो योग इति किमर्थं गुणवचनेभ्यो मतुपो-लुगन्वाख्यानमित्याह—

शुक्लादिषु मतुब्कोपो व्यतिरेकस्य दर्शनात् ।

असाधुत्वानिवृत्त्यर्थं साधवस्ते विदादिवत् ॥ ८९ ॥

पटस्य शुक्ल इति व्यतिरेको दृष्टः, तथा च शुक्लः पट इत्यव्यति-

रेके मतुप्स्यादिति केवलायाः प्रकृतेरसाधुत्वशङ्का स्यादिति व्यतिरे-
कनिबन्धनस्योत्पन्नस्य मतुप्प्रत्ययस्य युक्तं लुगन्वाख्यानं, तथा हि—
“अव्यतिरेकात्सिद्धमि”त्युक्त्वा दृष्टो व्यतिरेक इति पुनर्लुगेव समर्थितं-
लुगन्वाख्यानद्वारेण च विदाः गर्गा इत्यादिशब्दवद् गुणिनि संबन्धाद्
वृत्तिराख्यायते, तथा हि—स्वार्थविशिष्टापत्यार्थाभिधानाद् विदा
इत्यादयः प्रयोगाः, तथा शुक्लादयोऽपि न तु सोऽयमित्यभिसंबन्धा-
देवेत्यर्थः ॥ ८९ ॥

तदेवं समानाधिकरणवृत्तेः प्रस्तावेन विशेषणविशेष्यभावसमर्थ-
नपूर्वकं प्रसक्तानुप्रसक्त्यायातं विचारं परिसमाप्य प्रकृतमेव विशे-
षणविशेष्यभावं वृत्तावभेदप्रतीतेरनुपपद्यमानमाशङ्क्यैकीयमतेन ता-
वदुपपादयितुमाह—

विशेषणाद्विशेष्येऽर्थे तद्भावाभ्युच्चये सति ।

पुनश्च प्रतिसंहारे वृत्तिमेके प्रचक्षते ॥ ९० ॥

इहैकया प्रख्यया द्वयोर्विशेषणविशेष्ययोर्ग्रहणे परस्परोपकाराग्र-
हणात् किंभूतो विशेषणविशेष्यभावः स्याद् ? न हि वस्तुतो नियत-
जातीयं विशेषणं नाम किञ्चिदस्ति, न चाप्यत्र शाब्दी प्रतीतिरेका
युज्यते, अभिधानक्रमाद्व्यभिधेये क्रमिकैव प्रतीतिन्याय्या ततश्च नागृ-
हीतविशेषणा विशेष्ये बुद्धिरिति पूर्वं विशेषणग्रहणं ततो विशेषणा-
द्धेतोरवच्छेदकत्वेन गृहीताद्विशेष्ये तद्भेदस्य विशेषणरूपस्या-
भ्युच्चयेऽतिरेके सति पुनः प्रतिसंहारेऽसन्निधेस्तथा चाभ्युच्चयस्यै-
वापेक्षणे वृत्तिरेकार्थोभावः, विशेष्ये ह्यतिशयमाधाय कृतार्थं विशेषणं-
न स्वरूपेण विशेष्यमतिरेचयति मा भूद् व्यर्थावसाय इति, तथा च
विशिष्टस्यैवार्थस्य वृत्तावधारणमुपपद्यते ॥ ९० ॥

तदेतन्मतं दूषयति—

निमित्ते प्रत्ययः पूर्वो नानुप्राप्तो निमित्तिना ।

निमित्तवति बुद्धेश्च न निमित्तसरूपता ॥ ९१ ॥

संस्कारसहिताज्ज्ञानान्नोपश्लेषः स्मृतेरपि ।

व्यापारे तन्निमित्तानां न ग्राह्यं स्यात्तथाविधम् ॥ ९२ ॥

भिन्नज्ञानालम्बनवादे दूषणमिदं न निमित्तेऽवच्छेदकाभिमतं विशेषणे प्रथमः प्रत्ययो निमित्तिना विशेष्याभिमतेनानासादितः, न हि विशेषणग्रहणकाले विशेष्यग्रहणमत्र पक्षे तस्य तदानीमस्तमयाद् निमित्तवति च विशेष्याभिमते या बुद्धिः ज्ञानं तत्र निमित्तस्य विशेषणस्याप्रतिभासनान्न तदाच्छुरितत्वम् ,

एवं च वस्तुस्वरूपमात्रग्रहणं ज्ञानं कथं तत्र विशेषणतां विशेष्यतां च गृहीयाद् विशेष्यापेक्षं हि विशेषणत्वं विशेषणापेक्षं च विशेष्यत्वमिति परस्परज्ञाने परस्परस्वरूपानाभासनादापेक्षिकं विशेषणविशेष्यत्वं न गृहीतं स्याद्,

अथ पूर्वज्ञानाहितवासनासव्यपेक्षमुत्तरं ज्ञानमिति तस्मात् क्रमेण तयोरनुभवेऽपि पश्चात्संस्कारक्रमेणायाता स्मृतिस्तत्रावच्छेद्यावच्छेदकभावमावेदयत इत्युच्यते ? तदपि न-यस्माद्यथाऽनुभवं स्मृतिरुजायत इत्यनुभवगृहीतार्थरूपाधिक्यमुपश्लेषं परस्परयोजनमवच्छेद्यावच्छेदकत्वेन सङ्घटनं कथं साऽवकल्पयेद् एवं ह्यनुभूतार्थविषयत्वं तस्या विघटेतेत्यप्रमाणं स्याद्,

अथ यथा स्मृतिर्बाह्यविषयानुसन्धानात् तद्विषया कथ्यते तथा चाबाह्यस्य तदानीमभावादान्तरस्यानुसन्धातुः प्रमातुर्या विचित्राः शक्तयः ता अपि तस्य निमित्तमिति तेषां तन्निमित्तानां व्यापारेऽत्रावच्छेद्यावच्छेदकभावं प्रत्युपयोगे कथ्यमानेऽनुभवग्राह्यं बाह्यं वस्तु विशेषणविशेष्यरूपं न स्यात् प्रमातृशक्त्यैवासत्यपि संश्लेषेऽर्थानां घटनादिति न भाविको विशेषणविशेष्यभावस्समर्थितः ॥ ९१-९२ ॥

मा भूद्भाविक इति चेदाह—

अन्तःकरणवृत्तौ च व्यर्था बाह्यार्थकल्पना ।

तस्मादनुपकारो वा ग्राह्यं वा न तथा स्थितम् ॥ ९३ ॥

अन्तःकरणं क्रिया यस्यासावनुसन्धाता प्रमातैवं कथ्यते; सर्वार्थग्राहकं वा मनोऽन्तःकरणं तस्य वृत्तौ व्यापारेऽत्र विशेषणविशेष्यभावविषयेऽभ्युपगम्यमाने सर्वत्रान्तःकरणस्याभासो बहीरूपतयाऽध्यस्तो भवत्यर्थः, तावतैव लोकयात्रासिद्धेरिति किमनुपपद्यमानेन बाह्येन कल्पितेन प्रयोजनमिति बाह्यार्थवादिनं प्रतीदमुच्यते, तस्य हि

विशेषणविशेष्यभावादिसंबन्धो वस्तुसमवाय्यभिमतः; तथा च कल्पनानामनुभवमूलत्वमिति तदनुभवायातोऽयं विशेषणविशेष्यविकल्पः, तत्र यथास्वं विषयोपक्षयत्वात् प्रत्ययस्य तदस्थस्यार्थस्य विशेष्यावच्छेदकत्वलक्षणो नास्त्युपकारः, अनुसन्धातृप्रमातृवशेन मानसे विकल्पेऽभ्युपगते ग्राह्यस्य तद्रूपशून्यत्वमित्युक्तार्थनिगमनम् ॥ ९३ ॥

एवं परमते भिन्नज्ञानावलम्बनपक्षेऽनुपपत्तिमुद्भाव्य स्वमतेनैकज्ञानावलम्बनवादेन वास्तवं विशेषणविशेष्यभावमवस्थापयितुमाह—

अनुस्यूतेन संसृष्टैरर्थे बुद्धिः प्रवर्तते ।

व्याख्यातारो विभज्यार्थं तां भेदेन प्रचक्षते ॥ ९४ ॥

तदात्मन्यविभक्ते च बुद्ध्यन्तरमुपाश्रिताः ।

विभागमिव मन्यन्ते विशेषणविशेष्ययोः ॥ ९५ ॥

इह यथावस्तु प्रत्यया भवन्ति, वस्तु च जातिगुणोपाधिविशिष्टमभिन्नमित्यभिन्न एव प्रत्ययः, समवायतिरोहितभेदा हि जात्यादयो वस्तूनामारूपकाः, तत्र समवायिनः श्वेत्याच्छ्रुत्ये बुद्धेः श्वेतबुद्धिः ते कार्यकारणभूते इति पारमार्थिकपदार्थभेदावलम्बनेनौचित्यात् क्रमस्योच्यते, प्रतिभासवेलायां तु क्रमो नास्ति विशिष्टस्यैव वस्तुनोद्घटित्येकप्रख्योपारोहाद्, अत एव के चिज्जात्यादीन् संसर्गिणोऽपहृवते,

एवं च भेदावभासपूर्वकस्य संसर्गस्याभावादनुस्यूतैवेयं बुद्धिर्जात्यादिभिः संसर्गिभिः कथ्यते; परमार्थतो भेदपूर्वकस्य संसर्गस्यार्थानामभावाद् वस्तुस्थित्या त्वेवमुच्यते, एवमभिन्नबुद्धिप्रतिभासिनोर्नीलोत्पलादौ गुणद्रव्ययोर्भेदपूर्वकस्यावच्छेद्यावच्छेदकभावस्याभावः किन्तु निरंशस्य वस्तुनः परेभ्यः प्रतिपादयितुमशक्यत्वात् प्रतिपादनकाले प्रतिपादकास्तान् जात्यादीनर्थानपोद्धारबुद्ध्या पृथक्कृत्यायं गुणो जातिर्वा विशेषणमिदं द्रव्यं विशेष्यमिति बुद्ध्यन्तरविभागेन पूर्वप्रतिपादितरीत्या प्रतिपादयन्ति तथैव च प्रतिपद्यन्ते प्रतिपत्तारः,

एवं च वस्तुबीजमनुसृत्य प्रतिपादनाद्वाह्येऽस्ति सद्भावो विशेष-

णविशेष्यत्वस्य तस्मादेव हि बाह्यं संसृ' व्याख्यानाय विभज्य-
ते तत्र चास्ति गुणवत्त्वादिभिर्विशेषणं द्रव्योपरञ्जकं जात्यादिरहितस्य
द्रव्यस्यायोगाच्च तदवच्छेद्यं; संबन्धश्च समवाय इति सर्वं वास्तवं, तथा
च विभागकल्पनोपायेन तदात्मा विभक्त एवार्थः प्रतिपादितो भवति
तथैव च विभागबुद्ध्याहितविशेषणविशेष्यरूपतया प्रतिपद्यन्ते व्य-
वहर्तारः,

यद्यपि विभागावस्था वाक्यदशा तथाऽपि वाक्यगतज्ञानवासनया
वृत्तावपि विशेषणविशेष्यप्रतीतिरस्त्येव, परमार्थतस्तु वृत्तौ निरंश-
एवार्थ इति साऽपि निरंशा वाचिका सिद्धा ॥ ९५ ॥

तदेवं धर्ममेदेन वृत्तिवाक्ययोरत्यन्तभेदः प्रतिपादितः मतान्तरम-
प्युपक्षिप्तं भाष्ये “अथ ये वृत्तिं तर्कयन्ति किन्त आहुः परार्थाभिधा-
नं वृत्तिरिति तद् व्याचष्टे—

अबुधान् प्रति वृत्तिं च वर्तयन्तः प्रकल्पिताम् ।

आहुः परार्थवचने सागाभ्युच्चयधर्मताम् ॥ ९६ ॥

निर्विभागं वृत्तिपदार्थरूपमवगन्तुमशक्ताः प्रतिपत्तारोऽबुधाः; ते
हि यथाश्रुतग्राहिणो यथावद्वचनं वाचनिकं मन्यन्ते, ततश्च प्रान्प्रति
वाक्योपमर्देन प्रक्रियायां वृत्तिर्व्युत्पाद्यमाना वाक्यप्रकृतिकैवावति-
ष्ठते ततश्च वाक्यमपि नित्यं स्वविषय इति तस्यानुच्छेद्यत्वात् तत्प्र-
कृतिकत्वेन समारोपिता कल्पिता वृत्तिर्निर्वर्त्यते, तत्र कारणात्का-
र्यमधिकार्थक्रियाकारि दृष्टं पटादि; एवमिहापि वृत्तिलक्षणस्य का-
र्यस्य वाक्यगतपदार्थाधिक्यं न्याय्यमिति परार्थाभिधानं वृत्तिल-
क्षणमारभ्यते; परस्यान्यस्य प्रधानस्य पदस्य योऽर्थः तस्योपसर्जन-
पदेन प्रत्यायनं, तत्र “एकमाहुरनेकार्थं शब्दमन्ये परीक्षकाः” इति नये
वाक्यावस्थायामुपसर्जनपदस्य परार्थाभिधानशक्तिप्रतिघातापेक्षया
वृत्तौ परार्थाभिधानमुच्यते, अनेकार्थप्रत्यायनसामर्थ्याद्धि स्वार्थ एव
तत्र भवति परार्थः; यदा “त्वन्यायश्चानेकार्थत्वमिति नयः; तद्वृत्ता-
वन्यदेवोपसर्जनपदमित्यर्थात् परमुपादत्ते,

एवं परार्थवचने सति द्वैतं भवति वाक्यावस्थागतमर्थं परित्य-
ज्योपसर्जनं वृत्तौ परार्थमभिदधाति, तद्यथा कलशे दधि स्थितमप-

नीय क्षीरं निधीयते नावस्थित एव दधनि विधातुं शक्यते तत्सेयं-
जहत्स्वार्था वृत्तिः,

अपौरुषेये शब्दार्थसंबन्धे कथं त्याग इति चेद् ?

न-अनुपादान एवात्र त्यागोपचाराद् यथा ह्यग्निसंयोगः पाकजा-
न्विशेषानुत्पाद्य परमाणुषु निवर्तते तथोपसर्जनार्थः प्रधाने विशेष-
माधाय तावन्मात्रप्रयोजनत्वान्निवर्तते,

अत्र निदर्शनं भाष्येऽभिहितं तद्यथा-“तक्षा राजकर्मणि प्रवर्तमानः
स्वं कर्म जहाती”ति, कोशसमाहरणसन्निधानादौ राजकर्मणि व्याप्रि-
यमाणस्तक्षा स्वं दारुच्छेदचतुरश्रीकरणादिव्यापारं जहाति स्वव्या-
पारापरित्यागे राजकर्मणोऽनुष्ठातुमशक्यत्वाद्, एवं स्वार्थानुपादानेन
पदान्तरार्थोपादानमुपसर्जनानां वृत्तौ न्याय्यमनेन निदर्शनेन,

अन्ये तु मन्यन्ते-अवस्थित एव प्राच्येऽर्थेऽर्थान्तराभ्युच्चयोऽसा-
वुपसर्जनपदानामाधिक्यं, तथा हि सिकताकलशे जलं निहितमवति-
ष्ठते लाक्षादिहेतुजनितश्च रागातिशयस्तन्तूनां कार्येऽप्यनुवर्तते; एव-
मुपसर्जनपदस्य स्वार्थोऽर्थान्तरोपादानेऽपि,

युक्तं चैतद्-दृष्टस्यार्थस्य स्वरूपवच्छब्दैस्त्यागायोगाद् अत्रापि
निदर्शनं भाष्येऽभिहितं-“भिक्षुको द्वितीयां भिक्षामासाद्य पूर्वां न जहा-
ति सञ्जयायैव यतत” इति, तदियमजहत्स्वार्था वृत्तिः, भेदवत्त्वात्समु-
दायस्य युक्तं द्विवचनम्, इह तु विशेषणविशेष्यभावावच्छिन्नमर्थान्त-
रमेवानभिधेयमवयवैः समुदायेनोपादीयते; यथा बहुव्रीहौ लोहित-
वसनः चित्रगुरित्यादि,

ततश्चावयवार्थाहितभेदस्य परार्थसमुदायेनाभिधीयमानत्वात्, ततः
परा विभक्तिः समुदायनिवेशिनीं सङ्ख्यामुपादत्ते, तथा चार्थवत्त्वे
समुदायस्यानेकवचनस्य परिहार उक्तः, सङ्घातस्यैकाध्यानावयव-
सङ्ख्यातस्सुबुत्पत्तिरिति,

तदेवं त्यागश्चाभ्युच्चयश्च तौ धर्मः स्वभावोऽस्या वृत्तेः; तद्भावस्त-
त्ता तामाहुः, परार्थाभिधानलक्षणायां तस्यां वृत्तौ चोदितं-राजपुरु-
षमानयेत्युक्ते पुरुषमात्रस्यानयनं प्राप्नोति; औपगवमानयेत्युक्तेऽपत्य-
मात्रस्येति,

ननु चोपसर्जनपदानामर्थत्यागे संयोगः किमर्थ इति कथं न चो-
च्यते ? नास्त्येतद् यावो यावक इतिवत्पर्यायरूपेण राजपुरुष इति प्रयो-

गोपपत्तेः; तथैकार्थीभावलक्षणसामर्थ्यनिबन्धना समाससंज्ञाऽपि यथा स्यादिति, अविशेषे तु समाधिरुक्तः—“जहदप्यसौ स्वार्थं नात्यन्ताय जहाति; अथ वाऽन्वयाद्विशेषणं भविष्यती”ति ॥ ९६ ॥

एतद्विवृणोति —

अन्वयाद्गम्यते सोऽर्थो विरोधी वा निवर्तते ।

द्वयर्थमर्थान्तरे वाऽपि तत्राहुरूपसर्जनम् ॥ ९७ ॥

उक्तमेतदग्निसंयोगाहिता विशेषाः परमाणूनां निवृत्तेऽप्यग्निसंयोगेऽनुवर्तन्त इत्येवमुपसर्जनपदार्थः प्रधानार्थं विशेष्यमनुवर्तत इति तदाहितविशेषानुगमाद्विशिष्टः पुरुषः प्रतीयते न पुरुषमात्रम्,

अत्र भाष्ये मल्लिकापुराणे दृष्टान्तोऽभिहितः कुसुमसम्यकोपहित-गन्धविशेषानुवृत्तेरपनीतकुसुमोऽपि पुटस्तद्व्यपदेश्यः, एवमर्थस्य त्यागे कथं नात्यन्ताय जहातीत्युच्यते न ह्यंशेनार्थो निवर्ततेऽंशेनाव-तिष्ठत इत्याशङ्क्य पक्षान्तरमाह—“विरोधी वा निवर्तत” इति, प्रधानार्थावच्छेदप्रतिद्वन्द्वी स्वभावो वेत्युपसर्जनार्थस्य; कश्च तस्य प्रतिद्वन्द्वी यः प्रधानभूतः, द्वयोर्हि प्राधान्ये परस्परसंबन्धाभावाद्विशिष्टोऽवच्छिन्नः प्रधानार्थो न प्रतीयेतेति स्वप्राधान्यमुपसर्जनार्थस्य निवर्तते; अतएव स्वविशेषणेन समृद्धादिना न युज्यते प्रधानोपकाराय तु यद्रूपं विशेषणताऽऽत्मकं नापैत्यविरोधादिति नात्यन्ताय जहातीत्युक्तिः, सर्वथा हि स्वार्थपरित्यागे स्वपदार्थेन प्रधानोपकाराभावादुपसर्जनपदः स्वरूपमेव जह्यात् परोपकारप्रभावितं ह्युपसर्जनत्वम्, असति च परोपकारे प्रयोगवैयर्थ्यम्, उत्तरपदादेव प्रधानार्थप्रतीतेः, अनर्थकस्य चापरेण संबन्धाभावात् सामर्थ्यनिबन्धना समाससंज्ञा न स्याद् इति न सकलार्थपरित्यागः, तक्षाऽपि हि क्षुतहसितादीनि प्राणित्वाव्यभिचारीणि राजकर्मण्यनुगुणानि न जहाति स्वप्राधान्यमेव त्वस्य हीयत इति जहत्स्वार्था वृत्तिः, अजहत्स्वार्थायां तु वृत्तौ सर्वथैव सन्नुपसर्जनपदार्थः स्वविशेषणविशिष्टं प्रधानार्थं हि तत्रोपसर्जनपदमभिदधातीति द्वयर्थमुच्यते, प्रधाने च पांसूदकवदभेदापत्तेर्विवेकाभावात् स्वविशेषणेन न युज्यते गुणपदार्थः, विषयभेदेन च शब्दानामथवैचित्र्याद् वृ-

तौ गुणप्रधानभूतार्थद्वयाभिधानमुपसर्जनपदानां युक्तं, द्विवचनं तु न भवतीति पूर्वमेवोक्तम् ॥ ९७ ॥

केचित्तु जहत्स्वार्थायां वृत्तावुपसर्जनपदस्य सर्वथैवार्थत्यागः प्रधानार्थवृत्तित्वं च मन्यन्ते. वर्णवदनर्थकं ह्युपसर्जनपदं वृत्तिपदस्यावयवभूतं पर्यायश्रायं पुरुषशब्दस्य राजपुरुषशब्दः, अत्र पुरुषविशेषप्रतिपत्तिर्न स्यादिति चोद्यं यदि ? तर्हि वाक्य इव वृत्तावपि विशिष्टार्थप्रतीतेर्नात्यन्ताय हानं तदा जहत्स्वार्थत्वं वाङ्मात्रेण स्यादित्याशङ्क्याह—

उपायमात्रं नानात्वं समूहस्त्वेक एव सः ।

विकल्पाभ्युच्चयाभ्यां वा भेदसंसर्गकल्पना ॥ ९८ ॥

वाक्ये विच्छेदोपक्रमार्थाभिधानं, वृत्तौ तु विशिष्टोऽर्थोऽभेदेन प्रतीयत इति निरंशमेव परमार्थतो वृत्तिपदमुपायमात्रं तु वाक्यगतपदार्थाभेदेन व्युपादनमिति प्राधान्यस्य त्यागात् जहत्स्वार्थतामणितिः, अतोऽनन्तरं भाष्ये पठितम्—“अथ वा वृत्तौ समार्थाधिकारः क्रियते, सामर्थ्यं नाम भेदः संसर्गो वा भेदसंसर्गो वे’ति, तद्वाचष्टे-विकल्पेत्यादिना, वाक्यप्रकृतित्वं वृत्तिपदस्य मन्यमाना वाक्यगतभेदसंसर्गकल्पनामत्र कुर्वन्ति, तथा हि-भेदो वा वाक्यार्थः संसर्गो वेति विकल्पो द्वावपीत्यभ्युच्चयः समुच्चयः, तत्र पुरुषशब्दस्य भृत्यवाचित्वे स्वामिनः सामान्येनावगतौ राजशब्दः स्वामिविशेषेभ्यो व्यावृत्तिं प्रतिपादयतीति भेदो वाक्यार्थः, अनुमीयमानश्चात्र संसर्गः, यदा तु जातिवाची पुरुषशब्दस्तदा राजशब्दाद्विशिष्टेनार्थेनैतदर्थस्य समन्वयोऽवगम्यत इति संसर्गो वाक्यार्थः, विशिष्टत्वाच्च संसर्गस्यार्थान्तराद् भेदोऽनुमीयमानः, एवं गुणप्रधानभेदेन विकल्पः, उभयस्य वा शब्दात्प्रतीतेरविशेषेणोभयं सामर्थ्यम् ॥ ९८ ॥

तदेवं विशिष्टार्थवृत्ति वृत्तिपदमिति न पुरुषमात्रस्यानयनमवयवार्थस्यानर्थक्येऽपि, अत एव चोपायत्वाद्विभागस्य मतभेदो विरुद्धोऽनवस्थितत्वादुच्चिवैचित्र्येणोपायानामित्याह—

वृत्तिं वर्तयतामेवमबुधप्रतिपत्तये ।

भिन्नाः संबोधनोपायाः पुरुषेष्वनवस्थिताः ॥ ९९ ॥

वृत्तिवाक्ययोरभेददर्शनां प्रकृतिविकारभावेन व्युत्पादयतां व्युत्पादकानां पुरुषेषु प्रतिपत्तृषु संबोधनोपाया व्युत्पादने हेतवो रुचि-
वैचित्र्याद्भिन्ना विलक्षणाः, ये हि वृत्तिवाक्ययोः समानमर्थमध्यव-
स्यन्ति तद्दर्शनेनाजहत्स्वार्थत्वमुच्यते, ये तु स्वाभाविकमर्थभेदमन-
योः पश्यान्त तद्दर्शने न जहत्स्वार्थत्वमित्यसत्यभूतभेदसंसर्गाश्रयेण
व्यवस्था भिद्यते,

तदेवं परमाथतोऽत्यन्तभेदो वृत्तिवाक्ययोरिति सङ्ख्याविशेष-
तिरोधानादयो वृत्तौ विशेषाः प्रोक्ताः, तत्र च विभक्त्यभावादेव
सङ्ख्याविशेषतिरोधानमिति चोदितेन शब्दनिमित्तकेन नामार्थेन
भवितव्यमर्थनिमित्तकेन नामशब्देन भवितव्यं तदेतदेवंजाती-
यकमित्पुक्तम् ॥ ९९ ॥

तदेतद्व्याचष्टे—

वाचिका द्योतिका वाऽपि सङ्ख्यानां या विभक्तयः ।

तद्रूपेऽवयवे वृत्तौ सङ्ख्याभेदो निवर्तते ॥ १०० ॥

त्रिके प्रातिपदिकार्थे सङ्ख्याया वाचिका विभक्तयः पञ्चके तु
द्योतिकाः, ताश्च राज्ञः पुरुषो राज्ञो राज्ञां पुरुष इति वाक्ये दृश्यन्ते
स्वार्थप्रयुक्ताः, वृत्तावपि राजपुरुष इत्यत्र वाक्यसदृश एव पूर्वपद-
विभागः, तथा च तत्रापि सङ्ख्याविशेषप्रयुक्ता विभक्तयः श्रूयेरन्-
सति ह्यर्थे तद्वचनशब्दः प्राप्नोति न तु शब्दाभावे वाचनिके वृत्ताव-
र्थाभावाभिधानं युज्यते सङ्ख्याशब्दाभावाद् वृत्तौ सङ्ख्याविशेषो ना-
स्तीत्यनुमीयते, तथा हि प्रधानार्थसंभेदादुपसर्जनार्थस्य भेदाभावा-
न्निवर्तते सङ्ख्याविशेष इति तदभावात्स्वाभाविक्येवानुत्पत्तिर्विभ-
क्तीनां, प्रत्ययलक्षणार्थं लुगन्वाख्यायते, इत्थं च सादृश्यमात्रं भ्रान्तं-
वृत्तिवाक्ययोर्न तु तत्त्वत ऐक्यं वाक्ये सङ्ख्याभेदसद्भावाद् वृत्तौ
तदभावादित्यत्र तात्पर्यार्थः ॥ १०० ॥

एवं तादुवदुपसर्जनार्थो निवृत्तासङ्ख्याभेद इत्येकीयं मतम्
अन्ये तु मन्यन्ते—

अभेदैकत्वसङ्ख्या वा तत्रान्यैवोपजायते ।

संसर्गरूपं सङ्ख्यानामविभक्तं तदुच्यते ॥ १०१ ॥

वृत्तावुपसर्जनपदार्थानां सत्यभूतत्वादावश्यकस्सङ्ख्यायोगः, न ह्यव्ययवन्निस्सङ्ख्य एवोपसर्जनपदार्थो युक्तः; सत्त्वमात्रस्य सम्प्रत्ययाद्, न च विशेषोऽवधार्यतेऽतः सामान्यसङ्ख्यारूपं सर्वसङ्ख्याविशेषणं संसर्गरूपं क्रोडीकारकं विद्यत इत्यनुमीयते, द्वित्वादिप्रतिपक्षं ह्येकत्वं द्वित्वाद्यपावर्तनान्न समस्तसङ्ख्याभेदस्वीकारसमर्थम्, इदं त्वभेदैकत्वं सर्वानुयायि; अत्र सङ्ख्याभेदास्संसर्गमविभागमनुपाप्ता विद्यन्ते; तथा च-सति निमित्ते ते तत आविर्भवन्तो दृश्यन्ते प्रसेकादिव शाणादिविशेषाः, अतश्च शौर्पिकतावकीनमासजातादौ भवति विशेषनिश्चय इति वक्ष्यते, अविभक्तमेकस्वभावत्वात् किञ्चिद्भवति न तु संसृष्टं; संसर्गेऽपि च भेदस्स्यादित्युभयमुपात्तं संसर्गरूपमविभक्तं चेति ॥ १०१ ॥

एतदेव निदर्शनेन व्युत्पादयति—

यथौषधिरसास्सर्वे मधुन्याहितशक्तयः ।

अविभागेन वर्तन्ते तां सङ्ख्यां तादृशीं विदुः ॥ १०२ ॥

मधुनि माक्षिके बहुपुष्परसाः प्रसर्पितस्वरूपाः तत्कार्यत्वादिति नानाजातीयौषधिरससंभेदेन मधुरससम्पादने विचित्रास्ते रसा विवेकेन न लक्ष्यन्तेऽथ च कारणभूतौषधिरसानुगुण्येन मधुनो रसवीर्यविपाका अवधार्यमाण। यथास्वं कार्यदर्शनादनुमीयमानसामर्थ्यास्सन्निहितास्त इत्यवसीयन्ते; तथैव यथानिमित्तं सर्वसङ्ख्याभेदावसायादुपसर्जनपदार्थं सर्वसङ्ख्याविशेषाणामविभागेनावस्थानादभेदैकत्वसङ्ख्याऽपि तथाभूतैव बोद्धव्या, सङ्ख्याभेदानां हि ततोऽपोद्धारात्सङ्ख्येति कथ्यते; न तु तथा यत्किञ्चिद् गण्यते द्वित्वादि-कयेव, सङ्ख्यासंसर्गस्य च संसृष्टविवेकेन रूपानवधारणात् सङ्ख्याविशेषसामान्यरूपेयम् ॥ १०२ ॥

प्रकारान्तरमत्रैवाह—

भेदानां वा परित्यागात्सङ्ख्याऽऽत्मा स तथाविधः ।

व्यापाराज्जातिभागस्य भेदापोहेन वर्तते ॥ १०३ ॥

परित्यक्तभेदास्तान् भेदान् व्यापारयन्ती व्यावर्तयन्ती सङ्ख्याव्यपदेशमियमप्यासादयति, तथा च तथाविधोऽभेदैकत्वस्वभावोऽसौ सङ्ख्याऽऽत्मा व्यक्तिभेदतिरोधानेन जातिरूपाश्रयेण वर्तते, अभेदापोहलक्षणं हि सर्वसङ्ख्यानां जातिरूपमनुगतं, पूर्वज्ञ समस्तभेदसंसर्गमाज्ञं समस्तभेदात्मकभेदैकत्वमुक्तम्, इदानीं तु समस्तभेदानुगतरूपमन्पापोहरूपमिति विशेषः, यथा ह्येकत्वं द्वित्वाद्यपावर्तयति द्वित्वं च त्रित्वादीति; एवमिदमभेदैकत्वं सर्वमेकत्वाद्यपावर्तयतीत्यस्ति सङ्ख्यात्वं, सति च निबन्धने द्वित्वैकत्वादि प्रतीयत इति सामान्यात्मकताऽभ्युपगताऽत्र ॥ १०३ ॥

ननु चाभिन्नप्रत्ययावेद्यं सामान्यं गोत्वादि, अत्र चाभेदैकत्वस्य न किञ्चित्कार्यम्, भेदा एव हि शास्त्रकार्ययोगिन इति किं तत्सद्भावे लिङ्गमित्याशङ्क्याह—

अगृहीतविशेषेण यथा रूपेण रूपवान् ।

प्रख्यायते न शुक्लादिभेदरूपस्तु गृह्यते ॥ १०४ ॥

भेदरूपसमावेशे तथा सत्यविवक्षिते ।

भागः प्रकाशितः कश्चिच्छास्त्रेऽङ्गत्वेन गृह्यते ॥ १०५ ॥

गुणैरविनाभावाद् द्रव्यमप्रतीतनीलादिगुणरूपमपि सामान्येन रूपवदिति प्रतीतते यथा दूराराथा सङ्ख्याविशेषसमवाये प्रतिपाद्यत्वेनान्विष्टे सङ्ख्यावानित्येतावताऽवगते सत्त्वभूतत्वादुपसर्जनार्थे योऽशस्तस्संसृष्टो निमित्ताविशेषारावकाद्यादेशलक्षणादाविर्भूतस्सतावकीनादिशब्दान्वाख्यानाय शास्त्रे निमित्ततयोपादीयते; तथा च सङ्ख्यावत्त्वसम्प्रत्यय एवात्रोपसर्जनार्थस्य ॥ १०४-१०५ ॥

अभेदैकत्वे सङ्ख्याकार्यं यदि । तर्हि सर्वसङ्ख्यासंसर्गरूपमभेदैकत्वं न तद्व्यतिरिक्तं तदोपसर्जनपदैर्विशेषात्मकमेव कथं न प्रतिपाद्यत इत्याह—

सङ्ख्यासाप्रान्यरूपेण तदा सोऽशः प्रतीयते ।

अर्थस्यानेकशक्तित्वे शब्दैर्नियतशक्तिभिः ॥ १०६ ॥

सोऽशः पूर्वपदार्थभाग उपसर्जनार्थः सत्त्वरूपत्वादनेकसङ्ख्यास-
माहारयोगयोग्योऽपि सङ्ख्यावानित्येवमभेदेनैवोपसर्जनपदेन प्रतिपा-
द्यते न तु विशेषरूपप्रतिपादने तस्य शक्तिरस्ति वाक्यवद् वृत्तौ, अने-
कशक्तिरपि ह्यर्थो न शब्दैस्साकल्येन स्पृश्यते नियतविषयत्वाच्छब्द-
शक्तीनामित्यर्थः ॥ १०६ ॥

ननु च यद्युपसर्जनार्थं संख्यायाः अभेदः कथं भेदानुगमः; अथ
भेदः कथमभेदात्मकत्वमित्याशङ्क्याह—

अव्ययानां च यो धर्मो यश्च भेदवतां क्रमः ।

अभिन्नव्यपदेशार्हमन्तरालं तदेतयोः ॥ १०७ ॥

अलिङ्गसंख्यमव्ययमित्यसङ्ख्यार्थत्वमव्ययानां स्वभावः, एता-
दृशी हि शब्दशक्तिर्यदव्ययं सत्त्वभावादतिवृत्तम्; अतश्च नि-
स्सङ्ख्यमर्थमाहुर्भेदवन्तो विभक्तिविशेषावच्छिन्नाश्शब्दाः तेषामेक-
त्वादिसङ्ख्याविशेषावच्छिन्नार्थप्रत्यायनं स्वभाव इति तदर्थो विशि-
ष्टसङ्ख्यायुक्तः, तदेनामुभयीमवस्थामतीत्योपसर्जनपदानामर्था व-
र्तन्ते ॥ १०७ ॥

तदेवं वृत्तावभेदैकत्वसङ्ख्याऽवगमो विशेषो वाक्यादित्यत्यन्त-
भेदः, अत्र वार्त्तिककारी संवादकमाह—

अलुक्श्चैकवद्भावस्तस्मिन्सति न शिष्यते ।

स च गोषुचरादीनां धर्मोऽस्ति वचनान्तरे ॥ १०८ ॥

इह स्तोकाभ्यां मुक्तः स्तोकेभ्यो मुक्त इत्यपि वाक्ये स्तोकान्मुक्त-
इत्येवेष्यते वृत्तिः, तथा चैकवद्भावो वक्तव्य इति चोदिते परिहृतं
वाक्यकारेण “एकवद्वचनमनर्थकं द्विवहुसमास” इति, तदेतत्कथमुप-
पद्यते यदि वृत्तावभेदैकत्वसङ्ख्याप्रादुर्भावाद् द्वित्वबहुत्वावगत्यभावः
तथा च तस्मिन्नभेदैकत्वे सति द्विवचनबहुवचनयोरभावात् समा-
साभाव इति द्वित्वाद्युपक्रमेऽप्येकवचनानामेव समास इति ना-
र्थ एकवद्भावानुशासनेनैकवचनं तूत्सर्गतः करिष्यत इति भवत्य-
भेदैकत्वेऽपि वा तदविरोधः सामान्येनैकत्वविधानात्, कथं तर्हि

गोषुचरो वर्षासुजोऽप्सुयोनिरिति बहुवचनान्तानां समास इति चेदा-
ह-सचेति । सोऽभेदेकत्वाख्यो धर्मो वचनान्तर एकवचनादन्यस्मिन्
बहुवचनेऽप्यत्रास्ति, अत्र हि नेदं व्यक्तिबहुत्वे बहुवचनम् अपि तु
“जात्याख्यायामेकस्मिन् बहुवचनमि”ति, तथा चैकस्यामपि यो गवि
चरति प्राणी सोऽपि गोषुचर इन्द्रगोपोऽभिधीयते, एकोऽपि चाप्पर-
माणुरण्डदेन बहुवचनान्तेनाभिधीयते वर्षारात्रोऽपि चाभिन्नो व-
र्षाशब्देन बहुवचनान्तेन शब्दशक्तिस्वाभाव्यादित्यत्राभेदैकत्वस-
ङ्ख्या वचनभेदप्रतिबन्धं न करोति तथाऽप्यभेदैकत्वस्यैव प्रतीतेरि-
त्यर्थः ॥ १०८ ॥

द्विवचनं तु नान्वाख्यात जाताविति तत्सर्वथा वृत्तिषु सङ्ख्याभेद-
तिरोधानान्न भवतीत्याह—

जातौ द्विवचनाभावात्तद्वृत्तिषु न विद्यते ।

प्रत्याख्याने नु योगस्य द्रव्ये गोषुचरादयः ॥ १०९ ॥

तद् द्विवचनं जातावनुपदेशाद्व्यक्तिगतभेदतिरोधानश्च वृत्तिषु ना-
स्ति बहुवचनं तु जात्याख्यायामित्युपदेशादस्ति तथा च वृत्तावे-
कवचनबहुवचनयोर्भावेऽपि द्विवचनाभावोऽभेदैकत्वफलमवतिष्ठते
यदा तु जातेराश्रयोपाधिक एव बहुत्वे बहुवचनोपपत्तेर्जात्याख्या-
यामिति सूत्रं प्रत्याख्यायते तदा गोषुचर इत्यत्र गोद्रव्यगतभेदाश्रय-
मेव बहुवचनं वृत्तावप्यनवयवेन हि व्यक्तिं परामृशति गोषुचरशब्दः
अप्सुयोनिः वर्षासुज इत्यत्राप्यवयवप्रचयाद्धर्मबहुत्वाद्वा व्यक्तेरेकत्वे-
ऽपि बहुवचनम् ॥ १०९ ॥

शब्दशक्तिस्वाभाव्याद्धि किञ्चिद्बहुवचनमवयवबहुत्वमाह किञ्चिद्
द्रव्यमबहुत्वं तदेतदनुपपन्नमित्याह—

आश्रयाद्देवत्तायास्सर्वभेदसमन्वयः ।

द्रव्याभिधानमपि जात्याख्यायां न विद्यते ॥ ११० ॥

सर्वद्रव्यगतिश्चैवमेकशेषश्च नोच्यते ।

प्रत्याख्यातेऽन्यथा सूत्रे भिन्नद्रव्यगतिर्भवेत् ॥ १११ ॥

द्रव्यबहुत्वाश्रयेण गोषुचरादौ बहुवचनेऽङ्गीक्रियमाणे वृत्तौ सङ्ख्याविशेषयोगः स्फुटोऽभ्युपगतः स्यात् तथा च भेदवत्ताया आश्रयणात् सर्वैरेकत्वद्वित्वबहुत्वैरपि संबन्धः प्राप्त इति, काऽसावभेदैकत्वसङ्ख्या यस्या एकस्यां द्वयोर्वाऽपि चरतश्च भवत्यभिधानं गोषुचर इति, तथा च नेदं व्यक्तिभेदायत्तं बहुवचनम् अपि तु जात्याख्यायामेवेति तत्र द्रव्याभिधानपक्षस्याभावात् कथं द्रव्यभेदाश्रमिदं बहुवचनं वर्ण्यते ? एवमप्युपनिर्दिष्टादावपि वाच्यं; तस्माज्जात्याख्यायामेवेदं बहुवचनं न्याय्यं, न च द्रव्यविवक्षाऽऽश्रयेण योगस्य प्रत्याख्यानमुचितम्; एवं ह्येकशेष आरम्भणीयस्स्यात् प्रत्यर्थं शब्दनिवेशाग्नैकेनानेकार्थाभिधानमिति कृत्वा जात्यभिधाने तु तत्रैव बहुवचने सर्वद्रव्यगतिर्वहुवचनान्तादेकस्मादपि शब्दाद्भवतीति प्रत्याख्यातमेकशेषसूत्रम् “आकृत्यभिधानाद्वैकविभक्तौ वाजप्यायन” इति जात्याख्यायामिति सूत्रं समाधि-
तम्, एवं जात्याख्यायां सामान्याभिधानादैकार्थ्यमिति,

ननु च कोऽतिशयो जात्याख्यायामित्यस्य येनैतदारम्भस्समर्थ-
तइत्याह —

प्रत्याख्यात इत्यादि । जात्याख्यामित्यसिन्योगेऽनारम्भमाणे जातिपरायां चोदनायां बहुवचनाभावाद् गोषुचर इत्यादौ द्रव्यस्य बहुत्वे बहुवचनमिति व्यक्तिबहुत्वप्रतीतिर्भवेद् न चैवमिष्यते एकस्यां गवि द्वयोर्वाऽपि गवोश्च गोषुचर इति, गोषुचर इत्यभिधानस्य गोष्ठकुक्कुटाख्ये पक्षिविशेषे रूढेरित्यर्थः, तस्मात् जात्याख्यायामेवैतदुपपद्यत इति सत्यप्यभेदैकत्वे तत्रैवेदं वाचनिकं बहुवचनं विज्ञेयम् ॥ ११०—१११ ॥

इदानीमभेदैकत्वसङ्ख्यायाः सर्वसङ्ख्याविशेषात्मकत्वाद् भेदेन वृत्तौ स्वरूपोपदर्शनमित्येतदभिधातुं चोद्यपूर्वकमुपक्रमते—

वृत्तौ यो युक्तवद्भावो वारणादिषु शिष्यते ।

अभेदैकत्वसङ्ख्यायां गोदौ तत्र न सिध्यति ॥ ११२ ॥

“लुपि युक्तवद्व्यक्तिवचने” इत्यत्र पक्षद्वयं संभाव्यते, तथा हि यद्व्यक्तिवचने लिङ्सङ्ख्ये कथ्येते तदा लुबन्तलक्षणायां तद्धितविभक्तं

विभक्तिनिवृत्तावप्यर्थनिवृत्तेरभावाद् वृत्तस्य ये व्यक्तिवचने तयोरतिदेश इत्ययं पक्षः

यदा पुनर्व्यक्तिद्योतनः शब्दो व्यक्तिवचनमप्येकदेशे लोपादेकवचनादिविवक्षितं तदा तस्य वृत्तावदर्शनात् प्राग्वृत्तेर्व्यपेक्षाऽवस्थायां ये व्यक्तिवचने तयोर्लुप्तार्थेऽयमतिदेश इत्ययं पक्षः,

तत्र पूर्वस्मिन्पक्षे गोदयोरदूरभवो ग्रामो गोदौ ग्राम इति न सिध्यति; यस्माद् वृत्तावुपसर्जनार्थस्याभेदैकत्वसङ्ख्या प्रादुर्भवतीत्युक्तं, तद्वत्तस्यैव च सङ्ख्यालक्षणस्यार्थस्यातिदेश इति द्वित्वस्यात्रातिदेशाभावाद् द्विवचनं न स्याद् बहुवचनं तु पञ्चाला इत्यादौ जात्याश्रयं सिध्यति ॥ ११२ ॥

अथ द्वितीयः पक्षस्तत्राप्याह—

प्राग्वृत्तेर्युक्तवद्भावे षष्ठी भेदाश्रया भवेत् ।

वृत्तौ सङ्ख्याविशेषाणां त्यागाद्भेदो निवर्तते ॥ ११३ ॥

गोदयोरदूरभवो ग्राम इत्यत्र वाक्ये दृष्टा व्यतिरेकनिबन्धना षष्ठीति सा वृत्तावपि स्याद् अतिदेशाद् भेदस्याभेदैकत्वेऽपि गोदावित्यत्र षष्ठ्याऽपि हि वचनमित्युक्तं भाष्ये, अत्र परिहारः पश्चान्तराश्रयेणोक्तो वृत्तस्य ये लिङ्गसङ्ख्ये ते अतिदिश्येते इति, तद्याचष्टे—वृत्तौ सङ्ख्यात्यादिना, युक्तस्य प्रत्ययार्थेन संबन्धस्य प्रकृत्यर्थस्योपसर्जनस्य सङ्ख्याभेदानां हानाद् वृत्तावयं विभागो नास्तीत्यभेदैकत्वसङ्ख्यामात्राश्रयं कार्यमतिदिश्यते न षष्ठी व्यतिरेकनिबन्धनेत्यर्थः, एतदनन्तरं कचिद्भाष्यमस्ति प्रागपि वृत्तेर्लिङ्गसङ्ख्ये ते अतिदिश्येते षष्ठी न भवति सामान्यातिदेशे विशेषानतिदेशादिति, इदं प्रकृत्यर्थसंबन्धि यदेकवचनत्वादिसामान्यानुगतं वचनं तदतिदिश्यते न लुप्तार्थे सङ्ख्याऽन्तरयोगिन्यप्राप्तं तत्र यद्यपि विशेषद्वारेणव प्रवर्तते तथाऽप्यव्यभिचाराद् एकवचनादयो विशेषा अतिदेशात् प्राप्नुवन्ति न तु षष्ठी; सा व्यतिरेकनिबन्धनेत्यसति तस्मिन् न भवतीत्यव्यभिचारिणी वचनसामान्यस्य यथा वसिष्ठादयो ब्राह्मणस्य, एवं चात्र वृत्तस्य ये लिङ्गसङ्ख्ये ते अतिदिश्येते इत्यस्मिन्पक्षेऽभेदैकत्वसङ्ख्यायां गोदौ न सिध्यतीतीदमेव चोद्यमवशिष्यते ॥ ११३ ॥

तत्समाधातुं पूर्वोक्तमेवाभेदैकत्वं सङ्ख्यालक्षणं तावदनुवदति—

विद्यमानास्तु सङ्ख्यास्तु के चित्सङ्ख्याऽन्तरं विदुः ।

अभेदारूपमुपग्राहि वृत्तौ तच्चोपजायते ॥ ११४ ॥

के चिदिति । ये सर्वसङ्ख्यानां संसर्गरूपमभेदैकत्वं मन्यन्ते; अत्र हि दर्शनेऽभेदैकत्वं सर्वसङ्ख्याभेदात् स्वात्मनि स्वीकरोति येषां तु तद्रूपेऽवयवे सङ्ख्याभेदो वृत्तौ निवर्तत इति भेदापोहलक्षणमभेदैकत्वं न तन्मते संख्याभेदस्वीकारो युज्यत इति सूचयति ॥ ११४ ॥

यतश्च विद्यमानास्तु संख्यास्वभेदैकत्वसङ्ख्या वृत्तौ प्रादुर्भवति तदा गोदाविति सिध्यतीत्याह—

व्यापारं याति भेदारूपैस्तत्त्वैरवयवैः क चित् ।

आत्माभेदानपेक्षोऽस्य क चिदेति निमित्तताम् ॥ ११५ ॥

तदित्यनुगताभेदमभेदैकत्वं क चिदन्तर्भूतद्वित्वादिमुखेनोपयुज्यते यत्र भावानामाविर्भावहेतुरस्ति, क चित्तु व्यपगतभेदमभिन्नेन स्वरूपेणोपयुज्यते यत्र भेदहेतुर्नास्ति ॥ ११५ ॥

तत्रैवोदाहरणमाह—

दास्याः पतिरिति व्यक्तो गोदाविति च दृश्यते ।

व्यापारभेदसङ्ख्यायास्तस्मादेवं व्यवस्थिताः ॥ ११६ ॥

पत्युराक्रोशप्रतिपादनाय दासी संबन्धितयोपात्तेति तावन्मात्रस्य विवक्षितत्वाद् द्वित्वबहुत्वानादर इत्यभेदैकत्वसङ्ख्यायाः स्वरूपेणात्र व्यापारो व्यक्तो निश्चितः, गोदाविति तु गोदद्वयसामीप्यं विवक्षितं ग्रामस्यैकवचनत्वाद् गोदौ ग्राम इति न प्रतीयत इत्यन्तर्गतद्वित्वाश्रयेणाभेदैकत्वसङ्ख्याया व्यापारोऽत्र निश्चितः, तथा च वृत्त्यवस्थागतलिङ्गसङ्ख्याऽतिदेशेऽपि संभवन्ती द्वित्वादिका सङ्ख्या लुवर्थे युज्यतेऽतिदेशेऽपि, अन्यत्रापि चायं सङ्ख्याधर्मो दृष्टः, तद्यथा-विंशतिसङ्ख्या दशद्वर्गद्वयारब्धाऽपि न द्वित्वेन स व्यापाराः अपि त्वभेदेनैव स्वधर्मेण विंशतिर्गाव इति, विंशती इति तु विंशतिप्रचये विवक्षित एक-

शेषः, द्वौ त्रय इति तु ह्यादिका सङ्ख्या स्वरूपाभेदेऽपि सङ्ख्येयाश्र-
यभेदोपादानेन,

एवमभेदैकत्वसङ्ख्यायामपि को विरोधो विषयभेदे भेदाभेदोपादाने,
न च सङ्ख्यासु सङ्ख्याऽन्तराभावादभेदैकत्वसङ्ख्यायां सङ्ख्या-
ऽन्तरासंभव इति वाच्यम् ? असत्यपि सङ्ख्याऽन्तरयोगे सङ्ख्यानां-
सङ्ख्याऽन्तर्भावस्य दर्शनात्, तद्यथा कति भवतः पुत्रा इति अत्रोत्तर-
सङ्ख्यायां पूर्वसङ्ख्याऽनुप्रवेशादेकत्वद्वित्वादावविशेषेण प्रश्नो भवति
तथा च प्रतिवचनं दृश्यते-एको द्वौ बहव इति, एवमभेदैकत्वसङ्ख्या-
यामपि सङ्ख्याऽन्तराण्यन्तर्भवन्ति; तथा च निमित्तवशादुद्भवन्ति;
अन्यथाऽत्यन्तमसत्त्वे कथमुद्भवः ? सा चेयं सर्वसङ्ख्यासामान्यभूता
राजपुरुष इत्यादावुपसर्जनपदोपादानेनैव समवेतसङ्ख्यासामान्यं हि
स्वार्थमुपसर्जनपदान्याहुः स्वभावात् ॥ ११६ ॥

यद्येवं द्विपुत्र इत्यत्र कथं द्वित्वावगम उपसर्जनार्थस्येत्यत आह—

ह्यादीनां च द्विपुत्रादौ बाह्यो भेदो निवर्तते ।

विभक्तिवाच्यस्वार्थत्वान्निमित्तं त्ववतिष्ठते ॥ ११७ ॥

द्वयोः पुत्र इति विभक्तिवाच्यं द्वित्वं पूर्वमन्यदेव प्रातिपदिकार्थात्
समर्थितं, तदेव च वृत्तावभेदैकत्वप्रादुर्भावाद् निवर्तते प्रातिपदिकार्थ-
भूतं तु नावगच्छति; अन्यथा निरर्थकत्वे प्रयोग एव न स्याद् द्विशब्द-
स्य, अस्ति च जहत्स्वार्थायामपि वृत्तावुपसर्जनार्थ इत्युक्तम् ॥ ११७ ॥

एवं त्रिपुत्र इत्यादौ वाच्यं यदि तर्हि स्वार्थो द्वित्वं न निवर्तते
तदाऽभेदैकत्वसङ्ख्याऽत्र नास्तीत्याशङ्क्याह—

द्वित्वोपसर्जने सङ्गे द्विशब्दस्तत्र वर्तते ।

सोऽयमिसाभिसंबन्धादुभशब्देन तत्तथा ॥ ११८ ॥

वाक्येऽवयवप्राधान्यादुद्भूतभेदौ द्वावुच्येते, वृत्तौ तु समुदायस-
मुदायिनोरभेदाध्यारोपाद् द्वित्वगुणावच्छिन्नस्समुदाय एक इत्युप-
सर्जनार्थस्यात्रापि भेदो व्यावर्ततेऽभेदैकत्वप्रादुर्भावात्,

तदेतत्समुदायवृत्तित्वमुभशब्दविषये केन प्रकारेण । द्वित्वोपसर्ज-

नत्वेन न संभवतीत्युभपुत्र इति न कदा चिदपि भवति समासः, तथा हि “उभयस्तस्य तुल्यार्थो वृत्तौ नित्यं प्रयुज्यते” इत्यनन्तरमेव वक्ष्यति, उभा बाहुरित्यादिस्तु प्रयोगो द्विदण्ड्यादित्वात्साधुः, कथमुभशब्दो द्विपर्यायोऽपि तद्वृत्तौ सङ्घं नाभिधत्त इति चेत्? शब्दशक्तिस्वाभाव्यादिति ब्रमः, तथा च वार्त्तिकं “अन्याभावे द्विवचनटाव्विषयत्वादुभयोऽन्यत्रेति” ॥११८॥

तदेतदाह—

उभयस्तस्य तुल्यार्थो वृत्तौ नित्यं प्रयुज्यते ।

सूत्रेऽपि नित्यग्रहणं तदर्थमभिधीयते ॥ ११९ ॥

उभयपुत्र उभयथोभयत इत्यादौ वृत्तिपद उभशब्दसमानार्थ उभयशब्दः प्रयुज्यते, स हि द्वित्वोपसर्जनं सङ्गमभिधातुं समर्थो नोभशब्दः, तथा च वस्त्वभेदाश्रयेण तुल्यार्थत्वं नाभिधाव्यापाराश्रयेण; उभाविति भेदरूपेण प्रतिपादनाद्, उभयइत्यवयविरूपेण “उभादुदात्तौ नित्यमि”त्यत्र च सूत्रे नित्यग्रहणमेतदर्थं द्वित्वोपसर्जनसमुदायाभिधानशक्तिविरहमुभशब्दस्य ज्ञापयितुमित्यर्थः,

उभशब्दो ह्यसङ्ख्यावाची प्रत्ययान्तरं चायजित्यत्र पक्षे तयवोऽप्राप्तौ तेन सह विकल्पनिवृत्त्यर्थं नित्यग्रहणं नोपयुज्यते, उभशब्दः सङ्ख्यावाची तयवादेशाश्चायजित्यत्रापि पक्षेऽस्वरितत्वादेव विकल्पनिवृत्तौ नित्यग्रहणं वृत्तिविषये नित्यमयजेवेत्युक्तप्रयोजनमेव,

न चोभयशब्देन द्व्यवयवः सङ्गोऽभिधीयते नोभशब्देनापि; तथेहापि तुल्यार्थतायां विकल्पः स्यादिति नित्यग्रहणं शब्दशक्तिस्वाभाव्यात् समुदायस्याभिधानं ह्युभयशब्देनेति न्यायानुवादः सूत्रे नित्यग्रहणम् ॥ ११९ ॥

असत्यां त्वभिधानशक्तौ द्विवचनटाव्विषये प्रयुज्यत एवोभशब्द-
इत्याह—

आपि के चापरार्थत्वान्नाभेद उपजायते ।

उभे इति ततस्स्वार्थे भेदवृत्तिः प्रयुज्यते ॥ १२० ॥

स्त्रीवृत्ते प्रातिपदिकात् स्वार्थे टाच्, एवं कुत्सितादिद्योतने स्वार्थे क इति, तत्र प्रत्ययार्थे गुणभावानापत्तेरभेदेऽनुपजाते स्वतन्त्रे स्वार्थे भेदे वर्तमानः प्रयोगार्होऽयमुभशब्दः, उभे उभके इति, अस्वार्थिके तु प्रत्यये उत्तरपदे च पारार्थ्यात् प्रधानार्थकार्थिभावादुद्भूतभेदता स्वार्थोऽस्य हीयेतेति तत्रास्य प्रयोगो न्याय्यः ॥ १२० ॥

यदा तर्हि स्त्रियामित्यत्र प्रत्ययार्थविशेषणपक्षः तदा तत्र प्रकृत्यर्थव्यतिरिक्तोऽर्थे विशेषणायोपादीयमानो न स्वार्थे प्रयुक्तः स्यादिति कथं तन्नोभशब्दप्रयोग इत्याशङ्क्याह—

स्त्रीत्वाभिधानपक्षेऽपि गुणभावविपर्ययः ।

स्वभावादपरार्थत्वात्तत्र भेदो न हीयते ॥ १२१ ॥

गार्ग्यादौ प्रकृत्यर्थो गुणभूतः प्रत्ययार्थः प्रधानं प्रतीयते, स्त्रीप्रत्ययान्तेषु तु प्रत्ययार्थपक्षेऽपि स्त्रीत्वविशिष्टं द्रव्यमत्राभिधीयते शब्दशक्तिस्वाभाव्याद्, न हि शब्दानामर्थादेशनं शक्यते कर्तुम्, शास्त्रप्रक्रियाभेदेऽपि लौकिकस्य स्थितलक्षणस्यार्थस्याभेदात्; तस्मादुभे इत्यत्र भेदो न निवर्तते परार्थत्वाभावात् ॥ १२१ ॥

यत एवं—

तस्माद् द्विवचनाद्यापश्चोभयोऽन्यत्र दृश्यते ।

प्रत्ययं तयपं हित्वा नास्त्युत्तरपदे पुनः ॥ १२२ ॥

द्विवचनटाव्विषय उभशब्द उक्तः, टापि च नान्यत्र द्विवचनाद् अतोऽन्यत्र तु प्रत्यय उत्तरपदे चोभशब्दो नास्ति; अपि तु तत्समानार्थ उभयशब्दः, तयपि तु प्रकृतित्वेनोभादित्युपादानसामर्थ्यात् तत्रकार्थिभावविषयेऽप्युभशब्दः प्रयुज्यते, उभा हस्त्यादयस्तु द्विदण्ड्यादयः तत्र च शब्दशक्तिस्वाभाव्यादेवोभशब्दः समुदायरूपेणार्थमाचष्टे द्विशब्दवत्, तदेवमभेदैकत्वसङ्ख्यायाः प्रसङ्गायत्तं किञ्चिन्निर्णीतम् ॥ १२२ ॥

इदं त्वत्र चोद्यते—“ईदूदेद् द्विवचनं प्रगृह्यमि”त्यत्र वार्तिकेऽभिहितम्, “ईदाद्यन्तं द्विवचनान्तमिति चेल् लुकि प्रतिषेध” इति कुमार्योरगारं कुमार्यगारमिति श्रुत्येदाद्यन्तं प्रत्ययलक्षणेन च द्विवचनान्तमिति प्रगृ-

ह्यसंज्ञाप्रसङ्गश्चोदितः स नोपपद्यते वृत्तावभेदैकत्वसङ्ख्याऽभ्युपगमे
द्विवचनान्तस्य समासाभावादित्याशङ्क्याह—

प्राप्तिः प्रगृह्यसंज्ञाया न स्यात् प्रत्ययलक्षणात् ।

कुमार्यगारे न ह्यस्ति समासो वचनान्तरे ॥ १२३ ॥

व्याख्यातार्थः श्लोकः ॥ १२३ ॥

अन्यदपि चोदयितुमाह—

एकं द्वयोर्यजादीनां विभाषा लुङ् न कल्पते ।

यौष्माकस्तावकश्चेति भेदाभावान्न सिध्यति ॥ १२४ ॥

यजादीनामेकस्य द्वयोर्वा तत्पुरुषे षष्ठ्या उपसङ्ख्यानमिति पक्षे
लुगुक्तो वाक्यकारेण गार्ग्यस्य कुलं गार्ग्यकुलं गर्गकुलमिति वा गा-
र्ग्ययोः कुलं गार्ग्यकुलं गर्गकुलमिति वेति प्रयोगसिद्ध्यर्थः स चाभेदैक-
त्वाभ्युपगमे द्विवचनान्तानां समासाभावादेकवचनस्यापि ह्यादिप्रति-
पक्षस्याभावाद्विरुध्यते ।

तथा सूत्रस्वारस्येनाप्यभेदकत्वं विरुध्यते, तथा हि “तवकमम-
कावेकवचन” इति युष्माकास्माकवाधकावेकवचने विदधात्यादेशौ,
ततश्च यौष्माक इति वृत्तौ द्वित्वादि मन्यते तावक इत्येकत्वं द्वितीया-
दिप्रतिपक्षमिति कथमभेदैकत्वं स्यात् ॥ १२४ ॥

किञ्च—

दृष्टो गार्ग्यंतरे भेदस्तथा गर्गंतरा इति ।

युष्मात्पिताऽस्मत्पितेति तथाऽऽदेशा व्यवस्थिताः ॥ १२५ ॥

बहुषु “यञञोश्चे”ति लुग्विधानाद्गार्ग्यंतर इति प्रत्ययश्रुतेनियतं-
द्वित्वैकत्वे प्रतीयेतै गर्गंतरा इति च बहुत्वमिति कथं वृत्तावभेदैकत्व-
प्रादुर्भावः तथा प्रत्ययोत्तरपदयोः “त्वमावेकवचन” इति वचनात् त्व-
त्पिता मत्पितेत्येकत्वं प्रतीयते, युष्मात्पिताऽस्मत्पितेति तु द्वित्वव-
हुत्वावगतिरिति सर्वमेतद् वृत्तावभेदैकत्वाभ्युपगमे विरुध्यते ॥ १२५ ॥

अत्र प्रतिविधीयते—

उपाधिभूता या सङ्ख्या प्रकृतौ समवस्थिता ।

आदेशैस्संज्ञया वाऽपि विभक्ता व्यज्यते विना ॥१२६॥

विद्यमानासु सङ्ख्यासु तत्संसर्गमय्यभेदैकत्वसङ्ख्या प्रादुर्भवती-
त्युक्तं, तथा च यत्र सङ्ख्याविशेषनिबन्धनमस्ति तत्रासौ प्रतीयत ए-
वेत्युपसर्जनपदे विषये या प्रकृतिः प्रातिपदिकं तद्विषये तदर्थस्याव-
च्छेदकत्वेन या भेदसङ्ख्या समवेता प्रगृह्यसंज्ञाप्रवृत्त्या कुमार्यगा-
रमित्यत्र प्रतीयते, एवं यदि ह्यत्र प्रगृह्यसंज्ञा स्यात् तदा प्रकृतिभा-
वे सति द्वित्वमुपसर्जनार्थस्यावगम्यते द्विवचनान्तस्य प्रगृह्यसंज्ञा-
विधानाद्,

एवं तावकस्त्वत्पितेत्यादावप्यादेशादेकवचने विहिताद्विशेषाव-
गतिः, उपसर्जनस्य हि प्रातिपदिकस्यापि चैकत्वसङ्ख्यास्वीकारसा-
मर्थ्येऽपि विशेषाभिव्यक्तौ नास्ति सामर्थ्यमिति तत्र विभक्ति सहाय-
मपेक्षत एवमादेशाद्यपीति,

अत एव केचित्प्रकृतिरिव प्रकृतिविशेषसङ्ख्याया अभेदैकत्व-
सङ्ख्या ततोऽस्या उद्भवादिति, तत्रैकात्म्येनावस्थिता सोपसर्ज-
नपदेन शक्तिप्रतिधातादप्रकाशिता विभक्त्येवादेशैः प्रकाश्यत इति
व्याचक्षते,

गर्गकुलादौ चैकद्वयोरपि लुगादेशे प्रकरणाद्विशेषावसायो भवि-
ष्यति, अनारम्भे तुको बहुष्वेव लुग्विधानाद्गर्गकुलमित्येकत्वद्वित्वप्र-
तीतिर्नैव स्याद् बहुषु तु लुगपत्ये नियमार्थमवश्यारम्भणीयः,

एवं युष्मत्पितेत्यादौ प्रकरणाद् द्वित्वबहुत्वनियमावधारणं गार्ग्य-
कुलमित्यादौ च,

इत्थं च कृत्वा “द्विवचनबहुवचनान्तानामसमास” इति नेदं वचनं-
संभवति, विशेषावगमे समासप्रवृत्तेः, राजपुरुषादौ तु विशेषावगम-
निबन्धनाभावाद् वृत्तिमत्पदमन्वाख्यातुं प्रक्रियायां सदृशस्थवाक्य-
स्य कल्पनादेकवचनान्तानामेव तद्युक्तमिति न्यायसिद्धार्थानुवादो-
ऽयमत्र,

यत्र तु द्वित्वाद्यभिव्यक्तिसम्भवः तत्र समासप्रकृतौ प्रक्रिया-

वाक्ये कुमार्योरगारमित्यादावुपादीयत एव द्विवचनादीति न कश्चि-
द्विरोधः ॥ १२६ ॥

अनेनैव च न्यायेनेदमपि सिद्धमित्याह—

शौर्पिके मासजाते च परिमाणं स्वभावतः ।

उपाधिभूतामाश्रित्य सङ्ख्यां भेदेन वर्तते ॥ १२७ ॥

शूर्पेण क्रीतो मासो जातस्य शौर्पिको मासजात इत्यत्र यद्यभेदैक-
त्वसङ्ख्या स्वात्मान्तर्गतसङ्ख्याविशेषानुपादानेन वर्तते तदा निय-
तसङ्ख्यत्वे विशेषणस्य क्रीतजातयोर्नियतमूल्यावगमो वयोविशेषाव-
गतिश्च न स्यात्, परिच्छेदार्थं च शौर्पिकादयः शब्दाः प्रयुज्यन्ते, तत्र
च मूलवाधाया अन्याय्यत्वात् प्रयोगस्वभावादर्थानामात्मभूतं प्राथम-
कल्पिकं चैकत्वं सङ्ख्याभेदं प्रातिपदिकार्थावच्छेदकमुपादाय परि-
माणं वृत्तिमनुभवति ॥ १२७ ॥

एतदेवाह—

पयस्विनि परिच्छेदः क्रीते चापि न गम्यते ।

इष्टो भेदादृते तत्र परिमाणमनर्थकम् ॥ १२८ ॥

इष्टोऽभिमतः परिच्छेदो भेदमेकत्वसङ्ख्यालक्षणमन्तरेण क्रीत-
जातयोर्न गम्यत इति तत्रैकत्वानुपादाने शूर्पमासयोः प्रयोगो निष्फलः
स्यात् ॥ १२८ ॥

ननु चात्र शूर्पव्यावृत्तये सप्तरात्रादिव्यवच्छेदाय च प्रयोगस्य सा-
फल्यं स्याद्, नैतदस्ति-अनियतसङ्ख्यत्वे परिमाणस्य परिमेयविशेषो
नावधार्यते तद्विशेषावधारणायैव च प्रयोगः परिमाणशब्दानां, ते च
स्वभावादेव परिच्छिन्नरूपार्थाभिधायिनः ततश्च प्रयोगप्रामाण्यादुप-
सर्जनार्थस्यैकत्वविशिष्टस्यात्रावगतिः परिमाणशब्दैरक्तपरिमाणस्या-
र्थस्याभिधानाद्, अत एव—

भिन्नस्याभेदवचनात्प्रस्थादिभ्यश्शसो विधिः ।

तद्धर्मत्वादिभेदात्तु घटादिभ्यो न दृश्यते ॥ १२९ ॥

सङ्ख्यैकवचनाद्वीप्सायां शसो विधानेऽन्वर्थत्वाद् एकवचनशब्दस्य प्रातिपदिकादेकत्वसङ्ख्यावच्छिन्नार्थाभिधायिनः शस्, न त्वेकवचनान्ताद्,

एवं च वृत्तौ भिन्नस्य द्रव्यस्य न तु जातेरभेदो यदेकत्वं तस्याभिधानात् परिमाणशब्देभ्यः प्रस्थादिभ्यः शस्प्रत्ययो भवति, ते हि शब्दशक्तिस्वभाव्यादेकत्वसङ्ख्यापरिच्छिन्नं स्वार्थमाचक्षत-
इति तद्धर्मत्वादक्तपरिमाणार्थाभिधायित्वाद् वृत्तावभेदकत्वप्रादुर्भा-
वेऽप्येकत्वावगमाच्छुत्पत्तिः प्रत्यशो ददाति खारीशो ददातीति,
घटादिशब्देभ्यस्तु न भवति शस्, ते हि जातिशब्दाः, तथा च जात्य-
भेदादभेदैकत्वसङ्ख्यायोग इति न ते भिन्नस्य द्रव्यस्याभेदमभिदध-
ति; अपि तु जातेः, सा च व्यक्तिभेदेऽपि स्थितेत्यनियतसङ्ख्याऽऽश्र-
यजातिवाचित्वे घटादिशब्दानां वृत्तौ नियमेन व्यक्त्यैकत्वान्तर्भावना-
शक्तत्वान्नैकार्थाभिधाननिमित्तः प्रत्ययः, दूशिग्रहणं चात्र प्रयोगानुस-
रणार्थं घटशो ददातीति प्रयोगो न दृश्यते,

यत्र तु जातिशब्दानामपि व्यक्तिविशेषप्रत्यायनपरतया प्रयोग-
स्तत्रैकत्वाद्यवगमदर्शनाद्भवत्येव शस्, तद्यथा “यो वा इमां वाचं-
वर्णशः पदशोऽक्षरशो वा विदधाति स आर्त्विजो भवती”ति, अत्र
हि वर्णसमुदायरूपत्वात् पदस्य वर्णेभ्यो भेदेन निर्देशसामर्थ्यादेकव्य-
क्तिविवक्षा निश्चीयते,

तदेवमभेदैकत्वसङ्ख्याऽभ्युपगमे यो विरोध उद्भाविताः स निवा-
रितः, सर्वसङ्ख्याभेदसंसर्गस्वभावायां तस्यां यथानिवन्धनं विशे-
षाविर्भावनस्योपपत्तेरिति युक्तिसिद्धत्वादेतदनुसारेण सूत्रवार्तिकव-
चनानि गमयितव्यानि ॥ १२९ ॥

इदानीं तद्भूतेऽवयवे वृत्तौ सङ्ख्याभेदो निवर्तत इति ये भेदापो-
हलक्षणामभेदैकत्वसङ्ख्यां मन्यन्ते तन्मतेऽपि विरोधपरिहारायोप-
क्रमते—

श्रूयते वचनं यत्र भावस्तत्र विशिष्यते ।

निवर्तते यद्वचनं तस्य भावो न विद्यते ॥ १३० ॥

यत्र वाक्य एकवचनादि श्रयते तत्र भावः सङ्ख्यालक्षणो धर्मो-
विशिष्यते = अन्यस्माद् व्यावृत्तौ विशिष्टोऽवसीयते, यत्तु वृत्तावेक-
वचनादि निवर्ततेऽपैति तस्य भावः स एव सङ्ख्यालक्षणो धर्मः
प्रत्याख्यो न विद्यते नास्ति तदाभावादेव हि तत्र तद्वचनस्य नि-
वृत्तिः ॥ १३० ॥

सैव हि स्वाभाविकी लुकाऽन्वाख्यायते प्रत्ययलक्षणप्रसिद्धय-
इत्याह—

कार्यं सत्ताऽऽश्रयं शास्त्रादप्रवृत्तिरदर्शनम् ।

वाक्ये दृष्टं यद्यत्यन्तमभावस्तस्य वृत्तिषु ॥ १३१ ॥

इह वृत्तौ विभक्तोनामर्थाभावादेवाप्रवृत्तिरनुत्पत्तिः प्रागभाव एवा-
दर्शनं तदाश्रित्य प्रत्ययसत्ताऽऽश्रयं कार्यं शास्त्रात् प्रत्ययलोपे प्रत्यय-
लक्षणमि'त्यस्मात् प्रत्यावर्तयितुं लुक्छास्त्रमारभ्यते तत्रकादिरादेशः
प्रगृह्यसंज्ञा च सति प्रत्ययेऽनुशिष्टेः वृत्तौ सङ्ख्याविशेषाभावाद् अ-
सति प्रत्यये न स्यादिति प्रक्रियायां प्रत्यय उत्पद्यते तस्य च प्रसक्त-
स्यादर्शनं लुगिति प्रत्ययलक्षणेन तत्सिद्धिः,

कथमप्रवृत्तिः प्रागभावोऽदर्शनमिति चेद् ? वाक्ये दृष्टस्य वृत्ता-
वदर्शनाद्वचनस्य, वृत्तिवाक्ययोर्हि शब्दान्तरत्वेनात्यन्तं भेदादर्थभा-
वादेवाप्रवर्तनं वृत्तौ वचनस्य न तु प्रध्वंसाभाव इत्यर्थः ॥ १३१ ॥

यद्येवं सुपामनुत्पादनाद्वचनविशेषाश्रया विधयः प्रत्ययलक्षणेनापि
कथं लभ्यन्त इत्यत आह—

संज्ञाविषयभेदार्थं प्रसक्तादर्शनं स्मृतम् ।

श्रूयमाणं तु वचनं विशिष्टमुपलभ्यते ॥ १३२ ॥

सर्वस्य प्रत्ययस्य स्वविषयादन्यत्रात्यन्तादर्शनमित्यतिप्रसङ्गनि-
वारणाय लोपसंज्ञायां विषयनियमार्थं “सिद्धं तु प्रसक्तादर्शनस्य लो-
पसंज्ञित्वादि”त्युक्तम् ,

यद्यपि चात्रार्थाभावाच्छास्त्रोयाऽपि नास्ति प्राप्तिः तथाऽपि स्वा-
भाविक एवाप्रयोगो लुका ज्ञाप्यते,

न हि सम्भवदर्थः शब्दः शक्यते वचनेन निवर्त्तयितुम्, अप्राप्त्यनु-
मानमेव हि बाधा, एवं च लुक्छास्त्रेणैवात्र प्रसक्तेराख्यानात् प्रक्रिया-
यां सुप उत्पन्ना निवर्त्यन्ते, प्रयोगसमवायिनि हि वाक्ये श्रूयन्ते निय-
तास्सुपः तच्चान्यदेव वृत्तेस्तत्सदृशं तु प्रक्रियावाक्यं वृत्तिप्रकृतिभू-
तं कल्प्यते, तत्र च सुपः प्रयोगसमवायिवाक्यानुसारेणैव कल्प्यन्ते
तथा च तत्र प्रक्रियावाक्ये विशिष्टमेव वचनं श्रूयते तत्र हि तदुपल-
भ्यते वचनं तच्छ्रुतत्वादेव विशिष्टं विज्ञायते ततश्च कारणानुरूपत्वा-
त्कार्यस्य वृत्तावपि लुका ज्ञायमानं विशिष्टमेव वचनं प्रत्ययलक्षणेन
स्वीकार्यं प्रयुङ्क्त इति राजपुरुषादौ वचनविशेषकार्यस्याभावाद्भव-
नमात्राश्रयं न लोपादिकार्यं प्रवर्तते, तथा च तत्र भूतपूर्वो वचनभेदो-
नावगम्यत इति सङ्ख्याविशेषावगमाभावः, तवकादयस्त्वादेशा प्रगृ-
ह्यसंज्ञा च प्रत्ययलक्षणकार्यं वचनविशेषप्रतिबद्धमिति तत्र वचनभेद-
स्य भूतपूर्वस्यावगमाद्भवति तान्निबन्धनसङ्ख्याविशेषावसायः
“श्रूयते वचनं यत्र भावस्तत्र विशिष्यत” इति वचनभेदनिबन्धनो हि
सङ्ख्याभेदावगमः, स चात्रादेशादिनाऽनुमितसन्निधान इति कथं-
स्ववाच्यं न प्रत्याययेदित्यर्थः,

तदेवं पूर्वमादेशादेरेवाभेदैकत्वसङ्ख्याऽन्तर्भूतस्य सङ्ख्याविशे-
षस्यावगम इति समर्थितम्, इह त्वसत्यपि सङ्ख्याविशेषान्तर्भावे-
ऽभेदकत्वसङ्ख्यायामादेशादिना विशिष्टप्रकृत्यनुमाने स्ववाचकद्वारे-
णैव सङ्ख्याभेदप्रतिपत्तिरिति भेदः ॥ १३२ ॥

अत्र तु दर्शने दोषमाह—

अभावो वा लुको यत्र रूपत्रान्वा विधीयते ।

व्यभिचारान्निमित्तस्य तत्रासाधुः प्रसज्यते ॥ १३३ ॥

प्रक्रियावाक्ये यादृशं विशिष्टं वचनं तादृश एव प्रसक्तस्य वृत्तौ लु-
गित्युच्यते, तथा च यत्र लुकोऽभावः “पञ्चम्याः स्तोकादिभ्यः” इत्यादौ
तत्र द्वित्वबहुत्वयोः स्तोकाभ्यां मुक्तः स्तोकेभ्यो मुक्त इति प्राप्नोति,
इष्यते च स्तोकान्मुक्त इत्येवेत्यलुक् एकवद्भावो वक्तव्य एव स्यात्
स चाशिष्य इत्युक्त इति विरोधः, एकत्वं हि वृत्तौ प्रतीयते स्तोकाभ्यां.

मुक्त इत्यादौ चकत्वादन्वस्य वृत्तिनिमित्तस्य वचनान्तरश्रुतौ परित्यागाद् द्वित्वादावपशब्दोऽयं स्तोकान्मुक्त इति प्राप्नोति तथा रूपवान् भावात्मकः तवकाद्यादेशोऽप्येकार्थत्वे विधीयते, अन्वर्थो हि तत्रैकवचनशब्दः तत्र यदि वृत्तौ भेदापोहलक्षणाभेदैकत्वसङ्ख्याभ्युपगम्यते तदा ह्यादिप्रतिपक्षभूतस्यैकत्वलक्षणस्यादेशनिबन्धनस्य वृत्तौ परित्यागात्तवकादिस्तत्रासाधुः प्रयोगानर्ह एव स्यात् ॥ १३३ ॥

तस्मादयमत्र मतद्वयेऽपि परमार्थरूपः सिद्धान्त इत्याह—

भेदसङ्ख्याविशेषो वा व्याख्यातो वृत्तिवाक्ययोः ।

सर्वत्रैव विशेषस्तु नावश्यं तादृशो भवेत् ॥ १३४ ॥

किमनेन दुस्समर्थेनाभेदैकत्वेनाभ्युपगतेन शब्दानामभिधानशक्तयो हि विचित्राः; ता विशेषेणानुसर्तुमशक्याः किञ्चित्सामान्यमाश्रित्य ज्ञाप्यन्ते, तथा च वृत्तावेकार्योभावकृतं वाक्याद्विशेषं दर्शयता भाष्यकारेण यः सङ्ख्याभेदावगमलक्षणो विशेषो वृत्तौ व्याख्यातो वाक्ये च भेदः सङ्ख्याविशेष इति सोऽभेदेन वृत्तिपदानि प्रातिस्विकभेदानाश्रयेणोपादाय बाद्धव्यः, तथा हि न सर्वत्र वृत्तिपदे सङ्ख्याविशेषाप्रतीतिः; शौर्पिकमासजाततावकीनादौ विशेषप्रतीतिः, अस्ति तु राजपुरुषादावविशेष इत्येतावता वाक्याद् भिन्ना वृत्तिर्लक्षिता भवति, तद्यथा क्रियावद् गुणवत् समवायिकारणं द्रव्यमित्युक्ते गगनादीनां क्रियावत्त्वाभावेऽपि गुणादिभ्यो द्रव्यस्य भेदस्तिष्ठत्येव; तेषां कदा चिदपि क्रियावत्त्वाभावाद् द्रव्यस्य तु कस्य चित् कदा चित्तथाभूतत्वाद् ,

एवं वाक्ये सर्वत्रैव सङ्ख्याभेदप्रतीतिः क वित्तद्रूपा वृत्तिस्ततोऽन्या भवत्येव ज्ञापिता, सर्वं हि लक्षणं सामान्येनैव प्रवर्तते प्रातिव्यक्त्यशक्यत्वात् तत्प्रणयनस्य देशकालस्वभावभेदेन विचित्रत्वान्मात्राणां विशेषतश्शब्दानामभिधानशक्तिनियमस्यायोगादिति सति निबन्धने तावकीनादौ सङ्ख्याविशेषप्रतिपत्तिर्भवन्ती लक्षणव्यभिचाराय न प्रभवति; सामान्ये लक्षणस्य प्रवृत्तेः सकृत्प्रवृत्तावपि चरितार्थत्वादित्यर्थः;

यथा च वृत्तौ सङ्ख्याविशेषः क्व चिन्न प्रतीयते तथा लिङ्गविशेषोऽपि ततश्च कुक्कुट्यादीनामण्डादिषु पुंवद्भावो “न वाऽस्त्रीपूर्वपदस्य विवक्षितत्वादि”ति प्रत्याख्यातः ॥ १३४ ॥

तद्व्याचष्टे—

जातेश्च भेदहेतुत्वान्न लिङ्गेन विशेष्यते ।

प्रधानमृगदुग्धादौ गार्गीपुत्रे न सङ्कपः ॥ १३५ ॥

मृगदुग्धं कुक्कुटाण्डं छागमांसमित्यादौ दुग्धादेरुत्तरपदार्थस्य प्रधानस्यावच्छेदाय मृगादिपूर्वपदार्थो विशेषणमुपादीयत इति जातिपरायां चोदनायां लिङ्गविशेषस्याविवक्षेति मृगस्य दुग्धमित्यादिरेव विग्रहः, जात्यन्तरनिवृत्तिपरायां चोदनायां मृगादयः शब्दा नियतजातिवाचका निरस्तलिङ्गभेदा एव प्रभवन्ति विवक्षितेनार्थेन प्रधानवच्छेत्तुं, तदेतदुच्यते, “अस्त्रीपूर्वपदस्य विवक्षितत्वादि”ति, अस्त्यर्थत्वेहि पूर्वपदस्य किमन्यजातिविवक्षायाः स्यात् तत्राण्डादीनां स्त्रीपुंससाधारण्यात् कुक्कुटस्याण्डं छागस्य मांसमिति कुक्कुटादिना विशेषणमनर्थकमभ्यभिचाराद्, यदा त्वन्यजातिनिवृत्तिरेव विशेषणादवगम्यते यदा तु मांसादेर्लघुतरत्वेनोपयोगविशेषार्थं स्त्रीलिङ्गेन पूर्वपदेन विशेषणमभिसंहितं तदा वाक्यमेव भवति न समासः, ततो विशेषस्यानिश्चयाद् निवृत्तेऽपि स्त्रीप्रत्यये स्त्रीत्वस्यानभिव्यक्तेः, सैव सामान्यविवक्षा पुंवद्वचनेन सूच्यते, क्व चित्तु सर्वथैव लिङ्गविशेषयोगो भवत्युपसर्जनार्थस्य, तद्यथा गार्गीपुत्रच्छगलीमूत्रमहिषीमूत्रादिषु पुत्रस्य हि निन्दा प्रशंसापरतया मूत्रविशेषस्य चार्थक्रियाभेदकारित्वात् स्त्रियैव विशेषणं युज्यते, तथा चैवमादौ न साऽनुपूर्वी या कुक्कुट्यादिषु, तत्र हि लिङ्गसामान्ययुक्तः पूर्वपदार्थः, अत एवादिशब्देनैव भूता जातिपरा एव कुक्कुटोप्रकारा अभिमताः न तु यत्र व्यक्तिविवक्षा प्रयोजनवती गार्गीपुत्रादौ तेऽपि गार्गीप्रभृतयोऽत्र गृह्यन्ते इति प्रत्युदाहरणमत्रैते भवन्ति, इत्थं च कृत्वा सङ्ख्याया इव लिङ्गस्यापि विषयनियमेन विवक्षाविवक्षे विज्ञेये यतश्च जातिपरत्वे लिङ्गसङ्ख्याभेदस्तिरोधीयते ॥ १३५ ॥

अत एव—

अभेदे लिङ्गसङ्ख्याभ्यां योगाच्छुक्लं पटा इति ।

प्रसक्ते शास्त्रमारब्धं सिद्धये लिङ्गसङ्ख्ययोः ॥ १३६ ॥

इह पदावधिकेऽन्वाख्याने पदान्तरानपेक्षया पदे संस्क्रियमाणे नियतवाक्यगतविशेषानवधारणात् सामान्यैश्वार्थमात्रे स्वलिङ्गसर्वनामनपुंसकयोगात्सङ्ख्यासर्वनामाभेदैकत्वयोगाच्च शुक्लमिति पदे स्थिते पटा इति पदान्तरसमन्वयोपजनेऽप्यभिन्नवृत्तस्यान्तरङ्गस्य संस्कारस्यानिवृत्तेः पटा इत्यसमन्वितार्थत्वादसमानाधिकरणेऽपि प्रयोगे प्राप्ते “विशेषणानां चाजातेरिति” विशिष्टलिङ्गसङ्ख्यासिद्धयर्थमारभ्यते शास्त्रं, लुबन्तविशेषणानां हि लुबर्थसमानाधिकरणत्वात् लुपि युक्तवदित्यनेनैव लुबर्थागतलिङ्गसङ्ख्ययोस्सिद्धत्वाद् गुणवचनानामाश्रयतो लिङ्गवचनानीत्यस्मिन्नर्थे सूत्रमवस्थापितं भाष्ये विशेषणानां तैर्युक्तस्यैव व्यक्तिवचने भवत इति सूत्रार्थः ॥ १३६ ॥

तत्र विशेषणशब्देन सामान्यवाचिना गुण एव कथमभिधीयत-
इत्याह—

परार्थं शेषभावं यो वृत्तिषु प्रतिपद्यते ।

गुणा विशेषणत्वेन स सूत्रे व्यपादिश्यते ॥ १३७ ॥

भेदकं विशेषणमिति यद्यपि प्रतीतं तथाऽपीह परतन्त्रमात्रं विवक्षितम्, तथा हि तद्धितग्रहणसंबन्धस्य युक्तवदित्यस्यानुवृत्तेस्तद्धितार्थयोग एकार्थीभावे तद्धितवृत्तिषु योऽङ्गभावः श्रयते अन्यं तद्धितार्थमात्मोपधानाभेनोपकुर्वन् स गुणोऽत्र विशेषणमित्युक्तः, स हि मनुष्यान् मत्वर्थीयाकारान्ततया वा द्रव्यसामान्ये प्रकान्तः तदाश्रितत्वेनात्रात्यन्तपारतन्त्र्याद्विशेषणम्,

यस्तु व्यधिकरणः पटस्य शुक्ल इति स गुणमात्रप्रतिष्ठो द्रव्येण विशेष्यमाणत्वाद्विशेषणमेव न भवति पुंलिङ्गे च गुणे एकत्र तस्य प्रथमत एव प्राप्तसंस्कारत्वान्न लिङ्गसङ्ख्याभेदाकाङ्क्षा द्रव्यसमा-

नाधिकरणस्य तु द्रव्यसामान्ये नपुंसकैकत्वयोगिनि स्थितस्य द्रव्यवि-
शेषलक्षणाश्रयधर्माकाङ्क्षिणो युक्ता विशिष्टद्रव्यलिङ्गवचनप्रतिपत्तिः
तस्माद्गुणमुक्तवान् गुणवचनः शुक्लादिरत्र सूत्रे विशेषणमुच्यते ॥१३७॥

यद्यपि चास्य लुप्तप्रत्ययस्य विशेष्यवचनता तथाऽपि विशेष्यसा-
मान्यवृत्तित्वात् तद्विशेषाकाङ्क्षित्वात्तं प्रति विशेषणत्वं भवत्येव, वा-
क्यावधिके त्वन्वाख्याने पदान्तरापेक्षया शुक्लो गुणोऽस्य पटस्यास्ती-
त्युपक्रम एव विशिष्टलिङ्गसङ्ख्यासिद्धौ किमर्थं सूत्रमित्याशङ्क्याह—

शब्दान्तरत्वाद्वाक्येषु विशेषा यद्यपि श्रुताः ।

वृत्तेरभिन्नरूपात्वात्तेषु वृत्तिर्न विद्यते ॥ १३८ ॥

शुक्लो गुणोऽस्य पटस्यास्तीति यदिदं विशेषवाक्यं तन्मतुल्लोपा-
न्मत्वर्थीयाकारान्ततया वा या वृत्तिस्तस्या भिन्नस्वरूपमेवेति प्रागेव
प्रतिपादितं, ततश्च वाक्यगता विशेषा वृत्तौ नान्तर्भवन्ति, अभिन्नरू-
पा हि वृत्तिः पटादिविशेषेष्विति तस्य नियतवाक्यगतविशेषाभिव्य-
क्तिर्नास्तीति सर्वथा सामान्यापेक्षमेव वृत्तिपदानुशासनमिति विशे-
षलिङ्गसङ्ख्यासिद्धयर्थमिदमारम्भणीयमेव सूत्रम् ॥ १३८ ॥

नन्वेवमपि नियतविशेषनिष्ठस्यैव सामान्यस्य प्रतिपाद्यत्वादन-
धारितोऽपि विशेषो भविष्यत्यन्वाख्याननिमित्तं समन्वयान्यथाऽनुपप-
त्त्या वा बहिरङ्गमप्याश्रयलिङ्गसङ्ख्यं प्रतीक्ष्यते, कथमन्यथा स-
त्यपि वचने तत्सिध्येदित्याशङ्क्याह—

रूपाच्च शब्दसंस्कारस्सामान्यविषयो यतः ।

तस्मात्तदाश्रयं लिङ्गं वचनं च प्रसज्यते ॥१३९॥

सालिङ्गं च ससङ्ख्यं च ततो द्रव्याभिधायिना ।

सम्बध्यते पदं तत्र तयोर्भिन्ना श्रुतिर्भवेत् ॥१४०॥

इह योऽर्थः शब्दात्प्रतीयते स एव संस्कारनिमित्तम्, अस्माच्च
वृत्तिपदादभिन्नरूपात् सर्वविशेषणसाधारणात् श्रुतिसामान्याच्च
स्वभावादर्थसामान्यं प्रतीयते न तु विशेषः, तथा च विवक्षितस्यापि
विशेषस्याप्रतीतस्यासत्समत्वात् सामान्यनिबन्धनमेवान्वाख्यानं यु-
क्तमिति सामान्याश्रययोर्लिङ्गसङ्ख्ययोः प्राप्तिः ॥ १३९-१४० ॥

तयोश्चान्तरङ्गयोः कृतयोः विशेषसन्निधानेऽपि त्यागाभावाद् व्य-
धिकरणत्वादसम्बन्धे न वचनानुसारिणं प्रति प्राप्ते—

भाविनो बहिरङ्गस्य वचनादाश्रयस्य ये ।

लिङ्गसङ्ख्ये गुणानां ते सूत्रेण प्रतिपादिते ॥१४१॥

वाक्ये पदानां प्रयोगयौगपद्याभावाद् भाविग्रहणमसमानकाल-
ताप्रतिपादनपरं पूर्वप्रतिपादनेऽप्याश्रयस्य पदान्तरसंस्कारेऽनपेक्ष-
णाद्, अत एव बहिरङ्गत्वमनपेक्षणादाश्रयस्याश्रितसंस्कारे, एवम-
पि वचनसामर्थ्याद् बहिरङ्गोऽप्यर्थोऽपेक्ष्यत इति विशिष्टलिङ्गवचन-
सिद्धिर्विशेषणानामिति सूत्रारम्भाद् ॥ १४१ ॥

यदा तर्हि प्रथमत एव तद्धितवाच्यत्वं विशेष्यस्याभिधित्सितं-
तदा किं वचनेनेत्यत आह—

विशेषवृत्तेरपि च रूपाभेदादलक्षितः ।

यस्माद्विशेषस्तेनात्र भेदकार्यं न कल्पते ॥१४२॥

विवक्षितेऽपि विशेषे वृत्तिपदस्य साधारण्यानवधारणं, तस्य तत-
इत्यशब्दार्थोऽन्वाख्याननिमित्तं न भवति विशेष इत्युक्तमेवैतत् ॥१४२॥

ननु च सामान्यस्य विशेषेषु प्रतिष्ठानात् तन्निबन्धनं कार्यं सा-
मान्योपक्रमेऽप्यभिधानेऽनिवार्यं निर्विशेषस्य सामान्यस्याभावा-
दित्याशङ्क्याह—

विशेष एव सामान्यं विशेषाद्भिद्यते यतः ।

अभेदो हि विशेषाणामाश्रितो विनिवर्तकः ॥१४३॥

इह व्यावृत्तिर्विशेषलक्षणं, परस्परं व्यावर्तमाना हि विशेषाः क-
थ्यन्ते, तथा च सामान्यमप्यभेदेनाश्रितं विशेषणानां निवर्तकत्वाद्वि-
शेषो भवति सामान्यविवक्षायां हि नियतां विशेषा व्यावर्तिनो भव-
न्ति, तत्र यथा नियतो विशेषस्समाश्रितो विशेषान्तरं निवर्तयति; तथा
सामान्यमपि विशेषानिति सोऽपि विशेषः, तदुक्तं “सामान्यमपि यथा
विशेषस्तद्वदि”ति, एवं च पदान्तरानपेक्षेऽनुशासने भेदस्सामान्यमा-
श्रितः भेदानां निवर्तकमिति कथं विशेषगतलिङ्गसङ्ख्यालाभः ? ॥१४३॥

ननु चाभेदस्य भेदनिवारणे तैरसावुत्तरकालं न सम्बध्येत स्वा-
नुरूपप्रत्ययजननं च तेष्वतो न स्यादित्याशङ्क्याह—

यद्यदाश्रीयते तत्तदन्यस्य विनिवर्तकम् ।

भेदाभेदविभागस्तु सामान्येन निरूप्यते ॥ १४४ ॥

अन्यव्यवच्छेदकलत्वाच्छब्दप्रयोगस्य विशेषवत्सामान्यमपि निय-
तविशेषव्यवच्छेदमाश्रितं सत्करोत्येवेति वीप्सया व्यवच्छेदकत्वं वि-
शेषलक्षणं सामान्यस्यापि योजितम् ,

एवमपि च सामान्यं भेद इति नाच्यते सामान्यान्तराणामपाक-
रणेन स्वाश्रयेष्वनुवृत्तेः, नाप्यभेद इति शक्यते निरूपयितुं; नियत-
विशेषाणां सामान्यान्तराणां च व्यावर्तकत्वाद्, इत्थं च यथा गौरिति
मुख्येऽन्वाख्यातं सामानाधिकरण्यान्यथाऽनुपपत्त्या बाहीकं गांत्वे
समारोपेणाभिधत्ते; तथा शुक्लादिशब्दाः सामान्ये मुख्येऽर्थे संस्कृता
विशेषैः पदान्तरापादानैः संयुज्येरन्निति तथाभिन्ना श्रुतिर्मवेदिति
बहिरङ्गाश्रयगतलिङ्गसङ्ख्यासिद्धयर्थं सूत्रमित्यवस्थितम् ॥ १४४ ॥

ननु च पदवाच्यानामर्थानां वस्तूनामिव न किञ्चिदन्वयिरूपं
दृश्यते तत्किमेषां सामान्यमित्याशङ्क्याह—

अपोद्धारश्च सामान्यमिति तस्योपकारिणः ।

निमित्तावस्थमेवातस्तत्स्वधर्मेण गृह्यते ॥ १४५ ॥

यद्यपि स्थितलक्षणार्थविशेषविषयं वाक्यमेव वाचकं; तथा च
तस्मात्संसर्गरूपात् पदानामेवापोद्ध्यमानानां किञ्चिदर्थलेशलक्षणं-
सामान्यमप्यपोद्धारानुगुणं वाक्यार्थानुगुण्येनापोद्धारान्तदुपकारि व्य-
वतिष्ठते, अपोद्ध्यते संसर्गात्पृथक् क्रियत इत्यपोद्धारस्सामान्यमिति,
एवमपोद्ध्यमाणत्वेन तस्य सामान्यस्योपकारिणो वाक्यार्थभूत-
स्येत्यर्थः; केवलाद्व्यपोद्धितात्पदाद् अर्थसामान्यविषयात् प्रतिभा जा-
यत इति तद्विषयस्सामान्यं न विशेषः,

तथा हि—निमित्ते साकाङ्क्षरूपेऽवस्थितिर्यस्य न विशेषात्मनि त-
त्स्वेनात्मीयेन स्वभावेन निश्चीयते न भेदरूपेण तस्यानियतस्योपल-
वाद् अतश्च न विशेषलिङ्गसङ्ख्याभ्यां सम्बध्यते पदार्थः ॥ १४५ ॥

ननु च नियतवाक्यगतत्वात् पदानामपोद्घारेऽपि पदामिधेया-
विशेषा एवेति किमन्यत्सामान्यं स्यादित्याशङ्क्याह—

अनिर्धारितधर्मत्वाद्भेदा एव विकल्पिताः ।

निमित्तैर्व्यपदिश्यन्ते सामान्याख्या विशेषिताः ॥ १४६ ॥

पदानां विशेषाभिधानासामर्थ्याद् अनवगतनियतविशेषरूपा भेदा-
एव तेभ्यः प्रतीयमानाः सामान्यमित्यनया संज्ञया कल्पनया व्यवस्था-
पिता न विशेषसमाख्यया, यतश्च जातिगुणक्रियालक्षणैर्निमित्तरूपा-
धिभिरवच्छिन्ना गौः शुक्रो गच्छतीत्यादिरूपेण ते व्यपदिश्यन्ते ततो-
भेदा एववरूपा इति निश्चीयते,

यद्यपि पदैर्व्यावृत्तरूपोऽर्थो नाभिधीयते तथाऽप्युपाधिरूपोपधाने-
नार्थाभिधानाद् भेदा एवाभिहिताः, निरुपाधेः सर्वतो व्यावृत्तस्याव्य-
वहार्यत्वाद्, दूरादपि ह्यारोपमात्रेण व्यक्तौ सैवावसीयते, तस्मात्स-
र्वस्या वृत्तेः प्रतीतेर्भेदनिष्ठत्वात् पदार्थानां विशेषस्य पदान्तरगम्य-
स्यानासादनमात्रात्प्रतीतिः सामान्यस्येति व्यवस्थाप्यते, तत्त्वदूष्ट्या
तु तद्वाक्योपादानस्य विशेषस्यानासादनादाकाङ्क्षणाच्च विप्लुतरूप-
त्वादसत्येव पदार्थानां प्रतीतिः, उपायमात्रं तु सा वाक्यार्थप्रतीतावि-
ति निर्णीतचरमेतत् ॥ १४६ ॥

तदेवं विशेषणानामित्यारम्भस्समर्थितः, स्वाभाविकमेतदित्येवं तु
तस्य भाष्ये प्रत्याख्यानमुक्तं; तदुपपादयितुमाह—

यदा तु व्यपदिश्येते लिङ्गसङ्ख्ये स्वभावतः ।

प्रयोगेष्वेव साधुत्वं वाक्ये प्रक्रम्यते तदा ॥ १४७ ॥

प्रयोगेष्वेव प्रयुज्यमानेष्वेव पदान्तरेषु वाक्यस्थानां वाक्यावधि-
कमन्वाख्यानं यदा प्रस्तूयते तदोपक्रम एवाश्रयविशेषसामानाधिकर-
ण्यान्यथाऽनुपपत्त्या साऽयमित्यभिसंबन्धाच्छुक्लादीनां विशेषलिङ्गस-
ङ्ख्यायोग इति स्वाभाविकमेतदित्युच्यते, अत्र हि दर्शने नास्त्येतद्-
पाभेदादलक्षितो विशेष इति, न चाप्यन्तरङ्गबहिरङ्गभावः कश्चिद्,
उपक्रम एवाश्रयविशेषस्यापेक्षितत्वात्, तथा चान्तरङ्गेऽर्थसामान्ये
संस्कारो न पर्यवस्यति,

तदेवं पूर्वं विच्छेदोपक्रमेऽन्वाख्यानं गुणगुणिनोर्भेदमाश्रित्य तद्वि-
तप्रयोगे सत्याश्रयस्य सामान्ये वृत्तेरन्तरङ्गो लिङ्गसङ्ख्यासर्वनाम
योग उक्तः, इदानीं तु सोऽयमिति संबन्धाश्रयेणाभेदमाश्रित्य प्रथमतः
एव वृत्तिनियतवाक्योपात्तविशेषवृत्तिना कथिता, तथा चात्र भेदसंब-
न्धाभावान्मतुषो लुगकारो वा न विधीयत इति नास्त्यभिन्नरूपत्वं-
वृत्तेः, भेदसम्बन्धविवक्षायामेव तद्विधानात् ॥ १४७ ॥

नन्वेवमभेदविवक्षैव न्याय्याः अन्यथा यथा भेदसंबन्धे गुणवच-
नेभ्यो मतुषो लुग्विधीयते तथा जात्याऽपि योगे विवक्षितं जातिशब्दे-
भ्योऽपि कस्मात्स न विधीयत इत्याशङ्क्य जातिगुणयोः द्रव्यसमवे-
तत्वाविशेषेऽप्यवान्तरविशेषप्रतिपादनायाह—

तत्र प्रयोगो नियतो गुणानामाश्रयैस्सह ।

सामान्यं यत्तदत्यन्तं तत्रैव समवस्थितम् ॥ १४८ ॥

शुक्लादयो गुणास्समुपजाते द्रव्ये निमित्तवशादनियमेन समवय-
न्ति यावदाश्रयं च नावतिष्ठन्त इत्यनियतः प्रयोगो भेदेनाभेदेन च पट-
स्य शुक्लः शुक्लः पट इति, जातिस्तूत्पत्तिप्रभृत्याविनाशादव्यभिचरित-
सम्बन्धा द्रव्येणेति तदभेदेन सोऽयमिति संबन्धाद् व्यवहियते सदैव न
तु कदा चिदपि भेदेन पटस्य शुक्ल इत्यादिवदिति गुणशब्दा एव मतु-
व्लोपं भेदसंबन्धविवक्षायां प्रयोजयन्तीत्यर्थः, तथा च विच्छेदोपक्रमे
सूत्रारम्भः समर्थितः ॥ १४८ ॥

एतदेव प्रकटयति—

न गोत्वं शाबलेयस्य गौरिति व्यपदिश्यते ।

शुक्लत्वं बाहुलेयस्य शुक्ल इत्यपदिश्यते ॥ १४९ ॥

भावप्रत्ययमन्तरेण व्यक्तेर्निष्कृष्टं सामान्यं नाभिधीयते जाता-
वपि पदार्थ इति सर्वथा व्यक्तिरूपतां प्राप्तमभेदेन तदभिधीयते,
सोऽयमिति संबन्धाद्वि व्यक्तिरूपतां प्राप्तं सामान्यं तथैव निर्देशार्हं,
यदा तु व्यक्तेर्निष्कृष्टरूपं विवक्षितं तदा भावप्रत्ययान्तवाच्यं शाबले-
यस्य गोत्वमिति जातावपि हि पदार्थे द्रव्याभेदेऽङ्गतया जातेरभिधा-

नाद् गोगोत्वमिति प्रतीतिमिच्छा, गुणास्तु भेदेनापि कथ्यन्त इत्युक्तमे-
व ततश्च तेभ्यो मतुपो लुगुच्यते ॥ १४९ ॥

अन्यथा—

व्यतिरेके च सखेवं मतुपः श्रवणं भवेत् ।

लुगन्वाख्यायते तस्माद्रसादिभ्यश्च नास्ति सः ॥ १५० ॥

पटस्य शुक्ल इति भेदे सति संबन्धिवृत्तौ मत्वर्थीयप्रत्ययेनासाधु-
च्यत इति तत्रापि शुक्ल इत्येव यथा स्यादिति मतुपो लुगुच्यते, “अ-
व्यतिरेकात्सिद्धमिति चेद् द्रष्टो व्यतिरेक” इति तर्हि भेदसंबन्ध एव लु-
क्समर्थितः,

जातेस्तु नास्ति भेदसंबन्ध इति तद्वचनान्मतुम्नोत्पद्यते, अयमेव
च विषयविभागो लुगद्वारेणाख्यायतेऽभिधानशक्तिनियमनिमित्तः, तत-
श्च यथा श्रयमाणे प्रकृत्यर्थावच्छिन्नः प्रत्ययार्थोऽभिधीयते तथा लुप्ते-
ऽपि शुक्लादौचित्युक्तं भवति ॥ १५० ॥

रसादिभ्यश्च स लुङ्नास्ति न हि ते मत्वर्थीयरहिताः स्वाश्रयम-
भिधातुं शक्नुवन्तीत्याह—

यत्सोऽयमिति संबन्धाद्रूपाभेदेन वर्तते ।

शुक्लादिवृत्ततो लोपस्तद्रसादौ न विद्यते ॥ १५१ ॥

वचनग्रहणसामर्थ्याद्ये गुणमुक्त्वा तद्वति द्रव्ये सोऽयमिति संब-
न्धेन यादृशा एव गुणमात्रे वृत्तास्तादृशा एव वर्तन्ते तेभ्यो मतुपो लु-
ग्विधीयते, गुणमात्रवृत्तित्वस्य दर्शनाद् गुणिनिवृत्तिमाख्यातुं तत्र नि-
मित्तरूपारोपेणाभेदविक्षायां शुक्लादीनां द्रव्याभिधानपक्षे भेदनिमित्त-
स्य मत्वर्थीयस्याप्राप्तौ किं लुका,

ननु च शुक्लः पटो विद्यते यस्येत्यत्र बाह्ये व्यतिरेके विवक्षिते म-
तुपो लुगिष्यत इति श्रौतस्यार्थस्यायोगाल् लाक्षणिकोऽर्थोऽत्राश्रीयते;
ये सोऽयमिति संबन्धेन गुणिनिमित्तद्रव्यवचना अपि विशिष्टरूपा-
दृष्टाः तेभ्यस्सम्प्रति गुणमात्रवृत्तिभ्यो भेदसंबन्धविवक्षायां मतुपः श्र-
वणं मा भूदिति लुगन्वाख्यायते,

एवं च रसादयो व्यावर्तिता भवन्ति यतस्तद्रूपाभेदेन रसादिशब्दा-

नां तद्वति वर्तनं नास्ति सदैव हि ते मत्वर्थीयान्ता एव स्वाश्रयमाचक्षते रसवान् गन्धवानिति, तथा च वार्त्तिकं—“रसादिभ्यः पुनर्वचनमन्यनिवृत्त्यर्थमिति, अन्यस्य प्रकृतस्य प्रत्ययस्य निवृत्त्यर्थम्, रूपिण्यप्सरा इति तु शोभासंबन्धो गम्यते, न चक्षुर्ग्राह्यरूपगुणसमवायः, रसिको राजेत्यादौ तु शृङ्गारादिरससंबन्धो न रसनेन्द्रियग्राह्यगुणयोगो विवक्षित इति गुणादिति गुणविशेषाद्गुणशब्देभ्य एव रसादिभ्य इनिठनोर्निवर्तनादन्यतस्तौ भवत एव, उक्तेन न्यायेन तु लुगप्रसङ्गादन्यशब्देन वार्त्तिके लुगुच्यत इत्यपव्याख्यानम्,

तदेवमुपक्रम एव विशिष्टद्रव्यविवक्षायां स्वाभाविकमेतदिति गुणानामाश्रयेण सह सोऽयमित्यभेदसम्बन्धे सिद्धे लिङ्गसङ्ख्ये इति प्रतिपादितम् ॥ १५१ ॥

अत्रापि च पक्षे सूत्रस्योपयोगं प्रतिपादयितुमुपक्रमते—

आवेशो लिङ्गसङ्ख्याभ्यां क चिन्मञ्चादिवत् स्थितः ।

सोऽयमित्यभिसम्बन्धे स प्रष्टादौ न विद्यते ॥ १५२ ॥

इह सोऽयमित्यभेदसम्बन्धविषये समारोप्यमाणस्यार्थान्तरे द्वैतं दृश्यते—आविष्टलिङ्गसङ्ख्यता तदभावश्च, तत्र मञ्चान् युवतीः पश्य वासांसि वेत्यत्र मञ्चशब्दस्तात्स्थ्यात् समारोप्यमाणोऽजहत्स्वल्लिङ्गसङ्ख्ये एव प्रवर्तते स्वाधेये, तथा गिरिप्रभवाम्बु नदीषु सामीप्याद् गिरिरूपसमावेशेन गिरिशब्दोऽजहत्स्वल्लिङ्गसङ्ख्ये एव प्रवर्तमानो दृष्टः—गिरीन् सगितः स्यन्दमानाः पश्येति प्रष्टप्रचरादिशब्देन, मञ्चादिशब्दास्तु स्वभार्यायां प्रस्थानादिक्रियासङ्गात् प्रवर्तमानाः परित्यक्तस्वल्लिङ्गसङ्ख्या एव समावेशविषयलिङ्गसङ्ख्योपादायिनो दृश्यन्ते, तथा प्रष्टो प्रचरोति स्त्रीलिङ्गेनैव समाख्यायते स्त्री, तदत्र द्वे अपि लिङ्गसङ्ख्ये परित्यक्ते निमित्तिनि प्रवर्तमानेन, प्रष्टादिशब्दस्तु कचित्स्वगतं लिङ्गमेवोपादायोपचरिते निमित्ते निमित्तिनि प्रवर्तते मञ्चान्योषितो हरीतक्यः फलानीति,

कश्चित्तु वचनमेवानुवर्तते स्वगतं खलतिक वनानीति, कश्चित्पुनः—द्वे अपि लिङ्गसङ्ख्ये स्वगते समाश्रित्य तद्वति निमित्तिनि वर्तते शब्दः तद्यथा विंशतिर्ग्राह्यता इत्यादिः, एवं च शब्दशक्तिस्वाभाव्या

न्नियमो विषयविभागेन सिद्धः ॥ १५२ ॥

शास्त्रेऽप्यस्यैवार्थस्यास्ति ज्ञापकमित्याह—

लिङ्गं लिङ्गपरिज्ञाने सूत्रे प्रत्ययशासनम् ।

सोऽयमित्यभिसंबन्धात्पुंशब्दे स्त्र्यभिधायिनि ॥ १५३ ॥

पुंयोगादाख्यायामिति प्रष्ठादिभ्यः स्त्रीप्रत्ययानुशासनं सोऽयमित्यभिसंबन्धेन स्त्रियां तेषां परित्यक्तलिङ्गसङ्ख्यानां प्रवृत्तिरित्यस्यार्थस्य ज्ञापकं, तथा हि—आख्याग्रहणादभेदसंबन्धाः पुंशब्दाः स्त्रियां ये वर्तन्ते ते गृह्यन्ते न तु भेदसंबन्धेन प्रष्टस्येयमिति तद्धितान्ताः, तथा च भाष्यं—“न हि तद्धितान्तमाख्या भवती”ति, सति तद्धिते पुमाख्यानामभिन्नरूपाणामेव नास्ति स्त्रियां वृत्तिरित्यर्थः,

तदेवं प्रष्ठादीनामेव शब्दशक्तिस्वाभाव्यालिङ्गाच्च स्वलिङ्गसङ्ख्यापरित्यागेनार्थान्तरे वृत्तिर्नान्येषामिति ॥ १५३ ॥

मञ्चादिशद्वचल्लुक्कादिशब्दानामपि सोऽयमित्यभिसंबन्धेन द्रव्ये स्वलिङ्गसङ्ख्यानामेव प्रवृत्तिप्रसङ्गे विशेषणानामिति सूत्रमाश्रयविशेषगतलिङ्गसङ्ख्यासिद्धार्थमारभ्यत इत्याह—

आश्रये लिङ्गसङ्ख्याभ्यामाश्रितं व्यपादिश्यते ।

विशेषणानां चाजातेरिति शास्त्रव्यवस्यया ॥ १५४ ॥

शब्दशक्तिस्वाभाव्यात् प्रष्ठादिवद् आश्रयलिङ्गसङ्ख्योपादाने सिद्धे पुंयोगादाख्यायामिति वद्विशेषणानामित्यपि शास्त्रमनुवादकं, ततश्चाश्रयगतविशेषाभ्यां लिङ्गसङ्ख्याभ्यामाश्रितं शुक्लादिगुणरूपमभिधीयते, सामानाधिकरण्यान्यथाऽनुपपत्त्येति स्थितम् ॥ १५४ ॥

तथा हि—

निमित्तानुविधायित्वाद्ये धर्मा भेदहेतुषु ।

त आश्रयेऽपि विद्यन्त इति बुद्धिर्निवर्त्यते ॥ १५५ ॥

निमित्तेन शुक्लादिना गुणेन निमित्ती द्रव्यविशेषस्तिरोहितरूपोऽभिधीयत इति तेषु भेदहेतुषु निमित्तेषु ये धर्मास्ते तत्राश्रये निमि-

त्तिनि सर्वे प्राप्ता इति, यथा शुक्लादिशब्दस्तत्र वर्तते तथा तद्वतलिङ्ग-
सङ्ख्याप्राप्तावपि सूत्रारम्भ इत्यर्थः, तथा च शुक्लादिगुणगतलिङ्गवच-
नप्रतिपत्तिः शास्त्रेण निवार्यते द्रव्यस्य गुणशब्देनान्वाख्यायमानस्य
स्वलिङ्गसङ्ख्याभ्यामेव व्यपदेश इति,

दृष्टो हि निमित्तगतलिङ्गसङ्ख्यायोगो निमित्तिनि; तद्यथा-पञ्चाला
इति क्षत्रियावच्छेदेन निवासस्याभिधीयमानस्य बहुत्वं; गोदौ
ग्राम इति गोदासामीप्येनाभिधीयमानस्य ग्रामस्य द्वित्वम् ॥ १५५ ॥

ननु च पञ्चाला इत्यादौ “लुपि युक्तवद्यक्तिवचने” इति शास्त्रान्नि-
मित्तगतलिङ्गसङ्ख्यायोग इत्याशङ्क्याह—

आख्यायते च शास्त्रेण लोकरूढा स्वभावतः ।

निमित्ततुल्या गोदादौ प्रवृत्तिर्लिङ्गसङ्ख्ययोः ॥ १५६ ॥

गोदौ ग्रामः; पञ्चाला जनपद इत्यादौ तु शब्दशक्तिस्वाभाव्यान्नि-
मित्तानुविधानेन निमित्तिनि शब्दप्रवृत्तिर्लोके सिद्धा वचनेन प्रकाश्यते
न तु वचनमेव शब्दशक्त्याधानक्षमं; तथा च “तदशिष्यं संज्ञाप्रमाण-
त्वादि”ति प्रत्याख्यातमेतत्, संज्ञा हि संज्ञिनां लौकिकः सम्प्रत्ययो रू-
ढः, कश्चित् किल शब्दो निमित्तधर्मेण तद्वन्तमाचष्टे यथा मञ्चादिरिति,
शुक्लादावप्येवं सन्देहे “प्रष्टादिवन्निमित्तिधर्मेणार्थाभिधानं विशेषणा-
नामि”ति वचनेन प्रकाश्यते ॥ १५६ ॥

यतश्च शब्दशक्तिरेव वचनेनानुगम्यते ततो विषयविभागोऽत्र
सिद्ध इत्याह—

हरीतक्यादिषु व्यक्तिस्सङ्ख्या खलतिकादिषु ।

मनुष्यलुब्धिशेषाणामभिधेयाश्रयं द्वयम् ॥ १५७ ॥

उक्तमिदं वार्तिके “हरीतक्यादिषु व्यक्तिः” “खलतिकादिषु वचनं”-
“मनुष्यलुपि प्रतिषेध” इति, तत्र वाचनिकत्वे लिङ्गसङ्ख्ययोर्निर्वि-
न्धनोऽयं विषयविभागः, अनेन हि वचनेन स्वभावसिद्ध एवाख्यायते
ऽर्थः वचनस्यार्थप्रभावने शक्त्यभावादिति हरीतक्यः फलानि नखरज-
न्यः काशाः द्राक्षा इत्यादिषु लिङ्गमेव निमित्ततुल्यं सङ्ख्या त्वभिधेय-
निमित्तिगतैवेति फलानां बहुत्वाद्बहुवचनमेव भवति,

न हि पररूपसमारोपे तद्विषयस्य सर्वथैव स्वरूपं तिरोधीयत इति फलस्वरूपस्यातिरस्कारात् तदाश्रयं बहुत्वम्, निमित्तसङ्ख्योपादाने तु नास्त्यस्य शब्दस्य शक्तिः, यथा खलतिकस्य पर्वतस्यादूरभवानि विन्ध्यस्यादूरभवानीत्यादौ निमित्तगतसङ्ख्योपादाने शब्दस्य शक्तिः, लिङ्गं तु निमित्तगतमेव भवतीति वनस्य नपुंसकत्वाद् नपुंसकं खलतिकं वनानीत्यादि, तथा चञ्चेव मनुष्यश्चञ्चामनुष्य इत्यत्र “लुम्मनुष्य”-इति “इवे प्रतिकृतावि”ति विहितस्य कनो लुपि यानि विशेषणान्युपादीयन्ते-अभिरूपः स्वाकृतिदर्शनीय इत्यादीनि; तेषां विशेषणानां पञ्चाला बह्वन्ना इत्यादिवन्निमित्तगतलिङ्गसङ्ख्याऽनुविधाने नास्ति शक्तिरित्यभिधेयो निमित्ती मनुष्यस्तदाश्रयं द्वयमपि लिङ्गसङ्ख्यारूपं भवति,

एवं च न्यायसिद्धेऽस्मिन्प्रकरणे “अजातेरि”त्येदपि प्रत्याख्यातम् आविष्टलिङ्गत्वाज्जातेः, पञ्चाला जनपद इति, जनपदस्य निमित्तलिङ्गसङ्ख्याऽनुविधानं न भविष्यति ॥ १५७ ॥

‘यदपि व्याख्यातम् “अजातेरि”ति जातिप्रयोगं विना यावद्विशेषणानि लुबन्तर्गतलिङ्गसङ्ख्याऽनुविधायीनि; जातिविशेषणानि तु न तथेति तद्याचष्टे—

जातिप्रयोगे जात्या चेत्संबन्धमुपगच्छति ।

विशेषणं ततो धर्माज्जातेस्तत्प्रतिपद्यते ॥ १५८ ॥

कामचाराद्विशेषणेनावच्छेदस्य; यदा जातिमभिसन्धाय विशेषणं प्रयुज्यते तदा तद्वत्तलिङ्गसङ्ख्यासिद्धिः, तद्यथा-वरणा नगरं रम्योपवनं स्वच्छोदकं सुगन्धिकुसुममिति ॥ १५८ ॥

यदा तु लुबन्ताभिसन्धानेन विशेषणप्रयोगस्तदा—

लुबन्ते सन्निपतिते जातेरन्यद्विशेषणम् ।

लुबन्तस्य प्रधानत्वात्तद्धर्मैर्व्यपदिश्यते ॥ १५९ ॥

जातिराविष्टलिङ्गसङ्ख्येति ततोऽन्यद् विशेषणं लुबन्तसमानाधिकरणं तल्लिङ्गसङ्ख्यमेव सिद्धं-पञ्चालाः प्रियातिथयः स्पष्टाभिधायिनो विनीतवेषा बह्वन्ना जनपदः; गोदौ सूक्ष्मकण्टकौ ग्राम इति,

एवं च कृत्वा नार्थ एतदर्थेन सूत्रेणेति गुणवचनानामाश्रयतो-
लिङ्गवचनानि भवन्तीत्यत्रार्थं सूत्रं व्यापारितम्, अत्रापि यदाश्रितरू-
पमाश्रये प्रत्याख्यते तदाश्रितरूपस्योद्भूतत्वात्तच्छब्दमिवाश्रयस्तलि-
ङ्गवचनमपि प्रतिपद्येतेति सूत्रारम्भः,

यदा त्वाश्रयरूपस्याश्रिते प्रत्ययस्तदाऽऽश्रयस्य स्वधर्मप्रतिपत्तिरे-
व युक्तेति स्वाभाविकमेतदिति प्रत्याख्यातं सूत्रम्, आश्रयधर्मरूपस्या-
श्रितेऽध्यासे हि पटशब्देन शुक्लगुणोऽभिधीयत इति तद्वत् एव लिङ्ग-
सङ्ख्यायोगो मुख्यः,

न चैवं स्वशब्देन गुणस्याभिधानं निवर्तत इति शुक्लादिशब्देन
समानाधिकरणेन तुल्यलिङ्गसङ्ख्येनैव भवितव्यम् ?

अपरः कल्पो वाऽत्रारम्भप्रत्याख्यानयोर्विद्वद्भिर्ह्युक्तः, तथा हि-नि-
राश्रयस्य गुणस्याभावाद्यदाऽऽश्रयमात्रे तस्य निवेशस्तदा द्रव्यसामा-
न्यगतलिङ्गवचनसर्वनामप्राप्तौ सूत्रारम्भः, यदा तु द्रव्यविशेषविवक्षा
पूर्वमेवेति नियते द्रव्ये गुणस्य निवेशस्तदा स्वाभाविकमेतदिति
प्रत्याख्यानम्, उपक्रम एव हि प्रयोगेष्वेव वाक्ये साधुत्वं प्रकम्प्यत इत्य-
स्ति विशेषप्रत्यायने शब्दस्य सामर्थ्यम्,

तृतीयोऽप्यत्र दर्शनभेदः-कामचाराद्विशेषणविशेष्यभावस्य यदा
गुणो विशेष्यते तदा स्वगतलिङ्गसङ्ख्याभ्यामेव प्राधान्याद्योगे प्राप्ते
गुणिगतलिङ्गसङ्ख्यासिद्धये सूत्रारम्भः,

यद्यपि च सूत्रे विशेषणानामित्युक्तं तथाऽप्यत्र गुणो विशेष्योऽपि
प्राधान्येनाश्रयणात् स्वाधारं प्रत्याश्रितत्वाद्विशेषणं भवत्येवेति कथ्य-
ते, अस्यामपि प्रधानदशायां विशेषणशब्देनाश्रितमात्रं ह्यत्र विशेषणम-
भिप्रेतं; न भेदकमेव, अस्ति च विशेष्यतया प्राधान्येऽपि गुणस्याश्रि-
तत्वमिति न कश्चिद्वाच्यः, यदा तु गुणो विशेषणं तदा तस्य प्रधाना-
नुरोधित्वादाश्रयधर्मप्रतिपत्तिरन्यायसिद्धेति स्वाभाविकमेतदिति प्रत्या-
ख्यानशब्दः; ततश्च न्यायसिद्धार्थप्रदर्शनार्थमिदं सूत्रं सकलशास्त्रव्या-
पकमिति ॥ १५९ ॥

येषु भाष्यवार्तिकप्रदेशेष्वस्योपयोगस्तानुद्दिश्य क्रमेण विचार-
यति—

नञ्समामबहुव्रीहिद्वन्द्वस्यातिशयेषु ये ।

भेदा भाष्यानुसारेण वाच्यास्ते लिङ्गसङ्ख्ययोः ॥ १६० ॥

एतेषु भाष्यप्रदेशेष्वश्रयतो लिङ्गवचनान्युक्तानि विचार्यन्ते भेदा इति ॥ १६० ॥

निमित्तानुविधानेन प्राप्तानपोद्याश्रयतो लिङ्गसङ्ख्याविशेषा भाष्ये प्रतिपादिता इहानुगम्यन्ते; तत्र प्रातिलोम्यक्रमेण लघुवक्तव्यत्वादतिशायनसूत्रवार्त्तिकभाष्यं तावद्याचष्टे—

यदि षष्ठीद्वितीयाऽन्तान्निष्कृष्टात्तमवादयः ।

न्यकारिणि स्युरुत्कृष्टे प्रकृते स्याद्विलिङ्गता ॥ ३६१ ॥

“अतिशायने तमविष्टनावि”त्यत्र बहवः पश्चाः—

अतिशायनशब्दः कर्तृसाधनः करणसाधनो भावसाधनो वेति; अतिशेत इत्यतिशायनो बहुलवचनात्कर्तरि ल्युट्, अतिशेते वाऽनेनेत्यतिशायनो गुणक्रियालक्षणो द्रव्याश्रयो धर्मः, द्रव्यस्य हि स्वतः प्रकर्षाभावादाश्रितधर्मद्वारकः सोऽवस्थापितः, तत्र च धर्माश्रयो धर्मो यदाऽभिभावकत्वेन विवक्ष्यते तदाऽसावतिशेत इति कर्ता प्रत्ययार्थो, यदा तु धर्ममात्रस्यात्र व्यापारस्तदा करणं धर्ममात्रं प्रत्ययार्थः, शुक्लेन हि गुणेन परोऽन्यानतिशेत इति स एवातिशायनो मुख्यो गुणः, अत एव तस्य प्रयोजकत्वादतिशाययतीति ण्यर्थोपपत्तौ निर्देशो न्याय्यः, भावसाधनेऽप्यतिशायनमतिशयः = प्रकर्षः स चाश्रितगुणनिमित्त इति स एव गुणस्तमवादिप्रत्ययार्थोऽवतिष्ठते, क्रियालक्षणो वा धर्मः, एते षु चार्थेषु प्रत्यये विधोयमाने सामर्थ्यात्प्रतियोगिनो निष्कृष्टादसौ भवति, तत्र च विशिष्टा प्रकृतिर्नोपात्तेति ड्याप्रातिपदिकसामान्यान्निष्कृष्टवाचि प्रकृतित्वेनावतिष्ठते, समर्थविभक्तिश्च सूत्रे नोपात्तेत्युक्तं “किमन्वाख्यानात्पुनरुत्पत्त्या भवितव्यमिति ? तत्र द्वितीयाऽन्तादतिशय्यमानादित्युक्तं, शेतिरकर्मकोऽप्युपसर्गवशात् सकर्मकेऽभिभवे वर्तत इत्यभिभविता प्रत्ययार्थः, तस्य न्यूनाभिभाव्येन प्रकृत्यर्थेन योग इत्यपकृष्टवाचिनः प्रत्ययाः, सूत्रेषु च येन केन चिच्छब्देनार्थनिवेश इति; यदा तिङन्तेन वाक्यं तदा कर्मणि न्यूने द्वितीया न्यायेति द्वितीयान्तादित्याह, यदा कृदन्तेनैव वाक्यं तदा

कृतप्रयोगे कर्मणि षष्ठीति षष्ठ्यन्तादपि संभवोऽत्र व्याख्यातः “षष्ठ्या-
रूप्य चे”त्यतो वा षष्ठा समर्थविभक्तिरनुवर्तत एव, अर्थाभेदश्चात्रोभ-
यत्रापि समर्थविभक्तावित्येवंपरमेतद्, भाष्ये तु कृद्योगषष्ठ्याः कर्तर्यपि
भावादसन्देहेन कर्मद्वितीयैवावगम्यत इति द्वितीयाऽन्तादित्युक्तम् १६१॥

एवमत्र प्रत्ययार्थविशेषणपक्षे प्रकृतिप्रत्ययार्थयोर्भेदात् प्रकृतेर्यल्लि-
ङ्गं तद्विपरीतं प्रत्ययार्थस्य प्रसज्येत; तामेव भिन्नलिङ्गतामुदाहरणेना-
प्यभिव्यनक्ति—

काल्यां कालाद् द्वितीयाऽन्तात्काले काल्यास्तरब् भवेत् ।

न्यकर्तरि तथा गार्ग्ये गर्गेभ्यः प्रत्ययो भवेत् ॥ १६२ ॥

न्यकर्तृषु च गर्गेषु गार्ग्यात्स्यात्तच्च नेष्यते ।

कालमतिशेते तस्य वाऽतिशायिनी कालीति द्वितीयाऽन्तात् षष्ठ्य-
न्ताद्वाऽतिशय्यमानादतिशयितरि प्रत्यये कालतरा कालीति प्राप्नोति
कालितरेति चेष्यते; तथा कालीमतिशेते तस्या वाऽतिशायनः काल-
इत्यत्र कालितर इति प्राप्नोति कालतर इति चेष्यते, विलिङ्गतेति
चात्रोपलक्षणं विभिन्नसङ्ख्यता च प्रसज्यते, तथा हि-गर्गानतिशेते
गार्ग्य इति तत्र न्यकर्तरि गर्गतर इति प्राप्नोति गार्ग्यतर इति साधुरि-
ष्यते, गार्ग्यमतिशेते गर्गा इति तेष्वतिशायकेषु गार्ग्याद्विधौ गार्ग्य-
तरा इति; प्राप्नोति गर्गतरा इति चेष्यते, अत्र च वृत्तौ सङ्ख्याविशेष-
प्रतीतिर्लुगलुग्भ्यामेव प्रतीयत इति भवत्येकवचनबहुवचनान्तात्तरवि-
ति पूर्वमेव निर्णीतम् ,

एवं प्रत्ययार्थविशेषणपक्षो दुष्टोऽभिहितो भाष्ये; तदनन्तरमेव
“तर्हि प्रथमाऽन्तात्स्वार्थिका भविष्यती”ति प्रकृत्यर्थविशेषणपक्षोऽभ्यु-
पगतः, तथा हि-अतिशेतेऽतिशायन इति “कृत्यल्युटा बहुलमि”ति
कर्तर्येवातिशायनशब्दः, तत्र प्रत्ययवाच्यस्य व्यतिरेकहेतोरभावाद-
न्तरङ्गा प्रातिपदिकार्थमात्रापेक्षा प्रथमा तदन्ताद्विधिः, अर्थान्तरा-
निर्देशाच्च स्वार्थिकास्तरवादयः, अतिशायने यद्वर्तते तस्मात् प्रत्ययः
स्वार्थे, काल्यतिशेते कालितरा कालोऽतिशेते कालतर इति विलि-
ङ्गता न भवति; तथा गार्ग्योऽतिशेते गार्ग्यतर इति गर्गा ह्यतिशेते
गर्गतरा इति विसंख्यताऽपि न भवति; किन्त्विदमत्रानिष्टमुक्तं; यदि

प्रथमाऽन्तात्स्वार्थिकः कुमारितरा, अव्यनिरिक्तं वय इति कृत्वा “वय-
सि प्रथम” इति डीप्प्राप्नोति”

तदेतद्व्याचष्टे—

कुमार्याः स्वार्थिके डीप्स्यात्प्रकृत्यर्थो हि नाधिकः ॥१६३॥

कुमार्यतिशेते, किशोर्यतिशेते इति कुमारितरा किशोरितरेति
“वयसि प्रथम” इति डीप्स्यात्, स्वार्थिकत्वे तरपः प्रकृत्यर्थस्य प्रथम-
वयोऽवच्छिन्नस्त्रीलक्षणस्यानतिरेकाद् न हि प्रथमेन डीपाऽभिव्यक्ता-
तिशायनस्य स्त्रीत्वं द्योतितम्,

ननु च तरपा कुमार्यर्थस्यैव प्रकर्षप्रकाशनात् प्रकृष्टस्यार्थस्य
स्त्रीत्वमवगतमेव, तथा च भाष्यं तरपोक्तत्वात् तस्यार्थस्य न भविष्य-
तीति स्त्रीत्ववत एव प्रकृष्यमाणत्वात्तरवन्तेनैव द्योतितमेव स्त्रीत्वमि-
ति डीप्न भविष्यतीत्यर्थः,

अत्र चोदितं भाष्ये—“टावपि तर्हि न प्राप्नोती”ति, अभिहितार्थत्वं
सर्वस्त्रीप्रत्ययानुत्पत्तिनिमित्तं समानमित्यर्थः, अत्र परिहारोऽभिहितः,
उक्तेऽपि हि भवन्त्येते स्वार्थिकाष्टावादय इति,

अयमर्थः—स्त्रियां यद्वर्तते प्रातिपदिकं तस्मात्स्वार्थं टावादयो
विहिताः, एवं च यथा प्रातिपदिकार्थस्य सर्वलिङ्गसाधारण्यादुपात्त-
मपि प्रातिपदिकेन स्त्रीत्वं नियमेन न प्रतीयेतेति प्रथमेन स्त्रीप्रत्ययेन
तद् द्योत्यते यथा कुमारितरेति, असति टापि विपरीतार्थावगमप्रसङ्ग-
इति भवत्यसौ, न तु सर्वथैवोक्तेऽनवस्थाप्रसङ्गवत् स्वार्थिकेनापि भ-
वितव्यं, यद्यद्येवं टावपवादो डीवपि प्राप्नोतीत्युक्तं भाष्य इति चोद्यमेव,

ननु च प्रथमेनैव डीपा प्रथमवयोऽवच्छेदस्योक्तत्वात् स्त्रीत्वमा-
त्राभिव्यक्त्यर्थाष्टावेव न्याय्यः, नैतदस्त्यर्थानुगुण्याद् डीप एव न्या-
य्यत्वं, तद्यथा—एको द्वौ बहव इत्यत्रोक्तार्थत्वेऽपि प्रथमा समया-
द्भविष्यतीत्युक्ते; चोदितं—“यदि सामयिकी न नियोगतोऽन्या अपि
कस्मान्न भवन्ती”ति, तत्र परिहारोऽभिहितो “ऽर्थतो व्यवस्थे”ति न
केवला प्रकृतिः प्रयोक्तव्येति प्रयोगनियमानुपालनायां विभक्तौ यद्यपि न
कश्चिदर्थानुरोधः तथाऽप्यनुगतार्थत्वात् प्रथमैव न्याय्येत्यर्थः, अप-
दर्शने तत्र यत्रेत्यादावपि सप्तम्येव न्याय्या, एवमिहापि प्रक्रमाभेदार्थः
डीवेव न्याय्येति युक्तमुक्तं डीवपि तर्हि प्राप्नोतीति,

अन्तरेणापि च तरवादीन् प्रकरणादिवशात् केवलाऽपि प्रकृतिर-
तिशयमवगमयतीति प्रकरणाद्यभावेऽतिशयं द्योतयन्तो भवन्त्येव
स्वार्थिकास्तरवादयो न वाचकाः, तथा हि-स्वतन्त्रमर्थमन्यानपेक्ष-
गमयन्तो वाचकाः कथ्यन्ते शब्दाः; तदपेक्षास्तु तद्गतमर्थं द्योतयन्तः
स्वार्थिकाः; तत्रैव च द्योतनेऽत्रान्वयव्यतिरेकौ सव्यापारौ, पटुतरो-
देवदत्तः पटुकल्पः पटुरूप इति च सामानाधिकरण्यात् प्रकृतिप्रत्यया-
र्थयोः प्रकृत्यर्थानुवादित्वेन स्वार्थिकत्वमेपां निश्चीयते वाचकेषु तु
यजादिषु गर्गस्यापत्यं गार्ग्य इति व्यधिकरणत्वं “न यावत्काली ताव-
त्कालितरे”त्यस्माद्भाष्यान्न वाचकत्वावसायः; अभिव्यक्तप्रकर्षा हि
काली सैव प्रकृष्यमाणा कालितरेति प्रकर्षोपादानानुपादानलक्षणभे-
दाश्रयेण भाष्यप्रवृत्तेः, तस्माल्लौकिक एवार्थो नियतोपस्थितिकः शास्त्रे
वाचकद्योतकप्रविभागेनानुविधीयते न तु प्रक्रियागता एवामी विक-
ल्पा निरस्तार्थाप्रविभागाः ॥ १६२-१६३ ॥

एवं स्वार्थिकत्वेऽपि दोषमुद्भाव्यानन्तरमभिहितम्-“एवं तर्हि गुणो-
ऽभिधीयतेऽथ वा क्रियाऽभिधीयते” इति तदेतद्भाष्यं व्याख्यातुमाह—

षष्ठ्यन्तादधिके तस्माद्गुणे स्वाश्रयवर्तिनि ।

उत्कृष्टमवेतायां क्रियायां वा विधीयते ॥ १६४ ॥

करणसाधनेनातिशयनशब्देन गुण उच्यतेऽभिभावकः, अतिश-
यानमभिभवन्तं स्थाश्रयं प्रयोजयति-अतिशाययतीत्यतिशयन इति
वा ण्यन्तात्कर्तारि ल्युटि गुणोऽभिधायते प्रकृष्यमाणेन हि गुणेन द्रव्य-
स्य समानगुणात् प्रकर्षो भवति स्वतः प्रकर्षाभावात् तेन च गुणेन
स्वाश्रयसमवायिना स्वाश्रयव्यतिरेकोपजनात् ; प्रकृतिर्गुणाश्रयवाचि-
नी षष्ठ्यन्ता भवति गुणः प्रत्ययार्थः शुक्लास्यातिशयनो गुण शुक्लतरः
स्वाश्रयवर्तिनीतिवदत्राश्रयान्तरवर्तिनि न भवति प्रत्यय इति विलि-
ङ्गताऽऽदिः पूर्वोक्तदोषो नावतरतीत्याह-यदा तु भावसाधनो ल्युङ्
अतिशयोऽतिशयनमिति तदा क्रिया प्रकर्षाख्योच्यते इत्येतस्यां वा-
च्यायां प्रत्ययः क्रियोपजनिते च व्यतिरेके प्रकृतेष्वष्टी शुक्लास्यातिशय-
नं शुक्लतर इति,

व्यतिरिक्तश्चात्र गुणक्रियालक्षणः प्रत्ययार्थ इति वयस्विन्याः

कुमार्या विशेषणत्वेनाप्राधान्यान्न भवति तदन्तात् ङीप्प्रत्ययः, अत्र पक्षे गुणक्रियालक्षणोऽर्थाः प्रत्ययवाच्यः प्रधानमिति द्रव्याभिधायिभिः पटादिभिः सामानाधिकरण्याभावाभावे कथं न चोदित इत्याह—

उपात्तं च प्रकृत्यर्थो द्रव्यमेवाश्रयस्तयोः ।

सोऽयमित्यभिसंबन्धादभेदेन प्रतीयते ॥ १६५ ॥

यदेव प्रकृतेः प्रातिपदिकस्य वाच्यं द्रव्यमत्र सन्निहितं तदेवान-
योर्गुणक्रिययोः प्रत्ययवाच्ययोः सोऽयमित्यभेदसंबन्धेनाश्रयः प्रती-
यत इति भवति सामानाधिकरण्यं प्रकर्षप्रत्ययान्तस्य गुणक्रियामात्रे
कदा चिदपि वृत्त्यदर्शनात् केवलं ङीप्प्रतिसमाधानाय प्रक्रियायां व्य-
तिरेकार्थात्वं तरबादेरूपेयते स्वार्थिका एव त्विमेऽतिशयद्योतनाद् अत
एवातिशयविशिष्टस्य द्रव्यस्यातिशयप्रत्ययान्तेनोपादानादाश्रयतो लि-
ङ्गवचनानि भवन्ति ॥ १६५ ॥

ननु च शुक्लशब्देनात्र गुणोपसर्जनं द्रव्यमुच्यते तरबन्तेनाप्यति-
शयविशिष्टं तदेव तथा चाश्रितमात्रस्य केन चिदनभिधानात् कस्या-
श्रितस्याश्रयवलिङ्गवचने स्यातामित्याशङ्क्याह—

रूपाभेदाच्च तद् द्रव्यमाकाङ्क्षावत्प्रतीयते ।

विशेषैर्भिन्नरूपैस्तदाश्रयैरिव युज्यते ॥ १६६ ॥

इह शुक्लशब्देन गुणोपसर्जनं द्रव्यमात्रमुच्यते तदेवातिशयविशिष्टं-
तरबन्तेनेति विशेषेषु तस्मात्पटादिषु न प्रतिपत्तिः साधारण्यात्
सर्वविशेषेषु द्रव्यमात्रस्य, तथा च तत्पटादीन् विशेषानपेक्षमाणं प्र-
तीयत इति ते तस्यापेक्ष्यमाणा विलक्षणा बहिरङ्गाः पश्चात्संबध्य-
मानत्वादाश्रयत्वेन व्यवहियन्ते तच्च तदाश्रितत्वेन ॥ १६६ ॥

ततश्च—

भिन्नरूपेषु यल्लिङ्गं विशेषेषु व्यवस्थितम् ।

सङ्ख्या च ताभ्यां द्रव्यात्मा सोऽभिन्नो व्यपदिश्यते ॥ १६७ ॥

स निर्विशेषोऽर्थात्मा गुणवचनशब्देनोच्यत इति तस्य संबध्य-

मानविशेषगतलिङ्गसङ्ख्ये सूत्रेण प्रतिपाद्यते इति ताभ्यामाश्रयलिङ्गसङ्ख्याभ्यामुपलक्षितः प्रतिपाद्यते, एवं गुणपक्षे तस्य स्वाश्रयवृत्तित्वात्तद्गतमेव वचनमुपपद्यतेः क्रियापक्षे तु तस्या यश्चैवातिशेते यश्चातिशय्यत उभौ तावाश्रयौ भवत इत्येवमपि द्विवचनं प्राप्नोतीति चोदितं भाष्ये; अत्रोत्तरमभिहितं-शेतिरकर्मक इति, अत्र पर्यनुयोगः-अकर्मका अपि धातवः सोपसर्गाः सकर्मका भवन्तीति—
सिद्धान्तवादिना तु येनाभिप्रायेणाकर्मक इत्युक्तं तमाविष्करोति कर्मापदिष्टा विधयः कर्मस्वभावकानां कर्मस्थक्रियाणां कर्तृस्थभावकः शेतिरिति किल समवायिकारणमस्य कर्म नास्त्येवमकर्मकोऽभिहितः ॥ १६७ ॥

तदेतद्व्याचष्टे—

आश्रयस्समवायी च निमित्तं लिङ्गसङ्ख्ययोः ।

कर्तृस्थभावकश्शेतिरतो भाष्य उदाहृतः ॥ १६८ ॥

क्रिया यत्र समवैति स तस्या आश्रयः स चैक एवेत्येकवचनं भवति, अभिभवनं ह्यत्र शेत्यर्थः कर्तरि समवैति न कर्मण्यभिभाव्ये यत्किञ्चित्कर्म निमित्ततयाऽभिहितं तत्कर्मण्यपदिष्टमिति द्विवचनमपि कर्मापदिष्टो विधिः भाष्य उक्तः, कर्मैकत्वापेक्षेण हि कर्तुरेकत्वेन द्वित्वस्यात्र जननं स्यात् ॥ १६८ ॥

यदि कर्माप्यसमवायि गृह्येतेत्याह—

निमित्तमाश्रयत्वेन गृह्यते यदि साधनम् ।

कर्मापदिष्टयोः प्राप्तिस्तत्र स्याद्विङ्गसंख्ययोः ॥ १६९ ॥

गुणवचनानामाश्रयतो लिङ्गवचनानि भवन्तीत्यत्राश्रयशब्देन यदि निमित्तमात्रमुच्यते तदा क्रियाया आत्मलाभे द्वयमपेक्ष्यते कर्तृकर्मरूपमत्र साधनमिति स्यात् कर्मापेक्षयाऽपि तद्वतं लिङ्गं तदपेक्षद्वित्वोपजननाच्च द्विवचनम्, अभिभवो ह्यभिभाव्यमपेक्षते तत्र कर्मस्थत्वेन च क्रियायाः प्रसिद्धत्वाद् न करणाद्यपेक्षया बहुवचनप्रसङ्गश्चोदितः ॥ १६९ ॥

तदेवमतिशायनभाष्यं लिङ्गवचनातिदेशविचारप्रसङ्गेन व्याख्या

तम्, इदानीं तेनैव प्रातिलोम्यक्रमेण स्त्रीसूत्रवार्तिकभाष्यं लिङ्गवचनातिदेशविचारप्रसङ्गेन व्याख्यातुमाह—

शास्त्रे निमित्तभावेन समुदायादपोद्धृतः ।

स्वयर्थस्तस्येच्छया योगः प्रकृत्या प्रत्ययेन वा ॥ १.७० ॥

स्थितलक्षणो लौकिकोऽर्थः स्त्रीत्वविशिष्टद्रव्यस्वभावो निरंशात्पदात्प्रतीयते तस्य तु पदस्य प्रकृतिप्रत्ययपरिकल्पनयाऽन्वाख्याने तयोः प्रकृतिप्रत्यययोरवयवयोरनुशासनाङ्गत्वेन प्रकृत्यर्थः प्रत्ययार्थतया निरंशोऽप्यसावर्थो विभज्यते, तत्र समिद्धूषदित्यादौ प्रातिपदिकमात्रेणापि स्त्रीत्वप्रतिपादनं द्रष्टुं, गौरीकिशोरीत्यादौ प्रत्ययसहितेनेत्यन्वयव्यतिरेकयोर्नियमाभावाद्वाख्यातुरिच्छया प्रयोगानुरोधिन्या प्रकृतिप्रत्ययार्थतया तद्विमर्शः ॥ १.७० ॥

तथा हि—

स्त्रीशब्दो गुणशब्दत्वात्तुल्यधर्मा सितादिभिः ।

गुणमात्रे प्रयुज्येत संस्त्यानवति वाऽऽश्रये ॥ १.७१ ॥

संस्त्यानं स्यादीनां संहननं गुणः तत्र वा स्त्रीशब्दो वर्तते तद्वति वा गुणिनीति शुक्लादिशब्दैस्तुल्यत्वेऽपि हि पदस्य शुक्लः शुक्लः पदइत्यादौ गुणमात्रे गुणिनि च द्रष्टव्यप्रयोगः,

एवं च स्त्रियामिति निर्देशे यदा गुणमात्रवृत्तिः स्त्रीशब्दः तदा प्रातिपदिकात् स्त्रीत्वे गुणे वर्तमानात्प्रत्यय इति प्रकृत्यर्थविशेषणपक्षो भवति; अभिभेये स्त्रीत्वे टाबादय इति तु प्रत्ययार्थपक्षो जायते यदा तु तद्वति वृत्तिस्तदा संस्त्यानवति द्रव्ये वर्तमानात् प्रातिपदिकात् स्वार्थे टाबादय इति प्रकृत्यर्थपक्षो भवति,

अत्र तु पक्षे यथा शुक्लादयो गुणं निमित्तीकृत्य तद्वति वर्तन्ते नैवं किञ्चित्प्रातिपदिकमस्ति यस्य द्रव्ये वृत्तौ स्त्रीत्वं मिमित्तं, स्त्रीशब्द एव हि तथा तत एव तु विधौ सर्वप्रकृतिसाधारण्येन स्त्रियामित्यपार्थको निर्देशः स्याद् अत एव हि स्त्रियां स्त्रीशब्दप्रत्यायितेऽर्थे यत्प्रातिपदिकं वर्तत इति स्त्रीशब्देन प्रातिपदिकार्थ उपलक्ष्यते ततश्च कुमारस्त्रीति स्त्रीशब्दसमानाधिकरणेऽर्थे वर्तमानात्प्रातिपदिकादित्ययं पक्षो जायते

स चानिष्ट इत्युक्तं स्त्रीसमानाधिकरणादिति चेद् भूतादिष्वतिप्रसङ्गः
षट्संज्ञकेभ्यश्च प्रतिषेध इति ॥ १७१ ॥

तदेतद्व्याचष्टे—

स्वर्थस्संस्त्यानवद्द्रव्यं प्रकृत्यर्थश्च यद्यसौ ।

द्रव्योपलक्षणार्थत्वं संस्त्यानस्य तथा सति ॥ १७२ ॥

संस्त्यानेन निमित्तभूतेनावच्छिन्नं संस्त्यानवत् तथा सति सं-
स्त्यानमुपलक्षणं भवेत् तन्निमित्तेऽर्थे कस्य चिदप्यवृत्तेरित्यभि-
प्रायः ॥ १७२ ॥

एवं सति को दोष इत्याह—

संस्त्यानेन क चिद् द्रव्यं दृष्टं यदुपलक्षितम् ।

अनङ्गीकृतसंस्त्यानात्तद्वृत्तेः प्रत्ययो भवेत् ॥ १७३ ॥

अनङ्गीकृतमनुपात्तं वाच्यत्वेन संस्त्यानं स्त्रीत्वं येन तद्वृत्तेः स्त्री-
शब्दसंनिधापितेऽवर्तमानात्प्रातिपदिकात् प्रत्ययः प्रसज्येत बहिरङ्ग-
स्यैव पदान्तरोपलक्षितार्थस्यान्वाख्याने निमित्तत्वेनापेक्षणात् ॥ १७३ ॥

अत्रोदाहरणमाह—

भूतादयः षडाख्याश्च संस्त्यानेनोपलक्षिते ।

ब्राह्मण्यादौ यदा वृत्तास्तेभ्यस्स्युः प्रत्ययास्तदा ॥ १७४ ॥

यथा कुमारस्त्रीति स्त्रीशब्दप्रत्यायितेऽर्थे कुमारशब्दो वृत्तः स्त्री-
प्रत्ययमस्मिन्पक्षे प्रतिपद्यते तथा भूतमित्यं ब्राह्मणी कारणमावपनमित्यं-
ब्राह्मणीत्यत्र भूतादिशब्देभ्यो ब्राह्मणीशब्दोपलक्षितस्त्रीत्वेऽर्थे वर्तमा-
नेभ्यष्टाप् स्यात् तथा पञ्च षट्सप्त नव दश ब्राह्मण्य इति पञ्चादिभ्यः
स्त्रीब्रत्ययप्रसङ्गे “न षट्स्रस्त्रादिभ्य” इति प्रतिषेधो वक्तव्यः स्यात्
प्रकृत्यर्थविशेषणपक्षे स्त्रीत्ववचनादृवादिस्त्रित्यनङ्गीकृतसंस्त्यानान्न भ-
वतीति स्त्रीसमानाधिकरणपक्ष एवायं दोषः ॥ १७४ ॥

तथा हि—

तद्वन्तो हि प्रधानत्वात्प्रत्ययानां प्रयोजकाः ।

सामानाधिकरण्येऽपि तस्माद्वादादिसम्भवः ॥ १७५ ॥

अत्र पक्षे संस्त्यानाभिधानं प्रातिपदिकेन नाश्रीयते प्रत्ययोत्पत्ता-
वपि तु संस्त्यानवन्तः स्त्रीशब्दोपलक्षिता अर्थाः प्रधानानि प्रत्ययानां-
प्रवर्तका इत्युपसर्जनत्वात् संस्त्यानस्य पदान्तरेण बाह्येन समा-
नाधिकरणत्वेऽपि तथाभूतस्य संस्त्यानस्य प्रतीतेष्टावादयो भवेयु-
रेव न ह्येतदत्र शक्यते वक्तुं, कथं पदान्तरगम्योऽर्थः शब्दसंस्कारे
निमित्तमिति तथाभूतस्यैव वचनेनाश्रयणाद्,

एवं हि स्त्रीसमानाधिकरणपक्षं दूषयित्वा सिद्धं तु स्त्रियां प्राति-
पदिकविशेषणत्वात् स्वार्थे टावादय इति प्रकृत्यर्थविशेषणपक्षोऽभि-
हितः ॥ १७५ ॥

एतदुत्थानबीजमाह—

गुणमात्राभिधायित्वं स्त्रीशब्दे वर्ण्यते यदा ।

प्रकृत्यर्थश्च संस्त्यानं स्वार्थिकाः प्रत्ययास्तदा ॥ १७६ ॥

संस्त्यानमात्रं यदा स्त्रीशब्दवाच्यं तच्च प्रातिपदिकविशेषणमिति
तदा स्त्रीत्वे वर्तमानात् प्रातिपदिकात् टावादय इत्यर्थः स्यात् तेषा-
मन्यस्यानिर्देशात् स्वार्थिकत्वं भवति यदा तु स्त्रीत्वेऽभिधेय इत्यर्थ-
स्तदा प्रत्ययार्थविशेषणपक्षो जायते ॥ १७६ ॥

ननु च स्त्रीत्वमात्रे कस्य चित्प्रातिपदिकस्य वृत्त्यसम्भवात् कथं-
प्रकृत्यर्थविशेषणपक्षो भवतीत्याह—

संस्त्याने केवले वृत्तिः प्रकृतीनां न विद्यते ।

तदाविष्टे ततो द्रव्ये गृह्यन्ते सप्रवस्थिताः ॥ १७७ ॥

लौकिकोऽर्थः स्थितलक्षणोऽन्वाख्यानाङ्गमुपादीयमानो यथा स-
म्भवमसौ गृह्यत इति स्त्रियामित्युक्तेऽपि स्त्रीत्वमात्रे प्रातिपदिकस्य
वृत्त्यदर्शनात् सामर्थ्यात् तद्विशिष्टार्थाभिधायिनः प्रातिपदिकाद्विधि-
र्विज्ञायते ॥ १७७ ॥

तथा च तेन स्त्रीत्वेनाविष्टे संभिन्ने द्रव्ये वर्तमानाः प्रत्ययमुत्पाद-

यन्तीति पूर्वदोषानवतार इत्याह—

उपकारि च संस्त्यानं येषु शब्देष्वपेक्षितम् ।

तेभ्यष्टावादयस्तच्च भूतादिष्वविवक्षितम् ॥ १७८ ॥

वाच्यत्वेनोपयोगि येषु शब्देषु तेभ्यष्टावादय इत्युपलक्षणभूतं येषु संस्त्यानं तेभ्यो भूतादिभ्यः प्रत्ययाभाव इत्यर्थः, तदुक्तं भाष्ये—भूतमि-
यं ब्राह्मणीति नात्र स्त्रीत्वं विवक्षितं किं तर्हि पौतन्यमिति स्त्री-
त्वे वाच्ये विवक्षिते भवत्येव प्रत्ययः, भूता ब्राह्मणीति सत्यवादिनी
अतीता वेत्यर्थो न पौतन्यं तथा कारणमियं ब्राह्मणीति प्राधान्यं
विवक्षितम् आवपनमियमुप्प्रिकेति सम्भवनमाधेयप्रमाणादाधा-
रस्य प्रमाणातिरेको विवक्षितः, पञ्चादीनामपि भेदगणनात्मिका
सङ्ख्या वाच्या न स्त्रीत्वमिति तेभ्यः स्त्रीप्रत्ययाप्रसङ्गात् ततः प्रति-
षेधः प्रत्याख्यातः ॥ १७८ ॥

एवंनिर्दोषः प्रकृत्यर्थविशेषणपक्षोऽवस्थापितः, तृतीयोऽपि पक्षोऽ-
भिहितः—अथ वा पुनरस्तु स्त्रियामभिधेयायामिति प्रत्ययार्थत्वं स्त्रीत्व-
स्य, अत्र पक्षे सम्भावनावीजमुपन्यस्य दोषमभिहितं व्याचष्टे—

संस्त्यानं प्रत्ययस्यार्थः शुद्धमाश्रीयते यदा ।

तदा द्विवचनानेकप्रत्ययत्वं न सिध्यति ॥ १७९ ॥

शुद्धं केवलं द्रव्यविशेषणभावमनापन्नं यदा संस्त्यानं स्त्रियामिति
निर्दिष्टं प्रत्ययार्थत्वेनाश्रीयते तदा तस्यैकत्वात् कुमार्यौ कुमार्य इति
द्विवचनबहुवचने न स्याताम् एकस्य च संस्त्यानस्य प्रत्यायने स्त्रीप्र-
त्ययो भवन्नेक एव स्यादिति गार्ग्यायणी कारोषगन्ध्या कालि-
तरेत्यादावनेकस्त्रीप्रत्ययो न स्यात्, तदुक्तं वार्त्तिके—स्त्रिया-
मिति स्वार्थाभिधाने चेष्टावादयो द्विवचनबहुवचनानेकप्रत्ययानुप-
पत्तिरिति ॥ १७९ ॥

अथ तिस्रो जातय एवैताः सर्वत्र समवस्थिता इति दर्शने स्त्रीत्वं-
जातिरत्र निर्दिष्टा प्रत्ययार्थत्वेन तस्याश्च व्यक्तिभेदेन गावौ गाव इत्या-
दिवद्वचनभेदो योक्ष्यत इत्याशङ्क्याह—

जातिश्चेत्स्त्रीत्वमेवासौ भेदोऽन्यत्राविवक्षितः ।

तस्माद्भिन्नैरपि द्रव्यैस्तदेकं सद्विशिष्यते ॥ १८० ॥

स्त्रियामिति प्रत्ययार्थत्वेन जातिनिर्देशे प्रकृतिप्रत्ययौ प्रत्ययार्थ-
सह ब्रूत इति तस्या एव प्राधान्येन विवक्षितत्वादन्यत्र व्यक्ती योद्वित्व-
बहुत्वाख्यो भेदो विशेषः स नात्र प्रतिपाद्यत्वेन विवक्षितः, यतस्तत्स्त्री-
त्वमेकं सद्भिन्नैर्बहुभिः प्रकृतिवाच्यैराश्रयभूतैर्द्रव्यैः सङ्ख्याभेदवद्भि-
रवच्छिद्यत इति प्रधानभूतप्रत्ययवाच्यस्त्रीत्व एकत्वाश्रयमेकवचनमेव
न्याय्यं, गावौ गाव इत्यादौ तु जात्यावेशेन व्यक्तीनामभिधाना-
द्युक्तोवचनभेदः ॥ १८० ॥

अथ गुणावस्था लिङ्गमित्यस्मिन्दर्शनेऽवस्थानां भेदाद्वचनभेदो-
भविष्यतीत्यत आह—

मात्राणां हि तिरोभावे परिमाणं न विद्यते ।

कुमार्य इति तेन स्यात्कुमार्या भेदसम्भवात् ॥ १८१ ॥

मात्राणां सत्त्वादिगुणमयानां रूपरसादीनां तिरोभावे प्रतिल-
येऽपचयेऽत्र संस्त्यानलक्षणे स्त्रीत्वे विवक्षितेऽवस्थाभेदाश्रयेण
वचनभेदे कथ्यमानेऽवस्थाभेदानामेकत्रापीयत्ताऽनवधारणात् सदैव
कुमार्य इति बहुवचनान्त एव प्रयोगस्स्यात् तदर्थस्य संस्त्यानस्य
बहुत्वसंभवाद् एवं हि गुणवृत्तमिति परिणामस्य क्षणिकत्वाद् अव-
स्थाभेदस्सनातनः, अवस्थाभेदानादरेण प्रत्ययानुवृत्तिकार्यमेकं चेत्
स्त्रीत्वं तदा जातिपक्षादस्या भेद इति नियोगत एकवचनं स्याद्; अत-
एव चात्रापि जातेरेषणीयत्वात् फलत एकपक्षीभावं मन्यमानः पूर्वो-
क्तार्थोपपादनहेतुद्योतकं हिशब्दं पठति न समुच्चयार्थं चकारं, तथा
चात्र पक्षे द्विवचनबहुवचनानेकप्रत्ययानुपत्तिदोषः, तथा द्रव्येण सा-
मानाधिकरण्याभावोऽपि तथा चास्यां कुमारीति स्यात् संस्त्या-
नस्य च धर्ममात्रत्वात् क्रियायोगो न कल्पते अलङ्क्रियतां कुमा-
रीति, तदत्र प्रतिसमाधानमुक्तं वार्त्तिककृता “गुणस्य चाश्रयतो लिङ्ग-
वचनभावादि”ति ॥ १८१ ॥

तदेतद्व्याख्यातुमुपक्रमते—

जातिसङ्ख्यासमाहारैर्यथैव सहचारिणि ।

द्रव्ये क्रियाः प्रवर्तन्त एकात्मत्वे व्यपेक्षिते ॥ १८२ ॥

मूर्तिभ्यो मूर्तिधर्माणां तथाऽभेदस्य दर्शनात् ।

सामानाधिकरण्यं च क्रियायोगश्च कल्पते ॥ १८३ ॥

गौर्दुह्यतां ब्राह्मणशतं भोज्यतां पञ्चपूली समानीयतामित्यादौ जातिसङ्ख्यासमाहारैः शब्दोपादानात्करणभूतैः स्वात्मन्यसम्भवाद-विनाभाविनि द्रव्ये क्रियाः क्रियन्ते; जातितद्रतोः समवायाद्, भेदस्य प्रच्छादने अभेदे निरूपिते धर्मधर्मिणोरपि तथैव विवेकानवसायात् तत्त्वतो भेदेऽप्येकात्मत्वे बुद्ध्या निरूपिते सत्येव मूर्तिभ्यो वस्तुभ्यस्तद्धर्माणां संस्त्यानादीनामभेदस्य द्रव्यादव्यतिरेकस्य प्रतिभासनात् सामानाधिकरण्यं द्रव्येण क्रियायोगश्च कल्पते, स्वभावाद्धि प्रत्ययेन द्रव्याद्व्यतिरेकेण स्त्रीत्वं न प्रत्याय्यते, प्रक्रियायां तु प्रत्ययार्थपक्षापोद्धारः सर्वाश्च पुनर्मूर्तय एवमात्मिकाः संस्त्यानप्रसवगुणा इति भाष्ये मूर्तिशब्देन वस्तुमात्रस्याभिधानादिहापि मूर्तिशब्देन वस्तुमात्रं लक्ष्यते, दिगादीनाममूर्तानामपि स्त्रात्वाख्यस्य धर्मस्य सम्भवात् ॥ १८२ ॥ १८३ ॥

के चिदाहुः—लुप्तमत्वर्थीयाः कुमार्यादयो द्रव्यवचनैः सामानाधिकरणा भवन्तीति तन्मतमपाकरोति—

सामानाधिकरण्ये तु मतुलोपादपेक्षिते ।

लुक्तद्धितलुकीति स्याल्लुक्तत्राप्युपलक्षणम् ॥ १८४ ॥

संस्त्यानलक्षणधर्ममात्रवचनः स्त्रीप्रत्यय इति गुणवचनत्वान्मतुपो लुका शुक्लादिवद् द्रव्यसामानाधिकरण्येऽङ्गीक्रियमाणे लुक्तद्धितलुकीति स्त्रीप्रत्ययस्य लुक्प्रसङ्गः,

अथ सर्वदा द्रव्यस्यैव स्त्रीप्रत्ययान्तैः प्रत्यायनात् स्त्रीप्रत्ययस्य विधानसामर्थ्याल्लुक्प्रतिविधीयते; एवमपि कुत एतत् स्त्रीप्रत्ययस्यालुग् भविष्यति न तु मतुप एव, एवं स्त्रीप्रत्ययस्य लुङ् नैव प्राप्नोति, तस्माद्विनाऽपि मतुपं स्वभादेव द्रव्यस्य स्त्रीत्वाभेदेन प्रत्यायनं, तथा च यत्रापि मतुपो लुगारब्धः शुक्लादौ तत्रापि स्वार्थावच्छिन्नप्रत्ययार्थप्रत्यायनशक्तिं प्रकृतेरेव ज्ञापयितुमित्युपलक्षणं तत्र लुग् असति तु तथाऽर्थाभिधाने लुकाऽपि किं कृत्यम् ॥ १८४ ॥

एवं प्रत्ययार्थपक्षे गुणवचनत्वादभेदोपचारादाश्रयेण सह तत्सामानाधिकरण्यं वचनभेदश्चोपपादितः, अनेकश्च प्रत्ययो भवति स्वभावाद् द्रव्योपसर्जनस्य स्त्रीत्वस्य क्व चिदनेकप्रत्ययेन प्रतिपादनात् प्रत्ययार्थपक्ष एव सामानाधिकरण्याद्यपरेण प्रकारेण समर्थयितुमाह—

केषां चित्यक्तभेदेषु द्रव्येष्वेव विधीयते ।

संस्त्यानवत्सु टावादिभेदेन समन्वयात् ॥ १८५ ॥

संस्त्यानवत्सु द्रव्येषु स्त्रियामिति स्त्रीशब्दस्य तद्वति वृत्तिमाश्रित्य प्रत्ययार्थपक्षेऽपि टावादिर्विधीयते स्त्रीप्रत्ययान्ताद्धि नियोगतो द्रव्यं प्रतीयत इति तदेव प्रत्ययवाच्यं न्याय्यं कल्पयितुं, यद्येवमेकं प्रकृत्यर्थभूतं द्रव्यमपरं प्रत्ययार्थभूतमिति द्रव्यद्वयप्रतीतिप्रसङ्गः, न च भेदेन द्रव्यद्वयं प्रतीयते प्रकृतिप्रत्ययार्थयोश्च द्वयोः परस्परमनभिसंबन्धप्रसङ्ग इत्याशङ्क्योक्तं—त्यक्तभेदेष्विति, यस्मादविद्यमानविशेषेणार्थेनाविरोधान्भवति प्रकृतिवाच्यस्य विशेषस्याभिसंबन्धोऽभेदेन सर्वत्र स्त्रीत्येवमाकारसंविन्निबन्धनेन सामान्येनावगमात् तस्मात्प्रकृतिप्रत्ययवाच्यतया सामान्यविशेषकल्पनया द्रव्यभेदे प्रकृतिवाच्यं हि विशिष्टं द्रव्यं प्रत्ययवाच्यं तु द्रव्यसामान्यं तदेव च प्रकृत्यर्थावच्छिन्नं विशेषमासादयति, तथा हि प्रकृतिवाच्यानां द्रव्यविशेषाणां स्त्रीत्येवमभेदोऽनुगतः प्रतीयत इति प्रातीतिकोऽयं भेदः प्रकृतिप्रत्ययार्थयोः; न तु परस्परासंबद्धौ द्वौ द्रव्यात्मानौ ॥ १८५ ॥

तथा हि—

सामान्यभूतो द्रव्यात्मा परिच्छिन्नपरिग्रहः ।

क्रियाभिर्युज्यते भेदैर्भागशश्चावतिष्ठते ॥ १८६ ॥

प्रकृतिवाच्येन द्रव्यविशेषेणावच्छेदाद् बुद्ध्या परिकल्पितः प्रत्ययवाच्यो द्रव्यात्मा सामान्यमिव न तु सामान्यमेव; एकपदनिबन्धनेन हि विशेषेणोपरागान्न सामान्यात्मनि द्रव्यमात्रमवतिष्ठते, अपि तु परिच्छिन्नः परिमितरूपः परिगृह्यमाण आलम्बनीयोऽस्येति परिच्छिन्नपरिग्रहः, एवं च कृत्वा क्रियायोगोऽस्य न विरुद्धः तैश्च प्रकृतिवाच्यैर्भेदैर्विशेषैस्तस्य समूहरूपस्य सर्वत्रानुगतत्वात् सामान्यस्य

भागैरिवावयवैरिवावच्छेदात् तद्रूपतयाऽवस्थानमिति सामानाधिकरण्यमपि युज्यते,

अयमत्राशयः—प्रकृतिप्रत्ययसमुदायाद्विशिष्टं द्रव्यं प्रतीयत इति तत्रापोद्गारे प्रक्रियायां कल्पनया सामान्यविशेषभावेन भेदमाश्रित्य प्रकृत्यर्थप्रत्ययार्थत्वमवस्थाप्यते तदेव प्रकृतेरन्यस्माद् भेदेनावधार्यमाणं विशेषः, टाबादेः स्त्रीत्वानुयायिना स्वभावेनानुगम्यमानं सामान्यमिति, लौकिके तु प्रयोगे विशेषपर्यवसानैव प्रतिपत्तिरिति सर्वमुपपद्यते ॥ १८६ ॥

तदेवं प्रत्ययार्थपक्षे प्रकारद्वयेन स्वाश्रयतो वचनमुपपादितम्; एतदाक्षिपति—

शुक्लादिष्वाश्रयद्रव्यं प्राधान्येनाभिधीयते ।

स्त्रीत्वं तु प्रत्ययार्थत्वादभिधाविषयो यतः ॥ १८७ ॥

गुणोपसर्जनद्रव्यवचनाः शुक्लादयो युक्तं यदाश्रयगतलिङ्गसङ्ख्याऽनुवर्तिनः प्राधान्यादाश्रयस्य, स्त्रीत्वं तु प्रत्ययस्य टाबादेर्वाच्यं प्राधान्येन प्रकृत्यर्थास्तु द्रव्यमात्रगुणभूतमिति कथमत्र गुणधर्मान् प्रधानं प्रतिपद्येत ? विशेषणानामित्यपि सूत्रेण विशेष्यवद्विशेषणानां व्यक्तिवचने अतिदिश्येते न तु विशेषणवद्विशेष्याणामभिधाविषय इति सत्यपि वास्तवे द्रव्यस्य प्राधान्ये न शब्दास्तदनुरुध्यन्ते; अपि तु स्वसामर्थ्यानुरूपमेषामभिधानमित्यर्थः ॥ १८७ ॥

एतत्परिहरति—

सोऽयमित्यभिसंबन्धादाश्रयं प्रतिपद्यते ।

स्त्रीत्वं स्वभावसिद्धो वा गुणभावविपर्ययः ॥ १८८ ॥

यद्यपि प्रक्रियायां स्त्रीत्वं प्रत्ययार्थं इति व्यवस्थाप्यते तथाऽपि शब्दशक्तिस्वाभाव्याद्गुणभावस्येह विपर्ययो वैपरीत्यं द्रव्यस्य तु प्राधान्यमिति न हि सर्वत्र प्रत्ययार्थः प्रधानं तद्यथा साधने विधीयमानास्तिङो नाख्याते साधनं प्राधान्येनाचक्षते; अपि तु क्रियोपसर्जनं; सङ्ख्यायां विधीयमानाश्च विभक्तयः सङ्ख्येयोपसर्जनं तमाचक्षते दीव्यत्यादिषु च विधीयमानाष्टगादयः क्रियावन्तमभिदधति प्राधान्येनेति

सर्वत्र शब्दशक्तिरेवानुसरणीया,

एवं चाश्रयस्यैव प्राधान्यात् तत्सङ्ख्याऽत्रोपपद्यते, यद्वा यद्यपि संस्त्यानमात्रमधिधेयं प्रत्ययस्य तथाऽपि तेनोपचरितभेदाः प्रकृत्यर्थ-
व्यक्तीः प्रत्ययान्तोऽभिधत्त इति सिद्धं वचनम् ॥ १८८ ॥

तदेवं सामानाधिकरण्ये त्रयः प्रकाराः—द्रव्यानतिरिक्तस्य स्त्री-
त्वस्य प्रत्यायनं तद्यथा मूर्तिभ्यो मूर्त्तिभ्रमांशमित्याद्युक्तमभेदोप-
चारः, द्रव्यस्य प्राधान्यमितीहोक्तम् ,

इदानीं संस्त्यानवद्द्रव्यसामान्याभिधानपक्षेऽप्यत्र प्रत्ययार्थभूत-
स्यापि सामान्यस्य वास्तवगुणत्वसम्भवाद् गुणवचनत्वादाश्रयतो लिङ्ग-
वचनातिदेशं योजयितुमाह—

साकाङ्क्षत्वाद् गुणत्वेन सामान्यं बोधयिष्यते ।

व्यक्तीनामात्मधर्मोऽसावेकप्रख्यानिबन्धनः ॥ १८९ ॥

यदभेदेन संस्त्यानवद् द्रव्यं प्रत्ययवाच्यं सामान्यभूतमुक्तं तत्सूत्रे
विशेषणशब्देन गुणपर्यायेणोक्तं यस्मात्प्रत्ययार्थत्वेन प्रधानमपि द्रव्य-
सामान्यं प्रकृत्यर्थगतद्रव्यविशेषापेक्षत्वाद् गुणशब्देनार्हत्यभिधानं-
द्रव्याकाङ्क्षस्यार्थस्य गुणत्वेन प्रसिद्धेः, न च विशेषेभ्यो विलक्षणं तद्
यस्माद् व्यक्तीनां द्रव्यविशेषाणामसौ गुणस्वभावतां प्राप्तः, एकप्रख्या-
निबन्धनो हि व्यक्तीनां स्वभावः सामान्यं कथ्यतेऽप्यव्यतिरेकदर्शने
ऽपि समवायात्स्वरूपतिरोधानात् स्वभावताप्राप्तिरेव ॥ १८९ ॥

ननु साकाङ्क्षत्वाद्भवतु गुणत्वं द्रव्यसामान्यस्य बुद्ध्या परिक-
ल्पितस्य तत्त्वतस्तु संस्त्यानविशिष्टस्य द्रव्यस्यैकत्वाश्रयाश्रयिभावः
कथमित्याह—

एवंभूता च साऽवस्था भागाभेदपरिग्रहे ।

कृते बुद्ध्यैव भेदानामाश्रयत्वेऽवकल्पिते ॥ १९० ॥

निष्कृष्टेष्वपि भेदेषु व्यक्तिभेदाश्रये ततः ।

लिङ्गप्रत्यवमर्शेन लिङ्गसङ्ख्ये प्रपद्यते ॥ १९१ ॥

सामान्यविशेषरूपाभ्यां शबलावस्था लिङ्गसङ्ख्ये व्यक्तिरूपाश्रये

विशिष्टद्रव्याश्रये प्रतिपद्यत इति समन्वयः, अपोद्धारबुद्ध्या प्रकृतिप्रत्ययभागपरिकल्पने कृते तथैव समुदायवाच्यमर्थं प्रकृतिप्रत्यययोर्विभज्य, तथा हि-किञ्चिदस्य भेदरूपं प्रातिपदिकोपादानपरं प्रत्ययवाच्यं-संस्त्यानानुविद्धमंशप्रख्यं प्रकल्पितं भेदे च परिकल्पिते प्रकृतिवाच्यानां विशेषाणामाश्रयत्वे समारोपिते तेषु पृथक्कृतेष्वपि सर्वतन्त्रेष्वपि निरूप्यमाणेषु विशेषेषु लिङ्गप्रत्ययमर्शनं स्त्रीत्येवं निरूपणेन स्त्रीत्ववद् आश्रितत्वादाश्रयगतलिङ्गसङ्ख्याप्रतिलम्भः, अन्यत्र लिङ्गसङ्ख्ययोस्साहचर्येण द्रष्टृत्वादिह लिङ्गग्रहणं न त्वत्र स्त्रीत्ववतो लिङ्गान्तरस्य विरोधिनोऽतिदेशः संभवति,

तदेवं द्विवचनानुपपत्तिः प्रतिविहिता, अनेकप्रत्ययानुपपत्तिस्त्वत्र न प्रतिविहिता लिङ्गवचनविचारप्रस्तावेन हीदमिह कथ्यत इत्यत्राप्रस्तुतानेकप्रत्ययानुपपत्तिः सुप्रतिविधाना चेयं क्वचित्किल स्वभावाद्, द्रव्योपसर्जनस्य स्त्रीत्वस्यानेकेन प्रत्ययेनाभिव्यङ्ग्यत्वाद् न हि व्यञ्जकानां नियमः, एतामेव च शब्दशक्तिमनुसर्तुं ष्फस्य पितृत्वं ङी-पर्थं कृतं, ष्यङश्च ङित्करणं यङश्चाबित्यत्र सामान्यग्रहणार्थं, भाष्ये त्वन्यथा परिहारोऽभिहितः, भावस्य च भावयुक्तत्वादिति हि वार्त्तिकं गुणपरिणामरूपत्वात् स्त्रीत्यत्रापि स्त्रीत्वेन योग उपपन्न-इत्यर्थः, विस्तरव्याख्याऽत्र वार्त्तिकोन्मेषे, एतच्च शब्दशक्तिमननुसृत्य प्रत्ययार्थपक्षे संस्त्यानस्य प्राधान्यं प्रक्रियागतमाश्रित्योक्तं, यथा तु शब्दशक्त्यनुसारेणैह द्रव्यप्राधान्यं विवक्षितं तथाऽनेकेनाप्यभिव्यञ्जकेन व्यङ्ग्यप्रतीतिर्दृष्टेति यथासमर्थितमेव ज्यायः, तथा ह्यभिधानभेदात् स्त्रीत्वस्य स्त्रीत्वयोग उच्यते प्रातिपदिकेन द्रव्यरूपस्याभिधानात् प्रत्ययेन धर्मरूपस्येति प्रत्ययद्वयोपपत्तिः यथा तदेव कर्मादि विभक्तिभिः शक्तिरूपं प्रत्याख्यते प्रातिपदिकेन तु वस्तुभूतम्, अयं ह्येकस्यार्थस्य शब्दभेदात्प्रतीतिभेद उपपन्नः ॥ १९०-१९१ ॥

प्रक्रमप्राप्त्या द्वन्द्वे लिङ्गवचनातिदेशस्योपयोगो विचार्यते-तत्र चार्थे द्वन्द्वविधानादलिङ्गसङ्ख्यत्वे चोदिते स्वाभाविकत्वादिति परिहारोऽभिहितः, स कथमुपपद्यते यतश्चार्थस्य द्वन्द्वेनोपग्राहान्मा भूच्चास्य तत्र प्रयोगः चशब्दवत्तु द्वन्द्वस्याप्यर्थोऽभिहित इत्यलिङ्गसङ्ख्यत्वं-केन न स्यादित्याशङ्क्य क्रमेणैतदुपपादयितुमाह—

अन्तरेण चशब्दस्य प्रयोगं द्वन्द्वभाविनाम् ।

अविशिष्टार्थवृत्तित्वं रूपाभेदात्प्रतीयते ॥ १९२ ॥

धवखदिरादिशब्दाद् द्वन्द्वं भावयन्ते प्राप्नुवन्ति द्वन्द्वो वा भावी
येषां तेषां चशब्दप्रयोगं विना विशिष्टार्थवृत्तित्वमवगम्यते समुच्च-
याख्यविशेषणानपेक्षया धवादिजातीयस्यार्थस्य चशब्देनाविशेषित-
रूपा अविशिष्टरूपा धवादयश्शब्दा वाचका इति समुच्चयद्योतनाय
वाक्ये चशब्दमपेक्षन्ते ॥ १९२ ॥

यतः—

विकल्पवति वा वृत्तिर्निवर्त्ये च समुच्चिते ।

तेषामज्ञातशक्तीनां द्योतकेन नियम्यते ॥ १९३ ॥

असति चादिपदप्रयोगे समुच्चयादिविशिष्टेऽर्थे द्वन्द्वभाविनां पदानां-
वाक्यावस्थानां वाचकशक्तिर्नावधार्यते सन्देहो हि स्याद्विकल्पादौ
ततश्च यथा विकल्प्यमानोऽर्थो वाशब्देन पदानां वाचकशक्तिर्ज्ञाप्यते
नञ्चा च निवर्त्ये प्रतिषिध्यमाने तथा चशब्देन समुच्चोयमानद्योत-
केनेति चपदं परपदनिष्ठस्य शब्दस्य वाचकत्वाभावाद् द्योतकलक्षणं-
ज्ञापयति, अकेवलपदप्रयोगो द्योतक इति निर्णीतं वाक्यक्राण्डे ॥ १९३ ॥

एवं वाक्ये चशब्दप्रयोगस्समर्थितः समासे तु द्वन्द्वे नास्ति तस्य
प्रयोग इत्याह—

वृत्तौ विशिष्टरूपत्वाच्चशब्दो विनिवर्तते ।

अर्थभेदेऽपि सारूप्यात्तच्चार्थेनापदिश्यते ॥ १९४ ॥

एकार्थीभावकृताद् वृत्तिवाक्ययोर्विशेषाद् वाक्यगतधर्मवैलक्ष्येन
वृत्तिपदामिधानादन्तरेणापि चशब्दं समुच्चयोपाधिकं विशिष्टार्था-
मिधानं द्वन्द्वे स्वाभाविकं न तु चार्थे द्वन्द्वविधानाद्, न ह्यर्था आदि-
श्यन्ते सहविवक्षायां हि वृत्तावनुस्यूतभेदः प्रत्येकं पदैरन्योन्यापेक्षः
समुदायोऽभिधीयत इति, तत्र भेदस्य निगलनात् तदधिष्ठानः समु-
च्चयो न द्योत्यः, वाक्ये तु भेदप्राधान्याच्चशब्देन भेदाधिष्ठानसमुच्चयो-
द्योत्यते ॥ १९४ ॥

तदेवमत्यन्तार्थभेदेऽपि चार्थेन द्वन्द्वार्थो निर्दिश्यते, क्रियायामितरे-

तरापेक्षासाम्यमात्रादन्वाख्यानाय ह्यर्थो लोकसिद्ध एव सर्वतो व्यावृ-
त्तभावः कथं चित्सादृश्यलेशानुगमनेन शब्देषु निर्दिश्यते सर्वतो व्यावृ-
त्तस्य प्रतिशब्दमर्थस्यानन्त्यान्निर्देष्टुमशक्यत्वात् प्रक्रियायां गौरवप्र-
सङ्गाच्चेति लाघवेनार्थनिर्देशो न्याय्यः, तत्र च तद्वितार्थनिर्देशवन्नैर्दे-
शिकस्यार्थस्य प्राधान्यात् स्वभावसिद्ध एवार्थविशेषोऽनुगम्यते यदि
तु यथानिर्देशमर्थाः स्युस्तदा,

चस्य चासत्त्वभूतोऽर्थस्त एवाश्रीयते यदि ।

तद्धर्मत्वं ततो द्वन्द्वे चादिष्वर्थकृतं हि तत् ॥ १९५ ॥

अलिङ्गमसङ्ख्यमव्ययमित्यर्थनिबन्धनाव्ययसंज्ञेति चार्थे द्वन्द्व-
विधानात् तस्य चार्थस्येव धर्मा लिङ्गसङ्ख्यारहितत्वं द्वन्द्वेऽप्यनुप-
ज्येत द्वन्द्वस्य चादिष्वपाठादव्ययसंज्ञा न प्राप्नोतीत्याशङ्क्योक्तं-
चादिष्वर्थकृतं हि तदिति ॥ १९५ ॥

अलिङ्गासङ्ख्यत्वे चादीनामव्ययत्वं स्वभावसिद्धं पाठेनानूयते न
तु पाठ एव विधायक उदाहरणार्थत्वात्तस्येति चसमानार्थत्वे द्वन्द्वे-
ऽप्यव्ययत्वं स्यादेव मा भूद्वाऽव्ययसंज्ञा पाठनिबन्धना, अलिङ्गसङ्-
ख्यत्वं त्वर्थाश्रयं केन निवार्येतेत्यर्थमन्वर्थत्वाद्वाऽव्ययसंज्ञायाः सा
हि भवेत् तस्मान्न वचनानुरोधी स्वार्थः शब्दानामित्यभिधानवैचित्र्या-
दर्थवैचित्र्यमुदाहरति—

चार्थशब्दे क चिद्धेदात्कथं चित्समवस्थितः ।

द्योतकाश्चादयस्तस्य वक्ता द्वन्द्वस्तु तद्वताम् ॥ १९६ ॥

शब्दशक्तिभेदाद्यथा समुच्चयशब्दोऽयं लिङ्गसङ्ख्यायुक्तं चार्थमाह
तथा द्वन्द्व इति समुच्चयोपाधिकार्थान्तराभिधायकोऽसौ पदान्तरोपा-
दानादर्थनिष्ठास्तु द्योतकाश्चादय इति वाचकत्वद्योतकत्वकृत एवायं-
विशेषो व्यक्तिवचनाभ्यामयोगो योगश्च ॥ १९६ ॥

तथा हि—

विकल्पाद्यभिधेयस्य चार्थस्यान्यपदार्थता ।

द्योतकत्वान्न कल्पेत तस्मात्सदुपलक्ष्यते ॥ १९७ ॥

विकल्पः समुच्चयः प्रतिषेध इत्येवमादिभिश्शब्दैरभिधीयमान-
 स्यार्थस्यान्येन रूपेण लिङ्गसङ्ख्यायोगिना पदप्रत्याय्यता वाप्रभृति-
 भिविकल्पादिशब्दानामर्थाभेदे वाशब्दादिद् द्योतकत्वान्न घटेत, अ-
 स्ति तु लिङ्गसङ्ख्यायोगिनोऽर्थस्य विकल्पादिशब्दैरभिधानात् सामा-
 न्यपदार्थतेत्येकस्यैव वस्तुनः शब्दशक्तिभेदान्नानाऽऽकारस्य प्रकाशन-
 मिति, शब्दार्थोऽर्थ इति नये स्वाभाविक एवायमर्थभेद इति सत् सत्त्व-
 भूतं वस्तु द्वन्द्वविषयत्वेन चशब्देनोपलक्ष्यते कुतश्चित् सामान्याद् न
 त्वसौ तत्त्वतश्चशब्देनेव द्वन्द्वेन प्रत्याय्य इत्यर्थः, तदेतदुक्तं भाष्ये “नेद-
 वाचनिकमलिङ्गताऽसङ्ख्यता वा; किं तर्हि स्वभावविक्रमेतदिति॥१९७॥

एतदेवाह—

तत्र स्वाभाविकं लिङ्गं शब्दधर्मेऽप्यपेक्षिते ।

शब्दः कश्चित्तमेवार्थं कथं चित्प्रतिपद्यते ॥ १९८ ॥

शब्दधर्मे शब्दस्वभावेऽभिसंहिते भाष्य एतदुक्तमित्यर्थः, तथा हि
 वस्तुन ऐक्येऽपि शब्दभेदादर्थवैचित्र्यं, तद्यथा काश्यं कशिमा कृश-
 तेति प्रकृतिप्रत्ययार्थयोः प्रकृतिरूपस्याभेदेऽपि प्रत्ययश्रुतिभेदनिब-
 न्धनः स्थितिप्रसवसंस्त्यानभेदः, जलमापः, दारा भार्येति च शब्दभेदा-
 लिङ्गवचनभेदः तथा द्वैतमित्यलिङ्गसङ्ख्यस्स एवमिति द्वैधानीति
 सलिङ्गसङ्ख्योऽर्थः प्रतिपाद्यते, अत्र हि धमुजन्तात् स्वार्थे उदर्शनमिति
 प्रत्ययान्तरत्वे शब्दान्तरत्वम् ॥१९८॥

एवं द्वन्द्वोऽपि सलिङ्गसङ्ख्यार्थाभिधायी स्याद् एतद्वक्तुरभिप्रा-
 यादर्थानां व्यवस्था न शब्दधर्मत इत्याशङ्क्याह—

शब्दादर्थः प्रतीयन्ते स भेदानां विधायकः ।

अनुमानं विवक्षायाः शब्दादन्यन्न विद्यते ॥ १९९ ॥

जातावेकवचनं शब्दादिति यथाऽभिप्रेतमर्थं प्रतिपादयितुं वक्ता
 योग्याञ्छब्दानुहाहरतीति तेभ्यः शब्देभ्यो वक्तृविवक्षाऽनुमानाद्वयव-
 हारे शब्दा एवार्थव्यवस्थापने प्रभवः अक्षिनिकोच्चादीनामपि शब्देनै-
 वानुमापकत्वं सङ्केतितत्वात्, तथा हि शब्देभ्यो वस्त्वर्था एकस्व-
 भावा अपि विस्तारं भजन्ते तेभ्यो नानारूपाणां प्रकाशनात्, तथा च

दारशब्दः स्त्रियं पुंस्त्वविशेषणामाचष्टे भार्याशब्दः स्त्रीत्वविशिष्टाम् ,
अप्लब्धोऽवयवात्मकं तमेवार्थं बहुत्वावच्छिन्नमाह, उदकशब्दस्तु
समूहरूपमेकमित्यादिः शब्दधर्मोऽनुगन्तव्यः, अतश्च स शब्दः स्वश-
क्तिवशाद् भेदानां वाच्यविशेषाणां विधायको निर्माता, भागभेदस्य
वस्तुनि समारोपणमिवार्थस्य स्वभावात्तत्कृतं नानात्वमित्यर्थः ॥१९९॥

तदेवं स्वाभाविको लिङ्गसङ्ख्यायोगो द्वन्द्वे समर्थितः, अथ चाश्र-
यतो लिङ्गवचनानि भविष्यन्तीति पक्षान्तरं वाचनिकत्वाश्रयेण
भाष्य उक्तं विचारयितुमाह—

समुच्चितस्त्वाद् द्वन्द्वार्थो गुणभूतसमुच्चयः ।

समुच्चयो वाऽपि भवेद्गुणभूतसमुच्चितः ॥ २०० ॥

समुच्चयोपाधिकाः समुच्चिता वाऽर्था द्वन्द्वेनोच्येरन् समुच्चितोप-
सर्जनो वा समुच्चय इति द्वैतम् ॥ २०० ॥

समुच्चितस्य प्राधान्ये लिङ्गसङ्ख्ये स्वभावतः ।

समुच्चयस्य प्राधान्ये शास्त्रं स्यात्प्रतिपादकम् ॥ २०१ ॥

समुच्चयोपसर्जननस्य सत्त्वभूतस्यार्थस्य द्वन्द्ववाच्यत्वे स्वाभाविके
लिङ्गसङ्ख्ये इत्युक्तं, यदा तु वचनेनार्थनिर्देशे समुच्चयः प्राधान्येन
द्वन्द्ववाच्यः, तदा वचनेनैव विशेषणानामित्याश्रयतो लिङ्गवचने विधी-
येते धर्मरूपत्वात्समुच्चयस्याप्राप्तयोरिष्टयोर्लिङ्गसङ्ख्ययोः शास्त्रं विधा-
यकं तत्र समुच्चयस्य प्राधान्येऽप्याश्रितमात्रस्य विशेषणशब्देना-
भिधानाद्युज्यतेऽतिदेशः ॥ २०१ ॥

समुच्चितप्राधान्येऽपि शास्त्रस्योपयोगमेकीयमतेनाह—

समुच्चयवतोऽर्थस्य प्राधान्येऽप्यपरे विदुः ।

निमित्तानुविधायित्वादासिद्धिं लिङ्गसङ्ख्ययोः ॥ २०२ ॥

निमित्तरूपेण निमित्तिनोऽवधार्यमाणस्य तदावेशाद्रूपतिरोधानमि-
तीहापि समुच्चयाख्यनिमित्तावच्छादितस्य समुच्चितस्य स्वधर्मप्रति-
पत्त्ययोग्यत्वात्तदीययोर्लिङ्गसङ्ख्ययोरप्राप्तावतिदेश इति पक्षद्वयेऽपि
शास्त्रमुपयोगि ॥ २०२ ॥

एतदयुक्तमित्याह—

समुच्चयो निमित्तं चेत्स्यान्निमित्तानुवर्तनम् ।

अन्वयव्यतिरेकाभ्यां चार्थो द्वन्द्वनिबन्धनः ॥ २०३ ॥

समुच्चयोपाधिरर्थो न द्वन्द्ववाच्यो येन निमित्तानुविधानं स्याद्
अपि तु योऽर्थोऽन्वयव्यतिरेकाभ्यां द्वन्द्वस्य वाच्य इत्यवधारितः स-
चार्थ इत्येवं द्वन्द्वस्यान्वाख्यानायानुभाष्यते स च क्रियायां समकक्षा-
णामर्थानां समूह उद्भूतकारकशक्तिः यस्य च कथं चित् समुच्चितश-
ब्देनाभिधानदर्शनाद् भ्रान्त्या समुच्चयो निमित्तत्वेनानाधारोप्यते ॥ २०३ ॥

परमार्थस्त्वयमत्रेत्याह—

समुच्चितनिमित्तत्वे चार्थस्यावगमेऽपि वा ।

स्वभावसिद्धे द्वन्द्वस्य लिङ्गसङ्ख्ये व्यवस्थिते ॥ २०४ ॥

यदा समुच्चितो द्वन्द्वस्य निबन्धनं तदा प्रधानधर्मानुविधानाद् न्या-
यप्राप्ते तदीये लिङ्गसङ्ख्ये यद्वाऽत्यन्तवैलक्षण्याच्चार्थ एवात्र समुच्चयो-
नास्ति यस्य द्रव्येण सह गुणप्रधानभावश्चिन्त्येत सादृश्यलेशानुगममा-
त्रेण तु शब्दानुशासने यथा कथं चिदर्थो निर्दिश्यते द्वन्द्वनिमित्तत्वेन
चार्थ इति सत्त्वभूत एव तु स्वभावतो द्वन्द्वार्थ इति ॥ २०४ ॥

समुच्चयस्यासत्त्वादेव निमित्तभावो नास्ति, अन्योन्यापेक्षवर्ति-
पदार्था द्वन्द्ववाच्याः स एव च समुच्चयस्तत् किमुच्यते चार्थस्याव-
गम इत्याशङ्क्य पूर्वोक्तमर्थभेदं स्मारयति—

पदान्तरस्थस्यार्थस्य द्योतकत्वान्न युज्यते ।

निपातो लिङ्गसङ्ख्याभ्यां द्वन्द्वस्त्वर्थस्य वाचकः ॥ २०५ ॥

वस्त्वर्थस्याभेदेऽप्यभिधाव्यापारभेदात् शब्दार्थो भिद्यत इति
द्वन्द्वे सत्त्वभूतार्थाभिधानाच्चार्थस्य वाक्येऽसत्त्वभूतस्य दृष्टस्यावगमो-
वर्णित इत्यर्थः ॥ २०५ ॥

वाचकद्योतकशक्तिविलसितं चैतत् प्रागेवोक्तं पुनरपि निमित्तानु-

विधानदर्शनमुपालभते--

निमित्तानुविधाने च द्रव्यधर्मानपेक्षणात् ।

गुणप्रधानभावेन क्रियायोगो न कल्पते ॥ २०६ ॥

निमित्तानुविधाने निमित्तिरूपाच्छुरितस्य निमित्तिनो द्रव्यस्याभिधानात् तस्य धर्मः शक्तिर्बुद्ध्या नावधार्यत इति क्रियाभिः प्राधान्येन गुणत्वेन वाऽस्य योगो न स्याद् ॥ २०६ ॥

द्रव्यं हि साधनं, तस्य चानवधारितस्वशक्तेः कथं क्रियाभिस्संबन्धः, न च निमित्तस्य क्रियायोगोऽसत्त्वभूतत्वात्, तत्र गुणभावेन करणादिरूपतया क्रियासम्बन्धः प्रधानभावेन कर्मरूपतया तस्य क्रियाभिरुत्पत्तिसंस्कारप्रतिपत्तिविषयस्य समन्वयाद् मा भूत्क्रियायोग इति चेदाह—

यस्य नास्ति क्रियायोगः स्वतन्त्रोऽसौ न विद्यते ।

अर्थो द्वन्द्वस्य तत्र स्यादुपादानमनर्थकम् ॥ २०७ ॥

“क्रियाऽनुषङ्गेण विना न पदार्थः प्रतीयत”-

इति स्वतन्त्रः स्वनिष्ठः क्रियाभिरसम्बध्यमानः पदार्थो नास्ति, ततश्च तस्मिन्नर्थे निमित्तानुरक्तक्रियायोगाभावाद् द्वन्द्वस्य वाचकत्वेन परिग्रहो निष्प्रयोजन इति नान्वाख्येयोऽसौ भवेद्द्रव्यवहार्यः; तस्मादनान्वाख्यानादेवावसीयते निमित्तानुविधानमत्र ॥ २०७ ॥

न चापि सर्वत्र निमित्तानुविधानमित्याह—

समुच्चयवतोऽर्थस्य वाचको नानुवर्तते ।

निमित्तमपि चास्यार्थः स्वधर्मैर्युज्यते ततः ॥ २०८ ॥

येऽप्येते समुच्चितादयः शब्दाः समुच्चयोपाधिकार्थाभिधायकत्वेन सिद्धाः, तेऽपि निमित्तं नानुरुध्यन्ते प्रागेव तु द्वन्द्वः, यत्र समुच्चयोपाधित्वे भ्रान्तिः, यत्र हि निमित्तिरूपेण निमित्तिनि तिरोहितस्वरूपे प्रतिपत्तिस्तत्र निमित्तानुविधानं यथा शुक्लादौ, इह पुनर्निमित्तेन भिन्नेनावच्छिन्नस्याख्यानमिति नास्ति तद्, अत एव समुच्चयवतः ति मतुबुपात्तः, भिन्नेन निमित्तेनावच्छिन्नस्यान्वाख्यानमिति मतुपा

दर्शयति, यत्र तु निमित्तरूपेणाभिधानं तत्र शुक्लादौ मतुम्नोत्पद्यते, तस्मान्निमित्तानुविधानाभावादत्र समुच्चितशब्दः स्वार्थं स्वलिङ्गसङ्ख्यायोगिनमभिधत्ते द्वन्द्वोऽपीति न कश्चिदोषः ॥ २०८ ॥

तदेवं समुच्चितस्स्याद् द्वन्द्वार्थ इत्यत्र पक्षे स्वभावत एव लिङ्गसङ्ख्ये इत्येतदेव युक्तं, समुच्चयप्राधान्ये तु विशेषणानामिति शास्त्रेण लिङ्गसङ्ख्याविधानं तत्रैव तद्वक्तव्यं समकक्षानर्थानभिदधतो द्वन्द्वस्य कस्समानाधिकरणपदवाच्य आश्रयः ? यस्य व्यक्तिवचने प्रतिपद्यते इत्याशङ्क्याह—

अन्योन्यस्त्वाश्रयो द्वन्द्वे विशेषौ तत्र हि श्रुतौ ।

समुच्चयस्तदाधारस्तद्धर्मैर्ब्यपादिश्यते ॥ २०९ ॥

शुक्लाः पटा इत्यत्र यथा पटशब्दोपादाने गुणवचनस्याश्रयोऽस्ति नैवं पदान्तरोपादाने द्वन्द्वे विद्यते श्रुत्यैव द्वन्द्वपदाभ्यां विशेषयोर्भेदयोरुपादानादन्तरङ्गयोर्धवखदिराविति; तावेव च विशेषौ समुच्चोयमानौ समुच्चयस्याधार आश्रय इति तल्लिङ्गसङ्ख्ये समुच्चयवाचिनो द्वन्द्वस्य भवतः, तत्र च पूर्वोत्तरपदगताभ्यां विरुद्धाभ्यां लिङ्गाभ्यां युगपदुपदेशासम्भवात् पर्याये प्राप्ते परवल्लिङ्गं नियम्यते सङ्ख्याऽप्यवयवगतैकत्वसमाहारात्मिका द्वित्वबहुत्वलक्षणाऽवयवलक्षणाश्रयद्वन्द्वस्य भवति ॥ २०९ ॥

एवं परस्परापेक्षा अवयवार्था एव द्वन्द्वार्थ इत्यत्र दर्शने प्रतिपादितमिदम्, इदानीं युगपदधिकरणवचनतायां चार्थस्यासम्भवपक्षे प्रतिपादयितुमाह—

यो वाऽवयवभेदाभ्यां भेदवद्भ्यामिवान्वितः ।

एकस्समूहो धर्मान् स भागयोः प्रतिपद्यते ॥ २१० ॥

अवयवभेदानुगतस्सहविवक्षायां द्वन्द्ववाच्यः, अभिधानं पुनः स्वाभाविकम्, याभ्यां चैकमनेकार्थं ताभ्यामेवापदमिति प्रत्येकं पदैरभिधीयमानोऽर्थ इति, अत्र दर्शने व्यक्तिवचने अवयवाश्रये समुदायः प्रतिलभत इति स्पष्टमेतद्, अनुस्यूतभेदस्य च समुदायस्य द्वन्द्वेन प्रतिपाद्यत्वाद्, भेदवद्भ्यामिवेत्याह—न त्वत्यन्तभिन्नाभ्यामित्यर्थः,

अभेदानुगमान्न तयोर्भागयोराश्रयभूतयोस्समुदायो लिङ्गसङ्ख्ये अनुवर्तते, अन्यथा निरस्तभेदस्य वनयूथादिवदभिधाने भेदयोराश्रयभूतयोरनुपादानाद्वर्तिपदाभ्यां कस्य लिङ्गसङ्ख्ये भजेत द्वन्द्व इत्यभिप्रायः ॥ २१० ॥

नन्वेवमप्यवयवव्यतिरेकेण समुदायानुपलक्षणात् क आश्रयाश्रयिभाव इत्याह—

एकश्च आत्मकोऽर्थोऽसौ भेदाभेदसमन्वितः ।

यौ भेदावाश्रितस्तत्स्थे लिङ्गसङ्ख्ये प्रपद्यते ॥ २११ ॥

अवयवात्मकतया गृह्यमाणः समुदायो भिन्नः, स्वतस्त्वेकप्रख्या निबन्धनतयाऽभिन्नस्वरूप इति द्वितीयो रूपः, तथा च प्रत्येकं पदैर्भेदात्मना प्रत्याख्यमान आश्रयः समूहात्मनाऽऽश्रित इत्याश्रयभूतवर्तिपदार्थसमवेते लिङ्गसङ्ख्ये समवलम्बत इति स्थितम् ॥ २११ ॥ इदानीं बहुव्रीहौ व्यक्तिवचनातिदेशोपयोगं क्रमेण व्युत्पादयितुमाह—

यथा स्वशब्दाभिहिते चैत्रार्थे न प्रयुज्यते ।

चैत्रशब्दो बहुव्रीहावप्रयोगस्तथा भवेत् ॥ २१२ ॥

इहान्यपदार्थे बहुव्रीहिरन्वाख्यायते ततश्च तेनैवान्यपदार्थस्योक्तत्वाद् द्वन्द्व इव चशब्दस्य तदाऽभिधीयमानश्चैत्रादेः प्रयोगो न प्राप्नोति, तद्यथा चैत्रशब्देनोक्ते स्वार्थे पुनश्चैत्रशब्दो न प्रयुज्यते, उक्तार्थानां ह्यप्रयोगः, तदुक्तं वार्त्तिके—“पदार्थाभिधानेऽनुप्रयोगानुपपत्तिरभिहितत्वादि”ति, अत्र परिहारोऽभिहितो—“न वाऽनभिहितत्वात् सामान्याभिधाने हि विशेषानभिधानमि”ति ॥ २१२ ॥

एतद्व्याचष्टे—

यथा गौरिति शुक्लादेरभिधानं न विद्यते ।

एवं यस्याभिसम्बन्धो गोभिस्तावत्प्रतीयते ॥ २१३ ॥

सम्बन्धिसामान्ये बहुव्रीहिरिति तद्विशेषप्रतिपत्तिरतो न भवति, तद्यथा सामान्यवाची गोशब्दो विशेषाभिधानायासमर्थ इति प्रयु-

ज्यते विशेषप्रतिपत्तये गौः शुक्लः कृष्णो वेत्यादिः, एवं चित्रगुश्चैत्रो-
मैत्रो वेति प्रयोगो विशेषप्रतिपत्तये न्याय्यः, चित्रा गावो यस्येति
स्वामिमात्रस्य प्रतीतेः ॥ २१३ ॥

यत्र तु शब्दशक्तिस्वाभाव्याद् बहुव्रीहिणैव विशेषोऽङ्गीकृतः; तत्र
तदभिधायी न प्रयुज्यत इत्याह—

सम्बन्धी नियतो रूढाश्चित्राणां न च विद्यते ।

गवां यथा वज्रपाणिस्त्यक्षो वाऽपि व्यवस्थितः ॥ २१४ ॥

वज्रं पाणौ यस्य त्रीण्यक्षोणि यस्येति नियतः प्रसिद्धोऽव्यभि-
चारी रूढः शक्रः शिवश्च सम्बन्धी वृत्तावन्तरेण विशेषपदप्रयोगमव-
गम्यत इति भवति तत्र सम्बन्धिविशेषेऽन्यपदार्थे बहुव्रीहिः, चित्रगु-
रित्यत्र विशेषो नावधार्यते चित्रैर्गोभिरविशेषेण स्वामिमात्रस्य सम्ब-
न्धसम्भवादिति विशेषस्यानुप्रयोगोऽत्राविरुद्धः प्रकरणादेस्तु विशेषा-
वगमेऽत्रापि तत्प्रयोगो नास्ति ॥ २१४ ॥

एवं वार्त्तिककृता विशेषाभिधानायानुप्रयोगे समर्थिते चोदितं-
भाष्ये—‘भवेत्सिद्धा यदा सामान्ये वृत्तिः, यदा तु विशेषे वृत्तिस्तदा न
सिध्यति चित्रा गावोऽस्य देवदत्तस्ये’ति, अत्र समाधिर्नैदमुभयं युग-
पद्भवति वाक्यं समासश्च, यदा वाक्यं न तदा समासः; यदा समासः
सामान्ये तदा वृत्तिः, तत्रावश्यं विशेषार्थिना विशेषोऽनुप्रयोक्तव्यः—
चित्रगुः कः ? देवदत्त इति तदेतद्व्याचष्टे—

शब्दान्तरत्वाद्वाक्येषु विशेषा यद्यपि श्रुताः ।

वृत्तिशब्दोऽन्य एवायं सामान्यस्याभिधायकः ॥ २१५ ॥

निर्णीतचरमेतद् वृत्तिवाक्ययोरर्थरूपभेदेन शब्दान्तरत्वमिति, वि-
शेषप्रक्रमेऽपि वाक्ये वृत्तिशब्दो विशेषाभिधानप्रवृत्तिरिति युक्त-
एवानुप्रयोगः, न हि वाक्यमेव वृत्त्यात्मना परिणमते पृथक्तस्यापि श्रु-
तत्वात्, तस्माद्वाक्योपलब्धानां विशेषाणां वृत्तावनन्तर्भावात् सामा-
न्यमेवासावाचष्टे, अदूरविप्रकर्षेण तु वृत्त्यर्थो वाक्येनोपदर्श्यते न तु
सर्वतः परिच्छिन्ने वाक्यार्थे वृत्तिपदस्याभिधानशक्तिः सङ्ख्याविशे-
षादेस्ततोऽप्रतीतेः ॥ २१५ ॥

यद्येवं किमनेनावगमिनविशेषेण साकाङ्क्षेण सामान्याभिधायि-
ना बहुव्रीहिसमासेन प्रयुक्तेनेत्याशङ्क्याह—

अगोरचित्रगोश्चैव रूपभेदानिवर्तकः ।

न चित्रगुविशेषाणां रूपाभेदात्तु वाचकः ॥ २१६ ॥

चित्रगुशब्देनाविद्यमानगोसंबन्धाद् व्यावृत्तोऽर्थात्माऽभिधीयते
चित्रत्वेन विशेषणादचित्रगोव्यावृत्तिः, एवं च न सर्वथा सामान्यशब्दो
ऽयम्; अपि त्वन्यव्यावृत्तविशेषस्याभिधातेत्यर्हति प्रयोगमेतावर्ती
विवक्षां पुरस्कृत्य चित्रगोसंबन्धे हि प्रतिपाद्ये भिन्नरूप एवायं शब्दः
तन्निष्ठापरविशेषप्रतिपादने तु रूपसामान्यादशक्त इति सामान्य-
स्याभिधायकः कथ्यते चैत्रोऽपि हि स्याद् चित्रगुमैत्रोऽपीत्यत्रा-
विशेषः,

एवं विशेषशब्दानामनुप्रयोगे साधिते पुनश्चोदितं सामान्यस्यैव
तर्ह्यनुप्रयोगो न प्राप्नोति चित्रगु तत्, चित्रगु किं, चित्रगु सर्वमिति, अत्र
समाधिः—सामान्यमपि यथा विशेषस्तद्वत्, चित्रग्वित्युक्ते सन्देहः
स्यात् सर्वं वा विश्वं वेति तत्रावश्यं विशेषार्थिना विशेषोऽनुप्रयोक्तव्य-
इति ॥ २१६ ॥

तत्र सामान्यस्य कथं विशेषसादृश्यमिति व्याचष्टे—

तथा चित्रगुरित्येतत् प्रयुङ्गे न प्रयुज्यते ।

एवं यदि स्यात्सामान्यं तस्य न स्यात्प्रतिश्रुतिः ॥ २१७ ॥

चित्रगुरित्येवं चित्रगोस्वामिन्याख्याते न तदर्थ एव शब्दो ऽना-
काङ्क्षितार्थः प्रयोगमर्हति, एवंभूतं यदि सर्वादिपदोपादानं सामान्य-
मनाकाङ्क्ष्यमाणं स्यात् तदा न प्रयुज्येत ॥ २१७ ॥

यावदाकाङ्क्ष्यते तदित्यर्हति तावत्प्रयोगम् अन्यव्यावृत्त्याऽ-
र्थाभिधानाच्च विशेषपदमेवैतदित्याह—

सर्वादयो विशेषास्तु प्रदेशानां निवर्तकाः ।

यथा प्रदेशाः सामान्यप्रदेशान्तरबाधकाः ॥ २१८ ॥

इह भेदकत्वं विशेषलक्षणमिति यथा चैत्र इत्युक्ते मैत्रादिविशेषान्त-

रव्यवच्छेदः प्रतीयते सामान्यस्य निवृत्तिस्तथा सर्वं विश्वमित्यादि-
सामान्यपदप्रयोगे विशेषनिवृत्तिप्रतीतेरन्यव्यवच्छेदकमिदं; सामान्य-
मपि विशेषो भवत्यपेक्षावशादित्यर्थः, एवं पदार्थाभिधानपक्षेऽनुप्रयो-
गानुपपत्तिचोद्यं समाहितम्, यदा तु चित्रा गावो यस्येति विभक्त्यर्थे
संबन्धलक्षणे बहुव्रीहिस्तदा संबन्धवाचिका विभक्तिः षष्ठी माऽनुप्रयो-
जि; द्रव्यं तु संबन्ध्यनभिहितमिति तदभिधानायानुप्रयोग उपपद्यत एव,
तदुक्तं भाष्ये—“अथ वा विभक्त्यर्थोऽभिधीयते” एतच्चात्र युक्तम्, अत्र
हि सर्वपश्चात्पदं वर्तत इति चित्रा गावो देवदत्तस्येति यदेतत्षष्ठ्यन्त-
पदं तदभिधाव्यापारेण प्रातिपदिकार्थोपसर्जनं विभक्त्यर्थं प्राधान्ये-
नाचष्टे, ततश्च संबन्ध्युपसर्जनस्य संबन्धस्यान्यपदार्थता न्याय्येति,
सर्वपश्चाच्छब्देन षष्ठ्यन्तस्य पदस्य तत्र विभक्त्यर्थे व्यतिरेके संबन्ध-
लक्षणे वृत्तिमाह, अभिधाव्यापारेण “नागृहीतविशेषणा विशेष्ये बुद्धि-
रिति न्यायात्पूर्वमवच्छेदके प्रातिपदिकार्थे संबन्धिनि वृत्तिः पश्चात्
तदुपहितसंबन्धे विशेषे संबन्ध इति स एवान्यपदार्थः प्रधानभूतो-
न्याय्यः, पूर्वं तु तात्पर्यदृशा संबन्ध्यन्यपदार्थ उक्तो नाभिधाव्यापा-
राश्रयेण तदाश्रयणमेव तु ज्याय इति भाष्यकारो मन्यते ॥ २१८ ॥

तदेतदाह—

विभक्त्यर्थाभिधानाद्वा षष्ठी नानुप्रयुज्यते ।

द्रव्यस्यानभिधानात्तु तच्छब्दोऽनुप्रयुज्यते ॥ २१९ ॥

गतार्थोऽयं श्लोकः ॥ २१९ ॥

अत्र पक्षे चोदितं “विभक्त्यर्थाभिधाने द्रव्यस्य लिङ्गसङ्ख्यो-
पचारानुपपत्तिरिति विभक्त्यर्थस्यासत्त्वभूतत्वात् सत्त्वस्य ये लिङ्ग-
सङ्ख्ये तदुपचारो व्यवहारोऽत्र समासवाच्यस्य न स्यादित्यर्थः,
अत्र समाधिरुक्तः—“सिद्धं तु यथा गुणवचनेष्विति, तत्र गुणव-
चनानामाश्रयतो लिङ्गवचनानि भवन्ति शुक्लादीनामाश्रयैर्मतुल्लोपेन
सामानाधिकरण्यादिह तु संबन्धमात्रवचनस्य बहुव्रीहेः संबन्धिवच-
नैः मतुल्लोपात्सामानाधिकरण्यं न युज्यत इत्याह—

सामानाधिकरण्यं चेन्मतुल्लोपात्प्रकल्पते ।

मतुलोऽपि तदर्थत्वादनवस्था प्रसज्यते ॥ २२० ॥

बहुव्रीहिवन्मतुपाऽपि संबन्धस्यैव प्रतिपादनात् संबन्धिनोऽनभिधाने पुनरपरो मतुच्चिधेयः, तेनापि सम्बन्धिनोऽप्रत्यायने पुनरपर-
इत्यनवस्था अनिष्टा मतुपामत्र स्याद्, मतुपा तु सम्बन्धमिधाने
मत्वर्थे बहुव्रीहेर्विधानात् तेनापि तथैवार्थाभिधाने विभक्त्यर्थाभिधा-
नपक्षो न भवेद् ॥ २२० ॥

न केवलमनवस्था यावत्—

सम्बन्धस्य च सम्बन्धी सम्बन्धोऽन्यः प्रसज्यते ।

विभक्त्यर्थे प्रधाने च क्रियायोगो न कल्पते ॥ २२१ ॥

बहुव्रीहिवाच्यः सम्बन्धः प्रकृत्यर्थः तेनावच्छिन्नोऽपरो मतुच्चा-
च्यः सम्बन्धः प्रकृत्यर्थोपरक्तत्वाच्च प्रत्ययार्थस्य प्रकृत्यर्थसम्बन्धाव-
च्छिन्नः प्रत्ययार्थः प्रकृत्यर्थस्य सम्बन्धी स्यात् तथा च प्रकृत्यर्थस्य
सम्बन्धरूपता हीयेत, उपाधिमत्त्वात् सम्बन्धिरूपताप्राप्तेरित्यभिप्रायः,
षष्ठ्यर्थप्रधाने च बहुव्रीहौ चित्रगुरानीयतामित्यादिः क्रियायोगो न
स्यात् सम्बन्धस्यासत्त्वभूतत्वेन कारकशक्त्याविर्भावायोगात् ॥ २२१ ॥

अत्र तत्र पश्य ततः पश्येति विभक्त्यर्थप्रधानेऽपि दृष्टः क्रिया-
योगो, नेत्याह—

विभक्त्यर्थप्रधानत्वात्ततस्तत्रेति न क्रिया ।

दृश्यादिः कर्मकर्त्रादिनिमित्तत्वाय कल्पते ॥ २२२ ॥

अपादानाधिकरणशक्तिप्रधानयोः ततस्तत्रेत्यनयोः दृशितिष्ठत्या-
दिका क्रिया कर्तृकर्मशक्ती नाविर्भावयति; विभक्त्यर्थस्य विभक्त्यन्त-
रार्थविरोधात् किन्त्वत्रावधिमत आधेयस्य च क्रियायोगः प्रतीयते
ततः पश्य तत्र पश्य तत्र तिष्ठतीति ॥ २२२ ॥

एवं विभक्त्यर्थाभिधानपक्षे दोषः,

किञ्च विभक्त्यर्थाभिधाने चित्रगुर्देवदत्तस्येति षष्ठी स्याद्, न
भविष्यत्यभिहितः सोऽर्थोऽन्तर्भूतः प्रातिपदिकार्थः सम्पन्न इति,
अत एव क्रियायोगो भविष्यतीत्याशङ्क्याह—

अन्तर्भवेच्च सम्बन्धः प्राधान्याभिहितः कथम् ।

स प्रातिपदिकार्थश्च तथाभूतः कथं भवेत् ॥ २२३ ॥

चित्रस्येति यथा पृथ्या सम्बन्धः प्राधान्येनोद्भूतरूपोऽभिधीयते
तथा च बहुब्रीहिणेति स कथमत्रान्तर्भवेद् यो हि सम्बन्ध्युपसर्जनः
सम्बन्धोऽभिधीयते सोऽन्तर्भवति समासे, तद्यथा राजपुरुष इत्यत्र
राजविशिष्टस्य पुरुषार्थस्य प्राधान्यात्सम्बन्धो गुणभूत इति भवत्यसौ
प्रातिपदिकार्थः; इह तु व्यतिरेकेणोच्यमानः कथं प्रातिपदिकार्थः
स्यात् ॥ २२३ ॥

इदानीं क्रियायोगं तावदुपपादयति—

असम्भवात्तु सम्बन्धे सम्बन्धसहचारिणि ।

जातिसङ्ख्यासमाहारकार्याणामिव सम्भवः ॥ २२४ ॥

गामालभेन ब्राह्मणानां शतमानय पञ्चपूली बध्यतामिति जात्या-
दिषु शब्दचोदितेषु क्रियायोगानुपपत्तेः तत्सहचारिण्यविनाभाविनि
द्रव्ये क्रिया यथाऽनुष्ठीयते तथा चित्रगुरानीयतामिति सम्बन्धमात्रे
क्रियाऽनुपपत्तेस्तदविनाभूते सम्बन्धिनि तन्निवेशः ॥ २२४ ॥

स्यादेतद्-जातिशब्दैः स्वरूपाच्छुरितोऽभिधीयतेऽभेदेन सह-
चारीति युज्यते तत्र क्रियायोगः; इह तु सम्बन्धस्य प्राधान्यात् कथमे-
तदित्याशङ्क्यात्रापि सामानाधिकरण्यमुपपादयितुमाह—

सोऽयमित्यभिसंबन्धाद्विशिष्टाश्रयवाचिनाम् ।

शुक्लादिवलिङ्गसङ्ख्ये शास्त्रारम्भाद् भविष्यतः ॥ २२५ ॥

मा भून्मतुल्लोपादत्र सामानाधिकरण्यं सोऽयमित्यभेदसंबन्धाश्र-
येण तु शुक्लादिवत् संबन्धेनोपचरिताभेदः संबन्धी वृत्तिपदवाच्यः
संबन्धमात्रेऽपि विधानात् शब्दशक्तिस्वाभाव्यादिति मञ्चादिवन्निमित्ता-
नुविधानपरिहारार्थं “विशेषणानामि”ति सूत्रेण सम्बन्धिगतलिङ्गसङ्-
ख्यासिद्धिः, निमित्तानुविधाने तु संबन्धस्य द्विनिष्ठत्वाद् द्विवचनं स्या-
त् शास्त्रारम्भात् प्रधानभूतान्यपदार्थाश्रये व्यक्तिवचने सिध्यतः ॥ २२५ ॥

यद्येवं कथमिदमुक्तं भाष्ये—“यदि तर्हि विभक्त्योऽभिधीयते कृत्स्नः
पदार्थः कथमभिहितो भवति सद्रव्यः सलिङ्गस्ससङ्ख्यश्चेति यावता
सोऽयमित्यभिसंबन्धाल् लिङ्गसङ्ख्योपपत्तिरित्याशङ्क्य भाष्यकारा-

भिप्रायं व्याचष्टे—

भेदेन तु विवक्षायां सामान्ये वा विवक्षिते ।

सलिङ्गस्य ससङ्ख्यस्य पदार्थस्यागतिर्भवेत् ॥ २२६ ॥

संबन्धिनो व्यतिरेकेण यदा संबन्धस्य बहुव्रीहिणा प्रतिपादन-
मिष्टं तदा द्रव्येणासामानाधिकरण्यात् तल्लिङ्गसङ्ख्ययोरयोगात् कृ-
त्स्नस्य पदार्थस्यागतिरुक्ता सोऽयमिति संबन्धविवक्षायामेव वा नि-
विशेषस्य सामान्यस्य चित्रगोरिदमुचितमित्यत्रिगुव्यावृत्तिमात्र-
परेऽभिधाने बहिरङ्गस्य चैत्रादिपदान्तरगम्यस्याश्रयस्याभावाल्लिङ्ग-
सङ्ख्यासर्वनामनपुंसकैकवचनप्रसङ्गात् कृत्स्नः पदार्थः कथमभि-
हितो भवतीत्युक्तम्, अतश्चात्र सोऽयमित्यभिसंबन्धेऽपि कृत्स्नपदा-
र्थाभिधानाभावाद्विभक्त्यर्थाभिधानपक्षस्त्याज्यो द्रव्याभिधानपक्ष ए-
वाश्रयितव्यः ॥ २२६ ॥

स कथमुपपद्यत इत्याह—

साधुत्वं न विभक्त्यर्थमात्रे वृत्तस्य दृश्यते ।

कृत्स्नार्थवृत्तेस्साधुत्वमिसर्थग्रहणं कृतम् ॥ २२७ ॥

प्रयुक्तानां शब्दानामन्वाख्यानात् षष्ठ्यर्थमात्रे द्रव्यादिरहिते
वृत्तस्यैकार्थीभावापन्नस्य बहुव्रीहेस्समासस्य प्रयोगो यतो न दृश्य-
ते द्रव्यप्रधानस्यैवान्यपदार्थस्यास्मात्प्रतीतेः, अतोऽर्थग्रहणं सक-
लार्थवाचिनः प्रयोगज्ञापनार्थं कृतम्, तदुक्तं भाष्ये—“अन्यपद-
इत्येतावता सिद्धे यदर्थग्रहणं करोति तस्यैतत्प्रयोजनं—कृत्स्नः प-
दार्थो यथा विज्ञायेत सद्रव्यस्सलिङ्गस्ससङ्ख्यश्चेति” सद्रव्य-
मपि निर्देशे द्रव्यमेव प्रधानमभिसंहितं न गुणादयोऽपि; समक-
क्षतया द्रव्यस्यैव तात्पर्यदृशा गुणाद्युपरक्तस्य प्रतीतेः, तत्र पद-
इत्युक्ते सामर्थ्याद्विभक्त्यर्थः सन्निहितः प्रतीयेत शब्दे शब्दस्य वृ-
त्त्यभावाद् अर्थशब्दोपादाने तु पदेनार्थो विशेष्यमाणस्सर्वपदावधि-
को विज्ञायेत यथा ह्याधिक्याद्वाक्यार्थोऽत्रैवं व्यावर्त्यते तथा न्यू-
नत्वाद्विभक्त्यर्थमात्रमिति लिङ्गसङ्ख्यावत्पदार्थभूतं द्रव्यमेवान्य-
पदार्थ इति पदार्थाभिधानपक्ष एव ज्यायान् ॥ २२७ ॥

तत्र चानुप्रयोगस्समर्थितः, अत्र च पक्षे व्यक्तिवचनातिदेशस्य नास्त्युपयोग इति तस्य पक्षान्तरे सप्रयोजनत्वमाह—

सोऽयमित्यभिसम्बन्धाद् द्रव्यवृत्तिरपं यदा ।

सलिङ्गस्य ससङ्ख्यस्य तदा साधुत्वमुच्यते ॥ २२८ ॥

विभक्त्यर्थप्रधानपक्षे द्रव्यसामान्येन सम्बन्धस्योपचरिताभेद-
स्याभिधानेऽपि विशेषगतलिङ्गसङ्ख्यासिद्धयर्थं यथा गुणवचनेष्विति
वार्तिककारेण व्यक्तिवचनातिदेशस्योपयोग उक्तो न त्वर्थपक्षे; अर्थ-
ग्रहणात्कृत्स्नद्रव्याभिधाने स्वाभाविकत्वाल्लिङ्गवचनयोरत्रेत्यर्थः, अत्र
त्वयमुपालम्भः—यदि तर्हि कृत्स्नः पदार्थोऽभिधीयते लैङ्गास्साङ्ख्या-
श्च विधयो न सिध्यन्तीति भाष्य उक्तः ॥ २२८ ॥

तमेव व्याचष्टे—

अन्तर्भूतविभक्त्यर्थे षष्ठी न श्रूयते यथा ।

तथाऽश्रुतिः प्रसज्येत लिङ्गसङ्ख्याऽभिधायिनाम् ॥ २२९ ॥

अर्थग्रहणात्सलिङ्गसङ्ख्यस्य द्रव्यस्य प्राधान्येनाभिधाने तद्गुण-
भूतस्य विभक्त्यर्थस्य सम्बन्धस्यान्तर्भावात्प्रातिपदिकार्थत्वे यथा
षष्ठी विभक्तिर्न भवति तथा लिङ्गे स्त्रीत्वे भवा लैङ्गाष्टावादयः सङ्ख्या
यामेकत्वादिकायां भवास्साङ्ख्यास्स्वादयस्तेषामप्यश्रुतिरश्रवणमप्र-
योगः प्रसज्येतापद्येत ॥ २२९ ॥

स्वाद्यभावे केवला प्रकृतिः कथं प्रयोगार्हेत्याशङ्क्याह—

साधर्म्यमव्ययेन स्याद्बहुव्रीहेस्तथा सति ।

लिङ्गसङ्ख्यानिमित्तस्य संस्कारस्याप्यवर्तनात् ॥ २३० ॥

लिङ्गसङ्ख्याप्रापितस्य संस्कारस्य टाबादिस्वाद्यत्पत्तिलक्षण-
स्याभावादलिङ्गासङ्ख्यैरव्ययैर्बहुव्रीहिपदानामेकयोगक्षेमता स्याद्,
यथैवाव्ययस्य स्त्रीप्रत्ययविभक्तिरहितस्य प्रयोगनियमापवादात् के-
वलस्य प्रयोगस्साधुः; एवं बहुव्रीहेर्भवेदित्यर्थः ॥ २३० ॥

चैत्रादिना सत्त्ववचनेन पदान्तरेण तर्हि कथं सामानाधिकरण्य-

मित्यत आह—

प्रयुक्तेन च सम्बन्धाच्चैत्रादिश्रवणं भवेत् ।

विना विभक्त्या सम्बन्धो विभक्त्या विद्यते विना ॥ २३१ ॥

बहुव्रीहिपदेन द्रव्यसामान्यवाचिना विभक्तिरहितेनोच्चरितेन चित्रगित्यादिना विशेषप्रतिपादकानां चैत्रादीनां तत्समानाभिधेयत्वात् तद्वदेव विभक्तिरहितानां प्रयोगो भवेद् विभक्तिरहितस्य हि विभक्ति-
शून्येनैव सह सम्बन्धो न्यारयो न तु सविभक्तिकेनात्यन्तवैधर्म्यात्
तथा चासम्बन्धे द्रव्यसामान्यनिष्ठद्रव्यविशेषाभिधानं न स्याद् , एव-
मत्र पदार्थाभिधानपक्षे चोद्यभाष्यं व्याख्यातम् , अत्रच परिहारभाष्यं—
“लैङ्गेषु तावदुक्तं सिद्धं तु स्त्रियाः प्रातिपदिकविशेषणत्वात् स्वार्थे
टाबादय” इति, यथाऽन्यत्र टाबादयो द्योतकाः तथा बहुव्रीहेरपि भवि-
ष्यन्तीत्यर्थः, साङ्ख्येष्वप्युक्तं कर्मादीनामनुक्ता एकत्वादय इति द्वि-
तीयाऽऽदयो भविष्यन्तीत्यादि ॥ २३१ ॥

तदेतद्विवृणोति—

अभिधानेऽपि सङ्ख्यायास्सङ्ख्यात्वं न निवर्तते ।

षष्ठ्यर्थस्याभिधाने तु स्यात्प्रातिपदिकार्थता ॥ २३२ ॥

बहुव्रीहिपदैरभिहिताऽपि सङ्ख्या स्वकार्यं स्वादिलक्षणं प्रापय-
त्येव तद्यथा—एको द्वौ बहव इत्यत्र; न ह्यभिहिताऽपि सङ्ख्या स्वरूपं-
जहाति, ततश्च कर्मादिविशेषणायाः सङ्ख्याया अभिधानाय द्वितीया-
ऽऽदयस्तदुत्पद्यन्ते, प्रथमाऽपि न केवञ्चा प्रकृतिः प्रयोक्तव्येति समय
पालनायोत्पत्स्यते, अव्ययात्तु लुग्वचनेनायं प्रयोगनियमो बाधितः, न
चैवं बहुव्रीहिपदेभ्यो लुगन्वाख्यातः, तुल्ये समयपरिपालने द्वितीयाऽऽ-
दयः कस्मान्न भवन्तीति चेद् ? न-अर्थाभावात् , कर्मादिषु हि द्वितीया-
ऽऽदयः, तदभावे कथं भवेयुः, तस्मादेकादिशब्देभ्य इवार्थानुगुण्यात्
प्रथमैकवचनादीन्येव भविष्यन्ति प्रातिपदिकार्थमात्रे, तदुक्तं—“अर्थतो-
व्यवस्थेति” वचनग्रहणाद्वा प्रथमा भविष्यत्युक्तार्थाऽपि, षष्ठ्यर्थस्य तु
सम्बन्धस्य द्रव्ये गुणभूतस्याभिधानेन प्रातिपदिकार्थत्वादभिहितः
सोऽर्थोऽन्तर्भूत इति षष्ठी न भवति, यत्र तु प्राधान्येनोद्भूतः सम्बन्धः
स विषयः षष्ठ्याः,

तदेवं पदार्थाभिधानेऽनुप्रयोगानुपपत्तिचोद्यप्रतिसमाधानाय विभक्त्यर्थाभिधानपक्षः समाश्रितः, तत्र च सामानाधिकरण्यं क्रियायोग-
श्चोपपादितः, किन्त्वर्थग्रहणात्कृत्स्नार्थवृत्तेः साधुत्वं प्रयोगप्रामाण्या-
दवस्थापितम् ॥ २३२ ॥

के चित्पुनर्मतान्तरमाहुरित्याह—

अनुप्रयोगसिद्ध्यर्थं न विभक्त्यर्थकल्पना ।

वस्त्वन्तरमुपक्षिप्तमिति के चित्प्रचक्षते ॥ २३३ ॥

पदार्थाभिधानेऽनुप्रयोगानुपपत्तिरभिहितत्वादित्यस्य प्रतिसमा-
धानाय विभक्त्यर्थाभिधानपक्षो नाश्रितः, न वाऽनभिहितत्वात्
सामान्याभिधाने हि विशेषानभिधानमित्येवमनुप्रयोगस्योपपादित-
त्वात् किन्तु दर्शनान्तरमेवेदं युक्तायुक्तविचारविषयतयोपन्यस्तमि-
त्यन्येषां मतं, तथा ह्यत्रापि सोऽयमित्यभिसम्बन्धाद् द्रव्यस्याभिधा-
नमिष्यते तथा चानुप्रयोगानुपपत्तिरिति तदवस्थो दाषः, तत्र पुनस्त-
थैव प्रतिविधेयं न वाऽनभिहितत्वादिति, तत्कथं परिहारान्तरमिदं-
भवेदिति, के चिदिति वचनादत्रार्थं सूचयति—तथा हि—भाष्ये—अथ
वेति—समाधानान्तरत्वेनैवास्यापक्षेपः, एतच्चात्र युक्तम्—अत्र हि सर्वप-
श्चात्पदं वर्तत इति चास्य पक्षस्योत्कर्षोऽभिहितः, यद्यपि चात्रापि प-
क्षे सोऽयमितिसम्बन्धाद् द्रव्याभिधानं तथाऽपि प्रक्रियायामनुप्रयोग-
सिद्ध्यर्थं विभक्त्यर्थप्राधान्यमेव प्रयोगप्रामाण्यात्तु कृत्स्नार्थाभिधान-
मर्थग्रहणात् सिद्धान्त इति प्रागुक्तमेव ज्यायः, तत्र च स्वाभाविके लि-
ङ्गसङ्ख्ये पक्षान्तरे तु शास्त्रादिति निर्णीतम् ॥ २३३ ॥

वस्त्वन्तरोपक्षेपदर्शने पक्षद्वयसङ्कलनायाह—

सम्बन्धिभिर्विशिष्टानां सम्बन्धानां निमित्तता ।

सम्बन्धैर्वा विशिष्टानां तद्वतां स्यान्निमित्तता ॥ २३४ ॥

वर्तिपदोपादानैः सम्बन्धिभिरवच्छिन्नानां सम्बन्धानां बहुव्रीहि-
प्रवृत्तौ निमित्तत्वं विभक्त्यर्थाभिधानपक्षे बहुव्रीहिभेदाच्चात्र बहुवचनम्
एक एव तु सम्बन्धः प्रतिबहुव्रीहि प्रवृत्तिनिमित्तं पदार्थाभिधानपक्षे
तु सम्बन्धैरवच्छिन्नानां सम्बन्धिनं बहुव्रीहिप्रवृत्तौ निमित्तत्वं बहु-
वचनमत्रापि पूर्ववत् ॥ २३४ ॥

एतदेवैकयोगक्षेममत्वर्थीयनिदर्शनेन व्युत्पादयति—

के चित्संयोगिनो दण्डाद्विषाणान्समवायिनः ।

तद्वति प्रत्ययानाहुर्बहुव्रीहिस्तथैव च ॥ २३५ ॥

संयोगाख्येन सम्बन्धेन विशिष्टादण्डात् सम्बन्धिनि प्रवृत्तिनिमित्तात्समवायाख्यसम्बन्धोपकृताच्च विषाणात्तद्वति संयोगिदण्डसम्बन्धिनि समवायिविषाणसम्बन्धिनि च प्रत्ययान्मत्वर्थीयानिनिष्ठान्मत्तुल्लक्षणान्वर्णयन्ति दण्डी विषाणोत्यादौ तथैव तेनैव प्रकारेण द्रव्याभिधानपक्षावलम्बिनो बहुव्रीहिसम्बन्धोपकृतसम्बन्धिनिमित्तमाचक्षते यथा दण्डविषाणसम्बन्धोपकृतौ सम्बन्धिनौ मत्वर्थीयनिमित्तम्, एवं यथास्वं सम्बन्धोपकृतौ वर्तिपदार्थलक्षणः सम्बन्धी बहुव्रीहिसमासस्य प्रवृत्तिनिमित्तम् अन्यपदार्थलक्षणस्तु सम्बन्धी वाच्य इति पदार्थाभिधानपक्ष इत्यर्थः, पालाशदण्ड इति संयोगोपकृतः सम्बन्धी निमित्तं, तिग्मविषाण इति समवायोपकृतः ॥ २३५ ॥

पक्षान्तरमाह—

भिन्नं सम्बन्धिभेदेन सम्बन्धमपरे विदुः ।

निमित्तं स विभक्त्यर्थस्समासेनाभिधीयते ॥ २३६ ॥

वर्तिपदार्थलक्षणसम्बन्धिविशेषोपकृतः सम्बन्धो वा यथायथं भिन्नोऽत्र मत्वर्थीये निमित्तम्, तथा हि-दण्डी विषाणोत्युक्ते सम्बन्धिनः सम्बन्धस्य च सन्निधानाच्छब्दप्रवृत्तावविशेषेण द्वयोरपि निमित्तत्वमवधार्यते द्वाभ्यामपि प्रतीतावनुरागजननात् प्रक्रियाभेदस्तु कल्पनाकल्पितः, एवं बहुव्रीहिणाऽपि समासेन स विभक्त्यर्थः सम्बन्धिविशेषोपकृतस्सम्बन्धः प्रतिपाद्यत इत्युक्तमेव, सम्बन्धमात्रे वात्र विश्रान्त्यभावादुभयत्र सोऽयमिति सम्बन्धेन तद्वदभिधानम् ॥ २३६ ॥

तदेवं बहुव्रीहेरन्यपदार्थविषयत्वे सम्बन्धस्य यदा निमित्तमात्रत्वं न दृष्टव्यं तदा सम्बन्धी वाच्योऽर्थग्रहणसामर्थ्यात् तदा पूर्वः पक्षः, यदा तु सम्बन्ध एव प्रधानमन्यपदार्थतया स्वैरुपाधिभिः सम्बन्धिभेदगुणभूतैरवच्छिन्नोऽभिधेयो वाच्यस्तदा द्वितीयः पक्ष इति निगम-

यितुमाह—

प्रधानमन्यार्थतया भिन्नः स्वरूपसर्जनैः ।

निमित्तमभिधेयं वा सर्वपश्चादपेक्ष्यते ॥ २३७ ॥

प्रधानमन्यपदार्थतया सम्बन्धो वर्तिपदार्थैर्गुणभूतैरवच्छिन्नः सम्बन्धिनि प्रवर्तमानस्य बहुव्रीहेर्निबन्धनमिति पूर्वस्य पक्षस्य निगमनं, स एव वा सम्बन्धो वाच्यः, तथा हि-सर्वपश्चादपेक्ष्यत इति सम्बन्धाभिधानपक्षं भाष्येण संवादयति; अत्र हि सर्वपश्चात्पदं वर्तत इति भाष्य उक्तम्, अभिधाव्यापारेण पष्ठ्यन्तस्य पदस्य सम्बन्ध्यवच्छिन्नसम्बन्धप्रधानत्वादस्य पक्षस्योत्कर्षः प्रतिपादितः ॥ २३७ ॥

ननु च चित्रा गावो यस्येति व्यतिरिच्यमानेन तत्र गुणभूतेन स्वामिना स्वपदार्थभूता गाव एव विशेष्यमाणाः प्रधानमिति कथं-सम्बन्धविशिष्टस्सम्बन्धी सम्बन्धविशिष्टो वा सम्बन्धो बहुव्रीहिवाच्यः स्यादित्याशङ्क्याह—

स्वामिनि व्यतिरेकश्च वाक्ये यद्यपि दृश्यते ।

प्राधान्य एव तस्येष्टो बहुव्रीहिविवक्षिते ॥ २३८ ॥

वृत्तिवाक्ययोरत्यन्तभेदादर्थभेदोऽविनाभावोति वाक्येऽन्यपदार्थस्योपसर्जनत्वेऽपि वृत्तौ प्राधान्यं तस्याभिमतम् ॥ २३८ ॥

एवं च नेदमनुगुणं वाक्यमित्याह—

गवां विशेषणत्वेन यदा तद्वाक् प्रवर्तते ।

अस्यैता इति तत्रार्थे बहुव्रीहिर्न विद्यते ॥ २३९ ॥

कस्यैताश्चित्रगव्य इति जिज्ञासायां चित्रा गावोऽस्येति यदा वाक्यं प्रयुज्यते तदोपसर्जनत्वे तद्वतो गोस्वामिनो वाक्यादस्मादवगतेर्वृत्त्यर्थो न प्रदर्शितः स्यात् परिपूर्णः ॥ २३९ ॥

इदं त्वनुगुणं वाक्यमित्याह—

यदा प्रत्यवमर्शस्तु तासां स्वामी गवामिति ।

गोभिस्तदाऽभिसम्बन्धो निमित्तत्वाय कल्पते ॥ २४० ॥

आसां चित्रगवीणां कः स्वामीति जिज्ञासायां यदा स्वामिविशेष-
प्रतिपत्त्यर्थं चित्रा गाव उपलक्षणत्वेनाश्रीयन्ते तदाऽन्यपदार्थस्य ध-
र्तिपदार्थैर्गोभिरभिसम्बन्धो बहुव्रीहिसमासस्य निमित्तं जायते, तत-
श्च चित्रा गावो यस्य सोऽयं चित्रगुरित्येवमप्रान्यपदार्थप्राधान्ये
वाक्यमुचितमित्यर्थः ॥ २४० ॥

यदा तर्हि सम्बन्धान्निमित्तात्सम्बन्धो समासवाच्यस्तदा लिङ्ग-
सङ्ख्याऽतिदेशस्योपयोगो न वेत्याह—

अपेक्ष्यमाणस्सम्बन्धो रूढित्वस्य निवृत्तये ।

निमित्तानुविधायित्वात्तद्धर्मार्थः प्रयुज्यते ॥ २४१ ॥

सम्बन्धावच्छिन्नस्सम्बन्धो वाच्य इति निमित्तस्य सम्बन्धस्या-
नुविधानमनुप्रवृत्तिरिति तस्यैव सम्बन्धस्य स धर्मो लिङ्गसङ्ख्यार-
हितत्वं यस्य तथाभूतो बहुव्रीहिवाच्यः प्राप्नोति सम्बन्धो हि निमि-
त्तमसत्त्वभूतस्स च नानुविधीयते, अत्र निमित्तमिति न वाच्यं-
यस्मान्निमित्तेऽननुविधीयमाने रूढिशब्दो बहुव्रीहिस्स्याद् रूढि-
वयवार्थानुसरणाभावात् चित्रगुरित्यादौ चावयवार्थोऽनुस्त्रियत-
एव ॥ २४१ ॥

एतदेव निदर्शनेन द्रढयति—

नाना चित्रा इति यथा निमित्तमनुरुध्यते ।

नानाभूतेऽपि वृत्तस्सन्बहुव्रीहिस्तथा भवेत् ॥ २४२ ॥

नानाशब्दोऽसहभावमात्रवचनोऽव्ययं स यदाऽसहभावं निमित्त-
मुपादाय तद्वति सत्त्वरूपे वर्तते तदाऽपि स्वनिमित्तानुविधानादसत्त्व-
भूत एव, एवं बहुव्रीहिरपि स्याद् निमित्तानिमित्तवत्यर्थं निमित्तस-
रूपः प्रत्ययो जायत इति निमित्तिनः स्वरूपस्य शुद्धस्याप्रतिभासनात्
स्वकार्ययोगाभावे निमित्तकार्यमेव न्याय्यमित्यत्र युक्तिर्गर्भकृता,
न तु दृष्टान्तमात्रादर्थसिद्धिः ॥ २४२ ॥

तदेवं निमित्तानुविधानेऽत्र प्राप्ते व्यक्तिवचनातिदेशस्सफलः, यदा
नुवर्तिपदार्थभूताः सम्बन्धिनो निमित्तमन्यपदार्थस्य द्रव्यस्य तदा

नार्थोऽतिदेशेनेत्याह—

सम्बन्धिनि निमित्ते तु द्रव्यधर्मो न हीयते ।

लिङ्गाभावो हि लिङ्गस्य विरोधित्वेन वर्तते ॥ २४३ ॥

प्रवृत्तिनिमित्तं सम्बन्धि वाच्योऽपि सम्बन्धी लिङ्गसङ्ख्यासम-
न्वययोग्य इत्यत्र पक्षे स्वाभाविके लिङ्गसङ्ख्ये नार्थोऽतिदेशेन, न ह्यत्र
निमित्तानुविधानेऽपि द्रव्यधर्मस्य लिङ्गसङ्ख्यायोगित्वस्य हानिः
निमित्तस्यापि लिङ्गसङ्ख्यायोगित्वाद्, यद्यपि चान्यलिङ्गसङ्ख्याश्चि-
त्रा गावश्च सम्बन्धिनो निमित्तभूताः देवदत्तश्चान्यपदार्थो वाच्योऽ-
न्यलिङ्गसङ्ख्यस्तथाऽपि सम्बन्धिनामवयवार्थानामत्र प्रवृत्तिनिमित्ता-
नां निमित्तरूपातिरोधायकत्वं भेदेन प्रवृत्तिनिमित्तहेतुत्वात् तथा चा-
तिरस्कृतात्माऽन्यपदार्थः सम्बन्धी प्रतीयमानः स्वलिङ्गसङ्ख्यायोगार्ह-
एवेति नास्ति विरोधः सम्बन्धस्य तु प्रवृत्तिनिमित्तत्वे स्वशब्दोपादा-
नोऽसौ स्वरूपाविरोधेन सम्बन्धिनं गमयेत् तथा च केन निमित्तेना-
लिङ्गसङ्ख्येन तिरोहितरूपसम्बन्धी स्वलिङ्गसङ्ख्याकार्यं नासा-
दयति लिङ्गाभावो लिङ्गविरोधी नान्यलिङ्गता ॥ २४३ ॥

तथा हि—

सङ्ख्यावान् लिङ्गवांश्चार्थोऽभिन्नधर्मा निमित्ततः ।

आसन्न एव द्रव्यत्वात्तद्धर्मेन विरुध्यते ॥ ॥ २४४ ॥

यदा सम्बन्धी निमित्तं स एव च लिङ्गसङ्ख्यावानन्यपदार्थः
तदाऽसावभिन्नधर्मा तुल्यधर्मा, केनाभिन्नधर्मेत्याह निमित्तमपेक्षेत्यर्थः,
निमित्तेन तुल्यधर्मेति यावद् द्वयोरपि सम्बन्धिनोः सत्त्वरूपत्वात्,
एवं चासन्न एवान्यपदार्थो निमित्तस्य तुल्यधर्मत्वान्निकटो ना-
तिदूरः संबन्धनिमित्तपक्षवद्, अतश्च निमित्तधर्मे लिङ्गसङ्ख्याभेदैरन्य-
पदार्थो न विरुध्यते, अतिरोहितात्मा ह्यभिधीयमानः स्वलिङ्गस-
ङ्ख्याभ्यां योज्यत इत्यर्थः,

क्व चित्तु विरोधे सति निमित्तधर्मानुवृत्तिर्भवत्येव तद्यथा हरीत-
क्यः फलानि, खलतिकं वनानोति, इत्थं च व्यतिरेकेण प्रतीयमानस्य
निमित्तस्य द्वयी गतिः तद्धर्मानुविधानं हरीतक्यादिषु तदभावो यथा

बहुव्रीहौ स्वरूपावेशेन त्वभेदेन प्रतीयमानस्य निमित्तस्य निमित्तिना धर्मोऽनुविधीयत एव, गतमेतत् ॥ २४४ ॥

इदं तु वक्तव्यं विभक्त्यर्थपक्षेऽपि सोऽयमिति संबन्धात् सम्बन्धिनिष्ठत्वे कः पदार्थाभिधानपक्षाद् भेद इत्यत आह—

विभक्त्यर्थेन चाविष्टं शुद्धं चेति द्विधा स्थितम् ।

द्रव्यं शुद्धस्य यो धर्मस्स न स्यादन्यधर्मणः ॥ २४५ ॥

पष्ठीलक्षणविभक्तिवाच्येन सम्बन्धेनापादिताभेदं द्रव्यं विभक्त्यर्थाभिधानपक्षे वाच्यम् ; अनन्योपहितं शुद्धं च पदार्थाभिधानपक्षे वाच्यमिति प्रकारद्वयेन द्रव्यस्य प्रवर्तनात् पक्षभेदः, तत्र च शुद्धस्य स्वेनात्मनाभिधीयमानस्य यो धर्मो लिङ्गसङ्ख्ये स न भवति सम्बन्धेनाविष्टस्याख्यायमानस्य पररूपोपरागादिति लिङ्गसङ्ख्याऽतिदेशोऽत्र सफलः, पदार्थाभिधानपक्षे तु शुद्धस्य द्रव्यस्यान्यपदार्थस्य वर्तिपदार्थविशिष्टस्याभिधानाद् वर्तिपदार्थलक्षणास्सम्बन्धिनः प्रवृत्तिनिमित्तमिति द्रव्यधर्महानिरुक्ता ॥ २४५ ॥

एतदेव द्रव्यस्य प्रकारद्वयेन वर्तनं पक्षयोर्विभजति—

द्रव्यमात्रस्य निर्देशे भेदोऽयमविवक्षितः ।

ग्रन्थे पूर्वत्र भेदस्तु द्वितीयेऽनुप्रदर्शितः ॥ २४६ ॥

विभक्त्यर्थावेशलक्षणो यो विशेषो द्रव्यमात्रस्य शुद्धस्य सम्बन्धानुपहितस्य निर्देशे प्रतिपादने पूर्वस्मिन् ग्रन्थे यत्रानुप्रयोगानुपपत्तिश्चोदिता “न वाऽनभिहितत्वादि”त्यादिना च प्रतिसमाहिता भाष्ये, तत्र पदार्थाभिधानपक्षे नाभिधातुमिष्टः, अथ वा विभक्त्यर्थोऽभिधीयत इत्यत्र तु द्वितीये भाष्यग्रन्थेऽयं विशेषः साक्षादेवोक्तः, अत्रापि विभक्त्यर्थाविष्टं द्रव्यमेवोच्यते अन्यथा द्रव्यानभिधाने सर्वथैवासङ्गत्तिवचनं कथमतिदेशादपि प्राप्येत प्रधानं तु संबन्धोऽत्र विवक्षितः ॥ २४६ ॥

यद्येवं तेन संवृतस्वरूपत्वाद्व्यस्याभिधानाभाव इति कथमिद-

मुक्तं सद्रव्यः सलिङ्गः ससङ्ख्य इत्यत आह—

द्रव्यस्य ग्रहणे चात्र लिङ्गसङ्ख्याविशेषणम् ।

द्रव्याश्रितत्वं हि तयोस्ततोऽन्यस्य न सिध्यतः ॥ २४७ ॥

यद्यपि लिङ्गसङ्ख्ययोर्द्रव्यं विशेष्यं तथाऽपि तयोवशेषणमत्र द्रव्यग्रहणं बोद्धव्यम् अन्यस्य गुणादेस्ताभ्यामयोगप्रतिपादनार्थं— द्रव्याश्रितत्वमेवानयोरिति संबन्धाभिधानेऽपि लिङ्गसङ्ख्यासिद्धय- सद्रव्य इत्युक्तं सम्बन्धो हि षष्ठीवाच्यमुद्भूतमत्र रूपं हित्वा द्रव्याभे- देनाभिधीयमानः सद्रव्योऽभिहितो भवति न तु द्रव्यस्यात्र गुण- भावादनभिधानम् अर्थेन हि रूपेण प्राधान्यं द्रव्यस्यैव पक्षभेदार्थं— तु सम्बन्धस्य शाब्दं प्राधान्यमाश्रितम् ॥ २४७ ॥

तथा हि—

सम्बन्धिभिन्नः सम्बन्धपरिच्छिन्ने प्रवर्तते ।

समासो द्रव्यसामान्ये विशिष्टार्थानुपातिनि ॥ २४८ ॥

वर्तिपदार्थभूतैः संबन्धिभिर्विशेषितो यः सम्बन्धः तेन परिच्छिन्ने स्वरूपसंबन्धेनावच्छिन्ने सम्बन्धिनि द्रव्यसामान्ये विभक्त्यर्थाभि- धानपक्षे बहुव्रीहिर्वाचकत्वेन वर्तते सामान्य इति पदार्थविशेषणाम- नभिहितानामनुप्रयोगोपपत्तिमत्रापि दर्शने पक्षान्तरवदाह ॥ २४८ ॥

अतश्च विशेषैः सामानाधिकारण्यात्तदनुपातित्वे फलमाह—

द्रव्यधर्मानतिक्रान्तो भेदधर्मेष्ववस्थितः ।

भविष्यदाश्रयापेक्षे लिङ्गलङ्ख्ये प्रपद्यते ॥ २४९ ॥

द्रव्यसामान्यवृत्तित्वाद्योग्यतामात्रात् द्रव्यधर्मं लिङ्गसङ्ख्याल- क्षणमतिक्रान्तः समासो द्रव्यविशेषे गतश्च रूपाभेदादसमर्थो लिङ्ग- वचनं प्रतिपत्तुमिति विशेषणानामिति शास्त्रसामर्थ्यात् पदान्तरप्रयो- गावधृतद्रव्यविशेषणाश्रयं गते यथायथं लिङ्गसङ्ख्ये समवलम्बत- इत्यवसितविचारो बहुव्रीहिः ॥ २४९ ॥

क्रमप्राप्ते नञ्समासे लिङ्गवचनातिदेशं विचारयितुं भाष्योपक्षिप्तं—

पक्षत्रयं समर्थयते—

शास्त्रप्रवृत्तिभेदेऽपि लौकिकोऽर्थो न भिद्यते ।

नञ्समासे यतस्तत्र त्रयः पक्षा विचारिताः ॥ २५० ॥

एकत्र गुणप्रधानभावस्यानवस्थानात् कथं पक्षत्रयोपपत्तिः, अब्राह्मणादेहि अन्यपदार्थस्यैव क्षत्रियादेरवधारणात् तत्प्रधानत्वमेव न्याय्यमिति चोदिते सतीदं समर्थनम् “अर्थानादेशात् तत्र लघ्वर्थमिति”ति वदता स्थितलक्षणोऽर्थः प्रक्रियाभेदेऽप्यव्यभिचारी लौकिक उक्तः, तथा हि यदाऽन्यपदार्थः प्रधानं तदा व्यक्तिवचनमुत्तरपदम् अविद्यमाना ब्राह्मणव्यक्तिराश्रयभूताऽस्मिन् क्षत्रिये क्षत्रियजाताविति यदा तु पूर्वपदार्थो नञर्थो निवृत्तिरूपः प्रधानं तस्यासतः क्रियायोगाभावाद् तदा निषेधस्य प्रसङ्गपूर्वकत्वादुत्तरपदार्थसदृशमेव प्रतीयते, एवमुत्तरपदार्थप्राधान्येऽपि ब्राह्मण्येनावसितः क्षत्रियादिरेवावगम्यत इति नास्ति भेदः, स्थितलक्षणस्यार्थस्यापोद्धारपदार्थस्त्वन्वाख्यानाङ्गमिति प्रक्रियायां स भिद्यते, तथा च किम्प्रधानोऽयं समास उत्तरपदार्थप्रधानः पूर्वपदार्थप्रधानोऽन्यपदार्थप्रधानो वेति पक्षत्रयमुपन्यस्य भाष्ये यस्मिन्पक्षे शास्त्रप्रक्रिया न विलुप्यते तमवस्थापयितुं विचारो न विरुध्यते ॥ २५० ॥

यद्यपि चापोद्धारपदार्थः प्रतिपादकशब्दनिष्ठः तथाऽपि—

शब्दान्तरेऽपि चैकत्वमाश्रित्यैव विचारणा ।

अब्राह्मणादिषु नञः प्रयोगो न हि विद्यते ॥ २५१ ॥

न ब्राह्मणोऽब्राह्मण इत्यादिपरिकल्पितावयवविभागप्रतिपादितशब्दनिष्ठं पूर्वपदोत्तरपदगतार्थविभागपरिकल्पनयाऽन्वाख्येयस्थितलक्षणार्थशब्दानुशासनं क्रियते लाघवाय तथा हि—प्रक्रियायामपि वाक्याद् वृत्तेः शब्दान्यत्वेऽपि वाक्येन सहाभेदं परिकल्प्य परीक्षा विधीयते तथा चाब्राह्मणादिषु समासेषु यद्यपि नञ्नाम न कश्चिद् दृश्यते, तथाऽपि वाक्ये नञः प्रयोगो दृष्टस्तदभेदेन व्युत्पादनं, सर्व—एव हि वृत्तेः संसृष्टार्थाया विशेषणविशेष्यादिभेदोऽर्थानां वाक्याभेदसमाश्रयः ; वाक्यार्थस्य वृत्तौ सम्प्रत्ययात् ततश्च निवृत्तिलक्षणस्य

सम्प्रत्ययादब्राह्मणादिष्वकाररूपमिदं नञ्सम्बन्धीति निश्चीयते, अधि-
कापनायादिषु त्वकाररूपमेवानुवर्तते न नञर्थः, परमार्थतस्त्वब्राह्म-
णादिर्निरस्तावयवविभागो मुण्डिसूत्र्यादिवदिति,

ब्राह्मणार्थो यथा नास्ति कश्चिद्ब्राह्मणकम्बल—

इत्यादिना निर्णीतमेव ॥ २५१ ॥

एवं पक्षत्रयविचारोपपत्तिमुक्त्वा कीदृगर्थो वाक्ये नञो दृश्यते
यस्य तदभेदेन वृत्तौ व्युत्पाद्यमानायामनुगम इत्याह—

प्राक्समासात्पदार्थानां निवृत्तिर्योत्यते नञा ।

स्वभावतो निवृत्तानां रूपाभेदादलक्षिता ॥ २५२ ॥

वाक्ये नञप्रयोगे निवृत्तिरवसीयते सा च न स्वतन्त्रा निर्विशेष-
णस्याभावस्याप्रतीतेरिति पदार्थनिष्ठाऽसौ तत्र सन्पदार्थो नञपदप्रयो-
गमात्राद् निवर्तयितुं नोत्सहते शब्दान्तरप्रयोगेऽपि च पदानां वा-
च्यस्य न्यूनताऽतिरेकयोरनुपपत्तिः तस्मात्स्वभावेनव निवृत्तानां नञ्
द्योतको निवृत्तेः, निवृत्तास्तर्हि कथं शब्देनोच्यन्त इति चेद् ? न-वस्त्व-
र्थः शब्दार्थः उपचारसत्ताऽऽश्रयस्तु भावाभावसाधारणप्रतीतिप्रति-
भासी शब्दवाच्य इति व्यपदेशे पदार्थानामन्यासत्तिरौपचारिकीति
कृतनिर्णयः, तथा च भावाभावसाधारण्यात् प्रयोगस्यानभिव्यक्ता
निवृत्तिर्नञा विद्योतत इति परपदार्थनिष्ठस्यार्थस्यावेदनाद्योतकत्व-
मुच्यते ॥ २५२ ॥

यद्येवं नञस्तत्र पदार्थ एव नास्ति यः प्रधानं स्यात् सति वा
तस्मिन्नभावात्मना तेन विशेष्यमाण उत्तरपदार्थः स्वभावात्प्रच्युतः
कथमसत्त्वात् प्राधान्यं प्रतिपद्येत ; असति च वर्तिपदार्थयोरभिसंबन्धे
तदवच्छिन्नान्यपदार्थाभिधानमपि न कल्पेतेति कथं पक्षत्रयोपपत्तिः ?
अथोत्तरपदार्थगता क्रिया प्रतिषिध्यते तदा समास एव नास्तीत्याह—

ब्राह्मणादिस्थया वाक्येष्वारूपातपदवाच्यया ।

क्रियया यस्य सम्बन्धो वृत्तिस्तस्य न विद्यते ॥ २५३ ॥

क्रिया प्रतिषिध्यमाना पदान्तरोपादाना वा स्याद् वृत्तिपदवाच्या

वा ? प्रथमे कल्पे ब्राह्मणो न भुङ्क्ते ब्राह्मणो नाधीत इति तिङन्तपद-
प्रतिपाद्यतया ब्राह्मणादिसमवायिन्या यस्य नञः क्रियया योगः तस्यो,
त्तरपदेनासामर्थ्यात् समासो नास्ति क्रियया हि नञोऽत्र सम्बन्धो-
न ब्राह्मणादिभिरुत्तरपदैः ततश्च समासस्यैवात्राभावाद् गुणप्रधानभा-
वविकल्पो वर्तिष्यदर्थानां निरालम्बनः पदार्थात्मभूतया त्वस्तिक्रि-
यया नञो योगे समासो भवत्येव तदानीं ह्युत्तरपदार्थेनैव सामर्थ्य-
ब्राह्मणो नास्तीति, अयमभिचारा हि सत्ता पदार्थस्याप्रयुज्यमानेऽपि
क्रियापदे प्रतीयत इति सामर्थ्यलभ्यायास्तस्या निषेधे निवृत्तिपदा-
र्थकैरेवोत्तरपदैरुपात्तेऽर्थे द्योतकस्य नञः प्रयोगात् सिद्धान्तयिष्यते
समासः ॥ २५३ ॥

नन्वेनेन न्यायेनोत्तरपदस्वीकृतयाऽन्ययाऽपि क्रियया नञस्सा-
मर्थ्ये भवतु समास इत्यत आह—

पाचकादिपदस्था चेन्नञा सम्बध्यते क्रिया ।

तत्र सत्ताऽनुपादानात्त्रिपक्षी नोपपद्यते ॥ २५४ ॥

उत्तरपदेन पाचकादिना या गुणभावेन पचयादिक्रियोपात्ता सा
यदि नञा द्योतकेन वाक्य इव युज्यते तदा स्वार्थावच्छिन्नाया वाच्य-
त्वेन नञा सत्ताया अपरिग्रहात् पक्षत्रयं न घटते ; द्योत्यार्थेनोत्तरपदे-
नैव सम्बन्धादुत्तरपदार्थप्राधान्यमेवैकं भवेद्, न हि नञः स्वतन्त्रः
कश्चित्पदार्थो यः प्रधानं गुण इति वा निरूप्यते द्योतकत्वाद् द्योत्यार्थ-
निष्ठत्वात् , तथा च यत्र द्योत्येन क्रियालक्षणेनार्थेनास्ति सम्बन्धः तत्र
समासो न पाचकोऽपाचकः इत्यादिः अत्र हि गुणभूतोत्तरपदेन क्रिया-
ऽभिधीयत इति नञा निषेध्यतया तस्यास्सम्बन्धः, ब्राह्मणादेस्तूत्तरप-
दस्य गुणभूताऽपि क्रिया न वाच्येति तेन नञस्सम्बन्धाभावात् पूर्वो-
क्तपक्षत्रयानुपपत्तिः तस्माद् द्योतकत्वं नञोऽनुपपन्नम् पक्षाभेदा-
नुपपत्तिप्रसङ्गादिति वृत्तिविषये वाचकत्वमभ्युपगमनीयं तथा
चासत्तावचनत्वान्नञो निवृत्तिपदार्थकैरुत्तरपदैर्ब्राह्मणादिभिरभिसम्ब-
न्धात् पक्षत्रयमुपपद्यते, असत्तासामान्यवचनो हि नञ् तद्विशेषवचनै-
र्योगमनुभवन् यथाविवक्षं पूर्वोत्तरपदान्यपदार्थप्रधानेतरभावसमाश्र-
येण वृत्तिमापद्यते ॥ २५४ ॥

यद्येवं—

सत्तयैवाभिसम्बन्धो यदि सर्वत्र कल्प्यते ।

असन्निति समासेऽस्मिन् सत्ताऽन्या परिकल्प्यताम् ॥ २५५ ॥

सर्वपदार्थानां सत्तायोगस्याव्यभिचारात् सत्तयैव पदार्थात्मभूत-
या न क्रियाऽन्तरेण व्यभिचारिणा यदि नञो योगः कल्प्यते तदा स-
न्नित्यत्रापि नञः समासे सत्ताया उत्तरपदनिबन्धनायाः सम्बन्धिस-
त्ताऽन्तरं नञा प्रत्याख्यमानं कल्पनीयमापतति, न चैवं सत्ताभेदः प्र-
तीयते एकस्या एवात्र निषिध्यमानायाः सत्ताया अवगमात् ॥ २५५ ॥

अत्रैवापरं दोषमाह—

क्त्याऽन्ते च तुमुन्नन्ते च नञ्समासेन दृश्यते ।

विशेषणविशेष्यत्वं नञा सत्ताऽभिधायिना ॥ २५६ ॥

अकृत्वा अकर्तुमिदं त्र्याख्यातेनेव कृत्वसुजादिसम्बन्धयोग्यतया
साध्यस्यैवार्थस्य प्रधानत्वेनाख्यायमानस्यासन्नित्येवमर्थेन नञा करो-
तेरभिसम्बन्धोऽवच्छेद्यावच्छेदकभावो नोपपद्यते न हि सत्तां निषेध-
ता नञा करोतेः सम्बन्धो युज्यते प्रतिषेध्येनैव प्रतिषेधस्य सम्बन्धा-
त् करोतेश्च सत्ताऽऽत्मकत्वाभावान्नात्र प्रतिषेध्यत्वं भवेदिति कथम-
भिसम्बन्धः तस्मादसत्तावाचित्वे नञ उभयत्राप्यत्र नोपपत्तिरिति
निषेधमात्रवचनोऽत्र नञ् ; तथा चासन्नित्यत्र उत्तरपदार्थात्मभूतां सत्तां-
निषेधतीति न द्वितीयसत्तापरिकल्पनाऽऽपतति, अकृत्वेत्यादौ तुकरो-
तिमेव निषेधतीति सम्बन्धोपपत्तिः किन्त्वब्राह्मणादावनुपपत्तिः ब्राह्म-
णार्थस्य सतो निषेद्धुं शक्यत्वाद् ; अत्रापि सन्नर्थः करोत्यर्थश्च भावा-
त्मकः कथं निषेद्धुं शक्यते एवं तर्हि स्वभावतो निवृत्तस्यार्थस्य द्यो-
तको नञ् वाक्य इव वृत्तौ प्रयुज्यते, तत्रापि द्वयी गतिः क्रियायोगम-
न्तरेण पदार्थस्य केवलस्यानुपपत्तेः विशिष्टक्रियाऽऽश्रयो वाऽर्थात्मा
स्वभावतो निवृत्तो द्योत्यतां क्रियासामान्याश्रयो वा ? पूर्वत्र कल्पे
सामर्थ्याभावाद् वृत्तिर्नास्ति सति वा सामर्थ्ये पक्षत्रयानुपपत्तिरि-
त्युक्तं, द्वितीयपक्षे सत्तालक्षणस्य क्रियासामान्यस्य नञ्द्योत्यस्य सा-
मान्यवाचिनैवोत्तरपदेन संबन्धेऽनवस्थोक्ता विशेषवाचिना त्वसंबन्ध-
इति द्योतकत्वमत्र नोपपद्यते, द्योतकत्वे हि द्योत्यार्थनिष्ठत्वात् सत्यपि

संबन्धे उत्तरपदार्थप्राधान्यमेवैकं स्यात् तस्माद्वाचकत्वमभ्युपेयं,—
तथा च नञः स्वतन्त्रोऽर्थ इति यथायोगं तस्य गुणप्रधानभावोप-
पत्तौ विचारः, न पक्षत्रये तत्र सत्तावचनो नञिति ॥ २५७ ॥

यथा द्वितीया सत्ता नापतति यथा चाकृत्वेत्यादौ संबन्धो युज्यते
तथोपपादयति—

६ क्रियायास्साधनाधारसामान्ये नञ्व्यवस्थितः ।

ततो विशिष्टैराधारैर्युज्यते ब्राह्मणादिभिः ॥ २५८ ॥

सामान्याभिधानेऽपि नञोऽसत्तावचनत्वेन प्रस्तावात् सत्तालक्ष-
णाऽत्र क्रिया तथा ह्यभावात्मको नञोऽर्थो भावस्य सत्ताया निषेध-
रूपः तस्यास्साधनमकर्मकत्वात् कर्तृशक्तिः, निराश्रयायाः साधनभा-
वानुपपत्तेः सामर्थ्यलभ्यस्तदाधार आश्रयोऽनाश्रितविशेषस्सामान्यम-
स्तीत्येवंरूपोऽत्र निर्दिष्टः तत्र वाचकत्वेन नञ् व्यवस्थितः प्रवृत्तः किं-
विद्यमानोऽर्थोऽस्तीत्येवंरूपो नञो वाच्यो नेति ब्रूमः, कथं तर्हि क्रि-
यायाः साधनाधारसामान्ये नञ् व्यवस्थित इत्युच्यते ? स्वार्थमभा-
वात्मकं तत्र निवेशयतीत्येवमेतदुच्यते, ततश्चाभावोपरक्तमस्ति क्रिया-
साधनाधारसामान्यं वृत्तिविषये नञ्वाच्यमिति नास्तीत्येवंरूपो-
नञोऽर्थः, तत्र किं नास्तीति विशेषाकाङ्क्षा तदुत्तरपदैः पूर्यते, तथा
च ततस्सामान्यावस्थानाद्धेतोर्विलक्षणैस्सत्ताविशेषसाधनाधारवच-
नैर्ब्राह्मणादिशब्दैस्संबध्यते नञिति तदर्थयोः सामान्यविशेषभावेन
विशेषणविशेष्यभावोपपत्तिः, सामान्यरूपं ह्यविद्यमानं विशिष्टैरवि-
द्यमानैर्युज्यते गोत्वं शाबलेयादिभिरिव, तत्र ब्राह्मणस्य सत्त्वमिति
यदा कामचाराद्विशेषणविशेष्ययोर्विवक्षा तदा पूर्वपदार्थप्रधानता,
असन् ब्राह्मण इति तु सामानाधिकरण्ये स्वपदार्थविश्रान्तावुत्तरपदा-
प्रधानता, असद्ब्राह्मण्यमस्येत्येवमन्यपदार्थगामित्वे वर्तिपदार्थयोरन्य-
पदार्थप्राधान्योपपत्तिः एवं विशेषे सामान्यस्याव्यभिचारात् पाचका-
दौ पच्यादिक्रियाविशेषानुगतसत्ताऽऽत्मकक्रियासामान्याश्रयपक्षभेदो-
पपत्तिः, एवं करोतिना सत्ताऽऽत्मनैव युज्यते न विशेषरूपेणेति विशेषे
सत्तामेव समवायिनीं नञर्थोऽसत्सामान्यनिषेधयोग्यतयाऽकृत्वाऽ-
कर्तुमित्यादावास्कन्दति असन्नित्यत्रापि प्रकरणाद्विशेषनिवेशिनीमेव

सत्तामसत्तासामान्यं निषेध्यतयाऽवलम्बते अनवच्छिन्नविषयस्यास-
त्त्वस्य प्रयोजनाभावेनाप्रतिपाद्यत्वाद् ब्राह्मणादिरेव हि कश्चित्स-
न्निषेद्धमत्रापादीयते न सन्ब्राह्मण इति प्रकरणात् विशेषावसाये ब्रा-
ह्मणादिपदप्रयोगानादरः तथा च ब्राह्मणादिरिवात्राप्यर्थ इति सामा-
न्यविशेषयोः प्रयोगोऽस्ति नैराङ्क्ष्यानुपपत्तेरिति सत्ताऽन्तरपरिक-
ल्पनादोषानवसरः, सर्वत्र चात्रोत्तरपदार्थसदृशप्रतिपत्तिः, अन्यत्रा-
धारोपितस्य हि स्वतो निवृत्तस्य निषेधः सुवचः ॥ २५८ ॥

तदित्थं वाचकत्वमभ्युपगम्य सर्वमुपपद्यते द्योतकस्य तर्हि वाक्ये
नञो वृत्तौ वाचकत्वं कथमुपपद्यत इति चेदाह—

61 वृत्तौ यथा गताद्यर्थमुपादाय निरादयः ।

युज्यन्ते साधनाधारैर्नञ्समासेऽपि स क्रमः ॥ २५९ ॥

निष्कौशाम्बिः अतिखट्वः प्रपणं इत्यादिवृत्तिपदेषु पूर्वपदभूता
निरतिप्रभृतयोऽसत्त्ववचना अपि वाक्ये द्रष्टाः सत्त्वभूतार्थाभिधा-
यिनः, तथा हि-गतकान्तादिससाधनक्रियावचनाः कौशाम्ब्यादिभिर-
पादानादिसाधनशक्त्याधारैर्द्रव्यैः संबध्यन्ते यदि चासत्त्ववचना एव
स्युस्तदा तैः सत्त्ववचनैः संबन्धो न स्यादिति तदन्यथाऽनुपपत्त्या
निष्क्रमणादिक्रियोपसर्जने साधनशक्त्याधारे द्रव्ये वृत्तिरेवानुमीयते
वाक्यपरिदृष्ट एव च तत्र वृत्तिरभिधानशक्तिनियमादिति नातिप्रसङ्गः,
यदाह वाक्यकारः—“तदर्थगतेर्वै”ति येनार्थेन निरादेर्भवति कौशाम्ब्या-
दिना सामर्थ्यं तदन्यथाऽनुपपत्त्या तस्यैव प्रतीतेरित्यर्थः ॥ २५९ ॥

एवं यथाऽत्र वृत्तौ पूर्वपदं पदान्तरसंभिन्नार्थनया वाक्यपरिदृष्टं वि-
शेषमन्तर्भावयति तथैवाब्राह्मणादाविति साम्ये, अत्रापि ह्युत्तरपदार्थ-
सम्बन्धान्यथाऽनुपपत्त्या नञोऽसत्सामान्यवाचकत्वं परिकल्प्यत इति
वाचकत्वोपायः सैवानुपूर्वो एवमप्यसत्सामान्याभिधायित्वे कथं-
पक्षत्रयोपपत्तिः पूर्वोत्तरपदार्थयोगुणप्रधानभावानियमे सति हि त्रयः
पक्षा उपपद्येरन् स तु कथमत्रानियम इत्याह—

तत्रासति नञो वृत्तेर्ब्राह्मणक्षत्रियादिभिः ।

विशेषणविशेष्यत्वं कल्प्यते कुब्जखज्जवत् ॥ २६० ॥

संक्षिप्त सूचीपत्रम् ।

	मूल्यम्	रु.	आ.
पुरश्चर्यार्णव (तंत्र) सम्पूर्ण ३ भाग में	१३	०	
न्यायरक्षामणि (वेदान्त) श्री अण्णयदीक्षित कृत	५	०	
न्यायप्रवेश (बौद्ध ग्रन्थ) सटीक	४	०	
न्यायसिद्धान्तमाला (न्याय) श्री जयराम भट्टाचार्य प्रणीता	३	४	
वास्तवचन्द्रशृङ्गोन्नति—गङ्गाधर मिश्र कृत टीका सहित	१	०	
लक्षण संग्रह—२७०० लक्षणानि सन्ति	०	४।	
वर्षकृत्य—२ भाग में—सम्पूर्ण	२	१२	
वर्षकृत्यपरिशिष्टम्—श्रोत्रियश्रीजगद्धरशर्मणा संकलितम्	३	०	
प्रतिबन्धकतावाद—गदाधर भट्टाचार्य प्रणीत	०	४	
विवाहवृन्दावनम्—सान्वय भाषाटीका सहितम्	१	०	
सूर्यसिद्धान्त—सौरदीपिका भाषा भाष्य सहित	२	०	
गोलपरिभाषा—बुद्धिनाथझा विरचिता	०	२	
रेखागणितस्यैकादशद्वादशाध्यायौ-रचयिता रामचन्द्र झा	०	७	
मकरन्दविवरणम्—सोदाहरणम्	०	६	
प्रेरणादर्पण	०	४	
भावकुतूहलम्—जीवनाथ झा विरचितम्—मूल मात्रम्	०	४	
चलनकलनम्—चतुर्थाध्यायपर्यन्तम्—मुरलीधरठकुर कृतम्	१	०	
प्रश्नभूषणम्—प्रश्नविचारस्यात्युत्तमोग्रन्थः—श्री जीव- नाथ झा विरचितम्	०	४	
सिद्धान्तशिरोमणि—गणिताध्याय—वापूदेव शास्त्रि कृत टिप्पणी सहित (सन् १९१२ का संस्करण)	१	८	
सिद्धान्तशिरोमणि—गोलाध्याय—	१	०	
सिद्धान्तशिरोमणेर्गणितगोलाध्याययोः टिप्पणी विवरणम्— श्री बुद्धिनाथ झा विरचितम्	१	८	
वित्रिभाङ्गायन विवेकः—श्री बुद्धिनाथ झा विरचितः	०	५	
दिग्मीमांसा—म०म० श्री सुधाकर द्विवेदि विरचितः	०	१०	
विशदा (नीलाम्बरी चापीयत्रिकोणमितिगणितस्य व्याख्या) श्री महावीर पाण्डेय विरचिता	०	१०	
जैमिनीय सूत्रम्—विनायकशास्त्रिवेताल कृत टीका सहितम्	०	८	
कृष्णम्भट्टी—(व्युत्पत्तिवादस्यटीका) प्रथम कारक(शिला)	०	८	
शृङ्गारसप्तशती—विहारी सतसई की संस्कृत दोहा छन्द में टीका सहित उल्था (शिला)	१	८	
सर्वदर्शनसंग्रह—माधवाचार्य कृत	१	४	
व्याप्तिपंचकम्—जीवानन्द विद्यासागर कृत टिप्पणी सहितम्	१	०	
जातकपद्धति—श्री गोपीकान्त शर्म कृतोदाहरण दर्शिनी टीकया सहिता	०	१२	

कपूर्वमञ्जरी—वासुदेव कृतया टीकया समेता	१	०
कारिकावली—श्रीदेवोसहायमिश्रविरचितकण्ठाभरणसहिता	०	८
भार्मिनी विलासः—अच्युतराय कृतया प्रणयप्रकाशाख्यया व्याख्यया समेतः	१	०
उपनिदानसूत्रम्—अथवा सामगानां छन्दः	१	०
वनमाला (जल विचार) श्री जीवनाथ झा विरचिता	०	२
पाणिनीयशिक्षा—सभाष्या	०	२
वशिष्टसिद्धान्तः—ब्रह्मपुत्र महर्षि श्री वसिष्ठ विरचितः	०	२
पथ्यापथ्यम्—मूल मात्रम्	०	२
ब्रह्मपुराण—लक्ष्मीपुर संस्करण	२	८
संस्कृतप्रवेशिनी	०	२
रमल भैरवम्	०	८
श्री मद्भगवद्गीता—मनभावनी भाषा टीका समेत	०	४
शिशुपालवधम्—सर्गद्वयात्मकम्—सर्वङ्गपाख्यया वालवो- धिन्या च व्याख्यया समुल्लसितम्	०	८
रसाध्यायः—टीकया संवलितम्—(वैद्यक शास्त्र)	०	१०
शब्दभेदप्रकाश—मितपदाख्यव्याख्याविभूषितः हिन्दी टीकाश्च	०	२
वासुदेवविजयम्—पदचन्द्रिकाख्य व्याख्या समेतम्	१	०
न्यायतत्त्वप्रबोधिनी—श्री हरिनाथ तर्क सिद्धान्त प्रणीता	०	२
कारिकावलीमुक्तावली—दिनकरी टिप्पणी सहिता	२	०
सांख्यकारिका—नारायणतीर्थकृतचन्द्रिकाव्याख्यया सहिता	०	१
रघुवंश—मूल मात्र—सम्पूर्ण	०	०
विष्णुसहस्रनाम	०	०
सूर्यशतकम्—महाकवि श्री मयूर भट्ट विरचितम् मूलमात्रम्	०	०
सूर्यशतकम्—श्री गोपाल शर्मा विरचितम्—मूल मात्रम्	०	०
कलिमाहात्म्यम्—अर्थप्रबोधिनीटीकासहितं भाषानुवादं च	०	०
पारदयोगशास्त्र	०	०
पञ्चसिद्धान्तिका—वराह मिहिराचार्य प्रणीता	१०	०
श्री मध्वमत ग्रंथस्थ मूल टीका द्यंत श्लोकाः	०	०
श्री सुमध्वविजय	०	०
गायत्रीतन्त्रम्	०	०
गायत्रीपूजापद्धति—श्री विभाकराचार्य विरचिता	०	०

एतदतिरिक्तानि सर्वविषयकाणि पुस्तकान्यस्मत् कार्याणि
समुपलभ्यन्ते ग्राहकैर्निम्नलिखितस्थाने पत्रव्यवहारः कर्तव्यः ।

कृष्णदास गुप्त,

४०।६ ठठेरी बाजार

बनारस सि

Vakya padiyam

BENARES SANSKRIT SERIES

A

COLLECTION OF SANSKRIT WORKS

EDITED BY THE

PANDITS OF THE BENARES SANSKRIT COLLEGE,

Nos. 163 & 164.

श्रीविश्वनाथो विजयते ।

वाक्यपदीयम् ।

साङ्गवैयाकरणसिद्धान्तनिरूपणं श्रीभर्तृहरिमहावैयाकरणविरचितं
श्रीहेलाराजकृतप्रकाशाख्यटीकायुतम् ।

VĀKYAPADĪYA,

A TREATISE ON THE PHILOSOPHY OF SANSKRIT GRAMMAR

BY

BHARTRIHARI,

With a Commentary by Helârâja.

EDITED BY

Sāhityāchārya, Tarkaratna, Nyāyaratna,
Gosvamī Dāmodara S'āstrī of Brindaban.

Volume II. Fasc. VII & VIII.

BENARES:

PUBLISHED BY Krishna Das Gupta, Proprietor,

BRAJ BHUSHAN DAS & Co.,

C. K. 40/5, Thatheri Bazar, Near the Chauk.

Printed by Jai Krishna Das Gupta

at the Vidya Vilas Press,

Gopalmandir Lane, Benares.

1937.

LIBRARY
DEC 31 1968

UNIVERSITY OF TORONTO

द्वयोरपि खञ्जकुब्जशब्दयोर्गुणनिमित्तत्वाद्विशेषणविशेष्यभावं प्र-
त्यनियम उक्तो भाष्ये खञ्जकुब्जः कुब्जखञ्ज इति, एवमसत्सामान्ये नञो-
वाचकत्वेन वर्तनात् तद्विशेषवचनैर्ब्राह्मणादिभिर्यथावृत्ति विशेषणवि-
शेष्यत्वं गुणप्रधानभावः पर्यायेण घटते ॥ २६० ॥

तथा चाब्राह्मणोऽक्षत्रिय इत्यादौ किं सिद्धमित्याह—

कामचारे च सत्येवमसतः स्यात्प्रधानता ।

गुणत्वमितरेषां च तेषां वा स्यात्प्रधानता ॥ २६१ ॥

सिद्धं तु विशेषणविशेष्ययोर्यथेष्टत्वादिति खञ्जकुब्जादिवदनियमे
यदा सत्सामान्यं नञर्थः प्राधान्येन विशेष्यतया विवक्ष्यते तदा पूर्वप-
दार्थप्रधानता ; इतरेषामुत्तरपदार्थानां ब्राह्मणादीनां गुणत्वविवक्षायां-
सत्यां, यदा तु तेषामुत्तरपदार्थानां प्राधान्यं विवक्ष्यते तदोत्तरपदा-
र्थप्रधानो नञसमासः, अत एव च पूर्वपदोत्तरपदयोरभिसम्बन्धेऽर्था-
न्तरविषये विवक्षितेऽन्यपदार्थप्राधान्यमप्युक्तं भवति वाक्ये तु निषे-
ध्यनिष्ठतया निषेधस्यावगतेर्न स्वतन्त्रो नञपदार्थ इत्यवाचकत्वादयो-
क्तत्वम्, अतश्च गुणप्रधानभावे विवक्षानियमाभावात्तत्र पक्षत्रयानु-
त्थानम्, अत एव चादिवदलिङ्गताऽसङ्ख्यत्वमव्ययधर्मो नञर्थ-
स्य वाक्ये न तु वृत्तौ सत्त्वभूतार्थाभिधायित्वात् ॥ २६१ ॥

इत्थं पक्षत्रयोपपत्तौ समर्थितायां प्रथमं भाष्य उपक्षिप्तमुत्तरपदा-
र्थप्राधान्यं परीक्ष्यम्, तथा हि विरोधादसन् कथं ब्राह्मणादिर्विशेष्ये
तेत्यत आह—

प्राधान्येनाश्रिताः पूर्वं श्रुतेः सामान्यवृत्तयः ।

विशेष एव प्रक्रान्ता ब्राह्मणक्षत्रियादयः ॥ २६२ ॥

सतो निषेद्धुमशक्यत्वान्निवृत्तिविशिष्ट एव विशिष्टेऽर्थे ब्राह्मणा-
दयश्शब्दा वाचकत्वेनात्रोपक्रम एव प्रवृत्ताः, यदा तु तेषां भावरूपेऽ-
प्यर्थे श्रुतेश्शब्दस्य रूपमीदृशमेव तदाऽसौ स्वार्थरूपा निवृत्तिर्वोध्यते
नञा, नञपदप्रयोगे हि स विशेषः प्रकाशत इति विरोधाभावात् कल्पते

विशेषणविशेष्यभावः; प्राधान्येनाश्रुत इत्युत्तरपदार्थप्राधान्यपक्षमवलम्बने ॥ २६२ ॥

तदेव निदर्शनेन व्युत्पादयति—

यथा गौरादिभिस्तेषामवच्छेदो विधीयते ।

असत्ताऽप्यनभिव्यक्तं तादात्म्यं व्यज्यते तथा ॥ २६३ ॥

गौरः शुक्लः कृष्णो ब्राह्मण इत्यादौ यथा गौरादिभिर्विशेषणैरवलम्ब्यन्ते सामान्यश्रुता ब्राह्मणादयस्तथा सद्विशेषवचनाः श्रुतिसारूप्यादनवगतविशेषा नञा विशेष्यन्ते ॥ २६३ ॥

ननु गौरादयो विद्यमानार्थगतमेव विशेषमादधाना युक्तं यद्विशेषणानि स्युः, नञा तूत्तरपदार्थोन्मूलकेन कथं विशेषणविशेष्यभावः, नञप्रयोगे हि उत्तरपदार्थोऽसन्नित्यवधार्यते । तथा चासत्त्वादुत्तरपदार्थस्याप्रयोग एव ब्राह्मणादिशब्दानां प्राप्नोतीत्याशङ्क्याह—

यथा सत्ताऽभिधानाय सन्नर्थः परिकल्प्यते ।

तथा सत्ताऽभिधानाय निरुपाख्याऽपि कल्प्यते ॥ २६४ ॥

इह पदादुच्चरिताद्भावाभावसाधारणोऽर्थः प्रतीयते, न चासौ तथाविधो बाह्यः, तस्य भानैकनिष्ठत्वात् स एव चेच्छब्दैरुच्यते तदा तस्य सत्ताऽव्यभिचारात् तां प्रत्याकाङ्क्षाऽनुपपत्तेः सन्ब्राह्मण इति नावकल्पेत विशेषणविशेष्यभावः, अवकल्पते च, तस्मादुपचारसत्तारूपोऽर्थः पदवाच्यत्वेन कल्प्यते, सामान्येन भावाभावसंबन्धक्षम इत्यसन् ब्राह्मण इत्यत्रापि परिकल्पितार्थनिष्ठत्वेन नञप्रयोगो न विरुध्यते, बुद्धिर्ह्यस्य बहिस्सदसत्त्वमनपेक्ष्याकारं निरूपयन्ती विरोध्य विराधिविशेषणसमन्वयक्षमं तं पदार्थीकरोतीति प्रागेव निर्णीतम्, तत्र यथा नीलोत्पलमिति बुद्ध्या भागभेदकल्पनया सामान्यात्मना वस्तु निरूपितं नीलावशेषणेन संबध्यते तथा भावाभावसाधारण्येन बुद्ध्या गृहीतस्य निवृत्तिर्विशेषणं युज्यते, न ह्युत्पलं नाम किञ्चित्सामान्यं जगत्यस्ति वस्तु य नीलसंबन्धाद्विशेषमाश्रयेत्, एकमेव हि तद्विभागं नीलोत्पलमिति बुद्ध्यैव भागभेदोपपत्तिः, एवमिहाप्यब्राह्मण-

इति निर्विषयस्य प्रतिषेधस्य प्रवृत्तेस्सत्ता निषेध्यत्वेनोपचर्यते,
बुद्धिस्थायाश्च सत्ताया बाह्यत्वेनारोपाद्वाह्यसत्ताविषयः प्रतिषेधोऽव-
तिष्ठते तेनैतदचोद्यं बुद्धिप्रतिभासस्यापि स्वेनात्मना सता कथं नि-
षेध इति ॥ २६४ ॥

एवं निवृत्तपदार्थकस्यापि ब्राह्मणशब्दस्य प्रयोग उपपादिते त-
त्सदृशाधिकरणप्रतिपत्तिं नञ्समासेऽपि प्रतिपादयितुमाह—

क्षत्रियादौ पदं कृत्वा बुद्धिस्सत्तान्तराश्रया ।

जात्या भिन्नां ततस्सत्तां प्रसक्तामपकर्षति ॥ २६५ ॥

ब्राह्मणसत्ताविषया बुद्धिर्यदा कुतश्चिद्भ्रान्तिकारणात्क्षत्रिये प्र-
वर्तते तदा ब्राह्मणशब्दस्तत्र प्रयुज्यते, सोऽयं मिथ्याऽध्यवसायो यदा
तत्त्वज्ञानोन्निवर्तते तदा नञः प्रयोग इत्ययं विषयो नञ्समासस्य,
अब्राह्मणोऽयं क्षत्रिय इति क्षत्रियसामानाधिकरण्यात्तदवगतिः, एवं च
गुणप्रयोगादुपजाता सम्यग्बुद्धिर्ब्राह्मणत्वैकार्थसमवायिनी सत्तां क्ष-
त्रिये ब्राह्मणशब्दप्रयोगात्प्रसक्तामपकर्षति ततो निवारयति, नायं
ब्राह्मणो मिथ्या त्वेवमवसितस्तत्सदृशो ब्राह्मणोऽयमिति सदृशः क्षत्रि-
यादिरेव समासार्थस्सम्पद्यते, न लोष्टादिसमारोपनिबन्धनस्य सादृ-
श्यादेरभावात्, तथा चोक्तं—“नञिवयुक्तमन्यसदृशाधिकरणे तथा
ह्यर्थगतिरिति ॥ २६५ ॥

इह कथं नञ्समासः; अभाव इति, न ह्यत्रोत्तरपदार्थसदृशार्थसं-
प्रत्ययः; अपि तु तन्निषेधः प्रतीयते, भावस्योत्तरपदार्थस्य तस्य चा-
सतः कथं भावशब्दविषयतेत्यत आह—

अभाव इति भावस्य प्रतिषेधे विवाक्षिते ।

सोपाख्यत्वमनाश्रित्य प्रतिषेधो न कल्पते ॥ २६६ ॥

प्रतिषेधविषयप्रकल्प्यर्थमत्रापि बुद्ध्या निरूपितमाकारान्तरमव-
लम्ब्य भावशब्दप्रयोगात्तस्य श्रुतिसामान्यादसद्विषयताऽनवगमात्त-
दवगमाय नञ्प्रयोग उपपद्यते, निरुपाख्ये हि व्यामोहाद्भावतत्त्वस-

मारोपे तत्त्वाध्यवसायान्नञ्प्रयोग इत्यर्थः, एवं वैतद्-अथ वा सर्व
इमे शब्दा गुणसमुदाये वर्तन्ते इति दर्शनमुपक्षिप्तमत्र ॥ २६६ ॥

तदवलम्बनेनाप्याह—

अनेकधर्मवचनैः शब्दैस्सङ्ख्याभिधायिभिः ।

एकदेशेषु वर्तन्ते तुल्यरूपास्स्वभावतः ॥ २६७ ॥

जातिगुणक्रियालक्षणो धर्मोऽत्र गुणशब्देन विवक्ष्यत इति धर्मप-
देनाह समुदायस्यैव शब्दात्प्रतीतेः स एव शब्दार्थो न्याय्यः, ततश्च—

“तपः श्रुतं च योनिश्चेत्येतद्ब्राह्मणकोरकम्”

इत्युक्तं, यस्य परिपूर्णा धर्मजात्यादयः श्रुतादयश्च स मुख्यो ब्रा-
ह्मणः, तदभिधायी ब्राह्मणशब्दो रूढः, तेन तुल्यश्रुतिरवयवे वर्तते,
समुदायेषु हि वृत्ताः शब्दा अवयवेष्वपि वर्तन्ते तद्यथा तैलं भुक्तं
घृतं भुक्तमित्युक्तं, यद्यपि च सङ्ख्याभिधाय्येकदेशाश्रयो ब्राह्मणशब्दप्र-
योग इति तस्यैकदेशाभिधायी चार्थभेदात् स्वभावतोऽत्यन्तभिन्न एव
शब्दस्तथाऽपि श्रुतिसाम्यादर्वाङ्दर्शना भेदं नावगच्छन्तीत्यभेदमा-
श्रित्य समुदायावयववृत्तित्वं कथ्यते, तथा च ब्राह्मणजातिरहिते क्षत्रिये
विद्याविनयलक्षणैकदेशाश्रयो ब्राह्मणशब्दप्रयोग इति तस्यैकदेशाप्रवृ-
त्तिता श्रुतिसारूप्यादनवगता नञ्प्रयोगादवधार्यते,

“तपःश्रुताभ्यां यो हीनो जातिब्राह्मण एव सः”

इति वा ब्राह्मण उच्यते यो गुणहीनो जातिमात्रेण तु ब्राह्मणः,
इत्थं चात्र गुणसमुदायविषयत्वात् पूर्वोत्तरपदयोः सामानाधिकरण्य-
मुपपद्यते, अत्र हि नञा यस्यैव गुणस्य स्वाभाविकी निवृत्तिः सैव
द्योत्यत इत्यवशिष्टानां गुणानामर्थात् सङ्भावोऽवगम्यते, तत्र पूर्वमु-
पचारसत्ताऽऽश्रयेणोक्तम्, इहानीं तु पारमार्थिकस्यैव कस्य चिद्धर्म-
स्य नञा निवर्त्तनेऽपि परिशिष्टमात्राकलापे समुदायाध्यासेन शब्दप्र-
वृत्तिर्न निर्विषयेत्येतदाख्यायते, उभयोरपि च तयोरवयवयोः समुदा-
यात्मनाऽध्यासात्तस्यैव निषेधस्तत्रैव च शब्दप्रवृत्तिरिति नेदं चोद्यम्—
उत्तरपदार्थानुपादानां निषेधात् कथमुत्तरपदेन समन्वय इति ॥ २६७ ॥

तथा हि—

यथैकदेशकरणात्कृत इत्यभिधीयते ।

अकृतश्चेति सङ्घातस्स एवाब्राह्मणे क्रमः ॥ २६८ ॥

एकदेशस्य निष्पत्तेस्तदपरस्य चैकदेशस्यानिष्पत्तेः कृताकृतस्स-
ङ्घातोऽभिधीयते । अवयवात्मकात्वात्समुदायस्यावयवधर्मोपचारो न
विरुध्यते ॥ २६८ ॥

एवं गुणसमुदायस्यैकदेशप्रवृत्तिनिवृत्तिभ्यामब्राह्मणशब्दवाच्यं-
तत्र दोषमाह—

ब्राह्मणोऽब्राह्मणस्तस्मादुपन्यासात्प्रसज्यते ।

अकृते वा कृतासङ्गादविशिष्टं कृताकृतात् ॥ २६९ ॥

एकदेशं सङ्घातात्मनाऽवसाय ब्राह्मणोऽयमिति कथ्यते एकदेशा-
न्तरस्यासत्त्वात्, पुनः स एवाब्राह्मण इति प्राप्नोतीति विरोधापत्तिः,
यदि वा स 'थैवाकृते समुदाये समर्थसाधनसन्निधेर्निवृत्तिसंभावनया
कृतशब्दो यथा प्रयुज्यते तद्वत्क्षत्रियादौ ब्राह्मणसमानधर्मदर्शनाद्
ब्राह्मणशब्दवाच्यमात्राकलापं प्रत्यस्य ब्राह्मणत्वसंभावनया ब्राह्मण-
शब्दप्रयोगे सति यदा नञ् मुख्यार्थता निवर्तते न गौणार्थतेदृशी
प्रकाश्यत इति तदा कृताकृतशब्देन तुल्योऽयं नञ्समास इति द्वितीया-
र्थेन चोद्यं निवारितम् ॥ २६९ ॥

एकदेशे च ब्राह्मणशब्दो मुख्य इति सादृश्याद् मुख्यभ्रान्तिरस्या-
त्, तामपाकर्तुं नञ्प्रयुज्यमानो भवति विशेषणमित्याह—

अमुख्यसम्भवे तत्र मुख्यस्य विनिवृत्तये ।

शास्त्रान्वाख्यानसमये नञ् प्रयुक्तो विशेषतः ॥ २७० ॥

उपक्रम एवामुख्येऽर्थे ब्राह्मणशब्दः प्रयुक्तोऽनधिगतविवक्षितार्थ-
इत्यब्राह्मणशब्दस्य लौकिकस्याखण्डस्यान्वाख्यानार्थमेवं विभागे
विवक्षितार्थसिद्ध्यर्थमुपपद्यते नञ्प्रयोग इत्यर्थः ॥ २७० ॥

अत्रोत्तरपदार्थप्राधान्ये भाष्ये चोदितम्—अब्राह्मणमानयेत्युक्ते
ब्राह्मणमात्रस्यानयनं प्राप्नोतीति तत्कथं यावता राजपुरुषादिवत्
पूर्वपदार्थोपहितविशेषस्योत्तरपदार्थस्य प्रतीतिरित्याशङ्क्य भाष्यका-
णभिप्रायं व्याचष्टे—

पदार्थानुपघातेन दृश्यते च विशेषणम् ।

राजपुरुषादौ राजाद्यर्थः पुरुषाद्यर्थस्यानुच्छेदेन विशेषोपसंहाराद्युक्तं विशेषणम्, इह तु नञर्थ उत्तरपदार्थोच्छेदकः कथं विशेषणं स्याद् अनर्थक एवात्र नञ् तथा च ब्राह्मणमात्रस्यानयनं स्यादिति भाष्यकाराभिप्राय इत्यर्थः,

अथ न सर्वथोत्तरपदार्थनिवृत्तिरत्रापि तु—

अथ जातिमतोऽर्थस्य कश्चिद्धर्मो निवर्तितः ॥ २७१ ॥

नञेति शेषः, गुणसमुदाये जातेः प्रवृत्तिहेतुत्वात् तद्वतः समुदायस्य प्रदेशमात्रस्य निवृत्तिर्नञा द्योत्यते तदपरस्य तु प्रदेशस्य स्थितिरिति भवति विशेषावसायः ॥ २७१ ॥

यद्येवं—

अवश्यं ब्राह्मणे कश्चित्क चिद्धर्मो न विद्यते ।

विशेषावचनात्तत्र नञः श्रुतिरनर्थिका ॥ २७२ ॥

न हि सर्वो ब्राह्मणः परिपूर्णगुणो लभ्यत इति ब्राह्मणशब्दः प्रदेशवृत्तिरेव सर्वः, पूर्णगुणेऽपि जातिमात्रसंस्पर्शेन प्रवृत्तेः तथा च नञ्प्रयोगेऽपीत्यनर्थको नञ् ॥ २७२ ॥

किञ्चास्मिन्पक्षे—

अविशिष्टस्य पर्यायो नञ्विशिष्टः प्रसज्यते ।

अन्वाख्यानाद्धि साधुत्वमेवंभूते प्रतीयते ॥ २७३ ॥

य एवार्थो ब्राह्मणशब्दस्य निवृत्तैकदेशस्स एवाब्राह्मणशब्दस्येति नञ्समासवचनेन प्रज्ञापितसाधुभावोऽब्राह्मणशब्दो ब्राह्मणशब्दस्य पर्यायः प्राप्नोति ॥ २७३ ॥

एतत्समाधत्ते—

पदार्थानुपघातेन यद्यप्यत्र विशेषणम् ।

उपचारमतोऽर्थस्य साऽवस्था द्योत्यते नञा ॥ २७४ ॥

एकदेशोऽप्यत्र न मुख्यो ब्राह्मणजातीय इति बुद्ध्या तमुपचर्य न-
च्छब्दप्रयोगः, तथा चास्य सोपचरितलक्षणावस्था नञा प्रकाशयत-
इति पदार्थानुपघातेनैवेदमपि विशेषणं युज्यत इत्यर्थः ॥ २७४ ॥

तथा हि—

विशेष्येषु यथाभूतः पदार्थस्समवस्थितः ।

तथाभूते तथाभावो गम्यते भेदेहेतुभिः ॥ २७५ ॥

राजपुरुषनीलोत्पलादावपि यथाऽवस्थितविशेष्यपदार्थनिष्ठो विशे-
षणार्थ इति भेदेहेतुभिर्विशेषणैर्यथायथमर्थोऽवगम्यते, एवमिहापि
ब्राह्मणपदार्थो बुद्ध्योपचरितरूप इत्येवं नञ्पदप्रयोगादवगम्यत इति
युक्तं विशेषणम्, तदुक्तं भाष्ये—अथेह राजपुरुषमानयेत्युक्ते पुरुषमा-
त्रस्यानयनं कस्मान्न भवति अस्त्यत्रविशेषणं राजाऽत्र विशेषणं प्रयु-
ज्यते तेन राजविशिष्टस्यानयनं भवति इहापि तर्हि नञ्विशेषकं प्र-
युज्यते तेन नञ्विशिष्टस्यानयनं भविष्यतीति, अत्र चोदितं—कः पुन-
रसौ तत्रोक्तं निवृत्तपदार्थक इति ॥ २७५ ॥

तदाक्षिपति—

निवृत्तेऽवयवस्तस्मिन्पदार्थे वर्तते कथम् ।

नानिमित्ता हि शब्दस्य प्रवृत्तिरुपपद्यते ॥ २७६ ॥

बुद्धिपरिगृहीताकारोऽपि शब्दः प्रवर्तमानो बाह्यगतं बीजमवल-
म्बत एव, तथा च दृश्यविकल्पयोरेकत्वाध्यवसायाद्बाह्यमेव श-
ब्दार्थं मन्यन्त इति क्षत्रियादौ ब्राह्मणादेरेकदेशवाचित्वादवयवशब्द-
स्य कथमसति निमित्ते प्रवृत्तिः येन साऽवस्था नञा द्योत्यत इत्यु-
च्यते ॥ २७६ ॥

अथ स्वाभाविकी निवृत्तिरिति क्षत्रियेऽपि ब्राह्मणशब्दः तदा—

आराच्छब्दवदेकस्य विरुद्धेऽर्थे स्वभावतः ।

शब्दस्य वृत्तिर्यद्यस्ति नञः श्रुतिरनर्थिका ॥ २७७ ॥

यथा दूरान्तिकार्थवृत्तिराराच्छब्दस्तथा ब्राह्मणक्षत्रियवृत्तिः स्वभावतो ब्राह्मणशब्दो रूढ इत्यवगमे विनाऽपि नञ्प्रयोगं प्रकरणादिवशात्क्षत्रियावगतिर्ब्राह्मणशब्दाद्भविष्यतीति किं नञा कृत्यं येन नञ्समासोऽन्वारव्यायते न ह्यवश्यमनेकार्थानां पदान्तरप्रयोगाभिव्यङ्ग्यविशेषकत्वमुपलब्धम्, तदुक्तं भाष्ये—यदि स्वाभाविकी निवृत्तिः किं नञ्प्रयुज्यमानः करोतीति, अतोऽनन्तरमुक्तम्—अथ वाचनिकी तद्वक्तव्यं नञ्प्रयुज्यमानः पदार्थं निवर्तयतीति ॥ २७७ ॥

एतद्व्याचष्टे—

अथ स्वभावो वचनादन्वारयेयत्वमर्हति ।

तद्वाच्यमप्रसिद्धत्वान्नञाऽर्थो विनिवर्त्यते ॥ २७८ ॥

स्वभावोऽपि दुरवधारणत्वान्नञ् इत्यनेन यदि शब्देन ज्ञाप्यते तदेदमपि वचनेनान्वाख्येयम्, नञ्प्रयोगे पदानां प्रसिद्धोऽर्थो विनिवर्तत इति, अथास्यायं स्वभावः प्रयोगपारम्पर्यावसेयस्तदा सर्वस्यैवं स्वविषये व्यापारे शब्दान्तरानपेक्षणादुत्तरपदेनापि निवृत्त्यविधाने नञ्नापेक्षितव्य इत्यर्थः, अतोऽनन्तरं कीलप्रतिकीलवद्वाचनिको निवृत्तिः यद्येवं नञो माहात्म्यं न जातु चिद्राज्ञानो हस्त्यश्वं बिभृथुरिति दूषयित्वा स्वाभाविकी निवृत्तिः सिद्धान्तिता, तत्र च नञ्निमित्ता तूपलब्धिः तद्यथा समन्धकारे द्रव्याणां प्रदीपनिमित्तं दर्शनमित्युक्तम् ॥ २७८ ॥

तद्व्याचष्टे—

यद्यप्युभयवृत्तित्वं प्राधान्यं तु प्रतीयते ।

प्रस्थानं गम्यते शुद्धे तदर्थो हि न तिष्ठतौ ॥ २७९ ॥

गतिनिवृत्तिवचनस्तिष्ठतिः प्रसिद्ध इत्यन्तरेण प्रशब्दमुपसर्गः प्रस्थानार्थोऽपि तमर्थमवगमयितुमपर्याप्तो यथा; एवं क्षत्रियवचनोऽपि ब्राह्मणशब्दो नञमन्तरेण तदर्थनिश्चयाधायीत्यर्थः, न हि प्रशब्दस्य प्रस्थानमर्थः, तिष्ठतेतिरर्थकत्वप्रसङ्गादित्यसौ तिष्ठत्यर्थः, प्रशब्दस्तु द्योतकः, एवमत्रापि विज्ञेयम् ॥ २७९ ॥

ननु च यदि क्षत्रिये मुख्यो ब्राह्मणार्थो नास्ति तदा किमर्थं स-
न्दिग्धार्थो ब्राह्मणशब्दः तत्र वाचकोऽभ्युपगम्यते तस्य चायममुख्यो-
ऽर्थो नञ्प्रयोगादवधार्यत इति, यदि पुनरयं निवृत्तपदार्थकः किमर्थं-
ब्राह्मणशब्दः प्रयुज्यत इत्युक्तं भाष्ये,

तदाह—

किमर्थमतथाभूते सति मुख्यार्थसम्भवे ।

भेदे ब्राह्मणशब्दस्य वृत्तिरभ्युपगम्यते ॥ २८० ॥

व्याख्यातार्थोऽयं श्लोकः, ॥ २८० ॥

अत्र परिहारभाष्यम्, एवं यथा विज्ञायेत अस्य पदार्थो निवृत्त-
इति ह्युक्ते सन्देहस्स्यात् कस्य पदार्थो निवृत्त इति तत्रासन्देहार्थं-
ब्राह्मणशब्दः प्रयुज्यत इति,

एतद्व्याचष्टे—

अयं पदार्थ एतस्मिन्क्षत्रियादौ न विद्यते ।

इति तद्रचनशब्दः प्रत्ययाय प्रयुज्यते ॥ २८१ ॥

अयमर्थः—अज्ञानाद् दुरुपदेशाद्वा केन चिद् ब्राह्मणाः क्षत्रियोऽ-
ध्यवसितः स एवं बोध्यते नायं ब्राह्मणोऽब्राह्मणोऽयमिति; क्षत्रिय इति
तूक्ते ब्राह्मणार्थस्य तत्र निषेधो न कृतः स्यादिति विवक्षितोऽर्थो न
प्रतीयेत तस्माद् बुद्ध्या तत्र ब्राह्मणा माश्रित्य नञो विषयप्रकलृप्तौ
तदर्थनिवृत्तिरिति युक्तम् ॥ २८१ ॥

बौद्धश्च शब्दार्थः समारोपितरूपः सर्वत्र युज्यत एवेत्याह—

बुद्धेर्विषयतां प्राप्ते शब्दादर्थे प्रतीयते ।

प्रवृत्तिर्वा निवृत्तिर्वा श्रुत्या ह्यर्थोऽनुषज्यते ॥ २८२ ॥

इह यः शब्दार्थः प्रतीयते सर्वव्यवहाराङ्गं बहिस्सदसत्त्वमनपे-
क्ष्येति शब्दादर्थः प्रतीयन्त इत्यादिना पूर्वं निर्णीतं, तथा

च भावाभावसाधारणशब्दैः स्वार्थस्समुल्लिख्यत इति, तत्र प-
दार्थेऽनवस्थिते यथायोगं भावरूपमभावरूपं वा विशेषणमवकल्पत-
एव, तत्रोत्तरपदार्थप्रधाने नञ्समासे नञ्वियुक्तमन्यसदृशाधिकरणे
तथा ह्यर्थ इत्युक्तत्वाद्यत्रैव ब्राह्मणशब्दस्य भ्रान्त्या प्रयोगः तत्रैव तद-
र्थनिषेधे तदधिकरणसम्प्रत्ययो न सर्वत्रेत्यतिप्रसङ्गाभावात् सन्देहा-
द्दुरुपदेशाच्च ब्राह्मणशब्दो वर्तत इत्यादि भाष्यम् ॥२८२॥

तद्याचष्टे—

असम्यगुपदेशाद्वा निमित्तात्संशयस्य वा ।

शब्दप्रवृत्तिर्न त्वस्ति लोष्टादिषु विपर्ययात् ॥ २८३ ॥

दुरुपदेशात्क्षत्रिये ब्राह्मणशब्दप्रवृत्तिः पिङ्गलकेशादेरुपदिष्टस्य
विषयविवेकानवधारणात् कस्य चिद्भवति सन्देहनिमित्तं गुणस्सन्दे-
हशब्देनात्रोक्तः, तथा हि सादृश्यलक्षणात्संशयनिमित्तात् तत्र शब्द-
प्रवृत्तिरित्यत्यन्तविसदृशेषु लोष्टादिषु ब्राह्मणशब्दस्य प्रवृत्त्यभावाद-
ब्राह्मणशब्दादुत्तरपदार्थसदृश एव क्षत्रियोऽवगम्यते न लोष्टादि,
भ्रान्तिनिवारणाय हि नञः प्रयोगः, भ्रान्तिश्च सति निमित्ते; निर्बी-
जभ्रान्त्ययोगादिति सदृश एव तस्य विषयः, अत एव च नञ्वा ब्राह्म-
णार्थे मुख्ये क्षत्रिये निवारिते तदधिकरणभूतः क्षत्रियोऽवस्थित एवे-
ति प्रतिपद्यतेऽसौ क्रियासु साधनभावमब्राह्मणमानयेत्यादौ, प्रतिषे-
धमात्रोपक्षयत्वे तु नञ्समासस्यात्रासाधनः समासार्थः स्यादिति न
समारोपितरूपप्रतिषेधमात्रेऽस्य व्यापारः समारोपस्य च प्रतिपत्तृणां-
विपर्ययसितदर्शनानां नियमाभाव इत्यसत्यपि सादृश्ये कुतश्चिद् भ्रा-
न्तिकारणात् सर्वत्र प्रसिद्धे नञ्समासे समारोपोऽनुगन्तव्यः उपच-
रितोत्तरपदार्थप्रतिषेधेन ह्युत्तरपदार्थप्रधातो नञ्समास इत्यप्राणिना-
मस्त्रीविषयादयोपधादचित्तवत्कर्तृकादिति प्रयोगदर्शनात् समारोप-
निमित्तानुसरणेनोत्तरपदार्थसदृशप्रतिपत्तिर्विज्ञेया, इदं खल्वपि भूय-
उत्तरपदार्थप्राधान्ये सङ्गृहीतं भवति किमनेकमिति भाष्यम् ॥२८३॥

तद्याचष्टे—

अनेकस्मादस इति प्राधान्येन हि सिध्यति ।

सापेक्षत्वं प्रधानानामेव युक्तं त्वताल्विधौ ॥२८४॥

एकशब्दार्थस्यात्र प्रधानत्वे तदाश्रयमेकसङ्ख्यत्वादेकवचनमनु-
पसर्जनत्वात् सर्वनामसंज्ञाकार्यं स्मायादि च भवति, यदि तु पूर्व-
पदार्थस्यान्यपदार्थस्य वा प्राधान्यं स्यात् तदैकार्थस्योपसर्जनत्वात्
संज्ञोपसर्जनप्रतिषेध इति सर्वनामसंज्ञा न स्यात् तथा अस इत्यत्र
अन्तर्गणकार्यं त्यदादीनाम इत्येवमादि, तदर्थस्य प्राधान्ये सिध्यति
गणपाठो हि सार्वार्थ्येन प्राधान्येन विशेष्यत इत्युक्तं पाठात्पर्यु-
दासः पठितानां संज्ञाकरणं सर्वाद्यानन्तर्यकार्यार्थमिति तथा त्वत-
ल्भ्यां नञ्समासः पूर्वविप्रतिषिद्धं त्वतलोः स्वरसिद्धयर्थमित्यस्य प-
रिहारार्थं, यदुक्तं भाष्ये नात्र त्वतलौ प्राप्नुतः किंकारणमसाम-
र्थ्यादिति, तदुत्तरपदार्थप्राधान्ये युज्यते, तथा हि—अब्राह्मणत्वमि-
त्यस्य निरस्तावयवविभागस्य लौकिकस्य शब्दस्यान्वाख्यानाय यदा
विभागः क्रियते तदा नञर्थस्य प्रतिषेधस्य भावस्य चापोद्भूतस्य
ब्राह्मणादन्यस्य भाव इति यदा युगपद्विवक्षा तदा परत्वान्नित्यत्वा-
त्त्वतलौ स्यातां, तयोः कृतयोः पुनः प्रसङ्गविज्ञानान्नञ्समासे समा-
सस्वरः स्यात् सति शिष्टत्वादव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरः प्रत्ययस्वरश्चे-
ष्यत इति पूर्वविप्रतिषेधेनात्र नञ्समासे चोदिते परिहारोऽयम्, भा-
ष्येऽपि एते नात्रेत्यादि ब्राह्मणादन्यस्य भाव इति प्रतिषेधमपेक्ष-
माणो ब्राह्मणार्थस्तद्धितेनैकार्थीभावमनुभवितुं पूर्वमसमर्थ इति
प्रथममत्र नञ्समासः क्रियते,

ननु च भावार्थमपेक्षमाणोऽपि ब्राह्मणार्थः सापेक्ष एवेति न-
ञ्समासोऽपि न स्याद् नैतदस्ति प्रधानम् इदानीं सापेक्षमिति भवति
वृत्तिः तद्धिते तु प्रकृत्यर्थस्योपसर्जनस्य सापेक्षत्वं, तदेतत्कथमुपप-
द्यते यद्युत्तरपदार्थप्रधानो नञ्समासः, पूर्वपदार्थान्यपदार्थप्राधान्ये तु
भावप्रत्यययोरेकयोगक्षेमो नञ्समासस्स्याद् उभयत्रापि गुणस्य सा-
पेक्षत्वादिति परिहारभाष्यं नोपपद्येतेत्युत्तरपदार्थप्रधानताया उत्कर्षः,

ननु च नित्यशब्ददर्शने विभज्यान्वाख्याननयेऽपि बाह ऊडिति-
लिङ्गाद्यगपत्सन्निधानेऽपि; अन्तरङ्गबहिरङ्गयोरन्तरङ्गं बलवदिति न-
ञ्सम्बन्धमात्राश्रयो नञ्समास एव पूर्वं भवति, सत्यमेतद् भावार्थं
त्वपेक्षमाणो ब्राह्मण उद्भूतव्यतिरेको नञा सम्बध्यत इति प्रधान-
मत्र सापेक्षमित्येतदेव युक्तं पूर्वविप्रतिषेधवचनं तु ज्ञापकमुक्तम्, अ-
तोऽन्योन्याभावप्रत्ययो नञ्समासात् प्राग्भवति तथा च तत्रोत्तर-

पदवृद्धिर्नञ्स्वरश्च भवति, अतोऽनन्तरं भाष्यं किमत्र सङ्गृहीतमेक-
वचनमिति ॥२८४॥

तद्याचष्टे—

६९ एकस्य च प्रधानत्वात्तद्विशेषणसन्निधौ ।
प्रधानधर्माद्यावृत्तिरतो न वचनान्तरम् ॥२८५॥

एकार्थस्य प्रधानत्वात्तन्निषेधेनानेक इत्यत्र बहुष्वपि प्रतिपाद्येषु
प्रधानार्थानुयाय्येकवचनमेव भवति न तु बहुवचनमित्यर्थः ॥२८५॥

ननु च द्यादयोऽत्रैकशब्दवाच्याः समारोपितैकत्वा इति नञा
तत्रैकार्थप्रतिषेधे तदाधारस्य द्यादेः सम्प्रत्ययात् तद्वतमेव वचनं-
न्याय्यमित्याशङ्क्याह—

१० प्रधानमत्र भेद्यत्वादेकार्थोऽपि कृतो नञा ।
हित्वा स्वधर्मान्बर्तन्ते द्यादयोऽप्येकतां गताः ॥२८६॥

नञ्विशिष्टोऽनेक इत्यत्रैकार्थः प्रधानं विशेष्यत्वादिति तदाच्छ्रु-
रितरूपाः परित्यक्तस्वभावधर्मा द्यादयो निमित्तसरूपतामापन्ना निमि-
त्तानुविधानादेकत्वेनैव प्रतीयन्त इत्येकवचनमेव न्याय्यम् ॥२८६॥

विरुद्धेषु द्वित्वादिषु कथमेकत्वयोग इति चेदाह—

११ ब्राह्मणत्वं यथाऽऽपन्ना नञ्युक्ताः क्षत्रियादयः ।
द्वित्वादिषु तथैकत्वं नञ्योगादुपचर्यते ॥२८७॥

नञ् प्रयोगाद् ब्राह्मणशब्दो यथाऽब्राह्मण इत्यत्र क्षत्रियवृत्तिरव-
धार्यते तथाऽनेक इत्यत्रापि द्यादिवृत्तिरेकशब्दः प्रतीयते ह्युत्तरपदा-
र्थसदृशोऽर्थः तत्र चाध्यारोपितो दुरुपदेशादिना निमित्तेनोत्तरप-
दार्थ इति सर्वत्र समानम् ॥२८७॥

तथा हि—

१२ एकत्वयोगमासज्य सधर्मः प्रतिषिध्यते ।

व्यादिभ्यस्तेषु तच्छब्दो वर्तते ब्राह्मणादिवत् ॥२८८॥

भ्रान्त्या व्यादावेकत्वमारोपितं नञा निवार्यते न त्वेकशब्दः तथा हि भ्रान्तिनिवारणं विवक्षितं न प्रतीयेतेति क्षत्रियादौ ब्राह्मणादि-
शब्दवदेकशब्दोऽत्र प्रयोगार्हः, असति होकशब्दे व्यादिष्वेकत्वारो-
पाभावात् किं बाधितुं नञ्प्रयुज्यते, तस्मान्नञो विषयप्रकलृप्त्यर्थमे-
कशब्दः प्रयुज्यमानः प्रधानार्थ इति स्वधर्मानुवर्तते ॥२८८॥

वृत्तिवाक्ययोरविशेषेणेत्याह—

आविष्टसङ्ख्यो वाक्येऽसौ यथा व्यादौ प्रयुज्यते ।

वृत्तौ तस्य प्रधानत्वात्सा सङ्ख्या न निवर्तते ॥२८९॥

एकं चेन्न नित्किनौ नैकं व्यादय इति यथा वाक्ये सङ्ख्यान्तरेऽपि
एकशब्दोऽपरित्यक्तस्वसङ्ख्य एव प्रयुज्यते तथा समासेऽपि तद-
र्थस्य प्रधानत्वाद्नेक इत्यत्र स्वसङ्ख्यापरित्यागो नास्ति ॥ २८९ ॥

तत्परित्यागे तु विवक्षितार्थाप्रतीतिरित्याह—

प्रतिषेध्यो यथाभूतस्तथाभूतोऽनुषज्यते ।

वचनान्तरयोगे हि न सोऽर्थः प्रतिषिध्यते ॥२९०॥

प्रतिषेधविषयप्रकलृप्त्यर्थमसदर्थमप्युत्तरपदं प्रयुज्यत इति
यादृशोऽध्यस्तः प्रतिषेध्यस्तादृशार्थाभिधानाय उत्तरपदमुपादी-
यतेः व्यादौ चैकत्वं प्रतिषेध्यमित्युत्तरपदस्यैकवचने सत्ययं विवक्षितः
प्रतिषेधोऽवगम्यते द्विवचनाद्युपादाने त्वेकत्वं प्रतिषेध्यमानं न प्रती-
येत तस्माद्विवक्षितार्थोपयिकवचनमेव न्याय्यम् ॥२९०॥

कथं पुनरेकस्य प्रतिषेधे बहूनां सम्प्रत्यय इति भाष्यमेकत्वनि-
वृत्तिमात्रं प्रसज्यप्रतिषेधरूपमभिप्रेत्य प्रवृत्तं पर्युदासाश्रयेण सम-

थयते—

अशुक्ल इति कृष्णादिर्यथाऽर्थस्सम्प्रतीयते ।

सङ्ख्यान्तरं तथाऽनेक इत्यत्राप्यभिधीयते ॥२९१॥

पर्युदासे तु शुक्लनिवृत्त्या नीलादयो विशेषेणाशुक्लशब्दाद्यथा प्रतीयन्ते तथा ह्यादयोऽप्येकसङ्ख्यानिवृत्त्या विशेषेणानेकपदादवगम्यन्ते, एतदेव समर्थयितुं भाष्यं प्रसज्यायं क्रियां गुणं वा ततः पश्चान्निवृत्तिं करोति तद्यथा-आसय भोजय शाययानेकमिति ॥ २९१ ॥

तद्याचष्टे—

क्रियाप्रसङ्गात्सर्वेषु कर्मस्वङ्गीकृतेषु च ।

एकस्मिन्प्रतिषिद्धेऽपि प्राप्तमन्यत्प्रतीयते ॥२९२॥

क्रियापदमर्थसामर्थ्यात् साधनान्याक्षिपत्यविशेषेण तथाऽऽसयेत्युक्ते कर्मसामान्यमवगम्यते तत्र विधिपूर्वकत्वान्निवृत्तेः क्रियासामर्थ्याक्षिप्तनानासङ्ख्याश्रयकर्मप्रसङ्गे सत्येकप्रतिषेधादप्रतिषिद्धस्य सङ्ख्यान्तरयोगिन एव साधनत्वमवबुध्यते ॥ २९२ ॥

एतच्च कस्मिन्पक्षे कथ्यत इत्याह—

क्रियाश्रुतिश्च प्रक्रान्ते प्रसज्यप्रतिषेधने ।

पर्युदासे तु नियतं सङ्ख्येयान्तरमुच्यते ॥२९३॥

प्रसज्यप्रतिषेधे प्रतिषेधोपक्षयत्वाच्छब्दस्य क्रियासामर्थ्यात् प्रतिषिद्धवर्जं साधनोपादानम् पर्युदासे तु शब्दादेव अनेकमित्यस्मादुत्तरपदार्थसदृशनियतसाधनोपादानमित्युक्तमेव ॥२९३॥

आसय शायय भोजयेति प्रयोज्यप्रयोजकप्रैषोपादानेन विरुद्धक्रियानिर्देशस्योपादाने भाष्यकारस्याभिप्रायं व्याचष्टे—

धात्वर्थः कर्मविषयो व्यपदिष्टः स्वसाधनैः ।

अर्थात्सर्वाणि कर्माणि प्रागाक्षिप्यावतिष्ठते ॥२९४॥

सकर्मको धात्वर्थ आसनादिभेदभिन्नः पूर्वं यदा निर्दिष्टः प्रयोज्य प्रयोजकादिः स्वसाधनावच्छिन्नो वरुद्धक्रियास्वभावस्तदा तस्या विरुद्धानेकस्वभावस्यैकेन साधनेन साध्यत्वायोगात् पूर्वमेवानेकं साधनमुपात्तमित्येकनिषेधेन तस्यैव सम्प्रत्ययः अनन्तरं भाष्यं- यद्यपि तावदत्रैतच्छक्यते वक्तुं यत्र क्रियागुणौ प्रसज्येते यत्र तु खलु न प्रसज्येते तत्र कथमनेकस्तिष्ठतीति तत्र परिहारः भवत्येवंजातीयकेष्वप्येकस्य प्रतिषेधे बहूनां सम्प्रत्यय इति, अत्र चोद्यभाष्ये प्रसज्यप्रतिषेधे निषेधमात्रोपश्रयाद् व्यादीनामप्रतिपत्तिः स्यादित्यर्थः पर्युदासे समानजातीयस्य सङ्ख्यान्तरस्यैकत्वसमारोपास्पदत्वात्सिद्धः सम्प्रत्यय इति परिहाराभिप्रायः ॥२९४॥

एतद्व्याचष्टे—

निर्ज्ञातसाधनाधारे यत्राख्याते प्रयुज्यते ।

अनेक इति पश्चाच्च तिष्ठतीत्यनुषज्यते ॥२९५॥

साध्यत्वात्तत्र सिद्धेन क्रिया द्रव्येण लक्ष्यते ।

प्रागेवाङ्गीकृतं द्रव्यमतः पूर्वेण भिद्यते ॥२९६॥

यः कुतश्चिद्धेतोरेकतयाऽवधृतः साधनशक्त्यधिकरणभूतो द्रव्यात्मा आख्याते तद्वाच्यायां क्रियायां पुनरयथार्थताऽवसायादनेक इति पश्चाच्च तिष्ठतीत्यनुषज्यते प्रतिषिध्य पश्चात्क्रियापदं तिष्ठतीति प्रयुज्यते तत्र प्रागेवधृतस्य शक्तिमतो द्रव्यस्य परार्थमुपादीयमानत्वात् तदात्मानुरूपां साध्यमाक्षिपति क्रियां न क्रियासामर्थ्येनाक्षिप्यते द्रव्यमिति पूर्वस्मादस्य भेदः, अत्रापि च प्रज्ञातसाधनविषयोपनिपातदेकप्रतिषेधस्य प्रतिषिद्धपरिहारेण प्रतीयते साधनं, तदेवमश्रुतेऽपि पूर्वं क्रियापदेनैकनिषेधमात्र एव वाक्यं पर्यवस्यति क्रियाकाङ्क्षणादिति तत्राप्येकनिषेधे सङ्ख्यान्तरस्य साधनत्वमवगम्यत व यत्रापि एकक्रियोपदेशे नास्ति तात्पर्यं तत्रापि यावत्सङ्ख्यान्तरं प्रतीयत-वेति दूष्टान्तितं भाष्ये तद्यथा न न एकं प्रियं न न एकं सुखमेति ॥ २९५-२९६ ॥

तद्याचष्टे—

सङ्ख्यैव प्रतिषेधेन सङ्ख्यानन्तरमपेक्षते ।

वाक्येऽपि तेन नैकत्वमात्रमेव निवर्त्यते ॥३९७॥

न न एकं प्रियं न न एकं सुखमिति एतद्वाक्यमावाधे चेत्यत्र द्विर्वचनं शत्रोस्सुखेन प्रियेण च प्रयोक्तुरावाधः, अत्र च क्रियापदस्याश्रवणात् सुखप्रियप्रतिषेधमात्रव्यापारेऽपि वाक्ये सङ्ख्यानन्तराध्यासितानि सुखानि प्रियाणि च प्रतीयन्ते, एकं शत्रोर्न सुखम् अपि तु बहूनि, एवं प्रियाणि, इत्ययं ह्यत्र वाक्यार्थः विशेषप्रतिषेधस्य शेषाभ्यनुज्ञाविषयत्वात् सर्वसुखप्रियनिषेध एकपदोपादानमनर्थकस्यात्, एवं च यत्र वाक्येऽप्येतत्सामर्थ्यं तत्र वृत्तावुत्तरपदार्थसङ्शयार्थस्य पर्युदासे प्रतीतौ का विचिकित्सा तत्र ह्येकपदैनेव द्विबहूनाहेति नैकत्वमात्रनिवृत्तिः, अपि तु तन्निवृत्तिविशिष्टस्य द्वादेः प्रतिपत्तिस्सिद्धा ॥२९७॥

ननु कथं द्वादिरेव नियमेन प्रतीयते एकप्रतिषेधेऽन्यदेव शेषरूपं प्रतीयतामित्याशङ्क्याह—

स्नेहान्तरादवच्छेदस्तथाऽऽसत्तेः प्रतीयते ।

तैलेन भोजने प्राप्ते न त्वन्यदुपसेचनम् ॥२९८॥

यथा भोजनमतैलेन विधेयमिति चोदिते तैलप्रतिषेधसामर्थ्यात् सर्पिरादिस्नेहान्तराद्धेतोरवच्छेदो विशेषणं भोजनस्य प्रत्यासत्तेरेकजातीयत्वात् प्रतीयते न दध्ना पयसा वा, तथेहाप्येकप्रतिषेधे समानकार्यं सङ्ख्यानन्तरमेव सङ्ख्याजात्या प्रत्यासन्नं प्रतीयते न त्वविशेषेण यत्किञ्चिदेवान्यदिति स्थितमुत्तरपदार्थप्रधानतायां नञ्समासस्यानेकमित्यस्योपपत्तिरिति,

कथं तर्हि वृत्तिभेदे प्रयोजकंचित्तमेकमनेकेषामिति भगवतः पतञ्जलेः प्रयोगः ? एकशेषाश्रयेणेति ब्रूमः, एकनिषेधेऽपि हि कुतश्चिन्निमित्तान्नियतामेव व्यक्तिसंभावयेदिति सम्प्रत्येकशेषो न्यायः भाष्यकृता त्वेकवचनं समर्थितं तु बहुवचनं निवारितम् ॥२९८॥

इदानीमन्यपदार्थप्रधानपक्षविचारायाह—

एकार्थे वर्तमानाभ्यामसता ब्राह्मणेन च ।

यदा जात्यन्तरं बाह्यं क्षत्रियाद्यपादिश्यते ॥२९९॥

तदाऽवकल्पतेऽन्यपदार्थप्रधानो नञ्समास इति प्रकरणादवसेयम्, इहाब्राह्मणादिभिर्नञ्समासैरुत्तरपदार्थविपरीतवस्तुप्रत्यायनं दृश्यते; तत्र चान्वाख्यानप्रक्रियायां यदोत्तरपदोपादानाः समारोपितब्राह्मणाद्यर्थाः क्षत्रियाद्य इति नञस्तदोत्तरपदार्थप्राधान्यं निर्णीतं प्राधान्येनाश्रिताः पूर्वमित्यादिना, यदा त्वसत्सामान्यवृत्तिरप्ययं नञ् सद्विशेषनिबन्धनया ब्राह्मणश्रुत्या सामान्यविशेषभावेनैकाधिकरण्येन संबन्धमनुभूय तत्संबन्धप्रापितार्थातिशयं बाह्यं पदान्तरोपादानं-क्षत्रियाद्यनुपतदिह तावत्येव विश्राम्यति तदाऽन्यपदार्थप्रधानो-नञ्समासः तथा ह्यविद्यमानो ब्राह्मणो ब्राह्मणव्यक्तिराश्रयभूता यस्य क्षत्रियस्य क्षत्रियजातेरित्यस्या अन्यपदार्थभूताया वर्तिपदार्थाभ्यामभावब्राह्मणाभ्यामवच्छेद इति जात्यन्तरं बाह्यं भवति ॥२९९॥

उत्तरपदार्थप्राधान्ये तु क्षत्रियादौ समारोपिताया ब्राह्मणत्वजातेः प्रतिषेधात् सदृशं क्षत्रियादि जात्यन्तरमुत्तरपदवाच्यमेव न बाह्यं भवति बहुव्रीहाविवान्यपदार्थ इत्यस्याः श्रुतेरन्तरङ्गे स्वपदार्थ एव युक्ता वृत्तिरित्याशङ्क्यैतत्सदृशतत्पुरुषान्तरनिदर्शनेन व्युत्पादयति—

७३ श्यामेव शस्त्री कन्येति यथाऽन्यद्व्यपदिश्यते ।

असद्ब्राह्मण इत्याभ्यां तथाऽन्ये क्षत्रियादयः ॥३००॥

शस्त्रोव श्यामा शस्त्रीश्यामा कन्येति श्यामाशब्दस्य शस्त्र्यां वृत्तौ समासवाच्यमुपमेयमुक्तमिति तत्र यथा वर्तिपदाभ्यामनभिधीयमानाऽपि कन्या समासेनाभिधीयते, यतः कन्याशब्देन सामानाधिकरण्यं प्रतिपद्यते समासः तथाऽसन्निति नञा सदर्थेन ब्राह्मण इति च तद्विशेषवचनेन अनभिधीयमानोऽपि क्षत्रियस्समासेनाभिधीयते, तथा च यथोपमानसमासो विशेषविहितः सामान्यविहितेन बहुव्रीहिणा न बाध्यते, तथा नञ्समोऽपीति वचनादन्यपदार्थेऽप्ययं तत्पुरुष-इत्यर्थः ॥ ३०० ॥

अत्रैव निदर्शनान्तरमाह—

असास्ना गौरिति यथा गवयो व्यपदिश्यते ।

जात्यन्तरं न गोरेव सास्नाऽभावात् प्रतीयते ॥ ३०१ ॥

गोरवश्यं सास्नासम्बन्ध इति असास्न इत्युक्ते यदि परं सास्नामात्रमस्य नास्ति परिशिष्टावयवसन्निवेशसाम्यमिति गोसदृशस्य गवयस्य प्रतिपत्तिर्न गोरेव प्रतिषिद्धसास्नायोगस्याती वाक्यात्प्रतीति-
गवयसामानाधिकरण्यात्, एवमब्राह्मण इत्युक्ते जात्यन्तरं क्षत्रि-
योऽवगम्यते, ब्राह्मणजातिमात्रनिषेधे परिनिष्ठिततद्धर्मसाम्यप्र-
तिपत्तेः ॥ ३०१ ॥

तथा—

तुल्यरूपं यथा ख्यातं कण्टकैर्भेदहेतुभिः ।

खदिरं जातिभेदेन खर्बुरान् प्रतीययते ॥ ३०२ ॥

खदिरखर्बुरौ गौरकाण्डौ सूक्ष्मपर्णावित्यभेदेन पूर्वमाख्याते सदृ-
शा खदिरखर्बुरौ प्रतिपद्य पश्चात् कण्टकवान्खदिर इत्यभिधाने
कण्टकानां खर्बुरेऽभावात् ततः खदिरस्य भेदहेतुभ्यस्तेभ्यो विशेषः
प्रतिपद्यते, तथा च खदिरः खर्बुरादन्य एव न तु कण्टकाभिसम्बन्ध-
मधिकं तस्यैव प्रतिपद्यते। तथा ब्राह्मणधर्मैः सादृश्यमवधार्य क्षत्रिये
ब्राह्मणत्वावसायात् ब्राह्मणशब्देन प्राप्ते कथ्यते नायं ब्राह्मण इति जा-
तिभेदमात्रं, अन्यत्सर्वं सदृशमिति जात्यन्तरमेव प्रतीयत इति ॥ ३०२ ॥

दार्ष्टान्तिकमाह—

अविद्यमानब्राह्मण्यो यादृशो ब्राह्मणो भवेत् ।

अङ्गीकृतोपमानेन तथाऽन्योऽर्थोऽभिधीयते ॥ ३०३ ॥

शस्त्रीश्यामा कन्येति यथा वर्तिपदाभ्यामनुपात्ता कन्याऽभिधीय-
मानोपमानोपमेयभावमवगमयति असास्नो गौरिति च सास्नावर्ज्य-
मवयवसादृज्यं गोगवययोरर्थान्तराभिधाननिबन्धनं कण्टकादिवर्ज-
च गौरकाण्डादिसादृश्यमेव विवक्षितमिति सर्वत्र यथाऽत्रोपमानगर्भ-

मन्यार्थाभिधानं तथाऽब्राह्मण इत्यत्रापि, तथा च ब्राह्मणजातिवर्जम-
न्यैर्धर्मैरसादृश्यात् क्षत्रियादिरेवान्योऽर्थोऽभिधीयते, तथा हि-वैश्यः
क्षत्रियो वा ब्राह्मण इवायमब्राह्मणः तत्र सर्वथा भेदेऽभेदे वा नास्ति सा-
दृश्यमिति गोगवयवत्कथं चिद् भेदाभेदावनुसर्तव्यौ, यथा हि ब्रा-
ह्मणः कुतश्चिन्निमित्तादपोद्भूतब्राह्मण्यसामान्यस्तथाजातीयकोऽयमि-
त्यर्थः, ब्राह्मणस्यापि हि सम्भव इत्यब्राह्मण इत्यभिधानं कथमिव क्ष-
त्रियादेर्न स्यादित्यतिशयोक्तिगर्भमेतदुक्तम् ॥ ३०३ ॥

तदेवमुपमानोपमेयभावमङ्गीकृत्य नञ्समासः क्षत्रियादिजाति-
भेदोपादानमर्थमासादयति, दृष्टश्च सादृश्यान्तर्भावो नञ्समासे, तद्य-
था-अवर्षा हेमन्त इति, अत्र हि नञ्समासे वर्षासदृशो हेमन्तोऽभि-
धीयते कथमत्र सादृश्यमित्याह—

75 अवृष्टयो यथा वर्षा नीहाराभ्रसमावृताः ।

तद्रूपत्वात् स हेमन्त इत्यभिन्नः प्रतीयते ॥ ३०४ ॥

न वर्षा हेमन्तो वर्षासदृश इत्यर्थः, अविद्यमानवर्षणक्रिया यथा
वर्षाः प्रकीर्यमाणनीहारनिकराः प्रलम्बमाननीलवनाच्छादितदिग-
न्तुरास्तथाऽयं हेमन्तस्तमस्सन्ततितिरस्कृतालोक इत्येवंविधवर्षासा-
दृश्यादवर्षा इत्यभिधीयते तादुरूप्येण स्वपदार्थोऽपि ह्ययं तत्पुरुषो-
व्युत्पादितो गर्भीकृत्योपमामन्यपदार्थं वर्तते न त्वविद्यमाना वर्षा
वर्षात्वमस्येत्युपक्रम एवान्यपदार्थो व्युत्पाद्यते, उपसर्जनह्रस्वत्व-
प्रसङ्गात् ॥ ३०४ ॥

एवं गर्भीकृतोपमा नञ्समासाः प्रक्रियायामन्यपदार्थप्राधान्यवि-
षया इत्येकेषां दर्शनम्,

76 अपरे ब्राह्मणादीनां सर्वेषां जातिवाचिनाम् ।

द्रव्यस्यान्यपदार्थत्वे नञा योगं प्रचक्षते ॥ ३०५ ॥

जातिपदार्थपक्षे ब्राह्मणादयश्शब्दा जातिमेवाधारविविक्तां प्राधा-
न्येनाचक्षत इति वर्तिपदेन द्रव्यस्यानुपादानात् तदभिधायी समासो-
ऽन्यपदार्थप्रधानो भवति, असन्ब्राह्मणोऽविद्यमानं ब्राह्मण्यं यस्मिन्
क्षत्रियद्रव्यलक्षणेऽर्थेऽसावब्राह्मण इति जातिवाचिना ब्राह्मणशब्देन

सह तत्पुरुषः, तत्र ब्राह्मणजातेर्यत्राश्रयान्तरे सम्भाव्यते समवाय-
स्तत्रैव निषेधस्समुचितो नात्यन्तविजातीय इति क्षत्रियादिद्रव्यमे-
वान्यपदार्थ उक्तः ॥ ३०५ ॥

अस्मिन्दर्शने बहुव्रीहिनञ्समासयोर्विषयविवेको विकल्पत इत्याह—

न चैवं विषयः कश्चिद्बहुव्रीहेः प्रकल्पते ।

अगुरश्च इति व्याप्तिर्नञ्समासेन यस्य न ॥ ३०६ ॥

एवं विषयो जात्यवच्छिन्नान्यपदार्थद्रव्याभिधायी नञ्समासवत्र
प्रकल्पते बहुव्रीहेः, मत्वर्थे भूमादौ मतुब्बहुव्रीहिविधानात्, अवि-
द्यमाना गावो यस्येत्यगुरयमश्व इत्ययं बहुव्रीहिर्यस्य नञ्समासेनानेन
गोचरो नाक्रान्तस्तस्य कल्पित इत्यर्थादुक्तं भवति, अविद्यमानो गौर्गो
त्वमस्याश्वस्य सोऽयमगौरश्च इति हि नञ्समासप्रतिपत्तिः, उत्तर-
पदार्थविजातीयस्य नञ्समासेन स्वभावादभिधानात्, अविद्यमाना
गावो यस्येति तु मत्वर्थे बहुव्रीहिरित्यनयोर्विवेकस्सिद्धः, यदा तु न-
जोऽस्त्यर्थानां बहुव्रीहिर्वाच्यो वा चोत्तरपदलोपश्चेति प्रतिपदविहितो-
नञाश्रयो बहुव्रीहिः, तदैवं व्याख्यायते नञ्समासेन यस्य न व्याप्तेरव-
काशदानं स एवभूतो विषयो न कश्चिद्बहुव्रीहेः प्रकल्पते ततोऽनयो-
समाने विषये प्राप्ते स्वाभाविको यथोपवर्णितो विषयविवेक इत्येत-
त्सामर्थ्याज्ज्ञेयम् ॥ ३०६ ॥

इत्थमर्थानुगुण्येऽप्यन्यपदार्थप्रधानतापक्षेऽत्र प्रक्रियायां दोष
उक्तः, यद्यप्यन्यपदार्थप्रधानः अवर्षा हेमन्त इति तथाऽप्यस्य यल्लिङ्गं
वचनं च तत्समासस्य प्राप्नोतीति भाष्येऽभिहितम्, एतद्व्याचष्टे—

द्वन्द्वैकदेशिनोरुक्ता परवलङ्गता यतः ।

अवर्षासु ततोऽसिद्धिरिष्टयोर्लिङ्गसङ्ख्ययोः ॥ ३०७ ॥

अवर्षा हेमन्त इत्यन्यपदार्थप्राधान्ये हेमन्तगतलिङ्गसङ्ख्याप्रसङ्ग-
इतोष्टं बहुत्वं स्त्रीत्वं च न स्याद्, न चापि परवल्लिङ्गं द्वन्द्वतत्पुरुषयोरिति
परवल्लिङ्गता भवति; एकदेशिसमास एव तत्पुरुषे परवल्लिङ्गता निय-
मिता यतस्तत्पुरुषमात्रे हि परवल्लिङ्गतायां प्राप्तजीविकादावतिप्रसङ्गः

स्यात् ; तथा च वार्त्तिकं—“प्राप्तादिषु वैकदेशिग्रहणात्सिद्धमि”ति उप-
सर्जनह्रस्वत्वमप्यत्र प्राप्नोतीत्यवर्षा इति; अगौरिति चान्यपदार्थप्रधान-
त्वाविशेषाद् बहुव्रीहिवत्, न चापि परवलिङ्गमिति शब्दशब्दार्थावि-
त्यदः परिहर्तुं शक्यते विशिष्टे तत्पुरुषेऽस्य वचनादित्यन्यपदार्थप्रधा-
नपक्षो दुष्टः ॥ ३०७ ॥

इदानीं पूर्वपदार्थप्राधान्यमधिकृत्याह—

विशेषणं ब्राह्मणादिक्रियासंबन्धिनोऽसतः ।

यदा विषयिभिन्नं तत्तदाऽसत्त्वं प्रतीयते ॥ ३०८ ॥

यदा नञ्पदोपादानोऽसदर्थः क्रियासंबन्धितया प्रकान्तस्तदोत्तर-
पदार्थेन ब्राह्मणेन स एवावच्छिद्यमानो विशिष्टः प्रतीयते ब्राह्मणलक्ष-
णेन विशेषणेन भिन्नमवच्छिन्नमसत्त्वं नञर्थः प्रतीयमानं प्रधानं
भवतीति पूर्वपदार्थप्रधानतापक्षो जायते ॥ ३०८ ॥

ननु चासतः कथं क्रियासंबन्धित्वमित्याशङ्क्याह—

ब्राह्मणत्वेन च यव वादुच्यते सत्तदन्यथा ।

असदित्यपि स्मृतं न सतस्सत्ता निवर्त्यते ॥ ३०९ ॥

क्षत्रियादिरूपेण सन्ने रीतिं ब्राह्मण्ये नासन्नित्येवं विशिष्ट-
विषयमसत्त्वं नञ्पदादत्ते न स्यादसत्त्वमिति नास्ति क्रियासंबन्धवि-
रोधः, अत एव सदृशार्थस्येत्ययोऽपि सिद्धः असदित्यपि नञ्स-
मासे, सत्त्वेनेति अत्राप्यन्यथेति संबध्यते भावविशेषानुपहितस्याभाव-
स्याव्यवहार्यत्वात् प्रकारान्तर्गातवस्तुत्वेनोपलक्षितस्य सत उत्तरप-
दार्थस्य विद्यमानता निर्विहङ्गे तथा चास्य भावरूपानुपाति-
ना क्रियाविशेषेण योगोऽस्येत्येते तस्मिन्पूर्वपदार्थप्रधानतापक्षे भाष्ये
चोदितम् “अव्ययं ह्यस्य पूर्वपदमि”ति ॥ ३०९ ॥

तद्व्याचष्टे—

७४ सामान्यद्रव्यवृत्तित्वान्निमित्तानुविधायिनः ।

७५ अयोगो लिङ्गसङ्ख्याभ्यां स्याद्वा सामान्यधर्मता ॥ ३१० ॥

उत्तरपदार्थविशिष्टो नञर्थः प्राधान्येनाभिधीयत इति यस्यात्र द्रव्यसामान्यरूपे क्षत्रियादौ शब्दप्रवृत्तिनिमित्तस्यालिङ्गसङ्ख्यत्वा-
न्निमित्तानुविधायिनो निमित्तवतः स्वेन सत्त्वेनाव्यपदेशात् सत्यपि
सत्त्वरूपत्वेऽव्ययधर्मोपपत्तिरित्यनर्थमात्रलक्षणाव्ययसंज्ञाप्रसङ्गात् स-
मासार्थोऽलिङ्गसङ्ख्यस्स्यात्, नञो हि वाक्येऽभावसामान्यमर्थोऽस-
त्त्वभूतो द्रष्टः स एवात्र वृत्तावुत्तरपदार्थविशिष्टः प्राधान्येनाभिधीयत
इति कुतो लिङ्गसङ्ख्ये स्याताम्,

अथ समासस्याव्ययेषु पाठाभावाद् अव्ययसंज्ञाऽभावाद्भिभत्तेल्लु-
ङ्गास्तीत्युच्यते तथाऽपि व्यपदेशनिवृत्तावपि वस्त्वर्थो न निवर्तत इत्य-
व्ययधर्मा भवेयुरेव तथा च भाष्यं “पाठेनाव्ययसंज्ञायां सत्यामभिधे-
यवल्लिङ्गवचनानि भवन्ती”ति, यश्चेहार्थोऽभिधीयते न तस्य लिङ्गस-
ङ्ख्याभ्यां योगोऽस्तीति अननुविधीयमानेऽपि वा निमित्ते सत्त्वसा-
मान्यगतं लिङ्गं सर्वनाम स्यादेकत्वसङ्ख्या चेत्यब्राह्मणमित्येव प्रयोगः
स्यात् न त्वब्राह्मणावब्राह्मणा इत्यादि, व्यक्तिविशेषनिबन्धनो हि लिङ्ग-
सङ्ख्याभेदः, अत्र च व्यक्तिविशेषो न दृश्यः क्रियायोग्ये सत्त्वमात्रे
न तस्मासस्याभिधाव्यापारात् विशेषस्यापि नीतेः, अत्र परिहारो भाष्येऽ-
भिहितः “नेदं वाचनिकमलिङ्गता असङ्ख्यता वा किन्तर्हि स्वाभाविक-
मेतदि”त्यादि, तत्र किमस्माभिश्चक्यं भवितुं यन्नञः प्राक्समासाल्लिङ्ग-
सङ्ख्याभ्यां योगो नास्ति समासे तु भवतीति ॥ ३१० ॥

तद्व्याचष्टे—

७९ प्रागसत्त्वाभिधायित्वं समता द्रव्यवाचिता ।

निमित्तानुविधानं च न सत्त्वे स्वभावतः ॥ ३११ ॥

इह पौरुषेयी शब्दानामर्थप्रत्यायनं किर्त्तयितव्यविषया योग्यताऽभि-
धाना प्रयोगप्रामाण्यावसेयसत्त्वाच्च वृत्तिवाक्ययोः शब्दभेदाद्भि-
न्नशक्तित्वे वाक्ये नञर्थोऽसत्त्वभूतोऽपि वृत्त्या सत्त्वभूतोऽभिधीयते
तथा च क्रियायोगो दृश्यते तथा हि वाक्ये नञप्रतिषेधस्या-
व्यतिरेकेण प्रतिषेधमाचष्टे इति प्राधान्येनाव्ययार्थस्याभिहितत्वा-
ल्लिङ्गसङ्ख्यायोगो नास्ति, वृत्तौ तु प्रतिषेधोपसर्जनस्य प्रतिषे-
धस्य नञर्थत्वात् प्रतिषेध्यप्राधान्याल्लिङ्गसङ्ख्यायोग उपपद्यते, न

चावश्यकमन्यत्रापि निमित्तानुविधानं हरीतक्यादिषु व्यक्तिवचनयो-
र्व्यवस्थादर्शनात् यतश्च नञ्समासे लिङ्गसङ्ख्यायोगस्य दर्शनाच्छु-
क्लादिवन्निमित्तानुविधानं नास्तीत्यर्थः ॥ ३११ ॥

तथा हि—

७९ निमित्तानुविधाने च क्रियायोगे न कल्पते ।

तथा चाव्यपदेश्यत्वादुपादानमनर्थकम् ॥ ३१२ ॥

नञर्थस्यासत्त्वरूपस्य निमित्तस्यानुविधाने समासार्थस्य लिङ्ग-
सङ्ख्यायोगवदब्राह्मणमानय पश्य वेत्यादिदर्शनादिक्रियासाधनभावो-
न स्यादित्यक्रियाऽङ्गस्य नामपदार्थस्य कीर्तनमफलमित्यनन्वाख्येयो-
नञ्समासः स्यात्, दृश्यते चास्य क्रियाऽङ्गभाव इति प्रयोगप्रामाण्याद-
ननुविहितनिमित्तस्सत्त्वभूतार्थाभिधाया युज्यते लिङ्गसङ्ख्याभ्यां-
नञ्समासः, इयता च लिङ्गसङ्ख्यासम्बन्धमात्रं स्वामाविकताऽभिधा-
ने न स्यात् प्रयोगानुपाती तु यथायथं लिङ्गसङ्ख्याविशेषो विवक्षित-
इति तत्सिद्ध्यर्थं पक्षान्तरमत्र भाष्ये प्रतिपादितम्—“अथ वा गुणवचना-
नां शब्दानामाश्रयतो लिङ्गवचनानि भवन्ती”ति ॥ ३१२ ॥

तद्वथाचष्टे—

८० असत्सामान्यवृत्तिर्वा विशेषैः क्षत्रियादिभिः ।

प्रयुक्तैराश्रयैर्भिन्नो याति तल्लिङ्गसङ्ख्यताम् ॥ ३१३ ॥

उत्तरपदार्थविशिष्टमसत्सामान्यं समासार्थो निर्ज्ञातविशेष इति
तज्जिज्ञासायां विशेषप्रयोगे तैर्विशेषैराश्रयैरसौ समासार्थो विशिष्टः
प्रयोगयोग्य इति यथायथं तल्लिङ्गसङ्ख्ये एव न्याय्ये अर्थानामितरेत-
रभावाव्यभिचारात्, ब्राह्मणादिनिवृत्तेः क्षत्रियादय एवाश्रय इति तद्वते
एव लिङ्गसङ्ख्ये युक्ते सर्वमूर्तीनां च सर्वलिङ्गत्वाच्छब्दशक्तेर्लिङ्गप्र-
तीतिनियमे क्षत्रियः क्षत्रमिति यथा स एवार्थो भिन्नलिङ्गाभ्यां शब्दा-
भ्यामभिधीयते एवमब्राह्मणः क्षत्रिय इत्यब्राह्मणशब्देन पुंस्त्वविशिष्टः
सोऽर्थः प्रतिपाद्यते निवृत्तिवचनेनाभेदोपचारात् तद्वत एवोपा-
दानात् यथा चान्ये जातिशब्दा आविष्टलिङ्गसङ्ख्यास्तथा नञ्समा-

सोऽपीति क्षत्रियादिना भिन्नलिङ्गेनापि सामानाधिकरण्यमस्योपपन्नम्
एवमनापः पृथिवीत्याद्युपपत्तिः अत एव चात्रापि स्वाभाविकत्वमेव
लिङ्गसङ्ख्याव्यवस्थाहेतुः पूर्वत्र तु परिहारे द्रव्यवचनत्वे स्वाभावि-
कत्वं हेतुरित्येतावता विशेषः ॥ ३१३ ॥

ननु निर्विशेषस्य सामान्यस्याभावात् सामान्यशब्देनैवोपगृहीतो
विशेष इति कथं तद्वाचिनः प्रयोग इत्याह—

प्रागाश्रयो हि भेदाय प्रधानेऽभ्यन्तरीकृतः ।

पुनः प्रत्यवमर्शेन विभक्त इव दृश्यते ॥ ३१४ ॥

असत्सामान्ये समासवाच्ये प्रथमत एव यद्यपि विशेषः स्वाश्र-
योगभीकृतस्तथाऽपि सामान्यश्रुतेर्विशेषस्यावधारणाभावाद्विशेष-
शब्देन पुनरसौ प्रत्यवमृश्यत एव तथा च सामान्याद्विशेषस्य विभाग
इव शब्दनिबन्धन इत्याश्रयाश्रयिभावप्रतीतावाश्रयगतसङ्ख्यायोग
उच्यते ॥ ३१४ ॥

तथा हि—

समासे श्रूयते स्वार्थो येन तद्वांस्तदाश्रयः ।

द्रव्यं तु लिङ्गसङ्ख्यावदसताऽभ्यन्तरीकृतम् ॥ ३१५ ॥

वृत्तौ नञः सत्त्वप्रधानार्थत्वात् लिङ्गसङ्ख्यायोगे द्रव्यसामान्य-
मभावानुरक्तं तेनासता वचनेनाभ्यन्तरीकृतं प्रतिपादितमिति पूर्वस्य
परिहारस्य स्वाभाविकत्वदर्शनस्यार्थो निगमितः, गुणवचनदर्शने तु
द्वितीये परिहारे समासे स्वावाच्योऽर्थः प्रतीयते येनासत्सामान्येन
क्षत्रियादिस्तद्वान्निवृत्तिविशिष्टोऽवधार्यते तस्याधार इति ॥ ३१५ ॥

निमित्तिनो निमित्तानुविधाने गुणवचनवलिङ्गसङ्ख्यायोगः क-
थितः स पदार्थोऽन्यपदार्थो वा क्षत्रियादिः कथं तेन पक्षद्वयोपप-
त्तिरित्याह—

एकार्थविषयौ शब्दौ तस्मिन्नन्यार्थवर्त्तिनौ ।

असतैव तु भेदानां सर्वेषामुपसंग्रहः ॥ ३१६ ॥

प्राक्समासान्नञ्वाक्ये निवृत्तिद्योतकः, ब्राह्मणशब्दश्च निवृत्तिवि-
शिष्टार्थाभिधाय्येव, एवमन्यार्थवर्तिनायेतौ शब्दौ तस्मिन् समास उ-
त्तरपदार्थेनावच्छिन्नो नञर्थ एकः प्रतिपाद्यो ययोस्तावेकार्थविषयो,
उपसर्जनसंभिन्नस्यैकस्यैव नञर्थस्य वाच्यत्वात् सर्वेषां तु भेदानां-
क्षत्रियादीनामभावेन नञर्थेनैव स्वीकारादुत्तरपदस्य तदुद्योतनमात्रे
व्यापारात्पूर्वपदार्थप्राधान्यम् ॥ ३१६ ॥

यदा त्वन्यपदार्थप्राधान्यं तदाह—

४२ ते क्षत्रियादिभिर्वाच्या वाच्या वा सर्वनामभिः ।

यान्तीवान्यपदार्थत्वं नञो रूपविकल्पनात् ॥ ३१७ ॥

क्षत्रियो वैश्य इत्येवमादयश्शब्दा अब्राह्मण इत्यत्रत्याद्विशेषात्
स्फुटमितरेतरविवेकेन गमयन्ति प्रयुक्तास्सन्तः, तदप्रयोगे तु सर्वनाम-
पदं सामान्यरूपेण तदर्थमाह—एवं च कृत्वा वर्त्तिपदाभ्यामुपगृहीतो-
ऽप्ययमर्थो न शक्यतेऽवधारयितुं पदान्तरप्रयोगमन्तरेणेति शब्दशक्ति-
मनवधारयन्तोऽन्यपदार्थत्वं क्षत्रियादेरेवावगच्छन्तोऽन्यपदार्थप्रधा-
नत्वं नञ्समासस्याहुः, नञ्पदं हि प्रतिषेधमाह—ब्राह्मणपदं तु स्वस-
जातीयमर्थमिति क्षत्रियोऽन्यपदार्थ इति भ्रान्ताः, शब्दशक्त्यनुसारिणां-
तु स्वपदार्थ एवात्र सदृशलक्षणोऽर्थ इतीवशब्दः, तथा हि—नञो रूपमी-
दृशमत्र न विकल्प्यते न विशेषेणानुगम्यते यैर्यदुत्तरपदार्थाभावविशि-
ष्टमसत्सामान्यं क्षत्रियाद्याश्रयभेदोपकल्पितविशेषं नञर्थ इत्युक्तं, तेषां-
भ्रान्तिः, पूर्वपदार्थप्रधानतायां लिङ्गवचनातिदेशस्योपयोगः ॥ ३१७ ॥

अत्र पक्षे दोषमुद्भावयति—

४३ विशेषस्याप्रयोगे तु लिङ्गसङ्ख्ये न सिध्यतः ।

अवर्षादिषु दोषश्च हेमन्तोऽन्याश्रयो यतः ॥ ३१८ ॥

असत्सामान्यस्योत्तरपदार्थोपकृतस्य समासवाच्यत्वेऽत्र यदा
क्षत्रियादयो विशेषाः प्रयुज्यन्ते तदा तैः प्रयुक्तैराश्रयैर्विशिष्टलिङ्गसङ्-
ख्यासिद्धिरस्तु तदप्रयोगे तु व्यक्तिविशेषनिबन्धने लिङ्गसङ्ख्ये न
सिध्यत इति सामान्याश्रय एव नपुंसकैकत्वलक्षणे ते स्याताम् अवर्षा
हेमन्तः अनापः पृथिवी अपञ्चाला जनपदः अगोदौ ग्रामः अतेजस्वि-
कताः अनर्थो गृहाः अनिदाघो वर्षा इत्यादिषु चेष्टलिङ्गसङ्ख्यासि-

द्विर्न स्याद् यस्माद्वर्षाभ्योऽन्यो हेमन्तोऽत्राश्रयः समासोऽर्थस्येत्य-
 वर्षा इति हेमन्तगतलिङ्गसङ्ख्याप्रसङ्गः, एवमन्यत्र योज्यम्, हेमन्तग्रह-
 णस्योपलक्षणार्थत्वात्, पूर्वपदार्थप्राधान्याच्च वर्षाऽर्थस्योपसर्जनत्वाद्
 ह्रस्वप्रसङ्ग इति पूर्वपदार्थप्रधानपक्षोऽपि दुष्टः, उत्तरपदार्थप्राधान्य-
 मेव त्वत्र सिद्धान्तः, तथा च यथायथमुत्तरपदार्थगतलिङ्गसङ्ख्या-
 सिद्धिः, अतिदेशस्य तु नायं विषयः, ये हि बाह्यपदार्थस्य सम्बन्धे
 भेदे विपरिवर्तन्ते गुणवचनाः स्वाश्रयतो लिङ्गसङ्ख्ये प्रतिपद्यन्ते तद्य-
 था शुक्लादयो यथा बहुव्रीहिसमासः, नञ्समासस्तूपात्तलिङ्गसङ्ख्या-
 भेदापरित्यागेनात्यन्तमनुवर्तते वर्षाऽऽदिष्विति जातिशब्दानामिवा-
 विष्टलिङ्गत्वान्नाश्रयतो लिङ्गानुगमोऽत्र क्रियते, तथा हि-अब्राह्मणः
 क्षत्रम् अब्राह्मणः क्षत्रिय इत्युत्तरपदार्थसमवायेव लिङ्गं दृश्यते अत-
 एव स्वाभाविकमेतदित्युक्तं, सङ्ख्याऽप्यवर्षाऽऽदिष्वुत्तरपदार्थसमवेतै-
 वेति साऽपि स्वाभाविकी, अब्राह्मणावित्यादौ, तु क्व चिद्वा-
 ह्यपदार्थापेक्षा सङ्ख्या, यद्येवं शब्दशक्तिप्रतिनियमादप्रयोगेऽपि विशे-
 षस्य विशिष्टे लिङ्गसङ्ख्ये सिध्यत एवेति पूर्वपदार्थप्रधानपक्षोऽपि न
 त्याज्यः, अत एव भाष्य चोद्यप्रतिसमाधानेन समर्थित एवायम् असः
 असर्वस्मा इति च सर्वनामकार्यं भवत्येव नञर्थस्याव्यतिरेककर-
 त्वाद् अतिसर्वायेत्यादावेव हि व्यधिकरणविशेषणविषये सर्वाद्यर्थ-
 स्याप्राधान्यं न तु समानाधिकरणे नञ्समासे वाक्य इव स्वार्थाप-
 रित्यागेनैव हि नञ्समासे सर्वादयो नञर्थविशेषणं भवन्तीति प्रवर्तत-
 एव सर्वनामकार्यम्; अत एव प्रधानसामानाधिकरण्यान्नानावि-
 भक्तित्वादप्रथमानिर्देशाच्चासत्युपसर्जनत्वे ह्रस्वत्वमपि न प्राप्नोति
 न चोपसर्जनकार्येषु पारिभाषिकसम्भवे लौकिकमुपसर्जनमुपादेयम्
 तस्मादुपपन्नं पूर्वपदार्थप्राधान्यदर्शनं, तदेवं नञ्समासादौ लिङ्गस-
 मासादौ लिङ्गसङ्ख्याऽतिदेशो यथाभाष्यमनुसृतः यथा नञ्समा-
 सादौ, एवमाकृत्यभिधानाद्वैकं विभक्तौ बाजप्यायन इति जाति-
 पदार्थपक्षाश्रयेणैकशेषप्रत्याख्यानं लि-वचनसिद्धिर्गुणस्यानित्य-
 त्वादित्युक्तं, गुणो द्वित्वस्त्रीत्वादिकः स चैकार्थसमवायाज्जाते-
 रवच्छेदकः नियतलिङ्गसङ्ख्यैश्च जातिशब्दैर्जातिः प्रत्याख्यत-
 इति शब्दशक्तिस्वभावापेक्षया नित्यत्वं तस्य कथ्यते, का चित् किल
 जातिः स्त्रीत्वयुक्तेन शब्देन प्रत्याख्यते का चित्पुंस्त्वयुक्तेनेत्यादि

तथा का चिदेकत्वयुक्तेनेत्याद्यतीत्यनित्यत्वम् अत एव गुणविवक्षा
नित्यत्वादिति भाष्ये पाठः, अत्रैव पक्षान्तरमभिहितं गुणवचनवद्वेति
लिङ्गवचनसिद्धिरित्येव ॥ ३१८ ॥

तदेतद्व्याख्यातुमुपक्रमते—

आकृतिस्सर्वशब्दानां यदा वाच्या प्रतीयते ।

एकत्वादेकशब्दत्वं न्याय्यं तस्यां च वर्ण्यते ॥ ३१९ ॥

प्रख्याविशेषादाकृतिसद्भावे चोदनासु च तस्यारम्भाज्ज्ञायते चै-
कोपदिष्टमिति तस्या एव शब्दार्थत्वं निर्णीतं तथा चैकशब्दत्वे तदा-
श्रये सिद्धे प्रत्याख्यात एकशेषः आकृतेरेकत्वात् तत्र सम्बन्धग्रहणा-
पपत्तेः सैव शब्दवाच्या, ननु च प्रतिनियतो विशेषशब्दात्प्रतीयत-
इति सामान्याभिधानमेवाश्रयभेदापायोपजनेष्वपि चैकप्रख्यातिबन्ध-
नाया जातेर्भेदापायोपजनाभावात्तत्प्रयुक्तः शब्द एक एव न्याय्यः अ-
र्थभेदे हि शब्दानां भेदः, अर्थश्च प्रधानभूतो जातिरेकेत्येक एव शब्दः
एवमुपक्षिप्य लिङ्गं यावद्विचार्यते तथा हि-इयमाकृतिश्शब्दैरभिधीय-
मानाऽऽविष्टलिङ्गोक्ता, आविष्टं लिङ्गं यया साऽऽविष्टलिङ्गा नियत-
लिङ्गेत्यर्थः सर्वत्र सर्वेषां लिङ्गानां सद्भावेऽपि केन चिच्छब्देन किञ्चि-
लिङ्गं प्रत्याख्यत इति शब्दविशेषापेक्षयाऽऽविष्टलिङ्गत्वमुच्यते ॥ ३१९ ॥

तदेतदाह—

आविष्टलिङ्गता तस्यां स्याद् ग्राम्यपशुसङ्ख्यत् ।

द्रव्यभेदेऽपि चैकत्वात्तत्रैकवचनं भवेत् ॥ ३२० ॥

“ग्राम्यपशुसङ्ख्येष्वतरुणेषु स्त्री”ति जातिपदार्थे प्रत्याख्याते सूत्रै-
स्वभावात्प्रतिनियतलिङ्गभेदोपग्रहः, तथा हि-तत्र मूलोदाहरणविषयेषु
स्त्रीत्वमेव गाव इमा इति प्रत्युदाहरणविषयेषु तु पुंस्त्वमेव तरुणेष्वि-
ति, एवं जातिशब्दानां नियतलिङ्गतास्वभावाज् जातिपदार्थदर्शना-
श्रयेण हि सूत्रप्रत्याख्याने शब्दशक्तिभेदाश्रयो लिङ्गनियमः, तथा च
ब्राह्मणो ब्राह्मणीत्यादावपि जात्यभिधाने शब्दशक्तिनिमित्तमेवोभय-
लिङ्गताऽभिधानं वृक्ष इत्यादौ तु पुंस्त्वमेव नियतं जातेरेव चा-
भिधीयमानत्वादानुमीयमानद्रव्यभेदेऽपि तस्य शब्देनानुपादानादभि-
धीयमानजातिनिबन्धनमेकवचनमेव भवेदिति जात्याख्यायामेकस्मिन्

बहुवचनमारभ्यते पूर्वश्लोके यद्यदेति तत्सम्बन्धादिह तत्तदेति यो-
ज्यमिति समन्वयोपपत्तिः ॥ ३२० ॥

यदि तर्हि लिङ्गभेदेन योगः कथमाविष्टलिङ्गता जातेरित्यत आह—

आश्रयाणां हि लिङ्गैस्सा नियतैरेव युज्यते ।

तथा च युक्तवद्भावे प्रतिषेधो निरर्थकः ॥ ३२१ ॥

एकार्थसमवायादाश्रयगतलिङ्गोपादाना जातिः शब्दशक्त्यनुसा-
रेण नियममङ्गीकृतवती तथा हि वृक्षः पादपस्तरुरिति वृक्षत्वजाति-
राश्रयगतं पुंस्त्वमेवोपादत्ते न कदा चिदत्र स्त्रीत्वनपुंसकत्वे दृश्येते
शिशपाऽऽदयः स्त्रीत्वमेवाश्रयन्ते पनसमित्यादयस्तु नपुंसकत्वमेव
इष्वशनिप्रभृतयो द्विलिङ्गाः न ह्यत्र लिङ्गव्यतिकरः कदा चिदपि दृश्यत-
इति शब्दशक्तिभेदापेक्षो लिङ्गनियमोऽयमाविष्टलिङ्गता जातेर्विवक्षिता
अत एव “विशेषणानां चाजातेरिति जातिप्रतिषेधो निष्फलः जाति-
शब्दा हि स्वसामर्थ्यानुरोधेन लिङ्गोपादायिनो न युक्तस्य लिङ्ग-
मनुरुध्यन्ते ॥ ३२१ ॥

नन्वेवं गुणवचनवदाश्रयगतलिङ्गपरिग्रहे न जातेः स्वतो लिङ्गयो-
गः कश्चिद् द्रव्यधर्मत्वालिलिङ्गस्य ? सत्यमेतत् प्रभूतोऽयं प्रयोग इति तु
शब्दसंस्कारमात्रमत्र लिङ्गम् आविष्टलिङ्गो वा पादपशब्दोऽनुभवति
भिन्नलिङ्गेन सामानाधिकरण्यं तद्यथा ब्राह्मणोऽयं नपुंसकमिति प्र-
वृत्तिमन्तो हि सर्वेऽर्थास्तिसृभिः प्रवृत्तिभिरवियुक्ता इति यथा-
यथं शब्दैरनुगम्यन्ते अत एव चेतदाविष्टलिङ्गत्वं जातेः स्तनकेशा-
दिव्यञ्जनलौकिकलिङ्गपरिग्रहे नोपपद्यत इत्याह—

सर्वत्राविष्टलिङ्गत्वं लौकिकलिङ्गपरिग्रहे ।

विरोधित्वात्प्रसज्येत नाश्रितं तच्च लौकिकम् ॥ ३२२ ॥

लोकव्यवहारनिरूढे लिङ्गे समाश्रीयमाणे स्तनादीनां व्यञ्जकानां-
प्रतिनियमात्तद्व्यङ्ग्यस्य स्त्रीत्वादेरेकार्थसमवायविरोधात् सर्वस्मिन्नर्थे
नियतलिङ्गत्वमेतच्छब्दानां प्राप्नुयात्, स्तनकेशयोगाभिव्यक्तस्त्रीत्वा-
योषित् स्त्रीलिङ्गेनैव शब्देन व्यपदिश्येत न दारकलत्रशब्दाभ्यां पुं-
पुंसकलिङ्गाभ्याम्, अश्वादयश्च नपुंसकेन वाहनशब्देन नोच्येरन् तस्मा-
दात्मीयस्सिद्धान्तः शब्दार्थो यथा नानालिङ्ग उपपद्यते स प्रतिज्ञेयः

अर्थव्यक्तिवस्तुशब्देः सर्वार्थानां व्यवहाराद्यथा त्रिलिङ्गता सम्पद्यते
तथा परिभाषणीयं तथा च भाष्यं-तस्मान्न वैयाकरणैश्शकं लौ-
किकं लिङ्गमास्थातुम्, अवश्यं कश्चित्स्वकृतान्त आस्थेय इति ॥ ३२२ ॥

तथा हि—

सामान्यमाकृतिर्भावो जातिरित्यत्र लौकिकम् ।

लिङ्गं न संभवत्येव तेनान्यत्परिगृह्यते ॥ ३२३ ॥

सामान्यादयश्शब्दाः पदार्थमेकमाचक्षते भिन्नलिङ्गाः, न च तस्य
पदार्थस्य लौकिकमस्ति लिङ्गमित्यलिङ्गास्तदाश्रयणे प्रसज्यन्त एते
शब्दास्तस्मादन्यद्वापकं शास्त्रीयं लिङ्गमाश्रीयते किं तदित्युक्तं भाष्ये
संस्त्यानप्रसवो लिङ्गमिति ॥ ३२३ ॥

तद्व्याख्यातुमाह—

प्रवृत्तिरिति सामान्यं लक्षणं तस्य कथ्यते ।

आविर्भावस्तिरोभावः स्थितिश्चेत्यथ भिद्यते ॥ ३२४ ॥

अजस्रपरिणामिनां गुणानां परिणामविशेषानादरेण प्रवृत्तिः परि-
णाम इत्येवं सामान्यं लिङ्गलक्षणं, तथा हि कस्य पुनः संस्त्यानं स्त्री
प्रवृत्तिर्वा पुमानिति चोदयित्वा गुणानां रूपादीनामिति भाष्यं, सत्त्व-
रजस्तमस्सन्निवेशानां रूपादीनां संस्त्यानं संहननं विवेकेनावस्थाय
धर्माणां केषां चित्प्रकृतौ प्रकृतिलयः तिरोधानं स्त्रीत्वम् अपरेषां प्रसवो-
धर्मिण्युद्भव आविर्भावः पुंस्त्वं रजसः प्रवृत्तिधर्मिणोऽङ्गितायां प्रादु-
र्भावः गुणानां चात्यन्तमितरेतरसाहचर्यात्तमस उद्भूतस्याङ्गभूतरजो-
धर्मप्रवृत्त्यनुरोधे तिरोभावः धर्मिरूपस्यापि तिरोभूतधर्मावस्थायाम-
नुवृत्तस्तमसस्सत्त्वधर्मोपरागात् स्थितिर्नपुंसकं स्त्रीपुंसनिषेधरूपत-
यैव गम्यमानत्वान्न भेदेन लक्षितम्, अत एव संस्त्यानप्रसवावस्था-
व्यापत्वात् स्थितेर्लिङ्गसर्वनाम नपुंसकं स्थितितिरोभावावस्थयो रजो-
धर्मप्रवृत्तेर्गुणान्तरेऽप्यनुवेधादन्वयित्वे सति लिङ्गानां सामान्यमेतद्
अनेन लिङ्गेन सर्वे पदार्था व्याप्ता इत्युक्तं भाष्ये प्रवृत्तिः खल्वपि नित्या
न हि कश्चित्स्वस्मिन्नात्मनि मुहूर्तमप्यवतिष्ठत इत्यादि ॥ ३२४ ॥

तद्याचष्टे—

प्रवृत्तिमन्तस्सर्वेऽर्थास्तिष्ठाभिस्तु प्रवृत्तिभिः ।

सततं न वियुज्यन्ते वाचश्चैवात्र सम्भवः ॥ ३२५ ॥

वर्धते यावदनेन वर्धितव्यमपायेन वा युज्यते इत्यनुग्रहोपघात-
निमित्तसान्निध्ये भावानां परिणाममनुभवतामाविर्भावादिलक्षणाभि-
विशेषप्रवृत्तिभिरजस्रमवियोगः, तथा हि प्रतिकलमवस्थान्तरावधार-
णाम्यथाऽनुपपत्त्या समुन्नीयते परिणामः तदुक्तं भाष्ये सर्वाश्च पुनर्मूर्तय-
एवमात्मिकाः संस्त्यानप्रसवगुणा इति, एवरूपाश्च पदार्थाः शब्दैर-
नुगम्यन्ते न हि शुद्धं परिणामि वस्तु तत्त्वमभिधानविषयः आका-
रोपग्रहेण शब्दवाच्यत्वादिति सर्वशब्दानां शक्यनुसारी लिङ्ग-
नियमः समञ्जसः ॥ ३२५ ॥

तत्र प्रकृतेस्त्रिगुणाया रजसाऽनवरतमस्तु प्रवृत्तिशीलता तद्विका-
राणां च भोग्यात्मकानां, यस्तु भोक्ता पुरुषश्चेतनस्सोऽत्यन्तविधर्मा
भोग्यजातान्निर्गुणः प्रवृत्तिमननुभवन् कथमात्मचैतन्यं चितिरिति
लिङ्गविशेषनियताभिधानविषयतामनुभवतीत्याशङ्क्याह—

यश्चाप्रवृत्तिधर्माख्यश्चितिरूपेण गृह्यते ।

अनुयातीव सोऽन्येषां प्रवृत्तीर्विष्वगाश्रयाः ॥ ३२६ ॥

बुद्धिदर्पणे चिच्छायासंक्रान्त्या भोगनिष्पत्तेर्भोग्यभावशबलितमेव
चैतन्यं व्यवहारेऽध्यक्ष्यते तदेव च शब्दगोचरोऽत्यन्ताज्ञातस्याभिधा-
नायोगात् तथा चान्येषां भोग्यानां पृथगपरिमितपदार्थरूपानुगता
प्रवृत्तिः परिणामविशेषाननुगच्छतीत्याभासगतलिङ्गभेदोपचारो निरा-
भासेऽपि चैतन्ये ॥ ३२६ ॥

तथा हि—

तेनास्य चितिरूपं च चितिकालश्च भिद्यते ।

तस्य स्वरूपभेदस्तु न कश्चिदपि विद्यते ॥ ३२७ ॥

तेन बुद्धिदर्पणसंक्रान्तेन भोग्यजातेनास्य भोक्तुः चितिक्रिया भि-
द्यते, प्रतिभोग्यं विवेकेन भिद्यते विषयरूपानुकारेण हि ज्ञानमन्यथा
प्रविभज्यते अत एवाविच्छिन्नाऽपीयं चितिक्रिया चेत्यवगतकालभेदो-

पचारात् प्रविभक्तकालेवावधार्यते परमार्थतः पुनश्चैतन्यमात्ररूपस्य भोक्तुर्न कश्चन स्वरूपतो देशतः कालतो वा भेदः चित्तिक्रियाऽपि न ततो भिन्ना निराभाससंविन्मात्ररूपत्वात्तस्य पुरुषस्य चैतन्यमिति तु विकल्पकल्पिताकारो भेदो राहोश्शिर इत्यादिवदनुत्पन्नविवेकख्या-
तिकयोर्वाग्दर्शनानुगुणपुरुषयोः स्वरूपमेलनेन व्यवहरन्ति ॥ २३७ ॥

इत्थं च कृत्वा पारमार्थिकेन चैतन्यरूपेण व्यवहाराभाव इत्याह—

अचेतनेषु चैतन्यं संक्रान्तमिव दृश्यते ।

प्रतिबिम्बकधर्मेण यत्तच्छब्दनिबन्धनम् ॥ ३२८ ॥

बुद्धयाकारसन्निविष्टेषु सत्त्वादिगुणेषु जडेषु सत्त्वधर्मस्वच्छत्वा-
तिशयवशेन चैतन्योपराग इति तत्रादर्शतलप्रख्ये प्रतिसंक्रान्तं बिम्ब-
व्यावहारिकं चैतन्यमभिधानविषय इति तदन्येषां प्रवृत्तिरविदधदा
नुभवति लिङ्गयोगमित्यर्थः, यत्तु-परं स्वयंज्योतिरपेतविकारग्रन्थि
तदपरिणामि नावतरति व्यवहारम्, तदुक्तं—चित्तिशक्तिरपरिणा-
मिनीत्यादि ॥ २९ ॥

तदेवं व्यवहारे चैतन्येऽपि लिङ्गयोगात्—

अवस्था तादृशी नास्ति या लिङ्गेन न युज्यते ।

क चित्तु शब्दसंस्कारो लिङ्गस्यानाश्रये सति ॥३३०॥

भोक्तृभोग्ययोर्लिङ्गभेदानुगमस्य साधितत्वाच्चद्वितीरेकेण पदा-
न्तराभावान्न का चिदसौ पदार्थावस्था यस्या लिङ्गसम्बन्धो-
नास्तीति व्यापकमिदं लक्षणं जाताप्यवस्थात्रयस्यावियोगात्
सर्वभावानां नित्याया अपि जातेस्तदनपायात् सम्भवदपि चेदं
लिङ्गं क्व चिदविवक्षया न कीर्यते तदाह भाष्यकारः तच्चोभयं-
सर्वत्र, यद्युभयं सर्वत्र कुतो व्यवस्था विवक्षातः स्त्यानविवक्षायां-
स्त्री प्रसवविवक्षार्या पुमान् उभयोरविवक्षायां नपुंसकमिति
तथा च शब्दसंस्कारमात्रं न केवला प्रकृतिः प्रयोक्तव्येति लिङ्ग-
प्रत्ययस्तत्र यथोच्यते तद्वितार्थनिर्देशे लिङ्गवचनप्रमाणं तस्यावि-
वक्षितत्वादिति,

यदुक्तं—“अवस्था तादृशी नास्ति या लिङ्गेन न युज्यते”—

इति ॥ ३३० ॥

तदेव व्यक्तयति—

कृत्तद्धिताभिधेयानां भावानां न विरुध्यते ।

शास्त्रे लिङ्गं गुणावस्था तथा चाकृतिरिष्यते ॥ ३३१ ॥

पाकः पक्तिः पचनमिति कृदभिहितो भावोऽवस्थाभेदेन भिद्यमानः
स्तदनुगतं लिङ्गभेदमनुभवन्नियतलिङ्गैशब्दैर्विषयीक्रियते, एवं-ग-
रिमा गुरुता गुरुत्वमित्यादिस्तद्धिताभिधेयः, एकाऽपि हि यावदवस्थ-
न्तरमनुभवत्येव न हि कश्चित्स्वस्मिन्नात्मनि मुहूर्तमप्यवतिष्ठते यतः
तथा च संस्त्यानं संस्त्यायः संस्त्येति धातूपादाने काऽप्यवस्था लिङ्ग-
भेदनबिन्धनैः शब्दैः प्रत्याख्यते, तदेवं गुणावस्थालक्षणं शास्त्रे परि-
भाषितं लिङ्गं न विरुध्यते कृत्तद्धिताभिधेयानां भावानां भिन्नमभि-
न्नमपि अन्याथैकत्वाद्भावस्य किञ्चिदेकमेव लिङ्गं युज्यते तदित्थं सि-
द्धेऽस्य लिङ्गलक्षणस्य व्यापित्वं उपसंहरति तथा चाकृतिरिष्यत इति
तथा चैवं सति गुणानां रूपादीनां सत्त्वादिगुणपरिणामरूपाणामावि-
र्भावाद्यवस्था प्रवृत्तिसामान्यरूपा लिङ्गजातिरभ्युपगम्यत इत्युपसं-
हारः कृतः ॥ ३३१ ॥

इत्थं च जातिशब्दानां लिङ्गव्याप्तिसिद्धेर्द्रव्यवदार्थिकेन याऽत्र-
लिङ्गविशेषसिद्धिः प्रसञ्जिता सा प्रतिसमाहिता भवतीत्याह—

लिङ्गं प्रति न भेदोऽस्ति द्रव्यपक्षेऽपि कश्चन ।

तस्मात्सप्तविकल्पा ये सैवात्राविष्टलिङ्गता ॥ ३३२ ॥

द्रव्यपदार्थपक्षेऽपि गुणावस्था लिङ्गमाकृतिपदार्थनयेऽपि ता एव
त्यक्तभेदा व्यक्तयो जातिरिति गुणावस्थासंभवाद्यथायथं स्वशक्त्य-
नुसारेण शब्दैर्नियतलिङ्गा जातिर्द्रव्यं वा नियतलिङ्गं प्रतिपाद्यत-
इति दर्शनद्वयेऽपि लिङ्गं प्रति भेदाभावः कथं न भेदो यावता जातिरा-
विष्टलिङ्गा द्रव्यं पुनरनियतलिङ्गेमित्याशङ्क्य निगमयति—तस्मा-
दिति । द्वित्र्येकलिङ्गयैवोपादानविकल्पाश्च लिङ्गगतानां सप्त वर्णिता-
इति जातिशब्दैस्तदुपग्रहे नियतैरेवासङ्करेण लिङ्गोपादानादावि-
ष्टलिङ्गता जातेः कथिता न त्वेकलिङ्गपारग्रह एवेति पक्षद्वय-
साम्यं, वैयाकरणैर्हि न वस्तुधर्मो लिङ्गमिष्यते अपि तु शब्दार्थस्य
लिङ्गयोगः, प्रतीयते च शब्देभ्यो जातिरपरिगृहीतलिङ्गसम्बन्धा-

तेन जातिः स्वयमेव लिङ्गम् अत आश्रयलिङ्गेन लिङ्गवत्त्वेनाभिनिवि-
श्यते; अत एव गुणविवक्षा नित्यत्वादित्येतदभ्युपगम्यते, द्रव्यव्यभि-
चारेण जातेरपि गुणस्य स्त्रीत्वादेर्विवक्षाप्रकल्पेः ॥ ३३२ ॥

एवं द्रव्यपक्षे साम्यं लिङ्गं प्रति समर्थितं जातिपदार्थकेन
सम्प्रति वचनं समर्थयितुमाह—

वचने नियमः शास्त्राद् द्रव्यस्याभ्युपगम्यते ।

यतस्तदाकृतौ शास्त्रमन्यथैव समर्थ्यते ॥ ३३३ ॥

द्रव्यपदार्थदर्शनेऽपि बहुषु बहुवचनमित्यादिशास्त्रसामर्थ्याद्रचन-
नियमः; न तु द्रव्यस्य सङ्ख्याऽस्तीत्येव साङ्कर्यपरिहारार्थं ह्यवश्यं
वचनमारम्भणीयम् ॥ ३३३ ॥

एवं चेच्छास्त्रशरणा व्यवस्था; तदा जातावपि पदार्थं तच्छा-
स्त्रमन्यथा वर्ण्यते, कथमित्याह—

वर्तते यो बहुष्वर्थो भेदे तस्य विवक्षिते ।

स्वाश्रयैर्व्यपदिष्टस्य शास्त्रे वचनमुच्यते ॥ ३३४ ॥

यो जातिलक्षणो बहुषु वर्तते तस्य भेदे भिन्नाधारसमवाये विव-
क्षिते बहुष्विति स्वाश्रयैः शास्त्रे कथितस्य बहुवचनं विधीयते—एवं-
द्वयोरिति व्यपदिष्टस्य द्विवचनमित्यादि वाच्यं, तदयमर्थः—द्वित्वसं-
ख्याऽवच्छिन्नव्यक्तिविशेषाधिकरणा जातिर्द्विवचनान्तेन शब्देन प्रत्या-
व्ययते बहुत्वसंख्याऽवच्छिन्नाधारसमवेता तु बहुवचनान्तेन, एकत्व-
संख्याऽधारावच्छिन्ना त्वेकवचनान्तेन, तदेतदुक्तं भाष्ये—अथ यस्य
द्रव्यं पदार्थः कथं तस्यैकवचनद्विवचनबहुवचनानि ? एवं स वक्ष्यति—
एकस्मिन्नेकवचनं द्वयोर्द्विवचनं बहुषु बहुवचनमिति यदि; तर्हि तस्यापि
वाचनिकानि न स्वाभाविकानि; अहमप्येवं वक्ष्यामि—एकस्मिन्नेक-
वचनं द्वयोर्द्विवचनं बहुषु बहुवचनमिति, एकस्मिन्या वर्तते जातिरि-
त्याद्यर्थः, के चिदकारप्रश्लेषेणाभेदे तस्येति पठन्तस्तस्यैकशब्दार्थ-
मेकत्वे सहजे शब्देन प्रतिपादयितुमिष्ट इति व्याचक्षते ॥ ३३४ ॥

एवमनधिगतभेदायामेव जातावाश्रयतो वचनमुपपद्यते—

यदा त्वाश्रयभेदेन भेद एव प्रतीयते ।

आकृतेर्द्रव्यपक्षेण तदा भेदो न विद्यते ॥ ३३५ ॥

आश्रयभेदेन जातेर्भेदानुविधाने वचनभेदः स्वगत एव, तथा चानेकशब्दत्वमपीत्येकशेष आरभ्यत एवेति द्रव्यपदार्थपक्षेण जातिपदार्थपक्षस्य भेदो नास्ति; उभयत्रापि प्रत्यर्थं शब्दनिवेशाद्, एतदेव दर्शनं भाष्ये हेयत्वेनोक्तं यदि कदा चिदाकृतिरेकत्वेन विवक्षिता कदा चिद् द्वित्वेन कदा चिद् बहुत्वेन; एकाऽऽकृतिरिति प्रतिज्ञा हीयते यच्चास्य पक्षस्योपादाने प्रयोजनमुक्तम् एकशेषो न वक्तव्य इति स इदानीं वक्तव्यो भवतीति ॥ ३३५ ॥

तस्मात्प्रागुक्तमेव युक्तमित्युपसंहरति—

अभेदे त्वेकशब्दत्वाच्छास्त्राच्च वचने सति ।

एकशेषो न वक्तव्यो वचनानां च सम्भवः ॥ ३३६ ॥

व्यक्तिनिबन्धनभेदानुविधानाभावेऽपि स्वाश्रयभेदनिबन्धनं बहुषु बहुवचनमित्यादिशास्त्राद्यथोक्तेन न्यायेन यदा जातिर्वचनभेदं प्रतिपद्यते तदा प्रयोजकस्यार्थस्यैकत्वादेकशब्दत्वे सिद्धे प्रत्याख्यायते सूत्रमेकशेषलक्षणम् ॥ ३३६ ॥

अतः चोदयति—

ननु चानभिधेयत्वे द्रव्यस्य तदपाश्रयः ।

आकृतेरुपकारेऽयं द्रव्याभावान्न कल्पते ॥ ३३७ ॥

आकृतेश्शब्दार्थत्वे द्रव्यस्यानभिधीयमानत्वात् तदाश्रयलिङ्गसंख्याऽसिद्धिः; कथं? शब्दार्थनिमित्तो हि शब्दसंस्कारः, अनभिधीयमानस्य च वस्तुतः सत्त्वेऽपि संस्कारं प्रत्यसत्त्वमेव ॥ ३३७ ॥

एतत्परिहर्तुमाह—

व्यपदेशोऽभिधीयेत न शास्त्रे कश्चिदाश्रितः ।

द्रव्यं नाम पदार्थो यो न च स प्रतिषिध्यते ॥ ३३८ ॥

बहुषु बहुवचनमित्यादिशास्त्रेऽभिधीयमानाश्रयभेदनिबन्धनानि

वचनानीति न वचनमस्ति किन्तु सामान्येनैतदुच्यते तथा च भिन्ना-
धारा जातिर्वचनभेदं प्रतिपद्यत एव, न च जातिपदार्थदर्शने द्रव्यं नाम
पदार्थो नास्ति तथा च भाष्यं—न ह्याकृतिपदार्थकस्य द्रव्यं नाम न पदा-
र्थो द्रव्यपदार्थकस्य वाऽऽकृतिर्न पदार्थ इति, आकृतिपदार्थवादिनो-
द्रव्यं नाम यः पदार्थो न स नास्ति; अपि तु विद्यमान एवेति भिन्न-
द्रव्यसम्बन्धाया जातेराश्रयगतो वचनभेदोऽविरुद्धः, अतोऽनन्तरं—
भाष्यं कस्य चित्तु किञ्चित्प्रधानभूतं किञ्चिद् गुणभूतमित्यादि ॥३३८॥

तद्व्याचष्टे—

गुणभावोऽभिधेयत्वं प्रति द्रव्यस्य नाश्रितः ।

उपकारी गुणशेषः पदार्थ इति कल्पना ॥ ३३९ ॥

जातिपदार्थकस्य जातिः प्रधानं शब्दवाच्या द्रव्यं—तु गुण-
त्वेन शब्दवाच्यमिति न विवक्षितमत्र, अपि त्वनभिधीयमान-
स्यापि द्रव्यस्योपकारित्वाज्जातिं प्रति गुणत्वमुच्यते, तथा हि लोके
यो यस्योपकारी स तदर्थः शेषभूतो गुण इति कल्प्यते; तथा च द्रव्यं—
जाताविति तत्सम्बन्धेन तद्वचनभेदप्रतिपत्तिरित्युक्तं भवति ॥३३९॥

कथमभिधेयत्वं प्रति गुणभावो द्रव्यस्य ? अत्र भाष्ये स्पष्टो न व्या-
ख्यायत इत्यत आह—

द्रव्ये न गुणभावोऽस्ति बिना द्रव्याभिधायिताम् ।

आकृतौ वा प्रधानत्वमत एव समर्थ्यते ॥ ३४० ॥

द्रव्याभिधायितां विनेति, अत्र सति द्रव्याभिधाने यस्माद् द्रव्ये
गुणभावो नास्ति जातेर्वा प्राधान्यं तस्मादेवमेतद्भाष्यं व्याख्यायते
गुणत्वमुपकारित्वेन द्रव्यस्य नाभिधीयमानत्वेनेति; अभिधीयमानता-
यां हि द्रव्यस्याकृतिरवच्छेदिका स्यादिति तदेव प्रधानमभिधीय-
मानं स्याद् आकृतिस्त्ववच्छेदोपयोगिनी गुण एव स्यान्न प्रधानं,
तथा च यथा राजपुरुष इत्यत्र राजार्थो न संख्याभेदं प्रधानगतमवल-
म्बते तथा जातिरपि नावलम्बेत सत्यपि तु गुणत्वे तदनुवृत्तौ वचन-
भेदापत्तेरेकशेषप्रत्याख्यातमयुक्तं स्याद् यदा तु नाभिधीयते द्रव्यं-
तदाऽनभिधीयमानमभिधीयमानाया जातेर्गुणशब्द इव माधुर्यादिभे-

दकमित्यात्माधारलिङ्गसंख्योपसंहारेणोपकारित्वाद् गुण इति युज्यते
वक्तुम् ॥ ३४१ ॥

के चिदाभिधीयमानयोरपि जातिद्रव्ययोर्गुणप्रधानभावं समर्थय-
न्त इत्याह—

कैश्चिद् गुणप्रधानत्वं नामाख्यातवादिष्यते ।

न वृत्तिवत्परार्थस्य गुणभावस्तु वर्ण्यते ॥ ३४१ ॥

पाचकः पचतीति यथाऽभिधीयमानयोरेव क्रियाकारकयोर्गुणप्र-
धानभावस्तथाऽत्रापि, तथा हि नामपदेन क्रियाकारकसंबन्धोपस-
र्जनः साधनाश्रयः प्राधान्येनाभिधीयते धात्वर्थस्यात्र प्रत्ययार्थविशेष-
णत्वात्तेन चात्र भूतेन भाविनाऽपि च सद्विशेष्यत इति न क्रियाप्रधानं-
भावावस्थायामेव तथात्वाद् अत एवात्र संबन्धे भावप्रत्ययस्तस्यैव प्र-
वृत्तिनिमित्तत्वात् क्रिया त्वत्र गुणभूताऽपि भेदेनावसीयते, आख्यातप-
देन तु साधनविशेषप्रतिलब्धानुग्रहा क्रिया प्राधान्येनोच्यते भाव्यमा-
नावस्था ह्यत्र क्रिया व्याप्रियमाणेन साधनेन विशेष्यते प्रत्ययार्थेनापि स-
ता कर्तृव्यापाररूपा हि भावना भाव्यमानधात्वर्थनिष्ठेति प्रधानभू-
तव्यापारावेशेन कर्तुर्य एवावगमः स एव परार्थस्यापि प्राधान्याव-
गमहेतुः ॥ ३४१ ॥

तदेवं गुणभूतमप्यत्र साधनं भेदेनावधार्यते तथा च विशेषणैयु-
ज्यते देवदत्तः पचतीति, अत एव स्वसंख्यया क्रियामुपकरोति पच-
तः पचन्तीति, एवं जातिपदार्थतायां जातिः प्राधान्येन शब्दवाच्या
द्रव्यपदार्थिकानां तु द्रव्ये विवक्षानियमेन हि युज्यते गुणप्रधानभावः
यथा तु राजपुरुषादौ वृत्तिपदे परार्थस्योपसर्जनपदार्थस्य गुणभा-
वोऽप्रधानत्वं नैवं नामाख्यातयोः साध्यसाधनभावस्य कथ्यते, तथा
हि वृत्तावुपसर्जनार्थस्य प्रधानेन संभेदापत्तिर्विवेकाग्रहणात् स्वप्रयु-
क्तसंस्कारनिमित्तता नोपपद्यते शब्द एव हि गुणभावः तस्य, तथा
चार्थादिविशेषणं न युज्यते पाचकः पचतीति तूभयत्रापि साध्यसाध-
नभावावच्छेदेनोभयमपि क्रियाकाररूपं प्रतीयत एव केवलं सा-
मर्थ्याद् गुणप्रधानभावः प्रतीयते यथायोगं, तथा हि भूतं भव्यायेति
परिनिष्ठितरूपं साधनं परार्थं परिनिष्ठितत्वादेव अन्यस्योपकारायोपा-
दीयमानत्वाद् यदुद्दिश्य च तत्प्रवृत्तिस्तत्साध्यं प्रधानमाख्यातपदे तु

कारकशक्तिः प्रवृत्तिनिमित्तमिति तदाधारः प्राधान्येनाभिधीयते, एव-
मिह दर्शनभेदेऽपि द्वयोरपि शब्दार्थत्वेन यदाऽऽकृतेराधारप्रकल्पिताति-
शयसम्पादनाय द्रव्योपादानं तदाऽऽकृतिः प्रधानं विशेष्यत्वेनोपक्रमाद्
यदा तु व्यक्तिविशेषावच्छेदपरमाकृत्युपादानं तदा विपर्ययः ॥ ३४१ ॥

यद्येवमाकृतिपक्षेऽपि द्रव्यस्याभिधीयमानत्वात्तद्वचनभेदव-
च्छब्दभेदप्रसङ्ग इत्यारब्धव्योऽत्रापि एकशेष इत्याशङ्क्याह—

गुणभूतस्य नानात्वादाकृतेरेकशब्दता ।

सिद्धो वचनभेदश्च द्रव्यभेदसमन्वयात् ॥ ३४२ ॥

आकृतिपदार्थिकानां द्रव्यं गुणभूतं भिन्नमिति न गुणभूतशब्दा-
र्थभेदापेक्षमनेकशब्दत्वम् अपि तु प्रधानभूतशब्दार्थभेदापेक्षमेकश-
ब्दत्वमेव न्याय्यमिति नार्थ एकशेषेण वचनभेदस्तत्र सुतरां सिद्धो-
ऽभिधेयेन द्रव्येण भिन्नेन योगाद्, अयमभिप्रायः—भेदाभेदयोर्गुणप्रधा-
नभूतयोर्विरोधात् प्रधानयुक्तमेवैकशब्दत्वं, न हि प्रधानमनादृत्य गु-
णविधानं युक्तं, स्वनिमित्तं तु संस्कारं प्रधानानुग्रहाय गुणो वचनभे-
दलक्षणं प्रधानानुपरोधिनं प्रापयतु कोऽन्न विरोधः ॥ ३४२ ॥

तथा हि—

साधनं गुणभावेन क्रियाया भेदकं यथा ।

आख्यातेष्वेकशब्दाया जातेर्द्रव्यं तथोच्यते ॥ ३४३ ॥

क्रिप्राप्राधान्य आख्यातस्य यथा गुणभूतसाधनाश्रयो वचनभेदः प-
चति पचन्तीति; तथैकशब्दवाच्यायाः प्रधानभूताया जातेस्तेनैव शब्दे-
न द्रव्यस्याभिधाने सन्निहितोऽभिधीयमानो गुणोऽसावात्माधारं स-
ङ्ख्याभेदं तत्र कल्पयति येन हि गुणधर्मेण प्रधानस्योपरोधो न
भवति तं प्रधानोपकारायोपस्थापयत्येव गुणः; अन्यथा गुणत्वमेवा-
स्य होयेत; उपकारप्रभावितत्वात्तस्य, इत्थं च नामाख्यातवदिति निद-
र्शनं सुसदृशमुक्तं न वृत्तिवदिति, न हि राजपुरुषे राजार्थनिमित्तः
कश्चिद् वचनभेदादिः संस्कारोऽत्यन्तमभेदापत्तेः प्रधानार्थनोपसर्जनार्थ-
स्य, अत्र च साधनं क्रियाया न भिन्नां संख्यामुपसंहरति; अपि त्व-
विद्यामानभेदाऽपि स्वतः क्रियाश्रयगतवचनभेदापेक्षया पचतः पच-
न्तीति तिङन्तेनाभिधीयत इत्युच्यते; तथा च गुणभूतसाधनभेदादेव

निर्ज्ञातभेदत्वान्न तिङन्तान्येकशेषारम्भं प्रयोजयन्तीति भाष्येऽभिहितम् ॥ ३४३ ॥

तदेवं जातिविशिष्टस्य द्रव्यस्याभिधानेऽपि प्राधान्याज्जातिपदार्थाभ्युपगमे लिङ्गवचनसिद्धिरुपपादिता, लिङ्गवचनसिद्धिर्गुणस्यानित्यत्वादिति, गुणोऽत्र द्रव्यं विवक्षितं, यदा तु जातिमात्राभिधानमेव तदा गुणवचनवदाश्रयतो लिङ्गवचनानि व्याख्यातुमाह—

एकत्वे तुल्यरूपत्वाच्छब्दानां प्रतिपादने ।

निमित्तात्तद्वतोऽर्थस्य विशिष्टग्रहणे सति ॥ ३४४ ॥

सोऽयमित्यभिसम्बन्धादाश्रयैराकृतेस्सह ।

प्रवृत्तौ भिन्नशब्दायां लिङ्गसंख्ये प्रसिध्यतः ॥ ३४५ ॥

आधारैस्सह जातेरभेदे सति शब्दैः प्रत्यायने क्रियमाणे ये जातिविशिष्टद्रव्याभिधायिनो ये च जातिमात्राभिधायिनः शब्दास्ते तु तुल्यरूपत्वादभेदेनाध्यवसीयन्ते; तथा हि-स्वार्थवृत्तिप्रतिपादने जातिशब्दैर्जातिलक्षणनिमित्तं तद्वति द्रव्येऽध्यारोपितमाश्रित्य जातिविशिष्टस्य द्रव्यस्याभेदेन प्रत्यायनमिति तैराश्रयभूतैर्द्रव्यैस्सह जातेः सोऽयमित्यभेदप्राप्तौ निमित्तानुविधानेन निमित्तिनोऽप्यनुविधानात् तद्वतलिङ्गसंख्योपादानं शुक्लादिवदविरुद्धं भिन्नशब्दायामपि प्रवृत्तौ, यदा हि जातितद्वन्तौ द्वावप्येकशब्दवाच्यौ तदैकशब्दा प्रवृत्तिर्व्याख्याता, इह तु जातिमात्रस्य शब्देन प्रतिपादने भिन्नशब्दा प्रवृत्तिः, अत्रापि च निमित्तसरूपप्रत्ययोपजनाद्यथाप्रत्ययं च शब्देनाभिधानान्निमित्तिसंक्रान्तैव शब्दप्रवृत्तिः, तथा हि-अस्य गौरिति व्यतिरेको न दृष्ट इत्यभेदोपचारादाश्रयलिङ्गवचनसिद्धिः, एवं च फलतः पक्षयोरभेदः; पूर्वत्र तु गुणप्रधानभावेन द्वयोरभिधानम् इह त्वभेदोपचारादित्येतावान्विशेषः, यद्वा पूर्वत्रानभिधीयमानमपि द्रव्यमुपकारकं विवक्षितं तथा च चोदितम् ॥ ३४४—३४५ ॥

ननु चानभिधेयत्व इत्यादिजातिलक्षणनिमित्तानुविधानमन्तरेण च न व्यक्तयोऽयथाविशेषणव्यवहारमवतरन्तीत्याह—

प्राक्च जात्यभिसम्बन्धात्सर्वनामाभिधेयता ।

वस्तूपलक्षणं सत्त्वे प्रयुज्यन्ते त्यदादयः ॥ ३४६ ॥

यावज्जातिरूपमाधारे न प्रत्याग्यते तावद्व्यक्तीनां रूपानवसायाद निरूपणमेव विशेषणम् अरूपिका हि जातिराधारं न निरूपयन्ती व्य-
वहारयति यथास्वं विशेषशब्दैर्विशिष्टजातिरूपणाभावे तु विशेषश-
ब्दानामगोचरः पदार्थ इति सत्त्वे द्रव्ये सिद्धस्वभावे तु वस्तुमात्रोप-
लक्षणास्सर्वनामशब्दास्त्यदादयः प्रयुज्यन्ते, ते हि वस्तु किञ्चिदिति
सामान्यमात्रतया पदार्थमवगमयन्ति तस्माद्विशेषप्रत्यायनाय जातिरू-
पाध्यासेन निमित्तरूपतां प्राप्ताः पदार्था यथायथं जातिशब्दैरभिधी-
यन्ते गवादिभिरित्यभेदोपचाराज्जातिशब्दानां द्रव्याभिधानं न गौणम्
अपि तु मुख्यमेवेत्याश्रयलिङ्गवचनसिद्धिरुक्ता ॥ ३४६ ॥

अत्रैव मतान्तरमाह—

पाकौ पाका इति यथा भेदकः कश्चिदाश्रयः ।

इष्यते चानुपादानो धर्मोऽसौ गुणावाचिनाम् ॥ ३४७ ॥

पाकशब्दः क्रियाधर्मवचनो नोपादत्ते तदाश्रयम्, अनुपादानेऽपि
चात्र क्रियाऽऽश्रयो भेदकः, तथा हि द्विवचनबहुवचने भवतः कर्म-
स्थत्वात् पचिक्रियायास्तद्भेदे पाकभेदाभिधानमत्र, एवं गुणवाचिनां-
शब्दानां सोऽयमिति सम्बन्धादाश्रयानुपादानेऽनुपादानोऽसावाश्रयो-
भेदक इति जातिशब्दानां गुणवचनत्वादनुपात्तद्रव्याणामपि वचनभेद-
स्सेत्स्यतीति कैश्चिदभ्युपगम्यते, तत्तु न युक्तं-पाकौ पाका इति
सोऽयमित्यभिसम्बन्धेनाश्रयोपादानस्यादृष्टेः, युक्तं यदाश्रयभेदेन पाक-
भेदाद्भिन्नशब्दाभिधेयत्वे स्वगत एव वचनभेदः न ह्ययमाश्रयगतः-
आश्रयभेदेनाश्रितस्य भेदादाश्रितभेदानुयाय्येव तथा च गुडतिलत-
ण्डुलौदनानां पाक इत्याश्रयभेदावगमादेवाश्रिताभेदप्रतीतेर्न बहुव-
चनं, शुक्लादिशब्दानां तु सोऽयमिति सस्वन्धेन दृष्टमाश्रयोपादानम्
अत एव च जातिशब्दा भाष्ये निदर्शनत्वेनोपन्यस्ता गुणवचनव-
दिति, तथा हि-जातिशब्दा अप्याश्रयभेदोपचारादुपाददत एव आ-
श्रितमात्रं च गुणो विवक्षित इति जातिरपि तथा प्रसिद्धवस्तु गुणव-
चनत्वेन शुक्लादिरित्युपमानं न चाधारभेदेऽपि जातिभेदः पाकादि-
वदित्यभिन्नशब्दत्वे प्रत्याख्यात एकशेषेऽभेदोपचारेण तद्वृत्तिवृत्ते
लिङ्गवचनसिद्धिरत्र विवक्षिता न त्वाश्रयानुपादानेन ॥ ३४७ ॥

तथा हि—

आश्रयस्यानुपादाने केवलं लभते यदि ।

आधारधर्मान् सामान्यं पुरस्तात्तद्विचारितम् ॥३४८॥

अनुपात्ताधारं शुद्धमेव जातिशब्देन सामान्यमभिहितमित्याधारगतान् लिङ्गसंख्यालक्षणान् धर्मान्प्रतिपद्यत इति नेदं गुणवचनवदित्यत्र परिहारे व्याख्यातुं युज्यते, एतद्वि पूर्वत्र परिहारे लिङ्गसिद्धिर्गुणस्या नित्यत्वादित्यत्र पक्षान्तरं व्याख्यातं तथा हि ननु चानभिधेयत्व-
इत्यादिना चोदयित्वा ।

“व्यपदेशोऽभिधेयेन शास्त्रे कश्चिदनाश्रितः” इति

परिहृतं, द्वितीयश्चापि पक्षोऽत्र व्याख्यातः कैश्चिद् गुणप्रधान-
त्वमित्यादिना द्वयोरप्यभिधेयमानत्वलक्षणो गुणप्रधानभावेन, अ-
स्मिन्स्तु परिहारे जातेरेवाभिधेयता अभेदोपचारात्तु तदाश्रयोपादाने-
तद्धर्मसिद्धिः, तत्र कथमभेदोपचार इत्युक्तं भाष्ये सामान्ये वृत्तस्य
वृत्तिरूपजायत इति ॥ ३४८ ॥

तदुपपादयितुमाह—

जातौ पूर्वं प्रवृत्तानां शब्दानां जातिवाचिनाम् ।

अशब्दवाच्या सम्बन्धाद्व्यक्तिरप्युपजायते ॥३४९॥

निमित्तपुरस्सरा निमित्तिनो वृत्तिरिति पूर्वं निमित्तभूतायां जातौ
शब्दप्रवृत्तिस्सा च जातिर्निराश्रया न सम्भवतीति शब्देनाभिधाय-
केन विषयीकृतादपि तद्वत्सम्बन्धलक्षणात् सामर्थ्याद्व्यक्तिस्तद्वत्प्रत्य-
यपथमुपारोहति तथा चाह—“अधिकरणगतिस्साहचर्यादि”ति प्रत्य-
यानुसारेण च शब्दाः प्रवर्तन्त इति ॥ ३४९ ॥

क्रमोऽत्यत्रोपपन्न इत्याह—

सोऽयमित्यभिसम्बन्धाज्जातिधर्मोपचर्यते ।

द्रव्यं तदाश्रयो भेदो जातेश्चाभ्युपगम्यते ॥ ३५० ॥

अभेदाध्यासाज्जातेरिव धर्मोऽस्येति द्रव्यं जातिशब्देनोच्यते
जात्यात्मकत्वापत्तेः निमित्तरूपाच्छुरितस्य पदार्थस्यावगमात्तयैवा-
भिधानप्रवृत्तिरिति जातिलक्षणनिमित्तं व्यक्तवध्यस्य तदभेदेन शब्द-

स्तत्र वर्तते तथा च द्रव्यस्यापि निमित्ताच्छुरितस्य निमित्तनिबन्ध-
नेन शब्देनाभिधानमर्थतो जायत इति तदाश्रयस्सङ्ख्याभेदो निमि-
त्तेऽपि प्रतिज्ञायते, न हि जातिशब्देन द्रव्यं स्वेन रूपेणाभिधीयते;
अपि तु निमित्तस्य तत्र सन्निधानान्निमित्तमभिधत्ता शब्देन साम-
र्थ्यान्निमित्त्युपादानं निमित्तिनो निमित्तस्य निष्कण्टस्याभावात् तथा
च प्रयोजकीकृतं निमित्तमेवाभिधानमिति तदभेदात्तदेकत्वं न्याय्यम्
उपात्तनिमित्तिगतस्तु धर्मप्रतिलम्भः विरम्य व्यापारायोगाच्च शब्दस्य
नायमभिधायां क्रमः, प्रतिपत्तारस्तु तमेकमेव संसृष्टमर्थं स्वकल्प-
नाभिर्विभजन्त इति तदभिप्रायेण सामान्ये वृत्तस्येति भाष्ये क्रम-
उक्तः ॥ ३५० ॥

एतदेव निदर्शनेन साधयति—

मञ्चशब्दो यथाऽऽधेयं मञ्चेष्वेव व्यवस्थितः ।

तत्त्वेनाह तथा जातिशब्दो द्रव्येषु वर्तते ॥ ३५१ ॥

मञ्चाः क्रोशन्तीति क्रियासंबन्धस्याधेये मञ्चस्थे प्राणिन्युपपत्ते-
राधाररूपाभेदेनाधारवचनोऽपि मञ्चशब्दस्तदाधेयवचन इति निश्ची-
यते ; एवमानीयन्तां गाव इति क्रियासंबन्धस्य जातावनुपपत्तेस्तदभे-
दोपन्ना व्यक्तयः क्रियासमन्वयसमर्था जातिनिबन्धनेन शब्देनोपा-
दीयन्त इत्यवगमः ॥ ३५१ ॥

यद्येवं कथं जातिरेव पदार्थ इत्यत आह—

तत्र जातिपदार्थत्वं तथैवाभ्युपगम्यते ।

जातिरुत्सृष्टसङ्ख्या तु द्रव्यात्मन्यनुषज्यते ॥ ३५२ ॥

यथाऽऽधेयाभिधानेऽपि मञ्चशब्दस्तदाधारवचन इत्युच्यते त-
थैव सत्यप्याश्रयद्रव्योपादाने जातिशब्दो जातिपदार्थ एव व्यव-
स्थाप्यते द्रव्यमपि हि नासौ स्वरूपेणाचष्टे; अपि तु जातिरूपाध्या-
सेनेत्युपचरितं जातिरूपसमावेशाद् द्रव्याभिधानं बाहीकाभिधा-
नवद् मुख्यं तु जात्यभिधानमेव निरूढत्वाच्च नोपचारप्रतीतिः, यद्येवं-
निमित्ताभिधानं मञ्चादिवदेव स्यात् तथा चैकजात्याच्छुरिता व्यक्तय-
स्सर्वाः ऐक्येनाभिधीयेरन्निति वचनभेदो न स्यादित्याशङ्क्योक्तं-
जातिरुत्सृष्टसंख्येत्यादि, जातेः स्वतः सङ्ख्यारहितत्वान्निरस्तस-

ङ्ख्यास्वरूपेण केवलमसौ द्रव्येऽध्यस्यत इति न तदाश्रया का चि-
दत्र सङ्ख्या प्राप्नोति नापि लिङ्गमलिङ्गत्वात्तस्या इत्याधारगतलि-
ङ्गसंख्योपग्रह एव न्याय्यः ॥ ३५२ ॥

तदेवमुपपन्नो जातिशब्दानां लिङ्गवचनयोगः शुक्लादिशब्दवत्, तत्र
शुक्लादिशब्दानां मतुब्लोपादभेदोपचाराद्वा तद्वति वृत्तिः जातिश-
ब्दानां तु व्यतिरेकस्य कदा चिदप्यदर्शानाम्तुब्लोपेन नार्थोऽभेदोप-
चारादेव तद्वति वृत्तिः तथाऽपि च तद्वदभिधानमात्रं समानमाश्रित्यो-
पादाय भेदानादरेण शुक्लादीनां दृष्टान्ततोपपत्तिरेत्याह—

अस्येदमिति वा यत्र सोऽयमित्यपि वा श्रुतिः ।

वर्तते परधर्मेण तदन्यदाभिधीयते ॥ ३५३ ॥

मत्वर्थीयवशेनाभेदोपचारेण वा शब्दोऽन्यत्र वर्ततां ; निमित्तरूपा-
ध्यासेन तु निमित्तिनोऽभिधानं तुल्यम् इयता चेह प्रयोजनमित्यर्थः,
इत्थं च यथा गुणरूपशब्दत्वं द्रव्यवाच्यत्वेऽपि शुक्लादीनामुच्यते
तथा गवादीनां जातिशब्दत्वेऽपि न का चिद्धानिः ॥ ३५३ ॥

तथा हि—

यत्प्रधानं न तस्यास्ति स्वरूपमनिरूपणात् ।

गुणस्य चात्मना द्रव्यं तद्भावेनोपलक्ष्यते ॥ ३५४ ॥

निरूपाधेरर्थस्य द्रव्यात्मनः क्रियासंबन्धश्चमस्य शुद्धं स्वरूपं व्य-
वहारे नास्ति शाब्दे वैकल्पिके वा निरूपणपूर्वको हि व्यवहारः
तच्च निरूपणमर्थस्योपाधिरूपाच्छुरणेनैव ततश्च गुणस्य यथाय-
थं शुक्लजात्यादेर्विशेषणस्यात्मना स्वरूपेण द्रव्यं व्यवहारे तद्भावं
गुणात्मतामिवोपगतमुपलक्ष्यते निमित्तसरूपतां प्राप्तं निमित्ती-
त्यर्थः ॥ ३५४ ॥

एवमपि जातिप्राधान्यं न ब्रुव्यतीत्याह—

गुणस्य भेदकाले तु प्राधान्यमुपजायते ।

संसर्गश्रुतिरर्थेषु साक्षादेव न वर्तते ॥ ३५५ ॥

यदा द्रव्यं प्राधान्येन विवक्षितं भवति तदा जात्युपधीयमानं
तदभिधीयते ; यदा तु गुणस्यान्यस्माद् भेदेनाख्यानं प्रधानतया तदा

स्वसामान्यावेशेन तदभेदप्राप्तस्य तस्य प्रत्यायनं, यदा तु जातिरेव प्राधान्येनाभिधाना तदा तस्याः शब्दस्वरूपाध्यासेनाभिधानं, तथा हि धर्मान्तरसंसर्गोपहितरूपविशेषं वस्तु शब्दाः शक्नुवन्त्यभिधातुं न शुद्धम् अत एव शब्दसंसर्गनिमित्ता श्रुतिः शब्दसंसर्गश्रुतिरित्युच्यते सा च धर्मान्तरमुखेनार्थेषु निविशते नोपधानत्यागेन साक्षान्निरूपाधेरनिरूपणान्निरूपणपूर्वकाणां शब्दानामविषयत्वात् ॥ ३५५ ॥

एवं तावज्जातिपदार्थताप्रसङ्गाद् द्रव्यपदार्थताऽपि कथं भवतीत्याह—यदिवा सोऽयमिति संबन्धाद् द्रव्याभिधानेऽपि यदि जातिपदार्थता कथं तर्हि द्रव्यपदार्थतेत्याह—

जातौ वृत्तौ यदा द्रव्ये स शब्दो वर्तते पुनः ।

जातेरेव पदार्थत्वं न तदाऽभ्युपगम्यते ॥ ३५६ ॥

जातौ वृत्तित्वाद्विशिष्टं यदा द्रव्यमप्याह न जातावेवाभिधाविरामः शब्दस्य तदा जातेश्च केवलाया न पदार्थत्वम् अभेदोपपचाराच्च सोऽयमिति संबन्धेन यथा समर्थितं न द्रव्योपादानमभ्युपगम्यते ; अपि तु तद्वत्पक्षोऽयं पूर्वत्र परिहारेऽभिहित इत्यर्थः ॥ ३५६ ॥

ननु च विरम्य व्यापारानुपपत्तेः शब्दानां कथं जातौ वर्तित्वात्स एव शब्दो द्रव्ये वर्तते दर्शनभेदेन हि भिन्ना एव शब्दा जातिमात्रवचनास्तद्वचनाश्चेत्यत आह—

प्रवृत्तानां पुनर्वृत्तिरेकत्वेनोपवर्ण्यते ।

प्रतिपत्तेरुपायेषु न तत्त्वमनुगम्यते ॥ ३५७ ॥

सादृश्यादभेदावसायेनैवमेकत्वेन व्यवहारः प्रतिपादनोपायः संसृष्टार्थाभिधानं ह्युत्क्रममप्येवंकल्पनया क्रमेण प्रतिपद्यते,

न च परप्रतिपत्त्युपायानां परमार्थानुगमो न्याय्यो हेयत्वात्तेषां तथा च तद्वदभिधाननयेऽक्रममेवोभयाभिधानम् ॥ ३५७ ॥

अत्रापि चोभयाभिधाने प्राधान्याप्राधान्यविवक्षावशेन जातिपदार्थता द्रव्यपदार्थता च दर्शनभेदेन समुत्तिष्ठत इत्याह—

अपृथक्छब्दवाच्यस्य जातिराश्रीयते यदा ।

द्रव्यस्य सति संस्पर्शे तदा जातिपदार्थता ॥ ३५८ ॥

एकशब्दोपादानत्वेऽपि जातिद्रव्ययोर्यदा जातिराधारभेदप्रकल्पितभेदा कार्यप्रवृत्तौ प्राधान्येनाश्रीयते ब्राह्मणाः शुश्रूषितव्याः योऽयं पानीयं पिबति स गौः न पदा स्पष्टव्यो, गौरनुबन्ध्य इत्यादौ तदा सत्यपि द्रव्यस्य शब्देन संस्पर्शं जातिपदार्थपक्ष एव ; जातिभेदप्रतिपादनमात्रोपक्षयत्वाद् द्रव्यस्य ॥ ३५८ ॥

द्रव्यस्य सति संस्पर्शे द्रव्यमाश्रीयते यदा ।

वाच्यं तेनैव शब्देन तदा द्रव्यपदार्थता ॥ ३५९ ॥

जात्युपादायिनैव शब्देन द्रव्योपपादने सत्यपि तस्याभिधेयतयैव सम्बन्धे संस्पर्शे यदा द्रव्यं प्राधान्येन कार्यसंबन्धितयाऽऽश्रीयते जातिस्तु तद्विशेषणमात्रोपक्षया ब्राह्मणमिमं भोजयेत्यादौ द्रव्यपरायां चोदनायां तदा द्रव्यपदार्थपक्षः ॥ ३५८ ॥

तदेतदुक्तं कस्य चित्तु किञ्चित्प्रधानमिति जातिपरायामपि चोदनायां क्रियासम्बन्धक्षमत्वाद्द्रव्यमेव तात्पर्यदृशा पदार्थोऽवतिष्ठत इत्याह—

अपृथक्छब्दवाच्याऽपि भेदमात्रे प्रवर्तते ।

यदा सम्बन्धवज्जातिस्साऽपि द्रव्यपदार्थता ॥ ३६० ॥

द्वयोरपि शब्दोपादानत्वे कार्यप्रतिपत्त्ययोग्यत्वाद्नादृत्य जातिद्रव्यमेव पदार्थमातिष्ठन्ते व्याडिप्रभृतयः, यदाहुः “चोदनासु च तस्यारम्भादि”ति, जातिस्तु भेदमात्रे स्वाश्रयव्यवच्छेदमात्र एव तत्र प्रवर्तते शब्दाभिधेयाऽपि तद्यथा राजपुरुष इत्यत्र समासवाच्योऽपि सम्बन्धः सम्बन्धिस्वरूपावच्छेदमात्रोपयोगीत्युत्तरपदार्थप्रधान एव समासो न सम्बन्धप्रधानः,

एवं गवादिशब्दा जात्यभिधायिनोऽपि तद्वत्प्रधानाः यथा च राजपुरुषादयश्शब्दाः सम्बन्धोपाधिकमर्थं सकृदेवाभिदधति तथा जातिशब्दा जातिविशिष्टं नात्र क्रम इत्यपृथक्छब्दवाच्येत्यनेनाह, दृश्यते च केषां चित्क्रमो यथा गर्गशब्दो मूलप्रकृतिमुक्त्वा गर्गा इति वृत्तावपत्यमाहेत्यतो वैधर्म्यं सूचयितुमेवमत्राभिधानम्, एवं दर्शनभेदेन पदार्थद्वयं विभक्तं केषां चित्तु शुद्धैव जातिश्शब्दवाच्येति जातिपदार्थपक्षे शुद्धं च द्रव्यशब्दवाच्यमिति द्रव्यपदार्थ इति पक्षः ॥ ३६० ॥

इदमपरं पक्षद्वयमित्याह—

अत्यन्तभिन्नयोरेव जातिद्रव्याभिधायिनोः ।

अवाच्यस्योपकारित्व आश्रिते तूभयार्थता ॥३६१॥

केवलजात्यभिधायी शब्दोऽन्य एव, अन्यश्च केवलद्रव्याभिधायी; उभयत्रापि चानभिधीयमाना जातिर्द्रव्यं वा यथायोगमाधारभेदप्रकल्पनेन स्वगतलिङ्गसङ्ख्याऽऽदिधर्मप्रकल्पनेन चोपकरोताति भगवतः पाणिनेराचार्यस्यायं पक्षः सर्वपश्चान्निर्दिष्टः, यथा च विषयभेदेन क चिज्जातिपदार्थता मद्रहदादिसिद्ध्यर्थम् अत एव जात्याख्यायां सरूपाणामिति च योगद्वयमारब्धवानाचार्यः ॥ ३६१ ॥

तदेवं प्रसङ्गाद्दर्शनभेदोपक्षेपः; प्रकृतमुपसंहरति—

आश्रिते त्वाश्रयकृतं भेदमभ्युपगच्छता ।

पुनश्चाप्येकशब्दत्वं जातिशब्देन वर्णितम् ॥३६२॥

व्यक्तिविशेषाश्रितायां जातौ शब्देनाभिधीयमानायां सन्निहिताश्रयनिबन्धनं शब्दसंस्कारनिमित्तलिङ्गवचनभेदमङ्गीकुर्वता प्रयोजकस्य शब्दार्थस्याभेदादेकशब्दत्वं जातिपदार्थवादे, अत्र पूर्वस्मिन्पक्षे भाष्यकारेण “यदि तस्या एव वचनानि वाचनिकान्यहमप्येवं वक्ष्ये बहुषु योऽर्थो वर्तते तत्र बहुवचनमि”ति ब्रुवता वर्णितमभिहितं तथा चौकशेषः प्रत्याख्यायते प्राधान्येन जातिशब्देनाभिधीयत इति सिद्ध एकस्तदभिधायी शब्दो व्यक्तिभेदेऽपि,

ये तु सम्बन्धिनो जातेस्ते भिद्यमाना भेदनिबन्धनं संस्कारं शब्दस्यैकस्य निवर्तयन्ति द्वितीयस्मिन्नपि पक्षेऽत्र गुणवचनवदाश्रयतो लिङ्गवचनानोति गुणभूतस्याभिधीयमानस्यापि द्रव्यस्य शब्दभेदप्रयोजकत्वाभावात्तदेकैकशब्दत्वमुपपादितम् सम्बन्धिनो हि जातेः सामर्थ्याद्वा सन्निहितनिमित्तभेदाच्छ्रुतिरिति परिहारद्वयतात्पर्यं व्याख्यातम् ॥ ३६२ ॥

तदेवं वृत्तिविचारप्रसङ्गागतं गुणवचनानां शब्दानामाश्रयतो लिङ्गवचनसिद्धिविचारं भाष्यप्रदेशानुवादेन यथायथं परिसमाप्योपमानसमासविचारायोपक्रमते—तत्र प्रथमं तावदुपमानलक्षणोपयोगिभाष्यं मानं हि नामानिर्वातज्ञानार्थमुपादीयते, अनिर्वातमर्थं ज्ञास्या-

मीत्येतद्वाचष्टे—

अनिर्ज्ञातस्य निर्ज्ञानं येन तन्मानमुच्यते ।

प्रस्थादि तेन मेयात्मा साकल्येनावधार्यते ॥३६३॥

मीयते परिच्छिद्यते येन तन्मानमिति सामान्येनावधारितस्य पदार्थस्य निश्चयेन विशेषरूपेणावधारणनिवन्धनं साकल्येन परिच्छेदकं प्रस्थः खारी आढकमित्यादि मानं कथ्यते, एतच्च मानसामान्यलक्षणमिति प्रस्थादीत्यादिग्रहणात् प्रमाणोन्मानादयोऽपि गृह्यन्ते मानस्य ह्युत्प्रपरिभिर्विशेषणम् तत्र प्रस्थादि परिमाणं, दृष्ट्यादि प्रमाणं, पलाद्युन्मानम् ॥ ३६३ ॥

मानसमीपमुपमानं व्याख्यातुमाह—

अनिर्ज्ञातं प्राप्तिद्वेन येन तद्धर्म गम्यते ।

साकल्येनापरिज्ञानादुपमानं तदुच्यते ॥ ३६४ ॥

प्रसिद्धसाधर्म्यात्साध्यसाधनमुपमानं तथा ह्यप्रसिद्धमनिर्ज्ञातंगवयादि प्रसिद्धेन गवा सादृश्यतस्तद्धर्म तस्यैव धर्मो यस्य तदिवेति परिच्छिद्यते सादृश्यमात्रेण परिच्छेदो नारोहपरिणाहतस्साकल्येन विशेषात्मनाऽपि, अत एव सादृश्यं प्रत्यक्षेण स्फुटमत्रावधार्यत इति तदपेक्षोपमानस्येति नेदं मानमपि तु तस्य समीपं किञ्चिद्रूपतया परिच्छेदाद् अत एवोपमानस्य प्रामाण्ये विवदन्ते किल, प्रत्यायितवाक्यमेव प्रमाणं सादृश्यकथनं तूपाय इत्युपमीयतेऽनेनेति च करणव्युत्पत्त्या सदृशज्ञानमुपमानं साक्षात्तेनोपमेयपरिच्छेदात् संज्ञासंज्ञिसम्बन्धप्रतिपत्तिः फलं केषां चित् ,

अन्येषामनेन सदृशी मदीया गौरिति फलं गवादिस्तूपमानं परस्परयोगाद् व्यवहियते चक्षुरादीव प्रमाणशब्देन ॥ ३६४ ॥

एवमुपमाने व्याख्याते सामर्थ्यादुपमेयमपि व्याख्यातं भवति, उपमितिक्रियाया उपमेयविषयत्वात् ततश्च सामान्यधर्मव्याख्यानोपक्रमं सूत्रार्थं व्याचष्टे—

द्वयोस्समानो यो धर्म उपमानोपमेययोः ।

समास उपमानानां शब्दैस्तदभिधायिभिः ॥३६५॥

येन निमित्तेनोपमानोपमेयभावोऽर्थयोरसाववश्यसन्निधिरत्र धर्म-
स्सादृश्यं सामान्यमुच्यते द्विवृत्तित्वात्सामान्यं ते ब्रुवन्ति सामान्यव-
चनाः तैः शब्दैरुपमानवचनानां समास इति सूत्रार्थः शस्त्रीश्यामा
शरकाण्डा गौरिति ॥ ३६५ ॥

ननु चात्र श्यामत्वादिगुणः प्रत्याश्रयसमवेतत्वाद्भिन्न एवेति कथं-
सामान्यमित्याशङ्क्याह--

आधारभेदाद्भेदो यः श्यामत्वे सोऽविवक्षितः ।

गुणोऽसावाश्रितैकत्वं भिन्नाधारः प्रतीयते ॥ ३६७ ॥

आश्रयभेदाच्छ्यामत्वगुणस्य यो भेदः सोऽत्र सामान्यवचनैरिति
वदता नाभिधित्सितः आश्रयविशेषसमवेतोऽपि न विवक्षितमेकत्वं-
येन स तथाभूतसामान्यवचनसामर्थ्यादेवावगम्यते गुणः, भिन्नाश्रय-
त्वेऽपि हि गुणस्यान्वयिरूपमस्त्येव यद्वशाच्छ्याम इत्यभिन्नाभिधान-
प्रत्ययसंभवः ॥ ३६६ ॥

न चात्राभेद एव विवक्षितोऽपि तु--

गुणयोर्नियतो भेदो गुणजातेस्तथैकता ।

एकत्वेऽत्यन्तभेदे वा नोपमानस्य सम्भवः ॥ ३६७ ॥

अत्यन्तैकत्वे भेदाधिष्ठानस्य सादृश्यस्याभावान्नोपमानोपमेयभा-
वः, न हि भवति गौरिव गौरिति, नाप्यत्यन्तभेदेऽन्वयिनो रूपस्याभा-
वे हिमवानिव लोष्ट इत्युपमाऽस्ति, तस्माद् भेदाभेदविमर्शेनोपमाया-
माधारभेदाद् भेदः स्वालक्षणेनान्वयिरूपवशेन चाभेदमाश्रित्य गु-
णोऽत्र सव्यापारः, एवंविध एव चार्थात्मा शब्दवाच्यो न हि शब्दाः
स्वालक्षणेन भेदमर्थानामावेदयन्ते सामान्य एव सम्बन्धग्रहणात् ३६७

मा भूदत्यन्तभेद उपमा; अभेदे तु कथं न भवति गुणो ह्येको द्वयो-
रुपमानोपमेयभावं वर्तयत्येवेत्याशङ्क्याह--

जातिमात्रव्यपेक्षायामुपमाऽर्थो न कश्चन ।

श्यामत्वमेकं गुणयोरुभयोरपि वर्तते ॥ ३६८ ॥

अनाश्रिताधारभेदस्य श्यामतामात्रस्य विवक्षायां शस्त्रीदेवदत्त-

योः श्यामगुणसमवेतमेकं श्यामत्वं सामान्यमित्येव वचनव्यक्तिः, तथा च सादृश्येन परिच्छेदाभावः ॥ ३६८ ॥

तथा हि—

येनैव हेतुना श्यामा शस्त्री तत्र प्रवर्तते ।

स हेतुर्देवदत्तायाः प्रत्ययेन विशिष्यते ॥ ३६९ ॥

अभिन्नसामान्यानुगतेन श्यामगुणेन समवेतेन शस्त्रीश्यामेति समधिगम्यते तेनैव चाभिन्नसामान्याधारेण गुणेन देवदत्ताऽपि श्यामेति प्रत्ययमुपारोहतीत्युभयोः श्यामत्वमित्येव प्रतीतिर्नोपमाऽर्थः कश्चिदत्र ॥ ३६९ ॥

तस्मात्—

आश्रयाद्यो गुणे भेदो जातेर्या चाविशिष्टता ।

ताभ्यामुभाभ्यां द्रव्यात्मा सव्यापारः प्रतीयते ॥ ३७० ॥

आधारभेदनिमित्तो यो गुणे विवेकोऽन्वयिरूपहेतुकश्चाविवेकस्ताभ्यां गुणगताभ्यां भेदाभेदाभ्यां कारणभूताभ्यां द्रव्यस्वभाव-उपमानारव्यः परिच्छेदकरण उपमेयस्य व्यापृतोऽवधार्यते तत्-श्रोपमानोपमेयप्रकलृप्तौ तयोरुपमानोपमेयलक्षणः सम्बन्धोऽवतिष्ठते ॥ ३७० ॥

ननु भेदाभेदौ विरुद्धौ कथमेकत्र व्यापृतौ स्यातामित्याशङ्क्याह—

सोऽयमेकत्वनानात्वं व्यवहारस्समाश्रितः ।

भेदाभेदविमर्शेन व्यतिकीर्णेन वर्तते ॥ ३७१ ॥

सोऽयमित्यनुभवसिद्धत्वेनाप्रत्याख्येयत्वमाह किल भेदाभेदावयमाश्रितः सादृश्यव्यवहारः सङ्कीर्णैकत्वेनान्यत्वरूपेण हेतुनाऽवतिष्ठमानो बुद्धानुपारोहतीति को विरोधः, तथा हि—अत्यन्ताभेदे स एवायमिति बुद्धिः; अत्यन्तभेदे त्वन्यदेवेदमिति, सदृश इति बुद्धिर्भेदाभेदोभयरूपसंभिन्ना जायते तथा च जातिसमुद्देशेऽभिहितम्—

“सकृत्प्रवृत्तावेकत्वमावृत्तौ सदृशात्मताम् ।

भिन्नात्मिकानां व्यक्तीनां भेदापोहात्प्रपद्यते” इति ॥ ३७१ ॥

एतदेव व्यतिरेकमुखेनोपपादयति—

श्यामेत्येवाभिधीयेत जातिमात्रे विवक्षिते ।

शस्त्र्यादीनामुपादाने तत्र नास्ति प्रयोजनम् ॥३७२॥

श्यामत्वसामान्यानुगतस्य गुणमात्रस्याधारविशेषणत्वेऽभिधि-
त्सिते श्यामेयं देवदत्तेत्येव वक्तव्यं स्याद् एतावता विशिष्टज्ञातीयेन
सम्बन्धस्य प्रतिपादनात् तत्र किमर्थं शस्त्रोवेत्युच्यते ? अविशिष्टगुण-
योगस्य गुणपदादेव प्रतीतेर्न कञ्चनातिशयमुपमानशब्दाः प्रत्यायय-
न्तीति निष्प्रयोजनमेषामुपादानम् ॥ ३७२ ॥

नन्वेवं भेदाभेदविमर्शेनोपमानोपमेयभावेऽतिप्रसङ्गः, तथा हि
श्यामगुणस्सकलाश्रयवर्त्यप्याधारभेदाद्भिन्नो जात्येकत्वाच्चैक इति
कथं शस्त्र्येवोपमानमित्याशङ्क्य स्वालक्षणेन गुणयोरुपमाविषययो-
स्तावद्विशेषमाह—

अशब्दवाच्यो यो भेदः श्याममात्रे स वर्तते ।

श्यामेषु केषु चिद्वृत्तिर्यस्य सोऽत्र व्यपेक्ष्यते ॥३७३॥

प्रत्याधारं सूक्ष्माणां भेदानामसाधारणस्ववाचकासम्भवादसंवि-
ज्ञानपदः श्यामगुणविशेषो वाचकाभावेऽपि वाच्यान्वयादस्ति स-
सर्वस्मिन्ननन्वयी क्व चिदेव वर्तमानोऽस्मिन्नुपमानोपमेयसम्बन्धे
व्यपेक्ष्यते सव्यापारत्वेनाश्रीयते, तथा हि-शस्त्रोश्यामेति वृत्तिपदादेवो-
पमानोपमेययोः श्यामगुणो विलक्षणः प्रतीयते योऽन्यत्रासम्भवीति
जातिप्रसङ्गः,

इत्थं चाधारभेदादन्योऽपि कया चित्स्वरूपप्रतिपत्त्याऽनवसित-
विवेकत्वाद् गुण एव सामान्यं भेदाभेदरूपाभ्यामौपम्यमवस्थापयती-
त्युक्तं भवतीति ॥ ३७३ ॥

गुणजातेरपि न सर्वस्या अत्र व्यापार इत्याह—

श्यामेषु केषु चित्किञ्चित्किञ्चित्सर्वत्र वर्तते ।

सामान्यं किञ्चिदेकस्मिञ्छ्यामे भेदो व्यवस्थितः ॥३७४॥

किञ्चिदपरसामान्यं केषु चिञ्छ्यामगुणेषु वर्तते तदुपमायां स-
व्यापारं किञ्चित्तु सर्वत्र वर्तते महासामान्यं तदविशेषादुपमाननि-

मित्तं न भवति, कश्चित् श्यामे गुणे प्रतिनियते भेदो नियता-
वर्तते सोऽप्यतिशयप्रख्यापनायोपमाननिमित्तं भवत्येव, तद्यथा च-
न्द्रमसः कान्तिविशेषः कन्यावदनस्योपमाननिमित्तमतिशयाध्यारो-
पाद्, उत्कृष्टगुणेन हि न्यूनगुणस्योपमानादुत्कर्षसमारोपात्प्रशंसा जा-
यते पूर्वं तु निरतिशयो भेदो नोपमाऽङ्गमित्युक्तम् ॥ ३७४ ॥

ननु गुणसामान्यव्यतिरेकेणापरं जातिरत्र नावधार्यत इत्याश-
ङ्क्य तामुपपादयितुमाह—

तथा हि सति सौरभ्ये भेदो जात्युत्पलादिषु ।

गन्धानां सति भेदे तु सादृश्यमुपलभ्यते ॥ ३७५ ॥

जात्युत्पलादिगन्धानां गन्धत्वमहासामान्यव्यतिरेकेण सौरभ्ये
शोभनामोदत्वलक्षणेऽपरसामान्ये सति भेदोऽवधार्यते येषां सौरभ्यं
नास्ति ततो व्यतिरेको लक्ष्यते यथा हि—उत्पलगन्धमाघ्राय सन्तम-
सेऽपि प्रत्यभिजानात्युत्पलमिदमिति, एवं जातिगन्धावपि ततश्च सुर-
भित्वमपरसामान्यमाधारविशेषनियतमस्तीति निश्चयो यत्संबन्धात्सु-
रभीणि सुगन्धीनीमानि द्रव्याणीति निरूपणा, सत्यपि चैवं-
सौरभ्येण गन्धानां विशेषे केषां चित्सादृश्यमप्यस्ति तथा हि गन्धयु-
क्तद्रव्यैः नखशैलेयादिभिरवान्तरभेदभिन्नसुरभिगन्धैरपि कया चित्स्व-
भावप्रत्यासत्त्या पद्मादि सुरभिसदृशगन्धद्रव्यान्तरं निवर्त्यते पद्मग-
न्धि किञ्जल्कगन्धि मालतीगन्धीत्यादि, एवं गन्धवद्रूपस्या-
प्यवान्तरजातिभेदो न्याप्य इति श्यामेषु केषु चिद्वर्तमानमपरसा-
मान्यं सिद्धम् ॥ ३७५ ॥

प्रतिनियतगुणवृत्त्यपरसामान्यमिति गुणानां प्रतिनियमः किं-
कृत इत्याह—

गुणानामाश्रयाद्भेदः स्वतो वाच्यनुगम्यते ।

अनिर्देश्याद्विशेषाद्वा सङ्कराद्वा गुणान्तरैः ॥ ३७६ ॥

स्वकारणादासादितभेदाद् द्रव्यलक्षणादाधारात् कश्चिद् गुणा-
नांविशेषः, तद्यथा—उत्पलतमालादिगतस्य श्यामत्वस्य तथा चात्र
स्वभावसाध्यादुपमाप्रवृत्तिः,

“रोलम्बशबलव्यालतमालश्यामलं नमः ।

नभो निर्मेलनिखिंशव्यग्रपाणय ग्राहव” इति

एकजातीयाधारसमवायेऽपि कश्चित्स्वरूपादेवाचिन्त्यवैभवा-
द्गुणानां विशिष्टानामेवोत्पत्तिविशेषो वक्ष्यत एव धूसरत्वादिः, कश्चि-
त्पुनरसंविज्ञानपदः कारणमात्रादनुत्पन्नः कालपरिवासहेतुको विशेषा-
गुणानां, तद्यथा सुराऽऽदीनां परिणामविशेषासादनेन रसगन्ध-
वैचित्र्योत्पत्तिः, तथा हि—तत्र सामग्र्याः खण्डशः कार्यानुत्पादात्
सामग्र्यन्तर्गतात् कारणादयमतिशय इति निर्देष्टुं न शक्यते द्रव्या-
न्तरगतगुणसंमिश्रणाद्वा विशेषो गुणानां तद्यथा सहकारगन्धाधि-
वासस्यासवस्य मालतीकुसुमाधिवासितस्य च तैलस्य ॥ ३७६ ॥

तदेवमुपात्तभेदानां गुणानां कया चित्प्रत्यासत्त्या केषां चिदपर-
सामान्यसद्भावे सामान्यवचनतायां तद्वचनेनोपमानवचनस्य समा-
सात्सिद्धिः, न च नियोगतो गुणानां साम्यमेवोपमाहेतुः अपि
तूत्कृष्टगुणमुपमानमित्याह—

उपमानं प्रसिद्धत्वात्सर्वत्र व्यतिरिच्यते ।

उपमेयत्वमाधिक्ये साम्ये वा न निवर्तते ॥ ३७७ ॥

व्यतिरेकोऽत्राधिक्यं विवक्षितं तेनाधिकगुणमुपमानमित्यर्थः
तुच्चाधिक्यं वास्तवेन रूपेण भवतु मा वा भूत् किन्तु प्रसिद्धत्वा-
त्प्रतीतत्वाज्ज्ञापकत्वेनोपमेयं प्रत्याश्रीयमाणं प्रसिद्धमेव न्याय्यमिति
तद्गुणस्योत्कर्षः प्रसिद्धतैव, तथा च न्यूनगुणमपि शृङ्गाररसपरिपो-
षणपरतया नारीमुखं शशिविम्बस्योपमानत्वेन निर्दिशन्ति कामिनां-
हि प्रेयसीमुखमुत्कृष्टगुणत्वेन प्रसिद्धं—

यथा—

ईर्ष्यावशेन कलुषत्वमुपागतस्य

दूरान्मुखस्य तव सुन्दरि ! साम्यमेत्य ।

चेतःप्रहर्षपरिपूरितपूर्णदेहः

स्वाङ्गेष्वपि प्रसभमद्य न माति चन्द्रः ॥

इत्थं च कृत्वा परिपूर्णगुणेन न्यूनगुणमुपमीयत इति यथाप्रसिद्धि
परिपूर्णगुणता व्याख्येया, अत एवाह—सर्वत्रेति । न केवलं वस्तुतो-

यत्रोत्कृष्टो गुणस्तदुपमानं यावन्न्यूनगुणमपि स्वप्रसिद्धाश्रयेणोपमानं-
व्यतिरिच्यते गुणाधिक्येन व्यवतिष्ठते, उपमेयभावस्तु गुणस्य
वस्तुत आधिक्येऽतिरेके साम्ये तुल्यत्वे वा न निवर्तते नापैति, उप-
मानं नियताधिकगुणमेव विवक्षितम्, उपमेये त्वनियम इत्यर्थः ॥ ३७७ ॥

इदानीं प्रकारान्तरेणोपमानं लक्षयितुं मानलक्षणभाष्यम-
न्वथा व्याचष्टे—

अन्यैस्तु मानं जात्यादि भेद्यस्यार्थस्य वर्ण्यते ।

अनिर्ज्ञातस्वरूपो हि ज्ञेयोऽर्थस्तेन मीयते ॥ ३७८ ॥

भेद्यस्यावच्छेद्यस्य द्रव्यस्योपाधिविविक्तस्य प्रतीत्यनुपारोहात्प्र-
तीतये जातिगुणक्रियास्समाश्रीयमाणा मानव्यपदेशमासादयन्ति ३७८ ॥

मितस्तु स्वेन मानेन प्रसिद्धो यो गुणाश्रयः ।

आश्रयान्तरमानाय स्वधर्मेण प्रवर्तते ॥ ३७९ ॥

रूपान्तरेण संस्पर्शो रूपान्तरवतां सताम् ।

भिन्नेन यस्य भेद्यानामुपमानं तदुच्यते ॥ ३८० ॥

स्वेनात्मीयेन जात्यादिमानेन परिच्छिन्नो यो गुणविशेषाधारः प्र-
सिद्धः प्रतीतः सोऽप्रतीतगुणाधारान्तरप्रज्ञापनाय स्वसमवेतेनैव गुणेन
यदा व्याप्रियते तदा तेन रूपान्तरेण भिन्नेन रूपान्तरवतां भिन्नानाम्
पि भेद्यानां परिच्छेद्यानां परिच्छेदकं तदुपमानमुच्यते, तत्र संस्पर्श-
स्संबन्धोऽत्यन्तभिन्नानां नोपपद्यत इत्यर्थादन्वयिधर्माक्षेपः, त-
तश्च भेदाभेदविमर्शेनैतदप्युपमानं सादृश्यमात्रेण च परिच्छेदान्ना-
त्यन्ताय मानमिति लक्षणमवस्थापितं तत्र शस्त्रीदेवदत्तयोर्गुणः
श्यामत्वमुपमानोपमेयनिबन्धनं शस्त्रीश्यामेति ॥ ३७९-३८० ॥

यदा तु श्यामत्वमिदमनेन सदृशमित्युच्यते तदाह—

धर्मस्समानः श्यामादिरूपमानोपमेययोः ।

आश्रीयमाणप्राधान्यो धर्मेणान्येन भिद्यते ॥ ३८१ ॥

उपमानोपमेयभावव्यवस्थावको यः श्यामादिधर्मः यदोपकारि-
त्वव्युदासेनाश्रयभिन्नः प्राधान्येनोपमेयतयोपादीयते तदा द्रव्यायमा-

णत्वात्तस्यापरेण स्वगतेन धर्मेण विशेष्यमाणत्वमित्यन्यो धर्मोऽत्रो-
पमानोपमेयभावनिवन्धनम् ॥ ३८१ ॥

एतदेवोदाहरति—

शस्त्रीकुमार्योस्सदृशः श्याम इत्येवमाश्रिते ।

व्यपदेश्यमनेनेति निमित्तं गुणयोः स्थितम् ॥ ३८२ ॥

अनेन करणभूतेन धर्मेण दीप्त्यादिना श्यामगुणेन तुल्योऽयं-
श्यामगुण इति निरूपणीयं तत्रापि श्यामगुणयोरयं दीप्त्याख्यो-
धर्मस्समान इति प्राधान्ये धर्मस्य धर्मान्तरमुपमायाः सव्यापार-
मन्वेष्ट्यमित्यनवस्थैवात्र ब्रह्मकाण्डे प्रतिपादिता—

“सामान्यमाश्रितं यद्यदुपमानोपमेययोः ।

तस्य तस्योपमानेषु धर्मोऽन्यो व्यतिरिच्यते” ॥ इति

यावच्चात्र विवक्षा तावदपर्यवसानं धर्माणां विवक्षाविरामे तु
विरतिः ॥ ३८२ ॥

एवं चोपमानमुपमेयाद् भेदेन यदा विवक्ष्यते तदोपमानोपमेयभावः
शाब्द इत्याह—

यदा निमित्तैस्तद्वन्तो गच्छन्तावि तदात्मताम् ।

भेदाश्रयं तदाख्यानमुपमानोपमेययोः ॥ ३८३ ॥

उपमानोपमेयभावे यन्निमित्तं गुणादिः श्यामादिस्तेन यदा तौ नि-
मित्तिनावुपमानोपमेयावैकात्म्यमिव प्रतिपद्येते गुण इति गुणगुणिनो-
रभेदोपचारात् तदा भेदाधीनो व्यपदेशो विवेकेनोपमानस्योपमेयस्य
च, तथा च तत्रोपमानोपमेयभावलक्षणसंबन्धद्योतकमिवादिपदमुपा-
दीयत इति परिपूर्णमुपमा शस्त्रीश्यामा देवदत्ता शस्त्री यथा श्यामा
गौरिव गवयः, शैला इव बलाहका इति, अत्र ह्युपमानोपमेयभावसंब-
न्धहेतोर्गुणस्य तद्वता भेदेन निर्देशे संबन्धश्चाभिहितः सोऽर्थोऽन्तर्भूतः
प्रातिपदिकार्थः सम्पन्न इति न्यायात् तद्वाचिकाया विभक्तेरभावात्
प्रथमान्तयोः समन्वयो न स्यादिति द्योतकमिवाद्युपादीयते समन्वया-
र्थमित्युपमानोपमेयतद्भावद्योतकपदप्रयोगात्परिपूर्णत्वम् ॥ ३८३ ॥

यदा तु सादृश्यहेतुकोऽभेदाध्यारोपोऽत्र तदोपमानोपमेयभाव-
स्य गर्भीकार इत्याह—

तत्त्वासङ्गविवक्षायां येषु भेदो निवर्तते ।

लुप्तोपमानि तान्याहुस्तद्धर्मेण समाश्रयात् ॥ ३८४ ॥

उपमानोपमेययोस्तत्त्वासङ्गे योऽभेदाध्यारोपोऽत्र यदा विवक्ष्यते
तदा भेदस्य निवृत्तत्वात्तदधीन उपमानोपमेयभावोऽपि तिरोधीयते
गौर्वाहीकः सिंहो माणवक इति परार्थे शब्दप्रयोगान्यथाऽनुपपत्त्या चात्र
कार्यात्कारणानुमानेन यास्कप्रभृतय आचार्याः समानधर्मान्तर्भावेनेन
लुप्तोपमानोमान्युपमानान्याचक्षते, लुप्ता साक्षादनवधार्यमाणोपमा
येषां तद्धर्मेण समाश्रयादिति तेन समानेन धर्मेण गर्भीकृतेन सतो-
पमानशब्देनोपमेयस्य परिग्रहादित्यर्थः ॥ ३८४ ॥

एवं च कार्यस्य नियतकारणपूर्वकत्वमुक्तम् अन्यैस्तु मानं जात्या-
दीत्यनेन प्रकारेण यन्नात्यन्ताय मिमीते तदुपमानमिति भाष्यं तात्प-
र्येण व्याचष्टे—

शस्त्र्यां प्रसिद्धं श्यामत्वं मानं सा तेन मीयते ।

अन्या श्यामा तु तद्रूपा तेनात्यन्तं न मीयते ॥ ३८५ ॥

साकल्येन परिच्छेदकं मानं तच्च शस्त्रोगतं श्यामत्वं तद्धि तत्र
प्रसिद्धं परिच्छेदकम् अन्या तु देवदत्ता श्यामाऽपि न प्रसिद्धेति तेन
श्यामत्वेन कारणभूतेन परिच्छिद्यते, एवमपि परिच्छिद्यमानात्यर्थ-
सर्वतः परिमीयते, न हि धर्मसामान्यानुगममात्रात् सर्वात्मनाऽर्थोऽ-
वधारयितुं पार्यते ॥ ३८५ ॥

तदेवं शस्त्रोगतेन श्यामत्वेन देवदत्ता यदा नात्यन्ताय परिच्छि-
द्यते तदा नात्यन्ताय मानमुपमानं शस्त्री संपद्यत इत्याह—

शस्त्रीं स्वेन गुणेनातो मिमानामाश्रयान्तरम् ।

असमाप्तगुणं सिद्धेरुपमानं प्रचक्षते ॥ ३८६ ॥

निजेन समाप्तकलेन श्यामगुणेनासमाप्तगुणमाधारान्तरं देवद-
त्तालक्षणं परिच्छिद्ध्यन्तर्ती शस्त्रीमुपमानमाहुः, सिद्धेः प्रसिद्धेरिति परिपू-
र्णगुणत्वादित्यर्थः ॥ ३८६ ॥

एवं प्रकारद्वयेनोपमानोपमेयौ व्याख्याय सामान्यवचनत्वं विचार्यते; तथा हि—निमित्ताभेदापन्नस्य निमित्तितोपाधानादुपमानगतं वा तदभेदापन्नं निमित्तमुच्यते: तदुपमेयगतं वा न तूभयगतं सकृदभिधातुं शक्यत इत्यनन्वयात् कथं सामान्यवचनत्वमिदं शङ्क्याह—

उपमेये स्थितो धर्मः श्रुतोऽन्यत्रानुमीयते ।

श्रुतोऽथ वोपमानस्य उपमेयेऽनुमीयते ॥ ३८७ ॥

इह साधारणधर्मप्रयुक्त उपमानोपमेयभावः तत्र च युगपदुभयगतत्वेन साधारणधर्मस्याभिधानं न संभवतीति शस्त्रीश्यामा देवदत्तेत्युक्ते श्रुतेनैव श्यामत्वेन समन्वयादश्रुतकल्पनाऽयोगादेकत्रोपक्षयेऽपि शब्दस्यार्थान्तरेऽप्यनुमानाद् गुणसंबन्धावसाय इति यो दृष्टस्वभावो गुणस्तस्यैकतरोपक्षयेऽप्यभिधाने सामान्यवचनत्वोपपत्तिः ॥ ३८७ ॥ तत्रोपमेये श्रुतेर्निर्दर्शनमाह—

अधीयते ब्राह्मणवत् क्षत्रिया इति दृश्यते ।

उपमेयस्य भिन्नत्वाद् वचनं क्षत्रियाश्रयम् ॥ ३८८ ॥

उपमेयानां क्षत्रियाणां बहुत्वाद्बहुवचनमत्र श्रूयमाणमध्ययनस्य साधारणस्य धर्मस्योपमेयगतत्वमावेदयते सामर्थ्यात् पुनरुपमानैर्ब्राह्मणैरस्य सम्बन्धः प्रतीयते, उपमानस्य पुनरुपकारित्वात्तदुगतः श्रुतो धर्म उपमेये नियोगतोऽवगन्तव्य इति न तत्रोदाहृतम् ॥ ३८८ ॥

इत्थं चोभयगतत्वेनानभिधानेऽपि सामान्यवचनत्वमुपपद्यत इत्याह—

साधारणं ब्रुवन्धर्मं क्व चिदेव व्यवस्थितम् ।

सामान्यवचनशब्द इति सूत्रेऽपदिश्यते ॥ ३८९ ॥

अन्यतरगतत्वेनापि शब्देनाभिधीयमानो धर्मो वास्तवेन रूपेण भेदापरामर्शात् सामान्यमिति तदभिदधद्भवति सामान्यवचनः शब्दः, न हि यतश्शब्दो वक्तव्युभयगतत्वेनातः साधारणो धर्मो भवति विशेषस्य ब्राह्मणादेः शब्देन सामान्येनाभिधानेऽपि साधारणत्वाभावात् तस्माद्वास्तवेन रूपेण साधारणं श्यामत्वसामान्यमेकगतत्वेनाप्यभिधीयमानमन्यत्रानुमानात् साधारणमेवाभिहितं भवति ॥ ३८९ ॥

तदेवं गुणजातौ वृत्तः सामान्यवचनः यदाऽपि गुणः श्यामादि-
स्तत्रापि वर्तमानः श्यामादिः शब्दः सामान्यवचन एवेत्याह—

नाभेदेन न भेदेन गुणो द्विष्टोऽभिधीयते ।

भिन्नयोर्धर्मयोरेकः श्रूयतेऽन्यः प्रतीयते ॥ ३९० ॥

द्वयोरुपमानोपमेययोर्वर्तमानो गुणः श्यामलक्षणो गुणेनाभेदेना-
न्वयिरूपावेशेनाभिधीयते शब्देन यस्मादुपमानेनावच्छिद्यत उपमे-
येन वा तथा चौकगतत्वेन विशिष्ट इति नाभेदेनाभिधानं नापि
सहजेन व्यावृत्तेनात्मनाऽभिधीयते न हि स्वालक्षणेन भेदं शब्दः स्पृ-
शति सामान्यवचनत्वाद् नापि व्यावृत्तेनात्मनोपमायामुपयोगः त-
स्माच्छ्यामशब्देन तावद् गुणो विशेषेण कथ्यतेऽन्यतरसंबन्धात्त्व-
वच्छिद्यमानोऽपि सामर्थ्यादितरगतत्वेनावधार्यत इति भवति
तच्छब्दः सामान्यवचनः ॥ ३९० ॥

एवं तात्पर्यतो भाष्यं व्याख्याय पाठपूर्वकं साक्षाद् व्याचष्टे—

नात्यन्ताय मिमीते यत्सामान्ये समवस्थितम् ।

सादृश्यादुपमेयार्थः समीपे परिकल्प्यते ॥ ३९१ ॥

यदत्यन्ताय मेयं शरीरं परिच्छिनत्ति तन्मानं प्रस्थादि जात्यादि
वा व्याख्यातं तत्समीपे यत्तदुपमानम्, अत्र च तदित्यनेन प्रज्ञापनी
यत्वेनाधिकृतत्वात् प्रधानमुपमेयं प्रत्यवमृश्यते; अस्योपमेयस्य यत्स-
मीपे तदुपमानं, सामीप्यं च धर्मप्रत्यासत्तिकृतं तथा च सादृश्येन
परिच्छेदकत्वात् सामान्ये साधारणे धर्मे संबन्धहेताववस्थितं तदपे-
क्षमुपमानेनात्यर्थं परिच्छिनत्ति यो हि साधारणो धर्मस्तावतोपमेय-
स्यात्र परिच्छेदो विधीयत उपमानेन न त्वन्येन धर्मेण, शक्या हि
श्यामगुणतयाऽवच्छिद्यते देवदत्ता ॥ ३९१ ॥

ननु संस्त्यानादिरूपेणेत्यपरिपूर्णमिदं मानमुपमेयसमीपवर्ति
तत्समीप इत्यस्य भाष्यस्य व्याख्यानान्तरमाह—

मानं प्रति समीपं वा सादृश्येन प्रतीयते ।

परिच्छेदाद्धि सादृश्यमिह मानोपमानयोः ॥ ३९२ ॥

इह यदा प्रधानानुग्रहाय गुणो व्याप्रियते तदाऽस्योपसर्जनत्वात्

परामर्शो मा भूद् इह तु मेयं प्रति परिच्छेदोपयोग्यवि मानं स्वरूपे लक्ष्यमाणे प्रधानमिति तदेव तच्छब्देन परामृश्यते, तथा च मानस्य यत्समीपं तदुपमानं, सामीप्यं च समानधर्मयोगाद्, अस्ति चेह सादृश्यं परिच्छेदहेतुत्वं नाम मानोपमानयोः; एकमत्यन्ताय परिच्छेदकम् अपरं नात्यन्ताय भेदः, एवमुपमानलक्षणार्थं मानं हि नामा-निर्ज्ञातज्ञानार्थमुपादीयते; अनिर्ज्ञातमर्थं ज्ञास्यामीति तत्समीपे यन्ना-त्यन्ताय मीमते तदुपमानमिति भाष्यं व्याख्यातं, ततः पूर्वं तूपमानलक्षणप्रस्तावहेतुः प्रश्नभाष्यं-किं यदेवोपमानं तदेवोपमेयम् आ-होस्विदन्यदुपमानमन्यदुपमेयमित्यस्ति ॥ ३९२ ॥

तद् व्याचष्टे—

एकजातिव्यपेक्षायां तदेवेत्याभिधीयते ।

भेदस्यैव व्यपेक्षायामन्यदेवेति गम्यते ॥ ३९३ ॥

इह यथाप्रत्ययमर्था व्यवहार्यतामापद्यन्ते तत्र यदोपमानोपमे-ययोरभिन्नमन्वयिरूपं व्यक्तिभेदतिरोधानेनैकगुणजात्यात्मकमभिसं-हितं तदा तदेकरूपाध्यासादनयोरभेदो निश्चीयत इति तदेवेत्युच्यते, यदा तु निजो भेदो व्यावृत्तिर्व्यक्तिरूपं निरूपणेनाभिसंहिता तदाऽर्था-न्तरत्वस्यैव प्रसिद्धस्यावधारणादन्यदेवेति भणितिः किमुपमानत्वेऽ-त्यन्ताभेद उपयुज्यते किं वाऽत्यन्तभेद इत्यभिप्रायः ॥ ३९३ ॥

ननु चोपमानमुपमेयमिति साधनविभागानुरोधी व्यपदेश एवान-योर्भेदं दर्शयति, कर्मकरणसाधनौ हि प्रत्ययौ भिन्नार्थाविति कथमभे-दाशङ्केति; एतदभ्युपगच्छति—

कर्मत्वं करणत्वं च भेदेनैवाश्रितं यतः ।

अत्यन्तैकत्वविषयान्न स्यात्तेनात्र संशयः ॥ ३९४ ॥

प्रत्ययाभ्यां विभागेन यस्मात्कर्मत्वं करणत्वं चोपात्तं तस्मादत्र निरस्ताशेषभेदनिबन्धनं वास्तवं यदेकत्वं तत्संशयस्य पक्षो विषयो-नोपपद्यत इति भिन्नयोरेव सामान्यधर्मोपाधिकमेकत्वं संशयविषयो-न विरुध्यते ॥ ३९४ ॥

दृश्यते चैवंविधे विषये भिन्नानामपि काल्पनिकेनाभेदेन व्यवहार-

इत्याह—

भेदेन तुल्यरूपत्वाच्छालीस्तानिति दृश्यते ।

जात्यभेदात्स एवापमिति भिन्नोऽभिधीयते ॥३९५॥

अवधृतात्मभेदा अपि शालयो रूपसामान्यापहतभेदैः प्रत्ययैरभेदेनावसीयन्त एव भुज्यन्त एवेति व्यपदिश्यन्ते, एवं तान्येव वा सांसि परिधीयन्त इति च, एतच्च सादृश्यपर्यायं रूपसामान्यमभेदनिबन्धनमुक्तं शास्त्रे “रूपसामान्याद्वे”त्याकरवार्तिके तदेवोपपादयितुं तानेव शालोन्भुज्जमे ये मथुरायां दृष्टा इति दृष्टान्तितम्, न केवलं सादृश्यमात्रनिमित्तो भेदावसायो यावज्जात्यभेदनिबन्धनोऽपि, तथा ह्येकसामान्याध्यासिता व्यक्तयोऽभेदेन व्यपदिश्यन्ते चत्वारो ब्राह्मणोदकुम्भानाहरेयुरित्यादौ, अत्र हि माठरादिभेदेऽपि ब्राह्मण्येनाभेदोपात्तः, एवमिहाप्युपमानोपमेययोः सदृशधर्मनिमित्तया प्रत्यासत्या तद्वतैकजातिसमावेशाद्वाऽभेदस्य युज्यते संशयविषयता ॥ ३९५ ॥

भेदस्यापि च युज्यत इत्याह—

कथं ह्यवयवोऽन्यस्य स्यादन्य इति चोच्यते ।

अत्यन्तभेदे नानात्वं यत्र तत्त्वं न विद्यते ॥३९६॥^०

हलन्ताच्चेत्यत्रान्तशब्दमवयवमाश्रित्य हल् अन्तो यस्य तस्मादिति व्याख्यायमाने चोदितमिदं कथं हि को नाम हल् अन्तः स्यादिति, अत्र चावयवावयविनोरन्यत्व एवोपपत्तिरित्यत्यन्तभेदोऽयं विवक्षितः, तथा ह्यर्थेन ययोर्भेदो यत्र न कथं चित्त्वमभेदस्संभवति तस्मिन्सति यन्नानात्वमत्यन्तं तदभिसन्धायैतदुक्तमन्यस्यान्य इति, उभाभ्यामन्यशब्दाभ्यामैकान्तिकमन्यत्वं निर्दिशन्ति; अवयवस्त्ववयविनः कथं चिदनन्यस्समवायेन तिरोहितभेदत्वाद् वर्णस्तु वर्णान्तरस्यानारम्भकत्वात् सर्वथैव भिन्नो नावयवो युज्यते, तदेवमत्र यथा कथं चिदनन्यत्वेऽप्यवयवस्यात्यन्तभेदाभिप्रायेणा नुपपत्तिरुक्ता, एवमिहाप्युपमानोपमेययोजात्यभेदाद्वैतसामान्याद्वा कथं चिदभेदेऽपि तदनादरेणात्यन्तभेदमाश्रित्यान्यदेवेति संशयविषयता कथिता ३९६॥

तत्रावयवावयविनोरेवाभेदसंभवो भिन्नयोरपि न तु वर्णयोः

परस्परमनारम्भकयोरित्याह—

अभेदस्य विवक्षायामेकत्वं सङ्घसङ्घिनोः ।

सङ्घिनोर्न त्वभेदोऽस्ति न वाऽन्यत्वमुदाहृतम् ॥३९७॥

सङ्घोऽवयवो सङ्घिनोऽवयवाः तेषां समवायादपोदितभेदा-
नां यदा विवक्षा तदा तदुभयभेद एवाभिमतः सङ्घस्समुदायो वा व-
नादिः तद्वन्तः समुदायिनो वृक्षादयः तेषां समुदायेन सहाभेदेन व्य-
तिरेकेऽभिधित्सते वनं वृक्षाः ब्राह्मणस्सङ्घ इत्येकत्वमभेदो-
भवति, तथा हि—वनादिशब्दास्सङ्घातात्मना तत्समुदायिनः प्रतिपाद-
यन्ति वृक्षादयस्तु जातिभेदोपरागेण तानेवेत्यस्ति भिन्ननिमित्तप्रयुक्तयोः
शब्दयोरेकत्र वृत्तिः सामानाधिकरण्यं, यदा तु भेदविवक्षाऽत्र तदा व-
नादिशब्दाः सङ्घलक्षणधर्ममात्रवचना इति तदुपजनितव्यतिरेकाणां-
सङ्घिनामभिधानं वृक्षाणां वनं ब्राह्मणानां सङ्घ इति, एवं सङ्घस-
ङ्घिनोर्भेदाभेदौ सङ्घिनोः समुदायिनोस्तु न कदा चिदभेदो भवत्य-
संबन्धात्, तथा हि—शिशपायाः पलाशस्य च नाभेदप्रतिपत्तिः माठर-
स्य कौण्डिन्यस्य च, एवं वर्णा अपि परस्परमनारम्भात् सङ्घिनोऽ-
त्यन्तभिन्नाः परस्परेणाभेदमयोग्याः प्रतिपत्तुमित्यन्यत्वमेव कथितं,
तथा च भेदाभेदावन्योन्यानुविद्धौ च संभवत इतीहाशुद्धौ विहायेतरौ
विवक्षिताविति भेदाश्रयः प्रत्ययभेदोऽभेदाश्रयश्चैकताप्रश्न उपपद्यत
एत्र, अथ वा—उपमानमुपमेयमिति यत्प्रसिद्धं लोके तत्किमेकमुतानेक-
मिति विचारविषयत्वेन प्रसिद्धभेदानुवादः, एतदनन्तरं किञ्च भो इत्यु-
पक्रम्येदं भाष्यं—यदि यदेवोपमानं तदेवोपमेयं क इहोपमार्थो गौरिव
गौः, अथान्यदुपमानमन्यदुपमेयं क इहोपमार्थो गौरिवाश्व इति ॥३९७॥

एतत्क्रमेण व्याचष्टे—

तत्राभिन्नव्यपेक्षायामुपमाऽर्थो न विद्यते ।

यो हि गौरिति विज्ञाने हेतुः सोऽस्ति गवान्तरे ॥३९८॥

इह येन धर्मेण यः प्रसिद्धस्तेनाप्रसिद्धं ज्ञापयन् औपम्यमनुभवति
अभिन्नस्य तु सामान्यस्योपमाहेतुत्वेनापेक्षायां न किञ्चित्फलमुत्प-
श्यामः, तथा हि—गौरिव गौरिति यदेव जातिरूपमुपमानावसाये नि-
वृद्धनं तदेवोपमेयाभिमतोऽपीति; अज्ञातस्योपमेयस्य ज्ञापनाभावा-
न्नोपमानोपमेयभावः,

एवं च गोगवययोरप्यन्वयिधर्ममात्रापेक्षायां नोपमार्थ इत्युक्तं भवति ॥ ३९८ ॥

अत्यन्तभेदेऽपि नोपमार्थ इति विवृणोति—

व्यावृत्तानां विशेषाणां व्यापारे तु विवक्षिते ।

न कश्चिदुपकारोऽस्ति बुद्धेर्बुद्ध्यन्तरं प्रति ॥ ३९९ ॥

अन्वयिना धर्मेणानुगतानामप्यत्यन्तव्यावृत्तानां भेदानामपेक्षणे नोपकारः कश्चिदुपमानप्रतीतेरुपमेपप्रतीतौ धर्मसामान्यमन्तरेण समन्वयाभावाद्गोऽश्वयोः, अत्र हि परिहारभाष्यम्—एवं तर्हि यत्र किञ्चित्सामान्यं कश्चिद्विशेषः तत्रोपमानोपमेयभाव इति ॥ ३९९ ॥

एतद्व्याचष्टे—

किञ्चिद्यत्रास्ति सामान्यं यदि भेदाश्च के चन ।

तत्रोपमानोपमेयभाव इति शेषः, तथा च प्रागेव व्याख्यातम्, एवं च कृत्वा द्वयोरपि गवोः सामान्यविशेषापेक्षो भवत्येवोपमानोपमेयभाव इत्याह—

गोत्वं गोष्वस्ति सामान्यं भेदाश्च शबलादयः ॥ ४०० ॥

ततश्च शाबलेयो बाहुलेय इति शाबलेयत्वाद्यवान्तरजातिभिन्नयोः रूप्यकार्यकारीयत्वादिनैकजातीयत्वेन प्रत्यासत्तौ भवत्येवोपमानोपमेयभाव इत्यर्थः, यद्वाऽत्र किञ्चित्सामान्यमित्यादिभाष्यस्यायमाक्षेपः सर्वत्र पदार्थेषु सामान्यविशेषभावयोगादौपम्यं स्यादित्यतिप्रसङ्गो-मेरुरिव सर्षप इत्यपि स्याद् गौरिव गौरिति चेति श्लोकार्थः, अत एवैतच्चोद्यप्रतिसमाधानत्वेन वक्ष्यमाणोऽयं ग्रन्थ उपपद्यते तथा हि न महासामान्यमत्र विवक्षितम् ॥ ४०० ॥

किन्तर्हि—

सामान्यं श्यामता चैव तद्धि साधारणं द्वयोः ।

तदेव सिद्ध्यसिद्धिभ्यां भेद इत्यपदिश्यते ॥ ४०१ ॥

यत्र किञ्चित्सामान्यमित्यत्र भाष्ये सामान्यशब्देन न जातिरभिधित्विता; अपि तु ततोऽर्थान्तरं श्यामत्वादि, तच्च द्वयोरुपमानोपमे-

ययोरन्वयि साधारणमिति सामान्यमुच्यते, तथा हि-उत्तरत्र भाष्य-
मस्ति न चाग्र्यं स एव सामान्यवचनो यो बहूनां सामान्यमाह
द्वयोरपि यत्सामान्यमाह सोऽपि च सामान्यवचन इति. एवं च
द्विवृत्तिश्यामत्वादिरत्र सामान्यमिति गम्यते तदेव च सामान्यमपि
व्यावृत्तेरपि भावनाद्विशेष इत्युच्यते, कश्चिच्च विशेष इत्यत्र भाष्ये,
तथा हि यथोपमाने तत्प्रसिद्धं न तथोपमेये न्यूनत्वादित्यस्ति भेदः, ए-
वं च जातेरन्यत् सादृश्यं भेदाभेदानुस्यूतमिह सामान्यशब्देन साधा-
रणपर्यायेण कथितमिति, ययोस्साधारणो धर्मः प्रसिद्धाप्रसिद्धदर्शन
स्तयोरुपमानोपमेयभावस्तदुपनिबन्धन इत्युक्तं भवति, एवं च कृत्वा
सजातीययोरपि संस्थानादिधर्मसादृश्यं शाबलेयबाहुलेययोरुपमानो-
पमेयभावोऽनेकजातिनिबन्धनो द्वयोगौरिव गौरिति ॥ ४०१ ॥

अत्रैव मतान्तरमाह—

श्यामत्वमेव सामान्यमन्येषामुभयोः स्थितम् ।

सम्पूर्णत्वात्तदन्यत्वाद्विशेष इति गम्यते ॥ ४०२ ॥

पूर्वं प्रसिद्धप्रसिद्धिभ्यां भेद उक्तः, इदानीं सम्पूर्णतयेति विशेषः
तथा हि-श्यामत्वलक्षणो गुण एव द्विवृत्तिराश्रयभेदाद्भिन्नोऽपि सौ-
क्ष्म्यादलक्षितविवेकः सामान्यमित्युक्तः, स एवोपमाने सर्वात्मना प-
रिसमाप्तत्वादुपमेये तु केन चिदंशेन न्यूनत्वादिनाऽऽश्रितेऽप्याधारभे-
दोपधानं भेदे विशेष्यमाणो विशेष इत्युक्तः, तथा च भेदाभेदाभ्याम-
वधार्यमाणो गुण एव द्विसादृश्यं न ततोऽर्थान्तरम् ॥ ४०२ ॥

यद्वा जातिरप्यस्तूपमायां सव्यापारा न त्वभेदेनैवावसीयमाना
किन्तु भेदेनापीत्याह—

आकृतौ वाऽपि सामान्ये क्व चिदेव व्यवस्थिता ।

श्यामादयोऽवसीयन्ते विशेषास्त इहाश्रिताः ॥ ४०३ ॥

जात्येकार्थसमवायिनो ये सूक्ष्मा विशेषाः प्रतिनियते क्व चिदेव
जात्याधारेऽवस्थिताः ते जातेर्भेदेहेतवो यदा समाश्रीयन्ते तदा तै-
र्विशिष्टा जातिः क्व चिदेव समवेता सव्यापारा भवत्युपमानोपमेय-
भावलक्षणे संबन्धे, तथा हि-शास्त्रीदेवदत्तागतयोः श्यामगुणयोर्या
गुणत्वजातिः साऽऽश्रयविशेषगतकान्तिमत्त्वादिधर्मविशेषैरनुरज्यमा-

ना भेदानुवेधात्सादृश्यप्रत्ययं प्रसूयते, गौरिव गौरित्यत्र विद्यमानोऽपि विशेषो जातेर्भेदकः शब्दान्नावधार्यत इति न भवत्युपमा शस्त्री-
श्यामा देवदत्ता शाबलेय इव बाहुलेय इत्यादौ तु गुणाधारभेदा-
देवावधार्यते विशेषः ॥ ४०३ ॥

इत्थं भाष्यग्रन्थं व्याख्याय पिण्डितार्थमाह—

जातेरभेदे भेदे वा सादृश्यं तत्प्रचक्षते ।

कश्चित्कदा चिदर्थोऽत्मा तथाभूतोऽपदिश्यते ॥ ४०४ ॥

जातेरभेदेऽनन्यत्वेऽपि; एकार्थसमवेतविशेषा हि ते च भेद इत्य-
नन्तरोक्तार्थानुवादः, भेदे वेति सामान्यं श्यामताऽऽद्येवेति पूर्वोक्ता-
र्थानुवादः एवं यत्सामान्यमुक्तं तत्सादृश्यमित्याहुः तेन च सादृश्येन
कश्चिदेव न सर्वोऽर्थात्मोपमेयस्तथाभूतस्सदृश इति कथ्यते
निरूप्यते चाभिधानस्य निरूपणपूर्वकत्वाद्, इत्थं च सत्त्वज्ञेयत्वादि न
सादृश्यं ततः सदृशप्रत्ययाभावादिति सामान्यधर्मयोगादेवौपम्ये ना-
तिप्रसङ्गः ॥ ४०४ ॥

इदानीं सदृशप्रत्ययस्य विषयं व्यवस्थापयितुं तत्प्रत्ययनीकभूतं-
प्रत्ययान्तरमुदाहरति—

यत्रार्थे प्रत्ययाभेदो न कदा चिद्विकल्प्यते ।

अविद्यमानभेदत्वात्स एक इति गम्यते ॥ ४०५ ॥

यस्मिन् वस्तुनि प्रत्ययस्याकारभेदो न कदा चिद्विकल्प्यते भेद-
प्रत्ययेन सह पर्यायं नापद्यते सदैवाभेदाकारेणोत्पत्तेः; तद्वस्तु धर्मि-
रूपमवस्थानानात्वेऽपि तत्कृतस्य भेदस्यासंविदितत्वाद्यवहारे ऽप्रति-
भातस्यासत्कल्पत्वादविद्यमानभेदमेक इति प्रत्ययविषयः ॥ ४०५ ॥

प्रत्यभिज्ञाप्रत्ययमुदाहरति—

योऽर्थ आश्रितनानात्वस्त एवेत्यपदिश्यते ।

व्यापारं जातिभागस्य तत्रापि प्रतिजानते ॥ ४०६ ॥

प्रसिद्धभेदोऽपि यः पदार्थः स एवेति प्रत्यभिज्ञायते तत्र जात्यंशस्य
व्यापार इत्याहुः, जातेर्व्यक्तिभिरैकात्म्यापत्तौ भागवाचोयुक्तिः, एवं-
च केवलाया जातेः प्रत्यभिज्ञाप्रत्यये व्यापारो न सदृशप्रत्यये यत्र च

सादृश्यनिबन्धनात्तत्त्वसमारोपात् प्रत्यभिज्ञा भ्रान्तिरसौ लूनपुनर्जा-
तकेशेष्विव जात्यापादिता भेदानां तु तत्त्वनिबन्धनैव प्रत्यभिज्ञा
वस्तुनि हि संविदो भेदाभेदसंस्पर्शः ॥ ४०६ ॥

कथमित्याह—

जातिभागाश्रया प्रख्या तत्ताभिज्ञा प्रवर्तते ।

व्यक्तिभागाश्रया बुद्धिस्तत्र भेदेन जायते ॥ ४०७ ॥

जात्यंशस्य व्यापारादभेदेनैकजातीयः परामृश्यते गौरेवायमिति,
व्यक्तिरूपाश्रया तु तत्र संविद् भेदोपलक्षिता प्रभवति ॥ ४०७ ॥

इदानीं सदृशप्रत्ययं लक्षयति—

अन्यत्र वर्तमानं सद्भेदाभेदसमन्वितम् ।

निमित्तं पुनरन्यत्र नानात्वेनेव गृह्यते ॥ ४०८ ॥

आधारेषु पदन्यासं कृत्वोपैति तदाश्रयम् ।

स सादृश्यस्य विषय इत्यन्यैरपादिश्यते ॥ ४०९ ॥

निमित्तं प्रकृतत्वात्सदृशप्रत्ययस्य श्यामत्वाख्यमन्यत्राधारे श-
स्त्रीगते गुणे वर्तमानं सद्भूय आश्रयान्तरे देवदत्ताया गुणे वर्त-
मानं नानात्वेनेव भेदेनेव परिच्छिद्यते तेनाश्रयान्तरेणावच्छेदाद्
अभेदेनापि तु समन्वयादिवशब्दः; अत एव भेदाभेदसमन्वितं-
सामान्यविशेषरूपसंबन्धमित्यर्थः, तदेवंविधनिमित्तमाधारेषु स्वाश्र-
येषु गुणेषु पदन्यासं विधाय तदालम्बनं सादृश्यप्रत्ययमुत्पाद्य तस्य
गुणस्य य आधारो द्रव्यं तत्प्राप्नोति समवेतसमवायात्तत्र सदृश-
प्रत्ययं जनयति; तथा च सर्वगुणाश्रयः सादृश्यस्य विषयः तत्र सादृ-
श्यं निमित्तमुपमानोपमेयभाव इत्यर्थः, इत् चेदं सादृश्यं भेदाभेदस-
मन्वयाज्जातेरन्यद्, अभेदात्मिका या जातिः साऽन्यत्र नानात्वेन न गृ-
ह्यते; अपि त्वेकत्वेनैव, अनेन च ग्रन्थेनैकीयमतेन यत्र कश्चिच्च विशेष-
इति भाष्यमन्यथा व्याख्यातम्, तथा हि—पूर्वं यत्राधारे किञ्चित्सा-
मान्यं कश्चिच्च विशेषः, तत्रोपमानोपमेये भवत इति भवितृभ्यां भाव-
स्योपलक्षणात् तत्रोपमानोपमेयभाव इत्यर्थोऽभीष्टः, इह तु यत्र नि-
मित्ते भेदाभेदसमन्विते सति सामान्यविशेषावभासः प्रत्ययो द्रव्ये

भवति तत्र निमित्ते सत्युपमानोपमेये द्वे द्रव्ये भवतः तन्निमित्तरूप-
स्य सादृश्यस्य तत्रापि पारम्पर्यसमन्वयादित्यर्थः, अतः परं भाष्यं-
किं वक्तव्यमेतद् न हि; कथमनुच्यमानं गंस्यते, मानं हि नामेत्यादि
तत्प्रागेव सूत्रार्थोपयिक्तत्वेनोपमानलक्षणरूपं व्याख्यातम्, अतोऽन-
न्तरं भाष्यं-कामं तर्ह्येतेनैव हेतुना यस्य गवयो निर्जातः स्याद्
गौर्जातः कर्तव्यः स्याद् गवय इव गौरिति बाह्यं कर्तव्यमित्यनेनोपमा-
नोपमेययोरव्यवस्थाऽभ्युपगता ॥ ४७९ ॥

तां निदर्शनेन व्युत्पादयितुमाह—

परापेक्षे यथाभावे कारणाख्या प्रवर्तते ।

तथाऽन्याधिगमापेक्षमुपमानं प्रचक्षते ॥ ४१० ॥

कार्यापेक्षं कारणत्वमित्यन्यापेक्षत्वेऽपि न कार्यकारणभावसङ्करः
न हि यमेव प्रति कार्यं तमेव प्रति कारणम् एवमप्रसिद्धमुपमेयं प्रसि-
द्धमुपमानं तदपेक्षया यद्यपि व्यवहियते तथाऽपि प्रसिद्धप्रसिद्धोः
सङ्कराभावान्नोपमानोपमेयभावविपर्यय इत्यर्थः ॥ ४१० ॥

अत्रैव निदर्शनान्तरं—

गुरुशिष्यपितापुत्रक्रियाकालादयो यथा ।

व्यवहारस्तथौपम्यपेक्षानिबन्धनम् ॥ ४११ ॥

न गुरुर्गुर्वन्तरापेक्षया, शिष्योऽपि न शिष्यापेक्षया शिष्यः, पि-
ता न पित्रन्तरापेक्षया, पुत्रोऽपि न स्वपुत्रं प्रति पुत्रः, क्रिया स्वसाधः
नापेक्षया साध्या न हि क्रियान्तरं प्रति, साधनमपि न तु स्वसाधना-
पेक्षयैव,

यथोक्तं—

“तत्र यं प्रति साध्यत्वमसिद्धा तं प्रति क्रिया ।

सिद्धा तु यस्मिन्साध्यत्वं न तमेव पुनः प्रति” इति,

प्रसिद्धपरिमाणा क्रिया परिच्छेद्यक्रियान्तरं प्रति कालः परि-
च्छेदकत्वाद् न तु परिच्छेद्याया एव परिच्छेद्या; आदिग्रहणाद्वि-
शेष्यभावादेरापेक्षिकस्य सङ्ग्रहः, एवं यस्य गवयः प्रसिद्धस्त-
स्यासावुपमानं वनेचरस्य गौरप्रसिद्ध उपमेयः, नागरिकस्य तु

विपर्ययः, अत एव कामिनः शृङ्गाररसपरिपोषकतया नारीमुखमुत्कृष्टगुणत्वेन प्रसिद्धमिति शशिविस्वस्योपमानं भवतीत्युक्तम्, अतः परमिदं भाष्यं—किं पुनरिहोदाहरणं शस्त्रीश्यामा क्व पुनरयं श्यामाशब्दो वर्तते शस्त्र्यामित्याह—केनेदानीं देवदत्ताऽभिधीयते समासेनेति ॥ ४११ ॥

एतद्व्याचष्टे—

श्यामात्वमुपमाने चेद् वृत्तं वृत्तौ प्रयुज्यते ।

उपमेयं समासेन बाह्यं तत्राभिधीयते ॥ ४१२ ॥

पक्षान्तरस्यापि वक्ष्यमाणत्वाच्चेदित्यस्य पक्षस्याभ्युपगमं द्योतयति, उपमाने शस्त्र्यां यदि श्यामत्वं वृत्तौ समासे स्थितमभ्युपगम्यते तदा वर्तिपदयोरुपमानवर्तित्वात्ततो बाह्यं ताभ्यामनुपगृहीतमुपमेयं समासेनाभिधीयत इत्यायातं; तथा चान्यपदार्थप्रधानोऽयं समासस्तत्पुरुषोऽपि; न हि तस्योत्तरपदार्थप्राधान्यनियमः; नञ्समासे पक्षत्रयविचारानुपपत्तिप्रसङ्गाद्, न चार्थादेशनं वचनानुसारि लोकप्रसिद्धार्थस्यानुवादात्, तथा चेह समानाधिकरणसमासानुरोधाद् वृत्तौ शस्त्रीशब्दसमानाधिकरणत्वेनापि श्यामाशब्दस्य प्रयोगे भवत्युपमेयस्य सम्प्रत्यय इत्यन्यपदार्थप्रधानत्वेन व्यवस्था, यद्येवमनेनैव न्यायेन बहुव्रीहावप्यन्यपदार्थप्राधान्यसिद्धेः किमन्यपदार्थग्रहणेन? सत्यं किन्तु न सर्वं प्रत्याख्येयं प्रयोगानुसारेणेत्यन्तरङ्गे स्वपदार्थं सम्प्रत्यायाशङ्काऽपनोदाय युक्तमन्यपदार्थग्रहणं, तत्र शेषाधिकारविहितत्वाच्च बहुव्रीहेर्न तेनास्य बाधः, अन्यथाऽस्य बहुव्रीहिसंज्ञायां गुणवचनस्य श्यामाशब्दस्य विशेषणत्वात् पूर्वनिपातस्स्यात् क्लृप्तव्यवस्थितविभाषाया विज्ञानादपि परिह्रियते स्वार्थस्त्वभिन्नः तत्पुरुषेऽप्यत्रोपमानाश्रय एव पूर्वपदप्रकृतिस्वरो भवति ।

ननु च बहुव्रीहौ शस्त्री श्यामा यस्येत्येवं संबन्धेन भवेदौपम्यप्रतीतिः, नैतदस्ति; शस्त्री श्यामा यस्या देवदत्ताया इति संबन्धसामान्ये बहुव्रीहिः, सामान्यं च विशेषनिष्ठं; कश्चात्र संबन्धविशेष इत्युपमानोपमेयभाव एव प्रतीयेत, अन्यस्यायोगात् तस्माच्छेषवचनाद्बहुव्रीहेरयं न विषयः,

अथ सङ्ख्यासमानाधिकरणनञ्समासेषु दोष इति यदा शेषवचनं-

प्रत्याख्यायते तदा कथं तदाऽपि प्राक्कडारात्परं कार्यमित्यत्र दर्शने वचनसामर्थ्यादयं तत्पुरुषो भवति, अनवकाशो ह्ययमिति परमेवेति नियमानुपपत्तिः यदाऽपि प्राक्कडारादेका संज्ञेति दर्शनं तदाऽप्यनेन विशेषविधिनोपमानानि सामान्यवचनं च विशेषमाश्रित्य प्रवृत्तेरुपमेयलक्षणान्यथाऽनुपपत्त्या सादृश्यमन्तर्भावोपमेयमाचष्टे यथा शस्त्रीश्यामा तथा देवदत्तेति शस्त्रीश्यामा कथ्यते शस्त्रीश्यामा देवदत्तेति वाक्ये श्यामाशब्दस्योपमानोपमेयाभ्यां संबन्धयोग्यत्वाद्, एकतरोपक्षये तु तदितरो वाक्यार्थः, समासे तु समानाधिकरणप्रस्तावाद्दुपमान एव सामान्यवचनः सकृदुच्चरित इत्युपमेयः समासोर्थो वर्ण्यते इति विशेष्यवृत्तावित्याह अनन्तरमिदं भाष्यं यद्येवं शस्त्रीश्यामो देवदत्त इति केन टाम्न श्रूयेतेति ॥ ४१२ ॥

एतद्विवृणोति—

टावन्त एव चैत्रादौ श्यामाशब्दस्तथा भवेत् ।

सूत्रे च प्रथमाऽभावान्न श्यामाद्युपसर्जनम् ॥ ४१२ ॥

शस्त्र्यां वर्तमानः श्यामाशब्दो गुणवचनानामाश्रयतो लिङ्गवचनभावात् स्त्रीवृत्तिष्ठावन्त इति समासवाच्यत्वे चैत्रादेरुपमेयस्य शस्त्रीश्यामा चैत्र इति स्यात् सामान्यवचनैरिति च तृतीयानिर्देशात् प्रथमानिदष्टमित्युपसर्जनसंज्ञाऽभावे ह्रस्वत्वमत्र नास्ति, उपमेयवृत्तिस्त्वे तु तल्लिङ्गं सिध्यति; अतोऽनन्तरं भाष्यं उपसर्जनह्रस्वत्वमत्र भविष्यतीति, तत्र प्रथमानिर्देशाभावे; एकविभक्त्युपसर्जनत्वं स्याद् अन्वर्थत्वेन वा प्रधानत्वात् तथा चानन्तरं चोद्यभाष्यं—यदि तर्हि उपसर्जनान्यप्येवंजातीयकानि भवन्तीति तित्तिरिक्लमाषो कुम्भकपाललोहिनीत्यनुपसर्जनलक्षण ईकारो न प्राप्नोति ॥ ४१३ ॥

तदेतद्व्याचष्टे—

अथ वैकविभक्तित्वाद् गुणत्वाद्वोपसर्जनम् ।

नैव तित्तिरिक्लमाष्यामिष्टः स्त्रीप्रत्ययो भवेत् ॥ ४१४ ॥

प्रतियोगिनः पदस्य नानाविभक्तियोगेऽपि यदभिन्नविभक्ति तदुपसर्जनमुक्तं कौशाभ्यादि, इहापि समासे कर्तव्यत्वेन विषयभूते यत्प्रक्रियावाक्यं तत्र प्रधानमन्यपदार्थं पदं नानाक्रियाऽऽवेशादनेकवि-

भक्तीति, तदपेक्षया गुणवचनं भवत्येव; एकविभक्तिप्रधानस्य नाना-
क्रियाऽऽवेशेऽपि हि न गुणः स्वरूपादपैति तथा च बहुव्रीहावनेकव-
चनमुपसर्जनार्थं न वैकविभक्तित्वादिति प्रत्याख्यातं, तत्र च प्रधा-
नस्यान्यपदार्थस्य पदस्य नानाविभक्तित्वमाश्रित्यैकविभक्ति वृत्ति प-
दम्, एवमिहापि भविष्यतीत्येकविभक्तित्वादुपसर्जनत्वम् अन्यत्र तु
समानाधिकरणसमासेऽनिष्टप्रसङ्गो नास्ति, उत्तरपदार्थप्रधानत्वाद्यथा-
यथं क्रियायोगे तत्रोत्तरपदस्य नानाविभक्तित्वाद् उभयगतिरिह शा-
स्त्रे संभवतीति वा न्यायादन्वर्थत्वेऽप्रधानमुपसर्जनमन्यपदार्थप्राधा-
न्याच्चात्रोत्तरपदार्थो गुणः, न चैवं लौकिकेऽर्थे समाश्रीयमाणे संज्ञा-
करणमफलं प्रधानस्यापि कस्य चित्पूर्वनिपातार्थं संज्ञाविषयत्वात्
तद्यथा पुरुषव्याघ्रः पात्रकवृन्दारिका पूर्वकायः अर्धपिप्पलीति अत्र
पूर्वपदार्थः प्रधानमिति समासशास्त्रे प्रथमानिर्देशादुपसर्जनसंज्ञास-
फला विषयभेदेन च कृत्रिमाकृत्रिमयोः शास्त्रे समाश्रयणान्नात्र लौ-
किकमुपसर्जनमाश्रीयते तथा च पूर्वनिपातव्यवस्थाऽभावः, राज्ञो गोः
क्षीरमिति च समासशास्त्रे द्वयोः षष्ठीति प्रथमानिर्देशादुपसर्जनत्वेऽ-
न्वर्थत्वाश्रयमेकस्यैव तद्व्यवस्थानम् ,

एवं च कौशाभ्यादीनां समासे परार्थत्वादेवोपसर्जनत्वे सिद्ध-
ऽप्येकविभक्तेः कृत्रिमतासिद्धयर्थमुपसर्जनसंज्ञा पूर्वनिपातार्थं
युज्यत एव कृत्रिमाकृत्रिमत्वेऽप्युपसर्जनस्य पूर्वनिपाते कृत्रिमस्यैवा-
श्रयणम् उभयोः कृत्रिमत्वेऽन्वर्थेन व्यवस्था ह्रस्वविधौ तु व्याप्तिन्या-
यादुभयोराश्रयणं लुक्छितलुकीति स्त्रीप्रत्ययान्तस्योत्तरपदत्वेन प्र-
थमानिर्देशाभावेऽपि तद्वितार्थविशेषणत्वादन्वर्थमुपसर्जनत्वं तदेव-
मत्र श्यामादेरुपसर्जनत्वमुपपद्यत इति ह्रस्वः सिध्यति, उपमेयस्यान्य-
पदार्थस्य नानाविभक्तित्वेऽप्येकविभक्तित्वं तदपेक्षम् उपमानस्य चो-
पमेयार्थत्वाद् गुणभाव इत्युपमानापेक्षमत्र श्यामादेर्गुणत्वम् इति
विकल्पस्समर्थनीयः, अन्यथोपमेयापेक्ष एव गुणत्वे तेन वैकविभ-
क्तित्वमिति विकल्पो नोपपद्यते, एवमनेन प्रकारेण ह्रस्वसिद्धावपि ति-
त्तिरिक्लमाषीत्यत्रान्यतो डीषिति स्त्रीप्रत्ययोऽभिमतो न स्यात्, त-
था ह्यत्र पूर्वं स्त्रीप्रत्यये तित्तिरिणोपमानेन पुल्लिङ्गेन कल्माषीशब्दस्य
सामानाधिकरण्यं न स्यादिति पूर्वमकृत्वैव स्त्रीप्रत्ययं सामानाधिकर-
ण्यादुपमानवृत्तित्वे वर्तिपदयोः समासः क्रियते; समासवाच्या चोपमे-

या स्त्रीति स्त्रियामनुपसर्जनाधिकारान् ङीप् न स्यात् कलमाणस्योप-
मेये गुणत्वात् ततश्च टाबत्र स्त्रीप्रत्ययः प्रसज्येत, एवं कुम्भकपाललो-
हिनीति वर्णादनुदात्तादिति ङीम्न स्यादित्यर्थः; एवं सत्युपसर्जनत्वेऽ-
निष्टमिदमभ्युपगम्योक्तं न त्वत्रापसर्जनत्वं न्याय्यं कृत्रिमे हि संभवति
न ह्रस्वविधौ तस्यैव सम्प्रप्रत्ययो युक्तः, लुक्छितलुकीत्यत्र तु प्रकृ-
तस्य कृत्रिमस्यासंभवादनुवृत्तिसामर्थ्यालौकिकमन्वर्थमाश्रीयते ततो-
ऽन्यत्र त्वकृत्रिमाश्रयणमेव युक्तम् अत्र च कृत्रिमत्वं नास्ति एकविभ-
कीति होवं व्याख्यायते समास इत्याधारसप्तमी न विषयसप्तमी तेन
समासाधारं यदेकविभक्ति तत्रैव प्रतियोगिनो नानाविभक्तिर्वे तदुप-
सर्जनसंज्ञमिति, अत्र च समासस्थस्य प्रतियोगिनः पदस्य विभिन्नवि-
भक्तियोगाभावः समानाधिकरणसमासो ह्ययमिति कथं भिन्नविभक्ति-
योगः स्याद् अत एव भाष्यकारेणारुचिरत्र सूचिता यदि पुनरुपसर्ज-
नान्यप्येवंजातीयकानि भवन्तीति नैवंविधेषूपसर्जनसंज्ञाऽवकल्पत इ-
त्यर्थः, तस्मादुपसर्जनत्वाभावाद् ह्रस्वत्वमत्र न स्यादिति स्थितमेतत्,
टाबन्त एव चैत्रादौ श्यामाशब्दस्तथा भवेदिति ॥ ४१४ ॥

यत्तु चोदितं कैश्चित् सत्यपि चोपसर्जनह्रस्वत्वे परवल्लिङ्गमिति
शब्दशब्दार्थातिदेशात् पुनराकारप्रसङ्ग इति तदनुपपन्नम्, दत्ता युवती-
तीत्यत्र शब्दातिदेशे द्वितीयस्य तिशब्दस्य प्रसङ्गात् प्रत्याख्यातं तन्नि-
ति, कुतः पुनराकारप्रसङ्गः, अभ्युपगम्योपसर्जनत्वं स्त्रीप्रत्यये दोष उ-
क्तः, तत्र समाधानं शङ्कित्वा दोषान्तरप्रसङ्गेन निराकरोति—

सति शिष्टवलीयस्त्वाद्वाहो ङीषि च सत्यपि ।

उपमानस्वरो न स्यात्तस्मात्स्व्यन्तस्समस्यते ॥ ४१५ ॥

समासे तस्योपमेयार्थवृत्तेरनुपसर्जनत्वात् तस्मात्समासाद्वहिर्भू-
तस्त्रीप्रत्ययोऽत्र भविष्यति तित्तिरिक्कलमाषकुम्भकपाललोहितादयो हि
समुदाया एव वर्णविशेषवाचिनो रूढाः कलमाषादीनामेव तु वर्णवा-
चित्वे ग्रहणवता प्रातिपदिकेन तदन्तविधेः प्रतिषेधात् समुदायादत्र
स्त्रीप्रत्ययोऽभ्युपगम्याप्युच्यते अत एवाह सत्यपि ङीषि चेति, यद्वाऽ-
नुपसर्जनादिति प्रधानेन तदन्तविध्यर्थो योगो व्याख्यातः अत्र च नैवं-
जातीयकान्युपसर्जनानीति भाष्याभिप्रायाद्वर्णवाचिना प्रधानेन तद-
न्तविधेस्समासात् स्त्रीप्रत्ययो जायते, एवमप्युपमानपूर्वपदप्रकृतिस्व-

रोऽब्रेष्ठो न स्यात् तथा हि कृते समासे पूर्वपदप्रकृतिस्वरस्तावत्येव प्रवर्तते, पदग्रहणं हि परिमाणार्थमित्युक्तं न सुबन्ततिङन्तपरिग्रहार्थं— तत्र स्त्रीप्रत्यये प्रत्ययस्वरस्सतिशिष्टन्यायादुपमानपूर्वपदप्रकृतिस्वरं बाधेत, ङीषि चायं दोषः तत्र स्वरस्य प्रत्ययोदात्तस्य भावात् ङीषि त्वनुदात्तत्वादुपमानस्वर एवावशिष्यत इति विशेष्य ङीषित्युक्तं यत एव स्वरदोषस्तस्मात्पूर्वमकृते समासे स्त्रीप्रत्यये कृते तदन्तस्य सामान्यवचनस्योपमानेन समासः कार्यः, तथा च सतिशिष्टत्वादुपमानस्वर एवेष्टस्सिध्यति, एतच्चोपमाने सामान्यवचनस्य वृत्तौ न लभ्यते तित्तिरिणा पुंसा कुम्भकपालेन नपुंसकेत च सामानाधिकरण्यात् स्त्रीप्रत्ययानुत्पत्तेरिति सामान्यवचनस्योपमाने वृत्तावयं दोषः ॥४१५॥

किञ्च—

गुणे न चोपमानस्ये सापेक्षत्वं प्रकल्पते ।

प्राधान्यस्य तदा न स्याद् व्याघ्रादौ लिङ्गदर्शनम् ॥४१६॥

पुरुषोऽयं व्याघ्र इव शूरः पुरुषव्याघ्र इत्युपमितं व्याघ्रादिभिस्सामान्याप्रयोग इति समासे सामान्यवाचिनः शूरादेः शब्दस्य प्रयोगे तत्सापेक्षत्वादसामर्थ्यादेव समासो न भविष्यतीति किं सामान्याप्रयोग इति वचनेन? तत्तु ज्ञापयति भवति प्रधानस्य सापेक्षस्यापि समास इति व्यवस्थापितं लिङ्गदर्शनम्, एतच्च गुणे सामान्यधर्मे शौर्यादौ व्याघ्राद्युपमानगते पुरुषादेः प्रधानस्य तदपेक्षत्वं न स्यादुत्तरस्योपसर्जनस्य सापेक्षत्वादिति नापपद्यते विवक्षितार्थज्ञापनम् उपमेयवृत्तौ हि गुणस्य एतज्ज्ञापकं युज्यते, तेनोपमाने वृत्ताविति प्रदेशान्तरपर्यालोचनया विनोपमानस्थत्वं गुणवचनस्य युक्तम् ॥ ४१६ ॥

उपसर्जनत्वेन ह्रस्वसमर्थनमनुपपन्नमितीमं पक्षं हेयतयोपसंहर्तुमाह—

तस्मात्सति गुणत्वेऽपि प्राधान्यं विग्रहान्तरे ।

नैवंजातीयकं शास्त्रे संभवत्युपसर्जनम् ॥ ४१७ ॥

उपमानवृत्तेरुपमेयविशेषणत्वात् सत्यप्यप्राधान्ये श्यामादेर्विग्रहान्तरे प्राधान्यमस्ति यदोपमेयवृत्तिर्गुणः तदा यद्वाक्यं तत्र, तथा हि शस्त्रीव देवदत्ता श्यामेत्यत्रोपमेयवृत्तेः श्यामस्य प्राधान्यम् उपमानवृत्तित्वेऽपि च समासेनोपमेयस्याभिधानाद्वस्तुतः प्राधान्यमेव धर्मास्य

प्रक्रियावाक्यापेक्षया तु गुणत्वं तथा चैवंप्रकारं वस्तुतः प्रधानं शा-
स्त्रेऽपि नोपसर्जनसंज्ञमुपपद्यते प्रक्रियाभेदे हि लौकिकोऽर्थः शास्त्रेणा-
नुविधेयः लोके च प्रधानमेवेदमित्यन्वर्थमपि शास्त्रे लोकप्रसिद्धार्था-
नुवादकेनाप्युपसर्जनत्वम् अत एवोपसर्जनान्यप्येवंजातीयकानीति
भाष्येऽरुचिः सूचितेत्युक्तं, तदेवमुपमानवृत्तित्वं गुणवद्रचनस्यानुप-
पन्नमुक्त्वाऽताऽनन्तं भाष्येऽभिहितम्-एवं तर्हि शस्त्र्यामेव शस्त्रीशब्दो-
वर्तते देवदत्तायां श्यामाशब्द इति उपमेयवृत्तित्वमाख्यातम्, अत्र तु
चोदितम् एवं गुणो निर्दिष्टो भवति बहवश्च शस्त्र्यां गुणाः सूक्ष्मा मृदुत-
रीति, उपमेये सामान्यवचनस्य वृत्तेः यथायथं तल्लिङ्गपरिग्रहस्सिद्धः
प्रकृतं चोत्तरपदार्थप्राधान्यमेव निर्वाहितं भवति किन्तु शस्त्रीव श्यामा
देवदत्तेति श्यामगुणोपलक्षितस्योपमेयस्य निर्देशाद् उपमानगतस्य गु-
णस्य शस्त्रीशब्देन जातिविशिष्टार्थाभिधायिना नियतस्यासंस्पर्शादौप-
म्यहेतोर्धर्मस्य प्रतिनियतस्य प्रज्ञापनं न स्यादिति भाष्यार्थः, अत्र प-
रिहारभाष्यम्-अनिर्दिश्यमानस्यापि गुणस्य भवति लोके सम्प्रत्यय-
इति ॥ ४१७ ॥

एतद्विवृणोति—

उपमेयात्मानि श्यामो वर्तमानोऽभिधीयत ।

उपमानेष्वनिर्दिष्टसामर्थ्यात्सम्प्रतीयते ॥ ४१८ ॥

यद्यपि साधारणो धर्मः श्यामादिरुपमेयस्थः स्वशब्देन प्रत्याख्यते
सकृदभिधाव्यापाराच्च शब्दस्य तदुपक्षयत्वमेव, तथाऽप्युपमाने स-
मानधर्मस्यान्यस्याश्रुतेः संनिधानात् साकाङ्क्षत्वाच्च श्रुतेनैव योगः प-
रिकल्प्यते; अश्रुतपरिकल्पनायाः श्रुतसंबन्धस्य न्याय्यत्वाद्, अत्रैव-
द्वृष्टान्तभाष्यं तद्यथा चन्द्रमुखी देवदत्तेति बहवश्चन्द्रे गुणाः या चा-
सौ प्रियदर्शनता सा गम्यत इति ॥ ४१८ ॥

एतद्व्याचष्टे—

द्रव्यमात्राऽपि निर्दिष्टे चन्द्रवक्त्रेऽनुगम्यते ।

विशिष्ट एव चन्द्रस्थो गुणो नोपप्लवादयः ॥ ४१८ ॥

चन्द्रमुखीति सामान्यधर्ममन्तरेणोपमानभूतद्रव्यमात्रोपादा-
नेऽपि प्रसिद्धेरुपमानहेतुराह्लादकत्वादिस्साधारणो धर्मोऽनुवर्तते

न त्वन्ये चन्द्रधर्मा उपप्लवादयः उपप्लवः शशाख्यो मलः आदिश-
ब्दाद् वृद्धिक्षययोगः, अन्ये तु वृद्धिक्षययोगो नित्यप्रवृत्तगतित्वं वोप-
प्लवः, आदिशब्दाच्छशलाञ्छनत्वादय इति व्याचक्षते, इत्थं च
यत्र नामानिर्दिष्टो गुणः प्रसिद्धेरुपमानहेतुविशिष्टः प्रतीयते तत्रैकत्र
श्रुतोऽपि सामर्थ्यादन्यत्र कथं न प्रतीयेतेत्याशयो निदर्शनेन
गर्भीकृतः ॥ ४१९ ॥

तदेवमुपमानवृत्तिसामान्यवचनमित्ययं पक्षः, एतच्चात्र प्रक्रिया
यां नानात्वं विचार्यते परमार्थतस्तु लौकिकः शस्त्रीश्यामादिरखण्डः
शब्दो विशिष्टोपमेयार्थवाचीत्याह—

भेदभावनयैतच्च समासेऽप्युपवर्ण्यते ।

विशिष्टगुणभिन्नेऽर्थे पदमन्यत्प्रयुज्यते ॥ ४२० ॥

उपमानवृत्तित्वे सामान्यवचनस्यैकं वाक्यम् उपमेयवृत्तित्वे तु
द्वितीयमिति वाक्यभेदस्य नानात्वस्योपमानार्थत्वमुपमेयार्थत्वमित्ये-
वंभूतस्यानुभवेन याऽऽहिता वासना संस्कारस्तया हेतुभूतया वाक्य
समानार्थत्वं वृत्तेरवसाय तत्राप्येतदुपमानोपमेयार्थवचनत्वं सामा-
न्यवचनस्य कथ्यते, उपमानोपहितभेदश्यामादिगुणविशिष्टे तूपमेये
तिरंशं समासपदं वाक्यादन्यदेवोच्चार्यते तदन्वाख्यानोपायपरिकल्प-
ना तु प्रक्रियाऽनुरोधाद्यथाऽन्यद् दोषजातं नापतति तथा कर्तव्येति
सम्प्रत्युपमेयवृत्तिसामान्यवचनं स्थितम्,

एवं हि शस्त्रीश्यामो देवदत्त इति सिध्यति तित्तिरिकलमाषीति
चेष्टः स्त्रीप्रत्ययो भवति अत्रापि पक्षे चोद्यभाष्यम्—एवमपि समानाधि-
करणेनेति वर्तते व्यधिकरणानां समासो न प्राप्नोतीति उपमेयवृत्तित्वे
श्यामाशब्दस्य शस्त्रीशब्देन समानाधिकरण्याभावात् समानाधि-
करणप्रकरणं नानुगृह्येतेत्यर्थाः, अत्र परिहारोऽभिहितः—किं हि वच-
नान्न भवतीति, अन्यत्र कृतार्थत्वाद् दुर्गलमत्र प्रकरणमकृतार्थतया श्रु-
त्या बाध्यत इत्याशयो भाष्यकारस्य,

ननु चोपमानवृत्तित्वे सामान्यवचनस्यास्ति वचनस्यावकाशः
तथा च प्रकरणानुग्रहोऽपि कृतो भवति, नैतदस्ति विशिष्टार्थवृत्तेः
तदस्यान्वाख्याने शास्त्रे प्रक्रियाभङ्गाय यः प्रभवति, असावपोद्धारपदा-
र्था नाश्रयणीयः, उपमानविषये च सामान्यवचने द्वयोरपि पदयोरुप-

मेयं प्रति गुणत्वात् सापेक्षत्वे सामर्थ्याद् वृत्तिर्न स्याद् उपमेयवृत्ति-
त्वे तु संनिहितोभयाधिकरणस्संबन्धो निराकाङ्क्षो वर्तते तथा च सा-
मर्थ्यामिति व्यधिकरणयोरपि गमकत्वाद्बचनं विधत्ते वृत्तिम्, अतोऽन-
न्तरं भाष्यं यद्यपि तावद् वचनात्समासस्स्याद् इह तु खलु मृगीव च-
पला मृगचपला समानाधिकरणलक्षणः पुंवद्भावो न प्राप्नोतीति ॥४२०॥

तदेव विवृणोति—

यदि भिन्नाधिकरणो वचनादनुगम्यते ।

मृगीव चपलेत्यत्र पुंवद्भावो न सिध्यति ॥ ४२१ ॥

यदि वचनसामर्थ्यात्प्राकरणिकं सामानाधिकरण्यमनादृत्य व्य-
धिकरणयोरप्ययं समासोऽनुविधीयते तदा मृगचपलेत्यत्र कर्मधार-
याश्रयोऽन्यत्र समानाधिकरणपदे चरितार्थः पुंवद्भावो न स्यात् ४२१
अत्र परिहारं प्रदेशान्तरोक्तत्वाद् भाष्येऽनुक्तमप्याशङ्कते—

अस्त्रीपूर्वपदत्वात्तु पुंवद्भावो भविष्यति ।

यथैव मृगदुग्धादौ न चेत् स्त्र्यर्थो विवक्ष्यते ॥ ४२२ ॥

जात्यन्तरनिवृत्तिपरायां चोदनायां मृगक्षीरादौ पुंवद्भावः तत्फलं
पुमर्थशब्दप्रयोगस्सिद्ध इति प्रत्याख्यातः पुंवद्भावः, न वाऽस्त्रीपूर्वपद-
विवक्षितत्वादिति, एवमिहापि मृगचपलादौ मृगजातीयस्य चापलस्य
विवक्षितत्वान्मृग इव चपलेत्येव विग्रह इति स्त्रीत्वाविवक्षायां
सिद्धमिष्टं तथा हि कृतेऽपि पुंवद्भावे शब्दात्स्त्रीत्वस्यावगतेरविव-
क्षौव समर्थनीया स हि विवक्षितोऽर्थः यश्शब्दाद् गम्यते यदि तु विशि-
ष्टस्य स्त्रीचापलस्य स्त्रियैवोपमोपपत्तेः स्त्रीत्वविवक्षा तदाऽऽरम्भणी-
य एवात्र पुंवद्भावः, कृते च तस्मिन्वृत्तौ स्त्रीत्वस्यान्तर्भावो वक्तव्यः,
अत एव न चेत्स्त्र्यर्थो विवक्ष्यत इति पाक्षिकत्वेनायं परिहारश्शङ्कितः
अनेनैव चाशयेन भाष्ये नोपन्यस्तमिदम् अत एवातोऽनन्तरं निर्दोषप-
क्षाश्रयेण भाष्यम्—एवं तर्हि तस्यामेवोभयं वर्तत इति ॥ ४२२ ॥

एतद्व्याचष्टे—

शस्त्रीव शस्त्री श्यामेति देवदत्तैव कथ्यते ।

तस्यामेवोभयं तस्मादुच्यते शास्त्रविग्रहे ॥ ४२३ ॥

इहोपमानवृत्तित्वे सामान्यवचनस्योपमेयः समासवाच्योऽभिहितः, एवं चात्र वाक्ये वर्तिपदयोरेवोपमेयवृत्तित्वमस्तु तथा ह्युपचाराच्छस्त्रीव शस्त्रीति देवदत्ता कथ्यते ; अतस्तस्यां देवदत्तायामुपमेयभूतायामेवोभयमुपमानवचनं सामान्यवचनं च वर्तत इति सामानाधिकरण्योपपत्तौ पुंवद्भावस्सिद्धः प्रकरणं च न बाधितं भवति, उपमानसंबन्धमन्तर्भाव्य च देवदत्तायां शस्त्रीशब्दः प्रवर्तत इत्यभेदाध्यवसायाद् गम्यते परार्थे शब्दप्रयोगो गर्भीकृतो वाऽर्थो युज्यते नान्यथा, तद्यथा सिंहो माणवक इत्यादिः सिंहमध्यापयेति चोपचरितेन शब्देन व्यवहारो दृश्यते ; एवमिह शस्त्रीशब्देन देवदत्तैव व्यवह्रियते, एतच्च तस्यामेवोभयं वर्तत इति शास्त्रविग्रहे शास्त्रप्रक्रियागते वाक्ये कथ्यते वाक्यावस्थायां हि समानाधिकरणासमर्थनार्थमिदमभिधीयते तत्र च शास्त्रप्रक्रियायां विविधं नानाभूतमपोद्धारपदार्थानां ग्रहणं, लौकिके तु पदे विशिष्टार्थवाचके निरंशे विभागाभावान्नास्योपन्यासस्यावसरः तत्र हि वर्णतत्पदविभागस्यासत्यत्वान्न कश्चिच्छस्त्रीशब्दस्तदर्थो वा ; यस्योपचरितार्थत्वं वर्ण्येत्यभिप्रायः, एष एव पक्षः सिद्धान्ततया भाष्येऽवस्थापितः तथा ह्यनन्तरं भाष्यम् एतच्चात्र युक्तं यत्तस्यामेवोभयं वर्तत इतरथा बह्वपेक्षं स्यादिति ॥ ४२३ ॥

एतद्व्याचष्टे—

पुंवद्भावस्य सिद्ध्यर्थं पक्षे स्त्रीप्रत्ययस्य च ।

बह्वपेक्ष्यमतस्तस्यामुभयप्रतिपादनम् ॥ ४२४ ॥

यदा श्यामाशब्द उपमेये वर्तत इति पक्षः तदाऽत्र पक्षे वैयधिकरण्याद्वर्त्तनसामर्थ्यात्समासेऽपि पुंवद्भावस्य सिद्ध्यर्थमस्त्रीपूर्वपदविवक्षानियमोऽपेक्ष्यः मृगक्षीरादिवदत्र मृगचपलादौ सामान्यस्यैव विवक्षान्न विशेषस्येत्येतदनुसरणीयम् एष विवक्षानियमोऽत्रानुस्मियमाणो गौरवं प्रतिपत्तावापादयतीति बह्वपेक्ष्यत्वमत्र, यदा तु शस्यामुपमाने श्यामाशब्द इति पक्षस्तदाऽत्र पक्षे शस्त्रीश्यामो देवदत्त इत्युपसर्जनह्रस्वत्वेन ।सिद्धौ तित्तिरिक्लमाषीत्यादावनुपसर्जनाधिकारादिष्टस्य स्त्रीप्रत्ययस्य सिद्ध्यर्थं समुदाया एवैते वर्णविशेषवाचिनो नैवजातीयकं वोपसर्जनमिति प्रधानेन तदन्तविधेस्समासाद् बाह्यो ङीषिति वाच्यं तथा च स्वरे दोष इत्येतदत्र बह्वपेक्ष्यं, यत एवमनयोः

पक्षयोर्बह्वपेक्ष्यमतस्तस्यामेवोपमेयस्योपमानोपमेयवचनस्य भाष्येऽ-
भ्युपगम इत्यर्थः प्राक्समासादुपमेयवृत्तेः कल्माषादेः स्त्रीप्रत्ययस्ये-
ष्टस्य सिद्धेर्यथायथमुपमेयगतलिङ्गसिद्धेश्च ॥ ४२४ ॥

प्रकारान्तरेणात्र बह्वपेक्षत्वं व्याचष्टे—

श्यामा शस्त्री यथा श्यामा शस्त्रीकल्पेति चोच्यते ।

तत्रोपमानेतरयोः श्यामेत्येतदपेक्ष्यते ॥ ४२५ ॥

श्यामा शस्त्री यथेत्युपमेयवृत्तौ श्यामाशब्दस्य विग्रहवाक्यं-
प्रदर्शितं श्यामा शस्त्रीकल्पेत्युपमानवृत्तौ श्यामाशब्दस्य विग्रहवाक्यं,
तदत्रैकनिष्ठस्य गुणस्याभिधाने तदितरगतत्वेन सामर्थ्यात् कल्पनं-
धर्मसामान्यप्रयुक्तत्वादुपमानोपमेयस्य संनिधानादेकत्र श्रुतोऽपि
साधारणो धर्मोऽपरत्रानुमीयत इति बह्वपेक्षत्वं केचिदाहुः, तदेतदुक्तं,
भाष्ये यदि तावदेवं विग्रहः क्रियते शस्त्रीव श्यामा देवदत्तेति शस्त्र्यां-
श्यामेत्येतदपेक्ष्यं स्याद् ; अथाप्येवं विग्रहः क्रियते यथा शस्त्री श्यामा
तद्वदियं देवदत्तेति, एवमपि देवदत्तायां श्यामेत्येतदपेक्ष्यं स्यादिति ४२५

ननु विग्रहवाक्यं लौकिकार्थानुगुणं प्रदर्शनीयमित्युभयत्रापि श्या-
माशब्दो वाक्ये प्रयोक्तव्यः, वृत्तौ तु द्वितीयस्य श्यामाशब्दस्यान्तर्भूत
त्वादप्रयोग इति कथं बह्वपेक्ष्यमित्यत आह—

अथ श्यामेव शस्त्रीयं श्यामेत्येवं प्रयुज्यते ।

शस्त्री यथेयं श्यामेति तावदेव प्रतीयते ॥ ४२६ ॥

श्यामा शस्त्री यथा तथेयं देवदत्ता श्यामेत्येवं द्वयोः श्यामाशब्द-
योरुपमानोपमेयगतयोः प्रयोगे शस्त्री यथेयं श्यामेति सकृच्छ्र्या-
माशब्दप्रयोगे यत्परिमाणं वस्तु तावत्परिमाणमेवावगम्यते ॥ ४२६ ॥

तथा हि—

उपलक्षणमात्रार्था गुणस्यास्य यदि श्रुतिः ॥

पृथग्द्वयोः श्रुतोऽप्येष नेष्टस्यार्थस्य वाचकः ॥ ४२७ ॥

वस्तुमात्रोपलक्षणाय गुणशब्दस्योपादानेऽसकृत्प्रयोगेऽपि नेष्टस्यौ-
पम्यस्य प्रतिपादनं स्याद् या श्यामगुणोपलक्षिता शस्त्री सा धर्मा-
न्तरेणापि तथाभूताया देवदत्तायाः परिच्छेदिकेत्यपि प्रतीतेरौपम्य-

निबन्धनत्वं नियोगतः श्रुतस्यासकृत्प्रयोगेऽपि न गम्येत ॥ ४२७ ॥

अथोपमायां सव्यापारत्वमत्र श्रुतस्य तदा—

उपमेयं तु यद्वाच्यं तस्य चेत्प्रतिपादने ।

सव्यापारा गुणास्तत्र सर्वस्योक्तिस्तकृच्छ्रतौ ॥ ४२८ ॥

उपमानसम्बन्धेन परिच्छेद्यमुपमेयं यत्प्रधानं वाच्यमभिधेयं तस्य रूपविशेषप्रज्ञापने यदि व्यापृता गुणा नोपलक्षणमात्रार्थाः तदैकगुण-प्रयोगेऽपि सर्वस्योपमानस्यापि गुणप्रतिपादनं सामर्थ्यादिति द्विर-भिधानं नोपयुज्यते सादृश्यावच्छेदेनापि सम्बन्धं नियन्तुं गुणस्योपादानमिति यथाविवक्षितार्थप्रतिपत्तिर्भवति; तदेवमुपमान उपमेये वा वृत्तौ सामान्यवचनस्येतरगतत्वेनापेक्षणादिति बह्वपेक्ष्यमिति तस्यामेवोभयं वर्तत इत्येष एव सिद्धान्तो भाष्यकारेणावस्थापितः, अतः परं वाक्यकारः पपाठ-उपमानसमासे गुणवचनस्य विशेषभाक्त्वात् सामान्यवचनाप्रसिद्धिरिति ॥ ४२८ ॥

तदेतद्व्याचष्टे—

प्रकाराधारभेदेन विशेषे समवस्थितः ।

शब्दान्तराभिसम्बन्धे सामान्यवचनः कथम् ॥ ४२९ ॥

पूर्वं साधारणं ध्रुवं धर्ममित्यादिना सामान्यवचनत्वे प्रतिपादितेऽप्युपमेयगतत्वेनोपमानगतत्वेन वा गुणस्येहोक्तत्वादेकतरोपक्षये कथं साधारण्यमित्याक्षेपोऽयमुपपद्यते तथा ह्याधारनिष्कर्षेण गुणमात्राभिधाने नियतेनाधारेणावच्छेदाद् भवेत्सामान्यवचनत्वं तदा चायं गुणः स्वप्राधान्येनाभिधीयमानो नोपमायां सव्यापारः; अपि तु धर्मान्तरेणोपमानिमित्तेन संबध्यते यथोक्तं धर्मस्समानः श्यामादिरित्यादि, यदाऽपि साधारणगुणनिमित्तस्तत्त्वाधारोपस्तदा सामान्यवचनस्य प्रयोग एव नास्ति, यदा पुनरभेदोपचारान्मतुल्योपाद्वा द्रव्यसमानाधिकरणो गुणवचनस्तदाऽयं समानाधिकरणस्समासः सामान्यं साधारणो धर्मो गुणः; तमुक्त्वा तद्वति यो वर्तते स सामान्यवचन इत्युक्तं तत्र चाधारेण नियतेन योगात्तद्भेदे विशिष्ट एव गुणः संसर्गिधर्मान्तरादिभेदाद्वा, यथोक्तं गुणानामाश्रयाद् भेदः स्वतो वेत्यादि, यद्यपि चैकत्र श्रुतोऽन्यत्र सामर्थ्यात्प्रतीयत इत्युक्तं तथाऽ-

पि वचनग्रहणादिहाभिधाव्यापारेण साधारण्यं विवक्षितं न श्रुत्यर्थाभ्यां, श्यामाशब्दश्च गुणमात्रस्यापि प्रतीतौ शब्दान्तरेणोपमानवाचिनोपमेयवाचिना वा योगात्तन्नियतत्वेन, विशेषप्रवृत्तिरेव,

ननु चासौ वाक्यार्थो न पदसंस्कारं प्रतिबध्नाति नैतदस्ति निरस्तावपवभेदस्य वृत्तिपदस्यान्वाख्येयत्वात् पूर्वपदोत्तरपदप्रविभागे क्रियमाणे तदर्थानुसारेणैवाणोद्धारपदार्थः प्रविभजनीयः, तत्र च विशिष्टार्थवचन एव श्यामशब्दः प्रविभक्तुं न्याय्य इति कथं सामान्यवचनता ॥ ४२९ ॥

अत्र परिहारः—

सादृश्यमात्रं सामान्यं द्विष्टं कैश्चित्प्रतीयते ।

गुणो भेदेऽप्यभेदेन द्विवृत्तिर्वा विवक्षितः ॥ ४३० ॥

व्यापारो जातिभागस्य द्रव्ययोर्वाऽभिधित्सितः ।

रूपात्सामान्यवाचित्वं प्राग्वा वृत्तेरुदाहृतम् ॥ ४३१ ॥

उभयगतं सादृश्यमात्रं सामान्यशब्देनात्र विवक्षितं सादृश्यं च भेदाभेदाभ्यामेव भवति तथा चैकगतत्वेनाप्यभिधाने तस्यान्यापेक्षत्वादभिधाव्यापारादेवोभयनिष्ठताऽवगम्यत इत्युपपद्यते सामान्यवचनत्वं, गुण एवात्र प्रकाराधारविशिष्टोऽप्युपमायां व्यावृत्तो विशेषेणोपमानोपमेयगतो विवक्षितः सामान्यवचनशब्दस्य प्रत्याययितुमिष्ट-इत्यर्थः, तथा चान्वयिना रूपेणोच्यमानो गुण एव सादृश्यं न ततोऽर्थान्तरं तदेतदुक्तं भाष्ये न चावश्यं स एव सामान्यवचनो यो बहूनां सामान्यमाह द्वयोरपि यस्सामान्यमाह सोऽपि सामान्यवचन इति, यत्तु वाक्यकारेणोक्तं न वा श्यामत्वस्योभयत्र भावात्तद्वाचकत्वाच्च शब्दस्य सामान्यवचनप्रसिद्धिरिति,

तद्व्याचष्टे—व्यापारो जातिभागस्येत्यादिना, द्रव्ययोरुपमानोपमेयलक्षणयोर्गुणजातेर्व्यापारो गुणाभेदप्रत्ययकारणद्वारेणौपम्यसंबन्धप्रत्यायनं सामान्यवचनेन विवक्षितं, यद्यपि गुणजातिस्सकलाश्रयसमवेता भिन्नत्वान्नोपमायामुपयोगिनीत्युक्तं तथाऽपि स्वाधारगतसूक्ष्मविशेषोपरागादवान्तरसामान्यरूपतामापन्ना सादृश्यशब्दवाच्यौपम्योपयोगिनी भवति तथा च जात्यापादिताभेदस्य श्यामत्वगुण-

स्योभयत्रोपमानोपमेययोः समवेतस्याभिधायकः सामान्यवचनशब्दः, तदाह रूपात्सामान्यवाचित्वमिति उपमानोपमेयगतस्य गुणस्य रूपात्सामान्यावेशादभिन्नस्य प्रत्यायने सामान्यवचनता श्यामादेः शब्दस्य सिध्यतीत्यर्थः, अभेदोपचाराद् द्रव्यवृत्तिता चात्र शब्दस्येति द्रव्ययोरित्याह परिहारान्तरं स्पष्टमिदं भाष्येऽभिहितम्,

अथ वा सामान्यवचनैरित्युच्यते सर्वः शब्दोऽन्येनाभिसंबध्यमानो विशेषवचनस्सम्पद्यते, अत एव विज्ञास्यामः प्रागभिसंबन्धाद्यत्सामान्यवचन इति, तदेवाह प्राग्वा वृत्तेरुदाहृतमिति; आभिमुख्येनान्योन्यरूपसंमिश्रणेन संबध्यन्ते यस्मिन्नर्था इति समासोऽभिसंबन्धशब्देन विवक्षितः, तत्रार्थानां निर्विभागत्वाद्यथा विशेषणविशेष्येण द्वितीयाश्रितादिभिः समानाधिकरणेनार्थं नपुंसकमित्यादिव्यवहारो वाक्यगतभेदभावनावशादाश्रीयते तथा सामान्यव्यवहारोऽपि, तथा हि वृत्तिवाक्ययोः संसृष्टासंसृष्टार्थयोः सत्यपि भेदे रूपसामान्यादभेदाभिधानोपपत्तेर्वाक्यगतैर्धर्मैर्वृत्त्यन्वाख्यानमपोद्धारपदार्थकल्पनयोपपद्यत एव, ततश्च समासे सामान्यस्योपमेयावरुद्धत्वेऽपि ततः पूर्वं वाक्ये विच्छिन्नार्थप्रत्यायकपदप्रयोगे विशेषावरोधाभावात् सामान्यवचनतोपपत्तिः, यद्वा सामान्यमुक्तवान् सामान्यवचन इति वाक्यावस्थापरिदृष्टं सामान्यवचनत्वं भूतपूर्वगत्याऽऽश्रीयते यथा शस्त्रोशब्दस्य वृत्तावुपमेयवृत्तित्वेऽपि भूतपूर्वगत्योपमानवाचित्वमिति सर्वेष्टसिद्धिः ॥ ४३०-४३१ ॥

इदानीमुपमितं व्याघ्रादिभिरित्यत्र भाष्यं विचार्यते तथा हि तत्र सामान्यवचनस्य पुरुषोऽयं व्याघ्र इव शूर इति समासो मा भूदिति सामान्याप्रयोग इत्युच्यते, अत्र च पूर्वोत्तरपदयोरुपमानोपमेयार्थभेदाद्वैयधिकरण्यादेव समासस्याप्रवृत्तिः, यद्येवं मूलोदाहरणेऽपि पुरुषव्याघ्र इति कथं समानाधिकरण्यमित्यत आह—

व्याघ्रशब्दो यदा शौर्यात्पुरुषार्थोऽवतिष्ठते ।

तदाऽधिकरणाभेदात्समासस्यास्ति संभवः ॥ ४३२ ॥

शौर्यादिसमानगुणान्तर्भावेणोपमानवचना अपि व्याघ्रादयो यदा तदाऽऽरोपादुपमेयवृत्तयो भवन्ति तदा समानाभिधेयत्वात्समानाधिकरणाधिकारविहिता वृत्तिरुपपद्यते पुरुषव्याघ्रः पुरुषसिंह इति,

अत्र च सामान्यधर्मस्यान्तर्भावादप्रयोगः ॥ ४३२ ॥

यदा तु स प्रयुज्यते तदा—

शूरशब्दप्रयोगे तु व्याघ्रशब्दो मृगे स्थितः

भिन्नेऽधिकरणे वृत्तेस्तत्र नैवास्ति संभवः ॥ ३३३ ॥

स्वशब्देनैव सामान्यधर्मस्योपमेयगतस्याभिधाने मृगजातीये स्वार्थ उपमानलक्षण एव व्याघ्रशब्दो वाचकत्वेन वर्तते नोपमेये पुरुषे भेदसंबन्धस्योद्भूतस्येवादिना द्योतितत्वादभेदेनायोगाद् एवं च भिन्नाधिकरणत्वात्प्राकरणिकः समासो न प्राप्नोतीति किं प्रतिषेधेनेत्यर्थः ॥ ४३३ ॥

एतत्समर्थयते—

सामानाधिकरण्येऽपि गुणभेदस्य संभवात् ।

प्रयोगः शूरशब्दस्य समासेऽप्यनुषज्यते ॥ ४३४ ॥

यदाऽपि समानगुणान्तर्भावेण व्याघ्रशब्दः पुरुषे वर्तते तदाऽपि शूरशब्दस्य प्रयोगः स्यात् समानसाधर्म्यस्य नियमव्यापनाय; अन्यथा सामानाधिकरण्यान्यथाऽनुपपत्त्याऽध्यारोपहेतुरनियतो गुणः प्रतीयेत; तथाऽपि गुणभेदस्यास्ति संभवो व्याघ्रे शौर्यहिंस्रत्वबलवत्त्वादिरपि गुणः संभवादन्तर्भूत इत्यवधार्यते तथा च नियमाय शूरशब्दप्रयोगेऽपि समासः स्यादित्यर्थवान् प्रतिषेधः ॥ ३३४ ॥

ननु सिंहो व्याघ्र इति पूजायां, श्वा काक इति कुत्सायामित्युद्धोष्यते तथा च पुरुषव्याघ्रः पुरुषसिंह इति शौर्यमेव पूजाऽर्थमन्तर्भूतो गुण इति कथमनियम इत्याशङ्क्याह—

पूजेपाधिश्च यो दृष्टः कुत्सनोपाधयश्च ये ।

तेषां भिन्ननिमित्तत्वान्नियमार्था पुनः श्रुतिः ॥ ४३५ ॥

पूजाप्रतिपादनपरतया ये ये गुणा उपमेयोपकारिणोऽन्तर्भाव्यन्ते उपमानेन ते बहवो व्याघ्रादेः प्रकरणभेदगताः, ततश्च सामान्यशब्दादस्मान्नियमेन नावगम्यन्त इति पुनः श्रुतिः शूरादिशब्दोऽवधारणार्थः प्रयोक्तव्य एव, तद्यथा अभिमनायते सुमनायते दुर्मनायत इत्यत्र सुदुरभीनां प्रत्ययार्थविशेषणपक्षे गतार्थानामपि प्रत्ययप्रयोगाद्रपसा-

मान्यात् प्रत्ययान्तरस्य मनायत इति सर्वसाधारण्याद्विशेषानभि-
व्यक्तौ प्रयोगस्तादर्थ्येनोपपद्यते; तथाऽत्रैवं पुरुषकाक इति निन्दाप्रति-
पादनपरतयाऽपि प्रयोगे काकगताशुचिभक्षणानवस्थायिताऽऽदयो नि-
न्दाहेतवो बहव इति नियमाय पुनः श्रुतिः साधारणवचनस्येति समा-
सप्राप्तौ युक्तः प्रतिषेधः, चन्द्रमुखादौ तु प्रसिद्धिवशाद्विशिष्टधर्मप्रति-
पत्तिरुक्ता, इहापि प्रकरणादिवशाद्विशेषप्रतिपत्तावपि यदा प्रकरणा-
द्यभावः तदा प्रयोगे साधारणवचनस्य समासनिषेध उपपद्यत एव
किं वाऽत्र सामानाधिकरण्यसमर्थनेन, तथा हि सामान्यप्रयोगेऽपि
सापेक्षत्वेनासामर्थ्यात् समासप्राप्तौ प्रधानस्य सापेक्षस्यापि भवति
समास इति ज्ञापकार्थमेतदुक्तम् ॥ ४३५ ॥

एवं च वैयधिकरण्येन समासप्राप्तावपि भवत्येवैतज्ज्ञापकमित्याह—

असम्भवेऽपि वा वृत्तेस्स्यादेतल्लिङ्गदर्शनम् ।

अच्चेरिति यथाऽलिङ्गमभावेऽपि भृशादिषु ॥ ४३६ ॥

वैयधिकरण्यादसंभवेऽप्राप्तौ वृत्तेः समासस्य तत्संभावनया यदेत-
त्सामान्याप्रयोग इति वचनं तत्सुतरामेव लिङ्गदर्शनं ज्ञापकं भवेद्
न केवलं सापेक्षत्वादसामर्थ्यं यावद्वैयधिकरण्यादपि, प्रधानस्य च
स्वातन्त्र्यादनेकविशेषणयोगोपपत्तिरन्यायिसिद्धा, गुणो ह्येकेन वशी-
कृतो नान्येन सम्बध्येत गुणत्वमेव हि तदा जह्यात् प्रधानस्य
युगपदनेकेनोपकारिणा सम्बन्धो भूषणमेव प्राधान्यपरिपोषणा-
दिति न्यायसिद्धेऽर्थे लिङ्गदर्शनमिदं, दृष्टत्वासम्भवेऽपि सम्भावनामा-
त्रेणोपादीयमानं लिङ्गं तद्यथा भृशादिभ्यो भुव्यच्चेरित्यत्र भवत्यर्थे
क्यङो विधाने तत्रैव भवतियोगे च्विप्रत्ययस्यापीति च्वावुत्पन्ने
तेनैव भवत्यर्थस्योक्तत्वात्तदन्तेभ्यो भृशादिभ्यः क्यङोऽनुत्पत्तौ सिद्धा-
यामपि प्राप्तिं सम्भाव्याच्चेरिति प्रतिषेधः क्रियमाणो लिङ्गं यत्रार्थे
च्विस्तत्रैव क्यङित्यस्यार्थस्येत्यभूततद्भावे क्यङ् सिद्धो भवति
अभृशो भृशो भवति भृशायत इति, एवमिहापि वैयधिकरण्यादेव
समासप्राप्तौ प्राप्तिरसंभावनया सामान्याप्रयोग इति प्रतिषेधः प्रधा-
नस्य सापेक्षस्यापि भवति समास इत्यस्यार्थस्य लिङ्गं जायते; तेन
राजपुरुषः शोभन इत्यादि सिद्धम्, उपमेयगतत्वे चात्र सामान्यवच-
नस्य प्रधानगामिता भवति नान्यथेति प्रागेव निर्णीतम् ॥ ४३६ ॥

इदानीमुपमानप्रसङ्गेनेदमपरं विचार्यते—

वत्यन्तावयवे वाक्ये यदौषम्यं प्रतिपिषते ।

तत्प्रत्ययविधौ सूत्रे निर्देशोऽयं विचार्यते ॥ ४३७ ॥

ब्राह्मणवदधीते क्षत्रियवद्युध्यते वैश्यवदर्जयतीति वत्यन्तपदैक-
देशकं यद्वाक्यं तत्रोपमानोपमेयभावलक्षणसम्बन्धोऽवधार्यते; तथा हि
अध्ययनादिक्रियालक्षणोऽत्र समानो धर्म उपमेयगतत्वेन श्रूयते ; अर्था-
दुपमानगतत्वेन प्रतिपत्तिरिति भवत्यौपम्यस्यात्रावगमः तस्यौपम्यस्य
प्रतिपादको योऽत्र प्रत्ययो वतिस्तद्विधायके सूत्रे तेन तुल्यं क्रिया
चेद्वतिरित्यत्र योऽयं निर्देशस्स परीक्ष्यते तथा हि प्रकृत्यर्थत्वेन चात्र
क्रिया निर्दिश्येत प्रत्ययार्थत्वेन वा ? यद्यपि प्रकृत्यर्थत्वेन व्याप्रियमा-
णा क्रिया प्रत्ययार्थत्वेन प्रत्येया प्रत्ययार्थत्वेन वोपादीयमाना प्रकृत्य-
र्थत्वेन प्रत्येया धर्मसाधारण्यप्रयुक्तत्वादुपमानोपमेयभावस्येति फला
भेदः; तथाऽपि कस्सम्बन्धी क्रियाया न्याय्यो लक्ष्यव्यवस्था च कथं न
भिद्यत इत्यस्ति विचारस्य प्रयोजनं, तत्रेदं भाष्यम् इदमयुक्तं वर्तते
किमत्रायुक्तं यत्तृतीयासमर्थं क्रिया चेत्सा भवतीत्युच्यते ; कथं च
तृतीयासमर्थं नाम क्रिया स्यादिति ॥ ४३७ ॥

तत्र कोऽभिप्रायो भाष्यकारस्य येन तृतीयासमर्थं क्रियेति प्रकृ-
त्यर्थविशेषणपक्षमभ्युपगम्याक्षिपतीत्यत आह—

क्रियेत्युपाधिः प्राथम्यात्प्रकृत्यर्थस्य यद्यपि ।

न प्रातिपदिकं तत्र क्रिया वाऽप्युपपद्यते ॥ ४३८ ॥

तेनेति समर्थविभक्तिरर्थविशेषनिबन्धना, तथा हि-उपमेया-
पेक्षया तदुपकारायोपसर्जनीभूतः परिगृहीतव्यतिरेकः तुल्यमिति
प्रत्ययार्थः प्रकृत्यर्थं उपमानलक्षणः प्रत्ययार्थत्वेन समन्वययो-
ग्योऽनया व्यतिरेकविभक्त्या ज्ञाप्यत इति समर्थविभक्तिरियमुच्यते,
सामर्थ्यं च प्रकृत्यर्थस्य प्रत्ययार्थेनेति प्रकृतेरियं विभक्तिः तुल्यमिति
प्रत्ययार्थः प्रत्ययसन्निधौ तस्य प्रकृतेरनधिगतस्यावसायात् तत्र
क्रियेति विशेषणमुपादीयमानं संनिहितत्वात् प्रकृत्यर्थेन वा संब-
ध्येत प्रत्ययार्थेन वा श्रुतिलिङ्गवाक्यप्रकरणस्थानसमाख्याभिश्च पदा-
र्थानां गुणविनियोगादिह स्थानान्नियमः, तथा हि प्रथमस्थानपतितं-

तेनेत्येतदिति तस्यैव क्रमव्यतिक्रमे प्रयोजनाभावाद्युक्तं क्रियेति विशेष-
णं, तद्यथा साऽस्य देवतेति सेत्यस्योपाधित्वेन देवता; तेन रक्तं रागा-
दिति च तेनेत्यस्य रागादिति विशेषणं पञ्चमीनिर्देशादेव प्रकृत्यर्थवि-
शेषणताऽत्र स्थानबलात् तदेवं यद्यपि तृतीयासमर्थं क्रियेति न केन
चिदत्र प्रथममुक्तं तथाऽपि न्यायबलात् क्रियेत्युपाधिप्राथम्यात् प्रकृ-
त्यर्थस्येति युक्तं यत्तृतीयासमर्थं क्रिया चेत् सा भवतीत्युच्यत इति
भाष्यं, न्यायायातोऽयमर्थोऽवश्याभ्युपगमनीय इति उक्तविकल्पत्वादु-
च्यत इति भाष्ये व्यपदिष्टः, तत्र तृतीया सत्त्ववाचिनः प्रातिपदि-
काद्विधीयते, न च तत्क्रियावाचि साध्यमानरूपायाः क्रियायास्तिङ्-
न्तैकगोचरत्वादिति कथं तृतीयासमर्थस्य क्रियेत्यनेन विशेषणम-
संभवादित्याक्षेपः॥ ४३८ ॥

विशेषणसामर्थ्यात्क्रियावाचि तर्हि तृतीयासमर्थं भविष्यतीत्याह—

सत्त्ववृत्तस्य शेषे वा तृतीया साधनेऽपि वा

तिङामसत्त्ववाचित्वादुभयं तत्र विद्यते ॥ ४३९ ॥

सीदन्त्यस्मिन् जातिगुणक्रिया इति इदं तदिति व्यपदेशयोग्यं-
द्रव्यमुच्यते, तत्र वृत्तस्य प्रातिपदिकस्य तृतीयया योगः, तथा हि स-
प्रातिपदिकार्यः परोपकाराधानयोग्यत्वात्तदुपकारोपजनितव्यतिरेक-
स्तद्वाचिकां विभक्तिमाश्रयते स च व्यतिरेकः क्रियाकारकसम्बन्ध-
निमित्तः कश्चिच्छेषसम्बन्धः, तद्यथा—अध्ययनेन वसति दध्ना जडः
तपसा कृशः धनेन कुलमिति हेतुहेतुमद्भावोऽयं शेषसम्बन्धः, कश्चि-
त्पुनः क्रियाकारकसम्बन्ध एव व्यतिरेकः तत्रापि तृतीया तद्यथा
दात्रेण लुनानि परशुना छिनत्तीत्यादि तदेतद्द्वयमपि तृतीयानिमित्तं-
क्रियावाचिनां तिङामसम्भवि, आख्यातस्य क्रियावाचिता, क्रिया च
साधनव्यापारस्वभावा प्रसृतावयवा साध्या सिद्धस्वभावद्रव्यविलक्ष-
णेति साध्योपयोगिनीनां शक्तीनामनाश्रयः, सिद्धस्वभातानां चार्थाना-
मन्योन्योपकारे साधनशक्तिप्रभावितः शेषसम्बन्धो न तु साध्यस्वरू-
पायाः क्रियाया इति नास्ति क्रियावाचिन आख्यातात् तृतीया क्रि-
यावाचिनस्तृतीयासमर्थताविरोधप्रतिपादनतात्पर्याच्चाप्रातिपदिकत्वं-
तिङन्तस्यानुपात्तम् अर्थविरोधादेव तृतीयाऽनुपपत्तेः सिद्धत्वाद्,
यद्यपि च तुल्यार्थं वतिविधानात् तन्निमित्ताशेषविषयैवेह तृतीया

सम्भाव्यते तथाऽपि सर्वथाऽसम्भवमाख्यातुं साधनेऽपि तृतीयोप-
न्यसना ॥ ३३९ ॥

ननु च करणे च स्तोकाल्पकृच्छ्रकतिपयस्यासत्त्ववचनस्येत्यस-
त्त्वभूतार्थाभिधायिनोऽपि करणभाव उक्तः, सर्वथाऽसत्त्वभूतत्वे क्रियां-
प्रति साधनत्वायोगात् करणभावोऽघटमानः स्यादिति धर्ममात्रव-
चनोऽत्र विवक्षितः, धर्ममात्रस्य हि द्रव्यायमाणस्य स्वेनात्मना
सिद्धत्वात् करणभावोपपत्तिः, क्रिया तु साध्यत्वेनालब्धस्वभावा
सर्वथा नान्यत्रोपकाराय प्रभवति, पाकादयस्तर्हि क्रियावचनास्तृती-
यासमर्था भविष्यन्तीत्यत आह—

पाकादयस्तृतीयाऽन्तास्सत्त्वधर्मसमन्वयात् ।

न क्रियेत्यपादिश्यन्ते कृत्वोऽर्थप्रत्यये यथा ॥ ३४० ॥

धात्वर्थसिद्धतायां घञादीनां विधानाद् द्रव्यधर्मेण सिद्धत्वेन
योगान्न तदन्ताः क्रियाऽभिधायिन इत्याख्यायन्ते; अत एवैषामक्रिया-
वचनत्वाल्लिङ्गसङ्ख्यासमन्वयोपपत्तौ कृदभिहितो भावो द्रव्यवदित्यु-
च्यते, सिद्धता च क्रियाधर्मो न द्रव्यं भवतीति द्रव्यवदिति वतिनि-
र्देशः, उपसंहृतसाधनव्यापारत्वात् सिद्धावस्था साध्यत्वाभावान्न
क्रिया; अपि तु भूतपूर्वया क्रियया व्यपदिश्यते तु धर्म इति न तु सि-
द्धतायामेव साध्यताऽस्ति विरोधाद्यौगपद्याभावाद्, एवं च कृत्वा घ-
ञाद्यन्तप्रयोगे क्रियाऽभ्यावृत्तिगणने वाच्ये ये प्रत्ययास्ते न भवन्ति
पञ्चकृत्वः पाको द्विः पाक इति; अतश्चाभ्यावृत्तिग्रहः पञ्च पाका इत्ये-
तद्व्यवच्छेदार्थम्, अन्यथा धर्मधर्मिणोरभेदप्रतीत्या स्यादत्र क्रियाग-
णनात्प्राप्तिः, साध्यस्य त्वर्थस्याभ्यावृत्त्या पुनः पुनः प्रवृत्तिरूपया योगः
यदि च घञादिवाच्यः साध्यस्स्यात् सोऽप्यभ्यावृत्तिविषयैः प्रत्ययैर्यु-
ज्येत न च युज्यते तस्मादत्र कृत्वोऽर्थप्रत्ययविषये तदनुत्पत्त्यैव यथा
पाकादयो न क्रियावचना इति निश्चीयन्ते तथा सर्वत्रैषा क्रियाऽभि-
धायिता भावो न्यायसिद्ध इत्यर्थः ॥ ३४० ॥

एवं तर्हि तुमुनः स्वार्थविधानात् क्रियावाचि तदन्तं प्रातिपदि-
कमस्ति तथा च पञ्चकृत्वो गन्तुमिति कृत्वोऽर्थप्रत्यययोगस्तुमुनन्तस्य
ये च तुमुनर्थे विधीयन्ते क्त्वाप्रभृतयस्तेऽपि साध्यार्थाभिधायिनो-

युज्यन्ते च कृत्वोऽर्थेर्द्विभुक्त्वेत्याशङ्क्याह—

ये चाव्ययाः कृतः के चित्क्रियाधर्मममान्वताः ।

तेषामसत्त्ववाचित्वं तिङन्तैर्न विशिष्यते ॥ ३४१ ॥

यान्येनान्यव्ययानि कृदन्तानि तेषां भाव्यमानरूपोऽर्थो वाच्य-
इत्याख्याततुल्यास्ते तद्वदेव तृतीयया न युज्यन्त इत्यर्थः, प्रातिपदि-
कार्थमात्रे तु प्रथमाऽत्र न विरुध्यते ॥ ३४१ ॥

कृत्यादिवाच्या तर्हि क्रिया स्वेन रूपेण सती क्रियाऽन्तरसाधनं
स्यादिति युज्यते तृतीययेत्यत आह—

कृत्वमुज्जिष्यो याऽपि शयितव्यादिषु क्रिया ।

उपमानोपमेयत्वं तत्रात्यन्तमसम्भवि ॥ ३४२ ॥

पञ्चकृत्वः शयितव्यमिति कृत्वोऽर्थप्रत्ययदर्शनाद् यद्यपि शयित-
व्यादयः साध्यस्वभावक्रियावचनास्तथाऽप्यत्र विषय उपमानोपमे-
यभावासंभवान्नैते क्रियावाचिनस्तृतीयान्ताः प्रकृतत्वेनात्राभीष्टा-
इत्यर्थः ॥ ३४२ ॥

ननु च धातुनैव साध्या क्रियोपात्तेति शयितव्यादौ काऽन्या
ऽतिरिक्ता क्रिया प्रत्ययार्थः स्याद् न चैते प्रत्ययाः स्वार्थिकाः, तयोरेव
कृत्यक्तल्लर्था इति भावकर्मणोर्विधानाद्, अत्र प्रतिपाद्यते—इह धातुः
कृद्विषयां साधनमवच्छिन्दन्तीं क्रियामवस्थान्तरं परिदूष्टेन भाव्य-
त्वेनोपलक्षितामाह न वर्तमानेन भाव्यत्वेनोपलक्षितां ततश्च प्रत्य-
योपात्तसव्यापारसाधनसम्बन्धादभिन्मञ्जुके भाव्यता वर्तमानक्रिया
याः, तद्यथा पचति देवदत्त इत्यत्र लकारवाच्यकर्तृसम्बन्धाद्धात्व-
र्थो भाव्यतां भजते, एवं पाचक इत्यादौ, इत्थं चास्यते देवदत्तेनेत्य-
त्रापि लकारवाच्यभावनासम्बन्धाद्धात्वर्थो भाव्यतामनुभवतीति
व्यतिरिक्तो भावो लकारवाच्यः स एव कृत्यादिष्वनुवर्तते कृत्वा
शयितव्यमित्यादावपि भावे प्रत्ययविधिरिति बाह्योऽयं प्रत्ययवाच्यो-
भावः कथमत्रात्यन्तमुपमानोपमेयभावासम्भव इत्याह—

न केवलौ द्रव्यगुणौ तद्वान्वाऽप्युपमीयते ।

शयितव्यादिभिस्तेषु नोपमार्थोऽस्ति कश्चन ॥ ३४३ ॥

शयितव्यादिवाच्यया क्रियया द्रव्यं वोपमीयेत गुणो वा शुद्धः
तद्वान्द्रव्यवान् गुणी वेति पक्षभेदाः; तत्र स्वेनात्मना सिद्धत्वाद् न
द्रव्यमुपमेयं; न हि शयितव्येन तुल्यो देवदत्त इति क्रियाद्रव्ययोः
कश्चिदन्वयी धर्मः सादृश्यनिमित्तमस्ति, नापि शयितव्येन तुल्यं देव-
दत्तस्य स्वमिति द्रव्यवतः कश्चिदुपमाऽर्थः, नापि शयितव्येन तुल्यः
स्थूलः शयितव्येन तुल्यं स्थौल्यमस्येति गुणगुणिनोरौपम्यं विद्यते
क्रियया सादृश्यहेतुधर्माभावात् प्रसिद्धगुणक्रियाहेतुको ह्युपमानोप-
मेयभावश्चन्द्रमुखादौ दृष्टो न चेह तथा प्रसिद्धिः, तत्रैतत्स्यात् सन्नपि
क्रियया द्रव्यगुणादेः समानो धर्मोऽत्र न प्रयुज्यत इति सदृशधर्मान्त-
राभिधायिनः शब्दस्याप्रयोगादुपमानोपमेयभावानवगम इति ॥३४३॥

नैतद्यक्तमित्याह—

उपमानोपमेयत्वे द्रव्ये चानुक्तधर्मिणि ।

निमित्तत्वेन गम्यन्ते रूढयोगाः क्रियागुणाः ॥ ३४४ ॥

अनभिहितेऽपि सदृशे धर्मे प्रसिद्धिवशादुपमानोपमेयभावनिमि-
त्तत्वेन गुणक्रियानिरूढसम्बन्धाः पदार्थैकदेशभावापन्ना इवाविना-
भाविनः प्रतीयन्त एवेति न ते नियमेन श्रुतिमपेक्षन्ते तथा हि च-
न्द्रवन्मुखमस्या इत्युक्ते प्रियदर्शनत्वं कान्तिमत्त्वं चाश्रुतमपि प्रतीयत
इत्युक्तमेव पूर्वमिहापि शयितव्येनेत्युक्ते प्रतीयेत कश्चिद्धर्मो यद्युपमा
युज्यते ॥ ३४४ ॥

एवं तर्हि क्रियायां प्रत्यासन्नक्रियावानुपमीयत इत्यत आह—

होतव्यशदशो होतेत्यत्राप्यर्थो न विद्यते

विरोधात्क्रियया तस्मात्क्रियावान्नोपमीयते ॥ ३४५ ॥

शयितव्येन तुल्यशशायकः होतव्येन तुल्यो होतेति कृत्यान्तेन क्रिया-
वचनेन स्वाश्रयः क्रियावानुपमेयो न युज्यते; क्रिया हि साध्यस्वभावा
सिद्धस्वभावेन सह विरुद्धत्वान्न सम्बन्धक्षमा, साध्यत्वेन चाप्राप्त-
स्वरूपा क्रिया परं कथं प्रज्ञापयेत् समानगुणयोगाच्चौपम्यम् अत्यन्त-
भेदश्च क्रियाद्रव्ययोरित्यत्रापि; अत उपमायाः प्रयोजनं नास्ति ॥३४५॥

एवं तर्हि समानत्वात् क्रिययोरेव साक्षादुपमानोपमेयभावो भव-

तीत्याशङ्क्याह—

क्रियासमानजातीया तद्भावान्नोपनीयते ।

जातिभेदेऽपि पाकेन भिन्नाः पाकादयः क्रियाः ॥ ३४६ ॥

तुल्यजातीया क्रिया क्रियान्तरोपमानं स्याद् भिन्नजातीया वा? पूर्वत्र पक्षे तद्भावादैकात्म्यान्नोपमेया क्रिया तथा हि शयितव्येन तुल्यं शयि-
तव्यम् अध्येतव्येन तुल्यमध्येतव्यमित्यत्यन्ताभेदे गौरिव गौरितिव-
न्नोपमाऽर्थः कश्चित् तथा च भाष्यकारः—यदि यदेवोपमानं तदेवोप-
मेयं क इहोपमाऽर्थो गौरिव गौरिति भिन्ना अपि ह्यथां एकजात्यावे-
शेनावधार्यमाणा नोपमानं भेदाश्रयत्वात्तस्येत्याशयः, द्वितीये तु पक्षे-
ऽत्यन्तभिदां नोपमार्थो न हि भवति वक्तव्येन तुल्यं गन्तव्यमिति
जातिभेदादेव ज्ञाते हि भेदे भिन्ना इति पुनर्वचनमुपमाहेतोः समानध-
र्मस्यासम्भसूचनार्थं, भिन्नजातीये हि समानधर्माभावान्नोपमाऽर्थः,
तथा च भाष्यम्—अथान्यदुपमानमन्यदुपमेयं क इहोपमर्थो गौरिवाश्व
इति, एवं न केन चित्रप्रकारेणोपमानोपमेयत्वमत्रेत्यत्यन्तासम्भवीत्यु-
क्तं; गुणलेशेनापि यदपि साम्यं तदपीह न सम्भवतीत्यत्यन्तग्रहणे-
नाचष्टे, नापि भिन्नजातीयत्वेऽपि क्रियया द्रव्यगुणत्वादीनां सत्त्वज्ञेय-
त्वादिभिर्धर्मैः सादृश्यमाश्रित्योपमा कल्पत इति वाच्यं? सत्त्वादिध-
र्माणां सर्वार्थसाधारण्यान्न निमित्तत्वमुपमायामत्र प्रत्यये सम्भवतीति
पूर्वपक्षभाष्यं व्याख्यातम् ॥ ३४६ ॥

अत्रेदानीं शयितव्यादिगतानां सजातीयानां क्रियाणामुपमानोपमे-
यभावनिमित्तभूतं भेदमुपपादयितुमाह—

आकारभेदाद्भिन्नायामुपमानस्य सम्भवः ।

अध्येतव्येन विप्राणां तुल्यमध्ययनं विशाम् ॥ ३४७ ॥

तुल्यजातीयाया आश्रयभूतद्रव्यभेदाद्विशेषजात्यनुगमाच्च साम्ये
भेदाभेदप्रयुक्तस्योपमानत्वस्यास्ति सम्भवः तथा हि ब्राह्मणानामध्ये-
तव्येन सदृशमिदं क्षत्रियादीनामध्ययनं राज्ञः शयितव्येन तुल्यं देव-
दत्तस्य शयितव्यमिति प्रयोगो दृष्टः ॥ ३४७ ॥

ननु चात्र क्रियावचनशब्दो भेदप्रतिपत्तयेऽधिकरणमपेक्षमाणः

सापेक्षत्वादसमर्थो भवन्नानुभवति तद्धितवृत्तिमित्याशङ्क्याह—

अर्थात्प्रकरणाद्वाऽपि यत्रापेक्ष्यं प्रतीयते ।

सामर्थ्यादनपेक्षस्य तस्य वृत्तिः प्रसज्यते ॥ ३४८ ॥

यस्मिन्विषये सामर्थ्यात्कुतश्चित् प्रस्तावाद्वा यदाऽपेक्षणीय आधारे निर्जातो भवति तदाऽध्येतव्यादेरेव शब्दादाश्रयविशेषावच्छेदस्यावगमात्तद्वाचकपदयोगमन्तरेणानपेक्षोऽसावनुभवेत् सामर्थ्यनिवन्धनां वृत्तिं ब्राह्मणाध्येतव्येन तुल्यं क्षत्रियाध्येतव्यं राज्ञः शयितव्येन तुल्यं देवदत्तशयितव्यमित्यत्र च समासे कृते भेदाभावादेकार्थीभावे सति सापेक्षत्वाभावः, तथा स्थातव्येन तुल्यं गमनं मन्दत्वाद् नृत्तेन तुल्यं गमनं बहुविकारत्वादिति भिन्नजातीयानामपि क्रियाणामस्त्येवोपमानोपमेयभावः कृद्भिहितस्य च भावस्य न केवलं द्रव्यवद्भावः क्रियावद्भावोऽपि दृश्यते तथा हि भोक्तुं पाको बोद्धुं पाठः कारकस्य गतिरिति क्रियायामुपपदभूतायां विधीयमानौ तुमुन्णुलौ दृश्येते घञाद्यन्तेष्वप्युपपदेष्विति तेषां क्रियाधर्मत्वनिश्चयः,

ननु चात्र धातुभागवाच्यक्रियाश्रयणे तुमुन्णुलौ भविष्यतः नैतदस्ति प्रत्ययवाच्यायाः क्रियागताया निर्वृत्तेरेव सुतरां भोजनाद्यर्थत्वाद् यद्येवं क्रियाशब्देनोपपदस्य निर्देशे कथं सिद्धरूपता तद्धर्मोऽप्युपपदत्वेन गृह्यते धर्मधर्मिणोरभेदाश्रयेण क्रियाशब्देन धर्मस्यापि प्रत्यायनमविरुद्धमित्यदोषः, एवं तर्हि कृत्वोऽर्थप्रत्यया अपि कथं न भवन्ति घञाद्यन्तप्रयोगाद्; उच्यते—अभ्यावृत्तिग्रहणात्तत्र क्रिया कर्तव्यात्मकेन स्वेनैव रूपेणोपयुज्यते न सिद्धतया निर्वृत्तस्यानिर्वर्त्यतया पुनः प्रवृत्त्ययोगात्, ततश्चाख्यातप्रयोगमन्तरेण तत्र क्रियायाः कर्तव्यताऽनवगमादभ्यावृत्त्यभावात् प्रत्ययाभावः; आख्यातप्रयोगे तु वाक्यपरिसमाप्तिस्तत्राख्यातस्य साध्यस्वभावक्रियाऽभिधायित्वादिति तदाश्रयतः कृत्वोऽर्थप्रत्ययो भवति पञ्चकृत्वः पाको वर्तत इति,

ननु च धर्मधर्मिणोरभेदाश्रयेण भोक्तुं पाक इति क्रियोपपदनिमित्तः प्रत्ययो भवतु निर्वृत्तेर्भोजनार्थत्वोपपत्तेः तथा च समन्वयः पदानाम्; ओदनस्य पाक इत्यादौ तु कथं कर्मणा समन्वयः प्रत्ययार्थत्वेन प्रधानभूतस्य सिद्धताऽऽख्यस्य साधनसम्बन्धानुपपत्तेः साध्यस्यैव हि कारकैर्योगः; सत्यम्—उपसर्जनभूतधात्वर्थद्वारकस्तु कर्मयोगः; यद्ये-

वमभ्यावृत्त्याऽप्युपसर्जनभूतसाध्यस्वभावधात्वर्थद्वारेणास्तु योगः, न भवति विरोधात् तथा हि प्रधानस्यार्थान्तरैः सम्बन्धो गुणधर्मेण स्वभावविरोधिना न भवति, अभ्यावृत्तिर्हि सिद्धताविरोधिनी विरोधिनिवृत्तस्य पुनः प्रवृत्त्ययोगात् साधनसम्बन्धस्तु गुणद्वारको न विरुध्यते ॥ ३४८ ॥

तदेवं घञाद्यन्तविषयेऽपि क्रियाऽऽश्रयविधेस्तुमुनादेर्दर्शनात्तद्वाच्याऽपि क्रिया तृतीयान्ता सम्भवति अत्रोपमानभूतः प्रत्ययार्थ इत्याह-

तैलपाकेन तुल्ये च घृतपाके विवक्षिते ।

क्रियावदपि कार्याणां दर्शनात्प्रत्ययो भवेत् ॥ ३४९ ॥

न केवलं कृदभिहितस्य भावस्य द्रव्यवत् कार्याणि लिङ्गसङ्ख्यायोगलक्षणानि दृश्यन्ते यावत्तुमुनादीन्यपीति प्रदर्शितम्, एवं च तैलपाकेन तुल्यो घृतपाक इति तृतीयासमर्थात् क्रियावाचिनो वर्तिर्भवेत्, सापेक्षत्वं चात्र नास्त्येकपदोपात्तत्वादाधारस्य ॥ ३४९ ॥

घञाद्यन्त उपपदे क्रियावत् कार्ययोस्तुमुण्बुलोर्भावे वार्तिककारमतं संवादकमाह—

अतिङ्ग्रहणमेवं तु समासस्य निवर्तकम् ।

गमनं कारकस्येति ण्वुल्यन्यस्मिन्न सम्भवेत् ॥ ३५० ॥

उपपदमतिङित्यत्र सुप्सुपेत्यधिकारात् तिङन्तस्योपपदस्य कारको व्रजतीत्यादौ समासप्राप्तिरेव नास्तीति किमतिङिति प्रतिषेधेनेति चोदिते सति वाक्यकारः पपाठ-उपपदमतिङिति तदर्थप्रतिषेध इति तच्छब्देन तिङः परामर्शः तस्यार्थो यस्य तस्यायं सुबन्तस्य प्रतिषेधो द्रष्टव्य इत्यर्थः, न च यस्तिङोऽर्थः स सुबन्तस्य सम्भवतीति सामर्थ्यादुष्प्रमुखवदुपमानगर्भस्समासः तस्येवार्थो यस्येति क्रियाऽर्थस्येत्युक्तं भवति, अतिङित्यर्थप्रधानो निर्देश इत्यर्थः, अत एव स्पष्टमिदं पठितव्यमित्याह-क्रियाप्रतिषेधो वेति, उपपदमक्रियेत्यविवक्षितार्थप्रतिपादकः स्पष्टः सूत्रन्यासः कर्तव्य इत्यर्थः,

एवं च यत्क्रियाप्रधानं सुबन्तमुपपदं तस्य समासप्राप्तौ प्रतिषेधोऽयं सम्पद्यते तद्यथा कारकस्य गतिः कारकस्य गमनं कारकस्य व्रज्येत्याद्युदाहृतम् एतच्च कथमुपपद्यते यदि गत्याद्युपपदेषु तुमुण्बु-

लौ भवततोऽन्यथासिद्धतावचनत्वात् तदभावे कथमिदं समासप्रति-
षेधस्य प्रयोजनं न स्याद्, न चान्यस्मिन् ण्वुल्तृचाविति सामान्यल-
क्षणेन यो विहितस्तत्र ण्वुलि तदन्तेन क्रियावचनस्य समासनिषेधोऽ-
यमुपपद्यते तत्रोपपदस्य भावात् क्रियावचनस्य समासप्राप्तावसत्यां-
प्रतिषेधस्यानर्थकत्वात्,

तदेवं कारकगतिरित्यादौ गत्यादेः सुबन्तत्वादुपपदसमासस्य प्र-
सङ्गादुपपद्यमानः प्रतिषेधो घञाद्यन्तेषूपपदेषु क्रियाकार्यं तुमुण्वुला-
दि ज्ञापयति न तु गत्याद्यर्थनिबन्धनस्य सिद्धरूपस्यार्थस्य क्रियात्व-
मवगमयति वस्तुस्वभावविपर्ययव्यापनस्याशक्यत्वात् ॥ ३५० ॥

तदित्थं शयितव्यादीनां क्रियावचनानामत्र तृतीयासम^१ तोपपत्ता-
वपि केनाशयेन नैष दोषः सर्व एते गुणशब्दाः समुदायेषु वर्तन्त इ-
त्याद्युपक्रम्य समुदायेषु वृत्ताशब्दा अवयवेष्वपि वर्तन्त इति
ब्राह्मणादीनां शब्दानामध्ययनादिलक्षणक्रियामात्रवृत्तित्वाश्रयेण यत्तृ-
तीयासमर्थ क्रिया चेत्सा भवतीति प्रकृत्यर्थविशेषणपक्षो भाष्यकारेण
समर्थित इत्याशङ्क्याह—

सर्वस्य परिहाराथ समुदायत्वमाश्रितम् ।

शुद्धायास्संभवान्न स्वात्क्रियाया ब्राह्मणादिषु ॥ ३५१ ॥

सम्भवत्यपि होतव्यादौ क्रियावाचिनि तृतीया समर्थे यदर्थस्य स-
मुदायत्वं सर्व एते शब्दा गुणसमुदायेषु वर्तन्त इत्याश्रितं भाष्यकारे-
ण सिद्धान्ततया तत्रायमाशयश्चूर्णोक्तः सर्वसाधारणं परिहारो यथा
स्यादिति अन्यथा शुद्धायाः केवलायाः शयितव्यादिपदोपादानायाः
क्रियायाः प्रत्ययप्रकृतित्वेन तृतीयासमर्थायास्सम्भवाद् ब्राह्मणादिशब्द-
विषये वतिप्रत्ययो न स्याद् ब्राह्मणवदधीते क्षत्रिय इत्यादौ ब्राह्मणा-
दिशब्दो ह्यपचारात्तदेकदेशवृत्त्या क्रियावाची होतव्यपाकादिशब्दस्तु
मुख्यया वृत्त्या क्रियाऽभिधायीति सति मुख्ये विषये कुतो गौणपरि-
ग्रहः स्यात्,

नन्वेवं समुदायैकदेशाभावकल्पनयाऽपि क्रियावचनसमर्थने स-
म्भवति मुख्यविषये कथं गौणपरिग्रह इति कथं न चोच्यते व्याप्तेर्या-
त् यासर्वस्य परिग्रह इत्यदोषः, यद्वा क्रियायास्तृतीयासमर्थतामनुप-

पञ्चामभ्युपगम्य प्रकारान्तरेण प्रतिसमादधतश्चूर्णोकारस्यासम्भव-
एव शुद्धक्रियावचनस्य तृतीयासमर्थस्येत्याशयः ॥ ४५१ ॥

तथा हि—

उपमानविवक्षायां स्वधर्मश्च निवर्तते ।

क्रियाया न श्रुता यस्मादुपमानं समाप्यते ॥ ४५२ ॥

पाकादिपदोपादानायाः क्रियाया उपमानत्वेनापेक्षायां स्वो धर्मः
स्वभावोऽसत्त्वभूतलक्षणो निवर्तते यतो नोपमा तस्य श्रवणमात्रात्तत्त्वं-
परिपूर्णं भवति; अन्वयिधर्मापेक्षायां तत्त्वात् ॥ ४५२ ॥

अपेक्ष्यतां तर्ह्यन्वयिधर्मः किमेतावतोपमानभूतायाः स्वधर्मोऽपै-
तीत्यत आह—

तृतीयोऽप्याश्रितो भेदो धर्मस्साधारणो द्वयोः ।

व्यापारवान्न कृत्स्नस्य साम्यं कृत्स्ने न विद्यते ॥ ४५३ ॥

तृतीयः स्वभावव्यवस्थाऽर्थमुपमानोपमेयाभ्यामपेक्षितो यो विशे-
षोऽपरस्माद्यावृत्तः तयोर्द्वयोस्समानः सोऽपि नोदासीन एवापेक्ष्यते ये-
नाकिञ्चित्करत्वात्तस्य स्वधर्मान्न क्रियाऽपेयात् किन्तु व्यापारवद्द्वयोः
समवायात् तथा च क्रियायामाश्रितत्वादुपमानत्वस्य सम्पादने व्य-
ग्रो व्यापृत इति समानधर्माधारत्वेन क्रिया विप्रकीर्यमाणत्वात् साध्य-
स्वभावादपैति स्वातन्त्र्येण द्रव्यायमाणा हि स्वाश्रितधर्मवशादुपमे-
यपरिच्छेदसम्पादनाङ्गभावगमनात् सिद्धतयाऽऽत्मानमुपदर्शयेद् न
हि स्वभाव एव रूपेऽवस्थितायाः प्रज्ञापनहेतुत्वमुपमेयं प्रति युज्यते;
अनिष्पन्नस्य परं प्रत्यङ्गभावायोगाद्, इत्थं च तैलपाकादिरिदं तदिति
प्रत्यवमृष्टसमानधर्माधारतां प्रतिपद्यत इति द्रव्यमसौ होतव्यादि-
श्च सौष्ठवादितुल्यधर्माश्रयोऽपि तथैवेति न क्रियावाचि तृतीया-
ऽन्तमस्यामवस्थायां न हीह वास्तवेन रूपेण क्रियाद्रव्यादिः पदार्थो-
वर्ण्यते; अपि तु सिद्धसाध्यताऽऽदिरूपेण शब्दवाच्येन, तथा ह्येकोऽपि
ध्वनिः क्रियागुणद्रव्यरूपतयाऽभिधीयते ध्वनति घण्टेति क्रमोपजाता-
वयवः शब्दसन्तानः पूर्वापरीभूतः साधनप्रतिबन्धोत्पादो यदा विव-
क्ष्यते तदेयं क्रियाऽपि प्रसृतावववा ध्वनतीत्याख्यातेनाभिधीयते; यदा
तु कारणान्तरनिरासार्थं सम्बन्धिन्या घण्टया विशेष्यते घण्टाया ध्व-

निरिति तदा निष्पन्नरूपोऽसौ गुणः सुवन्तेन शब्देनोच्यते, ध्वनित्वमित्यत्र तु भावप्रत्ययान्तेन शब्देन द्रव्यभावापन्नो जातेर्गुणीभूतः प्रातिपदिकार्यः कथ्यते ध्वनति शब्द इति च कारकशक्तियुक्तः स एवार्थोऽभिधीयते, व्यक्तवर्णस्य चात्र कर्तृत्वमव्यक्तस्य साध्यत्वमित्यनवस्थिता व्याकरणे पदार्थाः, तस्मात्क्रियापदादपि न साक्षात्क्रिया साध्यस्वभावाऽत्र प्रतीयते; अपि तु सिद्धस्वभावेति द्रव्यमेवैतदिति सुवन्तं न क्रियावाच्यस्ति; आख्यातमेव तथा, ततश्चाप्रातिपदिकत्वाच्चृतीया नास्ति अत एव च नामाख्यातभेदेन सिद्धसाध्यार्थभेदाद् द्विधा पदं सङ्क्षेपेणोक्तं, तत्रैकस्मात्समानोऽत्र धर्मो व्यापारवानित्यत उक्तं न कृत्स्वस्येत्यादि सकलस्यार्थस्य सकलेन सर्वधर्माणां साम्ये भेदाभावान्न साम्यं सादृश्यमुपमानोपमेयभावाभिधायि संभवति भेदाभेदाभ्यां तदुपपत्तरुक्तत्वादिति ॥ ४५३ ॥

साधारणो धर्मो भेदाभेदाभ्यामत्र सव्यापार एव भवतु द्रव्येण सिद्धरूपेणासावपेक्ष्यते न साध्यस्वभावया क्रियोपमानभूतयेत्याशङ्क्याह—

द्रव्ये वाऽपि क्रियायां वा निमित्तात्तत्प्रकल्पते ।

क्रियाणां विद्यमानत्वाद् वृत्तिर्न स्याद्भवादिषु ॥ ४५४ ॥

तदिति पूर्वप्रक्रान्तं साम्यं निर्दिश्यते, द्रव्यं वा भवतु क्रिया वाऽर्थान्तरप्रज्ञापनेनोपमानं; सर्वथा सादृश्यनिबन्धनत्वादर्थानां साम्यस्य तद्धेतुर्निमित्तं साधारणो धर्मोऽन्वेष्ट्यः, तथा हि शुद्धं स्वात्मावस्थं द्रव्यमर्थान्तरस्योपमेयस्य परिच्छेदकं न भवतीति तदर्थं समानं गुणमाकाङ्क्षति ततो हि निमित्तात्साम्येन परिच्छेदस्संभवति, एवं क्रियाऽप्यनपेक्षितसमानधर्मा नोपकारायार्थान्तरस्य प्रज्ञापनीयस्य प्रभवतीत्यवश्यमपेक्षणीयं निमित्तमनयाऽपि, तथा च द्रव्यायमाणेयं क्रियात्वं जहाति, साधनव्यापारावस्थाप्रतिपत्तये हि निर्वर्त्यमाना प्राधान्येनोपादीयमाना क्रिया भवति, यदा तु साधनव्यापारावस्थां कथयितुं न प्रकुता नापि क्रिया प्रतिलब्धप्राधान्येनोपादीयते किन्तु धर्मान्तरं प्रत्याश्रयभूता साधनव्यापारनिरपेक्षोपादीयते तदा व्यापारानपेक्षया धर्मान्तराणामाश्रयभूतत्वेन चेदं तदिति व्यपदेश्यं द्रव्यमेवोच्यते न क्रियाऽसौ, यदि पुनरनपेक्षितनिमित्तानां स्वरूपादेव क्रियाणामुप-

मानत्वं युज्येत तदाऽसां शुद्धानामुपमानभूतानां सम्भवात् किमर्थ-
गौणक्रियावचनगवादिशब्दविषये वतिप्रत्ययो भवेत् ? सम्भवति
मुख्ये विषये गौणपरिग्रहस्यान्याय्यत्वादिति गोवद् ब्राह्मणवदिति
प्रयोगो न स्यात् ॥ ४५४ ॥

यदा तु साधारणधर्माश्रयेणोपम्यं भवति तदा क्रियाभिरपि धर्मा-
न्तराणामपेक्षणादुक्तनयेन स्वरूपहानान्मुख्ये विषयेऽसंभवति गौणाश्र-
यणं युक्तमित्याह—

अभावात्केवलायास्तु तद्वानर्थः प्रतीयते ।

प्रधानासम्भवे युक्ता लक्षणार्था क्रिया श्रुतिः ॥ ४५५ ॥

क्रमव्यतिक्रमे प्रयोजनाभावात् प्रथमश्रुतं तेनेत्येतत्क्रियोपाधिना
यदा सम्बध्यते तदा प्रकृत्यर्थविशेषणपक्षेऽपि यथोदितन्यायेन शुद्धा-
याः क्रियायास्सम्भवो नास्तीति ध्रौतार्थपरित्यागे लाक्षणिकोऽर्थः स
माश्रीयते स्वाधारेण नित्यमवियोगाच्च क्रियायाः स एवाविनाभावि-
तया लक्ष्यत इति तृतीयासमर्थं क्रियाऽऽविष्टद्रव्यवचनमाश्रीयते ॥ ४५५ ॥

ततश्चैकदेशवृत्त्या ब्राह्मणादयः क्रियावचनाः प्रकृतास्तद्वदेव
शयितव्यादयोऽपि ह्यत्रोपमानत्वे ब्राह्मणादिभिस्सर्वथा साम्य-
मित्याह—

क्रियाऽन्तरेषु सापेक्षाः क्रियाशब्दाः क्रियाऽन्तरे ।

उपकाराय गृह्यन्ते यथैव ब्राह्मणादयः ॥ ४५६ ॥

क्रियान्तरेऽन्यस्यां क्रियायां क्षत्रियाध्येतव्यादिलक्षणायामुपकारा-
य सादृश्येन परिच्छेदाय क्रियाशब्दा उपमानवचना ब्राह्मणाध्येतव्या-
दयः क्रियान्तरेषूपमानहेतुसौष्ठवादिषु साकाङ्क्षाः प्रयुज्यन्तेऽतश्च
यथाऽध्ययनादिसादृश्यहेतुक्रियाऽपेक्षा ब्राह्मणादयश्शब्दाः क्षत्रियादि-
परिच्छेदायोपादीयन्ते तथैत इति सर्वप्रकारं क्रियाशब्दानाद्रव्यवचनै-
रुपमानत्वे साम्यमित्युभयेऽपि वृत्तिमनुभवन्तीत्यर्थः ॥ ४५६ ॥

तत्रैतत्स्यात् क्रियाऽप्युपमानत्वेनोपादीयमाना यदि धर्मान्तरापे-
क्षिणी तदाऽनवस्थाऽत्रेत्याशङ्क्य निदर्शनपूर्वकं तामभ्युपगन्तुमाह—

यथा प्रकर्षस्सर्वत्र निमित्तान्तरहेतुकः ।

द्रव्यवद् गुणशब्देऽपि स निमित्तमपेक्षते ॥ ४५७ ॥

न वै द्रव्यस्य स्वतः प्रकर्षापकर्षौ स्त इति निरुपाधेरतिशयाभा-
वात् संसगा धर्मान्तरनिमित्तः प्रकर्षोऽस्य व्यवस्थापितः शुक्लतरः पट-
इति स्वसमवायिशुक्लगुणहेतुकोऽतिशयः, एवं यदाऽसौ शुक्लो गुणोऽति-
शयवत्त्वेन विवक्ष्यते तदा द्रव्यायमाणः स्वशब्देनाभिहितो भास्व-
रताऽऽदिस्वगतनिमित्तापेक्षस्तथोच्यते शुक्लतरमस्य रूपमिति ॥४५७॥

अत्रैवाथ निदर्शनान्तरमाह—

यो य उच्चार्यते शब्दः स स्वरूपनिबन्धनः ।

यथा तथोपमानेषु व्यपेक्षा न निवर्तते ॥ ४५८ ॥

इह करणसन्निवेशी परिगृहीतक्रमः शब्दो वाचकोऽग्निमन्नोदात्त-
मधीष्वेति; तस्य च निरुपाधेर्वाचकत्वायोग इति स्वरूपक्रममुपाधित्वे-
नासावाश्रयति तथा च यदधिष्ठानाः श्रुतयः प्रत्याख्यमर्थमभिनिविश-
न्त इति ब्रह्मकाण्डेऽभिहितं तदेव च संहतक्रमं स्वरूपमस्याभिधेयम-
त्रार्थमपि हि स्वरूपाच्छ्रुतिशब्दो वक्तीति निर्णीतचरं, तत्र करण-
सन्निवेशिनः स्वरूपाच्छ्रुतिस्य वाचकत्वे प्रयोगस्थं वाच्यं स्वरूपं;
तदपि यदा कारणोपादोहि तदाऽप्यपरं वाच्यं संहतक्रमं कल्पयित-
व्यमिति सर्वत्र त्रितयमन्वयिनिमित्तं तद्वा नभिधेयश्चेति, तदेव वीप्स-
या सावन्त्रिकत्वेन दर्शयति-यो य इति, यदपि हि प्रवृत्तिनिमित्तं स्वरू-
पं तदपि यदा कारणसन्निवेशि भवति तदाऽपरं प्रवृत्तिनिमित्तमवश्या-
पेक्ष्यं निरुपाधेर्वाचकत्वाभावादिति कृतनिर्णयमेतत्काण्डान्तरे पूर्व-
महापीति न पुनरिह वितन्यते, एवं यथा प्रकर्षे धर्मान्तरस्य याव-
त्सम्भवो वचसस्तावत् परिकल्पेना स्वरूपे च स्वरूपान्तरस्य तथोप-
म्येऽपि निमित्तस्य प्रकल्पनाद् उपमानमुपमेयं तयोश्च साधारणो-
धर्म इति सर्वत्र त्रितयमपरिहार्यम् अतश्च ब्राह्मणवत् क्षत्रियोऽधीत-
इत्यध्ययनं साधारणो धर्मः तस्याप्युपमानत्वे ब्राह्मणाध्ययनेन क्षत्रि-
याध्ययनं तुल्यमिति सौष्ठवादि धर्मान्तरं साधारणं कल्प्यं तस्याप्युप-
मानत्वेऽन्यद्विति शब्दव्यापारोपरमान्निमित्तेऽनवस्थाया निवृत्तेर्नाव-
स्थेयं मूलक्षयकरी पर्यवसानसम्भवात् ॥ ४५८ ॥

तदेवं शुद्धायाः क्रियायाः तृतीयासमर्थाया असम्भव इति पूर्व-
पक्षभाष्यं समर्थितम्, इदानीमत्रवेदमयुक्तं वर्तत इति यद्भाष्यं-

तत्पूर्वपक्षसमर्थनानुवादेन गमयति—

क्रियावृत्तेस्तृतीयाऽन्तस्यैवं चासम्भवे सति ।

प्रसिद्धन्यायकरणो भाष्ये युजिरुदाहृतः ॥ ४५९ ॥

इदमयुक्तं वर्तत इति युजिक्रियायाः करणं किमिति नेपात्तमि-
ति चोद्ये ? कथ्यते प्रसिद्धत्वात् करणस्य भाष्यकारेणानुपादानं वच-
नेनेत्यर्थः, तथा हि—तृतीयाऽन्तस्य क्रियावचनस्योक्तेन न्यायेनासंभवः
प्रतिपादित इति न्यायलक्षणमत्र करणं प्रसिद्धेः न साक्षान्निर्दिष्टं;
तेन न्यायेनाक्तमित्यर्थः, यत्किल क्रियास्वरूपसामर्थ्यपर्यालोचनया
साधनमवगम्यते तस्य स्वशब्देनोपादानमनादृतं, तद्यथा अहन्निति
विशिष्टमेव कर्म सत्कारादि प्रतीयत इति न स्वशब्देनोपादी-
यते, वर्षतीति च प्रसिद्धेः कर्मणोऽकर्मिकेयं क्रियोक्ता कर्ता चात्र
प्रसिद्ध इति न स्वशब्देनावश्यं कथ्यते देव इति ॥ ४५९ ॥

यस्तु मन्यतेऽन्तर्भूतमत्र क्रियास्वरूप एव न्यायलक्षणं करण-
मिति न प्रयोगमर्हतीति तन्मतं निरस्यति—

अन्तर्भूते तु करणे प्रयोगो न पुनर्भवेत् ।

न्यायेनायुक्तमित्यत्र जीवतौ प्राणकर्मवत् ॥ ४६० ॥

यथा जीवति प्राणान्धारयति जायतेऽस्त्यात्मानं विभर्तीति
प्राणादिलक्षणस्य कर्मणः क्रियास्वरूपेऽन्तर्भावाज्जीवति प्राणान्
अस्त्यात्मानमिति प्रयोगो न भवति; एवं न्यायलक्षणस्य करणस्य
युजावन्तर्भावे न्यायेनायुक्तमुपपत्त्या युक्तमिति न कदा चित्प्रयोगो-
भवेद् बहिर्भूतं हि साधनं क्रियायाः पृथक्प्रयोगमर्हति नान्तर्भूतं-
तस्मात्प्रसिद्धिरेव करणस्याप्रयोगेऽनुसरणीया, एतच्चान्वाख्यान-
समयपालनाय कथ्यते, अयुक्तमित्यस्य शब्दस्यान्वाख्याने युजिक्रिया
प्रकृत्यर्थः करणं न्याय इति ॥ ४६० ॥

परमार्थतः पुनानरस्तावयवविभागोऽयं शब्दो नात्र काचियुजि-
क्रिया यस्या कारणमुच्येत व्युत्पत्तिकर्मणि केवलं क्रियेयं परिकल्प्यत-
इत्याह—

शास्त्राभ्यासाच्च भेदोऽयमयुक्तमिति वर्ण्यते ।

अशोभनमसम्बन्धमिति रूढिर्व्यवस्थिता ॥ ४६१ ॥

अन्वाख्याने व्युत्पत्तिनिमित्तमनुगुणाय उपादानादकरणिका-
याश्च तस्या असम्भवात्प्रसिद्धो न्यायः करणं साक्षान्नोपात्तमिति
भाष्यकाराभिप्रायोऽयमस्माभिर्व्याख्यायते, प्रयोगे तु लौकिके निरस्ता-
वयवविभागोऽशोभनमसम्बन्धमन्यायमश्लिष्टमर्थमयुक्तः शब्दः प्रति-
पादयतीति नात्र युजिक्रिया का चिदित्यनेनैवाशयेन भाष्यकारः कर-
णं नात्र निरदिक्षत् ॥ ४६१ ॥

तदेवं क्रियावाचिनस्तृतीयाऽन्तस्याभावात्प्रकृत्यर्थविशेषणपक्षात्ते-
पः; असम्भव एव त्वस्य पक्षस्येति प्रतिपादयितुमाह —

विविभक्तिः प्रकृत्यर्थं प्रत्युपाधि कथं भवेत् ।

विभक्तिपरिमाणे च प्रकल्प्यं विषयान्तरम् ॥ ४६२ ॥

तेनेति तृतीयासमर्था प्रकृतिरत्र प्रधानं विशेष्यत्वात्तदर्थमुद्दिश्य
क्रियेत्ययमुपाधिः प्रथमान्तत्वेन भिन्नविभक्तिः कथमुपपद्यते सामाना-
धिकरण्याभावाद् अर्थविशेष उपाधिस्तदन्तवाच्यः समानशब्दो य-
इति हि सामानाधिकरणोऽर्थ उपाधित्वेन लक्षण्यः तद्यथा दूतिहरिः
पशुः दण्डप्रहरणमस्यां दाण्डा सास्य देवतेति प्राजापत्यइत्यादि
विशेषणं त्ववच्छेदकमात्रलक्षणं विविभक्त्यपि भवति यथा गार्गिकया
श्लाघत इति, तत्रैतत्स्यात् सम्बन्धान्यथाऽनुपपत्त्या विभक्तिविपरि-
णामः कथ्यत इति; तच्च न श्रुतस्य प्रथमाऽन्तत्वमस्येदमेवोत्पत्तिवा-
क्यमित्यन्यत्र कृतार्थत्वाभावात् कथं विपरिणामः; परिणामे हि विष-
यान्तरं प्रकल्प्यं यत्र कृतार्थत्वं स्याद्, अन्यथा प्रथमाऽन्तश्रुतेर्निष्फ-
लता स्याद्, ऊहन्यायो हि परिणामः; तत्र च प्रकृतौ श्रुतस्य विकृ-
तावन्यथात्वं न्याय्यम् ॥ ४६२ ॥

एतदेवोपपादयति--

निभक्त्यन्तरयोगो हि यस्य तद्विषयान्तरे ।

विभक्त्यन्तरसम्बन्धसामर्थ्यादनुमीयते ॥ ४६३ ॥

सारूप्यात्तु तदेवेदमिति तत्रोपचर्यते ।

शब्दान्तरं विभक्त्या तु युक्तं शास्त्रे तदश्रुतम् ॥ ४६४ ॥

यस्य शब्दस्य श्रुता विभक्तिः क्व चिद्विषये केन चिदुपकारेण
समन्वयमेति तस्यान्यस्मिन् योगे साक्षादनिर्दिष्टसम्बन्धिनि प्रकृत-

त्वात् स्वरितलिङ्गादपेक्षणीयत्वे श्रुतयैव विभक्त्या समन्वयायोगे तद-
न्यथाऽनुपपत्त्या तदन्वययोग्यविभक्त्यन्तरसम्बन्धोऽनुगम्यते, तत्र च
नित्यत्वाच्छब्दार्थसम्बन्धस्य नोपात्तस्य शब्दस्य तदर्शस्य वाऽन्य-
थाभावो युज्यत इति शब्दान्तरमेव योग्यविभक्तियुक्तं साक्षादनुच्चरि-
तमप्युत्प्रेक्ष्यते, प्रकृतिभागेन तु पूर्वेण सादृश्यादभेदाध्यवसाये स एव
शब्दो विभक्त्यन्तरेण परिणमत इति परिणामव्यवहारः, तद्यथा-तदेव
क्षीरं दधि जातमिति परिणामः, अत्रापि हि क्षीरधर्माणां केषां चिद-
न्वयाद् भेदेऽपि क्षीराद् दध्नः परिदृश्यमाने परिणामव्यवहारः, तदे-
वेदमिति च प्रत्यभिज्ञानम्, एवमिहापि प्रत्ययभागभेदेऽपि प्रकृति
भागान्वयादभेदाध्यवसायः,

इत्थं च विभक्तिविपरिणामो भावतोऽन्यस्यैव कल्पनमूह इति
कथमुत्पत्तिवाक्य एव श्रुतस्य युज्यते, प्रकृतौ ह्युपयुक्तस्य विकृता-
ब्रूहो न्याय्यः, तथाहि-भूवादयो धातव इति संज्ञासम्बन्धे धातव इति
प्रथमायाः श्रुतायाश्चरितार्थत्वेऽनुदात्तङित इत्यादौ समन्वन्यान्यथाऽनु-
पपत्त्या पञ्चम्यन्तं धातोरिति शब्दान्तरमनुमीयते तस्मादुच्चार्यमाणा
विभक्तिरुपयोगवती कस्मिंश्चिद्वाक्यार्थे प्रदर्शनीया ततो विभक्तिवि-
परिणामः कथ्यते, अन्यथा यद्विभक्तिरवयव उच्चारितस्तद्विभक्त्यर्था-
पेक्षो वाक्यार्थो यदि नाभिप्रेतस्तदा तद्विभक्त्युच्चारणमनर्थकमेव
स्याद्; न ह्यन्यथोच्चारयितव्येऽन्यथोच्चारयतो वक्तुः कश्चिद् गुणो-
लक्ष्यते, असम्बन्धाभिधायित्वमेव हि परं स्यात् कश्चित्पुनरेक विभ-
क्त्यर्थान्तर्भावतात्पर्येण निर्देशाद्यथायथं तदुपयोगो युज्यत एव
तद्यथा-अनल्विधाविति सर्वविभक्त्यन्तस्समासः नानाविभक्त्यर्थयो-
गी हि प्रातिपदिकार्थस्सकृन्निर्देशेऽन्यत्रामिप्रेतः, तथा चार्थतन्त्रे
तन्त्रनिर्देशे श्रुताया विभक्तेर्नान्तरीयकत्वमवस्थाप्य विधिशब्दमन्तरे-
णापि च विवाक्षितार्थलाभो वर्णितः ॥ ४६३-४६४ ॥

इह तु क्रियेति नियतत्वाद्विभक्त्यर्थस्य नैतद्युज्यते वर्णयितुं तृती-
याऽर्थेनैव समन्वयस्येष्टेः ततश्च तेनेत्यस्मात्प्रथमं प्रथमा प्रकृतिस्त्वृती-
याऽन्तावगतेति तदनुरोधात् क्रियेत्यपि तृतीया निर्दिश्येत; अन्यथा
प्रथमानिर्देशे प्रधानस्य तृतीयाऽन्तस्य तदनुरोधेन विपरिणामाभावा-
त्कथं समन्वय इत्याह—

प्रकृतिश्चेत्तृतीयाऽन्ता तेनेत्यस्मात्प्रतीयते ।

क्रियेति प्रथमाऽन्ता सा कथं भवितुमर्हति ॥ ४६५ ॥

परिणामयोगस्योपपादितत्वाद् विविभक्तित्वे कथं सम्बन्ध इत्यु-
क्तेतत् ॥ ४६५ ॥

सत्यपि वा विभक्तिपरिणामे तेनेत्यनेन क्रियेत्यस्यासमन्वय-
एवेत्याह—

क्रियेति तृतीया च प्रयोगे कस्य कथ्यताम् ।

तेनेत्यस्य हि सम्बन्धः सूत्रस्थेन न विद्यते ॥ ४६६ ॥

सूत्रे श्रुतेन तेनेत्यनेन क्रियेत्यस्य लिङ्गभेदात् सम्बन्धो न विद्यत-
इति कस्य प्रयोगे क्रियेति तृतीयोपाधिः कथ्यतां न कस्य चिदित्यर्थाः
समानलिङ्गस्य सम्बन्धिनः प्रयुज्यमानस्यासम्भवात् क्रियया तुल्य-
मित्येवं प्रत्ययार्थेन समन्वये तु प्रकृतेरयमुपाधिर्न स्यात् ॥ ४६६ ॥

तदेवं सम्बन्धमाक्षिप्य समर्थयितुमाह—

सोपस्कारेषु सूत्रेषु वाक्यशेषस्समर्थ्यते ।

तेन यत्तत्तृतीयाऽन्तं क्रिया चेत्सेति गम्यते ॥ ४६७ ॥

इह सूत्रे वाक्यानां क्रियापदाश्रवणात् साध्याहारत्वमवसीयते ल-
क्षानुगुण्येन च लक्षणप्रणयनाद्यथायथं लक्ष्यभेदानुसारेण क्रियापदम-
ध्याहर्तव्यं ततश्चात्र चेच्छब्देन संबन्धभेदस्यावेदनाद्यत्तृतीयासमर्थ-
क्रिया चेत्सा भवतीत्येवं वाक्यशेषसमर्थनादुपपन्नस्संबन्धः, अयम-
त्राशयः मा भूत्सूत्र एव विपरिणामः तस्य तु यत्समन्वयवाक्यं व्या-
ख्यानरूपं तत्र परिणामोपपत्तिः, तत्र च तेनेति तृतीयानिर्देशः प्रकृते-
स्तृतीयाऽन्तताप्रज्ञापने चरितार्थं इति चेच्छब्देन पुनः प्रत्यवमृश्योपा-
धिसम्बन्धमनुभवितुं स्वातन्त्र्यमापादितस्य तस्य युज्यते यथोपाधि
परिणामः, तद्यथा—इको गुणवृद्धी इत्यस्याः परिभाषायाः समग्रप्र-
धानविषयोपकारकत्वं यत्र तु गुणवृद्धी इति ब्रूयात् तत्रक इत्युपस्थितं-
द्रष्टव्यमिति वाक्याध्याहारेण समर्थ्यते ॥ ४६७ ॥

तदेवमत्र क्रियेत्युपाधेस्तेनेत्युपाधिमता समन्वयो वाक्याध्याहाट्र-
रेण, न चावश्यं समानशब्द एवोपाधिरन्यथाऽपि सम्भवादित्युपाधि-

वैलक्षण्यं प्रतिपादयितुमाह--

उपाधेः कस्य चिद्वाक्ये प्रयोग उपलभ्यते ।

प्रतीयमानधर्मान्यो न कदा चित्प्रयुज्यते ॥ ४६८ ॥

तदस्यां प्रहरणमिति नेदमेव साक्षात्प्रत्ययविधानवाक्यं पञ्चम्या-
अश्रवणाद् अपि तु प्रयोगे दण्डः प्रहरणमस्यां क्रियायां मुष्टिः प्रहरण-
मस्यां क्रियाधामिति भिन्नानां वाक्यानामिति सामान्येनानुकरणं
प्रयोगवाक्ये च दण्डादेर्व्यभिचारिणी प्रहरणरूपता सामानाधिक-
रण्येनोपादीयत इति तथैव सूत्रेऽप्यनुकारः, तदयमुपाधिः समानशब्दे-
यस्य लोके भेदविषये व्यभिचारात् प्रयोगः, अपरः पुनरुपाधिः साम-
र्थ्यगम्यस्वभावत्वात् प्रयोगे नैव श्रूयते ततश्च तस्य प्रयोगेऽश्रवणात्सू-
त्रेऽपि तथैवानुकरणं नास्ति केवलं यथा कथं चित्सूत्रेऽसावुपक्षेप्तव्यः,
तथा चायमिह क्रियालक्षण उपाधिः, न हि ब्राह्मणेन तुल्यमधीते
क्षत्रिय इत्यत्र ब्राह्मणगतत्वेन क्रिया साक्षात्प्रयुज्यते; अपि तु साम-
र्थ्यात्प्रतीयत इति तस्यास्योपाधेः प्रथमाऽन्तस्यापि सूत्रे निर्देशे न क-
श्चित्पर्यनुयोगो; वाक्याध्याहारेण समन्वयोपपत्तेः ॥ ४६८ ॥

तत्र प्रतीयमानोपाधेरुदाहरणमाह--

नीलमुत्पलमित्यत्र न विशेष्ये न भेदक ।

कश्चित्तद्धर्मवचनो वाक्ये शब्दः प्रयुज्यते ॥ ४६९ ॥

नीलमुत्पलमित्यत्र वाक्ये सामानाधिकरण्यादेव गम्यमानत्वा-
त्तद्धर्मस्य विशेषणविशेष्यत्वस्य तदभिधायि नीलं विशेषणमुत्पलं-
विशेष्यमिति न प्रयुज्यते शब्दः; केवलं सूत्र एव विशेषणं विशेष्येणेति
पदयोरवच्छेदार्थः प्रयोगः ॥ ४६९ ॥

अतश्च--

अत्यन्तानुगमात्तत्र न सूत्र न च विग्रहे ।

विभक्तिपरिणामेन किञ्चिदास्ति प्रयोजनम् ॥ ४७० ॥

अवच्छेद्यावच्छेदकत्वस्यात्यर्थेनान्तर्भावाद् नीलं च तदुत्पलं-
चेत्यत्र वाक्ये विशेष्यशब्दस्य सूत्रे तृतीयाऽन्तस्य विशेष्यमुत्पलमिति
नास्ति परिणामफलं सामानाधिकरण्यादेव विशेष्यत्वस्यावगतत्वाद्,

इत्थं च वाक्ये प्रयोगाभावाद्विशेष्यादेशशब्दस्य सूत्रेऽपि कस्यानुकरणमिदं स्याद् यदनुरोधाद्विशेष्येणेति तृतीयाऽन्तं प्रथमाऽन्ततया विपरिणम्येत ॥ ४७० ॥

एवंजातीयके विषये विभक्तिपरिणामस्याप्रसक्तिः प्रकृतोपपादनपरतयोच्यते न तु विशेष्येत्यत्र विभक्तिपरिणामः समन्वयार्थः संभाव्यते; श्रुतेनैव समन्वयोपपत्तेः, अत एवैतन्निदर्शनीकृत्य प्रकृते योजयितुमाह--

तृतीयाऽन्तं क्रियेत्येतद्विग्रहे न प्रयुज्यते ।

यथा दण्डः प्रहरणं क्रीडायामिति दृश्यते ॥ ४७१ ॥

ब्राह्मणेन तुल्यमधीते क्षत्रिय इत्यत्र विग्रहवाक्ये क्रियेति तृतीयाऽन्तस्य प्रयोगो नास्ति यस्मादुपमेये श्रुता क्रियेति सामर्थ्यादुपमानेऽपि प्रतीयते; अन्यथोपमामोपमेयभाव एव न स्यादिति वाक्ये प्रयुज्यमानायाः क्रियायाः किमनुरोधाद्विभक्तिपरिणामः सूत्रे स्यादिति यथा कथं चिदप्युपक्षेपेऽस्योपाधेर्न दोषः, दण्डः प्रहरणमस्यां क्रीडायामित्यत्र तु वाक्ये प्रहरणस्योपाधेः प्रयोगो वृश्यते प्रहरणक्रियायाः साधकतमत्वं हि दण्डस्य न दण्डपदप्रयोगादेव गम्यते स्वार्थमात्रस्य ततः प्रतिपत्तिरिति स्वशब्देन प्रहरणमित्यनेन तस्य तत्त्वमावेद्यते तथा च तथैव सूत्रेऽनुकारः ॥ ४७१ ॥

तत्रैतत्स्याद्-नीलं विशेषणं विशेष्यमुत्पलमित्यपि प्रयोगो दृश्यत इति कथमिदमन्तर्भूतधर्मण उपाधेन दर्शनं स्यादित्याशङ्क्यापरं निर्विवादमत्रोदाहरणमाह--

घविधौ यच्च संज्ञायामिति सूत्र उदाहृतम् ।

उपादानं प्रयोगेषु तस्यात्यन्तं न विद्यते ॥ ४७२ ॥

पुंसि संज्ञायां घः प्रायेणेत्यत्र घस्यत्यविधौ संज्ञायामिति प्रयुक्तो य-उपाधिः तस्य प्रयोगेष्वत्यन्तमनुच्चारणं प्रकृतिप्रत्ययसमुदायस्य संज्ञात्वात् समानशब्देऽयमुपाधिर्गतार्थत्वान्नोपादीयते, एवं क्रियेत्यपि ॥ ४७२ ॥

तत्रैतत्स्यात् प्रधानानुविधायित्वाद् गुणानां तेनेत्यभिसंबन्धे क्रिय-

येत्यवश्यं विपरिणमनीयमित्याशङ्क्याह--

यैरप्रयुक्तैः संस्कारः प्रधानेषु प्रतीयते ।

ते भेदेऽपि विभक्तीनां निर्दिश्यन्त उपाधयः ॥ ४७३ ॥

प्रयोगे प्रयोगमन्तरेणापि क्रियेत्ययमुपाधिः प्रधानातिशयाय प्रभवतीति किं प्रधानानुवृत्त्या, तथा हि भिन्नविभक्तित्वेऽपि यदि प्रधानोपकारोऽपि घटेत तदा प्रधानविभक्तिराश्रीयेत यावताऽन्यविभक्तित्वेऽपि व्यपदेशमात्रफलत्वादुपाधेर्लभ्यते प्रधानोपकार इति न तद्विभक्तावत्रादरः, तथा हि क्रिययेत्यपि विभक्त्युपादाने भिन्नलिङ्गत्वादसामानाधिकरण्यं तदवस्थमिति यथा कथं चिदप्युपक्षेपो गुणानां लभ्यते प्रधानोपकारसम्पादनायोपादानतात्पर्यादभिसम्बन्ध इति स्थितम् ॥ ४७३ ॥

एवं प्रकृत्यर्थविशेषणपक्षे क्रियावचनस्य तृतीयाऽन्तस्यासम्भवात्सर्व एते शब्दा गुणसमुदायेषु वर्तन्त इति क्रियावाचिनस्तृतीयाऽन्ततासमर्थनार्थं यद्भाष्यं तदिदानीं व्याचष्टे—

समुदायेषु वर्तन्त भावानां सहचारिणाम् ।

शब्दास्तत्त्वाविवक्षायां समुच्चयविकल्पयोः ॥ ४७४ ॥

गौरत्वशुच्याचारत्वपिङ्गलकेशत्वादीनां नियतजात्याच्छुरितानां सहभाविनां धर्माणां यस्समुदायस्तत्र वाचकत्वेन ब्राह्मणादिशब्दो वर्तन्ते, यद्यपि चैते धर्माः कदा चिद् व्यभिचारान्न नियोगतः सहभाविनस्तथाऽपि ये यज्जातिसहचरा धर्मास्ते तज्जातिनिमित्तेन शब्देनोच्यन्त इति ब्राह्मणत्वादिजात्या सहभावो व्यभिचारो विवक्षितः, अन एव शब्दार्थसङ्करो न भवति सर्वेषां मात्राकलापवचनत्वेऽपि नियतजातिसाहचर्योपलक्षिताः प्रतिनियता एव शब्दानामर्था यतस्तदेतत्पुनः समुच्चयस्य विकल्पस्य चाविवक्षायां समुदायवचनत्वमुच्यते शब्दानामविद्यमानो विकल्पोऽयं वाऽयं येत्येवंरूपोऽविद्यमानश्च समुच्चयोऽयं चायंचेत्येवंरूपो यस्य तस्य समुदायस्य विवक्षायाम् ॥ ४७४ ॥

ननु मा भूद्विकल्पः समुदायार्थविरोधित्वाद् तत्र समुच्चयस्तु युगपदनेकार्थरूपः कथं समूहार्थतां विरुणद्धीत्याशङ्क्याह—

समुच्चयस्तु क्रियते तेषु प्रत्यर्थवृत्तिषु ।

भेदाधिष्ठानया योगस्तेषां भवति सङ्ख्यया ॥ ४७५ ॥

प्रत्यर्थवृत्तित्वे वाचकस्य समुदायस्समुच्चयरूपेण वाच्यस्स्यात् तथा हि समकक्षतया समुदायान्तर्गतानामवयवानामभिधाने सर्व प्राधान्येन समुच्चिता अभिहिता भवन्ति, एवं च भेदस्योद्भूतत्वात्प्रधानार्थप्रयुक्तं बहुवचनं स्यात्, तद्यथा वृक्षा इति भेदप्राधान्येनाभिधीयमाना बहुत्वयोगिनः, यदा तु वनमिति वद्विगलितभेदः समुदायोऽभिधीयते तदैकवचनमेवार्थैकत्वान्न्याय्यं, तदा च भेदाधिष्ठानस्य समुच्चयस्याभावः ॥ ४७५ ॥

एवमिह समुदायार्थत्वे प्रत्यर्थवृत्तित्वायोगात् समुच्चयाभावो यदि तर्हि न तुल्यकक्षतया मात्राकलापोऽभिधीयते तदा जातिविशिष्टद्रव्याभिधानपक्षादस्य पक्षस्य को भेद इत्याह—

सर्वैर्विा ष्टास्तैरर्थैर्जन्यन्ते सहचारिभिः ।

बुद्ध्यः प्रतिपत्तृणां शब्दार्थास्तानतो विदुः ॥ ४७६ ॥

जातिगुणक्रियाभिः सहभाविभिरर्थैः प्रतिपत्तृणां यतो विशिष्टास्तदाच्छ्रिता जात्यवच्छिन्नार्थप्राहिण्यो बुद्ध्यो जायन्ते; अतो बुद्ध्यनुसारेण निरूपितेऽर्थे शब्दप्रयोगात्ततोऽपि तथैव प्रतिपत्तेर्गुणसमुदाय एव प्रतीयमानः शब्दार्थ इति व्यवस्थाप्यते, द्रव्यस्य चार्थक्रियोपयोगात्तदेव प्रधानं जातिगुणक्रियाऽऽदिधर्मसंसृष्टमभिधानगोचर इत्यर्थेक्यादत्राप्येकवचनमेव जात्याविष्टं तु द्रव्यमेवोच्यते, द्रव्याभिधानपक्षे क्रियागुणास्तु द्रव्यस्य निर्गुणस्य निष्क्रियस्य चानुपपत्तेः सामर्थ्यादवगम्यन्त इति पक्षान्तरादस्य विशेषः पक्षस्य सर्वस्याप्यभिधागोचरत्वादत्र ॥ ४७६ ॥

तदेतदाह—

संसृष्टाः प्रत्ययेष्वर्थास्सर्व एवोपकारिणः ।

तेषां प्रत्ययरूपेण सर्वेषां शब्दवाच्यता ॥ ४७७ ॥

बाह्यं वस्तु स्वभावत एव निरंशत्वाद्विशिष्टं न तत्र भेदपूर्वकः संसर्गव्यवहारः कश्चित्, तत्पुनर्बुद्धौ विपरिवर्तमानमनादिवासनाविभ्रमजुषां प्रत्ययानामविकलनमविषय इति परिकल्पितभागविभागे-

नावसीयते अवसाय च पृथक्प्रत्ययैरनुसन्धीयते तथा च प्रत्ययेष्वे-
वार्था जातिगुणक्रियाद्रव्यलक्षणा भेदपूर्वकं संसर्गं भजन्त इति न
तदभिप्रायेण समुदाये वाचोयुक्तिः, तथा हि प्रत्ययोपारूढाकारा-
भिधायिनः शब्दा बाह्यमभिनिविशन्ते भेदाध्यवसायादिति मा-
त्राकलापात्मनोऽर्थस्य सर्वस्यैव बुद्धिविपरिवर्त्याकारानुविधानेन
वाचकाश्शब्दा व्यवस्थाप्यन्ते बुद्धावपि च यथा बाह्यं गुणप्रधान
भावेनार्थानामुपारोहाज्जातिगुणक्रियासंसृष्टस्य द्रव्यस्यैव प्राधान्येना-
भिधानादैकार्थ्यं भवति ॥ ४७७ ॥

यद्येवं द्रव्यस्यैवाभिधानमस्तु को विरोधो गुणसमुदायनय इत्या-
शङ्क्याह—

केवलानां तु भावानां न रूपमवधार्यते ।

अनिरूपितरूपेषु तेषु शब्दो न वर्तते ॥ ४७८ ॥

निरूपणपूर्वकत्वादभिधानस्योपाधिविविक्तस्य च द्रव्यमात्रस्य
रूपमगोचरो निरूपणाया इति ॥ ४७८ ॥

संसृष्टोपाधिद्रव्यं गुणसमुदायदर्शने शब्दवाच्यं तत्र समुदाये
प्रवृत्ताश्शब्दा अवयवेष्वपि वर्तन्ते, तद्यथा पूर्वं पञ्चाला इत्युक्तजन
पदवचनस्य च पञ्चालशब्दस्य प्रसिद्धस्यैकत्वाज् जनपदस्य पूर्व-
शब्देन विशेषणानुपपत्तावयवे वृत्तिस्समुदायशब्दस्य, ततश्च समु-
दायात्प्रच्युत्यावयवे वर्तमानश्शब्दो नित्यमर्थसम्बन्धमाक्षिपेदित्या-
शङ्क्य समर्थयितुमाह—

पूर्वशब्दप्रयोगाच्च समूहान्न निवर्तते ।

वर्ततेऽवयवे नापि नोपात्तं त्यजते क्व चित् ॥ ४७९ ॥

शब्दार्थसम्बन्धस्य नित्यत्वान्नेह समुदायाद्वाच्याद्विचलति
पञ्चालशब्दः पूर्वशब्दप्रयोगाद्धेतोः नापूर्वमवयवे वाचकत्वमासाद-
यति निरूढस्य त्यागोऽपूर्वस्य चोपादानं न क्व चिद्विषये शब्दाना-
मिष्टम् ॥ ४७९ ॥

यदि तर्ह्युपात्तस्य समुदायस्य न त्यागस्तदा कथं समन्वयः
तस्मात्समुदायेन समन्वयान्यथाऽनुपपत्त्या समुदायशब्दोऽप्ययमवय-

वमुपादास्यत इत्याशङ्क्याह—

समुदायाभिदायी च यदि भेदं विशेषयेत् ।

तत्रातुल्यविभक्तित्वं पूर्वकायादिवद्भवेत् ॥ ४८० ॥

एकत्वाज्जनपदस्य पूर्वशब्देन व्यवच्छेद्याभावात्समुदायाभिदायी पञ्चालशब्दोऽत्र पूर्वशब्देन सम्बन्धानुरोधाद् भेदमेकदेशं यदि व्यवच्छिन्धात् तदाऽवयवोपजनिते व्यतिरेके समुदायस्य पष्ठ्या भाव्यमिति समानविभक्तित्वं न स्यात् यथा कायस्य पूर्वः परो वा भाग इति; एवं पञ्चालानां पूर्व इति स्यात् तथा च सामानाधिकरण्यबाधः, न च बाधितेऽपि सामानाधिकरण्ये मुख्यार्थत्यागेनावयवार्थोपादानं युक्तं नित्यत्वात्सम्बन्धस्य तस्मादत्यजत एव मुख्यार्थमवयवोपादानं वैयधिकरण्येन स्याद् अत्र न सामानाधिकरण्येनेत्यर्थः ॥ ४८० ॥

इदानीमवयववृत्तिं समर्थयते—

समूहे च प्रदेशे च पञ्चाला इति दृश्यते ।

तथा विशेषणं सर्वं इत्येतदुपपद्यते ॥ ४८१ ॥

इहेमे पञ्चालादयश्शब्दा निवासाधिकरणभावानुगमनेन वा व्युत्पाद्येरन् व्युत्पत्तिप्रत्याख्याने वा स्वाभाविकार्थविशेषसम्बन्धात्समनुज्ञायेरन् ? पूर्वत्र पक्षे यथा संस्त्यायस्याविशेषः समस्तजनपदाभिधेयस्वामिविशेषाणामाधारभावमनुभवति तथा तदेकदेशोऽपि न ह्ययमवयवी कायादिवदपि तु वनस्थानीयः तथा च सकलावयवस्य समूहस्यादर्शनात् प्रत्यवयवं परिसमाप्तेश्च भागश एवाधारतां प्रतिपद्यते ततश्च निमित्तरूपानुविधानेन निमित्तिनमभिदधदयं शब्दः समुदायैकदेशयोस्तुल्यप्रवृत्तिः; उभयत्रापि निमित्तरूपस्य निवासाधिकरणभावस्य समानत्वात् समुदायोऽपि ह्येकदेशद्वारेणैव कार्येषूपपादीयते तद्यथा पञ्चालान्प्रविष्टः पञ्चाला दृश्यन्तां पञ्चालेषु कृतमिति स्वाभाविकदर्शनेऽपि शब्दानामनेकार्थत्वात्समूहैकदेशयोर्वर्तमानत्वमुपपद्यत एवेति न त्यागोपादानार्थः कश्चिदत्र, अतश्चोभयथा पञ्चालशब्दस्य द्रष्टे व्यभिचारसंभवे सर्वे पञ्चाला लब्धा हता आच्छिन्ना इति समुदायप्रतिपिपादयिषायां विशेषणं सर्वशब्दः कथ्यते अन्यथा समूहस्यैकत्वात् कृत्स्नत्वेन विशेषणं न सम्बध्येत ॥ ४८१ ॥

तदेवं समुदायशब्दस्यापि प्रसिद्धस्यावयवे वृत्तिर्मुख्यतयैवेत्यु-
क्तम् , अत्रैव भाष्यकारमतं संवादकमाह—

तथाऽर्धपिप्पलीत्यत्र जात्यन्तरनिवृत्तये ।

अर्थं च पिप्पली चेति खण्डे शब्दः प्रयुज्यते ॥४८२॥

समानाधिकरणसमासाभ्युपगमेनैकदेशिसमासः प्रत्याख्यातो
भाष्ये, तथा चार्धं च पिप्पली चेत्यार्धपिप्पलीति सामानाधिक-
रण्यं कथमुपपद्येत यदि खण्डेऽवयवेऽत्रावयवविवाची पिप्पलीशब्दो-
नाभ्युपगम्येत, युक्तं चैतद् यदयं जातिशब्दो व्यक्तौ प्रचयापचयान-
पेक्षोऽत्र वर्तते तथा ह्येकदेशिसमासेऽप्यर्थं पिप्पल्या इति जात्यन्तरा-
पोहार्थम् अर्धपिप्पल्याऽवच्छिद्यते तथा च सामानाधिकरणसमासेऽपि
जात्यन्तरनिवृत्त्यर्थमेवार्धशब्दस्य पिप्पली विशेष्येति फलतः प्रती-
तेरभेदः, प्रक्रियाभेदस्तु पूर्वपदार्थप्रधानैकदेशिसमासे तत्र च पर-
वल्लिङ्गताऽऽरम्भः एकदेशिसमासस्यैव तत्पुरुषस्य तदिष्टे, सामानाधि-
करणसमासे तूत्तरपदार्थप्राधान्यादेव तत्सिद्धिरिति तत्प्रत्या-
ख्यातम् ॥ ४८२ ॥

एवं च यथाऽत्र जात्यभिव्यक्तिसमर्थावयवविवचनोऽपि पिप्पली-
शब्दस्तदेकदेशे जात्यन्तरनिवृत्तिपरायां चोदनायां वर्तते तथेहापि
पञ्चालशब्द इत्याह—

पञ्चालानां प्रदेशोऽपि भिन्ना जनपदान्तरात् ।

तत्रान्यस्य निवृत्त्यर्थे शब्दे भेदो न गम्यते ॥ ४८३ ॥

यथा समस्तो जनपदः पञ्चाला मगधादिजनपदान्तराद्विलक्ष-
णस्तथा तदवयवोऽपि ग्रामादिरिति जनपदान्तरनिवृत्तिपरायां चोद-
नायां पञ्चालशब्दे प्रयुक्ते समुदायावयवविभागस्याविवक्षितत्वादसौ
भेदः समुदायावयवलक्षणो विशेषो नावसीयत इत्यनादृत्य तं; सन्नि-
हितेऽर्थे मुख्यतयैव शब्दस्यात्र वृत्तिरित्यर्थः, इत्थं, चावयवेन सामा-
नाधिकरण्यादतुल्यविभक्तित्वमत्र नास्ति जात्यन्तरनिवृत्तिविवक्षायां-
प्रयोगस्याविशेषात् समुदायावयवयोः ॥ ४८३ ॥

यद्येवं तयोस्तुल्येऽभिधेयत्वे कथमुच्यते समुदायेषु हि

वृत्ताशशब्दा इत्यत आह—

प्रसिद्धास्तु विशेषेण समुदाये व्यवस्थिताः ।

प्रदेशे दर्शनं तेषामर्थप्रकरणादिभिः ॥ ४८४ ॥

पञ्चालादयः शब्दास्समूहे यथा प्रसिद्धा न तथाऽवयवे सामर्थ्य-
प्रकरणादिवशेनावयववृत्तित्वस्य निश्चयादिति समुदायेषु मुख्यत्वमेषां
क्रथ्यते प्रसिद्धतरत्वादित्यर्थः ॥ ४८४ ॥

एवं ब्राह्मणादिशब्दानामपि समुदाये मुख्या वृत्तिरवयवेऽपी-
त्याह—

यदुपव्यञ्जनं जातेस्सहचारि च कर्मसु ।

तत्तदारूढसम्बन्धं यत्प्रायेणोपलक्षितम् ॥ ४८५ ॥

समुदायः प्रदेशो वेत्येवं तस्मिन्ननाश्रिते ।

अर्थात्मन्यविशेषेण वर्तन्ते ब्राह्मणादयः ॥ ४८६ ॥

जातेरभिव्यञ्जकमुपनयनादिसंस्कारविशेषोपवृंहितमुपदेशसनायं-
द्रव्यं कर्मसु यजनयाजनादिकासु क्रियासु सहचार्यव्यभिचारि शौच-
श्रद्धाविद्वत्ताऽऽदि, तत्र तस्यां जातौ रूढसम्बन्धं प्रसिद्धयोगं मृदुचि-
त्ता सत्यवादित्वमवैरानुशय इत्येवमादि बाहुल्येनानुमितं तदाश्रित्य
शब्दः प्रवर्तमानः समुदायाभिधायीति व्यवस्थाप्यते प्रसिद्धेः, तत्र
च जात्यन्तरनिवृत्तिपरायां चोदनायां जातिनिमित्तस्यास्य शब्दस्य
समुदायावयवविभागानाश्रयेण प्रवृत्तेरवयवेऽपि वृत्तिरविरुद्धा; अर्थ-
प्रकरणादिवशात्पुनस्तथाऽवसाय इत्थं च मुख्यत्वमेव ॥ ४८५-४८६ ॥

एवं तर्हि समुदायार्थादन्य एवावयवार्थः शब्दार्थभेदाद्भेदोप-
पत्तेरिति कथमभेदेन समुदायेषु वृत्ताशशब्दा अवयवेषु वर्तन्त इति
व्यपदेश इत्यत आह—

यश्च तुल्यश्रुतिर्दृष्टः समुदाये व्यवस्थितः ।

तेनोपचारितैकत्वं प्रदेशेऽप्युपलभ्यते ॥ ४८७ ॥

तुल्यश्रुतित्वाद्रूपसामान्यादेकत्वमवसाय समुदाये वाचकत्वेन
व्यवस्थितोऽवयवेऽपि वर्तत इत्युस न हि समुदायात् प्रच्युत्यावयवे

तस्यैव शब्दस्य वृत्तिरस्ति सम्बन्धानित्यत्वप्रसङ्गादित्युक्तमेव ॥४८७॥

एवं सारूप्यात्तदेवेदमित्युपचारादवयवे समुदायशब्दस्य वृत्तौ पूर्वे पञ्चाला इत्येकं निदर्शनं व्याख्यातम् अपरमपि तैलं भुक्तं घृतं भुक्तमित्युक्तं तद्व्याचष्टे—

संस्कारादुपघाताद्वा वृत्तोऽक्तपरिमाणके ।

तैलादौ जातिशब्दोऽत्र सामर्थ्यादवसीयते ॥ ४८८ ॥

नेक्षिता जातिशब्दानां समुदायानुपातिता ।

जातिमाचक्षते तर्हि व्यक्तीर्वा जातिसंश्रयाः ॥ ४८९ ॥

तैलादिशब्दानां जातिनिमित्तत्वे कथं समुदायवचनतायामत्र दृष्टान्ततोपपत्तिरित्याक्षेपे प्रतिसमाधानमिदम्—तथा हि रोगविशेषप्रशमनाय यदौषधाहितविशेषं घृतं तैलं वा मात्रापरिच्छिन्नं तदिह तैलादिशब्दवाच्यं विवक्षितं, तच्च षोडशद्वात्रिंशदित्यादिपलपरिमाणत्वात् परिच्छिन्नपरिमाणमिति समुदायो भवति श्वकाकाद्युच्छिष्टत्वेन वोपहतं परित्याज्यं घृततैलाद्यत्र नियतपरिमाणमेव विवक्षितं प्रकरणसामर्थ्याद् अन्यथा जातिनिबन्धनेऽत्र तैलादिशब्दे जातसमवायाविशेषात् समुदायेऽवयवे वा वृत्तिरित्येतन्नोपपद्यते, अक्तपरिमाणे तु वृत्तौ यदेतत्संस्कृतं घृतं तैलं वा तस्य प्रतिदिनमेकदेशाभ्यवहारेऽपि तदेवेदं भुक्तमिति समुदायाध्यारोपेणावयवे वृत्तिरूपपद्यते ॥ ४८८-४८९ ॥

एवं श्वादिसम्पर्कदूषितेऽपि तदिदं श्वघृतं तैलं वेत्यवयवे समुदायारोपाद् वृत्तिः कथमयमाशयो भाष्यकारस्यावसीयत इति चेदाह—

न जातिगुणशब्देषु मूर्तिभेदो विवक्षितः ।

ते जातिगुणसम्बन्धभेदमात्रनिबन्धनाः ॥ ४९० ॥

जातिगुणनिमित्ताशब्दा मूर्तिभेदमसवगतद्रव्यपरिमाणविशेषमनाश्रित्य तद्वन्मात्रे वर्तन्ते ; उपवयापचयानपेक्षा हि तेषां विशिष्टजातिगुणयोर्नावधारणाय प्रवृत्तिः, तथा हि जातिगुणसंबन्धं एवान्यस्माद्भिद्यत इति भेदो विशेषस्तन्मात्रमूर्तिभेदानपेक्षं निबन्धननिमित्तमेवामिति, ये तु परिमाणशब्दा द्रोणादयस्तेऽक्तपरिमाणमर्थम-

भिदधति तथा चैकदेशापाये न वर्तन्ते ततश्च जातिनिमित्तायां वृत्तौ तैलादिशब्दानां समुदायावयवयोरविशेषः स्यादिति संस्कारोपघात-
विशिष्टेऽर्थेऽत्र भाष्यकारस्य तैलादिशब्दोऽभिमत इत्युच्यते, प्रदेशा-
न्तरे हि चूर्णिकाऽकपरिमाणशब्देभ्यो जातिगुणशब्दानां द्रोणः प्रस्थः
शतमिति भेदमुपागमत् ॥ ४९० ॥

इदानीं शुक्लो नीलः कृष्ण इत्युदाहरणान्तरमत्रैव व्याख्यातुमाह—

कृष्णादिव्यपदेशश्च सर्वावयववृत्तिभिः ।

गुणैस्तेऽप्येकदेशस्थाः पटादीनां विशेषकाः ॥ ४९१ ॥

गुणनिमित्तानां शब्दानां मूर्तिभेदानपेक्षेदानीमेवोक्ता तथाऽपि
लोके समस्तावयवव्याप्त्या यो गुणो वर्तते तत्र तद्व्यपदेशस्सिद्धः
कृष्णः पट इति तथा च समुदायशब्दा एते मुख्यया वृत्त्या कथ्यन्ते
यत्र त्ववयवः कश्चिच्छुक्लोऽपरः कृष्णस्तत्रापि समुदायारोपाच्छुक्लादि
शब्दप्रवृत्तिः, यस्य हि पटस्यावयवोऽपि न शुक्लस्तन्निवृत्तिपरायां
चोदनायां समुदायावयवयोरभेदविवक्षायामयं प्रयोगः तथाहि सद्यः
प्रक्षालितपटावयवमलिनीकरणे साभ्यसूया वक्तारो भवन्ति कृष्णः
पटः कृत इति ॥ ४९१ ॥

तत्रैव प्रकारान्तरमाह—

पटावयववृत्तास्तु यदा तत्र पटादयः ।

तथा तैलादिवृत्तेषां जातिशब्दत्वमुच्यते ॥ ४९२ ॥

एकदेशकृष्णे पटे पटः कृष्ण इत्यभिधाने द्वयी गतिः समस्तावय-
वकृष्णस्याधारोपादवयवे कृष्णशब्दो यथा प्राग्व्याख्यातं, यदा तु
पटशब्दोऽत्रैकदेशे प्रवृत्तः तदा सन्निहितः कृष्णोऽवयवः कृष्णशब्देन
कृत्स्नावयवव्यापिकृष्णगुणनिमित्तेन मुख्यतयाऽभिधीयते पटस्तु समु-
दायवचनोऽवयवे प्रवृत्तोऽत्रोदाहरणं तस्य च तदानीं तैलादयः संस्का-
रोपघातप्रापितातिशयद्रव्ये समुदायशब्दात्मतां प्रतिलभ्य तदन्यव्यावृ-
त्तिपरेऽभिधानेऽवयवे तद्रूपारोपादासादयन्ति प्रत्यायकत्वं तथेमेऽपि
पटादयोऽवयविनि समस्तावयवसमाहारात्मके प्रसिद्धा जात्यन्तरनि-
वृत्तिपरायां चोदनायामवयवेऽपि प्रवर्तन्त इत्यर्थः, अनयैव च दिशा
घृतादिशब्दो मुख्यार्थो भुक्तशब्दस्य समुदायेऽवयवरूपाध्यासात् प्रयु-

को मन्तव्यः, यदि क्रियाशब्दस्यापि भुक्तशब्दस्याक्तपरिमाणे कर्मणि प्रसिद्धिरनुगन्तुं पार्यते तथाहि यदा भुक्तत्वमुपहतस्य संस्कृतस्य वा तैलादेः सन्दिग्धं तदा भुक्तत्वव्यावृत्तये तैलं भुक्तमित्युच्यमाने समुदायावयवयोर्भेदविवक्षा नास्तीति युज्यते समुदायशब्देनावयवस्याभिधानं तदयमत्र परमार्थः यदा पटः प्राधान्येन विवक्षितः तदा शुक्लशब्दोऽवयवे वर्तते यदा तु शुक्लोऽवयवः प्राधान्येन विवक्षितः तदा पटशब्दोऽवयवे वर्तते, एवं तैलं भुक्तमित्यत्रापि वाच्यं; तथा च जनपदान्तरनिवृत्तिपरायां चोदनायां पञ्चालशब्दोऽवयवे मुख्यः पिप्पलीशब्दश्च तदितरव्यवच्छेदविवक्षायामेकदेशेऽपि मुख्यः ॥ ४८२ ॥

तथा तैलादिशब्दोऽप्यन्यव्यावृत्तिपरेऽभिधान इति निगमयितुमाह-

निवृत्त्यर्था श्रुतिर्येषां भेदस्तेष्वनपेक्षितः ।

प्रदेशे समुदाये वा गुणोऽन्येषां निवर्तकः ॥ ४९३ ॥

अन्यनिवृत्तिपरेऽभिधाने समुदायावयवभेदमनादृत्य प्रदेशे वा समुदाये वा वर्तमानः शब्दो गुणाद्यभिधायी कृष्णादिरन्यव्यवच्छेदं करोत्येवेति मुख्यैवेयं शब्दप्रवृत्तिः ॥ ४९३ ॥

तदेवं निदर्शनान्युपपाद्य दार्ष्टान्तिकभाष्यमेवमयं समुदाये ब्राह्मणशब्दः प्रवृत्तोऽवयवेऽपि वर्तत इत्येतद्व्याख्यातुमाह-

ब्राह्मणाध्ययने तत्र वर्तते ब्राह्मणश्रुतिः ।

सादृश्यं तत्र दृष्टं हि क्षत्रियाध्ययनादिभिः ॥ ४९४ ॥

केचित्तावदाहुः-ब्राह्मणवदधीते क्षत्रिय इत्युपमेयेऽध्ययनस्य श्रुतेस्तद्धेतुकमेवात्र साम्यमुपलक्षितं तथा च ब्राह्मणशब्दोऽध्ययनमात्रेऽवयवे वर्तते तपः श्रुतमध्ययनमित्यादौ हि समुदाये मुख्ये ब्राह्मणशब्दः प्रसिद्ध इति तदेकदेशेऽध्ययनमात्रे समुपचरितः ततश्चाध्ययनक्रियावाचिनस्तृतीयासमर्थाद्वतिरित्येकीयं मतम् ॥ ४९४ ॥

एतदनुपपन्नमित्याह-

ब्राह्मणाध्ययने वृत्तिर्यदि स्याद्ब्राह्मणश्रुतेः ।

वक्तव्यं केन धर्मेण तुर्यत्वं क्रिययोरिति ॥ ४९५ ॥

अध्ययनमात्रवाचित्वे ब्राह्मणशब्दस्य ; अध्ययनयोरेवोपमानोपमेय-
भावोऽवगम्येत नाध्यापकयोस्तन्निमित्तः, अध्ययनयोश्चोपमेयनिमित्त-
धर्मस्सौष्ठवादि वाच्यं स्यात्, तथा च तदधिकरणभावापन्नमध्यय-
नमिदं तदिति व्यपदेश्यत्वं क्रियात्वं जह्यादिति न क्रियावाचिनस्तृ-
तीयासमर्थता समर्थिता स्यादित्यभिप्रायः ॥ ४९५ ॥

तस्मादिदमत्र युक्तमिति स्वमतेन सिद्धान्तमुपन्यस्यति—

अध्येतरि यदा वृत्तिरुच्यते ब्राह्मणश्रुतेः ।

निमित्तत्वं तदोपैति क्रियैवाध्येतरि स्थिता ॥ ४९६ ॥

शुद्धक्रियावाचिनस्तृतीयाऽन्तस्यासंभवात् क्रियाविशिष्टद्रव्यवच-
नो गृह्यते तत्र ब्राह्मणशब्दस्य समुदायवाचकत्वेऽप्यध्ययनप्रधाने द्रव्ये
गुणसमुदायावयवे वृत्तिः कल्प्यते तथा चाध्ययनक्रियाव्यापारप्रधा-
नाद् ब्राह्मणशब्दात्तृतीयाऽन्ताद् ब्राह्मणेन तुल्यमधीते क्षत्रिय इति ब्रा-
ह्मणवदिति वतिप्रत्यये कृते शब्दोपात्ताध्ययनहेतुको ब्राह्मणक्षत्रिययो-
रुपमानोपमेयभावोऽवगम्यत इतीष्टसिद्धिः ॥ ४९६ ॥

एकीयमते तु दोषान्तरमाह—

सिंहशब्देन संबन्धे शौर्यमात्राभिधायिना ।

चैत्रात् षष्ठी प्रसज्येत योगे शौर्यादिभिर्यथा ॥ ४९७ ॥

यः किल ब्राह्मणशब्दस्याध्ययनमात्राभिधायितामाह तस्य शौर्य-
मात्राभिधायिना सिंहशब्देन चैत्रस्याभिसंबन्धे चैत्रस्य सिंह इति व्य-
तिरेकनिवन्धना विभक्तिः प्रसज्येत यथा चैत्रस्य शौर्यमिति, अस्मत्प-
क्षे तु तद्वति सिंहशब्दस्य वृत्तेरुपमानोपमेययोस्तत्त्वासङ्गे सामा-
नाधिकरण्यमुपपद्यते ॥ ४९७ ॥

उपालम्भान्तरमप्येकीयमतस्याह—

ब्राह्मणायेव दातव्यं वैश्यायेत्येवमादिषु ।

सम्प्रदानादियोगश्च क्रियामात्रे न कल्पते ॥ ४९८ ॥

अध्ययनक्रियामात्रे ब्राह्मणशब्दो वतिविययेऽभिधीयमानो ब्राह्मणव-
द्वैश्याय दातव्यं ब्राह्मणवद्वैश्यादध्येतव्यं ब्राह्मणवद्वैश्ये वर्तितव्यमिति
सम्प्रदानापादानाधिकरणादिसंबन्धो न स्यात् क्रियामात्रस्य तदनु-

पपत्तेः न हि ब्राह्मणाध्यनादध्येतुं शक्यते, अस्मत्पक्षे तु तद्वतोऽ-
भिधाने सर्वमेतद्युज्यते ॥ ४९८ ॥

किञ्च भाष्यविरोधोऽप्येकीयमत इत्याह—

क्रियामात्राभिधायित्वादव्ययेषु वतेर्न च ।

पाठः कदा चित्कर्तव्यस्तुल्यौ पक्षावुभौ यतः ॥ ४९९ ॥

प्रत्ययार्थविशेषणपक्षेऽत्रैव भाष्यकारः प्राह—अपि चाव्ययेषु वतेः
पाठो न कर्तव्यो भवति क्रियायामयं भवलिङ्गसंख्याभ्यां न योक्ष्यत-
इति, यदि च प्रकृत्यर्थविशेषणपक्षेऽप्युपमानशब्दानां क्रियामात्र-
वचनत्वं तदा क्रियायां तुल्यादि क्रियैव प्रत्ययार्थो न्याय्य इत्य-
सत्त्वभूतत्वात्तस्याः सिद्धेऽलिङ्गसंख्यत्वे स्वरादिष्वसत्त्ववचनेषु म-
ध्येऽव्ययसंज्ञाऽर्थं वतेः पाठोऽत्रापि प्रकृत्यर्थविशेषणपक्षे न कार्यः
स्यादिति प्रत्ययार्थविशेषणपक्षमुत्कर्षयितुं कथमेवं तत्रैव पाठो न
कर्तव्यः स्यादिति भाष्यकारः प्राह क्रियामात्रवचनत्वे हि ब्राह्म-
णादिशब्दानां द्वावपि प्रकृत्यर्थप्रत्ययार्थविशेषणपक्षौ समानावुभ-
यत्रापि क्रियायाः प्रत्ययार्थत्वाद्, यदा त्वस्मत्पक्षे क्रियावान्ब्राह्मण-
शब्दवाच्यः तदोपमेयोऽपि तेन तुल्यः क्रियावानेव न्याय्य इति त-
स्य सत्त्वभूतत्वाल्लिङ्गसंख्याप्राप्ता अव्ययेषु वतेः पाठोऽस्मिन्नेव
पक्षे कर्तव्यः स्यादिति युक्तं प्रत्ययार्थविशेषणपक्षे तदा पाठे-
नोत्कर्ष आख्यातुम् ॥ ४९९ ॥

तदेवमेकीयमतं सावद्यमुद्भाव्य स्वमतं निरवद्यतया निगमयितुमाह—

जहाति जातिं द्रव्यं वा तस्मान्नावयवे स्थितः ।

क्रियायास्तु श्रुतिर्यस्मात्तद्व्यर्थेऽवतिष्ठते ॥ ५०० ॥

यत एवं क्रियामात्राभिधाने दोषस्तस्मादेकदेशेऽपि वर्तमानो-
ब्राह्मणशब्दो जातिं द्रव्यं वा न परित्यजति जातिरत्रोपमानत्वेनोपात्ता
द्रष्टव्या, तथा साङ्कर्यपरिहारार्थं गुणसमुदायेऽपि वर्तमानशब्दो जा-
तिनिमित्तत्वं न त्यजति तथाऽवयवेऽपि वर्तमानो द्रव्यं वाच्यं न
जहाति यस्माच्च सूत्रे क्रियायाः प्रकृत्यर्थोपाधित्वेन श्रवणं तस्मात्तद्वति
क्रियावति द्रव्ये ब्राह्मणादिशब्दोऽत्र वर्तमानो गृह्यते अन्ये तु सह-
चारिणो धर्मास्त्यज्यन्त इत्यवयववृत्तिताऽप्युपपद्यते ॥ ५०० ॥

यदि तर्हि क्रियावानभिधेयस्तदा क्रियायास्तृतीयासमर्थत्वं कथ-
मित्यत आह—

अक्रियाणां निवृत्त्यर्था यतश्चात्र क्रियाश्रुतिः ।

क्रियोपलक्षिते तस्मात्क्रियाशब्दः प्रतीयते ॥ ५०१ ॥

मुख्यस्य क्रियामात्राभिधायिनस्तृतीयाऽन्तस्यासम्भवादक्रियाणां-
द्रव्यगुणतद्वत्ता निवृत्तितात्पर्येण क्रियाशब्दोऽत्र कथ्यमानः क्रियाव-
न्तमुपलक्षयति मुख्यार्थासम्भवे लक्षणाया गङ्गाऽऽदिषु दृष्टत्वात् ॥ ५०१ ॥

कथमेतद् यावता होतव्यादयः क्रियामात्रवचनास्सन्तीति तदाह—

होतव्यादिषु यस्माच्च क्रियाऽन्या ब्राह्मणादिवत् ।

अपेक्षणीया शुद्धेऽर्थे तस्माद् वृत्तिर्न कस्य चित् ॥ ५०२ ॥

ब्राह्मणवदित्युक्ते यथाऽध्ययनमुपमाननिमित्तत्वेऽपेक्षणीयं सा-
धारणो धर्मः तथा ब्राह्मणहोतव्येन तुल्यं क्षत्रियस्य होतव्यमित्य-
त्राप्यन्या क्रिया साधारणधर्मभूताऽपेक्षणीया स्याद् अन्यथा सम-
न्वयानुपपत्तिः तथा च सत्त्ववचनैर्ब्राह्मणादिशब्दैस्तुल्या होतव्यादयः
तत्रापि धर्मान्तराधारभावमनुभवन्ति क्रिया स्वरूपादपैति सत्त्वभा-
वापत्तेरिति केवलक्रियावचनाभावान्मुख्यार्थासम्भवे क्रियाशब्देन
तद्वदुपलक्षणं न्याय्यमेव ॥ ५०२ ॥

तत्रैतत्स्याद् यद्युपमेये ि याश्रुतेः सैवोपमानेऽप्याश्रीयते साधा-
रणो धर्मस्तदा किमवयववृत्तिपरिकल्पनाप्रयासेन; अस्तु समुदाय
एव वाच्यः तथाऽपि तत्स्थां क्रियामेवोपकारिणीमपेक्षिष्यामह इत्या-
शङ्क्याह—

सर्वं वाऽप्येकदेशो वा यस्मिन्नाश्रीयते कं चित् ।

विशेषवृत्तिं तं सर्वमाहुर्भेदे व्यस्थितम् ॥ ५०३ ॥

समुदायवचनोऽवयववचनश्च यश्शब्दस्तं सर्वं शब्दं विशेषवृत्त-
विशिष्टार्थवाचकमाचक्षते यतो भेदेविशेषे सर्वस्य शब्दस्यावस्थानं-
तथाहि यदाऽवयवे प्रयोगस्तदा सर्वं समुदायरूपं नापेक्ष्यत इति
तन्निवृत्त्या विशेष एव शब्दार्थः यदा तु समुदाये प्रयोगस्तदैक-
देशो नापेक्ष्यत इति तन्निवृत्त्या विशेषवचन एव शब्दः, यथा हि प्रदेशः

प्रदेशान्तरमवच्छिन्दन् विशेष इत्युच्यते तथा समुदायोऽप्यवयवं नि-
वर्तयन्विशेष इत्युभयवृत्तिरपि शब्दो विशेषविषयः, ततश्च स-
मस्तधर्माच्छुरितस्यार्थस्य निरूपणात्तथैव शब्देनाभिधानेऽस्यैव गु-
णसमुदायविषयत्वे शब्दानां समर्थिते ब्राह्मणशब्देन यदा समुदाया-
भिधानं तदाऽवयवस्यावच्छेदानिवारणात् कश् प्रतीयते येन समुदाय-
वचनत्वेऽपि तन्निमित्त उपमानोपमेयभावोऽवगम्यते समुदायाभि-
धाने हि तस्यैव प्राधान्यं विकल्पसमुच्चयव्युदासेनोक्तं समूच्छित-
रूपो हि समुदायोऽभिधीयते न त्वन्नावयवा भेदवन्तः कथ्यन्ते विक-
ल्पेन समुच्चयेन वा भेदविवक्षायां हि विकल्पो वा स्यात् समुच्चयो-
वा, अभेदप्राप्तास्तु समुदिता यदाऽभिधीयन्ते तदा न विकल्पो न स-
मुच्चयः ; अत एव वृक्षशब्देन मूलादीनां भेदेनानभिधानाद्बहुवचनं न
भवति तस्मात्समुदायाभिधानेनाभिधीयमानोऽवयव इति तेन निष्कृ-
ष्टरूपेणानभिधीयमानेन न कश्चिदुपकार इति समुदायादपोद्भृतोऽव-
यवः समाविष्टव्यापारद्रव्यलक्षणोऽत्र ब्राह्मणशब्दस्यार्थो वाच्यः
केवलायाः क्रियाया वाच्यत्वे दोषाभिधानात्क्रियोन्मुखं द्रव्यमभिधेय-
मिति क्रियामुखेन तुल्यतोपपत्तिस्तस्य ॥ ५०३ ॥

यद्यवयवे समुदाये च शब्दस्य वृत्तौ विशेषवचनत्वं किमिदानीं
सामान्यवचनत्वं स्यादित्यत आह—

समुच्चयो विकल्पो वा प्रकारास्सर्व एव वा ।

विशेषा इति वर्ण्यन्ते सामान्यं वा विकल्पितम् ॥ ५०४ ॥

यदि समुच्चितास्सर्वे भेदाश्शब्देनाभिधीयन्ते अथ विकल्पिता-
स्सर्वथा विशेषवचनत्वमेव शब्दानां तथा ह्यनेकोऽर्थोऽभिन्नरूपः
समकक्षतयाऽभिधीयमानस्समुच्चितोऽभिहितो भवति जातिगुणक्रि-
याऽऽदिरूपस्तत्र चकदेशमात्रस्य विकल्पस्य च निवृत्तिरिति विशेष-
एवायम् एवं पर्यायेणाभिधीयमानास्त एवार्था विकल्पिता भवन्ति
तत्रापि च समुच्चयस्य व्युदासाद्विशेषरूपतयैव यद्यपि समुदायो-
विकल्पसमुच्चयवाच्य इत्युक्तं तथाऽप्यनेकार्थताप्रकारपरिसंख्या-
प्रसङ्गेनात्र विकल्पसमुच्चयावुपात्ता समुच्चयाद् भेदेनोपादानाच्च
प्रकार इति द्रव्यं प्रति गुणभूता धर्मा निदिष्टाः, तथा च सामान्यावेश-
प्राप्ता गुणप्रधानभावेनात्र धर्मा विवक्षिता इति तृतीयोऽयं पक्षः सम-

प्राधान्यं पर्यायो गुणप्रधानभावश्चेति एतावानत्र प्रकारस्संभवी क्रमेणोपन्यस्तः त एते सर्व एवाभिधीयमानाः प्रकाराः प्रतिनियतभेदापोहहेतुत्वाद्विशेषा एवावगन्तव्याः सामान्यमप्यविकल्पितं प्राधान्येनाभिधीयमानं विशेष एव प्रतिनियतविशेषापावर्तनात् तथाहि सामान्यरूपोपरागेण युगपदेव बहवो विशेषाः कथ्यमानाः प्रतिनियतमपावर्तयन्त्येव विशेषं सर्वेषामभिन्नसामान्यानुवेधेन क्रियायोगाद् अत एव भाष्यं सामान्यमपि यथा विशेषस्तद्वदिति ॥ ५०४ ॥

एवं विशेषवचनत्वे शब्दानां व्याप्तिरूपदर्शिता तथा च समुदायवचनत्वेऽपि तत्सिद्धिः, इदं तु वक्तव्यमुपमाने क्रियागुणयोरेवोपकारात् तद्विषयं शब्दानां समुदावचनत्वं कीदृशमित्याह—

न हि ब्राह्मण इत्यत्र भेदः कश्चिदपाश्रितः ।

अपाकृतो वा तेनायं समुदाये व्यवस्थितः ॥ ५०५ ॥

नियतस्य भेदस्य प्रतिपादने तदपरस्य निवारणात् समुदायवचनत्वं न स्याद् न चात्र कश्चिदङ्गीकृतोऽपरश्च निवारितो विशेष इति युक्तं समुदायवचनत्वं प्रकरणादिनिरपेक्षो हि ब्राह्मणशब्दः समूहमेवाचष्टे ॥ ५०५ ॥

इत्थं च समुदायवचनत्वे क्रियागुणयोः शब्दार्थत्वादुपमाहेतुत्वमित्युपमाविषये समुदायवचनस्यास्तुपयोगः तथा ह्यवयववृत्तित्वं तत्र स्यादित्याह—

क्रिया त्वाश्रीयते यस्मिन् स भेदोऽध्यवसीयते ।

तथाऽन्यथा सर्वथा चेत्यप्रयोगे न विद्यते ॥ ५०६ ॥

यस्मिन्नुपमाने क्रियाऽऽश्रीयते साधारणधर्मत्वेनापेक्ष्यते तत्र स क्रियाऽऽख्यो धर्मः समुदायवृत्तस्य शब्दस्य वाच्यो निश्चीयते ब्राह्मणेन तुल्यमधीत इत्यत्र ह्यध्ययनस्य साधारणस्य धर्मस्याश्रयणमिति शब्दान्तरसन्निधानात्तत्रैव वाक्ये ब्राह्मणश्रुतिः समर्थ्यते यतः शब्दान्तरस्याप्रयोगे सति यतोऽभिमतः प्रकारोऽन्यस्सर्वो वा न संभवति अनपेक्षितशब्दान्तरप्रयोगादिः शब्दो झटिति स्वार्थं प्रसिद्धं समुदायरूपमेवाह यतस्तस्मादुपमाविषये यत्नात् समुदायशब्दस्यावयवे वृत्तिरित्यर्थः ॥ ५०६ ॥

तमेव यत्नमाह—

उपमाने क्रियावृत्तिमुपमेये क्रियाश्रुतिः ।

प्रत्याययन्ती भेदस्य करोतीव पदार्थताम् ॥ ५०७ ॥

ब्राह्मणवदधीते क्षत्रिय इत्युपमेये क्षत्रिये क्रिया श्रूयमाणोपमानेऽपि ब्राह्मणशब्दे क्रियाऽर्थत्वं सूचयति समानधर्ममात्रप्रयुक्तो ह्युपमानोपमेयभाव इत्युभयत्र क्रियासाधारणत्वं ततश्च भेदस्य प्रदेशस्याप्रोपमानपदेनाभिधानं निश्चीयते, उपमेयगता क्रियाश्रुतिरुपमानगतां क्रियां नाभिदधाति किन्तु ततोऽवसीयते क्रियावचनत्वमुपमानशब्दस्येतीवशब्दः, न च शुद्धायाः क्रियाया वचनं संभवतीति ॥ ५०७ ॥

क्रियोरप्युपमानोपमेयभावेऽभिसंहिते व्यापाराविष्टद्रव्यवचनादेव तृतीयासमर्थाद्वितिरित्याह—

व्यापारेणैव सादृश्ये व्यापारस्य विवक्षिते ।

क्रियावद्वचनाच्छब्दात्प्रत्ययः प्रतिपाद्यते ॥ ५०८ ॥

ब्राह्मणाध्ययनेन तुल्यं क्षत्रियाध्ययनमित्यपि क्रिययोस्साम्येऽध्ययनवदिति सौष्ठवादिधर्मान्तराधारभावं प्रतिपद्यमाना क्रिया प्रातिपदिकार्थो द्रव्यायमाणवेत्यत्रापि पूर्ववत्क्रियाश्रुतेरुपलक्षणत्वात् क्रियाऽऽविष्टद्रव्यवचनादेव तृतीयासमर्थाद्वितिरिति समानं पूर्वेण ॥ ५०८ ॥

यदि द्रव्यवचनादपि समाश्रितक्रियाप्रधानात्प्रत्ययोऽभ्युपगम्यते तदा क्रियाया असत्त्वभूतत्वादलिङ्गसङ्ख्यत्वे सिद्धे स्वरादिषु वतेः क्रिमर्थः पाठश्चोद्यत इत्याशङ्क्याह—

क्रियावतो हि सादृश्ये वक्तुमिष्टे क्रियावता ।

अध्येता ब्राह्मण इव प्रत्ययो न निवर्तते ॥ ५०९ ॥

क्रियावतोर्द्रव्ययोरप्युपमानोपमेययोरुपात्तक्रियाद्वारकं सादृश्यमाश्रित्य ब्राह्मण इवायं क्षत्रियोऽध्येता ब्राह्मणेन तुल्योऽध्येता ब्राह्मणवदिति स्यादनिष्टप्रत्ययो वतिः तथा च सत्त्ववचनत्वादव्ययेषु वतेः पाठः कर्तव्य इत्युक्तं द्रव्यप्राधान्ये हि सत्त्वं वत्यन्तस्येति लिङ्गसङ्ख्यायोगः स्याद् अतः स्वरादिपाठेनाप्यव्ययत्वमारभ्यते ॥ ५०९ ॥

ननु च क्रियावतोरपि क्रियाद्वारक एवोपमानोपमेयभावस्तत्र

चेष्यत एव वतिरिति कथमनिष्टत्वेन प्रत्ययो न निवर्तत इत्युक्त-
मित्याह—

अधीते तुल्य इत्येवं पुंलिङ्गेन विशेषणम् ।

क्रियावति क्रियायां तु तुल्यशब्दो नपुंसकम् ॥ ५१० ॥

क्रियावतोस्सादृश्ये वतिर्विधीयमानः सत्त्वरूपत्वात्तयोस्तुल्य-
शब्दः तल्लिङ्ग एव प्रयुज्यते ब्राह्मणेन तुल्योऽधीते क्षत्रिय इति तथा च
क्रियानिमित्तं तुल्यत्वं नियमेन प्रतीयेत; अन्येन केन चिद्धर्मेण तुल्योऽ-
धीत इत्यप्यवगमात् क्रियातुल्यत्वस्यासम्प्रत्ययादत्र प्रत्ययो नेष्यते
क्रियानिमित्ते तु सादृश्ये प्रत्यय इति तत्र तुल्यशब्दः क्रियायां निप-
तन्नसत्त्वभूतत्वात्तस्याः शब्दसंस्कारार्थं लिङ्गसर्वनामनपुंसकमेवाश्रयते
तथा च क्रियानिमित्तं तुल्यत्वं ब्राह्मणेन तुल्यमधीत इति नियोगतः
प्रतीयत इति तत्रैवेष्यते वतिः, अत्र च पक्षे सत्त्वभूतस्यापि क्रियावि-
शेषणस्य विशेष्यधर्मानुवृत्तेर्लिङ्गविशेषायोगादव्ययेषु पाठो न कार्यो-
वतेरिति ॥ ५१० ॥

इदानीमत्रैव प्रकृत्यर्थविशेषणपक्षे यदि तर्हि तृतीयासमर्थं विशे-
ष्यते प्रत्ययार्थो विशेषितो भवति तत्र को दोषः तृतीयासमर्थात्क्रिया-
वाचिनो गुणतुल्यत्वेऽपि प्रत्ययः प्राप्नोति पुत्रेण सह तुल्यः स्थूलः
पुत्रेण सह तुल्यः पिङ्गल इति यो भाष्ये गुणतुल्येऽपि प्रत्ययः प्रसजितः
स कथमुपपद्यते यावता न पुत्रशब्दः क्रियावाचीत्याशङ्क्य भाष्यं स-
मर्थयितुमापातयति—

प्रकृत्यर्थे विशिष्टोऽपि प्रत्ययार्थाविशेषणात् ।

पुत्रेण तुल्यः कपिल इति वृत्तिः प्रसज्यते ॥ ५११ ॥

एकत्वात्क्रियाशब्दस्य प्रकृत्यर्थविशेषणोपक्षये प्रत्ययार्थस्य तुल्य-
त्वस्याविशेषितत्वाद् गुणेनापि कपिलत्वेन तुल्ये पुत्रशब्दात्तृतीयास-
मर्थाद्वतिस्स्यादिति चोद्यभाष्यं विवृतम् ॥ ५११ ॥

पुत्रशब्दस्य क्रियावाचित्वं समर्थयितुमाह—

याः पुत्रे रूढसम्बन्धाः क्रिया लोके विवक्षिताः ।

तान्निष्क्रियावतः पुत्राद् गुणतुल्ये वतिर्भवेत् ॥ ५१२ ॥

पितुर्निदेशे यो वर्ततेऽधीते सन्तानमनुवर्तते च स पुत्रस्सदाचारा-
नुपालनात्कथ्यते यस्तु न नियोगकारी नाध्येता न सदाचारस्तम-
पुत्रोऽयमिति व्यवहरन्तीति निदेशस्थानादिक्रियाः पुत्रशब्दार्थं निरू-
ढयोगाः पुत्रशब्दोऽन्तर्भावयति यथा ब्राह्मणादयोऽध्ययनादिकान्धर्मा-
निति तद्वदयमपि समुदायवचन इत्यत्रोपात्तक्रियाभिः क्रियावतः पुत्रा-
दवयववचनात् तृतीयासमर्थाद् गुणेनापि तुल्ये विवक्षिते वति-
र्भवेत् ॥ ५१२ ॥

तत्रैतत्स्यात् “पुत्राप्नो नरकाद्यस्मात्प्रायते पुत्र इत्यतः” इति
पुत्रशब्दप्रवृत्तिनिमित्तं पवनादिक्रियामवधोर्य को निदेशस्थानादिषु
बाह्यास्तु पुत्रार्थसहचारिणीषु क्रियास्वादर इत्यत आह--

अन्तर्भूतं निमित्तं च रूढिशब्देषु यद्यपि ।

क्रियास्तु सहचारिण्यो रूढास्सन्ति पदार्थवत् ॥ ५१३ ॥

इह रूढिषु नावयवार्थानुगम इति प्रवृत्तिनिमित्तभूतामन्तरङ्गमपि
क्रियामनादृत्य पदवाच्यद्रव्यतुल्याः साहचर्येणाव्यभिचारात् प्रती-
यमानाः प्रसिद्धा निर्देशस्थानादयः क्रियास्समाश्रियन्ते प्रवृत्तिनिमि-
त्तभूता हि क्रिया व्युत्पत्तिनिबन्धनत्वेन परमाश्रियते नार्थक्रियास्तु
तस्या व्यापारः निरुपयोगानां तु प्रसिद्धिवशाच्छब्दार्थत्वमेवेति ता-
भिरेव तद्वत्ताऽऽश्रियते ॥ ५१३ ॥

तदेवमेकेन विशेषणेनोभयविशेषणायोगात् क्रियाग्रहणेन प्रकृत्यर्थे
विशेषिते क्रियावदुपलक्षणार्थत्वात् क्रियाश्रुतेर्ब्राह्मणादिशब्देभ्यः क्रिया-
वद्बचनेभ्यः प्रत्यये समर्थितेऽपि प्रत्ययार्थस्याविशेषितत्वादु गुण-
तुल्येऽपि प्रत्ययप्रसङ्ग इत्यस्तु तर्हि प्रत्ययार्थविशेषणं यत्तत्तुल्यं-
क्रिया चेत्सा भवतीति पक्षान्तरमुपन्यस्तं भाष्ये व्याख्यातुमाह-

क्रमं तु यदि बाधित्वा प्रत्ययार्थविशेषणम् ।

प्रधानानुग्रहात्साम्याद्विभक्तेश्चावतिष्ठते ॥ ५१४ ॥

स्थाननिमित्तः क्रम उक्तः प्राथम्यात् तेनेत्येतत्क्रियाशब्देन विशे-
ष्यत इति तस्य त्वत्र बाधः समानविभक्तित्वात्प्रधानत्वाच्च प्रत्ययार्थस्य
तुल्यमित्यस्य क्रियेति विशेषणं न्याय्यमित्येव कल्प्यते तथाहि प्रधा-
नस्य प्रत्ययार्थस्य विशेषणयोगो कल्प्यमाने गुणस्य प्रकृत्यर्थस्य तदनु-

पपत्तिः सामानाधिकरण्येन च सम्बन्धसम्भवेऽध्याहारेण तेनेत्य-
स्य कियेति सम्बन्धो न न्याय्यः, विभक्तिसाम्यं हि शब्दवदशब्दस्तु
कूमः ॥ ५१४ ॥

एवं प्रकृत्यर्थविशेषणपक्षं बाधित्वा यदि प्रत्ययार्थविशेषणपक्षः
कल्प्यते तदाऽत्रापि पूर्वदोषसाम्यमित्याह—

प्रकृतेरविशिष्टत्वात्क्रियातुल्ये प्रसज्यते ।

पुत्रादौ गुणशब्देभ्यः पूर्वोक्तस्य विपर्यये ॥ ५१५ ॥

एकेन विशेषणेन द्वयोरयोगात्क्रियाग्रहणेन प्रकृतिरविशेषिताऽत्र
स्यात् ततश्च गुणवचनेभ्यः स्थूलादिभ्यः पूर्वोक्तनिदेशस्थानादिक्रिया
क्रियया तुल्ये पुत्रे वाच्ये वतिर्भवेत्, तथाहि प्रकृत्यर्थविशेषणे यदु-
दाहृतं तदेवात्र विपर्ययेणोदाहर्तव्यं स्थूलेन तुल्यः पुत्र इति, तदुक्तं-
भाष्ये-एवमपि तृतीयासमर्थमविशेषितं भवति तत्र को दोषः-तृतीया-
समर्थादक्रियावाचिनः क्रियातुल्येऽपि प्रत्ययः प्राप्नोतीति, के चि-
त्पुनरत्र साक्षाद्भाष्येऽनुदाहृतत्वात् स्थूलेन तुल्यो यातीत्येवमुदा-
हरन्ति तथाहि-आख्यातादुपमेयस्य क्रियाविशिष्टस्य प्रतीतिरितीदमेव
युक्तमिति मन्वते ॥ ५१५ ॥

तच्च न; यतः—

स्थूलेन तुल्यो यातीति बहिरङ्गा क्रियाश्रुतिः ।

अनिमित्तं वतेस्तुल्यं यातीत्यत्रेण्यते वतिः ॥ ५१६ ॥

तुल्यो यातीति पुंलिङ्गेन सामानाधिकरण्यान्नियोगतः क्रिया-
तुल्यत्वं नावगम्यते यतः केन चिदन्येन धर्मेण स्थूलेन तुल्यो देवदत्तः
स यातीत्येवमपि प्रतीतेः, तथा च देवदत्ते निरुद्धेन धर्मान्तरेण तुल्य-
तया निर्ज्ञाते तस्य पश्चात्सन्निपतन्ती क्रियाश्रुतिर्वतेः प्रत्ययस्योत्पत्तौ
निमित्तं हेतुर्न भवति, शाब्दी हि क्रिया भवेदुपमानोपमेयसम्बन्धे
निबन्धनम्, न चेह स्थूलेन तुल्य इति पदद्वयसम्बन्धकाले तत्प्रत्य-
योत्पत्तिनिमित्ते का चित्सन्निहिता क्रिया; स्थूलशब्दस्य गुणवचन-
त्वात् तुल्यशब्दस्य च पुंलिङ्गत्वात् क्रियाविषयत्वाभावाद्, वृत्ते तु
सम्बन्धे प्रत्ययोत्पत्तिनिमित्ते पदान्तरात्पश्चात्प्रतीयमाना क्रिया बहि-
रङ्गा नोपमासम्बन्धे निमित्तम्, एवं च स्थूलेन तुल्यः पुत्र इत्यस्मा-

दस्या विशेषः, यदा तु स्थूलेन तुल्यं यातीति नपुंसकलिङ्गेन तुल्यशब्देन सामानाधिकरण्यं यातीत्यस्य तदा क्रियाप्राधान्यं नियोगतः प्रतीयते; असत्त्वभूतत्वात्क्रियायास्तद्विशेषणस्य नपुंसकत्वोपपत्तेः तथा चात्रेष्यते वतिः स्थूलवद्याति मन्दायमानपदविन्यासश्चलितोदरकलश इति, अत्र हि प्रकृतिप्रत्ययार्थाभिधायिपदद्वयसमन्वयकाल एव शब्दवाच्या क्रिया सम्भवत्युपमानोपमेयभावनिमित्तं ब्राह्मणवदधीत इतिवदिति न बहिरङ्गात्प्रतीतिः ॥ ५१६ ॥

तदेवं पक्षद्वयेऽपि समीकृतस्य दोषस्य भाष्ये समाधिरभिहितः, नैव दोषः यत्तुल्यं क्रिया चेत्सा भवतीत्युच्यते तुलया च संमितं तुल्यं यदि च तृतीयासमर्थमपि क्रियाप्रत्ययार्थोऽपि क्रिया ततस्तुल्यं भवतीति तदेतत्तात्पर्यतो विवृणोति—

द्वयं विशेष्यते तेन यदेकत्र विशेषणम् ।

तुल्यशब्दो हि तं धर्ममुभयस्थमपेक्षते ॥ ५१७ ॥

यत्क्रियाग्रहणमेकत्र श्रुतं सद्विशेषणं तेन क्रियाग्रहणेन द्वयं प्रकृतिप्रत्ययार्थलक्षणं विशेष्यतेऽवच्छिद्यते कथमेकेनोभयविशेषणम्, एवं हि प्रवृत्तिभेदस्तस्य भवेदित्यत आह—तुल्यशब्दो हीत्यादि सादृश्यस्योभयाधिष्ठानत्वाद् यस्मात्तुल्यशब्दस्तं क्रियाऽऽख्यं धर्ममुभयगतमङ्गीकरोति तस्मादुभयविशेषणं सामर्थ्यादवतिष्ठते श्रुत्यैकनिष्ठत्वेऽपीति ५१७

एवं हि तुल्यशब्दार्थं उपपद्यत इत्याह—

एकसमानो धर्मश्चेदुपमानोपमेययोः ।

तुलया संमितं तुल्यमिति तत्रोपपद्यते ॥ ५१८ ॥

भाष्येऽभिहितं तुलया च संमितं तुल्यमिति यद्यपि सदृशेऽर्थे तुल्यशब्दो रूढस्तथाऽपि व्युत्पत्तिनिवन्धनं क्रियाऽनुविधीयत इत्याशयः; तथा च यथा तुलया किञ्चित्परिच्छिद्यते तथा समानेन धर्मेण परिच्छेद इति संमितत्वं समानत्वमस्ति, एवं चैकत्रापि श्रुतोऽपरत्र सामर्थ्यादन्वयो समानो धर्मोऽवगम्यत इति तात्पर्येण तुलया संमितत्वमुक्तं तस्मात्प्रकृत्यर्थविशेषणेऽपि प्रत्ययार्थः क्रिया; न ह्यन्यस्तुल्यः क्रियाऽस्ति अन्यदतः क्रियायाः ॥ ५१८ ॥

एवं प्रत्ययार्थविशेषणेऽपि तुल्यशब्दसामर्थ्यात् प्रकृत्यर्थक्रियाऽऽ-
क्षेप-इत्युभयपक्षभावी दोषो नास्ति स चात्र समानो धर्मो न यः
कश्चिद् अपि तु यश्चोदनायां सन्निहित इत्याह--

सूत्रे श्रुतश्च द्विष्टोऽसावभेदेन प्रतीयते ।

न च सामान्यशब्दत्वादश्रुते गम्यते क्रिया ॥ ५१९ ॥

असौ क्रियाऽऽख्यो धर्मः सूत्रे क्रिया चेदिति श्रुतः शब्देनैकगामि-
त्वेऽपि चेदिते तुल्यतासामर्थ्यादुभयगतोऽवधार्यते, एवं च पुत्रेण
तुल्यः स्थूलः स्थूलेन तुल्यः पुत्र इत्यत्र प्रत्ययो न भवति, यत्र हि
श्रूयते क्रिया तत्रोभयगतत्वेनापेक्ष्यतां न त्वत्राश्रूयमाणे क्रियाशब्दे न च
पुत्रशब्द एव क्रियावचनोऽस्य सामान्यशब्दत्वात् सक्रिये निष्क्रिये
चाविशेषेण हि पुत्रशब्दः प्रत्यायकत्वेन वर्तते ततश्चात्र नियोगतः
क्रियैव सादृश्यमिति नास्त्यवगमः, धर्मान्तरेणापि साम्यसंभवे
समुदायशब्दस्य क्रियावत्यवयवे प्रवृत्तेरप्रमाणकत्वाद् यत्नसमधि-
गम्या हि प्रदेशे वृत्तिः शब्दस्येत्युक्तम् ॥ ५१९ ॥

ननु च निदेशस्थायिताऽऽद्यो निरुद्धसंबन्धाः पुत्रार्थे क्रियाः प्रति-
पादिता इति तासामसम्प्रत्ययः कस्मात्पुत्रशब्दादित्यत आह—

अश्रुताश्च प्रतीयन्ते निदेशस्थायिताऽऽद्यः ।

ये धर्मा नियतास्तेषां पुत्रादिषु न विद्यते ॥ ५२० ॥

श्रुतेः प्रतीतिहेतुत्वादश्रुताः कथं प्रतीयन्त इत्युक्तं नियता इति, तदय-
मर्थः श्रुत्यभावादयमेव धर्म इति प्रतीतिर्नास्ति सामान्येन तु प्रतीता-
वस्ति निमित्तं नयत्यं नाम, तथा हि निरुद्धयोगत्वात्प्रसिद्धेः पदार्थै-
कदेशानां भवति क्रियाणामन्तरेणापि स्ववाचकप्रयोगं पुत्रशब्दात्सा-
मान्येन प्रतीतिः, एवमपि च तेषां बहूनां च धर्माणां निरुद्धत्वान्नियत-
स्य वाचकस्थाभावान्नियोगतः क्रियाया एवोपमाहेतुत्वस्यासंप्रत्यया-
त्तेषां सामान्यधर्माणां संबन्धित्वेन पुत्रादिषु वाच्येषु तद्धितवृत्तिर्ना-
स्ति पुत्रवदयं माणवको द्रष्टव्य इत्यादि, एवं स्थानिवदादेश इत्यत्रापि
स्थानिवद्भर्तत इत्यर्थः, इत्थं च स्थूलेन तुल्यं याति स्थूलवद्यातीति
वृत्तिरुक्ता, अनपेक्षिते तु क्रियापदे नास्त्यवगतिः ॥ ५२० ॥

एतमेवार्थं निगमयति—

अनाश्रितक्रियस्तस्मान्न तुल्योऽस्ति क्रियावता ।

क्रियायाः श्रवणे साऽपि क्रियावत्ता प्रतीयते ॥ ५२१ ॥

असति क्रियापदप्रयोगे यस्मान्नियमेन क्रिया साधारणी न प्रतीयते तस्मात्पुत्रादिषु नियोगतः क्रियानिमित्तस्योपमानोपमेयभावस्याप्रती-
तेर्वृत्तिर्नास्ति; अतोऽनपेक्षिता साधारणक्रिया नापरेण क्रियावता सदृशी
विद्यते, ब्राह्मणवदधीते क्षत्रिय इत्यादौ तु मूलोदाहरणे साक्षादुपमेय-
गतत्वेन क्रियायाः श्रवणे क्रियासंबन्धनिमित्तत्वेनोपमानेऽपि गम्यत-
इति द्वयोरपि पक्षयोर्दोषप्रतिविधानसाम्यम् एवमपि प्रत्ययार्थविशेष-
णपक्ष एव सिद्धान्तितः; तथाहि भाष्यं किंपुनरत्र ज्यायः प्रत्ययार्थविशे-
षणमेव ज्यायः कुत एतद् एवं हि कृत्वाऽऽचार्येण सूत्रं पठितं वतिना-
सामानाधिकरण्यं कृतम् अपि चाव्ययेषु वतेः पाठो न कर्तव्यो भवति
क्रियायामयं भवन् लिङ्गसङ्ख्याभ्यां न योच्यत इति ॥ ५२१ ॥

एतद्व्याचष्टे—

द्वयोः प्रतिविधानाच्च ज्यायस्त्वमभिधीयते ।

नित्यासत्त्वाभिधायित्वात्प्रत्ययार्थविशेषणे ॥ ५२२ ॥

उभयोरपि पक्षयोर्दोषप्रतिविधानात् प्रशस्यत्वे प्रत्ययार्थविशेषण-
पक्षे ज्यायस्त्वमभिधीयते यत्नान्तरानपेक्षया ह्यत्र पक्षे लाघवमिति
प्रशस्यतरत्त्वमाख्यायते तथाहि क्रियाया असत्त्वभूताया नित्यं नियो-
गतो वतेः प्रत्यायकत्वादलिङ्गसङ्ख्यतयाऽव्ययत्वे सिद्धे स्वरादिषु
पाठो न कर्तव्यो भवति ॥ ५२२ ॥

ननु चात्रापि पक्षे क्रियावतस्सत्त्वभूतस्य वतिवाच्यतेति कर्तव्य-
एव हि स्वरादिषु वतेः पाठ इत्याशङ्क्याह—

असत्त्वभूतो व्यापारः केवलः प्रत्यये यतः ।

विद्यते लक्षणार्थत्वं नास्ति तेन क्रियाश्रुतेः ॥ ५२३ ॥

त्यये विषयभूते वाच्यत्वेन यस्मादसत्त्वभूतो व्यापारः क्रियाल-
क्षणः केवलो द्रव्यरहितोऽस्ति तेन क्रियाश्रुतेः क्रियाशब्दस्य क्रियाव-
दुपलक्षणत्वं नास्ति, अत्र पक्षे यथा प्रकृत्यर्थविशेषणपक्षे शुद्धायाः क्रि-

यायास्तृतीयासमर्थाया असम्भवात्पूर्वमुक्तं संभवति हि श्रौते मुख्ये-
ऽर्थे लक्षणाया अनुपपत्तिः तथाऽत्र क्रियामात्राभिधायित्वात्प्रत्ययस्या-
व्ययत्वेऽपपत्तौ तत्र पाठो न कर्तव्यः ॥ ५२३ ॥

तत्रैतत्स्याद् यथा प्रकृत्यर्थविशेषणपक्षे शुद्धायाः क्रियाया असंभ-
वात् तद्वदुपमानं तथाऽत्रापि पक्षे प्रत्ययवाच्यायाः क्रियायाः क्रियैव
तुल्यत्वात् तस्याशुद्धाया अभावे क्रियावद्वचनादेव प्रत्यय इति कः
पक्षयोर्विशेष इत्यत आह—

क्रियावतस्तु ग्रहणत्प्रकृत्यर्थविशेषणे ।

क्रियामात्रेण तुल्यत्वे सिद्धा सत्त्वाभिधायिता ॥ ५२४ ॥

प्रकृत्यर्थविशेषणपक्षे क्रियावतः प्रकृत्यर्थत्वेनोपादानात् तुल्यता-
सामर्थ्याद्यदा क्रियैवोपमेयेति पक्षस्तदाऽसत्त्वभूतार्थत्वाद्व्यत्यन्तस्या-
व्ययत्वं सिद्धम् ॥ ५२४ ॥

यदा तु क्रियावान् प्रत्ययार्थ इति पक्षः तदाऽऽह—

यदा क्रियानिमित्तं तु सादृश्यं स्यात्क्रियावतो ।

क्रियावतोऽभिधेयत्वात् तदा द्रव्याभिधायिता ॥ ५२५ ॥

तुल्यमिति नपुंसकेन विशेषणात् साक्षात् क्रियैव सदृशी समधि-
गम्यते सा च क्रिया क्रियान्तरं यदा सौष्ठवादिना समानेन धर्मेणोप-
मिमीते तदा प्रत्ययार्थविशेषणपक्षः; यदा तु क्रियावानुपमीयते तदा
द्वैतं व्यापारानुबिद्धस्य वा प्राधान्यं तस्य व्यापारोपलक्षितस्य वा ?
पूर्वत्र पक्षेऽसत्त्वभूतत्वादव्ययत्वं सिद्धम् आख्यातवाच्यो ह्युपमेय-
इत्याख्यातस्यासत्त्वभूतार्थप्राधान्यादव्ययत्वं; क्रियोपलक्षितस्य द्रव्यस्य
तु प्राधान्ये प्रकृतिवाच्योऽपि क्रियावान्प्रत्ययार्थोऽपि क्रियावान् तुल्य-
तावशादिति वतेः सत्त्वभूतार्थवाचित्वात् पाठेनाव्ययत्वमुक्तम् ॥ ५२५ ॥

इत्याह—

अव्ययेषु वतेः पाठः कार्यस्तत्र स्वरादिवत् ।

ब्राह्मणेन समोऽध्येतेत्यत्र वत्प्रत्ययो भवेत् ॥ ५२६ ॥

स्वरादीनामसत्त्ववचनत्वं स्वारोहावस्वर्यात इति सत्त्वसंबन्धा-
व्यभिचारिणः कर्मादिभावस्य दृष्टत्वाद् अत एव चादिसत्त्ववचने-

स्वेषां पाठो न कृतः पृथक्पाठेनाव्ययसंज्ञा कार्या, पाठसामर्थ्याद्धि सन्ध-
वचनत्वेऽप्यव्ययसंज्ञा प्रवर्त्तते, पूर्वत्र तु पक्षेऽन्वर्थत्वादव्ययत्वं सिध्य-
ति, भाष्यकारमते न व्येतीत्यव्ययमित्येव लक्षणं प्रपञ्चार्थस्तु पाठः,
सूत्रकारमतेऽप्यपठितानां केषां चित् संप्रहार्थमन्वर्थमंज्ञैव लक्षणं
प्रपञ्चार्थः पाठ इत्येव न्याय्यं, वार्तिककारमते त्वलिङ्गासङ्ख्यमव्य-
यमित्येतदेवाव्ययलक्षणमिति मुनित्रयदर्शनेऽपि प्रत्ययार्थविशेषणपक्षे
पाठमन्तरेण सिद्धाऽव्ययसंज्ञा वत्यन्तस्येत्यस्य पक्षस्योत्कर्षः, उत्तर-
सूत्रेणापि वतेर्विहितस्यासत्त्वभूतार्थाभिप्रायित्वमिवशब्दस्येव तदर्थ-
मित्यनेनापि क्रियायां वतिर्विधीयत इति न तदर्थोऽपि पाठः, प्र-
कृत्यर्थविशेषणपक्षे चाव्ययेषु पाठचोदनाप्रनाडिकया भाष्यका-
रेण ब्राह्मणेन तुस्योऽध्येतेत्यध्येतरि समाने प्रत्ययोऽनिष्ट आपादितो
भवतीति स इह विवृतः, क्रियामात्रवाचित्वे ह्यसत्त्वरूपतेति-
सामर्थ्यात् तद्वद्वाचित्वेऽसत्त्वरूपतायां तत्रैव तद्वति प्रत्ययोऽनिष्ट-
स्फुटमुक्तो वतिः ॥ ५२६ ॥

इदानीमत्र पक्षे वतिना सामानाधिकरण्यं विवरीतुमाह--

सामानाधिकरण्यं च वत्यर्थेनापदिश्यते ।

तुल्यमित्यन्यथाकल्प्यो वाक्यशेषोऽश्रुतो भवेत् ॥ ५२७ ॥

वतिशब्देन भाष्ये वत्यर्थस्तुल्यशब्द उक्तः; तथाहि विधीयमान-
त्वाद्दूतेरसिद्धावस्थस्य विशेषणीयत्वं नास्ति प्रसिद्धस्य हि भेदाय
विशेषणोपादानमर्थवद्भवति साधुत्वप्रतिपत्तये, विशेषणापेक्षायां च न
युगपद्वतेस्सामर्थ्यं विद्यते न चास्य क्रियारूपता चास्ति येनाक्रिया-
निवृत्त्यर्थं क्रियेत्येतद्विशेषणमुपादीयेत तस्माद्वत्युपलक्षितेन वत्यर्थ-
वाचिना तुल्यशब्देनात्र क्रियाशब्दस्य सामानाधिकरण्यं भाष्ये विव-
क्षितम्, तुल्यार्थे हि क्रिया चास्त्यक्रिया चेति युक्तं विशेषणं यत्त-
त्तुल्यं क्रिया चेत्सा भवतीति च श्रौतमेव सामानाधिकरण्यं, प्रकृत्य-
र्थविशेषणपक्षे तु तेनेत्यस्य क्रियेत्यसामानाधिकरण्याद्यत्तत्तृतीया-
समर्थं क्रिया चेत्सा भवतीति वाक्यशेषाध्याहारेण समन्वयः कल्प-
यितव्यः स्यात्, सम्भवति तु श्रौते समन्वयेऽध्याहारेण तदुपपत्तिर्ग-
रीयसी ॥ ५२७ ॥

अध्येतरि च प्रत्ययोऽनिष्टोऽत्र पक्षे न प्राप्नोतीत्याह--

क्रियावतोश्च सादृश्ये प्रत्ययार्थविशेषणे ।

अध्येत्रा सदृशोऽध्येतेत्यत्र नास्ति वतेर्विधिः ॥ ५२८ ॥

सामानाधिकरण्येन क्रियाया एव तुल्यतया विशेषणात् तदाविष्ट-
एव कर्तर्यपि प्रत्ययोऽत्र पक्षे न प्रधानभूते द्रव्ये, एवं च कृत्वाऽऽख्याते-
नात्र क्रियाप्रधानेन निर्देशो ब्राह्मणेन तुल्यमधीत इति, पूर्वत्र पक्षे क्रि-
यावता प्रत्ययार्थे न तथाविधस्यैव प्रत्ययार्थस्य साम्यमुपमाहेतुत्वेन
क्रियाया गुणत्वादिद्रव्यप्राधान्येऽनिष्टः प्रत्ययः प्रसजेद्, नाप्युत्तरसूत्रेण
तत्र तस्येवेत्यनेन पुत्रेण तुल्यः स्थूल इत्यादौ प्रत्यय इष्यते बाह्येन हि
सम्बन्धिनोपजनितप्रातिपदिकार्थव्यतिरेकात् पृष्ठयन्तात् सप्तम्यन्ताद्वा
तत्र प्रत्यय इष्यते तेन पुत्रवत्स्थूल इत्यादौ नैवोत्पत्तव्यं प्रत्ययेन, यदा
तु पुत्रवत्स्थूलो वर्तत इत्युच्यते तदा क्रियाकृतो भवत्युपमानोपमे-
यभावो न गुणकृत इति भवति प्रत्ययः, सर्वथा क्रियाऽनाश्रयणे तद-
भावः, तदेवं श्रौतस्य सामानाधिकरण्यस्योपपत्तेरव्ययेषु पाठाप्रसङ्गाच्च
प्रत्ययार्थविशेषणपक्षः प्रशस्यतरत्वेन सिद्धान्तितः । ॥ ५२८ ॥

इदानीं तत्र तस्येवेत्ययं वतिरिवार्थविषयो विचार्यते तत्रेदं भाष्यं-
किमर्थमिदमुच्यते तेन तुल्यं क्रिया चेद्वतिरित्येव सिद्धमिति तत्रेव-
तुल्यशब्दयोस्समानार्थत्वेऽपि पूर्वेण तृतीयाऽन्ताद्विधिरनेन तु सप्तम्य-
न्तात् पृष्ठयन्ताच्चेति समर्थविभक्तिभेदात्कथं पूर्वेण सिद्धिरिति पूर्वप-
क्षभाष्येऽभिप्रायं व्याचष्टे--

तुल्यार्थैरिति या तस्यास्तृतीयाया न भिद्यते ।

अर्थो भेदेऽपि सर्वाभिरितराभिर्विभक्तिभिः ॥ ५२९ ॥

तुल्यार्थैरतुलोपमाभ्यां तृतीयाऽन्यतरस्यामिति या तुल्यार्थैर्योगे
तृतीया विधीयते तस्यायोऽर्थः सकृलाभिर्विभक्तिभिरिवयोगे विधीय-
मानाभिः करणभूताभिर्योऽर्थोऽभिधीयते ततो न भिद्यते, भेदेऽपीति सा-
मर्थ्यादन्यत्वे विभक्तीनां यद्वाऽभिधाव्यापाराभेदेऽपि वस्तुभेदः वृत्तौ-
ह्यत्र विभक्तेरवगमात् तदर्थभेदकृतस्यावच्छेदस्यासंभवः सदृशार्थस-
प्रत्ययस्य समानत्वात्केवलं विग्रहवाक्यमात्रमत्र भिद्यते तस्माद्वस्त्व-
भेदात्पूर्वेणैव सिद्धिरुक्ता ॥ ५२९ ॥

तमेवार्थभेदमुदाहरति—

भोज्यते ब्राह्मण इव तुल्यं भुक्तं द्विजातिना ।

पश्यति ब्राह्मणमिव तुल्यं विप्रेण पश्यति ॥ ५३० ॥

ब्राह्मणेनेव विज्ञातं तुल्यं ज्ञातं द्विजातिना ।

दीयतां ब्राह्मणायेव तुल्यं विप्रेण दीयताम् ॥ ५३१ ॥

ब्राह्मणादिव वैश्यात्त्वमधीष्वाध्ययनं बहु ।

इत्वेवमादिभिर्भेदस्तृतीयाया न कश्चन ॥ ५३२ ॥

तुल्यार्थयोगे तृतीया शेषविभक्तिः इवार्थयोगे क्रियासाधने विभक्तः यः शेषसंबन्धश्च क्रियाकारकसंबन्धपूर्वक इति तृतीययाऽत्र समस्तस्य क्रियाकारकसंबन्धस्य हेतुभूतस्याक्षेपाद्वस्त्वर्थस्य भेदो नास्ति, आदिग्रहणात्

विप्रेण तुल्यं वैश्यात्त्वमधीष्वाध्ययनं बहु ।

ब्राह्मणस्येव वैश्यस्य धनमेतदुपस्थितम् ।

विप्रेण तुल्यं वैश्यस्य धनमेतदुपस्थितम् ।

गुणा विप्र इवात्रैते क्षत्रिये बहवः स्थिताः ।

विप्रेण तुल्यं तिष्ठन्ति क्षत्रिये बहवो गुणाः ॥

इत्युदाहार्यम् ॥ ५३०-५३२ ॥

अत्र चोदयनि—

तुल्यं मथुरयाऽधीये मात्रा तुल्यं स्मरामि ताम् ।

मथुरायाश्च मातुश्च कथं सादृश्यकल्पना ॥ ५३३ ॥

मथुरायामिव पाटलिपुत्रेऽध्यायेऽहं मातुरिव देवदत्तायाः स्मरामि ताम् तत्र तस्येवेतीष्यते वतिः, मथुरावदधीये मातृवत्स्मरामीति, पूर्वैणैव तु सिद्धावत्रेदं वाक्यं स्याद् मथुरया तुल्यमधीये मात्रा तुल्यं स्मरामीति तथा चाध्ययनस्य मथुरया सादृश्यं स्मरणस्य च मात्रा तत्र मातुः स्मर्यमाणाया अधिकरणस्य च मथुराया न काचित्सादृशी क्रिया लक्ष्यते याऽध्ययनस्मरणयोस्तुल्या स्यादिति तस्यां मातृमथुरा-शब्दयोर्वृत्तिः कल्प्यते यदि परमध्ययनस्याध्ययनान्तरं स्मरणस्य च

स्मरणान्तरमाश्रयभेदेन भिन्नं सदृशं स्यात् तत्र कर्तृसमवेतमिति कर्माधिकरणयोर्मातृमधुरयोरत्रासंभव एव ॥ ५३३ ॥

तस्मात्कथमत्र पूर्वेण प्रत्यय इत्यत आह—

मथुराविषयः पाठः स्मरणं मातृकर्मकम् ।

मथुरामातृशब्दाभ्यामभेदेनाभिधीयते ॥ ५३४ ॥

मथुरया तुल्यमधीय इत्युमेयेऽध्ययनक्रिया श्रूयमाणोपमानेऽपि तामवगमयति समानधर्मप्रयुक्तत्वादौपम्यस्य तथाऽध्ययनं मथुराऽधिकरणमित्याधाराधेययोरभेदविवक्षायामयं प्रयोगः, एवं मातृविषयं स्मरणं विषयविषयिणोरभेदाभिसन्धानेन मातृशब्देन कथ्यत इति मात्रा तुल्यं स्मरामीति प्रयोगः, मथुराऽधिकरणेनाध्ययनेन तुल्यं पाटलिपुत्रेऽध्ययनं मातृविषयेण स्मरणेन तुल्यं देवदत्तायाः स्मरणमित्यर्थः, यद्यपि माताऽत्र शेषस्तथाऽपि वास्तवं कर्मत्वमभिप्रेत्य स्मरणं मातृकर्मकमित्युक्तं कर्मप्रभावितो ह्यत्र शेषः तथा चाधोगर्थदयेशां कर्मणीति कर्मणश्शेषत्वविवक्षायामयं षष्ठी प्रतिपदोक्ता समासनिवृत्त्यर्थमिति निर्णीतचरम् ॥ ५३४ ॥

यथा च पूर्वं समुदायशब्दानामवयवे वृत्तिरूपपादिता तथाऽत्राप्यस्तीति निदर्शनपूर्वमाह—

उष्ट्रावयवतुल्येषु मुखेषूष्ट्रश्रुतिर्यथा ।

वर्तते गृहतुल्ये च प्रासादे मथुराश्रुतिः ॥ ५३५ ॥

उष्ट्रो मुखमस्येत्येवमुष्ट्रमुखशब्दो व्युत्पाद्यते तत्र चोपमानपूर्वस्योत्तरपदस्य लोपः प्रत्याख्यातो भाष्ये सामानाधिकरण्यान्यथाऽनुपपत्त्या ह्युष्ट्रशब्दोऽत्रोष्ट्रावयवे मुखे वर्तते न च प्राण्यन्तरमुखं प्राण्यन्तरस्य संभवतीति सामर्थ्यादिवार्थगर्भीकारेणात्र संबन्धः, इत्थं चात्र यथा समुदायशब्दोऽवयवे वर्तते तथा मथुराशब्दः समुदायवचनोऽप्यत्रैकदेशे गृहे वर्तते इति मथुरातुल्याः पाटलिपुत्रे गृहा इत्यप्ययमर्थो मथुरागृहैस्तुल्याः पाटलिपुत्रगृहा इति चशब्दोऽत्र तथाशब्दार्थे, यद्वा निदर्शनत्वान्तर्भावेनैव दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकयोस्समुच्चयेन निर्देशोपपत्तिः, एवमनेन मथुराया इव पाटलिपुत्रस्य गृहा इतीवार्थविषयो वतिस्सङ्ग-

ह्यते यद्वाऽत्रोपचारात्क्रियायां द्रव्यवचनस्य वृत्तिर्मा भूत् क्रियाद्वारकं-
तु द्रव्ययोरेव साम्यमिति ॥ ५३५ ॥

निदर्शनद्वारेण व्युत्पादयितुमाह—

यथाऽध्ययनयोस्साम्यमध्येत्रोरपदिश्यते ।

तथा क्रियागतैर्धर्मैरुच्यन्ते साधनाश्रयाः ॥ ५३६ ॥

ब्राह्मणवदधीते क्षत्रिय इत्यध्ययनक्रिययोः साम्यं तुल्यत्वमध्येत्रोः
तत्साधनयोः कर्त्रोराख्यायते तथा ह्यध्ययनद्वारेणाधीयानयोरुपमानोप-
मेयभावोऽवस्थाप्यते, एवं मथुरावदधीते मातृवत्स्मरतीत्यध्ययनस्मर-
णाख्यक्रियाऽऽश्रयैः धर्मैः सादृश्यलक्षणैः कारकशक्त्याधारा मथुराऽऽ-
द्यः कश्यन्ते ; अध्ययनस्मरणद्वारेण हि तत्कर्माधिकरणयोरुपमानोप-
मेयभावबलक्षणस्संबन्धोऽवतिष्ठते, न हि कर्तार एव क्रियाद्वारेण सं-
बन्धमनुभवन्ति ; साधनमात्रेण क्रियाया अविनाभावात् ॥ ५३६ ॥

तदेवं मथुरया तुल्यमधीते मात्रा तुल्यं स्मरतीत्यादावपि पूर्वेण
विधिः, तथा च वतिनैवान्तर्भावात् क्रियायास्तद्वचनस्य प्रयोगो न
भवति, इह तु सामान्येन सादृश्यमात्रे विधानमित्यस्ति विशेष इत्याश-
ङ्क्याह—

इवार्थे यत्र वचनं पूर्वसूत्रे च यो विधिः ।

क्रियाशब्दश्रुतौ भेदो न कश्चिद्विद्यते तयोः ॥ ५३७ ॥

सति क्रियापदप्रयोगे तेन तुल्यं क्रिया चेद्वतिरित्यनेन पूर्वसूत्रेण
तत्र तस्येवेत्यस्य योगस्य विशेषो व्याप्त इति नेदमारब्धव्यं, न च पूर्वे-
ण विधौ क्रियापदप्रयोगो नास्ति ॥ ५३७ ॥

यतः—

यद्यप्युपाधिरन्यत्र नियतो न प्रयुज्यते ।

रूपाभेदात्त्वनिर्ज्ञाता क्रियाऽत्र श्रूयते पुनः ॥ ५३८ ॥

हरतेर्दृतिनाथयोः पशौ साऽस्य देवतेत्यादावयं पश्वादिरूपाधिर-
वच्छेदको विशिष्ट इति दृतिहरिरित्यादौ प्रयोगे स्वशब्देन नोपादीयते
प्रत्ययेनैव गमितत्वाद्, नियते ह्यर्थे विधीयमानः प्रत्ययो नार्थान्तरे
सन्दिह्यते, इह पुनः सामान्येन क्रियोपाधिरिति वत्यन्तान्नियोगतः क्रि-

याविशेषस्यानवगमाद्विशिष्टक्रियावचनस्य प्रयोगोऽवश्यंभावी वृत्ति-
पदं ह्यविशिष्टरूपं क्रियामात्रप्रत्यायने समर्थं स्याद् न तु नियतक्रिया-
वेदने तस्य शक्तिः ॥ ५३८ ॥

एतदेव निदर्शनेन साधयति—

यथा व्युत्परयः पुच्छौ णिङन्ते सुदुरादयः ।

सत्यपि प्रत्ययार्थत्वे भेदाभावादुदाहृताः ॥ ५३९ ॥

पुच्छादुदसनव्यसनपर्यसनेषु णिङो विधिरुक्तः तथा पुच्छौ एयन्ते
पुच्छयतावविशेषादसनादीनां सामान्येनानवगमे विशेषाभिव्यक्तये प्र-
त्ययेनवान्तर्भाविते व्युदसनादाबुदादेरुपसर्गस्य प्रयोगोऽङ्गीकृतः विपु-
च्छयते उत्पुच्छयते पारपुच्छयत इति तथा भृशादिष्वभिमनस् इत्या-
दाबुपसर्गाणां प्रकृत्यर्थविशेषणपक्षेऽडादिषूद्दोऽट् सिद्धान्तितो भवत्यर्थ-
लक्षणप्रत्ययार्थविशेषणपक्षे प्रत्ययेनैवोपगृहीतार्थत्वेऽपि रूपाभेदात्प्रत्य-
यान्तस्य विशेषाभिव्यक्तावसामर्थ्यात् प्रयोगोऽङ्गीकृतोऽभिमनायते सु-
मनायते दुर्मनायत इति

एवं क्रियामात्रे वतेर्विधानात्तदन्तेन क्रियाविशेषानभिव्यक्तौ तद-
भिव्यक्त्यर्थः क्रियापदप्रयोगो न्याय्यः, तथा च क्रियाशब्दश्रुतौ
भेदाभावात्पूर्वैरेव सिद्धमिति स्थितम् ॥ ५३९ ॥

एतदेव निगमयति—

एवं च सति पूर्वेण सिद्धोऽत्रापि वतेर्विधिः ।

नियमे वाऽभिधाने वा भिद्यते न क्रियाश्रुतिः ॥ ५४० ॥

इह यदा पूर्वसूत्रेण वतिस्तदाऽपि तेन क्रियासामान्यस्याभिधाना-
द्विशेषाभिव्यक्तये क्रियापदप्रयोग इति नियमो भवति विशेषान्तरव्य-
वच्छेदाद्, अनेन तु योगेन यो वतिः सादृश्यमात्रमुपादत्त इत्यनाख्या-
तत्वाद्धृत्यन्तेन क्रियायाः क्रियाशब्देन प्रत्यायनमपूर्वमवतिष्ठते, इत्थं-
चैतावानत्र भेदः क्रियाशब्दप्रयोगस्तु सर्वथा न भिद्यते न विशिष्यत-
इत्यनर्थकः पुनर्वतरेनेन विधिर्लक्ष्ये विशेषाभावादित्यभिप्रायः पूर्वपक्ष
भाष्ये व्याख्यातः ॥ ५४० ॥

अनन्तरमक्रियार्थोऽयमारम्भ इति योगप्रयोजनमुक्तं व्याचष्टे—

इवे द्रव्यादिविषयः प्रत्ययः पुनरुच्यते ।

क्रियाणामेव सादृश्ये पूर्वसूत्रे विधीयते ॥ ५४१ ॥

तेन तुल्यमित्यनेन क्रियया तुल्यत्वस्य विशेषणात्क्रियानिमित्ते साम्ये वतिरुक्तः, तथा च गत्रा तुल्यो गत्रय इत्यत्राक्रियासादृश्ये वतिर्न भवति, अनेन त्विवार्थं वतिर्द्रव्यगुणनिमित्तेऽपि सादृश्ये भूयो विधीयत इत्यस्ति विशेषः ॥ ५४१ ॥

तथा ह्यत्रोदाहरणम्—

मथुरायामिव गृहा ब्राह्मणस्येव पाण्डुराः ।

इत्यत्र द्रव्यगुणयोः पूर्वेण न वतिर्भवेत् ॥ ५४२ ॥

मथुरायामिव पाटलिपुत्रे गृहा निश्चितनवरत्ना इत्यत्र गृहद्रव्ययोस्तुल्यत्वं ब्राह्मणस्येव क्षत्रियस्य शुक्ला दन्ता इति शौक्यगुणनिमित्तं सादृश्यम् अत्र पूर्वसूत्रेण वतिर्न भवति तस्य क्रियानिमित्तसादृश्ये निमित्तत्वादिति पुनरिहोच्यते ॥ ५४२ ॥

एतदाक्षिपति—

आरम्भस्याक्रियाऽर्थत्वे नार्थो योगेन विद्यते ।

कृते क्रियाया ग्रहणात्पूर्वयोगेन सिध्यति ॥ ५४३ ॥

तत्र तस्येवेत्यस्य योगस्य द्रव्यगुणतुल्यत्वार्थं करणेऽङ्गीक्रियमाणे पूर्वत्र क्रियाग्रहणमकृत्वा नारब्धव्यमिदम्, तथा हि क्रियाग्रहणस्य द्रव्यगुणनिमित्ते सादृश्ये मा भूदिति प्रयोजनं तत्रापि चानेन विधानवन्तर्कं तद्व्यावर्त्याभावादिति तेन तुल्यमित्येवास्तु सर्वविषये सादृश्ये वतेर्विधानमित्यर्थः ॥ ५४३ ॥

ननु न मथुरया तुलया गृहाः ; नापि देवदत्तेन तुलया दन्ता अपि तु मथुराऽधिकरणैर्गृहैरितरे तुलया देवदत्तसंबन्धिभिश्च दन्तैरितरे दन्ता इति पूर्वेणासिद्धौ षष्ठीसप्तमीसमर्थाद्विधानं युक्तमेवेत्याशङ्क्याह—

मथुराऽवयवे वृत्तिर्व्याख्याता मथुराश्रुतेः ।

ब्राह्मणावयवान्दन्तान्वक्ष्यति ब्राह्मणश्रुतिः ॥ ५४४ ॥

नेदमपूर्वं चेद्यते प्रागेवास्यार्थस्य निर्णीतत्वात् तथा हि—उपूश-दे-

यथाऽवयवे मुखे वर्तते तथा मथुराऽवयवे गृहे वर्तिष्यत इति मथुरया तुल्या इत्यादिबिग्रहोपपत्तिः नियतावयवपरिग्रहश्चात्र दन्तादीनामुपमेयत्वेन प्रयोगादवधार्यते ॥ ५४४ ॥

इदानीं पूर्वत्र क्रियाग्रहणस्य व्यवच्छेद्यमुपदर्शयन्निवार्थविषयस्य वतेरारम्भसमर्थनार्थमाह--

न का चिदिवयोगे तु बाह्यात् संबन्धिनो विना ।

षष्ठी विधीयते तत्र पूर्वेण प्रत्ययो भवेत् ॥ ५४५ ॥

यदि पूर्वत्र क्रियाग्रहणं न क्रियते तदा गौरिव गवय इत्यत्रापि व-
तिस्स्याद् इवशब्दयोगे हि व्यतिरेकविभक्तिः षष्ठी न का चिदुपदिष्यते
अनपेक्ष्य बाह्यं संबन्धिनमिवार्थमात्रे, इवार्थो हि सामानाधिकरण्येनैव
समन्वेति न तु व्यतिरेकं जनयति तथा च तद्योगे प्रथमैव भवति ॥ ५४५ ॥

मनु पूर्वत्र तृतीयासमर्थाद्वतिरित्यत्र प्रथमासमर्थात्कथं प्रसङ्ग आ-
पद्यत इत्यत आह--

आधिक्यं तुल्यशब्देन संबन्ध उपजायते ।

षष्ठीतृतीये तत्र स्तस्तुल्यशब्दो हि वाचकः ॥ ५४६ ॥

तुल्यशब्दः स्वतन्त्रस्यार्थस्य वाचक इति तेन सत्त्वभूतार्थाभिधा-
यिना समन्वये प्रतियोगिनो व्यतिरेकस्समुद्भवति तथा च तुल्याथ-
रिति विकल्पेन व्यतिरेकविभक्ती षष्ठीतृतीये भवतः ॥ ५४६ ॥

तुल्यशब्दसमानार्थस्तु यदेव शब्दः प्रयुज्यते तदा-

इवशब्दप्रयोगे तु बाह्यात्संबन्धिनो विना ।

नाधिक्यमुपमानेऽस्ति द्योतकस्सम्प्रयुज्यते ॥ ५४७ ॥

परपदार्थनिष्ठत्वेन प्रयोगात्तद्गतं विशेषं प्रकाशयन् स्वतन्त्रेणार्थ-
नायोगाद् व्यतिरेकमिवशब्दो द्योतको नापादयति ततश्च यदा तुल्य-
शब्दसमानार्थेनैवशब्देन सादृश्यमुपदिश्यते तदा व्यतिरेकविभ-
क्त्यभावादसति क्रियाग्रहणे पूर्वेण वतिर्भवेदित्यवश्यकर्तव्यमेतन्नि-
वृत्त्यर्थं क्रियाग्रहणं तथा चाक्रियार्थोऽयमारम्भो युज्यत इत्यर्थः, न
चानेनेवार्थे प्रथमासमर्थाद् गौरिव गवय इत्यत्र प्रसज्यते तत्र तस्येवे-
ति समर्थविभक्तिनियमादिति न किञ्चिदनिष्टम् ॥ ५४७ ॥

ननु पूर्वत्र तुल्यशब्देनैव सादृश्यमुपदर्शयितव्यं तृतीयानिमित्तव्य-
तिरेकहेतुनाऽनपेक्ष्य बाह्यसंबन्धिनं प्रकृत्यर्थस्येवार्थेन समन्वयाभावा-
दिवशब्देन सादृश्योपदर्शनायोगादिति कुतो गौरिव गवय इत्य-
त्र प्रत्ययप्रसङ्ग इत्याशङ्क्य इवतुल्यनिमित्तयोर्व्यतिरेकयोर्भेदप्रदर्श-
नेनासति क्रियाग्रहणे पूर्वयोगेन तुल्यनिमित्ते व्यतिरेके विधीयमानो-
वतिस्तुल्यशब्देनापि सादृश्योपदर्शनेऽतिप्रसज्येदेवेत्याह—

इवे यो व्यतिरेकोऽत्र स प्रासादादिहेतुकः ।

तुल्ये तद्विषयापेक्षमाधिक्यमुपजायते ॥ ५४८ ॥

मथुरायामिव पाटलिपुत्रे प्राकाराः, देवदत्तस्येव यज्ञदत्तस्य
दन्ता इति योऽयमिवशब्दप्रयोगे व्यतिरेकः षष्ठीसप्तमीविभक्तिनिमित्त-
उपलभ्यते नासाविवार्थनिबन्धनः; अपि त्वनपेक्षित एवेवार्थयोगे द-
न्तप्रासादादिनिमित्तोऽयं; ततश्च प्रत्ययार्थहेतुकस्य व्यतिरेकस्यात्रासं-
भवात् सामर्थ्याद्बाह्यसंबन्धिनिमित्तषष्ठीसप्तम्यन्ताद्वतिरवतिष्ठते पूर्वेण
तुल्यार्थं तु यो वतिः तत्र बाह्यं सम्बन्धिनमनपेक्ष्य तुल्यार्थनि-
मित्त एव व्यतिरेके तृतीयाऽन्ताद्वतिरिति भिन्नविषयताऽनयोः ॥ ५४८ ॥

तथा च सति पूर्वत्र क्रियाग्रहणे तुल्यार्थनिमित्ते व्यतिरेकेऽति-
प्रसङ्गमुदाहरति—

गवयेन समोऽनङ्वानिति वृत्तिस्तथा भवेत् ।

न त्वस्ति गौरिवेत्यत्र व्यतिरेक इवाश्रयः ॥ ५४९ ॥

क्रियानिमित्ते तुल्यत्वे क्रियाग्रहणप्रत्याख्यानोऽनादृते गवयेन तु-
ल्योऽनङ्वानित्यत्रापि वतिस्स्यात् साक्षाद् द्रव्ययोरेव सादृश्ये तस्मा-
दवश्यकर्तव्यं पूर्वत्र क्रियाग्रहणमिति तेनासिद्धौ द्रव्यगुणसादृश्ये
द्वितीयस्यारम्भो युक्तः, न च द्वितीयेन योगेन गवयेन तुल्योऽनङ्-
वानित्यत्र प्राप्नोति इवार्थनिबन्धनो हि व्यतिरेको न संभवतीति बाह्य-
सम्बन्ध्यपेक्षे तस्मिन्वतिद्वितीययोगेन भवति, न चात्र बाह्यसम्बन्ध्य-
नुसरणम् अत्र एव सादृश्याभावः; न चापि गौरिव गवय इत्यत्रापि
द्वितीयेन योगेन प्रत्ययः प्राप्नोति इवार्थनिबन्धनस्य व्यतिरेकस्याभा-
वाद् बाह्यसम्बन्ध्यनुसरणात् तथा चात्र षष्ठ्यभावात् प्रथमैव, न च
प्रथमासमर्थाद् द्वितीयेन योगेन प्रत्ययो विहितः, यदा तु बाह्योऽपेक्ष्यते

सम्बन्धो तदा गोरिव गवयस्य संस्थानमिति भवत्येव वतिर्गोव-
दिति ॥ ५४९ ॥

तदेवं क्रियाग्रहणसमर्थनेन योगद्वयारम्भे समर्थिते पूर्वात्तरयोर्यो-
गयोर्विषयविभागेनावस्थानमाह—

उपमेयेन सम्बन्धात्प्राक्प्रासादादिहेतुके ।

व्यतिरेके वतेर्भावो न तुल्यार्थत्वहेतुके ॥ ५५० ॥

प्रागुपमेयसम्बन्धात्प्रासादादिनिमित्तवशे सञ्जाते व्यतिरेके तद्वि-
भक्तौ षष्ठ्यां सप्तम्यां वोपजातायां पश्चादिवार्थयोगे सत्पुपमे-
यसम्बन्धे वतिर्द्वितीयेन योगेन बाह्यसम्बन्धिसमुत्थापिते व्यतिरेके
विभक्तिरियमित्यर्थः, न तु यथा पूर्वसूत्रे तुल्यत्वनिमित्त एव व्य-
तिरेके समुपजातेऽन्तरङ्गे तन्निमित्तव्यतिरेकविभक्तिस्तृतीयासमर्थात्
तत्र हि तुल्यार्थनिमित्तस्यैव व्यतिरेकस्योद्भवाद् बाह्यसम्बन्धपेक्षा
निष्प्रमाणा, किन्त्वसति क्रियाग्रहणे ब्राह्मणेन तुल्यः क्षत्रिय-
इति धर्मान्तरनिमित्तेऽपि सादृश्ये स्याद्वतिरिति विभक्तविषयत्वेऽपि
योगयोः क्रियाग्रहणं कर्तव्यमेव ॥ ५५० ॥

तदेवमक्रियाऽर्थस्समर्थितस्तत्र तस्येवेत्यारम्भः, तत्रैतत्स्थात् प्र-
कृतां विभक्तिं परित्यज्य किमर्थं समर्थविभक्त्यन्तरमुपादीयते तत्र
भाष्यं न का चिदिवशब्देन योगे तृतीया विधीयत इति तद्व्याचष्टे—

इवशब्देन सम्बन्धे न तृतीया विधीयते ।

प्रकृतां तामतस्त्यक्त्वा विभक्त्यन्तरमाश्रितम् ॥ ५५१ ॥

इवशब्देन प्रत्ययार्थे निर्दिष्टे प्रकृताया एव विभक्तेस्तेन सम्बन्धः
कल्प्येत, यदीवशब्देन योगे शेषविषये तृतीया विधीयेत तुल्यार्थ इति
तृतीयस्या इवशब्दयोगे विधानादिवशब्दस्य द्योतकत्वात् तुल्यार्थत्वा-
भावाद्, एवं तावदन्तरङ्गे सम्बन्धे नास्तीवयोगे तृतीया नापि तद्योगे
शेषविषये तृतीया ज्ञापयितुमिष्टा सप्तमीवद् बाह्यसम्बन्धपेक्षायां तु
शेषविभक्तिर्नास्तीवार्थयोगेऽपि तु कारकविभक्तिर्यथायथं क्रिया-
सम्बन्धे भवति, न च तया कारकविभक्त्यर्थो व्याप्तः तुल्यार्थयोगे
तृतीयावद्यथा प्राक्प्रदर्शितमिति प्रकृतार्थमसम्भवन्तीं तृतीयां परि-
त्यज्य षष्ठीसप्तम्यौ बाह्यार्थसम्बन्धापजनितव्यतिरेकनिमित्ते निर्दि-

श्येते; ताभ्यां च तुल्यशब्दस्य समन्वयानुपपत्तेः प्रत्ययार्थोऽप्यन्य-
इवशब्देनेह दर्शितः, तथा चान्तरङ्गे सम्बन्धे पूर्वो विधिरयं तु बाह्य-
सम्बन्धपेक्षायामिति स्फुटो विवेकः, अतोऽनन्तरभाष्यं-ननु च सप्त-
म्यपि न विधीयते एवं तर्हि सिद्धे सति यदिवशब्दयोगे सप्तमीं शा-
स्ति तज्ज्ञापयत्याचार्यो भवति तुल्यशब्देन योगे सप्तमीति कि-
मेतस्य ज्ञापने प्रयोजनं देवेष्विव नाम ब्राह्मणेष्विव नामेत्येष प्रयोग-
उपपन्नो भवतीति शेषविषये यथा तृतीया नास्ति तथा सप्तम्यपी-
त्यत एव ज्ञापकाद्यथासप्तमी भवति एवं तृतीयाऽपि भविष्यति इव-
शब्दयोगे तस्मादेव ज्ञापकादित्यनुवृत्त्यैव तृतीयान्ताद्वतौ सिद्धे तत्रे-
ति सप्तमीनिर्देशो ज्ञापयति शेषविषये भवतीवशब्दयोगे सप्तमीति
तृतीया तु नेष्यत इति नासौ ज्ञाप्यत इति भाष्यार्थः ॥ ५५१ ॥

एतद्विवृणोति—

सप्तम्यपि न तत्रास्ति ज्ञापकार्था तु सा कृता ।

इष्टा सा शेषविषये नियतासु विभक्तिषु ॥ ५५२ ॥

बाह्यसम्बन्धनिमित्तस्य व्यतिरेकस्य षष्ठ्यैव संग्रहात् सप्तमीवि-
भक्तिरत्र तृतीयावदेव नास्ति तथा चेयमपि नोपादेया, ननु च षष्ठी-
समर्था विधौ सप्तम्यर्थस्य न संग्रहो येन सम्यग्यन्तमुपमेयं प्रयुज्येत
मथुरावत्पाटलिपुत्रे प्राकारा इति षष्ठ्यर्थो हि शेषः सप्तम्यर्थस्त्वाधारः
साधनं, न च युगपच्छेषसाधनयोर्विवक्षा न्याय्या विरोधात्, साध-
नानां ह्यविवक्षा शेष इत्युक्तमत्र प्रतिपाद्यते षष्ठीसमर्थादपि वतौ
वृत्तौ विभक्तिविशेषस्याश्रयणाद् उपमानोपमेयभावमात्रस्यावगतेः
सम्बन्धसामान्ये सर्वविशेषान्तर्भाववद्युज्येत सप्तम्यन्तमुपमेयम्,
तथा हि वत्यन्तेन पदेनौपम्यमात्रं प्रतिपाद्यते लोके विशेषविभ-
क्त्यन्तर्भावे तस्याशक्तत्वादिति शास्त्रे तथैवानुगमात्सम्बन्धसामान्ये
षष्ठीसमर्थादेव वतिरूपदिश्यते सर्वविशेषाणां च सम्बन्धसामान्येऽ-
न्तर्भावाद्यदोपमेयं सप्तम्यन्तं प्रयुज्यते तदा तत्राधिकरणविवक्षाया-
मुपमानेऽप्यधिकरणविषयत्वमवसीयते गुणीभूतं ह्युपमानं प्रकृत्यर्थः
प्रत्ययार्थे, वत्यर्थेऽन्वेति, उपमेयाद्विशेषावधारणं तस्य तथा चोद्घोष्य-
ते-उपमाने यः संशयस्स उपमेयाद्व्यावर्तत इति,

नन्वेनेन न्यायेन मतुप्रत्ययोऽपि षष्ठीसमर्थादेव विधेयः तथाऽपि

सप्तम्य स्यावगमादिति किं तत्रास्मिन्निति सप्तमीनिर्देशेन ? नैतत्स-
मानं मतुपो हि षष्ठीसप्तम्यर्थ एव वाच्यं प्रधानमिति वृक्षवान्पर्वत-
इत्यादावाधारभावः श्रुत्यैवावगम्यमानोऽस्मिन्निति भेदेन षष्ठ्या नि-
र्देशं न्याय्यः, अन्वाख्याने हि प्रतीयमानो लोकेऽर्थोऽङ्गभावेनोपादी-
यते, अस्ति चात्र विशेषेण प्रतीतिः वतौ पुनरुपसर्जनभूतः प्रकृ-
त्यर्थ इति तदन्तादौपम्यमात्रस्य प्रतीतिः प्रधानस्य प्रत्ययार्थस्येति
तदेव षष्ठ्या समर्थविमक्त्या गुणभूतेन प्रकृत्यर्थेन योजनीयमिति तयैव
सप्तम्यर्थस्य व्याप्तेः सप्तमी नोपादेया सती ज्ञापकायोपादीयमाना
प्रकल्पते, तथाहि यथायोगं नियतविषयावस्थानासु विभक्तिषु परस्पर-
विषयावगाहनमनुपपन्नमित्यत्र षष्ठीविषये शेषसप्तमी भवतीति ज्ञा-
प्यते यथेवशब्दयोगे षष्ठी भवति बाह्यसम्बन्धनिमित्ता तथा सप्त-
म्यपीत्यर्थः ॥ ५५२ ॥

तदन्यास्तु विभक्तयः स्वविषयप्रतिनियता इवयोगेऽपि न समा-
कीर्यन्त इत्याह—

यदि तु व्यतिरेकेण विषयेऽस्मिन्विभक्तयः ।

प्रवर्तेरस्तृतीयैव व्यभिचारं प्रदर्शयेत् ॥ ५५३ ॥

अस्मिन्निवार्थविषये सर्वा विभक्तयो यद्यविशेषेण स्वविषयाति-
क्रमेण सङ्करेण स्युरित्येवं ज्ञापनमत्रेष्टं स्यात् तदा प्रकृता तृतीयैवेम-
मर्थं शक्नोति ज्ञापयितुमिति तां त्यक्त्वा विभक्त्यन्तराश्रयणं न
स्याद् विभक्त्यन्तरोपादाने तु सप्तम्येव शेषविषयेऽत्र भवति ना-
न्या विभक्तय इति विशेषेण ज्ञापनमिष्टमित्यवसीयते, ततश्च देवैरिव
नामेत्यादि प्रयोगोऽसाधुः ॥ ५५३ ॥

एतदेव निगमयितुमेवं तर्हि सिद्ध इति भाष्यं निगमयति—

व्यभिचारे तथा सिद्धे सप्तमीग्रहणाद्विना ।

सप्तम्येवोच्यते सर्वा न सन्त्यन्या विभक्तयः ॥ ५५४ ॥

तथेति, तृतीयाऽनुवृत्त्या सङ्करे निश्चितेऽन्तरेणापि सप्तमीग्रहणं-
यत्तस्या उपादानं तज्ज्ञापकस्य नियतविषयतां दर्शयति, एवं तर्हि
सप्तम्येवात्रोपादीयतां तथा हि ज्ञापनमपि सिध्यति पष्ठ्यन्ताच्च वतौ

योऽर्थः स एव सप्तम्यन्तादपि, विषयभावलक्षणो हि सप्तम्यर्थः
षष्ठ्यर्थमपि संग्रहीतुं प्रभवति ॥ ५५४ ॥

तथा च भाष्यं नित्यं परिग्रहोतव्यं परिग्रहोत्रधीनं भवतीत्याशङ्क्याह-

अत्यन्तमत्र विषये सप्तम्या ज्ञापकार्थता ।

बाधिताऽपि निवर्तेत षष्ठी सङ्गृह्यते पुनः ॥ ५५५ ॥

इवाथंविषयेऽसंभवन्ती सप्तमी निर्दिश्यमाना स्वात्मनो भावं
तत्र नित्यमेव ज्ञापयतीति पक्षे षष्ठी नैव स्यादिति तस्या अपि
ग्रहणमत्र पक्षे भावार्थं, ननु चासति षष्ठ्युपादाने केवलसप्तमीनिर्देशे
बाह्यसम्बन्धनिमित्तेऽधिकरण एव सप्तम्या उपपद्यमानत्वे कथं विशेष-
विषये भावो ज्ञाप्यते, सत्यां हि षष्ठ्यां शेषोऽयमिति निश्चीयते तत्रैव
षष्ठ्युपपत्तेरिति तत्साहचर्येण सप्तमी निर्दिश्यमाना स्वात्मानं तद्विष-
यं ज्ञापयेत् तस्मात् षष्ठ्या अनिर्देशे सप्तम्या ज्ञापकत्वमेव नोपपद्येत
कुत एव तथा षष्ठी बाध्येत, सत्यमेतद्-अन्यतमयैव तु विभक्त्याऽत्रे-
तरविषयव्याप्तिसिद्धेरुभयोपादानादेका ज्ञापकार्था सम्पद्यते, तत्र च
सप्तमीविषये षष्ठ्या अनिष्टत्वात्सप्तम्येव ज्ञापनार्था भाष्येऽभिहिता
षष्ठ्यन्तादपि च वतेरिष्टत्वात् स्वविषये षष्ठी नोपावर्ततेऽत्रेति इयमे-
वास्या अषाधाऽऽख्यायते,

ननु च यदि शेषविषये सप्तमीयम् अत एव ज्ञापनादित्युच्यते तदा-
ऽधिकरणसप्तम्यन्ताद्वृत्तिर्न स्याद् मथुरायामिव पाटलिपुत्रे प्राकारा-
इति, एतस्मिन् हि विषये शेषविषयेयं सप्तमीत्यनुप्रयोगे पाटलिपुत्र इति
सप्तमी न स्याद् अन्तरेणाधाराधेयविवक्षामिवशब्दयोगे हि शेषवि-
षया सप्तमी ज्ञाप्यते, ननु चानुप्रयोगेऽस्तीवशब्दः तस्माद् मथुरायामि-
व पाटलिपुत्रस्य प्राकारा इत्येव सिध्येत् तत्रेत्येतत्पुनरावर्तते तन्त्रेण
वा निर्देश इत्यधिकरणसप्तम्यन्ताद्वृत्तिरेतेन क्रिवते ; अपरेण शेष-
विषये सप्तमी ज्ञाप्यत इति भाष्यकाराभिप्रायमुपाध्याया वर्णयन्ति,

अन्ये त्वाहुः-सप्तम्यर्थोऽप्याधाराधेयभावः सम्बन्धसामान्यवि-
हितया षष्ठ्याऽन्तर्भावयितुं शक्यत एवेत्यनुप्रयोगे सप्तम्यन्तेऽपि ष-
ष्ठ्यन्तादेव प्रत्ययः न ह्यत्राधाराधेयभावविवक्षायां वतिप्रत्ययो निवा-
र्यते सप्तम्यर्थे ; अपि तु शेषविवक्षायामिवशब्दप्रयोगेऽस्ति सप्तमीत्येव
ज्ञाप्यते परं, गतमेतत् ॥ ५५५ ॥

इदानीं क्रमप्राप्तस्तदहमिति विहितोऽहार्थे वतिर्विचार्यते तथाहि
अत्राक्षेपभाष्यं किमर्थमिदमुच्यते तेन तुल्यं क्रिया चेद्वतिरित्येव
सिद्धमिति ? एतद्व्याचष्टे—

पूर्वाभ्यामेव योगाभ्यां विश्रहान्तरकल्पनात् ।

अहार्थेऽपि वतिस्सिद्धस्स त्वेकेन निदर्श्यते ॥ ५५६ ॥

इदं राजानमर्हति वृत्तं राजवद्वृत्तमित्युदाहरणम् अत्र च क्रियाग्रह-
णस्यानुवृत्तेस्तदिति द्वितीयासमर्थादहर्हतेः कर्तरि क्रियालक्षणे प्रत्ययो-
भवति अर्हतेः कर्त्री या क्रिया वृत्तादिलक्षणा तस्यां प्रत्ययः, एष चार्थो-
यथाविभागप्रदर्शकं राज्ञा तुल्यं वर्तते वृत्तमिति वाक्यं क्रियते तदाऽपि
प्रतीयते, ततश्च तृतीयाऽन्तात्तेन तुल्यमित्येवात्र वतिस्सिद्धः, यदाऽपि तु
राजानमर्हति धैर्यं राजवद्धैर्यं वेषो वा ब्राह्मणमर्हत्युपशमो ब्राह्मणवदु-
पशम इत्युदाहरणं तदाऽपि तत्र तस्येवेत्यनेन प्रत्ययस्सिद्धः, क्रियातु-
ल्यत्वाभावात् तेन तुल्यमनेन नात्र सिद्धिः, यत्किल राजानमर्हत्यन्यस्य
धैर्यं तद्राज्ञ इव धैर्यमिति शक्यते वक्तुं, केवलं विग्रहवाक्यभेदमात्रं-
वस्तुतोऽभेदः, यदा तु भाष्ये तेन तुल्यमित्येव सिद्धमित्येकेन योगेन
सिद्धिरुक्ता सोपलक्षणार्था वेदितव्या, उदाहरणमात्रं हि तत् तथा च
स वतिरेकेन निदर्श्यते उपलक्ष्यत इत्यर्थः, पूर्वणैवात्र सिद्धिरित्येताव-
ति तात्पर्यम् ॥ ५५६ ॥

तत्र तेन तुल्यमित्यनेन तावत्कथं सिद्धिरित्याह—

तेन तुल्यमिति प्राप्तेः क्रियोपाधिः प्रसिध्यति ।

राजवद्वर्तते राजेत्यत्र भेदे विवक्षिते ॥ ५५७ ॥

क्रियातुल्यार्थलक्षणप्रत्ययार्थावच्छेदद्वारेणोपाधिर्विशेषणं यस्य
वतेः स सिध्यति तेन तुल्यमित्यनेनैवात्र प्राप्तेस्तस्यानया वा प्राप्त्ये-
त्यर्थः, तथाहि राजानमर्हति वृत्तमित्येष एवार्थो राज्ञा तुल्यं वृत्तम-
स्येति, ननु च भवेत्सिद्धं यदा राजवद्वर्तते ब्राह्मण इति विवक्षा यदा
तु राजवद्वर्तते राजेत्यर्थः तदा कथं ? न हि तेनैव तस्योपमानं सम्भ-
वतीत्यत आह—अत्र भेदे विवक्षित इति, भेदोऽत्र विवक्षित इत्यौपम्य-
मस्ति ॥ ५५७ ॥

कथमेकस्य भेद इत्याह—

राजत्वेन प्रसिद्धा ये पृथुप्रभृतयो नृपाः ।

युधिष्ठिरान्तास्तेऽन्येषामुपमानं महीक्षिताम् ॥ ५५८ ॥

इह पृथुभरतययातिदिलीपप्रभृतयोऽनवद्यचरिताः परिपूर्णराज-
वृत्ता युधिष्ठिरावधयो राजानः ते च प्राथमकल्पिकाः साम्प्रतिकस्याप-
रिपूर्णराजोचितसमाचारस्य प्रशंसाऽर्थमुपमानमुपादीयन्ते, प्रसिद्धेन
राज्ञा तुल्यमस्य वृत्तं राज्ञो राजवदयं वर्तत इति, अपरिपूर्णराजसमा-
चारस्य हि राजविपरीतमपि वृत्तं संभाव्यत इति प्रशंसायां राजवद्भू-
त्तमस्येत्युच्यते तथा च भेदे सत्युपमानोपमेयभावः, प्रयोगसान्दर्भ्या-
देव चैवंविधभेदावसायोऽत्राभेदे वतेरनुपपत्तेः ॥ ५५८ ॥

ननु च प्रजापालननिमित्तं राजत्वमुपमेयस्याप्यस्तीति राजेवाथ-
मिति केन विशेषणान्येनोपमीयते ? अथास्य रक्षादिराजकार्यं नास्ति
तदा सादृश्याभावात् कथमत्र प्रसिद्धो राजोपमानं स्यादित्यत आह—

सिद्ध्यसिद्धिकृतो भेद उपमानोपमेययोः ।

सर्वत्रैव यतोऽसिद्धं प्रसिद्धेनोपमीयते ॥ ५५९ ॥

परिपूर्णापरिपूर्णगुणनिमित्तः प्रसिद्धिकृतः सर्वत्रोपमानोपमेयभा-
वः अनेनैवेति काऽत्र विचिकित्सा सर्वथा भेदेऽभेदे वा तस्यानुपपत्ते-
रावेदितत्वात्, तथाहि ब्राह्मणवदधीते क्षत्रिय इति करणसौष्टवाति-
शयाद् ब्राह्मणाध्ययनं प्रसिद्धमप्रसिद्धस्य क्षत्रियाध्ययनस्योपमानम्
एवमिह यस्य परिपूर्णं राजत्वं चतुरुदधिमेखलापर्यन्तपृथिवीपाल-
नात्स प्रसिद्धो भरतादी राजैव व्यपदिश्यते न त्वस्य राजानं वृत्तम-
र्हतीति व्यपदेशः, यस्त्वेकदेशस्वामी कोशदण्डादिसाधनदरिद्रोऽकृता-
त्मरक्षो विशृङ्खलचेष्टः संभावितः स प्रशस्यते राजवद्भूत्तमस्येति, एवं-
प्रसिद्धेन वसिष्ठादिना ब्राह्मणेनान्यो ब्राह्मणवदयं वर्तते ब्राह्मण-
इत्युपमीयते ॥ ५५९ ॥

तदेवमत्र तेन तुल्यमिति सिद्धं तत्र तस्येवेत्यनेन त्वसिद्धिरित्याह—

राजवद्भूपमस्येति राजन्येव विवक्षिते ।

अक्रियाऽर्थेन योगेन द्वितीयेन भविष्यति ॥ ५६० ॥

अक्रियाऽर्थोऽयमारम्भ इति व्यवस्थापितं, तथा च रूपादिगुणतु-
ल्येऽनेन सिध्यति वतिः भरतस्य राज्ञ इवास्य रूपं धैर्यमुपशमो राज-
वदिति, एतच्चारब्धेऽपि तदर्हमित्यस्मिन्नर्हतेः कर्त्र्या क्रियायामेव प्र-
त्ययस्फेष्टेन सिध्यतीत्यवश् पूर्वण साध्यम्, तदेवं पूर्वण सिद्धिरूप-
पादिता, अतोऽनन्तरमारम्भसमर्थनार्थं भाष्यं-न सिध्यति तृतीया-
समर्थात्तत्र यदाऽन्येन कर्तव्या क्रियामन्यः करोति तदा प्रत्यय उत्प-
द्यते, इह पुनर्द्वितीयासमर्थादात्मार्थायां क्रियायामर्हति कर्तरि निश्चि-
तबलाधाने प्रत्यय उत्पद्यत इति ॥ ५६० ॥

एतद्व्याचष्टे—

उपमानाविवक्षायां नियमार्थोऽयमुच्यते ।

धर्मोऽर्हति क्रियाकर्ता तदर्थं वचनं पुनः ॥ ५६१ ॥

इह यदा सामान्यवचनो राजशब्द उपादीयते तदा जातिमात्रोपा-
दाने भेदस्याविवक्षितत्वात्तन्निवन्धन उपमानोपमेयभावो नास्ति, तत्र
हि राजानमेवायमाचारोऽर्हति नान्यमित्यवधारणविवक्षा राजसंब-
न्धित्वेनावधारितस्यापि वृत्तस्यान्यसम्बन्ध्यपाकरणेन बलाधानं-
स्थैर्योत्पादनमत्र विवक्षितं राजवदिदं वर्तत इति, किञ्च यदा तेषामेव
प्रसिद्धानां राज्ञां कश्चिदुच्यते राजवद्वर्तत इति तदोपमानोपमेयभावो-
नास्ति ॥ ५६१ ॥

तदाह—

कृतहस्तवदित्येतत्प्रसिद्धेष्वेव दृश्यते ।

राजत्वेन प्रसिद्धे च राज्ञि राजवदित्यपि ॥ ५६२ ॥

कृतोऽभ्यासान्निवेशितो हस्तो येनासौ कृतहस्तोऽर्जुनप्रभृतिः
प्रसिद्धः स एव चैवमुच्यते चिच्छेद कृतहस्तवदिति नात्र परेण कृत-
हस्तेन तुल्यत्वं विवक्षितं किन्तर्हि दृढमुष्टेरस्यैव य उचितश्छेदः शरीर-
पातनं तदनेन कृतमित्येषोऽर्थो विवक्षितः, तदा चोपमानोपमेयभावा-
भावात् कृतहस्तमर्हति नान्यमित्येवं विज्ञातस्यापि कृतहस्तत्वेन निय-
मार्थं पुनः श्रुतिः कृतहस्तवदिति,

एवं प्रसिद्धस्य राज्ञो राजत्वेन निर्ज्ञातस्यापि

“पाण्डोर्विदुर ! सर्वाणि प्रेतकार्याणि कारय ।

राजवद्राजसिंहस्य' इत्येतत्प्रयुज्यते, न चात्र पाण्डोरन्येन राज्ञा सम्भवत्युपमानं परिपूर्णगुणत्वात् ततश्चायमत्रार्थः—यानि राजानमेवाहन्ति प्रेतस्य परलाकप्राप्तस्य कार्याणि सम्पाद्यानि तानि विधत्स्वेति ॥ ५६२ ॥

तथा चास्य योगस्यायं तात्पर्यतो विषय इत्याह—

अराज्ञि येषां धर्माणां दृष्टोऽत्यन्तमसम्भवः ।

ते राजानि नियम्यन्ते त्यज्यन्ते व्यभिचारिणः ॥ ५६३ ॥

ये राजन्येव द्रष्टा धर्मास्तेषां तत्रैव निश्चितानां बलाधानं स्वर्यात्पादनं यदा विवक्षितं भवति तदा नियमाय भवति प्रयोगो नियमे चान्यनिवृत्तिरिति राजानमेवेदमेव च वृत्तमर्हतीत्युभयतो नियमस्सम्पद्यते यदाह त्यज्यन्ते व्यभिचारिण इति राजानमेवेदं वृत्तमर्हति नेदमन्यास्साधारणमराजसु नास्त्यस्य संभव इत्यात्माहर्षायां क्रियायामर्हतिकर्तरि निश्चितबलाधान इत्यस्य भाष्यस्यार्थः, अर्हतिकर्ता वृत्तव्यापारः क्रिया तस्य च कर्तुर्व्यापारस्य कर्जन्तरेभ्यो यदाऽवच्छेदो विवक्षितस्तदाऽनेन सूत्रेण वतिरित्यर्थः, सा च क्रिया आत्माहर्षा द्वितीयाऽन्तवाच्यस्यार्थस्य याऽत्मनोऽर्हा नान्यार्हेति, राजवद्रूपं राजवद्वैर्यमित्यादौ तु तत्र तस्येवेत्यनेनैव, तदर्हमित्यनेन त्वर्हतेः कर्त्र्यां क्रियायां विधानादत्राप्तेः, तदिदमत्र तात्पर्यम् ; भेदे विवक्षिते पूर्वेण वतिः सिद्धः ; अभेदविवक्षायां तूपमानोपमेयभावाभावान्नियमफलेनानेन वतिरिति ॥ ५६३ ॥

ननु च राजानमर्हत्येतद्वासो ब्राह्मणमर्हत्येष कमण्डलुरित्यत्र कस्मादयं वतिर्न भवति ? अनभिधानात् तथा चेह क्रियाग्रहणानुवृत्तेरर्हतेः कर्त्र्यां क्रियायामेवायं प्रत्यय इत्याह—

अर्हतेश्च क्रिया कर्त्री या तस्यां वतिरिष्यते ।

राजानमर्हति च्छत्रमिति न त्वेवमादिषु ॥ ५६४ ॥

अर्हतिकर्तरीति सामान्येन विधानेऽपि वृत्तादिकायां क्रियायामेव प्रत्यय इष्यते न च्छत्रादावर्हतिकर्तरि द्रव्ये ॥ ५६४ ॥

कुत एतदित्याह—

प्रयुक्तानां हि शब्दानां शास्त्रेणानुगमस्सताम् ।

छत्राद्यर्थे तु वचने वत्याख्यानं न सम्भवेत् ॥ ५६५ ॥

सिद्धे शब्दार्थसम्बन्धे शास्त्रारम्भान्न शास्त्रेण शब्दा जन्यन्ते; अपि तु शिष्टप्रवाहप्रयुक्तानां विद्यमानानामेव तेषां साधुत्वानुसरणमात्रमिति निर्णीतचरमेतत्, ततश्च राजवच्छत्रं ब्राह्मणवत्कमण्डलुरित्यस्य शब्दस्योपमानोपमेयभावानङ्गीकरणे नार्हत्यर्थस्य विवक्षितस्याप्रत्यायकत्वादसाधुत्वेऽन्वारख्यानं नोपपद्यते किञ्च तेन तुल्यमित्यनेनव सिद्धे प्रत्याख्यानं यदस्य योगस्य क्रियते तदेवं सति न स्यात् तथा हि राजवच्छत्रमित्यादौ तेन तुल्यमित्यनेनासिद्धिः क्रियोपाधौ तुल्यत्वे तेन विधानाच्छत्रादिषु कर्तृष्वसिद्धेरित्येतदर्थमिदं सूत्रं स्यादिति कथं प्रत्याख्यायते ? अभ्युपगम्य च तत्प्रत्याख्यानमन्यथा समर्थ्यमाने राजवद्धृत्तमित्यादौ प्रयोगे छत्रादौ कर्तरि प्रत्ययस्याभावः स्फुटमुक्तो भवति भाष्यकृतेत्याशयः, ततश्चारम्भेऽपि क्रियैवास्य वाच्येत्येवमारम्भप्रत्याख्याने समफले भवतः ॥ ५६५ ॥

तदेवं भाष्ये समर्थितोऽस्यारम्भः प्रत्याख्यानं तु तत्र नास्तीति कुतो निश्चितं तदित्याह—

तदर्हमिति नारद्व्यं सूत्रं व्याकरणान्तरे ।

संभवत्युपमात्राऽपि भेदस्य परिकल्पनात् ॥ ५६६ ॥

आपिशलाः काशकृत्स्नाश्च सूत्रमेतन्नाधीयते; अतोऽवसीयते प्रत्याख्यानमस्य, तथाहि भाष्यकारस्तन्त्रान्तरादेवावसितमर्थं स्ववचनेनादिदेश परमतमप्रतिषिद्धमनुमतमिति हि तन्त्रयुक्तिः, तत्र कोऽभिप्रायः तेषामाचायीणां ये सूत्रमिदं नाधीयतेः उच्यते—इहाभिन्नेऽप्यर्थे भेदपरिकल्पनयोपमानोपमेयभावोपपत्तेः पूर्वैर्नैव सिद्धो वतिरित्यस्यानारम्भः ॥ ५६६ ॥

कथं भेदपरिकल्पनेत्याह—

एकस्य कार्यनिर्ज्ञानात्सिद्धस्य विषयान्तरे ।

तद्धर्मत्वविवक्षायां बुद्ध्या भेदः प्रकल्प्यते ॥ ५६७ ॥

एकस्याप्यर्थस्य विषयान्तरे निर्जातकार्यस्य यत्र विषयान्तरेऽन्य-
स्मिन्विषये तद्धर्मत्वं तत्कार्यकरणशक्तत्वं यदा विवक्षितं भवति तदा
तत्कार्यकरणनिमित्ततया कल्पनया बुद्ध्या नानात्वं समारोप्यते तथा
च नानात्वस्यावस्थापनान्निजाच्चाभेदाद् भेदाभेदाश्रयमुपमानोपमे-
यत्वमुपपद्यते तथाहि यथा भवानन्यस्मिन् रणे पूर्वत्राभ्यासवशा-
द्धस्तलाद्यवेनाच्छेत्सीत् तथा तेन तुल्यमन्यदाऽपि च्छिनत्तीति; एवं
पूर्वापरकालतया कार्यभेदात् प्रसिद्धप्रसिद्धिभ्यां च भेदकल्पनया
चिच्छेद कृतहृष्टवदित्येकत्राप्युपमानोपमेयभावापपत्तौ सिद्धः पूर्वेणैव
वतिः, तथा सामान्यवचनेऽपि राजशब्दे निर्जातविशेषवृत्तौ वा विष-
यान्तरे दृष्टेन धर्मेण प्रसिद्धेनाप्रसिद्धस्योपमानं यानि वा भूतपूर्वाणां-
राज्ञां प्रेतकार्याणि तत्तुल्यतया पाण्डोरपि विद्यतस्वेत्यर्थः ॥ ५६७ ॥

अवश्यं चैतदेवं ज्ञेयम् अन्यथा सूत्रारम्भे वतिर्भवतु; इवशब्दस्तु
भेदाभावादत्र न स्यादित्याह—

सूत्रारम्भान्न चैतस्मादिवशब्दस्य विद्यते ।

प्रयोगस्तोऽपि चैतस्य विषये विद्यते वतेः ॥ ५६८ ॥

क्रियमाणे सूत्रे वचनात् प्रत्ययो लभ्यते इवप्रयोगस्तु प्रसिद्धत्वाद्
भेदपरिकल्पनामन्तरेण न घटामेतीत्यावश्यकोऽत्र भेदः ॥ ५६८ ॥

दृश्यते च परिकल्पितभेदेऽन्यत्रापीहेवशब्द इत्याह—

दस्युहेन्द्र इवेत्येतदैन्द्रै मन्त्रे प्रयुज्यते ।

अन्यत्र दृष्टकर्मेन्द्रो यथेत्यस्मिन्विषयिते ॥ ५६९ ॥

इन्द्र इव ह्युपस्तूयसे इन्द्र इव दस्युहा भव क्षेत्राणि सृजेत्यत्र इन्द्रदे-
वताके मन्त्रे दृष्टोऽयमितीवशब्दो नानात्वाध्यारोपेणोपमानोपमेयभावं
द्योतयति, तथाहि—इन्द्र एवेन्द्र इवेत्यत्रोपमीयते नानात्वं च विषयान्तरे
निर्जातकार्यं विषयान्तरे तद्धर्मविवक्षायामत्र, ततश्चायमर्थः—यथा त्व-
मन्यत्रेन्द्रस्तस्करनिपातनव्यापारो भूतस्तथेहापि भवेति इन्द्र इवेन्द्रः
प्रसिद्धप्रसिद्धिकृतदृष्टादृष्टकार्यभेदाद् भेदपरिकल्पनया कश्यते ॥ ५६९ ॥

अत्रव लौकिकमप्युदाहरणमाह—

पूर्वामवस्थामाश्रित्य याऽवस्था व्यपदिश्यते ।

सदृशत्वं तवैवेति तत्रैवमभिधीयते ॥ ५७० ॥

अवस्थाभेदेन पदार्थभेदमाश्रित्य सादृश्यसंप्रत्ययो द्रष्टः, तद्यथा यौवनावस्थां चारुत्वातिशयवर्ती प्रसिद्धामाश्रित्यान्या स्थाविरावस्थोपमीयते तवैव सदृशस्त्वमिति, अवस्थाभेदे ह्यवस्थावतो भेदमाश्रित्यत्वया तुल्यस्त्वमित्येक एवोपमीयते ॥ ५७० ॥

तदयमत्र सङ्क्षेपः—

प्रसिद्धभेदं यत्रान्यदुपमानं न विद्यते ।

उपमेयस्य तत्रात्मा स्वबुद्ध्या प्रविभज्यते ॥ ५७१ ॥

वास्तवे भेदे सति स्तुत्यतिशयविवक्षयाऽनन्वयालङ्कारमुखेनैकस्यैवोपमानोपमेयभावः प्रतीतचरः, तद्यथा—

रामरावणयोर्युद्धं रामरावणयोरिवेति,

एवं नान्यो भवतस्सदृशस्सम्भवति यदि परस्त्वमेवात्मनः सदृश इत्युपमानान्तरासंभवेन स्तूयतेऽर्थः, तत्र च बुद्धिपरिकल्पनया भेदस्समवलम्बनीयः ॥ ५७१ ॥

तदेवं काल्पनिकस्य भेदस्य राजेव त्वं राजेतीवशब्दप्रयोगान्यथाऽनुपपत्त्याऽवधारितत्वात् पूर्वणैव सिद्धेः प्रत्याख्यानं सिद्धम्, तत्रतत्स्याद् गाणोऽयं विषयः पूर्वसूत्रस्य सति च मुख्ये वास्तवभेदविषये कथमत्र प्रवृत्तिरित्याशङ्क्याह—

योऽपि स्वाभाविको भेदस्सोऽपि बुद्धिनिबन्धनः ।

तेनास्मिन्विषये भिन्नमभिन्नं वा न विद्यते ॥ ५७२ ॥

योऽपि वस्तुसन्निवेशी भेदः सोऽपि बुद्ध्युपाकृढ एव भेदव्यवहारो वर्तयतीति बुद्धेरेवात्र स्वातन्त्र्यादस्मिन् शब्दस्य व्यवहारे वस्तुतो नानैकं वा न संभवति, अभिन्नेऽपि बुद्ध्याभेदाद् भिन्नेऽपि चाभेदसमारोपेण व्यवहारान्तानेष शालीन् भुञ्जमह इति, उपमायां च बुद्धिपरिकल्पितभेदहेतुत्वं प्रागेव प्रतिपादितम् ॥ ५७२ ॥

अत्रैव भाष्यकारीयं संवादमाह—

अङ्गदी कुण्डली चेति दर्शयन्भेदहेतुभिः ।

चैत्रमीदृशमित्याह बुद्ध्यवस्थापरिग्रहात् ॥ ५७३ ॥

उपदेशोऽजनुनासिक इत्यत्र गुणैः परिप्रापणमुद्देश इत्युद्देशलक्षणस्येदमुदाहरणं भाष्ये-अङ्गदी कुण्डली व्यूढोरस्कस्ताम्रायताक्षो वृत्तबाहुरीदृशो देवदत्त इति, तत्र गुणैरङ्गदित्वादिभिरवच्छेदकैः देवदत्तमेव लक्ष्यन्तीदृशोऽनेन तुल्य इत्याचष्टे, तत्र नान्येन तुल्यो विवक्षितः कितर्हि-अङ्गदित्वादिभिर्धर्मैरुपक्षितो यो बुद्धौ तदानीं परिस्फुरति तेन सदृश इत्यभिमतम् ; अतश्च बुद्धिप्रतिबिम्बेन बाह्यस्य सारूप्याभिधानाद् बुद्धिसमारोपितभेदः स्फुटमेवोपमानोपमेयभाव उक्तः ॥५७३॥ किमेवमभिधाने फलमित्याह—

एतैश्शब्दैर्यथाभूतः प्रत्ययात्मोपजायते ।

तत्प्रत्ययानुकारेण विषयोऽप्युपपद्यते ॥ ५७४ ॥

अङ्गदीत्यादिभिश्शब्दैर्यदर्थवभासो ज्ञानविशेष उद्भवति तदाकारसादृश्येन बाह्योऽर्थोऽवबोध्यते, ज्ञानाकारस्यैव बाह्यत्वेन व्यवहर्तृभिरध्यवसायात्, तदिदमत्र तात्पर्यम्-अङ्गदित्वादिभिर्धर्मैराच्छुरितो बुद्धावाकारो यमर्थं बाह्यं पश्यतस्ते समुद्रच्छति स त्वया देवदत्त इति व्यवहर्तव्य इति दृश्यविकल्पयोरभेदाध्यवसायेन व्यवहारसिद्धिः ॥५७४॥

तस्मात्काल्पनिक एव भेदः सर्वत्रोपयोगोति व्याप्तिमाह—

बुद्ध्यवस्थाविभागेन भेदकार्यं प्रतीयते ।

जन्यन्त इव शब्दानामर्थास्सर्वे विवक्षया ॥५७५॥

यद्यच्छास्त्रे भेदकार्यं तत्तद् बुद्धिकृतभेदावलम्बं, तथाहि कारकव्यवहारो बुद्ध्यवस्थानिबन्धनोऽभिहितो व्यपदेशिवद्भावाच्चैकाचोद्विर्वचनमित्वाद्यनुसन्धेयम्, युक्तं च तद् यतो बहिस्सदसत्त्वमनपेक्ष्यैव विवक्षाप्रापितसन्निधानेऽर्थे कृतपदबन्धाश्शक्तयः, तथा च प्रयोक्त्रभिः सन्धानेन शब्दानामर्थप्रादुर्भावोऽवतिष्ठते, चिरातीतानामपि कंसादीनां प्रत्ययोपकृतसदाकाराणां प्रयोज्यप्रयोजकभावव्यवस्थायां कंसं धातयति बलिं बन्धयतीत्यादिप्रयोगप्रवृत्तेः ॥ ५७५ ॥

तस्माच्छब्दार्थो न वस्त्वर्थ इत्याह—

तथाविधेऽपि बाह्येऽर्थे भिद्यन्ते यत्र बुद्ध्यः ।

न तत्र कश्चित्सादृश्यं सदपि प्रतिपद्यते ॥ ५७६ ॥

व्यक्त्यन्तरसादृश्येष्वप्यर्थेषु साधारणधर्मावलम्बना यावद् बुद्धयो न जातास्तावत्सदप्यनङ्गीकृत्य सादृश्यमत्यन्तव्यावृत्ताकार-
बुद्धिपरिच्छेद्यतया न कश्चित्प्रतिपत्ता साम्यमवगच्छति गवयसंस्था-
नानुपलम्भे हि गवि न तत्सादृश्यप्रत्ययः ॥ ५७६ ॥

अत्यन्तव्यावृत्ते च बुद्धिसमारोपिताभेदाश्रयो भवति सम्प्रत्यय-
इत्याह—

अत्यन्तं विषये भिन्ने यावत्प्रख्या न भिद्यते ।

न तावत्प्रत्यभिज्ञानं कस्य चिद्विनिवर्तते ॥ ५७७ ॥

अत्यन्तव्यावृत्तायामपि व्यक्तौ बुद्धेर्भिन्नाया अनुत्पत्तावन्वयिध-
र्माच्छ्रुरणयाऽभेदावसाये स एवायमित्येकाकारपरामर्शोऽविचलः
समुदेति, तथाहि मन्दालोके देशे दूराद्वा रूपमात्रेणार्थावधारणाद्वि-
वेकेनावसाये पूर्वदृष्टाकारानुसन्धानेनाभेदेनावसायः; निकटे स्फीता-
लोकेऽपि च प्रथमाक्षसन्निपाते झटिति पूर्ववासनोद्बोधात्स एवाय-
मिति प्रत्यभिज्ञोत्पत्तिः, एवं देवदत्तयज्ञदत्तयोर्भेदमनवसायैक्यप्रति-
पत्तिः ॥ ५७७ ॥

तदेवं भेदाभेदव्यवहारस्य बहिस्सदसत्त्वपरामर्शोऽनुपकारक इति
प्रत्ययप्रतिभासिना भेदाकारेण सम्भवत्यैकस्यैवोपमानोपमेयभाव इति
राजवद् वृत्तमित्यादेः पूर्वेणैव सिद्धावबुधबोधनार्थं तदर्हमित्यस्या-
रम्भइत्याह—

अयमेव तु सूत्रेण भेदो भेदेन दर्शितः ।

प्रसिद्धमपि दुर्ज्ञानमबुधः प्रतिपद्यते ॥ ५७८ ॥

अयमेव बुद्ध्यवस्थाऽऽश्रयो भेदव्यवहारो योगारम्भेण व्युत्पाद्यते
वास्तवाद् भेदादयमन्यो भेद इति भेदेन पृथक्त्वेन ख्यापितः सूत्रा-
रम्भेण, न हि सर्वः स्वयमेवंविधमथ विवेक्तुमुत्सहते सर्वपुरुषाधिका-
रेण च शास्त्रप्रवृत्तिरिति प्रतीतेऽप्यर्थे मन्दबुद्धिव्युत्पादनाय शास्त्रा-
रम्भो युक्तः, राजानमर्हतीति च विग्रहान्तरं दृश्यते मन्दमतीनां पूर्वेण

सिद्धयध्यवसायनिमित्तं तदत्र दुर्ज्ञानत्वमेकस्योपमानोपमेयाभावाभा-
वात् स्यात् ॥ ५७८ ॥

तच्च न युक्तं दृश्यते ह्येकस्याप्युपमानोपमेयभाव इत्यबुधबोधनार्थ-
मपि नेदमारब्धव्यमित्याह—

वैयाकरणवद् ब्रूते न वैयाकरणस्सदा ।

वैयाकरणवद् ब्रूवेत्यतः सोऽप्यभिधीयते ॥ ५७९ ॥

व्याकरणज्ञोऽपि कश्चिद् ग्राम्यदुर्भगाभिधानप्रयोगादवगतसंस्का-
रशब्दाभिधानाच्च वैयाकरणत्वमतिक्रान्तः साधुशब्दप्रयोगकुशलैर्वैया-
करणैरुपमीयते वैयाकरणवत्कथयेति, अन्यैस्तुल्यमभिधत्स्व म्लेच्छ-
भाषणदुर्ग्रहं त्यजेति ॥ ५७९ ॥

तथा—

के चित्पुमांसो भाषन्ते स्त्रीवत्पुंवच्च योषितः ।

व्यभिचारे स्वधर्मोऽपि पुनस्तेनोपदिश्यते ॥ ५८० ॥

व्यभिचार इति स्वधर्मस्य तथा च सम्भावितस्वधर्माः सजाती-
यैरेवोपमीयन्तेऽर्थाः पुंवदभिधीयताम्, अन्यैरनुवृत्तपुरुषोचितभाषणे-
स्तुल्यमभिधत्स्व म्लेच्छभाषणदुर्ग्रहं त्यजेति, तथा के चित्पुमांसो-
भाषन्ते भवद्भिः कथ्यतां किमप्रगल्भमोक्तिभिः सदसि योषित्सम्भावन-
योपहास्यतामात्मा नीयत इति तथाऽतिप्रगल्भभाषिणी का चिद-
भिधीयते स्त्रीवदभिधीयताम् अन्याभिर्युवतीभिः स्त्रीभिस्तुल्यं कथ्य-
तां माऽतिप्रगल्भमोक्तिभिर्योषित्सीमानं हासिरिति, तथा क्लैव्यमाच-
रन् कश्चिदुच्यते पुंवद्युध्यस्व यथाऽनतिवृत्तपौंसना युध्यन्ते तथा
युध्यस्वेत्यर्थः ॥ ५८० ॥

तदेवं स्वोचितानुष्ठानत्यागदर्शनादात्मीयाचारोऽप्यप्रसिद्धत्वादु-
पमया विधीयत इति दृष्टम्, तथा चैकस्योपमानोपमेयभावो न
दुर्ज्ञानः, यत्तु प्रागुक्तं पूर्वावस्थामाश्रित्य तवैव सदृशस्त्वमित्यवस्था-
न्तरं साम्प्रतिकमुपमायत इति तत्रोक्तीतात्पय व्याचष्टे—

सदृशस्त्वं तवैवेति लोके यदभिधीयते ।

उपमानान्तरं तत्र प्रसक्तं विनिवर्तते ॥ ५८१ ॥

सर्वोपमानधर्मातिक्रान्तस्त्वमित्यन्योपमानव्यावृत्त्या स्तुतिपरमे-
तदभिधानमनन्वयालङ्कारच्छाद्ययेति व्याख्यातमेतत् ॥ ५८१ ॥

तदेवं सर्वत्र भेदकल्पनयोपमानोपमेयभावप्रकल्पतेव्याकरणान्तरे
नारब्धमिदं सूत्रमितीहाप्युपमानविवक्षायामनारम्भोऽस्याभ्युपगत-
एव विवक्षान्तरे त्वावश्यकमिदमित्याह—

युक्तमौपयिकं राज्ञ इत्यर्थस्य निदर्शने ।

उपमानाविवक्षायां तदर्हमिति पठ्यते ॥ ५८२ ॥

युक्तमिदमुचितमिदं राज्ञो वृत्तं राज्यानुपालने ह्युपायभूतमिदमिति
निश्चितबलाधानख्यापनेनास्त्युपमानोपमेयभावविवक्षेति तत्सम्बन्धे
विहितस्य वतेर्नायं विषय इति पृथक्सूत्रमत्र प्रत्ययविध्यर्थं पठ्यत-
इत्यारम्भोऽस्य समर्थितः, अमयाशयः—भवेदुपमानोपमेयभावविव-
क्षायां सिद्धिः, तथा च व्याकरणान्तरेऽस्यानारम्भः, एवमिहाप्य
नारम्भः परमतस्याविरुद्धस्याप्रतिषिद्धत्वाद् अर्हत्ताप्रतिपिपादयि-
षायां त्वस्यारम्भः सफल इति व्याकरणान्तरेऽव्याप्तिरुद्धाविता, अत-
एव भाष्यकारः—प्रयोजनस्थापनादेव विरतो नौपम्याश्रयेण प्रत्याचख्यौ,
इत्थं च वैयाकरणवद् ब्रूहीत्यादावपि यदौपम्यमविवक्षित्वा योग्य-
तामात्रं प्रतिपिपादयिषितं भवति तदाऽनेनैव वतिरिति सिद्धम् ॥ ५८२ ॥
इदानीं वक्ष्यमाणप्रस्तावार्थमाह—

प्रसक्तानुप्रसक्तस्तु वतिशेषोऽभिधीयते ।

उपमानाभिसंबन्धादस्मिन्वातिरुदाहृतः ॥ ५८३ ॥

इह वृत्तिपदविचारः प्राधान्येन प्रस्तुतः, तत्र चोपमानसमासवि-
चारानुपङ्गेणोपमानसम्बन्धे विधीयमानस्य वतेरिहोपन्यासो विचा-
रोयेत्युपमानवतिरनुषङ्गायातः प्रसक्तः तस्यानु पश्चात् क्रमायातोऽ-
नुपमानवतिरप्युपसर्गाच्छ्रुत्वा धात्वर्थ इत्ययमवशिष्टः प्रसङ्गेन
विचारार्थं निरूप्यत इति प्रकरणानुसन्धिः, तत्रार्थग्रहणं किमर्थं नोप-
सर्गाच्छ्रुत्वा धातावित्येवोच्येतेति भाष्येऽर्थग्रहणमाक्षिप्तम् ॥ ५८३ ॥
तत्राभिप्रायं व्याचष्टे—

प्रधानकल्पनाभावे गुणशब्दस्य दर्शनात् ।

उपसर्गाद्वर्तौ सिद्धा धातौ धात्वर्थकल्पना ॥ ५८४ ॥

धातुशब्देन भूवादेर्मुख्यतः प्रत्यायनाद्धातावित्युक्ते तस्य शब्दस्य प्रत्ययवाच्यत्वाभावादन्तरेणाप्यर्थग्रहणं धातुरूपाध्यासाद् गुणकल्प-
नया सामर्थ्यात्तत्सहचरितोऽर्थो लभ्यत इति किमर्थग्रहणेनेत्यर्थः,
अतएव भाष्यं शब्दे कार्यासम्भवादर्थं कार्यं विज्ञास्यत इति ॥५८४॥

तत्रतत्साहचर्यान्नियोगतोऽर्थे प्रतिपत्तिः कथम् अन्यस्यापि धातु-
सबन्धिनः शब्दधर्मस्य धातुना साहचर्यादित्यत आह—

स्वं रूपमिति चैतस्मिन्नर्थस्यापि परिग्रहः ।

रूपवज्ज्ञापितस्तस्मादासन्नोऽर्थो ग्रहीष्यते ॥ ५८५ ॥

अन्तरङ्गत्वादहेयत्वादसाधारणत्वाच्च स्वं शब्दस्येत्येव सत्त्वेन
विशेषितस्य रूपस्य परिग्रहे सिद्ध्ये स्वं रूपमिति रूपग्रहणं रूपवद-
र्थोऽप्यङ्गीक्रियत इति ज्ञानार्थं तथा च रूपसमानकक्षः ग्रथासन्न-
तरः सम्बन्धी प्रसिद्धो वाच्योऽर्थ एव ग्रहोष्यते तावतैव वाक्यार्थस्यो-
पपत्तौ शब्दधर्मस्सम्बन्धी कथमनुरोधाद् गृह्येतेति भावः, अत्रोत्तरं
भाष्यम्—इदं तर्हि प्रयोजनम् उत्तरपदलोपो यथा विज्ञायेत धातुकृतो-
ऽर्थो धात्वर्थः कः पुनर्धातुकृतोऽर्थः साधनमिति ॥ ५८५ ॥

एतद्व्याचष्टे—

धात्वर्थेनोषजनितं साधनत्वेन साधनम् ।

धातुना कृतमित्येवमस्मिन्सूत्रे प्रतीयते ॥ ५८६ ॥

धातुशब्देन स्वार्थस्यात्रोपलक्षणाद् धातुकृतः क्रियाकृतः क्रियया
प्रादुर्भावितोऽर्थोऽत्र निदृष्टः, स च साधनं कारकं तथाहि—यद्यपि
सिद्धस्वरूपं कारकं क्रियां प्रत्युपादीयते साधनत्वे तथाऽपि न स्वरूपेण
क्रियया साधनं कृतं जनितम् अपि तु साधनत्वेन साध्यापेक्षत्वात्सा-
धनभावस्य सामान्यस्य कर्मादिविशेषरूपस्य च क्रिया हि तत्साधनानि
प्रवर्तयतीति ,

“प्रवृत्तिरेव प्रथमं क्व चिदप्यनपाश्रिता ।

शक्तिरेकाधिकरणे स्रोतोवदपकर्षति” ॥

इत्यादिना पूर्वमेव निर्णीतमेतत् ॥ ५८६ ॥

यदुक्तमुत्तरपदलोप इति तत्र कोऽयमन्वाख्यातस्सूत्रकारेणोत्तरप-

दलोपो नामेत्यत आह—

यश्शब्दश्चरितार्थत्वादत्यन्तं न प्रयुज्यते ।

विषयेऽदर्शनात्तत्र लोपस्तस्याभिधीयते ॥ ५८७ ॥

इहार्थप्रयुक्तस्य शब्दस्य सत्यर्थे वचनशतेनापि प्रयोगो निवारयितुं न पार्यते केवलमन्यतो निर्ज्ञातार्थस्य चरितार्थत्वात् कृतकृत्यत्वात् प्रसक्तादर्शनवत् सर्वत्र व्यवहियते ततश्च धातुशब्देन क्रियाऽभिधानात् तत्कृतोऽर्थस्तदुपचारात्स एवेति धातुरेवार्थो धात्वर्थ इति गौणे सामानाधिकरण्ये मयूरव्यंसकादित्वात् सति समासे धातुकृतोऽर्थ इति, यद्वस्तु सम्पद्यते तद्भाष्यकारेण दर्शितम्, यद्वा धातुस्तदर्थः क्रिया = अर्थः; प्रयोजनं यस्य साधनस्येत्येवमर्थं बहुव्रीहिः क्रियते, क्रिया च साधनस्य साध्यत्वादेव प्रयोजनं भवति तस्मिन् साधने वर्तमानादुपसर्गात्स्वार्थं वतिः, एवमर्थग्रहणसामर्थ्यात् साधनलाभे प्रयोजनमुक्तं साधनं भवलिङ्गसंख्याभ्यां योक्ष्यत इति ॥ ५८७ ॥

तत्र शक्तिरूपत्वेन क्रियावदसत्त्वभूतत्वात्साधनस्य कथं लिङ्गसंख्यायोग इत्यत आह—

क्रियायास्साधने द्रव्ये प्रादयो ये व्यवस्थिताः ।

तेऽप्यसत्त्वाभिधायेभ्यो वतिस्स्वार्थे विधीयते ॥ ५८८ ॥

साधनशक्त्याश्रयो द्रव्यमत्र साधनशब्देन विवक्षितं शक्तिशक्तिमतोरभेदात् तस्मिन्द्रव्ये क्रियासाधनाक्षिप्ते ये वाचकत्वेन प्रवृत्ताः प्रादय उपसर्गास्तेभ्यस्ससाधनक्रियावाचिभ्यस्स्वार्थे वतिप्रत्ययोऽयं विधीयते तथा च सत्त्वभूतार्थाभिधानाल्लिङ्गसंख्यायोग उपपद्यते साधने ॥ ५८८ ॥

तत्रैतत्स्यात् क्रियाविशेषद्योतकाः प्रादयोऽवधृता नैषां द्रव्याभिधानसामर्थ्यमवधृतमित्याशङ्क्याह—

प्रत्ययेन विना प्रादिस्तत्रार्थे न प्रयुज्यते ।

भेदेन तु समाख्यानं विभागः परिकल्पितः ॥ ५८९ ॥

वाक्येऽपि नियता धर्माः केचिद् वृत्ताविति शब्दशक्तिप्रतिनियमाद्यद्यपि वाक्ये प्रयुक्तानां प्रादीनां द्रव्याभिधानशक्तिर्नास्ति तथाऽपि

वृत्तिविषये शक्तिरियमवगम्यते, उद्धृतानि उद्धृतो निगतानि निवत-
इत्यखण्डोऽयं शब्दः प्रकृतिप्रत्ययविभागेनान्वाख्यायमानः प्रकृतिभा-
गस्य क्रियासाधनोपसर्जनद्रव्यवचनत्वं प्रत्ययभागस्य च स्वार्थिकत्वं-
प्रतिपद्यते; इत्थं चोपसर्गाणामत्र वृत्तिविषयोऽयं स्वभावोऽर्थग्रहणेना-
नुविधीयते, लौकिकस्येवार्थस्यान्वाख्यानाङ्गभावेनोपादानाद्, असति
पुनरर्थग्रहणे शब्दे कार्यासम्भवात्क्रिया प्रतीताऽविनाभावात् साधन-
शक्तिमेवोपलक्षयेद्, अर्थग्रहणात्तु तद्भेदापन्नं द्रव्यं प्रतीयते, अन्या-
ग्रहणमफलं स्यात् ॥ ५८६ ॥

यदि च साधनशब्देन शक्तिमात्रमविवक्षितं स्यात्तदा—

अनङ्गीकृतसत्त्वं तु यदि गृह्येत साधनम् ।

विभक्तिभिर्नियोगस्स्याद्यथैव तसिलादिषु ॥ ५९० ॥

अनुपात्ताधारे साधनमात्रे गृह्यमाणे ततस्तत्रेत्यादाविवात्यन्त-
साधनप्राधान्यायाः शक्तेः शक्त्यन्तरायोगाद्यथायथं विभक्तयो न स्युः
सर्वास्तमयादेकवचनमेव स्यात् ततश्चासर्वविभक्तित्वेऽव्ययसंज्ञा
प्रसज्येतेति लिङ्गसङ्ख्यायोगा विरुध्येत, अर्थग्रहणसामर्थ्यात्तु
गुणीकृतक्रियासाधनं द्रव्यं प्राधान्येनोपसर्गाणां वाच्यमत्रानुगम्यत-
इति वत्यन्तस्य सत्त्ववचनतायां यथायथं क्रियासमन्वये सर्वविभक्ति-
योगादव्ययसंज्ञाऽभावे उद्धृतो निवत इत्यादिव हुवचनान्तप्रयोगोपप-
त्तिः, एकार्थं शब्दान्यत्वाद् दृष्टं लिङ्गान्यत्वमिति चात्र लिङ्गान्तरयोगो-
न विरुध्यते ॥ ५९० ॥

नन्वेवमपि स्वरादिषु वतेः पाठात् प्राप्तमव्ययत्वमित्यत आह—

पाठाद् यैरविभक्तित्वं वत्यन्तेष्वनुगम्यते ।

तेषामुद्धृत इत्येव वक्तव्या सविभक्तिता ॥ ५९१ ॥

अविभक्तित्वं विभक्त्यदर्शनं तन्निबन्धनमव्ययसंज्ञा कथ्यते तथा
च स्वरादिपाठादव्ययत्वेऽविभक्तित्वं विभक्त्यदर्शनमिति सामर्थ्या-
त्तन्निबन्धनाव्ययसंज्ञा पाठाद्यैरङ्गीक्रियते तेषां मत उद्धृत इत्यत्राव्यय-
त्वाल्लोपे प्राप्ते सविभक्तिता वक्तव्या प्रतिपाद्या, तथा हि—अर्थग्रहण-
सामर्थ्यादव्ययत्वं न भवति अन्वर्थसंज्ञा हि साऽलिङ्गासङ्ख्यत्वेऽवति-
ष्ठते, अत्र च साधनस्य द्रव्यस्य ग्रहणात्सत्त्ववचनत्वात्तदभाव इत्यर्थः,

तदेवं वतिः परोक्षितः, तत्प्रसङ्गन तत्रत्यमन्यदपि विचार्यते-वाक्य-
कारः पपाठ-रूपापुंसाभ्यां वत्युपसङ्ख्यानमिति स्त्रीपुंसाभ्यां नञ्स्न-
जौ भवनादित्यवधिविशेषोपादानेन प्राग्भवनात् प्रकृतिविशेषादस्मा-
न्नञ्स्नजावुपदिश्यमानावपत्यादिष्वर्थेषूत्सर्गप्रत्ययान् बाधित्वा यथा
भवतस्तथा वत्यर्थेऽपि वतिं बाधित्वा स्यातामिति स्त्रीवत् पुंवदिति
सिद्धयर्थं वतिरत्रोपसङ्ख्येयः, तत्र वतीति वतिसहचरितस्यार्थस्याधि-
करणत्वेन निर्देशः, यद्वा वतौ विधीयमाने स्त्रीपुंसाभ्यामप्यसौ विधेय-
इत्यर्थः, भावलक्षणे सप्तमीयम् एतस्य वार्तिकस्य भाष्ये प्रत्याख्यान-
मुक्तम् आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति न वत्यर्थे नञ्स्नजौ भवत इति यदयं-
स्त्रियाः पुंवदिति निर्देशं करोतीति ॥ ५९१ ॥

एतद्व्याचष्टे—

वत्यर्थं नावगाहेते पुंवदित्यस्य दर्शनात् ।

नञ्स्नजावपवादस्य बाधकं तन्निपातनम् ॥ ५९२ ॥

स्त्रियाः पुंवदित्युच्चारणाद्वत्यर्थादुत्कर्षो नञ्स्नजोर्ज्ञायते यदि
ह्येतौ वत्यर्थमवगाहेयाताम् अपवादेन निवाततो वातर्न श्रूयेत, अतस्तु
नूनमेतावेतमर्थमुत्क्रामयतो येनानयोविषय उत्सर्गः श्रूयत इति ज्ञापयति,

ननु च पुंवदातनिर्देशाद्वतिरप्यस्तु यथा प्राप्तौ च नञ्स्नजावपि
वत्यर्थेऽधिकारेण प्रतिपादितसन्निधानौ स्यातामत्याशङ्क्योक्तं बा-
धकं तन्निपातनमिति ॥ ५९२ ॥

क्रथमस्य बाधकत्वामत्येतदेव व्यक्तयति—

एतमुत्क्रामतो नूनं वत्यर्थं नञ्स्नजाविति ।

तयोः प्रवृत्तावुत्सर्गो बाधनान्नोपपद्यते ॥ ५९३ ॥

अपवादविषये प्रवृत्तिरुत्सर्गस्योपलभ्यमानाऽन्यथाऽनुपपत्त्याऽप-
वादमपावर्तयति ततोऽन्यथा सखे चावकाशवानयमुत्सर्गो बराकः, तत्र
कथं प्रवर्ततेति बाधकत्वात् नञ्स्नजोऽस्य, अप्राप्त्यनुमानं हि बाधा तत्र
यथाऽपवादः स्वरूपनिवृत्तौ सस्तरम्भोऽपि सामान्यविधेः स्वविषये
प्राप्तिं सूचयति तथा निपातनमात्मरूपप्रतिलम्भव्यावृत्तमपि यथा
प्राप्तबाधने पर्यवस्यति तथा सर्वादिवार्तिके निपातनमप्येवंजातीय-

कमिति बाधकानि निपातनानि व्यवस्थापितानि, अतश्च वत्यर्थं
पौनस्नमित्यादिप्रयोगोऽसाधुः ॥ ५९३ ॥

एवमपि स्त्रीवदिति न सिध्योदिति चोदयित्वा योगापेक्षापक-
मिति भाष्यं तद्विवृणोति—

नञ्स्नजौ विहितौ येन स योगो नावगाहते ।

वतिप्रकरणं तद्धि लिङ्गमेवं समर्थ्यते ॥ ५९४ ॥

सामान्यतो द्रष्टुमिदं लिङ्गमनुमानं ज्ञापकं तथाहि स्त्रीपुंसाभ्यां-
नञ्स्नजौ भवनादिति यो योगस्स वत्यर्थं नाक्रामतीत्येवं व्यापारमिदं-
लि मुपपद्यते वतिप्रकरणमिति तेन तुल्यं तत्र तस्येव तदर्हमिति सूत्र-
त्रयविहितेऽपि वतावर्थं नञ्स्नजावुत्क्रामत इत्यर्थः, तथा चतान्योगान-
पेक्षत इति योगापेक्षां तज्ज्ञापकं सूत्रं, ततश्च वत्यर्थं नञ्स्नजोरभावात्
स्त्रीवदित्यपि सिध्यति,

“विशेषनिरपेक्षस्य लिङ्गस्य ज्ञापकत्वतः”

इति सिद्धम् ॥ ५९४ ॥

तदेवमुपमानप्रसङ्गायातो वतिर्विचारितः, इदानीमुपमानविचारं
परीक्षणीयं बहूनामुपमेयानामुपमानं यदैकमुपादीयते तदा किमुपमेय-
भेदमनुवर्तते तद् अथाभिन्नमेवोपकाराय प्रभवतीति संशीतावाह—

अभेदेनोपमानस्य भिन्नार्थोपनिपातिता ।

ऊहस्तथोपमानानामङ्गवन्नोपलभ्यते ॥ ५९५ ॥

इह प्रधानानुग्रहाय गुणाः प्रसज्यमाना यथाऽनुग्रहाय भवन्ति प्र-
धानस्य तथैवात्मरूपमनुवर्तन्त इति न्यायः, एकत्वेनैव तु स्वधर्मेण युक्तं-
शक्नोत्युपमानमुपमेयमनेकमुपकर्तुमिति किमनुरोधाद् भेदमवलम्बे-
त, अत एव विकृतावुपमेयभेदेऽपि प्रकृतिगतमेव वचनमभिन्नार्थावेद-
कमुपमानमित्यूहो यथोपमेयं वचनभेदे न दृश्यते तद्यथाऽङ्गनाम्नामृ-
हाभावोऽपि भेदादेव निर्जातभेदत्वात् सङ्ख्यान्तरपरिणामस्य कृतक-
त्यत्वादिति संबन्धबाधनमेवात्र, तथा चेहविदामाग्नयः—

अङ्गानि ज्ञातनामानि उपमानेन्द्रियाणि च ।

एतानि नोहं गच्छन्ति अग्निगौ विषमं हि तद् इति ।

तत्रेहोपात्तमेव दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकमुदाह्रियते—अङ्गानामनूहो यथा यत्य-

शुर्मायमकृतारो वा पद्मिराहते अग्निर्मा तस्मादेनसः प्रमोचयत्वित्यत्रैक-
पशुके प्रकृतियागे उर इत्येकवचनमङ्गनाम द्विपशुकेऽपि विकृतियागे
अस्योहाभावात् पशू इत्याहसातामिति चास्यैव विपरिणामी न पुनरसी
इति विपरिणम्यते, अङ्गिभेदाच्चाङ्गानां सङ्ख्याभेदस्यावधारणादिनिचा-
त्र न्याय्यः, एवं बहुपशुकेऽपि विकृतियागे पशव आहसतेत्यूह्यते नोशं-
सीति, तद्वदुपमानानामनूहो यथा कश्यपेवांसा अच्छिद्रे श्रोणी कवषो-
रुक्केकपर्णेत्यादि; अभेदेनैवोपमातुं शक्तेरुपमानपदानां कश्यपकवषस्त्रो-
काणां कच्छपमत्स्यजातीयकरवीरवाचिनां यथोपमेयं लिङ्गसङ्ख्याभि-
रपरिणामो न भवति, एवमूहाभावो न्यायविदां प्रसिद्धोऽत्राभेदे-
नोपमानस्य संवादक उक्तः ॥ ५९५ ॥

संवादकान्तरमप्याह—

गवेथुके चरौ दृष्टा गोविकर्ताक्षवापयोः ।

पशू रुद्र इव हेतावित्येकवचनश्रुतिः ॥ ५९६ ॥

रुद्र इवैतौ गोविकर्ताक्षवापौ पशू अभिमन्येते इति वेदे श्रूयते तथाहि
गवेथुना तृणजातिविशेषेण संस्कृते चरौ प्रकृते गोविकर्ताक्षवापयोर्वि-
शसित्रोरियमुपमा रुद्र इवैतौ विशसितारौ गोविकर्तान्नाक्षवापौ गा वि-
कृन्ततोति गोविकर्तः अक्षान्वपतीत्यक्षवापः तन्नामानौ पशूनां विशसि-
तारौ तौ चोपमेयात्रैकवचनान्तेन रुद्रशब्देनोपमानेनात्र दृष्टौ तथा चैक-
वचनश्रुतिरियं रुद्र इति दृष्टाऽस्मिन्नाम्नाय इत्यस्मादेवाग्नायादुपमान-
मुपात्तैकसङ्ख्यमेवानेकमप्युपमेयमुपसंस्करोतीति निश्चीयते ॥ ५९६ ॥

यदि पुनरुपमेयभेदेनोपमानं भिद्यते तदा—

उपमानस्य भेदाच्च बहुषु स्यादजो विधिः ।

काश्यपा इति लोपः स्यात्तथा प्रतिकृतिष्वपि ॥ ५९७ ॥

यजजोश्चेति बहुषु लुगुच्यते तत्र चेद्यते वदस्य वदयोर्वाऽपत्यानि
वहूनि माणवका विदा इत्यत्रापत्ये बहुष्वित्यर्थे व्याख्यायमाने बहुषु
लुङ् न प्राप्नोति अजो वैदस्य वैदयोरित्येकद्वयोरुत्पत्तेः; अत उक्तं मा
भृदेवम् अनन्तं यद्वहुष्विति भविष्यति तत उक्तं नवं शक्यम् इहापि स्यात्
काश्यपाः प्रतिकृतयः काश्यप इति काश्यपस्यापत्यं काश्यपः विदाद्य-
जि काश्यप इव प्रतिकृतयः काश्यपा इति, इवे प्रतिकृतावित्युत्पन्नस्य क-

नो देवपथादित्वाज्जीविकार्थं चापण्य इति लुपि कृते प्रतिकृतिबहुत्वेऽप्र-
न्तस्य वर्तमानत्वादप्रन्तं बहुष्विति लुक्स्यात् तथा च कश्यपा इति प्र-
तिकृतिषु साधुः स्यादुः न चेष्यते काश्यपा इत्येवेत्यत इति अज्यो बहु-
ष्विति स्थापितं, नैदस्यापत्यानि विदा इत्यत्र त्वेकवचनद्विवचना
न्तस्य प्रवृत्तौ बहुषु लोपो यूनीत्युक्तत्वाददोषः, यदि चात्रोपमेयभेदादु-
पमानभेदस्तदा प्रतिकृतीनामुपमेयानां बहुत्वादुपमानं, काश्यपोऽपि भि-
न्न इति बहुष्वेवायमञ्जस्यात् तथा चाज्यो बहुष्वित्येवमप्यत्र लुक्प्रसज्ये-
तेति भाष्यविरोधः, कश्यपा इति प्रतिकृतिषु चानिष्टप्रयोगप्रसङ्गः त-
स्मादुपमेयभेदेऽपि नोपमानं भिद्यते ॥ ५६७ ॥

नन्वेवं काश्यप इव प्रतिकृतय इति विहितस्य प्रत्ययस्य लुपि युक्तव-
द्भावादेकवचनमेव स्यादित्याह—

एवं तु युक्तवद्भावादत्रैकवचनं भवेत् ।

एवमित्युपमेयभेदेऽप्यजहदेकसङ्ख्याकस्योपमानस्य प्रवृत्तौ प्रति-
कृतिबहुत्वेऽप्येकवचनमतिदेशादनिष्टमापद्येत, अत्र परिहारमुत्प्रेक्षि-
तमाह—

लुम्भनुष्ये तथोक्तः स्याल्लिङ्गस्यैकस्य सिद्धये ॥ ५९८ ॥

ल्लिङ्गसिद्ध्यर्थं लुम्भनुस्य इति वार्तिके लिङ्गग्रहणात् केवलाद्वचन-
मत्र प्रकरणेऽतिदेशात् भवतीत्यवसीयते; अन्यथा लिङ्गवचनसिद्ध्यर्थ-
मित्येव ब्रूयात् तस्माल्लि स्यैकस्य सिद्ध्यर्थमेवमभिधानं स्यात् संभा-
व्यत इत्यभिधेयाश्रयमेकवचनं भवति चञ्चैव मनुष्यः चञ्चैव मनुष्या
चञ्चा इति मनुष्यसङ्ख्यैव; लिङ्गं तु चञ्चाऽऽश्रयम् एवं काश्यपा
इत्यत्रापि पुल्लिङ्गमतिदेशाद्वचनं तु प्रतिकृतिगतमेव ॥ ५९८ ॥

ननु चाविशेषेण लुपि युक्तवच्चित्रवचने इत्युक्ते कथं वार्तिके लि-
ङ्गमात्रपाठादत्र वचनमपाक्रियते, अतिदेशप्राप्तमपि चामनुष्यलुप्येव
वार्तिकसामाण्यादस्तु तत्रापि हरीतक्यादिषु व्यक्तिरिति वचनात्सि-
द्धिरिति काश्यपा इत्यत्र कथं वचनं युक्तवद्भावात् स्यादित्याशङ्क्य-
परिहारान्तरं वक्तुमाह—

उपमेयेषु भिन्नेषु किञ्चिदेकं प्रवर्तते ।

प्रत्ययस्य विधौ तत्र नित्यं युक्तवदिष्यते ॥ ५९९ ॥

नानाभूतेषु परिच्छेदेषु प्रतिकृतिरूपेष्वन्नित्वा कन उत्पत्तिनिमित्तमुपमानमत्र व्याप्रियते प्रत्युपमेयं वा भिन्नमिति द्वौ पक्षौ स्तः तत्राभिन्नस्य व्यापारे प्रतिकृतिबहुत्वे लुपि युक्तवदिति युक्तवद्भावा-
नियत एव प्रवर्तते तथा चेष्यत एवेति न का चिदनिष्टापत्तिः ॥५९९॥

यदा पुनरुपमानं भेदेनोपमेयं प्रति वर्तते तदा काश्यपा इति सिद्धिरित्याह—

यदा प्रत्युपमेयं तु तदैकैकमवास्थितम् ।

तदा बाह्यार्थभेदेन तद्धितान्तं प्रचीयते ॥ ६०० ॥

उपमेयभेदे प्रत्येकमुपमानं यदा परिच्छेदाय प्रवर्तते तदा प्राथमकल्पिकेऽर्थे भेदे नास्ति तथा च काश्यपस्य प्रतिकृतिः काश्यपः, एवं द्वितीयोऽपि काश्यपस्तृतीयोऽपि काश्यप इति प्रत्येकमभिसंबन्धान्नानात्वमत्र नास्ति केवलमेतत्तद्धितान्तं लुप्तप्रतिकृतिप्रत्ययं शब्दरूपं प्रचीयते प्रचयमनेकत्वमापद्यते तथाहि सरूपाणामेकशेषवशेन काश्यपश्च काश्यपश्च काश्यपश्च जाश्यपा इति बहुत्वे संबध्यते न चेदानीमतिदेशशास्त्रस्य लुपि युक्तवदित्यस्य व्यापारोऽस्ति वृत्तत्वात्तद्व्यापारस्य, यदा तु काश्यप इवायं प्रतिकृतिसमूह इति प्रथममेव प्रत्ययस्तदाऽस्य व्यापारः, तथाहि युक्तस्य सङ्ख्याभेदोऽस्ति तन्निबन्धनम्, इदानीं तु प्रतिकृतीनां प्रचय इति; अन्योऽयं बाह्यार्थभेदनिबन्धनस्सङ्ख्याभेदो न निवर्तते ॥ ६०० ॥

ननु चैवमपि लुवथं एवायं प्रचीयमान इति युक्तवद्भावः कस्मान्न भवतीत्याशङ्क्य निदर्शनद्वारेण व्युत्पादयति—

यथा समूहप्रचये द्विगूनां भिन्नसङ्ख्यता ।

पञ्चपुल्यादिषु तथा सुबन्तः प्रचयो भवेत् ॥ ६०१ ॥

पञ्च पूलास्समाहृताः पञ्चपूलीति द्विगुरेकवचनमिति कृत एकवद्भावे पञ्चपूली च षष्ठपूली च पञ्चपूली चेत्येकशेषे पञ्चपूल्य इति बहुत्वे पुनरेकवद्भावः कस्मान्न भवतीति चेद्ये; न वाऽन्यतरस्यानेकत्वादित्युत्तरमुक्तम् अयं हि न द्विगुरेकार्थाभिधायी किन्त्वन्यस्यैकशेषशब्दस्येदं बहुत्वं द्विग्वर्थस्य ह्येकवद्भाव आरब्धः, अकृते चैकशेषेऽर्थान्तराः नपेक्षस्य द्विगोरेव योऽर्थस्तत्रैकवद्भावः स एव हि द्विग्वर्थो न्यायः

कृते त्वेकशेषे द्विग्वर्थसमुदायस्य प्रचितस्य द्विग्वर्थादन्यत्वादन्तरङ्गे प्राथमकल्पिके द्विग्वर्थे चरितार्थत्वादेकवद्भावस्य पुनरप्राप्तिः, एवमिह लुपः सोऽर्थो यो लुबन्तादेव प्रतीयतेऽन्यानपेक्षादित्येकशेषे कृते शब्दान्तरत्वादन्तरङ्गे चरितार्थो युक्तवद्भावो बहिरङ्गेऽत्र प्रचयबहुत्वे न प्रवर्तते ॥ ६०१ ॥

तदत्र दृष्टान्तोऽयमसदृश इत्याह—

प्रचये भिद्यमाने तु सङ्ख्या पूलेषु भिद्यते ।

अर्थभेदो लुबन्तेषु नैवं कश्चन दृश्यते ॥ ६०२ ॥

पञ्चपूलाः समाहृताः पञ्चपूलीति योऽर्थो द्विगोरवधार्यते नासावेव पञ्चपूल्य इति प्रचयविवक्षायामेकशेषे कृते, पूर्वत्र हि पञ्चसङ्ख्याऽवच्छिन्नोऽर्थः, एकशेषे तु पञ्चदशसङ्ख्याऽवच्छिन्नः; द्वयोरेकशेषे तु पञ्चपूल्याविति दशसङ्ख्याऽवच्छिन्नः; तस्माद् द्विवहुत्वादिना प्रचये भिद्यमाने द्विग्वर्थसंख्याऽन्यैव संख्या जायते; तथा च नायं द्विग्वर्थः इति शक्यते वक्तुं पञ्चसङ्ख्याऽवच्छिन्नसमाह्रियमाणार्थवाचकत्वादेव द्विगोरिति युक्तः, अत्र न वाऽन्यस्यानेकत्वादिति परिहारः, इह तु लुबन्तविषये न कश्चनार्थस्य भेदः, य एव ह्यर्थः प्रत्येकमुपमानसम्बन्धे प्रचयविवक्षायामेकशेषे कृते स एवकस्याप्युपमानस्य बहुषूपमेयेषु सम्बन्धे प्रथमत एव बहुवचनस्य प्रवृत्तौ; तथा चार्थभेदाभावाद्वात्र प्रचयार्थोऽपि लुबर्थः शक्यते वक्तुमिति तत्र वचनातिदेशः स्यादेव,

ननु चास्त्येवार्थभेदः तथाहि प्रत्येकं प्रतिकृतीनामुपमानसम्बन्धे सत्येकशेषेण बहुवचनान्तप्रयोगे प्रतिकृतेरेकैकस्याः काश्यप उपमानत्वेन प्रतीयते; अभिन्नस्य तूपमानस्य बहुषूपमेयेषु सम्बन्धे प्रतिकृति-समूहस्यैकः काश्यपः प्रतीयेतोपमानमिति प्रतिकृतीनां परिच्छेद्यत्वाविशेषेऽप्यस्ति भेदः, सत्यमेतावानस्ति विशेषः; किन्तु लुबन्तस्यार्थानवगमाल्लुपा सम्बन्धित्वेन प्रचयोऽप्यर्थोऽवच्छेदमर्हत्येव, तथाहि य एव लुबन्तवाच्यः प्रतिकृतिरूपोऽर्थः स एव प्रचये बहुत्वमापद्यते नान्यः, किञ्च-काश्यप इव काश्यप इत्यत्र प्रयोजनाभावादतिदेशो न प्रवर्तते द्वयोरपि प्रकृतिप्रत्ययार्थयोरेकार्थत्वात् तथा च प्रचयविवक्षायामेव युक्तवद्भावेन कृत्यं काश्यप इव प्रतिकृतय इत्यत्रापि हि प्रतिकृतीनामुपमेयानामेकशेषादेव बहुत्वमवधार्यत इति बहिरङ्ग एवार्थः,

सम्भवति युक्तवद्भावः प्रवर्तते; तस्मात्प्रकारान्तरेणात्र काश्यप-
इत्यस्य सिद्धिर्वक्तव्या न त्वेकशेषेणाप्यत्र सिद्धिः ॥ ६०२ ॥

तत्प्रकारान्तरमाह—

येषूपमेयवचनशब्दोऽन्यो न प्रयुज्यते ।

उपमानस्य तत्रान्यैस्सङ्ख्यया भेद इष्यते ॥ ६०३ ॥

येषु लुबन्तेषूपमेयवचनः परिच्छेद्यभूतप्रतिकृत्यर्थः शब्दो लुब-
न्तादन्यो नोच्चार्यते तत्रोपमानस्य काश्यपस्य संख्याभेद इष्यते भिन्न-
मत्रोपमानं प्रवर्तत इत्यर्थः, तथाहि—उपमेयवचनस्य शब्दस्योपादाने
तत एव बहुत्वावगतेरुपमानं भिन्नमेवोपमेयोपकाराय प्रभवति तद्यथा—
काश्यप इव देवदत्तयज्ञदत्तबिष्णुमित्रा इमाः प्रतिकृतय इत्यादौ, यदा
तूपमेयवाची शब्दो न प्रयुज्यते तदा काश्यप इत्युक्ते सन्देहः किमे-
कस्याः प्रतिकृतेरिदमुपमानमुतानेकस्या इति, अनेकस्या अप्युपमाने
युक्तवद्भावेन काश्यपशब्दस्यैकवचनान्तस्योपपत्तेः, तस्मादत्रोपमेय-
भेदपरिच्छेदायोपक्रमत एव काश्यप आत्मभेदमुपमानभूतः प्रति-
पद्यत इति काश्यपाः प्रतिकृतय इति सिद्धम्, अन्यैरिति चात्र वचनं-
मतान्तरस्य वक्ष्यमाणत्वात् ॥ ६०३ ॥

अत्रैवार्थे निदर्शनमाह—

यथा गुडतिलादीनां प्रयोगादेकसङ्ख्यता ।

पाकादेरप्रयोगे तु भिन्नसङ्ख्याऽभिधीयते ॥ ६०४ ॥

गुडतिलतण्डुलानां पाकः, ताम्रः पलाशेषु बभूव राग इत्यादौ
वाक्यादिबहुत्वादेवावधृतनानात्वः पाकादिरेकत्वेनैव निर्दिश्यते, यदा
तु पाक्यभेदावधारणनिमित्तः स्वाश्रयभेदावधारणनिमित्तश्च शब्दा-
न्तरप्रयोगो नास्ति तदा पाको राग इत्युक्ते सन्देहः किमेकपाक्यद्रव्य-
गतोऽयं पाकोऽथानेकगतः, तथा किमेकाधारोऽयं रागोऽथानेका-
धार इति निश्चयप्रतिपत्त्यर्थः पाकौ पाका रागौ रागा इत्यनेकत्व-
संख्यायुक्त एवार्थः प्रतिनिर्दिश्यते ॥ ६०४ ॥

एवमिहापीति दार्ष्टान्तिके योजयितुमाह—

यस्सम्बन्धगतो भेदः स प्रयोगे प्रतीयते ।

सम्बन्धिनामतो भेद उपमेयेन गम्यते ॥ ६०५ ॥

यः स्वतो न भिद्यतेऽपि तु सम्बन्धिभेदाद् भेदमवलम्बते स सम्बन्धिवचनस्य प्रयोगे भेदप्रतीतिमासादयति पदार्थः; तद्यथा गुडादीनां प्रयोगे पाकादिः, अप्रयोगे तु सम्बन्धिवचनस्य यथा पाकादेर्विशेषो नावधार्यते तथा प्रतिकृतिवचनस्याप्रयोगे तद्वतो भेदो विशेष-उपमेये परिच्छेद्ये नावधार्यत इति तदर्थमुपात्तभेदमेवोपमानं प्रवर्तते तथा च भिन्नेनोपमानेनोपमेयस्य भेद आवेद्यत इत्यर्थः ॥ ६०५ ॥

एतदेव निगमयति—

तस्मात्समानशब्दत्वप्रसङ्गविनिवृत्तये ।

उपमेयगतो भेद उपमानेषु दृश्यते ॥ ६०६ ॥

काश्यप इत्युक्तेऽपत्यं गोत्रं प्रतीयेत न नियमेन प्रतिकृतिः सत्यामपि वोपमानसम्बन्धप्रतिपत्तावेकानेकसाधारणस्योपमेयस्यावगमात् सामान्यशब्दत्वमुच्यते, ततश्च तन्निवारणायोपमेयाश्रयभेदप्रतिपत्त्यर्थं प्रधानानुयायित्वाद् गुणानामुपमानमवलम्बते भेदम् ॥ ६०६ ॥

उपक्रम एव यदा तर्ह्युपमेयवचनस्य प्रयोगस्तदा गतार्थत्वाद्बहुत्वस्याप्रयोग इत्याशङ्क्यान्वैरिति वचनान्मतान्तरं यदत्र सूचितं तदुपक्रमते वक्तुम्—

उपमानं समस्तानामभिन्नं श्रूयते क्वचित् ।

भिन्नानामुपमेयानामेकैकं वोपमीयते ॥ ६०७ ॥

इह कदा चित्समुदितानामेकमुपमानमुपमेयानां ; कदा चित्तु नानाभूतानां प्रत्येकमुपमानप्रवृत्तिरिति तद्वद्वैतम् ॥ ६०७ ॥

पूर्वत्र पक्षे निदर्शनमाह—

यथा गरुड इत्येतद्व्यूहापेक्षं प्रयुज्यते ।

एकेन यत्र सादृश्यं वैनतेयेन हस्तिनाम् ॥ ६०८ ॥

गजानां सन्निवेशविशेषो हि गरुडेनोपमीयते गरुड इवेमे हस्तिन-इति, एवमश्वानां रचनाविशेषो मकरेण मकर इवेमे वाजिन इति, तथा श्येन इवेमे इष्टका इति, एवं चार्यं गरुडव्यूहादिः सन्निवेशविशेषो

रचनाभेदः सैनिकादेः परिकल्पितः शक्यते वैनतेयादिनोपमातुं यद्येक-
वचनान्त एव गरुडशब्दः प्रयुज्यते तथाहि गरुडाकृतयो गजा गम्य-
न्त इति संस्थानविशेषो गरुडेन परिच्छिन्नो भवतीति सम्बन्धिभेदा-
दत्रभेदो न भवति, न हि गरुडस्योपमेया गजाः सम्बन्धिनोऽपि तु
तद्व्यूहः, यदा तु गरुडा इवेमे हस्तिनो मकरा इवेमे वाजिन इति
बहुवचनप्रयोगस्तदा प्रत्येकं हस्तिनामश्वानां चोपमेयत्वं प्रतीयेत
तथा च शीघ्रजवत्वादिना सादृश्येनोपमानमवगम्येत न तु व्यूहः
परिमेयोऽवधार्यते ॥ ६०८ ॥

एवमिहापि—

एकस्यापि प्रतीयेत भिन्ना प्रतिकृतिस्सह ।

काश्यपस्येति तेनायं प्रत्येकमवतिष्ठते ॥ ६०९ ॥

यदि काश्यप इवेमाः प्रतिकृतयः काश्यप इत्येकवचनान्तमुपमानं-
प्रयुज्यते तदा गरुडस्येव हस्तिनो व्यूहेन तुल्याः काश्यपस्य नानाभूता-
प्रतिकृतिः केन चित्सन्निवेशादिना धर्मेण सह तुल्या विज्ञायेत न तु
प्रत्येकमुपमानं गम्येत, सहशब्दस्तुल्यार्थः; तद्योगे काश्यपस्येति षष्ठी
तस्मात्प्रत्येकमुपमानभावप्रतिपत्त्यर्थमत्र काश्यपशब्दः प्रत्युपमेयं भेदे-
नैवावतिष्ठते, पूर्वत्र दर्शन उपमेयशब्दस्याप्रयोग उपमेयभेदावगमायो-
पमानं पारार्थ्यादात्मभेदं प्रतिपद्यत इत्युक्तम्, इह पुनः सत्युपमेय-
शब्दप्रयोगे भेदेनोपमानस्य दृष्टत्वात् प्रत्युपमेयमेकैकमुपमानमिति
प्रतिपत्त्यर्थमुपक्रम एव भेदमुपमानमुपादत्त इति दर्शनभेदः ॥ ६०९ ॥

इदानीमेकेन समुदितानामुपमाने निदर्शनान्तरं प्रसिद्धतरमाह—

मेघाः शैल इवेत्युक्ते समस्तानां प्रतीयते ।

सादृश्यं गिरिणैकेन प्रत्येकं तेन भिद्यते ॥ ६१० ॥

शैल इवामी बलाहका महापरिमाणा नानाविधरागविच्छुरिता-
नेकसंस्थानशिखरत्वादिति पर्वतेनैकेन बलाहकानामुपमीयमानत्वे
समुदितानां गिरितुल्यत्वमवधार्यते न तु प्रत्येकं, न ह्येकैको मेघः पर्व-
तसदृशोऽनेकवर्णाविच्छुरितानेकसंस्थानशिखरत्वादिभिः पर्वतसाधा-
रणधर्माभावादेकैकस्य समुदितानामेव हि तथाभावः; यत एवमेक-
वचनान्तमुपमानमनेकस्य समुदितस्य स्याद् न प्रत्येकं तेन कारणेन

सत्युपमेयशब्दप्रयोगे सम्बन्धिन उपमेयस्य समुदितस्यैकस्यापि भावात् सम्बन्धिभेदानिश्चयात् पाकादिवदुपमानस्यातोऽवधारणात् प्रत्येकमुपमानसम्बन्धप्रतीत्यर्थमिदं काश्यपलक्षणमुपमानमुपक्रम एवात्मभेदं प्रतिपद्यत इत्यर्थः,

तदेवं विवक्षितार्थप्रतीत्यर्थं काश्यपा इति बहुवचनप्रयोगोऽवस्थापितः, नन्वेवमुपक्रम एव भेदप्रतिपत्तेरञ्जो बहुवृत्पत्तिः स्यादित्य-
ञ्जो बहुवृत्त्येवं लुगत्र प्राप्नोति, नैष दोषः-अजेकत्व एव ह्यर्थ उत्प-
द्यते तथा च युक्तवद्भावादेकवचनं प्राप्तमित्येकशेषेण बहुवचनं सम-
र्थितं, तत्रापि च युक्तवद्भावस्य प्राप्तिमाशङ्क्योपमेयभेदप्रतिपत्त्यर्थ-
बहुवचनमिदं समर्थितं, तथा च विवक्षिता प्रतिपादनानुरोधाद्युक्त-
वद्भावायातं वचनमत्र बाध्यते, एतमेव च न्यायं गर्भीकृत्य हरीतक्या-
दिषु व्यक्तिरित्युक्तमितीदमपि तत्रैव द्रष्टव्यम्, अजन्तं यद्वहुवृत्त्यपि
चाश्रीयमाणेऽत्र लुगप्रसङ्गो भाष्येऽभिहितः-तथा हि यजज्ञाश्चेत्यत्र
यस्कादिभ्यो गोत्र इत्यतो गोत्रग्रहणानुवृत्तेर्लौकिकस्य चापत्यलक्षणस्य
तत्र गोत्रस्य ग्रहणादजन्तं यद्वहुषु गोत्रमित्याश्रयणात् प्रतिकृतिबहु-
त्वाभावाल्लुगविषयोऽयम्,

इत्थं च कृत्वा बदस्य वैदयोर्वाऽपत्यानि बहूनि विदा इत्यत्राप्य-
जन्तस्य गोत्रबहुत्वे वर्तमानत्वादानेनैव लुक् सिद्ध इति, एकवचनद्वि-
वचनान्तस्य च प्रवृत्तौ यूनीत्येतदनारब्धव्यमिति भाष्ये सिद्धान्तोऽ-
वस्थापितः लौकिकस्य हि गोत्रस्य यजज्ञाश्चेत्यत्र ग्रहणाद्युवाऽपि
गोत्रमिति गतमेतत् ॥ ६१० ॥

इदानीमुपमानप्रसङ्गेन समासाच्च तद्विषयादित्ययमिवार्थविषय-
श्छविधिविचार्यते-तत्र तदित्यनेन किं प्रतिनिर्दिश्यत इति भाष्यं,
सर्वनाम्ना प्रधानपरामर्शः समुचितः, समासश्चात्र प्रधानं प्रत्ययप्रकृ-
तित्वेन गुणभावादिवार्थोऽपि छविधौ गुणभावादप्रधानमित्यन्य-
स्यासम्भवात् कस्य परामर्श इति प्रश्नः ?

अत्रोत्तरं-छप्रत्यय इति, स एव हि विधेयत्वात्प्रधानं सर्वनामसं-
बन्धयोग्य इत्याशयः, अनन्तरमुक्तं कथं समासो नाम छविषयः स्या-
दिति भवेत् प्राधान्याच्छप्रत्ययस्य परामर्शः किन्त्वर्थस्यासङ्गतिः-त-
थाहि-छप्रत्ययो विषयो यस्य तस्मात्समासाच्छप्रत्ययो भवतीत्यर्थः
सम्पद्यते समासस्य कथं छप्रत्ययो विषयस्स्याद् न हि शब्दः शब्दस्य

विषयो भवति ; अर्थ एव हि शब्दस्याभिधेयो विषयो न्याय्यः शब्द-
स्त्वनुकरणस्य प्रत्याख्यो भवेद्विषयो न च समासश्छस्यानुकरणं छ-
एव हि यथा स्याद् अथात्रायमाशयः अनन्यत्र भावो विषयार्थ इति
छप्रत्ययादन्यत्र यस्य समासस्याभावः स छविषयः समा-
स इति, एतदयुक्तमित्याह—

छापेक्षा तद्विषयता विधेयत्वान्न गम्यते ।

काकतालीयमित्यत्र प्रसिद्धं ह्युपलक्षणम् ॥ ६११ ॥

यस्समासश्छप्रत्ययादन्यत्र न भवति ततश्छो भवतीत्येवं छप्रत्य-
यापेक्षं समासस्य तद्विषयत्वं न घटते काकतालीयमित्यत्र व्युत्पाद्य-
द्ये यस्माद्यन्निर्जातं तदन्यस्य ज्ञप्तिहेतुरुपपद्यते छप्रत्ययोऽनेनैवेदं-
प्रथमतया विधेय इत्यप्रसिद्धममुमुपाश्रित्य विशेषणं कथमेतद्विषय-
तया प्रकृतिभूतः समासोऽवच्छेत्तुं पार्यते, यदि हि छप्रत्ययो लक्षणा-
न्तरेण लब्धात्मरूपो भवेत् तदा तत्र नियतत्वं प्रकृतेः समासस्या
वधार्य प्रत्ययविध्यर्थामुपादानं युज्यते न तु लक्षणान्तरेण च्छो-
विहितः, इदमेव ह्युत्पत्तिवाक्यमस्य तथा च प्राक्छविधेः । समास-
स्य च्छविषयत्वमसिद्धं कथमनूद्यते ? अथ भाव्यवस्थाऽऽश्रयेण-
च्छविषयत्वं समर्थ्यते तदा किमनेनोक्तेन यस्मात्समासाच्छो विधा-
स्यते स चेच्छविषयो भवति तस्माच्छप्रत्ययो भवतीत्येवमर्थं विज्ञाय-
माने न कश्चित्प्रकृतेरुपकारोऽभिहितो भवति च्छप्रकृतेस्समासस्य च्छ-
विषयत्वाव्यभिचारादन्यस्य निवर्तनीयस्य सिद्धस्याभावात् ॥ ६११ ॥

ननु च भाव्यवस्थाऽऽश्रयेण च्छविषयत्वसमर्थने विशेषणस्या-
स्ति प्रयोजनं तथाहि च्छविषयत्वेन समासस्य विशेषणे विषयार्थस्या-
नन्यत्र भावरूपत्वाच्छप्रत्ययादप्रयोगः समासस्यास्य ख्यापितो
भवतीत्याशङ्क्याह—

राजाश्वादिश्च विषयः स्यादन्यो वेत्यनिश्चितम् ।

तेन च्छस्य विधानात्प्राग्व्यपदेशो न विद्यते ॥ ६१२ ॥

तद्विषयादित्यनेन च्छविषयः समासो विशेषेणोपादीयमानः सर्वो
राजाश्वादिः प्रसिद्धो विधास्यमानच्छप्रकृतित्वादेव च्छविषयोऽन्यो-

वा प्रकरणान्तरेण संभाव्यमानः छविषयो गृह्येतेत्येतावन्नावधारितं येन प्रसिद्धस्य निश्चितच्छप्रत्ययविषयत्वप्रणाडिकया साधुत्वं ज्ञाप्येत समासस्य प्रकारान्तरेण हि छविषयत्वानुपपत्तेश्छप्रत्ययप्रकृतित्वादेव समासस्य तद्विषयत्वम्, इत्थं च सर्वस्यैव समासस्य प्रकृतित्वोपपत्तौ किमनेन विशेषणेन व्यवच्छिद्येत; न च सर्वस्य समासस्य छछप्रत्ययादन्यत्रासाधुत्वमेवं ज्ञाप्यते? अनिष्टे; न चानिष्टार्था शास्त्रप्रकलृप्तिर्न्याय्या, तदित्यस्य तु परामर्शनीयमन्यत्कल्प्यतां तस्माच्छविधेः पूर्वं नियतस्य समासस्य प्रसिद्धतद्विषयस्याभावाच्छविषयादिति विशेषणं न युक्तम्, सिद्धे हि प्रत्यये कार्यान्तरे तेन विशेषणं प्रकृतिरूपस्य द्रष्टुं, तद्यथा पष्ठ्यतसर्थप्रत्ययेनेति न तु स्वयमलब्धात्मलाभः स्वनिमित्तस्यैव विशेषणं युक्तं स्वज्ञानेनान्यधीहेतुः सिद्धे ह्यर्थे ज्ञापको भवति,

तदेवं प्रधानप्रत्ययमर्शसंभवे सर्वनाम्ना छविधौ निमित्तभूतः प्रत्ययमृश्यत इवार्थः सोऽपि ह्यत्र प्रकृतत्वात्सन्निहित इत्युक्तम्, एवं तर्हीवार्थः प्रतिनिदिश्यत इति, इवार्थश्चात्र प्रत्ययवाच्य इति कथं प्रकृतिभूतस्समासः तद्विषयस्स्यादिति सर्वनामप्रत्ययमर्शसामर्थ्यादिवार्थस्यात्र द्वौ व्यापारौ सम्पद्येते तेनैकेन व्यापारेणैवार्थः समासस्यावच्छेदकोऽपरेण प्रत्ययवाच्यो जायते, इवार्थविषयात्समासादिवार्थे छ इत्यर्थः, अत्रैतमभिप्रायं बुद्ध्वा चोदितं समासेनोक्तार्थत्वात्तद्धितो न प्राप्नोतीति, एकस्यैवार्थस्य व्यापारभेदाभावात् समासविशेषणत्वे समासवाच्यत्वाच्च प्रत्ययो न स्याद्, न ह्यभिधानमन्तरेण समासस्य विषयभावमवगन्तुमर्हतीवार्थ इत्यर्थः,

अथ वचनादभिहितेऽप्येवार्थे प्रत्ययो यथा तद्धितार्थे द्विगुरिति वचनाद् द्विगुतद्धितयोः साधारणोऽर्थः, तदा शस्त्रीश्यामादेरपि समासादिवार्थाभिधायकाच्छप्रत्ययस्स्याद्? अत्र परिहारोऽभिहितः-द्विविवार्थाविति, सर्वनामप्रत्ययमर्शान्यथाऽनुपपत्त्या व्यापारभेद इवार्थस्येत्यभिप्रायः पूर्वमेव निर्णीतः ॥ ६१२ ॥

कौ द्वौवात्रेवार्थावित्याह—

द्वयोरिवार्थयोरर्थनिमित्तत्वं प्रतीयते ।

एकेनावयवो युक्तं प्रत्ययोऽन्येन युज्यते ॥ ६१३ ॥

काकतालीयमजाकृपाणीयमित्यत्र द्वाविचार्यौ गम्येते तयोरेकेन समासैकदेशः पूर्वपदमुत्तरपदं च संबद्धमिति तमिवाथं प्रत्याययन् समासो भवतीति वार्थविषयः तद्धितान्तशब्दापेक्षया वा प्रकृतिभूतः समास-
एवात्रावयवः सोऽपि च स्वावयवद्वारेणैवार्थेन युज्यते न तु साक्षाद्
अपरेणैवार्थेन वाच्येन च्छप्रत्ययस्सम्बध्यते, शस्त्रीश्यामेत्यत्र पुनः प्र-
सिद्धश्यामगुणया यथा शस्रया देवदत्तोपमीयते तथाऽन्याऽपीति देव-
दत्ताख्येनोपमेयेनोपमानस्याप्रयोजनत्वादेक इवार्थः ॥ ६१३ ॥

तत्र येनैवार्थेनायवो युज्यते तमाह—

चैत्रस्य तत्रागमनं काकस्यागमनं यथा ।

दस्योरभिनिपातस्तु तालस्य पतनं यथा ॥ ६१४ ॥

काकतालीयमित्यत्र काकस्यागमनमुपमानं चैत्रागमनमुपमेयं-
तथा तालपतनमुपमानं दस्युसमागमः पुनरुपमेयः, अतर्कितोपनतत्व-
मुभयत्रापि समानो धर्मः, तदेव समासवाच्य इत्यर्थः ॥ ६१४ ॥

प्रत्ययवाच्यमप्याह—

सन्निपाते तयोर्याऽन्या क्रिया तत्रोपजीयते ।

वधादिरुपमेयेऽर्थे तथा छविधिरिष्यते ॥ ६१५ ॥

काकतालयोस्समागमे सति या परा तत्समागमनिमिता वधोऽ-
ङ्गभङ्गः स्फोट इत्यादिका क्रिया जायते तथा य उपमेयः परिच्यश्छे-
त्रवधादिलक्षणोऽर्थस्तत्रोपमानोपमेयसंबन्धे द्वितीय इवार्थे वाच्ये सूत्रे-
ण च्छप्रत्ययो विधीयते ॥ ६१५ ॥

ननु च काकगमनेन चैत्रागमनं बाह्यमुपमीयत इति तत् प्रति-
तस्य गुणभावः तालपतनेन च दस्युसमागम उपमीयत इति तत्र तस्य
गुणभावः ततश्च काकतालयोरन्योन्यसंबन्धाभावादसति सामर्थ्ये
समासः कथमनेनैव च्छविधिना ज्ञापकेनात्र समासो भाष्येऽवस्था-
पित इति चेत् तथाऽपि सुप्सुपेत्यस्यैव व्यापारो भाष्ये गमित इति
कथमसामर्थ्ये तत्प्रवृत्तिः भवतु वा समासः किन्त्वसमन्विताभ्याम-
वयवधर्माभ्यां समुदायार्थस्यानुपजनात् केन प्रकृत्यर्थेन प्रत्ययार्थो-

विशेष्येतेत्याशङ्क्याह—

क्रियायां समवेतायां द्रव्यशब्दोऽवतिष्ठते ।

पातागमनयोः काकतालशब्दौ तथा स्थितौ ॥ ६१६ ॥

दध्योदनो गुडधाना इत्यादौ यथा द्रव्याणां सिद्धस्वभावानां पर-
स्परसंबन्धाभावात् तदन्यथाऽनुपपत्त्योपसर्गादिक्रियायामाश्रितायां-
द्रव्यशब्दो दध्यादिर्वर्तते तथाऽत्र काकतालशब्दौ स्वसमवेते
व्यापारे वर्तते ; ततश्च काकागमनं काकशब्दवाच्यं तालपतनं तालश-
ब्दवाच्यमित्यस्ति परस्परमभिसंबन्धः प्रतिपादितः, ब्राह्मणवदधीत-
इत्यादौ ब्राह्मणादेरन्यत्र द्रव्यशब्दस्यापि क्रियायां वृत्तिविषये वृत्तिः,
ततश्चायमत्रार्थः काकागमनमिवातर्कितोपसम्प्राप्तमिदं तालपतनं ताल-
पतनमिव चातर्कितोपसम्प्राप्तमिदं काकागमनमिति परस्परोपमानेन पृ-
र्वोत्तरपदार्थयोः समन्वयोपपत्तौ प्रत्ययार्थविशेषणतोपपात्तः काकाग-
मनतालपतनयोर्हि समन्वयोपपत्तौ ताभ्यां देवदत्तागमनदस्यूपनिपा-
तयोरुपमेयत्वात्तत्रेवार्थं वाच्ये समासस्योत्पत्तौ तद्वधेन देवदत्तवध-
उपमेये छप्रत्ययप्रवृत्तिः ॥ ६१६ ॥

ननु चोपक्रम एवातर्कितोपनतेन तालकृतेन काकवधादिना
देवदत्तवधादिर्दस्युकृतः किमिति नोपमीयते तथाहि काकागमनताल-
पतनयोगाद्या वृत्त्या काकतालशब्दयोरत्र वृत्तिः परिकल्पयितुं नोप-
युज्यत इति किं काकागमनतालपतनयोरत्रान्योन्योपमानेनेत्यत आह—

यदन्वाख्यायकं वाक्यं तदेवं परिकल्प्यते ।

प्रयोगवाक्यं यल्लोके तदेवं न प्रयुज्यते ॥ ६१७ ॥

इह तु प्रकृतिप्रत्ययविभागवशेनान्वाख्यानमिति प्रक्रियावाक्य-
मनेन प्रकारेण समन्विताद्यपि सम्प्राद्यते काकागमनमिव तालपतनं-
तालपतनमिव काकागमनमिति, अन्योन्यापमानेन हि प्रक्रियायाम-
न्वाख्यानोपायभूतमिदं वाक्यं न त्वेतल्लोके प्रयुज्यते; अन्यथा वधे-
नैव तालकर्तृकेण काकः सम्बध्येत न तालेन यदि नेदमुपरच्येत
प्रक्रियावाक्यं, स्थितलक्षणार्थं प्रत्यायकं तु प्रयोगवाक्यं लौकि-
कं नैवंभूतं, न हि, छप्रत्ययमन्तरेण काकतालशब्दो वाक्यस्वभावो-
लोके प्रयुज्यते, केवलं काकतालीयमित्यस्य लौकिकस्य शब्दस्यान्वा-

ख्यानोपायपरिकल्पनेयं यथासमन्वयं हि परिकल्पनमित्यनुगुणत-
रोऽयमुपायः ॥ ६१७ ॥

तदाह—

ययोरतर्किता प्राप्तिर्दृश्यते काकतालवत् ।

तयोस्समासप्रकृतेर्वृत्तिरभ्युपगम्यते ॥ ६१८ ॥

यथा काकतालयोरनाशुङ्कितावस्थितयोर्वधादिनिमित्तस्सम्बन्ध-
स्तथा ययोर्दस्युदेवदत्तयोर्दृश्यते तयोस्सम्बन्धोपाधिकयोस्तत्समाग-
म इववाच्ये समासलक्षणा या प्रकृतिस्तस्याः सकाशाच्छस्य प्रत्ययस्य
वृत्तिः प्रतिज्ञायते ॥ ६१८ ॥

तदेवं काकतालद्वयसम्बन्धोपाधिः प्रकृत्यर्थो विभज्यते, उपमेये तु
वधादौ छप्रत्ययः तद्विषयैव च नियमेनेयं प्रकृतिरित्यन्यत्रास्याः साधु-
त्वाभावः, इदमेव च वस्तु भाष्ये विस्तरं प्रदर्शितं, कस्मिन्नर्थे वृत्ति-
रभ्युपगम्यत इत्याह—

काकस्य तालेन यथा वधो यस्य तु दस्युना ।

तत्र चित्राकृतेऽन्यस्मिन्नुपमेये छ इष्यते ॥ ६१९ ॥

काकतालसमागमसमो दस्युदेवदत्तसमागम एकः समासार्थ-
इवार्थः पूर्वं दर्शितः, अयं त्वपरः प्रत्ययवाच्योऽत्र प्रदर्श्यते यदिहान्य-
स्मिन्निति यथा यदृच्छयोपरिनिपतता तालेन यदृच्छाऽऽगतस्य काकस्य
वधो वृत्तः, तथाऽतर्कितोपनिपतता दस्युनाऽसम्प्रधारितोपस्थि-
तस्य देवदत्तस्य वध इत्येवमभूतरूपतां प्राप्ते परिच्छेद्येऽर्थे छप्रत्ययः
कालतालसम्प्राप्तिनिमित्तोपजनितक्रियाविशेषोपमितेऽन्यस्मिन् क्रिया-
विशेषे छविधिरित्यर्थः, तेन यथा तालेन काको यदृच्छया हतः तथा
यदपरमसमीहितमाश्चर्यभूतं जायते तत्काकतालीयमुच्यत इत्यर्थः,
गतमेतत् ॥ ६१९ ॥

उपमानप्रसङ्गेनेवार्थप्रस्तावाच्छ्रविधिवदन्यदप्यत्र विचार्यते-तथा-
हि-स्थूलादिभ्यः प्रकारवचने कन्नित्यत्र सादृश्यं प्रकारार्थस्तत्र
चञ्चद्बृहतोरुपसंख्यानमित्युक्तं चञ्चलसदृशश्चञ्चत्को बृहत्कः कस्यै-

तदभिधानमित्याह—

चञ्चत्प्रकारश्चञ्चत्को बृहत्क इति चापरे ।

मणिमण्डूकखद्योतान् सादृश्येन प्रचक्षते ॥ ६२० ॥

प्रकारोऽत्र सादृश्यमिति चञ्चत्प्रकारो बृहत्प्रकारश्चञ्चत्को बृहत्क-
इति मणिप्रभृतीनामन्यतमस्याभिधानमाचार्याः मन्यन्ते, अपर इत्या-
चार्याणामभिन्नमतानां निदशः ॥ ६२० ॥

कीदृशमत्र मण्यादिसादृश्यमित्याह—

तत्रोन्मेषनिमेषाभ्यां खद्योत उपमीयते ।

श्वासप्रवन्धैर्मण्डूकः स्पन्दमानप्रभो मणिः ॥ ६२१ ॥

अचलन्नपि खद्योतः स्वप्रभाच्छुरितश्चलन्निवावधार्यमाणश्चञ्चत्क-
शब्दवाच्यः, तथाहि स्वप्रभोन्मीलननिमीलनक्रियाभेदात् स्पन्दमान-
इव लक्ष्यते तथा चानवरतप्रवर्तमानोच्छ्वासवशोच्छूनशरीरतया चलि-
तशरीर इवावधार्यमाणो भेकश्चञ्चत्काभिधानविषयभावमुपैति; एव-
मविच्छिन्नोद्गमदीप्यमानरश्मिचक्रवालचलितमूर्तिरिव मणिः ॥ ६२१ ॥

चञ्चत्कबृहत्के कः प्रकारार्थ इत्याह—

प्रविकासिप्रभोऽल्पोऽपि महान्य उपलभ्यते ।

बृहत्क इति तत्रैष मणौ शब्दः प्रयुज्यते ॥ ६२२ ॥

परिकृशोऽपि मणिः सर्वतः प्रसर्पिभाजालवशेन स्थूलतरमूर्तिर-
वधार्यमाणो बृहत्सदृशो बृहत्क इत्यभिधीयते ॥ ६२२ ॥

प्रसङ्गेन प्रकारस्वरूपं दर्शनभेदेन विचारयति—

सादृश्यमेव सर्वत्र प्रकारः कैश्चिदिष्यते ।

भेदेऽपि तु प्रकारारूपा कैश्चिदभ्युपगम्यते ॥ ६२३ ॥

प्रकारवचनेनाल् ; प्रकारे गुणवचनस्य; स्थूलादिभ्यः प्रकारवचने
कन्नित्यादौ सर्वत्र शास्त्रे सादृश्यमेव प्रकारशब्दार्थः, तथाहि यथा
तथोक्तं तुल्यत्वमेव द्योत्यते पटुपटुजातीय इति तु जातीयरा सदृशः
प्राधान्येनाभिधीयते पटुपटुरिति द्विर्वचनेन सादृश्यमेव तद्वति गुणभू-
तं द्योत्यते, एवं स्थूलप्रकारः स्थूलक इति,

कैश्चित्तु भेदेऽपि प्रकाराख्येष्यते-अत्रापि सर्वत्रैव यथा तथेति भेद एव वाच्यः स एव समस्सादृश्यहेतुरिति तदप्यर्थाद्भ्रम्यते, एवं पटुपटुः स्थूलक इत्यत्रापि, इत्थं च भेदसादृश्ययोः सर्वत्र प्रतीतावेकोऽभिधेयोऽपरस्सामर्थ्यगम्य इति मतभेदेन प्रकारो विभज्यते, पशुप्रकारो देवदत्त इत्यत्र सामान्यविशेषभावायोगात्सामान्यमेव प्रकारः तद्गर्भादपि पशुर्देवदत्त इत्यभेदाभिधानात् कार्यात्तद्ध्येतुः सादृश्यमेव गम्यते न तु प्रयोगद्वयेऽप्यत्र भेदोऽवसीयते, ब्राह्मणप्रकारा माठरादय इति तु सामान्यस्य विशेषेऽन्वयाद् भेदेनाप्रतीतौ सादृश्यासम्भवे भेदो न प्रकार इत्याहुः ॥ ६२३ ॥

अस्तु सादृश्यं भेदो वा प्रकारः, इदं तु विचार्यते-किं सर्वनामबहुभ्यः प्रकारवचने विधीयमानः थाल् प्रातिपदिकसामान्याद्विहितस्य जातीयरो बाधकः ; तथा च विजातीय इति न सिध्येत् प्रकारस्य च थालैवाभिव्यक्तौ तथाजातीय इति कथं प्रयाग इत्यत आह—

प्रकारवचनः कश्चित्प्रकारवति संस्थितः ।

प्रकारमात्रे वर्तित्वात्कश्चित्तद्वति वर्तते ॥ ६२४ ॥

कश्चिदिति जातीयर् कश्च प्रत्ययो द्विवचनं च, अत्र हि प्रत्यये स्वभावाद् गुणभूतस्य प्रकारस्याभिधानमिति प्रकारवानेव प्राधान्येनोच्यते ; अत एव प्रकार उच्यते यस्मिन् स प्रकारवचनः तस्मिन्प्रातिपदिकादयं प्रत्यय इति प्रकारवति भवति, थालपुनः प्रकारमात्र एव; न तद्वति किन्तु प्रकारे वृत्तिमनुभूय तद्वति जातीयसंहितो वर्तते इति सामर्थ्यादवसेयं न तु शुक्लादिवत्तद्वति वृत्तिः थालन्तस्येह दृश्यते, एवं च भिन्नविषयत्वाद्वाध्यबाधकभावश्च न भवति तथाजातीय इति च प्रयोगो भवति, यथा देवदत्तस्तथा यज्ञदत्त इत्यत्रापि न थालन्त एव प्रकारवन्तमभिधत्तेऽपि तु क्रियाऽपेक्षायां वाक्यस्यास्य परिसमाप्तेर्वर्तते दृश्यते वेत्यादिका याऽसावपेक्षिता क्रिया तत्र करणभावमापन्नः प्रकार एव प्रतीयते येन प्रकारेण देवदत्तो वर्तते तेन प्रकारेण यज्ञदत्तोऽपीत्यर्थः, अतश्च क्रियया संबध्यमानः करणतयाऽत्र सद्रूपप्रकारं प्रकारवति षष्ठीनिमित्तं व्यतिरेकं नापादयति न तु तद्वदभिधानं षष्ठ्यभावादनुमेयमन्यथासिद्धेः षष्ठ्यभावस्य ॥ ६२४ ॥

यदि तर्हि थालस्सादृश्यं प्रकारार्थस्तदा यथाऽर्थेऽव्ययीभावमुक्त्वा

किमर्थं पुनस्सादृश्येऽन्वाख्यायत इत्याह—

सादृश्यग्रहणं सूत्रे सदृशस्योपलक्षणम् ।

तुल्ययोरव्ययीभावे सहशब्दोऽभिधायकः ॥ ६२५ ॥

वीप्सासादृश्ययोर्वृत्तिर्या यथाऽर्थाभिधायिनः ।

स चायमव्ययीभावभेदो भेदेन दर्शितः ॥ ६२६ ॥

अव्ययं विभक्तीत्यादौ सूत्रे सादृश्यग्रहणेन धर्मो सदृशो लक्ष्यते धर्मो ह्यव्यभिचारात् स्वाश्रयमुपलक्षयितुं पर्याप्त एव, तथा च सदृश-
स्सख्या ससखीति सदृशयोरव्ययीभावे सहशब्दो वाचको न सादृश्य-
मात्रस्येति सामर्थ्यादत्र सूत्रे धर्मिणो धर्मस्सदृशस्योपलक्षणं, वृत्ति-
कारैर्हि पूर्वेरुदाहरणमिदमत्रोक्तमिति तदाश्रयेण सह शब्दोऽभिधा-
यको वाचकस्सदृशाख्यस्य धर्मिण उच्यते, एवं च यदव्ययमभिधा-
यकं सदृशार्थस्य तस्य सादृश्यग्रहणेन समासः कथ्यते सत्त्वभूतार्था-
भिधायित्वेऽपि चास्य वचनादव्ययीभावश्चेत्यस्मादव्ययत्वं यथा
स्वरादीनां, यत्पुनरव्ययं यथाऽर्थाभिधायिसमासभाक्त्वेन निर्दिष्टं तस्य
वीप्सायां सादृश्ये च वृत्तिधर्ममात्रे न धर्मिण प्रत्यर्थमनुरूपमिति
यथा सादृश्य इति प्रतिषेधाद्यथाशब्दस्सादृश्यवचनो न समस्यते
थालन्तप्रतिरूपको वा यथाशब्दो वीप्सावचनो निपातस्समस्यत-
एव; वीप्सा च यथाऽर्थो भेदः तथाहि प्रत्यर्थमित्यत्रार्थसामान्यस्य
क्रियाया व्याप्यमानताविशेषः प्रतिना प्रकाश्यत इति साकल्येन पदा-
र्थानां क्रियया समन्वयो वीप्सासामान्यस्य भेदको विशेषः प्रकारो-
भवति यथाऽर्थः ॥ ६२५-६२६ ॥

तदेवं यथार्थं सादृश्यमत्रेऽव्ययीभावः स्यादिति तद्वति सादृश्य-
ग्रहणेन पुनर्विधीयत इत्ययं विशेषः पृथक्प्रणयनादेव धर्मधर्मिणोरत्रो-
भयतः प्रकारान्तरमत्रैवाह—

सादृश्यं योग्यता कैश्चिदनावभ्युपगम्यते ।

यत्तु मूर्तिगतं साम्यं तत्सहेनाभिधीयते ॥ ६२७ ॥

अनावनुशब्दविषये या योग्यता तेनानुशब्देन द्योत्या; तदेव सादृश्यं-
यथाऽर्थ इति, समासस्तत्रानुरूपं सुरूपो वहतीति रूपेण तुल्यं हा-
टकादिना वेषोऽभ्यो वा कश्चिच्छोभाऽतिशहेतुत्वाच्चं सुरूपो धारयती-

त्यर्थः, इत्थं च कृत्वा तत्र गुणस्य रूपस्य सादृश्ये यथाऽर्थेऽव्ययीभाषः, योग्यतालक्षणो हि यथाऽर्थः सादृश्यात्माऽत्र गुणविषयः, यत्तु मूतगतं वस्तुनिष्ठमवयवसन्निवेशादिना सादृश्यं द्रव्यविषयं तत् ससखीत्यत्र सदृशशब्देनाख्यायते तथा च सादृश्यं सख्या ससखि न तु सदृश- इति, एवं द्रव्यगतत्वेन भिन्नं सादृश्यं सूत्रे सादृश्यशब्देनोपादीयते यथाशब्देन तु योग्यताऽऽख्यं गुणगतत्वेनेति भिन्नविषयतैव समासयोः, यदा तु योग्यता वीप्सा सादृश्यं च यथाऽर्थ इति भेदेन निर्देशादनुरूपं सुरूपो बहतीत्यत्र सादृश्यादस्यैव योग्यताशब्दार्थो यद्योग्यं रूप-स्य शोभाकारित्वेन यदुचितं तदनुरूपमिति तदा पूर्वं एव धर्मधर्मि-भेदः पृथगुपादाने हेतुर्वाच्यः सादृश्यमेव सर्वत्र प्रकार इति यदुक्तं- तदव्यापकं, तथाहीत्यम्भावे कमण्डलुना छात्रमित्यत्र मनुष्यतासामा-न्यस्य छात्रादिविशेष इति ॥ ६२७ ॥

भेदोऽत्र प्रकारो न सादृश्यम् अपरस्य भेदवतोऽपेक्षणादित्येतत्स-मर्थयितुमाह--

इत्थम्भावेऽपि सादृश्यं बुद्ध्यवस्थानिवन्धनम् ।

ग्रहणे भेदमात्रस्य तत्रान्यैवाभिधीयते ॥ ६२८ ॥

अङ्गदी कुण्डलीत्यादिना पूर्वमीदृशो देवदत्त इति बुद्धिप्रकल्पित-सारूप्योपादानादत्रापीत्यम्भावे ग्रहणे प्रत्यये भेदमात्रात्कथ्यते बाह्यवस्तु-न उपरागाद्भेदलेशो न तत्त्वतो भेदः, ततश्च ज्ञानानुकारा बहिरर्थस्य व्यवस्थापकत्वात्प्रकार इति सादृश्यमप्यत्र प्रकार उपपद्यते, एवं पञ्च-धा भुङ्क्ते त्रेधाऽधीत इत्यादावपि सङ्ख्याया विधाऽर्थे धेति ग्रह-णनिर्भासस्य बाह्यानुकारित्वेन सादृश्यं प्रकारार्थमुपपाद्यः सङ्कल्पित-भेदसदृशस्य क्रियाविशेषस्य हि निर्वर्तनमत्र, तदेतदागमोपवृंहितं-शोभत इत्यागमरुचिरुपासितवृद्धतामुपदर्शयन् सर्वत्र प्रकारार्थस्सा-दृश्यमिति ॥ ६२८ ॥

अत्र भाष्यकारमतं संवादकमाह—

गौर्बाहीक इति द्वित्वे सादृश्यं प्रत्युदाहृतम् ।

प्रकारे गुणवचनस्येत्यत्र द्विर्वचनविधौ गुणवचनग्रहणस्य प्रत्यु-दाहरणमग्निर्माणवको गौर्बाहीक इति भाष्येऽभिमतं, यदि च प्रकार-स्सादृश्यं तत एतदुपपद्यते गोसादृश्याद्विवाहीको गौः, अग्निसादृश्या-

अ माणवकोऽग्निः, न तु सामान्यस्य गोत्वस्याग्नित्वस्य चायं विशेषो भेदः, तदनेन द्विर्वचनविधेरन्यत्रापि प्रकारः सादृश्यमिति सूचितं भवति द्विर्वचनभावेऽप्येतस्यैव प्रदर्शनात्,

ननु च गवादिशब्दो गुणनिमित्ताभेदाध्यवसायादेव बाहोकादा प्रयुक्त इति कथं न गुणवचन इत्याशङ्क्याह—

शुक्लादौ सति निष्पन्ने बाहीको न द्विरुच्यते ॥ ६२९ ॥

इति महावैयाकरणमहाकविमहायोगिमहाराजावन्तीश्वर-
श्रीभर्तृहरिविरचितं वाक्यपदीयम् ।

परिसमाप्तरूपगुणवचने प्रसिद्ध संभवति बाहीको बाहीकाभिधायी गोशब्दो न द्विः प्रयुज्यत इत्यर्थः, शुल्कादिशब्दो हि गुणे तद्वति समारोपितगुणसंबन्धे च वर्त्तमानो गुणवचन एव, गोशब्दस्तु बाहीक एव तथा न जातौ, अत एव गुणमुक्तवान् गुणवचन इत्यभिधीयते; गोशब्दस्तु बाहीके वर्त्तमानो न गुणमुक्तवान् पूर्वजातौ प्रवृत्तेः, इत्थंच कृत्वा प्रकृत्यर्थविशेषणत्वात् सिद्धमित्युक्तं द्विर्वचनकारणत्वात्प्रकृतिर्द्विर्वचनमात्रस्यात्र स्थानी कथ्यते तदर्थो गुणवचनस्येत्यनेन विशेष्यते न तु प्रकारार्थः, प्रकारो हि सर्व एव गुणवचनः, तथा चाह प्रकारे सर्वेषां गुणवचनत्वात् सर्वप्रसङ्ग इति द्रव्यवाचिनामपि गवादीनां बाहीकादौ गुणनिमित्तसादृश्यवशेन प्रवृत्तेः प्रकारे गुणवचनत्वमस्त्येवेति किंविशेषणेन व्यावर्त्यते ? तस्माद् गुणवचनग्रहणसामर्थ्याद् गुणवचने यश्शब्दो निर्ज्ञातस्तस्य प्रकारे सादृश्ये द्योत्ये द्विर्वचनमिति नास्त्यतिप्रसङ्ग इति गुणोपसर्जनद्रव्यवाचिनः शुक्लादेरेव द्विर्वचनं गुणमात्रवाचिनश्चेति शुक्लशुक्लः पटः शुक्लशुक्लं रूपं, पटुपटुरितीष्टं सिद्धम्, इति ग्रन्थसमाप्तौ ॥ ६२९ ॥

तदेवं संसर्गावस्थः पदार्थो वाक्यार्थादपोद्घृत्य पदविभागपूर्वकं समीक्षित इति परिसमाप्तेऽर्थद्वारकः पदविचार इति शुभम् ॥

इति भूतिराजतनयहेलाराजकृते प्रकीर्णकप्रकाशे-

वृत्तिसमुद्देशश्चतुर्दशः ।

प्रकीर्णप्रकाशाख्यं—

समाप्तं चेदं पदकाण्डम् ।

टीकाकृतकृतः स्वपरिचयः ।

मुक्तापोड इति प्रसिद्धिमगमत्करमोरदेशे नृपः

श्रीमान् ख्यातयशा बभूव नृपतेस्तस्य प्रभावानुगः ।

मन्त्रो लक्ष्मण इत्युदारचरितस्तस्यान्ववाये भवो-

हेलाराज इमं प्रकाशमकरोच्छ्रीभूतिराजात्मजः ॥ १ ॥

तमोर्ध्वसंस्मूर्यादिभिरिह कृतो यद्यपि भुवि

प्रदीपस्साफल्यं क चिदपि तथाऽप्यत्र विषये ।

प्रयात्येव प्रायो जगति खलु भावः कृतधियां-

न शक्यो निन्दोतुं स्फुरद्भिनवस्फाररुचिरः ॥ २ ॥

निराकाङ्क्षेण वपुषा गता सर्वजनीनताम् ।

तृतीया वागवस्थेयं प्रतिष्ठामुपयात्वितः ॥ ३ ॥

त्रैलोक्यगामिनो येन त्रिकाण्डी त्रपदोक्ता ।

तस्मै समस्तविद्याश्रीकान्ताय हरये नमः ॥ ४ ॥

सूक्तिश्रियः स्फुटा एता जयन्ति जगतां गुरोः ।

हरेर्भाष्याब्धिपीयूषच्छटाऽऽच्छुरितविप्रदाः ॥ ५ ॥

संपूर्णमिदं वाक्यपदीयं व्याकरणदर्शनम् ।

विज्ञापनम् ।

वनारससंस्कृतसीरीज् अर्थात् वाराणसीसंस्कृतपुस्तकमाला ।

इयं पुस्तकमाला खण्डशो मुद्रिता भवति । अस्यां संस्कृतभाषा-
नेवद्धा बहवः प्राचीना दुर्लभा उत्तमोत्तमा ग्रन्था मुद्रिता भवन्ति ।
तांश्च ग्रन्थान् काशिकराजकीयसंस्कृतपाठशालीयपण्डिता अन्येऽपि
विद्वांसः शाध्यन्ति । ये च पुस्तकमालायाः प्रथम खण्डाद् प्रभृति ग्राह-
कास्तैः प्रत्येकखण्डस्य मूल्यम् १) एकं रुप्यकं देयम् । ये चान्ये ग्राहकाः
मध्यस्थानि कानिचित् खण्डानि ग्रन्थमेकं वा गृह्णन्ति ते निम्नलिखित-
मूल्येन प्राप्स्यन्ति । यैर्महाशयैश्चेदत्र बहूनि पुस्तकानि संग्राह्याणि
तेर्यथोचितसुलभमूल्येन तानि प्राप्यन्ते । विशेषवृत्तानि पत्रव्यवहारतो
ज्ञेयानि ॥

तत्र मुद्रिता ग्रन्थाः ।

	रु०	आ०
सिद्धान्ततत्त्वविवेकः खण्डानि ५ (परिवर्द्धितं संस्करणम्)	७	८
अर्थसंग्रहः अंग्रेजीभाषानुवादसहितः (अप्राप्यः)	०	०
तन्त्रवार्त्तिकम् खण्डानि १३ (अप्राप्यम्)	०	०
तन्त्रवार्त्तिकावशेषः टुप्टीका खण्डानि ४	३	०
कात्यायनमहर्षिप्रणीतशुक्लयजुःप्रातिशाख्यम् सभाष्यं ख० ६	६	०
सांख्यकारिका चन्द्रिकाटीका-गौडपादभाष्यसहिता (अप्राप्या)	०	०
वाक्यपदीयम् खण्डानि ११ प्रथमद्वितीयकाण्डात्मके प्रथमभागे		
पुण्यराजटीकासहिते खण्डानि ३ तथा द्वितीयभागे तृतीय		
काण्डे हेलाराजटीकासहिते खण्डानि ३ नोपलभ्यन्ते ।		
अग्रे तृतीयकाण्डस्य चतुर्थाद्यष्टखण्डानि प्राप्यन्ते ।		
तस्य मूल्यम्	६	४
रसगङ्गाधरः सटीकः खण्डानि ६	३	०
परिभाषावृत्तिः श्रीसीरदेव विरचितः खण्डे २	२	०
वैशेषिकदर्शनं किरणावलीटीकासंवलितप्रशस्तपादप्रणीत- भाष्यसहितम् खण्डानि ५	६	४
पाणिन्यादि ३२ शिक्षासंग्रहः खण्डानि ५	५	०
नैष्कर्म्यसिद्धिः सटीका खण्डानि ४	३	०
शुक्लयजुस्सर्वानुक्रमसूत्रं महर्षिकात्यायनप्रणीतं सभाष्यम्	४	०
ऋग्वेदीयशौनकप्रातिशाख्यम् सभाष्यं खण्डानि ४	४	०
बृहद्ब्रह्मवैयाकरणभूषणम् । (अप्राप्यम्) खण्डानि ४	०	०
विवरणोपन्यासः । सटीकवाक्यसुधासहितः खण्डे २	३	०
तत्त्वदीपनम् (पञ्चपादिकाविवरणस्य व्याख्यानम्) ख० ८	८	०
वेदान्तदीपः श्रीभगवद्रामानुजाचार्यविरचितः खण्डानि ३	४	८

- पातञ्जलदर्शनम् मणिप्रभाऽख्यवृत्तिस० (अप्राप्यम्) ०
 व्याकरणमिताक्षरा श्रीमदन्नंभट्टप्रणीता खण्डानि १० १५
 रसमञ्जरी । व्यङ्ग्यार्थकौमुद्या प्रकाशेन च सहिता ख० ३ ३
 भेदधिकारः व्याख्यासहितः । श्रीमदप्पयदीक्षितकृतोपक्रम-
 पराक्रमसहितः खण्ड २ ३
 बोधसारो नरहरिकृतः । तच्छिष्यदिषाकरकृतटीकया सहि० १५
 ब्रह्मसूत्रदीपिका । श्रीमच्छुक्करानन्दभगवद्विरचिता खण्डे २ ३
 दैवज्ञकामधेनुः । प्राचीनज्यौतिषग्रन्थः खण्डानि ३ ४
 श्रीमदणुभाष्यम् श्रीवल्लभाचार्यविरचितम् । श्रीपुरुषोत्तमजी
 विरचितभाष्यप्रकाशाख्यव्याख्यासमेतं खण्डानि १५ २२
 तत्त्वशेखरः । तथा तत्त्वत्रयचुलुकसंग्रहः १
 श्रीभाष्यवार्त्तिकम् । श्रीमद्रामानुजाचार्यविशिष्टाद्वैतसिद्धान्त-
 प्रतिपादनपरम् । यतीन्द्रमतदीपिका च । खण्डे २ ३
 गूढार्थदीपिका । श्रीमद्भागवतदशमस्कन्धस्थरासपञ्चाध्याय्याः
 विवृतिपरा व्याख्या । भ्रमरगीतव्याख्या च खण्डानि ४ ६
 आश्वलायनसूत्रप्रयोगदीपिका । मञ्जनचार्यभट्टविरचिता ३
 काव्यालङ्कारसूत्राणि आचार्यवामनविरचितानि वृत्तिसमेतानि
 कामधेनुसमाख्यव्याख्यासहितानि च खण्डे २ १
 श्रुत्यन्तसुरद्रुमः । श्रीपुरुषोत्तमप्रसादविरचितः खण्डानि ३ ५
 चतुर्विंशतिमतसंग्रहव्याख्या । श्रीभट्टोजिदीक्षितसंकलिता ३
 श्रीविद्मण्डनम् । श्रीविट्ठलनाथदीक्षितविरचितम् । श्रीपुरुषो-
 त्तमजीविरचितसुवर्णसूत्राख्यव्याख्यासहितं खण्डे २ ३
 सांख्यायनगृह्यसंग्रहः । पण्डितवरवासुदेवविरचितः । १
 महासिद्धान्तः । आर्यभटाचार्येण विरचितः । म० श्रीसुधाकर-
 द्विवेदिकृतटीकासहितः । खण्डानि ३ ३
 न्यायलीलावती । न्यायाचार्यश्रीवल्लभविरचिता । खण्डम् १ ०
 ज्यौतिषसिद्धान्तसंग्रहः तत्र सोमसिद्धान्तो ब्रह्मसिद्धान्तः
 पितामहसिद्धान्तो वृद्धवसिष्ठसिद्धान्तश्च खण्डे २ २
 लीलावती । श्रीभास्कराचार्यविरचिता । महामहोपाध्याय-
 श्रीसुधाकरद्विवेदिकृतटिप्पणीसहिता (अप्राप्या) ०
 बीजगणितमव्यक्तगणितं वा । श्रीभास्कराचार्यविरचितम् ।
 म०म० श्रीसुधाकरद्विवेदिकृतटिप्पणीसहितम् २

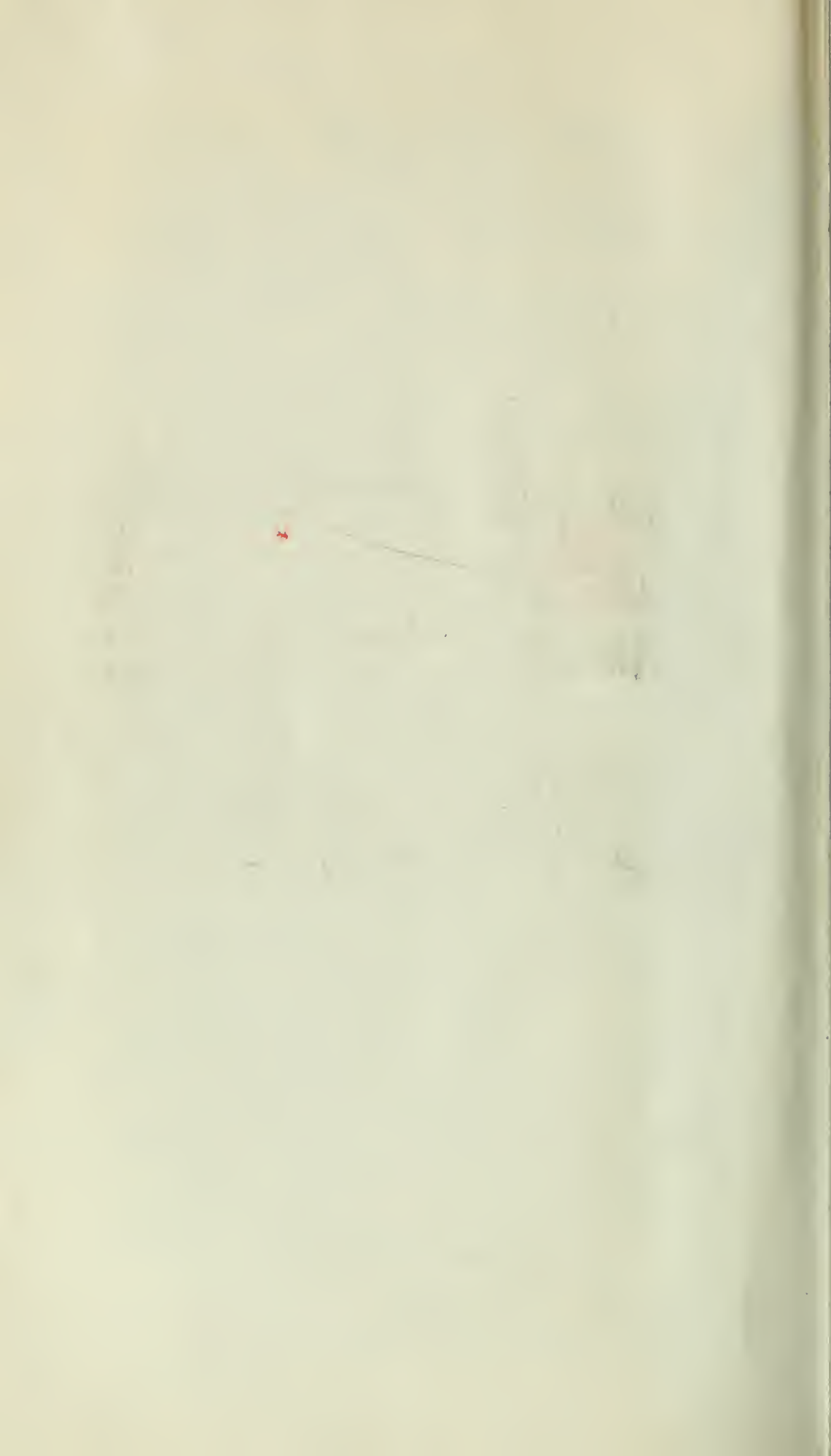
ब्रजभूषणदास और कम्पनी

757 ①
3721-4

न० ४० । ५ ठठेरी बाजार, बनारस सिटं

PK
541
B46
1887
v.2

Bhartrihari

PLEASE DO NOT REMOVE
CARDS OR SLIPS FROM THIS POCKET

UNIVERSITY OF TORONTO LIBRARY

UTL AT DOWNSVIEW

D RANGE BAY SHLF POS ITEM C
39 15 05 23 12 014 3